B 1,761,323

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JUN 17 1981
Current Serials

1
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proletari svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 1

Studije i članci

Miloš Minić

Uzroci i posledice ratnih sukoba među socijalističkim zemljama 3

Avgust Vrtar

Tito o sukobima među socijalističkim zemljama 30

Nikola Pejnović

Kardeljev doprinos marksističkoj teoriji o socijalizmu i ratu 57

Ivo Perišin

Razmišljanja uz polemike o monetarnom sistemu i problemu 79

Živojin Rakočević

Ekonomsko jezgro društvenog dohotka 102

Fuad Muhić

Socijalističko samoupravljanje i »desna alternativa« 123

Polemika

Milutin S. Milošević

»Preinstitucionalizacija« socijalističkog samoupravnog društva? 140

Prilozi

Ivan Vlahović

Pristup normalnoj cijeni društvene reprodukcije 148

Vladimir Goati

Iskustva i perspektive u naučnom istraživanju Saveza komunista 164

Prikazi . 172

Digitized by Google

IAA3 013 X 2398

Содержание

Научные работы и статьи

Милош Минич

Причины и последствия военных конфликтов между социалистическими странами 3

Август Вртар

Тито о конфликтах между социалистическими странами 30

Николай Пейнович

Вклад Карделя в марксистскую теорию о социализме и проблеме 57

Иво Перишин

Размышления по поводу полемики о монетной системе и проблеме 79

Живоин Ракочевич

Экономическое ядро общественного дохода 102

Фуад Мухич

Социалистическое самоуправление и „правая альтернатива" 123

Полемика

Милутин С. Милошевич

„Чрезмерная институционализация" социалистического самоуправляемого общества? 140

Очерки

Иван Влахович

Подход к нормальной цене общественного воспроизводства 148

Владимир Гоати

Опыт и перспективы в научном исследовании Союза коммунистов 164

Рецензии 172

Contents

Studies and Articles

Miloš Minić

Causes and Consequences of War Conflicts between Socialist Countries 3

Avgust Vrtar

Tito Concerning Conflicts between Socialist Countries 30

Nikola Pejnović

Kardelj's Contribution to Marxian Theory on Socialism and War 57

Ivo Perišin

Reflections and Polemics Regarding Monetary System and Problem 79

Živojin Rakočević

The Economic Nucleus of Social Income 102

Fuad Muhić

Socialist Self-Management and the »Rightist Alternative« 123

Polemics

Milutin S. Milošević

»Reinstitutionization« in the Socialist Self-Managed Society? 140

Contributions

Ivan Vlahović

Approach to the Normal Cost of Social Reproduction 148

Vladimir Goati

Experiences and Prospects in Scientific Research upon the League of Communists 164

Reviews 172

Digitized by Google

HX
8
S67

Miloš Minić

Uzroci i posledice ratnih sukoba među socijalističkim zemljama

Oružani sukobi među socijalističkim zemljama su nova pojava. Istina, još su Marks i Engels smatrali mogućim ovakve oružane sukobe, ali to je ipak bila samo naučna, teorijska pretpostavka sve do novijeg vremena kada su ti sukobi postali stvarnost.

Čovečanstvo je tokom vekova podnosilo ogromne žrtve i patnje u ratovima u svim društvenim uređenjima u kojima su vladale eksploatatorske klase, a naročito u epohi kapitalizma, i posebno u epohi imperijalizma, kao najvišeg stadija kapitalizma, kada je borba među velikim imperijalističkim silama za sfere interesa i uticaja dovela do izbijanja dva svetska rata. Naročito teška stradanja i žrtve podneli su narodi u prvom i drugom svetskom ratu u prvoj polovini dvadesetog veka.

Želje naroda celoga sveta za mirom, za svetom bez ratova, za međunarodnim poretkom u kojem neće dolaziti do oružanih sukoba, vezivale su se za socijalizam i komunizam, u kojem nestaje vladavina eksploatatorskih klasa, i to od pojave međunarodnog radničkog pokreta u devetnaestom veku do danas.

Ali marksizam, na osnovi izučavanja istorije razvoja ljudskog društva, otkriva da se svet kreće ka socijalizmu i komunizmu prolazeći kroz mnoge i složene protivrečnosti, naročito u epohi prelaza od kapitalizma ka komunizmu, to jest u epohi socijalizma. Na

Digitized by Google

osnovi izučavanja protivrečnosti ovog prelaznog perioda marksizam je ukazao i na mogućnost da među socijalističkim zemljama dođe do oružanih sukoba, do pokušaja dominacije jednog naroda nad drugim narodom.

U naše doba suočili smo se sa pojavom takvih sukoba koji su potvrdili tačnost tih naučnih predviđanja. Zadatak je savremenog marksizma da nađe tačan odgovor na pitanje uzroka i posledica oružanih sukoba među socijalističkim zemljama. To je uslov da bi se moglo odgovoriti na pitanje o putevima i načinima kojima bi se sprečavalo izbijanje sukobâ ili da bi se što brže i uspešnije prekidali sukobi i iznalazila mirna rešenja sporova zbog kojih među pojedinim zemljama dolazi do oružanih sukoba.

I

O teorijsko-metodološkom pristupu oružanim sukobima, vojnim intervencijama i stranim pritiscima i mešanju

Za opredeljivanje i određivanje stavova o pojavi oružanih sukoba među socijalističkim zemljama, njihovim uzrocima i posledicama, čine mi se osobito važnim nekoliko pitanja. Imam na umu njihov, pre svega, principijelni i metodološki značaj.

Prvo, mišljenja sam da pod pojmom »oružanih sukoba među socijalističkim zemljama« moramo podrazumevati: ratove i upotrebu sile; vojne intervencije jedne zemlje u drugoj zemlji radi mešanja u unutrašnje stvari druge zemlje; upotreba »specijalnog rata« kao jednog od sredstava destabilizacije unutrašnjeg sistema i političkih i ekonomskih odnosa (propagandni, politički, ideološki i psihološki pritisak; zatim subverzije, terorističke, političke i druge diverzije, granični sukobi, ekonomske diskriminacione mere itd.); agresije protiv druge nezavisne zemlje u bilo kojem vidu, u bilo kojem cilju, pod bilo kojim izgovorom i slično.

Drugo, oružane sukobe među pojedinim socijalističkim i oružane sukobe među pojedinim nesvrstanim zemljama ne bi trebalo suviše odvajati, s obzirom na to da ima mnogo sličnih elemenata u uzrocima i posledicama oružanih sukoba među tim dvema vrstama zemalja. Ovo pogotovu zato što su neke zemlje, koje su ušle u međusobni oružani sukob, istovremeno i socijalističke i nesvrstane. Pored toga, osnovni principi politike nesvrstanosti, za koje se bore nesvrstane zemlje, identični su ili u najtešnjoj vezi sa principima sadržanim ne samo u Povelji Organizacije ujedinjenih nacija, nego i sa onima na kojima bi morali da se zasnivaju i odnosi među socijalističkim zemljama. Od istih principa morala bi polaziti spoljna politika svake socijalističke zemlje ukoliko se drži duha maksizma i socijalizma, to jest svaka istinski socijalistička spoljna politika, istinski socijalistička međunarodna politika.

Treće, da bi se došlo do tačnih ocena, mora se analizirati i razmatrati svaki konkretni slučaj oružanog sukoba među socija-

Digitized by Google

ističkim zemljama; mora se čuvati od uprošćenih upoređenja i voditi računa o različitosti konkretne istorijske situacije u kojoj je dolazilo do ovakvih sukoba. Tim putem se može doći do uopštavanja onih uzroka i posledica koji mogu biti, manje ili više, zajednički različitim oružanim sukobima.

Četvrto, svaki takav sukob je od svog nastanka, ili to postaje tokom razvoja, međunarodni problem, koji, akutno ili potencijalno, može imati teške posledice po svetski mir, stabilnost i razvoj međunarodnih odnosa u celini ili po mir, stabilnost i bezbednost u nekom od regiona u svetu. Kao međunarodni problem tiče se cele međunarodne zajednice i nije i ne može biti »svađa u porodici« ili problem »specijalnih odnosa« u »socijalističkoj zajednici«, odnosno principa »socijalističkog internacionalizma« i slično. Stoga ti problemi dolaze na dnevni red Ujedinjenih nacija kao i bilo koji oružani sukob među drugim zemljama, i o njima se raspravlja, donose odluke i preduzimaju odgovarajuće mere, kao i o svim drugim sukobima i krizama u svetu.

Peto, svaki sukob među socijalističkim zemljama, kao i svaki sukob među drugim zemljama, nužno je razmatrati i ocenjivati u okviru i u sklopu razvoja međunarodne situacije u kojoj se odigrava. A to znači u okviru i u sklopu razvoja međunarodnih odnosa u političkoj, ekonomskoj, vojnoj i drugim oblastima. Tim putem se može doći do saznaja o tome koliko su protivrečnosti i osnovne tendencije razvoja međunarodnih odnosa u određenom periodu pogodovale i, možda, podstakle određene oružane sukobe, a koliko su ti sukobi, sa svoje strane, izvršili ili vrše određeni uticaj na te osnovne tendencije ili na razvoj međunarodnih odnosa u celini.

U tome, razume se, stanje i kretanje odnosa između velikih sila i vojno-političkih blokova i uloga politike nesvrstanosti i aktivnost pokreta nesvrstanosti ostvaruju odlučujući uticaj na razvoj međunarodne situacije.

Stanje odnosa između blokova ne može se posmatrati uprošćeno, kao proizvod suprotnosti između »sveta socijalizma« i »sveta imperijalizma«, odnosno između »socijalističkog« i »imperijalističkog bloka«, kao »glavne suprotnosti« današnjeg sveta, kako to, po pravilu, čine oni autori koji nastoje da to gledište nametnu kao dogmu. U vezi s tom dogmom o blokovima ističe se nekoliko činjenica.

Ne može se izjednačavati socijalizam i istočni vojno-politički blok, odnosno Varšavski ugovor, koji čine nekoliko socijalističkih zemalja. Čak i kada bi sve socijalističke zemlje činile jedan vojno-politički blok, interesi socijalizma ne bi se nikako mogli izjednačiti sa interesima tog vojno-političkog bloka, jer je socijalizam odavno postao svetski proces koji se razvija u svim regionima sveta, u različitim oblicima revolucionarnih i progresivnih društvenih preobražaja. Svet se već decenijama nalazi u velikim društvenim previranjima i promenama. Današnja slika sveta je sasvim drukčija nego što je bila u vreme kad je Sovjetski Savez bio jedina socijalistička zemlja u svetu.

Digitized by Google

Pored toga, zapadni vojno-politički blok NATO oslanja se na vanredno složenu političku strukturu: od krajnje reakcionarnih i imperijalističkih snaga, koje svoju ekonomsku i političku moć zasnivaju na monopolima, oligopolima i transnacionalnim kompanijama, od socijaldemokratskog krila radničkog pokreta (ne mislim samo na socijaldemokratske partije, nego na sve one iz zemalja NATO-pakta koje se okupljaju u Drugoj socijalističkoj internacionali). U tom bloku su snage socijalne demokratije neosporno one političke snage koje su glavni nosioci tendencije i politike detanta i miroljubive koegzistencije, uprkos svim nedoslednostima, laviranju u njihovoj politici i angažovanju u blokovskim nadmetanjima u vezi sa pojedinim međunarodnim problemima i događajima. Nisu, naravno, socijalisti i socijaldemokrati jedina politička snaga u zapadnom bloku koja se zalaže za popuštanje međunarodne zategnutosti (detant). Mnoge druge političke snage, na koje se oslanja NATO, od nekih komunističkih partija sve do jakih struja u demohrišćanskim, liberalnim i nekim drugim partijama, zalažu se isto tako za detant. Ni jedna ozbiljna politika koja u procesu popuštanja međunarodne zategnutosti i miroljubivoj koegzistenciji vidi jedinu alternativu hladnom ratu, jedini put očuvanja mira, bezbednosti i demokratskog i progresivnog razvoja u svetu, ne bi smela potcenjivati i zanemarivati ove činjenice i njihov značaj za razvoj međunarodnih odnosa u celini, kao i za razvoj odnosa između dva vojno-politička bloka.

Sve to, rekao bih, ne dopušta uprošćeno gledanje na blokove i svođenje svetskih društvenih i međunarodnih protivrečnosti i suprotnosti isključivo i u suštini na suprotnosti između dva vojno-politička bloka, iako se kretanje odnosa između blokova i uticaj tog kretanja na ukupne međunarodne odnose čini izvanredno složenim i važnim međunarodnim problemom.

Tačnost ovih pogleda ne dovodi u pitanje činjenicu da se dva velika svetska bloka ne mogu izjednačavati, ne samo u pogledu različitosti društvenih uređenja zemalja članica dva bloka, nego ni u pogledu njihovog odnosa prema nekim važnim međunarodnim problemima (kao što su odnos prema kolonijalizmu i neki drugi).

Šesto, do tačne spoznaje o uzrocima i posledicama ovih oružanih sukoba može se doći ako se vodi računa o unutrašnjem razvoju zemalja u sukobu, u sklopu opšteg pravca razvoja društvenih, ekonomskih i političkih promena i preobražaja u svetu uopšte, i, posebno, u sklopu svetskog socijalističkog procesa. Samo tim putem se može doći do tačnog saznanja o tome koje su snage i interesi u unutrašnjem razvoju pokretači i nosioci ovih oružanih sukoba.

Sedmo, i u Povelji UN i na azijsko-afričkoj konferenciji u Bandungu 1955. godine, zatim u pokretu nesvrstanosti na svim konferencijama na vrhu, kao i na Konferenciji na vrhu za evropsku bezbednost i saradnju, odnosno u njenom Završnom aktu iz Helsinkija — usvojeno je načelo da su države obavezne da sporove rešavaju mirnim putem, a ne ratom i upotrebom sile. To isto na-

Digitized by Google

čelo obavezuje i socijalističke zemlje, ništa manje nego druge. Prirodno bi bilo da ih još više obavezuje, jer je to načelo sastavni deo sadržine socijalizma kao novog sistema odnosa među ljudima, narodima i zemljama.

Osmo, polazimo od toga da je za nas, za Savez komunista Jugoslavije, za sve svesne socijalističke snage, za Jugoslaviju kao nesvrstanu socijalističku zemlju, sa političkim i društvenim sistemom zasnovanim na federativnom uređenju i socijalističkom samoupravljanju, pitanje »rata i socijalizma« dovoljno raščišćeno i jasno u sledećem smislu:

— Neprihvatljiva je svaka teorija, doktrina ili politika koja rat smatra kao stanje i kretanje u kojem su povoljni ili najpovoljniji uslovi za socijalističku revoluciju, a to znači za širenje socijalističkog sistema u svetu nasuprot kapitalističkom; pogotovu je neprihvatljiv stav da je s gledišta socijalizma rat poželjan. Isto važi i za gledište da je rat neizbežan i da u tome ne treba videti tragediju, već povoljnu priliku za nove socijalističke revolucije.

— Za nas, za Savez komunista Jugoslavije, prihvatljiva je jedino doktrina, teorija i politika koja polazi od toga da su u interesu socijalizma jedino mir i aktivna miroljubiva koegzistencija, pa, prema tome, i proces popuštanja međunarodne zategnutosti koji bi se proširio na sve oblasti međunarodnih odnosa (političku, ekonomsku, vojnu i druge) i sve regione sveta, to jest univerzalni detant.

U današnje doba to je imperativ za koji ne postoji druga alternativa osim trajnog stanja međunarodne zategnutosti, sa množtvom »lokalnih« ratova i kriza, uz mogućnost svetske nuklearne katastrofe. Fenomen lokalnih ratova postoji skoro sve vreme posle završetka drugog svetskog rata. Bilo ih je više od stotine za proteklih trideset pet godina. Mnogi su ugušeni, a mnogi još traju kao akutne krize i ugrožavaju mir u svetu.

Druga strana je u tome što su mir i miroljubiva koegzistencija, u stvari, stanje i kretanje međunarodnih odnosa u kojima se od spoljnih pretnji i pritisaka više ili manje oslobađaju procesi klasne borbe i borbe za punu nacionalnu, političku i ekonomsku nezavisnost, a to znači i procesi socijalističkih revolucija i širih društvenih promena i preobražaja uopšte, razume se, sopstvenim nacionalnim snagama svakog naroda, uz oslanjanje na internacionalnu dobrovoljnu podršku i solidarnost radničke klase i progresivnih i demokratskih snaga u svetu. Istovremeno, to je stanje u kojem se najbrže razvijaju i napreduju procesi borbe na međunarodnom planu za izgrađivanje novih, pravednijih međunarodnih odnosa, novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka u kojem bi bila eliminisana dominacija, to jest potčinjavanje i eksploatacija u odnosima među narodima i zemljama.

Prema tome, Jugoslavija i SKJ su u aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji dosledno sagledavali ne samo osnovni faktor obezbeđenja svetskog mira, nego i takav međunarodni okvir i sistem odnosa u kojem nastaju nove mogućnosti i razvijaju se objektiv-

Digitized by Google

ni i subjektivni uslovi za progresivne društvene preobražaje u svakoj zemlji, i to različitim putevima, na osnovi nezavisnog i suverenog odlučivanja i izbora svakog naroda, bez nametanja spolja tuđih uzora i modela. Takvo stanje i odnosi pružaju najpovoljnije međunarodne uslove za jačanje i rast demokratskih i socijalističkih snaga u svakoj pojedinoj zemlji.

Te principijelne osnove naše teorijske i političke misli programski su okvir prakse naše spoljne politike i celokupnog delovanja na međunarodnom planu, uključujući i delovanje i saradnju SKJ sa radničkim, komunističkim, socijalističkim, socijaldemokratskim i drugim demokratskim, narodnooslobodilačkim i progresivnim partijama i pokretima u svetu. Te osnove se nalaze i u Programu Saveza komunista Jugoslavije, u dokumentima kongresâ Saveza komunista Jugoslavije i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, kao i u mnogobrojnim teorijskim, istorijskim i političkim radovima, pre svega Tita i Kardelja.

Deveto, novi međunarodni politički i ekonomski poredak može biti izgrađen u interesu svih naroda i zemalja samo na osnovu sve potpunijeg poštovanja osnovnih principa sadržanih u Povelji UN i u dokumentima konferencija na vrhu nesvrstanih zemalja, počev od Prve u Beogradu 1961. do Šeste u Havani 1979. godine. Među tim principima su najznačajniji i najosnovniji: poštovanje nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalnog integriteta, ravnopravnosti; nemešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja i neintervencija; pravo na samostalno i suvereno odlučivanje naroda svake zemlje o svom unutrašnjem uređenju i razvitku i o svojoj spoljnoj politici, što uključuje i pravo na samostalan izbor svog puta društvenog razvitka; suvereno pravo nad svojim prirodnim bogatstvima i proizvodima svog rada; ravnopravno učešće svih naroda i zemalja u rešavanju zajedničkih i opštih međunarodnih problema, a posebno u staranju o miru i bezbednosti u svetu i unapređivanju aktivne miroljubive koegzistencije i ravnopravne međunarodne saradnje; podržavanje i pomaganje oslobodilačke borbe narodâ protiv kolonijalizma i svakog drugog vida dominacije. Svi ti principi su najosnovniji principi i odnosa među socijalističkim zemljama, odnosno trebalo bi da budu.

Ako treba uvažiti nešto »specijalno« u odnosima među socijalističkim zemljama, to bi mogla biti jedino odgovornost socijalističkih snaga tih zemalja da neguju duh najstrožeg pridržavanja svih pomenutih principa u spoljnoj politici i celokupnom ponašanju u međunarodnim odnosima, a na toj osnovi i duh jačanja uzajamnog poverenja i razumevanja i sve većeg zbližavanja i prijateljstva među narodima i zemljama, što sve čini najvažniji uslov ostvarivanja i internacionalne solidarnosti.

To su, u isto vreme, i najosnovniji principi politike nesvrstanosti. Pokret nesvrstanosti se bori da ti principi imaju punu važnost u odnosima među svim zemljama, bez obzira na razlike ili sličnosti društvenih uređenja ili na nepripadanje ili pripadanje vojno-političkim blokovima. Pokret nesvrstanosti se bori za to da

Digitized by Google

se na osnovama tih demokratskih principa izgrađuju novi, pravedniji međunarodni odnosi, novi međunarodni politički i ekonomski poredak.

Ako se što »specijalno« javlja u odnosima između pojedinih zemalja ili unutar pojedinih grupa zemalja koje su članice vojno-političkih ili ekonomskih blokova, ili koje su zaključile neke »specijalne« ugovore sa nekom drugom zemljom, na primer, »o prijateljstvu« i slično — onda to mogu biti neke specijalne uzajamne bilateralne ili multilateralne obaveze, najčešće u vojnoj oblasti. Odnosi u blokovima su očigledno savezнички odnosi u vojnoj, odnosno u odbrambenoj oblasti. U svim drugim odnosima među zemljama članicama blokova, kao nezavisnih i suverenih država, morali bi imati punu važnost svi napred istaknuti principi, kao što važe u odnosima između svih nezavisnih i suverenih zemalja, jer, inače, suprotna tim principima je praksa »socijalističkog internacionalizma«, neravnopravnosti, dominacije i hegemonije u bilo kojem vidu.

Prema tome, ne mogu se opravdati agresije, invazije, vojne intervencije, vojne akcije, okupacije (privremene ili trajne) od strane jedne države protiv druge nezavisne i suverene države, socijalističke ili druge — ni pozivanjem na »specijalne odnose«, ili na »proleterski internacionalizam«, isto kao ni na »vitalne interese bezbednosti«, ili na pravo da se po svojoj volji menjaju pojedine i postavljaju druge vlade u susednim zemljama, ili da se »zbog bezbednosti« ne mogu »trpeti« na svojim granicama vlade koje nisu »prijateljske«, ili pozivanjem na stvarno ili izmišljeno mešanje nekih drugih zemalja u neku treću zemlju i tome slično.

Pogotovu se ničim ne mogu pravdati ni »izvoz revolucije« niti »izvoz kontrarevolucije«. Istina, gotovo svi u današnjem svetu priznaju i izjašnjavaju se na rečima za ovaj stav. Ali u praksi to neke države i neke političke partije, pa i neke komunističke, ne poštuju u svakom konkretnom slučaju.

Prema tome, svaka akcija bilo koje zemlje koja narušava ove principe, a pogotovu agresivne oružane akcije protiv druge nezavisne zemlje, vojne intervencije i slično — nedopustive su, a još više za bilo koju socijalističku zemlju, i to kako protiv druge socijalističke zemlje tako i protiv druge zemlje sa drugačijim društvenim sistemom.

Deseto, često se poteže pitanje o »klasnom prilazu«, ne samo oružanim sukobima, vojnim intervencijama, vojnim akcijama jedne socijalističke zemlje protiv druge socijalističke zemlje, već i o sličnim slučajevima kada je reč o nesvrstanim ili drugim zemljama. Problem je u tome što se često pozivanjem i na »klasni prilaz« pokušava opravdati vojna intervencija, invazija i slično protiv pojedinih suverenih zemalja, uključujući i pojedine socijalističke zemlje.

Neki, štaviše, i nama prebacuju ili nam upućuju kritike, potpuno neosnovane, zbog tobožnjeg odsustva u našim stavovima »klasnog prilaza« vojnim intervencijama i oružanim sukobima

Digitized by Google

uopšte, posebno povodom konkretnih slučajeva vojnih intervencija, invazija i sličnih vojnih akcija pojedinih socijalističkih zemalja protiv druge suverene socijalističke ili nesvrstane zemlje. Sve takve kritike — javne ili nejavne — upućene nama polaze od uskih interesa, a manipulisanje tezama o »klasnom prilazu« predstavlja pokušaj opravdavanja tih interesa ideološkim razlozima. Stoga ne može biti spor o tome da li za socijalističku zemlju, radničku ili komunističku ili socijalističku partiju »klasni prilaz« treba da bude prirodna suština njenih spoljnopolitičkih stavova i ponašanja, nego o tome da li je reč o istinski socijalističkom, a to znači i demokratskom sadržaju spoljne politike neke socijalističke zemlje.

Pravi, istinski socijalistički karakter stavova i angažovanja naše spoljne politike, našeg reagovanja i aktivnosti najbolje se može oceniti na osnovi konkretne analize stavova i aktivnosti Jugoslavije u vezi sa svakim konkretnim slučajem oružanih sukoba među pojedinim socijalističkim, nesvrstanim i drugim zemljama, u vezi sa svakim slučajem vojne intervencije, agresije, upotrebe sile ili pretnje silom, mešanja u unutrašnje stvari, nametanja tuđih modela društvenog uređenja pojedinoj nezavisnoj i suverenoj zemlji od strane bilo koje velike sile ili druge države. I to ne uzimajući izolovano pojedinačan slučaj, nego u okviru i na osnovi naše spoljnopolitičke strategije, na osnovi dugoročnih pravaca i ciljeva aktivnosti naše zemlje na međunarodnom planu, kako u bilateralnim odnosima tako i u multilateralnim međunarodnim aktivnostima.

Takav istinski socijalistički, što znači i demokratski, karakter naše spoljne politike čini suštinu naše politike nesvrstanosti, koju smo zajedno sa Titom izgrađivali i čiji je on bio glavni inspirator i realizator, a koju nastavljamo i dalje najdoslednije da vodimo.

Time se objašnjava činjenica da mi nemamo dve politike: kao socijalistička zemlja i kao nesvrstana zemlja. Takvo »dvojstvo« može se javiti kod neke nesvrstane zemlje samo ukoliko, više ili manje, odstupi od izvornih principa politike nesvrstanosti i, više ili manje, svoju spoljnu politiku dovede, silom okolnosti ili na osnovi proračunate usmerenosti, u funkciju politike neke velike sile ili bloka, u konfrontaciji sa nekom drugom velikom silom ili blokom.

Naša zemlja ima jednu spoljnu politiku — politiku nesvrstanosti. Nemamo posebne principe za odnose sa socijalističkim zemljama, a druge principe za odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama, ili treće principe za odnose sa nesvrstanim zemljama koje nisu socijalističke itd. Nisu potrebni ni neki posebni principi ni za politiku za Evropu, a drugi neki principi za ostale kontinente. Prema tome, ta politika je po svojoj opštoj orijentaciji i principima sveobuhvatna, na kursu je najprogresivnijih snaga čovečanstva i u sebi sadrži principe na kojima zasnivamo odnose sa svim zemljama sveta.

Digitized by Google

Otuda su osnovni principi naše spoljne politike — istorijski gledano — sadržani u Beogradskoj deklaraciji susreta na vrhu između SSSR i Jugoslavije iz 1955. i zajedničkoj izjavi u Moskvi u 1956. godini, u svim drugim bilateralnim deklaracijama i drugim sličnim dokumentima koje je Jugoslavija sa drugim zemljama potpisala ili prihvatila, u dokumentima konferencija na vrhu i drugih konferencija nesvrstanih zemalja, čijem smo pripremanju i usvajanju uvek davali značajan doprinos, u Završnom dokumentu Konferencije na vrhu o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju i drugim dokumentima. Ti principi su, uostalom, sadržani i u Povelji Ujedinjenih nacija koju su sve zemlje prihvatile, mada se neke ne pridržavaju uvek te Povelje.

Tu okolnost, koja ima najdublji principijelni značaj, treba imati na umu kada se ocenjuju stavovi i ponašanja naše zemlje u odnosu na oružane sukobe kako među pojedinim socijalističkim zemljama tako i među pojedinim nesvrstanim zemljama ili nekim drugim zemljama. Jer, na temelju te politike su građeni i izgrađivani naši stavovi, naše konkretne aktivnosti na međunarodnom planu u toku minulih decenija sve do danas, a tako će biti i ubuduće.

U svemu tome što sam rekao nalazi se i odgovor zastupnicima teorija o »klasnoj borbi na međunarodnom planu«, koji takav karakter često pripisuju i pojedinim vojnim intervencijama jednih socijalističkih ili nesvrstanih zemalja protiv drugih, a koje mogu da zbune i navedu na pogrešan put i neke poštene, ali nedovoljno upućene borce za nacionalno i socijalno oslobođenje, za stvar radničke klase, za stvar socijalizma i komunizma.

Šta je, po svom karakteru, borba protiv politike sfera uticaja i interesa velikih sila? Šta je borba za prevazilaženje podele sveta na antagonističke vojno-političke i ekonomske blokove, koji su glavni nosioci međunarodne zategnutosti, a za aktivnu miroljubivu koegzistenciju i svetski mir i bezbednost? Šta je borba protiv mešanja u unutrašnje stvari nezavisnih zemalja, protiv vojnih intervencija i slično?

Šta je borba protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, hegemonizma i svih drugih vidova dominacije i eksploatacije u odnosima među narodima i zemljama?

Šta je borba protiv doktrine i prakse »socijalističkog internacionalizma« i neravnopravnosti u bilo kojem vidu u odnosima među narodima i zemljama?

Šta je borba za punu nezavisnost i ravnopravnost naroda i zemalja, za političku i ekonomsku samostalnost u svim oblastima međunarodnog života?

Šta je borba za novi, pravedniji međunarodni politički i ekonomski poredak, za trajan mir, bezbednost i međunarodnu saradnju na osnovi takvog poretka?

Da li je sve to borba samo za nacionalnu slobodu i nezavisnost, za nacionalne interese? Mogu li se sloboda i prava čovekove ličnosti odvojiti od nacionalnih sloboda i prava? Može li se sve to

Digitized by Google

odvajati od borbe radničke klase i radnog naroda uopšte za klasne interese, za »oslobođenje rada«, za pravednije društvene, ekonomske i političke odnose, za socijalističke i demokratske društvene odnose?

Zar se u naše vreme nacionalni i klasni interesi radničke klase u svim ovim velikim borbama najčešće ne prepliću i ne poklapaju? I zar se nacionalni i klasni interesi najčešće ne poklapaju sa internacionalnim interesima radničke klase, ostalih radnih slojeva i naroda svih zemalja za izgrađivanje stabilnog mira, progresa i novih, pravednijih međunarodnih odnosa i saradnje?

Može li se ostvariti internacionalna solidarnost bez poštovanja nacionalne nezavisnosti i svih ostalih životnih nacionalnih i klasnih interesa svih naroda, radničke klase i radnih masa svih zemalja?

Prema tome, šta je to »klasna borba na međunarodnom planu« u savremenim uslovima, u današnjem svetu? Zar to nisu sve te velike borbe koje teže oslobođenju naroda i — kako bi to Marks rekao — »oslobađanju rada« različitim putevima kojima se kreće ova velika istorijska borba, čiji nosioci i čije glavne snage nisu samo komunisti ili »progresivne snage« — kako ih shvata sektaštvo svake vrste — nego u prvom redu ogromne mase radničke klase i radnog naroda, a često i čitavi narodi mnogih zemalja širom sveta.

Ne može se, prema tome, opovrgavati da »klasna borba na međunarodnom planu« u savremenim uslovima, ukoliko se tačno i istinito tumači, obuhvata sve ove borbe protiv svih vidova dominacije, hegemonije i eksploatacije u međunarodnim odnosima.

Svako drugačije tumačenje »klasne borbe na međunarodnom planu« danas može voditi opravdavanju pojedinih agresija, vojnih intervencija i invazija, »izvoza revolucije«, ali i »izvoza kontrarevolucije«. To je stvarnost, to je istina, nezavisno od toga sa koje strane dolaze suprotna ili drugačija tumačenja.

Kada raspravljamo o problemu oružanih sukoba među socijalističkim zemljama, sva napred izložena pitanja treba da budu polazna tačka za našu orijentaciju, za naše opredeljivanje.

II

Međunarodna situacija i oružani sukobi među socijalističkim zemljama

Pogledajmo, sada, da li postoji kakva međusobna veza između razvoja međunarodne situacije i izbijanja oružanih sukoba među pojedinim socijalističkim zemljama.

Jugoslavija je bila prva socijalistička zemlja koja je posle drugog svetskog rata bila izložena teškom pritisku koji su pokrenuli i vodili Staljin i Informbiro 1948. godine. Akcija Informbiroa komunističkih partija protiv Jugoslavije, kada se posmatra iz da-

Digitized by Google

našnjeg ugla, bila je neka vrsta »specijalnog rata« vođenog s ciljem da se likvidira njena nezavisnost i našim narodima nametnu strana dominacija i strani model društvenog uređenja. U toj svestranoj akciji nije nedostajao ni jedan element »specijalnog rata«, kakav se susreće u najnovije vreme.

Izdržali smo taj pritisak zahvaljujući tome što smo imali svoju narodnu socijalističku revoluciju koju su naši narodi doveli do pobede u uslovima narodnooslobodilačkog rata protiv fašizma i domaćih izdajnika, što smo imali prekaljenu Komunističku partiju koja je bila vodeća politička snaga te revolucije i što smo imali Tita, koji je, stojeći na čelu Partije, bio takav vođa naše narodne socijalističke revolucije koji je u svim iskušenjima bio na visini i odgovorio teškim zadacima istorije. Izdržali smo zato što su naši narodi i narodnosti, pod vođstvom Partije sa Titom na čelu, bili već iskovali međusobno bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost i čvrsto zakoračili ka novim svetlim perspektivama, putem izgradnje socijalizma.

Bili smo svedoci »događaja« u Mađarskoj i Poljskoj 1956. i u Čehoslovačkoj 1968. godine, koji su po svim osnovnim karakteristikama imali karakter vojnih intervencija, odnosno mešanja u unutrašnje stvari u odnosima među socijalističkim zemljama.

Za utvrđivanje veze između razvoja međunarodne situacije i izbijanja pojedinih oružanih sukoba među socijalističkim zemljama veoma je važno imati na umu činjenicu da su se svi napred pomenuti slučajevi odigravali u periodu »hladnog rata«. U tom periodu velike sile i vojni blokovi skoro punih dvadeset pet godina, rivalstvom i nadmetanjem među sobom oko sfera uticaja i interesa, krajnje negativno su uticali na razvoj međunarodnih odnosa, koji su se u tom teškom razdoblju kretali na ivici svetskog nuklearnog rata.

U istorijskoj retrospektivi svi ti događaji, počev od Informbiroa 1948. godine, javljaju se kao preteče i prvi u nizu učestalih vojnih intervencija i oružanih sukoba među socijalističkim zemljama, koji su usledili poslednjih godina, naročito posle neslavnog poraza američke vojne intervencije u Vijetnamu, Kampučiji i Laosu 1975. godine.

Međunarodna situacija se od tada, tačnije počev od 1976. godine do danas, kreće linijom nazadovanja detanta i zaoštravanja odnosa između dva vojno-politička bloka, a pre svega sovjetsko-američkih odnosa. I to se dešava odmah nakon što je detant dostigao svoj najviši domet sa Konferencijom na vrhu o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju i njenim Završnim aktom, u leto 1975. godine. To zaoštravanje i jačanje zategnutosti odigralo se u uslovima neprekidnog pogoršavanja svetske privredne situacije, a naročito ekonomskog položaja zemalja u razvoju (izuzev zemalja proizvođača nafte).

Kao posledica nazadovanja detanta i jačanja zategnutosti, bilo je i još uvek je u zastoju, pre svega, rešavanje mnogih međunarodnih problema i kriza koje ugrožavaju mir i bezbednost u svetu.

Digitized by Google

Izbile su nove opasne krize. Sve ubrzanije je jačala trka u nuklearnom, hemijskom i konvencionalnom naoružavanju čiji su glavni nosioci dva vojna bloka. Naročito se zaoštravao konflikt između blokova oko postavljanja raketa srednjeg dometa sa nuklearnim bojevim glavama u Evropi (američke »Peršing II« i »krstareće« rakete i sovjetske rakete SS-20) i oko sovjetske vojne intervencije u Avganistanu. Sve oštrije postaje nadmetanje i rivalstvo velikih sila i blokova oko sfera uticaja i interesa u gotovo svim regionima sveta.

Unutar blokova vodeće sile ulažu velike napore za jačanje kohezije »svojih« blokova, to jest kohezije u odnosima među zemljama članicama blokova.

U svetu su se raširile sumnje i nepoverenje u privrženost detantu sila koje se služe vojnim intervencijama protiv drugih zemalja i u njihove prave strateške političke, vojne i druge ciljeve. Pogotovu što u tom slučaju protivnička strana dobija pretekst za upotrebu vojne sile, za jačanje prisustva svojih vojnih snaga i širenje vojnih baza na tuđim teritorijama u raznim regionima.

A žrtve takve politike velikih sila ili nekih drugih zemalja postaju pojedine nesvrstane ili socijalističke zemlje. Velike sile vrše sve jači pritisak na pokret nesvrstanosti, a nadmetanje između njih se, po pravilu, odigrava preko leđa nesvrstanih zemalja. Blokovi i velike sile nastoje da prošire svoje prodore u pokret nesvrstanosti kako bi vršile što jači uticaj u pokretu u korist svoje globalne politike. Vezujući za sebe neke nesvrstane zemlje, velike sile nastoje da prošire i prodube blokovsku podelu sveta, što mir u svetu čini sve nestabilnijim.

Uprkos ovako zaoštrenoj međunarodnoj situaciji, ne jenjavaju oslobodilački pokreti na poslednjim kolonijalnim teritorijama u svetu, na završetku procesa raspadanja svetskog kolonijalnog sistema. Nastavljaju da se šire i jačaju u svim regionima sveta borbe za nacionalnu, političku i ekonomsku emancipaciju, protiv imperijalističkih, neokolonijalističkih i svih drugih vidova strane dominacije i hegemonije. Najčešće se ove borbe prepliću sa borbama radničke klase, seljaštva i ostalih društvenih slojeva za progresivne i demokratske društvene preobražaje. Sve se te borbe povezuju u svetski proces nacionalne emancipacije i socijalnih preobražaja.

Svi ti procesi teku pod teškim pritiskom pogoršane međunarodne situacije, a naročito pod teškim pritiskom nadmetanja i rivalstva između blokova i velikih sila. Ove sile i blokovi se u te procese mešaju i gde god mogu pokušavaju, a često i uspevaju, da ih iskoriste za jačanje svojih pozicija i širenje svojih sfera uticaja u konfrontaciji sa protivničkom stranom. Ova njihova konfrontacija nanosi velike štete pojedinim nezavisnim i nesvrstanim zemljama i stvari mira i socijalizma u svetu. Kao primeri koji potkrepljuju tačnost ovih zapažanja mogu poslužiti sadašnja zbivanja u Salvadoru i nekim drugim zemljama Latinske Amerike i Kariba, na Jugu Afrike, pa i zbivanja u Poljskoj.

Digitized by Google

Događaji u Poljskoj, koji su izbili u leto 1980. godine, kao unutrašnji društveni proces izazvan neodgovarajućim društveno-ekonomskim sistemom i politikom ekonomskog i društvenog razvoja, od samog početka su poprimili i međunarodne dimenzije. Jedna od najznačajnijih takvih dimenzija je u tome što su ti događaji i ti procesi, iako je reč o zemlji koja je članica Varšavskog ugovora i zadržava u tom savezu svoje mesto i ulogu kao i do sada, na određen način pritisnuti blokovskom konfrontacijom (u izvesnom pogledu slično onom što se pre nekoliko godina posle obaranja fašističkog režima dogodilo sa političkim i socijalnim promenama u Portugaliji, koja pripada NATO-paktu). Spoljni propagandni, politički, psihološki, vojni i drugi pritisci sa raznih strana otežavaju razvoj unutrašnjih procesa u pravcu mirnog izlaska iz krize i sprovođenja društvenih reformi koje bi dovele do konsolidacije socijalističkog uređenja u Poljskoj i privrednog i društvenog života zemlje. I u ovom slučaju naša zemlja i SKJ su višestruko izrazili svoje uverenje da će poljski narod, radnička klasa i PURP kao rukovodeća snaga, sami naći pravi put za »socijalističku društvenu obnovu« — kako se to kaže u zaključcima CK PURP, odnosno nekoliko njegovih poslednjih plenarnih sednica. Na taj način naša zemlja je javno i odlučno podržala poljski narod, radničku klasu i Poljsku ujedinjenu radničku partiju u njihovim naporima da sopstvenim snagama, bez ikakvog mešanja sa strane, nađu rešenja nagomilanih društvenih problema, onako kako im to najbolje odgovara. Uostalom, sličan stav su zauzele i neke socijalističke i druge zemlje i neke komunističke i druge partije.

U uslovima takvog kretanja i razvoja međunarodne situacije učestale su vojne intervencije i ratni sukobi među pojedinim socijalističkim i pojedinim nesvrstanim zemljama.

Na redovnom zasedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 1978. godine već se moglo jasno zapaziti da sporovi i sukobi među socijalističkim zemljama postaju gotovo dominantni, za razliku od vremena kada su na ovim zasedanjima dominirali američka intervencija u Vijetnamu, Kampučiji i Laosu, kriza na Bliskom istoku, kriza na Jugu Afrike i drugo.

To je bilo, u stvari, predvečerje vojne intervencije i invazije Vijetnama protiv Kampučije, završene okupacijom Kampučije, kao i »kaznene« vojne intervencije Kine protiv Vijetnama, u prvoj polovini 1979. godine. Sa tim intervencijama otvoreno je novo dugoročno krizno žarište u Jugoistočnoj Aziji. Već na samom kraju 1979. godine dolazi do sovjetske vojne intervencije u Avganistanu.

Od osobitog je značaja sticaj međunarodnih okolnosti u kojima je došlo do ovih intervencija. U to vreme iranska revolucija uspeva da dokrajči, zajedno sa despotskim režimom šaha Reze Pahlavija, i jedno od najznačajnijih američkih uporišta u regionu Persijskog zaliva. Održava se i Konferencija na vrhu nesvrstanih zemalja u Havani, na kojoj su se nesvrstane zemlje odlučno zalo-

Digitized by Google

žile za mir, za popuštanje međunarodne zategnutosti, za rešavanje sporova mirnim putem, protiv mešanja u unutrašnje stvari, za rešavanje svih međunarodnih kriza opasnih po svetski mir i bezbednost i za rešavanje akutnih međunarodnih ekonomskih problema. Stupanjem Irana i Pakistana na Konferenciji u Havani u punopravno članstvo pokreta nesvrstanosti ceo region Jugozapadne i Južne Azije postao je region nesvrstanih zemalja. Pomenute vojne intervencije se odigravaju u regionima čiji je strategijski značaj ogroman za sve zemlje, a naročito za sve velike sile i blokove s obzirom na njihove ekonomske, političke i vojnostrateške interese u Aziji, a pre svega u Centralnoj, Južnoj i Jugoistočnoj Aziji, vezane kako za snabdevanje naftom sa Srednjeg istoka tako i za glavne arterije svetskih pomorskih puteva, naročito onih u Indijskom okeanu. Stoga te vojne intervencije, u sticaju sa drugim potezima velikih sila i blokova, izazivaju naglo zaoštravanje odnosa između njih i pogoršavanje međunarodne situacije u celini.

Sve te vojne intervencije jednih socijalističkih zemalja protiv drugih ne teku mirno i bez prolivanja krvi. U Kampučiji se već dve godine vodi uporni partizanski rat naroda protiv stranog, vijetnamskog okupatora. A u Avganistanu već godinu dana traje i ne slabi oružana borba mnogobrojnih avganistanskih gerilskih grupa protiv novog režima i stranih trupa. To su činjenice, nezavisno od toga na kakvu i čiju se sve podršku i pomoć oslanjaju te snage otpora u konkretnoj situaciji stvorenoj vojnim intervencijama.

Pomenuti oružani sukobi su otvorili pitanje »pravednog«, odnosno »odbrambenog«, ili »nepravednog«, odnosno »osvajačkog« rata u slučaju oružanih sukoba među socijalističkim zemljama. S tim u vezi otvorili su i pitanje suprotstavljanja oružanim agresivnim napadima ili intervencijama na nezavisne zemlje, kao i pitanje internacionalne podrške i pomoći narodima koji su žrtve takvih vojnih akcija, kao i pitanje oslobodilačkog karaktera borbe i otpora protiv snaga koje su izvršile intervenciju. Na ta pitanja je na međunarodnom planu već delimično odgovoreno, ali još se nije stiglo do potpunog principijelnog i praktičnog odgovora u smislu opšteprihvaćene međunarodne norme i odgovarajućeg ponašanja zemalja i međunarodne zajednice u ovakvim slučajevima.

Te vojne intervencije su ne samo zaoštrile inače već oštru konfrontaciju između SSSR i SAD i SSSR i Kine u Aziji i na globalnom planu, kao i između istočnog i zapadnog vojno-političkog bloka, nego su izazvale i ozbiljnije podele među nesvrstanim zemljama. Manji broj nesvrstanih zemalja podržao je vojnu intervenciju Vijetnama u Kampučiji i Sovjetskog Saveza u Avganistanu, a osudio »kaznenu« vojnu intervenciju Kine u Vijetnamu. Većina nesvrstanih zemalja osudila je sve te vojne intervencije, i u Ujedinjenim nacijama one su imale presudnu ulogu u predlaganju i donošenju rezolucija u kojima se odbacuju ove intervencije, a zahtevaju takva politička rešenja koja će se zasnivati na povla-

Digitized by Google

čenju stranih vojnih snaga sa zaposednutih teritorija i obezbediti uspostavljanje nezavisnosti i nesvrstanog položaja Kampučije i Avganistana. Među ovim nesvrstanim zemljama i Jugoslavija je izložila svoj poznati stav i glasala za te rezolucije. Na Konferenciji ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju, februara ove godine, u njenom dokumentu su usvojeni stavovi o ovim slučajevima koji se zasnivaju na sličnim principima.

Svi ovi oružani sukobi, odnosno vojne intervencije, odmah su se internacionalizovali, nisu ostali u »porodičnom krugu« »socijalističke zajednice«, jer su povređeni osnovni principi Povelje Ujedinjenih nacija i politike nesvrstanosti.

Ovim sukobima prethodila je agresivna vojna akcija Somalije protiv Etiopije, jula 1977. godine. Do nje je došlo u jeku etiopske revolucije, koju su pokrenule i na svojim plećima nosile isključivo nacionalne revolucionarne snage Etiopije; revolucije koja je u svakom pogledu imala karakter unutrašnje stvari naroda Etiopije. U to vreme se etiopska revolucija nalazila u kritičnoj situaciji zbog otpora snaga kontrarevolucije, oživljavanja oružanih borbi protiv snaga revolucije od strane tri pokreta u Eritreji i zbog mešanja susednih država. Somalija, čija se vlada opredelila za socijalistički razvitak, započela je rat za osvajanje teritorija i promenu granica protiv susedne Etiopije, u kojoj je na čelo izbila revolucionarna Mengistuova vlada, sa orijentacijom i programom izgradnje socijalizma. Naša zemlja je skoro dve godine bila malteme jedina zemlja koja je pružala pomoć i podršku svake vrste etiopskoj revoluciji i nezavisnosti Etiopije i podržala je Etiopiju u odbrani od strane invazije. Istovremeno, naša zemlja je činila, istina bez uspeha, uporne napore da utiče na Somaliju i Etiopiju da sporna pitanja rešavaju mirnim putem.

Napad Somalije na Etiopiju doveo je do učešća kubanskih trupa i vojnih stručnjaka i naoružanja nekih drugih socijalističkih zemalja u ratu na strani Etiopije protiv Somalije.

Pre toga, posle proglašenja nezavisnosti Angole, 11. novembra 1975. godine, došlo je do strane vojne intervencije i mešanja drugih zemalja u unutrašnju borbu između tri angolska pokreta koji nisu uspeli da postignu jedinstvo u nezavisnoj Angoli. Trupe Južnoafričke Republike intervenisale su na strani jednog pokreta (»Unita«), Zair i neke velike sile pomagali su drugi pokret (FNLA). I jedni i drugi su vodili oružanu borbu protiv trećeg oslobodilačkog pokreta, protiv MPLA, sa dr Netom na čelu, koji je proglasio nezavisnost Angole. Na traženje dr Neta, usledio je dolazak kubanskih trupa i vojnih stručnjaka u Angolu i pomoć u oružju iz nekih drugih socijalističkih zemalja. Naša zemlja već dvadeset godina podržava MPLA u Angoli. Pružali smo svaku pomoć u vreme oslobodilačke borbe protiv kolonijalizma, kao i u odbrani nezavisnosti Angole.

I rat na rogu Afrike i događaji u Angoli izazvali su podele, naročito među zemljama Afrike, koje su se sada uglavnom unekoliko stišale, zahvaljujući relativnom sređivanju prilika u Etiopiji i Angoli, mada se tragovi tih podela i danas osećaju.

Digitized by Google

Od septembra 1980. godine svedoci smo krvavog rata između Iraka — sa vladom partije BAAS na čelu, koja je orijentisana ka socijalističkoj izgradnji — i Irana — sa režimom izraslim iz iranske narodne revolucije, koja još ni do danas nije bila kadra da dođe do programa društvenih promena, do diferencijacije političkih snaga koja bi osigurala konsolidaciju i dalji razvoj tekovina iranske revolucije. Uz to su Iran i Irak nesvrstane zemlje. Ovaj krvavi i razorni rat još uvek traje, a dosadašnji pokušaji, u kojima je i naša zemlja učestvovala, da se utiče na Iran i Irak da prekinu oružanu borbu i pređu na pregovore o spornim pitanjima, nisu bili uspešni. Stoga je i Ministarska konferencija nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju formirala grupu zemalja za posredovanje radi okončanja iračko-iranskog rata.

Svi ovi oružani sukobi imaju svoje uzroke, istorijske i neposredne, i svoj istorijat. Koincidencija njihovog pojavljivanja sa nazadovanjem detanta i jačanjem zategnutosti u međunarodnim odnosima ne može biti slučajna, i nije slučajna. Teško je tačno oceniti koliko su rivalstvo i konfrontacija između blokova i velikih sila podstakli izbijanje tih sukoba i intervencija, ali je sigurno da je to igralo značajnu ulogu.

Radi upoređenja, možemo samo podsetiti da se u periodu napredovanja detanta 1970—1975. godine odigrao niz događaja na liniji jačanja mira, bezbednosti i međunarodne saradnje i istovremeno na liniji jačanja procesa demokratskih, političkih i društvenih promena i preobražaja i pobede oslobodilačkih borbi u raznim regionima.

U tom periodu, na primer, dolazi do niza ugovora o uzajamnim odnosima i saradnji između SSSR i SAD, između SRN i SSSR, između SRN i Poljske, do unapređivanja odnosa između SRN i NDR, do Osimskih sporazuma između Italije i Jugoslavije i drugih. Dolazi do Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji na vrhu u Helsinkiju. Zatim, veoma brzo se završava rat između Izraela, s jedne, i Egipta i drugih arapskih zemalja, s druge strane, oktobra 1973. godine, i to, pre svega, zajedničkom akcijom SAD i SSSR, uz angažovanje UN.

Došlo je, zatim, do portugalske revolucije 25. aprila 1974. godine, koja je likvidirala četrdesetogodišnju fašističku diktaturu i istovremeno otvorila, sa demokratizacijom Portugalije, i proces oslobađanja i sticanja nezavisnosti portugalskih kolonija — Angole, Mozambika, Gvineje Bisao, Zelenortskih Ostrva i drugih. Ovoj revoluciji smo odmah pružili punu političku i diplomatsku podršku, isto kao što smo dugi niz godina pružali podršku i pomoć oslobodilačkim pokretima i borbi naroda portugalskih kolonija protiv portugalskog kolonijalizma, za slobodu i nezavisnost.

Zatim dolazi do obaranja grčke vojne hunte 1974. godine i uspostavljanja novog režima parlamentarne demokratije u Grčkoj. I ovoj pobedi demokratskih snaga u Grčkoj pružili smo punu moralnu i političku podršku.

Digitized by Google

Istovremeno u Španiji teku procesi koji vode likvidaciji četrdesetogodišnje Frankove fašističke diktature i uspostavljanju parlamentarnog demokratskog režima u okviru ustavne monarhije.

Pri završetku tog perioda slede i krah američke vojne intervencije i pobede herojskih, oslobodilačkih borbi naroda Vijetnama, Kampučije i Laosa, 1975. godine, borbi koje su naša zemlja i naši narodi najdoslednije podržavali i pomagali od prvog dana, tokom dugog perioda, sve do konačne pobede.

Da dalje ne nabrajam, jer je i ovo dovoljno da se vidi kako je proces popuštanja međunarodne zategnutosti stvarao povoljne međunarodne uslove i klimu, nasuprot jačanju međunarodne zategnutosti, za oslobađanje, jačanje i širenje onih snaga i pokreta koji se bore za slobodu i nezavisnost naroda i zemalja i za demokratske i društvene preobražaje.

Kao što smo videli, sasvim drukčiju sliku pruža razvoj međunarodne situacije kojem pečat daje nazadovanje detanta, odnosno zaoštravanje odnosa između velikih sila i blokova i konfrontacija i nadmetanje između njih, i u kojoj dolazi do izbijanja oružanih sukoba, vojnih intervencija i slično među pojedinim socijalističkim i pojedinim nesvrstanim zemljama. Sa svoje strane, svi ovi oružani sukobi, vojne intervencije i ostali događaji povratno su uticali na razvoj međunarodne situacije, doprinoseći isključivo jačanju zategnutosti, zaoštravanju rivalstva i nadmetanja velikih sila i blokova i svemu onome što uz to sledi kao neizbežna posledica, kao što je trka u naoružavanju i drugo.

U tome leži i odgovor na pitanje o glavnim međunarodnim posledicama svih tih događaja, uključujući i oružane sukobe među pojedinim socijalističkim, kao i pojedinim nesvrstanim zemljama.

Posebno su teške posledice oružanih sukoba među tim zemljama po razvoj svetskog socijalističkog procesa, i to višestruko.

Ovi oružani sukobi i vojne intervencije kompromituju i samu ideju socijalizma u svetskim razmerama. Oni čak učvršćuju pozicije reakcionarnih i imperijalističkih snaga, omogućujući im da potiskuju sve zaoštrenije unutrašnje protivrečnosti i suprotnosti i, plašeći svoje nacije opasnošću od ekspanzionizma i »izvoza revolucije«, da okupe druge političke snage svojih zemalja oko politike blokovskog nadmetanja i borbe za sfere uticaja i interesa, za trku u naoružavanju i drugo. Najnoviji razvoj međunarodne situacije to drastično potvrđuje.

Ti sukobi stvaraju teške i složene međunarodne i unutrašnje političke i psihološke uslove za borbu socijalističkih snaga u svojim zemljama, a takođe izazivaju nove podele, razmimoilaženja i sporove među socijalističkim snagama u svetu, kao i među pojedinim nesvrstanim zemljama, pa i pojedinim socijalističkim zemljama.

Praksa upotrebe stranih vojnih snaga sa motivacijom »odbrane socijalizma« u pojedinim zemljama ili pomoći »zdravim snagama« protiv legalnih socijalističkih ili neokolonijalističkih vlada,

Digitized by Google

stvara u svetu predstavu o »izvozu revolucije«, odnosno o nametanju vojnom silom pojedinim narodima i nezavisnim zemljama, pored strane dominacije, i stranih modela društvenog uređenja. Time se olakšava imperijalističkim i reakcionarnim snagama da se posluže »izvozom kontrarevolucije«. Opasni poduhvati na jednoj ohrabruju slične akcije na drugoj strani, a sve zajedno može samo naneti štetu svetskom miru i socijalizmu, odnosno svetskom socijalističkom procesu.

Uza sve to, kao marksisti, ne smemo zaboraviti pouke istorije, na koje su ukazivali Marks, Engels i Lenjin. Strani »usrećitelji« i »misionari« danas mogu samo potkopavati vlast sopstvene radničke klase. Pozivamo se ovde na Marksa, koji je govorio da »pobedonosni proletarijat ne može ni jednom drugom narodu nametnuti nikakvo usrećenje, a da pri tome ne ugrozi i svoju sopstvenu pobedu«. Ovo je u više navrata naročito isticao Engels. Na ove iste Marksove reči pozivao se u svoje vreme i Lenjin i mnogi drugi marksisti. Teško je verovati da zemlje koje se služe vojnom intervencijom neće od toga pretrpeti i izvesne štetne posledice za svoju sveukupnu politiku, uključujući i štetne posledice u »sopstvenoj kući« zbog izvršenih intervencija, bez obzira na kratkoročni ili dugoročni vojno-politički i strategijski značaj koji za njih te intervencije imaju i eventualne prednosti koje im u datom momentu mogu doneti. A i to je samo još jedna šteta više za socijalizam kao svetski proces.

Poznata je izreka da je sila ili nasilje u nekim istorijskim momentima bila »babica istorije«. U ovim slučajevima, u slučajevima oružanih sukoba i vojnih intervencija među socijalističkim zemljama, sila i nasilje su loše »babice« istorije, jer zadržavaju, koče i otežavaju zakonite istorijske procese za oslobađanje narodâ i »oslobađanje rada« nastajanjem socijalističkog društva u nacionalnim okvirima mnogih zemalja i odgovarajućih novih, pravednijih međunarodnih odnosa, novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka.

III

Oružani sukobi među socijalističkim zemljama i spoljna politika naše zemlje

Celokupna naša spoljna politika, naše opredeljenje za politiku nesvrstanosti, za izvorne i osnovne principe i ciljeve te politike i za političku usmerenost, karakter i međunarodnu ulogu pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog vanblokovskog međunarodnog faktora, i celokupno angažovanje naše zemlje u međunarodnim odnosima, uvek su se, u toku tri i po decenije, počev od završetka narodnooslobodilačkog rata, temeljili i polazili, i u opštoj orijentaciji i u konkretnoj akciji, od principâ kojima se rukovodimo i od naših životnih nacionalnih interesa. Ti interesi su, pre svega i iznad

Digitized by Google

svega, u tome da budemo nezavisna, suverena i nesvrstana socijalistička zemlja u kojoj naša radnička klasa i naši narodi i narodnosti samostalno kroje svoju sudbinu i društveni razvitak usmeravaju samostalnim putem, u kojoj su oni sami izabrali svoj put izgradnje socijalističkog samoupravnog društva.

Ustajali smo protiv svega onoga u svetu što ne želimo da se dogodi nama, našoj zemlji, našim narodima i narodnostima. Stoga smo ustajali i protiv niza vojnih intervencija. Napred sam već pomenuo naše stavove prema pojedinim vojnim intervencijama i oružanim sukobima među pojedinim zemljama. U više slučajeva pokušavali smo, zalažući ugled i prestiž Jugoslavije i predsednika Tita lično, da neke socijalističke i nesvrstane zemlje u sukobu, pa i neke druge susedne zemlje koje su se nalazile u sporovima, ubedimo i na njih utičemo da međusobne sporove reše mirnim putem, pregovorima i sporazumima (kao, na primer, u novije vreme: u sporu između Etiopije i Somalije, u sporu između Vijetnama i Kampučije, u sporu između Grčke i Turske oko kiparske krize posle vojne intervencije Turske na Kipru).

Onima koji su opravdavali vojne intervencije ili su ih vršili otvoreno smo i javno govorili da bi mirenje sa agresijom, vojnim intervencijama i slično dovelo međunarodne odnose do haosa koji bi zavladao u odnosima među narodima i zemljama i, na kraju, do novog svetskog rata.

Zbog takve naše politike zapadali smo, s vremena na vreme, u vrlo složene situacije u kojima su, zbog naših principijelnih stavova, na našu zemlju vršeni teški pritisci. Odolevali smo pritiscima i nismo dozvolili ni u jednom slučaju da se slomi kičma naše nezavisne, nesvrstane, socijalističke spoljne politike.

Okolnosti su postajale sve složenije, naročito poslednjih godina, kada je, bez obzira na pouke iz sloma američke vojne intervencije u Vijetnamu, Kampučiji i Laosu, sve češće dolazilo do oružanih sukoba i vojnih intervencija, i to kako od strane pojedinih socijalističkih ili nesvrstanih zemalja tako i od pojedinih zapadnih zemalja.

Teško je prikazati svu složenost problema koji nastaju zbog oružanih sukoba i vojnih intervencija o kojima je reč, a koji stoje otvoreni pred nama i pred celokupnom međunarodnom zajednicom.

Na Ministarskoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu, jula 1978. godine, bilo je ozbiljnih teškoća da se postigne saglasnost (konsenzus) o pitanju stranih vojnih intervencija, a na Konferenciji na vrhu u Havani, septembra 1979. godine, nije bilo konsenzusa o pitanju nekih konkretnih vojnih intervencija. Konferencija ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja, nedavno održana u Nju Delhiju, najdalje je otišla u definisanju stava nesvrstanih zemalja, na osnovi izvornih principa politike nesvrstanosti u celini i posebno principa neintervencije i neupotrebe sile ili pretnje silom, time što je postigla konsenzus usvajajući određene stavove o pitanjima Kampučije i Avganistana i o ratu između Iraka i Irana, pored stavova o ostalim kriznim žarištima u svetu.

Digitized by Google

Iz naših stavova u svim konkretnim slučajevima proizlazi da smo dosledno pružali podršku i pomoć u duhu naših principa i obaveza, u slučajevima kada je bila potrebna podrška uspostavljanju ili očuvanju slobode i nezavisnosti pojedinih zemalja ili odbrani od agresije, strane intervencije i slično. Na osnovi istih kriterija smo ocenjivali i pomoć drugih zemalja, uključujući i neke vojne akcije, kada je ta pomoć bila, po karakteru, načinu i sredstvima stvarna pomoć u istom cilju. Isto tako smo se ponašali kad je bila reč o pobedi demokratskih i progresivnih snaga, pobedi revolucija koje su zajedno sa kolonijalizmom ili despotskim režimima likvidirale i eksploatatorske društvene poretke, ali su bile izložene realnoj opasnosti da budu ugušene pomoću stranih intervencija i spoljne agresije.

Svakom slučaju prilazili smo konkretno i taj stav zasnivali na politici podrške snagama nacionalnog i socijalnog oslobođenja. Prema tome, u osnovi naših stavova nalaze se kao ključni kriteriji interesi nacionalnooslobodilačke borbe i borbe širokih narodnih demokratskih snaga ili revolucionarne klasne borbe, interesi mira, bezbednosti i progresa u svetu. To bismo mogli ilustrovati na primerima stavova i angažovanja naše zemlje u mnogobrojnim slučajevima oslobodilačkih borbi i revolucija. Neki primeri su napred pomenuti.

Takav stav Jugoslavije podigao je visoko njen ugled u svetu, a posebno u pokretu nesvrstanih zemalja i kod svih slobodoljubivih, demokratskih i progresivnih snaga.

U sadašnjim uslovima, kada se u Ujedinjenim nacijama i na drugim međunarodnim skupovima zaoštravaju stavovi protiv mešanja u unutrašnje stvari, protiv vojnih intervencija, protiv mešanja blokova i velikih sila u sporove među nesvrstanim zemljama ili u oružane sukobe među njima — sve više se komplikuje opredeljivanje i pokretanje međunarodnih akcija povodom pojedinih intervencija. Tim više od kada su učestale i vojne intervencije nekih istočnih i zapadnih zemalja pod parolom »pomoći na poziv vlada« za »očuvanje teritorijalnog integriteta«, ili protiv »spoljnog mešanja« i slično. Štaviše, nastoje se legalizovati vojne intervencije, i one koje su, bez obzira na razloge kojima se pravdaju, u suštini »izvoz revolucije« i one koje su u suštini »izvoz kontrarevolucije«. U to ne spadaju, treba to posebno naglasiti, akcije koje su neposredno politička, diplomatska, materijalna i druga pomoć oslobodilačkim borbama ili pomoć za odbranu pojedinih zemalja od strane agresije, invazije i slično.

Mi se, uprkos sve složenijoj situaciji, moramo, kao i do sada, striktno držati našeg stava i naših principa o podršci i pomaganju oslobodilačkih pokreta i narodnooslobodilačkih borbi, kao i društvenih preobražaja i revolucija, nošenih sopstvenim unutrašnjim snagama pojedinih zemalja, istovremeno strogo poštujući, kao što smo to uvek do sada činili, princip nemešanja u unutrašnje stvari. Isto tako, mi se moramo suprotstavljati kada spoljna agresija, invazija, vojna intervencija i slično ugrožavaju nezavisnost,

Digitized by Google

suverenitet i teritorijalni integritet pojedinih nezavisnih i suverenih država.

Zbog složenosti problema s najvećom pažnjom moramo izgrađivati naš stav u svakom konkretnom slučaju, uzimajući u obzir sve okolnosti, ali ne odustajući od naših principa.

Mi smo se tog stava najdoslednije držali i danas se držimo. Prema svim slučajevima naši stavovi su principijelni i mi ih javno iznosimo i aktivno se angažujemo polazeći od takvih stavova. I u svim slučajevima nastojimo da doprinesemo iznalaženju puteva za politička rešenja sporova i sukoba, a naročito svih međunarodnih kriznih žarišta iz kojih mogu proizaći velike opasnosti po mir i bezbednost u svetu i teške posledice po napredovanje svetskog socijalističkog procesa.

IV

O uzrocima oružanih sukoba među socijalističkim zemljama

Uzrocima i posledicama oružanih sukoba među socijalističkim zemljama i do sada su se bavila naša naučna istraživanja u oblasti međunarodnih odnosa. Te uzroke su nalazila i u objektivnim i u subjektivnim faktorima. Neki autori ih vide kao »ostatke starog u novom« u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu, koji predstavlja epoha socijalizma. U tu kategoriju se svrstavaju i hegemonizam, nacionalizam, šovinizam, ekspanzionizam. Radovi naših autora pozivaju se na Marksa, Engelsa i Lenjina, koji su upozoravali da i proletarijat, kad dođe na vlast, ponekad nije imun od težnje da se »popne na tuđu grbaču«.

U radovima naših autora ukazuje se i na nasleđene istorijske sporove oko granica, teritorija, nacionalnih manjina itd. Zaista, u više slučajeva ovo su glavni neposredni uzroci sporova među pojedinim susednim zemljama zbog kojih izbijaju oružani sukobi među nekima od tih zemalja.

Neki ukazuju i na unutrašnje izvore i uzroke (kao, na primer, birokratizam ili tehnokratizam ili druge snage) u nekim socijalističkim sistemima kao nosioce ekspanzionističke politike i glavnog »krivca« za izazivanje sukoba među socijalističkim zemljama, preduzimanje vojnih intervencija, nosioce težnji za hegemonijom — globalnom ili regionalnom, političkom, ekonomskom, ideološkom (ili svih zajedno).

Drugi autori ukazuju i na neke pogrešne teorijske i ideološke stavove i dokazuju da oni nisu zasnovani na teorijskim osnovama marksizma i međunarodnim iskustvima radničkog i revolucionarnog pokreta u svetu, i to: o pitanjima rata i revolucije; rata i socijalizma; mira i socijalizma; zatim o pitanju rata i vojne intervencije, s jedne, i principa odnosa među socijalističkim zemljama, s druge strane, o pitanjima razvoja i jačanja svetskog socijalističkog procesa i drugo. U takvim gledištima (koja se obično svrs-

Digitized by Google

tavaju u dogmatska ili ultraradikalistička ili sektaška i slično) o mnoštvu ovih pitanja, sudbonosnih za mir i socijalizam u svetu, ovi autori vide jedan od izvora iz kojih dolazi do inicijativa i akcija koje se javljaju u vidu oružanih sukoba među nekim socijalističkim zemljama.

U našoj literaturi još nije dovoljno obraćena pažnja pojavi jačanja vojnog faktora u nekim socijalističkim zemljama, pojavi koja je tokom duge istorije bila, a i danas je jedno od glavnih obeležja imperijalističkih sila i obično se kvalifikuje kao jačanje militarizma. Uobičajeno je da se govori o vojnom, odnosno »vojno-industrijskom kompleksu« i njegovoj sve većoj ulozi i uticaju na politiku u nekim zapadnim zemljama, a zaboravlja se da sličan »kompleks« postoji i da, najverovatnije, raste i njegova uloga i uticaj na politiku i u pojedinim socijalističkim zemljama.

Sigurno je da je do jačanja ovog faktora i njegovog uticaja neizbežno došlo iz mnogih istorijskih i aktuelnih razloga, a posebno kao posledica konfrontacije, pre svega, među velikim silama i blokovima posle drugog svetskog rata, u trci u naoružavanju i drugom. Taj faktor može da igra važnu ulogu u politici pojedinih socijalističkih zemalja.

U svemu tome ima istine. Sva ta razmišljanja kreću se oko stvarnih, pojedinih i kompleksnih, neposrednih i posrednih uzroka oružanih sukoba među socijalističkim zemljama.

Ipak, po opasnosti za mir i socijalizam u svetu izdvaja se naročito hegemonizam (a neki to nazivaju i ekspanzionizam), globalni ili regionalni, jer ugrožava slobodu, nezavisnost, suverenitet nekih nezavisnih zemalja, a time i mir i socijalizam u svetu danas, isto kao i imperijalizam, neokolonijalizam, rasizam i drugi vidovi dominacije i eksploatacije u odnosima među narodima i državama. Obično se hegemonizam traži i nalazi u politici velikih sila, a često se zaboravlja da se hegemonizam javlja i u politici nekih srednjih i manjih zemalja, koji ugrožava susedne ili druge zemlje i narode i stvara krizna žarišta u pojedinim regionima, a često je u sprezi sa globalnom strategijom nekih velikih sila.

Počev još od velike oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, imperijalizmu, kao poslednjem stadiju kapitalizma, »odbrojavaju« se dani. Raspad kolonijalnog sistema i likvidacija kolonijalizma u antikolonijalnoj revoluciji potvrdio je ovu istinu. Duboka kriza imperijalizma u svetskim razmerama je stvarnost našeg vremena. Istina, savremeni kapitalizam ima još uvek veliku vitalnost i poseduje ogromnu ekonomsku, tehnološku, vojnu i političku moć i snagu. Ali sve to ne menja istorijsku sudbinu kapitalizma kao svetskog sistema i on će doživeti sličnu sudbinu kao i kolonijalizam. Mora se, samo, računati sa dugotrajnim procesom kojeg će prožimati sve dublje unutrašnje i međunarodne protivrečnosti i suprotnosti i svakovrsni sukobi, uključujući i oružane sukobe. A to znači da treba polaziti od toga da je i proces revolucionarnih preobražaja u svetu dugotrajan. Socijalističke, narodne i antikolonijalne revolucije i drugi demokratski i socijalni preo-

Digitized by Google

bražaji i promene u nizu zemalja, od svršetka drugog svetskog rata do danas, suzili su geografske prostore ne samo imperijalizma nego i kapitalizma i ti prostori se i dalje sužavaju.

Ali zato hegemonizam, kao stara i nova pojava, globalna ili regionalna, u političkim, ekonomskim ili drugim oblastima, jeste pojava u širenju, javlja se u odnosima među zemljama sličnih ili različitih društvenih sistema, i izaziva brojne konflikte i oružane sukobe. Stoga se protiv hegemonizma mora boriti istom snagom kao i protiv imperijalizma i ujedinjavati narode i progresivne i demokratske snage u najširem suprotstavljanju hegemonizmu u bilo kojem pojavnom obliku, isto kao imperijalizmu i svim drugim vidovima dominacije. Poslednjih godina je očigledno u porastu svest o tome u svetu, posebno u nesvrstanim zemljama i u redovima demokratskih i progresivnih snaga.

Ujedinjene nacije usvojile su 1979. godine rezoluciju o borbi protiv hegemonizma, koju su podnele nesvrstane zemlje, a koja je zasnovana na osnovnim principima politike nesvrstanosti i Povelje Ujedinjenih nacija. Pri tom je neophodno napomenuti da je pitanje borbe protiv hegemonizma stavljeno na dnevni red Generalne skupštine na osnovu predloga delegacije SSSR-a, koja je izradila svoj nacrt rezolucije o hegemonizmu, koji nije mogao da dobije značajniju podršku. Nije dobio podršku ni nacrt rezolucije o hegemonizmu koji je bila izradila delegacija Kine. Stoga su nesvrstane zemlje uzele na sebe zadatak da izrade nacrt rezolucije. One su to učinile i taj nacrt je dobio punu podršku svih i usvojen je. To je nova važna osvojena pozicija nesvrstanih zemalja i progresivnih i miroljubivih snaga sveta. Sada se i u pokretu nesvrstanosti konsenzusom usvaja suprotstavljanje hegemonizmu uporedo sa suprotstavljanjem imperijalizmu i drugim vidovima dominacije. Samo pre nekoliko godina to se nije moglo lako postizati.

Polazeći od svega što je rečeno o uzrocima oružanih sukoba među socijalističkim zemljama, moraju se u traženju rešenja za konkretne konflikte, oružane sukobe, vojne intervencije i slično uvek utvrđivati konkretni uzroci koji do tih sukoba dovode i činiti napori da se ti uzroci otklanjaju ili prevazilaze mirnim putem, pregovaranjem, kompromisom i sporazumevanjem, a ne ratovima, odnosno oružanim sukobima.

V

Kako sprečiti pojave oružanih sukoba među socijalističkim i nesvrstanim zemljama

U traženju odgovora na ovo pitanje ne moramo da se bavimo samo hipotetičnim stvarima, nego i iskustvima iz prakse u vezi sa problemom puteva, mehanizama i postupaka kojima bi se mogle uspešno sprečavati pojave oružanih sukoba među socijalističkim, a isto tako i među nesvrstanim i drugim zemljama. Na ovo pita-

Digitized by Google

nje dužni smo da nađemo prave odgovore, da još dublje sagledamo mogućnosti i sredstva koja toj svrsi mogu poslužiti.

Kao prvo i vrlo aktuelno pitanje postavlja se da dođemo do međunarodnih odluka i dokumenata, do međunarodnih konvencija o obaveznom rešavanju sporova mirnim putem i o mehanizmima i postupcima rešavanja sporova na ovaj način. Tim pitanjem intenzivno se bave nesvrstane zemlje, rukovodeći se načelnim stavovima usvojenim na konferencijama na vrhu u Kolombu 1976. i Havani 1979. godine. Postojeći mehanizmi kojima raspolažu Ujedinjene nacije, počev od Saveta bezbednosti i Generalne skupštine, međunarodnih konferencija i drugih, pokazuju se nedovoljnim. Stoga i pokret nesvrstanosti pribegava stvaranju »komiteta dobre volje«, radnih grupa i slično. Iz istih razloga i Organizacija afričkog jedinstva nastoji da rešava sporove u Africi putem »komiteta mudrih«, koordinacionih komiteta, grupa za posredovanje itd.

Ne manji značaj imaju napori da dođemo do obavezujućeg dokumenta koji bi, uprkos mnogim i teškim protivrečnostima u svetu u kojem živimo, stavio van zakona mešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja u bilo kom vidu, primenu vojnih i drugih intervencija jednih zemalja protiv drugih, bez obzira na sve razloge, motive i ciljeve pojedinih konkretnih vojnih intervencija. I na pripremi ovog dokumenta intenzivno rade nesvrstane zemlje u okviru UN, takođe polazeći od stavova i načela usvojenih na konferencijama na vrhu nesvrstanih zemalja. Na redovnom zasedanju Generalne skupštine 1980. godine taj dokument nije bilo moguće usvojiti, ali je on unet u dnevni red za zasedanje Generalne skupštine UN 1981. godine.

Ovi dokumenti važili bi za sve zemlje, bez obzira na karakter društvenih sistema, prema tome i za socijalističke.

Kada bi do takvih dokumenata došla međunarodna zajednica, a verujem da nije daleko vreme kada će to uslediti, to bi bio krupan korak napred u izgrađivanju novog međunarodnog poretka, a posebno u preventivnom sprečavanju oružanih sukoba i ratova uopšte, a time i oružanih sukoba i ratova među socijalističkim zemljama.

To su neposredni ciljevi i zadaci pred nama.

Ali konačno rešenje ovog problema, to jest eliminisanje oružanih sukoba među socijalističkim, nesvrstanim i drugim zemljama, može se postići tek u procesu izgradnje novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka. Izgradnja novog međunarodnog poretka je glavni i osnovni strateški cilj politike nesvrstanosti i pokreta nesvrstanosti u etapi razvitka međunarodnih odnosa u kojoj se danas nalazimo.

Antagonizam između velikih sila i postojećih vojno-političkih i ekonomskih blokova, rivalstvo i nadmetanje između njih, kao i pogrešna ideološka i politička shvatanja o kojima je napred bilo reči, glavna su smetnja što ovaj veliki cilj politike nesvrstanosti još nije postao i glavni i osnovni strateški cilj svih socijalističkih zemalja i svih komunističkih, socijalističkih, radničkih, naprednih

Digitized by Google

i demokratskih partija i pokreta u svetu. Da to postane, bilo bi potpuno normalno, s obzirom na prirodu socijalizma kao sistema društvenih odnosa kojem odgovara novi, pravedniji sistem razvijenih demokratskih međunarodnih odnosa. Istorijska je činjenica da socijalizam, od momenta kada se kao naučni pogled na svet spojio sa pokretom radničke klase, teži izgrađivanju novih, pravednijih međunarodnih odnosa kao jednom od svojih najvažnijih strateških ciljeva.

U tom svetlu borba nesvrstanih zemalja na liniji politike nesvrstanosti kao svetske politike daje prave odgovore na najvažnija aktuelna međunarodna pitanja, uključujući i prevazilaženje blokovske podeljenosti u dugoročnijem procesu popuštanja međunarodne zategnutosti koji bi prerastao u univerzalnu aktivnu miroljubivu koegzistenciju. Na tom strateškom pravcu leži i trajno rešenje problema oružanih sukoba među socijalističkim zemljama. Ova borba nesvrstanih zemalja ima istorijski značaj za razvoj međunarodnih odnosa u pravcu trajnog mira i progresa. U tome je revolucionarni karakter politike nesvrstanosti u odnosu na postojeći sistem i stanje međunarodnih odnosa i sve više će njene osnovne principe i ciljeve činiti privlačnim za sve veći broj zemalja i naroda kojima su mir, bezbednost, nezavisnost i progres najpreči životni interes.

VI

Zaključci koji proizlaze za našu zemlju u vezi sa oružanim sukobima među socijalističkim i nesvrstanim zemljama

Raspravljajući o oružanim sukobima među socijalističkim zemljama, ne samo kao o istorijskom, teorijskom, ideološkom, međunarodnopravnom i međunarodnopolitičkom pitanju, moramo konstatovati da se ono direktno tiče i naše zemlje kao socijalističke i nesvrstane.

Mi smo imali teško iskustvo sa Informbiroom i staljinizmom, ali iskustvo koje nam je bilo i korisno, jer nam je pomoglo da izgradimo naše načelne stavove, da utvrdimo naše principe i dugoročne osnove kako naše spoljne tako i naše unutrašnje politike kao temelja naše spoljne politike koju vodimo kao nezavisna, nesvrstana socijalistička i samoupravna zemlja.

Zbog naših stavova o pojedinim međunarodnim pitanjima, kao što sam već napred napomenuo, dolazilo se više puta u toku tri i po decenije do razmimoilaženja i teškoća, pa i teških sporova sa nekim drugim zemljama i gotovo sa svakom od najvećih svetskih sila i zbog toga smo bili izloženi raznim optužbama, napadima i pritiscima. Uvek smo uporno i istrajno zastupali stav da razlike u gledištima o pojedinim međunarodnim pitanjima i druge razlike ne smeju uticati na naše bilateralne odnose i saradnju u svemu gde imamo obostrane interese sa bilo kojom zemljom. Is-

Digitized by Google

trajnim insistiranjem na prihvatanju ovog principa i njegovoj primeni u odnosima naše zemlje sa drugim zemljama uspevali smo do sada uvek da prevazilazimo teškoće koje su se pojavljivale i da razvijamo plodnu saradnju sa zemljama sa kojima smo se o nekim pitanjima razmimoilazili.

Iako to načelo na rečima prihvataju gotovo sve druge zemlje, pa i velike sile, ipak u pojedinim konkretnim situacijama dolazi do teškoća u našim odnosima sa pojedinim zemljama, jer se ponekad praksa nekih zemalja razlikuje od onoga što se na rečima prihvata.

Ali, mi smo o svakom konkretnom slučaju u dijalogu strpljivo izlagali naše viđenje situacije, naše poglede i stavove i iscrpno obrazlagali zašto ne možemo odstupati od zauzetih stavova i principa kojih se striktno pridržavamo. U tome smo posebno naglašavali da je, osim naše doslednosti u pridržavanju principa, reč i o životnim interesima naše zemlje i njenom socijalističkom razvitku.

U vezi s tim mi moramo uporno ukazivati na teške posledice vojnih invazija i intervencija i na opasnost da se podržavanjem takvih vojnih intervencija dovede do situacije u kojoj će u međunarodnim odnosima prevagu dobiti »zakon džungle«, umesto principâ koji treba da garantuju slobodu, nezavisnost i ravnopravnost svih naroda i zemalja, prema tome i socijalističkih zemalja, i mir i progres u svetu.

Prema tome, naši stavovi i naša spoljna politika imaju svoj koren ne samo u programskim stavovima Saveza komunista Jugoslavije, u našim marksističkim teorijskim i ideološkim pogledima, kao i principima politike nesvrstanosti naše zemlje koju dosledno vodimo, nego su njihovi duboki koreni i u našim životnim interesima da sačuvamo nezavisnost i nesvrstanost naše zemlje i samostalan put razvitka našeg društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

S obzirom na pojavu oružanih sukoba među socijalističkim zemljama, mi nikada ne smemo isključiti mogućnost da se u nekom nesrećnom sticaju međunarodnih okolnosti i u nekom momentu teške međunarodne zategnutosti i krize i nad našom zemljom nadvije slična opasnost. Stoga stalno i istrajno jačanje svih faktora i stubova naše nezavisnosti, a pre svega bratstva, jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti, predstavlja trajno najpreči zadatak svih radnih ljudi i građana naše zemlje.

Ali isto toliko brige moramo pokazati i prema političkoj i privrednoj stabilnosti, prema jačanju kohezije naše socijalističke samoupravne zajednice, prema opštem materijalnom i kulturnom napretku i stabilnom porastu životnog standarda radnih ljudi, što takođe predstavlja važne stubove naše nezavisnosti.

Posebnu ulogu ima naš sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Moramo biti budni i spremni za svako iskušenje, za onemogućavanje svakog delovanja spolja ili iznutra protiv naše nezavisnosti, protiv našeg sistema socijalističkog samoupravljanja i protiv našeg federativnog uređenja.

Digitized by Google

To su prioritetni zadaci i ciljevi Saveza komunista Jugoslavije, svih socijalističkih snaga i svih radnih ljudi naše zemlje.

Dok smo jedinstveni i uvek spremni za odbranu od svakog napada — često je govorio drug Tito — dotle nam niko ništa ne može. U tome je i najsigurnija garancija za odvraćanje eventualne agresije protiv naše zemlje. Cela istorija naše zemlje, naših naroda i narodnosti pokazala je to tokom pune četiri decenije.

*

Ako se uzme u obzir sve što je napred rečeno, nije teško zaključiti da se ne može pretendovati na to da se dođe do tačnih i potpunih odgovora na pitanje o uzrocima i posledicama oružanih sukoba među socijalističkim zemljama bez dubljih i svestranih naučnih istraživanja te pojave. Mi u Jugoslaviji možemo tome doprineti onoliko koliko to omogućuju naše snage danas. Mi se oslanjamo ne samo na poglede klasikâ marksizma, nego i na sve ono što su marksistička misao i socijalističko iskustvo posle njih dali u razvijanju njihovih osnovnih pogleda. A naročito se oslanjamo na sve ono što je dala politička i teorijska misao i socijalistička praksa Jugoslavije u njenom unutrašnjem razvoju i spoljnoj politici.

Koliko složen i dugotrajan zadatak naučnih istraživanja uzrokâ i posledica oružanih sukoba među socijalističkim zemljama stoji danas pred društvenom naukom uopšte, a posebno pred naukom koja polazi od naučnog socijalizma, odnosno od marksizma u istraživanju društvenih i međunarodnih pojava — može se videti na primeru koji govori da se u tekstovima današnjih marksističkih teoretičara ređe može naći kategorija »ratovi ili oružani sukobi među socijalističkim zemljama«. I po tome se vidi koliko ta pojava još nije dovoljno naučno istražena. Štampa, publicistika i literatura u svetu pune su napisa koji brane i opravdavaju ili napadaju, optužuju i osuđuju pojedine invazije, vojne intervencije, agresije. Za tekuću politiku vlada ili političkih partija to je normalno. Ali za razvoj društvene svesti, posebno socijalističke svesti, neophodna su šira i dublja naučna istraživanja pojave oružanih sukoba među socijalističkim zemljama.

U nas ima snaga i uslova za dalje napredovanje u naučnom istraživanju te pojave u međunarodnim odnosima i u savremenom društvenom razvitku, i naša društvena nauka može dati vredan doprinos tim naučnim istraživanjima.

Digitized by Google

Avgust Vrtar

Tito o sukobima među socijalističkim zemljama

»Rat je najveći neprijatelj čovječanstva, a napose socijalizma«.

[Iz Titovog govora u Labinu 1958]

Titovi stavovi o sukobima među socijalističkim zemljama mogu se razumeti samo ako se imaju na umu njegova sveukupna stvaralačka delatnost, misaona i praktična, i njegov marksistički pristup stvarnosti. Ovom prilikom iz bogatog Titovog opusa izdvojićemo samo one momente koji su u neposrednoj vezi sa temom koju razmatramo.

Kao marksista po saznanju i ubeđenju, a radnik po klasnoj pripadnosti, Tito je u marksizmu reafirmisao njegovu humanu, demokratsku i dijalektičku suštinu i u teoriji i praksi razvijao bit socijalističke revolucije: oslobođenje čoveka od svake eksploatacije i potčinjenosti i izgradnju zajednice slobodnih proizvođača. U misli izrečenoj na Desetom kongresu SKJ da je »čovjek smisao i svrha revolucionarne borbe radničke klase« sadržana je suština njegovog filozofskog, klasnog i političkog opredeljenja.

Titova misao je stvaralačka, a njegovo stvaralaštvo je osmišljeno: duboko pronikavši u zakonitosti kretanja ljudskog društva i u protivrečnosti jugoslovenskog građanskog društva, izabrao je

Digitized by Google

autentičan put razrešavanja tih protivrečnosti, put narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i samoupravljanja. Osposobio je Komunističku partiju da krene tim odabranim putem, pri tom se opredelio za oslanjanje na sopstvene snage, za savezništvo sa svim progresivnim snagama društva.

Nacionalno i socijalno oslobođenje — delo Tita, Partije i naroda — predstavljali su polazište nastavljanja autentičnog socijalističkog društvenog preobražaja, nezavisne i samostalne spoljne politike, ravnopravne miroljubive saradnje sa svim zemljama.

Titov teorijsko-metodološki pristup društvenoj stvarnosti bio je konkretno-istorijski i praktično-politički: tražio je odgovore na društvene pojave i kretanja u društvenom životu, u borbi za socijalizam.

Shodno tome, on je i sukobe, pa i ratne, među socijalističkim državama posmatrao kao jedan od oblika nacionalnog i svetskog ispoljavanja i razrešavanja protivrečnosti savremenog sveta. Proniclјivošću istraživača, veoma jasno je objašnjavao karakter sukoba, ukazivao na korene i suštinu društvenih protivrečnosti i uslove koji sukobe i rat među socijalističkim zemljama čine mogućima, kao i na društvene snage koje te mogućnosti u određenoj situaciji pretvaraju u stvarnost, to jest posežu za ratom radi ostvarivanja hegemonizma i dominacije. Iskustvom revolucionara i državnika, odlučno i principijelno borio se za demokratizaciju društvenih odnosa i ukidanje svake eksploatacije, za međusobno poštovanje i sporazumevanje, ravnopravnu saradnju i odbacivanje rata kao sredstva nametanja volje jačega.

Tito je u revolucionarnoj borbi isticao:

— da su mogući različiti putevi, oblici i sadržaji revolucionarne borbe, društvenog preobražaja i izgradnje socijalizma i da ta različitost obogaćuje socijalističku misao i praksu i otvara nove perspektive radničkoj klasi i svim progresivnim snagama;

— da socijalizam, kao svetski proces, nezadrživo jača i napreduje, ali da se razvija neravnomerno, kroz mnoge protivrečnosti i sukobe;

— da se socijalističkim pokretom ne može, i ne treba, rukovoditi iz jednog centra i da rukovodstvo partije i države treba da odgovara sopstvenoj radničkoj klasi i narodu;

— da socijalistički internacionalizam ne može, i ne sme, značiti podređivanje interesa jedne partije ili zemlje interesima druge, niti suprotstavljanje interesa socijalizma u svetu autentičnim klasno-nacionalnim interesima;

— da odnosi među socijalističkim državama moraju biti zasnovani na principima uvažavanja razlika, nemešanja, samostalnosti, nezavisnosti, suvereniteta i ravnopravnosti, na principima Povelje Organizacije ujedinjenih naroda;

— da svaki narod ima pravo da suvereno odlučuje o svim pitanjima svog društvenog razvoja;

Digitized by Google

— da su borba za mir i socijalizam najtešnje povezane, jer se u miru, u uslovima miroljubive aktivne koegzistencije, može najuspešnije voditi klasna borba i jačati socijalizam kao svetski proces;

— da se osnovni uzroci sukoba među različitim subjektima socijalizma, napose među socijalističkim državama, nalaze u dogmatskom pristupu stvarnim društvenim protivrečnostima, u nedemokratskoj praksi i odnosima, u težnjama otuđenih birokratsko-etatističkih snaga za hegemonizmom, idejnim monopolizmom i dominacijom.

Tito je svoje stavove gradio u praksi revolucionarne borbe, u oštrom sukobu sa dogmatskim snagama, sa Staljinom i njegovim moćnim partijskim i državnim aparatom, koji je ugrožavao ne samo autentičan put razvoja socijalizma u Jugoslaviji već i njenu slobodu i nezavisnost. Po sadržaju i obliku, Titovi stavovi, zasnovani na bitnim interesima radničke klase i naroda Jugoslavije, bili su istovremeno i konkretni odgovori na žestoke napade i marksistička procena izmenjene istorijske situacije. Po svojoj suštini, oni su bili i ostaju izvor i izraz autentičnosti jugoslovenskog socijalističkog preobražaja i rešenosti jugoslovenskih komunista i svih radnih ljudi i građana Jugoslavije da, uzimajući u obzir tuđa i svoja iskustva, grade socijalizam primeren sopstvenim istorijskim uslovima.

Upravo je, zbog svega toga, Titove stavove o sukobima među socijalističkim zemljama, posebno njegovu istorijsku borbu za samostalnost, nezavisnost i ravnopravnost u radničkom pokretu i u odnosima među socijalističkim zemljama, njegovu borbu za mir i socijalizam, teško sa svim detaljima prikazati u jednom ovakvom saopštenju.

Svesni te činjenice, pokušaćemo da naznačimo neke, po našoj oceni bitne, stavove druga Tita: (1) o odnosu socijalizam — rat; (2) o odnosima u radničkom pokretu, koji su posredno i neposredno uticali na karakter uspostavljenih odnosa među socijalističkim zemljama; (3) o suprotstavljanju napadima IB na KPJ i SFRJ; (4) o sukobima među socijalističkim zemljama i (5) o uzrocima sukoba, odnosno šta se na osnovu Titovih stavova može zaključiti o tim uzrocima.

Tito o odnosu socijalizam — rat

Jedna od osnovnih protivrečnosti savremenog socijalističkog pokreta, koju je istakao Tito na Osmom kongresu SKJ, jeste ona između gledišta o objektivnim mogućnostima daljeg razvoja socijalizma u uslovima mira i koegzistencije i shvatanja da samo silom, odnosno ratom sa kapitalističkim snagama može biti izvojevana potpuna pobeda socijalizma u svetu.

U vreme izricanja te ocene shvatanje o ratu kao putu ka pobedi socijalističkog sistema nad kapitalističkim bilo je dosta rašireno, a posebno je preovlađivalo kod tadašnjih rukovodilaca Komunističke partije Kine. U međuvremenu stanje se znatno izmeni-

Digitized by Google

lo. Progresivne snage u svetu odlučno osuđuju razrešavanje suprotnosti u međunarodnim odnosima primenom sile i rata. Sve više dominira shvatanje da se socijalizam može razvijati u uslovima mira i koegzistencije, u »procesu borbe protiv socijalnog i nacionalnog ugnjetavanja i svih vidova eksploatacije i potčinjavanja, a za jačanje mira, bezbjednosti i ravnopravne saradnje«[1].

Svoje stavove o odnosu socijalizam — rat Tito je zasnivao, pre svega, na:

— marksističkom shvatanju o unutrašnjim društvenim snagama kao pokretačkim snagama revolucije;

— saznanju o tome da se ratom ne mogu razrešavati nagomilane društvene protivrečnosti, niti se njime može doprineti razvoju socijalizma:

— ubeđenju da rat nije neizbežan, te da su svetski mir, bezbednost i progres nedeljivi.

Dosledno sprovodeći svoje stavove u konkretnoj političkoj praksi, Tito se nepokolebljivo zalagao za politiku aktivne i miroljubive koegzistencije, za rešavanje međunarodnih sporova mirnim putem. Ističući potrebu za radikalnim menjanjem neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa, zalagao se za ukidanje svih oblika zavisnosti i strane dominacije, za ukidanje politike sa pozicije sile. Bio je protivnik shvatanja da o sudbini sveta treba da odlučuju velike sile sa svojim blokovima. Stoga je odlučno osuđivao politiku interesnih sfera, jer »trajnu osnovu međunarodnih odnosa može činiti samo ravnopravnost naroda i zemalja«[2]. Pravu opasnost po mir video je u pokušajima da se spreči menjanje postojećeg sistema neravnopravnih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa.

Njegov stav je bio veoma jasan: rat ili intervencije bilo koje vrste moraju se isključiti iz prakse rešavanja međusobnih sporova, nezavisno od toga da li su u pitanju kapitalističke ili socijalističke zemlje. Međutim, on je istovremeno odlučno podržavao otpor agresoru i pravednu borbu za nezavisnost i oslobođenje od imperijalizma, kolonijalizma i svih drugih oblika ugnjetavanja, potčinjavanja i dominacije. Takav stav podignut je na nivo ustavne norme i zapisan je u Ustavu SFRJ.

Rat nije pogodan okvir ni za socijalne promene i socijalističku revoluciju, jer je u današnjoj epohi rat »najveća nesreća za čovječanstvo i činjenica da je poslije drugog svjetskog rata nastao niz socijalističkih država ni u kom slučaju ne može biti njegovo opravdanje... ima ljudi koji misle da samo rat može riješiti pitanje društvenih promjena, kao što ima i drugih koji smatraju da se samo ratom mogu postići razni ciljevi, odnosno da se može riješiti pitanje »ko će koga«. Takvo shvatanje je ne samo pogreš-

[1] Josip Broz Tito, *Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope*, IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 136.

[2] Josip Broz Tito, *Referat na XI kongresu SKJ*, IC »Komunist«, str. 16.

Digitized by Google

no već i štetno«[3]. Tu je tezu Tito isticao u više navrata, s jasnom porukom da »socijalizam nije uvozna roba«, već delo radničke klase i svih progresivnih snaga, te da je »rat najveći neprijatelj čovječanstva, a napose socijalizma«[4].

Pozivajući se na neke momente dosadašnjih društvenih kretanja, pobornici teorije pobede socijalizma u svetu primenom sile i rata proglašavaju te momente univerzalnim, zbog interesa tekuće politike određene zemlje ili grupe zemalja. To su, na primer:

— iskustva iz dva svetska rata, kada je u toku prvog svetskog rata pobedila oktobarska revolucija, a u okviru drugog svetskog rata jugoslovenska, albanska i kineska revolucija, a posle rata se pojavilo nekoliko socijalističkih država;

— ideološki stav i politička praksa da socijalističke zemlje čine »socijalističku zajednicu«, da se preko nje socijalizam prostorno širi i prerasta u svetski socijalistički sistem;

— ideologizirana tvrdnja da je rat između kapitalističkih i socijalističkih zemalja neizbežan i da će u tom ratu pobediti socijalizam.

Ti, u suštini dogmatski, stavovi posledica su zamene marksističke teze o klasnoj borbi, kao izvorištu revolucionarnog menjanja određenog društva, nemarksističkom tezom o borbi između socijalističkog i kapitalističkog sistema. Oni su neposredno povezani sa tezom o ratu, kao optimalnom okviru socijalističkih revolucija, što se još održala, a kojom se služe i ekstremna levica i desnica, kao i sve manje uverljivom tezom o neizbežnosti rata. Međutim, socijalizam jedino može biti delo borbe radničke klase i svih progresivnih društvenih snaga, a okvir socijalističkog društvenog preobražaja je mir, a ne rat. »Interesi mira nisu u suprotnosti sa interesima radničke klase i socijalizma. Jer, samo u miru radnička klasa se može uspješno razvijati i voditi klasnu borbu, izvojevati pravednije društvene odnose, likvidirati eksploataciju čovjeka od čovjeka i uzeti svoju sudbinu u vlastite ruke«[5] — naglasio je Tito u svom referatu na Petom plenumu CK SKJ 1963. godine. Titovo nepokolebljivo zalaganje za mir i miroljubivo rešavanje sporova u okviru OUN, pokreta nesvrstanih i KEBS-a, na »putevima mira«, u bilateralnim razgovorima itd. — rečiti je dokaz njegovog filozofskog opredeljenja, njegove doktrine, strategije i politike izgradnje socijalizma revolucionarno-klasnom aktivnošću izrabljivanih masa potlačenih naroda i svih progresivnih snaga.

U govoru na mitingu u Haleu 1965. godine Tito je o shvatanju rata i mira rekao i sledeće: »Mi čvrsto vjerujemo da je politika miroljubive i aktivne koegzistencije, koju danas prihvata sve veći broj zemalja i naroda, jedina alternativa ratu i da treba učiniti sve što je u našoj moći da bi se ona integralno i univerzalno primijeni-

[3] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, Udruženi izdavači, Beograd, 1978, str. 274. i 275.

[4] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, »Naprijed«, Zagreb, str. 258.

[5] Isto, knj. XVIII, str. 197.

Digitized by Google

la ... Apsurdno je tvrditi da će socijalizam pobijediti i cvjetati na ruševinama poslije nuklearnog rata i spekulisati da li na atomskim zgarištima može da bude života. Takve koncepcije koriste samo najreakcionarniji krugovi, koji žele da sačuvaju politiku sile kao regulator međunarodnih odnosa ... Danas sve više postaje očigledno da oružanom intervencijom i miješanjem u stvari drugih naroda nijedna zemlja ne može obezbijediti trajne uspjehe i interese, a još manje može nametati rješenja drugim narodima. Rezultat takve politike može da bude jedino razotkrivanje njenih stvarnih ciljeva pred čitavom svjetskom javnošću i opasno ugrožavanje mira u svijetu.«[6]

Alternativa ratu je miroljubiva aktivna koegzistencija. »Opasnost od izbijanja rata ne samo u lokalnim, nego i u svjetskim razmjerama ne može se isključiti. Ali, rat nije neizbježan. Mir se može očuvati i učvrstiti ako se svi narodi svijeta i sve demokratske i progresivne snage budu maksimalno angažovali i udruženo borili za ove ciljeve. Mir se mora sačuvati, jer je on uslov opstanka čitavog čovječanstva i svake zemlje pojedinačno. Živimo u epohi kada se ratom više ne može uređivati svijet i kada miroljubiva koegzistencija nema alternative, osim nuklearne katastrofe. Zato velika, istorijska odgovornost leži na svakome koji bi se igrao sudbinom mira radi svojih užih i sebičnih interesa i privilegija na račun slobode i nezavisnosti drugih naroda. Uvjereni smo da nema nijednog međunarodnog problema koji se ne bi mogao riješiti putem pregovaranja i sporazumijevanja mirnim putem, pod uslovom da to bude na bazi principa Ujedinjenih nacija i drugih opšteprihvaćenih normi međunarodne zajednice«[7] — rekao je Tito na Jedanaestom kongresu SKJ. Dakle, mir se *može* i *mora* sačuvati.

Tito o odnosima u radničkom pokretu

O uzrocima sukoba u radničkom pokretu u svetu [8] Tito je govorio u više navrata. Na Osmom kongresu SKJ je istakao da je sukob nastao, pre svega, »zbog spoljnopolitičkih koncepcija, zbog različitih shvatanja dubokih promjena do kojih danas dolazi u svijetu, zbog različitog prilaženja rješavanju sve oštrijih protivrječnosti koje danas potresaju svijet i koje prijete da se pretvore u jedan opšti sukob ...«. Tu svoju konstataciju je i obrazložio:

»Došlo je do nove polarizacije u međunarodnom radničkom pokretu, koja je, prije svega, izraz postojanja sljedećih osnovnih protivrječnosti:

---

[6] Isto, knj. XX, str. 247.

[7] Josip Broz Tito, *Referat na XI kongresu*, cit. izd., str. 17.

[8] U tekstu se služimo i terminom »međunarodni radnički pokret« (koji je bio uobičajen do Jedanaestog kongresa SKJ), jer je taj termin upotrebljavan u dokumentima korišćenim prilikom pripremanja saopštenja. Međutim, danas taj termin implicira institucionalizaciju pokreta. Kako je SKJ odlučno protiv institucionalizacije radničkog pkreta, to je pogodniji naziv »radnički pokret u svetu«, odnosno samo »radnički pokret«.

Digitized by Google

— između novih kretanja u pravcu socijalizma mnogih novooslobođenih zemalja i skučenih dogmatskih birokratskih mjerila o tome kretanju;

— između gledišta o objektivnim mogućnostima daljeg širenja socijalizma u uslovima mira i koegzistencije i shvatanja da je samo putem sile, putem rata sa kapitalističkim snagama moguće doći do potpune pobjede socijalizma u svijetu;

— između gledišta o potrebi veće autonomije i samostalnosti komunističkih partija i socijalističkih pokreta i pokušaja konzerviranja starih formi jedinstva i saradnje koje su opterećene hegemonizmom i neravnopravnošću«[9].

Težnje dogmatskih, birokratsko-etatističkih snaga ka dominaciji, monopolizmu i hegemonizmu vuku svoje korene još iz doba kada je — u okolnostima oštre podeljenosti međunarodnog radničkog pokreta na revolucionarno i reformističko krilo — stvorena 1919. godine Komunistička internacionala, kao jedinstvena međunarodna organizacija, u kojoj su komunističke partije pojedinih zemalja činile njene sekcije. To je bio međunarodni rukovodeći komunistički centar, zasnovan na monolitizmu i demokratskom centralizmu. U tom centru odlučivalo se o svemu — o ideologiji, politici, strategiji i taktici svake partije posebno, pa i o njenom formiranju ili raspuštanju. Komunistička internacionala u tadašnjim okolnostima odigrala je veoma značajnu ulogu u širenju komunističkog pokreta. Međutim, različiti uslovi u kojima su delovale pojedine komunističke partije zahtevali su prilagođavanje oblikâ i sadržajâ borbe radničke klase objektivnim okolnostima. Umesto toga, staljinizacijom Kominterne sve su manje birana sredstva nametanja njene volje celokupnom radničkom, odnosno komunističkom pokretu. Staljin je vodio, posredstvom Kominterne, prema drugim komunističkim partijama takvu politiku koja je »uništavala revolucionarni lik komuniste i stvarala lik komuniste beskičmenjaka«[10]. To je bila politika »pretvaranja partija i radničkih pokreta u sektaške i zavereničke organizacije«[11], politika podređivanja interesima Sovjetskog Saveza: »Razumljivo je što su, poslije pobjede oktobarske socijalističke revolucije, svi istinski revolucionarni pokreti — među kojima i naš — smatrali svojim internacionalnim dugom bezuslovnu podršku Sovjetskom Savezu, prvoj zemlji socijalizma. Međutim, politika potčinjavanja trenutnim državnim interesima i taktici sovjetske spoljne politike nanijela je još uoči rata i kasnije, kao i poslije rata, ogromnu štetu pojedinim komunističkim partijama. Takva politika je stvarala birokratske odnose u rukovodstvima partija, sputavala njihovu

[9] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 331, 332.

[10] Josip Broz Tito, *Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 13.

[11] Isto, str. 17.

Digitized by Google

samoinicijativu i, što je najteže — vodila ih u izolaciju od sopstvene radničke klase i naroda svoje zemlje.«[12]

Raspuštanje Kominterne 1943. godine bilo je logična posledica nemogućnosti da se komunističkim pokretom rukovodi iz jednog centra, ali i u konkretnom interesu SSSR-a da time ojača antihitlerovska koalicija. Međutim, već 1947. godine čine se ponovni pokušaji da se uspostavi rukovodeći centar u vidu Informacionog biroa. Upravo taj biro bio je institucija preko koje se 1948. godine nastojalo da se obračuna sa KPJ i ona potčini diktatu spolja. Tito je već na Petom kongresu KPJ konstatovao da nas žele prisiliti da se na svom putu u izgradnji socijalizma »držimo strogo nekih recepata«. Na Šestom kongresu KPJ je istakao da nije reč samo o sporu sa KPJ: »Naša Partija je time postavila pred čitav svijet pitanje o formama i uslovima daljeg kretanja socijalističkog društva, pitanja o objektivnim zakonima razvitka socijalizma u današnjim novim uslovima u svijetu, a isto tako i o specifičnim zakonima svake zemlje posebno. Postavila je i u praksi pokazala mogućnost razvitka socijalizma u maloj, čak i zaostaloj zemlji. Pokazala je u praksi efikasnost humanih metoda u procesu društvenog preobražaja i drugo.«[13]

Rezultati Titove borbe na međunarodnom planu dobili su punu potvrdu u Deklaraciji o odnosima i saradnji SKJ i KPSS, potpisanoj juna 1956. godine u Moskvi, godinu dana nakon donošenja Beogradske deklaracije. Prvi put se u jednom dokumentu ovakve vrste govori o mogućnostima različitih puteva socijalističkog razvoja u pojedinim zemljama i o saradnji radničkih i komunističkih partija na osnovama ravnopravnosti, dobrovoljnosti, prijateljske kritike i razmene mišljenja.

Međutim, već novembra 1957. godine u Deklaraciji dvanaest partija[14], koju SKJ nije potpisao, ponovo se oživljavaju ideja o višepartijskoj saradnji (»savetovanja«) i ideja o rukovodećoj ulozi jedne zemlje. Izložena je i relativno celovita koncepcija »o specifičnostima u ostvarivanju opštih zakonitosti socijalizma«. Dat je za nas neprihvatljiv pogled na »socijalistički svet«, na ulogu klase, partije, socijalistički preobražaj, zaštitu socijalističkih tekovina, kao i na proleterski internacionalizam. Odgovor CK SKJ bio je (1) da ti stavovi vode ka zatvaranju i izolaciji radničkog pokreta socijalističkih zemalja i (2) da SSSR, bez obzira na to što kao najjača socijalistička zemlja ima i najveće obaveze, nema prava da bude »arbitar u idejnim, organizacionim i drugim pitanjima borbe za razvitak i jačanje socijalizma u svetu«.

Istu liniju sledi »Izjava« sa savetovanja 81 komunističke i radničke partije u Moskvi, u kojoj je borba protiv »jugoslovenskog revizionizma« proglašena internacionalističkom obavezom komu-

[12] Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975, str. 34.

[13] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd.

[14] *Deklaracija 12 komunističkih i radničkih partija — SKJ u MRP 1948—1968*, »Sedma sila«, Beograd, 1968.

Digitized by Google

nističkih i radničkih partija. Izvršni komitet CK SKJ je tim povodom objavio odluku kojom je takvu politiku osudio.

Na Berlinskoj konferenciji komunističkih i radničkih partija Evrope 1976. godine drug Tito se još jednom založio za još snažniju afirmaciju različitih puteva borbe za socijalizam i nove forme saradnje revolucionarnih i najširih demokratskih snaga, zasnovane na principima ravnopravnosti, samostalnosti i nemešanja. Posebno je naglasio *odgovornost svakog revolucionarnog pokreta pred svojom radničkom klasom i narodom.* Konstatovao je da radnički pokreti deluju u različitim uslovima, što nameće potrebu raznovrsnih, pa i novih oblika saradnje komunističkih, radničkih i drugih progresivnih partija i pokreta, jer »stvarno oslobođenje radničke klase najuže je povezano sa borbom naroda svuda u svijetu za političko, ekonomsko i nacionalno oslobođenje«[15].

Uslovi delovanja radničkog pokreta u savremenom svetu bitno su se promenili: nezapamćeno brzi razvoj materijalno-proizvodnih snaga uzrokovao je krupne promene u strukturi celokupnog društva, u načinu života ljudi, napose u njihovoj društvenoj svesti. Radnička klasa više nije usamljena — ona deli sudbinu širokih slojeva radnih ljudi. Narodi niza zemalja izveli su antikolonijalne revolucije, ali je istovremeno povećan jaz između razvijenih i nerazvijenih. Pokret nesvrstanih, kao novi kvalitet u borbi za mir i progres, obuhvata većinu slobodnih država i značajan je činilac u međunarodnim odnosima. »Socijalizam je odavno prestao biti ograničen državnim, regionalnim i blokovskim granicama, i kao svjetski proces nezadrživo jača i napreduje. ... Možemo slobodno reći da se već najšire afirmisao princip — a dobrim dijelom i praksa — različitih i novih puteva i oblika izgradnje socijalističkih društvenih odnosa. Svaki progresivni pokret, sopstvenim idejama i djelima, daje toj borbi svoj doprinos. Slivajući se u svjetsku maticu borbe za novi, socijalistički lik čovječanstva, te veoma raznovrsne vrijednosti čine sadržaj, smisao i karakter socijalizma kao svjetskog pokreta«[16], rekao je Tito na Jedanaestom kongresu SKJ. Međutim, on je naglasio i da se »socijalizam razvija neravnomjerno, kroz protivrječnosti, uz mnoge otpore, teškoće i konfrontacije, pa i oštre sukobe«[17].

U radničkom pokretu i danas ima protivrečnosti, dilema i sukoba. Dogmatske snage ne žele da napuste stečene pozicije, pa pokušavaju da institucionalizuju nove oblike saradnje kojima bi zadržale dominantan položaj u radničkom pokretu. Insistira se na »zakonitostima, bez kojih je prelaz iz kapitalizma u socijalizam neostvariv«. Uz to, još su se održale teorije o socijalističkoj zajednici i socijalizmu kao svetskom sistemu, teritorijalnom širenju socijalizma, socijalističkoj naciji, ograničenom suverenitetu, o nesvrstanim zemljama kao rezervi socijalističkog bloka i druge.

[15] *Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope*, cit. izd., str. 140.

[16] Josip Broz Tito, *Govori '78*, »Borba«, Beograd, 1979, str. 8.

[17] Isto, str. 8.

Digitized by Google

Drug Tito se odlučno zalagao za afirmaciju principâ *ravnopravnosti* pokreta, partija, naroda i država, kao i *samostalnosti* i *odgovornosti* pred svojom radničkom klasom i narodom. Po njemu, razlike u stavovima ne bi trebalo da budu smetnja ravnopravnoj saradnji i međusobnom poštovanju. »Izgrađivanje stvarnog jedinstva moguće je samo uz uvažavanje interesa i gledišta svake partije i pokreta.«[18] Međutim, nema univerzalnih modela i »nijedno konkretno-historijsko društvo ne može imati opštevažeći značaj. Svaki pokušaj apsolutizacije sopstvenog iskustva i težnje da se ono nametne drugima ne doprinose uspjehu borbe za historijske interese radničke klase, niti daljoj afirmaciji socijalizma kao svjetskog procesa«[19].

Kako je Jugoslavija prva socijalistička zemlja koja je bila izložena napadima druge socijalističke zemlje, to ćemo najpre govoriti o Titovoj borbi i suprotstavljanju tim napadima.

Titova borba i suprotstavljanje napadima na Komunističku partiju Jugoslavije i Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju

Nakon drugog svetskog rata stanje i odnosi snaga u svetu bitno se menjaju. Pored prve zemlje socijalizma — SSSR, javljaju se nove socijalističke države, odnosno države narodne demokratije, bilo kao rezultat autohtonih revolucija i nacionalnooslobodilačkih pokreta, odnosno unutrašnjih društvenih procesa, bilo kao posledica pobeda Crvene armije koja je te zemlje oslobodila. Prvi put se postavlja i sasvim konkretno praktično-političko pitanje: kakvi odnosi treba da vladaju među tim novim, formalno-pravno suverenim, socijalističkim državama. Marks, Engels i Lenjin nisu mogli predvideti konkretne odnose među socijalističkim zemljama, ali su jasno upozorili da ni socijalističko društvo neće biti lišeno suprotnosti, pa, prema tome, ni odnosi među socijalističkim državama ne mogu biti bez suprotnosti. Međutim, iako nisu isključivali mogućnost sukoba, pa i oružanih, verovali su da će se te suprotnosti rešavati mirnim putem. Onosi među socijalističkim zemljama dali su im za pravo — svedoci smo dobrih odnosa, ali i pritisaka i pretnji, čak i ratnih sukoba među socijalističkim državama.

Jugoslavija je, kao socijalistička zemlja, prva bila izložena pretnjama i pritiscima dogmatskih snaga vodeće zemlje socijalizma — SSSR i većine komunističkih partija i socijalističkih zemalja koje su se nalazile pod njegovim uticajem i pritiskom. Sukob između, kako je Tito rekao, naprednih i nazadnih snaga manifestovao se, pre svega, u odnosu SSSR-a prema Jugoslaviji zbog toga što su KPJ, radnička klasa, narodi i narodnosti Jugoslavije oslo-

[18] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 453.

[19] Josip Broz Tito, *Govori '78*, cit. izd., str. 13.

Digitized by Google

bodili zemlju i izveli revoluciju sopstvenim snagama i krenuli putem izgradnje socijalizma primerenim svojim uslovima i potrebama, što su stvaralački primenili i dalje razvijali učenje klasika marksizma. Dogmatskim snagama je smetalo to »što je naša revolucija počela da odbacuje ono negativno što se ispoljavalo u Staljinovoj teoriji i praksi, a što je našlo izraza: u nepovjerenju u mase i naročito u radno seljaštvo, u nepovjerenju u revolucionarnu snagu radničke klase drugih zemalja, u ideološkom monopolizmu, u stvaranju neravnopravnih odnosa među državama koje su pristupile socijalističkoj izgradnji, kao i u razvijanju nepravilnih odnosa među komunističkim partijama, čije je oličenje bila i politika i praksa Informbiroa«[20]. Kao revolucionar i državnik, drug Tito je otvoreno i odlučno osudio napad na KPJ — kao napad na Jugoslaviju i kao pokušaj njenog potčinjavanja. Već ranije otpočeta borba za samostalnost i ravnopravnost dobila je karakter borbe za nezavisnost i slobodu. Uživajući bezrezervnu podršku radnih ljudi Jugoslavije, Tito je iz žestoke borbe sa moćnicima, koji su pretili da nas porobe, izišao kao pobednik i afirmisao principe slobode, nezavisnosti i ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih, rešavanja međusobnih sporova mirnim putem i prava izbora sopstvenog puta izgradnje socijalističkog društva.

Za naše razmatranje od posebnog su značaja Titove ocene karaktera napada SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja na SFRJ i odgovori na pitanja: (1) da li je u razdoblju sukoba bila moguća i verovatna i oružana intervencija protiv SFRJ i (2) da li je takva intervencija moguća u budućnosti.

Prelomni moment u odnosima SSSR — Jugoslavija, odnosno KPSS — KPJ nastupio je 1948. godine donošenjem Rezolucije Informbiroa. Dotadašnji, navodno dobronamerni, prigovori i ukazivanja na »greške« rukovodstva KPJ i Jugoslavije pretvoreni su u monstruozne optužbe i propagandno-psihološki rat do tada neviđenih razmera, u ekonomsku blokadu i pritiske svih vrsta, pa i vojnih. Cilj je bio potpuno jasan: potčiniti KPJ i Jugoslaviju diktatu Staljina, što je za nas značilo — odreći se tekovina socijalističke revolucije, odreći se samostalnosti i nezavisnosti i postati poslušno sredstvo snaga izvan zemlje. A da bi se cilj potčinjavanja postigao, trebalo je: (1) negirati sva dostignuća Jugoslavije i (2) diskreditovati rukovodstvo KPJ i Jugoslavije u očima sopstvene radničke klase i radničkog pokreta u svetu, proglašavajući ga izdajničkim i slugom imperijalizma, a zatim ga zbaciti i dovesti ljude poslušne i pokorne Staljinu. Postavlja se pitanje: da li je u tim uslovima bila moguća i verovatna i vojna intervencija protiv Jugoslavije. Danas kada su poznati, više-manje, svi momenti sukoba i šta je iza njega sve stajalo, odgovor na to pitanje je potvrdan. Do intervencije nije došlo ne zbog humanosti tadašnjeg sovjetskog rukovodstva, već zbog ispoljenog jedinstva i odlučnosti narodâ i rukovodstva Jugoslavije da odbace sve optužbe, da brane i oruž-

[20] Josip Broz Tito, *Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ*, cit. izd., str. 36.

Digitized by Google

jem u ruci tekovine NOR-a i revolucije. Na Petom kongresu KPJ, 1948. godine, mada se još uvek nisu mogle naslutiti razmere pokrenute kampanje protiv KPJ i Jugoslavije, drug Tito je u referatu konstatovao: »Ovo, drugovi, nije samo napad na rukovodstvo naše Partije. Ovo je napad na jedinstvo naše Partije, ovo je napad na krvavo stečeno jedinstvo naših naroda, ovo je poziv svim destruktivnim elementima da ruše sve ono što smo mi za sreću naših naroda gradili do danas; to je poziv na građanski rat u našoj zemlji, poziv na uništenje naše zemlje.«[21] U jeku najžešće kampanje, kada su u blizini granica Jugoslavije vršeni pokreti značajnih vojnih snaga SSSR-a i susednih socijalističkih zemalja, a naši graničari žrtvovali svoje živote, drug Tito je 1951. godine u govoru borcima NOR-a rekao: »Mi nećemo skrivati ništa što smatramo da je štetno i pogibeljno za mir na Balkanu. Nećemo se bojati da im kažemo istinu u oči: da su oni ti koji prijete agresijom, u prvom redu našoj zemlji. Zar nije već 1948. godine Rezolucijom jasno postavljeno pitanje agresije protiv naše zemlje, radom na svrgavanju rukovodstva, miješanjem u unutrašnja pitanja naše zemlje? Nama je već tada bilo jasno, a danas je jasno čitavom svijetu.

Drugovi, kad danas rukovodioci Bugarske, Mađarske i drugi vrše razne *ratne pripreme (kurziv* — A.V.) protiv naše zemlje, a u isto vrijeme tvrde da mi imamo agresivne namjere i nastoje da svoj narod ubijede u to, — oni samo psihološki pripremaju svoje narode.«[22]

U istom govoru Tito je odgovorio i na pitanje — u kakvim uslovima bi agresija bila moguća: »Oni se neće usuditi da napadnu našu zemlju ako budu uvjereni da će naši narodi stajati kao monolitna stijena, jedinstveni protiv agresije. Oni samo mogu računati na unutrašnji razdor, a mi čuvamo to jedinstvo...«[23] U vreme žestokog pritiska na našu zemlju Tito je saopštio radnim ljudima i građanima Jugoslavije i celokupnoj svetskoj javnosti da se našoj zemlji *preti agresijom* i da se vrše *razne ratne pripreme protiv naše zemlje.* U to vreme učinjeno je sve, sem neposredne upotrebe vojne sile, da se svrgne rukovodstvo Partije i zemlje i da se Jugoslavija potčini. Da je došlo do ma kakvog unutrašnjeg razdora, mi bismo doživeli i intervenciju! Danas možemo tvrditi da do intervencije nije došlo jer su oni koji su je smišljali ocenili da bi intervencija naišla na jednodušan otpor radnih ljudi i građana Jugoslavije, a to bi značilo dugotrajan rat, sa puno neizvesnosti po njih. Unutrašnjem jedinstvu i spremnosti za otpor treba dodati i spoljnopolitički faktor. Međunarodno javno mnenje, u početku ravnodušno prema sukobu, postepeno se menjalo u korist Jugoslavije. Napad na Jugoslaviju, u uslovima odlučnog otpora, a takav otpor je bio sasvim izvestan, mogao je značiti uvod u novi svet-

[21] Isto, str. 166.
[22] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. VI, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 12.
[23] Isto, str. 13.

Digitized by Google

ski rat, za koji SSSR i druge istočnoevropske socijalističke zemlje tada nisu bile spremne.

I u kasnijim osvrtima na napad Informbiroa, kao i na sve ostalo što je usledilo, drug Tito je ostao pri datim ocenama. U referatu na Šestom kongresu KPJ(SKJ), govoreći o metodima pritiska koje su primenili SSSR i druge informbirovske snage, Tito je izneo podatke o otkrivenim agentima NKVD u redovima KPJ, o provokacijama na našim granicama, o ubistvima naših graničara i građana, o prekidu ekonomskih ugovora, propagandno-psihološkoj delatnosti i drugom, i zaključio: »Mogu, drugarice i drugovi, smjelo kazati da ni jedna druga partija na svijetu ne bi izdržala takav pritisak.«[24] Dve godine kasnije, u govoru na zboru u Kopru, izneo je da »nije to bila neka svađa, o tome ne može biti ni riječi. To je bio hladni rat u kome su duž naših granica padale ljudske glave, to je bila najstrašnija propaganda, to je bio najjači pritisak svim mogućim sredstvima, osim otvorenog rata«[25].

Kao jedna od mera pritisaka i pretnji javile su se i teritorijalne pretenzije Albanije i Bugarske na delove naše teritorije. Drug Tito postavlja pitanje: kakve to veze ima sa ideološkim razmimoilaženjima, i odmah odgovara: »To (je) najgrublja vrsta iredentizma koburškog i zoguovskog karaktera; tu nema nikakve razlike. To nema nikakve veze sa socijalističkim odnosima i sa moralom ljudi koji u tim zemljama danas upravljaju.«[26]

Titovi stavovi i poruke, izrečeni u tim teškim vremenima, nisu bili samo odgovor na konkretnu situaciju, već su imali, i danas imaju, karakter *doktrinarnih opredeljenja: u kojim uslovima može biti izvršena agresija na Jugoslaviju i koje su mogućnosti i kakve mere odbrane neophodne.* Stav da je *agresija utoliko manje verovatna ukoliko smo spremniji za odbranu — kamen je temeljac koncepcije opštenarodne odbrane* i kao takav ugrađen je u osnovna načela Ustava SFRJ.

Nakon 1953. godine odnos SSSR-a prema Jugoslaviji postepeno se menja, da bi 1955. godine u Beogradu bila potpisana i Deklaracija vlada FNRJ i SSSR, u kojoj se ističu: nedeljivost mira, poštovanje suverenosti, nezavisnosti, integriteta i ravnopravnosti među državama, nemešanje u unutrašnje stvari drugih i razvijanje miroljubive koegzistencije među narodima. Takođe se ističe da su unutrašnje uređenje, različiti društveni sistemi i različite forme razvitka socijalizma isključivo stvar naroda pojedinih zemalja. Godinu dana kasnije potpisana je u Moskvi Deklaracija o odnosima između SKJ i KPSS, u kojoj se prvi put ističe da su »putevi socijalističkog razvitka u raznim zemljama i uslovima različiti« i da je »jednoj i drugoj strani tuđa svaka tendencija nametanja svog mišljenja u određivanju puteva i formi socijalističkog

[24] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 208.

[25] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. IX, cit. izd., str. 346.

[26] *Govor predsednika Tita u Zenici*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 28.

Digitized by Google

razvitka«. Na načelima definisanim u tim dokumentima građena je saradnja SSSR — SFRJ i KPSS — SKJ. Međutim, ta načela su dobila i širi značaj: ona vremenom, u novim okolnostima, postaju osnova saradnje među socijalističkim zemljama. Po ugledu na SSSR i KPSS odnose sa Jugoslavijom normalizovale su i druge socijalističke zemlje i komunističke partije.

Međutim, odnosi između socijalističkih zemalja i Jugoslavije ne razvijaju se ravnomerno; povremeno dolazi i do oštrih sukoba. U 1956. godini Jugoslaviju okrivljuju za događaje u Mađarskoj i Poljskoj. Napadi su obnovljeni i nakon Savetovanja 12 komunističkih partija u Moskvi 1957. godine, a naročito posle objavljivanja Nacrta programa SKJ 1958. godine. U »Izjavi« 81 komunističke i radničke partije, potpisanoj u Moskvi 1960. godine, Jugoslavija se optužuje za »aktivnost koja nanosi štetu jedinstvu svih miroljubivih snaga i država«. Jugoslovenska osuda vojne intervencije u ČSR bila je »povod za široku antijugoslovensku kampanju, »kritiku« i napade na osnove našeg socijalističkog samoupravnog sistema i naše nezavisne spoljne politike«[27], kako je rekao drug Tito u referatu na Devetom kongresu SKJ. Očito da uzrok takvom ponašanju socijalističkih zemalja prema SKJ i Jugoslaviji nije samo u kultu ličnosti Staljina, što se u prvim godinama destaljinizacije pokušavalo prikazati, već u dogmatizmu koji se izražava u birokratizmu, idejnom monopolizmu i hegemonizmu.

U referatu na Devetom kongresu SKJ Tito je sažeo svoja saznanja u sledeću ocenu: »Napad na KPJ je predstavljao prvi otvoreni sukob između birokratskog koncepta o socijalističkoj državi i putevima razvitka socijalizma u svijetu, koji je izgrađen u Sovjetskom Savezu pod rukovodstvom Staljina — što, uz put rečeno, nikako nije moguće tretirati samo kao neki »kult ličnosti« — i antidogmatskog prilaza i demokratskog humanog koncepta socijalističkog društva, koji je došao do izražaja već ranije, a naročito poslije rata — u djelovanju KPJ.«[28] Takav naš pristup izgradnji socijalističkog društva nije mogao ostati nezapažen u svetu, gde su se i druge snage socijalizma našle pred sličnom dilemom, što je bio »razlog« više da se Jugoslavija i njena KP osude za izdaju. »U našoj nezavisnosti, samostalnosti Partije, u borbi za demokratizaciju i humane odnose u socijalizmu, staljinisti su vidjeli opasnost za postojeće odnose među socijalističkim zemljama, pa i za odnose *unutar (kurziv* — A.V.) tih zemalja ... Nosioci shvatanja da je SSSR centar revolucije i uzor socijalizma nisu se, izgleda, mogli pomiriti sa tendencijom osamostaljivanja pojedinih partija i pokreta.«[29] Tom prilikom Tito je definisao i princip odgovornosti sopstvenim radnim ljudima i sopstvenom narodu, čime je isključio odgovornost centrima van zemlje i svako nametanje

[27] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 435. i 436.
[28] Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 33.
[29] Isto, str. 34.

Digitized by Google

tuđih interesa u ime »viših principa«, a pogotovo svako mešanje u pravo naroda da bira svoj oblik društvenog uređenja i svoj put društvene izgradnje.

Izričito valja naglasiti da je drug Tito i u vreme najžešćih napada na Jugoslaviju, a i kasnije, izražavao nadu i uverenje da će se sukobi prevazići i isticao rešenost SKJ i SFRJ da pregovorima, na osnovama ravnopravnosti, međusobnog poverenja i uvažavanja, rešavaju sva sporna pitanja. Na Desetom kongresu SKJ je rekao: »Mi smo se uvijek dosljedno zalagali za dobre i ravnopravne odnose sa Sovjetskim Savezom i drugim socijalističkim zemljama, ističući da razlike u putevima izgradnje socijalizma ne treba da budu prepreka za saradnju, već, naprotiv, podstrek za iskrenu razmjenu mišljenja i iskustava.«[30]

Iz Titovih analiza suštine, oblika i tendencija napada KPSS i drugih komunističkih partija na KPJ, odnosno SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja na SFRJ, može se zaključiti:

1) To nije bio samo ideološki sukob dveju komunističkih partija već i napad jedne socijalističke države na drugu. U suštini, staljinističkim snagama nisu bili po volji jugoslovenski put razvoja socijalizma na osnovama samoupravljanja, nezavisna, samostalna i nesvrstana spoljna politika, njena značajna uloga u svetu, među nesvrstanima i među svim progresivnim snagama i otpor potčinjavanju svake vrste. Ideološkim plaštom samo su se pokušavali prikriti stvarni ciljevi — želja za dominacijom, za ideološkim monopolom, za dirigovanjem radničkim pokretom i socijalističkim državama iz jednog centra.

2) Ciljevi napada bili su, u suštini, agresivni, iako se takvima nisu prikazivali.

a) O htenju i pokušajima zbacivanja rukovodstva KPJ, odnosno SFRJ, koje nije htelo da sledi politiku diktata spolja, nema nikakve dileme. Narodi Jugoslavije su sredstvima javnog informisanja i ilegalnim putem pozivani da zbace »izdajničko«, »fašističko« rukovodstvo. U skladu s principom racionalne primene snaga i sredstava, taj cilj je trebalo ostvariti najpre sredstvima »specijalnog rata«, koja su stvarno i primenjena. Zbog čega nije došlo do agresije — već smo naveli.

b) Isticanje određenih teritorijalnih pretenzija, u konkretnom slučaju, predstavljalo je pretnju miru. Ma kakav pokušaj ugrožavanja teritorijalnog integriteta Jugoslavije za nas bi značio agresiju, i mi bismo se branili odlučno, sve dok ne isteramo agresora, a to bi bio rat sa nesagledivim posledicama.

c) Uništenje SFRJ kao države teško je zamisliti, a još teže ostvariti. Međutim, dobro nam je poznat sporazum fifti-fifti, na koji nas određene snage, tobože »slučajno«, uvek iznova podsećaju, i to, po pravilu, u času kada nam neko već inače preti. Mada su, s obzirom na sadašnji odnos snaga, realne mogućnosti za pokušaj takvog poduhvata zaista minimalne, mi tu činjenicu ne smemo gubiti iz vida.

[30] Isto, str. 34. i 35.

Digitized by Google

3) Na sceni su bile dogmatsko-staljinističke snage sa velikodržavnim aspiracijama. Narodi tih zemalja nisu bili u punoj meri i objektivno informisani o stanju u našoj zemlji, o našim htenjima, suštini napada i o našim odgovorima. Ogroman propagandno-psihološki aparat je i na unutrašnjem planu radio na »obradi« vlastitih radnih ljudi, što se neminovno moralo odraziti na njihovu svest i njihov odnos prema »stanju« u Jugoslaviji.

4) Napade smo uspešno odbili i izneli istinu na videlo zahvaljujući našem jedinstvu i odlučnosti da istrajemo i bezgraničnom poverenju druga Tita u ljude, u snagu istine i pravde i njegovoj upornoj borbi sve do pobede. Posebno valja imati na umu da smo u toj borbi u početku bili gotovo sami — uz nas su bili samo pojedini progresivni ljudi. Tek kasnije se proširio krug naših prijatelja, dok konačno nije istina prodrla do širokih masa radnih ljudi u svetu.

Iskustva iz 1948. godine i iz kasnijih »kritika« veoma su poučna. Više je nego sigurno da se 1948. ne može ponoviti, ali ipak ostaje činjenica da se, i pored delimično sprovedene destaljinizacije, određene dogmatsko-birokratske snage još nisu sasvim odrekle ideološkog monopolizma i političke dominacije, sve do prava na intervenciju vojnom silom. Te snage sve su manje uticajne, ali ih ne treba potcenjivati. Unutrašnji mehanizmi društvenog sistema i odnosi u tim zemljama još nisu takvi da bi samodelatno i organizovano sprečavali nastajanje, organizovanje i aktivnost takvih snaga, u čemu je upravo i suština opasnosti od njihovog ponovnog nastupanja. Međutim, demokratski procesi, probuđena svest radnika širom sveta i narasle progresivne snage ulivaju nadu da do toga neće doći.

Sukobi među socijalističkim državama i Titov stav prema tim sukobima

Titova borba i borba Saveza komunista Jugoslavije za pravo na svoj slobodan socijalistički razvitak, a protiv dogmatizma, birokratizma i strane dominacije nije mogla ostati usamljena. Ona je u radničkom pokretu, u komunističkim partijama i u socijalističkim zemljama — negde više, negde manje — najneposrednije podsticala na razmišljanje i na isticanje zahteva za demokratizacijom društva, za novim, ravnopravnim međupartijskim i međudržavnim odnosima. Postepeno, ali sigurno, probijalo se saznanje o suštini napada na SKJ i SFRJ, o suštini Titove misli pretočene u jugoslovensku praksu. Raskid sa staljinizmom u SSSR-u, Beogradska deklaracija i Dvadeseti kongres KPSS ulili su nove nade i pokrenuli široke narodne mase u istočnoevropskim zemljama u borbu protiv birokratije, staljinističkog obespravljivanja i neravnopravnosti u međupartijskim i međudržavnim odnosima.

Međutim, dok je u Sovjetskom Savezu destaljinizaciju pokrenulo partijsko i državno rukovodstvo, u istočnoevropskim

Digitized by Google

zemljama, napose u Poljskoj i Mađarskoj, ona je dobila karakter masovnog pokreta. Sve su oštrije osuđivani birokratski sistem i nedemokratski odnosi i isticani zahtevi za većim slobodama, većom nezavisnošću, samostalnošću i ravnopravnošću. Nezadovoljstvo je potencirano oskudicom, ograničenim mogućnostima uticanja na sopstveni položaj i neuviđanjem mogućnosti da se u okviru postojećih odnosa razreše nagomilane protivrečnosti.

U 1956. godini u Poljskoj i Mađarskoj nezadovoljstvo i revolt zbog postojećeg stanja i zahtevi za promenom kulminiraju u širokom pokretu narodnih masa. U Poljskoj, komunisti-antistaljinisti zajedno sa radnicima energično provode destaljinizaciju, ali se, isto tako, odlučno suprotstavljaju i antikomunistima u pokušajima povratka na staro. Na čelo Komunističke partije dolazi antistaljinista Gomulka, pod čijim su vođstvom radnici komunisti sačuvali socijalizam i nezavisnost svoje zemlje. U Mađarskoj je situacija bila bitno drugačija. Oklevajući sa destaljinizacijom, komunisti gube vezu sa radnicima i narodom, tako da im, na kraju, situacija izmiče iz ruku. Na čelo pokreta nezadovoljnog i revoltiranog naroda staju antikomunisti, koji parole destaljinizacije pretvaraju u parolu: »dole komunizam«. Komunističke partije praktično više nije ni bilo. Dolazi do nečuvenih pokolja komunista, a razularena rulja, podsticana antikomunistima, više nikoga ne sluša. Na scenu tada stupa Sovjetska armija.

Ocenjujući te događaje i njihove uzroke, drug Tito je (u govoru u Puli 1956. godine) posebno istakao birokratsko rukovođenje u zemlji i pogrešan odnos sovjetskih rukovodilaca prema tim zemljama, njihovo nepoverenje u unutrašnje revolucionarne snage tih zemalja. U Mađarskoj tadašnje rukovodstvo nije pokazalo spremnost da krene svojim putem, u skladu sa specifičnim unutrašnjim prilikama, već je u svemu sledilo politiku staljinističkog dogmatizma. »Opravdan revolt i ustanak protiv jedne klike pretvara se u ustanak čitavog naroda protiv socijalizma i Sovjetskog Saveza.«[31] ... »Šta je sada manje zlo? Ili kaos i građanski rat, kontrarevolucija i novi svjetski rat, ili intervencija sovjetskih trupa koje su bile tamo? Ono je katastrofa, a ovo je pogreška. I razumije se, ako se spasi socijalizam u Mađarskoj, tada ćemo, drugovi, moći da kažemo, iako smo protiv miješanja, da je sovjetska intervencija bila nužna ... Razumije se da ja sada mogu da kažem da je ono prvo najgore što se moglo dogoditi, a ovo drugo, intervencija sovjetskih trupa, da je takođe loše, ali, ako dovede do toga da se sačuva socijalizam u Mađarskoj, tj. dalja izgradnja socijalizma u ovoj zemlji, i mir u svijetu, onda će to jednog dana postati pozitivno, s tim da se sovjetske trupe obavezno povuku onog momenta kad se stanje u ovoj zemlji sredi i umiri.«[32]

---

[31] Josip Broz Tito, *Govor u Puli*, NIP »Politika«, Beograd, 1956, str. 14.

[32] Isto, str. 17.

Digitized by Google

Drug Tito je tu bio sasvim jasan. *Nijedna intervencija nije opravdana.* Do obe intervencije je došlo krivicom onih koji su mađarski narod doveli do stanja kada više nije ni želeo ni mogao podnositi nepravdu, birokratiju i zavisnost. Međutim, kada je taj revolt postao sredstvo u rukama kontrarevolucije — jer oni koji su morali rešavati pitanja što su dovela do revolta i otvarati put demokratizacije društva nisu našli ni snage ni hrabrosti da to učine — tada se snagama kontrarevolucije trebalo suprotstaviti onim čime se jedino još raspolagalo, naime Sovjetskom armijom. Činjenica je da se nije našao niko koji bi progresivne snage mađarskog naroda organizovao i poveo protiv kontrarevolucije. No o tome je dosta pisano i to nije ni predmet našeg razmatranja. Za naše ocene je od značaja to da je Tito veoma diferencirano istakao uzroke i uslove jedne i druge intervencije, da je obe nazvao pogrešnim, ali drugu i nužnom, ograđujući se da će ona postati pozitivna ako (1) spasi socijalizam u Mađarskoj i mir u svetu i (2) ako se sovjetske trupe obavezno povuku onog časa kada se stanje u toj zemlji sredi i umiri. Socijalizam u Mađarskoj i mir u svetu su sačuvani, ali su sovjetske trupe još u Mađarskoj.

U ČSR pokušaj demokratizacije društvenih odnosa, koji je učinilo legalno partijsko i državno rukovodstvo te zemlje, uz punu podršku naroda, grubo je presečen intervencijom vojnih snaga zemalja-članica Varšavskog ugovora. Takav poduhvat je nedvosmisleno upućivao na zaključak o ograničenom dometu izvršene destaljinizacije i o ponovnom oživljavanju birokratsko-dogmatskih snaga, koje ne žele da tolerišu bilo kakva kretanja u zemlji-članici Ugovora koja ne bi bila po volji tim snagama.

Intervencija u ČSR odlučno je osuđena na Devetom kongresu SKJ, na kojem je Tito u referatu rekao: »Mi smo u više prilika, posebno na Desetoj sjednici CK SKJ, iznijeli naš stav o intervenciji u Čehoslovačkoj. Ovom akcijom, koja predstavlja narušavanje nezavisnosti jedne suverene zemlje i koja je u direktnoj suprotnosti sa opšteprihvaćenim principima međunarodnog prava i Povelje UN, zadat je težak udarac interesima progresa, mira i slobode — ovo utoliko više što je preduzeta od strane socijalističkih zemalja i u ime zaštite socijalizma.«[33] U pokušajima opravdavanja intervencije lansirana je doktrina o ograničenom suverenitetu, kojom se nastoje konstituisati novi odnosi među socijalističkim zemljama, odnosi zavisnosti i potčinjavanja i uspostaviti »pravo jedne ili više zemalja da mogu, po vlastitoj ocjeni, čak i vojnim intervencijama, da nametnu svoju volju drugim socijalističkim zemljama. Mi, naravno, odlučno odbacujemo takvu koncepciju kao suprotnu osnovnom pravu svih naroda na nezavisnost i principima međunarodnog prava. Pored toga, takva koncepcija suprotna je i interesima borbe za socijalizam«[34].

---

[33] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 436.

[34] Isto.

Digitized by Google

Karakter vojnih akcija Vijetnam—Kampučija i Kina—Vijetnam nedvosmisleno upućuje na zaključak da je i ovde, pre svega, posredi pokušaj nametanja svojih rešenja drugima i proširenja sfere uticaja.

U Kampućiji je vojnom intervencijom, i pored otpora napadnutog naroda, koji i danas traje, srušeno legalno rukovodstvo i dovedeno novo. Opravdanja da je Pol Potov režim bio omražen ne mogu se prihvatiti, jer je ocena podobnosti režima stvar naroda te zemlje.

Sličnog je karaktera i intervencija u Avganistanu, s tom razlikom što je u pitanju nezavisna i nesvrstana zemlja, što čini intervenciju opasnim presedanom. Oružane snage jedne socijalističke zemlje upotrebljene su radi dovođenja na vlast i zadržavanja na vlasti rukovodstva koje vodi politiku zemlje u skladu sa interesima zemlje koja je intervenciju izvršila. Argumenti sovjetskog rukovodstva su poznati, a stav SKJ i SFRJ — takođe. Ne možemo odobravati bilo čiju intervenciju, nezavisno od argumenata »za« i »protiv«. Ako to postane praksa u ponašanju velikih sila, niko se više neće moći osećati sigurnim.

Idejno-teorijske osnove čina intervencija ove vrste pronalaze se u konceptu socijalističkog internacionalizma, koji obuhvata i *pravo* na dobijanje pomoći, ali i *dužnost* pružanja pomoći drugim socijalističkim zemljama radi zaštite socijalizma; međutim, u takvim uslovima da je *pravo na ocenjivanje kada je i kakva* pomoć konkretnoj zemlji potrebna prisvojeno od snaga izvan zainteresovane zemlje. Do sada izvedene vojne intervencije potvrđuju ispravnost stava da se primena tog principa kosi sa načelima miroljubive koegzistencije, s pravom svakog naroda da suvereno odlučuje o svom uređenju i sa međunarodnim pravnim normama. Pokušaji ideološke racionalizacije ne mogu promeniti smisao i svrhu intervencija: potčinjavanje tuđoj volji ili, kako bi rekli klasici, ostvarivanje politike snagom oružja.

Polazeći od principa da niko nema prava da drugim narodima i državama nameće svoja rešenja i modele, a pogotovo ne primenom vojne sile, drug Tito je oštro osudio mešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja i partija i ugrožavanje nezavisnosti, samostalnosti i suvereniteta, napose primenu vojne sile radi nametanja svoje volje i potčinjavanja. Njegovi stavovi su uvek bili principijelni, beskompromisni i konstruktivni. U stvari, postupao je veoma jednostavno: svaku intervenciju posmatrao je sa pozicija kao da je izvršena na Jugoslaviju i ponašao se kao da brani Jugoslaviju. Takav, po svojoj suštini marksistički, pristup nije dozvoljavao taktiziranje. »Kroz vjekove se pokazalo da je svaki onaj ko napada jednu zemlju agresor i da ništa drugo ne može ni biti. Nikada niko nijednu zemlju nije napadao da je time usrećio, nego da je unesrećio, upropastio, porobio«[35], rekao je Tito 1951. godine u jednom govoru borcima. Tito nije samo osuđivao i apelovao već je i veoma konstruktivno delovao u okviru pokreta nesvrstanih,

[35] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, knj. VI, cit. izd., str. 13.

Digitized by Google

preko Organizacije ujedinjenih nacija i u bilateralnim razgovorima, sve sa ciljem da se akcije intervenata osude, a ugroženim narodima omogući da sami odlučuju o svom načinu življenja i o svom društvenom uređenju..

Titovi stavovi o intervencijama su jasni: ne postoje »viši interesi« u ime kojih bi se moglo pravdati mešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja i sprečavati samostalni društveni razvoj ili narušavati suverenitet. Više puta je isticao stav da međusobne odnose treba graditi na spoznaji o povezanosti interesa, a ne na besprincipijelnim kompromisima i diktatu sa strane. »Jačanje mira ne može se postići žrtvovanjem opravdanih interesa jedne zemlje«[36], poručio je na Šestom kongresu SKJ.

Na Desetom kongresu SKJ, govoreći o promenama u savremenom svetu i spoljnoj politici Jugoslavije, drug Tito je ukazao na značaj socijalističkih zemalja u daljim svetskim kretanjima ka progresivnim promenama međunarodnih odnosa. Odgovornost tih zemalja je utoliko veća i teža što je socijalizam kao društveni sistem uspostavljen uglavnom u relativno nerazvijenim zemljama, koje stoga moraju, pored socijalističke izgradnje, rešavati i mnoge krupne zadatke prethodnih epoha. Neravnomernost u razvitku savremenog sveta izražena je i u razvoju socijalističkih zemalja, tako da i razvitak socijalizma teče neravnomerno. Stoga je Tito konstatovao:

»Pored razlika u razvitku proizvodnih snaga, na to djeluju i mnogi drugi faktori, kao širina i homogenost društvenih snaga koje se bore za socijalizam, bogatstvo i veličina zemlje, njen međunarodni položaj, koncepcije vodećih snaga o suštinskim pitanjima društvenih kretanja i slično.

Osim toga, i socijalistički proizvodni odnosi su, u većoj ili manjoj mjeri, protkani različitim elementima starog i novog. Zbog svega toga, i u socijalističkim zemljama javljaju se protivrječnosti i mogu nastati različiti sukobi, kako zbog neravnomjernosti u razvoju tako i zbog dejstva tih snaga i interesa. Ti isti razlozi mogu da dovedu, a do sada su, na žalost, i dovodili, i do zaoštravanja odnosa i sukoba među pojedinim socijalističkim zemljama. A to ima reperkusije i na međunarodne odnose u cjelini, kao i na njihovu ulogu i položaj u tim odnosima. Socijalističke zemlje ne mogu da jačaju svoje pozicije u svijetu, da jačaju stvar mira i socijalizma, ako njihovi međusobni odnosi nisu postavljeni na principima ravnopravnosti, nezavisnosti, međusobnog uvažavanja i nemiješanja u unutrašnje stvari.«[37]

Na Jedanaestom kongresu SKJ Tito nam je stavio u amanet: »Ni ubuduće ne treba očekivati da će to ići bez konflikata — bilo da je riječ o socijalističkim društvenim preobražajima u pojedinim zemljama ili o odnosima između pojedinih zemalja, odnosno između političkih nosilaca borbe za novo društvo na međunarod-

[36] Isto.

[37] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 451—452.

Digitized by Google

nom planu. Zato je izuzetno velika odgovornost organiziranih socijalističkih snaga za takvo rješavanje postojećih protivrječnosti koje će voditi bržem ostvarivanju historijskih ciljeva *oslobođenja rada i čovjeka u sopstvenoj zemlji (kurziv* — A.V.), kao i afirmaciji onih demokratskih tendencija i sadržaja u međunarodnim odnosima koji omogućavaju i podstiču progresivne preobražaje u društvu i jačanje nezavisnosti, ravnopravnosti i svestrane saradnje.«[38]

Šta se na osnovu Titovih stavova može zaključiti o uzrocima sukobâ među socijalističkim državama

Na osnovu Titovih ocena sukobâ, na koje smo se pozivali, i drugih ocena koje je izricao na kongresima SKJ i prilikom drugih javnih istupanja, možemo reći o opštim (nekim) uzrocima sledeće:

1) Osnovni uzroci sukoba među različitim subjektima socijalizma, napose među socijalističkim državama, *leže u dogmatskom pristupu stvarnim društvenim protivrečnostima, u poremećenim odnosima između radničke klase i njenih političkih predstavnika, u otuđenim birokratsko-etatističkim snagama koje teže hegemonizmu, idejnom monopolizmu i dominaciji.*

Odnosi proizvodnje u socijalizmu kao prelaznom periodu i na tim odnosima izgrađena društvena svest sadrže elemente starog i novog. Politička vlast, konstituisana kao sredstvo dalje revolucionarne borbe i odbrane tekovina revolucije, u većini socijalističkih zemalja, pod uticajem dogmatskih snaga, postepeno je prerasla u silu koja u ime radničke klase upravlja društvom. Tome su presudno pogodovali različiti oblici zaustavljanja razvoja socijalističkih društvenih odnosa na prvobitnom, revolucionarno-etatističkom stupnju, na kojem, vremenom, etatističko preovladava nad revolucionarnim. Postepeno se formira društvena grupa koju čine partijska i državna birokratija, koja, po svom društvenom biću, teži ka osamostaljenju. Otuđene birokratsko-etatističke snage identifikuju se sa državom, partijom i socijalizmom: formiraju svoj interes, a tvrde i dokazuju da je to interes radničke klase, odnosno opšti interes društva. Te snage, otuđene od radničke klase, nastoje da zadrže podelu na one koji upravljaju i one kojima se upravlja, što ranije ili kasnije mora dovesti do društvene napetosti i do sukoba.

Drug Tito se o tim činjenicama i posledicama izjašnjavao veoma određeno: »Od samog početka mi smo govorili da se ovdje ne radi samo o kultu ličnosti već o *sistemu* koji je omogućio stvaranje kulta ličnosti, da tu leže korijeni, da po tome treba neprekidno udarati, a to je najteže. Gdje su ti korijeni? U *birokratskom aparatu, u načinu rukovođenja i takozvanom jedinonačaliju, u ignorisanju uloge i težnji radnih masa*«[39] *(kurziv* — A.V.).

[38] Josip Broz Tito, *Govori '78*, cit. izd., str. 8.
[39] Josip Broz Tito, *Govor u Puli*, cit. izd., str. 8.

Digitized by Google

Međutim, interes nosilaca političke vlasti u određenim, posebno početnim, revolucionarno-etatističkim fazama razvoja, može biti istovremeno interes radničke klase i opštedruštveni interes. Tada tvrdnja nosilaca političke vlasti — predstavnika radničke klase i svih radnih ljudi — da su oni tumači interesa ljudi koje predstavljaju može biti istinita. Ali, čim se ti interesi više ili manje razdvoje (do čega najčešće dolazi usled zastoja u razvoju socijalističkih društvenih odnosa), nosioci političke vlasti, sjedinjeni sa birokratsko-etatističkim snagama, nameću društvu svoj interes snagom vlasti. Od stepena demokratizacije društva zavisi u kojoj se meri interesi suprotstavljenih društvenih grupa — onih koji upravljaju i onih koji rade i kojima se upravlja — podudaraju, odnosno razlikuju. Međutim, tek u društvu zasnovanom na društvenoj svojini, u uslovima kada organizovane društvene snage svesno rade na podruštvljavanju političke sfere i ukidanju svakog posredništva i podele na „političko" i „društveno", stvaraju se uslovi za identifikaciju pojedinačnog i opšteg interesa, za stvaranje društva slobodnih proizvođača. Takvom društvu strani su svaka eksploatacija i potčinjavanje.

Protivrečnosti socijalističkog razvoja najsnažnije su došle do izražaja u prvoj zemlji socijalizma, i to iz više razloga. Odmah nakon pobede oktobarske revolucije nova, revolucionarna vlast naišla je na ogromne teškoće, potencirane opštom zaostalošću, malobrojnošću radničke klase, neimaštinom i stranom intervencijom. Jačanje partijskog i državnog aparata u tim uslovima bilo je izraz nužnosti radi spasa i zaštite revolucije. Taj razvijeni aparat, koji je Lenjinu služio kao sredstvo revolucionarne borbe radničke klase i odbrane revolucije, Staljin je vremenom pretvorio u silu koja „u ime radničke klase" faktički upravlja svim društvenim poslovima. U marksizmu jasno definisani svrha i sredstvo, subjekt i objekt, u Staljinovoj interpretaciji menjaju mesta: svrha je sistem, a sredstvo — ljudi; subjekt su partija i država, a objekt — radnička klasa. U praksi to znači da aparat partije i države, koji čine svojevrsnu personalnu uniju, „u ime radničke klase" formulišu ciljeve i zadatke ukupne delatnosti, a proizvođači i građani sve se više udaljavaju od uslovâ i sredstava rada, od odlučivanja o višku rada i o svim društvenim poslovima. Državna svojina sredstava za proizvodnju izvor je neprikosnovene moći državnog aparata i osnova, u suštini najamnog, odnosa radnika u proizvodnji. Nema dovoljno argumenata za tvrdnju da taj aparat nije radio u interesu radničke klase; naprotiv, ogromna većina radila je u ubeđenju da je to najbolje i najviše što može učiniti za napredovanje sovjetskog društva. Međutim, ne mogu i ne treba da se negiraju i ogromni uspesi koje su postigli sovjetski radni ljudi u izgradnji svoje zemlje. Ali, isto tako, kao marksisti, moramo reći gde su, po našem mišljenju, koreni određenog ponašanja sovjetskog državnog i partijskog aparata, konkretno — uzroci napada na našu

Digitized by Google

zemlju i ispoljene težnje ka dominaciji. Ti uzroci, svakako, ne leže u sovjetskim ljudima — što je Tito isticao bezbroj puta — već u birokratsko-etatističkim snagama opterećenim dogmatskim shvatanjima. Na državnoj svojini zasnovan etatistički sistem po svom društvenom biću teži ka odnosima dominacije i potčinjavanja, najamnim odnosima, čak i u uslovima kada organizovane progresivne snage to ne žele.

Partija i država pod Staljinovim vođstvom više nisu samo sredstvo odbrane prve zemlje socijalizma već i sredstvo održavanja *statusa quo* dostignutih društvenih odnosa, sredstvo podsticanja uniformnosti ponašanja i življenja, stvaranja »socijalističke nacije«, socijalističke kulture i umetnosti, sredstvo stvaranja modela društva gde partija i država odlučuju u ime radnih ljudi.

Mada predmet našeg razmatranja nisu stanje i tendencije razvoja društvenih odnosa u SSSR-u (to je konačno posve unutrašnja stvar samih sovjetskih građana), neke stvari se moraju reći, jer se bez poznavanja i uzimanja u obzir tog stanja ne može razumeti ni ponašanje SSSR-a i drugih socijalističkih zemalja čiji sistem počiva na državnoj svojini, niti se može shvatiti sva žestina Staljinovog napada na našu zemlju i sve ispoljene težnje ka dominaciji nad drugim zemljama i pokretima.

2) Na državnoj svojini zasnovani, birokratsko-etatistički unutrašnji odnosi uslovljavaju sasvim određeno spoljnopolitičko ponašanje: »*Hegemonizam se otkrio kao spoljno dejstvo birokratizma, a unutrašnji birokratski elementi kao njegova aktivna potpora u ugrožavanju tekovina revolucije i socijalističkog razvoja*«[40] (*kurziv* — A.V.).

Težnje za hegemonizmom i dominacijom u međudržavnim i međupartijskim odnosima neposredan su izraz preovlađivanja birokratsko-etatističkog koncepta izgradnje socijalizma.

Otuđene birokratsko-etatističke snage sticanjem monopola vlasti, ideologije i politike u vlastitoj zemlji, po logici svojstava svog položaja, nastoje da prošire svoj uticaj i nametnu svoju volju i radničkom pokretu, partijama i zemljama, tako da njihovim apetitima nema kraja. Dogmatski pristup stvarnosti ne dozvoljava im da vide, a još manje da prihvate, činjenicu postojanja različitog stepena razvoja, međunarodnog položaja i različitih uslova delovanja i na tim osnovama formiranih različitih interesa partija, pokreta i zemalja, pa, prema tome, i različitih rešenja na putu ka ostvarivanju socijalističkog preobražaja. One se, doduše, izjašnjavaju za različite puteve socijalističkog razvoja, ali uz poštovanje subjektivno određenih »opštih zakonitosti razvoja socijalizma«, što u praksi znači da sugerišu primenu modela ostvarenog u specifičnim okolnostima izvođenja prve pobedonosne socijalističke revolucije.

U svim slučajevima sukoba, koji su izbili zbog suprotstavljenosti konkretnih ekonomskih, političkih, vojnih i drugih interesa,

[40] Josip Broz Tito, *Četrdeset godina revolucionarne borbe KPJ*, cit. izd., str. 30.

Digitized by Google

zapaženo je nastojanje dogmatskih, birokratsko-etatističkih snaga da nametnu drugoj strani svoje shvatanje, svoj koncept — model, svoju volju ili vlast. Sredstva, načini i metodi ostvarivanja hegemonističkih interesa zavise od procene odnosa snaga, ponašanja i reagovanja druge strane, kao i od međunarodne konstelacije snaga, mada suština ostaje ista. »Najsrećnije« su okolnosti po birokratsko-etatističke snage ako druga strana disciplinovano, u duhu principa »socijalističkog internacionalizma«, prihvata sugerisana rešenja. Ukoliko druga strana nije spremna da prihvati diktat ili kompromis, dolazi do napetosti, »pregrejavanja«, odnosno do pritisaka i pretnji — sve do upotrebe vojne sile, i to tamo gde vojni poduhvat ima sve izglede na uspeh.

3) Različit nivo ekonomske, kulturne i političke razvijenosti pojedinih socijalističkih zemalja objektivno je i uzrok i posledica protivrečnosti društvenog razvoja. Međutim, te razlike same po sebi nisu i ne mogu biti objektivan uzrok sukoba, pogotovo ne ratova između tih zemalja. *Do sukoba dolazi ne zato što te razlike postoje, već zato što se one ne uvažavaju i što se protivrečnosti, nastale na osnovu tih razlika, pokušavaju razrešavati neadekvatnim sredstvima.* Različit nivo razvijenosti i različiti uslovi života rađaju različite interese, često oprečne i u okviru jedne zemlje, a kamoli u okviru više zemalja. U praksi dolazi do sukoba realnih interesa pojedinih partija, pokreta, naroda i zemalja. Pokušaji isticanja i nametanja interesa jednih na račun interesa drugih, po pravilu, interesa jačeg na račun slabijeg, neposredni su uzroci sukoba. »Ko je jači taj tlači«, poslužio se Tito narodnom poslovicom u govoru prilikom otvaranja Auto-puta Ljubljana—Zagreb 1958. godine i dodao da je upravo to ono oko čega se sporimo. Uzrok sukobâ, dakle, ne leži u postojanju, već u neuvažavanju razlika, odnosno u neuvažavanju — na tim razlikama zasnovanih — različitih puteva izgradnje socijalističkog društva, u nastojanjima jačih da nametnu svoju volju i svoja rešenja slabijima.

4) Različit međunarodni položaj — ekonomski, politički i vojnostrategijski — pojedinih socijalističkih zemalja takođe je važan izvor različitih interesa i ponašanja tih zemalja. Zahtev za uniformnošću ponašanja, za monolitizmom socijalističke zajednice, za jedinstvenim nastupanjem na međunarodnoj sceni, pod parolom zajedničkog ili »višeg« interesa, izraz je upravo neuvažavanja različitosti položajâ i interesâ, a zbog toga i izvor sukobâ. Ne mora se biti mnogo pronicljiv da bi se utvrdilo da se iza takvog zahteva često krije velikodržavni interes određene zemlje.

Za nas je posebno značajna činjenica da se na osnovu takvog shvatanja »zajedničkih« interesa, u okviru koncepta socijalističkog internacionalizma, rodila i ideja o ograničenom suverenitetu. Prikazana kao »viši stepen odnosa među socijalističkim zemljama«, ona stvarno »negira suverenitet tih zemalja i pokušava da legalizuje pravo jedne ili više zemalja da mogu, po vlastitoj oceni, čak i vojnim intervencijama, da nametnu svoju volju drugim so-

Digitized by Google

cijalističkim zemljama«[41]. Titov odgovor je i u vezi s tim bio jasan: »Mi ne prihvatamo nikakvo ograničavanje suvereniteta, bez obzira na motive i argumente kojima se ono pokušava pravdati«[42].

Socijalističke zemlje, svakako, imaju mnogo zajedničkih interesa i na unutrašnjem i na međunarodnom planu. U skladu s tim interesima one i nastupaju na međunarodnoj sceni. Međutim, svaka zemlja ima i svoje specifične interese, uslovljene njenim specifičnim prilikama i položajem. Neuvažavanje tih interesa nužno vodi do sukobâ.

5) Blokovska podeljenost sveta snažno utiče na usmerenost i intenzitet sporova među socijalističkim zemljama i na način njihovog razrešavanja. Sukob interesa između blokova je evidentan. Blokovi svojim postojanjem, politikom naturanja svoje volje drugima, politikom interesnih sfera i dominacije, trkom u naoružavanju i pritiscima raznih vrsta i intenziteta objektivno predstavljaju trajnu opasnost po mir u svetu i po nezavisnost malih naroda. Istovremeno, s obzirom na činjenicu da raspolažu ogromnom razornom moći, njihova odgovornost za mir je vrlo velika. Danas se više ne može govoriti da mir ugrožavaju isključivo imperijalističke zemlje. Za mir su podjednako odgovorne i socijalističke zemlje koje, s obzirom na to da imaju veliku moć, mogu svojom politikom znatno da doprinesu miru, ali i ratu. Sve je manje pristalica teorije o neizbežnosti rata između socijalističkih i kapitalističkih zemalja, a sve više onih koji uviđaju da bi rat doveo do uništenja civilizacije, a ne do pobede socijalizma.

Blokovska podeljenost ima i svoj drugi aspekt, aspekt određenog ponašanja u samim blokovima. Prihvaćen je manir da se »ne dira« u sfere »životnog interesa« drugog, a to je, po pravilu, prostor zemalja što pripadaju jednom bloku. Protivrečnosti u okviru samih blokova rešavaju se najčešće u skladu sa voljom vodeće sile, koja ne trpi svojevoljna ponašanja članica.

Zajedničke oružane snage snažan su faktor uticaja vodeće zemlje na ostale zemlje-članice Ugovora, faktor mogućeg i stvarnog pritiska i ograničavanja suvereniteta. Formalno-pravno, to je rešeno Ugovorom, koji je svaka članica dobrovoljno potpisala, videći u tome svoj interes. U stvarnosti time se suverenitet ograničava, jer je omogućen uticaj drugih zemalja-ugovornica na najsnažniji oslonac države i zaštitnika njenog suvereniteta — na oružane snage. Današnja lokacija snaga Varšavskog ugovora, svakako, doprinosi bezbednosti tih zemalja u odnosu na drugi blok i stabilnosti uopšte, ali i konzerviranju postojećih odnosa.

6) Nasleđeni sporovi među socijalističkim zemljama takođe predstavljaju značajan izvor sukobâ. Poznat je istorijat kinesko-sovjetskih pograničnih sukoba. Nama bliže su pretenzije Bugarske na delove naše teritorije. Ti sukobi su dokaz da se ponašanje vla-

[41] Josip Broz Tito, *Referati sa kongresâ i konferencija KPJ i SKJ*, cit. izd., str. 434.

[42] Isto, str. 437.

Digitized by Google

da nekih socijalističkih zemalja, u suštini, ne razlikuje od ponašanja vlastodržaca tih zemalja pre uspostavljanja socijalističkog sistema. Predstavnici radničke klase, samom činjenicom što su na vlasti nisu prevazišli shvatanja i ponašanja građanskog društva. Oni, izgleda, nasleđuju i »prijateljstva«, i »neprijateljstva« i pretenzije. Sistem zasnovan na etatizmu omogućava državnom aparatu relativnu samostalnost, zbog čega se taj aparat počinje ponašati kao otuđena snaga koja ima svoje interese, a to su interesi potčinjavanja i dominacije.

Socijalizmu je imanentno odsustvo dominacije nad ljudima, narodima i državama. Rat, kao pokušaj nametanja svoje volje najjačom silom države — oružanim snagama, ne može biti sredstvo rešavanja sporova među socijalističkim državama niti nametanje socijalizma drugima. Upravo događaji u nekim socijalističkim zemljama potvrđuju ispravnost marksističkog stava da se socijalizam ne može nikome naturati snagom oružja. Vojne intervencije su dokaz održavanja starih odnosa, koji očito samim aktom revolucije nisu prevaziđeni, ali i dokaz nastajanja novih protivrečnosti. Prelazni period u izgradnji socijalizma na putu ka komunizmu nosi sobom i odnose i ponašanja građanskog društva. Ti odnosi i protivrečnosti zadržavaju se utoliko duže ukoliko su radni ljudi udaljeniji od odlučivanja o društvenim poslovima i ukoliko je osamostaljeniji sloj na vlasti i izraženije upravljanje društvom pomoću države. Praksa pokazuje da sve dotle dok država i partija upravljaju »u ime radnih ljudi« sukobi, pa i ratovi među socijalističkim državama su mogući, ali nikako nužni.

Tito je, i kao revolucionar, i kao mislilac, i kao državnik, i u teoriji i u praksi pristupao stvarnosti sa pozicija interesâ radničke klase i svih radnih ljudi, sa pozicija mira, napretka i socijalizma. Titove analize protivrečnosti savremenog sveta, koje prate i socijalizam kao svetski proces, ukazuju na mogućnosti i perspektive revolucionarne borbe radničke klase i svih progresivnih snaga. Autentičan put socijalističkog samoupravnog društvenog preobražaja u Jugoslaviji, razgranata praksa savremenog radničkog pokreta i stalno jačanje socijalizma kao svetskog procesa dokazali su životnu snagu Titovog stava o mogućnosti i potrebi različitih puteva, oblika i sadržaja revolucionarne borbe i društvenog preobražaja. Njegov stav da odnosi među različitim subjektima socijalizma moraju biti zasnovani na uzajamnom uvažavanju, poštovanju i ravnopravnosti prihvatile su progresivne snage u radničkom pokretu u svetu. Na delu se potvrđuju Titove ocene da uzroci sukoba među različitim subjektima socijalizma, napose među socijalističkim državama, leže u birokratsko-etatističkoj praksi i dogmatskim shvatanjima, u neuvažavanju društvenih protivrečnosti i razlika, u pokušajima da se procesi socijalističkog preobražaja ukalupe u subjektivno utvrđene »opšte zakonitosti« i da se naturi birokratski koncept socijalističke države, u shvatanjima da se socijalizam može širiti i održavati snagom oružja. Tito je isticao da rat ne može biti pogodan okvir klasne borbe, niti sredstvo

Digitized by Google

razvoja socijalizma; on ne može biti ni sredstvo razrešavanja međunarodnih sporova, pogotovo ne između socijalističkih država. Socijalističke zemlje moraju biti primer uzajamnog uvažavanja, poštovanja i ravnopravne saradnje. Dogmatska shvatanja, idejni monopolizam, nedemokratska praksa i pokušaji potčinjavanja i dominacije, a naročito pretnje, pritisci i vojne intervencije nanose štetu i kompromituju socijalizam u očima radnikâ i celokupnog naprednog čovečanstva, što je dovoljan razlog da se protiv takvih shvatanja i ponašanja vodi odlučna i beskompromisna borba.

Digitized by Google

Nikola Pejnović

Kardeljev doprinos marksističkoj teoriji o socijalizmu i ratu

»Još je Lenjin upozoravao marksiste da ni socijalistička revolucija, to jest pobednički proletarijat jednog naroda nije automatski imun od iskušenja da se u ime revolucije 'popne na grbaču' drugog naroda.«[1]

Kardeljev doprinos naučnom objašnjenju fenomena ratova među socijalističkim zemljama je velik, ne samo po sveobuhvatnosti izloženih zaključaka, načinu kako je do njih dolazio, već i po aktuelnosti i praktičnom uticaju na društvena kretanja i u nas i u svetu. Oslanjanjem na Marksa i Lenjina, a još više na vlastita proučavanja i analize društvene prakse savremene epohe, Kardelj je marksističku teoriju obogatio novim spoznajama bez kojih bismo danas bili u daleko nepovoljnijem položaju, i, zajedno s drugima, verovatno bismo se nalazili u velikim zabludama i bili primorani da lutamo. Koliko god da je on neposredno doprineo osvetljavanju problema odnosa među socijalističkim zemljama, ipak treba reći da su se njegova razmatranja kretala u nešto širim okvirima; njima su povezano i integralno obuhvaćeni socijalizam i rat, što znači, pored međusobnih odnosa socijalističkih zemalja, i njihov od-

[1] E. Kardelj, *Revolucija i vojna misao*, str. 492.

Digitized by Google

nos prema ostalom svetu, uključujući i socijalističke revolucije i njihov odnos prema oružanom nasilju.

U svom dugogodišnjem teorijskom i praktično-političkom radu Kardelj je neprekidno budno posmatrao, pažljivo registrovao i svestrano analizirao sve značajne procese što su tekli na svetskoj društvenoj sceni. Raščlanjujući promenljive uslove u svetu i neumorno tragajući za faktorima koji opredeljuju opšte razvojne trendove, nastojao je da na svakom stepenu našeg i svetskog razvitka predvidi njihove verovatne tokove i da, uz ostale faktore, usmerava i orijentiše praktičnu aktivnost na našem unutrašnjem planu. Pri tom treba posebno istaći da je njegova polazna tačka uvek bila dovoljno visoko, pa se odatle uvek mogla obuhvatiti celina svetskih procesa, a ne samo procesi jedne zemlje ili kontinenta, što mu je omogućilo da se pri analizi bilo kojeg teorijskog problema nadovezuje na široka istorijska iskustva. Drugim rečima, i problem ratova među socijalističkim zemljama posmatrao je kao deo celine svetsko-istorijskih procesa, kao fenomen čiji se koreni nalaze u ukupnim društvenim zbivanjima i u nasleđenom stepenu istorijskog razvoja, posebno socijalističkih zemalja.

U njegovim analizama uvek se povezuje opšte i posebno, celina i delovi, pa bio primenjen deduktivni ili induktivni metod analize i sinteze. Uvek se polazi od celine, ili se do nje dolazi, kao što se nikad ne gube iz vida specifični problemi i konkretni zadaci. Materijalističko shvatanje i istorijski pristup društvenim zbivanjima i procesima koji karakterišu njegov metod uvek obezbeđuju vezu između prošlosti i sadašnjosti i služe kao tačka oslonca i iskustvo, čime je omogućeno predviđanje budućih pravaca društvenih procesa. Marksistička teorijska saznanja mu služe kao idejna orijentacija i naučna polazišta pri utvrđivanju društvenih stanja i formulisanju novih spoznajnih kategorija u neprekinutom lancu traganja za opštim ili konkretnim istinama.

Pored prostorne i vremenske sveobuhvatnosti, Kardeljevu naučnu viziju sveta i društveno-istorijskih procesa karakteriše idejno-humanistički duh oslobođen, u najvećoj meri, sektaških i dogmatskih opterećenja i ograničenosti, koja su bila, i koja će još dugo ostati teška iskušenja u teorijskom i praktičnom radu revolucionarâ i marksistâ. U matici borbe za socijalizam i revolucionarno menjanje sveta uočavao je, pored radničke klase, široke radne slojeve, obespravljene i porobljene narode na svim kontinentima, koji se na sve moguće načine, zavisno od uslova i okolnosti, sa više ili manje uspeha, bore za socijalizam. Oblik takve borbe ne može biti unapred, za sve i za sva vremena propisan, niti može biti bilo čiji teorijski ili ideološko-politički monopol.

Temom koja se razmatra i problemima koje ona sadrži Kardelj se bavio veoma dugo, manje na direktan, a daleko više na posredan način, razrađujući najrazličitije probleme svetskog i našeg unutrašnjeg razvoja. O društvenim kompleksima kao što su samoupravljanje, nesvrstanost, nacionalno pitanje i odnosi narodâ i narodnosti u našoj federaciji, kao i o modeliranju društveno-

Digitized by Google

-ekonomskog sistema i o nizu drugih teorijskih i praktičnih pitanja definisao je svoje stavove, u većoj ili manjoj meri — pa i o tematskom području koje će se ovom prilikom razmatrati — zasnivajući ih na naučnim marksističkim postulatima. Sve nas koji se koristimo Kardeljevim delom to samo još više obavezuje i zahteva našu punu odgovornost, pošto moramo uvek imati na umu gotovo sve autorove radove, što znači celinu njegovih pogleda. U ovom slučaju naš je zadatak da i one njegove stavove i teorijske doprinose koji nisu u najtešnjem kontekstu sa problemom rata među socijalističkim zemljama posrednim putem dovedemo s tim u vezu. Možda nas ova okolnost upozorava na to da fenomen rata među socijalističkim zemljama teško može biti meritorno razmatran kao poseban problem, izdvojen iz opšteg konteksta međunarodnih odnosa i svetskih zbivanja što se stalno menjaju. Takva hipoteza bi mogla već na početku da ukazuje i signalizira da smo i mi u pristupu temi, zbog lako shvatljivih razloga, nešto više opterećeni idealiziranim ideološkim i etičkim vrednostima i moralizatorskim kompleksima, kao svojevrsnim predubeđenjem, što može — ukoliko stvari tako stoje — u velikoj meri da ometa naučno obrazlaganje i objektivno ocenjivanje toga fenomena.

Neophodno je napomenuti još i sledeće: pri razmatranju ovog problema i obradi teme nećemo isključivo interpretirati Kardeljeve poglede i zaključke, već ćemo delom izneti i vlastite refleksije koje su rezultat, pored onoga što je Kardelj dao, i ličnog autorovog poimanja. Pri tom će biti učinjen i pokušaj da se njegovi stavovi primene i na neke uslove koji nisu podudarni s onima što su postojali kad su njegovi radovi pisani. Ovu napomenu dajemo iz obzira prema Kardeljevoj veličini i iz poštovanja prema njegovom nezamenljivom delu, koje je veoma teško ne samo dosegnuti već i verno i konstruktivno tumačiti. Uostalom, sve što je do sada rečeno ne predstavlja samo neku vrstu uvoda, već je i izraz pijeteta prema njegovoj nedavnoj i preranoj smrti.

Tragajući za uzročnim činiocima koji mogu dovesti i dovode do oružanih obračuna među socijalističkim zemljama, Kardelj ih je identifikovao i naučno objasnio u mnogim svojim radovima. Smatramo da ih je, uslovno i isključivo za ovu vrstu rada i njegovu namenu, moguće grupisati u tri međusobno najtešnje povezana područja. Takva podela nikako ne znači da će se unutar njih navesti apsolutno svi činioci, a ni to da van tih područja ne postoje još mnogi drugi činioci koji su inače u Kardeljevim radovima obrađeni, u nekoj prilici i nekom kontekstu. Pomenuta područja, kao radni okviri, obuhvataju:

1) teškoće i devijacije u unutrašnjem društvenom razvoju socijalističkih zemalja;

2) međunarodne odnose i probleme rata i mira;

3) probleme u međunarodnom radničkom pokretu povezane sa odnosima među socijalističkim zemljama.

Sasvim je jasno da su mnogi činioci iz jednog, bilo kojeg od navedenih područja, uzročne veličine i u drugima, kao što je jasno

Digitized by Google

da se oni, bez obzira na njihov veći ili manji značaj, ukrštaju i da je njihovo dejstvo dvosmerno. Znači, kompleksnost je njihova osnovna karakteristika, što se mora neprekidno imati na umu ukoliko se želi sačuvati celina slike i jedinstvo predstave. Razume se da se prezentiranje odgovarajućih ocena i analiza mora svesti na ključne veličine, i to u obliku nešto širih teza. Sa sigurnošću se može tvrditi da tema koju razmatramo zaslužuje duži studijsko-istraživački rad, čiji bi širi okviri omogućili da se u punom svetlu naučne istine sagleda Kardeljev teorijski doprinos analizi odnosa među socijalističkim zemljama i problema rata u savremenim uslovima.

I

Teškoće i devijacije u unutrašnjem društvenom razvoju socijalističkih zemalja

Neke fundamentalne Marksove i Lenjinove zaključke Kardelj je prihvatao kao svojevrsne premise i praktične putokaze. Jedan od njih se odnosi na karakter prelaznog perioda od kapitalizma ka komunizmu; samom oružanom revolucijom neće biti potpuno raščišćen teren za uspostavljanje novih društvenih odnosa, već će se, naprotiv, još održati mnoge suprotnosti starog, građanskog sveta i kapitalističkih društvenih odnosa iz kojih je socijalizam i nastao. Kardelj je toj istini dodao, odnosno snažnije istakao dva, za našu temu bitna momenta. Prvo, prelazni period nije samo opterećen suprotnostima građanskog društva već delom i akumuliranim slabostima prethodnih društvenih formacija, kao što su feudalizam, pa i ranijih. To je značajno naročito s obzirom na hirove istorije da socijalističke revolucije izbijaju upravo u zaostalom i nerazvijenom delu sveta i da u svoje vrtloge uvlače čak i urođenike iz plemenskih zajednica. Drugo, još je značajnija Kardeljeva konstatacija da društvo prelaznog perioda nije opterećeno samo suprotnostima iz ranijih perioda već i sámo reprodukuje, sámo stvara zamršena društvena čvorišta koja su njemu imanentna, naročito ako se vodeće društvene snage ne potrude da svesnim usmeravanjem društvenih procesa izbegnu istorijske Scile i Haribde. Na nižoj razini te iste odrednice Kardelj je kod klasikâ našao fenomene birokratije kao otuđenog društvenog sloja, vezane po postanku i po društvenim dimenzijama i moći za državu prelaznog perioda, i u tom sklopu je naišao na njihove, reklo bi se, normalne i logične zaključke, koji nama po tačnosti predviđanja zvuče ingeniozno, o mogućnosti da se radnička klasa jedne zemlje u ime revolucije popne na grbaču radničke klase druge zemlje, ili — da jedna socijalistička zemlja može biti odgovorna za izazivanje i vođenje reakcionarnog rata.

Zajednička je karakteristika manje-više svih socijalističkih zemalja da je u njima promena društvenog sistema izvedena u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga i pri opštoj zaostalosti rad-

Digitized by Google

ničke klase i radnih masa. Oktobarska revolucija prekinula je, kako je Lenjin istakao, jedinstven svetski kapitalistički lanac na najslabijoj karici imperijalističkog niza koju je činila bivša carska Rusija, što se, kao tendencija i zakonitost, nastavilo i u kasnijim socijalističkim revolucijama. Izvršiti istorijski zaokret u društvenom razvoju i otpočeti izgradnju novih društvenih sistema na zaostalosti i nerazvijenim materijalnim i civilizacijskim osnovama značilo je za te zemlje savladati fantastične teškoće i najrazličitije prepreke. Nisu bile posredi samo teškoće ekonomskog razvoja, već su opšta zaostalost i teški politički uslovi, među kojima i strane vojne intervencije, mešanje i političko izolovanje presudno uticali i na razvoj naučno-teorijske misli koja je sa svojih konzervativnih pozicija usporavala opšti razvoj, samim tim što nije na pravi način i u pravo vreme osvetljavala praksu i usmeravala društvene procese. Pragmatizam se u punoj meri pokazao kao kretanje »slepom« ulicom. Kasnije je eskalacija dogmatizma i konzervativizma dovela do stvaranja poznatih retrogradnih društveno-istorijskih čvorišta koja su presudno usmerila unutrašnji društveni razvoj tih zemalja i u kojima se nalazi glavnina onih činilaca koji su, pored ostalog, determinisali odnose među socijalističkim zemljama i doveli ih, zajedno sa ostalim faktorima, do za socijalizam neprirodnog stanja. Takva čvorišta su, u prvom redu, birokratski etatizam i na njemu zasnovan unutrašnji politički despotizam i međunarodni hegemonizam.

Orijentacija na etatistički socijalizam, kao stalni i čvrsti kurs društvenog razvoja, dovela je do totalnog podržavljenja ukupnog društvenog života koji se u ekonomskoj sferi ispoljava u državnom vlasništvu, kao najvišoj formi podruštvljavanja, u centralističkom planiranju i strogom dirigovanju ukupnom društvenom reprodukcijom i razmenom, a u političkom smislu u birokratskom despotizmu, koji u sili i represiji državnog aparata vidi glavnu snagu socijalističkog razvoja i regulatora socijalističkih odnosa.

»U naše se vreme birokratska despotija pojavljuje kao samostalan društveni faktor uglavnom u dva oblika: u fašističkoj diktaturi i diktaturi staljinskog tipa. Uprošćeno govoreći, moglo bi se reći da je prva, pre svega, rezultat slabosti date buržoaske, a druga date proleterske vlasti... Birokratska despotija staljinskog tipa, međutim, nastaje tamo gde je proletarijat — koristeći pogodne društvene ili političke uslove — u pobedonosnoj revoluciji uzeo vlast, ali je — bilo zbog opšte zaostalosti zemlje, bilo zbog drugih objektivnih ili subjektivnih razloga — preslab da bi mogao i da je održi. Obavezni pratilac svakog društvenog sistema, to jest birokratski prakticizam, postaje u takvim uslovima glavni kanal za prodiranje i učvršćenje antisocijalističkih tendencija u novim oblicima koje je stvorila i za koje je raskrčila polje revolucija; taj prakticizam postaje glavni oblik postepenog potiskivanja i konačne likvidacije odlučujućeg uticaja radničke klase na rukovodstvo državne uprave... Dijalektika razvitka je tu jasna: Ako birokratija kao samostalna sila nad društvom dobije politički monopol, ona

Digitized by Google

teži ka ekonomskom monopolu, jer se prvi može održati samo na bazi drugog, a osvojivši unutrašnji ekonomski monopol, ona bi kao svaki monopol — počela sa politikom hegemonije nad drugim narodima«[2].

Ovom dubokom i mnogostruko karakterističnom Kardeljevom navodu moglo bi se, u smislu aktuelizacije, dodati da je staljinizam, i to ne samo u SSSR-u, dobio snažne udarce, kako u bazi tako i u nadgradnji, i da se postepeno odbacuju njegova najnakaradnija obeležja, izražena u svirepim metodima, torturama i represijama, ali je istovremeno zadržana orijentacija na jačanje države i svih njenih funkcija u društvenom životu, kao glavnog regulatora ukupnih socijalističkih preobražaja. Bez široke socijalizacije društvenog života, bez neposrednog učešća radničke klase i radnih masa u upravljanju društvenim procesima, etatizam će neprekidno reprodukovati birokratsko-tehnokratski otuđeni sloj, koji će, zahvaljujući svom monopolu, odlučivati u ime radničke klase, kako o unutrašnjim poslovima tako i o onima koji su vezani za odnose na međunarodnom planu. Praksa je pokazala da se ne može biti autokrata u unutrašnjem razvoju, a demokrata u regulisanju međunarodnih odnosa, i obrnuto. Istorijsko iskustvo takođe nas uči da se birokratija i tehnokratija reprodukuju brže i po višoj stopi nego ukupni materijalni razvoj društva, zbog čega i jesmo svedoci stravične državne, naročito vojne i policijske moći u poređenju sa materijalnim i duhovnim standardom radničke klase i građana i sa njihovim demokratskim slobodama i humanističkim ostvarenjima. U skladu sa unutrašnjim ekonomskim monopolom i stepenom materijalne i političke moći rastu i prohtevi birokratije za spoljnom hegemonijom i za nametanjem svoje vlasti drugim narodima. Ukoliko je pri tom reč o rivalstvu sa drugim imperijalističkim ili hegemonističkim silama, utoliko su metodi beskrupuloźniji a ciljevi radikalniji.

Usled napred pomenutih činjenica, a uz to i zbog niza drugih faktora, kao što su međunarodni odnosi, istorijske tradicije, kulturni i civilizacijski nivo, a naročito nepostojanja navike da se unutrašnji problemi u društvenom životu razrešavaju na demokratski način — stvoreno je određeno stanje u socijalističkim zemljama koje se delom prenosi i na odnose među njima. Reč je, pre svega, o relativno zatvorenim društvima u kojima je onemogućena normalna obaveštenost građana o stanju i događajima u svetu, a što je isto toliko važno — ne postoji ni objektivna informisanost o stanju u vlastitoj zemlji ni o stvarnoj politici rukovodećih krugova u njima. U tom pogledu, doduše, ima razlika, pa i veoma značajnih, od zemlje do zemlje, ali one ipak u osnovi ne menjaju opšte stanje stvari. Ako se pri tome ima na umu još i činjenica prekomerne svakodnevne indoktrinacije i svesno forsirane ideologizacije, koje se, kao metod i stil partijskog i ukupnog društvenog života, svakodnevno i intenzivno sprovode pojačanim informativnim sredstvima i sve više birokratizovanim

[2] E. Kardelj, *Izbor iz dela*, III, str. 73.

Digitized by Google

propagandnim aparatima, dolazimo do saznanja o neograničenoj moći, mogućnosti, pa i zloupotrebi sile od strane vladajućeg društvenog sloja, odnosno upravljačkog aparata. Monopol nad informacijama i sredstvima obaveštavanja stavlja birokratiju u položaj duhovnog diktatora sličnog crkvenim velikodostojnicima u srednjem veku. Za ove tvrdnje moglo bi se navesti mnogo ilustrativnih primera, među kojima je valjda po bezočnosti i po tupavosti najizrazitiji — pokušaj staljinističke propagande da obezvredi jugoslovensku socijalističku revoluciju objašnjenjem da je nju organizovao fašizam i da su njeni akteri obični špijuni hitlerovske obaveštajne službe. Ovo je ujedno i primer koliko otuđena birokratija može izgubiti svaku vlastitu samokontrolu i tako uleteti u najneočekivanije avanture s najširim međunarodnim implikacijama.

Kako se na čelu socijalističkih zemalja nalaze uske partijske rukovodeće grupe, bez razvijenog ne samo delegatskog već ni predstavničkog sistema u koliko-toliko punijem značenju te reči, stvara se, objektivno uzev, realna mogućnost širokog manipulisanja društvenim činiocima i masama u celini. U političkom sistemu gde najkrupnije odluke, uključujući i one o vojnim intervencijama, donosi uzak krug ljudi, odnosno politbiro partije, bez obaveza konsultovanja i polaganja računa širim i demokratskim narodnim predstavništvima i javnim forumima, mogući su, bez obzira na kvalitete ličnosti, akti samovolje povezani sa ličnim ambicijama, čije se posledice često teško mogu predvideti. Za političku i tehnokratsku birokratiju, koje su izrasle na etatističkim svojinskim odnosima, a nalaze se van područja kontrole demokratske javnosti i širih društvenih snaga, karakteristično je stalno jačanje i proširivanje njihove moći i političkog monopola u unutrašnjoj i spoljnoj politici. Pokazalo se zakonitom pojavom da u uslovima posedovanja neograničenog monopola u zemlji i u situaciji zatvorenog režima i veštačke izolovanosti od ostaloga sveta rukovodeća birokratija postaje nosilac velikodržavnog šovinizma u odnosu na druge zemlje i nacionalističke mržnje u višenacionalnim društvima u svojoj zemlji, pa i šire — u međunarodnim odnosima. Ukoliko takva zemlja pri tom raspolaže nesrazmerno većom vojnom snagom u odnosu na vojnu moć suseda i ukoliko ona prelazi granice neophodne za vlastitu odbranu, nismo daleko od onih činilaca za kojima tragamo i kojima je Kardelj poklanjao veliku pažnju, uz znatan stepen predostrožnosti. Uostalom, navedimo jedno od više sličnih mesta u njegovim radovima:

»Naravno, ni socijalistički sistem se ne rađa iz revolucije čist i oslobođen svih protivrečnosti i svih ostataka odnosa i shvatanja društva iz kojeg nastaje. Naprotiv, niz uzroka čini da su ne samo unutrašnji društveni odnosi u socijalističkim zemljama već i odnosi među njima, kao i odnosi socijalističkih zemalja sa drugim zemljama još uvek opterećeni određenim karakteristikama i tendencijama koje pripadaju sistemu protiv kojeg se ideologija socijalizma bori. Još je Lenjin upozoravao marksiste da ni socijalistička revolucija, to jest pobednički proletarijat jednog naroda nije

Digitized by Google

automatski imun od iskušenja da se u ime revolucije »popne na grbaču« drugog naroda. Takva iskušenja posebno podstiču sledeće okolnosti: neravnomernost ekonomskog razvoja socijalističkih zemalja; velike razlike u nivou razvijenosti proizvodnih snaga i životnih uslova radnika u njima; konflikt između ciljeva i nada revolucije, s jedne, i nedovoljne materijalne baze u jednoj ekonomski nedovoljno razvijenoj zemlji, s druge strane; zaostala i konzervativizmu podložna društvena svest; velika uloga ideološkog i političkog subjektivizma; trenutni državni interesi koji su nametnuti logikom objektivno nametnute borbe za održanje u svetskom odnosu snaga, kao i subjektivnim težnjama jedne državne politike; različitost objektivnih i subjektivnih uslova za razvoj socijalizma i dometa u razvoju socijalističkih društvenih odnosa, različit ekonomski, geopolitički i međunarodni položaj socijalističkih zemalja koji stvara objektivne konflikte interesa; razlike u društvenoj svesti, ideologiji, unutrašnjoj i spoljnoj politici koje nastaju na takvoj osnovi itd. Zbog svega toga savremeno socijalističko društvo, kao što je još Marks predviđao, ne samo da sâmo po sebi nije beskonfliktno, već ni odnosi među socijalističkim zemljama i među narodima na socijalističkom putu nisu automatski oslobođeni deformacija i konflikata. Danas to ne treba više samo teorijski dokazivati. Savremena svetska socijalistička praksa dala je dosta konkretnih potvrda za takva predviđanja.

Na tlu takvih objektivno datih sukoba interesa očigledno ima uslova ne samo za pojavu nacionalističkog ekonomskog egoizma, već i za pokušaje jednostranog nametanja svoje volje i svog socijalističkog modela drugim narodima, za hegemonizam i za druge slične tendencije. Sukob socijalističke Jugoslavije 1948. godine sa Staljinom je i nastao zbog toga što je on pokušavao da nametne hegemonističke odnose.«[3]

Kao što se iz citata vidi, reč je o širokom kompleksu najtešnje isprepletenih činilaca kojima je većinom izvorište u nerazvijenosti materijalne baze i drugim objektivnim okolnostima, što ipak ne znači, niti to iz Kardeljevog metoda i ocena proizlazi, da je posredi neka vrsta fatuma koji se nikako ne može izbeći. Naprotiv, Kardeljeva analiza pokazuje da se borbom svesnih subjektivnih snaga uvek može i mora, u većoj ili manjoj meri, usmeravati društveni razvoj i predviđanjima izbegavati kobne zamke kratkovidog pragmatizma, konzervativnih opterećenja i nekritičkog subjektivizma. Uostalom, on nam je dao ne samo kritiku birokratsko-dogmatske prakse već i kritiku birokratije praksom, svesno-saznajnom potrebom za širokom socijalizacijom, samoupravnom organizacijom društva, koje je najbolji dokaz da zaostala materijalna baza i nizak nivo razvijenosti proizvodnih snaga nisu jedine determinante koje istorijski nemilosrdno i gvozdenom zakonitošću predodređuju društveni razvoj. I u ovom smislu dolazi do punog izražaja vrednost Marksove devize da je čovek tvorac svoje istorije,

[3] E. Kardelj, *Revolucija i vojna misao*, str. 493.

Digitized by Google

bez obzira na to što ne može birati uslove u kojima će živeti i delovati na prirodu i društvo.

Kardeljeve analize o etatizmu i birokratiji u prelaznom periodu, najamnom odnosu radničke klase, kao i o metodima otuđene vladavine u takvim društvima, dobijaju karakter krupnog teorijskog otkrića i predstavljaju neposredan doprinos marksističkoj nauci i socijalističkoj praksi. Kako ostaje veran marksističkom aksiomu o odnosima baze i nadgradnje, svi zaključci koje je izveo navode na činjenicu da je koren svih krupnih društvenih manifestacija upravo u tim odnosima, što, naravno, daje za pravo da se i najdublja izvorišta poznatih deformacija u odnosima među socijalističkim zemljama, uključujući i primenu oružane sile, traže i nalaze u tim istim korenima. Drugim rečima, može se tvrditi da se nastali problemi mogu uspešno razrešavati u prvom redu promenom i prevazilaženjem takvog stanja koje je glavni uzročnik pomenutih, ali i mnogih drugih deformacija koje ovom prilikom ne razmatramo.

II

Međunarodni odnosi i problemi rata i mira

Drugoj oblasti koja se može ovako označiti posvećene su iscrpne Kardeljeve analize. Njima je obuhvaćen širok krug fenomena svetskog razvoja, a na prvom mestu osnovne svetske suprotnosti, blokovska podeljenost sveta, politika nesvrstavanja i uzroci i karakter ratova koji su do sada vođeni i koji i kakvi se sve mogu u budućnosti voditi. Uz ostale probleme, tu su i oni činioci koje želimo sada da razmatramo, a odnose se i na uzroke sukoba među socijalističkim zemljama. Može se odmah reći da je suština ovih pitanja u socijalističkoj teoriji i propagandi, još više nego u slučaju onih što se odnose na unutrašnji razvoj, zamagljena ideološkim kontroverzama, naime ideološki kontekst se koristi da bi se objašnjavala i pravdala praksa agresivnog ponašanja u međunarodnim odnosima. Utoliko objektivne i stvarno marksističke analize, kakva je i Kardeljeva, još više dobijaju na značaju i služe kao pouzdana orijentacija u borbi za nove, socijalističke odnose. Na osnovi teorijskih analiza svetske prakse, u periodu posle drugog svetskog rata, analiza oslobođenih svakog ideološkog sektaštva, dogmatizma i blokovske zaslepljenosti, Kardelj je, zajedno sa Titom i drugim jugoslovenskim marksistima, došao do kapitalnih saznanja kojima se na nov način osvetljavaju svetska zbivanja.

Od posleratnih velikih svetskih društvenih procesa i zbivanja za našu temu su od prvorazrednog značaja samo neka od njih koja ćemo, podsećanja radi, samo pomenuti:

— Pojava više socijalističkih zemalja kao rezultat pobede nad fašizmom, ali, i što je značajno, na osnovu autohtonih socijalističkih revolucija na istom oktobarskom kursu, a to znači u nedovoljno razvijenim ili zaostalim zemljama. Prema Lenjinovom objaš-

Digitized by Google

njenju, pucaju najslabije karike u svetskom lancu imperijalizma. Ova okolnost je na dnevni red postavila novi svetsko-istorijski problem odnosa među socijalističkim zemljama, uz staljinističku praksu i dogmatizovanu svest, a jugoslovenska revolucija se suočila sa pretnjom rata, porobljavanja i hegemonističkog osvajanja.

— Istorijsko buđenje narodâ, sa širokim antikolonijalnim revolucijama i oslobodilačkim borbama sa elementima socijalističkih orijentacija, kojima je nametnuta i borba protiv neokolonijalizma čiji su nosioci nove svetske sile zajedno sa nekadašnjim kolonijalnim zemljama.

— Blokovsko prestrojavanje sveta sa težnjom njegove totalne deobe prividno po ideološkim kriterijumima. Na čelu blokova su dve svetske supersile koje su, nadmećući se u postizanju premoći i osvajanju interesnih sfera i strategijskih pozicija, pokušavale i još pokušavaju da se izbore za svetsku supremaciju, koristeći ideološke plašteve socijalizma i kapitalizma, kao nekad vere i crkve.

— U najtešnjoj vezi sa antikolonijalnim revolucijama, a kao odgovor na blokovsku podelu sveta, ali i na nastale odnose među socijalističkim zemljama — javio se široki pokret nesvrstanih koji je sa svojim principima na kojima počiva ponudio svetu jedino mogući izlaz iz situacije što je tokom dužeg istorijskog razdoblja nastala, a predstavljala je, u stvari, hipoteku ranijeg imperijalističkog razvoja, ali i zabludu ili zloupotrebu ideologijski deformisane svesti. U stvaranju tog pokreta Titu i našoj zemlji pripada pionirska uloga i istorijska zasluga.

— Velika naučno-tehnološka revolucija, fantastičnim prodorima u svet prirode, dovela je do tesnog povezivanja sveta, omogućila neslućeni materijalni razvoj, ali je čovečanstvo izložila opasnosti da novim ratnim sredstvima samo sebe uništi.

Široka antikolonijalalna revolucija i nacionalni oslobodilački pokreti svetskih razmera — prirodno je — najtešnje se povezuju sa socijalističkim svetskim procesom i borbom radničke klase i drugih progresivnih snaga u svim zemljama sveta u jedinstvenu celinu. Tom širokom talasu oslobodilačkih pokreta pridružuje se i naučno-tehnološka revolucija našeg veka, koja je zajedno sa prethodnom još više uzdrmala temelje starog društvenog sistema i učinila još užim okvire dotadašnjeg građanskog društva. Takve promene nisu svuda prihvaćene na način koji bi bio u skladu sa suštinom novih fenomena. Pri tome nije reč o shvatanju starih, socijalizmu suprotnih društvenih snaga, već delom i onih koje sebe smatraju socijalističkim i marksističkim, a nisu se pokazale sposobnima da prevaziđu dogmatsko-konzervativne poglede, koji ne uzimaju u obzir drukčije, posebne i opšte uslove. Socijalizam, kao nezadrživi proces i kao najširi svetski pokret, umesto »bauka koji kruži Evropom«, postaje stvar oslobodilačke borbe u svim delovima zemljine kugle. Metafora »zemlje realnog socijalizma« ne znači i ne može značiti odbacivanje takvog saznanja, već je više refleks zakasnele misaone reakcije na takvu novu realnost i spoznaju sve-

Digitized by Google

ta. Novi spoznajni okviri o kojima je reč utvrdili su drukčiju sistematizaciju osnovnih svetskih suprotnosti, kao dijalektičkih faktora društvenih zbivanja i razvojnih procesa. Kardelj je osnovnu suprotnost današnjeg sveta video u postojanju socijalizma i kapitalizma, ali ne kao državnih tvorevina i blokovskih formacija, već upravo — kako je već rečeno — kao suprotne procese. To znači da su socijalističkim procesom objektivno zahvaćene sve zemlje savremenog sveta, što je vidno izraženo u svim društvenim porama. Međutim, koliko god to bila osnovna suprotnost savremenog sveta, ona u Kardeljevim razmatranjima ne samo da ne figurira kao jedina već joj Kardelj pretpostavlja protivrečnosti socijalizma, dajući odgovarajući značaj i svim drugim suprotnostima koje se mogu shvatiti i objektivno oceniti samo posmatrane u uzajamnoj vezi i dijalektičkom lancu.

»Štaviše, problemi suprotnosti između sveta socijalizma i sveta kapitalizma postepeno će dobijati sekundarni značaj, a problemi daljeg razvitka socijalističkih društvenih odnosa sve više će postajati prava istorija našeg vremena. Istina, danas bi bilo pogrešno potcenjivati značaj pomenutih suprotnosti, jer su snage kapitalizma relativno još uvek jake, ali bi bilo još pogrešnije misliti da je time sve rečeno kad se kaže da je neka zemlja socijalistička. I na tlu socijalizma bije se ta ista bitka, mada u drugim oblicima, isprepličući se istovremeno sa unutarnjim protivrečnostima samog socijalističkog razvitka, što upravo i stvara u prelazno doba mogućnosti za pojave hegemonizma, nacionalnog egoizma, birokratskog monopola itd.«[4]

Na ovom mestu je za našu temu bitno uočiti relaciju blokovska politika — odnosi među socijalističkim zemljama, koji ponekad dobijaju i dramatske obrte, pa to dovodi i do oružanih sudara. Taj odnos se mora sagledati iz dva ugla. Prvo, socijalistički lager, oličen u Varšavskom ugovoru, ne predstavlja ni sada, niti je ikada predstavljao jedinu snagu svetskog socijalizma, već i stoga što mnoge socijalističke zemlje nisu pristupile toj blokovskoj formaciji. I, drugo, blokovsko postrojavanje okrnjilo je punu samostalnost, nezavisnost i ravnopravnost svih zemalja, pa i socijalističkih, svrstanih u blokove koji služe kao sredstvo za nametanje volje blokovskih lidera i sprovođenja politike koja se može smatrati jednim od oblika ograničavanja njihove slobode i suvereniteta. Na taj način se u kapitalističkom bloku limitiraju mogućnosti dubljih revolucionarnih preobražaja, a u socijalističkom svestraniji demokratski razvitak društva. Takvi odnosi u blokovskim koalicijama se često objašnjavaju i žele pravdati potrebom solidarnosti u nadmetanju sa onom drugom, suprotnom stranom, čemu, navodno, najviše doprinosi monolitno jedinstvo, disciplina i unutrašnja kohezija. U takvim odnosima leže uzroci koji izazivaju ili mogu izazvati oružane sudare i među socijalističkim zemljama. Ilustracije radi, navodimo kao karakterističnu okolnost da je Staljin odlučio

[4] E. Kardelj, *Međunarodni odnosi i nesvrstanost, Izbor iz dela*, VI, str. 88.

Digitized by Google

da slomi nezavisnost socijalističke Jugoslavije upravo u vreme koje je prethodilo hladnom ratu, odnosno da je do intervencije u Čehoslovačkoj došlo u periodu što je prethodio prihvatanju politike detanta. Na određen način, i vojna intervencija u Avganistanu se može povezati sa zaoštravanjem međunarodnih odnosa, što samo potvrđuje tezu da se odnosi u blokovskim integracijama stavljaju u funkciju rivalskog nadmetanja velikih sila oko podele interesnih sfera ili čak borbe za svetsku dominaciju. Dakle, i jedan i drugi, pa i treći slučaj vezan je za one činioce koji su uslovljeni širim međunarodnim odnosima, koji se javljaju, ako ne kao direktni uzročnici pomenutih zbivanja, a ono kao dopunski faktori koji svestranije osvetljavaju blokovsku logiku i politiku podele sveta. Takva praksa u interblokovskim odnosima poslužila je Kardelju da valjano argumentuje progresivnost politike nesvrstavanja naše i drugih zemalja, razvijajući tezu da je politika nesvrstavanja odgovor ne samo na prevaziđene odnose između bivših metropola i dojučerašnjih kolonija i zavisnih zemalja već da je ona, isto tako, posledica i nerešenih odnosa među socijalističkim zemljama, koji nose snažne pečate prevaziđenih društvenih sistema koji se, inače, ideološki i propagandno osuđuju. Prirodno, iz takve prakse međusobnih odnosa nije moguće isključiti i sve one fenomene karakteristične za ranije društvene formacije, pa i vojne intervencije i rat kao sredstva za razrešenje nastalih suprotnosti. U tako stvorenim odnosima ništa ne pomaže pozivanje na socijalizam i ideološke doktrine koje isključuju rat među socijalističkim zemljama, jer je surova društvena stvarnost uvek više značila od izvrnute ideološke svesti o društvenom biću kakvo bi trebalo biti ali koje, kao takvo, uz sve vapaje blokovskih dobronamernih i indoktrinarnih »vernika« — još ne postoji.

U analizama savremenih međunarodnih odnosa i uloge ratova u razrešavanju svetskih suprotnosti na sadašnjem stepenu društvenog razvoja Kardelj nije ni metodološki ni teorijski dopuštao mogućnost izolovanog razmatranja ratova isključivo među socijalističkim zemljama, ne samo zbog povezanosti sveta i nedeljivosti mira već, pre svega, zbog toga što politika jedne zemlje i njenih vodećih snaga po logici stvari ne može biti prema jednim zemljama agresivna i osvajačka, a u isto vreme prema drugima — miroljubiva i nesebična. To bi podsećalo na *homo duplexa*, što sigurno nije u pitanju. Međutim, to ne znači da u širem kontekstu, analizirajući odnos socijalizma prema ratu, nije uopšte stvari posmatrao i iz toga ugla. U poznatoj polemici sa ondašnjim kineskim ultralevičarima i sektašima razvijen je širok teorijski koncept koji predstavlja krupan doprinos marksističkoj teoriji o odnosu prema ratovima i oceni njihove uloge i karaktera u današnjim svetskim odnosima. Pri tome su čvrsto utemeljeni i široko obrazloženi stavovi da se socijalizam ne može spoljà ratom nametati, ne samo zbog opasnosti da se izazove svetska kataklizma već, u istoj meri, i zato što bi to dovelo do nesagledivih deformacija socijalističke prakse i društvenih odnosa, što bi daljnju perspektivu socijalis-

Digitized by Google

tičkog razvoja stavilo u pitanje. Socijalizam može biti samo rezultat autohtonih revolucija i nezavisnog i slobodnog razvoja svakog naroda i svake zemlje. Beskompromisno se obračunao sa svakom idejom savremenog bonapartizma, a međunarodnu ulogu socijalističkih zemalja video je u nesebičnoj podršci onim snagama i tendencijama koje se bore za progres, mir i samostalan unutrašnji razvoj. Može se, u celini, istaći da je Kardelj u svim radovima koji sadrže analizu aktuelnih zbivanja i procesa težište stavljao na afirmisanje teze o slobodi, samostalnosti i nezavisnosti svih naroda, velikih i malih, razvijenih i nerazvijenih. Njegov teorijski doprinos razradi savremene problematike vezane za ratove ne ograničava se samo na utvrđivanje uzroka njihovog izbijanja već obuhvata i ocenu njihovog društvenog karaktera. Savremena marksistička društvena teorija suočena je ne samo s problemom otkrivanja uzroka ratova u naše vreme, naročito onih čiji su pokretači socijalističke zemlje, bilo da je reč o međusobnom ratu ili sa drugim svetom, već i sa zadatkom da postojeće ratove klasifikuje, da ih nazove pravim imenima, pa da i time dâ prilog njihovom sprečavanju. Ovo utoliko pre što se njihovi akteri služe različitim eufemizmima da bi prikrili pravu društvenu suštinu takvih ratova.

Društveni karakter rata nije automatski opredeljen društvenim sistemom zemlje koja ga vodi, već, pre svega, njegovim ciljevima, posledicama i politikom kakvu vodeće društvene snage sprovode u unutrašnjim i međunarodnim odnosima i tu politiku onda nastavljaju ratom. Deviza da je svaki rat koji vodi socijalistička zemlja pravedan oborena je kao nestvarna ideološka spekulativna konstrukcija koja s marksizmom i stvarnošću nije u skladu. Teorijski je dokazano i u praksi potvrđeno da socijalistička zemlja nije nepogrešiva samim tim što je izvela revoluciju, već je zakonomerno to da u njoj još žive mnogi elementi starog društva, koji se, naročito ako se revolucija ne vraća svojim izvorima i ako se sve šire ne socijalizuje, dugo i uporno održavaju kako u materijalnoj bazi tako i u društvenoj svesti, težeći okoštavanju, pa čak i degeneraciji onih odnosa kakvi su uspostavljeni neposredno posle osvajanja vlasti od strane radničke klase. S tim u vezi Kardelj kaže: »Kao naučnici realisti (Marks i Engels) znali su da pobeda revolucije neće automatski učiniti socijalističku državu idealnom i nepogrešivom, zato nisu smatrali u prelazno doba nemogućim ni pojave da jedna socijalistička zemlja bude odgovorna za jedan reakcionaran rat.«[5]

Pod reakcionarnim ratom Kardelj je podrazumevao svaku upotrebu vojne sile kojom se ugrožava svetski mir, naročito onih ratova koji imaju za cilj osvajanje i nametanje drugim narodima svog uređenja. Nametanje vlastitog modela društvenih odnosa, dakle, *a priori* je neprihvatljivo, pogotovo kada to znači objektivno nametanje nižih formi društvenog i materijalnog života društvi-

[5] E. Kardelj, isto, str. 401.

Digitized by Google

ma sa razvijenijim odnosima, pravdajući to ideološkim i političkim motivima. Jednom rečju, Kardelj je osuđivao sve one ratne poduhvate čiji nosioci spolja i silom nastoje da »usreće« druge narode.

U današnjim uslovima ogromne razvijenosti ratne tehnike, u prvom redu nuklearnih sredstava, i sve veće povezanosti i integracije sveta, kriterijum pravednosti jednog rata, čak i ako je uistinu revolucionaran, ne može u svim slučajevima garantovati i njegovu društvenu progresivnost i celovitu svrsishodnost. »Postoji teorija da je automatski pravedan svaki rat koji vodi jedna socijalistička zemlja, jer je socijalizam progresivan, a kapitalizam reakcionaran. Time je, u stvari, teorija o pravednim i nepravednim ratovima dovedena do apsurdnog zaključka — da je pravedan svaki rat koji vodim ja.«[6] U pomenutim okolnostima celina sve više zavisi od delova, a pojedine zemlje i pokreti moraju u svojim poduhvatima sve više i pažljivije voditi računa o određenim — pozitivnim ili negativnim reperkusijama na celinu situacije u svetu. Sprečavanje svetskog, pa i svakog drugog nuklearnog rata postaje vrhovni imperativ čovečanstva, od čega zavisi ne samo njegov dalji razvoj već i elementarni opstanak, a to je okolnost za koju istorija ljudskog društva i ratova posebno dosad nije znala. U tako radikalno izmenjenim okolnostima ocena ratova samo na osnovi kriterijuma pravednosti, što je uostalom moralna, a ne naučna, niti politička, ili vojna kategorija, mora biti usaglašena s uslovima savremene istorijske epohe.

Prema teorijskim zaključcima do kojih je analizom došao Kardelj, danas se može tvrditi da su samo odbrambeni, oslobodilački i unutrašnji revolucionarni ratovi po svom karakteru jedino prihvatljivi za progresivne i demokratske snage sveta, budući da oni svojim ciljevima ubrzavaju progresivne društvene tokove i stvaraju uslove za odbranu ili izvojevanje onih sloboda i demokratskih prava koja objektivno ne mogu biti u koliziji sa ukupnim razvojem sveta. Sve drugo, ma kako se nazivalo i bez obzira na to koje su zemlje nosioci takvih poduhvata ne može biti prihvaćeno kao društveno opravdano i politički celishodno.

Bezuslovno prihvatanje odbrambenog rata kao univerzalno opravdane i progresivne kategorije čini rezultantu trostrukih premisa.

— Više se ne može zamisliti rat među kapitalističkim zemljama u kojima bi jedna ili druga strana mogla voditi odbrambeni rat koji bi bio reakcionaran i neopravdan.

— Bez obzira na unutrašnje društveno uređenje, svaka zemlja ima legitimno pravo na svoju odbranu i isključivo pravo da sama bez mešanja spolja uređuje svoje unutrašnje odnose.

— Opasnost od totalne podele sveta između dva pola svetske moći, u ime čega se ne tako retko pribegava i nametanju lokalnih

[6] Isto, str. 432.

Digitized by Google

ratova, još više je učinila opravdanom ocenu da jedino odbrambeni ratovi mogu biti progresivni i dopušteni.

Prema tome, jugoslovenska društvena misao nije krenula putem negiranja socijalističkog karaktera zemlje ili zemalja koje su se upuštale u različite vojne intervencije i ratne avanture, ili bi to, po svemu sudeći, mogle ubuduće učiniti, ali nije ni ćutala, niti prikrivala, iz agitacijskih razloga, rak-rane socijalizma. Ocenu i karakteristike takvih vojnih poduhvata zasnivali smo na kriterijumima politike koja je pre svakog rata vođena, na ratnim ciljevima svake od strana i na posledicama koje takav rat donosi zemlji protiv koje se vodi, ali i široj svetskoj zajednici. Dakle, nije društveno opravdan ni istinski progresivan svaki rat koji vodim já. Iz toga, zatim, sledi da je osvajački, kao i odbrambeni, rat moguć između: (a) jedne socijalističke i kapitalističke zemlje (ili grupe zemalja), pri čemu nije isključeno da proletarijat jedne zemlje brani svoju buržoaziju pred invazijom i agresijom oružanih snaga socijalističke zemlje, (b) između dve kapitalističke zemlje, mada više ne svetski, i (c) između dve socijalističke zemlje. Upozorenja klasikâ na uzroke i istorijsko-društvene korene ovih agresivnih ratova, čiji su inicijatori i izazivači socijalističke zemlje, sveobuhvatno je osvetlila u konkretno-istorijskom smislu jugoslovenska društveno-naučna misao, i na tome se ne bismo zadržavali.

Prema tome, potvrđena je u teoriji, a delom i u praksi, mogućnost da jedna socijalistička zemlja može biti odgovorna za izbijanje reakcionarnog, osvajačkog i agresivnog rata. Za nas je od velikog teorijskog i praktičnog značaja takva spoznaja.

U toj svetlosti razne teorije o ograničenom suverenitetu i proleterskom internacionalizmu pokazuju pravi smisao kao pokušaj racionalizacije upotrebe vojne sile, vojnih intervencija protiv pojedinih zemalja koji se preduzimaju s različitim izgovorima, koji ne znače ništa drugo do pokušaj prikrivanja hegemonističkih ciljeva takve prakse i poduhvata. Fizička sila i »zakon primogeniture« u odnosima među socijalističkim zemljama, kao i u odnosima između njih i drugog dela sveta, trebalo bi da predstavljaju muzejske eksponate.

Naučno-tehnička revolucija i njeni rezultati na planu proizvodnje ratnih sredstava, koja su dobila takav karakter i dimenzije da su prvi put u istoriji u isti položaj stavila i pobednika i pobeđenog, odnosno zapretila obostranim uništenjem — poslužila je Kardelju kao materijalna osnova za izvođenje zaključka da je svetski termonuklearni rat postao apsurdan i teško zamisliv, mada će opasnost od njega pretiti sve dok postoje toliki arsenali naoružanja koji i dalje u kvalitativnom i kvantitativnom pogledu stalno rastu. Moglo bi se reći da je u proporcionalnoj srazmeri postala veća opasnost od takozvanih specijalnih, lokalnih i ograničenih ratova, kao i vojnih intervencija, koji su postali češća pojava i među socijalističkim zemljama, bilo da je reč o metodu širenja broja aktera vlastitog lagera bilo o održavanju monolitnosti, dis-

Digitized by Google

cipline i unitarističkih društvenih i državnih sistema unutar postojećeg bloka. Kardelj nije stigao da podrobnije razradi odnose u svetu kada u njemu, umesto sadašnje dominantno bipolarne podele, bude delovalo više centara moći i uticaja u samim blokovima i izvan saveza i vojnih blokova. Na scenu je već stupila i treća supersila — socijalistička Kina, a sve jasnije su vokacije multipolarnosti na nekim drugim stranama. S druge strane, dve trećine sveta se opredeljuju za univerzalni detant, koji je negacija i bipolarnosti i policentrizma u međunarodnim odnosima. U tom smislu ovde će biti ukazano na neke nove i drukčije fenomene u svetskoj konstelaciji sila koji se već sada mogu sagledati primenom Kardeljevog metoda analize i zahvaljujući već stečenim teorijskim spoznajama. Ti novi fenomeni mogu se formulisati na sledeći način: (1) neće se moći i dalje održati propagandistička farsa i ideološka manipulacija o svetskom ratu koji bi se, prema dosadašnjim tvrdnjama, vodio između kapitalizma i socijalizma; (2) borba za proširenje svetskog uticaja neće se voditi samo između dvopolno podeljenih blokova, već će se pojaviti i više centara moći, što će sa svoje strane još više uvećati verovatnoću sukoba, uključujući i opasnost rata uopšte, pa i rata među socijalističkim zemljama, ili će to dovesti do slabljenja sadašnjeg sistema blokova i do porasta samostalnosti i nezavisnosti narodâ i zemalja, kao i do jačanja njihove uloge kao subjekata svetske zajednice. Sve bi to usledilo kao rezultat borbe narodâ za svoju punu nezavisnost i emancipaciju, a u prvom redu kao plod borbe nesvrstanih zemalja i svih drugih snaga koje biju bitku protiv dvojne, trojne i slične podele sveta.

Time bi naučno-tehnički faktor, a unutar njega uništavajuća nuklearna i druga moderna i usavršena sredstva ratne tehnike odigrala ulogu ne samo elementa koji sprečava rat već, uz ostale faktore, i ulogu dezintegracije i prevazilaženja blokovskog (imperijalnog) grupisanja, koje će se takođe pokazati kao tesan okvir, kao što je bio slučaj sa građanskim društvom, za budući razvoj sveta i njegovih proizvodnih moći i objektivno i subjektivno uslovljenih integrativnim procesima.

Dakle, u celini posmatrano, bez obzira na Kardeljevo bazično teorijsko ishodište — da se promene sveta moraju vršiti na bazi razvoja pojedinih zemalja kao zaokruženih ćelija svetskog organizma — on je kao dijalektičar i trezven marksistički mislilac ne samo dozvoljavao već i uzimao u obzir i uticaj kretanja u obrnutom smeru, uticaj svetskog odnosa snaga na unutrašnji razvoj u svakoj zemlji i svakom društvu posebno uzetom. To, razume se, važi i za socijalističke zemlje, bez obzira na stepen i oblik njihove zatvorenosti, kao i na međusobne odnose dveju i više socijalističkih zemalja, uprkos teorijama o posebnosti i, navodno, drukčijoj prirodi tih odnosa, jer su, tobože, zasnovani na marksizmu i proleterskom internacionalizmu.

Digitized by Google

III

Problemi u međunarodnom radničkom pokretu povezani sa odnosima među socijalističkim zemljama

Kad se ulazi u ovu sferu, treba imati na umu da je reč o istorijski uslovljenom kompleksu odnosa i veza sa izrazito naglašenom političkom i ideološko-doktrinarnom notom, koji se iz sredstva revolucionarne solidarnosti, razvojem sveta i socijalističkog pokreta, sve više pretvarao u svoju suprotnost i postajao instrument koji u svom prvobitnom obliku i sadržaju otežava ravnopravnu saradnju među socijalističkim zemljama. Borba za drućkije odnose u radničkom pokretu, koja neprestano jača i razvija se, takođe je sputavana i onemogućavana razlozima i argumentima iz drugog vremena i s različitim motivima. Kardeljeva analiza i njegov teorijski doprinos u ovoj oblasti više su posredno dati nego što je izvršena podrobnija razrada problemâ o kojima je do sada bilo reči, mada su i ovi na određen način integralno sadržani u dosadašnjim analizama, čineći drugu stranu tih istih problema koji se pojavljuju ili kao refleks međunarodnih i unutarnjih odnosa socijalističkih zemalja ili predstavljaju činioce koji najčešće, povezani sa drugima, imaju težinu kauzalne vrednosti.

Bez ulaženja u istorijske preglede, naglašavamo da se koreni kompleksa o kojem želimo nešto reći u smislu zahteva naše teme nalaze u svojevrsnom utopijskom gledanju na način izvođenja svetske proleterske revolucije i u ustrojstvu novog društvenog sistema poznatog pod nazivom »diktatura proletarijata«, kao rezultata takve revolucije. Bila je u pitanju neka vrsta dramatske dileme pred kojom su se našli vođi oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji u drugoj deceniji našeg veka; da li je ili nije moguća izgradnja socijalizma u jednoj zemlji, koja je, pored toga što je jedna, usamljena, uz to još i nerazvijena i zaostala sa malobrojnom i nerazvijenom radničkom klasom, kao oazom u širokom moru zaostale i primitivne seljačke stihije. Na takvom tlu i u takvim objektivno uslovljenim okolnostima javile su se ideje o neophodnosti širenja revolucije, o potrebi permanentne revolucije, i o mogućnosti izgradnje socijalizma samo pod uslovom ili jednovremene, ili permanentne svetske revolucije u svim ili u većini zemalja razvijene Evrope i Amerike. Činioci te vrste uticali su i opredelili koncept Treće internacionale, koji je počivao na sledećim principima: (a) SSSR je jedina domovina svetskog proletarijata; (b) odnos prema SSSR-u je osnovno merilo internacionalizma i solidarnosti; (c) sve buduće revolucije u svetu će se izvoditi po uzoru na oktobarsku, a svi putevi izgradnje socijalizma biće identični sa onim u Rusiji; (d) jačanje radničkog pokreta u svetu i ciljevi njegove borbe moraju biti u funkciji odbrane i učvršćivanja prve socijalističke revolucije i prve zemlje socijalizma u svetu.

Prema takvom ideološko-političkom konceptu postavljena je i organizaciona struktura komunističkog i radničkog pokreta, sa

Digitized by Google

centrom i sekcijama, što je podsećalo više na zavereničku internacionalnu organizaciju nego na nacionalnooslobodilački i revolucionarni demokratski narodni pokret zasnovan na najrazličitijim nacionalnim, ekonomskim, istorijskim, kulturnim i drugim posebnim izvorištima. Međutim, tadašnji uslovi, kako svetski tako i oni u SSSR-u, opredelili su i način organizovanja i metode političkog i ideološkog delovanja, koji su takvim uslovima i odgovarali. Bila je to svojevrsna svetska partija sa sekcijama, kao što je lenjinska partija imala ćelije.

Bez obzira na to što je Internacionala ovakvom orijentacijom i organizacijom kasnije postala sredstvo u rukama političkog rukovodstva jedne države i što je u analognoj meri postala po politici i stavovima nedovoljno nacionalna, a sekcije nesamostalne i neravnopravne, ona je u svoje vreme odigrala značajnu pozitivnu ulogu, čija ocena izlazi iz naših tematskih okvira. Umesto toga, nastavimo da pratimo dijalektiku razvoja koja treba da pokaže kako jedna te ista deviza u različitim istorijskim uslovima može značiti nešto sasvim drugo, pa čak i suprotno od svog prvobitnog smisla. Nekada je političko-ideološka orijentacija Trockog, a delom i Lenjinova, na širenje i izvoz revolucije svedočila o neverici u unutrašnje snage radničke klase i radničkih masa SSSR-a, dok ista takva orijentacija u staljinističkoj i neostaljinističkoj verziji znači nevericu u snagu i sposobnost radničke klase i drugih društvenih snaga u zemljama van SSSR-a. Ili, dok je nekada izvoz revolucije predstavljao pokušaj odbrane prve uspešne socijalističke revolucije u istoriji, za koju se smatralo da će biti poražena ako se revolucija ne nastavi i ne proširi na druge zemlje, dotle je u drugom vremenu ta ista motivacija dobila smisao ne odbrane, već jačanja SSSR-a kao svetske supersile u borbi za proširenje njenih sfera uticaja u svetu. I u jednom i u drugom ima, doduše, i skrivenih i različitih finesa koje se sastoje u tome da nije uvek reč samo o neverici u sposobnost drugih komunističkih partija i progresivnih snaga i pokreta, već se istovremeno zazire od mogućnosti da oni ne postanu suviše samostalni i nezavisni i da ne realizuju autohtone revolucije koje se kasnije ne mogu podređivati a zemlje u kojima su izvedene svrstavati u vojne ili političke formacije, onako kako to žele veliki i moćni svetski lideri. Dokazano je, ali će se još morati dokazivati da nije isto biti komunistička sekcija Internacionale u Staljinovim rukama i socijalistička zemlja koja je samostalno izvela svoju revoluciju.

U takvim međunarodnim uslovima i pri takvoj organizaciji radničkog pokreta nastale su i teorije o prostornom širenju socijalizma uvećanjem postojeće socijalističke države po principu pripajanja jedne po jedne zemlje koje bi postajale članice svetskog saveza socijalizma. Zamišljeni proces bi tekao po ugledu na geometrijsku sliku koncentričnih krugova, a njihov unutarnji društveni sadržaj bi počivao na pritisku spolja i iznutra, dejstvom sekcija Komunističke internacionale unutar pojedinih zemalja, a i pritiskom spolja proletarijata prve zemlje socijalizma oform-

Digitized by Google

ljenog kao država. Nešto od ovih koncepcija je na ovaj ili onaj način do sada realizovano, što u budućnosti može da osnaži takav pragmatistički vid teorije, a, što je još opasnije — i hegemonističku tendenciju u političkoj praksi.

Međutim, pojava drugih socijalističkih zemalja, koje su takođe proizašle iz vlastitih originalnih revolucija, dovela je neizbežno do promena u shvatanjima o odnosima u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu koji se zasnivaju na sasvim drugim principima, među kojima su osnovni: principi nezavisnosti, nemešanja, odgovornosti pred sopstvenom radničkom klasom i drugi. Do sada se, međutim, već pokazalo da i različito shvatanje i interpretiranje marksističkih postavki o odnosima socijalističkih zemalja, iza čega se, inače, skrivaju hegemonističke tendencije, može dovesti do rata i vojnih intervencija među socijalističkim zemljama, što nas je primaklo ne samo činiocima koji mogu biti uzročnici takvog stanja među socijalističkim zemljama već i — praksi »fait accompli«.

Činjenica da danas u svetu deluje znatan broj socijalističkih zemalja i da je izveden niz socijalističkih revolucija, da postoje, isto tako, snažni socijalistički pokreti u raznim zemljama, nije još dovela do definitivnog napuštanja stare prakse i tendencija rukovođenja iz jednog centra, niti do pune i prave promene stavova o takvim krupnim problemima kao što su samostalnost i ravnopravnost komunističkih i radničkih partija, njihova odgovornost vlastitoj radničkoj klasi i radnim masama svojih zemalja, različiti putevi i forme izvođenja socijalističkih revolucija i izgradnje socijalističkih društvenih odnosa itd. O tim najaktuelnijim problemima međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta E. Kardelj kaže:

»Razlike koje zbog toga nastaju između marksista raznih zemalja ne bi trebalo da nas uznemiravaju, pošto su neizbežne. Uznemirava materijalna suština svih tih teorija, to jest činjenica da se elementi stare politike, starog sistema i starih metoda, koji nemaju nikakve veze sa socijalizmom, nameću u ime »pravog marksizma« drugima, i to snagom političkog pritiska. A to je činjenica koja ukazuje na ozbiljnu pojavu hegemonističkih tendencija u svetu socijalizma. Takvim deformacijama u savremenom razvitku socijalizma progresivna socijalistička misao mora se odupreti, i to ne u ime nekog drugog »pravog marksizma«, već u ime istorijskog napretka kome jedino marksizam može da služi, u ime demokratskih odnosa među socijalističkim zemljama i svim narodima, u ime principa bez kojih socijalizam postaje samo prazna reč.«[7]

Razlike u pogledima na odnose u međunarodnom radničkom pokretu, bez obzira na nasleđene predrasude iz jednog drugog istorijskog perioda i drukčijih opštih i posebnih uslova u kojima su nastale, svode se, u stvari, kad se one oslobode različitih naslaga, na poštovanje slobode i nezavisnosti narodâ i na priznanje

[7] Isto, str. 442.

Digitized by Google

suverenih prava državama ma kojem društvenom sistemu pripadale, na poštovanje samostalnosti i ravnopravnosti komunističkih partija, bez obzira na njihovu veličinu i političku orijentaciju. Ako to ma ko i iz ma kakvih razloga ne poštuje, neminovno će doći do trvenja, koja, zavisno od uslova, mogu prerasti u sudare, uz najdirektniju mogućnost rešavanja sporova oružjem, odnosno silom. Ove Kardeljeve teorijske zaključke već je, na žalost, više puta potvrdila savremena praksa, ali ta praksa, zauzvrat, još ni izdaleka nije uspela da ubedi zagovornike raznih teorija o monocentrizmu i monolitizmu u neophodnost korigovanja politike i ideologije koja dovodi do sukoba, pa i ratova. Uostalom, to i nije samo stvar ubeđivanja teorijom.

Sastavni deo misaonog sindroma o proleterskom internacionalizmu je i shvatanje o klasnoj borbi u svetskim razmerama na relacijama međudržavnih odnosa između »proletarijata oformljenog kao država« i buržoazije mnogo ranije oformljene kao države. U tome se, sa socijalističkog stanovišta (u kapitalističko ovom prilikom ne ulazimo), ogleda razlika između tih država i njihovih interesa i obaveza, kao subjekata međunarodnih odnosa, s jedne strane, i između klasa i partija i njihovog odnosa prema revolucijama i oslobodilačkim pokretima, s druge strane. I ovo pitanje je vezano za ideološko-političko i doktrinarno nasleđe Internacionale, kao i za posleratne pokušaje da se održi i reaktivira međunarodna organizacija ili bar institucija međunarodnog foruma (informativni biro, savetovanje), čiji bi stavovi obavezivali sve članice, a oko čijeg centra su se otimali pretendenti na širenje i održavanje vlastitog monopola. Kardelj ne bi bio dijalektičar kada ne bi video i ocenjivao vezu unutrašnjih i spoljnih procesa u savremenom svetu i uticaj jednih na druge u direktnom i posrednom smislu, ali je, poučen između ostalog i vlastitim (jugoslovenskim) iskustvom, uvek davao primat unutrašnjim procesima, koji moraju određivati ne samo ulogu već i način povezivanja unutrašnjeg i spoljnog. Pokušaj oživljavanja Internacionale preko Informbiroa imao je za primaran cilj obezbeđenje poslušnosti i pokornosti komunističkih partija koje su došle na vlast, a u prvom redu da se slomi nezavisnost socijalističke Jugoslavije. Da li je potrebno reći da to nema nikakve veze sa stvarnom internacionalističkom funkcijom odnosa u međunarodnom komunističkom pokretu?

»Drugim rečima, nužna internacionalistička funkcija socijalističkih država u pomaganju progresivnih procesa u svetu nije u nametanju svoje hegemonije, ili svojih sistema drugima, već u prvom redu u tome da svoju snagu iskoriste za sprečavanje rata i mešanje u unutrašnje stvari drugih zemalja, za demokratske odnose među narodima, za stabilizaciju mira i miroljubive koegzistencije naroda, nezavisno od njihovih sistema. Borba za te ciljeve u međunarodnim odnosima je u današnje vreme organski deo borbe progresivnih snaga unutar svake zemlje.«[8]

[8] Isto, str. 396.

Digitized by Google

Vođenje klasne borbe na svetskoj sceni uz pomoć države nužno uključuje i primenu, na određen način, i vojne sile koja je, kao što je poznato, uvek bila jedan od glavnih instrumenata svake države. Pri takvom poimanju i orijentaciji, još ako je uz to reč o socijalističkim državama koje su svetske sile, ili supersile, odnosno zemlje koje raspolažu velikom moći, naime vojnom snagom — lako je shvatiti da smo, teorijski, veoma blizu onih faktora koji nepovoljno, pa i zlokobno mogu uticati na međusobne odnose socijalističkih zemalja. Sa te raskrsnice se može krenuti u raznim pravcima, od kojih je jedan sadržan u citiranom Kardeljevom stavu, naime, da se snaga socijalističkih zemalja upotrebi za sprečavanje rata i mešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, za učvršćenje mira, ekonomsku i naučnu pomoć itd., ali je vrlo lako pasti u iskušenje i krenuti u pravcu bonapartizma i izvoza revolucije, s ciljem osvajanja i nametanja svoje volje i interesa, pa i svog sistema drugima, kao i u pravcu hegemonizma, s ciljem da se ostalim socijalističkim zemljama diktiraju neravnopravni odnosi i da se one prisile na jednoobrazne forme izgradnje socijalizma i unutrašnjeg života i na poslušnost u spoljnopolitičkim odnosima. Ukoliko prevagne negativna praksa, koju smo poslednju pomenuli, samim tim se stvaraju neuralgične sfere u odnosima socijalističkih zemalja što će uvek pretiti izbijanjem varnica i teškim deformacijama, koje socijalizmu nanose više štete nego bilo kakvi poduhvati klasnih protivnika.

»Problem nametanja socijalizma silom spolja istovremeno je i problem odnosa između socijalističkih zemalja. Jer, načelno uzev, ako se jednoj nesocijalističkoj zemlji može silom nametnuti socijalizam, onda se i jednoj socijalističkoj zemlji mogu nametnuti određene forme unutrašnjeg razvitka ili određena unutrašnja ili međunarodna politika.«[9]

Istorijska praksa je do sada ponudila još dve vrste svežih iskustava, koja su takođe veoma poučna:

a) Velika socijalistička država se može naći u teškoj situaciji u kojoj je prisiljena da u međunarodnim odnosima vodi takvu politiku koja nema, ili ne može imati, razumevanja za radnički komunistički pokret i za revolucionarne pokrete u pojedinim zemljama. Drugim rečima, u nastalim okolnostima se takav pokret žrtvuje, bilo što se zbog određenih koristi sprečava njegov samostalan revolucionarni razvoj, ili se on pri podeli sfera uticaja potpuno prepušta vlastitoj sudbini, odnosno deli se sa suparnikom.

b) U postojećim odnosima više nije reč jedino o SSSR-u, kao proletarijatu oformljenom kao država, čiji je suparnik svetski kapitalizam, već, pored velikog broja drugih socijalističkih zemalja, i o drugoj velikoj sili — Kini, koju smo već pomenuli, a suprotnosti između te dve socijalističke sile narasle su do mere koja preti oružanim sukobima, pa čak i ratom. Objektivna stvarnost više ne dopušta da se misli u starim, prevaziđenim kategorijama o odnosima u međunarodnom komunističkom pokretu. Ukoliko se bu-

[9] Isto, str. 392.

Digitized by Google

du doslednije poštovale dogmatsko-hegemonističke norme staljinističkog tipa, utoliko će opasnosti za socijalističke odnose biti veće, i obrnuto, ukoliko se više bude gajila i respektovala praksa i principi samostalnosti, ravnopravnosti partija, zemalja i pokreta, nesebične socijalističke solidarnosti, uz uvažavanje posebnosti i raznovrsnosti oblika i puteva u socijalizam, ukoliko se odbaci politika sa pozicija sile i ciljevi hegemonizma — utoliko će prelazno doba socijalizma bezbolnije biti prebrođeno. Karakteristično je, s tim u vezi, da je Kina odbacila podelu sveta po ideološkim kriterijumima na kapitalizam — socijalizam, već ga vidi podeljenog na osnovi razvijenosti i ukupne moći.

U tom smislu će Kardeljevo delo i ubuduće predstavljati oružje, nezamenljivo i trajno. Može se reći da je njegov zaključak o tome da odnosi među socijalističkim zemljama sve više predstavljaju pravu istoriju sveta, do kojeg je došao na temelju predviđanja klasikâ i analize savremenih zbivanja, sam po sebi od fundamentalnog teorijskog i ideološko-političkog značaja. Upravo to bi se, povezano sa uvodnim motom, moglo smatrati sintezom i poentom njegovih teorijskih analiza o ovoj problematici. A to znači: pored teorijskih traganja za uzrocima ratova među socijalističkim zemljama, treba se neprekidno pripremati, snagom celokupnog naroda, za to da se sačuva sloboda i nezavisnost i omogući nesmetana izgradnja vlastite socijalističke budućnosti. U ovom smislu »očuvanje slobode«, kao pojam, obuhvata u sebi na prvom mestu odbacivanje svake vrste avanturističkih intervencija i agresija, kao što sadrži sve tri opravdane i progresivne vrste rata, o kojima je pisao Kardelj, ali ne kao trostruka alternativa: odbrambeni, revolucionarni i oslobodilački, već kao jedinstven pojam, koji bi istovremeno značio sve to sa trostruko uvećanom snagom.

Digitized by Google

Ivo Perišin

Razmišljanja uz polemike o monetarnom sistemu i problemu

(O teškoćama transformacije, njenim modalitetima, nejasnoćama i nesporazumima)

Uvod

Polemika o sistemu socijalističkog samoupravljanja vodi se već dugo. Ona je bila stalan pratilac našeg kretanja i naših traženja. Vodila se unutar pokreta koji je, poučen vlastitim, a i općim povijesnim iskustvom, došao do zaključka da trasu novog treba tražiti u samoupravljanju, a to je značilo u novom prostoru i na osnovu nove vizije društvenih odnosa reprodukcije, izvan poznatog.

Ta se vizija, znalo se to vrlo dobro, nije mogla oblikovati kao utopijsko snatrenje. Trebalo je ostati živ i razvijati se u surovoj stvarnosti našeg ambijenta, a i prijetećeg okoliša. To nije mogao biti zanosni eksperiment, iako je zanos morao biti u svemu tome snažno komprimiran. Realnost je nametnula etapni prelaz iz starog ka novom. Morala je nametnuti i obzire prema opasnostima koegzistencije stanih odnosa, oblika i mehanizama s onim novim što se tu postepeno ugrađuje.

I nije nikakvo čudo da je moralo tu biti i nekih praznina, a i mnogo polemika i razlika u gledanjima i procjenama. Ipak, naš

Digitized by Google

pokret je trasu jasno naznačio, pa je na osnovu toga stalno razrađivan i projekt razgradnje starog sistema. Novo što se gradilo sve je čvršće smještano u novom prostoru. To novo nazvali smo sistemom udruženog rada. Predmet je stalne opservacije, stalnih istraživanja. To je sistem u razvitku. On u sebi nosi mnogo novog — bar po htijenju, ali i mnogo starog što bi trebalo mijenjati. Društvo je stimuliralo, pa i financiralo ogroman istraživalački pogon da bi se ti odnosi što bolje sagledali. O zapažanjima i prijedlozima vode se žustre polemike.

Na rubovima pokreta i njegovoj periferiji, sasvim normalno, morala su postojati i druga mišljenja. Poznata su. Sva ona imaju svoj naziv. Ne bi ih trebalo ovdje ni navoditi. Uza svu njihovu različitost, zajedničko im je da ne razmišljaju o sistemu udruženog rada. Na ta se mišljenja nije ni moglo, a ni trebalo obraćati veliku pažnju iako ih se nije gubilo iz vida. Slijedilo se određeni pravac. Međutim, to nije bila, a ni mogla biti kompjuterizirana navigacija. Bilo je moguće u ponečemu i pogriješiti. Nije se moglo bez kritičnosti, a ni bez pojave samozadovoljstva i tendencija dogmatizma i isključivosti koja je prati kao podmukla bolest.

Vizionarska negacija totalitarne socijalističke ekonomije, a isto tako uvjeta i odnosa eksploatacije u svim raznovrsnim oblicima koji su se razvili u prethodnim sistemima, nije, međutim, mogla biti praćena dovoljno brzim izrastanjem novih oblika, postupaka i odnosa koji bi kao integralan splet onemogućavali stalno klizanje tog novog modela na teren kojim vladaju upravo one sile i odnosi koji su podvrgnuti negaciji. Ostvarenja su stoga kaskala iza zamisli. Ponegdje i teškom mukom kaskala, što se moralo odraziti prvenstveno na privrednu performancu, koja ne zadovoljava po rezultatima. To je bio novi dodatni razlog za nova istraživanja i konstruktivnu polemiku. Ali i podloga za kritiku. Bila je to nova mogućnost da na površinu izmile svi vitezovi, nepriznati, potcijenjeni ili uvriježeni, i da se hrane na obilnoj trpezi neefikasnosti, inflacije i trgovinskog deficita. Ali, isto tako, to je nova prilika za razmatranje snage kontroverznosti koja izvire iz dualizma starog i novog u našem sistemu. To i jeste ono što bi nas trebalo zanimati.

Prodor u društvo budućnosti opterećen je taložinama starog, taložinama koje onemogućuju izrastanje novih odnosa u sveobuhvatni sistem. A bez sveobuhvatnosti — sistem ne može djelovati efikasno. Nejednorodni odnosi produciraju divergentne tendencije koje cio organizam sapliću, pa su stoga i rezultati suboptimalni. Trebalo je istražiti sve te protivurječnosti. Izgledalo je da je to uglavnom i učinjeno. Isto tako, trebalo je, a to ni do sada nije u potpunosti urađeno, pronaći i modalitete transformacije — precizirati nove odnose, oblike i mehanizme te osmisliti proces prelaza na nove odnose, sve do operacionalizacije novog.

Sada bi bilo besmisleno mudrijati o tome da li je bilo moguće učiniti više. Sve je bilo moguće, pa čak i da se sklizne. Suvremena i povijesna iskustva to dobro ilustriraju. Stoga bi trebalo istraživati tu našu sadašnjost. A to znači i njenu genezu, ali bez sko-

Digitized by Google

lastičkog mudrijanja: »što bi bilo da je bilo«. Nitko time ne gubi pravo na meditacije, pa i na one bogate hipotezama. I to može biti i te kako korisno, ali samo u mjeri u kojoj objašnjava stvarnost — raskriva modalitete njenog mijenjanja u pravcu socijalnog i ekonomskog progresa. To je, međutim, nemoguće a da se do kraja ne raskriju protivurječnosti sistema i izvorišta kontroverznosti htijenja i tokova. U tom kontekstu ne može se mimoići ni prošlost, pa ni stanje ideja. Nemimoilazna je i polemika. Trebalo bi je zamisliti kao razjašnjavanje stvarnosti, a ne kao obranu, a niti kao optužnicu. A to znači trebalo bi je pratiti, slušati, čitati i u njoj sudjelovati s mnogo dobronamjernosti, bez uvrijeđenosti. Riječ je o vitalnim interesima, o velikim ciljevima. Upravo zbog tih interesa i ciljeva, koji se ne smiju zaboravljati, čini se da je potrebno poći od početka.

Uvodno još nešto o našoj polemičkoj sceni

U aktualnim raspravama o sistemu i problemu kao da se zaboravljaju neke vrlo važne činjenice. Zaboravljaju se, iako bi trebale biti naš memento. Ovuje se skreće pažnja samo na neke, iako nevoljko, jer izgleda kao nepotrebno poučavanje. Nije, međutim, moguće raspravljati a da se te činjenice ipak nemaju na umu.

Socijalističke su ideje sporo prodirale u mase. Do njih su stizale i romansirane. A kad ih je trebalo ostvarivati — pojavila bi se brojna pitanja i dileme. Javljale su se i degeneracije, koje ovdje ne bi trebalo ni spominjati da nisu bile tako degradantne i gotovo zaprepašćujuće.

U poslijeratnoj se Jugoslaviji brzo došlo do nekih novih spoznaja o svemu tome i krenulo prema nečem što je bilo izvan poznatog, ali pazeći pri tome da se zaobiđu opasni grebeni dehumanizacije. Naravno, ne u zlatnoj lađi. Kretalo se surovim stazama — naporno krčeći put. Brzo su prebrođeni trenuci početnog srljanja, koje je izazvao strah za egzistenciju povezan sa strahom da će bez otkupa biti gladi. Otrežnjenje od ortodoksnih vjerovanja brzo je potisnulo koncept represivnosti koji je snažno bio zalegao u socijalističku svijest namećući se kao njen atribut. Pojavila se nova vizija, reafirmirano očovječenje kao snaga socijalističkih kretanja i kao njegov pravi, nezamjenljivi atribut. To je bila kardinalna tekovina stvorena tu, na našem tlu i u našem komunističkom pokretu. Da li je to bitna činjenica?

Upravo zahvaljujući tim spoznajama vidici su postali jasniji. Ali put je ostajao i dalje ne sasvim pregledan. I tako se stiglo do ovog što imamo danas i kao stremljenje i kao koncept. Koncept koji nije okamenjen, već je u razvoju.

Iza nas se nalazi, eto, tridesetgodišnji put. I u toku svih tih godina bio je ulagan golem napor da se prokrče staze do novih spoznaja i novog sistema društvenih odnosa. Istodobno se činio i silovit napor za razvoj proizvodnih snaga društva i za poboljšanje

Digitized by Google

uvjeta života. Ipak, uz sve rezultate, koje netko može precijeniti, netko potcijeniti — što je sasvim nevažno — tokovi se reprodukcije nisu uspjeli optimalizirati.

Povremeno su snažno dolazile do izražaja latentne karakteristike nestabilnosti reprodukcije. Počinjala je potraga za uzrocima, oni su nalaženi posvuda, a glavni se najčešće povezuju sa sistemom. S raznih strana počinju kritike sistema. Neke kritike idu vrlo daleko. Optužuje se koncepcija, a kao uz put nabacuje težak prigovor da se krenulo u nepoznato — nenaučno! Zaboravlja se da se moralo krenuti, a isto tako — da se stalno moralo kretati dalje. Neki brane koncepciju, ali ukazuju na njenu nesavršenost, neizgrađenost i slabosti u njoj sadržane. U svim tim polemikama ima mnogo i inudrijanja. Svi su pametni i svi su sve znali. Daju se i neki prijedlozi, a ima i skandaliziranja što se čarobni prijedlozi ne prihvaćaju. Postoji i linija koja samu sebe smatra opozicionom i neslušanom, pa onu drugu krsti — oficijelnom. Izvršena je time mehanička podjela vlasnika pameti i znanja u dvije skupine: na slušane i na — neslušane. Na oficijelne i na — opozicionere. U toj, mehanički izvršenoj, podjeli ima i nekog smisla, jer je jedna linija razmišljanja zaista — opoziciona. Druga se naslanja na idejno-politički verificiranu platformu i na ustavno određenje pravca društvenog razvitka. A ta platforma i to određenje pravca nisu isisani iz prsta. Rezultat su traženja, istraživanja mnogo čega, uz ostalo i metoda savladavanja opasnosti od birokratizma, liberalizma ili grupnovlasničkih tendencija, te svih prepreka razvoju novih pokretačkih snaga samoupravnog sistema. U tim traženjima sudjeluje ta, tako krštena, oficijelna struja. To joj je vrlina koju neki prikazuju kao manu. Međutim, takva je njena kvalifikacija uz pokušaj diskreditiranja — logična i ne zabrinjava. Zabrinjavalo bi kad bi ona bila dogmatična i nekritična, te kad ne bi bila usmjerena na stalno analiziranje i provjeravanje prijedloga i rješenja i kad ne bi bila usmjerena na nova raskrivanja.

U tom raskrivanju postalo je vidljivo mnogo toga što zabrinjava. Raskrivene su mnoge kontroverze, slabe točke i precizirani neki degeneratori sistema. Upravo »oficijelna struja« pri tom posebno ističe kako se u razvitku novog sistema zapelo u blatu sistema iz kojeg se htjelo izići. A već time — što se ističe da novo i nije baš tako novo, već da je tu i previše starog — dolazi na vidjelo da to oficijelno gledanje i nije baš oficijelno i najednom postaje nejasno što je uopće to — »oficijelno«.

Što je »oficijelno« u jednom društvu koje traži rješenja? Oficijelnom bi se mogla smatrati samo ona koncepcija koja polazi od vizije novog, kakva je sadržana u najnačelnijim opredjeljenjima. To nije koncepcija koja glorificira postojeće, a zanemaruje žilavost i inerciju starih odnosa i mehanizama.

To nije ni koncepcija koja viziju tretira kao apsolutnu dogmu i zaliježe iza svih slova i paragrafa trenutno važećih brojnih, takozvanih sistemskih zakona. Taj smisao nekakve oficijelnosti može se vezati samo uz ono što se zove osnovno opredjeljenje. A ono je

Digitized by Google

jasno. Sve ostalo što je povezano s prelazima, modalitetima i procesima — sporno je i podložno stalnoj provjeri. Bar bi tako trebalo biti. Upravo tu dolazi — ili bi trebalo doći — do one prave, oštre polemike o konkretnim pitanjima vezanim uz modalitete, prelaze i procese. To je polemika koja bi trebala zaokupljati. Ona je opsežna i teška. Vodi se o svim pitanjima. Ni ta polemika, međutim, nije bez teških opterećenja. Stoga postoji bojazan da bi ona mogla postati gruba i bespoštedna. Time iz polemike nije isključena opozicija, ali ona je za sada, a vjerovatno će to i ostati — samo suputnik. Može biti i smetnja ukoliko joj se prida preveliko značenje i ne tretira je se kao meditiranje koje treba pratiti ne bi li se našlo neko korisno zrnce. Težište je rasprave, dakle, na pokretu za izgradnju novog sistema čije su fundamentalne naznake — date. A svi u tom pokretu, pretpostavljam, polaze od toga kako se mora nastaviti već započeti proces dubokih društvenih promjena, i to kao proces izgradnje sistema udruženog rada koji — što je već tautologija — počiva na temeljnom samoupravnom pravu proizvođača. U tome se ovi takozvani »oficijelni« — bez obzira na sve razlike među njima — razlikuju od onih drugih, koji upravo u tom temeljnom pravu vide izvorište svih ovozemaljskih teškoća, pa prizivaju i duhove.

To je ta naša polemička scena. Krcata je pitanjima koja treba razmatrati. Krcata i aktenima. Svakim danom sve življa, premda su u toku trideset minulih godina stečena dragocjena iskustva. Prisjetimo se: prve korake učinio je politički vrh. Od tada se naovamo o svemu — sve ozbiljnije — polemizira. Brojna pojednostavnjenja postupno su ustupala mjesto spoznaji o složenosti procesa dubokih društvenih transformacija. Za to vrijeme uočeno je mnogo toga što je nekada bilo zanemareno, potcijenjeno, ili nije bilo ni poznato. Ta su spoznanja danas vrlo važna tečevina. Isto su tako potisnute i mnoge sumnje, nevjerice i strahovanja. Nova su stremljenja postala zahtjev masa. I to je svakako dragocjena tečevina. K tome se, bar za sada, ne bi moglo reći da su se razmahale tendencije samozaljubljenosti i dogmatizma. One nisu nabujale, i pored svih raznovrsnih izvorišta kojima su se mogle napajati. To je još jedna važna činjenica koju bi trebalo posebno potcrtati. Ni birokratizam nije uspio nametnuti idolopoklonstvo i dogmatizam, iako ima veliku snagu potpuno neprijemčivu za sva otvaranja i kretanja koja ga potiskuju. Stoga nije onemogućavana kritička revalorizacija rezultata i zamisli. Nije satrta svijest o tome »da sve stečeno znanje (kako je to napisao F. Engels u svom radu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije)* mora biti ograničeno i uvjetovano okolnostima pod kojima je stečeno«. Zahvaljujući tome, nije se zastalo, zahirilo i degeneriralo. A takva opasnost je postojala. Ona postoji i danas.

I u ovom trenutku, jednako kao i u svakom drugom, postoji mogućnost preokreta ka samozaljubljenosti. Postoje i snage koje žele da se proglasi savršenim — sve, pa i ono što je, kako je to upozoravao još Engels, »ograničeno i uvjetovano okolnostima pod

Digitized by Google

kojima je stečeno«. Premda je u sukobu s oponentima druge političke orijentacije i te kako potrebno štititi osnovnu orijentaciju ovog društva, ipak se ne može tvrditi da su i sva osnovna rješenja dobra. A ima onih koji tako misle, pa im je tuđa i svaka pomisao o potrebi provjere nekih rješenja čak i ondje gdje je to evidentno. Tako, na primjer, ne brine ih mnogo niti činjenica da je kompletan vrijednosni mehanizam do te mjere poremećen da se ne može govoriti niti o jedinstvenim mjerilima, niti o dohodovnim odnosima, pa niti o objektivnim kriterijima ekonomske politike — stoga ni o uspješnom funkcioniranju samoupravnih spona i metoda, kao što su udruživanje rada i sredstava i samoupravno sporazumijevanje. Iz takvog savršenstva, očito nesavršenih odnosa, i struje težnje da se svaka kritička misao smatra opasnom i da se je pokuša diskreditirati. I ovdje kao da se zaboravlja da je vrijednosni mehanizam već u onom prvom kratkotrajnom periodu podržavljenja — razgrađen, i da nikada kasnije nije u potpunosti ugrađen u sistem. Sistem centralističkog planiranja nije ga trebao. U dualizmu prelazne etape — on je deformiran. I ta deformacija, kao prokletstvo, ostala je do dana današnjeg ugrađena u sistem, iako je samoupravljanju taj vrijednosni mehanizam i te kako trebao. A kad se traži odgovor na pitanje zašto nije ugrađen iako je nužan, može se doći samo do jednog odgovora, a taj je: ekonomskom centralizmu on nije potreban. *Ostaci centralističkog sistema ekonomske subordinacije onemogućuju da se on primjenjuje.* Dakle, *uzrok nije voljkost i nevoljkost, već objektivan odnos.* I dok bude subordinacije — bit će ograničenja u radu vrijednosnog mehanizma, i to u srazmjeri sa snagom subordinacije. A to se ne raspetljava. Odsustvo objektivnih vrijednosnih mjerila stoga remeti sve odnose, pa i samoupravne. Priča o dohodovnim odnosima, bez objektivnih vrijednosnih kriterija i relacija, puka je priča, a najčešće izraz dogmatizma i neznanja.

Ali, i pored svega i uprkos svim opasnostima (jer dogmatizam tinja u svačijoj glavi — eto, pokazalo se čak i u Maocedungovoj), dogmatizam najmanje pripada toku kojim teče ta naša »oficijelna« struja. On je samo njen opasni suputnik — opasnost koja želi da se nametne — a osobina je »onih drugih«. Skriva se zapreten u modernizam, a supstančno je nabijen ugledavanjem, imitiranjem, ortodoksnošću, konzervativizmom. Jednom riječju, raznose ga vješti prepisivači koji, pored nekolicine uvriježenih veličina i uz, možda, nekoliko neprijatelja socijalizma, čine vrlo šarolikom tu našu polemičku scenu. Ima tu i malih ljudi: s malo znanja, a mnogo ambicije. Svatko ima riječ.

Na toj našoj polemičkoj sceni sreće se još koješta, pa tako i neke ideje o dogradnji sistema, koje pod firmom razrade guraju dogradnje, a da pravih temelja još i nema. U tim konstrukcijama dogradnje implicite je sadržano polazište da su besprijekorni i temelji i građevina na kojima se vrši takva dogradnja. *I tako se dozidavaju, dograđuju i sistem i podsistemi, mehanizmi i tehnike. A osnova ostaje stara.* A to znači i suština koja se reproducira.

Digitized by Google

Ta »nova« saznanja o mogućnostima dogradnje odnose se i na monetarni sistem. Razmatranje tih ideja vrijedno je svakog truda. Valjalo bi saznati gdje smo, koliko smo još daleko od monetarnog sistema udruženog rada, da li mu se približavamo ili se od njega udaljujemo. A i da ocijenimo nije li možda sve to razmišljanje o monetarnom sistemu udruženog rada jedna obična tlapnja.

Sizifov posao

Već godinama se ponavljaju vrlo teške zamjerke upućene našem postojećem monetarnom, kreditnom i bankarskom sistemu. Tokom vremena postale su oficijelne, a to bi moralo značiti da su ne samo politički već i stručno verificirane. Ponavljaju se u političkim dokumentima kao refren.

Već je skoro decenij stara kritička formulacija da je postojeći monetarni i kreditni sistem u velikoj mjeri otuđen od udruženog rada, da u monetarnoj regulaciji prevladava neefikasan monetarni dirižizam opterećen snažnim efektima redistribucije, da u bankarskom sistemu ima mnogo slabosti i da je kreditni odnos na kojem je utemeljen postojeći monetarni sistem neadekvatan i da je hipertrofirao izvan prihvatljivih okvira.

Pa ipak, i pored takvih teških i dalekosežnih konstatacija, gotovo ništa nije izmijenjeno, pa se te tvrdnje samo ponavljaju. Ne mijenja se gotovo ništa i pored argumentiranosti kritike. Svako upinjanje da se tu nešto bitnije izmijeni nalikuje na Sizifov posao. Te, već dugo ponavljane, kritičke opaske dovukle su se do današnjih dana. Po svemu sudeći, moglo bi se doći do zaključka da su u tom ponavljanju one nešto izgubile na svojoj snazi i jasnoći i počele se pretvarati u nemuštu frazu. Ocjena i kritika kao da tako počinju gubiti svoju podlogu, snaže sumnje u njihovu ispravnost. Zbog toga je godinama o tome tinjala polemika. Ona je vođena tokom prvih dokazivanja, a zatim iza paravana oficijelne ocjene stanja i odnosa u sferi novčanih i kreditnih odnosa. Iako se ta polemika povremeno razgarala, ipak je ona široj javnosti ostala nepoznata. Ostala je nepoznata i pored činjenice što je o toku te polemike samo posljednjih četiri-pet godina objavljeno stotinjak studija.

Toj je javnosti isto tako ostalo gotovo sasvim nepoznato i to da su gotovo svi autori tih studija bili u osnovi suglasni u ocjeni izvora problema. Svi su oni u postojećem emisionom mehanizmu — u otuđenosti procesa emisije novca od proizvođača — vidjeli osnovno izvorište problema koji se izražavaju u zavisnosti proizvođača od kredita, u kronično održavanom monetarnom interven-cionizmu i redistribuciji akumulacije i u slabostima bankarskog sistema. Svi su oni, uvjereni u točnost te ocjene, tražili modalitete transformacije emisionog mehanizma.[1]

[1] Među prvim radovima usmjerenim u tom pravcu bili su, uz moje, studije A. Stranjaka i I. Ribnikara. One su se u cjelovitijem obliku pojavile 1974. i 1957. godine. Zatim je objavljen rad M. Ćirovića, a nešto

Digitized by Google

U toku prvih godina dominirao je pokušaj argumentacije neadekvatnosti tih odnosa i njihove neusklađenosti s osnovnim intencijama samoupravnog sistema. To je bilo dokazivanje teze da je postojeći monetarno-kreditni i bankarski sistem otuđen od udruženog rada. Zatim se sve više razmatraju modaliteti transformacije. To su sve pokušaji elaboracije monetarnog, kreditnog i bankarskog sistema udruženog rada. Međutim, tokom tih razrada sve je očitija polemika o modalitetima transformacije tog sistema. U razradi modaliteta došlo je do razilaženja i grupiranja. Do toga je došlo i pored činjenice što su svi bili sasvim suglasni da je postojeći monetarni sistem otuđen od udruženog rada, i to prvenstveno zbog postojećih odnosa u emisionom mehanizmu.

Nesuglasnost nije iznenađenje. Ona se mogla očekivati. Ona je sasvim logičan proizvod ne samo teorijske složenosti problema već i složene realnosti koja je diferencirana granski i regionalno, pa se to probija i u stavove autora, čega ni jedan od njih nije vjerojatno nimalo svjestan. Nije jednostavno postići nužnu homogenizaciju pogleda o tako složenim pitanjima koja bi trebalo riješiti na potpuno originalan način. Isto tako nije jednostavno ni razraditi modalitete u detaljima i tehnici koja bi bila razrađena do operacionalizacije. A i na tome se radilo. I vrijeme je odmicalo. Dotle — vrijeme kao da je radilo za one koji su sav taj napor smatrali pogrešno usmjerenim. Razilaženje u krugu najodlučnijih kritičara našeg monetarnog sistema ostavilo je dojam kao da su se neki pokolebali, pa su se, dakle, eto i tu pojavili novi pobornici sumnje u ispravnost oficijelne kritike. Taj dojam je stvarnost, i pored toga što je pogrešan. Neumoljiva činjenica da pobornici kritike postojećih odnosa u monetarno-kreditnom i bankarskom sistemu nisu uspjeli homogenizirati svoje stavove paralizirala je rad na dubljoj, temeljitijoj reformi našeg monetarnog sistema. Neupućena je javnost stoga nepostojanje stvarne reforme morala protumačiti kao nesolidnost kritičkog pristupa ili kao izraz neuvjerenosti ili neodlučnosti društva. Time je proširen prostor za prodor drugog pristupa. Ali na to je uticala još jedna činjenica, a to je koincidencija s polemikom o drugim sistemskim pitanjima.

Naime, i u vezi s drugim odnosima i dijelovima našeg privrednog sistema postojale su različite interpretacije. Problemi koji su opterećivali naš razvitak, pa i rad na razradi sistema, različito su tumačeni. *I što je normalno, došlo je do povezivanja, pa i spajanja kritičarâ koncepcije koja je kao orijentacija bila politički verifi-*

---

kasnije i radovi S. Radmilovića. U toku slijedećih godina pojavilo se još poprilično radova i velik broj autora okupljenih oko spomenutih autora i nekih instituta. Svi su oni bili samostalni istraživači koji su pridonijeli afirmaciji kritike odnosa u našem monetarno-kreditnom i bankarskom sistemu. Velik broj ih je radio ovih godina na istraživanju modaliteta transformacije tog sistema. Pregled svega toga može se naći u svojevrsnoj opsežnoj sintezi, koju je u dva navrata sačinio A. Sokman. Prvu — za potrebe Konzorcija ekonomskih instituta, a drugu — za radnu grupu saveznih društvenih savjeta. Malo je od svega toga javnosti poznato.

Digitized by Google

cirana. Sve otvorenije dovođena je u sumnju ta osnovna koncepcija sistema, a time i ono što je dato kao vizija ili kao naznaka pravca promjena, pa u tome i monetarnog sistema.

Takav je razvoj bio predvidiv! Moglo se predvidjeti da će biti pokušaja da se svi ovozemaljski problemi proglase produktom novog sistema, a ne objektivne stvarnosti sadržane u sistemu koji, uz nove intencije, još umnogome prožimaju stari odnosi i stari mehanizmi. Među inima, i stari monetarni sistem.

Počelo je žongliranje uzrocima i posljedicama. Ono nije ni čudno, a nije ni osobito teško. Treba samo malo vještine. Međutim, za to treba mnogo nevjerice u sistem socijalističkog samoupravljanja. A da nevjerice ima mnogo, ne treba dokazivati! Nevjerica se razbuktala čim je taj koncept sasvim nedvojbeno pokazao da on nema veze sa praksom modernog državnog intervencionizma koja u sebe, samo iz nužde, uključuje i participaciju radnika. Pri tome, kao nebitna, sasvim se zanemaruje činjenica da novi koncept samoupravnog organiziranja društva nije uspio razrasti i sebi izgraditi podesne mehanizme. Tako — uzroci i posljedice počinju mijenjati mjesta. I to ne treba nikoga čuditi! Uostalom, u životu je sve isprepleteno. U njemu se isprepliću uzroci i posljedice. Njihove veze nisu jednosmjerne i direktne. Mnoštvo odnosa je u igri. Stoga nije uvijek jednostavno procijeniti ulogu pojedinog faktora, pa tako ni onih povezanih sa monetarnim ili kreditnim sistemom. Nagomilavanje posljedica vodi do promjene odnosa. Nagomilane posljedice postaju prvorazredan faktor utjecaja. Izvorni uzroci se time zamagljuju. Zastire ih sve deblja naslaga posljedica koje se razgoropađuju i postaju nova snaga utjecaja. To su nove činjenice koje se nameću. S njima se pojavljuje i sumnja u prethodnu interpretaciju kauzalnog procesa. Po površini sakupljene činjenice dovode u sumnju snagu utjecaja prikrivenih odnosa, faktora i uzroka — posebno ako se o njima mnogo priča, a ništa se ne radi da se tu nešto promijeni, premda je promjenljivo. Sa sumnjama pristiže i fatalizam. Ne treba ni dirati u ono što je dato kao — vječno, neizmjenljivo. Ne treba dirati u monetarni sistem, u prvom redu ne treba dirati u njegov emisioni mehanizam. To je nešto poput boga, svrhnaravnih sila, naslijeđenih gena. Koliko li je onih koji su se podsmjehivali tom našem jurišu na bogove, pa i na taj povijesno izrasli, do savršenstva razrađen monetarni sistem i na taj njegov kreditno-depozitni mehanizam koji je fundamentalan. Ali ostavimo za sada taj fatalizam.[2] Treba pogledati realne odnose.

Zaduženost — i ova interna — naših OUR-a kod banaka, isto kao i ona eksterna, naša prema inozemstvu — *nagomilana je na eroziji neefikasnog i niskoproduktivnog privređivanja.* Možda se može reći da je izrasla i na golemoj neodgovornosti. Međutim, ma

[2] O tim vjerovanjima pisao sam ne jednom. Dovoljno je pogledati: *Povijesni rascjep i odvajanje procesa stvaranja i emisije novca od procesa stvaranja vrijednosti* ili *Pledoaje za radikalnu izmjenu monetarno-kreditnog i bankarskog sistema* (prvi je objavljen u ediciji »Ekonomski problemi«, sv. 4, JAZU, 1976, a drugi u časopisu »Marksistička misao«, br. 4/80).

Digitized by Google

koliko bile točne navedene konstatacije, one ipak nisu dovoljne. Ostaje otvoreno pitanje: *što je uzrokovalo takve drastične naplavine* — neefikasnost, nisku produktivnost, neodgovornost, te ozbiljne činjenice koje su uzrokovale to bujanje zaduženosti.

Da li je to povezano sa našim kretanjem van orbite »sunca rada«, našim zadržavanjem u sistemu otuđenja dohotka i distribucije, i, na osnovi toga, s onom praksom autarkične koncepcije rashoda, troškova i cijena, što nam je onda, kao posljedicu, nametnulo inflatorno financiranje i sve žilaviju inflaciju? To pitanje kao da ostaje otvoreno. A *otvorenost tog pitanja čini otvorenim i sva ostala.*

Stoga, nikakvo čudo nije da se gubi orijentacija, smjer promatranja i uzročno-posljedična povezanost pojava, pa se onda po miloj volji ispreturavaju uzroci i posljedice. Još manje bi trebalo čuditi da se, kako kome već treba, sistem i njegovo mijenjanje promatraju kao jednostavna igra slaganja i da se pri tome gube iz vida osnovni ciljevi, a i teškoće transformacije — objektivne i subjektivne.

Čim se zamagli proces otuđenja dohotka, moguće je potpuno zaboraviti na prirodu pokretačkih snaga samoupravnog sistema i motive privređivanja. Sve vrijednosne relacije i kriteriji lebde u zraku i gube vezu sa onom jedinom podlogom koja ih supstančno hrani i međusobno povezuje. A tada za socijalizaciju rizika nema više prepreka. Sve se uprosječuje. Potiskuje se — rad, proizvodnja, kvaliteta privređivanja... Može se širiti neodgovornost. U borilište mogu ući sve interpretacije kao ravnopravne: od knuta do cvrkuta obećanja, a da su pri tom sve one redom uvijene u neku teorijsku oblandu podobro nafarbanu rastrganim Marksom. Nije onda nikakvo čudo što se gubimo u odnosima primarne raspodjele, politici cijena, razvojnoj orijentaciji, deviznom sistemu i politici deviznog kursa, niti što plutamo — kad je riječ o »cijeni novca i kapitala«, pa se i o kamati pojavljuju brojne teorije, interpretacije i viđenja.

I ništa od svega toga nije čudno! Paradoksalno je samo zanemarivanje društveno-ekonomske osnove na kojoj izrasta sav taj šareni svijet kategorija i odnosa. Pa možda ni to nije paradoksalno, jer kako uopće od nekih i tražiti uvažavanje društveno-ekonomskih osnova?! Začuđujuća je činjenica što se oni koji bi morali znati značenje tih osnova ne upitaju šta je navigacioni orijentir nekih ideja i stanovišta. A ima silan broj teorija i teoretičara bez orijentira. Ima i onih koji taj orijentir skrivaju. Sve se to može vrlo dobro vidjeti u odnosu prema samofinanciranju, tom još sasvim potisnutom obliku financiranja, koji se proglašava krivcem za neracionalnu alokaciju akumulacije.

To što vrijedi za opći pristup sistemu vrijedi i za pristup monetarnom sistemu. Čim se proces otuđenja dohotka, do kojeg dolazi posredstvom ovih mehanizama, izbaci iz razmatranja, monetarni aspekti prestaju biti problem materijalno-društvenih odnosa reprodukcije. Oni time gube i svoju klasnu komponentu. Prestaju

Digitized by Google

imati bilo kakvo značenje za karakter društvenog načina proizvodnje. Oni kao da uopće ne interferiraju u odnose vlasništva. Ti mehanizmi tako postaju puki prenosnici, intermedijederi, gola tehnika. Ako se već želi tražiti otuđenost, ona se može tražiti drugdje, ali u monetarnom sistemu — nikako. Sve eventualne slabosti tog sistema druge su prirode, pa se sve što je tu potrebno učiniti svodi na njegovo dotjerivanje i usavršavanje, kako bi on postao efikasniji. U kojem smislu — to kao da nije važno. Efikasnost je puko tehničko pitanje, isključivo stvar računice! Kao da se zanemaruje što su sistemi propadali upravo onda kad se sve to računanje odvojilo od interesa osnovnih proizvođačkih snaga, a ove se, izgubivši svaki interes, prepustile bogu, caru, državi... A time je i ovdje, kad je u pitanju monetarni sistem, beskrajno raširen prostor za smještaj i razmah svakojakih viđenja i teorija. Time je oslobođen prostor i idejama koje ne priznaju značenje otuđivanja dohotka, a to su one koje potcjenjuju snažnu društvenu kritiku prevaziđenih odnosa proizvodnje, pa i odnosa u ovoj sferi.

Nije ovo žalopojka. Nije ni radovanje, iako bi se u zluradom biću i za njega moglo naći mjesta, jer, napokon, bit će sada lakše prepoznati prave boje. Ovdje je riječ prvenstveno o razjašnjavanjima. Ali razjašnjavanjima među nama samima, a to znači među onima koji streme ka društveno-ekonomskom sistemu udruženog rada, pa vode računa ne samo o tehnici i matematici već i o društvenim odnosima proizvodnje, pa onda i tu tehniku i matematiku, kao i organizaciju, posmatraju u kontekstu procesa mijenjanja društvenih odnosa proizvodnje. A jedino se tu — među pobornicima tih društvenih ciljeva — rađa nešto što bi se moglo nazvati kritikom političke ekonomije socijalizma. U njenom sklopu je i kritika postojećeg u monetarnoj i kreditnoj sferi i bankarstvu. Drugdje je ta kritika — antikritika, koja je i po nadahnuću i orijentaciji — teorija vraćanja natrag. Tu se tek slučajno može naći poneki fragment vrijedan pažnje, ali i taj se topi u bespuću jalovosti da se jedan povijesni tok vrati natrag. Ne bi se moglo tvrditi da su oni toga i svjesni. Uglavnom je to produkt skolastike, koja se tako snažno komprimirala u vijuge nekih znalaca i mislilaca koji su sada u ofenzivi. Svu onu našu socijalističku kritiku postojećih odnosa, koja sadrži viziju novog, oni — potcjenjuju, i to gotovo s prezrenjem. S istim prezrenjem oni se odnose, ma kako to uvijali, i prema onoj čvrsto formuliranoj i široko prihvaćenoj kritici odnosa u monetarnoj sferi. Najbolji je dokaz za to njihov stav prema samofinanciranju, koje je, za sada, ne stvarnost, već samo izraz težnje za samoupravnim, a ne otuđenim formiranjem dohotka. To je, po tim stajalištima, neracionalna atomizacija društvenog kapitala kojem, kao protumodel, mogu ponuditi samo neke oblike centralizacije. A tu se i bankokratski model vrlo lijepo smješta, a može koegzistirati i s dioničarskom vizijom koja bi, kako neki tvrde, pobudila snažan interes. To bi bio, kako ono reče Marks, »automat koji proizvodi višak vrijednosti u geometrijskoj progresiji«. Čemu onda u svemu tome tražiti još i neki društveni

Digitized by Google

odnos? Tu može cvjetati novčana trgovina! Jedino bi ona i mogla — po tom stanovištu — osigurati ispravnu valorizaciju minulog rada, a i mobilnost raspoloživog kapitala. To je život bogat diverzifikacijom oblika egzistencije i prenosa imovine koji smo mi pokopali. Kukaju nad tim našim maloumljem koje onemogućuje takvu diverzifikaciju financijskih oblika kojima bi mogla da se služi novčana trgovina. Kao da se ona i do sada kod nas nije i previše rascvjetala. Zašto li o tome šute naši bankarci koji sve »svoje« gubitke pretvaraju u zaradu uz pomoć najgrublje novčane trgovine?! Eto, i »bez« kamate. I eurodolarski trgovci mogli bi ovdje doći na ponovno šegrtovanje.

Međutim, frapantno je pri takvom rezoniranju da se oni uopće ne pitaju na kakav li to mlin teku ti novčani potoci novčane trgovine. Zbog toga nije nimalo čudno što se oni zgražaju što smo mi — neki — napali, eto, i taj kredit — kao osnovni oblik novčane trgovine. — Grozno! Napali smo i njihovu teoriju realne kamate, koju su oni ustoličili na pijedestal pravične i stimulativne naknade za ustupljeni minuli rad proizvođača. E, kad su tako iz tih razmatranja izbacili prave subjekte i odnose i sve te manipulacije novčane trgovine proglasili prenosom minulog rada, tada su nam mogli natovariti i optužbu da smo proskribirali i naglavačke izbacili iz ekonomije i kredit i kamatu, kao i sve druge financijske oblike. Kad su tako uspješno iz naših stavova o kreditu i našim konkretnim novčanim odnosima izbacili svaki društveni smisao i pretvorili ih u apsurd, sad mogu pričati koješta, pa i prikrivati svoje vjerovanje. Na osnovu najvišeg stupnja apstrakcije postojećih odnosa oni obaraju našu kritiku kredita jednostavnom tvrdnjom: »kredit nije nitko izmislio... on je, objektivno, samo neizbježna posljedica«. Čega? — Ponašanja tih osamostaljenih samoupravnih subjekata!

Na osnovu toga sasvim je logično da se rješenja koja nude zastupnici te ocjene ne uklapaju u naše, stalno ponavljane, zaključke. Pokušaji ismijavanja tih zaključaka svode se na primjedbe u stilu: »Eto vam kad niste htjeli slušati«! To je šlager koji već dugo, iako sve glasnije, pjevaju kritičari koncepcije našeg sistema. Sintetički on izražava sva njihova predbacivanja i sve njihove teorije, pa i onu generalnu — o sistemu, kao i one o cijenama, novcu, kamati, kapitalu. Nije onda nikakvo čudo što je svima koji tako razmišljaju tuđa svaka pomisao o monetarnom sistemu udruženog rada, o spajanju procesa emisije novca sa procesom stvaranja vrijednosti i procesom njenog mukotrpnog kukuljenja do verifikacije na tržištu. Suštinski, njihova je koncepcija voluntarizam — čvrsto nabijen egzogenim naučnim sagledavanjem potreba. On se svodi na osamostaljeni matematizam koji uzima u račun sva kvanta, ali ne i ljude stiješnjene u tim veličinama i točno poredane u određene društvene odnose proizvodnje, koji im određuju poziciju i ulogu. Tu, na toj istoj podlozi, cvjeta i monetaristička doktrina, dobro skrivena iza svespasavajućeg monetarnog planiranja i monetarne regulacije. Ona zna dozirati dotok novca i novčanog

Digitized by Google

kapitala na svako napajalište i radilište — na kojem nitko ne može ni pomisliti na to da sudbinu uzme u svoje ruke. Na osnovu takvog koncepta logično je da se rješenja mogu naći unutar postojećeg monetarnog sistema — pa, dakle, i u onom s naše strane toliko kritiziranom monetarnom sistemu, te u kreditno-depozitnom mehanizmu koji je u taj sistem čvrsto inkorporiran. Taj mehanizam im je upravo potreban. Pledoaje za jačanje monetarnih stega logična je posljedica tog koncepta. Kuda plove takve lađe nije teško procijeniti.

Eto, te ideje koje su u toku jednog decenija bile potisnute — sada su osnažile. Dok su pobornici kritike stanja i odnosa u monetarnom, kreditnom i bankarskom sistemu radili na traženju puteva njihove transformacije i na tome, na izgled jalovo, trošili snagu, njihovi oponenti kao da su pobirali poene iz stanja nemoći da se postojeći odnosi izmijene. K tome oni bilježe među argumente za svoje teze i teške posljedice koje su proizišle iz starih odnosa — iako je socijalistička kritika bila vrlo jasna, bar u tome da iz postojećih odnosa u formiranju akumulacije i financiranju reprodukcije moraju proizlaziti teške posljedice po stabilnost reprodukcije.[3] Sve odnose oni tumače strogo kvantitativistički. Porijeklo tih odnosa izvode samo iz neadekvatnog ponašanja samoupravnih proizvođača koji neodgovorno raspoređuju dohodak, a previše i neracionalno investiraju. Na osnovu toga oni, implicite, a i eksplicite, neuspjeh društvene akcije objašnjavaju pogrešnim pristupom — u prvom redu krivom polaznom ocjenom. Stoga nas karaju za samoupravnu atomizaciju akumulacije. Pri tome se uopće ne zapitaju kako li se samo mogla pokrenuti i tako razliti u kojekakvim poduhvatima prava lavina kapitala — i to bez pokrića! A to nije neobjašnjiv misterij. Zna se vrlo dobro da tu lavinu kapitala bez pokrića nisu mogli pokrenuti samoupravni proizvođači — ti vlasnici te usitnjene i razbacane akumulacije. I polupismen ekonomista danas zna da se ona nije mogla stvoriti, ni pokrenuti, bez mehanizma prethodne centralizacije cjelokupnog društvenog novčanog kapitala. *Na osnovu te centralizacije je onda izvršena multiplikacija i ročna transformacija tog kapitala da bi se onda razlila našim privrednim tkivom u obliku emisije investicijskih kredita.* Iako je taj mehanizam dobro poznat, oni uporno njega zanemaruju, pa nas stalno upozoravaju: »kredit nitko nije izmislio«. Time oni implicite, a i eksplicite, omalovažavaju društveno prihvaćenu kritiku ne samo hipertrofije ovih odnosa već i postojećih odnosa u financiranju proširene reprodukcije. Čak i na mate-

[3] Spadam među one koji su to posebno isticali. Otuđenost procesa formiranja akumulacije od proizvođača tema je koja se povlači kroz sve moje radove i istupanja. Tu sam tezu iznosio često i vrlo resko i, priznajem, izražavao se i pejorativno o onima koji su je potcjenjivali, ali se u pravu polemiku nisu nikada upuštali. Takvo je njihovo ponašanje vrlo racionalno. Čemu da polemiziraju, kad samo usputnim nabacivanjima mogu pobuditi sumnju i usporiti proces, a to je upravo ono što žele.

Digitized by Google

rijalima skrivenim iza omotnice, na kojoj piše da su iz Narodne banke Jugoslavije, oni upozoravaju: »Stalan porast kredita banaka je *objektivna posljedica postojeće raspodjele dohotka i formiranja akumulacije, s jedne, i rasporeda investicija, s druge strane . . .*« (*kurziv* — I. P.). Iz istog su razloga neizbježni i depoziti kod banaka. To su i napisali: »Na taj način kreditno-depozitni odnosi su objektivni — proizlaze iz konkretnih uslova raspodjele društvenog proizvoda i investicione politike. Ovo određuje i stupanj zaduženosti privrede.« Na isti način, samo sa mnogo više argumenata, iz te bazične teze mogao bi se izvesti još jedan zaključak, i to *zaključak satrapske dosljednosti*, a taj bi mogao biti: u uvjetima nedovoljnog formiranja akumulacije, i to zbog neadekvatnog ponašanja, opravdana je emisija investicijskih kredita bez pokrića. Tako se vrši naknadna preraspodjela koja omogućuje »caru — carevo, a bogu božje«. Ekspanzija kredita je tu neizbježna posljedica — nekakva kazna božja. Pravda je zadovoljena! Krivci su egzekutirani!

Teško je vjerovati da su autori navedene teze uopće svjesni njenog značenja i društveno-političkog, i ekonomsko-političkog, pa i uže monetarnog. Ali svi oni redom vrsni su analitičari. Valjda ih neke brojke i računi do takvih zaključaka dovode. Stoga da i to pogledamo.

Dakle, po toj analizi stanja i odnosa, svi su razlozi u deficitu, odnosno financijskom manjku privrednih organizacija, a u igri su — po tom tumačenju — samo dvije varijabilne determinante — raspodjela dohotka i veličina investicija. Ako je to tako, morali bismo se upitati: da li samoupravni proizvođači diktiraju tim varijablama, ili neke druge društvene sile i odnosi. Isto tako morali bismo se zapitati: ne postoje li i neki drugi odnosi koji utiču na veličinu tog financijskog manjka. Ako ostavimo za sada razmišljanje o prvom pitanju, jer bi nas ono predaleko odvelo[4], nerazjašnjivo je to kako autori navedene pouke zanemaruju činjenicu da je financijski manjak posljedica ne samo navedenih varijabli već, još više, sistema koji je tim deficitarnim subjektima nametnuo obavezu enormnih financijskih ulaganja, a — uz to — i obavezu da veći dio svojih financijskih potreba zadovoljavaju kreditima banaka.[5]

Financijska ulaganja tog deficitarnog sektora, koji »mora« mnogo da se zadužuje, iznosila su 31. XII 1979. godine 1.052,7 milijardi novih dinara, od čega u banke 615,4 milijarde. Samo u 1979. godini OUR-i iz privrede imali su 182 milijarde novih dinara novih financijskih ulaganja u banke. Istovremeno su oni — samo da se spomene — od banaka uzeli 190 milijardi dinara kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih kredita. Nisu li neshvatljivi ti odnosi i bez daljeg razlaganja? Veliki dužnik, koji je uvijek u deficitu,

[4] O tome sam u više navrata pisao objašnjavajući te odnose, a i ideologiju koja se krije iza nekih stavova. Najšire o tome pisao sam u radu *Kamata i štednja (Rad*, knjiga 387, JAZU, Zagreb, 1980).

[5] I to je u više mojih radova široko elaborirano. Među ostalim i u radu navedenom u fusnoti 4. Nešto o tome mora se i ovdje reći.

Digitized by Google

kreditira banke i onda posredno samog sebe. *Što je tu sa deficitom? Koliko je on objektivan izraz onih prvih toliko naglašenih varijabli na koje, uostalom, on gotovo da i ne djeluje?*

Ali postaviti se mogu još neka pitanja, bar za razmrdavanje moždanih vijuga naših pobornika kredita i postojećih novčano-kreditnih odnosa. Tako se, na primjer, može postaviti pitanje — kako objasniti drugu tezu naših kritičara po kojoj, uz veliki deficit, po njima također, imamo visok stupanj samofinanciranja organizacija udruženog rada u privredi? Naime, oni tvrde da naši OUR-i u privredi imaju visok stupanj samofinanciranja realnih ulaganja. I taj je, zamislite samo, konstantno, negdje oko 70%. Tako visokim stupnjem samofinanciranja oni i objašnjavaju sav taj naš investicioni nered. Međutim, činjenice, i pored svih teškoća da se izvuku iz jednog uzavrelog kotla kakvo je naše bankarstvo, ipak govore da je deficit enorman, da je sistemski uveličavan, a da je stupanj samofinanciranja nizak. To se može zaključiti na temelju tabele koja služi za dokazivanje visokog stupnja samofinanciranja.

Samofinanciranje organizacija udruženog rada u privredi

Iznosi u mlrd. dinara

	1957.	1976.	1977.	1978.	1979.
Investicije u osnovna sredstva i zalihe (realna ulaganja)	148,5	157,9	229,1	277,6	385,1
Financijska ulaganja	67,0	31,7	98,0	249,6	301,3
Ukupno	215,5	189,6	327,1	527,2	686,4
Novčana akumulacija organizacija udruženog rada u privredi	100,9	117,2	151,3	196,1	259,6
Stope samofinanciranja u procentima					
— ukupna ulaganja	48,8	61,8	46,3	37,2	37,8
— realna ulaganja	67,9	74,2	66,0	70,6	67,4

Međutim, u tabeli je izveden netačan zaključak o samofinanciranju. Uz novčanu akumulaciju od 259,6 (1979) naši OUR-i u privredi nisu mogli financirati realna ulaganja od 385,1 milijarde sa 67,4%, jer su morali izdvojiti na ime financijskih ulaganja 301,3 milijarde, pa im je za financiranje jednog i drugog manjkalo 426,8 milijardi. Stupanj samofinanciranja realnih ulaganja time je — ako govorimo o prosjeku za cijelu privredu — pao ispod nule. Realna ulaganja pokrivena su: međusobnim kreditima za kupljenu robu (113,5), kreditima banaka (190,5), a ostatak koječim (obavezama u stranoj valuti, vrijednosnim papirima i pozajmicama). To je to. To su ti odnosi koji sapliću samoupravljanje, a omogućuju razmah drugih odnosa. U službi tih drugih odnosa su pomenuta objašnjenja.

Digitized by Google

Ta objašnjenja zavukla su se u mnoge glave. Kako i neće kad ih godinama plasira naša centralna monetarna institucija. Ta objašnjenja snažno su doprinijela tome da se zaustavi proces dubokih transformacija na području koje je od kardinalnog značenja. To je razlog što se tim objašnjenjima i analizama mora pokloniti pažnja kakvu oni inače ne bi zasluživali. Prvo, oni su kritiku kreditno-depozitnog mehanizma potpuno negirali, iako je ova godinama elaborirana. Vraćeni smo na početak. Drugo, osporena je time polazna osnova za reformu monetarnog, kreditnog i bankarskog sistema. *A sa time je i krivo usmjerena društvena pažnja:* uzroke ovakvog stanja diskrepancije između ustavnih prava temeljnih nosilaca aktivnosti i njihove stvarne materijalno-financijske pozicije (koju karakterizira zavisnost od eksternih financijskih izvora sredstava, zaduženost, a zbog toga i nedovoljna racionalnost upotrebe financijskih resursa) treba tražiti na drugoj strani. Ne treba ih tražiti u postojećem sistemu financiranja reprodukcije, već u neodgovornom ponašanju osnovnih agenasa reprodukcije u raspodjeli i upotrebi raspoloživog dohotka.

Nije li time postalo sasvim vidljivo da je tu sadržan sistemski pristup potpuno različit od onog oficijelnog i da tu nije posrijedi neko odvojeno razilaženje stručne prirode u vezi s monetarnim mehanizmima?! Riječ je o različitim koncepcijama sistema. A i na tu činjenicu bilo je i do sada, premda uz put, upozoravano. Naime, ni do sada ovu tematiku nismo izdvajali iz konteksta društvenih odnosa i cjeline koncipiranog samoupravnog sistema društvene reprodukcije. Na to je bila skretana pažnja, a uz to je godinama elaborirano da je spirala kreditno-depozitnog poslovanja kod nas sistemski ugrađena i do te mjere intenzivirana da predstavlja jednu od osnovnih protivurječnosti sistema, i kao takva — kočnicu razvitka samoupravnog sistema proširene reprodukcije.

Izgledalo je, ne tako davno, da je time izvršen proboj koji omogućuje miran, studiozan rad na formuliranju modaliteta transformacije. Međutim, kao što se sada može dobro vidjeti, koncepcija, koju bi se moglo nazvati monetarističkom ili bankokratskom, samo je potisnuta, ali ne i otklonjena. Dapače, ona je živjela u okviru drugih koncepcija sistema, vješto ubačena i u građevinu sistema centralne banke, pa se periodički pojavljivala i sve jasnije formulirala kao cjelovit koncept monetarnog dirižizma, čvrsto se nadovezujući na koncepcije koje osporavaju fundamentalan element samoupravne koncepcije udruženog rada — a to je dohodak u vlasti samoupravno organiziranih proizvođača. To se gotovo besprijekorno stapa s onim gledanjem koje je dominiralo u vrijeme kada su centralističke metode formiranja akumulacije i distribucija bile temeljna sistemska praksa. To je kvantitativistički pristup koji uopće ne osjeća kvalitativne odnose, pa stoga i ne može ni osjetiti nove mogućnosti, a kamoli raskriti prave uzroke stalno rastuće kvantitativne neravnoteže između tokova formiranja akumulacije i tokova njenog odliva — odnosno upotrebe. A sve upinjanje ovog društva bilo je usmjereno upravo na one kvalitativne

Digitized by Google

odnose koji prožimlju proces formiranja akumulacije i njezine upotrebe. Politekonomski pristup, koji se kod nas afirmirao, tražio je puteve oslobađanja pokretačkih snaga samoupravnog društva. Kvantitativistički ili bilansni pristup zanosio se, pak, zadiranjem u supstancu i zakonskim impostiranjem normi ponašanja osnovnih subjekata. I, eto, u trideset godina, sve od početka našeg samoupravljanja pa do današnjih dana — izgleda kao da nisu izvučene pouke. Nevjerojatno! Još je nevjerojatnije, međutim, da društvo nije ni svjesno da se ostalo na starom, kvantitativističkom pristupu po kojem se kapital mora pod bilo koju cijenu — stvoriti. Postale su, međutim, neprimjenljive stare metode — zadiranje u supstancu, kao i metode prvobitne akumulacije. Prikladnije su moderne metode ekstrakcije. Manje su opore, a i nisu baš ni jasno uočljive. Nije više potreban ni knut za naplatu glavnine, polovine ili desetine. Nisu potrebni ni visoki porezi. *Dovoljan je kreditno-depozitni mehanizam poslovanja banaka.* Taj mehanizam osigurava besprijekornu centralizaciju novčane akumulacije i njeno emisiono uvećavanje, a zatim i distribuciju u vidu novčanog kapitala. On k tome osigurava i privid da to nitko ne plaća i da se ničija supstanca ne dira. Kakvog li blaženstva! A kad naknadno račun prispije i svatko na svojim leđima osjeti efekte te magične operacije, krivca se ne može više ni naći. Krivica je i na školstvu i na svakome tko previše traži.[6]

I dok se uporno razmatralo monetarne odnose i mehanizme, vodeći računa o sudbini dohotka, a i sistema reprodukcije (i u promjenama se tih odnosa i mehanizama pokušavalo naći modalitete oslobađanja dohotka od otuđenih centara odlučivanja), ovi su se odupirali konstituiranju sistema samoupravnog formiranja novčanih tokova i novčanog dohotka. Istina, ima i onih koji su sasvim zaboravili na taj osnovni problem u kojem je ključ uspješnosti sistema reprodukcije, pa od reforme monetarnog sistema prave l'art pour l'artističku egzibiciju. Ali o njima posebno. Oni i jesu sadašnji vitezovi na našem turniru reformiranja ili adaptiranja našeg monetarnog sistema.

Odmah valja reći, kako ne bi bilo nesporazuma, ovo nije — optužba! Nije optužba i pored sve oštrine mojih nasrtaja na neke teze. Uvijek sam pretpostavljao, a i danas pretpostavljam, da bar dio pobornika navedene monetarističke teze nije ni svjestan njenog pravog smisla i njenih posljedica. Međutim, da li svjesno ili nesvjesno, to i nije važno, naslonili su se na koncept onih koji sasvim svjesno osporavaju fundamentalan smisao samoupravljanja. Po toj bi koncepciji samoupravljač trebao biti — dobro ulančeni participant. Toj koncepciji je tuđa samoupravna organiziranost proizvođača kao nosilaca prava i odgovornosti, pa se stoga i tvrdi da je to što smo stvorili u obliku organizacija udruženog rada nelogična atomizacija iz koje mora proizlaziti neefikasnost. (Nije ni-

[6] U studiji *Kamata i štednja* (objavljenoj u *Radu*, knj. 387, JAZU, Zagreb, 1980) o svemu tome dosta je napisano.

Digitized by Google

malo slučajno da se s tim povezano spominje Vajmarski nered![7])

Takva naslonjenost monetarističkih teza na drugi sistemski pristup postaje još očitija ako se bolje pogledaju dva ugaona kamena na kojima se zasnivaju te monetarističke teze. Prvi je u »nesposobnosti OUR-a da upravljaju svojim odlukama«, pa je stoga zadatak monetarne politike »pre svega regulirati količinu novca kod tog sektora«[8]. Drugi je postulat te koncepcije u politici kamate koja bi morala destimulirati tražnju, a stimulirati ponudu kredita.[9] Ta su dva postamenta vrlo važna za ocjenu te koncepcije. Po njima se taj koncept dijametralno razilazi od samoupravne koncepcije novca i monetarnog sistema, a i od samoupravne koncepcije sistema proširene reprodukcije.

I, eto, pred takvim pogledima — kao da uzmičemo. Takav se dojam nameće! Ali ni ovo ne bi trebalo shvatiti kao znak za uzbunu. To je samo uvod u još jedan obračun, jer ovo ipak ne smije ostati Sizifov posao.

Naime, kad bi se danas pokušalo izvući zaključak o tome koja grupa ideja dominira, vjerujem da bi se došlo do toga da je dominaciju preuzela upravo ova, donedavno gotovo sasvim potisnuta iz javnosti, monetaristička koncepcija. Ona prva kao da je osuđena živjeti u grobnici načelnih zaključaka. Činjenica što se ti zaključci ne ostvaruju, a problemi bujaju, poslužila je, čini se, — kao dokaz njene neispravnosti, a i kao najbolja argumentacija za popularizaciju ideja koje zastupa ona druga koncepcija. Evidentne neracionalnosti u privređivanju, posebno one u domenu proširene reprodukcije sa svim posljedicama koje su odatle proizišle, iskorištene su za afirmaciju propovjedi o neodgovornosti osnovnih nosilaca ekonomske aktivnosti kojima na putu ne stoje nikakve prepreke, čak ni realna cijena kapitala. Neodgovornost, po ovom tumačenju, nije posljedica otuđenosti dohotka i akumulacije, otuđenosti emisije i kredita i zavisnosti samoupravnih ćelija od tih eksternih izvora sredstava za financiranje proste i proširene reprodukcije. Postojeće materijalno-financijske odnose, kojima je ulančeno poslovanje privrednih subjekata, ovaj je koncept potpuno izgubio iz vida. A takvo je zanemarivanje realnih materijalno-financijskih odnosa — presudno. Kad se to zanemari, tada posljedice (neodgovornost, neefikasnost, olako zaduživanje) moraju izgledati kao produkt ponašanja samoupravnih proizvođača. I tu je čvorište. Ukoliko se ono ne razmrsi i ne razjasne uzroci neefikasnosti, neodgovornosti i... plutat će se u bespuću različitih objašnjenja. Ako se, dakle, zanemare konkre...i materijalno-financijski odnosi, a uz to sasvim izgube iz vida ciljevi, moguće je ospo-

[7] Gotovo zaprepašćuje ta njihova sposobnost agregiranja u kojoj se izgubi čovjek. Društvo kao da je puka gomila — krdo...

[8] Taj pamflet antisamoupravne ludosti sadržan je u studiji nekadašnjeg Analitičkog odjeljenja Narodne banke Jugoslavije (»Radovi i analitički materijal, br. 10/1978).

[9] I taj rad cirkulirao je godinama u NBJ. U njoj je i fabriciran. Inicirao je poplavu zahtjeva za stimulativnom kamatom. Ta poplava nije se ni do danas slegla.

Digitized by Google

ravanje teza pobornikâ korjenite reforme monetarnog sistema, pa isto tako i ismijavanje njihovih predodžbi o monetarnom sistemu udruženog rada. Međutim, mora se shvatiti da su time osporene sve fundamentalne postavke o sistemu udruženog rada. Taj sistem je utopija. Pobornike sistema utopije treba probuditi iz zanosnog drijemeža. Pa zar ne vidite te goleme probleme?! Pogledajte samo te neracionalne investicije! To je prvo upozorenje. Drugo je prozivka na odgovornost onih koji nisu slušali ta upozorenja. Navedeno se moglo već čuti i pročitati. *A što li su nam ponudili kao alternativu?* Ponešto je i o tome ovdje spomenuto. Ostalo ne vjerujem da znaju ni oni koji to propovijedaju, iako se dâ naslutiti. I to je razlog što se projekt radikalne reforme monetarnog sistema mora ostvariti. Organizmu koji prožimlju još uvijek protivurječni odnosi i u kojem još nisu razbuđene one nove, prave, pokretačke snage, jer još nisu dobile ni osnovu (pa umjesto njih djeluju neke sile, motivi i odnosi koji su vrlo štetni i opasni), oni nude upravo one remedije koji ih još više uspavljuju, da bi ih na kraju sasvim potisli. Oni mu, uz mnogo šta dodatnog, nude totalnu vlast kreditno-depozitnog mehanizma, iako je upravo taj mehanizam vanredno koristan remedij za razgoropađenje upravo onih sila, motiva i odnosa koji nas od samoupravljanja udaljuju. To je razlog što se mora ponovno — ne znam po koji put — dokazivati ono što je dokazano: da je upravo taj mehanizam jedan od onih moćnih degeneratora sistema i izvor njegove nestabilnosti — uzrok suboptimalne efikasnosti.

Koegzistencija tog mehanizma i samoupravljanja postala je nemoguća. On na onaj već spomenuti — površno nevidljiv i bezbolan način — vrši stalnu, sve potpuniju eksproprijaciju novčanog dohotka samoupravno organiziranih proizvođača. Novčani se dohodak, kao društvena kategorija udruženog rada koja treba amalgamirati sve procese i odnose, tako raspršuje i preobražava u kapital koji je uvijek društveni odnos. *Kao takav on predstavlja raspored ekonomske moći iz kojeg zrače odnosi dominacije i zavisnosti, a to znači i razvijeni odnosi eksploatacije.* To je, međutim, samo jedna strana problema. Druga je kao revers s prvom spojena. Na osnovici tog otuđenja novčanog dohotka od proizvođača ulogu pokretačke snage preuzima na sebe taj »novi« faktor dominacije koji, ukoliko se osamostali, ima svoje kriterije i motive. Ukoliko se, pak, poveže, sraste ili kooperira sa političkom vlašću, ti se kriteriji i motivi mogu modificirati, ali se temeljna njihova karakteristika time ne mijenja. Ekstrahiran od proizvođača, dohodak se distribuira. Svima, ali kao kapital. Daje im se u zajam. I oni koji su ga stvorili — zavisni su od te distribucije kredita. Moraju ga i vraćati, a kako od njega sve više zavise, moraju ga sve više uzimati. Veza oduzetog novčanog dohotka i distribuiranog novčanog kapitala sve se više gubi iz vidokruga. To postaje normalno stanje stvari. *Taj poredak stvari i privid njegove normalnosti postupno deformira kriterije i zajmoprimca.* »Uzeti treba što više s namjerom da se što kasnije vrati — ili da se uopće ne vrati«, a ovo

Digitized by Google

posljednje ne samo da postaje moguće već prerasta u praksu. Kredit se stalno revalvira i uvećava. Potrebna je sve veća masa novčanog kapitala da bi se reprodukcioni tok mogao odvijati. Upada se u zamku neodgovornosti. Novčani kapital ubacuje se i na one točke gdje ga nije moguće reproducirati. To je samo jedna od posljedica tog sistema, katastrofalna za ekonomiju proizvodnje. *Ta se posljedica, duboko uslovljena odnosima razvlašćenja proizvođača, nameće kao uzrok.* Iz tog privida niče niz drugih. Na toj se osnovi konstituira ekonomsko-politička farmakopeja iz arsenala kapital-odnosa. Degeneracija sistema dovodi do degeneracije politike. U uvjetima inflacije stvara se privid — da kreditor gubi. Odatle objašnjenje za pojavu teoretičara takozvane realne kamatne stope ili indeksacije glavnice. Odatle niče i stalna težnja ka monetarnim ograničenjima. Popularnost stiče restriktivna monetarna orijentacija. Novčani tokovi sve manje su izraz realnih odnosa u proizvodnji i prometu, a sve češće su predmet egzogene manipulacije. Međutim, u sistemu kreditno-depozitnog poslovanja kreditor nikada ne gubi! Uostalom, ništa svoje nije nikada ni dao. On samo distribuira ono što je prethodno oduzeo od onih kojima je dao zajam. Ali i to što je dao — nije se time od njega odlilo. Ostalo je gdje je bilo. Štaviše, pojavilo se i kao novi depozit, a to znači i nova osnovica za uvećanu distribuciju. Otkočen je time mehanizam multiplikacije depozitâ koji su temelj dominacije. *A taj mehanizam nije ništa drugo do mehanizam kreacije novca i novčanog kapitala.* Sa stajališta kreditora — time je srušena brana koja je zadržavala proces eksploatacije u granicama realnog, prethodno ostvarenog, dohotka. Tako je stvoren i vlastiti kapital kreditora, za koji se ne može reći da pripada bilo kome. *To je taj anonimni kapital.* U novom prostoru kapitala koji se neproizvodno stvara, a ništa ne košta, moguće je prenebreći kvantitativne i kvalitativne obzire. Moguće je vršiti još snažniju redistribuciju, pa na njoj i stalno gubiti. Tu se refilaža potencijala postiže novom ekspanzijom bez pokrića — pojačanim radom multiplikacionog i transformacionog mehanizma. Samo djelomično na to utiču i novi prilivi.[10] Cijenu takve refilaže plaćamo svi. Plaćamo je posredstvom efekata prisilne štednje, koja je puka posljedica takvog načina kreiranja novčanog kapitala. Najteže posljedice snosi privredni život. On se destabilizira. I kvalitativno i kvantitativno.

Takvom se refilažom stalno stvara dostatan investicioni potencijal u novčanom obliku. Njime ne upravljaju samoupravni proizvođači, već odvojeni faktori odlučivanja. S njima moraju kooperirati svi zavisni entiteti, a to su niže društveno-političke zajednice i organizacije udruženog rada. U tom sistemu svi gube kriterije. Izrastaju novi motivi. Svi su obuzeti velikim neizmjerljivim konsideracijama. Mjera za njihovo vrednovanje se, međutim, sasvim izgubila. To je stanje euforičnog guranja i nadmetanja oko pravih distributera. Bogovi blago donose, pa ga i dijele — olako i s puno

[10] Samo te nove prilive stalno nam guraju pod nos.

Digitized by Google

božanske blagonaklonosti. Njima se plješće. Kreditno-depozitni mehanizam se napreže i sve snažnije vrca taj čarobni eliksir življenja — novčani kapital. Rad i proizvodnja kao da i nisu više njegov stvaralac. Investicioni val se uzdiže iznad nivoa omeđenog realnim odnosima. Za njim i privredna aktivnost. A dalje svi znamo kako to završava.

I tako je, kao prvo, *samoupravno formiranje dohotka i akumulacije posredstvom tog monetarnog mehanizma preobraženo u formiranje kapitala koje označava sasvim drukčiji — različit od samoupravnog — društveni odnos i raspored ekonomskih snaga.* I drugo, *otkačen je mehanizam neuravnoteženog formiranja novčane akumulacije u odnosu na realnu, sa deformacijom kriterija i motiva na oba pola odnosa. Posljedice koje odatle proističu moraju biti i za privrednu stabilnost teške.*

Ni jedan vitez koji se do sada upustio u to da nam objasni plodove naše neefikasnosti nije nam skrenuo pažnju na ovaj generator kvantitativnog i kvalitativnog nesklada u odnosima formiranja i upotrebe akumulacije. Objašnjenja su nalazili u ponašanju, neodgovornosti i nepostojanju realne cijene novca i kapitala, pa stoga i u olakom zaduživanju. Taj njihov, s fanfarama najavljen, come back mogao se očekivati. To što oni sada dijele lekcije ne bi trebalo nikoga uznemiravati. Neka ih malo, da se ižive! Nije loš ni taj publicitet njihovih naznaka i poduka. Brzo će se to ispušiti... Međutim, uznemirava naša nemoć da taj kreditno-depozitni monstrum konačno likvidiramo. A krivicu za to snose i svi oni koji su se — iako su u struji pokreta, pa čak i njegovi perjanici — zbog sebičnosti otimali oko distribucije tog kapitala i forsirali mehanizam koji taj novčani otrov sa zadivljujućom lakoćom kreira ni iz čega, ali na osnovi otuđenja. U tome je krivica i onih koji su zbog te iste regionalne sebičnosti, a bez pravih računa, forsirali one tokove te kreacije koji im odgovaraju, a prigovarali samo onim tokovima koji im ne odgovaraju. *Te raznovrsne sebične pristupe čak im je uspjelo zaviti i u teorijsku oblandu.* Teoretičari selektivnosti i teoretičari antiselektivnosti — tu se najlakše mogu zapaziti. Ali ne treba baš veliki napor da se to isto vidi i kod pobornika takozvane primarne emisije centralne banke — isto kao i kod njihovih vatrenih cponenata. Cjelina odnosa reprodukcije i ishodište degeneracije procesa formiranja akumulacije, kao i tokova monetarne cirkulacije, ostali su van njihove pažnje. Ali, s tim u vezi, ne bi trebalo govoriti o žalosnim iskustvima iz prakse koja tako upečatljivo ilustrira tu snažnu supremaciju političkog pragmatizma i sebičnosti nad općim, perspektivnim motivima samoupravljanja i njegove budućnosti.

Pokret koji se bori za samoupravljanje i koji *a priori* odbacuje ideje otuđenja dohotka, a to znači i distribucije — a to je SKJ na čelu miliona proizvođača — morao je, a i danas mora, tražiti nove modalitete odnosa koji onemogućuju otuđenje. To je bitno! *Taj cilj ne bi smjela zakloniti preganjanja oko raspodjele onog što je još uvijek otuđeno od proizvođača.* Nikakve republičke i

Digitized by Google

pokrajinske monetarne pozicije tu ne dolaze u obzir! I neka nam se ponovno prigovori da previše ističemo samo krajnje karike složenog lanca novčanih gibanja, ja ću ponovno, ne znam po koji put, naglasiti upravo te krajnje karike. *One su u čvrstom povezivanju procesa emisije novca sa procesom stvaranja vrijednosti.* U tom sistemu u kojem bi se novac kukuljio u srazmjeri sa društveno priznatim vrijednostima proisteklim iz procesa proizvodnje svi ostali odnosi brzo bi se sami od sebe razvijali i diverzificirali. *Ostale karike odnosa, njihovi oblici i karakteristike, oformile bi se pod utjecajem osnovnog odnosa.* Bile bi samoupravne. One bi nas stegle u realne okvire i prisilile da bolje radimo. A to znači i međusobno svestranije kooperiramo. To je modalitet koji ne trpi otuđenje dohotka — modalitet koji se može razvijati i djelovati kao progresivan samo u proizvođačkoj međupovezanosti. Međutim, modalitet koji onemogućuje otuđenje, pa kao takav osigurava dohodovnu samoupravnost, a to znači proces formiranja dohotka čvrsto povezan s društveno verificiranim rezultatom rada, nespojiv je sa postojećim odnosima u monetarnom i kreditnom sistemu i u bankarstvu. S njima je nespojiv jer ti odnosi dovode do potpunog otuđenja procesa formiranja novčanog kapitala i do njegovog inflatornog rasplamsavanja — do njegove nezavisnosti od procesa formiranja stvarnog kapitala i nezavisnosti od njegovih stvaralaca. Kreditno-depozitni mehanizam uvlači u sistem druge odnose nespojive sa samoupravljanjem, pa se — u bifurkaciji otuđenja i samoupravljanja — uvlači i neodgovornost u sve pore privrednog života. A tu neodgovornost ne može nadvladati ni batina, ni kamata. Nadvladati se ona može samo interesom proizvođača.

To je tema koju, raspredajući o monetarnom sistemu, pokrećem već godinama. I stalno kao da se vraćamo na početak i kao da zaboravljamo što mi to uopće tražimo kada govorimo o monetarnom sistemu. Pretpostavljao sam da tražimo raskid braka sa sistemom otuđenja dohotka jer to je preduvjet egzistencije samoupravnog sistema socijalističke reprodukcije. Stoga sam vjerovao da je nužno prije rasprave o tom modalitetu, koji onemogućuje otuđenje dohotka od proizvođača, dokazati kako je upravo u monetarnom mehanizmu sadržano najsnažnije, a do sada nedovoljno spoznato — svojstvo otuđenja. Međutim, sada kad su se pojavile kao prijedlozi dvije varijante dogradnje monetarnog sistema i postale predmet oficijelnih razmatranja, javlja se u meni sumnja da li mi uopće tražimo modalitet koji onemogućuje otuđenje. Ili, možda, zaista sumnjamo u inkriminirano svojstvo monetarnog mehanizma, pa stoga razmišljamo samo o potrebi njegovog poboljšanja. Ako stvari tako stoje da negiramo to inkriminirano svojstvo monetarnog sistema, ili, pak, ne tražimo modalitete koji ga onemogućuju, tada se može raditi i na modalitetima preraspodjele »carstva«. Tada nema nikakve potrebe truditi se oko operacionalizacije monetizacije promptnih i odloženih plaćanja i monetizacije dijela vrijednosti proizvodnje dugih ciklusa i polemizirati o tome. Za nas to znači da trebamo i dalje dokazivati da je za razvitak

Digitized by Google

sistema samoupravljanja i njegovu sudbinu bitno pogasiti moćne generatore formiranja otuđenog kapitala.[11] Ali, ipak, trebalo bi se zapitati kome se to mora još dokazivati. *Zar i onima koji izvrću i najnedvosmislenije činjenice i pokušavaju dokazati da emisije bez pokrića nije ni bilo?*

[11] Jedan takav pokušaj učinio sam i nedavno u prilogu *O nekim problemima sistema, pa i onom nevažnom — monetarnom*, koji je objavljen u knjizi: *Problemi privrednih kretanja i privrednog sistema*, Ekonomski institut, Zagreb, 1980.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ekonomsko jezgro društvenog dohotka

Teza nagoveštena u naslovu ovog članka podrazumeva sledeće bitne pretpostavke: (a) kritičko ontološko razlikovanje suprotnosti i povezanosti odnosâ i parametara »društvenog dohotka« — na razini složene *fenomenologije* stvarnog ekonomskog života našeg društva, i *suštinc*, odnosno »unutrašnje fiziologije« robne ekonomije (relativno) udruženog rada, to jest procesa stvaranja robne vrednosti, tehnologije materijalne proizvodnje, načinâ i oblikâ prolaženja domicilnih relativnih vrednosti roba, odnosno relativnih cena kroz »iglene uši« zakona vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni itd.; (b) razlikovanje funkcija različnih delova (relativno samostalnih segmenata) robne vrednosti, i to s obzirom na živu empirijsku činjenicu da neki od njih »funkcionišu« kao specifičan »društveni kapital«, a drugi kao konkretni lični dohoci, fondovi zajedničke (pretežno neproizvodne) potrošnje, budžetske stavke društveno-političkih zajednica i slično; (c) kao društveni dohodak mogu se »uzeti« samo takvi segmenti godišnjeg društvenog proizvoda ($\sum_{1}^{n} R'$) koji u njemu već postoje; a ne, nipošto, anticipirani ili fiktivni dohodak, odnosno dohoci organi-

Digitized by Google

zacija udruženog rada (OUR) — kako to u vlastitoj metafizičkoj i naglašeno iracionalnoj i fetišističkoj praksi vrlo često čine (»prakticiraju«) naše banke i državna administracija; (d) ako kao dohodak u praksi treba da se »primi«, odnosno praktički prihvati i deo društvenog kapitala, ili, pak, samo neki delovi takozvanog minulog rada određeni da negde *proizvodno* funkcionišu, tad je taj deo društvenog kapitala morao negde prethodno biti *izdat*, a ne predujmljen proizvođačkim OUR; (e) godišnji društveni neto-dohodak »sastavljen« je iz tekućih neto-ličnih dohodaka proizvodnih radnika, aktuelnih godišnjih prinosa fondova zajedničke i opšte potrošnje, godišnje prirasle sume fondovima akumulacije reproduktivnih OUR i svih ličnih dohodaka i dobiti samostalnih robnih proizvođača (parcelnih seljaka i privatnih reproduktivnih zanatlija); i (f) ekonomska analiza strukture vrednosti godišnje proizvedenih roba (kako »homogenih robnih masa« — unutar industrije, poljoprivrede i ostalih proizvođačkih OUR — tako i robâ koje se realizuju na domaćem i inostranim tržištima) otkriva »komponujuće elemente« R′ u svakom pojedinačnom aktu proizvodnje i razmene, ali i elemente $\sum_{1}^{n} R'$, kao i stvarne uzroke i način neprestanog premeštanja specifičnih »stalnih« određaba dohotka — što te odredbe čini čas relativnim, a čas apsolutnim.

»Službena«, odnosno vladajuća teorija dohotka previdela je, a možda i svesno ignorisala odlučno važne elemente i momente Marksove teorije vrednosti i teorije društvene reprodukcije. U prvom redu, »ispustila« je iz vlastite optike ono Marksovo specifično, originalno i epohalno teorijsko-metodološko postavljanje i naučno razrešavanje takozvanog transformacionog problema u teoriji vrednosti. Uzrokâ — razlogâ za taj koban previd ili hotimičnu (tendencioznu) ignoranciju ima više. U to, međutim, ovde nećemo podrobnije ulaziti. Dovoljno je za početak imati na umu opasku Đerđa Lukača da su mnogi »deklarisani marksisti« našega doba (svesno ili nesvesno) okrenuli leđa Hegelovoj filozofiji i njenim delotvornim uticajima na Marksovo učenje, a da »kompenzaciju« za to neizmerno rđavo reduciranje, sakaćenje i pustošenje Marksovog dela nalaze u neokantovstvu, neopozitivizmu ili, pak, u *prividno* društveno neutralnoj i »egzaktnoj« šumpeterovskoj ili kejnzijanskoj ekonomskoj analizi i matematičkoj ekonomiji.

U tumačenju dohotka valja poći logičkim, a ne istorijskim redom. U takvom pristupu i načinu obrazlaganja iskrsavaju: (a) *privid*, odnosno procesualna predmetnost različitih konkretnih oblika dohotka, uključujući i oblike fiktivnog dohotka i nezaobilaznu *iracionalnu* stranu dohotka; (b) složena fenomenologija društvenog dohotka kao specifične društvene izvedenice proizvodnje vrednosti i (c) *suština*, odnosno »unutrašnja fiziologija« robne ekonomije relativno udruženog rada.

Digitized by Google

I

Ekonomske odredbe dohotka

A) *Problem definisanja, odnosno bližeg naučnog određivanja značenja izraza »dohodak«.* — Ne postoji neka opšteprihvatljiva i u *naučnom* pogledu besprekorna definicija društvenog dohotka. Postoje »samo« nepisana i pisana (štaviše, *kodifikovana*) pravila sticanja i razdeobe društvenog dohotka. Postoji društvena praksa »dohodovanja«, to jest zbiljski (empirijski) odnosi i parametri u takozvanom dohodovnom povezivanju reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR), »zajedničkim ulaganjima«, u povezivanju banaka i reproduktivnih OUR itd., što sve na izvestan način pomenuta pravila povezuju, supsumiraju i regulišu.

Dva su osnovna razloga nepostojanja pomenute definicije:

— prvo, sâm prvobitni izraz, odnosno pojam »dohotka« ostao je neodređen, dvosmislen, zakučast i čak metafizički »mušičav«; i

— drugo, ne postoje razvijeni naučni pojmovi vezani za fundamentalne i društveno relevantne sintagme: »udruženi rad«, »udruživanje rada i sredstava«, »socijalistička robna proizvodnja«, »društvena svojina«, »samoupravno društveno planiranje« i slične. Ako se i kada do ovih dospe, biće to u izvesnom smislu »kruna dela« naučno apstraktnog i kritičko-empirijskog posmatranja društva koje još razbija vlastitu etatističku ljušturu i vrši negaciju preostalih elemenata i odnosa starog, građanskog (buržoaskog) društva. Biće to »napisani zaključci posle kompletnih nizova premisa« (Jozef Šumpeter) i pošto se izgrade naučni »postulati« i postupci proverljivosti (dokazivanja), odnosno opovrgljivosti respektivnih hipoteza, pojmova i teorija.

Naučna analiza fenomenologije specifičnog društvenog dohotka treba da izloži i dokaže njegove osnovne ekonomske odredbe, odnose i parametre. U prvom redu, treba da sazna takozvane srednje momente na relaciji dohodak—proizvodnja vrednosti, to jest da otkrije unutrašnje povezanosti dohotka kao pretežno »pasivne supstancije« s procesom stvaranja robne vrednosti — te uvek žive, delotvorne, aktivne i »čulno-natčulne supstancije« u stvarnom ekonomskom životu savremenih društava koja počivaju na »univerzalnom zemljištu robne proizvodnje«.

Na taj način analiza će verovatno pokazati šta je odista problematično u povezanostima specifičnog obrasca (kombinacije) odnosâ i parametara društvenog dohotka s robnom proizvodnjom. Štaviše, učiniće i to da naučna istina koja leži u njenim premisama i »prostor njenih vlastitih ciljeva« budu »dostojni *pitanjâ*« (Hajdeger).

B) *Ishodište doktrine (doktrinâ) dohotka.* — Anglosaksonsko eksperimentalno filozofiranje s gotovo hipostaziranim kritičko-empirijskim metodom Frensisa Bekona, Jakova Bemea, Džona Loka, Tomasa Hobza i drugih bilo je ishodište i strateška gnoseološka linija jedne nove pretežno iskustvene nauke: *ekonometrije*. Ovoj

Digitized by Google

nauci je Viljem Peti — njen stvarni osnivač i najvažniji zastupnik — dao ime *politička aritmetika.*

Zakoni takozvane nacionalne (državne) ekonomije i proces stvaranja načelâ slobodne trgovine poslužili su jednako kao skrivena »metafizicirajuća« iskustvena osnovica te pretežno »praktične« nauke i specifičnih engleskih filozofskih stavova.

Viljem Peti — »ubedljivi protivnik« metafizike i svakog drugog oblika spekulativnog mišljenja — etablira i razvija političku aritmetiku kao specifičan način merenja, analitički instrumentarijum i posebnu veštinu *ekonomskog rezonovanja* — »iz (empirijskih) *brojki o (ekonomskim) stvarima* koje se odnose na vladu«.

Te su se (statističke) »brojke« — empirijska ekonomska kvanta — u Petijevo doba odnosile najčešće na imetke i periodične dohotke građana. Imale su poslužiti *analizi dohodaka* i *analizi poreza,* a sve to u svrhu ravnomernog razrezivanja poreza i uravnoteženja državnih prihoda i rashoda.

Petijevo povlačenje linije razgraničenja između »stvarne«, odnosno »prirodne cene«, i »prave tekuće«, odnosno »političke cene« robe, odnosno proizvodne usluge, i njegova »kratka digresija o renti« sadržavali su — bar u klici, teorijskoj mogućnosti — jedno novo i strogo naučno shvatanje robne vrednosti i *rada in abstracto* kao njene jedinstvene »čulno-natčulne supstance« i univerzalnog *numeratora* u fantazmagoričnom svetu robâ. Petijev stvarni (proizvodni) rad — shvaćen u specifičnom društvenom obliku i određenju *podele rada,* i njegovo shvatanje rada kao nepresušnog vrela društvenog bogatstva — jeste prvi, ali i odista revolucionaran korak u smislu izgrađivanja *nauke* političke ekonomije i njenih »posestrima«: ekonomske statistike, ekonometrije i matematičke ekonomije.[1]

Kada se iz »tekuće«, odnosno »političke« empirijske cene odstrane »natruhe« ili elementi oficijelnog i privatnog *voluntasa,* ono što »preostaje« jeste aristotelovski *nomos,* to jest prećutni tržišni sporazum između polarno suprotstavljenih kupaca i prodavaca kapitalistički proizvedenih robâ i proizvodnih usluga. S tom bitnom razlikom što Petijeva »ravnotežna cena« ima »supstancu«, može da se rastavi na materijalne troškove (mt) i originalne »ravnotežne« dohotke (u kasnije izgrađenoj simbolici: v, pf, r), a Aristotelova »pravedna cena« jeste samo izvestan *vrednosni ponder* — »nalepljen« ili »nakalemljen« materijalnim stvarima i proizvodnim uslugama, kako bi te različite i po prirodi inkomenzurabilne stvari i usluge uopšte mogle doći u izvestan međusobni dodir i količinski odnos.

Petijeva »prirodna cena« jeste zato stvarno gravitaciono jezgro političkih ili tekućih tržišnih cena, a ne samo stohastička veličina i puka teorijska aproksimacija koja služi za bolju »teorij-

[1] »Ovo shvatanje izvora materijalnog bogatstva ne ostaje, kao, na primer, kod njegovog savremenika Hobsa, više ili manje neplodno, već ga vodi ka *političkoj aritmetici,* tom prvom obliku u kome se politička ekonomija izdvaja kao samostalna nauka.« (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd, 1956, str. 40—41, *kurziv* u tekstu.)

Digitized by Google

sku interpretaciju« tih najopštijih pojava ekonomskog života i kao izvesna osnova — platforma za ekonomsku politiku oficijelnog društva, to jest države.

Peti je *znao*, ili bar intuitivno i imaginativno zamišljao, da bi statističko *fiksiranje* »prirodne cene« na bilo kojoj njenoj empirijskoj razini nužno odvelo u teorijsku, a zatim i političku negaciju svih njenih pretpostavki, odredaba i momenata. Ta bi se cena u tom slučaju izvitoperila u praznu apstrakciju; u najboljem slučaju, privremeno bi poslužila kao *prosečan broj* u procenjivanju realnih profita, ali bi naposletku završila neslavno kao »šuplja apstrakcija«, kao *prosek ničega*, kao nešto samo po sebi neistinito i indiferentno.

Mada je i samome Petiju nedostajao *naučni pojam* robne vrednosti, njegovo kritičko-teorijsko razmatranje novca, cena, dohotka, oporezivanja, međunarodne trgovine itd. nije bilo bez izvesnih metafizičkih i spekulativno-filozofskih »primesa« i nakana.

Teorija verovatnoće — ta čudesna i plodotvorna osnova statističkog metoda — našla je odgovarajuću primenu u ekonometrijskim proračunavanjima kretanja novca, dohodaka, empirijskih cena itd., a i u nauci političke ekonomije uopšte. To je bio sledeći važan korak koji su izveli najtalentovaniji Petijevi sledbenici — oslonivši se uveliko na načela i metode njegove političke aritmetike.

Pa ipak, »Peti nije bio žrtva parole: neka činjenice same govore. Peti je bio i ostao u prvom redu *teoretičar*« — tvrdi i dokazuje Šumpeter u svojoj *Povesti ekonomske analize.*

Galilejev hipotetički metod, infinitezimalni račun Lajbnica i Njutna, Petijeva Political Arithmetick i Kenejeva Tableau économique metod apstrakcije u klasičnoj političkoj ekonomiji (podignut na znatno viši stepen u Marksovom ekonomskom učenju) i moderne verzije takozvane matematičke ekonomije — samo su različiti stupnjevi u razvitku metoda ekonomske analize koja nastoji da pronikne u skrivene odnose između različitih empirijskih ekonomskih kvanta; jednako kao i u takozvanu kvalitativnu stranu ekonomskih odnosa, vidljivih i skrivenih ekonomskih struktura.

Razmatranju — kritičkoj revalorizaciji Petijeve političke aritmetike ovde je dato nešto više prostora nego što bi osnovna tematika studije o društvenom dohotku to »dopuštala«, odnosno zahtevala. Razlozi su, između ostalog, i u sledećim okolnostima:

— Prvo, za ekonomsku analizu empirijskih odnosa i parametara dohotka OOUR i društvenog dohotka važno je da se »operiše« sa što je moguće manjim brojem »ekonomskih varijabli«. A u tom pogledu »nezaobilazna je analiza novčano-kreditnih procesa« (Šumpeter) i relativnih, odnosno »ravnotežnih« cena i troškova.

— Drugo, Petijeva politička aritmetika i kasnije ekonomske *tablice* i *matrice* društvene reprodukcije pružaju srazmerno pouzdanu teorijsko-metodološku osnovu i oruđa analize, i to samo zato jer u sebi — u specifičnom »savezništvu« — imaju takozva-

Digitized by Google

nu monetarnu i »realnu« analizu dohotka, troškova, cena i celokupnog društvenog reprodukcionog procesa.

— Treće, takozvana trinitarna formula »faktora proizvodnje« i »trojni obrazac« po kojem se *rastavlja* robna vrednost i »konstituišu« ravnotežni troškovi, odnosno ravnotežni dohoci i relativne cene — ne mogu se logički objasniti bez naučnog pojma vrednosti i pomenutih ekonomskih tablica i matrica koje se odnose na *celinu* društvene reprodukcije.

— Četvrto, dohodak kapitalista — hipotetički uzeto — jeste »kvantifikovani višak vrednosti«, a novčani dohodak OOUR »kvantifikovana novostvorena vrednost« udruženih proizvodnih radnika; obe te ekonomske veličine i specifični društveni odnosi sadrže u sebi izvesne »indekse neodređenosti« i ono neizbežno plus-minus u respektivnim empirijskim ekonomskim kvantima u odnosu na njihove nevidljive regulativne proseke, odnosno njihova skrivena gravitaciona jezgra — specifične društvene »temelje«. U tim i takvim povezanostima različite su i društvene formule (»trepćući obrasci«) dohotka od zemlje do zemlje, to jest u vremenu i prostoru. Različite su njihove opšte forme i strukture. Različni su i društveni *proračuni*, odnosno dimenzije elemenata koje oni u sebi sadrže.

— Peto, razlikovanje »originalnih« i »izvedenih« dohodaka uveli su engleska klasična politička ekonomija i fiziokratski sistem političke ekonomije. U oba ta istorijska slučaja, odnosno tendencije nauke političke ekonomije, razmatranje dohotka nije otcepljeno od njegove stvarne (empirijske) »baze«: procesa stvaranja društvenog bogatstva i specifičnih novčano-kreditnih procesa. *Izvan* te unutrašnje povezanosti dohodak je jednostavno »novčano primanje« individuuma, reproduktivnih preduzeća, banaka, vlada itd., i bez obzira na to da li ti periodički primici (prihodi) ovima pripadaju po osnovu njihovog rada, specifične proizvodne delatnosti, konkretnog oblika vlasništva ili funkcije, odnosno specifičnog položaja koji imaju u procesu reprodukcije materijalnih i duhovnih stvari i odnosa.

— Šesto, sam izraz i embrionalni oblik pojma dohotka proistekli su iz neposredne prakse oporezivanja, politike javnog duga (procesa »otuđivanja države«), državnog ekonomskog protekcionizma i drugih ekonomsko-političkih tendencija ranog kapitalizma u zemljama zapadne Evrope. Stvoreni su u onom kritičnom trenutku kada se pojavila politička aritmetika kao teorijsko-metodološka prolegomena nauke političke ekonomije i njenih specifičnih analitičkih postupaka. Dakle, tek pošto se iz mnoštva iskustvenih predstava i pojedinačnih kritičkih refleksija »izveo jedan jedini opšti sud primenljiv na sve slične slučajeve« (Aristotel, *Metafizika*, 981a) realnih (empirijskih) oblika dohotka. Iskustvo je stvorilo umetnost, eksperimentalne, odnosno »primenjene« nauke; iskustvo, odnosno ekonomsko-politička praksa, međutim, stvara i specifične izraze i embrionalne oblike gotovo svih plodotvornih ekonomskih ideja, koje talentovani i genijalni mislioci »proizvodno troše« kada za to nastupi pravi trenutak. To se »u dlaku« tako zbilo i s izrazom »dohodak«.

Digitized by Google

— Sedmo, vrlo je opasno starim naučnim izrazima pridodavati nova i čak suprotna značenja — prema onim prvobitnim, izvornim značenjima koja su im ranija praksa i teoretičari pridavali. Tako je glasilo jedno teorijsko-semantičko upozorenje Džona Stjuarta Mila i Nikolaja Černiševskog. U »slučaju« dohotka niko se, izgleda nam, ne pribojava te opasnosti. A opasnost odavno nije samo apstraktna il potencijalna. Ne, ni u našem društvu, odnosno u domaćoj vrlo razgranatoj ekonomskoj literaturi o društvenom dohotku, »zakonu dohotka«, »dohodovnim odnosima«, dinarskom i deviznom dohotku i ostalim temama, odnosno problemima koji u svojim signaturama i naslovima imaju tu danas već čudesnu — magičnu reč »dohodak«.

Uprkos pravoj najezdi svakovrsnih prefiksa i sufiksa koji su se sjatili oko reči »dohodak«, nismo baš mnogo odmakli u elementarnom razjašnjenju njegovog porekla, geneze, osnovnih karakteristika, funkcija i mesta u procesu reprodukcije društvenog materijalnog i duhovnog bogatstva.

— Osmo, znamo li samo da novčani dohodak neke reproduktivne OUR zavisi od »prosečne stope dohotka«[2], to jest od *srazmere* dohotka prema materijalnim troškovima proizvodnje dohotka plus neka hipotetički izračunata (»kvantifikovana«), odnosno pretpostavljena nova vrednost, ili regulativna — »ravnotežna« nova vrednost kao samo zamišljeno zbiljsko (»ontološko«) jezgro dohotka, — tada možemo imati apsolutno pogrešno shvatanje o stvarnom *poreklu* dohotka. Ovde uopšte dolazi u obzir kardinalna razlika između procesa saznanja zakona vrednosti i onih karakterističnih srednjih momenata posredstvom kojih ovaj zakon u praksi deluje, i različitih stohastičkih i pseudoekonometrijskih postupaka »izračunavanja« numeričkih vrednosti takozvanog ravnotežnog dohotka, novostvorene vrednosti, koeficijenta složenosti proizvodnog rada, »zakonitih« srazmera u raspoređivanju dohotka na fondove potrošnje i fond akumulacije itd.

Zato se različita statistička izračunavanja stvarnih ekonomskih veličina ne mogu prihvatiti zdravo za gotovo, to jest bez prethodnih kompleksnih kritičkih uvida u metode i gnoseološke linije koje leže iza tih izračunavanja.

Ovaj problem postoji i u takozvanim reprodukcionim celinama — u okviru sistema udruženog rada. Naravno, bitno modifikovan.

Naime, porast proizvodnosti rada *smanjuje* izdatke u takozvanim osnovnim sredstvima i materijama proizvodnje u tehnološki nadmoćnijim proizvodno-kontrolnim jedinicama X, Y, Z itd., ali porast opšte stope dohotka, što važi za »reprodukcionu celinu« kao svojevrstan ekonomski agregat i složeniji ekonomsko-politički oblik ekonomskog udruživanja rada, na skriven način izrav-

[2] Uporedi koncept takozvane dohodne stope i dohodne cene profesora Miladina Koraća.

Digitized by Google

nava (»rambursira«) natprosečne izdatke i čak gubitke u neuspešnim — tehnološki, organizaciono i kadrovski slabijim jedinicama A, B, C itd.

U ovom modifikovanom slučaju iskrsava *privid* da su plus-minus odstupanja od prosečnog (regulativnog) dohotka nezavisna od mase onog njegovog gravitacionog jezgra, to jest od »ravnotežne« novostvorene vrednosti. Ova modifikacija problema prosečnog i ekstradohotka nije u nas dovoljno ispitana.

C) Problematika dohotka nije skidana sa dnevnog reda ni u jednoj etapi razvitka političke ekonomije niti je bila ignorisana od bilo koje važnije struje ili škole političke ekonomije.

Tu neprekinutu uzlaznu trend-liniju velike debate o dohotku pratile su osetne oscilacije u njenom kvalitetu i velike — ponekad i ponegde antagonističke — kontroverze. Ni naše društvo u tom pogledu nije izuzetak.

Najvažnije u svemu tome jeste pitanje kako izaći iz pomenute semantičke konfuzije u vezi s dvosmislenošću samog izraza »dohodak«. Na tu dvosmislenost izraza i na njegovu različitu praktičnu upotrebu ukazali su kompetentno Marks, Černiševski i Kejnz. Donekle i Šumpeter. Uprkos tome, konfuzija ne jenjava. Naprotiv!

Iz pomenutih razloga raspravi ovog pitanja trebalo bi dati još veći prostor. Međutim, taj semantički problem ne bi trebalo da zastre ili odgurne u stranu stvarni problem. Nije reč prvenstveno o terminu — terminima, već o sasvim konkretnim društvenim delovanjima i implikacijama različitih teorija i obrazaca društvenog dohotka. A to znači i o stvarnim društvenim tendencijama i interesima koji stoje u »strateškoj pozadini« te velike debate i tog izvedenog terminološko-semantičkog problema.

D) Marks je izložio niz ozbiljnih naučnih argumenata protiv Smitovog načina *rastavljanja* robne vrednosti u funkciji kapitala, i, s ovim u vezi, razlikovanja »dohotka od kapitala« i dohotka različitog od ovog njegovog fundamentalnog ili izvornog oblika.

Tu Marksovu kritiku Smitove »čudne doktrine dohotka« treba kritički revalorizovati i dalje razviti u opštem pravcu koji je naznačio sam Marks, a ovo — po prirodi stvari — uključuje i kritičku revalorizaciju Marksovih originalnih naučnih doprinosa rasvetljavanju ovoga problema.

E) Relevantna su i naučna razmatranja tih problema u teorijskim ekonomskim raspravama Nikolaja Černiševskog. Naročito njegova kritika Smitovog, Rikardovog i Milovog nedoslednog i čak ambivalentnog tumačenja različitih aspekata i oblika kapitala i različitih izvora (»uzroka«) ili funkcionalnih osnova sticanja dohotka.

F) Značajno je i Kejnzovo upozorenje da »*čisti dohodak* nije potpuno jasno definisan pojam pošto se zasniva na *dvosmislenom kriterijumu* koji razni *autoriteti* mogu na razne načine i tumačiti«.

G) Ne treba prenebregnuti ni Šumpeterova upozorenja da izvesni termini, na primer: cene, troškovi proizvodnje, *dohoci*, dobici — gubici, kamate i slično, koji su inače odavno »ušli u so-

Digitized by Google

cijalističku tradiciju«, i danas »podsećaju« ili »mirišu na kapitalizam«. S tim u vezi aktuelno je jedno staro iskustvo i logičko pravilo Džona Stjuarta Mila da je u izvesnim situacijama bolje pristupiti konstruisanju novih izraza nego starim izrazima pripisivati dodatna, sasvim nova i čak suprotna značenja.

Sve u svemu, pojam dohotka nije nigde dosledno naučno određen ni definisan. »Indeks neodređenosti« ili »relacije neodređenosti« u tretiranju dohotka jeste problem s kojim će nauka političke ekonomije imati još dosta da se bavi.

H) Kako je napred nagovešteno, osnovni i u praksi različito izvedeni dohoci imaju u našem društvu svoj jedinstveni izvor u radnikovom materijalnom, odnosno proizvodnom radu. Ovaj rad ima i svoju vrlo značajnu »vrednosnu« dimenziju, pored onog beskrajno raznolikog i bogatog konkretnog sadržaja i proizvodnih potencija koje u sebi ima kao neposredni živi proizvodni rad, odnosno proizvodno stvaralaštvo ljudi. Dimenzija koju ovde naglašavamo jeste već pomenuti rad *in abstracto*, a ovaj specifično društveno određen rad otelovljen je, odnosno materijalizovan u različitim robama, složenim robnim proizvodima i proizvodnim uslugama »kontrolno-kalkulativnih jedinica« i cele proizvođačke radničke klase. Ta »čulno-natčulna supstanca« i oni napred pomenuti društveni zakoni njenog kretanja (zakoni društvene reprodukcije) jesu jedina zbiljska racionalna osnova u ekonomskom životu društva i jedinstveno »žarište misli« u nauci političke ekonomije — ukoliko su na adekvatan način preneti ili »odraženi« u smislu njihove »teorijske egzistencije«.

Zahvaljujući velikim Marksovim postignućima u nauci političke ekonomije, za ovim jezgrom, odnosno žarištem teorijske misli ne treba više tragati; osim, naravno, što sve to i dalje podleže kritičkoj revalorizaciji i odgovarajućoj empirijskoj društvenoj proveri.

Apsolutno je za nas relevantno Marksovo razvijanje teorije vrednosti i teorije društvene reprodukcije. S tom fascinantnom osnovom, odnosno »jedinstvenim poljem« u teorijskoj političkoj ekonomiji imaće još dugo da se rvu svi oni koji su u svojim teorijskim razmatranjima prerano, ishitreno, brzopleto ili iz sasvim nenaučnih razloga napustili takozvani radni princip u teoriji vrednosti i prihvatili — epigonski se priklonili različitim marginalističkim ili neomarginalističkim teorijama i pseudotumačenjima robne vrednosti i robnih cena.

II

Dohodak u sistemu udruženog rada

Ekonomske odredbe ili ekonomsko jezgro empirijskog *dohotka* leže u samoj osnovi ovde postavljenog problema: odnosi i parametri dohotka u sistemu samoupravno udruženog rada.

Postavljeni problem uključuje ili podrazumeva izvesnu dvojnost (dvostranost, dvodimenzionalnost) dohotka. I to već u nje-

Digitized by Google

govom temeljnom društvenom obliku, to jest u velikoj oblasti materijalne proizvodnje i osnovne, odnosno originalne raspodele.

Dohodak je odnos (i kategorija) *raspodele* društvenog proizvoda, ali i odnos (kategorija) društvene proizvodnje. Naročito u »istorijskom slučaju« kada društvena proizvodnja ima ili »zadržava« *robni* oblik. Prva konstatacija gotovo da i nije sporna u nauci političke ekonomije, pa ni u neposrednoj društvenoj praksi, dok druga tek treba da izdrži ozbiljnu naučnu proveru i objašnjenje.

Veza između tog dvostrukog aspekta razmatranja dohotka i naučnog istraživanja specifičnog ekonomsko-političkog procesa udruživanja rada u našem društvu nije samo hipotetičke prirode. Niti isključivo stvar teorije.

Ta se veza uočava, donekle i sama »otkriva«, na takozvanom mikro i mezo-ekonomskom nivou, to jest u »ćelijskom obliku ekonomije« relativno udruženog rada, ali i na takozvanom makro-ekonomskom ili društvenom nivou.

U tom smislu treba ispitati stvarni način i unutrašnje momente udruživanja rada i takozvanog reprodukcionog povezivanja tehnoloških aspekata materijalne proizvodnje, to jest treba kritički proniknuti u specifičan način ekonomskog i tehnološkog spajanja živog i minulog rada u našoj ekonomsko-političkoj praksi, odnosno privrednom sistemu. Pokazaće se, to se kao rezultat s razlogom može očekivati, da taj proces — specifičan društveni način proizvodnje — ima svoju stvaralačku, »kontrolno-kalkulativnu« i »distributivnu« stranu. Saglasno tome, proizvođenje materijalnih vrednosti (»realnih dobara« i proizvodnih usluga) i raspodela društvenog produkta i dohotka samo su dve nerazdvojno povezane strane jednog te istog unutrašnjeg društvenog procesa koji prožima skrivene ekonomske strukture našeg privrednog sistema, neprestano deluje na složenu fenomenologiju ekonomsko-političkog života, ali i »trpi« — »podnosi« povratne uticaje ekonomske politike i društvenih institucija.

Ovde preduzeto istraživanje nastoji da pronikne u veoma složeni splet uzajamnih odnosa i podsticaja između neposredne ekonomsko-političke prakse udruženih radnika (»udružene radničke klase«) i normativne, odnosno političko-pravne delatnosti različitih društvenih subjekata.

Iskrsavaju sledeća pitanja:

a) kako se stvarni procesi proizvodnje i raspodele društvenog bruto i neto produkta (takozvanog nacionalnog dohotka) »odražavaju« u oblasti pravno-političkog normiranja i regulisanja i *vice versa:* na koji način sadašnji proces »implementacije«, to jest stvaralačke primene — razrade najvažnijih rešenja i »formula« dohotka, koji se sadrže u Zakonu o udruženom radu i u takozvanim sistemskim zakonima, deluje na svoju empirijsku »bazu«;

b) zašto se (neočekivano) sporo i s velikim teškoćama »spušta« dohodak na nivo bazične organizacije udruženog rada, ili, in-

Digitized by Google

verzno posmatrano, zašto proces »konstituisanja« OOUR u različitim složenim organizacijama udruženog rada ne teče željenim i očekivanim ritmom i bez većih teškoća i otpora sila inercije (tendencije, ponegde čak i svesnih nastojanja da se zadrži ranije ustrojstvo *preduzeća* kao pretežno državno-kapitalističke kategorije i kompleksa tehnološko-ekonomskih odnosa);

c) kako jednom uspostavljeni »normalni« odnosi i parametri dohotka u datoj OOUR (regulativni »troškovi proizvodnje«, normalni ili prosečni dohodak, ekstradohodak, kalkulativni i stvarno isplaćeni lični dohoci, empirijske stope akumulacije itd.) utiču na njeno unutrašnje ustrojstvo i dimenzije (veličinu) i na njene bezbrojne veze s drugim bazičnim i složenim organizacijama udruženog rada u oblasti materijalne proizvodnje i društvenog prometnog procesa;

d) šta su kriterijumi za razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada na planu OOUR, na razini složenijih oblika udruživanja rada i na opštem društvenom planu; kako u vezi s tim fundamentalnim pojmovnim razlikovanjem razrešiti problem pomicanja ili čak relativnog ukidanja gornje granice ličnih dohodaka (takozvano delimitiranje ličnih dohodaka) u onim granama, odnosno ćelijama društvene proizvodnje u kojima je rad merljiv;

e) kako u praksi sprovesti takozvanu slobodnu razmenu rada a da to ne potkopa, ne dovede u pitanje onaj osnovni »red veza«, odnosa i parametara dohotka u samim proizvođačkim OOUR, na jednoj strani, i ne otvori vrata za ponovno prenaglašeno administriranje ili arbitriranje i intervencionizam državne političke vlasti, na drugoj; i

f) kako bitno reducirati ili svesti u znatno uže granice sadašnji državni intervencionizam i poreska zahvatanja u oblasti takozvane primarne raspodele dohotka, na primer, reducirati ingerencije i stvarnu moć države u oblasti »kreiranja« novca i kredita (naročito u takozvanoj reeskontnoj politici i praksi centralne banke, carinskoj politici, poreskoj politici itd.). Ovo je jedno od ključnih pitanja sistema. Stvarna neuralgična tačka postojećeg privrednog sistema, uprkos svim dosadašnjim meritornim kritikama i stvarnim pokušajima da se ta uloga i moć države svedu u uže okvire. U najtešnjoj vezi s ovim pitanjem jeste i problem *inflacije*, odnosno *kvaliteta* dinara, i to kao najvažniji aspekt i dimenzija tog problema. (Sve dok država, naročito federacija, bude i dalje ono veliko sunce prema kojem se okreću mnoge osnovne »kontrolno-kalkulativne jedinice« društvene proizvodnje — u velikom iščekivanju da ih država počasti nekom privilegijom, oprosti im stare dugove, izravna njihove negativne bilanse, »pokrije« gubitke i slično — izostaće i pravi stvaralački napori na planu podizanja produktivnosti rada, bolje ekonomisanje živim i minulim radom, podsticajnija i ravnomernija unutrašnja raspodela dohotka prema radu itd.)

Digitized by Google

2.1. *Dohodak i novostvorena vrednost*

A) Upozorenje i hipoteza da se dohodak ne »stvara« jedino u materijalnoj proizvodnji iziskuje naučnu raspravu. Reč je zapravo o tezi koja upućuje na specifične socijalne načine egzistencije dohotka u savremenim društvima. U prvom redu, reč je o različitim društvenim produkcionim i novčano-kreditnim procesima, od kojih jedni počivaju na proizvodnji vrednosti (robnoj proizvodnji i vrlo složenoj igri tržišne razmene), a drugi na neposrednoj proizvodnji društvenog bogatstva, odnosno na nenovčanoj ili antirobnoj proizvodnji i državnom i direktivnom planiranju.

Pri bližem određivanju dohotka, postavilo se pitanje: šta je odista specifično i problematično u svakoj datoj društvenoj »formuli« dohotka, a posebno u obrascu »društvenog dohotka« koji nalazimo u Ustavu SFRJ i u Zakonu o udruženom radu.

Malopređašnja hipoteza je samo na prvi pogled paradoksalna i, štaviše, nesaglasna s pomenutim obrascem. Međutim, saglasna je s Marksovom koncepcijom dohotka i njegovim naučnim polaznim tačkama u razmatranju složene empirijske veze između različitih konkretnih oblika dohotka i proizvodnje vrednosti. Ta koncepcija i te polazne tačke analize dohotka nalaze se u *Kapitalu* i u *Teorijama o višku vrednosti*. Posebno, u Marksovoj kritici pomenute »čudne doktrine dohotka« Adama Smita.

Po Marksovom kritičkom nalazu, Smitova doktrina dohotka počiva na pogrešnom postupku redukcije i rastavljanja robne vrednosti i »godišnjeg proizvoda zemljišta i rada svake pojedine zemlje« na tri osnovna elementa, odnosno »ravnotežna« dohotka: na najamninu, profit i rentu, i na još čudnijem preokretu koji sledi nakon te redukcije, to jest na nelogičnom pretvaranju tih »triju izvora dohodaka« u isto toliko »komponujućih elemenata« takozvane prirodne cene date robe, odnosno proizvodne usluge.

Uz sve to dolazila je u obzir i kritika dvosmislenosti izraza »dohodak« i kritika Smitove igre reči i inverzije značenjâ izraza: gros revenu i net revenu, odnosno bruto dohodak i neto dohodak.

Strogo uzev, dohodak nije kategorija proizvodnje vrednosti. Nije to u građanskim društvima, koja i dalje egzistiraju na svetskom »zemljištu robne proizvodnje«, a nije ni u našem društvu, čije odnose u proizvodnji tendencijski »prožima«, ispunjava proces stvaranja robne vrednosti, odnosno reprodukcija »čulno-natčulne supstance«.

Dohotkom se neposredno ne kompenzira ni jedan element prodajne cene robe, odnosno složenog robnog proizvoda reproduktivnog preduzeća, mada se data empirijska cena robe u realnom ekonomskom životu neposredno raščlanjuje, raspada na elemente takozvanih materijalnih troškova proizvodnje i specifične elemente koji potencijalno čine isto toliko izvora različitih empirijskih dohodaka.

Međutim, izvesno je da se u Zakonu o udruženom radu sadrži koncepcija dohotka koja društveni dohodak izjednačuje s novostvorenom vrednošću; i to ne samo kvalitativno već i količinski.

Digitized by Google

U vezi s pomenutim problemom, podsećam i upućujem na brošuru dr Vladimira Bakarića: *O nekim pitanjima marksizma.*[3] Na strani 6, 7. i 9. nalazimo merodavna obaveštenja i dragocene kritičke refleksije o korenitim elementima i implikacijama pomenute koncepcije dohotka.

»Napravili smo novi Ustav i upravo sada diskutiramo Nacrt zakona o udruženom radu«, kaže Bakarić. I nastavlja: »Najbitniji se dio toga zakona nalazi u koncepciji dohotka. Nismo baš brzo došli do te koncepcije, niti smo je brzo usvojili. Morala je ona proći svoj razvojni put, i to ne samo u teoriji nego i u društvenoj praksi. Analizirajući taj njen razvojni put, mogli bismo odmah konstatirati da bismo — barem *koncepciju*, ako ne i društvene odnose koji nas k njoj vode — *mogli mnogo brže razviti da smo bolje poznavali Marksovu ekonomsku teoriju*, ili — da budem konkretniji — njegov *Kapital* i razvoj njegovog istraživanja, dok je *mogao* to djelo *zaokružiti.*«

Posle ovih kritičkih konstatacija i opšte procene sledio je opis toka društvene debate o nacrtu pomenutog zakona i napomena da se težište autorovih kritičkih primedbi odnosi na samu okolnost da Marksova teorija dohotka nije poslužila kao »rukovodstvo za akciju«.

Izneću redom Bakarićeve kritičke napomene i refleksije:

1) Polazna tačka koncepcije dohotka u nacrtu pomenutog zakona više je empiričkog nego teorijskog karaktera. Dakle, koncepcija je »više vezana na *životnu praksu* i opću tendenciju prenošenja potpune odgovornosti za život društva na radničku klasu i stvorene mogućnosti takvog prenošenja« nego na Marksovu analizu kategorije dohotka.

2) U praksi smo vrlo često i gotovo nekritički prihvatali tezu — postulat Davida Rikarda o proizvodnom radu kao isključivom elementu robne vrednosti, odnosno apstraktnog bogatstva društva, a da se pri tom nismo pitali šta taj ekonomski postulat — teorem *iznutra* znači. Određenije rečeno, nije nas interesovalo zašto i krošto se novostvorena vrednost javlja kao konkretni — empirijski dohodak, dakle, i u svojim izvedenim, »postvarenim«, otuđenim i diferenciranim ekonomskim oblicima.

»Mi smo, u našoj praksi, bili više prihvatili ovu (Rikardovu — prim. Ž. R.) tezu nego ono što je Marx iz nje izveo, tj. mi smo otprilike zaključili — slično mnogim socijalistima-utopistima — ako samo rad stvara vrijednost, onda i proizvod, odnosno njegova vrijednost pripada radniku, i to manje-više *neposredno* u njegovoj radnoj organizaciji. I tu je naše razmišljanje ostalo. *Proširena reprodukcija* i podmirivanje drugih potreba ide putem *sporazuma* ili *državne* i slične odluke. *Život se nije mirio s tom koncepcijom* i onda smo morali unositi *ispravke*, i to ispravke na osnovu nekih moralnih principa.«

[3] Ovu brošuru publikovao je Centar za razvoj marksističke misli i obrazovanje Univerziteta u Beogradu 1976. godine.

Digitized by Google

»Vraćali smo se na ono što smo naučili u *prvoj* knjizi *Kapitala*, ili — točnije — na ono kako smo *shvatili* tu prvu knjigu i — zapravo — prvu glavu te prve knjige.«

3) »To nas je shvaćanje spriječilo da vidimo kako je kategorija dohotka kategorija *raspodjele*, a ne stvaranja vrijednosti i da te dvije stvari *nisu u neposrednoj vezi*.«

4) »Smjer razmišljanja« (a i praktičnog postupanja, »ponašanja« — prim. Ž. R.) tekao je u pravcu »takozvane definitivne raspodjele«; otprilike ovako: (a) utvrđivanje »pravila i zakona« takozvane primarne raspodele društvenog dohotka, to jest utvrđivanje relativnih odnosa cena, deviznog kursa, mere carinske zaštite i drugih empirijskih ekonomskih kvanta — relevantnih za sve proizvođačke organizacije udruženog rada, (b) odnosi i parametri takozvane sekundarne raspodele društvenog dohotka, i (c) utvrđivanje pravila, merila i proporcija u takozvanoj internoj raspodeli dohotka; u svakoj datoj OOUR — nezavisno od njenog osnovnog ekonomskog karaktera i uobičajenog društvenog kriterijuma razvrstavanja tih bazičnih jedinica — »ćelija« društvene reprodukcije. Dakle, imamo svugde prividno ireverzibilno kretanje — od procesa materijalne proizvodnje ka takozvanoj definitivnoj raspodeli novostvorene vrednosti, odnosno društvenog dohotka — u nekim empirijski datim rokovima društvene reprodukcije, što je, međutim, samo prividno kretanje — onako kako se ono javlja na površini društvenog života i kako se reflektuje (»prelama«) u običnoj (nekritičkoj) svesti. U stvarnom društvenom životu svi ekonomski (ekonomsko-politički) odnosi i zakoni društvenog kretanja su bitno reverzibilni, to jest međusobno povratni, dijalektički postavljeni i povezani.

5) »Imamo robnu proizvodnju, imamo novac, banke i slično, a bez kapitalističke klase. Moramo odgovoriti na pitanje kako dugo mogu takvi oblici ekonomskih odnosa ostati i zašto?

Da bismo to istražili, treba se držati one Marxove upute iz *Kapitala* gdje, doduše, govori o religiji, ali kao *metod* važi i za naše kategorije:

'Doista je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih himera nego, obrnuto, iz datih određenih stvarnih životnih prilika izvesti njihove divinizirane oblike (verhimmelten Formen). A ovaj posljednji metod je jedino materijalistički i stoga naučni metod'.«

Ova Bakarićeva kritika refleksija i upućivanje na suštinu ili, tačnije rečeno, na *differentia specifica* Marksovog naučnog metoda, imaju opštu važnost. Ne samo zato što je to jedna od retkih prilika u kojoj sâm Marks — u kontekstu svog metodološkog kreda i pledoajea *za kritičku istoriju tehnologije* — govori o vlastitom naučnom metodu, istina, i tu krajnje uzdržano, ponešto zagonetno i »telegrafski«, već i stoga što je ovde sadržana reprezentativna poenta svih napred izloženih Bakarićevih zapažanja, primedbi i kritičkih refleksija.

Digitized by Google

Dakle, problem dohotka je odista vrlo složen i težak. Neki naši teoretičari potpuno su zanemarili takozvani transformacioni problem, kao unutrašnji moment preobražaja robne vrednosti u ovu ili onu formulu društvenog dohotka, ili kao moment koji se nalazi u vezi s novcem (idealnom jedinicom mere novca) i s cenama kao primarnim parametrom u procesu donošenja odluka o planiranju, strategiji razvoja u okviru neke kontrolno-proizvodne jedinice, odnosno OOUR, i na društvenom planu. Međutim, valja naglasiti da je potrebno ići još neki korak dalje. Potrebno je našu teorijsku sondu spustiti malo dublje ka »unutrašnjoj fiziologiji« našeg privrednog sistema i doći na primordijalna pitanja novca i kredita. Jer, ne može se meritorno raspravljati ni o kakvom tipu takozvane normalne cene, ili društvenoj formuli troškova proizvodnje, bez kritičkog refleksivnog uvida u složenu problematiku novca i kredita, bez plauzibilnog rešenja ključnih problema novca i kredita. Kakav novac mi, zapravo, u praksi imamo? Kakva je veza dinara sa savremenim svetskim novcem i tendencijom, eksplozivnim kretanjima u savremenom pretežno simboličkom, odnosno apstraktno-računskom novcu, kakav su novac takozvane vodeće i »rezervne« valute, to jest dolar, funta sterlinga, marka itd.? Bez tih parametara i bez izvesnog koordinantnog sistema u kojem se *de facto* dinar kreće, ili će se nužno kretati, dolazi pod teško pitanje sve ono što se u vezi s cenama i inflacijom u nas raspravlja i što na izvestan način i praktično deluje.

B) U tački A) pod I i u odseku A) ove tačke postavljene su samo neke veze — odnosi između dohotka i proizvodnje vrednosti. Problem je, međutim, složeniji i svakako teži, kako na »mikro« tako i na »makro-nivou«.

Na »mikro-nivou«, u nas na razini ili u idealno postavljenim granicama OOUR, dohodak je integralni sastavni deo vrednosti godišnje produkcije date OOUR. Nezavisno (u prvi mah) od njegove kasnije sudbine — procesa razdeobe: takozvane interne raspodele dohotka, izdvajanja doprinosâ samoupravnim interesnim zajednicama i društveno-političkim zajednicama itd. Na tom nivou dohodak i novostvorena vrednost, po pravilu, nisu jednake veličine. Brojni su unutrašnji i spoljni razlozi za to. Valja ih podrobno ispitati.

Posmatrano sa stanovišta društvene reprodukcije, ovaj problem je kudikamo složeniji. I kad (radi pojednostavnjenja) isključimo problem ekonomskih odnosa s inostranstvom, veoma je teško povući liniju razgraničenja između onoga što se uslovno može nazvati »društvenim kapitalom« i ukupnog »neto-novčanog dohotka«. Jedino se ovaj poslednji oblik društvenog dohotka može ostvariti u nekom datom »društvenom fondu potrošnje« (lične, zajedničke i opšte).

U tom kontekstu valja ispitati postojeće principe, politiku i praksu dohotka, to jest stvarne odnose dohotka i njihovu političko-pravnu stranu. Isto tako treba ispitati i specifičan proces

Digitized by Google

»nestajanja viška vrednosti«, odnosno postepenog pretvaranja ukupnog radnog dana u *potrebno radno vreme* udruženih proizvodnih radnika.

C) Bazična organizacija udruženog rada jeste arhimedovska tačka proizvodnog radnika kao relativno udruženog radnika, odnosno člana »udružene radničke klase«. U ovoj specifičnoj proizvodno-kontrolnoj jedinici društvene proizvodnje radnik stvara vrednost (proizvodi »čulno-natčulnu supstancu«) tako što se svesno potčinjava autoritetu savremene tehnologije i što svojim konkretnim proizvodnim radom doprinosi, odnosno učestvuje u »kauzalnom« delovanju kolektivno stvorenog robnog proizvoda.

U bazičnoj (proizvođačkoj) OUR udruženi radnici utvrđuju osnove i merila takozvane interne raspodele dohotka. Oni upravljaju i delom društvene akumulacije koja po izvesnoj ekonomskoj tendenciji dolazi u njihove stvaralačke ruke.

Po ustavnoj koncepciji, a i tendenciji, udruženi radnici (a ne tehnomenadžeri i profesionalni političari) upravljaju i društvenom akumulacijom u okviru »zapovedanja celinom« društvene reprodukcije. Ovo poslednje dato je u društvenoj praksi tek u početnim — krajnje nerazvijenim oblicima; i pretežno okrenuto prema materijalnoj strani društvene reprodukcije, odnosno prema tehnološkim aspektima materijalne proizvodnje — o čemu će kasnije biti više reči.

Ova njihova »kolektivno-preduzetnička« funkcija valorizuje se u nekom stepenu posredstvom tržišta i povremenim promenama, odnosno rastezanjem normativnih granica raspodele društvenog dohotka. Dakle, promenljivo, neravnomerno i protivrečno. To je kako specifična potencija datog sistema robne ekonomije relativno udruženog rada tako i neprestani materijalni podsticaj da živi rad neposrednih proizvođača uključi u sebe i ona svojstva kojih je bio lišen u antagonističkim odnosima najamnog rada i kapitala i u etatističkim odnosima dominacije, subordinacije, podređenosti. Iako »neravan« i bremenit različitim protivrečnostima i žaokama tržišne valorizacije, taj indirektni način »vezivanja« ličnog i opštedruštvenog interesa u oblasti materijalne proizvodnje jeste stvarna i danas praktično jedina alternativa privatnom, akcionarskom i grupnosvojinskom tehnomenadžerstvu, na jednoj strani, i apsolutnom državnom ekonomskom monopolu, na drugoj. Ta funkcija jeste, ili sve više postaje glavnim razlogom »spontane« težnje radnikâ da se stalno obrazuju »uz rad i iz rada«.

Već ta funkcija, to jest stvarno samoupravljanje i planska kontrola nad materijalnim uslovima, odnosno društvenim pretpostavkama konkretnog proizvodnog rada, razbija ranije uske granice najamnine, sistema platâ i akorda, odnosno namire za neposredno utrošeni ljudski rad; *de facto*, ova tendencijski sve značajnija funkcija udruženog radnika provaljuje granicu takozvanog potrebnog rada proizišlu iz antagonističke rastavljenosti rada i svojine.

Digitized by Google

Zato se s razlogom može reći da tek u sistemu proizvodnje relativno udruženog rada dolazi do stvarnog preokreta na relaciji višak rada — potreban rad; i u smislu tendencije prisvajanja prema svestranim i pravim (autentičnim) potrebama društveno razvijenog čoveka i takozvane slobodne razmene rada. Ova poslednja ima svoju društvenu relevanciju i sve veću specifičnu težinu na relaciji: materijalna proizvodnja — umetničko i ostalo kulturno stvaralaštvo.

Zbog svega rečenog, problematici »prisvajanja po osnovu minulog rada« treba pristupiti i s obzirom na te momente i specifične društvene odnose.

D) Radnik kao *proizvodni* radnik *stvara* robnu vrednost, a kao *udruženi* radnik, odnosno član nekog proizvođačkog radnog kolektiva *rastavlja* robnu vrednost — već prema *saznatim* zakonima društvene reprodukcije (na primer, vodi računa o različitim rokovima reprodukcije svojih »fiksnih« proizvodnih fondova, utvrđuje stope amortizacije i akumulacije, donosi odluke o reinvestiranju dela »čistog dohotka« itd.) i konkretnim zahtevima proizašlim iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.

Od toga kako se proizvodni radnik u živoj praksi rada odnosi prema procesu stvaranja robne vrednosti, čiji je on inače temeljni subjekt; naime, da li samo apstraktno, to jest nezainteresovano, ili pak konkretno, zainteresovano i stvaralački — neposredno zavisi i onaj primordijalni odnos radnika prema materijalnoj proizvodnji društva. U prvom redu, od toga će zavisiti njegov odnos prema akumulaciji, odnosno proizvodnoj upotrebi dela društvenog novčanog dohotka, tehnološkom unapređivanju materijalne proizvodnje, problematici troškova proizvodnje i kvalitetu proizvodnje, odnosno proizvodâ koje stvara itd.

E) U načinu proizvodnje relativno udruženog rada dolazi do *preokreta* na planu formiranja materijalnih troškova i ostalih elemenata u strukturi robne cene.

Prvobitni ekonomski zakon, po kome su robe *ekvivalenti* samo ukoliko se »razmenjuju u srazmeri prema svojoj vrednosti, to jest prema radnom vremenu koje je u njima sadržano« (Marks), dobija ovde ponovo društvenu važnost. U kapitalizmu taj zakon važi samo *grosso modo*, odnosno kao opšta povezanost reprodukcije društvenog kapitala. Ovde taj zakon (zakon vrednosti) treba da neposrednije — manje komplikovano i zaobilazno — reguliše razmenske odnose među bazičnim organizacijama udruženog rada. Ali i da ima srazmerno veći povratni uticaj na odnose u svakoj proizvodno-kontrolnoj jedinici robne ekonomije relativno udruženog rada.

F) Organizacije udruženog rada istupaju jedna prema drugoj kao kolektivni robni proizvođači i kolektivni posednici vlastitog materijalnog proizvoda, odnosno materijalnih (proizvodnih) usluga. *Izgleda* kao da imaju da razmene samo svoj *tečni*, odnosno neposredni proizvodni rad. Minuli, odnosno indirektni rad pokazuje se kao neka konstantna ekonomska veličina koju radni

Digitized by Google

kolektivi u svojim godišnjim bilansima dodaju *promenljivom* novčanom dohotku, ili je pak oduzimaju od društvenog bruto proizvoda.

Međutim, pomenuti privid iščezava; i to u momentu kada praktičko vođenje računa o reprodukciji minulog rada (razvitku tehnologije materijalne proizvodnje kao osnove procesa proizvodnje vrednosti) pređe sa države i »tehnostrukture« na organizacije udruženog rada, odnosno na udružene proizvodne radnike.

G) U nekim granama proizvodnje minuli rad zauzima veći, u drugima manji prostor. To zavisi od tehnološke posebnosti svake grane. Ali i od »strategije konkurencije« okrenute prema domaćem i svetskom tržištu, od stupnja razvoja materijalne proizvodnje i drugih ekonomskih faktora.

»Besplatna služba« minulog rada postaje i ekonomski relevantna. Ona daje određene ekonomske efekte. Naravno, neravnomerno — vremenski i prostorno posmatrano.

Jedna skupina radnih kolektiva ostvaruje ekstradohodak, druga prosečnu porciju dohotka, a treća ni taj prosečni dohodak.

U tim i takvim povezanostima može se govoriti i o dohotku od *otuđenja*, to jest o takozvanoj sekundarnoj eksploataciji proizvodnog rada, posredstvom prometnog procesa, zamršene i protivrečne »igre razmene«.

Takva tržišna valorizacija proizvodnog rada deluje povratno na internu raspodelu dohotka. Pa bilo da je dati radni kolektiv u potpunoj izvesnosti u pogledu te kardinalne ekonomske činjenice, ili da je ona za nj ostala ekonomska nepoznanica.

»Strateška« osnovica, merila i pravila interne raspodele dohotka moraju na neki način da uvaže pomenutu činjenicu i respektivne ekonomske parametre. Reč je, dakle, o specifičnim odnosima i parametrima društvenog dohotka, a ne jednostavno o »jedinstvenom dohotku« ili »integritetu dohotka« bez ikakvog tržišnog posredovanja i dubljih ekonomskih protivrečnosti.

2.2. *Dohodak osnovne organizacije udruženog rada i društveni dohodak*

Kada se raspravlja o karakteru dohotka na takozvanoj mikro, »mezo« i »makro« razini ekonomsko-političkog života, prvo što pada u oči jesu neprestane inverzije takozvanih stalnih odredaba dohotka OUR i »društvenog kapitala«, odnosno društvenog minulog rada.

Reč je o tome da se te odredbe dohotka neprestano »premeštaju«, računovodstveno (statistički) nasilno mešaju (»trpaju u isti ko«) s elementima minulog rada, te da povremeno u praksi menjaju svoja mesta i »funkciju«.

U poslednjim poglavljima *Kapitala* Marks ukazuje na pet osnovnih razloga zbog kojih dolazi do tih čudnih pojava u kretanju ove — kako smo to napred nazvali — metafizički »mušičave«

Digitized by Google

ekonomsko-političke kategorije, odnosno zbiljskog ekonomskog odnosa i oblika.

Marks je naglašavao sledeće:

— Prvo, da nije tačno shvaćena podela *proizvodnog* kapitala na postojanu i promenljivu kapital-vrednost; a da zbog toga nije shvaćen ni stvarni izvor i prava priroda viška vrednosti, pa prema tome ni ekonomska osnovica kapitalističkog procesa proizvodnje.

— Drugo, nije shvaćeno da proizvodni rad u robnoj proizvodnji ima dvostruki (dvorodni) karakter. Ono što je Marks već na prvim stranicama *Kapitala* saopštio o vlastitom *naučnom dokazivanju* otkrića dvostrukog karaktera rada[4] nije bilo sasvim pravilno shvaćeno. To je svakako golem minus u bilansu postignuća i nazadaka takozvane marksističke političke ekonomije posle Marksa — podrazumevajući pod ovom i izvesne struje, odnosno »škole mišljenja« u jugoslovenskoj »marksističkoj« političkoj ekonomiji. Minus je proistekao uglavnom iz »slabog razumevanja« specifičnog analitičkog postupka (vrlo složenog naučnog metoda) »primenjenog u *Kapitalu*« (Marks). Dodali bismo: usled apsolutne nesposobnosti najpretežnijeg broja »marksistički orijentisanih« ekonomista da proniknu u dijalektički način mišljenja i u stratešku gnoseološku liniju koja vodi od Hegelove *Fenomenologije duha* i *Nauke logike* ka Marksovom *Kapitalu*.

— Treće, Marks je ukazao i na to da se nije shvatila celina i »demonski uspostavljano« jedinstvo društvenog reprodukcionog procesa, to jest da nisu shvaćene unutrašnje povezanosti između velikih odeljaka kapitalističke (i svake druge razvijene društvene) proizvodnje koja ima *robni* oblik i koja u »savezništvu« i u relativnoj ravnoteži drži takozvane realne i novčano-kreditne procese, odnosno tehnološko-naturalnu i formalno-ekonomsku stranu reprodukcije materijalnog života društva. U tim okolnostima ležao je najdublji razlog — uzrok one »čudne Smitove dogme dohotka«.

— Četvrto, karakteristični *quid pro quo* vezan za inverzije takozvanih stalnih odredaba dohotka i kapitala, a na određen na-

[4] Zasluge za to epohalno otkriće u nauci političke ekonomije imaju u prvom redu: (a) Viljem Peti — svojim kritičkim razmatranjem specifičnog društvenog oblika u kojem se pojavljuje neposredni proizvodni rad u uslovima kapitalističke robne proizvodnje; (b) Džems Stjuart — »prvi Britanac koji je obradio celokupan sistem buržoaske ekonomije« (Marks), a koji je vlastitim originalnim i ingenioznim razmatranjem industrijskog rada kao rada »koji svojim *otuđivanjem* (alienation) stvara opšti ekvivalent (universal equivalent)« bitno uticao na Hegela u smislu etabliranja i razvijanja vlastitog epohalnog *učenja o otuđenju;* i (c) Adam Smit i David Rikardo — svojim jasnim razlikovanjem upotrebne i prometne vrednosti robe (Rikardo još i razlikovanjem »relativne« i »apsolutne« vrednosti, to jest empirijskih oblika vrednosti i »čulno-natčulne supstance« robne vrednosti) i svojim razmatranjem kritičnog prelaza »od *realnog* rada (neposrednog proizvodnog rada koji učestvuje u stvaranju upotrebnih vrednosti, to jest materijalnog bogatstva društva — prim. Ž. R.) na rad koji stvara prometnu vrednost« (Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 48).

Digitized by Google

čin i za odredbe dohotka i »društvenog kapitala« (minulog rada) u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada, nastaje usled unutrašnjeg protivrečnog procesa pretvaranja tržišnih vrednosti robâ u cenu proizvodnje, odnosno u neki specifičan oblik društvene regulativne ili ravnotežne cene, u našem privrednom sistemu.

Međutim, u tim specifičnim preobražajnim ekonomskim procesima ključna (strateška) uloga pripada takozvanim srednjim momentima i prosečnim regulativnim stopama »rentabilnosti« proizvodnje, jer ove stope neposrednije određuju dimenzije i kretanje viška vrednosti, odnosno »ostatka« dohotka ili društvene akumulacije. U kapitalizmu je reč o tendenciji opšte profitne stope (ppf'), a u našem privrednom sistemu — o nekoj prosečnoj stopi društvene akumulacije (Φam'), ukoliko ova stopa supsumira i izražava različne numeričke odnose između fondova akumulacije i sume takozvanih bruto ličnih dohodaka i fondova zajedničke potrošnje u reproduktivnim OUR.

Samo na osnovici *robne vrednosti*, međutim, a napose »delovanja egzistencije« njenog osnovnog zakona, mogu se shvatiti egzistencije ovih različitih stopa rentabiliteta društvene proizvodnje i postojanje, odnosno različito naknađivanje materijalnih i prometnih troškova, to jest »troškova« amortizacije, troškova reprodukcionog materijala i specifičnih *faux frais*. U suprotnom, to jest bez te stvarne pretpostavke i ključne teorijske premise od koje treba da pođe naučna analiza strukture dohotka OUR i nacionalnog dohotka, svi ti elementi postaju prava *apsurdnost*, odnosno »savršene iracionalnosti« ekonomističkog rezonovanja.

— Peto, nije shvaćeno da u praksi koegzistiraju različiti oblici i pojmovi troškova proizvodnje (tp) i različite »formule« *faux frais*. Otuda i neshvatanje da su svi ti troškovi — u krajnjoj liniji — *vrednosti* određene predujmovima kapitala, odnosno, u našem privrednom sistemu — vrednosti određene proizvodno primenjenim kvotama »društvenog kapitala«. Tek ako, odnosno nakon što sve te troškove izvedemo iz *robne vrednosti*, tp i *faux frais* dobijaju ekonomski smisao i izvestan društveni *raison d'être*. Vrednost kapitalistički ili socijalistički proizvedene robe ne može se, međutim, izvesti iz tih specifičnih »trepćućih« društvenih obrazaca mt i *faux frais*, jer su ti obrasci samo dalje razvijanje odnosâ proizvodnje vrednosti »stavljene u službu« kapitala, »tehnostrukture« ili relativno udruženog rada.

Zato se ni »naši« obrasci mt i formule *faux frais* ne mogu izvesti iz obrazaca i formula koje je stvorila savremena državno-kapitalistička praksa na Zapadu.

U ovoj »osetljivoj«, vrlo složenoj i protivrečnoj oblasti ekonomskog života društva ne možemo tražiti »uzore« u inostranstvu, mada će naše reproduktivne OUR i dalje podnositi izvesno delimično iskrivljavanje, supsumciju, odnosno podređivanje vlastitih obrazaca i troškova »logici« troškova proizvodnje i troškova prometa u tehnološki i finansijski nadmoćnijim zemljama Zapada.

Digitized by Google

Svemu ovome treba dodati još jedan moment na koji Marks nije mogao obratiti pažnju. Posredi je, slobodnije rečeno, »cena« ekonomske funkcije države. Naime, danas se uveliko raspravlja o državnom intervencionizmu i protekcionizmu u ekonomskom životu savremenih društava, ali i o državi kao *elementu produkcionih odnosa*. Uglavnom se već *znaju* osnovni uzroci i društveni motivi što se država — taj »oficijelni rezime društva« i otuđena politička sila u društvenom životu — pojavila u »novoj dimenziji« i s novim (pretežno ekonomsko-regulativnim i »usmeravajućim«) funkcijama u društvenom (»nacionalnom«), reprodukcionom procesu i na svetskoj ekonomskoj pozornici.

Usled te velike društvene promene u »unutrašnjoj fiziologiji« i ekonomsko-političkoj fenomenologiji savremenih društava promenila se bitno i ona davnašnja tendencija osamostaljivanja različnih elemenata (»rubrika«) na koje se i danas, sasvim zakonito, *raspada* novostvorena robna vrednost. A to znači da su se zbile i određene promene u »rubrikama« njenih specifičnih društvenih »akcidencija«, to jest industrijskog profita, državne rente, »društvenog dohotka« i slično.

Zbog svega toga smo mišljenja da bi dalje istraživanje fenomenologije i kviditeta društvenog dohotka trebalo da ide onim pravcem koji je još Marks fascinantno trasirao. Naime, ono treba da se »drži« Marksove strateške demarkacione linije koja implicira razliku između rada kao »tvoračkog elementa« robne vrednosti, što znači i elementa dohotka u njegovoj vrednosnoj, odnosno novčanoj »dimenziji«, i kompleksa »udruženog rada«, ili »samoupravnog rada«, koji — analogno najamnom radu, delovanju egzistencije »tehnostrukture« i moderne državne administracije — ne proizvodi na atom robne vrednosti, već samo ovoj vrednosti utiskuje vlastiti istorijski pečat i postavlja joj izvesne normativne granice.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Socijalističko samoupravljanje i »desna alternativa«

I

Nestanak velikih historijskih ličnosti bio je uvijek praćen, često i nehotičnom ali neizbježno prisutnom zapitanošću, a ne tako rijetko i strepnjom — kuda poslije njih, i kakve se perspektive otvaraju nakon što je njihovo životno djelo bilo završeno?

Ova zapitanost očitovala se naročito u komunističkom pokretu koji se svojim velikanima oduživao simbolizirajući razdoblja njihove djelatnosti njihovim imenima (»lenjinizam«, »maoizam«), ali ponekad ne mogući da u takvoj simbolici ujedno izbjegne i prizvuke njene tragike (»staljinizam«) ili nečijeg egzistencijalnog usuda (»trockizam«). Stoga se nakon Titove smrti također nametnulo pitanje — da li postoji period koji bi se trebao ekskluzivno nazvati njegovim imenom (»titoizam«), ili će postojati i buduća identičnost jugoslovenske revolucije s njegovim imenom, koja će činiti izlišnim takva posebna označavanja?

Izgleda da termin »titoizam« za Titovog života s razlogom nije ušao u rječnik moderne nauke (osim ako se izuzme pejorativna upotreba ovog pojma iz vremena antijugoslovenske kampanje 1948—1953, ili u jednom dijelu desničarske publicistike na Zapadu). Taj razlog je jednostavan: budući da je između Titove ličnosti

Digitized by Google

i jugoslovenske revolucije postojao toliki stupanj uzajamne poistovjećenosti da se moglo govoriti samo o jedinstvu realizacija, otpadala je i potreba da se Titov doprinos ograniči samo na jedan period i da se tako dozvoli mogućnost nekih naknadnih procjena njegove uloge. Stoga ćemo, prihvatajući drugo rješenje, radije govoriti o kontinuitetu naše revolucije u kojem će i vrijeme poslije Titove smrti biti u duhu njegovih osnovnih životnih poruka.

Ali ova načelna konstatacija ni u kom slučaju ne znači pretpostavku o *automatizmu* tog kontinuiteta, niti uvjerenje da će on biti obezbijeđen sam po sebi, bez aktivnog angažmana. Neka osporavanja pod vidom traženja »alternativa« već su izražena te će o njima biti riječ na narednim stranicama ovog teksta.

Pretpostavke o pravcima razvitka jugoslovenskog društva u »posttitovskom periodu« nastale su još u vrijeme Titove bolesti. One od njih koje su htjele da zadrže kakav-takav privid naučnosti pošle su od mehaničkog poređenja naše situacije sa situacijom sovjetskog društva poslije Lenjina, odnosno kineskog društva poslije Mao Cedunga. One, pak, koje se sa naukom ne mogu dovesti ni u najdalju vezu, i koje su »titoizam« već davno poistovjetile sa staljinizmom ili čak i frankizmom, sva su svoja očekivanja upravile ka »liberalizaciji«, napuštanju socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstavanja te postupnoj građanskoj restauraciji koja bi ukinula SKJ kao revolucionarnu partiju i obnovila višepartijski sistem. Obje ove vrste pretpostavki ideološko uporište tražile su u ideologiji liberalizma. Njima se već odavno priključila orijentacija koju smo nazvali anarholiberalističkom i koja danas želi da nastupi kao platforma »demokratske alternative«. S obzirom na liberalizam kao zajednički nazivnik, one imaju i zajedničko ishodište u kritičkom procjenjivanju naše revolucije i njenih perspektiva. U njima je ujedno moguće prepoznati i čudnu mješavinu »lijevih« i »desnih« pozicija koja ih je u dosadašnjem suprotstavljanju SKJ mnogo češće zbližavala nego razdvajala, pa će prethodna pretpostavka za kritiku toga »*mixtum composituma*« biti kratak osvrt na ideologiju liberalizma i njen odnos prema prirodi socijalističkog samoupravljanja.

II

U političkoj historiji XIX i XX vijeka liberalizam je uvijek nastojao da se predstavi kao *ideologija oslobođenja* i da sugeriše nove sadržaje koji su obećavali nesputanu slobodu u svim područjima prakse i mišljenja. Ali, da bi u svom nastupanju uspio, liberalizam se istovremeno morao nuditi i kao alternativa nekom prethodnom stanju koje su njegovi ideolozi obavezno naznačavali kao *autoritarizam*. Takav je slučaj bio s buržoaskim revolucijama i njihovim odnosom prema feudalnom velikodržavlju, bez obzira na to što će »zlatno doba« liberalizma potrajati samo do

Digitized by Google

prvih decenija XX stoljeća i što će ono danas biti zamijenjeno raznim formama intervencionizma.

Na ovom mjestu nećemo ulaziti u problem u kojoj se mjeri liberalizam, kao sistem ideja o slobodi, doista ozbiljio u praksi građanskog društva, a u kojoj mjeri je ostao neadekvatna svijest o njegovim historijskim mogućnostima. Zanimljivije će biti pitanje — na koji se način liberalizam, kao građanska ideologija slobode, želio prenijeti u komunistički pokret i kakve su se pri tome krupne razlike ispoljile, one koje su proizlazile iz samog bića kapitalizma i socijalizma, i koje su stoga bile uslovljene objektivno, a ne po nečijoj ćudi?

Te razlike vidljive su već iz načina na koji su nastala i razvijala se ova dva velika povijesna svijeta.

Buržoaske revolucije porodile su višepartijski sistem kao svoj zakonit proizvod koji se začeo u konkurenciji različitih slojeva »trećeg staleža« i gdje se i sama buržoaska demokratija razvila kao realizacija zahtjeva za slobodnim natjecanjem njihovih partija. Iz tog razloga i višepartijski sistem i parlamentarna demokratija pripadaju sâmom biću građanskog svijeta te bi danas samo ponekom dogmatiku ili sektašu moglo pasti na pamet da negira njihovu historijsku vrijednost u okvirima tog svijeta.

Ovu vrijednost *explicite* je priznavao i Marks u nizu svojih radova. Buržoazija je, po njegovom mišljenju, oslobodila do tad neviđene proizvodne snage i izgradnjom pravne države i demokratskog političkog poretka razorila osnove srednjovjekovnog apsolutizma.

Ali, isticao je Marks, već je historija XIX vijeka upozorila da se treba kritički odnositi prema dvjema iluzijama ideologâ građanskog liberalizma: da je politički poredak građanskog svijeta istovremeno i obrazac svakog mogućeg poretka (zbog čega bi onda morao biti posmatran kao vječan) i da ga kao takvog treba izvana nametati i tamo gdje on nije (kao u građanskom svijetu) bio historijski uslovljen.

III

Danas bi bilo teško naći pogodniji analitički okvir unutar kojega bi se mogla izložiti kritici »desna alternativa« komunističkom pokretu. Jer, tamo gdje je bila izvedena izvorna socijalistička revolucija (SSSR, Jugoslavija, Kina, Albanija), komunističke partije su na historijsku pozornicu stupile, kako bi rekao Hegel, s »pravom historijskog uma«, kao što su to nekad učinile buržoaske partije. One nisu postale revolucionarna avangarda ni po »svjetskom duhu«, koji bi ih u središte zbivnja donio po nekoj unaprijed postavljenoj transcendentnoj promisli, ni po »volji proviđenja«, kao što su to za sebe tvrdile fašističke vođe, nego upravo po tegobnom revolucionarnom angažmanu koji se najčešće graničio sa egzistencijalnom žrtvom. U pomenutim zemljama buržoaske partije su sa te pozornice jedna za drugom nestajale ili logikom svoje

Digitized by Google

nemoći i suvišnosti u revolucionarnim zbivanjima, ili po liniji kratkovidog oportunizma i saradnje sa ratnim okupatorima i intervencionistima. »Gvozdena metla historije«, o kojoj je Hegel pisao kao o neumoljivoj čistačici »ustajalih Augijevih štala kod istinskih povijesnih naroda«, pomela ih je otuda gdje je njihov egzistencijalni princip već bio istrošen i gdje bi one, da upotrijebimo Fojerbahovu metaforu, oko stvarnosti mogle još samo da oblijeću kao ponoćne utvare.

Već je sa ovog ontološko-historijskog gledišta očigledno da zahtjevi za povratkom buržoaskih partija u historijske okvire, iz kojih su jednom izašle zbog svoje prevaziđenosti, mogu dolaziti jedino sa ugašenih ili poluugašenih bunjišta same historije, zbog čega se takvom mogućnošću ne bavi danas ni ozbiljna zapadna nauka, odbijajući da se stavi u službu političkih emigracija i njihovih andergraund-ideologija. U tom dijelu zapadne nauke teško bi bilo naći ijednog ozbiljnog autora koji bi tvrdio da se devijacije socijalizma u SSSR ili u Kini mogu ispraviti vraćanjem na partijski pluralizam, ili koji bi podržao slična nastojanja M. Đilasa u Jugoslaviji.

Kad se stoga »desna alternativa« kod nas poziva na građanski liberalizam, onda ona vrši običnu historijsku zloupotrebu budući da je liberalizam građanske provenijencije kod nas demantovan od same historije i da bi u našim današnjim uslovima jedino mogao imati značaj jedne od »import-ideologija«. Ali to ne bi smio biti razlog da se ne baci kritički pogled na njenu suštinu i njena nastojanja.

Ideolozi »desne alternative« su najprije pošli od vulgarno shvaćenog pojma »titoizma« i svođenja cijele jugoslovenske revolucije na pretpostavke koje su izvodili iz tog pojma. Oni su »titoizam« jednostavno nadovezali na staljinizam i nastojali da pokažu kako je riječ o kontinuitetu koji je, umjesto da je bio prekinut sa Staljinom, potrajao sve do Titove smrti. Po njihovim tumačenjima, Titovom autoritarnom mentalno-psihološkom sklopu i njegovom talentu za »čistu politiku« idealno je odgovarao staljinistički politički mentalitet jer je i sâm tobože bio utemeljen na autoritarizmu i bezgraničnoj volji za moć. Pošto su već odmah bili potpuno poistovjetili lenjinizam i staljinizam, desničari su jednokratnom redukcijom »titoizam« takođe sveli na staljinizam i sva dalja svojstva naše revolucije izveli iz nabijeđenih osobina Titove ličnosti. Titov »autoritarizam« oni su projicirali na tokove naše revolucije kao njegovu genetsku težnju za »monolitizmom« te isključivo na toj osnovi pokušavali da objasne Titovu borbu protiv frakcionaštva počev od 1928; pobjedu njegovog koncepta i uspostavljanje jedinstva Partije 1937; odbijanje da se ostaci građanskih stranaka odmah nakon revolucije konstituišu kao legalna opozicija; obračun sa staljinizmom 1948; kritiku sâmog Đilasa 1954; razobličavanje djelatnosti dogmatsko-birokratskih i neostaljinističkih snaga 1966; kritiku separatnog nacionalizma u Hrvatskoj (1971) i liberalizma u Srbiji (1972) i niz drugih Titovih istupanja,

Digitized by Google

sve do njegove smrti. Vrhunac ove nesuvislosti mogao se naći u Đilasovoj tvrdnji da se Titov »autoritarizam«, nakon nemogućnosti da se pretvori u dominirajuću volju za moć u komunističkom pokretu, hteo da realizuje u pokretu nesvrstanosti u kojem je Tito želio da igra ulogu glavnog vođe. I Titovo životno djelo, po mišljenju desničarâ, završeno je u znaku cjelovito ostvarene volje za moć, autoritarizma i monolitizma, a uspomena na njega, po njihovim predviđanjima, još će se dugo priječiti ostvarenju revolucionarne autentičnosti koju oni sagledavaju u realizaciji »pluralističko-partijske obnove« jugoslovenskog društva. Pored napadnih paralela sa Staljinom, u ovom je maniru procjenjivanja Titovog životnog djela sadržana i druga sugestija: pošto je objektivizacija Titovog »Ja« bila ekskluzivan proizvod njegovog subjektivnog političkog umijeća, i njegovo djelo živjeće koliko i ličnost, što znači da ga čeka najskoriji proces unutarnje dekompozicije.

Sada valja kazati nekoliko kritičkih riječi o ovakvim vizijama zagovornika »desne alternative«.

Prije svega, očigledno je da ih njihova opterećenost Titovim kompleksom primorava da u svojoj *cameri obscuri* posvuda vide historiju postavljenu na glavu. Objektivnu nužnost (jedinstvo Partije pred revoluciju, neminovnost obračuna sa frakcionaštvom, odgovornost za čuvanje revolucionarne autentičnosti pred staljinističkim hegemonizmom, odbrana kontinuiteta revolucije pred snagama birokratske, građanske i nacionalističke restauracije itd.) oni prikazuju kao proizvod subjektivnih raspoloženja. Njima je potpuno strano saznanje o tome da je veličina Titove ličnosti zasnovana na *umnim spoznajama sazrelosti određenog historijskog trenutka za njegov unutarnji prelom, a ne na spoljnom nasilju nad tim trenutkom* koje volju pojedinaca pretvara u povijest cijelih naroda. Stoga je i iz 1937, i iz 1948, i iz 1954, i iz 1966, i iz 1971. i 1972. progovorio sâm logos naše revolucije čiji je imanentni smisao Tito daleko bolje pojmio od svojih političkih protivnika (staljinista, zagovornikâ birokratske kontrarevolucije, ideologâ buržoaske revolucije, unitarnih i separatnih nacionalista, neoanarhista i »novih ljevičara«). Što sama historija nalaže određeni instrumentarij postupanja u revolucionarnim vremenima i u trenucima ugroženosti revolucije (uključujući i nasilje) nije, naravno, bio »kriv« Tito, nego sama priroda procesâ koji su revoluciji htjeli da imputiraju stare, prevaziđene sadržaje ili je, pak, prenapregnuti preko svih realnih mogućnosti u pravcu raznih »radikalnih« zahtjeva i inovacija. Kod desničarâ je, zapravo, u pitanju bijes zbog demistifikacija koje je Tito izvršio i nad njima i nad drugim neprimjerenim ideološkim platformama. A bijes, kako je jednom pisao Marks, nije ništa drugo do u sebe duboko povučeni stid.

Smatrajući, i pored toga, svoju kritiku »titoizma« historijski utemeljenom, ideolozi »desne alternative« sagledali su svoju šansu upravo poslije Titove smrti, nudeći dvije formule ove alternative: »pluralističku rekonstrukciju« jugoslovenskog društva (obnovu višepartijskog sistema) i »demokratizaciju SKJ« (legalizaciju

Digitized by Google

frakcija na osnovama partijskog konfederalizma i uz istovremeno ukidanje demokratskog centralizma).

Kritike prve formule obrazložio je Edvard Kardelj još na Trećem (vanrednom) plenumu CK SKJ s početka 1954. godine. Kardelj je tada pokazao u kojoj bi mjeri borba jednih subjektivnih snaga protiv drugih, radi apstraktno shvaćene demokratizacije društva, u našim prilikama marksistički koncept, zapravo, zamijenila socijaldemokratskim. Ne treba posebno isticati, rekao je tada Kardelj, da bi takvo teorijsko i političko shvatanje unijelo u redove komunista filozofiju skepse, dezorijentaciju, besprincipijelnost i nevjericu u opravdanost naše borbe za socijalizam.

Druga formula proizišla je iz desničarske vizije prirode jednopartijskih sistema. Po njima, u socijalizmu postoji neprestana prikrivena napetost između različitih slojeva koja bi se politički morala izraziti kroz konkurenciju njihovih partija. Vladajuća partija, međutim, želi da ovu napetost mistifikuje i zatomi sistemom predstave o zajedničkim sadržajima klasne svijesti, ali joj to, gledano u široj perspektivi, ne polazi za rukom, jer ni ona sama unutar sebe nije jedinstvena. Skoro u svakom trenutku u njenim strukturama latentno postoje konfliktna gibanja koja se u stanovitim razmacima iskazuju kao sukobi između dvije ili više partijskih struja. One se objektivno predstavljaju kao nosioci različitih vizija izgradnje socijalizma, a subjektivno su motivisane različitim ličnim interesima. Ona struja koja pobijedi u sukobu definiše od sada stvarnost, a potiskuje ostale orijentacije primjenjujući prema njima različite stupnjeve nasilja (od krivičnih sankcija do premještanja na manje važne položaje u hijerarhiji ili potpunog udaljavanja iz političkog života).

Iz toga je razloga, po ovakvim gledištima, opozicija zakonita historijska pojava. Ali njoj se u socijalizmu pripisuju političko-patološka obilježja, te se ona ne može, kao u građanskom društvu, konstituisati legalno, nego mora djelovati ilegalno i konspirativno (u okviru unutarpartijskih zavjera, udara na vrhu i drugih makijavelističkih metoda), uz stalan rizik da bude proglašena »klasno-neprijateljskom«. Težnja ka »monopolizmu« i »monolitizmu« postaje pogubna i za društvo i za partiju, jer na vještački način prikriva ono što je za svaki socijalni sustav prirodno — sukobe interesa i njihovo slobodno izražavanje.

Zagovornici građanske restauracije, stoga, ističu da se napetost ovako shvaćenog »teškog socijalizma« može razriješiti samo njegovim ponovnim vraćanjem u povijesnu situaciju buržoaskog svijeta kao »izgubljenog zavičaja« koji je revolucija otuđila od čovjeka. Historijski načini postojanja ovoga svijeta (»slobodna konkurencija« u ekonomici pod vidom razmjene rada i kapitala, »slobodna konkurencija« u politici pod vidom višepartijskog natjecanja za vlast i »slobodna konkurencija« u kulturi pod vidom koegzistencije svih ideologija) ponuđeni su i jugoslovenskom društvu kao zamjena za »totalitarizam« i »represivnu dominaciju«.

Formulu o legalizaciji frakcija kao načinu demokratizovanja jedne komunističke partije ideolozi »desne alternative« preuzeli su

Digitized by Google

od Trockog, iz njegove ideologije *ad hoc* opozicionih grupa. Po mišljenju Trockog, trebalo je težiti takvom organizacijskom ustrojstvu partija koje će izbjegavati ideološko kvalifikovanje mišljenja različitih opozicionih grupacija ukoliko ono dođe u sukob sa stavovima rukovodstva. Trocki je, istina za razliku od ovih ideologija, bio protivnik partijskog pluralizma, ali je težio takvom strukturiranju partije čiji bi opozicioni dijelovi imali mogućnost samostalnog djelovanja u odnosu na partijski centar, pa čak i udruživanja sa sličnim sustavnim dijelovima drugih lijevih partija, kao i pravo da se prema tom centru organizuju kao frakcija ili kao nestrukturirana stranačka grupa koju povezuju momentani interesi. Po Trockom, osnovna je socijalno-psihološka osobenost tih grupa da nisu okupljene oko trajnih opozicionih platformi niti imaju fiksiranu opozicionu svijest u vidu protivljenja po svaku cijenu zvanično formulisanoj partijskoj politici. One su *ad hoc* upravo po tome što ih čine članovi partije, momentano grupisani oko određenog interesa i spremni za rasturanje onog trenutka kad taj interes bude zadovoljen ili ne bude više aktuelan, da bi opet iznikle u nekoj drugoj prilici, ali sa različitim sastavom, tako da se, zavisno od novonastale situacije, u njima mogu susresti nekadašnji protivnici ili, obratno, može se dogoditi da se nekadašnji istomišljenici nađu u različitim grupama.

Ova gledišta Trockog ideolozi »desne alternative« (a među njima i Đilas) na uprošten su način, i van konteksta u kojem su ona izvorno nastala, preuzeli kroz zahtjev da »u konkretnim pitanjima treba da budemo jedinstveni, a u idejnim možemo biti različitog mišljenja«. Termin »*ad hoc* grupe« u njihovoj je terminologiji pretočen u pojam »diskusioni klub«, čija bi glavna preokupacija bila *ad infinitum* rasprava o ideološkim pitanjima, bez perspektive svođenja na zajedničke nazivnike. Stoga je Kardeljevo upozorenje iz 1954. godine da je istina, bar što se tiče našeg društva, na drugoj strani, i da mi moramo biti jedinstveni idejno, a da u konkretnim pitanjima možemo biti različitog mišljenja — aktuelno i danas, nakon brojnih iskustava šezdesetih i sedamdesetih godina. Očigledno je, međutim, da bi desničarski zahtjev za legalizacijom partije kao diskusionog kluba i neobaveznošću demokratskog centralizma u borbi mišljenja bio samo uvod za statutarno priznavanje ili faktičko omogućavanje frakcija te njihovo postupno konstituisanje u zasebne partije.

Desnica je bila ubijeđena da bi poslijeratni tok zbivanja na imanentan način pogodovao razvitku ovih tendencija da nije bilo odlučujuće uloge Titove ličnosti. Logika samoupravljanja, po njenom viđenju stvari, odmah nakon njegovog uspostavljanja vodila je u prvo vrijeme »širokoj demokratizaciji« našeg političkog života, a nedugo iza toga obnovi višepartijskog sistema. Tako bi Jugoslavija, legalizacijom frakcija u SKJ, njihovim konstituisanjem u samostalne partije, te obnovom ranijih buržoaskih stranaka i osnivanjem novih, već negdje šezdesetih godina trebalo da završi »pluralističku rekonstrukciju« i da postane pravna, demokrat-

Digitized by Google

ska i parlamentarna država u kojoj bi mogle da dođu do izražaja sve »subjektivne snage«. Da je taj proces nasilno prekinut Titovom i Kardeljevom intervencijom, desnica je nalazila potvrdu u događajima iz sedamdesetih godina (ideje »masovnog pokreta« u Hrvatskoj i »liberalizma« u Srbiji) koji su, po njenom mišljenju, »iznutra« težili višepartijskoj obnovi i građanskoj političkoj restauraciji.

Upuštajući se u misaoni eksperiment sa imaginarnim činjenicama i pokazujući pri tom najviši stepen neodgovornosti prema njegovom krajnjem ishodu, desnica je svjesno potisnula i zanemarila dvije bitne istine: da je SKJ sâm pripremio i izveo revoluciju, i da su buržoaske stranke (čiji povratak ona neskriveno priželjkuje) bile u aktivnoj opoziciji, pa čak i u otvorenoj saradnji s neprijateljima te iste revolucije. S kojim pravom je onda ona tražila njihov povratak na historijsku pozornicu? Ako je to činila u ime apsolutizovanih iskustava Zapada, onda ona u njegovu historiju nije bila upućena na nivou najminimalnije obaviještenosti, jer bi tada znala da je većina buržoaskih stranaka, koje se danas smjenjuju na vlasti po pravilima izborne igre, direktan nasljednik onih stranaka i pokreta koje su izvele građanske revolucije, kao i da radničkim partijama (od socijaldemokratskih i socijalističkih do komunističkih) učešće u borbi za vlast nije bilo dozvoljeno dobrohotnošću i poklonom od strane vladajućih klasa, nego njihovim tegobnim (često i krvavim) političkim angažmanom. Kad bi danas naša desnica onom istom dijelu zapadne javnosti koji s aplauzom dočekuje njene zahtjeve za buržoaskom rastauracijom u okvirima današnjeg jugoslovenskog društva propovijedala ideje o feudalnoj restauraciji unutar kapitalizma i povratku riterskih pratnji i monarhističkih dvorskih kamarila, taj dio javnosti bio je smjesta proglasio ludom. U takvom istom historijskom zakašnjenju, neumitnošću povijesnih fakata, ta se desnica danas nalazi u odnosu na stvarnost vlastitog društva te se ona ne treba čuditi što je i pisanje njenih ideologa od strane jugoslovenske javnosti uvijek bilo praćeno istim komentarom. Desnica očigledno ne zna šta znači »logos« jedne revolucije i kakav je smisao »historijskog uma« što ga ona razvija makar i na najproturječnije načine i kroz paradokse čije je razumijevanje moralizirajućim građanskim historičarima često nedostupno.

Istina, ni desnica nije uvijek mogla u svojim poricanjima prekoračivati baš sve granice. Njeni su ideolozi ponekad znali isticati određene razlike između jugoslovenskog i istočnoevropskog socijalizma, ali su ih odmah svodili samo na razlike u privrednom sistemu i (ponekad) na raspone tolerancije u kulturnom stvaralaštvu. Način političkog života i dalje je ostao u poistovjećivanju, iz čega su oni izvodili zaključak o proturječnosti naše ekonomske osnove i njene političke nadgradnje. Konstatacija o toj proturječnosti, međutim, trebala im je iz najobičnijih ideoloških razloga — da pokažu kako ekonomika samoupravnog socijalizma zahtijeva pluralističku, a ne »monolitističku« partijsku

Digitized by Google

nadgradnju, i kako sâm historijski proces ide u tom pravcu ukoliko poslije Titove smrti ne bude prekinut pobjedom unutrašnjih birokratskih snaga ili spoljnom intervencijom. Eto razloga zašto ideolozi »desne alternative« unaprijed odbijaju mogućnost političke demokratizacije jugoslovenskog socijalizma u okviru vodeće uloge SKJ i u tu svrhu s potcjenjivanjem govore o našoj borbi protiv dogmatsko-birokratskih snaga.

Desničarsko negiranje našeg stvarnog historijskog toka i namjerno nerazumijevanje našeg »historijskog logosa« nisu lišeni racionalno promišljenog unutrašnjeg smisla. Krajnji cilj poistovjećivanja socijalističkog samoupravljanja sa Titovim »antistaljinističkim staljinizmom« i njegovom željom za neograničenom harizmatskom potvrdom, nezavisnom od međunarodnog centra komunističkog pokreta, jeste izravna sugestija zapadnom čitaocu da će taj sistem — isto onako kao što je nastao sa Titom — vrlo brzo iščeznuti sa njim, i da stoga nema nikakve perspektive. »Ovaj model — gnjevno izjavljuje Đilas »Špiglu« — ne može izaći iz krize. On se mora ili dosljedno postepeno potiskivati u pravcu jake birokratske diktature, ili se sve više mora otvarati u pravcu demokratizacije, slično kao u nacionalnom pitanju.«

Evo nas sada kod famozne »demokratske alternative« o kojoj odnedavno bruje svi nivoi političkog suterena. Biće i za naše čitaoce zanimljivo, više u smislu političkog kurioziteta nego ozbiljnosti same stvari, da je ukratko opišemo, onako kako ju je, na primjer, Đilas izložio »Špiglu«. Formula Đilasove »demokratske alternative« je doista kratka i sažeta: konstituisanje u Hrvatskoj »jedne hrišćanski orijentisane demokratske partije kakvu imamo u Italiji ili u SR njemačkoj«. »Za pravoslavne Srbe — piše doslovce Đilas — ne vidim takvu mogućnost« ... »U muslimanskim redovima se jasno primjećuje uticaj reislamizacije, ali se u tome vide nacionalne razlike. Kod Srba postoji tradicionalni liberalizam različitih struja. Nije isključeno da se on obnovi ako popusti pritisak odozgo.« I na kraju, vrhunac grotesknosti: za one iste domaće staljiniste, za koje u svojoj knjizi piše da bi »dolazak na vlast te struje značio — o tome ni kod koga ne bi moglo biti sumnje — ne samo svrgavanje vođstva i krvavo čišćenje partije nego i podređivanje Jugoslavije Sovjetskom Savezu«, Đilas odmah zatim u »Špiglu« traži takođe njihovu vlastitu partiju: »Svakako — klima on glavom pokroviteljski — i to bi se, ako se već drugima dozvoljava, i njima moralo dozvoliti. Oni bi, naravno, u jednom pluralističkom pejsažu partija bili potpuno beznačajni.«

Toliko naša desnica — i ništa više. Čitalac koji je očekivao kanonadu i topove neke udaljene revolucije čiji bi se eho mogao već osluškivati na našim granicama nalazi se iznenada pred jednom sasušenom, ovještalom i davno poznatom konzervativnom shemom u koju, to je očigledno, ne vjeruju ni njeni propagatori. Za nju smo, sa svoje strane, ubijeđeni da mnogo više pripada instrumentariju psihološkog rata protiv jedne nezavisne zemlje nego što zaslužuje ikakvu ozbiljniju teorijsku kritiku.

Digitized by Google

U ovakvom načinu političkog kombinovanja desnica je nastupila sa pozicija čistog voluntarizma. Ona se proizvoljno i nezvano stavila iznad i izvan naše historije te je sa imaginarnim partijama i pokretima počela da operiše kao sa ispreturanim šahovskim figurama koje bi htjela da nekako uklopi u svoju generalnu strategiju, ali koje ispadaju iz igre prije nego što bi u nju i mogle biti uključene. Detalji kombinatorike, čak i sa njenog stanovišta, na kraju ispadaju smiješni. Zašto bi, na primjer, »katolički Hrvati« imali pravo na teološku, a »pravoslavni Srbi« samo na laičku partiju, kad su i jedni i drugi kršćani? Ili je možda jedna kršćanska orijentacija manje vrijedna od druge? Ili, zašto bi dispozicija za liberalizam bila privilegija samo Srba, a ne i Hrvata i drugih naših naroda i narodnosti? Zašto bi Muslimani (ili muslimani) u Bosni i Hercegovini imali zasebnu partiju, a ne i Srbi i Hrvati koji skupa sa njima žive u istoj republici? Ne bi li »đavo došao po svoje« što se tiče demokratije čim bi staljinistička grupacija na bilo koji način došla na vlast? I, u krajnjoj liniji, kakva bi bila funkcija ove šarolike partijske družine kada bi iz grozničavog kovitlaca desničarskih političkih fantazmagorija niz tobogan snova bila skliznuta u našu stvarnost? Gdje bi tu bilo mjesto SKJ?

Bar danas, desnica nije pokušala da odgovori na ova pitanja. Ne zna se, zapravo, šta ona više priželjkuje: da li novo »ujedinjenje« iz 1918. godine (samo, između koga: hrvatskog neoklerikalizma, srpskog liberalizma i neke »reislamizirane partije«? — ili drugih snaga o kojima ništa pouzdanije ne zna ni ona sama), ili novo rasulo iz 1941. godine (koje ne bi bilo ništa manje vjerovatno, ako ne i mnogo realnije, budući da desnica bez ikakvog promišljanja ide na buđenje mnoštva tek zapretanih strasti)? Još je zanimljivije upitati: kako bi na ovoj operetnoj sceni izgledao inauguralni čin »demokratske alternative«? Desnici bi, izgleda, najviše odgovarala predstava u čijem bi se preludiju SKJ, nakon što bi odsvirao posljednju partituru iz svoje uloge, džentlmenski poklonio pred novim akterima i teatralno izdeklamovao: »Izvolite, gospodo, mi smo izveli revoluciju, a sada je red na vas, mi se povlačimo.« No ona ne bi imala ništa protiv ni druge postave: frakcionaško razjedinjenje SKJ »iznutra«, raspad kolektivnog rukovodstva, konstituisanje frakcija u nove partije itd.

Stoga bi, bar sa stanovišta našeg historijskog iskustva, bilo neozbiljno započinjati teorijsku raspravu o sadržaju desničarske »demokratske alternative«, ne zato što to neko ne bi htio ili arogantno odbijao, nego zato što je on, zajedno sa svim ostalim pretpostavkama desničarske kritike, već davno poznat i izdiskutovan.

U zahtjevu za »demokratskom alternativom« desnica se služi i ideološkim nekorektnostima. Ona na zapadnog čitaoca stalno želi da ostavi utisak kako su jugoslovenski komunisti unaprijed opredijeljeni protiv samog pojma višepartijskog sistema i kako s tipičnom staljinističkom upornošću nastoje da mu poreknu bilo

Digitized by Google

kakvu teorijsku i historijsku vrijednost. U našem marksističkom mišljenju o tome, međutim, ne može biti ni govora. Naši marksisti su već odavno izrekli svoj kritički sud o vrlinama i nedostacima partijskog pluralizma zapadnog tipa, posmatrajući ga u kontekstu uslova u kojima su nastali građanska demokratija i parlamentarizam. Njegov politički dignitet niko ozbiljan od naših teoretičara nigdje nije poricao. Zar jugoslovenska marksistička misao nije, zajedno sa evrokomunizmom, u njegovim današnjim formama otkrila čak i mogućnost legalne uspostave socijalizma zapadne provenijencije pod rukovodstvom radničkih partija koje su sagledale realnost svog povijesnog trenutka i prihvatile partijski pluralizam kao legitimni oblik svoga djelovanja? Stoga je smiješno govoriti o našoj navodnoj dogmatskoj negaciji ovog načina političkog organizovanja, a još manje o potcjenjivanju njegovog značaja za savremeni Zapad. Međutim, desnici je ova insinuacija neophodna da bi na dosta proziran način kritiku njene »demokratske alternative« poistovjetila sa kritikom partijskog pluralizma općenito te da bi i Tita i jugoslovenske komuniste predstavila kao zaklete neprijatelje zapadne demokratije.

Pred zapadnim čitaocem desnica, zapravo, prikriva činjenicu da naša politička teorija i praksa odbijaju partijski pluralizam samo u onoj mjeri u kojoj se on pokazuje kao revolucijom prevaziđen model političke organizacije socijalističkog društva. Stavovi naše marksističke teorije (ako se izuzmu pokušaji njene anarhističke inovacije) u tom pogledu su također nedvosmisleni. Navešćemo jedno mišljenje koje ih možda izražava na najlapidarniji način. »Pretpostavimo — piše Branko Horvat — da je zauzet kurs na formiranje više partija. Tada bi se, sudeći po događajima posljednjih nekoliko godina, sadašnji jedinstveni komunistički pokret vjerovatno pocijepao na konzervativno i progresivno krilo. Nadalje. s obzirom na brojnost seljaštva i na nekadašnje tradicije seljačkih stranaka, pojavila bi se vjerovatno i jedna seljačka partija. A ta bi po prirodi stvari bila konzervativna. Dalje, još uvijek značajne razlike u nerazvijenosti pojedinih krajeva čine prirodnu osnovicu za formiranje političkih stranaka s različitim interesima. Na kraju, Jugoslavija je i višenacionalna zemlja s još neiživljenim nacionalnim antagonizmima i značajnim nacionalno-kulturnim razlikama. Po svim tim osnovima mogle bi se formirati stranke. A ako se dva ili više osnova poklope, stranke bi se po prirodi stvari mogle razviti u žestoko neprijateljske grupacije. U takvim uslovima višepartijski sistem bi zemlju najvjerovatnije bacio u teške nacionalističke sukobe kakvi su se, uostalom, i javljali prije rata. Socijalizam i privredni razvoj otišli bi u drugi plan, međunarodni prestiž Jugoslavije sveo bi se na predratni balkanski nivo, a *umjesto stvarne demokratizacije, imali bismo razbuktavanje borbe za vlast.* Iz tih razloga višepartijski sistem očigledno nije poželjna alternativa.«[1] Đilasova platforma »pluralis-

[1] B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu*, »Mladost«, Zagreb, 1969, str. 237—238 (*kurziv* — F.M.).

Digitized by Google

tičke rekonstrukcije« ne uživa, dakle, nikakvu podršku naše marksističke teorije, i to ne samo one koju bi poneki maliciozni zapadni ili domaći radikalni kritičar mogao nazvati »oficijelnom«, nego ni one koja bi se najmanje mogla smatrati ortodoksnom. Jer ta je teorija jedinstvena u stavu da perspektiva jugoslovenske revolucije nije ni u višepartijskoj ni u tradicionalnoj monopartijskoj alternativi, nego u postupnom odumiranju svih oblika klasičnog partijskog organizovanja, o čemu je Kardelj u svojoj posljednjoj studiji veoma iscrpno pisao.

Nastojanjima »desne alternative« kod nas je na specifičan način pogodovala i platforma *partijskog federalizma* kojom se htjeo supstituirati demokratski centralizam kao princip organizovanog ustrojstva SKJ.

Ideologija »partijskog federalizma« pojavila se negdje početkom sedamdesetih godina i vremenski i sadržajno bila je podudarna s nastupanjem »masovnog pokreta« u Hrvatskoj i »liberalizma« u Srbiji. Ideolozi »masovnog pokreta« su najprije pošli od kritike demokratskog centralizma. Ovaj organizacioni princip, po njihovom mišljenju, karakterističan je za partije koje su se povijesno oblikovale po Lenjinovom modelu boljševizma i koje se danas nazivaju »partijama stare ljevice«. Njegova se imanentna proturječnost uvijek ogledala u nemogućnosti da pomiri dva suprotna načela — demokratiju i centralizam. Tu je proturječnost, međutim, razrješavala sama praksa u tom smislu što su razdoblja demokratije bila relativno rijetka i što se demokratski centralizam na izabranim metodološkim pretpostavkama — disciplini, pravu većine, apsolutiziranom hijerarhijskom odnosu viših i nižih odnosa i slično — vrlo brzo pretvarao u birokratski centralizam. Takva sudbina je, prema ideolozima »masovnog pokreta«, zadesila i SKJ kao partiju koja, i pored obračuna sa staljinizmom, nikad nije do kraja presjekla pupčanu vrpcu sa boljševičkom tradicijom. Zato je SKJ trebalo osloboditi od teorijske i genetičko-historijske vezanosti za Lenjina, destaljinizaciju dovesti do radikalnih konzekvenci i potpuno se isključiti iz celokupnog savremenog komunističkog pokreta jer je on još uvijek pod uticajem lenjinizma. SKJ se, u takvoj viziji, morao »osavremeniti« ako je želio da bude »moderna politička partija«, a prvi uslov za takvu transformaciju bio je sagledan u napuštanju demokratskog centralizma. »Masovni pokret« je pri tom izvršio dvije krupne historijske inverzije: on je, pod vidom kritike birokratskog centralizma, htio da porekne bilo kakvu vezu našeg pokreta sa duhom i tradicijom sovjetskog Oktobra (na kojima je i sâm Tito toliko insistirao) i istovremeno da dovede u pitanje opstanak SKJ kao jedinstvene revolucionarne partije, jednostrano poistovjećujući unitarizam i demokratski centralizam. Rješenje, koje je on ponudio, bilo je potpuno na liniji građanske restauracije. Usvajajući »partijski federalizam« kao svoju programsku platformu, »masovni pokret« je postulirao suverenost republičkih saveza i (bar u Hrvatskoj) vezao je za ekonomsku i poli-

Digitized by Google

tičku suverenost i njihove poznate modalitete (specifična vrijednost dinara, definicija Hrvatske kao države hrvatskog naroda, samostalno predstavništvo u OUN, republička vojska i milicija i slično). U ovakvoj viziji, s obzirom na agresivnost samog »masovnog pokreta«, nesporno je da bi platforma »partijskog federalizma« legalizovala partijski pluralizam koji bi, kada se imaju na umu ispoljene tendencije, vodio postupnoj eliminaciji vodeće uloge SKJ i uspostavi dominacije neke vrste građansko-klerikalne stranačke koalicije. Stoga nije čudno što se ekskluzivnost »partijskog federalizma« iskazala naročito u njegovom zahtjevu za »nemiješanjem u unutrašnje stvari SR Hrvatske« i za isključenjem prava većine u jedinstvenoj strukturi SKJ. Nije potrebno posebno napominjati da je, zapravo, bila riječ o partijskom konfederalizmu i radikalnoj reviziji revolucionarne strategije koja je komunističku inspiraciju u izgradnji socijalističkog samoupravljanja htjela da zamijeni onom građansko-nacionalističkom i klerikalnom koja se pozivala čak i na ideje kršćanskog socijalizma.

Platforma »partijskog federalizma« bila je bliska i »liberalizmu« u Srbiji. Nespreman da se pod pritiskom čaršije i političkog andergraunda (a možda i sa prećutnim pristankom — pitanje motiva ovdje ćemo ostaviti po strani) odupre ispoljenim oblicima opozicionog djelovanja, liberalizam je brzo podlegao uticaju sentimenta desnice o mogućnosti izgradnje »srpskog nacionalnog socijalizma«, kojoj je u velikoj mjeri odgovarala anarhistička fraza »nove ljevice« i nekih »radikalnih marksista«. O tom spoju desnice i »vanpartijske ljevice« najbolje je svjedočila njihova uzajamna podrška početkom sedamdesetih godina, a njemu je pogodovalo i uvjerenje jednog dijela tadašnjeg srpskog rukovodstva da se stavovi 21. sjednice Predsjedništva SKJ odnose uglavnom na nacionalizam u Hrvatskoj. Ideološko savezništvo desničarskog, anarholjevičarskog i liberalističkog raspoloženja moralo je također rezultirati postulatom za »modernizacijom« SKJ koji je isključivao zahtjev za specifičnom vrstom partijskog pluralizma (toleranciju »novoljevičarskih« grupa i institucionalizirane oblike izražavanja i djelovanja srpske desnice i slično). Nije slučajno što su upravo u takvom konglomeratu pozicija mogli da se razviju i pogledi na legalizaciju pluralizma u okvirima SSRNJ kao daljnjeg koraka u »demokratizaciji« našeg političkog života. Ovdje ostavljamo po strani pitanje u kojoj je mjeri Socijalistički savez, kakvim je bio zamišljen u ulozi konkurenta SKJ, ličio na varijantu »masovnog pokreta«. Važnija je od toga činjenica da su sve pomenute grupacije smatrale, kao i njihovi istomišljenici u »masovnom pokretu«, da je demokratski centralizam zastario princip partijskog organizovanja i da ga treba isključiti, naročito u saveznom partijskom vrhu. »Novi ljevičari« su kao alternativu bili, slično desničarima, ponudili trockističku platformu o *»ad hoc* opoziciji« koja se nimalo nije razlikovala od programa legalizacije partijskih frakcija. Desnica je posredstvom čaršijskog i literarnog mnjenja uporno pronosila glasine o potrebi za »nacionalnom partijom« koja bi mogla biti i komunistička, samo neka

Digitized by Google

bude nacionalna. I ovdje se iskristaliziralo zajedničko mišljenje da rješenja treba tražiti van demokratskog centralizma i, kao što se moglo i očekivati, ona su također sagledana u perspektivi građanske restauracije, partijskog federalizma i »pluralističke obnove« političkog života.

Slične poglede mogli smo susresti sedamdesetih godina i kod ideologâ tehnokratizma (misao da naučno-tehnološka revolucija u našim razvijenim sredinama stvara uslove njihove samodovoljnosti, što se onda moralo odraziti i na stanovište o partijskom federalizmu kao mogućoj alternativi demokratskom centralizmu). Iskustva su, međutim, bila gotovo identična. Za partijski federalizam su se uporedo zalagali dijelovi rukovodstva koji su htjeli da na različite načine prednjače ispred svog vremena, kao i oni opozicioni krugovi koji su u savezu sa njima sagledavali šanse za svoju legalizaciju. U takvom kontekstu treba promatrati mišljenja, koja se mogu čuti i danas, da se mora imati više sluha za partijsku i vanpartijsku manjinu budući da se ona, navodno, pojavljuje kao nosilac avangardnih ideja. Zagovornici takvih mišljena pri tom su zaboravljali da je u našoj partijskoj historiji manjina, kojoj bi to bilo omogućeno, uvijek težila ka konstituisanju u zasebnu frakciju ili opozicionu grupu te da su se kopiranja i preuzimanja iskustava građanskih stranaka u ovom pitanju stalno pokazivala kao pogubna za jedinstvo revolucionarnih partija. Ona su zakonito vodila transformaciji demokratskog centralizma u partijski federalizam.

IV

Najmanje tri značajna razloga nisu do sad išla u prilog »desnoj alternativi«: ekonomski, nacionalno-politički i kulturni.

Društvena nauka nije ustanovila neku strožu uzročnu vezu između višepartijskog sistema i stupnja ekonomskog napretka društva koji bi se, pod uslovima jednakog starta u pogledu zatečenog nivoa proizvodnih snaga, iskazao povoljnijim od rezultata postignutih u uslovima jednopartijskog sistema. Iskustvo je pokazalo da, bez obzira na ideološke sheme (najčešće pretvorene u predrasude), problematiku oblika partijske organizacije političkog sistema treba promatrati odvojeno od tipa ekonomike (planske ili tržišne). Planska ekonomika ne mora biti vezana isključivo za jednopartijske sisteme, kao što ni tržišna ekonomika ne mora biti vezana za partijski pluralizam. Snažni elementi etatizma već odavno postoje u razvijenim kapitalističkim društvima. S druge strane, tip socijalističkog društva kao što je naše već je uspješno ostvario tendencije ka prevazilaženju klasičnog jednopartijskog sistema sa njegovim kruto shvaćenim »monolitizmom« (centralistička organizacija partije sa ekskluzivnim središtem političke moći, transformacija demokratskog centralizma u birokratski, stvaranje vještačke »socijalističke nacije« i slično). Svi ovi procesi pozitivno su uticali na destrukciju dogme o plan-

Digitized by Google

skoj privredi kao jedinom obrascu socijalističke ekonomike, i o tržišnoj privredi kao »kapitalističkom« nasljeđu koje treba što prije prevladati ako se ne želi skrenuti u prostore »desnog revizionizma«. No, s druge strane, oni su demantovali i suprotnu dogmu prema kojoj se tržišna privreda može uspješno razvijati samo pod pretpostavkom postojanja višepartijskog sistema.

»Desna alternativa« doživjela je kod nas poraz upravo na ovoj drugoj dogmi. Uspješan prelaz jugoslovenskog društva sa centralističkog modela privređivanja na onaj tržišni (bez obzira na sve potrese kojih nije bilo malo) nije istovremeno pratila i »pluralistička rekonstrukcija« koju je desnica, naročito početkom sedamdesetih godina, očekivala gotovo sa izvjesnošću ostvarivanja nekog prirodnog zakona. Takva očekivanja desnica je s nestrpljivom nadom ispoljila i poslije Titove smrti, predviđajući brz raspad sistema socijalističkog samoupravljanja. (Poistovjećujući »pluralističku rekonstrukciju« sa obnovom nacionalnih partija, Đilas je samo konkretizovao svoju teoriju o »subjektivnim snagama«, prema kojoj »u stvari treba osigurati što slobodnije kretanje, da jedne subjektivne snage potiskuju druge, a ne da samo jedne uzmu monopol društvenog života. Da li treba i ovog puta naglasiti da se pri tom misli da se taj proces obavlja na tlu socijalizma i da su te snage »jedne« i »druge« socijalističke, samo »jedne« manje, a »druge« više demokratske).

Da slobodno djelovanje ekonomskih zakonitosti ne mora samo po sebi biti praćeno i slobodnim djelovanjem »zakonitosti političkog života« (koje bi političku konkurenciju uključivale kao mehanički refleks ekonomske konkurencije), potvrdio je i stav jugoslovenske radničke klase. Izlaz iz brojnih ekonomskih teškoća ona nije potražila u obnovi višepartijskog sistema niti u obratu svoje klasne svijesti prema kategorijama građanskog nacionalizma. Stoga ni buržoaska restauracija kod nas nije imala ni približno onoliko izgleda koliko su to očekivali njeni ideolozi te je najvećim dijelom ostala samo postulat grupa i pojedinaca (nekih usamljenih intelektualnih krugova, razočaranih intelektualaca, bivših revolucionara i slično) koji se, čak ni u nedostatku bilo kakvih kriterija, ne bi mogli tretirati kao revolucionarni subjekti.

U takvom svjetlu treba posmatrati i nacionalno-politički aspekt »desne alternative«. Kad se kod nas koncept integralnog (unitarnog) jugoslovenstva pokazao kao historijski nepodoban i kada je zajedno s njim odbačena i teorija o »socijalističkoj naciji« (bolje rečeno, »nad-naciji«), desnica je odmah sagledala šansu za obnovu nacionalnih partija i za svoje uklapanje u izgradnju »nacionalnog socijalizma« (hrvatskog, srpskog, u natuknici čak i islamskog itd.). Ova svojevrsna mimikrija desničarske ideologije u oblandi marksističkih kategorija proizišla je iz spoznaje njenih zagovornika da radničkoj klasi više nije mogao da bude privlačan tradicionalni desničarski instrumentarij koji je operisao pretežno pojmovima buržoaskog načina mišljenja te je bio demodi-

Digitized by Google

ran naročito za mlađu generaciju. Desnica je stoga htjela da svoju terminologiju »osavremeni« u onoj mjeri u kojoj je ona, za potrebe građanske restauracije, trebalo da izgleda kao revolucionarna i socijalistička. Međutim, pošto proces nacionalne identifikacije kod nas nije završio nacionalizmom niti separatizmom, nego osjećaj jugoslovenstva razvio na osnovama zajedništva i svijesti o organskoj pripadnosti nacija i nacionalnosti jedinstvenoj jugoslovenskoj zajednici, i izgledi »desne alternative« za dezintegraciju socijalističkog samoupravljanja po osnovi »nacionalnih socijalizama« postajali su sve bljeđi. Njihovom oživljavanju nisu mogli da doprinesu ni intenzivirana Đilasova nastupanja poslije Titove smrti posredstvom kojih je jedan dio zapadne štampe htio da »desnu alternativu« već sagleda u predziđu jugoslovenskog socijalizma.

Kritika ove »alternative« ne može zaobići ni njen kulturno-psihološki aspekt. Njeni zagovornici kao da su svjesno ostavili po strani problem *političke kulture* kao nužnog preduslova tolerancije bez koje bi se zapadnjački pluralizam, da je nije bilo, raspao prije nego što bi bio i konstituisan. Pod pretpostavkom da u nekoj imaginarnoj »višepartijskoj obnovi« SKJ i ne figurira kao jedna od stranaka u konkurenciji, postavlja se pitanje — da li bi političke snage na koje se desnica poziva ustupale jedna drugoj vlast po konstitucionalnoj proceduri ili bi težile brutalnoj diktaturi čim bi im se pružila šansa da makar za najkraće vrijeme dođu na vlast?

Sve su to pretpostavke kojima se može baviti ili savršen nepoznavalac naših političkih mentaliteta, ili politički manipulator kome je iz subjektivnih pobuda i zbog nezadovoljenih ambicija stalo da po svaku cijenu razori jedno stanje, ne zato što objektivno ne valja, nego zato što nije pravljeno po mjeri nečijeg »Ja«. Tako »desna alternativa«, zapravo, zaziva ukletu geteovsku Valpurginu noć, s njenim balom vampira, vještica, vilenjaka i svega onog opskurnog svijeta koji je revolucija potisnula u suterene historije, ali koji uvijek traži šansu za neku novu političku orgiju. Ali njena nabijeđena historijska misija i ne bi se mogla vršiti u drugačijem ambijentu jer joj krajnji cilj ne bi bio ništa drugo do pretvaranje izazvanog političkog haosa u desničarsku diktaturu.

Kad se imaju na umu svi nabrojani činioci koji su ovu alternativu stalno držali na marginama historijskog kretanja, biće očigledno da su se zamisli njenih nosilaca mnogo više kretale u području političke *pseudologiae phantasticae* nego realno mogućeg povijesnog iskustva. Ali, čini se, naša marksistička kritika ipak nije posvetila dovoljno pažnje njenim koncepcijama, kao da je ponekad smetala s uma da njen zadatak nije da kritički rasvjetljava samo aktualitet, nego (možda još i više) i virtuelitet društvenog zbivanja — ono što hoće da postane stvarnost mada u onom aktuelnom za to nema velikih izgleda.[2]

[2] Izlažući kritici gledišta građanskih teoretičara, prema kojima je partijski pluralizam najviši oblik političke demokratije, Predrag Vranicki je, kritikujući platformu M. Đilasa, ujedno dao i lapidarnu kriti-

Digitized by Google

Iskustvo sa »desnom alternativom« zapravo je pokazalo da je ona neodgovorna najprije prema snagama na koje potencijalno računa obećavajući im historijski povratak, i da istovremeno nastupa s naivnošću za koju je ponekad teško odrediti da li proizlazi iz rafinirane želje za obmanom ili iz običnog očaja. Drugačije se ne može protumačiti njeno uvjerenje da bi se višepartijski balet, koji bi se počeo igrati pod dirigentskom palicom njenih ideologa, i uz taktove zapadnog političkog liberalizma, mogao izvoditi po pravilima ustavno zagarantovane izborne igre, s parlamentarističkom prefinjenošću i džentlmenskim stiskom ruke nakon izgubljene izborne bitke, uz čestitke na pobjedi i uz obećanje da će se biti u konstruktivnoj opoziciji do narednog turnusa. Čini se da bi realnosti ipak bila bliža krležijanska vizija naše političke apokalipse kojoj bi prethodilo razbijanje lampi u našem političkom podzemlju kao uvod u opštu tuču i sijevanje noževa u toj tenebralnoj tmini prema kojoj je antički Had još uvijek slika edenskog užitka i blagodeti.

---

ku »desne alternative: »Isto takvo neshvatanje — piše Vranicki — pokazuje i M. Đilas u svojoj kritici komunizma (»La nouvelle classe«, Pariz, 1957), u kojoj ponavlja stare kritike historijskog materijalizma, kao i stavove o birokraciji kao klasi, pri čemu pokazuje nedovoljno poznavanje marksizma. Međutim, osnovno neshvatanje sastoji se u pokušaju da se komunizam izjednači sa staljinizmom i prikaže staljinističku deformaciju kao nužnost. Poput svih socijaldemokrata, jedini lijek vidi u aplikaciji političkog sistema građanske demokracije, ne razumijevajući da je historijski zadatak socijalizma ne da ponavlja pređene historijske etape, nego da razvija nove forme demokracije, dublje i sadržajnije, one forme koje će jedino omogućiti prevladavanje ljudske otuđenosti, neslobode, potčinjenosti. A to više nije moguće pomoću građanskih formi političke demokracije, koje su svoj historijski zadatak izvršile, nego preko ostvarivanja ekonomske, direktne demokracije (radnički savjeti i društveno upravljanje uopće) koja, u krajnjoj liniji, vodi prevladavanju svake politike uopće. Ne shvaćajući te temeljne razlike, Đilas je nužno ostao po strani i protiv suvremenog historijskog progresivnog kretanja« (Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 572).

Digitized by Google

Milutin S. Milošević

»Preinstitucionalizacija« socijalističkog samoupravnog društva?

Svojim člankom *Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu* (»Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 79—104) Neca Jovanov je predložio raspravu o problemima savremene države u socijalizmu, o njenoj ulozi i funkcijama. Iako je razmatrao niz aktuelnih pitanja vezanih za ulogu i funkciju države u socijalizmu uopšte, Jovanov se najviše kritički zadržao na problemima jugoslovenske države, tretirajući njene klasične i »nove«, »posredničke« funkcije.

Po našem mišljenju, neki stavovi N. Jovanova zaslužuju pažnju i razjašnjenja. Zato ćemo pokušati, prihvatajući dijalog, da se zadržimo na onim stavovima druga Jovanova koji apostrofiraju povećanu opasnost od širenja državnih funkcija i »nadležnosti« u uslovima daljeg razvoja i produbljivanja socijalističkog samoupravljanja.

O opasnostima po vladajuću društvenu poziciju radničke klase od jačanja državnih funkcija dovoljno je rečeno u klasičnoj, a i našoj marksističkoj literaturi, naročito posle uvođenja sistema socijalističkog samoupravljanja. Čini se da je Jovanov tretirao ovaj problem više radi toga da bi dokazao kako i u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu poslednjih »deset i više godina« postoji realna opasnost od nadređivanja socijalističke države samoupravnom društvu.

Digitized by Google

1. Pozivajući se na zvanične konstatacije Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije i Saveznog zavoda za društveno planiranje, drug Jovanov konstatuje da materijalna osnova samoupravljanja u »proizvodnom delu privrede«[1] već desetak i više godina stoji na nivou proste reprodukcije i, na osnovu toga, zaključuje da se u ovom »delu privrede« nije razvijalo ni samoupravljanje. Pošto radnička klasa nije ovladala celinom društvene reprodukcije (niko nije ni tvrdio da jeste), zato, po Jovanovu, nije mogla da ovlada ni »političkom pozornicom jugoslovenskog društva, svim njegovim samoupravnim, političkim i državnim organizacijama, zajednicama do nivoa globalnog društva«.

Drug Jovanov konstatuje da su investicione odluke (30.000 važećih investicionih odluka) snagom političkih faktora pokrivene, zbog čega su parcijalni interesi politizirani odlukama o trošenju akumulacije, što je uslovilo otvaranje ne samo socijalnih nego i političkih frontova unutar same radničke klase. Nastavljajući ovu misao, Jovanov kaže: »Ako je, dakle, radnička klasa sa svojim interesima i institucionalno najpre isparcelisana, pa zatim iskonfrontirana, a političkim pokrićem investicionih odluka njeni parcijalni interesi pretvoreni u političke interese — socijalno i politički do te mere iskonfrontirana, veliko je pitanje da li ona u tom slučaju objektivno može biti osnovni subjekt socijalne revolucije« (str. 98).

Ne treba se sporiti oko činjenice da radnička klasa u našem samoupravnom sistemu još nije ovladala celinom društvene reprodukcije jer još nisu potpuno razbijeni otuđeni centri moći. Problem, dakle, nije u tome, već u konstataciji druga Jovanova da je radnička klasa Jugoslavije isparcelisana (dakle, nejedinstvena, razbijena), pa, prema tome, i iskonfrontirana, i zato ne može biti objektivno osnovni subjekt socijalne revolucije. Znači, ona ne predstavlja jedinstvenu društvenu snagu revolucije koja teče. Ko je onda predstavlja? Drug Jovanov je trebalo to da kaže.

Socijalna, ideološka i politička dezintegracija radničke klase posledica je, po Jovanovu, obezvređivanja, u maksimalno mogućoj meri, onog rada koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra i valorizacije rada ljudi koji stvaraju norme kao rada veće specifične težine. Zato Jovanov i veruje da radnička klasa, tako »isparcelisana« i »iskonfrontirana«, nije u stanju da obezbedi dalje jačanje i produbljivanje socijalističkog samoupravljanja. Za Jovanova ni radnička većina nije »merilo radničko-klasnog karaktera društveno-političkih organizacija[2], zajednica i samoupravnih i drugih institucija«, jer ona »može biti legalizacija manipulacije radničkom klasom, radnicima i *njihovim autentičnim interesima*«

[1] Nije jasna podela privrede na »proizvodni« i ostali »neproizvodni« deo, jer je ona jedinstvena i u ostvarenoj podeli rada svi »delovi« privrede obavljaju određenu funkciju ukupne društvene reprodukcije.

[2] Znači, celokupna idejno-politička akcija Saveza komunista na obezbeđivanju radničke većine, kako u svojim redovima tako i u drugim organizacijama i organima, nije jedan od sadržaja radničko-klasnog karaktera samoupravnog društva u našoj zemlji.

Digitized by Google

(*kurziv* — M. S. M., str. 100). Ovu svoju misao i tvrdnju Jovanov zaključuje konstatacijom: »Nije mali broj odluka koje su formalno-pravno donele institucije u kojima je ostvarena radnička većina, a one — institucije — ipak donose relativno veliki broj odluka koje su po svojim posledicama u direktnom sukobu sa interesima radnika čiji su delegati *glasali* (a ne odlučivali) za te odluke, a zatim i u sukobu sa autentičnim interesima radničke klase kao celine« (str. 100—101). Kakvo li mišljenje o radničkoj većini u samoupravnim organima i delegatskim skupštinama, o radnicima-delegatima koji glasaju za odluke uperene protiv autentičnih interesa ne samo njihovih delegacija i delegatskih baza već i radničke klase u celini! Nema druge — samoupravljanje je formalizovano i u njemu postoji snažan faktor koji obezbeđuje da radnici glasaju kako on želi.

2. Jačanje državnih funkcija u društvu (kako klasičnih tako i »posredničkih«) Jovanov vidi u prevelikoj institucionalizaciji jugoslovenskog društva, tako da je »hiperprodukcija institucija postala ograničavajući faktor ostvarivanja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte« (str. 92), što je imalo za posledicu uvećanje, hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi[3], uz primenu odgovarajućih sredstava i mera kojima se obezbeđuje zahtevano ponašanje ljudi prema njima.

Razvijajući dalje ovaj svoj stav, Jovanov konstatuje da je rad ljudi koji stvaraju norme po moralnoj i materijalnoj vrednosti izbio na prvo mesto. Mnogi inženjeri i tehničari, a zatim i kvalifikovani radnici odlaze iz materijalne proizvodnje u kojoj ostaju oni koji za posao nemaju drugih alternativa. I oni bi rado napustili materijalnu proizvodnju, ali nemaju mogućnosti za to. Oni koji su otišli iz materijalne proizvodnje, a predstavljali su proizvodno i revolucionarno jezgro radničke klase, žrtvuju svoju struku, »a u izvesnoj meri i ideologiju radničke klase u korist boljeg socijalnog statusa« (str. 93). Dakle, raste državni aparat i aparati u »posredničkim« institucijama (bankama, osiguranju, SIZ-ovima i drugima) i ne moramo se oko toga sporiti. Međutim, ako se on regrutuje od kadrova iz proizvodnog i revolucionarnog jezgra radničke klase, koji, na jednoj strani, osakaćuju radničku klasu, a na drugoj napuštaju ideologiju radničke klase u korist boljeg socijalnog statusa (birokratizuju se), onda nema neke velike perspektive za samoupravni socijalizam.

Konstatujući da je jugoslovensko društvo preinstitucionalizovano, Jovanov kategorički tvrdi da su samoupravne institucije samo u nazivu samoupravne (»one atribut *samoupravne* imaju i u svom nazivu«, a reč je o tome da su one samo formalno-pravno samoupravne). Uvećanje pravnih normi (državnih i samoupravnih)[4] onemogućuje samoupravnu akciju proizvođača, a njihovo ponaša-

[3] Dr Jovanov naglašava da se po broju pravnih normi (državnih, paradržavnih ili kvazisamoupravnih i samoupravnih) naša zemlja nalazi na prvom mestu u svetu, što znači da je društveni život i po širini i po dubini potpuno pravno normiran.

Digitized by Google

nje po normama koje su im namenjene značilo bi »programirano ponašanje robota«[5]. Tako se stvaraju prostori za razne alternative suprotne samoupravljanju.

Za stvaranje i širenje institucija i pravnih normi Jovanov okrivljuje društveno-političke organizacije, prema tome i Savez komunista Jugoslavije, kao idejno-politički, kohezioni faktor i avangardnu snagu radničke klase i celog socijalističkog samoupravnog društva. Drug Jovanov tvrdi da su se one manje-više iscrpljivale u svojoj aktivnosti najpre u stvaranju institucija i normi, a zatim u obezbeđivanju obaveznosti da se ljudi po tim normama ponašaju. Uključile su se, dakle, potpuno u sistem i identifikovale se sa njegovom državno-pravnom suštinom.

Kada su već stvorene norme ponašanja ljudi, koje su im nametnute, one, po Jovanovu, žive svojim životom potpuno suprotnim realnom životu i društvenoj praksi. Između nametnutih normi i stvarnog života postoji ne mala provalija. Radnička klasa formira svoje institucije koje normiraju društveni život i nema mogućnosti da ih stavi pod svoju kontrolu.[6] Izgleda da je naš društveno-ekonomski sistem samo u nazivu samoupravni, jer je samoupravljanje radnika puka formalnost. Radnici u organizacijama udruženog rada i građani u mesnim zajednicama formalno-pravno usvajaju odluke koje su im nametnute kao obaveza. Država i »posredničke« institucije, koje su pupčanom vrpcom vezane za državu, uz idejno-političku i društvenu podršku Saveza komunista i drugih organizovanih svesnih društvenih snaga, manipulišu radničkom klasom, radnim ljudima i građanima. To Jovanov nedvosmisleno kaže: »Jedna ista činjenica može se potpuno divergentno kvalifikovati — za neke ljude je postojanje dva i po miliona ljudi u delegatskom sistemu merilo demokratičnosti jugoslovenskog društva, za druge ljude (uglavnom i za mene) je taj isti broj ljudi kojim se može manipulisati« (str. 100).[7]

3. Neca Jovanov tvrdi da je akcija Partije stalno »oscilirala između države i samoupravljanja« i da se sada nalazi u »definitivnoj praktičnoj (akcionoj) političkoj neopredeljenosti u tom sukobu«. Stav toliko jasan da jasniji ne može biti. Zar Savez komunista Jugoslavije nije od prvog dana imao kristalno jasan idejno-poli-

---

[4] Ostavićemo ovom prilikom po strani tretiranje samoupravnih normi kao pravnih normi u državno-pravnom smislu.

[5] Kakvo li mišljenje druga Jovanova o našoj radničkoj klasi, o njenom položaju i istorijskoj ulozi u izgradnji samoupravnog sistema i likvidaciji klasnog društva uopšte! Šta znači njegova preporuka da samoupravljači ne treba da se ponašaju po mnogim nametnutim normama, jer će u tom slučaju to biti programirano ponašanje robota.

[6] Očekivalo se da će Jovanov i reći kako radnička klasa treba i mora da stavi institucije koje je sama stvorila pod svoju kontrolu.

[7] Drug Neca Jovanov u tekstu veoma često upotrebljava reč »može« kada ne želi da do kraja bude jasan u svojim stavovima. Međutim, u kontekstu njegovih razmišljanja o pojedinim aktuelnim problemima naše samoupravne društvene prakse jasno se vidi da ono »može« sadrži kategorički stav, tvrdnju. To potvrđuje i ovaj citirani stav u kojem ograda »uglavnom i za mene« nema veću vrednost.

Digitized by Google

tički stav o odnosu države i samoupravljanja i zar nije svojom idejno-političkom akcijom u razvoju i produbljivanju sistema socijalističkog samoupravljanja otvorio proces odumiranja socijalističke države? Šta je Savez komunista kao avangarda radničke klase učinio za ovih trideset godina samoupravljanja ako je bio neutralan, »politički neopredeljen!« u objektivno postojećem stalnom sukobu između države i samoupravljanja? Ne treba mnogo pameti i teorijske potkovanosti pa da se vidi ko bi u tom sukobu, uz »političku neopredeljenost SKJ«, pobedio.

Ako se složimo sa Jovanovim da postoji stalna opasnost od nadređivanja socijalističke države društvu u uslovima izgradnje novog, socijalističkog društva (što u teoriji nije ništa novo da bi Jovanov trebalo posebno da apostrofira), ne možemo se složiti sa potpunim negiranjem pozitivne uloge socijalističke države. Međutim, u Programu SKJ jasno je definisana uloga socijalističke države u uslovima samoupravljanja: »Državni organi su međutim još značajan faktor u vršenju niza društvenih funkcija u odnosu na privredu i na ostale sfere društva. Uloga države u toj oblasti društvenih odnosa ne proizlazi iz političke vlasti koju ona ima, niti iz ekonomskog monopola, već iz činjenice da se i država sama menja, to jest da u toj oblasti ona postaje, i sve više *mora postajati* (*kurziv* — M. S. M.), sistem teritorijalno-političke samoupravne organizacije proizvođača-potrošača i njihova društveno-ekonomska zajednica na svim nivoima od opštine do federacije.« U odeljku gde se apostrofiraju osnovni nosioci socijalističkog društvenog razvitka Program utvrđuje kao osnovnog nosioca i komunu kao osnovnu političko-teritorijalnu i društveno-ekonomsku samoupravnu zajednicu radnih ljudi. Po Jovanovu, međutim, opštine su u »vertikalnoj decentralizaciji« države u malom, autarkične celine u kojima vlada vlastita birokratija.

Ove jasne programske osnove i ciljeve, usvojene na Sedmom kongresu 1958. godine, Savez komunista nije imao potrebe da menja ni u jednom svom kasnijem dokumentu, već ih je samo dalje razrađivao i primenjivao u samoupravnoj praksi.

Jovanov ima veoma kritički stav prema Savezu komunista. Tvrdi da se posle trideset godina samoupravljanja Komunistička partija, odnosno Savez komunista »nije definitivno razveo (kakvog li izraza!) od države i usidrio u svoje socijalno izvorište — radničku klasu...« (str. 99). Mora se postaviti pitanje: kako Jovanov misli da SK treba da se »razvede« od države i čija će to država biti posle »razvoda«. Ako ona ne treba da štiti samoupravljanje, a Jovanov kategorički ne prihvata »relativno rasprostranjenu tezu« da »država i danas treba da štiti i garantuje samoupravljanje«, koga će štititi pošto se Savez komunista »razvede« od nje.

4. Drug Jovanov postavlja pitanje: »Šta se to, zapravo, desilo sa jugoslovenskim komunističkim i radničkim pokretom posle čina oružane socijalističke revolucije?«, kada je on u celom posleratnom periodu stalno iscrpljivao svoju aktivnost i energiju na stvaranje modela društvenog sistema (poretka), a da se zatim u celini

Digitized by Google

modelirao u sistem, uz realnu opasnost da se tako stvoren poredak okrene protiv svog vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase (str. 96). Mislim da tu opasnost niko i ne poriče, ali se ne može prihvatiti stanovište da je celokupna revolucionarna aktivnost KPJ, odnosno SKJ, u posleratnom periodu bila usmerena na stvaranje poretka i modeliranje pokreta u sistem. To ne odgovara istorijskim činjenicama, ni sadašnjoj ulozi SKJ u procesu razvoja samoupravljanja. Još manje se može prihvatiti konstatacija druga Jovanova da »druga *faktička* (*kurziv* — M. S. M.) strana ovog procesa je — iscrpljivanje energije komunističkog i radničkog pokreta na izgradnji sistema vlasti koji se, kada okošta objektivno, sam po sebi, *može* (*kurziv* — M. S. M.) okrenuti protiv vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase, iz koje je taj sistem — poredak — i izrastao« (str. 96). Okoštavanje tog sistema u Jugoslaviji drug Jovanov vidi u hiperprodukciji posredničkih institucija i normi koje manje ili više žive svojim životom, a ispod njih »postoji dosta drugačiji realan život i društvena praksa koja, opet, živi životom svoje unutrašnje logike« (str. 96).

Ako ovako o Savezu komunista misli drug Jovanov, a ni jednom reči nije govorio o njegovoj revolucionarnoj ulozi i akciji na izgradnji socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, mora se postaviti pitanje — da li je Savez komunista idejno-politički i kohezioni faktor socijalističkog samoupravnog društva. Zar Savez komunista nije bio i ostao avangardna snaga samoupravnog društva, zar nije imao snage i pravovremeno rešavao čak i krizne situacije u svojim redovima i društvu uopšte i stalno otvarao prostore daljem razvoju i produbljivanju socijalističkog samoupravljanja? Te revolucionarne akcije i društveni zaokreti u idejno-političkoj akciji Saveza komunista uvek su bili okrenuti i usmereni ka likvidaciji svih prepreka, antisamoupravnih i antisocijalističkih tendencija i pojava koje su kočile razvoj samoupravljanja. Savez komunista je upravo činio zaokrete u svojoj revolucionarnoj idejno-političkoj akciji u cilju obezbeđivanja društvenog progresa i dinamičnog razvoja socijalističkog samoupravljanja. Rezultat takve revolucionarne idejno-političke akcije Saveza komunista (koju niko ko objektivno rezonuje ni kod nas ni u svetu ne negira i ne može negirati) jeste razvijeni sistem samoupravljanja, i pored raznih oscilacija, devijacija, pa i zastoja u njegovom tridesetogodišnjem razvoju. Stvarno ili formalizovano samoupravljanje — takve dileme nema. Vodeći borbu za izgradnju socijalističkog sistema (»poretka« — pojam koji često upotrebljava drug Jovanov) na samoupravnom produkcionom odnosu, Savez komunista, kao revolucionarna avangarda društva, nije vodio borbu za okoštali sistem u koji se modelirao.

Drug Jovanov ne priznaje postojanje organizacija udruženog rada jer se ne može »udruživati rad i, prema tome, ne postoji niti udruženi rad niti *organizacija udruženog rada*« (str. 93, fusnota 2, (*kurziv* — M. S. M.). Drug Kardelj, međutim, tretira udruženi rad kao polaznu osnovu i osnovnu suštinu socijalističkog samoupra-

Digitized by Google

ljanja, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. »U nas se često — konstatuje drug Kardelj — udruženi rad shvata kao udruživanje radnika u osnovnu organizaciju udruženog rada, a preko nje u radnu, složenu i druge šire oblike organizovanja udruženog rada, pa se iz toga izvodi zaključak da je udruženi rad prvenstveno stvar oblika njegovog organizovanja. Tumačenje i prikazivanje sadržine udruženog rada samo kao oblika organizovanja radnika koji dolaze u istu organizaciju da bi zajedno radili vuče za sobom jednu logiku koja zamagljuje činjenicu da se pre svega radi o objektivno datim uslovima, sredstvima i načinu rada, to jest o proizvodnim odnosima, o odnosima među samim radnicima u takvim objektivno datim uslovima društvenog rada, o sistemu ekonomskih kanala koji povezuju udruženi rad kao takav, a zatim i radnike u takvom radu.«[8]

5. Svoju tezu o preinstitucionalizaciji jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva Jovanov završava razmatranjem »vertikalne i horizontalne decentralizacije«.

Vertikalna decentralizacija: federacija — republike, odnosno pokrajine — zajednice opština — opštine — mesne zajednice, po mišljenju Jovanova, nije dosledno sprovedena jer je praćena vertikalnom dezintegracijom. Pojačane su tendencije zatvorenih krugova u kojima vlada vlastita birokratija. To su sada države u malom, autarkične celine.

Ovaj Jovanovljev stav je toliko jasan da nikakav komentar nije potreban.

Horizontalna decentralizacija je, kaže Jovanov, decentralizacija »nadležnosti«[9]. I tu su u pitanju zatvoreni krugovi. Samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje nije stvar radnika i građana, već »političke, državne i privredne birokratije«, vrhova »država u malom« i organizacija udruženog rada.

Jovanov nijednom reči nije, kao što je napred već konstatovano, istakao da su ukupni rezultati pobedonosno izvedene socijalističke revolucije i posleratne socijalističke izgradnje društva na samoupravnim osnovama rezultat borbe Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije kao avangardne snage radničke klase, koja joj je, bez obzira na tvrdnje Jovanova, socijalno izvorište, i radnih masa naše zemlje. Izgleda da je Jovanov »zaboravio« da je sve ovo što je postignuto delo radničke klase Jugoslavije kao jedinstvene revolucionarne društvene snage (predsednik Tito je to često isticao, bez obzira na specifičnost pojedinih njenih delova), jugoslovenskih naroda i narodnosti ostvareno pod rukovodstvom KPJ, odnosno SKJ, čija avangardna uloga

[8] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 10—11.

[9] Izgleda da je dr Jovanov suviše opsednut mislima o birokratsko-etatističkim tendencijama i opasnostima od izrođavanja vlasti radničke klase u našem društvu. Zato u socijalističkoj državi i sa decentralizovanim funkcijama vidi birokratsku vlast na svim nivoima i u skupštinskim organima društveno-političkih zajednica, vidi »nadležnosti«, a ne funkcije u sistemu samoupravljanja.

Digitized by Google

ni jednog trenutka nije došla pod sumnju. Zato je utoliko čudnije što Jovanov pita šta se to desilo sa jugoslovenskim radničkim i komunističkim pokretom posle čina oružane socijalističke revolucije.[10] Opsednut je strahom da tok kojim ide naše društvo ugrožavaju, ne malo, antisamoupravne, posebno birokratsko-etatističke tendencije, ne sagledavajući stvarnu društvenu ulogu i moć Saveza komunista i drugih svesnih socijalističkih snaga da onemoguće razrastanje ovih tendencija.

[10] Drug Jovanov poziva na »javni dijalog o stvarnim i realizovanim misaonim i akcionim sposobnostima Saveza komunista da se ostvaruje kao avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog politički organizovanog pokreta za ostvarivanje njene istorijske uloge i njenih autentičnih tekućih i istorijskih interesa, dakle za ostvarivanje samoupravljanja kao istorijskog procesa prevazilaženja ne samo države kao »posebne sile iznad društva«, nego i svih onih posredničkih institucija i normi koje ograničavaju ili usporavaju samoupravnu aktivnost radničke klase, čoveka uopšte, kao stvaralačke i oslobađajuće akcije« (str. 97).

Ne misli, valjda, Jovanov da je Savez komunista statična partija, da su njene misaone i akcione sposobnosti takve da se on ne ostvaruje kao »avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog politički organizovanog pokreta«. Ako tako misli, onda je poziv na dijalog o problemima koji su u klasičnoj i našoj marksističkoj literaturi raščišćeni bespredmetan.

Digitized by Google

Ivan Vlahović

Pristup normalnoj cijeni društvene reprodukcije

(Stavovi Borisa Kidriča i elementi dalje razrade teorije radne vrijednosti)*

I

Posljednjih godina svog plodnog revolucionarnog stvaralaštva Boris Kidrič usmjerio je glavnu pažnju ka marksističkoj analizi proizvodnih odnosa u našoj zemlji nakon socijalističke revolucije. Ona je dovela do ukidanja privatne svojine na glavnim i odlučujućim sredstvima za proizvodnju, ali Kidrič utvrđuje da, unatoč tome, proizvod rada još uvijek zadržava oblik *robe*, a posljedica toga je da se proizvodni odnosi između proizvođača ispoljavaju kao odnosi proizvođača roba; da se, dakle, još u društvu održala protivurječnost između upotrebne vrijednosti i vrijednosti, pa i protivurječnost između konkretnog i apstraktnog rada. Kidrič, međutim, nalazi da je *plan* i sve jača uloga *demokratskog društvenog planiranja* onaj oblik posredstvom kojeg će sve više izbijati u prvi plan proizvod rada *kao upotrebna vrijednost*, čime bi

* Ovaj napis je skraćeni prikaz pismenog priloga na simpoziju »O liku i djelu Borisa Kidriča«, održanom u junu 1979.

Digitized by Google

bio *otvoren i proces prevladavanja robnog oblika proizvoda rada*, dakle, i prometne vrijednosti.

Ali, ako i nisu samim aktom revolucije prevladani odnosi proizvođačâ roba, njome su svakako prevladani *odnosi između kapitalista* (kojima je u podlozi proizvodni odnos najamni rad — kapital), a ti su odnosi između kapitalista upravo i doveli do konkurencije kapitala, pa i do prosječne profitne stope i cijene proizvodnje kao odrednice gravitacione cijene kapitalističke reprodukcije. Kidričeva kritika cijene proizvodnje i prosječnog profita polazi — implicitno — od prevladanog produkcionog odnosa između kapitalista (u osnovi kojega je proizvodni odnos najamni rad — kapital), te bi — po shvaćanju Kidriča — zadržavanje cijene proizvodnje u društvu koje izgrađuje socijalizam bilo ne samo anahronično nego i izraz teorijskog sljepila i vraćanje kotača historije unazad; da bi to proizvođače vodilo ka jačanju robnih obilježja proizvodnje, a time na pozicije, kako se bio doslovno izrazio, »zadružnoga kapitalizma«.

Teorijski problem za B. Kidriča bio je u tome da identificira egzistentni oblik vrijednosti i njenu strukturu u uvjetima u društvu prisutnih proizvođača roba nakon socijalističke revolucije, *koji to povijesno prestaju biti*. U našim povijesnim uvjetima, to jest u uvjetima nakon velike oktobarske revolucije, međutim, više nije riječ o obliku jednostavne robne proizvodnje, već o obliku *razvijene specifične robne proizvodnje, koja to jeste i koja to ujedno prestaje biti;* dakle, nije riječ o nerazvijenom obliku zakona vrijednosti, već o zakonu vrijednosti u njegovu razvijenom obliku, *i to u novim uvjetima u neposrednoj vezi s društvenom produktivnošću rada*. Odatle proizlazi da nije u pitanju vrijednosna cijena, nego *razvijeni oblik vrijednosne cijene* kao normalne cijene društvene reprodukcije prijelaznog razdoblja.

Cijena koja se javlja u odnosima proizvođačâ roba na individualnim sredstvima za proizvodnju vrijednosna je cijena čija je karakteristika da na utrošeno društveno potrebno radno vrijeme dolazi jednaka stopa viška vrijednosti. Međutim, u tim se proizvodnim odnosima proizvođačâ robe nalazi u klici (zbog privatnog karaktera rada i privatnog karaktera uvjeta rada) cjelokupni kasniji razvoj kapitalističke robne proizvodnje, kojoj je karakteristika odvajanje neposrednog proizvođača od sredstava rada i, time, njegovo pretvaranje u najamnog radnika, dakle, u živu robu koja egzistira po zakonima robne proizvodnje i razmjene. Taj nasilni proces teče u oblicima prvobitne akumulacije, čega je posljedica promjena samog oblika vrijednosti kao točke gravitacije u reprodukciji kapitalističkih proizvodnih odnosa. Kada je riječ o ekonomskom obliku, kao i o obliku u prirodnim znanostima, tada je isključivo u pitanju *struktura*. Dakle, u kretanju od produkcionih odnosa robnih proizvođača jednostavne robne proizvodnje prema produkcionim odnosima između kapitalista, u osnovi koje je proizvodni odnos najamni rad — kapital, posljedica je povijesna promjena robnog oblika vrijednosti, to jest promjena strukture

Digitized by Google

vrijednosti. Marx tu promjenu strukture robne vrijednosti izražava ovim kategorijama:

Jednostavni oblik vrijednosne cijene:

$$W_v = C + V \cdot \left(1 + \frac{M}{V}\right) \qquad (1)$$

Dohodak

Robna cijena

gdje je:

W_v = robna vrijednost
C = konstantni kapital
V = varijabilni kapital
$1 + \frac{M}{V}$ = koeficijent viška vrijednosti

Oblik cijene proizvodnje:

$$W_{cp} = (C + V) \cdot \left(1 + \frac{M}{C + V}\right) \qquad (2)$$

Cijena koštanja

Robna cijena

gdje je:

W_{cp} = cijena proizvodnje
C = konstantni kapital
V = varijabilni kapital
$1 + \frac{M}{C+V}$ = koeficijent prosječne profitne stope

U obliku (1) vrijednosne cijene živi rad i višak rada povezani su kategorijom dohotka. Ne zastire se porijeklo viška vrijednosti: njegov je izvor u živom radu. Međutim, u obliku (2), to jest u cijeni proizvodnje, vrši se identifikacija konstantnog i varijabilnog kapitala, javlja se cijena koštanja kao unutarnja vrijednost u reprodukciji kapitalističke robne proizvodnje, zastire se porijeklo

Digitized by Google

viška vrijednosti, te se ovaj na površini ispoljava kao da mu je izvor u kapitalu, a ne u živom radu. Ovakva struktura vrijednosti izraz je odnosa između kapitalista, a nastaje konkurencijom kapitala između pojedinih grana proizvodnje, što dovodi do stvaranja opće profitne stope i do prodaje robe po proizvodnoj cijeni (troškovi proizvodnje plus prosječni profit) koja se kvantitativno razlikuje od radne vrijednosti roba. Ovo kvantitativno odstupanje proizvodne cijene od radne vrijednosti, izvedene iz odnosa jednostavnog oblika vrijednosti, javlja se na relaciji individualni kapitali — društvena proizvodnja.

Prema tome, Borisu Kidriču bilo je jasno da se razvoj ne može vratiti ni pretpostavkama produkcionog odnosa između proizvođačâ roba na individualnim sredstvima za proizvodnju (što je, s gledišta oblika vrijednosti, jednostavni oblik vrijednosti), a niti pretpostavkama produkcionog odnosa proizvođača roba koji su regulirani logikom profita, dakle, konkurencijom kapitala (što bi dovelo do cijene proizvodnje i do pretvaranja državne svojine ne u društvenu, već u svojinu zadružnog kapitala; mi bismo danas kazali: u grupnu svojinu). S tim u vezi Kidrič kaže:

»Međutim, bilo kakva koncesija privatnosvojinskim pravima na području socijalističke industrije ne bi vodila u socijalizam, nego bi razvitak okrenula natrag od onog što je naša revolucija već postigla. Ponaosob, ona bi prouzrokovala razjedinjavanje radničke klase, njezino interesno, političko i idejno razbijanje, njezino pretvaranje iz osnovne istorijske poluge za socijalistički preobražaj društva u privatne robne proizvođače.«*

Nasuprot ovom proizvodnom odnosu, Kidrič ukazuje i na mogućnost razvijanja birokratskog upravljanja privredom kao državnim monopolom, zadržavanja vrijednosti u obliku etatizirane cijene proizvodnje, u osnovi koje je državna dobit. To su, po Kidriču, temeljne opasnosti koje prijete socijalističkoj revoluciji. Stoga žarom revolucionara istražuje jezgru normalne cijene društvene reprodukcije, polazeći od odnosa potrebnog rada i viška rada, koji je Marx razvio kao jezgru teorije radne vrijednosti, a to je: stopa viška vrijednosti. Stopu viška vrijednosti Kidrič naziva stopom akumulacije i fondova, a što je pojavni povijesni oblik viška rada u produkcionom odnosu između neposrednih proizvođača roba na još uvijek posredno društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju. Danas, nakon novog Ustava i ZUR-a, možemo reći da bi proces transformacije produkcionog odnosa proizvođačâ roba trebalo da teče prema produkcionom odnosu udruženih proizvođača sve ispoljenijih upotrebnih vrijednosti, što bi ujedno bio i proces prevladavanja robne proizvodnje i pretvaranja posredno društvene svojine na sredstvima rada u neposrednu društvenu svojinu udruženih proizvođača.

Pošto je Kidrič analizom produkcionih odnosa utvrdio da robno-novčani odnosi u našoj zemlji nemaju karakter kapitalističkih

* B. Kidrič, *O nekim teoretskim pitanjima novog privrednog sistema*, »Komunist«, br. 1—2/1952, str. 47.

Digitized by Google

odnosa, da su to, zbog toga, produkcioni odnosi proizvođačâ roba zasnovani još uvijek na posredno društvenim sredstvima za proizvodnju (što rađa i dalje zadržava najamnu svijest radnika), on pristupa definisanju teza o ekonomici prijelaznog razdoblja u našoj zemlji, kojima ukazuje na to da se, pored održavanja naslijeđenih ekonomskih kategorija i organizacionih oblika, nužno moraju javiti i nove ekonomske kategorije i organizacioni oblici s ciljem da se ovlada zakonom vrijednosti i, time, stihijom robne proizvodnje i razmjene. U okviru Kidričevih teza zadržat ćemo se samo na onim teorijskim elementima koji su važni za probleme društvene raspodjele.

Prvo, Kidrič razlikuje prostu od kapitalističke robne proizvodnje. Robnog proizvođača označuje kao proizvođača socijalističke robne proizvodnje. Taj je pojam, očigledno, u našoj ekonomskoj misli sve do danas pogrešno interpretiran. Zapravo, kada je Kidrič govorio o socijalističkoj robnoj proizvodnji, očigledno je podrazumijevao robnu proizvodnju prijelaznog društva od kapitalizma prema socijalizmu, dakle koja to jest, ali i prestaje to biti, a ne socijalističku robnu proizvodnju koja traje i jača, kao i država u birokratskom obliku socijalizma.

Drugo, Kidrič traži društveno-ekonomsku vezu unutar produkcionog odnosa proizvođačâ roba, pa ističe da to nije veza koja nastaje stihijski, to jest putem robne proizvodnje i razmjene, kako u prostoj tako i u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, već da je društveno-ekonomska veza sadržana u društvenom planu »*osnovnih i odlučujućih proporcija*«.

Treće, dok je akumulacija kapitalističke robne proizvodnje privatna, odnosno — prema tendencijama razvitka — državno-kapitalistička, akumulacija proizvođačâ roba prijelaznog razdoblja je društvena i planski se upotrebljava na korist zajednice radnih ljudi.

Pošto je već prije pisanja teza riješio problem oblika raspodjele društvenog rada na potreban rad i na višak rada svojom poznatom formulom:

$$P = \frac{N}{1+x} \qquad (3)$$

gdje je:

P = plaće
N = nacionalni dohodak
$1+x$ = koeficijent akumulacije i fondova

Kidrič je definirao — na tom stupnju društveno-ekonomskog razvoja — oblik »osnovnih i odlučujućih proporcija«, oblike organiziranja rada, oblike planiranja i formulirao svoj pristup problemu cijena, kao i funkciji novca. I danas, trideset godina nakon publiciranja Kidričevih teza, ostaju, međutim, otvorena sva

Digitized by Google

osnovna pitanja ekonomskog života: povezanost proizvođača roba prijelaznog razdoblja, organiziranje živog rada na svim nivoima društvene reprodukcije, oblici planiranja, teorija cijena — vrijednost, te teorije novca u prijelaznom razdoblju od kapitalizma prema komunizmu. Ako socijalistička revolucija ne pruži odgovore na ta velika teorijska pitanja, ti odgovori će stizati iz anarholiberalnih, kapitalističkih, tehnokratskih i državno-kapitalističkih teorija, sa bezbroj nijansi.

II

Nadovezujući se na Kidričev oblik raspodjele društvenog rada na potreban rad i višak rada unutar novododatog rada po izrazu (3) vršena su dalja istraživanja s ciljem otkrivanja strukture razvijenog oblika vrijednosti koja bi bila primjerena procesu prevladavanja zakona robne proizvodnje i robne zamjene i time procesu *postupne preobrazbe* proizvođača roba prijelaznog razdoblja, i to, sve više, u udružene proizvođače na društvenim sredstvima za proizvodnju. Ta istraživanja nazvana su *teorija i praksa cijene radne efikasnosti.*

Polazeći od Kidričeva oblika (3), nametnula su se tri bitna pitanja:

1) Što je N (nacionalni dohodak) u Kidričevoj formuli i u kakvoj je vezi taj N s novostvorenom vrijednošću?

2) Što je P (plaće) u Kidričevoj formuli, s obzirom na to što se na jednoj strani javlja kao trošenje radne snage, a na drugoj kao novčani osobni dohoci, i kakva je veza između oblika potrebnog rada, mjerenog vremenom, i novčanog oblika osobnog dohotka?

3) Što je x (stopa viška vrijednosti) u nazivniku Kidričeve formule i kakva mu je veza sa povijesnim oblikom viška rada, a time i s oblikom društvene produktivnosti rada? I kakva je funkcija u osnovi nazivnika (1+x)?

S obzirom na to što se u vrijeme provođenja Kidričevog sistema stopa akumulacije i fondova nisu razrađivala ta i druga brojna pitanja teorije i prakse, u hodu su se donosila pragmatična rješenja, koja su hranila kritiku i samog sistema stopa akumulacije i fondova, a zatim je nastupila bolest i smrt Borisa Kidriča. Kasniji, pak, razvoj društveno-ekonomskih odnosa krenuo je putem jačanja tržišne koncepcije robne proizvodnje, uz zadržavanje veoma jake državne regulative sa klasičnim robno-novčanim instrumentarijem, i time se snažilo stihijske elemente u razvoju.

Prvo, vezano uz odgovor na pitanje pod točkom 1, razlikujemo novododati rad kao vrijednost (NV) od novčanog dohotka (D). Prvi se oblik izražava u izjednačenom društveno potrebnom radnom vremenu, a drugi, u osnovama kojega je izjednačeno druš-

Digitized by Google

tveno potrebno radno vrijeme, izražava se u novcu. Dakle, novododati rad kao vrijednost vezan je uz društveno potrebno trošenje živog rada, a dohodak je primitak u novcu. Imamo, dakle, slijedeću jednadžbu: NV=D. To je polazna Kidričeva premisa. Međutim, ovdje se očito nameće pitanje veze između vrijednosti i cijene (veze između vrijednosnog oblika NV i novčanog oblika D), koja u Kidričevo vrijeme nije bila artikulirana.

Ta se veza, po našoj spoznaji, održala i u osobnom dohotku radnika: ona egzistira na relaciji trošenja radne snage (što je vrijednost) i primitka u novcu (što je osobni dohodak). Identitet je i u odnosu novostvorene vrijednosti (što je trošenje živog rada--radne snage) i dohotka (što je primitak u novcu, ali ne više samo osobnog dohotka, već dohotka još uvijek kao jedinstva suprotnosti potrebnog rada i viška rada). Prema teoriji i praksi cijene radne efikasnosti, veza između vrijednosti i cijene dobila je naziv »jedinica dohotka proizvođača« (simbol n), što je *novčani* ekvivalent trošenja radne snage za jedan sat trajanja rada, izražen u uvjetno kvalificiranom radu (što pretpostavlja teorijsko i praktično rješenje odnosa jednostavan — složen rad).

Nakon ovih spoznaja do kojih se došlo polazeći od teorijskih osnova B. Kidriča, oblik novostvorene vrijednosti, što je, ujedno, i jezgrovni oblik normalne cijene prijelaznog razdoblja, mogao se izraziti ovako: hž (živi rad) $= \frac{NV}{(1+x)}$, odnosno NV $=/hž \cdot (1+x)/$, što je vrijednosni oblik, i $(hž \cdot n) = \frac{D}{(1+x)}$, odnosno D $=/hž \cdot (1+x)/ \cdot n$, što je novčani oblik. Znači, dohodak (D) jednak je novostvorenoj vrijednosti $/hž \cdot (1+x)/$ množeno s jedinicom dohotka proizvođača (n) kao povijesnim pretvornikom vrijednosti u cijene i cijene u vrijednost, a u funkciji mjere rada i mjere potrošnje ujedno. Prema tome, jedinica dohotka proizvođača (n) je mjera vrijednosti (jedan sat uvjetno kvalificiranog rada) i mjera cijene ujedno (koliko novčanih jedinica dolazi na jedinicu rada), kao što je i mjera rada i mjera potrošnje.

Iz ovog proizlazi da je Kidričev oblik raspodjele dohotka na potreban rad i višak rada bio dat za ono vrijeme mukotrpnog izlaženja iz orbite administrativnog upravljanja privredom u *nerazvijenom obliku*, kao početni impuls, prema sagledavanju oblika djelovanja zakona vrijednosti, a time i oblika normalne cijene društvene reprodukcije. Kada govorimo o razvijenom obliku strukture vrijednosti, podrazumijevamo funkcionalnu zavisnost u jedinstvu postojanja i vrijednosti (kao unutarnjeg izraza sfera proizvodnje) i cijene (kao pojavnog izraza sfera razmjene). Odatle nužnost da normalna cijena društvene reprodukcije prijelaznog razdoblja izrazi jedinstvo sfera proizvodnje, razmene i raspodjele te da sadrži, u međusobnoj zavisnosti, i oblik vrijednosti i vezu vrijednost-cijena, što zahtijeva i kalkulus, i planiranje i obračun u dva međuzavisna izraza, i to u vrijednosnom i u novčanom

Digitized by Google

izrazu. *Odatle složenost ekonomije prijelaznog perioda: ona je vrijednosna, u razvijenom obliku, kao kretanje prema budućnosti, a novčana je kao kretanje od prošlosti.* Međutim, veza s prošlošću nije uspostavljena putem profita, nego putem jedinice dohotka proizvođača, to jest transformirane najamnine. Jedinicu dohotka proizvođača treba smatrati kao nezavisnu varijablu ekonomskog sistema prijelaznog perioda, za razliku od profita koji je vršio funkciju nezavisne varijable u kapitalizmu, a porast novčanih jedinica u jedinici dohotka proizvođača uvjetovan je porastom društvene produktivnosti rada.

Drugo, postavlja se pitanje šta je bio P (plaće) u Kidričevoj formuli i kakva je bila veza između oblika potrebnog rada, mjerenog vremenom, i novčanog oblika osobnog dohotka. I u osobnom dohotku radnika je jednako izražen problem odnosa vrijednosti i cijene. I ovdje, kao i u prvom obliku, veza je u jedinici dohotka proizvođača (n), koja u Kidričevo vrijeme nije bila artikulirana.

Građanska ekonomika bila je prinuđena da zbog razvoja proizvodnih snaga kao društvenih snaga rada najamninu strukturira u oblik kvazivrijednosti i oblik najamnine-kvazidohotka, pa je tu vezu nazvala vrijednošću boda, sa svrhom da, u skladu sa proizvodnim odnosima kapitalističkog robnog društva, prikrije društveno-ekonomski odnos neposrednih proizvođača.

Istraživanja tog problema dovela su do slijedećih spoznaja: analogno odnosu vrijednost — cijena, i osobni dohodak proizvođača javlja se i u obliku vrijednosti i u novčanom obliku, te bi se struktura osobnog dohotka mogla ovako izraziti:

$$d = (h \times fp \cdot pu \cdot ou) \cdot n \qquad (4)$$

Vrijednost

Novčani oblik osobnog dohotka

gdje je:

- h = radno vrijeme
- fp = faktor posla, koeficijent svođenja složenosti rada na uvjetno kvalificiran rad
- pu = proizvodni učinak, odnos prema sredstvima i predmetu rada
- eu = ekonomski učinak (veza sa koeficijentom radne efikasnosti (REF_t), a time i sa koeficijentom akumulacije (A_t)
- n = jedinica dohotka proizvođača.

Takva bi struktura osobnog dohotka izražavala i ustavno načelo prema kojem se osobni dohodak proizvođača treba formirati

Digitized by Google

prema kvantitetu i kvalitetu rada, mjereno rezultatima njegovog rada, rada OOUR-a i cjeline udruženog rada.

Treće, pošto smo objasnili temeljnu vezu na relaciji vrijednost — cijena, to jest vezu unutarnjeg društveno-ekonomskog oblika živog rada — vrijednosti i njegova pojavnog oblika — dohotka, u obliku jedinice dohotka proizvođača (n), preostaje nam da dademo odgovor na treće pitanje, a to je: šta je to x u nazivniku Kidričeve formule i kakva je funkcija izražena u osnovi nazivnika (1+x)? U osnovi društvene proizvodnje postoje — u interakciji — dva oblika rada, živi i minuli rad, te dvije temeljne ekonomske kategorije vezane za prijelazno razdoblje, a to su: jedinica dohotka proizvođača (veza vrijednost — cijena) i koeficijent radne efikasnosti kao odnos apstraktnog i konkretnog rada (simbol REF_k), u osnovi kojeg je koeficijent akumulacije (simbol A_k). Kidričev (1+x) svojevrstan je koeficijent radne efikasnosti i svojevrstan je koeficijent kao odnos apstraktnog rada D i konkretnog rada P, to jest $\frac{D}{P} = (1+x)$, ali izveden iz pojavnih novčanih oblika dohotka D i plaće P, te je to kretanje samo na relaciji razmjena—raspodjela, dakle, bez povezanosti sa sferom proizvodnje.

Istraživanja koja su vršena od 1953. do 1963. u kontekstu Kidričeva oblika raspodjele nacionalnog dohotka, pa time i njegova izraza (1+x), izvedenog iz pojavnih cjenovnih određenja, ukazala su na to da izraz (1+x) upućuje na dublju zakonitost koju on skriva, to jest na funkciju društvene produktivnosti rada, a koju smo izrazili ovako:

$$P_v = d_v \cdot e^x = 1{,}000 \qquad (5)$$

gdje su:

- P_v = vrijednost robne jedinice odgovarajuća jednom satu rada kao apstraktnog rada
- d_v = proporcija živog rada
- e^x = eksponencijalna funkcija s bazom e (koja izražava limes funkcije prirodnog rasta s brojevnom vrijednošću 2, 71, 82, 81, 8 i eksponentom x kao izrazom stupnja efikasnosti — akumulativnosti rada; e^x je unutarnji koeficijent radne efikasnosti, koji integrira i minuli i živi rad i izraz je prirodne integracije subjekta — objekta).

Sadržaj i bit navedene funkcije u ekonomskoj je činjenici da je robna vrijednost (u osnovi koje je društveno priznati, odnosno društveno potrebni rad kao apstraktni rad) jednaka živom radu puta društveno korisni učinci toga rada kao konkretnog rada.

Funkcija $P_v = d_v \cdot e^x = 1{,}000$ bila bi ujedno mjerilo društvene produktivnosti rada i sam unutarnji izraz oblika zakona vrijed-

Digitized by Google

nosti u uvjetima prevladavanja protivurječnosti između oblika zakona vrijednosti kao zakona prosječne profitne stope i kao zakona društvene produktivnosti rada.

Na podlozi navedene funkcije izvedena je ekonometrija objektivizirane raspodjele društvenog proizvoda.

Kao vezu makro-mikro raspodjele društvene vrijednosti utvrdili smo slijedeće tri kategorije:

R = realizacija; društveno priznati brutto-proizvod

S = prenesena vrijednost proporcionalna fizičkim jedinicama (vrijednost osnovne sirovine i proporcionalnog repromaterijala te proizvodnih usluga)

D_r = dodatni rad (društveni proizvod ili dohodak brutto).

Prema tome: $R-S=D_r$.

Ekonometrija za raspodjelu društvenog proizvoda prema cijeni radne efikasnosti omogućava da se društveni proizvod objektivno strukturira prema stvarno izračunatom koeficijentu radne efikasnosti (REF_i) dobivenom iz odnosa društveno priznatog radnog vremena (apstraktni rad) i uloženog živog rada (konkretni rad) — na slijedeće elemente:

— akumulacija (A) (pokriće općih i zajedničkih društvenih potreba te sredstva namijenjena razvoju i sredstva rezervi)

— interni akumulacioni fond (I) (pokriće amortizacije i prometno-kapacitetnih troškova)

— osnovni osobni dohodak (d_o)

— ekonomski učinak (eu) — minuli rad — veza s koeficijentom ostvarene akumulacije

— fond društvenog standarda (F).

Prema tome, struktura razvijenog oblika vrijednosne cijene ima ovaj pojavni oblik:

$$R=S=(A+I+do+eu+F) \qquad (6)$$

odnosno:

$$R=S+/(hž\cdot REF_i)\cdot n/ \qquad (7)$$

Znači, riječ je o raspodjeli dodajnog rada kao objektiviziranom strukturiranju društvenog proizvoda na navedene elemente, što su ekonomske osnove za raspoređivanje društvene vrijednosti, a time i osnove za uspostavljanje cjelovitih ekonomskih odnosa u kretanju od kapitalizma prema socijalizmu, to jest u prijelaznom razdoblju.

Digitized by Google

Kako se vidi iz cjeline dosadašnjeg izlaganja, Kidričev oblik izračunavanja stope akumulacije i fondova iz odnosa $\frac{D}{P} = (1+x)$, odnosno $P = \frac{D}{(1+x)}$, predstavlja stvarni izvor postavljanja problema raspodjele u odnosima neposrednih proizvođača. Razvijanjem toga oblika došlo se do koeficijenta radne efikasnosti (REF_t), i to na slijedeći način: $R-S=D_r$; $D_r : n=H$; $H : hž=REF_t$.

Prvi izraz predstavlja makro-mikro odnose u raspodjeli društvenog rada i utvrđivanje društvenog proizvoda (D_r). Drugi izraz predstavlja utvrđivanje društveno priznatog radnog vremena (H), to jest apstraktnog rada, i to dijeljenjem društvenog proizvoda jedinicom dohotka proizvođača (veza cijena — vrijednost). Treći izraz predstavlja utvrđivanje koeficijenta radne efikasnosti (REF_t), i to dijeljenjem društveno priznatog radnog vremena (H) živim radom (hž) kao konkretnim radom, koji je dat u satima uvjetno kvalificiranog rada.

Uspoređivanjem koeficijenta radne efikasnosti dobivenog iz stvarnih odnosa H : hž, s analognim koeficijentom radne efikasnosti prema ekonometriji kao društvenim mjerilom vrijednosti, dobivaju se sve proporcije za konkretnu raspodjelu društveno priznatog rada na: A, I, d_r, eu i F, što su ekonomske osnove za uspostavljanje svih odnosa u reprodukciji između udruženih proizvođača.

Rezultati primijenjenih istraživanja, dobiveni u mnogim radnim organizacijama (»Vajda« — Čakovec, »Podravka« — Koprivnica, »Zagrebačka mljekara«, »Pomurka« — Murska Sobota, PIK »Vrbovec«, »Mardešić« — Zadar, »Mesnine« — Celje, »Vindija« — Varaždin, »Karlovačka mljekara« itd.), na osnovu cijene radne efikasnosti, pokazuju da je pomoću objektivizirane strukture razvijenog oblika vrijednosti moguće bolje razumjeti i uspješnije svladavati svu složenost dinamičkog sistema što ga predstavlja razvoj udruženog rada u povijesnom kretanju od kapitalizma prema socijalizmu, a koji razvoj nužno uključuje cjelinu aspekata prijelaza iz ekonomskog sistema eksploatacije u ekonomski sistem povijesno procesnog prevladavanja robne proizvodnje i robne razmjene.

Ekonometrija za raspodjelu društvenog proizvoda u funkciji objektivizirane raspodjele prema razvijenom obliku vrijednosti — što je na raspolaganju udruženim proizvođačima — ima tu svrhu da u odnosima proizvođača roba, koji to jesu i koji bi — po dijalektici društveno-ekonomskog razvoja — to prestajali biti, sprečava javljanje voluntarizma u raspodjeli društvenog proizvoda, a time i rađanje moći nad radom, koja se — na osnovi ekonomskog voluntarizma u raspodjeli društvenog rada — javlja kao birokracija na nivou države, a kao tehnostruktura na nivou organizacije udruženog rada.

Digitized by Google

Prema iznesenom sistemu cijene radne efikasnosti, gdje su:

$$R = S + /(hž \cdot REF_i) \cdot n/ \qquad (8)$$

Vrijednost (dodata)

Društveni proizvod (vrijednost-cijena)

Cijena radne efikasnosti

nije teško uočiti da je to samo razvijeni Kidričev oblik $N = /P \cdot (1+x)/$, do kojeg je pre više od trideset godina on došao analizom produkcionih odnosa prijelaznog razdoblja.

Usporedimo li oblik (8) s oblikom cijene proizvodnje (2), vidimo posve jasno potrebne mutacije do kojih dolazi zbog promjene u društvenim odnosima, u samom obliku vrijednosti, pa, prema tome, i u strukturi vrijednosti:

1. prevladan je varijabilni kapital V;
2. prevladana je cijena koštanja (C+V), što je posljedica prevladavanja V;
3. umjesto profitnoga koeficijenta $(1+\frac{M}{C+V})$, javlja se njegova prirodna osnova, a to je koeficijent viška vrijednosti, odnosno — u smislu već prethodno rečenog — koeficijent uvjetnog viška vrijednosti (REF_i);
4. amortizacija se uključuje u društveni proizvod ($hž \cdot REF_i$); koeficijent radne efikasnosti kao koeficijent integralne kompleksnosti uključuje živi i minuli rad;
5. kategorija C u izrazu (2) podvaja se na vrijednost osnovne sirovine i proporcionalnog repromaterijala S kao i na amortizaciju, koja se, međutim, uključuje u društveni proizvod;
6. izraz (8), to jest cijena radne efikasnosti, sadrži — u organskom jedinstvu — izraz vrijednosti i izraz cijene zbog toga što je artikulirana povijesna veza na relaciji cijena — vrijednost, i to kategorijom jedinice dohotka proizvođača, koja je u funkciji:

   — mjerila vrijednosti
   — mjerila cijena
   — mjerila društvene produktivnosti rada
   — mjerila potrošnje neposrednog proizvođača roba *koji to jest i koji to daljim procesom prestaje biti;*

Digitized by Google

7. u jedinici dohotka proizvođača novčane jedinice vrše kvintanciju za utrošeno potrebno, odnosno priznato radno vrijeme, te je time artikuliran Kidričev teorijski stav o novcu prijelaznog razdoblja, iznesen u njegovim tezama;
8. u obliku ($hž \cdot REF_i$) artikuliran je Marxov kako konkretni rad (hž) tako i apstraktni rad ($hž \cdot REF_i$), uvijek u integralnoj povezanosti sa živim radom;
9. za uvjetni višak vrijednosti nema nikakve mogućnosti mistifikacije da mu je izvor u kapitalu; jasno je vidljivo da mu je isključivi izvor u živom radu, te je izrazom (8) do kraja raskrinkana buržoaska mistifikacija viška vrijednosti;
10. cijena radne efikasnosti, kao i društveno-ekonomski odnos prijelaznog razdoblja, ima dvije temeljne gravitacione osi:
— nacionalni koeficijent radne efikasnosti materijalne proizvodnje (REF_{in}) koja se veže za društvenu podjelu živog rada na velike odjeljke društvene reprodukcije (tri odjeljka) i na društvenu produktivnost rada;
— adekvatnu nacionalnu jedinicu dohotka proizvođača (n_n), koje je rast uvjetovan rastom društvene produktivnosti rada;
11. cijena radne efikasnosti *vrijednosna je cijena razvijenog oblika* jer pretpostavlja — pored svega drugog što je navedeno — i odstupanje individualnog (REF_{ii}) od nacionalnog (REF_{in}). Klasičari bi kazali da je riječ o odstupanju cijene od vrijednosti;
12. u odnosima proizvođača roba na sredstvima za proizvodnju koja imaju karakter uvjetno društvenih sredstava oblik vrijednosti i ne može biti drugo nego *razvijeni* oblik vrijednosti cijene;
13. na nivou nacionalne ekonomije potiru se sva odstupanja u individualnim koeficijentima radne efikasnosti. Na tom nivou, to jest na makro-nivou, javlja se cijena, odnosno struktura vrijednosti koja je karakteristična za *prost oblik vrijednosti*, dok se na mikro-nivou javljaju odstupanja + ili −, što i čini ekonomsku strukturu *dinamičnom strukturom*, čime se dobiva argument za prirodnu alokaciju sredstava rada u svrhu izjednačavanja uvjeta rada (kao osnovnog zaloga potencijalne apsolutne superiornosti socijalističke ekonomije), ali uvijek na jedinstvenoj jedinici dohotka proizvođača;
14. u strukturi cijene radne efikasnosti kao razvijenom obliku vrijednosti implicitno je sadržan i osobni dohodak proizvođača kao njegov udio u društvenom proizvodu, a koji se formira prema kvantiteti i kvaliteti rada, mjereno rezultatima njegovog rada, rada OOUR-a i cjeline udruženog rada. Analogno odnosu vrijednosti — cijena, i osobni dohodak proizvođača javlja se i u obliku vrijednosti i u novčanom obliku, pa je: $d = (h \times fp \cdot pu \cdot eu) \cdot n$.

Digitized by Google

Ako se vratimo Kidričevim tezama, vidjećemo da je on pravilno uočio nužnost javljanja povijesno objektivnih »osnovnih i odlučujućih proporcija« u društvenom planu kao ekonomske veze između udruženih proizvođača. B. Kidrič je ispravno zaključivao da bi se »osnovnim i odlučujućim proporcijama« morala prevladati ekonomska veza koja stihijno nastaje u oblicima robne proizvodnje i razmjene, i to sa dalekosežnim posljedicama po sam oblik robne proizvodnje.

Istraživanja koja su dovela do teorije i prakse cijene radne efikasnosti potvrdila su postojanje »osnovnih i odlučujućih proporcija« u društveno-ekonomskim odnosima proizvođača prijelaznog razdoblja kao povijesnih oblika, upravo onako kako i prosječna profitna stopa, kao ekonomski regulator i motivacija, objektivno postoji u odnosima među samim kapitalistima.

Prema teoriji i praksi cijene radne efikasnosti, postojeće objektivne osnovne ekonomske proporcije na nivou ukupnosti društvene reprodukcije bile bi:

1. jedinica dohotka proizvođača (n_u), novčani ekvivalent za jedinicu živog rada;
2. koeficijent radne efikasnosti (REF_u), kao stopa uvjetnog viška vrijednosti na jedinicu živog rada;
3. koeficijent akumulacije (A_u), veza s koeficijentom radne efikasnosti, kao stopa minulog rada na jedinicu živog rada;
4. društveni proizvod za ukupnost živog rada i na jedinicu živog rada, kao izraz nominalne produktivnosti rada;
5. živi rad — potrebno radno vrijeme, svedeno na uvjetno kvalificirani rad (faktor posla 1,00), što bi ujedno bila i proporcija prema sredstvima rada kao minulom radu.

Uz to, Kidrič je pravilno uočio i tri oblika cijena:

— vrijednosnu cijenu, »prost« oblik vrijednosne cijene za ukupnost društvenog rada;
— plansku cijenu, razvijeni oblik vrijednosne cijene;
— stvarnu cijenu koja se realizira na tržištu i koja gravitira oko razvijenog oblika vrijednosne cijene.

Naša su istraživanja potvrdila da je i u tom aspektu teorije također bio u pravu.

Kidričevo se rješenje raspodjele nacionalnog dohotka po izrazu (3) nije u praksi održalo, po mojem mišljenju, iz slijedećih razloga:

Prvo, zbog protivurječnosti koje su se javljale između samih proizvođača roba, s jedne, te njih i države, s druge strane.

Drugo, Kidričeva inicijativa za uspostavljanje bitno drugačijih ekonomskih odnosa tada još nije bila dovoljno shvaćena i podržana, iako je u svojoj biti u teorijskom pogledu, pored nedorečenosti, značila radikalno nov pristup.

Treće, kada je riječ o nedorečenosti (što samo uvjetno možemo nazvati teorijskom slabošću Kidričeva modela), onda treba,

Digitized by Google

prije svega, ukazati na kategoriju D = dohodak. Teorijski, u izvornom Kidričevom konceptu i u praksi za njegova neposrednog utjecaja, bio je to, kako je istaknuto, nacionalni dohodak (N). Ali nacionalni dohodak sačinjava veličinu koja nastaje smanjenjem ukupnog prihoda za prenesene vrijednosti, a u kojima su sadržana dva — u izvjesnom smislu — dubiozna elementa, troškovi materijalne *režije* i administrativno određivana *amortizacija*. Materijalna režija nije element *stvaranja*, nego *trošenja* vrijednosti. Amortizacija, pak — da izostavimo dalje ekonomsko-teorijske aspekte problema amortizacije — ne može biti stvar propisa, jer onda nužno nije pitanje novog društvenog odnosa, to jest odnosa između proizvođača. Kasnija praksa nije, međutim, respektirala Kidričev N, nego ga je supstituirala knjigovodstvenom kategorijom dohotka D, kao apsolutno rezidualne veličine. Jer ne treba zaboraviti da je Kidrič stopama akumulacije i fondova — ako metodski zanemarimo iznesene objekcije — obuhvatio sav višak rada, te se ovaj nije prikrivao, na primjer, u prometnom porezu i u razlici između brutto — i netto — osobnog dohotka. To samo svjedoči o tome da je vizija B. Kidriča bila velikog dometa. Njegov koncept je smjerao da se svi oblici korištenja nacionalnog dohotka izvedu i izvode iz jedinstvene veličine nove vrijednosti, i to — perspektivno — u okviru prava da o tome neposredno odlučuje radnik-samoupravljač kao udruženi radnik, čime bi u društvu u punoj mjeri bilo uspostavljeno važenje radno-vrijednosnog principa, dok bi novac postao funkcija radne vrijednosti i potreba procesa reprodukcije, a ne da bude dalekosežno osamostaljeni ekonomski činilac koji se nad svijet rada nadvija kao njegov gospodar, umjesto da mu služi.

Četvrto, nedorečenost Kidričeva modela je u njegovu kretanju u *pojavnim novčanim (cjenovnim) relacijama*. U njegovom izrazu (3) nije uspostavljena veza između cijene i vrijednosti; kasnija istraživanja su pokazala da je od prvorazrednog teorijskog i praktičnog značenja artikuliranje jedinice dohotka proizvođača, ali u sklopu koeficijenta radne efikasnosti kao dviju temeljnih ekonomskih kategorija prijelaznog društva, a što je samo novčanim oblicima bilo zastrto.

•

Prema rezultatima naših istraživanja, postojeći privredni sistem, sa svojim kategorijama i cjelokupnim hibridnim tržišno-etatističkim instrumentarijem, ne podupire tendencije inaugurirane Ustavom i ZUR-om, već podupire tendenciju jačanja produkcionog odnosa proizvođača roba, što je suprotnost udruživanju rada, a time i suprotnost pretvaranju uvjeta rada u neposrednu društvenu svojinu. Tu je, zapravo, izvor naše ekonomske nestabilnosti sa svim propratnim negativnim pojavama, a koje bi Kidrič teorijski apostrofirao ako bi robna proizvodnja i razmjena sve više postajale stihijski movens cjelokupne društvene

Digitized by Google

ekonomike. Stoga smatram da smo danas pred akutnim problemom teorijskih i praktičnih odgovora na pitanja oblika vrijednosti, njene strukture, kao i takve raspodjele koja bi bila u funkciji udruženog rada proizvođača.

Vođeni stvaralačkom inicijativom B. Kidriča, došli smo do prikazane spoznaje o obliku normalne cijene koja je ujedno i instrument kalkuliranja, pa, prema tome, i planiranja; instrument društvenog bilanciranja, pa, stoga, i objektivizirane raspodjele i subjektivno-svjesnog raspoređivanja društvenog proizvoda ujedno. Na toj osnovi, tokom skoro tri decenije rada, razvijao se, uz pomoć i suradnju naprijed pomenutih radnih organizacija, ekonomski račun u osnovi kojeg su novi kontni plan, metode planiranja, ekonomska analitika i ekonomska informatika, kao i elementi ekonomske organizacije udruženog rada u prijelaznom periodu. Kidričeve spoznaje i ovdje prezentirana teorija i praksa cijene radne efikasnosti, kao dalja razrada Kidričeve spoznaje, mogu očito biti korisna podloga za razrješavanje složenih i akutnih problema društveno-ekonomskih odnosa prijelaznog razdoblja u kretanju od kapitalizma prema socijalizmu.

Digitized by Google

Vladimir Goati

Iskustva i perspektive u naučnom istraživanju Saveza komunista

— *Teze** —

1. Važnost naučnog uvida u problematiku Saveza komunista je od izuzetnog značaja jer je reč o najuticajnijoj organizaciji u našem društvu, što više od tri decenije odlučujuće deluje na njegov razvoj i inicira krupne društvene preobražaje. Proces samoupravljanja, koji teče od početka pedesetih godina, svakako je najkrupniji društveni preobražaj što daje ton celom socijalnom životu. Uz taj proces i Savez komunista (ranije KPJ) prerasta u novi tip partije što je sve manje direktivna organizacija, nezaobilazni posrednik između »klase i istorije«, a sve više idejno-politički usmeravajući činilac koji deluje kao deo klase. Ta dva procesa je veoma teško izolovano razumeti, te u pogledu SKJ važi Gramšijeva opaska: »Pisati istoriju jedne partije ne znači ništa drugo nego pisati opštu istoriju jedne zemlje s monografskog stanovišta, da bi se istakao neki njen karakterističan vid.«[1]

---

* Teze su podnete na naučnom savetovanju »Idejno-teorijska uloga SK u podsticanju i primenjivanju marksističke metodologije u istraživanju razvoja socijalističkog samoupravnog društva«. Savetovanje je organizovao Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja u decembru 1980 u Ljubljani.

[1] A. Gramši, *Izabrana dela*, 1959, str. 206.

Digitized by Google

2. Početni impuls transformaciji Saveza komunista od »partije na vlasti« u novi tip avangarde primeren uslovima samoupravljanja, u »partiju u velikom istorijskom smislu« (Marks) dalo je pedesetih godina saznanje o neizbežnoj birokratizaciji ukoliko ostane stopljena sa vlašću, o opasnosti da se od sredstva pretvori u cilj revolucije. Ovome se uskoro pridružio još jedan bitan činilac: već ostvarene promene u društvu, novi socijalni (samoupravni) ambijent što je nastajao uz krupne teškoće i zastoje činili su neprimerenim model klasične partije »na vlasti«. O čvrstoj povezanosti između procesa samoupravljanja i novog koncepta partije posredno svedoči i činjenica da je u periodima teškoća i oseka samoupravljanja, u situacijama teškoća i kriza jugoslovenskog društva, dolazilo i do usporavanja transformacije SK; u tim razdobljima refleksi »partije na vlasti« postajali su izrazitiji.

3. Objašnjenje procesa transformacije Saveza komunista je velik izazov za društvenu nauku. Pri tom treba uzeti u obzir i to da u istraživanju SK, pored teškoća koje prate svaki naučni poduhvat usmeren ka spoznavanju složene društvene stvarnosti, postoji još jedna dodatna. Imam na umu činjenicu da se transformacija Saveza komunista ostvaruje bez mogućnosti ugledanja na neka druga iskustva, bez uzora koje treba samo slediti, ostvaruje se kao težnja za realizovanjem »modela partije« koji zapravo nigde u stvarnosti ne egzistira. To traži, s jedne strane, neprestano traganje za odgovarajućim teorijsko-političkim rešenjima — jer novo nikad do kraja nije moguće programirati — a, s druge, od naučne misli zahteva stalno nove tačke oslonca u objašnjavanju i proceni promena do kojih dolazi.

4. S obzirom na važnu ulogu koju u društvu ostvaruje SK, možemo slobodno reći da broj i kvalitet dosadašnjih naučnih istraživanja, teorijskih i naročito empirijskih, ne zadovoljava. Zato je i fond naučnih saznanja o SK relativno mali.[2] Ovakva situacija verovatno nije samo posledica nezainteresovanosti istraživačâ za problematiku SK, nego i nekih drugih okolnosti od kojih ću jedino pomenuti izvesnu odbojnost prema empirijskom istraživanju. Protiv empirijskih istraživanja iznosi se, između ostalog, argument da ona ne mogu dati odgovore na sva složena pitanja partije, da ona »hvataju« samo kvantitativne izraze, a ne i kvalitete — što je u suštini tačno, ali se na osnovu toga ne može izvući zaključak o nekorisnosti tih istraživanja. Inače, otpor prema empirijskim istraživanjima bar delom je uslovljen iluzijama, preterivanjima i jednostranostima malobrojnih pisaca uverenih da je odgovore na krupne društvene probleme moguće dati isključivo merenjem bez oslonca na teorijsko promišljanje kao »metafizički recidiv«. Ali zbog zabluda pojedinih istraživača, koje ipak više pripadaju pedesetim nego osamdesetim godinama ovog stoleća, pogrešno je odreći se empirijskih istraživanja; kvantofobija je isto toliko štetna kao i kvantofrenija.

[2] Obuhvatan pregled teorijskih i empirijskih istraživanja SK dao je R. Nešković, »Marksistička misao«, br. 6/1979, str. 361-366.

Digitized by Google

5. Samo površan pregled empirijskih istraživanja SK, koja su izvršena i objavljena (jer ima i neobjavljenih), pokazuje da su ona najčešće lišena teorijsko-hipotetičkog okvira i da se svode na uspostavljanje veza između dve ili više varijabli. Pored toga, ona su uglavnom izvedena na teritoriji jedne opštine ili ręgiona, ređe jedne republike ili pokrajine, a koliko mi je poznato (bar u poslednjih nekoliko godina), uopšte nije bilo empirijskih istraživanja SK na teritoriji cele Jugoslavije. Najzad, empirijska istraživanja SK koja sam konsultovao uglavnom su jednokratna, ona se zadovoljavaju »snimkom stanja«, ali ne obezbeđuju uočavanje geneze pojava.[3]

6. Dve su tematske i problemske celine, češće od ostalih, dolazile do sad pod lupu empirijskih istraživanja. Prva je socijalna struktura SK (udeo pojedinih grupa, prijem i napuštanje SK). Ovde su istraživači nastojali, pre svega, da ukažu na dimenzije i pravce promena u sastavu SK, posebno sa gledišta učešća radnika i mladih. Uočava se da su istraživači prilično retko pokušavali da promene u socijalnoj strukturi SK povežu i objasne zbivanjima i procesima u samom društvu; drugim rečima, procesi u SK su bili razmatrani uglavnom izolovano od zbivanja u proizvodnim i društvenim odnosima. Zato ni analize nisu dopirale do korena, do uzroka stvari, nego su se ograničavale na površinske slojeve. Naravno, neke od tih analiza imaju svoju »upotrebnu vrednost« jer korektno ukazuju na udeo pojedinih kategorija u SK, kao i na tendencije promena u tom njihovom učešću.

Druga problemska i tematska celina koja je u većoj meri privukla pažnju istraživača jeste idejni nivo članova SK, posebno polaznika političkih škola. Ova istraživanja — svakako korisna za političku praksu — uglavnom su se zadovoljavala identifikovanjem neposrednih efekata političkih škola na količinu i strukturu programskih znanja i intenzitet ideološke usmerenosti polaznika. Izvan istraživačkog zahvata, bar u istraživanju koje sam konsultovao, ostalo je pitanje: da li (i u kojoj meri) veće znanje omogućuje uspešnije delovanje članova SK u sredinama u kojima žive i rade?

7. Veoma se retko, i to uglavnom uz put, Savez komunista analizira kao deo »evropske partijske infrastrukture«, kao jedna od organizacija međunarodnog radničkog pokreta, sa svim razlikama ali i sličnostima sa tim organizacijama. Mislim da je odustajanje od komparacije štetno, posebno u političkoj oblasti gde je teško fiksirati »nultu tačku«, pa metod upoređenja pruža istraživaču korisno sredstvo u objašnjavanju stvarnosti. Kao baza za upoređenje pojedinih aspekata stvarnosti SK mogu da posluže ne samo komunističke partije na vlasti nego i radničke partije u zemljama predstavničke demokratije (pre svega komunističke i partije nove socijalističke levice), čija su shvatanja nekih bitnih problema da-

[3] Dobar pregled empirijskih istraživanja SK sačinili su: A. Milić, S. Joksimović, R. Stanojević, *Analiza empirijskih istraživanja o ideološkoj svesti članova SKS*, Marksistički centar SKS, 1976 (šapirografisani materijal).

Digitized by Google

našnjice (samoupravljanje, nesvrstanost) slična sa shvatanjima Saveza komunista.

Argument da je Savez komunista, koji stremi prevazilaženju modela komunističke partije na vlasti (i prevazilaženju partije uopšte), različit od svih pomenutih organizacija radničkog pokreta i da je zato poređenje nemoguće ili nekorisno — ne stoji, jer transformacija Saveza komunista nije već dostignuto stanje, nego proces; Savez komunista još deluje i kao politička partija, a to je aspekt u kojem je uporedenje moguće i korisno.

Odsustvo komparacije ne izražava se samo u nedostatku upoređenja SK sa drugim partijama radničkog pokreta, nego i na drugi način. U empirijska istraživanja u kojima se član SK uzima kao jedinica posmatranja retko se uključuju građani kao komparativna grupa.

8. Jednu od smetnji u naučnom istraživanju SK vidim u činjenici da pri razmišljanju o ciljevima i zadacima Saveza komunista danas operišemo, u suštini, klasičnom definicijom revolucionarne partije zamišljene kao instrument za osvajanje vlasti, ne vodeći računa o tome da danas SK deluje u specifičnim političko-istorijskim okolnostima. Ova »mentalna inercija«, koja ima negativne naučne efekte, uslovljena je okolnošću da se Marksova i Lenjinova koncepcija revolucionarne partije odnose u najvećoj meri na revolucionarnu partiju koja je još u opoziciji, koja izražava interese eksploatisanih i obespravljenih proleterskih masa, naspram političke i društvene moći kapitala.

Bogatstvo teorijskog promišljanja o revolucionarnoj partiji koja još nije osvojila političku vlast, koja nije izvršila taj deo istorijskog zadatka, deluje snažno na naša shvatanja, sugestivno utiče na naša opredeljenja i kad je reč o partiji u samoupravnom društvu, o Savezu komunista u savremenim uslovima. Usled te inercije mnoge ocene, stavove i ideje koje su primerene revolucionarnoj partiji u kapitalističkom društvu preuzimamo nekritički kad je reč o partiji koja se nalazi u velikoj meri u različitoj situaciji. Delovanje tih stereotipa možemo, na primer, uočiti ne samo u teorijskim radovima već i u političkim tekstovima u kojima se isključivo naglašava potreba da Savez komunista deluje kao snaga revolucionarne promene — što je sasvim istinito — ali se pri tom zaboravlja da SK u nekim aspektima mora biti i da jeste snaga konsolidacije, osiguravanja već ostvarenih progresivnih društvenih promena.

9. Polazeći od ocene da neposredan uvid i iskustvo nisu uvek dovoljni za istinitu ocenu svih aspekata društvene stvarnosti, pa ni stvarnosti SK, i da je na neka pitanja moguće dati pouzdan odgovor samo oslanjajući se na sistematska naučna istraživanja (empirijska i teorijska), navešću neke probleme koje bi vredelo staviti u fokus tih istraživanja. Pre toga izneću nekoliko opštih napomena.

Gotovo je banalno naglašavati da SK nije moguće istraživati bez veze sa društvom, sa procesima i zbivanjima do kojih dolazi u društvu; organizacija se ne može objašnjavati organizacijom. Za-

Digitized by Google

to bi bilo izuzetno važno analizirati zbivanja unutar Saveza komunista (tendencije u strukturi, aktivitet članstva, dostignuti nivo interne demokratije) s obzirom na neke »spoljne«, društvene varijable: porast nacionalnog dohotka, kretanje realnog životnog standarda, indeks (ne)zaposlenosti.

10. Kad je reč o empirijskim istraživanjima, važno bi bilo, pored članova SK, uzimati u obzir građane kao kontrolnu grupu. Naravno, ovde ne mislim na istraživanja koja se odnose isključivo na interna partijska pitanja sa kojima građani nisu dovoljno upoznati, nego na istraživanja koja zahvataju širu problematiku svesti i ponašanja članova SK. Uključivanje građana nečlanova u istraživanje omogućilo bi uočavanje razlika u svesti i u ponašanju između članova i nečlanova. Sistematska istraživanja ove vrste dala bi neke elemente za odgovor na krupno pitanje: da li se razlike između članova i nečlanova povećavaju ili smanjuju?

11. Pored uzimanja u obzir društva u kojem SK deluje, istraživanja moraju u većoj meri nego do sada da SK upoređuju sa drugim organizacijama radničkog pokreta. Jer Savez komunista je, i pored svih razlika, svih teorijskih i ideoloških novuma, deo tog pokreta, ne samo njegove istorije, nego i sadašnjosti, pa i budućnosti. O tome se, na žalost, malo vodi računa; među istraživačima je čak uočljiva oštra podela na one koji se bave međunarodnim radničkim pokretom i na one koji istražuju SK. To je u svakom slučaju jednostrano: trajno odsustvo komparacije SK sa drugim radničkim partijama vodilo bi istraživanje SK u izolacionizam i sterilnost.

12. Savez komunista je moguće posmatrati i kao deo sistema i kao »minijaturni politički sistem«[4]. U okviru oba pristupa navešću neka pitanja koja, po mom uverenju, treba da postanu žarišta analize.

U okviru prvog pristupa mislim da je važno iscrpno analizirati stvarne funkcije koje SK vrši u društvu (latentne i manifestne). Inače, istraživači savremenih političkih partija poklanjaju ovoj problematici izuzetnu pažnju. Bez obzira na to da li je reč o političkom sistemu sa opozicijom ili bez nje, oni su u velikoj meri saglasni da partije vrše, između ostalog, sledeće funkcije u društvu: 1) selekciju, agregaciju i izražavanje interesa; 2) usmeravanje aktivnosti državnih organa; 3) izbor nosilaca rukovodećih uloga u sistemu. Na koji način ove funkcije ostvaruje Savez komunista?

13. Mislim da ima razloga, naučnih i društvenih, da se posebno analizira način na koji Savez komunista danas ostvaruje funkciju selekcije i agregacije interesa u društvu. Posredi je nadasve kompleksan zadatak, jer interesi u društvu ne postoje gotovi i nepromenljivi kao odela u konfekciji, nego njih formulišu (i deformišu) različiti socijalni subjekti. Ne treba posebno naglašavati da druš-

[4] Oba pristupa istraživanju političkih partija dobro je obrazložio S. Eldersveld, *A Theory of the Political Party. Political Party and Political Behavior, 1966.*

Digitized by Google

tvene potrebe, koje su u osnovi interesa, mogu biti izražene kao polivalentna interesna opredeljenja koja ne moraju sva biti u skladu sa ciljevima samoupravnog društva. Jedinstveno delovanje SK u ovom pogledu nije lako postići jer sam Savez komunista sa blizu dva miliona članova nije potpuno interesno homogen: članovi SK se međusobno razlikuju ne samo po društveno-ekonomskom položaju, nego i po nivou idejno-političkog znanja, stepenu društveno-političkog angažovanja, pa (u znatno manjoj meri) i prema stavovima, stavu prema ciljevima i opredeljenjima ideologije SK.[5] Osim toga, SK deluje u različitim područjima naše zemlje koja nisu potpuno identična u pogledu dostignutog nivoa ekonomskog razvoja, izvesnih kulturnih i istorijskih obeležja, što uslovljava i mogućnost postojanja diferenciranih interesa. Kako, s obzirom na pomenute momente, u Savezu komunista Jugoslavije teče proces selekcije i agregacije interesa?

14. O izvesnim teškoćama u ostvarivanju zadatka selekcije i agregacije interesa na nivou Jugoslavije govori činjenica da danas u društvu veoma sporo teče proces udruživanja rada i sredstava, da on veoma teško prelazi opštinske, pokrajinske i republičke okvire. Koji činioci koče akciju SK u ovom pogledu? Da li je odsustvo stalnih oblika organizovanja SK na nivou radne organizacije ili složene organizacije udruženog rada — posebno kad te organizacije deluju na području različitih teritorijalno-političkih zajednica (opština, pokrajina republika) — povezano sa nezadovoljavajućim tempom integracije rada i sredstava na teritoriji cele Jugoslavije?

15. Svoju ulogu u društvu Savez komunista ne ostvaruje preko opšteobaveznih odluka svojih foruma, što karakteriše partije na vlasti, nego delovanjem svojih članova na svim mestima rada i odlučivanja u društvu. Zato bez odgovarajućeg idejnog nivoa i angažovanja članova uticaj SK u društvu slabi, stvarna društvena zbivanja teku mimo ili nasuprot ideološkim opredeljenjima SK. Dok je pitanje ideološke osposobljenosti članova bilo, uz pomenuta ograničenja, predmet naučnih istraživanja, problem strukture i intenziteta društveno-političkog angažovanja je neuporedivo manje zahvatan. Šta, na primer, uslovljava to da i među članovima Saveza komunista vlada pasivnost, apatija, koja je, kako je zabeležio jedan pisac, »najveći problem dobrovoljnih organizacija«?[6]

16. Koje su danas determinante društveno-političkog angažovanja članova SK? U ovom pogledu ću pomenuti jedan nadasve zanimljiv i neočekivan nalaz iz već citiranog istraživanja: »Svest i angažovanost komunista«. U tom se istraživanju pokazalo da društveno-politička angažovanost članova SK Srbije pozitivno korelira sa nivoom obrazovanja, to jest obrazovaniji članovi SK su u većoj meri društveno-politički aktivni, dok je u SK Slovenije ta

[5] A. Milić, V. Goati, S. Bolčić, R. Nešković, D. Pantić, S. Joksimović, *Svest i angažovanost komunista.*

[6] C. Taker, *Principles of Organization, 1964.*

Digitized by Google

korelacija negativna. Ovaj neočekivani nalaz (»Serendipity« — Merton) predstavlja dobar povod za kompleksnije istraživanje u kojem bi, verovatno, trebalo uzeti u obzir i osobenost društvenog miljea kao značajnu varijablu društveno-političke aktivnosti članova SK.

17. Pristupajući Savezu komunista kao organizaciji (kao »minijaturnom političkom sistemu«) naročito bi bilo važno istraživati proces participacije članova unutar SK. U pogledu participacije članova i njihovog uticaja na partijsku politiku političke partije nisu — to su utvrdili mnogi istraživači (pomenimo M. Ostrogorskog, R. Mihelsa, M. Diveržea, Đ. Sartorija, Dž. Šlezindžera, R. Mekenzija, P. Vilsona, R. Rouza) — »zajednice jednakih«, nego, naprotiv, izrazito neegalitarne organizacije. U pogledu uticaja na politiku moguće je u partijama razlikovati veliki broj koncentričnih krugova i bezmalo je jednodušan zaključak istraživača i znalaca da između broja članova koje ti krugovi obuhvataju i stepena njihovog uticaja postoji obrnuti odnos.

Stepen participacije članova nije konstantna veličina, nego zavisi od situacije u kojoj se partija nalazi. U razdobljima intenzivne političke konfrontacije, kao i u drugim okolnostima u kojima se partija suočava sa teškoćama i problemima, participacija članova raste, dok se u redovnim prilikama smanjuje. Stepen aktivizma članova u pojedinim partijama je različit. Procenjuje se da u aktivnostima Laburističke partije, na primer, učestvuje 10—20% članova.[7] Približan je procenat u KP Italije.[8] Za istočnoevropske komunističke partije nemam egzaktne podatke, ali često ponavljani apeli članstvu da se aktivnije uključuje u politički život ukazuju na to da i ovde postoji isti problem. Značajno bi bilo istraživati kakva je struktura participacije u Savezu komunista. Koji činioci utiču na participaciju članova?

18. Stvarni položaj članova u organizaciji moguće je utvrditi samo istražujući strukturu participacije i proces odlučivanja, o čemu je već bilo reči. Ali neke elemente za to mogu dati i istraživanja normativnih (statutom predviđenih) prava i dužnosti članova. Nije nam poznato da je neko izvršio analizu dosadašnjih statuta SKJ u pogledu regulisanja ovih elemenata koji značajno utiču na položaj člana, niti da je pokušao da na osnovu takve analize iznese neke opšte ocene. O mogućnostima koje otvara ovakav pristup govori rad Đuliana Prokačija koji se odnosi na KP Italije.[9] Ovaj istraživač je pratio kako su posleratni statuti KPI regulisali: način izbora rukovodećih organa (javni ili tajni), mogućnost rukovodećih organa da kooptiraju pojedince u svoj sastav, način delovanja komunista u sindikatima, shvatanje demokratskog centralizma (naglasak na slobodi ili demokratiji?), uslove za raspuštanje

[7] T. Forester, *The Labor Party and the Working Class, 1977.*

[8] O. Kallschuer, T. Rafalski, G. Wenzel, *Italijanska komunistička partija danas*, »Marksistička misao«, br. 1—2/1980.

[9] Đuliano Prokači, *Beleške o statutima Italijanske komunističke partije posle oslobođenja*, »Marksistička misao«, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

partijskih ćelija od strane viših organa i prerogative izvršnih partijskih organa. (Na osnovu ove analize pomenuti pisac je izneo sledeću ocenu evolucije internih odnosa u KPI: »U celini preovlađuje tendencija zatvaranja... Evolucija statuta je išla drukčijim i obrnutim putem od onog kojim je išla razrada njene političke linije.«) Značajno bi bilo ispitati koliko su napori SK u celokupnom posleratnom periodu radi razvoja interne demokratije i jačanja pozicija člana materijalizovani u odgovarajućim statutarnim odredbama. Da li su dosadašnje promene statuta značile u ovom pogledu samo progres ili je bilo i nazadovanja?

19. U istraživanju Saveza komunista kao organizacije bilo bi, između ostalog, važno staviti pod lupu položaj i ulogu osnovne organizacije SK. Ova problematika je do sada retko ulazila u žižu naučne analize, premda je reč o nadasve važnom pitanju za Savez komunista. Bez odgovarajućeg delovanja osnovne organizacije tamo gde komunisti žive i rade ukupna politika SK se javlja kao spoljašnji, nametnut odnos. Na ostvarivanju odgovarajućeg delovanja osnovne organizacije SK pada ili se ostvaruje SKJ kao partija posebnog tipa. To je dovoljan argument za pomnu i sistematsku naučnu analizu osnovne organizacije SK.

20. Najzad, pomenuću jednu oblast istraživanja koja je samo na prvi pogled »izvanpartijska«. Reč je o skupini bivših članova SK. Koliko mi je poznato, ova skupina nikad do sada nije stavljena pod lupu naučnog istraživanja. Čak se ni obeležje »bivši član« ne koristi u istraživanjima društvene problematike, što je neopravdano s obzirom na brojnost ove skupine i na činjenicu da je za sve njene pripadnike zajedničko to da poseduju jedno osobeno socijalno iskustvo uslovljeno boravkom i delovanjem u Savezu komunista. Od ne malog društvenog i naučnog interesa je da se odredi (između ostalog) idejni i vrednosni profil (profili?) ove skupine, kao i smer i intenzitet njenog političkog angažovanja.

Digitized by Google

Franc Šetinc: Na Titovom putu

(»Globus«, Zagreb, 1980, strana 314)

Treće izdanje knjige *Što je i zašto se bori Savez komunista*, koje je znatno prošireno i osuvremenjeno, posvećeno je Titu, jer je njegov sadržaj, kako autor u uvodu knjizi reče, čvrst dokaz odlučnosti da ostanemo na Titovom putu socijalističkih samoupravnih procesa i nezavisnosti. Tito je s izuzetnom sposobnošću znao marksizam da primijeni u teškim uvjetima sudbonosne borbe naših naroda i narodnosti — znao je pronaći pravi izlaz i otvoriti nove vidike i prostore za revolucionarne akcije.

Tito je izrastao i zajedno s našim revolucionarnim komunističko-radničkim pokretom rastao, i pri tom uvijek — kako reče autor — „osjećao njegove potrebe, njegove krize, njegove bolne točke, pa i njegovu radost u veličanstvenim pobjedama revolucije, koje znače preporod starog svijeta i stvaranje novog..." (str. 32). Tito je iznad svega bio revolucionar, a biti revolucionar značilo je i znači biti uvijek u prvim redovima borbe za socijalizam. Titovo revolucionarno djelo potvrđuje princip smislenog pristupa vremenu koje se može nazvati Titovom epohom revolucije.

Tito je svojim velikim vizionarskim djelom i primjerom pokazivao kakav treba da bude komunista. Često je govorio da komunista na prvom mjestu treba da pobijedi samoga sebe. Biti komunista za Tita je značilo biti čovjek revolucionar koji svojim ljudskim stvaralačkim djelom potvrđuje svoju mogućnost realizacije novih društveno-ekonomskih odnosa u kojima će ono čovječno u čovjeku proizlaziti iz samog temelja hu-

Digitized by Google

maniteta zasnovanog na teoriji marksizma i praksi samoupravnih puteva u socijalizam.

Dakako, subjekt tog revolucionarnog procesa jest radnička klasa predvođena svojom avangardom (Savezom komunista), koja, integrirana u klasi i zajedno s njom (po Šetincu), može svojim htijenjem, čvrstom odlukom i svestranim kreativnim djelom da prevlada okvire i granice postojećeg potrošačkog društva i da prodre do svog ljudskog iskona u humanističkoj viziji osmišljavanja i realizacije buduće istinske ljudske zajednice, kao asocijacije slobodnih proizvođača.

U ostvarivanju svoje povijesne uloge radnička klasa treba biti organizirana i svjesna — mora, dakle, doći do »samosvijesti o svom revolucionarnom djelu. To mnogi ne shvaćaju, bilo da idealiziraju radničku klasu kao da ona spontano, samopokretački izgrađuje socijalizam, bilo da pretpostavljaju i predstavljaju ulogu i značenje radničke avangarde kao nešto što će trajno — umjesto radničke klase i u njezino ime — usmjeravati razvoj društva« (str. 128).

Autor dalje ističe da i unutar radničke klase još uvijek djeluju parcijalni interesi koji ograničavaju izražavanje jedinstva njezine klasno-revolucionarne svijesti na djelu. Stoga se, po Šetincu, uloga Saveza komunista očituje u tome koliko je sposoban da različite interese uskladi i postojeće proteste usmjeri ka borbi za brži razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i humane komunističke svijesti. Komunisti moraju djelovati na osnovi interesa, potreba i zadataka klase i u skladu s tim interesima stalno trebaju preispitivati i korigirati vlastite odluke.

Savez komunista, kaže autor, potvrđuje klasnu bit svoje politike i prakse revolucionarnom dosljednošću u istinskoj borbi za realizaciju samoupravnih socijalističkih odnosa. Pri tom se ne smije zaboraviti, upozorava autor, da je njegova socijalna osnovica radnička klasa kao objektivno najnaprednija snaga koja je po svom stvarnom položaju u društvu najzainteresiranija za uspješan razvoj socijalističkog samoupravljanja kao jedine mogućnosti njezina oslobođenja. Stoga je radnička većina i njezina dominacija u članstvu svih osnovnih organizacija kao i u forumima SK temeljno određenje jačanja klasne pozicije i klasne biti Saveza komunista.

Savez komunista na svakom mjestu mora da se izbori za razvijanje klasne svijesti, jer je izraz »kolektivne volje, političke svijesti cjelokupne borbe radničke klase na svim etapama njezinoga razvoja. On je, dakle, avangarda koja se bori i politički djeluje na temelju opće usmjerenosti prema ciljevima socijalističke revolucije« (str. 60). Upravo po tome Savez komunista jest politička i idejno teorijska avangarda radničke klase Jugoslavije.

Autor upozorava da SK nema unaprijed određujuću misiju avangardne uloge u radničkoj klasi, već je mora stalno na djelu u revolucionarnim akcijama stjecati. Ako to ne radi, gubi avangardnu ulogu. Jer, iako svoju ulogu u klasi temelji na marksizmu, to mora i jedino može dokazati u praksi primjenom marksističke teorije u njoj i uzdizanjem prakse na nivo teorije. Praksa je, dakle, najosnovnije i najpouzdanije mjerilo revolucionarne uloge avangarde radničke klase, pa tako i Saveza komunista.

Kad se kaže praksa, autor ne misli na puki prakticizam, već na jedinstvo teorije i prakse, na praksu čije je bitno određenje revolucionarna teorija. Iskustvo pokazuje, kaže Šetinc, da »gdje je razina teorijskog znanja visoka, tamo ima više revolucionarnog žara, više odlučnosti i jasnosti, veća je razumljivost zadataka. I obratno: gdje je ideološki stupanj nizak, ima mnogo dvoumljenja, robovanja prakticizmu, nesigurnosti i maglovitosti« (str. 5).

Izuzetno je važno, ističe autor, da se u Savezu komunista razvija konstruktivna komunistička kritika i samokritika kao instrument borbe za stavove koji služe interesima klase u cjelini, jer bez takve kritike nema uspjeha u rašči-

Digitized by Google

šćavanju stavova i bržeg kretanja naprijed. Pri tom autor napominje da odnos „između kritiziranog i kritičara mora biti takav da se jasno očituje želja za pomoći, a ne da jedan drugome nanosi štetu. Kritičar se također ne smije ponašati kao da ima monopol na kritiku i da se nikad neće naći u ulozi kritiziranog« (str. 231).

U Savezu komunista se, kaže autor, moramo izboriti protiv preosjetljivosti na kritiku, protiv monopola ili kritike s pozicije vlasti i ujedno protiv, što se često događa, gušenja kritike drugih, pa čak i proganjanja zbog kritike, jer to krnji ugled Saveza komunista u cjelini, i takvi postupci ne rezultiraju raščišćavanjem stavova, ne dovode do efikasnog rješavanja određenih problema i društvenih proturječnosti na današnjoj etapi razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa.

Gdje nema slobodne, stvaralačke kritike nema ni slobode borbe mišljenja, a gdje toga nema, stvara se slobodan prostor za djelovanje i brzi razvoj birokratizma i drugih devijantnih oblika monopolno-dogmatskog mišljenja, te antisamoupravnog ponašanja i vrednovanja ljudi, što uvjetuje pojavu dehumanizacije odnosa među ljudima. I dogmatičari, i birokracija i tehnokrate teže, kaže autor, da postanu »diktatori« nad ljudima, umjesto da razvijaju samoupravljanje kao najosnovniji neposredni odnos, kao posebne najprikladnije oblike diktature proletarijata. »Kad kažem diktatura, mislim na težnje pojedinaca i grupa da se uzdignu kao vlast nad ljudima, a to su težnje koje dehumaniziraju društvene odnose« (str 172).

Odgovarajuci na brojna pitanja iz neposredne prakse, Franc Šetinc ističe da je tehnobirokratskim strukturama svojstvena servilnost, podređenost i psihologija sluganstva. Kod njih se u strahu od pretpostavljenih rađa »bezuvjetna poslušnost i zavisnost od vlastodržaca. Za karijerizam je karakteristično da je čovjek okrenut »gore« jer odatle očekuje zadovoljavanje svojih nezdravih ambicija. Iz takvih odnosa potječe sposobnost prilagođavanja za koju nije značajno što je tko rekao, nego tko je što rekao. Ljudi pokušavaju da se prilagode samo da bi se dodvorili pretpostavljenima od kojih očekuju osobne koristi« (str. 251).

Na pitanje o nacionalizmu Šetinc odgovara da je nacionalizam naš klasni neprijatelj, jer svaki nacionalizam teži ka restauraciji starih klasnih odnosa, vraćanju društvenih odnosa natrag. »To je ideološka fasada iza koje se kriju težnje za monopolima i privilegijama pojedinca i grupa. To je težnja za održavanjem naroda gospodara i naroda sluge. To su pokušaji zadržavanja ili ponovnog vraćanja ostataka najamničkih odnosa. Zbog toga možemo opravdano tvrditi da nacionalizam izdaje stvarne nacionalne interese« (str. 193).

Naše socijalističko društvo, iako razvija neposrednu samoupravnu socijalističku demokraciju, ne može dozvoliti anarhiju. Nema demokracije izvan socijalizma, samoupravljanja i delegatskog sistema. Socijalistička samoupravna demokracija »isključuje slobodu iskorištavanja čovjeka od čovjeka, te druge oblike ekonomskog i političkog monopola, a istovremeno osigurava slobodu radnog čovjeka da raspolaže uvjetima, sredstvima i plodovima svog osobnog i udruženog rada, slobodu da sam upravlja svojim interesima, slobodu neposredne podjele rada, slobodu samoupravnog odlučivanja, slobodu ispoljavanja nacionalne individualnosti itd.« (str. 154).

Raspravljajući o pitanju pozitivnog i negativnog aspekta pojma *jugoslavenstva*, autor ističe da je jugoslavenstvo pozitivno sa aspekta »svijesti o pripadnosti Jugoslaviji kao socijalističkoj samoupravnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti. Ponosni smo na Jugoslaviju kao nesvrstanu s ugledom kakav malo koja država u svijetu uživa. Ponosni smo na Jugoslaviju koja je iznikla iz zajedničke borbe njezinih naroda i narodnosti protiv okupatora za socijalni preobražaj društva. Ponosni smo na odnose koji nas povezuju u zajedničku

Digitized by Google

borbu za samoupravni socijalizam.

Jugoslavenstvo kao pozitivna vrijednost može nastati samo u takvoj Jugoslaviji u kojoj je zajamčen slobodan razvoj svakog naroda, u kojoj su odnosi među narodima temeljeni na načelu ravnopravnosti i novom tipu federacije koja odgovara višenacionalnoj zajednici sa socijalističkim samoupravljanjem.

Međutim, nije pozitivno ono jugoslavenstvo koje pokušava da se prikaže kao nekakav zaštitnik jedinstva i bratstva od nacionalnog, a najmanje jugoslavenstvo koje negira nacionalno, ili čak potcjenjuje ili vrijeđa osjećaje pripadnosti i ljubavi prema svojoj naciji. Radnička klasa nije za ukidanje nacija da bi stvorila jednu novu jugoslavensku« (str. 232).

Na kraju možemo zaključiti da je knjiga pisana jednostavnim, razumljivim stilom, s brojnim pitanjima iz neposredne prakse na koja autor daje svoje odgovore. To su pitanja i dileme što se javljaju u neposrednoj praksi borbe za brži razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Knjiga je već do sad postala osnovni priručnik polazniká seminara za mlade komuniste, omladinskih političkih škola, a jednim dijelom i polazniká škole SK.

Osnovna je ideja vodilja svih tekstova knjige, uključujući i odgovore na brojna pitanja, revolucionarna marksistička misao o dosljednoj i beskompromisnoj borbi radničke klase i posebno Saveza komunista kao njezine avangarde za stvaranje i uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih odnosa u kojima će radnička klasa imati dominantan položaj i tako dobiti velike mogućnosti da neposredno odlučuje o svim bitnim pitanjima revolucionarnih procesa.

Savo Pešić

Vladimir Sultanović: Društvo, elite i tehnokratija

(IRO »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980, strana 318)

Budući da je poraslo interesovanje za problematiku demokratije, tehnokratije, tehnokratske ideologije, odnosa samoupravljanja i tehnokratizma, a posebno za problematiku elita i elitizma, najnovija knjiga Vladimira Sultanovića *Društvo, elite i tehnokratija*, koja će sigurno zaintrigirati intelektualnu pažnju radoznalnog čitaoca, doprineće jasnijem sagledavanju te problematike.

I pre Platona mislioci su uviđali nejednake sposobnosti ljudi, razlike u intelektualnom, fizičkom, materijalnom i drugom pogledu. Tek Platon u svom očaravajućem filozofemu postavlja temelje ideji o vladavini jednog višeg sloja umnih ljudi koji imaju sposobnosti, posebno intelektualne[1], na kvalitativno višem nivou od običnog sveta *(elita)*. Ta ideja se kasnije preobražava u zavisnosti od konkretnih uslova, mada nikako ne možemo reći za velike elitiste, na primer Makijavelija, Robespjera, Sen-Simona, Tena, da zastupaju »iverje« Platonovog učenja.

U prvom delu knjige[2] autor posvećuje pažnju elitizmu savremenog doba čiji su veliki barjaktari Pareto, Moska, Mikels, i posebno se bavi grupom teorija koje su se pojavile u prvoj polovini dvadesetog veka, a nazivamo ih *teorijama demokratskog eliti-*

[1] U Platonovom učenju akcentiramo princip selekcije po intelektu za pripadnike elite, jer će se selekcija u srednjovekovnom društvu vršiti uglavnom na osnovu porekla (krvi); u građanskom društvu, uglavnom, na temelju imovine, posedovanja; u modernim demokratijama na bazi uspeha ili dostignuća, mada su poslednjim principom bila zadojena sva društva, ali ovlaš.

[2] Knjiga se sastoji iz tri dela. Prvi deo nosi naslov »Elite i demokratija«, drugi »Savremeno društvo i tehnokratija«, treći »Samoupravljanje i tehnokratija«.

Digitized by Google

zma[3]. Teorije demokratskog elitizma »predstavljaju ozbiljan pokušaj da se izvrši sinteza, s jedne strane, ideje o vladavini elite, manjine, i, s druge strane, demokratije, vladavine naroda...« Zanimljivo je da sve teorije demokratskog elitizma polaze od strukturne podele društva na masu i elitu, i to smatraju jednim od glavnih zakona u društvu. Pokušavaju da prikriju klasnu vladavinu zamagljujući je i umotavajući u oblande političkog aktivizma, zapostavljaju značaj klasne borbe, klasnih antagonizama, što *de facto* predstavlja vulgarizaciju kompleksne društvene strukture. Masa, demos, narod je glup, nestabilan, njemu treba neko da ga vodi, da mu pokaže »put koji vodi u Rim«. Stoga mu je potrebna elita, izabrana na izborima, jer se smatra da je predstavnička demokratija na Zapadu dostigla olimpske visove — *sic!* — smatraju to konačno pronađenim »rajem na Zemlji«. Pokušava se stvoriti nova ideologija u kojoj dolazi do svojevrsnog eklektičkog spoja demokratije, vladavine naroda i elitizma, vladavine odabrane manjine.[4] Tako nastaje specifična ideologija koja svoje elitističko telo zaogrće demokratskim ruhom kao masku maskom, obavezno uz etiketu »Ne tumbaj«. Ideja komunizma kao društva bez privatne svojine i građanskog parlamentarizma *a priori* se odbacuje na misaono groblje istorije. Sultanović dobro zaključuje da je elitizam uvek cvetao kad je konkretno društvo bilo na »staklenim nogama«, kad je šetalo ivicom noža. Teorije demokratskog elitizma nastale su u periodu krize parlamentarne demokratije kao svojevrstan odgovor na tu krizu. Glavne uzroke krize nalazimo u sve većoj koncentraciji moći u rukama malog broja ljudi usled sve veće birokratizacije društvenog, političkog života, u birokratizaciji u velikim političkim strankama, posebno njihovim vrhovima. Ali autor naglašava i jačanje marksističke misli i radničkog pokreta kao i stupanje srednje klase na društveno-političku pozornicu — s pravom.

Autor (uz često »poštapanje« mislima profesora Lukića) jetko kritikuje shvatanje da u zapadnim »pluralističkim društvima postoji pluralizam elita koje se takmiče za političko vođstvo« i pravilno tvrdi da uopšte nije reč o smeni elita iz različitih društvenih klasa, već o kruženju elita unutar jedne, vladajuće klase. Reč je, pre svega, o smeni frakcija unutar klase, nikako o smeni klase, jer uistinu su elite samo marionete u rukama klase na vlasti. Greška je odvajati elitu od elite jer ostaje isti (buržoaski) politički sistem — elite samo menjaju izgled, ćud im ostaje ista.

Autor posebno analizira odnos elitizma i demokratije ističući da je, za teoretičare demokratskog elitizma, predstavnička demokratija jedini mogući oblik demokratije, da je demos nesposobar za vođenje takve demokratije, stoga je njegova pasivnost neizostavan uslov njene egzistencije. Shvataju demokratiju statično, kao dovršen *sistem*, a ne kao *proces* prevazilaženja konkretno postojećeg, akcentiraju »otvorenost«[5] demokratskog društva i, što je najvažnije, ne diraju u privatnu svojinu, u kapitalističke proizvodne odnose. Istorijski interes je očuvanje *statusa quo*.

O odnosu elite i avangarde autor piše da »u društvima nekih socijalističkih zemalja, posebno u doba staljinizma, ima nekih pojava gotovo identičnih sa onima koje su karakteristične za elitističke teorije o društvu«, uprkos nastojanju vladajuće političke teorije i ideologije da postojeće stanje proglase za jedini »pravi, realni i istinski marksizam i socijalizam«. Te pojave su, pre svega, u monopolu ekonom-

[3] Viđeniji predstavnici teorija demokratskog elitizma kojima autor posvećuje pažnju su: Karl Manhajm, Jozef Šumpeter, Rejmond Aron, Rajt Mils, Suzan Keler, Đovani Sartori, Dejvid Truman, Harold Lasvel, Džon Plamenac, R. T. Makenzi

[4] Semantička analiza nam pokazuje kontroverznost pojma demokratski elitizam (grčki demos — narod, kratien — vladati; elitizam — vladavina odličnika u nekom društvu).

[5] Mislimo da je prikladniji termin zatvorenost, jer je reč o otvorenosti samo za takozvani društveni krem, a ne za celo društvo.

Digitized by Google

ske i političke vlasti od strane birokratskog i hijerarhijski ustrojenog političkog aparata čiji temelj je državna svojina, svođenje radničke klase na objekt koji preko transmisionog sistema prima direktive stopljene partijsko-državne »vrhuške«; ignorisanje prava glasa, slobode govora i štampe, a sama elita ima niz privilegija, ona je otelovljenje nepogrešive i sveznajuće volje na »ovom svetu« — iste te atribute pripisujemo Bogu, ali na »onom svetu«.

U drugom delu knjige autor posvećuje značajan prostor tehnokratskim teorijama o društvu. Sen-Simona mnogi smatraju pretečom tehnokratizma (njegova je parola »Sve za industriju, svi za nju«), ali autor pominje i Torstena Veblena, Hauarda Skota, Džemsa Barnhema i Žan-Žaka Servana — Šrajbera. Sve ove teorije, s uvažavanjem nijansi individualnog shvatanja, »govore u prilog *tehnokratiji kao novoj društvenoj eliti eksperata (kurziv* — S.T.) kojima se pripisuju izuzetne sposobnosti i posebni kvaliteti, osobito u organizaciji društvene proizvodnje«. Teorije tehnokratije ukazuju na značaj stručnjaka (inženjera, specijalista, tehničara) i stručne koordinacije, izuzetnu ulogu obrazovanja u svrhu podizanja proizvodnosti rada, kao i na relevantne pojave kojih ima u savremenom kapitalizmu. Međutim, mogu se istaći neki nedostaci, kao što je zanemarivanje klasne borbe radničke klase i njenih organizacija. Samo tromi um veruje da je moguće u tako složenom društvu kakvo je industrijsko sve podrediti apsolutnom planu čiji kreator je izvanredno umna i načitana elita — to utoliko teže kad znamo da i u ekonomski nerazvijenijim društvima nikakav centralni aparat i nikakav totalni plan nije mogao isplanirati sve duhovne i materijalne potrebe. Značajan nedostatak je apsolutizovanje metoda prirodnih nauka u rešavanju ne samo krucijalnih društvenih problema (i potreba). Polazi se od ispravne teze da je tehnokratija proizvod kapitalističke upotrebe silnog razvoja industrije, tehnike i tehnologije, kao i nauke koja postaje glavna proizvodna snaga sa dva dijametralno suprotna smera. Jedan koji novači, razdire mrežu ustajalih figura istorije, koji je lučonoša znanja ka horizontima ljudskog poimanja, ka prodoru (jurišu) na nebo i drugi, onaj mračni, u kojem nauka, odvojena od neposrednog proizvođača, postaje otuđena sila koja obezljuđuje, alijenira bit u ljudskoj biti, čoveka u čoveku, razara čovečno u čovekovoj čovečnosti.

Činjenica je da egzistentni procesi koncentracije i centralizacije, stvaranje džinovskih konglomerata i rapidna internacionalizacija krupnog kapitala »ne narušavaju suštinu kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa«. Poklapaju se interesi tehnostrukture, grupe (a ne klase) unutar vlasničke klase i klase vlasnika, a njihovo oličenje je maksimalizacija profita, kontrola nad celokupnim ekonomskim procesom bitnim za reprodukciju kapital-odnosa, što im donosi veliki kvantum društvene moći, relativnu samostalnost i, što je veoma bitno, snažan politički uticaj. Značajan beočug u lancu uspona tehnostrukture predstavlja izvanredno suptilno i vispreno koncipirana propaganda, ogromna reklama, »mašinerija koja melje« i najprofinjenije ukuse, te je zaista potreban napor volje običnih smrtnika da uvidimo kako čovek nije *homo mensura*, nego je reklamna poruka mera svih stvari, onih koje jesu da jesu, onih koje nisu da nisu. Koriste se sva sredstva mass-media za lansiranje manipulativnih poruka, iluzija o društvenom prestižu za kupce određenih proizvoda, stvaranje fame oko novog proizvoda, stvaranje niza veštačkih potreba sa hiljadama natpisa »novo«, »super«, »de luxe«. *Homo sapiens* postaje *homo consumens*. Bitan je lepo sročen reklamni slogan, a kvalitet proizvoda često ide pride; uostalom, znamo da se može živeti i sa mnogo manje plastike.

Autor pravi kritički osvrt na Maleovu teoriju o »novoj radničkoj klasi«, Galbrajtovu koncepciju tehnostrukture, Vajtova »čoveka organizacije« i Turenove ideje

Digitized by Google

o programiranom društvu, a dosta detaljno je izložen socijalno-klasni položaj menadžera i naučno-tehničke inteligencije. Menadžeri imaju veoma visoke plate koje prelaze i sto hiljada dolara godišnje, velike nagrade i raznovrsne premije, dosta svog kapitala ulažu u akcije drugih kompanija, pa tako i sami postaju akcionari; uživaju mnoge korporacijske privilegije, kao što je besplatna lekarska nega, dobijanje stipendija za decu, skupi pokloni, kao jahte, umetničke slike... Školovanje menadžera ima izrazito klasna obeležja, jer oni pohađaju veoma skupe privatne škole, koje su često nedostupne širim slojevima. Nameće se zaključak da menadžeri »ne samo što nisu posebna klasa, oni u stvarnosti čine vodeći odred vlasničke klase« (Baran i Svizi). Razvojem automatizacije, kompjuterizacije i kibernetike raste značaj naučno-tehničke inteligencije. Njen položaj se komplikuje usled potčinjavanja nauke moći kapitala i sve veće militarizacije privrede. Veliki deo vrhunskih naučnika stavio se u položaj proizvođača »nasilja«, a nedavno je u SAD objavljena lista univerzitetskih profesora koji rade na projektima izrade oružja za masovno uništavanje. Stvorena je »neka vrsta... četvrtog roda oružja američke vojske, kako je jedan analitičar nazvao funkciju američkih univerziteta u represivnom pokretu...« (Z. Vidaković). Metod potčinjavanja nauke kapitalu izražava se i u enormnoj specijalizaciji i, što je još gore, »veliki patroni u nauci — kaže Gorc — pojavljuju se kao buržoaski psi čuvari koji paze da nastava, sadržina i orijentacija nauke ostanu u granicama sistema«.

Uspon tehnokratije prati i razvoj njene ideologije. Kad uklonimo sve paravane, nije teško otkriti klasnost, eksploatatorske i ekspanzionističke težnje, rušilački karakter tehnokratske ideologije, bez obzira na to što se ona oblači u ruho koncepcija sa nevinim i tobože klasno neutralnim nazivima: koncepcija o postindustrijskom društvu i koncepcija o kraju ideologije. Glavni zagovornici ove nove ideologije *statusa quo* su Bel, Lipset, Rostov i Kan. Pitanja ideologije, društvenih i političkih odnosa su nebitna, jer »*tehnika i tehnologija su moćna, autonomna snaga koja sama po sebi stvara društveni proces*« (*kurziv* — S. T.). Stoga je primarni zadatak čovečanstva dostizanje društva obilja (postindustrijskog društva), kao i što više dolara po stanovniku, što veći nacionalni dohodak u, razume se, državi blagostanja. Apostrofira se značaj tehničkih i prirodnih nauka, jer se svi problemi u društvu svode na tehničke probleme, a i takva nauka je služkinja tehnostrukture, jer treba da zadovolji kriterijume visoke produktivnosti, a njih određuje tehnostruktura. Došlo je vreme kad nauka, umesto sredstva oslobođenja čoveka od mraka neznanja, okrutne nužde i samog čoveka, postaje sredstvo zarobljavanja (već zarobljenog) čoveka od čoveka za čoveka.

Karakteristično je verovanje u izuzetnu moć organizacije koja mora biti snažna, stabilna i, pre svega, efikasna; fetišiziranje njene moći, jer društvo je efikasno zato što je dobro organizovano. Ne postavlja se problem otuđenja čoveka (čak i) u organizaciji, jer on je poželjan samo ako je alijeniran, obezličen. Zbog gorenavedenih obeležja tehnokratska ideologija stvara sliku o nezamenljivoj ulozi tehnokrata i menadžera u društvenom životu, a njihovo delovanje predstavlja alfu i omegu egzistencije društva. Visprenom, pronicljivom i korektnom, marksistički nastrojenom analitičaru nije teško da vidi suštinu tehnokratske ideologije bez obzira na težak posao »razduvavanja magle«, skidanja koprena, oblandi, etiketa, fikcija iza kojih se ona krije.

Ni etatistički socijalizam nije imun od tehnokratije; naprotiv, ona proizlazi iz suštine etatističkih društvenih odnosa zasnovanih na državnom monopolu nad (državnim) sredstvima za proizvodnju utemeljenim na totalnim, sveobuhvatnim (petogodišnjim) planovima uz odbacivanje robne proizvodnje i zakona tržišta. U

Digitized by Google

skladu s konkretnim istorijskim potrebama i realnim položajem mlade sovjetske države Lenjin se zalagao za uvođenje takozvanog principa »jedinonačalija«, to jest upravljanja pojedinaca, što je učinjeno 1918. i dalo izvesne pozitivne rezultate. »Princip »jedinonačalija« doživeo je svoju staljinističku transformaciju u nedemokratski hijerarhijski princip apsolutnog potčinjavanja radničke klase volji tehnokratskog aparata«. U periodu destaljinizacije činjeno je mnogo pokušaja decentralizacije planiranja, kreditiranja, finansiranja. Smatramo da je suština principa »jedinonačalija« održana sve do danas. Bez obzira na neka nova shvatanja u sovjetskoj ekonomskoj teoriji, kao, na primer, tehnokratsko-mašinska ili reformistička, mislimo da neće doći do krupnijih promena u sistemu upravljanja i rukovođenja privredom, jer sve dosadašnje promene *de facto* ne potkopavaju biće etatističkih društvenih odnosa.

U trećem delu studije autor kao glavni izvor tehnokratizma u socijalističkom samoupravnom društvu navodi, pre svega, otuđivanje viška rada od neposrednih proizvođača dohotka. Višak rada monopolišu otuđeni centri ekonomske i političke moći u vidu raznih »vrhuški«, klika, »grupa za pritisak«, političkih aktiva na nivou radne organizacije, pa i šire. U jednoj fazi razvitka i u bankama se otuđio višak rada, jer se desilo da otplata kredita i kamate bukvalno proždiru akumulaciju radnih kolektiva. Posle privredne reforme 1965. uloga »prve violine«, kako kaže Kardelj, počela je da se seli iz ruku državnog aparata u ruke nosilaca raznih monopola u privredi te se i na taj način društvena sredstva odvajaju od radnika. Problem se komplikuje činjenicom da tehnokratizam u našem društvu nikad nije išao sam, nego uvek pod ruku s nacionalizmom, liberalizmom, birokratizmom, ultralevičarstvom. I sami radnici, a to je i te kako značajno, smatraju da vođstva radnih organizacija ne moraju postati »sluge« kolektiviteta, nego, pre svega, traže odnose koordinacije i saradnje među svim organima.

U ovom delu autor potkrepljuje svoja teorijska izlaganja rezultatima empirijskih istraživanja o raspodeli uticaja u Savezu komunista koja je sa saradnicima proveo u GK SK Sarajeva. »Očigledno je da je jedina mogućnost za sprečavanje djelovanja tehnokratije i tehnobirokratije jačanje pozicija radničke klase i dalje razvijanje samoupravnih odnosa na principima i načelima Ustava i Zakona o udruženom radu, uz avangardnu *idejno-političku (kurziv — S. T.)* ulogu Saveza komunista.« Eto dokaza da most gradimo preko reke, a ne niz reku.

Ova studija značajno doprinosi sagledavanju kompleksnih, a u isto vreme i mnogo kontroverznih odnosa između elita, društva, tehnokratije i, što je možda najvažnije, potiče na razmišljanje i istraživanje. Knjiga je neokićena političkim hvalospevima, bez neizmerne kolone »soneta«, daleko od niskih (»naučnih«) strasti koje nisu neobične u svekolikoj literaturi.

Savo Trifunović

Kina

(»Jugoslovenska revija«, Beograd, Narodna izdavačka kuća lepih umetnosti, Šangaj, i »Mladost«, Zagreb, 1980, strana 288)

Dobili smo neobičnu knjigu o Kini, knjigu u kojoj se kao u nekom čudesnom ogledalu podiže zavesa sa jedne drevne civilizacije, otkrivaju lepote prirode gotovo nestvarne — od kojih zastaje dah, knjigu koja nas uvodi u riznicu kulturnog blaga, istoriju i život jedne od kolevki civilizacije čovečanstva, u društvo koje je živelo i razvijalo se neprekidno, a 3.500 godina pisane istorije zadr-

Digitized by Google

žavaju svoj osobeni identitet, svoj lik. Kina je toliko prostrana, toliko raznovrsna, tako stara kultura da nije čudo što nad njom još lebdi oreol tajne. Ključ za razumevanje današnje Kine leži i u njenoj neobičnoj prošlosti. Taj odnos tradicije i novoga simboliše jedna prastara bajka:

Pre 4.000 godina Čang E, prelepu ženu moćnog starešine, obuzela je nesavladiva želja da poleti na Mesec. Ukrala je čudesni eliksir koji je njen muž dobio od nebeske kraljice, stekla je sposobnost da leti, poletela je na Mesec, gde i danas živi, srećna i usamljena u svom Mesečevom kraljevstvu. I kada su astronauti XX veka ostvarili taj drevni san i, proputovavši nebom, stali na Mesec i ugledali fantastičan prizor — Zemlju — jedino delo ljudskih ruku koje su mogli da vide bio je Kineski zid, tanka linija koja vijuga kroz Aziju, još od vremena kada je mlada Čang E bila stvarnost, a ljudski um boravio u carstvu mašte, a ne u čudima moderne tehnike.

Kina je snažno vezana za svoje tle i prostranstvo, za svoju prirodu: reke i planine koje se nadmeću u svom sjaju. Svedoče nam o tome i nežna devojačka imena: Zlatni lotos, Jesenja hrizantema, Snežno oko, Suncokret, Struk od žada, Prvi cvet. »Koliko je milostiva videla rascvetalih proleća« — tako Kinez pita ženu koliko joj je godina.

Ali ni u jednoj zemlji kao u Kini nije tle toliko vezano za istoriju ljudi. I sama zemlja, njeno prostranstvo, otelo od prirode, bilo je plod strpljivog vekovnog i kolektivnog rada kineskog naroda koji je preobrazio prirodu prilagodivši je da donosi plodove neophodne za život ljudi. Baza kineske civilizacije je zajednica rada, strpljiv, neumoran, precizan rad koji nije samo primena grube fizičke sile već sistematsko korišćenje tehnike, iskustava akumuliranih vekovima od prethodnih generacija, ali i oštroumnog usavršavanja.

Tu je počela da se razvija tehnika modernog sveta: gvozdena ruda bila je poznata još 513. godine pre n.e.; zapisi urezani u kornjačin oklop i lopaticu životinje, 10.000 godina stari, kazuju šta su naši preci znali o astronomiji, kalendaru, meteorologiji, tehnici proizvodnje; već u V veku pre n.e. Kinezi su znali da se godina sastoji od 365 i 1/4 dana; prvi magnetni kompas upotrebljen je pre 2.200. godina. Početkom II veka u Kini se već proizvodila hartija, a u VII veku je pronađeno štampanje pokretnim slovima.

Kineski majstori umetnosti ostavili su nam izvanredno blago, razbacane bisere — 90.000 Budinih statua svih veličina isklesanih u stenama, starih 1.500 godina; celu vojsku od 8.000 ratnika i konja u prirodnoj veličini zakopanih pre više od 2.000 godina u grobnici prvog cara dinastije Čin; Kineski zid koji kao neki ogroman zmaj puzi 6.700 kilometara.

Od V do VIII veka pre n. e. bilo je toliko filozofskih škola da su Kinezi to označili izrazom »sto škola«. Parola »neka cveta sto cvetova«, »neka se razvija sto škola mišljenja« potiče iz V—II veka pre n. e.

U svojim »putovanjima« Marko Polo iznosi tačne, ali neobične podatke, tako da je u Veneciji, gde je provodio poslednje godine života, postojao izraz »markopolo«, kao sinonim za krupne laži. On opisuje široke gradske bulevare i vitke mostove, »ispod kojih prolaze brodovi punih jedara«, puteve sa drvoredima što vode u daljinu, kanalizaciju iskopanu pod zemljom, divan porculan koji se može kupiti u bescenje, papirni novac, osušeno mleko i slično. Kada je ispovednik od Marka Pola tražio da se na samrti odrekne svojih preterivanja »jer će uskoro stati pred lice božje«, Marko mu je odgovorio: »Velečasni, nisam izneo ni polovinu onoga što sam video.«

Kina je postigla takav nivo organizacije, kulture i tehnike koji je nju dugo vremena činio najrazvijenijim i stalnim centrom civilizacije pretkapitalističkog sveta. Ali ono što je Kinu sprečilo da prekorači prag tehničkog i ekonomskog razvitka modernog sveta, pored inertne socijalne strukture, bila je gruba sila ko-

Digitized by Google

lonijalizma, koja je razarala identitet, samosvojnost, ulivala nepoverenje, blokirala otvaranje prema svetu. (Još 1974. godine publikacija *Istorija svetske umetnosti* je bez ijednog retka o Kini.)

Bertrand Rasel, opisujući kolonijalne upravljače, kaže: »Moji sunarodnici koji provode radno vreme u eksploataciji, a slobodno vreme u sportu i bridžu, i koji imaju zadatak da sprovedu zapadnu prosvećenost u mračne krajeve, nisu čak ni svesni toga da bilo kakva kultura Orijenta i postoji. U kontaktu sa ljudima iz tih kultura koji mnogo znaju o svojoj i o drugim civilizacijama oni zadržavaju oholost osvajača spremni da kulturnu superiornost dokažu pomoću svojih topova i ratnih brodova.«

Tek će kineska socijalistička revolucija, jedna od najvećih revolucija XX veka, bez obzira na svoju vlastitu ogromnu dramatiku i peripetije, silno ubrzati razvoj društva, do osvajanja vrhova savremenog znanja u nuklearnoj fizici, stvaranju satelita. Tek će ona razbiti izolaciju i otvoriti mostove prema svetu, smelo krenuti prema ujedinjavanju vlastite tradicije, stvaralaštva i univerzalne svetske kulture, nauke, tehnologije, modernizacije. Time će istovremeno otvoriti put da se i njeno vlastito kulturno bogatstvo spozna i unese u riznicu opštečovečanske kulture.

Izdavački poduhvat nije slučajan, epizodan čin; on je izraz zajedničkog pogleda na današnji svet. Živimo u društvu koje je svetsko, planetarno. Ali, da bi svet bio humana zajednica, zajednica ravnopravnih ljudi i naroda, društvo koje nije obezličeno i uniformisano, sabijeno u jedan kalup, potrebna je ravnopravnost, pluralizam i kultura, njihovo uzajamno obogaćivanje svim onim što je najvrednije. Samo to može biti put ka univerzalnom bogatstvu sveta, sveta koji svaka kultura, velika ili mala, obogaćuje svojim autentičnim i neponovljivim stvaralaštvom, tragajući za odgovorima na velike dileme koje muče savremeni svet. Ali reč je i o kritičkom vrednovanju, prečišćavanju, ponovnom osvajanju duhovnog nasleđa, napredne tradicije svih epoha koja — kao plod biljke što je dugo cvetala — ulazi i u temelje nove civilizacije, čini ih snažnijim i životvornijim. I najbolje vrednosti iz prošlosti osvojićemo tek u solidarnoj zajednici sveta, u budućnosti koja počinje, kao što je i budućnost bila prisutna u prošlosti.

Svi smo mi, najčešće, zarobljenici svojih uskih delova sveta u kojima živimo. Međusobno upoznavanje kultura, autentičan doživljaj drugog sveta — to su veliki mostovi koji povezuju ljude, narode. Poznavati izvornu kulturu drugog naroda znači upoznati misli i dušu jednog naroda, razumeti ono što pokreće druge ljude, njihove težnje i patnje, ideale i borbe.

Reč je, stoga, o oslobađanju stvaralačkih potencijala celog sveta, a ne o njihovom sabijanju u jedan kalup. Građa za novi svet priprema se danas na svim njegovim meridijanima — u susretu svetova.

Za ovaj izdavački poduhvat — za ovu kulturnu i ljudsku misiju zahvaljujemo kineskim drugovima, »Jugoslovenskoj reviji« i Izdavačkom preduzeću »Mladost«.

Miroslav Pečujlić

»Vidici«

(Br. 5—6/1980 — »Tehnologija«)

Dvobroj (5—6) časopisa »Vidici« u celini je posvećen problemu tehnologije. To je jedan od prvih pokušaja da se tehnologija celovito istorijski sagleda. Ne treba pogrešno smatrati da je tehnologija nešto što je nastalo jednostavnom izgradnjom sve većeg broja tehničkih sredstava te, dakle, njihovim nagomilavanjem. Tehnologija je nešto sasvim drugo, različito od nagomilanih i sve masovnije primenjenih tehničkih sredstava. Tehnologija je

Digitized by Google

kvalitet odnosa mišljenja prema sebi kao suštinski drugom.

Tehnika je, pak, nešto sasvim drugo. Tehnika predstavlja opredmećenost mišljenja, ali na takav način da se ono može ponovo vratiti u sebe. Tako se tehnika pokazuje kao ono prema čemu mišljenje ima odnos, a taj odnos je moguć samo zato što se mišljenje vratilo u sebe i zadržalo svoju slobodu. Jednostavno rečeno, tehnika se pokazuje kao ono čime se mišljenje služi, dakle, što je za mišljenje samo sredstvo. U tehnologiji mišljenje počinje da gubi sebe, postaje neslobodno, i zbog toga se više ne može odnositi prema svom sopstvenom proizvodu. Tu je ono što je mišljenju služilo kao sredstvo i što je mišljenje samo proizvelo počelo da se osamostaljuje. Tako se tehnologija može shvatiti kao od sebe otuđeno mišljenje, od sebe otuđena racionalnost. Vladavina otuđenog mišljenja nastala je udvostručavanjem mišljenja u sebi samom. Ali treba pojasniti ovo podvostručavanje mišljenja. Mišljenje, u prvom smislu, valja shvatiti ne drukčije nego kao mišljenje po sebi, kao delatnu aktivnost pojmova koji oblikuju. U drugom smislu mišljenje je svoja sopstvena drugost, drugost sebe samog kao dovršeno opredmećenje. Kada se aktivnost mišljenja udvostruči, i to ne samo unutar sebe, već i kad to udvostručenje postane stvarno, ostvareno udvostručenje, tada tehnologija postaje zbiljnost, to jest čovekova sudbinska stvarnost. Na ovaj način određena tehnologija, posmatrana istorijski, pokazuje se kao događanje udvostručenog, samom sebi nepoznatog mišljenja, mišljenja koje se bavi iskušavanjem konačnog, mišljenju suprotnog poretka, koje je sâmo proizvelo i u kome se izgubilo.

Stoga se u osnovi svake nauke, to jest u njenoj pretpostavci, krije takozvana relativnost istine. Ta relativnost istine znači oborivost teorije ukoliko ona ne može objasniti protivprimer koji se pred nju postavi. Naučne teorije se i razvijaju u tom pravcu, to jest mišljenje se na ovaj način bavi samo pojedinačnim primerima koji su tako jedini problem, i mišljenje onda ne samo da izgleda već i jeste mnoštveno. Mišljenje u svom rasplinjavanju na mnoštvo konačnih pojedinačnih predmeta ne stiče iskustvo o samom sebi, već uvek o nečemu drugom njega samoga. U tom drugom mišljenje ne vidi sebe niti stiče iskustvo o sebi, jer se iz pojedinačnog ne može vratiti u sebe, već ostaje zatvoreno u tom drugom. Ta nemogućnost mišljenja da se vrati sebi jeste izvor i početak tehnološkog mišljenja, mišljenja koje stvara tehnologiju.

Nova nauka je obećala da će čoveka osloboditi od prostorno-vremenskih ograničenja, što je bila nada koju su do tada gajile samo teologija i metafizika. Ali, dok je metafizika obećavala da će čoveka osloboditi njegovih zabluda o zagrobnom životu ili o jednom drugom idealnom svetu, tehnologija je pregla da mu pomogne u ovom, zemaljskom životu. Nauka se tako latila posla da pomakne prostorno-vremenske horizonte do njihove krajnje granice, do ubeskraj, a tehnologija je neprestano usavršavala svoje alatke ne bi li prekoračila onu granicu koju je nauka otkrivala u različitim stadijumima svog napredovanja. Međutim, u poslednjem veku sučeljavanje čoveka i tehnologije izraslo je do stanja krize i nije se oskudevalo u predlozima za njeno rešenje. Međutim, kada ti predlozi dolaze od nauke i tehnologije pretežno su upravljeni ka usavršavanju naučnih i tehnoloških sredstava ne bi li se prevladali problemi koje su stvorila upravo ta sredstva. Ako je reč o slobodi koju čoveku nudi moderna nauka ili o ljudskom ispunjenju koje mu nudi tehnologija, očigledno je da tu nešto nije u redu.

Na početku novog veka odlučili smo se za *sredstva* kojima ćemo vladati prirodom i društvom. Mi smo ih izmislili i uneli smo nešto novo i veliko u istoriju celog čovečanstva. Ali odbacili smo svrhe. Nikada nismo bili

Digitized by Google

spremni da odgovorimo na pitanje: zbog čega? I sada sama sredstva tvrde da su svrhe, naše alatke postaju naši gospodari, i najsnažnije od njih postaju pretnja i samoj našoj egzistenciji. Tehnologija i nauka postale su tako zamršene i egzotične da čovek samo što nije prekoračio granice svoje planete i našao se u zastrašujućim svetovima svemira. Tehnologija je donela bezbrojna materijalna dobra, sve ono što čovek Zapada naziva bogatstvom, i olakšanje uobičajenih napora egzistencije, ali, na nesreću, nije doprinela tome da se dođe do veće jasnoće u pogledu svrhe življenja. Istina je upravo u suprotnom jer je tehnologija učinila da teško razlikujemo sredstva od svrha, omamljeni neprekidno sugerisanom željom za olakšanjem života.

Tako, iako ne možemo da je formulišemo, veoma jasno saznajemo šta je logička suština mašine, a shodno tome dolazimo do značenja pojma tehnike, što je osnovno za razumevanje tehnologije. Mašina je, logički govoreći, otelotvoren proces donošenja odluke. Vršeći ograničen i nepromenljiv broj operacija, mašina neminovno, sve dok se ne pokvari, završava rad određenim rezultatom. Kad ujutro palite motor svog automobila, on rešava jedan problem vršeći određeni broj propisanih radnji. Sve što zahtevamo od mašine jeste da rutinski obavlja operacije po utvrđenom obrascu. Poslednja stvar koju bismo od nje mogli poželeti jeste da bude kreativna ili inventivna u bilo kom pogledu. Kad vaš automobil zazvuči ujutro kao da je paljenje motora stvar improvizacije ili invencije, obično je vreme da ga menjate. Tu je i kraj tehnologije i početak čoveka.

Aleksandar Petrović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ of Mich.
JUL 2 1981
Current Serials

2
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proletari svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 2

Studije i članci

Bogdan Kavčič

Tehnološki aspekti alijenacije i samoupravljanje 187

Đuro Kovačević

Radnička klasa i revolucija 210

Najdan Pašić

Pluralizam interesa i samoupravna opština 232

Ljubomir Paligorić

Novi uslovi klasne i političke borbe u Brazilu 249

Aleksandar M. Vacić

Osnovi sticanja dohotka u socijalističkoj samoupravnoj privredi 267

Prilozi

Blaženka Despot

Filozofija i socijalizam 294

Đuro Gatarić

Socijalističko samoupravno društvo i državna uprava 304

Janko Maksimović

Planiranje kadrova — osnova planiranja obrazovanja 319

Ismail Beriša

Položaj i afirmacija Albanke na Kosovu 332

Prikazi 339

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Богдан Кавчич

Технологические аспекты алиенации и самоуправление 187

Джуро Ковачевич

Рабочий класс и революция 210

Найдан Пашич

Многосторонность интересов и самоуправленческая коммуна 232

Любомир Палигорич

Новые условия классовой и политической борьбы в Бразилии 249

Александр М. Вацич

Основы приобретения дохода в социалистическом самоуправленческом хозяйстве 267

Очерки

Блаженка Деспот

Философия и социализм 294

Джуро Гатарич

Социалистическое самоуправленческое общество и государственное управление 304

Янко Максимович

Планирование кадров — основа планирования образования 319

Исмаил Бериша

Положение и всестороннее развитие албанок в Косове 332

Рецензии 339

Contents

Studies and Articles

Bogdan Kavčič

The Technological Aspects of Alienation and Self-Management 187

Djuro Kovačević

The Working Class and Revolution 210

Najdan Pašić

Pluralism of Interests and the Self-Managed Commune 232

Ljubomir Paligorić

New Conditions for Class and Political Struggle in Brazil 249

Aleksandar M. Vacić

The Basis for the Acquisition of Income in the Socialist Self-Managed Industry 267

Contributions

Blaženka Despot

Philosophy and Socialism 294

Djuro Gatarić

The Socialist Self-Managed Society and State Administration 304

Janko Maksimović

Planning of Staff — Basis for the Planning of Education 319

Ismail Beriša

The Position and Reassertion of Albanian Women in Kosovo 332

Reviews 339

Digitized by Google

Bogdan Kavčič

Tehnološki aspekti alijenacije i samoupravljanje

1. Uticaj razvoja tehnologije na otuđenost radnika

U proizvodnji materijalnih osnova ličnog i društvenog života čovek upotrebljava i materijalna sredstva rada. Sredstva obično označavamo pojmom »tehnika«. Tehnika predstavlja značajan deo čovekovih proizvodnih snaga. Rezultat je i izraz dostignutog stepena podele rada i određuje način proizvodnje materijalnih dobara. Poznata je Marksova misao da se pojedine istorijske epohe ne razlikuju toliko po tome šta se proizvodi već kako se proizvodi.

Tehnologiju obično označavamo kao celinu procesa i postupaka koji se primenjuju u izradi nekog proizvoda. U tom smislu tehnologija određuje odnose među pojedinim elementima radnog procesa: između živog rada, predmeta rada i sredstava rada. Njen uticaj na odnose među radnicima u proizvodnji nije moguće negirati. Time tehnologija značajno utiče i na odnose u društvu kao celini — pored proizvodnih, deluje i na druge društvene odnose. Naravno, ne smemo zaboraviti ni drugi smer uticaja — uticaj društvenih odnosa na tehnologiju.

U odnosu na tehnologiju u pretkapitalističkim društveno-ekonomskim formacijama »pravi« razvoj tehnologije počinje u ka-

Digitized by Google

pitalizmu. On je u kapitalizmu dostigao neslućenu širinu i efekte. Početak tog brzog razvoja nedvosmisleno predstavljaju dva pronalaska: alatne mašine u XVII i parne mašine u XVIII veku.

Do izbijanja kapitalističke »revolucije« u proizvodnji došlo je i ranije, u okviru podele rada u kapitalističkoj kooperaciji i manufakturi. Kapitalistički način proizvodnje je prve uspehe postigao usled promena korišćenja opštih uslova za rad (radionica, infrastruktura itd.). Time što je kapitalista pod istim krovom udružio rad većeg broja zanatlija i ti opšti uslovi za rad postali su jevtiniji, a time i sami proizvodi. Ako su ranije pojedine zanatlije sami izrađivali ceo proizvod, podela rada u manufakturi je dovela do toga da je pojedinac izrađivao samo deo proizvoda; celokupan proizvod je bio delo cele grupe radnika, kao što kaže Marks — »kolektivnog radnika«. To je dovelo do daljeg skraćivanja vremena potrebnog za izradu pojedinog proizvoda, odnosno do daljeg povećavanja viška radnog vremena i viška vrednosti. Pojedinac je, naime, parcijalne radne operacije ponavljao brže nego što je nekad izrađivao ceo proizvod; afirmisale su se prirodne i stečene prednosti pojedinog radnika, pojevtinila je upotreba oruđa rada itd.

Podela rada je, dakle, zadovoljavala osnovni motiv kapitalističke proizvodnje — proizvodnju viška vrednosti, odnosno ostvarivanje dobiti za vlasnika sredstava za proizvodnju.

Podela rada u manufakturi, pretvaranje kompletnog proizvođača u parcijalnog radnika, nastanak kolektivnog radnika imali su još niz značajnih društvenih posledica. Proizvodnja je, na taj način, postala društvena. Pojedini radnici nisu više mogli sarađivati ako ih nije u isto vreme uzeo u najam isti kapitalista koji je uz to raspolagao sredstvima rada, sirovinama i imao dovoljno sredstava za izdržavanje zaliha finalnih proizvoda.

Drugi aspekt istog procesa nastanka i učvršćivanja kapitalističkog načina proizvodnje je u tome da parcijalni radnici ne bi mogli biti kooperanti ukoliko njihov rad neko nije usklađivao. Tako je kapitalista prisvojio i koordinatorsku funkciju, čime se »svemoć kapitala transformisala u zahtev samog radnog procesa« (Marks). Kapitalista je time konačno podredio sebi produkcioni proces. Koordinatorska funkcija kapitaliste odgovarala je dvema društvenim potrebama: potrebi usklađivanja parcijalnih radnika u optimalnu celinu — ta potreba je bila uslovljena dostignutim stepenom društvene i posebno tehničke podele rada u manufakturi — i potrebi vladajuće klase kapitalista da obezbedi i učvrsti dominantni položaj u proizvodnji i, na osnovi toga, u društvu.

Kapitalistički način proizvodnje je takođe značio nastavljanje i produbljivanje klasne podele rada, produbljivanje te podele rada i na području produkcije. Radnička klasa postaje i u produkciji samo izvršilac tuđe volje, volje vlasnika sredstava za proizvodnju. Oduzeta joj je mogućnost kreativnog rada i učvršćena trajna vezanost samo za izvršilačke poslove, izjednačene, pre svega, sa fizičkim radom. Razdvajanje vođenja i upravljanja od izvršavanja

Digitized by Google

je samo spoljni izraz produbljene klasne podele rada na umni i fizički, na upravni i izvršni, na upravljački i izvršilački. Podređene društvene klase, posebno radnička, doživotno su vezane za izvršilačke, izvršne, fizičke poslove. Najpre joj nisu bili dostupni drugi poslovi, a s učvršćivanjem te podele rada postaje postepeno sve manje sposobna za obavljanje umnih, upravljačkih poslova i poslova odlučivanja.

Prva industrijska revolucija je, uvođenjem mašina u proizvodnju, omogućila brzo i džinovsko povećavanje produktivnosti čovekovog rada i pojevtinjavanje proizvoda i usluga, a značila je i bitnu promenu u položaju radnikâ u proizvodnji. Razvoj tehnologije uopšte imao je u dosadašnjoj istoriji dvostruke posledice po radnike. S jedne strane, povećavao je proizvodnost čovekovog rada, a, s druge, značio i mogućnost i opasnost povećanog iskorišćavanja radnikâ.

Uvođenje mašina u proizvodnju je sledilo logiku kapitalističkog načina proizvodnje. Alatna mašina je zamenjivala radnikove ruke i druge organe i prevazilazila okvire fiziološke ograničenosti radnikovih radnih sposobnosti. Time su se otvorile mogućnosti »neograničenog« povećavanja radne efikasnosti. Te granice su se istinski otvorile tek onda kada je parna mašina preuzela funkcije radnika kao izvora pogonske energije. Time je faktički omogućeno uvođenje mašina u proizvodnju na onim mestima gde je mašina obezbeđivala više rada nego što je bilo potrebno za izradu mašine. Univerzalna i do danas nepromenjena logika kapitalističkog načina proizvodnje se ispoljava u uvođenju te i takve nove tehnologije koja povećava višak rada što ga kapitalista prisvaja. Uvek se afirmiše ona tehnika i organizacija rada koja donosi najviše profita.

Negativne posledice uvođenja mašina u proizvodnju mogu se svrstati u dve kategorije. S jedne strane, reč je o nizu efekata koji su doveli do pogoršanja ekonomskog i društvenog položaja radničke klase. Brzo se povećavao broj potencijalnih radnika, jer je mašina zamenila velik broj zaposlenih radnika i oduzela im posao, dok je spoljni izvor energije učinio fizički rad lakšim, što je omogućilo zapošljavanje žena i dece i tako se još više povećala rezervna industrijska armija. Posledica toga je bila realan pad najamnina i porast nezaposlenosti. To je značilo, takođe, moralno propadanje radničke klase, koje se ispoljilo u povećanom lutanju, potucanju i prostituciji. Sve je to uzelo toliko maha da je država morala intervenisati.

S druge strane, uvođenje mašina je promenilo sadržaj rada radnika. Mašina je radniku otela »iz ruku« oruđe, a time i spretnost u rukovanju njime. Radnik nije više bio u položaju da diktira delovanje oruđa, već je mašina diktirala tempo i intenzivnost trošenja radne snage. Podela rada i nastanak kolektivnog radnika su, dakle, značili da je radniku bila oduzeta funkcija planiranja rada i upravljanja, te vođenje radnog procesa; a, s druge strane, uvođenje mašine u proizvodnju oduzelo mu je takođe samostalnost u izvršilačkom radu. Radnik je vremenom postajao podre-

Digitized by Google

đen mašini, njen živi deo — sluga mašini. Mašina je oduzimala radu sadržaj, radnik je obavljao radne operacije koje mu je diktirala mašina. Rad je postajao sve manje stručan, sadržinski osiromašen, monoton, psihički i nervno zamoran. Mašina se pretvarala u oruđe za proizvođenje invalidâ; u stvari, ona je osakaćivala radnika. Čovekova generička suština je okrnjena, rad se ne ispoljava u funkciji ostvarivanja čovekove generičke suštine, već suprotno — u funkciji otuđivanja čoveka.

Naravno, ne možemo zanemariti dugoročne pozitivne efekte uvođenja mašine u proizvodnju. Reč je o bitnom podizanju društvene produktivnosti rada, o povećanju viška rada, skraćivanju potrebnog radnog vremena, porastu društvenog bogatstva itd. Stvorena je tehnička i ekonomska baza za brži društveni razvoj i za poboljšanje društvenog položaja proletarijata.

Proces otuđivanja radnika i rada je podrobno analizirao još Marks. On je naglasio da je suština otuđenosti u objektivnom položaju radnika u klasnom, posebno u kapitalističkom društvu. Pri tome je Marks istakao da nije reč samo o otuđenosti radnika od proizvoda rada koji ne pripada njemu, već kapitalisti. Reč je, takođe, o otuđivanju u samom procesu rada, o »odnosu rada prema činu proizvodnje unutar rada. To je odnos radnika prema njegovoj sopstvenoj delatnosti kao prema tuđoj delatnosti koja mu ne pripada, delatnost se ovde pojavljuje kao trpljenje...«[1] Taj aspekt otuđenosti bismo mogli posmatrati i kao tehnološku otuđenost. Otuđenost proizvoda rada i radnog procesa je takođe podloga za otuđenost od čovekovog sopstvenog generičkog bića i od drugih ljudi.[2]

Uvođenje mašine u proizvodnju je tehnički bilo uslovljeno raščlanjivanjem radnog procesa na sve jednostavnije elemente. Mašina počinje da zamenjuje čoveka u obavljanju pojedinih operacija. Štaviše, u daljem procesu mašina preuzima sve više funkcija od čoveka; ona postaje kombinacija sve većeg broja oruđa. Usitnjavanje rada se nastavlja.

Proces daljeg tehničkog usitnjavanja rada se produžava, odnosno to je sadržaj tehnološkog razvoja sve do savremene tehnologije, sve do uvođenja automatizacije u proizvodnju. Taj razvoj ima posebne zakonitosti u razvijenim kapitalističkim zemljama, a slično stoje stvari i u razvijenim socijalističkim zemljama. Međutim, zemlje u razvoju predstavljaju posebnu kategoriju: za njih važe specifične zakonitosti, karakteriše ih nizak stepen razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga, a razvijene zemlje prema njima imaju polukolonijalni odnos. Zato ćemo zakonitosti za koje smo utvrdili da prate razvoj tehnologije u kapitalizmu vezivati samo za razvijeni svet.

Imajući na umu problem koji razmatramo, odnosno uticaj razvoja tehnologije na otuđenost radnika, na društveni položaj

[1] Marx — Engels, *Izabrana dela*, I, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1977, str. 306—307.

[2] Isto, str, 307—310.

Digitized by Google

radnika u celini, na najznačajnije tendencije razvoja kapitalizma (tehnološkog i opšteg društvenog razvoja) — mogli bismo zaključiti sledeće:

1. Podela rada se pojačava ne samo u proizvodnji već, takođe, i sa stanovišta ostalih organizacijskih funkcija. Povećavanje kapitalističkog preduzeća, koje je, s jedne strane, omogućio tehnološki napredak, a, s druge, podstakla i zahtevala tendencija povećanja dobiti kapitaliste, dovelo je do promene funkcije kapitaliste u proizvodnji. Kapitalista ne može više sâm vršiti nadzor i usklađivati rad velikog broja radnika i tu funkciju postepeno prepušta posebnim za to unajmljenim osobama, menadžerima. Menadžeri se pred radnicima-izvršiocima pojavljuju kao predstavnici i ovlašćena lica vlasnika i prema njima nastupaju kao vlast u preduzeću. U odnosu na vlasnika oni su u sličnom najamnom položaju kao radnici-izvršioci: prodaju kapitalisti svoju radnu sposobnost. Kapitalista se udaljava od proizvodnog procesa. Konflikt između radnika i kapitala se modifikuje — najneposredniji oblik tog konflikta je sukob između radnika i menadžmenta. Taj proces počinje vrlo rano, jer je obim kontrole koju može izvršavati pojedinac mali i njome je obuhvaćeno, po pravilima klasične organizacijske teorije, manje od deset radnika.

Nove promene u tom pravcu donosi pojava deonica. Deoničarskim oblikom svojine vlasnik postaje još daleko više anoniman i gotovo se potpuno udaljava od proizvodnje. Uporedo s tim u preduzećima jača uloga menadžmenta, koji više ne vrši samo funkciju vođenja, već dobija i neke upravljačke kompetencije. Time je vlasnik čak brigu o povećanju kapitala preneo na menadžment, a kapitalisti vlasniku (pojedincu ili deoničaru) ostaje još samo funkcija prisvajanja viška vrednosti.

S tim u vezi potrebno je skrenuti posebnu pažnju na dva procesa. S jedne strane, reč je o modifikaciji i rascepu klasnog konflikta. Konflikt radnička klasa — kapital raščlanjuje se u konflikt radnici — menadžment i radnici — kapitalisti. S druge strane, jača društvena uloga menadžmenta, naročito gornjeg dela vodeće linije, koji, kao što je pomenuto, dobija i neke upravljačke kompetencije. Tako dolazi do osamostaljivanja tehnokratije koja dobija viši društveni status. Proces dobija u širini toliko da neki autori govore o menadžerskoj revoluciji, u kojoj bi menadžeri razvlastili kapitaliste. U stvari, menadžeri su od kapitalista preuzeli samo brigu o povećavanju kapitala. Za uzvrat, i menadžeri prisvajaju deo viška vrednosti rada radnika, jer je u njihovim platama, pored nadoknade za veće stručno znanje i odgovornost, sadržan i deo koji označavamo kao neto naknadu za položaj u organizacijskoj hijerarhiji.

Deoničarski oblik kapitala s velikim brojem anonimnih vlasnika pojedinog preduzeća omogućio je još jedno »kapitalističko lukavstvo« u cilju ublažavanja klasnih suprotnosti — »narodni kapitalizam« ili »finansijsku participaciju« radnikâ. Naime, u nekim kapitalističkim zemljama učinjen je pokušaj da se i radnici

Digitized by Google

učine suvlasnicima, te im je u različitim oblicima prodat deo deonica. Time se htelo postići to da se radnici ne suprotstavljaju kapitalističkoj eksploataciji, da dobiju »osećanje« kao da rade u »svojim« preduzećima. Cilj je bio, naravno, pre kao i kasnije, isti — povećanje dobiti. Ipak, takvi pokušaji za sada nisu imali većeg uspeha. Vrlo brzo se otkrilo da je svojina deonica veoma neravnomerno raspoređena i da je, u stvari, samo mali broj deoničara (po pravilu, manje od 5%) vlasnik većine kapitala (više od tri četvrtine) i da isključivo taj mali deo vlasnika stvarno upravlja preduzećima.

2. Usled težnje kapitala za povećavanjem profitne stope i konkurencije na tržištu došlo je do primene tehničko-tehnoloških inovacija u proizvodnji. Uvođenje nove tehnologije se, dakle, podudara sa zakonitostima kapitalističkog načina proizvodnje. Proces inovacija se zato relativno brzo i sve brže prenosi u proizvodnju, a iz preduzeća pojedinog kapitaliste na celu industrijsku granu. Realizuju se one tehnološke inovacije koje donose dobit, bilo da je reč o smanjivanju konstantnog ili varijabilnog kapitala. Mašina se dokazala kao permanentno pouzdano sredstvo za umanjivanje potrebnog živog rada.

Kvalitativno viši nivo u razvoju tehnologije donosi sobom naučno-tehnološka revolucija, a posebno automatizacija proizvodnje. Pošto je to proces koji se počeo brže razvijati tek poslednjih decenija, razumljivo je što se još susrećemo s mnogim i raznovrsnim problemima vezanim za sadržaj i posledice automatizacije. Naime, na teškoće se nailazi već pri definisanju pojma »automatizacija«. Različite analize te pojave ukazuju na to da je reč o značajnim promenama, kako u samim proizvodnim sredstvima tako i u ulozi čoveka u proizvodnji.

Kad je reč o promenama u proizvodnim sredstvima, granicu između mehanizacije i automatizacije verovatno je moguće definisati kao prestanak neophodnosti neposrednog kontakta između čoveka i mašine.[8] Celokupan proces mehanizacije značio je razvoj mašine iz koje je čovek još obavljao proizvodnu delatnost za koju mašina nije bila sposobna. Tu delatnost obavlja radnik neposredno u kontaktu sa mašinom. U fazi automatizacije taj neposredan kontakt nije više potreban. Radnik nije više vezan neposredno za mašinu. Zato automatizacija znači prerastanje sistema raznorodnih mašina u jednu mašinu s vlastitim regulisanjem i neprekidnim tehnološkim procesom.

Stepeni automatizacije i njihova sadržina delimično se razlikuju zavisno od tehnologije. Na primer, u cementnoj industriji postoje tri osnovne faze: prvo, uvođenje mernih i kontrolnih instrumenata koji su omogućili prelazak od šaržne na polukontinuiranu proizvodnju; drugo, uvođenje centralizovanog nadzora, što je omogućio pronalazak transmitera, a rezultat toga je bila konti-

[8] O. Michler, E. Dittrich, U. Neumann, *Technik, Arbeitsorganization und Arbeit*, Aspekteverlag GmbH, Frankfurt am Main, 1976, str. 25.

Digitized by Google

nuirana proizvodnja, i , treće, uvođenje procesnih kompjutera — faza koja je u razvijenim zemljama počela tek 60-tih godina i o čijim kompleksnim efektima još nema iscrpnijih izveštaja.[4] U hemijskoj industriji je tekao sličan proces. Ipak je logika uvođenja inovacija svuda bila ista, svuda je zadovoljavala isti osnovni motiv privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju: naime, da i automatizacija mora biti sredstvo za povećanje dobiti.

Kompleksnija radna oruđa, automatizovani mašinski kompleksi, u kojima tehnika u celini zamenjuje čovekove radne organe, u neposrednoj proizvodnji su obično veći, skuplji i zahtevaju pozamašna početna ulaganja. Zato služe kao sredstva za proizvodnju dobiti samo ukoliko je proizvodnja velikoserijska, čime se troškovi po jedinici proizvoda smanjuju. A to podrazumeva osvajanje velikih, po pravilu, međunarodnih tržišta ili čak svetskog tržišta.

O ulozi čoveka u proizvodnji iznosi se nekoliko jedinstvenih, a nekoliko različitih konstatacija, odnosno podataka koji potkrepljuju različite hipoteze. Jedinstvena je konstatacija da uloga čoveka u neposrednoj proizvodnji postaje sve manja. Na primer, navodi se da je, usled automatizacije, u Saveznoj Republici Nemačkoj između 1970. i 1973. svake godine ukinuto 3% radnih mesta.[5] Prema izveštajima iz Sjedinjenih Američkih Država krajem 60-tih godina »tri petine sindikalnih funkcionera definiše automatizaciju kao pomeranje na radnim mestima i kao uzrok nezaposlenosti«[6]. I tome slično. Neki automatizaciju definišu kao oruđe koje zamenjuje čovekov rad.

Mehanizacija je prouzrokovala pomeranje zaposlenog stanovništva iz primarnog u sekundarni sektor. U primarnom sektoru u razvijenim kapitalističkim zemljama zaposleno je znatno manje od 10% stanovništva. Automatizacija znači dalje smanjivanje zaposlenih u primarnom, ali i u sekundarnom sektoru. Prema nekim prognozama, krajem ovog veka u razvijenim zemljama samo bi još 5% stanovništva bilo zaposleno u primarnom i 5% u sekundarnom sektoru.[7] Zaposleno stanovništvo se seli u tercijarni sektor. Izgleda da je napredak tehnologije ovde sporiji, mada se i tamo tehnologija unapređuje.

Potiskivanje čoveka iz neposredne proizvodnje, što podrazumeva da više ne opslužuje neposredno mašinu, unosi promenu u sadržaj delatnosti čoveka u proizvodnji. Radnik više nije toliko neposredno vezan za mašinu, već obavlja poslove koji prethode

---

[4] O. Michler i drugi, isto, str. 85—96.

[5] U. Weiler, *Einführung neuer Technologien und Weiterbildung*, »Hessische Blätter für Volksbildung«, br. 3/1980, str. 215.

[6] S. E. Deutsch, *Labour, Ideology and Technological Change: Some Sociological Considerations*, »Revue international de sociology«, br. 2/1969, str. 86.

[7] M. Mastnak, *Sociološki oris sprememb socioekonomske in politične strukture tehnološko visokorazvitih meščanskih družb*, (neobjavljena) doktorska disertacija, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1980, str. 138.

Digitized by Google

proizvodnji (planiranje i priprema), kontroliše proizvodnju, upravlja i reguliše te održava automatizovane proizvodne uređaje. To su bila i predviđanja na kojima su nastale i prognoze o postepenoj »intelektualizaciji« radne snage, smanjivanju i eliminisanju manje kvalifikovanih kategorija radnika uporedo sa sve većom i kompleksnijom automatizacijom (na primer, Rihta, 1972). Empirijska praćenja za sada ne potvrđuju potpuno te prognoze. Naprotiv, empirijski podaci o efektima automatizacije doveli su do definisanja nove hipoteze o polarizaciji zaposlenih u dve grupe: u grupu visokoobrazovanih i osposobljenih tehnologa, na jednoj, te sasvim (tehnološki) nekvalifikovanih radnika, na drugoj strani. Problem nedvosmisleno ukazuje na to da mnogi empirijski primeri automatizacije svedoče o tome da neke poslove još mora obavljati čovek, ali su oni izuzetno jednostavni i ne zahtevaju nikakvo tehničko obrazovanje (to su rutinske, monotone, često ponavljane kratke operacije itd.).

I automatizacija je, dakle, imala dvostruke posledice po čoveka.

3. Sa razvojem kapitalizma promenila se i radnička klasa (razvijenih zemalja). Pre svega, ekonomski i politički se organizovala i izborila za svoj povoljniji ekonomski i društveni položaj. Tome su takođe pomogle zakonitosti tržišta, jer su kapitalisti bili prisiljeni da povećaju kupovnu moć stanovništva (radnikâ) da bi održali visok nivo proizvodnje. Ipak, osnovna dostignuća su u znatnoj meri plod organizovane borbe radničke klase.

U razvijenim zemljama se izmenila i subjektivna slika radničke klase. U znatnoj meri uspešno rešeno pitanje egzistencije ne samo zaposlenih, već i nezaposlenih, znači da je dostignut visok stepen socijalne bezbednosti. Podizanje nivoa opšteg obrazovanja obezbeđuje radnicima da se osposobe za obavljanje društvenih poslova koji su svojevremeno bili rezervisani za pripadnike vladajuće klase. Rešena ekonomska pitanja su proširila vidike radničke klase, koju više ne zanimaju samo zbivanja unutar fabričkih zidova, već i ona van preduzeća. Radnik ističe i ostvaruje svoje potrebe u kulturnom i političkom životu. Promenjen je položaj radnika i u samoj fabrici, jer u razvijenom svetu tako reći nema fabrike u kojoj ne postoje oblici bar minimalne participacije radnika u odlučivanju. Štaviše, već nailazimo na preduzeća u kojima radnici sami upravljaju, kao kolektivni vlasnici (više ili manje uspešno). To su »ostrva samoupravljanja« u »okeanu kapitalizma«.

Osnovne protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje su se, naravno, održale, iako modifikovane u odnosu na klasične oblike. Savremena visokoproduktivna tehnologija je u razvijenim zemljama omogućila visoku ličnu potrošnju i radničkoj klasi (potrošačko društvo). Ipak, potrošnja ne rešava problem otuđenosti radnika. Proizvodi ne pripadaju radnicima, otuđenost u procesu proizvodnje je dostigla krajnju granicu (istraživanja pokazuju da u mnogim preduzećima radnici ne znaju kakav smisao ima njihov rad, čemu služi), otuđenost od generičkog bića se povećava, povećala se takođe individualizacija (otuđenost od drugih ljudi).

Digitized by Google

2. Tehnologija i samoupravljanje

2. 1. *Tehnološka razvijenost Jugoslavije*

Socijalistička revolucija stvara društvene i političke uslove za prevazilaženje protivrečnosti kapitalizma. Socijalističko samoupravno društvo, naročito u svojim osnovnim načelima i društvenoj praksi, nastoji da uspostavi takve odnose koji znače oslobođenje radnika i rada. Naravno, razvijenost materijalnih proizvodnih snaga je za socijalističko društvo takođe objektivni činilac koji utiče na neke aspekte oslobođenja rada. Istovremeno, socijalističko samoupravno društvo stvara uslove za svesno razvijanje materijalnih proizvodnih snaga, u skladu ili, tačnije, u maksimalno mogućem skladu sa društvenim potrebama.

Utvrđivanje tehnološke razvijenosti je relativno složen problem, i to iz dva osnovna razloga. S jedne strane, nemamo na raspolaganju potrebne podatke, a, s druge, problematični su kriterijumi za ocenjivanje razvijenosti. Cilj ovog teksta nije da pruži precizan odgovor na pitanje o stepenu tehnološkog razvoja, u celini i egzaktno (to je zadatak posebnih i opsežnih studija), već samo da skrene pažnju na neke tehnološke determinante ostvarivanja samoupravljanja i, na osnovi toga, oslobađanja (dezalijenacije) radnika i rada.

Neki podaci ipak nam stoje na raspolaganju. Međutim, javlja se problem njihove vrednosti i značaja; koliko su uporedivi sa podacima iz drugih zemalja i s kojim zemljama ih upoređivati, i tako dalje. Ako uzmemo u obzir različite podatke i metodološke teškoće udružene sa njihovim vrednovanjem, dolazimo do zaključka da je jugoslovenska privreda u pogledu razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga veoma nehomogena i da, stoga, prosečne procene nemaju nikakvog smisla. Neki podaci svedoče o velikom zaostajanju za razvijenim zemljama Evrope i Severne Amerike; neki podaci, dalje, govore o zaostalosti nekih segmenata privrede; drugi, opet, o tome da smo relativno blizu do razvijenih zemalja.

Jedan od takvih podataka koji ukazuju na relativno zaostajanje za razvijenim evropskim zemljama i američkim Severom odnosi se, na primer, na učešće poljoprivrednog u celokupnom stanovništvu Jugoslavije. Po učešću poljoprivrednog stanovništva Jugoslavija je, prema poslednjem popisu stanovništva 1971. godine, bila otprilike tamo gde su se Sjedinjene Američke Države nalazile 1900, a ostale razvijene industrijske države takođe otprilike na početku ovoga veka. Dakle, više od pola veka zakašnjenja. S druge strane, podaci o prinosima u poljoprivredi govore o tome da smo po mnogo čemu pri svetskom vrhu i da mnogo ne zaostajemo, ili čak prednjačimo.

Poslednjih godina dosta je tehnologije uvezeno iz inostranstva i u tim oblastima delatnosti zaostajanje za najrazvijenijim zemljama je manje. Prema datim ocenama, zaostajemo, na primer, u elektronskoj industriji za nekih sedam godina itd.

Digitized by Google

Konačno, nije toliko ni značajno koliko zaostajemo. Činjenica je da se u našim ocenama ne može naći konstatacija da prednjačimo, bar ne u oblasti industrijske proizvodnje. To je, nedvosmisleno, dovoljan dokaz da radimo sa stranom tehnologijom, da je u industriji malo rezultata koje smo postigli sopstvenom pameću. Dalje, karakteristično je da, na osnovu ocena, i sa uvezenom tehnologijom postižemo u celini nižu produktivnost od one koja je s tom tehnologijom ostvarena u inostranstvu, mada je efikasnost pojedinih radnika čak veća od one što je realizuju radnici u razvijenim evropskim zemljama uz istu ili sličnu tehnologiju. Upoređivanja često pokazuju da režijskih radnika kod nas ima znatno više nego u sličnim preduzećima u inostranstvu. I to ne režijskih radnika u razvojnim laboratorijama, stručnih radnika (mada često i njih), već prave, »čiste« administracije. Konačno, i razlike među našim republikama pokazuju da je teško upoređivati i da tehnologija nije jedini faktor produktivnosti. Slovenija, na primer, prema službenim podacima, ima najzastareliju tehnološku strukturu u Jugoslaviji, pa ipak po produktivnosti nije najslabija. Upravo je suprotan slučaj Crne Gore. Sve to ukazuje na nedovoljnu bazu podataka neophodnih za pouzdane analize. Naročito je zanemareno praćenje organizacije rada.

Smatram da je potrebno posebno naglasiti da mnogo zaostajemo na nekim (nemerljivim) područjima. Industrijska svest i disciplina se tek razvijaju, veći deo radnika u industriji pripada prvoj generaciji industrijskih radnika, još su pod snažnim uticajem mentaliteta i ponašanja sitnih poljoprivrednih proizvođača itd. Postepeno se izgrađuje odnos prema društvenoj svojini, u skladu sa socijalističkim moralom i etikom. Organizacija rada je daleko, zaista daleko od optimalne — u mnogim slučajevima je efekat organizacije samo pritisak na pojedinog radnika da radi više i brže, dok je celokupno dejstvo, usklađivanje proizvodnih delova i objedinjavanje pojedinačnih rezultata u ukupan rezultat, ispod svake kritike. U kapitalističkim zemljama su, na primer, kooperantski odnosi tako razvijeni da delovi od kooperanata stižu uvek na vreme, tako da finalni proizvođač ima zaliha poluproizvoda samo za jedan dan ili čak samo za nekoliko sati. A kod nas, recimo, hiljade automobila mesecima čekaju na delove koje izrađuju kooperanti (ili, pak, na više cene). Sve to zajedno značajno snižava efikasnost sistema.

S obzirom na nacionalni dohodak po stanovniku, Jugoslavija je dostigla nivo kojim napušta društvo nerazvijenih. To je ostvarila upravo razvojem koji je otpočeo uvođenjem samoupravljanja pa do danas. Ali napuštanje društva nerazvijenih, naravno, još ne znači visok stepen razvijenosti.

2.2. *O odnosu između tehnologije i samoupravljanja*

Nema dileme o tome da je reč o dve različite pojave. Samoupravljanje obuhvata društvene odnose kako na području ekonomskih

Digitized by Google

tako i političkih aspekata ostvarivanja vlasti od strane radničke klase u društvu. »Samoupravno udruživanje rada je oblik udruživanja društvenog rada posredstvom kojeg radnici u socijalističkim proizvodnim odnosima ostvaruju svoj vladajući položaj u udruženom radu i u društvu u celini.«[8] Tehnologija se odnosi samo na proizvodne procese i postupke. Dakle, reč je o bitno užem području odnosa. Ipak, tehnologija odlučujuće utiče i na udeo živog rada u procesu proizvodnje, a time i na proizvodne odnose. Proizvodnim odnosima je Marks pridavao primarni značaj u društvu i njih nije moguće svoditi samo na vlasničke odnose, mada su oni primarni. Tehnički razvoj se ne može razmatrati odvojeno od strukture vlasti u društvu; ti odnosi se ostvaruju takođe preko organizacije rada. Te elemente Lenjin uključuje i u svoju definiciju klasa.

Ekonomski i politički sadržaj samoupravljanja često određujemo kao društvene odnose u kojima će radnik postati stvarni gospodar rezultatâ i uslovâ svoga rada. Čini se da je u dosadašnjem razvoju samoupravljanja bila razrađivana i razmatrana, pre svega, ona strana samoupravljanja koja izražava i ostvaruje načelo da radnici raspolažu celokupnim rezultatom rada. Manje je bila elaborirana druga strana, naime, uslovi njihovog rada, ostvarivanje vlasti od strane radnikâ i nad uslovima rada. Od tih uslova svakako treba uzeti u obzir i one koje determiniše tehnologija.

Socijalističko društvo je nasledilo tehnologiju kakva je bila uvedena i razvijena u prethodnom, kapitalističkom društvu. Toj tehnologiji je odgovarala takođe (kapitalistička) organizacija rada. Zato je zanimljivo pitanje: kakve promene unosi samoupravljanje u organizaciju rada.

Da bismo odgovorili na to pitanje, uvešćemo pojam organizacijskih funkcija kao relativno stalnih funkcionalnih odnosa među ljudima u organizaciji u kojoj rade, a koje je razvila kapitalistička organizacija rada.[9] To su funkcije upravljanja, funkcije vođenja i funkcije izvršavanja.

Funkcije upravljanja su društveno-ekonomski opredeljene i njima je regulisano to ko donosi najznačajnije odluke u organizaciji (strateške odluke): o investicijama, podeli dohotka, cenama, planu razvoja i proizvodnje itd. Tom funkcijom je zaštićen interes vlasnika sredstava za proizvodnju, i zato nju u klasnom društvu ostvaruju vladajuće klase.

Funkcija vođenja ima za cilj prenošenje upravljačkih odluka izvršiocima, ali tako da upravljačke odluke u najvećoj mogućoj meri budu prihvaćene, odnosno ostvarene. Kapitalistička teorija o organizaciji rada i praksa su za ostvarivanje te »prenosne« funkcije vođenja predvidele primenu načela hijerarhije (nadređivanja — podređivanja; naređivanja — izvršavanja), što omogućava da se

---

[8] E. Kardelj, *Svobodno združeno delo*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1978, str. 13.

[9] F. Lipovec, *Uvod v organizacijo podjetja*, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 1969.

Digitized by Google

odluke uspešno prenose iz vrha, na kojem su pojedinac ili manja grupa (kolektivni direktor), do velike mase izvršilaca, preko niza međuhijerarhijskih nivoa. Naređivanje i izvršavanje volje vlasnika je u funkciji vođenja, posebno u savremenim organizacijama, kombinovano sa stručnim uputstvima i objašnjenjima, što do izvesne mere zamagljuje vlasničke odnose, jer, pored vlasti delegirane od vlasnika, i vodeći stručnjaci tako dobijaju moć, takozvanu ekspertnu.

Funkciju izvršavanja ostvaruje najveći deo zaposlenih u organizaciji. U neposrednoj proizvodnji funkcija izvršavanja znači neposredno delovanje radnika na predmet rada pomoću sredstava rada. Slično je i kod usluga. Naravno, u administraciji i stručnim službama predmet rada je specifičan. Ipak, osnovni odnos ostaje isti: najamni položaj izvršilaca se jasno uočava.

Uspostavljanje samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, koje počiva na slobodnom udruživanju živog rada radnikâ sa sredstvima koja su u društvenoj svojini, te, na osnovi toga, ekonomska i politička vlast radničke klase i svih radnih ljudi u društvu, unosi bitne promene u sadržaj sve tri funkcije organizacije rada.

Najneposrednije, ali i najizrazitije je transformisana funkcija upravljanja. Ipak, promena ima i kod drugih funkcija. Suština svih tih promena je ponovna integracija ranije razdvojenih delatnosti koje čine sadržaj funkcija organizacije rada. U kapitalističkom društvu pojedine takve funkcije obavljaju posebne, od ostalih zaposlenih odvojene grupe ljudi. Svaka grupa bavi se samo delatnošću koja je povezana sa njoj dodeljenom funkcijom. Funkcije su, takođe, hijerarhijski društveno vrednovane: upravljači određuju delatnost menadžerima, odnosno vodećim stručnjacima, a vodeći stručnjaci — izvršiocima. Povratan uticaj je relativno slab (mada bez povratnog uticaja izvršilaca na menadžera, a ovoga na upravljače, organizacija ne bi mogla postojati).

Društvena svojina sredstava za proizvodnju znači da je u pitanju svojina svih članova društva. Sredstvima upravljaju radnici koji njima rade. Upravljačke funkcije u OOUR, znači, ostvaruju svi zaposleni, koji osnovne odluke donose zajednički i ravnopravno (u osnovnoj organizaciji), te odgovorno prema drugim radnicima i društvenoj zajednici u celini. Upravljačke funkcije, dakle, ne obavlja više posebna grupa ljudi (vlasnika), već svi koji sredstvima rade.

Društvena svojina sredstava za proizvodnju i samoupravljanje, okolnost da upravljačke odluke donose radnici — sve to takođe unosi bitne promene i u funkciju vođenja. Vlast u organizaciji su sami radnici; dakle, funkcija vođenja gubi onaj deo sadržaja koji smo označili kao obezbeđivanje vladajućeg položaja vlasnika. Sadržaj funkcije vođenja se svodi na tehničku koordinaciju, dakle, na usklađivanje radnih aktivnosti, što je uslovljeno tehničkom podelom rada. Ta koordinacija, naravno, zahteva takođe stručno znanje. Zato te radnike u nas više ne označavamo kao »vodeće«, već

Digitized by Google

sve doslednije o njima govorimo kao o »organizatorima rada«. Organizatori rada, zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima, obavljaju u organizaciji rada i upravljačke funkcije.

Ipak, jugoslovensko samoupravno iskustvo svedoči o tome da se transformacija funkcije vođenja ostvaruje sporo i ne naročito uspešno. Odvajanje elemenata vlasti od tehničkog usklađivanja rada je posao mukotrpan i spor. Pri tom se susrećemo sa organizacijom rada koju smo u osnovnim konturama, a često i u pojedinostima realizacije preuzeli ili, tačnije, sačuvali iz perioda pre podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Kapitalistička hijerarhijska organizacija rada je bila tako uređena da je reprodukovala i funkciju vođenja, reprodukovala je vodeći položaj i ulogu menadžera u organizaciji. Promena svojine, očigledno, nije dovoljna da sama po sebi promeni funkciju vođenja. I ne samo to. Neizgrađen mehanizam samoupravnog donošenja upravljačkih odluka i nedovoljna osposobljenost radnika-izvršilaca za donošenje tih odluka je istovremeno s povlačenjem države s tog područja stvorila opasnost uzurpacije upravljačkog odlučivanja od strane organizatorâ rada. Drugim rečima, javlja se opasnost da se društvena svojina počne tretirati kao grupna svojina.

Na tu opasnost je Kardelj posebno upozorio povodom donošenja Ustava iz 1974. godine: »Međutim, kada u socijalističkom samoupravnom društvu — u kome je društvena akumulacija, na osnovu Ustava i zakona, data na upravljanje radnicima, pa je zato sa gledišta upravljačkih prava radnika decentralizovana — tehnokratski monopol uspeva da taj minuli rad radnika izvuče ispod njihove kontrole i da više ili manje samostalno raspolaže njime, onda tako uspostavljeni tehnokratsko-upravljački centri dobijaju čak i veću snagu nego što je imaju u državno-svojinskom sistemu, pa čak veću, kao što sam rekao, nego i u kapitalističko-monopolističkom sistemu, jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni sopstveniku kapitala. Zato moramo računati sa tom opasnošću kao sa glavnom protivrečnošću u našem društvu, koja će još dugo rađati težnje da se upravo na tim tendencijama reprodukuju i neki elementi grupno-svojinskih odnosa i otuđivanja ekonomske vlasti od radnika, pa čak i elementi klasnih odnosa i klasnih suprotnosti.«[10]

Naša je namera da upozorimo na organizacijske uzroke te pojave. Klasična hijerarhija u organizaciji rada sama po sebi sadrži takvu tendenciju da nosioci funkcije vođenja zadrže kompetencije odlučivanja. To je, zapravo, celokupan sadržaj njihovog rada. Videli smo takođe da je tokom razvoja kapitalizma (u savremenom kapitalizmu) na menadžere prenesena jedna od značajnih funkcija kapitala: briga o reprodukciji kapitala. Središnji položaj u organizaciji rada (koordinacija grupe radnika ili celog kolektiva),

[10] E. Kardelj, *Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb*, u: *Problemi naše socialistične graditve*, IX, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974, str. 306—307.

Digitized by Google

u znatnoj meri sačuvan monopol nad informacijama koje nastaju u organizaciji i koje u organizaciju stižu spolja (vremenska prednost, uloga filtera i cenzure u ostvarivanju informisanja u organizaciji), te privilegovanost u pogledu stručnog obrazovanja — sve su to karakteristike koje objektivno (bez neke subjektivne želje) održavaju i kod nas organizatore rada kao grupu koja ima daleko veći, natprosečni uticaj na odlučivanje u organizaciji u odnosu na ostale zaposlene. Tako stvari stoje i s uticajem na upravljačke odluke, koje, doduše, formalno donose svi zaposleni neposredno i ravnopravno u osnovnim organizacijama. Reč je o organizatorima rada, ljudima koji obavljaju koordinacijske poslove, a ne o stručnjacima uopšte. Stručnjaci su u hijerarhijskoj organizaciji često u sličnom položaju kao i ostali najamni radnici, možda čak i moralno nepovoljnijem. Jer, ne može se zaobići činjenica da njihov stručni rad služi kao podloga nestvaralačkom radu drugih.

Organizatori rada ne čine homogene grupe, već su podeljeni na više organizacijskih nivoa, od predradnika, odnosno majstora, preko poslovođe, rukovodioca pojedinih radionica, odnosno odeljenja, do direktora sektora i generalnog direktora. Konstatacije o njihovom natprosečnom uticaju na odlučivanje odnose se, pre svega, na vodeće ljude; vlasnički elementi dolaze do izražaja i u odnosima između radnika i majstora (raspodela poslova, favorizovanje nekih radnika, a zapostavljanje drugih itd.). Jasno je da su organizatori rada u svom poslu utoliko manje samostalni ukoliko se nalaze niže na organizacijskoj lestvici, ukoliko su bliže izvršiocima. Najveću transformaciju je doživela funkcija direktora, kojoj je kod nas poklonjena najveća pažnja. Nedvosmisleno je utvrđeno da u našem sistemu biti na dužnosti direktora znači funkciju, a ne poziv. Za direktora je predviđen postupak reizbornosti i češćeg ocenjivanja njegovog rada, što je u nadležnosti radničkog saveta. Zakonom je utvrđeno u kojim slučajevima — navedeni su neki od uslova i uzroka — radnički savet može direktora razrešiti dužnosti. Za druge vodeće radnike (organizatore rada) takvih zakonskih odredbi je znatno manje ili ih uopšte nema, pa je zato manje i samoupravne kontrole nad njihovim radom. Direktor je odgovoran i pred društvom, pa zakon za niz prekršaja i krivičnih dela predviđa i odgovarajuće sankcije. Za druge organizatore rada je takvih odredbi mnogo manje, ukoliko ih uopšte ima. Direktor je istovremeno izgubio kompetencije kapitalističkog menadžera koji može kazniti vodećeg radnika, uključujući i njegovo odstranjivanje iz organizacije, ukoliko ovaj radi slabo i nestručno, ukoliko krši pravila organizacije itd. Zato je organizacijska stabilnost ovih kadrova kod nas vrlo velika, veća nego u drugim društvenim sistemima, a njihova samoupravna kontrola manja. Posebno nedostaju instrumenti za podsticanje njihovog angažovanijeg rada, traženja novih, stručnih rešenja, uvođenja inovacija itd.

Sudeći po dosadašnjim iskustvima stečenim u Jugoslaviji, rešenje problema nije u kvantitativnim promenama. Konflikt između vođenja i samoupravljanja je mogućno razrešiti faktičkom reinte-

Digitized by Google

gracijom funkcije vođenja i izvršavanja, eliminisanjem posebne grupe radnika koja obavlja (profesionalno) funkcije vođenja. Teorijski, u samoupravnoj organizaciji radnici sami upravljaju, sami vode i sami izvršavaju radne operacije. Problem, doduše, nije dovoljno naučno proučen ni analiziran, mada ukazuje na okolnost da sve dok radnici ostanu, na jednoj strani, samo parcijalni upravljači, a, na drugoj, bude postojala grupa profesionalnih organizatora proizvodnje, opasnost od uzurpacije odlučivanja neće biti otklonjena.

Uz to se susrećemo sa problemom uticaja tehnologije kojom radnici rade na organizaciju rada: da li je postojeća organizacija rada uslovljena (determinisana) tehnologijom ili je reč o prvenstvenoj determinisanosti organizacije rada potrebama kapitalističkog društva u kojem se razvila, a od kojeg smo je mi preuzeli? To pitanje, posmatrano kao problem, postavljeno je tek poslednjih godina, i zato je razumljivo da na njega nema egzaktnog i argumentovanog odgovora. Činjenica je da hijerarhijska organizacija rada, kakvu je u osnovi razvio kapitalizam, danas u svetu u najvećoj meri preovlađuje, ako nije i jedini tip industrijske organizacije rada. Takvu organizaciju rada susrećemo gotovo u identičnom obliku u relativno različitim proizvodnim uslovima. Ako uporedimo organizaciju rada u Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Američkim Državama, otkrićemo, doduše, neke razlike koje su, pre svega, posledica promene svojine i načina upravljanja privredom u celini, mada ćemo utvrditi i iznenađujuće sličnosti.[11] Da li to svedoči o univerzalnosti i »prirodnosti« hijerarhijske organizacije rada?

S druge strane, jasno je da tehnološka rešenja pojedinih tehnoloških problema već odavno nisu unimodalna, već za svaki ili gotovo svaki tehnološki problem postoji više rešenja koja su tehnološki podjednako prihvatljiva. S. Stojanović, na primer, navodi podatke iz istraživanja OECD da je broj racionalnih tehnoloških rešenja za kompleksni proizvodni sistem u razdoblju 1940—1965. godine porastao od svega 5 na više od 10 hiljada.[12] Znači da je između različitih mogućnosti sa sličnom ili jednakom tehničkom racionalnošću izabrana i upotrebljena za proizvodnju ona koja ima željene ekonomske, socijalne i druge društvene efekte. Otuda hipoteza da se kapitalistički klasni interes potvrđuje u izboru tehnologije i u uticaju na razvoj takve tehnologije koja odgovara društvenim interesima kapitalista. Taj interes je jedinstven i univerzalan: proizvodnja i prisvajanje viška vrednosti.

Različite vrste tehnologije, sve do one automatizovane, očigledno, u prilično meri determinišu sadržaj rada radnikâ i odnose

---

[11] B. Kavčič, *Svetlik, Poglavja iz sociologije dela*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1979, str. 266—281.

[12] S. Stojanović, *Proces prevladavanja tehnološke determinisanosti*, Zagreb, »Naše teme«, br. 3/1980, str. 252—253.

Digitized by Google

među njima.[13] Tek automatizacija obezbeđuje neke uslove za uspostavljanje slobodnijih odnosa među radnicima na radu. To dolazi do izražaja i u nekim savremenim eksperimentima u kapitalističkom svetu (pomenimo autonomne radne grupe u Skandinaviji), posebno sa automatizovanom tehnologijom.

Komplementarno promenivši funkcije upravljanja i vođenja samoupravljanje transformiše i funkciju izvršavanja. Izvršiocima, koji čine znatnu većinu zaposlenih u organizaciji (obično više od 3/4), izmenjen je društveno-ekonomski položaj, a time i položaj u organizaciji. Nekad podređena klasa postaje klasa na vlasti, čija je istorijska funkcija da ukine klasnu strukturu društva uopšte. Reintegracija organizacijskih funkcija znači da ranije isključivi izvršioci u organizaciji postaju i upravljači. Time se, kao što smo već opisali, menja i funkcija upravljanja.

Promena u funkciji izvršavanja je i kvalitativno različita od promena u funkcijama vođenja i upravljanja. Nekadašnji upravljači gube pravo svojine na sredstvima za proizvodnju, koja postaju društvena. Vodeći gube pravo na vršenje vlasti na osnovi ovlašćenja vlasnika; funkcija vođenja se svodi na delatnost uslovljenu tehničkom podelom rada (organizovanje rada). I jedni i drugi, dakle, gube dotadašnji društveni položaj. Nasuprot njima, izvršioci mnogo dobijaju.

Razvoj samoupravnih odnosa je pokazao da je pomenuta transformacija proces, stvari se ni u kom slučaju ne mogu prekonoć promeniti. Radnici se sporo osposobljavaju za upravljanje svojim organizacijama; postepeno dolazi i do transformisanja funkcije vođenja. Za to su potrebne kako zakonske promene tako i promene u organizaciji rada. Nema dileme o tome da upravo u tom procesu dolazi do izražaja novo istorijsko iskustvo (i zadatak) jugoslovenske radničke klase. Naime, jugoslovensko iskustvo je i skrenulo pažnju na neke moguće deformacije ovog procesa. S organizacijskog stanovišta je, najverovatnije, jedna od najzanimljivijih sledeća deformacija: u organizacijama se javlja opasnost da legalnu vlast radničke klase faktički prisvoji mala grupa koja obuhvata vodeće ljude u toj radnoj sredini (tehnokratija), a koja se povremeno povezuje i s pojedinim rukovodiocima samoupravnih organa i političkih organizacija.

Ciljeve samoupravne organizacije utvrđuju sami radnici; dakle, u njihovoj formulaciji učestvuju i izvršioci. Niko ih više ne nameće spolja; sami izvršioci određuju kratkoročne i dugoročne ciljeve, naravno, u procesu istovremenog i uporednog planiranja s drugim radnicima na drugim nivoima društvene organizacije. Tako samoupravni društveni odnosi omogućavaju da rad radnikâ stvarno samo služi zadovoljavanju njihovih ličnih, zajedničkih i opštih potreba. U takvim odnosima otpada i društveno-ekonomska neophodnost da se radnici prisiljavaju na rad, što je jedan od zna-

[13] A. Kirn, *Marxovo razumevanje znanosti in tehnike*, »Mladinska knjiga«, Ljubljana, 1978, str. 165—332.

Digitized by Google

čajnih zadataka organizacije rada u kapitalizmu i jedan od bitnih sadržaja organizacijske funkcije vođenja. Radnici u samoupravnim organizacijama rade za sebe i sami odlučuju o rezultatima rada. Organizacija rada kakvu je razvila klasična organizacijska teorija svodi rad radnika isključivo na izvršavanje, otuđuje od radnika sve ostale delatnosti u proizvodnji, podređuje radnike mašini itd., te ih na taj način prisiljava na rad. Razvoj materijalnih proizvodnih sredstava, uz subjektivno i objektivno izmenjen položaj radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama, imao je za posledicu to da je prisiljavanje sve češće zamenjivano podsticanjem (takođe materijalnim).

Ali praksa organizacija udruženog rada svedoči o tome da ni problem motivacije za rad kod nas nije rešen. Visok procenat različitih izostajanja sa posla, disciplinski prekršaji, zastoji u radu, nedovoljno korišćenje radnog vremena itd. — uslovljeni su, između ostalog, i nepostojanjem motivisanosti za rad. Dva su glavna uzroka ovim pojavama: neostvareni samoupravni položaj radnika (od njih su još uvek otuđeni rezultati rada) i neprivlačan sadržaj rada, koji ih čak odbija. Ostali činioci su, verovatno, mahom subjektivni.

Sadržaj rada je tehnološki determinisan. Ako analiziramo sadržaj aktivnosti pojedinca u industrijskoj radnoj organizaciji, možemo razlikovati četiri njena sastavna dela: radna operacija, posao, funkcija i uloga.[14] Radna operacija je osnovna jedinica tehničkog aspekta radnog mesta (rukovanje materijalom, obrada, pregled, sastavljanje itd.). Posao je zbirni izraz za niz radnih operacija koje predstavljaju zaokruženu celinu u izradi proizvoda. Funkcija označava odnos, a sa gledišta celine određuje aktivnost pojedinca u okviru njegovog delokruga. Uloga znači specifikaciju prava i dužnosti pojedinca u određenoj društvenoj sredini. Ona uključuje i samoupravnu aktivnost radnika.

Radne operacije i poslovi u celini, a u znatnoj meri i funkcije, takođe su tehnološki determinisani. Vrsta radnih zadataka utiče i na mogućnost ostvarivanja nekih uloga. Tako, na primer, radnici koji su vezani za rad mašine ne mogu napustiti mašinu da bi ostvarivali samoupravljačku ulogu. Za njih su rad i samoupravljanje dva odvojena procesa: kada radnik radi, vezan je za mašinu i za izvršavanje radnih operacija. Ukoliko želi da ostvaruje svoju samoupravljačku ulogu, mora prekinuti rad, napustiti radni proces. Zato ne treba da iznenađuje ni rezultat empirijskog proučavanja da niz radnih operacija i poslova utiče na mogućnost uključivanja u samoupravne organe, odnosno da radnici na organizatorskim položajima i radnici u stručnim službama imaju veću mogućnost da budu izabrani za članove samoupravnih organa.[15]

---

[14] V. Košćević, *Samoupravni aspekt radnog mjesta u industrijskoj organizaciji*, (neobjavljena) doktorska disertacija, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1979.

[15] V. Košćević, isto, peto poglavlje.

Digitized by Google

S ovom deformacijom sretali smo se naročito u drugoj polovini 60-tih i početkom 70-tih godina; ona je bila jedan od razloga donošenju zakonskih odredbi o tome da u radničkom savetu moraju biti proporcionalno zastupljeni radnici iz svih delova radnog procesa. Još ne raspolažemo empirijskim podacima o tome da li je ta odredba umanjila ili čak eliminisala uticaj radnih operacija na ostvarivanje samoupravljačke uloge radnika.

Samoupravni radni proces, dakle, znači ponovnu integraciju odvojenih organizacijskih funkcija u jednu celinu. To je posebno značajno za izmenjen položaj radnika koji su bili samo izvršioci; funkcije planiranja, kontrole, upravljanja, vođenja itd. bile su im oduzete. Zato u samoupravnom radnom procesu radnik menja i samoga sebe; on se od parcijalnog čoveka pretvara u univerzalnu ljudsku ličnost koja istovremeno deluje u svojoj okolini i u sebi.

2.3. *Automatizacija i samoupravljanje*

Ovde se susrećemo sa dvema suprotnim tezama. Po shvatanjima jednih, samoupravljanje je pogodan oblik upravljanja samo za zanatski način proizvodnje, a prema suprotnim mišljenjima samoupravljanje će se potpuno afirmisati tek u uslovima automatizovanog načina proizvodnje. Empirijski odgovor na to pitanje, zapravo, u Jugoslaviji još nije moguće dati, jer nivo jugoslovenske opšte privredne razvijenosti odgovara tek fazi industrijalizacije, a tehnološka razvijenost je na nivou mehanizacije, osim u nekim granama, odnosno u nekim njihovim delovima (proizvodnja elektroenergije, bazična hemija, korišćenje kompjutera itd.). Dosta je rasprostranjena teza u svetu da mehanizacija pruža radnicima manje zadovoljstva u radu nego predindustrijski način proizvodnje. Ipak, rešenja se ni u kom slučaju ne vide u povratku na staro, već se očekuje da će taj problem rešiti automatizacija, koja istovremeno povećava produktivnost rada i poboljšava sadržaj rada (drugim rečima, povećava zadovoljstvo radnika).

Razmotrimo, najpre, neke efekte mehanizovane tehnologije koji nisu povoljni za razvijanje samoupravnih odnosa. Uzmimo tekuću traku kao tipičan visokomehanizovan oblik tehnologije (mada ne i jedini). Osnovna karakteristika rada na tekućoj traci jeste da radnik vrši samo nekoliko radnih operacija ili čak samo jednu. Tu operaciju često ponavlja, jer se njeno izvođenje ne menja sve dok radni proces teče. To može trajati godinama, ili čak više od deset godina. Dakle, rad s takvom tehnologijom je fizički relativno lak, mada monoton i stalno se ponavlja. Sadržaj radnikovog rada određuje mašina. Radna operacija radnika je precizno utvrđena, unapred su proračunati i određeni svi pokreti, njihovo trajanje i oblik. Rad je pojednostavnjen, sveden na nekoliko osnovnih pokreta (to je takođe osnova za plaćanje po, recimo, *work factor* sistemu), tehnološki je unapred određen optimalni redosled pokreta i korišćenje telesnih organa. Radnik, dakle, nema mogućn-

Digitized by Google

nosti da sâm utiče na sadržaj i tok rada. U uslovima takve tehnologije on nauči vrlo brzo da izvodi određenu operaciju (za nekoliko dana ili čak za nekoliko sati), i to mu je dovoljno za obavljanje posla sve dotle dok se tehnologija ne izmeni. Zato u takvom poslu radnik nema ni mogućnosti ni potrebe za sticanjem većih znanja i za daljim obrazovanjem. Štaviše, radnikove sposobnosti stagniraju i usredsređene su samo na obavljanje manjih radnih operacija. Zato radnik nema mogućnosti ni potrebe za daljim ličnim razvojem.

Dalje, radnik je tesno vezan za rad mašine sve dok teče traka. Angažovane su gotovo isključivo njegove telesne (fizičke) sposobnosti, ali ne i intelektualne. Zato slabi svako njegovo interesovanje. Rad na tekućoj traci je često programiran tako da radnik u toku rada ima malo kontakta sa drugim radnicima. Osnovni kontakt je: radnik — mašina. Komunikacije su, pre svega, vertikalne (s majstorom), a ne i horizontalne (sa saradnicima). Takva tehnologija donosi sobom i socijalno izolovanje radnika.

Radnike na tekućoj traci je moguće vrlo brzo osposobiti za rad; za takav rad nije potrebno nikakvo posebno stručno obrazovanje. Ipak ih, po pravilu, na rad treba prisiljavati različitim merama. Za to se najčešće koristi uvođenje individualnih normi i donošenje disciplinskih pravila, kao organizacijskih pravila, te autoritet organizatorâ rada kao »nadređenih«. Za radnika je takav rad »nužno zlo«, pa koristi svaku priliku da ne radi. Takve prilike mu pružaju: tehnološki zastoji (kojima se radnici raduju jer ne moraju raditi, a plaćaju im se »režijski časovi«), razni sastanci — samoupravnih organa, delegacija ili društveno-političkih organizacija, izostanci s posla, bolovanja itd. Nameće se hipoteza da je kod nas takvih izostanaka više nego u drugim zemljama i zato što se preduzima znatno manje mera da bi se radnici prisilili da rade.

Posledice takvog rada po samoupravljanje nisu kompleksno i objektivno naučno proučene. Ipak, neke se i uočavaju. Možda je potrebno na prvom mestu pomenuti to da takva tehnologija omogućava zapošljavanje radnika s niskim stepenom obrazovanja. Tako u Jugoslaviji već decenijama imamo gotovo 40% nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika (njihov udeo u ukupnom broju zaposlenih se između popisa 1961. i 1971. godine gotovo nije promenio), a mnoge organizacije udruženog rada i u sledećem srednjoročnom razdoblju planiraju više od 40% nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika od ukupnog broja zaposlenih (među njima su i one organizacije koje su »nosioci razvoja«). Takvi radnici objektivno nisu sposobni da upravljaju u OUR. Zato izbegavaju sastanke van radnog vremena, bave se sitnim stvarima i »ravnodušni su prema milijardama«, prepuštaju odlučivanje sposobnijima, otuđeni su, nezainteresovani za informacije i društveno-političke i delegatske funkcije itd. Nerado prihvataju funkcije pod izgovorom da su za to nedovoljno osposobljeni, premalo znaju itd., ili su u obavljanju takvih funkcija nesamostalni. Nisu zain-

Digitized by Google

teresovani za dalje osposobljavanje, njihov razvojni put je u većini slučajeva već u početku završen — ostaju nekvalifikovani radnici do kraja života (osim retkih izuzetaka).

Rad i sadržaj rada nisu privlačni. Takvi radnici objektivno nisu motivisani za rad, upravo zbog njegovog sadržaja. Individualne norme i socijalna izolacija ne podstiču jačanje kolektivne odgovornosti, jer ne razvijaju kod njih celovitu svest samoupravljača. Organizatori rada, po njihovom viđenju, imaju klasičnu funkciju da ih gone na rad, pa se zajednički brane od njih (negativna solidarnost u pogledu discipline itd.). Konflikt s radnicima u administraciji i u stručnim službama je načelan i neprekidan. Bekstvo iz proizvodnje je objektivno stimulisano.

Iskustva i istraživanja pokazuju da su radnici koji rade na tekućoj traci i manje aktivni u samoupravnim organima. Daju manje predloga, uopšte ređe iznose svoje stavove (ređe do njih stižu mišljenja delegatske baze), stavovi su im manje argumentovani i tako dalje. Sve to ukazuje na slabiji kvalitet učešća u samoupravljanju. Upravo je suprotan slučaj sa radnicima koji moraju biti kreativniji na svom poslu; oni su kreativniji i u upravljanju. Radnici na tekućoj traci se, po pravilu, u fabrici ne osećaju kao »kod svoje kuće«. Uvek gledaju da je što pre napuste. Problematiku upravljanja ne razumeju i ona im je strana. Zato ih manje zanimaju i upravljačke informacije koje takođe slabo shvataju.

Navedene karakteristike mehanizovane tehnologije treba razumeti kao — tendencije. Slika nikada nije crno-bela. Na žalost, mi u Jugoslaviji i ne znamo koliko radnika radi na tekućim trakama, jer statistika to ne prati. Drugi oblici mehanizovane tehnologije mogu biti vrlo slični, a mogu se i poprilično razlikovati. Zato se razlikuje i njihovo dejstvo na radnike.

Susrećemo se i sa pojavom koju bismo mogli označiti kao »srećni radnici na tekućoj traci«. U sredstvima masovnog informisanja (pre svega na TV), u poslednje vreme, neki radnici koji rade na tekućoj traci izražavali su svoje potpuno zadovoljstvo takvim radom i izjavljivali da ga ne žele zameniti nekim drugim, da se dobro osećaju itd. Takva pojava je »u suprotnosti sa teorijom«, ali je premalo istražena da bismo mogli dati valjano obrazloženje. Hipoteza ima više: da je reč o radnicima koji su već selekcionisani; da je reč o pojedincima koji smatraju da se od njih očekuje pozitivna ocena; da je reč o radnicima koji su nekvalifikovani i zato nisu sposobni za drugi posao; da je reč o radnicima kojima odgovara takav rad jer nije potrebna inicijativa, razmišljanje, rešavanje problema; da je reč o radnicima kojima je rad na tekućoj traci samo »nužno zlo« — način sticanja sredstava za život, a njihov stvarni interes je vezan za aktivnosti izvan fabrike itd.

Nedostaju nam takođe podaci o fluktuaciji radnika koji rade na tekućoj traci, o profesionalnim oboljenjima, invalidskom penzionisanju, nesrećama na poslu itd.

Digitized by Google

Automatizacija, i to u smislu kompleksne automatizacije, može eliminisati neke od navedenih nedostataka. Pre svega, sasvim je očigledno da su u automatizovanim proizvodnim sistemima (poluautomatske mašine su, po svemu sudeći, krajnji oblik tekuće trake) povoljniji fizički uslovi rada. Rad je čistiji, manje je otpadaka, vibracija, manja je zagađenost vazduha, bolje je osvetljenje i tako dalje. Automatizacija smanjuje ili otklanja neposredni kontakt radnika sa mašinom. Radnik je angažovan, pre svega, u pripremi rada, kontroli rada mašine, eliminisanju zastoja i grešaka u proizvodnji, održavanju itd. Zato je njegov rad daleko manje rutinski i monoton; celovitiji je (rešavanje problema zbog čega je, na primer, došlo do kvara i kako ga otkloniti); omogućava i čak zahteva socijalne kontakte i horizontalno komuniciranje, rešavanje problema u grupi; zahteva da se snosi zajednička odgovornost za radni rezultat i grupne radne norme; omogućava samoorganizaciju radnika u radu i time smanjuje potrebu i ulogu organizatora rada; zahteva od radnika celovitije, kreativno razmišljanje, stvaralački pristup, plansko razmišljanje; podstiče timski rad; omogućava i zahteva neprestano dopunjavanje znanja i lični razvoj radnika itd.

Kao što je rečeno, takva automatizacija je kod nas još retkost. Ono što se kod nas označava kao automatizacija često je samo visoka mehanizacija. Zato su efekti po radnika drugačiji od očekivanih, radnici prvenstveno rade ono što mašina ne može, rad nije lakši, još je u većoj meri rutinski itd.[16]

Od ukupnih uticaja koje automatizacija ima na sadržaj rada radnika verovatno je nekoliko posebno povoljno i za samoupravljanje: viši stepen obrazovanja radnika, koji je potreban kako iz tehnoloških tako i iz upravljačkih razloga; samostalnost radnika u odnosu na mašinu; poboljšanje (fizičkih) radnih uslova; podsticanje socijalnih kontakata, a time i horizontalnog komuniciranja; podsticanje kreativnog, apstraktno-teorijskog, planskog razmišljanja, rešavanje celovitih problema; timski rad, grupna norma i grupna odgovornost itd. Povećana produktivnost rada omogućava stvaranje povoljnijih materijalnih uslova za zadovoljavanje potreba radnika i skraćivanje stvarnog te potrebnog radnog vremena, a time ostaje više slobodnog vremena i vremena za upravljanje; omogućava celovitost proizvodnih rezultata itd. Nema sumnje da takva tehnologija smanjuje tehnološku otuđenost radnika.

Zato je zanimljiva ideja da se odrede posebni »samoupravni standardi« za tehnologiju, te da je dalje razvijamo u skladu s tim standardima. Ideja je direktna analogija sa nekim zdravstvenim i drugim standardima za tehnologiju (maksimalno dozvoljena jačina buke, zagađenost vazduha, brzina pokreta itd.). Naravno, određivanje takvih standarda je utopija sve dok tehnologiju budemo gotovo isključivo uvozili, i to pod nepovoljnim uslovima kao do

[16] V. Jež, *Avtomatizacija in delavci v samoupravljanju*, u: *Tehnologija in samoupravljanje*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1978.

Digitized by Google

sada. Sadašnji uvoz je, naime, gotovo po pravilu, uslovljen zahtevom da svako poboljšanje prethodno mora da odobri izvoznik (restriktivne klauzule), koji se, na taj način, koristi i našom pameću. Uprkos tome, precizno definisanje »samoupravnih zahteva« u odnosu na tehnologiju (na naučnoj osnovi) bila bi dragocena pomoć pri izboru alternativnih tehnoloških mogućnosti za razvoj domaće tehnologije.

Načelno nema razloga da samoupravljanje ne prihvata tehnološke novine. Socijalističko društvo mora razvijati produkcione snage do višeg nivoa nego što ih je razvio kapitalizam. Sredstva rada imaju pri tom značajnu ulogu. O tome je Kardelj na Drugom kongresu samoupravljača 1971, između ostalog, rekao: »Kad bismo hteli da sa nekoliko reči damo viziju budućnosti, rekli bismo da će se društvo tek kada se bude oslanjalo na automatizovane proizvodne službe moći dokraja organizovati kao samoupravno društvo kome više neće biti neophodna ni državna prinuda ni prinuda prirode proizvodnog procesa koja danas zahteva fizički rad čoveka.«[17]

Nasuprot tome, osnovni problem jeste kako što brže razvijati proizvodne snage. Visok stepen nezaposlenosti u većini jugoslovenskih republika i u Autonomnoj Pokrajini Kosovo gotovo da ne ide u prilog uvođenju automatizacije koja bi, bar dugoročnije, smanjivala potreban broj radnika u primarnom i sekundarnom sektoru. Automatizacija, uz to, zahteva velike investicije. Problem je kompleksan. Kardelj je kao glavne činioce od kojih zavisi brži tehnološki razvoj označio sledeća četiri: prvo, odgovarajući tempo integracije na svim područjima društvenog rada; drugo, brži razvoj naučnoistraživačkih i obrazovnih potencijala, koji će društvu moći da daju više stručnih informacija i sposobnije stručne kadrove; treće, odgovarajući društveno-ekonomski sadržaj međunarodnih odnosa, te četvrto, stimulativan sistem proizvodnih i uopšte društveno-ekonomskih odnosa kod nas.[18]

Dakle, automatizacija, očigledno, stvara određene uslove za eliminisanje tehnoloških uzroka otuđenosti radnika na radu. Stvara uslove za celovitiji i zanimljiviji rad koji podstiče stvaralaštvo i razvoj svestrane ličnosti. Ponovo se može upozoriti da od ljudi zavisi kako će nova dostignuća upotrebiti: za oslobađanje čoveka ili za njegovo uništavanje. Takođe, u tom smislu povezanost automatizacije sa samoupravnim društvenim odnosima, bar teorijski, obećava povoljnije rezultate u pogledu oslobađanja čoveka nego što ih može doneti njeno združivanje s drugim društvenim sistemima.

---

[17] E. Kardelj, *Ekonomski in politični odnosi v samoupravni socialistični družbi*, u: *Problemi naše socialistične graditve*, IX, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974, str. 263.

[18] E. Kardelj, *Istorijski procesi udruživanja rada i povezivanja nauke i obrazovanja sa društvenim radom*, u: *Problemi naše socijalističke izgradnje*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 190—202.

Digitized by Google

Ipak, automatizacija prouzrokuje pomeranje radnih ljudi iz primarnih i sekundarnih delatnosti u tercijarne i kvartarne. Znatno je manje proučeno kakve posledice takvo pomeranje zaposlenih ima po radnike nego kad je reč o industriji. U nekim delatnostima je upotreba visokorazvijenih tehnoloških pomoćnih sredstava veća (zdravstvo, banke, osiguravajući zavodi, uprava itd.). Pa ipak, zar ne postoji opasnost da se socijalni problemi organizacije rada iz industrije »presele« upravo u te delatnosti?

Digitized by Google

Đuro Kovačević

Radnička klasa i revolucija

Teorijski problem subjektivno-objektivnih sadržaja i pretpostavki revolucije smatram bitnim pitanjem nastajanja i razvoja istorijskog procesa revolucije. U ovom radu činim pokušaj razmatranja ovog problema istraživanjem razvoja radničke klase u razvoju građanskog društva te istorijskih mogućnosti i sadržaja revolucije s obzirom na promene što nastaju u savremenom društvenom biću radničke klase.

Shodno tome, rad sam postavio i izložio prema sledećim teorijskim odrednicama. Prvo, problematizovanjem razvoja subjektiviteta radničke klase; drugo, izlaganjem revolucionarnog subjektiviteta radničke klase kao samodelatnosti i, treće, problematizovanjem političkih pretpostavki i sadržaja revolucionarne uloge klase i samog procesa revolucionarnog preobražaja kao pitanja o istorijskom značenju demokratije u revoluciji.

Razvoj subjektiviteta klase od dela do celine društvenog rada

Radnička klasa je eminentno klasa građanskog društva koja, u savremenom smislu, nastaje tek razvojem industrije kao istorij-

Digitized by Google

skog tipa i strukture proizvodnih snaga.[1] U tom smislu ona je klasa društva kapitalske određenosti, jer, kao što sam već rekao, opstajanje i razvoj kapitala zavisi od njegove sposobnosti razvijanja proizvodnih snaga kao industrije. Radnička klasa je druga, nužna strana razvoja samog kapitala jer je čovek subjektivna strana razvoja njegovih proizvodnih snaga. Niti ima kapitala bez radničke klase niti ima radničke klase bez ovog ili onog oblika i sadržaja kapitala, odnosno onih načina društvene proizvodnje i oblika društvene moći u kojima u prelaznoj epohi još nije prevladan najamni položaj čoveka kao radnika.

Bitan uslov kapitala je podređivanje društvenog rada ljudi kapitalu. On teži tome da čoveka izvodi iz sebi podređenog društvenog rada, da ga dobija i proizvodi kao radnika.

Rad kao temelj društva postaje posebnom stranom kapitala. Dolazi do obrata: rad od opšteg uslova društva biva posebnim uslovom kapitala, i tek kao poseban uslov kapitala postaje i opštim uslovom društva. Time se društvenost čoveka razvija kao funkcija razvoja kapitala.

Sa razvojem i nametanjem kapitala kao opšteg uslova društva otvara se i prostor za razvoj radničke klase.

Dakle, radnička klasa je socijalni supstrat rada podređenog kapitalu u kojem se društveno-istorijski sabira prevođenje rada u najamni rad i čoveka u radnika. Ovo prevođenje zapravo je način razvoja društvenog bića radničke klase, a pretvaranje čoveka u radnika način razvoja subjektiviteta klase kao društvene grupe.

Razvoj odnosa kapitala i društvenog rada je osnova nastajanja i razvoja društvene strukture najamnog rada kao »klase po sebi«. Međutim, objektivno nastajanje društvene strukture rada kao »klase po sebi« uvek je prožeto i njenim nastajanjem kao »klase za sebe«.[2] Ova dva svojstva su permanentno prisutna u genezi radničke klase usled objektivno-subjektivnih uslova u nastajanju i razvoju kapitala kao hegemona društvene proizvodnje i kao društvene moći koja dominira čovekovom zajednicom. Sukobljavanje protagonista moći kapitala i subjekata društvenog rada je permanentno i unutrašnje samom razvoju kapitalističke društvene proizvodnje. Razvoj ove sukobljenosti kroz razvoj sadržaja, oblika i intenziteta klasne borbe neprekidno izvodi i gura klasni subjektivitet do sadržaja »klase za sebe«, to jest do samoodređivanja njene aktuelne i društveno-istorijske pozicije prema kapitalu i njegovim aktuelnim i društveno-istorijskim aspiracijama. Uslovno, može se

[1] Mada se pojava i nastanak radničke klase mogu pratiti već od druge polovine 14. veka, uporedo sa pojavom prvih manufaktura na tlu severne Italije i posebno u Engleskoj i Francuskoj. Vidi o tome: K. Marx, *Kapital*, I, Zagreb, 1947, str. 661. Međutim, za razumevanje savremenog sadržaja i pojma radničke klase temeljan je sledeći Marksov stav: »Radnici su isto tako pronalazak novog doba kao i sam stroj« (K. Marx, *Govor održan na jubileju lista »People's Paper«* (1856), *Izabrana djela*, I, Zagreb, 1949, str. 315.

[2] Ovo pitanje sam posebno izložio u delu šire studije: *Radnička klasa i država*, koja do sada još nije objavljena.

Digitized by Google

govoriti samo o tome koja dimenzija klase u određenim periodima njenog razvoja preteže, ali ne i o tome da dimenzija »klase za sebe« u nekom stadijumu razvoja radničke klase ne postoji.

Nužnost da kapital obezbeđuje sopstvenu društvenu poziciju povezivanjem proizvodnog i političkog autoriteta[3] utiče na to da klasa, kao društvena struktura najamnog društvenog rada, i sama nužno teži povezivanju proizvodnog i poljtičkog osporavanja njegovog autoriteta. Drugim rečima, nastajuća klasa najamnog rada određena je objektivno-subjektivnim uslovima rasprostiranja kapitala do celine uslova društva. Njeno utemeljenje i razvoj se klasno ispoljavaju naspram kapitala kao proizvodnog odnosa i kao sistema društvene moći. Pošto se kapital, kao sistem društvene moći, uspostavlja i politički, politička dimenzija je nužno prisutna i bitna u genezi same klase. Zbog objektivne razlike između kapitala i rada i suprotstavljenosti protagonista društvene moći kapitala i subjekata najamnog rada — političko posredovanje je, dakle, kostitutivno u razvoju njenog subjektiviteta.

Istorijski, klasna podeljenost društvenog rada uticala je i utiče na to da se revolucionarni subjekt ostvaruje kao koalicija sa drugim strukturama društvenog rada u različitoj meri posredovanim kapitalom.

Nepostojanje organskih veza između strukture klasno podeljenog i razdrobljenog društvenog rada i nivo svesti radničke klase uslovili su poseban značaj i ulogu političkog činioca, u vidu partije radničke klase.[4] Ona se javila kao nezaobilazni način ostvarivanja koalicije protiv kapitala i podizanja nivoa svesti radi samoosvešćivanja radničke klase do njene samospoznaje o uslovima i ciljevima njenog oslobođenja od kapitala. Tako posmatrano, partija radničke klase razvila se kao ideološko-politički oblik povezivanja klasno razdrobljene strukture društvenog rada oko bitnih interesa tradicionalne radničke klase. Kao način premošćivanja klasne razdrobljenosti društvenog rada i njegove organske nepovezanosti, ona ponekad postaje bitni subjekt posredovanja i otvaranja revolucionarne uloge radničke klase.

Napredovanje procesa univerzalizacije kapitala (kao opšti uslov društva) i prevođenja društvenog rada u najamni rad (kao opšti

[3] Za ostvarivanje kapitalističkog načina društvene proizvodnje nije dovoljan samo autoritet kapitala sadržan u njegovoj sposobnosti razvijanja proizvodnih snaga, već je nužan i njegov politički autoritet, to jest uspostavljanje kapitala kao sistema društvene moći koji oblikuje i usmerava celinu društvenog kretanja u pravcu održanja i razvoja njegove dominacije. Tek povezivanjem proizvodnog i političkog autoriteta otvara se prostor za razvoj same kapitalističke društvene proizvodnje, i kao načina razvoja proizvodnih snaga društva i kao oblika dominacije u društvu.

[4] Vidi o tome: V. I. Lenjin, *Šta da se radi?*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 87.

Međutim, uz sva uvažavanja konkretno-istorijskih uslova u Rusiji Lenjinovog doba i stvarnog stanja radničke klase u njoj, ne može se prihvatiti Lenjinova generalizacija da »klasna politička svijest može biti donesena radniku samo spolja, ...«. Savremeni društveni razvoj i posebno razvoj savremene radničke klase sve više osporavaju ovu tezu.

Digitized by Google

uslov kapitala) dovodi do podele na dve posebne strane društva: na kapital i najamni rad, a društvene strukture na dve osnovne klase.[5] Sve veće produbljivanje i proširivanje ove podele omogućava genezu radničke klase kao nosioca antiteze prema kapitalu.

Pretvaranje čoveka u radnika, kao permanentno i univerzalno podređivanje kapitalu, potiskuje društvenost ljudi na funkcionalnu društvenost radnika, što većinu ljudi dovodi u objektivno istovetan odnos prema kapitalu. To omogućava da se razvojem radničke klase osporena društvenost čoveka, redukovanog na radnika, uzdiže do klasnog subjekta prevrata. Utoliko je radnička klasa mogući istorijski subjekt ostvarivanja istorijski nove društvenosti ljudi revolucijom.

Ona je subjekt socijalističke revolucije samo ako je njeno klasno oslobođenje ujedno i univerzalno oslobođenje čoveka.[6] Nameću̇i čoveku društvenost kao funkciju kapitala, kapital potencijalno zapada u potpunu konfrontaciju sa čovekom uopšte, a čovek, koliko je društvenom osporenošću kao radnik onemogućen da bude slobodno i potpuno ljudsko biće, u potpunu konfrontaciju sa kapitalom kao nosiocem osporavanja celovitosti čoveka. U tome je mogućnost radničke klase kao subjekta revolucije.

Prevladavanje kapitala, međutim, moguće je samo ako mu se oduzme moć oblikovanja i projektovanja proizvodnih snaga i proizvodnje društvenog života ljudi. To podrazumeva da se radnička klasa osvaja i uspostavlja kao subjekt oslobođenja od kapitala razvijanjem njene samodelatnosti u razvoju proizvodnih snaga, proizvođenja društvenog života ljudi i oblikovanja čoveko-

---

[5] Tako Marks kaže: »jer tu su samo dve klase: radnička klasa, koja raspolaže samo svojom radnom snagom; kapitalistička klasa, koja ima monopolski posed društvenih sredstava za proizvodnju kao i novca« (Marx-Engels, *Dela*, knj. 22, *Kapital,II*, str. 350).

Na drugom mestu, međutim, on operiše sa tri klase: »Vlasnici gole radne snage. vlasnici kapitala i zemljovlasnici kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju odgovarajuće izvore dohotka, dakle najamni radnici, kapitalisti i zemljovlasnici sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje« (Marx-Engels, *Dela*, knj. 23, *Kapital, III*, glava pedeset druga »Klase«).

U spisu, pak, *Klasne borbe u Francuskoj* Marks, zadržavajući stanovište o osnovnoj razdeobi društva na buržoaziju i proletarijat, a analizirajući konkretno-istorijske uslove u Francuskoj, govori o više klasa: radnicima, seljaštvu, sitnoj buržoaziji, finansijskoj aristokratiji, plemstvu, sveštenstvu itd. (Vidi: *Klasne borbe u Francuskoj*, »Kultura«, Beograd, 1959.)

Ostaje nejasno šta su, zapravo, kriterijumi ili skup kriterijuma koji omogućuju definiciju pojma klase. Kod Marksa, očigledno, figuriraju kao kriterijumi oblik svojine, dohotka, tip delatnosti itd. Činjenica je da jedan kriterijum nije dovoljan i da svi oni podležu sledećem osnovnom Marksovom stavu: »... da je stalna tendencija i zakon razvitka kapitalističkog načina društvene proizvodnje da sredstva za proizvodnju sve više i više rastavlja od rada i da rasparčana sredstva za proizvodnju sve više koncentriše u velike grupe, dakle da rad pretvori u najamni rad, a sredstva za proizvodnju u kapital« (Marx-Engels, *Dela*, knj. 24, *Kapital, III*, glava pedeset druga »Klase«).

[6] Vidi: Marx-Engels, *Dela*, knj. 5, *Sveta porodica*, str. 31—32.

Digitized by Google

ve zajednice. Nužan je, dakle, obrat subjekta najamnog rada od klase u funkciji kapitala ka klasi protiv kapitala, samoostvarivanjem radničke klase kao uslova klasnog i opšteg oslobođenja čoveka.

Radnička klasa postaje bazična društvena struktura napredovanjem procesa pretvaranja celine društvenog rada u najamni rad. U tom razvoju je i mogućnost klase kao nosioca nove istorijske društvenosti, što, ipak, zavisi od toga koliko se ona stvarno razvija kao klasa protiv kapitala. Ako se u razvoju celine kapitalističke društvene proizvodnje sve više razvijaju antagonističke podele na klasu kapitala (kao grupno posedovanje otuđene društvene moći) i klasu radnika (kao opštu ljudsku situaciju osporenosti i otuđenosti), zakonomerno se povećava mogućnost dosezanja granica održanja kapitala kao opšteg uslova društva i radničke klase kao sankcije kapitala.

Da li se stvarnim razvojem radničke klase istorijski realizuje sadržaj njenog pojma, kao subjekta svestrane suprotnosti građanskom i njegove revolucionarne promene?

Istorijski gledano, razvoj klase se ostvaruje kao razvoj od frakcije društvenog rada ka subjektu celine društvenog rada. Međutim, često se pojam radničke klase izvodi iz istorijskih sadržaja njenog bića kao frakcije društvenog rada, čime se bitno ograničava mogućnost sagledavanja njenog pravog istorijskog značenja, koje se ponekad umanjuje jer se ne izvodi iz istorijskog razvoja društvenog rada.[7]

Razvojem društvenog rada kao najamnog, proširivanjem najamnog odnosa na celinu društvenog rada, društveno biće klase se uopštava i zahvata celinu društvenog rada. To objektivno utemeljava klasu kao univerzalnu društvenu strukturu rada koja, i u objektivnom i u subjektivnom smislu, postaje univerzalna ljudska osnova društva.

Prema tome, pojam radničke klase mora se izvoditi iz razvoja njenog društvenog bića kao najamnog rada. Ako se njeno društveno biće istorijski razvija do celine društvenog rada, i klasa se istorijski razvija i uspostavlja kao nastajuća celina subjektiviteta nastajuće celine najamnog društvenog rada. To tendencijski obezbeđuje i savremenost i istorijsku perspektivu radničke klase.

Posmatrano iz tog ugla, istorijski se radnička klasa ne gubi. Naprotiv, ona tek postaje istinski značajna istorijska snaga, jer se njen klasni identitet sve više konstituiše iz društvenog identiteta celine različitih društvenih struktura najamnog rada.[8]

---

[7] Tako se koncepcijski osnažuju pojedina shvatanja o nestajanju radničke klase izvedena iz shvatanja klase kao klase manuelnih radnika. Njihova bitna teza je da se razvoj radničke klase završava razvojem i opadanjem značaja manuelnog i nekvalifikovanog radnika. Apsurdnost ove teze gotovo da i nije potrebno dokazivati.

[8] Radnička klasa nije istorijski dat i dovršen entitet jer njeno društveno biće — najamni rad nije u svom razvoju zastalo na devetnaestovekovnim sadržajima. Naprotiv. U prilog osnovnoj tezi ovog

Digitized by Google

Društveno biće klase razvojem postaje složeno i protivrečno. Različiti položaji pojedinih frakcija društvenog rada u odnosu na kapital prikrivaju i zamagljuju suštinsku intencionalnost njihovog odnosa sa kapitalom datu u neumitnosti proširenja najamnog odnosa na celinu društvenog rada. Protivrečnosti u društvenom biću nastajućeg subjekta najamnog rada, koje se često aktuelno izražavaju i kao činilac blokiranja njegove jedinstvene klasne pozicije, ipak ne dovode u pitanje primarnu društvenu poziciju svake od frakcija društvenog rada jer je svaka od njih moguća, i aktuelno i razvojno, samo kao funkcija kapitala. Time razvoj ovih različitih društvenih grupa ne može suštinski izbeći društvenu poziciju radnika.

Da li će se ova složena celina, razvojem sadržaja i oblika društvenog rada konstitutivnih za razvoj i napredovanje proizvodnih snaga društva, istorijski razviti do sadržaja novog klasnog subjektiviteta radničke klase — bitno je pitanje.

Sposobnosti radnika postaju sve složenije i višestrane. Čovek, prinuđen da postane radnik, razvojno obuhvata i intelektualne sadržaje rada, a razvoj tehnike manuelnu dimenziju rada sve više pretvara u sadržaj tehnike.[9] Tako manuelni radnik gubi na značaju, ali čovek uopšte postaje radnik. Iz spajanja, po istorijskom nastajanju, strogo odeljenih sadržaja intelektualnog i manuelnog rada u čoveku kao pokretaču i funkciji tehnike logično nastaje i nova društvena priroda radnika, a time i novi kvalitet subjektiviteta radničke klase.[10]

Uopštavanje čovekovog otuđenja kao otuđenja radnika[11] vodi uopštavanju radničko-klasne pozicije. Ona postaje društveno-

---

rada o istorijskoj razvojnosti radničke klase u pravcu univerzalnog obuhvata celine struktura društvenog rada može za potvrdu da posluži i sledeći Marksov stav: »Radnik proizvodi kapital, kapital proizvodi radnika, on dakle proizvodi sebe samoga, a proizvod cjelokupnog kretanja jest čovjek kao radnik, kao roba« (Marx-Engels, *Dela*, knj. 3, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, str. 227).

[9] Od ovog je suprotno stanovište koje izlaže B. Kircherhner (*New Demands or the Demands of New Groups?, Three Case Studies*, u knjizi: *The Resurgence of Class Conflict in Western Evrope since*, 1968, knj. II, str. 173, Ed. C. Crouch, A. Pizzorno, The Macmillan Press, Ltd., London, 1978). On tvrdi da nauka i tehnologija ne eliminišu nekvalifikovani (manuelni) rad, već da je poslednjih godina, štaviše, primetan njegov porast u industriji.

[10] Što se pojedine društvene strukture rada u savremenosti često samoodređuju prema sopstvenoj tradicionalnoj svesti izniklој na njihovom bitno drugačijem društvenom položaju i ulozi u prošlosti razvoja društva, što se ponekad međusobno sukobljavaju zbog odbrane raznih tradicionalnih prava i interesa, to ipak ne govori protiv razvoja klase. Više ukazuje na složenost njenog razvoja u savremenosti. I kao što se razvoj društvenog rada ne može sprečiti, izuzev nekom prirodnom i društvenom kataklizmom, tako se ni razvoj društvenih struktura, izniklih tim razvojem, ne može odvojiti od ove nastajuće klasne pozicije društvenog rada.

[11] To je samo nužna, suštinska posledica procesa univerzalizacije najamnosti rada i prevođenja čoveka u radnika. Kako se kapital sve više uopštava i koncentriše kao celovita društvena moć, tako se i svojstvo radnika rasprostire kao sve manje ekskluzivno.

Digitized by Google

-istorijski univerzalna, jer posebno otuđenje radnika biva opšte otuđenje čoveka. Postajući takvom, radnička klasa postaje i istorijski subjekt mogućeg prevladavanja otuđenja čoveka uopšte, prevladavanja kapitala kao istorijski uopštenog oblika i sadržaja otuđenja uopšte.

Da bi se čovek društveno oslobodio, nužno je da se prevlada kao subjektivna strana proizvodnih snaga kapitala. To zahteva da se radnik, sintetički izražen kao klasa, osvoji i omogući kao nosilac razvoja proizvodnih snaga, novog i višeg sadržaja proizvodnje i ostvarivanja društvenog života ljudi, takvog koji nadilazi sadržaje i oblike društvenosti omogućene razvojem kapitala.

Da li postoje mogućnosti razvoja klase kao nosioca razvoja proizvodnih snaga društva?

Održanje i razvoj kapitala već su u tom pravcu učinili ogromne korake. Da bi opstao, kapital je morao, razvijajući sredstva za proizvodnju, da razvija i čoveka. U razvoju čoveka kao radnika, primerenog zahtevu razvoja proizvodnih snaga kao uslova održanja kapitala, sve se više univerzalizuju čovekove proizvodne sposobnosti i mogućnosti. Pitanje je da li se ovaj razvoj čoveka kao proizvođača definitivno završava u istorijskoj funkciji kapitala ili daje nade za oslobođenje proizvodnje prema svrhama oslobođenja čoveka.

Obrazovanjem za složene i promenljive oblike radnog procesa, u sklopu savremenog razvoja kapitalističkih proizvodnih snaga, čovek nadilazi sebe kao aktuelnog radnika. On ne stiče samo sposobnost elaboracije već i sposobnost proizvođenja društvenih proizvodnih snaga, doduše kao snaga kapitala, ali i kritičku svest o pravom ishodu svoje potčinjenosti kapitalu.[12] Hoće li se sve to materijalizovati u revolucionarnoj promeni društvenih svrha proizvodnih snaga — istorijsko je pitanje o subjektu revolucije.

Time što razvoj proizvodnih snaga sve više zavisi od razvoja čoveka kao radnika, sve više se otvara i mogućnost da se stane na put njihovom razvoju kao proizvodnih snaga kapitala. Može li se stati na put tome, zavisi od toga hoće li se klasa od nosioca razvoja proizvodne i društvene moći kapitala otrgnuti i ostvariti kao nosilac razvoja proizvodnih snaga klasnog i opšteljudskog oslobođenja. Obrat u razvoju proizvodnih snaga ka emancipaciji radnika u čoveka zavisi, dakle, i pre svega, od istorijskog prev-

[12] Naravno, reč je o dugotrajnom, ali i o objektivno utemeljenom procesu. Ako se on još ne iskazuje u mogućoj zrelosti, to ne govori i protiv postojanja ovog procesa.

Mada nije direkno povezano s ovim, uputno je ipak podsetiti se na sledeće Marksovo stanovište: »Nije posredi to šta ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proletarijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Posredi je šta on jeste i šta će shodno svom *biću* biti istorijski prinuđen da učini. Njegov cilj i njegova istorijska situacija prednaznačeni su *čulno jasno, neopozivo* u njegovoj vlastitoj životnoj situaciji, kao i u *celoj organizaciji današnjeg građanskog društva* [*kurziv — Đ. K.*] (Marx-Engels, *Dela*, knj. 5, *Sveta porodica*, str. 32).

Digitized by Google

rednovanja i preusmeravanja društvenih proizvodnih snaga. Objektivna strana istorijskog razvoja nosi takvu mogućnost, ali se ona mora subjektivno osvojiti kao istorijski delatna uloga radničke klase.

Da se svaka društvena moć nužno mora temeljiti na društvenom radu istorijska je istina o svakom sistemu otuđene društvene moći. Da li će se radna moć ljudi osvojiti i izraziti kao društvena moć njihovog klasnog oslobođenja — pitanje je koje je istorijski još pred radničkom klasom.

Vremena u kojima su održanje i razvoj kapitala bili mogući oslanjanjem samo na pojedine sadržaje i oblike ljudskog rada prošla su. On se sve više zasniva na univerzalnim mogućnostima ljudskog rada, na razvoju radnih i proizvodnih mogućnosti čoveka.[13] Takav razvoj čoveka nameće se kapitalu kao granica koju neprekidno sam proizvodi. Zahvaljujući upravo tome, kapital se sve više utemeljava i realizuje kao društvenost koja je sve manje prihvatljiva, pa se zato mora i obezbeđivati sve više sredstvima političke moći. Razvijajući čoveka, on zadržava njegovo dalje oslobađanje time što ga jedino može prihvatiti kao radnika. On, dakle, prestaje da deluje civilizacijski[14], jer je *sui generis* protiv emancipacije radnika u potpunog čoveka toliko koliko je protiv ukidanja sopstvenih osnova. Pokazuje se da on deluje emancipatorski do tačke mogućnosti univerzalnog pretvaranja čoveka u radnika, jer teži odnosu sa čovekom i društvom kao sopstvenom radnom osnovom.

Celinom društvenog rada proizvodi se i savremeni subjektivitet radničke klase.

Shodno tome, radnička klasa se kao revolucionarni subjekt utemeljava kao unutrašnji subjekt društvene proizvodnje kao proizvodnje vrednosti. Krećući se ka nivou koji joj istorijski o-

[13] Iz toga sledi da se razvojno uspostavljaju dve društveno-istorijske celine: celina kapitala kao stvarna i celina najamnog rada kao istorijski potencijalna osnova novog društva, toliko koliko je moguće prevladavanje kapitalističkog načina društvene proizvodnje. Da li je to moguće, zavisi od toga da li je moguće prevladavanje proizvodnog i društvenog autoriteta kapitala. Te dve strane i odnosi u njihovom razvoju su ono što generira građansko društvo kao klasno društvo. Njihov razvoj je ono što građansko društvo deli na dve osnovne klase oko kojih se povezuju i iz kojih se bitno klasno određuju sve društvene podele. Time se i razvija objektivna osnova najširih društveno-istorijskih saveza oko klasne pozicije kapitala ili klasne pozicije najamnog rada. Moć kapitala ponekad zasenjuje i impresionira savremene istraživače društvene strukture. Zanemaruje se već istaknuto značenje razvoja najamnog rada kao objektivne strane razvoja samog kapitala. A to je upravo ono što je presudno i što treba uočiti.

[14] Naime, civilizacijska uloga kapitala utemeljena u razvoju sredstava za proizvodnju i predmetnog sveta, a zavisna od razvoja radnih sposobnosti čoveka, ostaje zarobljena maksimalizacijom uslova za oplodnju kapitala, emancipujući čoveka samo do funkcije te oplodnje. Iako, u poređenju sa prethodnim stadijumima razvoja društva, dolazi do primetno bržeg materijalnog i kulturnog progresa, ipak ne dolazi i do prevladavanja delimičnosti čoveka. Naprotiv. Razvoj delimičnosti čoveka kao radnika nužna je i samo druga strana razvoja potpunosti kapitala.

Digitized by Google

mogućava da se ostvari kao ukupnost ljudskih uslova razvoja društvene proizvodnje, ona dolazi i do mogućnosti radikalnijeg i delotvornijeg osporavanja kapitala.

Vidi se da se razvojem rada obezbeđuju objektivne mogućnosti da se rad i klasa otrgnu iz potčinjenosti kapitalu. Objektivizacija ove mogućnosti ostvaruje se kroz sve više sadržaje društvenog rada i njegove subjektivne strukture. U pogledu ljudskih potencija klasa biva sve moćnija i bogatija. Međutim, da li će se mogućnost, data u objektivizaciji klase kao funkcije klase kapitala, i subjektivno osvojiti u interesu same klase ostaje otvoreno pitanje. To ne zavisi samo od konfrontacije sa kapitalom i ne samo od sposobnosti osporavanja i suzbijanja aspiracija kapitala, već i, pre svega, od sposobnosti da se kapital prevlada delatnošću same radničke klase u razvoju društvene proizvodnje i usmeravanju celine reprodukcije društva.[15]

Koliko je to objektivno moguće i subjektivno izvodljivo, na to pitanje delom odgovaraju već praksa i konkretno-istorijski sadržaji socijalističkih revolucija u savremenosti. Posebno, stanje i razvoj klasnih borbi u savremenom građanskom društvu. Najvažnije je ipak da je već objektivnim razvojem proizvodnih snaga dovedena u pitanje i uveliko prevladana tradicionalna struktura subjektiviteta najamnog rada i da će se daljim razvojem sve više razvijati takav klasni subjektivitet rada koji otvara razvoj subjektiviteta radničke klase kao subjektiviteta ljudi nasuprot kapitalu. Granice na koje nailaze pojedine socijalističke revolucije i savremene klasne borbe uzrokovane su najčešće upravo nedovoljnim uvažavanjem ovog objektivno mogućeg, potencijalno datog i sve više nastajućeg klasnog subjektiviteta društvenog rada.

Sumirajući izloženo, može se zaključiti: razvoj revolucionarnog subjekta ostvaruje se tako što klasa od frakcije društvenog rada tendencijski prerasta u subjekt celine društvenog rada. Ovakvim razvojem ona dolazi i do mogućnosti sopstvenog samoodređenja. To, pak, menja i smisao i značaj političkog posredovanja u razvoju njenog klasnog subjektiviteta.

Ostvareni i perspektivno sve viši nivo svesti, znanja i sposobnosti sadržanih u biću klase izvode je do mogućnosti klasne samodelatnosti. Tako promena statusa i uloge političkog činioca u njenom posredovanju putem partije moraju sve više postajati unutrašnji moment klase, funkcionalno određen objektivno nošenom mogućnošću i potrebom revolucionarnog samoodređenja klase.

---

[15] Nužno je takvo prevladavanje kapitala koje znači prevazilaženje njegovog društveno-istorijskog autoriteta u proizvodnom, kulturnom i političkom smislu. Budući da su ove dimenzije njegovog autoriteta međusobno uslovljene i povezane, ne postoji mogućnost njihovog parcijalnog ili sukcesivnog prevladavanja. Neophodno je njihovo celovito i istovremeno osporavanje, pa utoliko i prevladavanje razvojem celovitih sposobnosti subjekta negacije kapitala, odnosno subjekta revolucionarne promene.

Digitized by Google

Pred radničku klasu se kao bitno pitanje postavlja problem njene samorealizacije kao subjekta razvoja celine društvene proizvodnje. Konkretno-istorijski, samorealizacija se sučeljava sa uspostavljanjem njenog političkog autoriteta nužnog u osporavanju i prevladavanju društveno legalizovanog političkog autoriteta kapitala, kako bi se osvojio i ostvario njen već uveliko postojeći i sve razvijeniji proizvodni autoritet.

Tako gledano, osvajanje društvene moći kao politički oblikovane moći u političkoj vlasti, organizovanoj kao država, bitno je i nužno, ali u razvoju revolucije samo kao funkcionalno.[16] Stvarno oslobođenje klase moguće je samo kao samooslobođenje, pa je samodelatnost klase nužni uslov razvijanja njenih oslobodilačkih potencija prema univerzalnom ljudskom oslobođenju.

Samodelatnost klase

Da li je socijalistička revolucionarna promena moguća, bitno zavisi od toga da li je moguća samodelatnost klase.[17] Istraživanje njenog razvoja ukazuje na postojanje pretpostavki u razvoju društvenog bića klase, generiranih razvojem same kapitalističke društvene proizvodnje, koje tvore objektivnu mogućnost za njenu samodelatnost. Te pretpostavke su: u nastajućem kvalitetu celine društvenog rada kao društvenog bića klase; u tome što ljudi većinom postaju radnici, što znanje i nauka postaju unutrašnja konstitutivna i sve više napredujuća odrednica klase; što se stalno podiže nivo svesti i saznanja unutar klase i što se već u samom razvoju klase pod dominacijom kapitala doseže takav objektivni sadržaj njenog subjektiviteta koji se iskazuje u njenom postajanju nosiocem razvoja proizvodnih snaga društva.

Ove pretpostavke konstituišu potencijalnu i stvarnu društvenu moć klase i objektivno omogućavaju prelaz iz njenog delovanja objektiviziranog kapitalom u osporavanje i prevladavanje kapitala revolucionarnim prevođenjem njene proizvodne moći u društvenu moć njenog oslobođenja.

---

[16] Funkcionalno u smislu organizovanja društva prema samodelatnom ostvarivanju oslobodilačkih istorijskih potencija radničke klase. Pošto se bit klase kao nosioca razvoja proizvodnih snaga osporava i onemogućava poliekonomskom organizovanošću kapitala, nema drugog izbora nego da se politički ospori i prevlada politički organizovana moć kapitala kako bi se objektivna proizvodna moć klase mogla društveno realizovati kao istorijska moć čoveka kao nosioca celokupnog društvenog razvoja i utemeljitelja ciljeva društvenog razvoja prema svrhama čoveka.

[17] Ovakav presudni značaj samodelatnosti sadržan je izričito u poznatom Marksovom stavu da oslobođenje radničke klase mora biti njeno sopstveno delo, odnosno da je moguće samo kao samooslobođenje. U tome je i suština samoupravljanja kao konkretno-istorijske koncepcije i prakse samodelatnosti klase i čoveka u procesu revolucije.

Digitized by Google

Celovitost sadržaja i pojma socijalističke revolucije kao potpune promene podrazumeva potpuno prevladavanje klasnog građanskog sveta razvijanjem novih istorijskih osnova, strukture i odnosa u društvenoj proizvodnji vrednosti (materijalnih i duhovnih) i zaokret ka neposrednim potrebama i svrhama čovekovog oslobođenja i razvoja ka potpunosti. Iz toga sledi da je nužno istovremeno zahvatanje i prevladavanje ekonomske, političke i duhovne strukture građansko-klasnog sveta. To zahteva istorijsku rekonstrukciju društvene proizvodnje prema svrhama čoveka, a ne kapitala ili neke druge otuđene društvene moći, kao i rekonstrukciju celokupnog sistema društvene moći, prvenstveno političke vlasti i države kao istorijski bitnih za razvoj i održanje otuđene društvene moći uopšte. Zato nije dovoljno, iako je najbitnije, da revolucija zahvati i menja samo temelj društva (rad u određenom istorijskom tipu i strukturi proizvodnje vrednosti), već je nužno istovremeno zahvatanje i menjanje celokupne društvene strukture koja je tim temeljem proizvedena i koja taj temelj zahteva kao sopstvenu osnovu, istorijski ga zastupa i brani. Tako gledajući, pitanje političke vlasti je samo jedno od bitnih pitanja socijalističke revolucionarne promene.

Razvijanje celovitosti socijalističke revolucije prema celini osnova, objektivno-subjektivnih, njenog nastajanja i prema celini sadržaja predmeta na kojem radi prevladavajući ga, dakle, podrazumeva mogućnost istorijske prolaznosti klasnog društva, pa, shodno tome, i prolaznost političke vlasti kao bitnog uslova njegovog održavanja.[18]

To znači da revolucija, ako je socijalistička, ne može ostati samo politička, već mora biti celovito socijalna. Međutim, za takav razvoj revolucije nužno je ga radnička klasa neposredno zahvata i menja celinu građanskog klasnog društva, ali i da u zahvatanju celine sama biva zahvaćena i prevladana u onome što je čini posebnom stranom društva. Odnosno, takav sadržaj revolucije nije ostvarljiv preko »sila izvedenica« nastalih u ime klase i revolucije.

---

[18] Suprotna shvatanja vode ne samo teorijskom, već, ukoliko su delatna, i političkom zarobljavanju revolucije time što isključuju samodelatnost njenog subjekta. Teorijski i istorijski neadekvatno vrednovanje »sila izvedenica« politički datih i organizovanih na promeni klasne stvarnosti, pored toga, može voditi i isključenju političke vlasti i države kao pojava koje se revolucijom prevladavaju, a i sužavanju prakse revolucije na industrijalizam, na razvoj proizvodnih snaga koji je pod znakom politike kao osnovnog pokretača razvoja. To može imati kao posledicu da se politička vlast i država, bivajući isključeni iz datosti koja se revolucijom prevladava, nametnu kao svojevrsne granice socijalističke revolucije. Ovaj problem se upravo i iskazuje kao jedan od presudnih u savremenosti razvoja konkretno-istorijskih socijalističkih revolucija. Povodom ovog pitanja postoji dosta interesantna rasprava data u knjizi: *Revolution (classe) parti*, Arguments/4 Textes réunis par Christian Biegalski), Union Générale d' Editions, Paris, 1978, posebno prva glava, »Révolution sociale ou révolution politique?«, str. 11—81.

Digitized by Google

Praksa pokazuje da političko posredovanje kao isključivi način revolucije, po pravilu, vodi »parcijalnoj revoluciji«, koju snage koje je stvorila najčešće proglašavaju i drže jedino mogućom, zadržavajući je na njenom parcijalitetu, koji je istinsko ideološko obrazloženje i stvarno uporište tih iz klase, u ime klase i revolucije izvedenih i nastalih snaga. Zato je jedan od najbitnijih problema kako spojiti — objediniti ekonomsko-socijalne i kulturne pretpostavke sa političkom voljom revolucije u konkretno-istorijskoj ulozi revolucionarnog subjekta, da bi se revolucija razvijala i ostvarivala kao celovito socijalna i da ne bi stagnirala u okviru neke od svojih parcijalnosti.[19]

Ukidanje svoje posebnosti kao osporenosti celinom proizvodnje i strukturâ moći građanskog društva klasa ne može ostvariti bez sopstvenog zahvatanja i menjanja te celine. Nužno je da ona sama neposredno deluje na istorijskom prestrukturiranju razvoja i svrha društvenog rada u kojem je kao klasa utemeljena, a kojem su nametnute spoljašnje svrhe (kapital, privatno ili državno organizovan), i na istovremenom menjanju celokupne strukture društvenih i političkih odnosa i institucija koji su utemeljeni na takvom istorijskom značenju društvenog rada, ne samo kao posledica, nego i kao način njegovog zarobljavanja.

Sledstveno tome, strategijski, socijalističku revoluciju tvori i nosi jedino samodelatna praksa radničke klase tako što istovremeno zahvata temelj društva koji je kao klasu proizvodi i celinu društva koja se na podređenosti društvenog rada i klase zasniva i razvija. Samodelatno zahvatanje je zahvatanje celine od strane same klase, po meri njenog bitnog interesa da se oslobodi i nužnosti da sopstveno oslobođenje ostvaruje kao opšte oslobođenje društva od dominacije i svrha otuđene društvene moći proizvedene njenim radom.

---

[19] Raznovrsnosti u svetsko-istorijskom utemeljivanju i razvoju građanskog društva, konkretno-istorijski sadržaji i oblici njegove krize u raznim tačkama njegovog svetsko-istorijskog rasprostiranja, zatim različiti konkretno-istorijski sadržaji, oblici i nivoi razvoja radničke klase, sve to zajedno istorijski uslovljava specifičnost i neponovljivu autentičnost u nastajanju i razvoju svake od socijalističkih revolucija. S obzirom na to, stvarna praksa revolucionarnih preobražaja ne može stati u bilo koje unapred zadate obrasce i modele koji bi imali univerzalno značenje. Međutim, načelno je i bitno pitanje koliko ovi procesi revolucionarnog preobražaja zaista doprinose prelazu od klasnog ka besklasnom društvu. Da li jedna revolucija tvori takav prelaz zavisi od toga da li se utemeljuje i razvija kao samodelatna praksa samooslobođenja radničke klase, odnosno da li je samodelatnost klase jezgro u koje se ulivaju sva ostala sredstva i načini u razvoju revolucije.

Nužna posebnost svakog revolucionarnog preobražaja ipak ne treba da zatvori mogućnost uvida u suštinu pitanja o revoluciji, a ona je u pitanju o samodelatnoj praksi klase kao subjekta revolucije. Otuda strukturu, sadržaje, odnose i institucije kroz koje se jedna revolucija razvija i sistematizuje ne treba meriti time koliko odgovaraju teorijskom konceptu ili prihvaćenom modelu revolucije, nego po tome koliko su osnova i način razvijanja samodelatnosti klase i čoveka kao stvarnih i istorijski nezamenljivih subjekata socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Pitanje koje revoluciju problematizira i koje se revolucijom otvara je kako da radnička klasa dopre do istorijske uloge revolucionarnog samodelatnika.

Put ka usponu svake od istorijskih klasa vodio je preko razvoja proizvodnih snaga i određenog istorijskog načina društvene proizvodnje. Može se uočiti u razvoju i smeni pojedinih istorijskih načina društvene proizvodnje da je razvoj svakog od njih nosila neka od društvenih grupa koja je po meri razvoja proizvodnih snaga ovladavala celinom društva kao klasa, zahvaljujući tome što su njeni interesi najpotpunije omogućavali razvoj temeljnih pretpostavki društva.

Ideal — tipski primer ove pravilnosti je razvoj građanskog načina društvene proizvodnje i uspon građanstva do vladajuće klase društva. Feudalni društveni poredak nije mogao da savlada klasu koja se temeljila i razvijala na sposobnosti razvoja proizvodnih snaga, nego je morao pristati na njenu vremenom nastajuću ekonomsku hegemoniju. Još više, ta se hegemonija morala i politički izraziti i obezbediti, jer je politički okvir unutar kojeg se razvijala za nju postao pretesan i neadekvatan.

Bitno i suštinsko u usponu i razvoju građanskog načina društvene proizvodnje je to da je on nošen samodelatnošću buržoazije kao klase razvijanja proizvodnih snaga društva. Razvoj, pak, građanstva kao klase išao je preko ekonomske hegemonije do političke vladavine — osvajanja i rekonstrukcije države po meri svog posebnog interesa koji je, osvojivši državu, dobio status opšteg. Ovladavanje državom, dakle, bilo je uslov za celovitu hegemoniju građanstva kao klase. Međutim, vremenom je država, usled rasta radničke klase, postala način odbrane i same ekonomske hegemonije, jer se koncentracija razvitka proizvodnih snaga nije više mogla ostvarivati u uslovima razdrobljenosti preduzetničkih interesa buržoazije, i jer se interes vlasnika kapitala nije mogao na stari način zaštititi od sve više koncentrisane snage radničke klase. Dakle, teško se mogao zaštititi bez koncentracije ekonomske i političke moći kapitala izražene kroz razvoj i spregu države i korporacija. Politički način se, znači, javlja kao uslov i način održavanja i legalizacije ekonomske i društvene moći klase kapitala.

Uopšte uzev, postoji pravilnost u razvoju društvene hegemonije svih do sada istorijski vladajućih klasa; njihov ekonomski uspon vremenom se završava i zadržava politički.

Opadanjem sposobnosti vladajuće klase u razvoju proizvodnih snaga društvena prihvaćenost njene dominacije biva sve manja, a osporavanje sve veće. Saglasno tome, politički način: politička vlast i država supstituišu njenu sve manju društvenu prihvaćenost i sve veće osporavanje autoritetom sile i preuzimanjem globalne kontrole nad proizvodnim snagama društva. Međutim, istorijski razvoj društva pokazuje da pokušaji zarobljavanja razvoja proizvodnih snaga u korist određene klase pomoću sreds-

Digitized by Google

tva političke vlasti imaju svoj određeni vek trajanja.[20] Naime, bivaju prevladani usponom neke druge klase kao subjekta razvoja proizvodnih snaga. Tako moć politike u zaštiti određenog klasnog interesa kontrolom proizvodnih pretpostavki društva pada usled nesposobnosti u razvoju tih pretpostavki.

Polazeći od toga, za samodelatnost revolucionarnog subjekta odlučujuće je: kako da se radnička klasa uspostavi kao subjekt razvoja i oslobođenja proizvodnih snaga društva od proizvođenja i dominacije moći kapitala ili nekog drugog oblika (moć države, partije ili birokratije) otuđene društvene moći.

Ovo pitanje je utoliko i bitnije što stvarni uspon radničke klase kao subjekta prelaza od klasnog ka besklasnom društvu konkretno-istorijski počinje predstavničkim ovladavanjem celinom uslova društva sredstvima politike, odnosno destrukcijom klasne, građanske političke vlasti i uspostavljanjem nove, saglasno sopstvenim istorijskim interesima. Usled nemogućnosti da se klasa u okviru kapitalske produkcije, obezbeđene i politički, uzdigne do subjekta koji društveno vlada razvojem proizvodnih snaga, ovladavanje ide preko ovladavanja opštim, političkim pretpostavkama dominacije nad društvenim sredstvima i društvenim radom. Tako nastajanje revolucije daje izuzetan značaj političkim sredstvima, političkoj vlasti i državi. Ali istorijsko iskustvo pokazuje da se predstavničko-političko ovladavanje uslovima društvene proizvodnje i celinom društva može nametnuti i nameće kao granica stvarnih interesa klase, čak i kao način njenog isključenja iz stvarnog ovladavanja razvojem društva, pa time i kao granica socijalističke revolucije.[21]

U biti, istorijski prevrat u društvenoj poziciji klase ostvaruje se samo njenim ovladavanjem razvojem proizvodnih snaga i proizvodnje vrednosti po meri sopstvenih, društveno oslobađajućih interesa. U protivnom, klasa ostaje dominirana i objektivizirana kao funkcija spolja zasnovanih, organizovanih i radu nametnutih svrha. Ukoliko se posredovanost subjekta revolucije učvršćuje, onemogućava se i isključuje samodelatnost klase. Nerazvijanje samodelatnosti onemogućava da se klasa razvije kao subjekt revolucije, što ima za posledicu zastoj ili birokratsko okoštavanje socijalističke revolucionarne prakse. Prema tome, bez samodelatnosti klase nema prevladavanja njene otuđenosti od pretpostavki koje je generiraju (proizvodnja) ni ovladavanja tim pretpostavkama, niti ovladavanja celinom društvenih uslova njenog klasnog oslobođenja.

---

[20] Ima i odstupanja od ove pravilnosti. Poznati su slučajevi pretkolumbovskih civilizacija Amerike, egipatske civilizacije itd.

[21] To se ispoljava u usponu birokratije kao medijatora u procesu revolucionarne promene. Kuda birokratizacija, oslonjena na enormni rast značaja političke artikulacije i političkog posredovanja u društvima u procesu revolucije vodi, vidi se i iz prakse postojećih revolucija.

O problemu birokratije uopšte vidi: M. Veber, *Privreda i društvo*, »Prosveta«, Beograd, 1976, tom II *Suština, pretpostavke i razvoj birokratske vlasti*, str. 58—96.

Digitized by Google

Samodelatnost nije moguća bez smanjenja i permanentnog prevladavanja političkog posredovanja kao osnovnog sistema posredovanja klase i društva. Međutim, bez samodelatnosti klase nema osnove sa koje je moguće razviti druge oblike društvenosti i relativizovati ulogu i značaj politike.

S obzirom na to, prevladavanje značaja države je prvorazredno pitanje. Ne kao jedan od ciljeva revolucije, nego kao način i uslov razvoja revolucije, koju nosi samodelatnost klase. Naravno, ovo prevladavanje ne probija se sâmo od sebe, već se temelji na razvijajućoj istorijskoj snazi samoostvarivanja subjekta revolucije. Ovo podrazumeva tvorbu i razvoj društveno-ekonomskih i političkih institucija, odnosa i strukture političke vlasti i države — celokupnog društvenog sistema prema nužnosti samooslobođenja klase, nužnosti da to samooslobođenje bude utemeljeno na njenoj samodelatnosti u razvijanju proizvodnih snaga i razvoju društvene proizvodnje vrednosti. To traži i obrat partije klase od spoljašnje svesti i političke snage u ostvarivanju njene istorijske uloge ka unutrašnjoj snazi i razvijajućoj svesti njene samodelatnosti i samooslobođenja.

Zajedno uzev, ovo tek daje skup delatnih, permanentnih uslova za razvijanje istorijskih potencija klase kao delatnika revolucije i prevladavanje njene posebnosti ovladavanjem celinom razvoja revolucije kao potpune promene. Samodelatnost klase i prevladavanje političkog posredovanja međusobno su uslovljeni i povezani.

Svakoj od konkretno-istorijskih socijalističkih revolucija nameće se kao okvir determinacije celina protivrečnog i složenog sveta. To uslovljava i granice razvoja socijalno-istorijske suštine revolucije, ali je i izaziva i zahteva maksimalizaciju njenih unutrašnjih pretpostavki. Ovo stanje sveta ne može biti obrazloženje da revolucija, sve dok nije svetski delatna, ostane parcijalna. Naprotiv. Pomak prema njenoj svetsko-istorijskoj suštini nije uslovljen samo stepenom krize klasnog, građanskog društva, već zavisi i od pridobijanja ljudi kao radnika, klase same, za revolucionarnu promenu. To pridobijanje je moguće kao zračenje novog tipa društvenosti i humaniteta kao aktuelno interventnih, nastajućih i razvijajućih sadržaja konkretnih socijalističkih revolucija. Konkretno, »asocijacija slobodnih proizvođača«, kojoj se teži revolucijom, nužna je i kao njen delatni princip, kao razvijajući način samodelatnosti klase i kao način prevladavanja političkog principa revolucije.

Mogućnosti i sadržaji socijalističke revolucije zavise od samoostvarivanja klase, od toga koliko je ona samodelatna u osporavanju i prevladavanju društvenog totaliteta koji je kao klasu proizvodi. Iako se ne može povući znak jednakosti između samodelatnosti klase i socijalističke revolucije, revolucija i samodelatnost radničke klase još manje se mogu razdvojiti. Ako je održiva pretpostavka da radnička klasa istorijski postaje univerzalnom

Digitized by Google

strukturom društvenog rada i time univerzalnim sadržajem čovekovog otuđenog bivstvovanja, socijalistička revolucija nema klasno oslobođenje samo kao jedno od posebnih, bitnih pitanja. Za nju je ono fundamentalno i opšte pitanje čovekovog oslobođenja. Zato je i centralno pitanje u istorijskom razvoju njenih sadržaja i ciljeva delovanje same klase na svom, a time i na opštem oslobođenju čoveka. Ili, pošto je razvojno klasom obuhvaćena celina čovekove sudbine projektovane dominacijom otuđenih moći koje proizvodi, pitanje o samodelatnosti klase se postavlja i kao pitanje o delovanju samih ljudi na sopstvenom oslobođenju.

Posredovanje u oslobođenju klase i čoveka mora biti funkcionalno određeno prema delovanju klase na sopstvenom oslobođenju kao oslobođenju čoveka. U protivnom, bez obzira na svoje izvorne uzroke i motive, ono se može završiti kao novi vid porobljavanja klase i čoveka. U svakom slučaju, posredovanje može biti samo početni, a nikako trajni princip i praksa revolucije. Istorijski nužno, s obzirom na istorijski sadržaj svesti i bića radničke klase, ono istorijskim razvojem društvenog bića radničke klase prestaje da biva toliko nužno, a razvijanjem i ostvarivanjem delovanja klase kao subjekta revolucije istorijski može biti i prevladano.

Objektivni rast i razvoj sposobnosti klase omogućavaju njenu samodelatnost. Njen nastajući subjektivitet ima takve potencijale i sadržaje koji omogućavaju neprekidni rast njenih sposobnosti da se samoodredi kao subjekt revolucionarne promene.

Kao što je već pokazano, nastaju takve promene u biću klase koje je otvaraju prema univerzalnim potencijama ljudskog znanja i delovanja. Time se u klasi stiče moć proizvođenja celine društvenih vrednosti, ostvarivanja celine čovekovog znanja i celine ljudskog delovanja. Taj nastajući novi kvalitet klase bitno drugačije dimenzionira i potrebu političkog posredovanja u revolucionarnom društvenom preobražaju. Takvim razvojem postaje odlučujuće to kako ostvariti dominaciju klase nad razvojem proizvodnih snaga društva i kako njihov razvoj istorijski preusmeriti od funkcije proizvođenja moći nad čovekom u funkciju čoveka kao moćnog i slobodnog ljudskog bića. Nužna pretpostavka za to je i samo političko organizovanje klase, ali takvo koje se otvara prema samodelatnosti klase. Dakle, insistiranje na samodelatnosti klase nužno se iskazuje i kao zahtev, ali i još oštrije kao kritika njenog političkog posredovanja. Politički izvedena moć klase ne može se prihvatiti kao novi i trajni proizvodni autoritet u društvu, već samo kao funkcija uspostavljanja i proizvodnog autoriteta i proizvodnih moći klase kao njene društvene moći. U suprotnom, takva moć, stičući svoje autonomne interese, istorijskom evolucijom može postati čak i klasno suprotna interesima radničke klase. Upravo neki primeri i tendencije u razvo-

Digitized by Google

ju pojedinih socijalističkih revolucija, mada se moraju sagledavati i u njihovoj objektivnoj uslovljenosti, govore o tome.[22]

Ako samodelatnost klase nije osnova i način ostvarivanja njenog revolucionarnog subjektiviteta, posebni momenti omogućeni celinom njenih potencija mogu se konstituisati u silu koja guši i zarobljava stvarne potencije klase. Njihovo konstituisanje kao sistema društvene moći sputava i onemogućava revoluciju kao socijalnu promenu, što, u krajnjoj liniji, znači zaustavljanje oslobođenja klase i čoveka.

Demokratija i klasa

Stanovište o samodelatnosti klase podrazumeva da je delatno razvijanje i ostvarivanje celine subjektiviteta klase nužni uslov i pretpostavka ostvarivanja celine sadržaja i ciljeva socijalističke revolucije. Time se, međutim, ne odbacuje i potreba za političkim ispoljavanjem, organizovanjem i posredovanjem subjektiviteta klase. Ističe se samo da je političko moment celine subjektiviteta klase, da je potrebno i celishodno samo ako je u funkciji razvoja celine subjektiviteta radničke klase kao subjekta revolucije.

Najčešće se političko posredovanje klase vidi kao pitanje o partiji i »državi radničke klase«. Time se sužava uvid u stvarne političke osnove samodelatnosti klase.[23]

Upravo partijsko organizovanje klasnih pozicija i sukoba karakteriše strukturu i pojavnost savremenog političkog procesa. Međutim, i ono sâmo pretpostavlja određenu osnovu političkog procesa. Ta osnova istorijski je data, osvajana i osporavana kao demokratija. Ona je onaj istorijski način i oblik ostvarivanja uticaja ljudi u konstituisanju društvene moći u političku vlast koji ovu čine društveno i klasno odgovornom moći. Sve dok se društvena moć istorijski nužno oblikuje u političku moć i vlast, demokratija je nužna osnova, istorijski oblik i način konstitucije društveno i klasno odgovornog sistema društvene moći. Saglasno tome, dok je društvo političko društvo, a ono to jeste i u prelazu od klasnog ka besklasnom, nije moguće ozbiljnije obuzdavanje i osporavanje posebnih interesa otuđene društvene moći, ostvari-

[22] Najradikalnija i po razvoj procesa revolucionarne promene najpogubnija konsekvenca takvog rasta političkog posredovanja koje se izražava kroz premoć političkog aparata partije i države je staljinizam. Izvorno o staljinizmu kao koncepciji vidi u knjizi: *Le Communisme et la Russie, Štalin,* Textes choisis et présentés par Jean-François Kalm, Editions Denoël, Paris, 1968, posebno ilustrativan odeljak: »L' Etat et le socialisme«, str. 196—206.

[23] Politički proces širinom prevazilazi ne samo partiju, već i svaki oblik stegnute organizovanosti, posebno ukoliko je na delu oslobodilačka uloga politike, to jest ako je politika u funkciji razvoja revolucionarnog preobražaja, to jest samooslobođenja radničke klase.

Digitized by Google

vanje stvarnog uticaja ljudi na nju i kontrole nad njom bez demokratije.[24]

Demokratija je takav način zasnivanja i funkcionisanja političkog procesa koji teži i omogućava da se politička vlast utemelji i izloži kontroli sa širih socijalnih osnova. Ona je bila i ostala osnova političkog procesa koji ipak osnažuje interese većine ljudi, nasuprot dominaciji interesa manjine. Tako gledano, demokratija je i nužna politička osnova socijalističke revolucije, shvaćene i kao politički proces ostvarivanja interesa ogromne većine ljudi. Utoliko je i nužna kao politička osnova za samodelatnost radničke klase. Njena društvena moć se može uspešno suprotstaviti moći manjine jedino demokratijom, to jest ako je celokupni politički proces organizovan kao demokratija. Pošto se ni subjekt revolucije, a ni sama revolucija ne zasnivaju na nekim svojim posebnim, od sadržaja celine društva odeljenim pretpostavkama, konstituisanje klase u subjekt revolucije i sâmo prevladavanje klasnog društvenog totaliteta moraju se izvoditi iz ovih pretpostavki i saobraziti realizmu društveno-istorijskih uslova revolucije.

Ta celina uslova bitno je oblikovana i uslovljena politikom. Otuda i odgovor toj celini nužno mora biti i politički: osvajanje socijalističkog revolucionarnog preobražaja inherentno sadrži političku dimenziju.

Evolucija političkog procesa u građanskom društvu iskazuje se kao sve izraženije udaljavanje političke vlasti od naroda, to jest radničke klase kao njegovog savremenog jezgra. Kapital od ideološkog protagoniste demokratije postaje njen stvarni protivnik.

U istoriji političkog procesa jasno se iskazuje da je društvena moć kao moć manjine u društvu uvek protiv demokratije, i obrnuto, nastajuća moć većine sebe vidi i zasniva kroz demokratiju. Po pravilu, društvena moć većine zahteva demokratiju kao osnovu. Demokratija, bitno klasno određena, zastupa onu istorijsku stranu društva koja društvo izvodi na viši nivo sadržaja i oblika društvenosti ljudi. Istorijski regresivne snage, kojima je održanje društvene moći razvojem proizvodnje dovedeno u pitanje,

---

[24] I ne samo zbog toga, već i više zato što socijalno-istorijski sadržaji revolucije nisu ostvarivi bez napredovanja političke revolucije, koja je nužna konkretno-istorijska osnova celokupnog procesa revolucionarne promene u uslovima klasnog političkog društva. Sama politička revolucija podrazumeva revolucionisanje sfere politike kao nezaobilaznog sredstva i pretpostavke za razvoj samooslobodilačke delatnosti klase i čoveka. To, pak, nije zamislivo, a niti izvodljivo bez razvoja i ostvarenja demokratije shvaćene kao delatno samoodređenje klase čoveka i naroda u procesu revolucije. Jedino se osvajanjem demokratije i njenim razvojem može izvršiti demonopolizacija političke moći i njena socijalizacija kao delatne i neposredne moći čoveka i klase na sopstvenom oslobođenju.

Uporedi: Umberto Cerroni, *Demokracija i socijalizam*, u knjizi: *Politička teorija i socijalizam*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1976, str. 60—106. Takođe, poređenja radi, vidi i: George Novack, *Democracy and Revolution*, Pothfinder Press, Inc., New York, 1971.

Digitized by Google

teže političkoj vlasti mimo demokratije. Tako je u savremenosti to sve više slučaj sa klasom kapitala.

Novonastajuća društvena moć u savremenosti, moć radničke klase, istorijski je najbliža interesima celine naroda. Takav razvojno i sve viši stepen bliskosti između određene društvene klase i većine ljudi nije bio ostvarljiv ni sa jednom od istorijski poznatih vladajućih klasa. Upravo u toj bliskosti, koja se razvojem radničke klase (kao klase većine ljudi jer postaju najamni radnici) povećava, otvaraju se sve istorijske prednosti demokratije kao političke osnove za društveni uspon oslobodilačke uloge radničke klase.[25] Za uspostavljanje njenog celovitog i političkog subjektiviteta demokratija je nužna, i kao način i kao osnova, jer svaki drugi put vodi negiranju celine njenog subjektiviteta, to jest neuvažavanju i potiskivanju stvarnih interesa ljudi koji većinom postaju radnici.

Upravo razvojem sve nepovoljnijeg odnosa društvene moći klase kapitala i demokratije radnička klasa postaje nužni nosilac i odbrana demokratije, kojom se legalizuju njen klasni interes i borba protiv kapitala. Legalizujući i omogućujući politička sredstva u potiskivanju i obuzdavanju težnji ka društvenoj svemoći kapitala ili neke druge otuđene moći, demokratija je istorijska politička osnova revolucionarnog značenja radničke klase.

Okretanje kapitala protiv demokratije ukazuje na to da ona nije više pogodna u političkom zasnivanju društvene hegemonije kapitala[26], jer je sve više mogućnost za radničku klasu.

U takvim nastajućim istorijskim uslovima političkog procesa je i celina političkih pretpostavki, zasnivanja i osvajanja klase kao revolucionarnog subjekta. Kao vid odgovora koncentrisanoj političkoj moći kapitala istorijski je nastao i traje odgovor dat kroz partije radničke klase. U specifično istorijskim okolnostima nastajanja pojedinih socijalističkih revolucija taj odgovor je dobio izuzetno značenje. Ponegde je razvojno dospeo do celine političkih osnova revolucije. Tamo gde je partija postala politička osnova celine revolucije došlo je, više ili manje, do ozbiljnog koncentrisanja političke moći i vlasti u ime klase. S jedne strane, ponegde je to isključilo svaku mogućnost neposrednog ostvarivanja subjektiviteta klase — politički kroz demokratiju, a, s druge,

---

[25] U suštini, to je i jedna od temeljnih ideja Programa SKJ. U savremenosti radničkog pokreta problem demokratije kao nužne osnove u razvijanju sadržaja revolucionarnog preobražaja dosegao je istaknuto značenje u takozvanom evrokomunizmu.

[26] Zapravo, demokratija i nije inherentna strana razvoja društvene hegemonije klase kapitala. Uspon i padovi demokratije u savremenom građanskom društvu bitno su povezani sa klasnom borbom radničke klase, pre svega.

Vidi interesantnu studiju o prirodi demokratije: Barry Holden, *The Nature of Democracy*, T. Nelson and Sons, Ltd., London, 1974.

Digitized by Google

dovelo je do političkog vladanja nad samom klasom. Pojedini istorijski primeri ubedljivo o tome govore.[27]

Ovakav razvoj, kada do njega dođe, vodi sužavanju političkih osnova revolucije, poništava celinu subjektiviteta klase, sputava inicijativu ljudi kao pripadnika klase i, konačno, samodelatnost klase. Može se reći da razvijanje političkih osnova revolucionarnog subjekta i socijalističke revolucionarne promene redukcijom političkog prostora i političkih sredstava na partiju, po pravilu, neizbežno sužava političke osnove revolucije kao socijalne promene.

Problem je kako proširiti političke osnove revolucionarnog subjektiviteta klase i socijalističke revolucije. Stanovišta koja demokratiji isključivo pridaju klasno građansko značenje ne mogu se održati, a još se manje mogu prihvatiti. Čak i u uslovima građanskog društva, istorijski protagonista demokratije, kada se ideološka zavesa digne i otkriju stvarni interesi kapitala, bila je nekapitalska društvena struktura koju danas razvojno sve više obuhvata radnička klasa. Smisao klasnih borbi radničke klase, njihovo objektivno značenje u realizmu postojećeg, jeste demokratija. Društveni prostor ostvarivanja određenih prava i interesa radničke klase genetički je povezan sa prostorom koji se politički oblikuje i obezbeđuje demokratijom. I obrnuto, društveni prostor moći kapitala genetički je povezan sa formalizacijom demokratije. Prema tome, razvojno osvajanje radničke klase kao mogućeg subjekta socijalističke revolucionarne promene objektivno je povezano i uslovljeno mogućnostima razvoja demokratije, kao istorijski nužne političke osnove celine subjektiviteta klase. Bez te celine nema pravog revolucionarnog subjektiviteta klase, jer nema političkih osnova za njeno ispoljavanje.

Suprotno političkim osnovama opstajanja društvene moći kapitala ili nekog novog vida otuđene društvene moći, demokratija je koncepcijski nužna kao politička osnova socijalističke revolucije. Nužna je zbog toga što omogućava da se političko posredovanje primeri celini sadržaja i potencijala oslobodilačke mogućnosti klase i celini ljudskog potencijala revolucije kao socijalne promene. U osvajanju te osnove uloga partije radničke klase je, po pravilu, nezaobilazna i najčešće konkretno-istorijski presudna.

[27] Do toga dolazi neizbežno u razvoju takozvane države avangarde kao osnovnog uporišta revolucije u takozvanom realnom socijalizmu. Iako je država dekretirano prerasla u takozvanu opštenarodnu državu, ovaj proces je zanemarivo onemogućen. Treba, istine radi, dodati dve stvari: prvo, reč je više o premoći aparata i nad partijom, a ne samo nad klasom i, drugo, ni druge orijentacije u socijalizmu ne odolevaju dovoljno uspešno pojavi premoći otuđene moći nad klasom.

S obzirom na to, izuzetno je značajna ova misao A. Gramšija: »Prema tome, pošto je svaka partija samo nomenklatura klase, očigledno je da se za partiju koja sebi postavlja kao cilj uništenje podele na klase, njeno savršenstvo i dovršenost sastoje u tome da više ne postoji, jer ne postoje klase, a, prema tome, ni njihovi izrazi« (A. Gramši, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, II deo, »Problemi revolucije«, str. 207).

Digitized by Google

Demokratija čini politički proces najviše otvorenim prema sadržajima i potencijalima klase, pa utoliko i politički najviše omogućava i izaziva celinu njenog subjektiviteta, omogućujući inicijativu njenih pripadnika. Kako klasa razvojem obuhvata celinu naroda time što obuhvata većinu ljudi, njena klasna pozicija i pozicija naroda se naspram moći kapitala ili nekoj drugoj moći pojavljuju samo i sve više kao dve strane jednog te istog pitanja: čovekovog razotuđenja, odnosno oslobođenja. Tako gledano, demokratija je nezaobilazna u osvajanju i realizaciji političkih pretpostavki hoda ka ljudskom oslobođenju u uslovima klasnog kao neizbežno političkog društva. Zato je vrlo bitno da li se revolucijom proizvođena politička moć i vlast konstituišu kao, više ili manje, samostalna subjektivna snaga ili kao funkcionalna moć klase i naroda koja se može kontrolisati i usmeravati prema ovom cilju revolucije. Čak i u odgovoru svetsko-istorijskim uslovima koji objektivno guraju na koncentraciju političke moći revolucije demokratija je nezaobilazna i utoliko što se bez nje (pored mogućih unutrašnjih uzroka tendencije zastoja revolucije kao socijalne promene) još lakše probija delovanje sklopa svetsko-istorijskih uslova u pravcu etabliranja revolucije kao političke promene. U razvoju sadržaja revolucije osnovno je obuzdavanje i prevladavanje političkog otuđenja društvene moći u revoluciji. Otuda, uvažavajući svu realnost istorijskog nastajanja i mogućnosti razvoja revolucije, suštinski je važno kako u istorijski datim okolnostima obezbediti permanentni razvoj uticaja čoveka, naroda i klase na oblikovanje i ostvarivanje celine sadržaja revolucije i, primereno tome, na odgovarajuće političko oblikovanje moći u revoluciji. U protivnom, politička moć, zasnovana u ime klase i organizovana putem države, može postati nezavisna, pa se čak i nametnuti kao moć nad klasom. Nametnuvši se kao moć nad klasom, ona se nužno ostvaruje i kao osporavanje klase, čije delovanje prihvata samo kao funkcionalno za održavanje njenog statusa u društvu. Ako se samodelatnost klase bitno onemogućava, neizbežno je nadolaženje klase na sukob sa protivnikom koji je u njeno ime nastao i razvojno se protiv nje okrenuo.

Razvijanje i sprečavanje održavanja mogućnog kruga koji se završava političkim porobljavanjem klase u ime njenih istorijskih interesa, naravno, moguće je jedino samodelatnim ostvarivanjem i razvojem istorijskih sadržaja i potencija klase. Međutim, samodelatnost nije moguća mimo političkih osnova datih u razvoju demokratije.

Istorijskim razvojem radničke klase, u istorijskom osvajanju njenog revolucionarnog subjektiviteta, i istorijskim razvojem sadržaja i pretpostavki socijalističke revolucije, demokratija tek u klasno-istorijskom smislu biva na delu. Njena prethodna istorija javlja se samo kao uvertira u puni smisao njenog stvarnog istorijskog značaja, toliko koliko se njome omogućava praksa revolucije kao samodelatno, oslobodilačko delovanje klase i čoveka, a onemogućava praksa njihovog novog potčinjavanja.

Digitized by Google

*

Na kraju: razvoj radničke klase pobuđuje nadu da njeno oslobođenje bude njeno sopstveno delo, nadu da revolucija osvoji kao ljudska samodelatnost sabrana u klasi, poduprta oslobodilačkim mogućnostima politike sadržanim u istorijskim potencijama demokratije u procesu negacije i revolucionarne izmene postojećeg.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Pluralizam interesa i samoupravna opština

— Pravcem Kardeljeve političke misli —

> »Značaj komune u našem društvenom sistemu jeste u tome što je ona, s jedne strane, takva društveno-ekonomska zajednica u kojoj može da se izvrši osnovno usklađivanje individualnog interesa radnih ljudi i kolektivnog interesa društvene zajednice — čime, naravno, ne tvrdim da je samo na njoj taj zadatak — a, s druge strane, što je baš zbog takvog svog karaktera i najpogodnija politička forma preko koje se najširi krug radnih ljudi može privući da neposredno učestvuje u društvenom upravljanju.« (Edvard Kardelj, »Povodom novog uređenja srezova i opština«, ekspoze u Saveznoj narodnoj skupštini 16. juna 1955.)

Sa pretvaranjem političko-predstavničke demokratije u samoupravno-delegatsku menja se i sadržaj osnovnog pitanja demokratske organizacije društva. Najvažnije pitanje nije više odnos građanina-pojedinca prema političkom reprezentantu, nego odnos radnog čoveka-samoupravljača prema oblicima njegovog samoupravnog organizovanja — prema organizacijama i zajednicama u

Digitized by Google

kojima on ostvaruje svoj položaj, prava i obaveze samoupravljača.

Istorijski prelom: konstituisanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica

Pretvaranje formalne u stvarnu demokratiju nije bilo moguće bez probijanja obruča političko-predstavničkih institucija koje tretiraju čoveka kao apstraktnu jedinku utopljenu u amorfnu masu stotina hiljada i miliona birača i naoružanu jednim jedinim oružjem — pravom glasa pri izboru svog opšteg političkog reprezentanta. I to pravo glasa na slobodnim izborima je dragoceno i neophodno jer dovodi različite garniture političkih predstavnika, posrednika i upravljača u zavisnost od ukupnog (često vrlo podeljenog) raspoloženja biračke mase, ali ono, očigledno, ne može obezbediti stvarno učešće i uticaj »običnog građanina« u političkom odlučivanju — u rešavanju brojnih pitanja (potreba i interesa) vezanih za njegovu realnu društvenu egzistenciju.

Demokratija postaje utoliko bliža radnom čoveku i utoliko stvarnija ukoliko se proširuju mogućnosti da pojedinci i društvena grupa slobodno izraze pluralizam svojih autentičnih interesa i da se, *samoupravno organizovani na bazi tih interesa,* neposredno (odnosno sa što manje političkog posredovanja) uključe u procese društvenog i političkog odlučivanja na svim razinama društvene organizacije i u svim fazama pripremanja i donošenja odluka. Drugim rečima, za kvalitativni prelom u razvoju stvarne demokratije (za njeno pretvaranje od političko-predstavničke u samoupravnu) neophodne su kvalitativne (revolucionarne) promene u celokupnom mehanizmu izražavanja i usklađivanja interesa. Priznati *pluralizam interesa* — što je pretpostavka svake demokratije — pretvara se od političkog u samoupravni: to je put preovladavanja istorijskih okvira političko-predstavničke demokratije — put otvoren samoupravnim preobražajem produkcionih odnosa.

U koncepciji i praksi samoupravnog preobražaja političkog sistema na ovim osnovama ključni značaj imaju procesi koji se odigravaju u opštini, jer je ona — kao što je već naglašeno — polazna tačka i *glavno uporište kompleksne samoupravne integracije.*[1]

[1] »Dalje rasprave oko razvitka našeg političkog sistema moraju da počnu od komune« — isticao je Edvard Kardelj još pre donošenja ustavnih amandmana iz 1971. godine. U to vreme radilo se intenzivno na novom ustavnom uređenju odnosa u federaciji i obrazovanju Predsedništva SFRJ. Međutim, Kardelj naglašava: »Mi ćemo moći da govorimo o stvarnoj izmeni, odnosno učinjenom koraku u daljem razvitku političkog sistema tek kada i druge oblasti našeg političkog sistema budu usklađene sa osnovnim samoupravnim konceptom. U toj sferi političkog sistema komuna je sigurno polazna tačka.« Vidi: Edvard Kardelj, *Komuna — polazna tačka samoupravne društvene integracije,* izlaganje u razgovoru o temi »Razvoj samoupravnih društvenih odnosa i politički sistem u opštini«. Razgovor vođen 22. oktobra 1970. u Nišu. Objavljeno kao brošura pod naslovom: *Samoupravna integracija opštine,* »Gradina«, Niš, 1970.

Digitized by Google

Nov samoupravni način artikulacije i agregacije interesa zahtevao je napuštanje centralizma svojstvenog političko-predstavničkom sistemu i *potiskivanje figure opšteg političkog reprezentanta* iz procesa političkog odlučivanja. U traženju novih rešenja za problem organizovane artikulacije i agregacije interesa (što ostaje i dalje nužno) pošlo se linijom posebne institucionalizacije pojedinih autentičnih interesa radnih ljudi povezanih sa njihovim realnim radnim i životnim uslovima. Prišlo se stvaranju osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica sa takvim krugom originernih i dobrim delom neotuđivih prava i nadležnosti i takvim Ustavom i zakonom utvrđenim načinom odlučivanja i upravljanja da to radnom čoveku obezbeđuje mogućnost da određeni krug svojih konkretnih interesa, radi kojih se i udružuje (ili je faktički uključen) u svaku od tih organizacija i zajednica, može slobodno i neposredno da izrazi i slobodno i neposredno da učestvuje u njihovom ostvarivanju, upravljajući radom i delatnošću ovih osnovnih ćelija samoupravne organizacije društva. Time se radikalno sužava prostor i obim *politizacije interesa* na putu njihove artikulacije i društvene realizacije, a što se u političko-predstavničkom sistemu dešava zakonito i neizbežno.

Institucionalizacija parcijalnih interesa i njene moguće posledice

Za razliku od situacije kakva postoji u svakom sistemu hijerarhijske, spolja nametnute, subordinacije interesa, pojedini parcijalni interesi radnih ljudi stalno se izražavaju kao društveno priznati i međusobno zavisni. Konstituisani unutar pojedinih osnovnih organizacija i zajednica oni dobijaju snažan i često praktično neprobojan institucionalni oklop, postaju, bar u principu, nepovredivi. Ovaj vrlo visok stepen zaštićenosti pojedinih konkretnih interesa samoupravno organizovanog radnog čoveka daje izuzetnu stabilnost i sigurnost njegovoj ukupnoj društvenoj poziciji.

Da bi se ovakva pozicija radnog čoveka *unutar* osnovnih funkcionalnih i teritorijalnih ćelija društvene organizacije izrazila i potvrdila u celini društvenih odnosa, tako da udruženi samoupravljač može efikasno i neposredno da kontroliše ukupne uslove svoje društvene egzistencije, potrebno je da budu ispunjene bar dve pretpostavke:

prvo, da u svim svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama kojima pripada radni čovek osvoji i zadrži svojstvo subjekta od koga polaze inicijative i zahtevi, umesto da bude »zatvoren« u te primarne ćelije od kojih svaka, u ime zastupanja određenog njegovog parcijalnog interesa, pretenduje da ga potčini svom tutorstvu, da ga pretvori u šrafčić sopstvenog mehanizma, i

Digitized by Google

drugo, da postoje i da funkcionišu u praksi mehanizmi kojima se na samoupravnoj osnovi prevladava institucionalni pluralizam u artikulaciji interesa i vrši njihova kompleksna reintegracija, pri čemu je centar te reintegracije takođe radni čovek kao celovita ljudska ličnost, kao »samoupravno ljudsko biće« (E. Kardelj).

Sve dok ove dve pretpostavke nisu u potpunosti ostvarene, postoji realna opasnost da udruživanje (ili, bar za sada, zakonom utvrđeno organizovanje) radnih ljudi linijom njihovih različitih interesa i društvenih funkcija u sistemu podele rada proizvede mnoge efekte direktno suprotne od onih koji su nameravani i predviđani. Reč je o pojavama i tendencijama kao što su: zatvaranje radnog čoveka u uske krletke institucionalizovanih parcijalnih interesa, što može voditi sužavanju svesti o bitnim jedinstvenim ili zajedničkim interesima radničke klase i društva kao celine; potenciranje pojedinih parcijalnih interesa samom njihovom institucionalizacijom; jačanje grupnosvojinskog egoizma pod zaklonom »neotuđivih samoupravnih prava«; »pritisak« da se sve širi krug interesa institucionalizuje i posebno zaštiti (proliferacija samoupravnih interesnih zajednica); umnožavanje mehanizama i aparata posredovanja u usklađivanju interesa; proširivanje vladavine institucija nad čovekom; često zaoštravanje i »politiziranje« konflikata funkcionalne i teritorijalne organizacije, proizvodnje i potrošnje, sfere materijalne produkcije i sfere društvenih službi i slično (što može biti posledica pokušaja da se »ekonomski automatizam« isključi i »zameni« državnom regulativom i društvenim i samoupravnim sporazumevanjem); jačanje »skrivene države« usled sve šireg i sve detaljnijeg državnog i samoupravnog normiranja društvenih odnosa i stvaranja odgovarajućih aparata i institucija koji se bave normativnom delatnošću, primenjivanjem normi i kontrolom njihovog sprovođenja; prenošenje težišta demokratskih procesa na permanentno izmirivanje i usklađivanje različitih formalno samoupravnih interesa i time uslovljeno zanemarivanje samoupravno-demokratske kontrole sprovođenja usaglašene politike; težnja ka jačanju i osamostaljivanju pozicija izvršnih organa i u državnoj i u samoupravnoj strukturi itd.

Kao što se vidi, prilično je duga ova improvizovana lista raznih vidova deformacija samoupravnih odnosa, dezintegracije i novih oblika otuđenosti i ekonomske i političke uzurpacije prava radnog čoveka koji se javljaju kao tendencija ili kao već postojeća pojava na podlozi dalekosežne decentralizacije i široko postavljene difuzne institucionalizacije parcijalnih interesa.

Zbog svega toga novi istorijski putevi i oblici društvene integracije svojstveni samoupravljanju dobijaju značaj i urgentnost ključnog teorijskog i praktičnog problema socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Zadatak identifikacije autentičnih interesa

Okosnica mehanizma samoupravne integracije je delegatski sistem koji se u razvijenom i kompleksnom obliku konstituiše već u opštini. Zato Kardelj i naglašava (kao što smo već naveli) da »razgovor o daljem razvoju političkog sistema moramo početi od opštine«. Rasprava bi morala obuhvatiti ne samo pojedine segmente konstituisanja vlasti i samoupravljanja u opštini već, pre svega, veze i odnose među njima, imajući na umu da je reč o primarnoj, ali već kompleksnoj i multifunkcionalnoj samoupravnoj i društveno-političkoj zajednici zasnovanoj na samoupravnom pluralizmu interesa.

Poniruć dublje u odnose normativnog i stvarnog u socio-ekonomskoj i političkoj strukturi savremene jugoslovenske opštine, tek dalja naučna i politička analiza treba da otkrije i identifikuje autentične, neposredne i dugoročne interese pojedinih socijalnih grupa i kategorija u njihovom složenom sudaranju i preplitanju, da utvrdi u kojoj meri uvedena institucionalna struktura artikulacije i agregacije interesâ odgovara željenim ciljevima u smislu jačanja i potenciranja dugoročnih *interesa ljudi* u udruženom radu i na njima zasnovane samoupravne integracije, a u kojoj meri neka usvojena normativno-institucionalna rešenja mogu imati upravo suprotno dejstvo, i, najzad, koje su linije neposrednog dodira različitih oblika interesnog organizovanja, različitih samoupravnih organizacija i zajednica i u kojim se oblicima i po kojoj logici vrši njihovo povezivanje u kompleksnu zajednicu samoupravne opštine.[2]

Nemamo ni namere ni mogućnosti da damo bilo kakav podrobniji odgovor na prethodno formulisano pitanje. To je prioritetan, ali i dugoročan zadatak koji stoji pred našom društvenom naukom i kojem se sve organizovanije pristupa.

Umesto opširnijih i čvršćih zaključaka, dajem samo kratak osvrt koji nema drugih pretenzija nego da bude sažet registar

---

[2] Interesno organizovanje u opštini mora polaziti od analize realne interesne strukture i zasnivati se na njoj. Na tome je Kardelj insistirao već 1970. u periodu pripremanja ustavnih amandmana i novog Ustava. »Mislim da je nesumnjivo opravdana orijentacija — kaže Kardelj — da se komuna izgrađuje kao samoupravna integracija, odnosno kompleks uzajamne zavisnosti svih interesnih zajednica u njoj — *dakle, ne samo organizovanih.* Tu mislim na samoupravljanje u oblasti autentičnih interesa radnih ljudi — od udruženog rada, koji je, naravno, jedan kompleks takvih interesnih oblasti, pa do interesa radnih ljudi u oblasti socijalnih odnosa, zdravstva, kulture, odnosno sličnih interesa itd. *Mislim da moramo izvršiti jednu dublju analizu strukture tih autentičnih interesa ljudi, da bi ljudi u komuni na osnovu toga mogli i da se samoupravno organizuju.* Takvo organizovanje u komuni, zasnovano na autentičnim interesima radnih ljudi, a ne na nekakvim apstraktnim i u otuđenu političku sferu prenetim kategorijama, omogućuje ljudima u komuni da sporazumno rešavaju probleme i da stupaju u određene uzajamne odnose« (E. Kardelj, isto, str. 101—102; *kurziv* — N. P.).

Digitized by Google

nekih najaktuelnijih problema sadašnje faze samoupravnog preobražaja opštine — njenog izrastanja u primarni okvir kompleksne samoupravne integracije.

Temelj samoupravne integracije u opštini i u društvu uopšte čine osnovne samoupravne organizacije i zajednice. Samo ako se i ukoliko se zasniva na povezivanju i udruživanju tih primarnih samoupravnih ćelija, integracija ima uistinu samoupravni karakter. Zato korene najvažnijih problema samoupravne integracije treba tražiti, pre svega, u položaju i objektivnoj logici ponašanja osnovnih organizacija udruženog rada, mesnih zajednica i samoupravnih interesnih zajednica. Od osposobljenosti ovih primarnih oblika samoupravnog organizovanja ljudi da budu stvarni nosioci procesa integracije u najvećoj meri zavisi njen tok i sadržaj. Ako sa ovog stanovišta analiziramo osnovne samoupravne organizacije i zajednice — ne kako su normativno koncipirane, nego kakve su one danas — otkrićemo možda najvažnije uzroke zašto integracija i samoupravno zajedništvo ljudi u opštini i u široj društvenoj zajednici napreduju spornim i nesigurnim korakom.

Protivrečna priroda osnovne organizacije udruženog rada i proces samoupravne integracije

Osnovna organizacija udruženog rada je primarna ćelija samoupravnog produkcionog odnosa, početni i temeljni oblik udruživanja (organizacija) radnika u radu društvenim sredstvima za proizvodnju. U njoj radnik, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima za proizvodnju, stiče svojstvo samoupravljača koji, povezan sa drugim radnicima u OOUR, »upravlja uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada«. U tom smislu, osnovna organizacija udruženog rada može biti shvaćena kao *konkretan oblik istorijske negacije klasičnog preduzeća* zasnovanog na dominaciji kapitala, privatnog ili državnog.

Na tako koncipiranoj osnovnoj organizaciji udruženog rada nadgrađuju se neposredno dve linije vertikalne samoupravne integracije — *jedna* društveno-ekonomska koja se ostvaruje slobodnim udruživanjem rada i sredstava u širim organizacijama udruženog rada i putem zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka, i *druga* društveno-politička koja se ostvaruje kroz delegatski sistem. Slobodno izražavanje i svesno povezivanje i usklađivanje interesa počinje, dakle, već od osnovne proizvodne ćelije društva.

Ali svaka *OOUR* egzistira i funkcioniše u svetu robno-novčanih odnosa i ostvaruje dohodak kao samostalni kolektivni robni proizvođač koji realizuje svoj proizvod na tržištu ili u drugim odnosima što impliciraju priznavanje objektivnog delovanja zakona vrednosti. Osnovni interesi koje udruženi radnici izražavaju i ostvaruju u OOUR jesu interesi povezani sa stvaranjem i raspodelom dohotka. Zato i njihovi međusobni odnosi sadrže istovre-

Digitized by Google

meno i elemente dobrovoljnosti (slobodno udruživanje) i elemente objektivno date ekonomske nužnosti.

Koncepcija OOUR kao bazične ćelije samoupravne integracije može biti uspešno realizovana samo ako se i u normativnom regulisanju i u praksi stalno ima na umu duboka dijalektička protivrečnost u prirodi ove asocijacije, koja nije ni preduzeće zasnovano na ovakvom ili onakvom svojinskom monopolu, ali ni Marksova asocijacija slobodnih proizvođača. Ustav je o tome vodio računa i zato je utvrdio *objektivne ekonomske i tehnološke uslove* koji moraju biti ispunjeni da bi radnici *u delu radne organizacije* imali pravo i dužnost da se konstituišu kao osnovna organizacija udruženog rada. Prema Ustavu, *OOUR* može postojati samo kao deo radne organizacije koja se definiše upravo njenim realnim tehnološko-proizvodnim jedinstvom. (To jedinstvo se, dakle, ne razbija, nego na nov način organizuje.) Udruživanje rada i sredstava izvan okvira radne organizacije nije obavezno ni spolja nametnuto. Ono mora biti motivisano logikom položaja i ekonomskih interesa samih radnika u OOUR — dakle *u funkciji* uvećavanja dohotka koji oni stvaraju i kojim raspolažu.

Stvaranje ovakvih OOUR je *istorijski proces* u kojem neizbežno dolaze do izražaja sve protivrečnosti vezane za izgradnju novih produkcionih odnosa. Ustavnim amandmanima iz 1971, Ustavom i Zakonom o udruženom radu taj proces je zapravo *tek otvoren.* U praksi često postoje značajna odstupanja od ustavne koncepcije OOUR, zbog čega ove organizacije nisu u stanju da vrše integrativnu funkciju, već deluju u suprotnom smeru. Takve deformacije imaju više uzroka i vidova ispoljavanja.

Prvo, kad god nisu ispunjeni objektivni ekonomski i tehnološki uslovi za formiranje OOUR, sâmo njeno postojanje rađa i reprodukuje dezintegracione tendencije. Interesi koji se konstituišu i ispoljavaju u takvoj osnovnoj organizaciji nisu interesi vezani prvenstveno za proizvodnju i njeno unapređivanje (što, prirodno, vuče ka širem povezivanju), nego interesi vezani za korist koja se može izvlačiti iz posebnog organizacionog statusa i prava upotrebe dela društvene svojine (što vuče ka zatvaranju i pothranjuje grupnosvojinske tendencije).

Drugo, opasnost za stabilnu samoupravnu integraciju predstavljaju tendencije da se u odnose među osnovnim organizacijama i zajednicama, u sam način njihovog povezivanja, unesu elementi političkog subjektivizma i voluntarizma kojima bi se sprečavalo i isključivalo delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori predstavljaju značajne i neophodne instrumente savlađivanja tržišne stihije i unošenja elemenata stabilnosti i planske racionalnosti u odnose samoupravnih subjekata, ali samo ako ti sporazumi i dogovori polaze od objektivno sagledanih i priznatih dugoročnih ekonomskih interesa potpisnika. Efekt je direktno suprotan ako su samoupravni sporazumi i društveni dogovori i na njima zasnovan

Digitized by Google

sistem odnosa i institucija usmereni na to da se pomoću njih stavi van snage tržišni mehanizam i negira dejstvo objektivnih zakonitosti. Objektivna priroda osnovnih organizacija kao robnih proizvođača ne može se, razume se, voluntaristički »ukinuti« samoupravnim (u ovom slučaju, tačnije, kvazisamoupravnim) aktom, kao što se ne može ni administrativno »zabraniti«. A posledice takvih pokušaja su sledeće: s jedne strane, ogromna proliferacija »sporazuma« i »dogovora« i drugih samoupravnih akata koji treba da zamene ekonomski spontanitet slobodnog tržišnog povezivanja, a, s druge, odgovarajuće umnožavanje organa i postupaka zaštite i nadzora koji treba da obezbede poštovanje obaveza preuzetih sporazumima i dogovorima i presuđivanje sporova koji u vezi s tim izbijaju. To unosi elemente arbitrarnosti i spoljne prinude u odnose među samoupravnim subjektima, kao i elemente nesigurnosti u pogledu tako uspostavljenih prava i obaveza koji nemaju svoje »pokriće« u realnoj strukturi interesa. Ovakvi odnosi među osnovnim organizacijama udruženog rada prenose se mehanizmom delegatskog odlučivanja i na širi društveni plan, što se izražava u povećanim teškoćama oko usaglašavanja interesa i u smanjenoj sposobnosti dugoročnog planiranja.

Treće, značajne negativne implikacije za proces samoupravne integracije proizlaze iz tendencije da se osnovna organizacija udruženog rada shvati i tretira kao samodovoljni nukleus iz kojeg se neposredno izvodi celokupna društvena organizacija, i kao totalitet, koji obuhvata i u sebe inkorporira u potpunosti sve aspekte i sve dimenzije čovekove društvene egzistencije, sve njegove neposredne i dugoročne interese i perspektive njegove ljudske emancipacije. Na izgled radikalno marksistička, ovakva koncepcija osnovne organizacije udruženog rada ima mnogo više veze sa anarhosindikalizmom nego sa marksizmom. Jer jedno je Marksovo shvatanje da je oslobođenje rada osnov i koren ukupnog ljudskog oslobođenja, a drugo je anarhosindikalističko fetišiziranje osnovne proizvodno-funkcionalne jedinice rada kao gotovog prototipa (nepromenljivog molekula) celokupne organizacije globalnog društva. Apsolutizujući primarnu ćeliju organizacije rada u kojoj je čovek nužno sveden na nosioca parcijalne radne funkcije, diktirane opštom i posebnom podelom rada i zakonima robne proizvodnje, anarhosindikalistička koncepcija *apsolutizuje jedan parcijalni interes* radnog čoveka, jedan aspekt njegove ukupne društvene egzistencije.

Nastojanje da se iz tako sužene osnove izvedu i institucionalno fiksiraju *svi* oblici vertikalne ekonomske i političke integracije i *ceo* sistem globalne organizacije društva — može ugroziti upravo ono što je proklamovano kao najvažniji cilj i neposredna razvojna perspektiva. Sabijen u okvire osnovne proizvodne ćelije i upućen da *njenim posredstvom* uspostavlja sve druge odnose na širem društvenom planu, radni čovek postaje isuviše zavisan od *jednog* (doduše, vrlo važnog) oblika i osnova svoga društvenog organizovanja. Ukoliko bi ovakav oblik primarne institucionali-

Digitized by Google

zacije bio čvršći i sveobuhvatniji, utoliko bi bila veća opasnost od jednostranih sindikalističko-korporativističkih tendencija u celoj društvenoj organizaciji. Kao samoupravni subjekt koji neposredno odlučuje o svim pitanjima svoje društvene egzistencije, radni čovek bi delovao samo u granicama primarne proizvodne ćelije kojoj pripada na osnovu postojeće društvene podele rada; preko tih granica u njegovo ime delovala bi ova primarna organizacija (koja pretenduje da izražava totalitet njegove ličnosti, mada u suštini institucionalizuje samo jedan njegov parcijalni interes). Ovakva normativna i institucionalna apsolutizacija jednog parcijalnog interesa (zamenjivanje »ukupnog radnika« »grupnim radnikom« koji upravlja delom društvenih sredstava za proizvodnju) ne bi vodila ka željenom cilju — ne bi omogućavala udruženom radniku da ovlada ukupnim tokovima društvene reprodukcije, već bi njega samog dovela pod vladavinu one organizacije koja je stekla formalni monopol izražavanja njegovih interesa na širem društvenom planu.

Na ovu opasnost upozoravao je drug Kardelj već sredinom pedesetih godina, kada se počela jasnije ocrtavati problematika odnosa radničkog samoupravljanja i društvenog samoupravljanja u opštini, i zatim još eksplicitnije krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina kada se počeo uobličavati složeni sistem institucionalizovanog izražavanja i agregacije pluralizma samoupravnih interesa. U već citiranom razgovoru sa predstavnicima niške opštine Kardelj je izneo i sledeće upozorenje:

»Kod nas su postojala shvatanja da je komuna faktor lokalizma, partikularizma itd., a da je budućnost društva u integrisanju, da tako kažemo, po granama, po privrednim oblastima ili samo po interesnim zajednicama, kao što su prosveta, zdravstvo itd.... Meni se čini da bismo, ako bismo krenuli tim putem, došli pod firmom samoupravljanja u okviru interesnih zajednica u tehnokratizam i tehnokratski monopol. Sem toga, rezultat bi bio i izvesno dehumanizovanje ljudskih odnosa, jer, na kraju krajeva, ne možemo se orijentisati na to da će ljudi većito živeti »zatvoreni« u pojedinim oblastima društvenog rada ili interesa, kao u nekim »kastama«. I međusobni odnosi pojedinih oblasti društvenog rada se menjaju. U Sjedinjenim Američkim Državama danas radi možda oko 30% ljudi u proizvodnji, a svi drugi rade van neposredne proizvodnje. Automatizacija i razvoj moderne tehnologije postepeno će pretvarati i sam proizvodni rad u neku vrstu društvene službe, koja će biti veoma integrisana, mehanizovana, automatizovana itd. U tom smislu će se i težište samoupravljanja prenositi iz sfere neposredne materijalne proizvodnje u šire sfere društvenog života. Zbog takvog razvoja u sferi samog udruženog rada i zbog perspektive menjanja njegove strukture i odnosa ljudi u tom radu, čini mi se da se moramo u istom smislu orijentisati na komunu, njenu samoupravnu strukturu kao polaznu tačku, rekao bih, humanističke i društvene integracije, kao što se moramo orijentisati na integraciju udruženog rada i

Digitized by Google

interesnih zajednica da bismo obezbedili, da tako kažem, samoupravno upravljanje stvarima.«[3]

Ovo Kardeljevo upozorenje ostaje i danas aktuelno. Doduše, dalje razvijanje koncepcije pluralizma samoupravnih interesa doprinelo je tome da se u normativno-institucionalnim rešenjima (utvrđenim u Ustavu, Zakonu o udruženom radu i drugim sistemskim zakonima) prevaziđu ideje o jednoj jedinstvenoj i univerzalnoj protoćeliji primarne samoupravne organizacije društva i da se, umesto toga, prihvati i primeni shvatanje o više linija primarnog samoupravno-interesnog organizovanja, pa se tako došlo do razuđene strukture osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Dominacija institucionalne nadgradnje nad pluralizmom samoupravnih interesa

I Ustav iz 1974. i svi politički i programski dokumenti posle Ustava govore *o radnim ljudima organizovanim u osnovne samoupravne organizacije i zajednice i u društveno-političke organizacije*, a ne o samim tim institucijama kao osamostaljenim društveno-političkim subjektima. Nije reč ni o kakvoj demokratskoj retorici, nego o nastojanju da se što adekvatnije izrazi odnos samoupravno organizovanih radnih ljudi i primarnih institucija u koje su oni organizovani.

Svi oblici samoupravnog organizovanja, pa i osnovne organizacije udruženog rada, jesu, pre svega, instrumenti neposrednog društvenog delovanja radnih ljudi motivisanih njihovim autentičnim potrebama i interesima. Ali postoji stalna i realna opasnost da se taj odnos izokrene i da instrumenti zajedničkog delovanja — institucije — zagospodare ljudima, da potpuno sputaju i zaustave njihovu spontanu aktivnost.[4]

---

[3] Isto, str. 109—110.

[4] Pluralizam zajednica interesa ne bi smeo da znači totalnu institucionalizaciju svih vidova artikulacije interesa koja bi isključivala svaku spontanost niti bi izražavanje zajedničkih i opštih društvenih interesa (političkih, idejnih, kulturnih itd.) smelo da se sabija u primarne kalupe institucionalizovane artikulacije konkretnih parcijalnih interesa, ma koliko oni bili autentični i realni. O tome Kardelj piše: »Kad govorimo o pluralizmu zajednica interesa, onda, očigledno, ne mislimo samo na *institucije* samoupravnih interesnih zajednica, nego na sve *vrste interesa* koji se ispoljavaju u samoupravnom socijalističkom društvu upravo kao proizvod odnosa u tom društvu. Tu mislimo i na određenu diferencijaciju interesa u samoj radničkoj klasi, u udruženom radu, u sistemu društvene reprodukcije, na raznim područjima stvaranja, nauci, ideologiji itd. Zatim, kad govorimo o tome da se sistem samoupravne demokratije zasniva na interesima pluralizma samoupravnih subjekata, onda nikako ne mislimo samo na parcijalne interese (npr. na interese organizacija udruženog rada ili organizovanih samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih subjekata ili državnih organa), nego i na zajedničke društvene interese koji treba da budu polazna tačka za određivanje strategije pravaca i metoda daljeg ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog razvoja društva

Digitized by Google

a) Ova opasnost je utoliko veća ukoliko svaki parcijalni (»empirički«) interes dobija svoju institucionalnu ljušturu i time legitimnost »samostalnog i ravnopravnog« činioca u procesima agregacije i sinteza interesa;

b) ukoliko pojedini oblici institucionalizacije interesa — s obzirom na svoju obaveznost i značaj — dovode pojedinca u potpunu zavisnost prema sebi razvijajući, na osnovu toga, pretenzije da ga potpuno zatvore u svoje okvire.

Na izgled oprečne, dve navedene negativne tendencije koje rađa hipertrofirana institucionalizacija pojedinih konkretnih empirijskih interesa u stvari su »komplementarne« i proizvode kumulativno negativno dejstvo na procese slobodne samoupravne društvene integracije. Gola konfrontacija institucionalizovanih parcijalnih interesa ne sadrži u sebi nikakve apriorne pretpostavke i garantije za rešenja zasnovana na dobrovoljnom usaglašavanju početnih jednostranih stavova i zahteva. Naprotiv, po svojoj unutrašnjoj logici direktna konfrontacija *institucionalno stvrdnutih* parcijalnih interesa vodi ka zastoju i paralizi mehanizma odlučivanja iz kojih se izlaz mora tražiti u prinudnoj političkoj arbitraži i intervenciji »spoljnih faktora«. Ovo se neizbežno i događa u onoj meri u kojoj se samoupravni pluralizam interesa deformiše u pluralizam institucija koje te interese artikulišu, to će reći u meri u kojoj se brojne samoupravne organizacije i zajednice pretvaraju u institucije koje imaju monopol zastupanja pojedinih interesa i time određeno mesto i uticaj u sistemu političkog odlučivanja.

U principu i po pravilu, različiti parcijalni interesi se mogu povezivati i usklađivati *ako* imaju zajednički imenitelj u širim opštijim interesima koji povezuju subjekte dotičnih parcijalnih interesa, i *ako* su ti parcijalni *interesi* u samom procesu svoje artikulacije i konkretnog oblikovanja otvoreni za uticaje koji izražavaju šire zajedništvo. To je slučaj sa autentičnim užim i širim, ličnim i grupnim interesima samoupravno organizovanih

---

kao celine. Jer zbir parcijalnih interesa nikako ne čini zajednički društveni interes. Do opredeljivanja i utvrđivanja zajedničkog društvenog interesa često je neophodno doći putem sučeljavanja i selekcije parcijalnih interesa na osnovi demokratskog odlučivanja većine.

U tom smislu samoupravna demokratija nije sistem zasnovan na idealnoj harmoniji, nego, naprotiv, na borbi mišljenja i na kritici prakse, pa često i na direktnoj konfrontaciji parcijalnih interesa, gde odluka mora da se donosi većinom glasova, a ne društvenim dogovorom ili samoupravnim sporazumom. U tom procesu parcijalni interesi treba da dožive takvu svoju idejnu, naučnu i političku sintezu koja može da otvara progresivne perspektive i vizije socijalističkog napretka. Pluralizam samoupravnih interesa, prema tome, ne može biti samo pluralizam empirijskih interesa. To je u isto vreme i pluralizam idejne naučne i političke misli, s tim što taj pluralizam nije više instrument monopola vlasti, nego izraz kretanja društvene svesti, a samim tim sastavni, organski deo demokratskog odlučivanja samoupravnih subjekata.« (Vidi: E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 95).

Digitized by Google

radnih ljudi i građana ukoliko se ti interesi izražavaju neposredno, bez osamostaljenog institucionalizovanog posredništva i ukoliko na njih deluju organizovani faktori šire društvene i klasne svesti kao već formirane idejne sile društvene integracije.

Međutim, pluralizmu samoupravnih interesa preti opasnost od institucionalnog okoštavanja, što može ugroziti mnoge već ostvarene tekovine deetatizacije. *Hipertrofija institucionalnog pluralizma* — zamenjivanje izvornog pluralizma samoupravnih interesa pluralizmom institucija koje te interese »kaptiraju« i fiksiraju — usporava i koči procese samoupravne integracije u svim sferama društvenog života, od ekonomike do ideologije, i na svim nivoima globalne organizacije društva, od opštine do federativne zajednice naroda i narodnosti. U institucionalnoj ljušturi konkretni »empirijski« interesi dobijaju tvrdoću koja otežava, a nekad i sprečava njihovo povezivanje i samoupravno-demokratsku sintezu.

S gledišta samoupravnog subjekta koji ima brojne uže i šire, lične i društvene interese, i koji pripada brojnim samoupravnim zajednicama interesa, svaki sopstveni parcijalni interes ima parcijalnu (relativnu) vrednost i značenje i zato je fleksibilan i konvergentan s drugim samoupravnim potrebama i interesima.

S gledišta institucije koja ima svoj razlog postojanja u zastupanju i organizovanom konfrontiranju određenih parcijalnih interesa, pojedini parcijalni interes, zaštićen institucionalnim oklopom, postaje u većoj ili manjoj meri apsolutan i isključiv i zato se teško povezuje i stapa sa drugim parcijalnim i širim društvenim interesima. I kada se i koliko se ostvaruje, integracija koja ima krute institucionalne osnove i oblike uvek je jednostrana i po svojim efektima protivrečna. Institucionalizovana vertikalna integracija otežava ili isključuje horizontalnu, funkcionalna integracija kolidira sa teritorijalnom i obrnuto. Ove protivrečnosti imaju svoj koren u promenjenoj interesnoj osnovi integracije. Kad realno postojeće interesne grupe i zajednice radnih ljudi postanu čvrsto institucionalizovane, izvorni interesi samih radnih ljudi bivaju — često i neprimetno — potisnuti ili natkriljeni interesima same organizacije, odnosno interesima upravljačke strukture u njoj. Što je viši stepen institucionalizacije parcijalnih interesa, to je snažniji uticaj užih interesa birokratije i tehnokratije, interesa vezanih za mesto i poziciju same institucije o kojoj je reč. I u procesima integracije u privredi i van privrede, integracije u lokalnim i u širim društvenim razmerama, konvergentni interesi samoupravno organizovanih radnih ljudi bivaju prigušeni, a umesto njih stupaju u prvi plan različiti interesi upravljačkih birokratsko-tehnokratskih grupa i slojeva. Zaoštreni konflikti konkretnih empirijskih interesa koji izbijaju na tlu takvih integracija usporavaju opšte tokove samoupravne integracije i jačaju, u isto vreme, realnu društvenu moć profesionalnih, osamostaljenih upravljačkih struktura.

Digitized by Google

Savladivanje institucionalnih prepreka na putu ka samoupravnoj integraciji

Institucionalizacija parcijalnih interesa u svom prenaglašenom i hipertrofiranom vidu ima dalekosežne reperkusije za samoupravni preobražaj opštine u socijalističku zajednicu tipa komune. Sve je očiglednija potreba da se s gledišta integracionih tokova — ali i vrlo snažnih trendova ka *dezintegraciji* i atomizaciji[5] — kritički ispitaju i prouče stanje i razvojne tendencije u svim delovima i osamostaljenim segmentima danas već vrlo razuđene opštinske strukture. Odličnu polaznu osnovu za razmišljanje i istraživanje u tom procesu predstavlja Kardeljeva studija *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Ali to je tek polazna osnova. Kao što je pokazano u prethodnim razmatranjima, čak i jedna improvizovana lista otvorenih problema veoma je duga.

Kad je reč o organizacijama udruženog rada u koje se ljudi organizuju („udružuju") radi zajedničke proizvodnje društvenim sredstvima za proizvodnju i zajedničkog upravljanja i raspolaganja dohotkom, osnovno je pitanje odnosa ovih organizacija prema svim drugim samoupravnim asocijacijama u koje se radni ljudi udružuju radi zadovoljavanja pojedinih svojih potreba i interesa (mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice, udruženja raznih vrsta itd.). Naglašena institucionalizacija organizacija udruženog rada, kao specifičnog oblika interesnog organizovanja (specifične interesne zajednice), može otežati i komplikovati procese samoupravne integracije u opštini. Sa toga stanovišta naročito opasne mogu biti tendencije da se osnovna organizacija udruženog rada postavi u poziciju neke „totalne" zajednice, u kojoj i preko koje radni ljudi ostvaruju uglavnom sve svoje interese — ne samo interese vezane za stvaranje i primarnu raspodelu do-

---

[5] U članku *Komunalni i interesni nivo odlučivanja* (»Opština«, br. 7—8/1980) profesor Stojan Tomić sugestivno govori o snazi dezintegracionih tendencija u sadašnjoj fazi razvoja opštine kao samoupravne i društveno-političke zajednice:

»Međutim, koordinatorna moć komune kao da zaostaje ili posustaje, pa se primećuju dvije krajnosti — *dominacija* ili *dezintegracija* koje razvijaju ne samo komunalne, nego i druge vlasti — one u proizvodnim i interesnim zajednicama, u raznim ustanovama, u organizacijama. Pojedini podsistemi odlučivanja čas dominiraju nad drugima, čas pokazuju ravnodušnost i nisku spremnost za koordinaciju i integraciju...

Složenost komune i odlučivanja u njoj manifestuje se u povećanju broja i obima parcijalnih interesa (pluralizam interesa), u povećanju broja autonomnih dijelova od kojih je konstituisana komuna, u povećanju broja odnosa između tako brojnih dijelova komune i u povećanju broja odnosa između svakog dijela i cjeline (na primjer, između interesne zajednice i komune, pošte i komune itd.), u povećanju, u stalnom jačanju socijalne autonomije svakog dijela komune, kao i u jačanju socijalne autonomije komune u okviru globalnog društva, i u sporijem rastu socijalne integracije autonomnih dijelova, u zaostajanju integracije za autonomijom, da ne kažemo u neuravnoteženosti između odgovornosti dijelova za cjelinu i cjeline za svaki dio« (str. 25—26).

Digitized by Google

hotka nego i interese u oblasti zdravstva, obrazovanja, kulture, socijalne zaštite itd. čije se finansiranje obezbeđuje mehanizmom direktnih doprinosa iz dohotka organizacija udruženog rada. Iz takvog položaja organizacije udruženog rada kao „totalne zajednice" izbija snažan grupnosvojinski egocentrizam. Zavisno od konkretnih okolnosti, taj egocentrizam organizacije udruženog rada može se manifestovati, uglavnom, na dva načina: ili kao tendencija da se živi samo za sebe i sopstveni problemi rešavaju mimo šireg sklopa samoupravne organizacije opštine (težnja ka izolaciji), ili kao tendencija da se sopstvena volja i stav nameću drugima — ostalim radnim ljudima i samoupravnim organizacijama i zajednicama u opštini (težnja ka dominaciji). I jedna i druga tendencija mogu stvarati ozbiljne prepreke istinskoj samoupravnoj integraciji u opštini.

Kada je reč *o mesnim zajednicama*, očigledno je da proces njihove afirmacije u svojstvu jednog od stubova-nosača samoupravnog organizovanja radnih ljudi i samoupravne integracije u opštini teče relativno sporo i vrlo neravnomerno. Među razlozima kojima se to može objasniti dva su, verovatno, najvažnija.

Prvo, interesno udruživanje radnih ljudi i građana koje se ostvaruje (ili treba da se ostvaruje) u mesnoj zajednici nema svoju izvornu i samostalnu materijalnu osnovu, izuzev mesnog samodoprinosa. Mehanizam finansiranja samoupravnih interesnih zajednica mimoilazi mesnu zajednicu, pa se deo dohotka i ličnih dohodaka radnih ljudi u organizacijama udruženog rada izdvaja preko tih organizacija, i to u formi rutinske knjigovodstvene operacije.

Drugo, vrlo nizak stepen angažovanosti radnih ljudi i građana u mesnoj zajednici nastoji se kompenzirati razvijanjem organizacione strukture i umnožavanjem raznih „oblika delovanja", pri čemu se i tu, umesto neposrednog učešća radnih ljudi, uvodi formalno delegiranje za svaku pojedinu vrstu aktivnosti u organima i telima mesne zajednice, u ograncima i sekcijama društveno-političkih organizacija, u sve brojnijim jedinicama interesnih zajednica koje se formiraju u mesnim zajednicama. Upadljiva nesrazmera između unutrašnje organizacione razuđenosti i stvarne aktivne participacije opterećuje politički život i limitira samoupravne procese u mesnoj zajednici. Gde god i dok god mesna zajednica pati od ovih slabosti, male su mogućnosti da ona bude stvarni nosilac samoupravne integracije u opštini.

Kada je reč o *interesnim zajednicama*, glavni je problem, očigledno, hipertrofirana institucionalizacija. Ona se ogleda, pre svega, u neobuzdanoj ekspanziji ovog oblika samoupravnog organizovanja, ogromnom povećanju broja interesnih zajednica, njihovih osnovnih organizacija i jedinica, stalnom proširivanju područja na kojima se one stvaraju. U svakoj opštini (pa i u svakoj mesnoj zajednici) deluje velik broj interesnih zajednica (i njihovih jedinica) kao autonomnih centara odlučivanja o pojedinim parcijalnim interesima, i već to, samo po sebi, otežava usklađivanje, povezivanje

Digitized by Google

i kompleksnu integraciju interesa u okvirima opštine i drugih društveno-političkih zajednica. To otežava društveno utvrđivanje realno moguće i optimalne mere zadovoljavanja potreba i interesa s gledišta zajedničkih društvenih interesa i uravnoteženog razvoja opštine i šire zajednice kao celine. Nesumnjivo, veliki značaj za rešavanje ovih i sličnih problema može imati adekvatno uključivanje skupština određenog broja interesnih zajednica u mehanizam odlučivanja opštinske skupštine. Ali ta ustavna odredba nije još adekvatno razrađena i dosledno u praksi primenjena.[6]

Samom svojom institucionalizacijom preko interesnih zajednica pojedini „empirijski" interesi dobijaju veću relativnu specifičnu težinu od one koju realno imaju i za društvo i za pojedinca, pa i usklađivanje tako „ojačanih" interesa postaje komplikovanije i teže. Sâm proces usaglašavanja interesa apsorbuje društvena sredstva i energiju koji su nesrazmerni rezultatima koji se mogu postići (s obzirom na objektivno date materijalne mogućnosti), i rađa sve razgranatije i društveno uticajnije posredničke aparate. Umesto da se „susretanje" i usaglašavanje interesa davalaca i korisnika usluga obavlja povremeno, ali temeljito, i u vezi sa donošenjem samoupravnih i društvenih planova, ono se pretvara u neku vrstu permanentnog posla u kojem glavnu reč vodi profesionalni činovnički aparat.

Savlađivanje institucionalne hipertrofije koja karakteriše današnju strukturu samoupravnih interesnih zajednica, racionalnija raspodela energije između utvrđivanja politike i njenog sprovođenja i tešnje povezivanje i saradnja skupština interesnih zajednica i opštinske skupštine — sve je to važna pretpostavka za brže pretvaranje opštine u samoupravno integrisanu, solidarnu i humanu ljudsku zajednicu.

Kad se analiziraju problemi integracije opštine kao kompleksne samoupravne i društveno-političke zajednice, obično se posebna pažnja posvećuje *funkcionisanju delegacija* jer su one ključna karika koja povezuje samoupravljanje „u bazi" sa centrima političkog odlučivanja. Kao razlozi mnogih slabosti koje se mogu uočiti u radu delegacije, naročito njihove pasivnosti (koja je ako ne opšta, a ono česta pojava), obično se navodi neadekvatan način informisanja članova delegacija, loši materijalno-tehnički uslovi rada, obimnost materijala koji pristižu, nedovoljno vreme za pro-

[6] O tome E. Kardelj piše: »U pogledu ostvarivanja uloge skupština samoupravnih interesnih zajednica kao ravnopravnih veća skupština društveno-političkih zajednica, i pored toga što je ta uloga jasno opredeljena i definisana Ustavom SFRJ, nastoji se smanjiti njihov faktički značaj upravo u domenu ravnopravnog odlučivanja tih skupština sa većima skupština društveno-političkih zajednica. Zbog nedovoljno izgrađenih odnosa i mehanizma odlučivanja u samim samoupravnim interesnim zajednicama, na jednoj, i nedovoljno izgrađene prakse njihovog pravovremenog uključivanja u skupštinski mehanizam i davanja adekvatnog značaja odlukama tih skupština, na drugoj strani, one se u dosadašnjoj praksi još nisu afirmisale u funkciji skupštinskih veća« (*Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 160).

Digitized by Google

učavanje i konsultacije o pojedinim predlozima itd. Sve ove okolnosti mogu imati određenog značaja i uticaja, ali sigurno nisu uzrok nedovoljno dinamičnog i stalnog rada delegacija. Prave uzroke ovih pojava ne treba tražiti u samim delegacijama, u njihovom personalnom sastavu ili u uslovima pod kojima rade, nego u nedostajanju dovoljno snažnih impulsa koji bi dolazili iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Delegacije mogu biti faktor i sredstvo samoupravne i političke integracije u onoj meri u kojoj samoupravni kolektiviteti koji ih biraju sami teže takvoj integraciji zbog svog objektivnog položaja i konkretnih interesa, zbog toga što prihvataju delegaciju kao neophodan instrument svog efikasnog uključivanja u proces šireg samoupravnog i političkog odlučivanja. Bez te „predisponiranosti" primarnih samoupravnih ćelija za horizontalno i vertikalno povezivanje i integraciju proces integracije gubi svoju unutrašnju snagu, pa i samoupravni karakter.

U prethodnim razmatranjima već je bilo ukazano na neke uzroke niske motivisanosti samoupravnih organizacija i zajednica za intenzivnije međusobno i vertikalno povezivanje. Tome valja dodati još dve važne činjenice: (a) nedovoljnu osposobljenost velikog dela osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica da sagledavaju i artikulišu svoje trajnije i dugoročnije interese i da se na osnovu toga uključuju u procese šireg samoupravnog i političkog odlučivanja; (b) stalne mogućnosti da se koriste „političke prečice" i da se određena pitanja koja neposredno tangiraju konkretne interese pojedinih organizacija i zajednica rešavaju mimo delegatskog sastema i po kraćem postupku korišćenjem neformalnih veza sa centrima gde se faktički odlučuje.

Tek kada sve ove prepreke za samoupravno-delegatsko povezivanje budu otklonjene dobiće delegacije svoje pravo mesto u procesima samoupravne integracije u opštini i široj društvenoj zajednici.

Skupština opštine je, po prirodi stvari, fokusna tačka njene celokupne samoupravne organizacije i izvorište i središte svih prerogativa državne vlasti koja se vrši u opštini. Dalekosežna decentralizacija mehanizma upravljanja u opštini i pluralizam autonomnih subjekata samoupravnog odlučivanja nisu bitnije izmenili ovakvu opštu poziciju opštinske skupštine, ali su njenoj integracionoj funkciji dali nov značaj i sadržaj. Delegatski sistem je na nov originalan način direktno povezao pojedina veća opštinske skupštine sa svim osnovnim tokovima samoupravnog i političkog života u opštini i upravo time je određen (ili, tačnije, treba da bude određen) celokupni način delovanja skupštine.

„Moramo nastojati — piše E. Kardelj — da sistem delegatskih skupština bude stožer celokupnog samoupravnog i društvenog socijalističkog stvaranja i ujedno ono mesto gde svi društveni faktori treba da preuzimaju i snose javnu društvenu odgovornost za svoje delovanje. Prema tome, u delegatskom sistemu socijalističke samoupravne demokratije delegatska skupština društveno-

Digitized by Google

-političke zajednice mora da bude radno telo cele društvene zajednice, a ne eksponent parcijalnih interesa ili nečijeg političkog monopola."[7]

Izgradnja skupštine društveno-političke zajednice ovakvog karaktera i sa ovakvim funkcijama nije samo stvar optimalnih normativnih rešenja nego isto tako, i pre svega, stvar društveno-političke prakse i postupnog dograđivanja svih segmenata kompleksne i razuđene samoupravne strukture u opštini. Iako kratka, dosadašnja praksa svedoči jasno o tome da se ovaj zadatak može uspešno rešiti jedino upornom borbom protiv dva vida deformacija: (a) protiv pretvaranja jednog od skupštinskih veća u takozvano „opštenadležno veće" ili protiv postizanja istog rezultata time što bi se sva tri veća faktički „stopila" u jedno hipertrofiranjem zajedničke nadležnosti i zajedničkog donošenja odluka; i (b) protiv potpune međusobne separacije veća hipertrofiranjem njihove autonomnosti i posebne nadležnošti, što bi značilo utvrđivanje politike na tri paralelna i međusobno nepovezana koloseka.

Prva tendencija vodila bi neminovno ka restauraciji klasičnog političko-predstavničkog karaktera skupštine, ništeći time sve neposrednodemokratske efekte slobodne artikulacije pluralizma autentičnih samoupravnih interesa. Druga tendencija, dovedena do svojih krajnjih konzekvenci, onesposobila bi skupštinu da ostvaruje svoju ključnu integrativnu funkciju. Utvrđivanje jedinstvene politike prešlo bi na izvršne organe i upravu, a to bi otvorilo put njihovom daljem osamostaljivanju i birokratskoj uzurpaciji vlasti.

Dinamiziranje procesa samoupravnog preobražaja opštine biće ostvareno prvenstveno političkom i idejnom akcijom svesnih organizovanih socijalističkih snaga, a ne nekim radikalnim promenama postojećih institucionalnih rešenja. Ali za uspešno vođenje te akcije od bitnog je značaja da njeni nosioci ne pate od fetišizacije normativnih rešenja i projekcija, već da stalno kritički analiziraju praksu vodeći računa kako o subjektivnim slabostima tako i o objektivnim protivrečnostima kroz koje se probija razvoj revolucionarno novih institucija i odnosa u našem društvu. Ovaj napis je i zamišljen kao prilog razmišljanjima u tom pravcu.

[7] Vidi: E. Kardelj, isto, str. 159.

Digitized by Google

Ljubomir Paligorić

Novi uslovi klasne i političke borbe u Brazilu

Društveno-ekonomski osnovi nove istorijske situacije

Namena ove analize je višestruka. U prvom redu ona ima za cilj da skrene pažnju na teorijska saznanja jedne polemične misaone struje koja, kroz sukob sa građanskom naukom, marksistički utemeljuje analizu *novih razvojnih oblika kapitalističke ekonomike* u tipu zemalja kakav je Brazil. Ona je značajna ne samo zato što donosi *nove analitičke pojmove*, koji se sve više sreću u tumačenju položaja zemalja u razvoju u sistemu međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa (bez čijeg poznavanja se ne mogu razumeti ni različite motivacije podrške novom međunarodnom ekonomskom poretku), nego i stoga što instrumentarij takve analize može imati *operativni* značaj, funkciju i namenu u tumačenju političkih procesa ovog dela sveta. Time se omogućava prodor u često zatamnjenu panoramu zbivanja u radničkom i socijalističkom pokretu ovog područja, koja nije u fokusu interesovanja evropskog marksizma.

Sa opravdanom metodološkom logikom nastoji se staviti u uzročno-posledični (ne direktni, već oposredovani) odnos ono što se zbiva u društveno-ekonomskoj osnovi društva i ono što se obično naziva previranjem, krizom, osipanjem i usponom subjektivnih

Digitized by Google

snaga socijalizma, radničkog i progresivnog pokreta uopšte. Teži se da se tim putem pronikne u nove pojave u radničkom pokretu, u krizu uticaja komunističkih partija koje su zarobljenici statičnih saznanja o svojoj prošlosti, u pojavu novih sindikalnih borbi izvan klasične sheme pokreta, pa i novih partija koje nastoje da izraze nove uslove klasne borbe. Zadatak je, očito, složen, a ovde izložena polazna metodološka osnova — ima vrednost koja se može dokazivati.

Time se postiže i upoznavanje sa jednim ogromnim prostorom, koji istražuje relativno mali broj ljudi, ali koji ima veliki značaj i složenu istorijsku perspektivu. Reč je o Brazilu, najvećoj zemlji Latinske Amerike, koja se bez pogovora smatra tropskim ekonomskim džinom; državi koja krajem ovoga veka u raspodeli svetske moći može izbiti *u red većih sila,* čija društveno-ekonomska zbivanja imaju najveći uticaj na sudbinu Latinske Amerike. Na žalost, ta zemlja je do sada najmanje bila tema naših naučno-publicističkih i političkih analiza, iako bi mesto Brazila u tom kontekstu moralo biti centralno za razumevanje Latinske Amerike. Nedavno uočeni proces »otvaranja« i demokratizacije vojnih režima, koji su činili i još čine najveći deo političkih struktura u ovom delu sveta, otpočeo je u Latinskoj Americi kada je otpočeo u Brazilu; zastoj toga procesa, koji je destimulisan tokovima svetske političke konjunkture, posebno izborima u SAD — takođe je zapažen i u Brazilu. Tumačenjem društveno-ekonomske stvarnosti toga područja politička ekonomija i sociologija došle su do pojmova: »razvoj nerazvijenosti«, »subimperijalizam«, »novi karakter zavisnosti« i »industrijalizovana nerazvijenost«. Ne smatramo da je Latinska Amerika neki »opšti pojam«, koji »briše« specifičnosti pojedinih zemalja, pa u tom smislu takav pojam nije ni Brazil ni teritorijom, resursima, sistemom, pa ni perspektivama njen najznačajniji deo. On je, međutim, kao »tipičan« zauzeo središnje mesto u svim dubljim studjama o nerazvijenosti, pa to opravdava i naše interesovanje.

1. Protivrečan položaj zemalja u razvoju u svetskim uslovima privređivanja

Složena kriza svetskog sistema kapitalizma, zatim nepovoljno stanje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, koje nije mimoišlo ni prilike u socijalističkim zemljama — umnogome su otežali položaj svih nedovoljno razvijenih zemalja, i, prema opštoj proceni, najviše su pogodili one najnerazvijenije. Tim više što su poslednjih godina njihova nastojanja da rešavaju probleme svoje zaostalosti, zavisnosti, pa i socijalno-političke strukture radikalnijim zaokretima — nailazila na gotovo nepremostive teškoće u svetskoj, blokovskoj konstelaciji odnosa, pa i ekonomske saradnje. Opšta obeležja svetskih uslova i položaja zemalja u razvoju pokazala su se, istovremeno, veoma protivrečnim.

Digitized by Google

Posmatrano u dužem periodu, nova međunarodna podela rada stavila je ekonomije svih zemalja u čelični žrvanj uobličavanja novih uslova i imperativno postavila potrebu uvećavanja izvoza i smanjivanje troškova. Mali je broj zemalja u razvoju u ranijem periodu mogao ubrzati proces zamene uvoza sopstvenom proizvodnjom. Za to je bilo potrebno imati konjunkturne resurse, višegodišnji, usmeren, planski privredni napor i povoljnu ekonomsku konjunkturu. To su delimično uspele samo neke, danas razvijenije zemlje Latinske Amerike, koristeći se periodima kriza i ratova. Za zemlje u razvoju uopšte, posebno u pomenutom području (koje je uži okvir analize), novije svetske (ne)prilike donele su uvećanje eksploatacije rada, raubovanje resursa i potrebu da se smanje državni rashodi. Nije reč samo o potrebi da se dođe do uvećane akumulacije ostvarivanjem većeg relativnog viška vrednosti, nego i onog apsolutnog, do kojeg se dolazi povećanom eksploatacijom. Posebno se to odnosi na one sektore privređivanja u kojima multinacionalni konglomerati *predstavljaju glavne nosioce domaće akumulacije.*[1]

Ima autora koji kažu da taj pritisak kapitala u zemljama u razvoju još ima obrise *prvobitne akumulacije,* koja se realizuje uporedo sa procesom proširene reprodukcije i da ona nije mogla biti ostvarena bez *političke intervencije,* što za istoriju nije novo, ali je za teoriju uvek iznova poučno. U latinskoameričkim zemljama taj proces prvobitne akumulacije sproveden je *vojnim oblicima nasilja,* serijom vanrednih stanja, talasima progona organizovanog rada itd. Reč je o poznatom talasu vojnih udara (počev od zbacivanja sa vlasti Ž. Gulara u Brazilu i intervencije u Santo Domingu, pa do kontrarevolucije u Čileu, vojnih udara u Urugvaju i Argentini), kojima je postignut željeni cilj: smanjeni su troškovi održavanja, reprodukcije radne snage, pa je dohodak najširih slojeva (gde se inače ostvaruju najveće uštede u kapitalizmu) i uspostavljena ta famozna »nova forma« organske veze između prvobitne akumulacije i proširene reprodukcije kapitala. Ono što je u evropskom delu razvijenog sveta moglo biti postignuto u okvirima »istorijskog kompromisa« — u nerazvijenim je moglo biti učinjeno samo torturom.

Nije sporno, ali nam nije uvek na vidiku, da ovaj trend prati nastojanje da se pruže što povoljniji uslovi za priliv stranog kapitala u nerazvijene zemlje i time one brže uključuju u novu međunarodnu podelu rada. Još treba dodati da je u svemu tome *najveću ulogu igrala država* i u njoj tehnobirokratija (koja u Latinskoj Americi ima oznaku »vojna«), kao posrednik, dotator privatnog nacionalnog kapitala, kao devalvator domaće valute, kao poreznik i slično. Andre Gunder Frank iznosi ideju da je u celini ovaj period

---

[1] Ovu smo pojavu teorijski nastojali da objasnimo u *Sedam teza o latinskoameričkoj stvarnosti,* »Naše teme«, br. 7—8/1979.

Postoji bezbroj primera da je profit u zemljama konjunkturnih i strateških sirovina (pa i proizvoda sekundarnog sektora) bio i 10 puta veći od svetskog proseka (na primer, bakar).

Digitized by Google

uvećavanja supereksploatacije i političke represije, u stvari, cena, odgovor na zahtev za uvođenjem novog međunarodnog ekonomskog poretka.[2] Reakcija na akciju.

Drugi izvori u literaturi (neke ekonomske institucije i pojedini, ne samo građanski, autori) tvrde da je, uprkos svom nepovoljnom ekonomskom položaju i malom značenju u svetskom ekonomskom sistemu, priličan broj nedovoljno razvijenih zemalja *povećao svoju manevarsku sposobnost* na međunarodnoj ekonomskoj sceni. Takve zemlje nisu, kao nekad u prošlosti, isključivo pasivni posmatrači zbivanja, sticanja sve veće moći procesom integracije trilateralnog sistema ekonomija SAD, Zapadne Evrope i Japana. One ne mogu prevazići marginalni uticaj na centralne privrede, ali — zvuči paradoksalno — stiču sve viši stepen autonomnosti odlučivanja.[3] To se, dodali bismo ovom mišljenju, ogleda pre svega u preispitivanju međunarodnog ekonomskog poretka i u reviziji tradicionalnih formi kapitalističkog odnosa između razvijenih i nerazvijenih ili — kako se to teorijskim rečnikom kaže — između centara i periferije.

Iako imaju marginalni značaj u odlučivanju o strateškim pitanjima kapitalističke privrede, proizvodnoj moći, međunarodnoj trgovini, transferu tehnologije — *ove zemlje ipak nisu beznačajne i lišene svakog uticaja na političke odnose sa glavnim industrijskim zemljama.* I to ne samo zbog sirovinsko-energetske situacije, nego i zbog socijalno-političkih previranja i revolucionarnih preobražaja, a to je oblast u kojoj zemlje u razvoju dotiču razvijene sa većom snagom. Političke ofanzive ovih zemalja u OUN, zahtevi za NMEP, Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima država, konferencije OUN o trgovini i razvoju (UNCTAD), delatnost Grupe 77, konferencije nesvrstanih zemalja, poslednji globalni pregovori u OUN o problemima odnosa razvijeni — nerazvijeni, manifestacije su toga uticaja, i to upečatljive. To uočavaju i građanski ekonomisti. U Jugoslaviji se to definiše kao nezaobilazni i sve veći uticaj koji ima nesvrstanost u međunarodnim odnosima.

Pomenutu slobodu manevrisanja ilustruje na latinskoameričkom prostoru, sa ekonomskog gledišta, brazilsko-nemački nuklearni sporazum, sklopljen uprkos protivljenju SAD.[4] U tom pravcu utiče i povećanje proizvodnih mogućnosti Latinske Amerike, porast

---

[2] Andre Gunder Frank, *Crisis*, II: *In the Third World — Economic Super-exploitation and Political Repression ... Are the Price for a »New International Economic Order«*, 1979.

[3] Aldo Ferrer, *La Crisis del Sistema Trilateral y America Latina*, »Comercio Exterior«, jul 1978, Mexico.

[4] Brazil je, zahvaljujući sporazumu sa Zapadnom Nemačkom, obezbedio fabrike za obogaćivanje urana i preradu plutonijuma. Prema »Der Spiegel« (31. I 1977, str. 28), brazilska će nuklearna moć 1990. godine biti takva da neće tolerisati spoljne barijere. Poznato je da je u realizaciji program izgradnje osam nuklearnih centrala, što, uz gore rečeno, znači da je obezbeđen tehnološki ciklus za nuklearnu energiju i tržište za tešku industriju Brazila koja će dati 70% opreme. Kredit Zapadne Nemačke za taj poduhvat jednak je ukupnom inostranom kreditu uloženom u Brazil u periodu ekspanzije 1957—1962.

Digitized by Google

industrijske proizvodnje, kapitalnih dobara, investiranja, pa i akumulacije. Time je veća i kupovna moć tehnologije, a time i unutrašnjeg preobražaja uopšte. Na bazi toga neki ekonomisti procenjuju da bi Latinska Amerika u povoljnim okolnostima uskoro mogla raspolagati realnim izvorima za uspešno suočavanje sa osnovnim problemima zaostalosti i siromaštva. To je, svakako, optimistička slika koja polazi od toga da je već ostvaren per capita dohodak od oko 800 američkih dolara, pa je 40% stanovništva koje živi u uslovima velikog siromaštva »pre posledica nejednakosti raspodele dohotka nego nerazvijenosti«.

U izloženoj protivrečnoj slici krije se — po svemu sudeći — novi oblik ostvarenog odnosa razvijenih i nerazvijenih koji odgovara sadašnjoj fazi savremenog kapitalizma i koji je u žarištu polemike latinskoameričke ekonomske i političke misli. Smatra se da ovaj oblik »nadeksploatacije«, nazvan »novi karakter zavisnosti« i »industrijalizovana nerazvijenost«, dominira savremenim Brazilom, i zato se na njemu valja zadržati.

2. Evolucija latinskoameričkog kapitalizma i njegovo sazrevanje u Brazilu

Brazil je u poslednjih petnaest godina doživeo visoku stopu privrednog rasta — oko 7,5% godišnje. U poslednjoj deceniji napravljen je skok od 620 na 1.300 dolara dohotka po stanovniku; prerađivačka industrija je povećala svoje udeo u ukupnom izvozu sa 7% (1964) na 30% (1975), to jest od 1.500 miliona na devet milijardi američkih dolara (1976). Dug inostranstvu je krajem osme decenije porastao na oko 50 milijardi (»svetski rekord«). Istovremeno, Brazil je izgradio moćnu infrastrukturu (najveću hidroelektranu u svetu na Parani), proizvodi 1,2 miliona automobila godišnje, petnaesta je u svetu zemlja po proizvodnji čelika, ima jaku pomorsku industriju, eksploatiše basnoslovna rudna bogatstva, tvrdi se da ima šestu vojnu industriju u svetu i gradi moćan nuklearni potencijal.

Ove cifre dosta govore, ali ništa ne otkrivaju ili, tačnije, one dosta skrivaju. Spoljna, vidljiva obeležja visokih indeksa privređivanja, rasta industrijske proizvodnje ukazuju da se menja ekonomska struktura, položaj u sistemu svetskog i, posebno, regionalnog privređivanja, zatim socijalni sastav stanovništva itd. Ali takva obeležja mogu navesti i na stranputice u zaključivanju, pa je otkrivanje stvarne suštine i stvarnog položaja društva time jako otežano. Potrebno je, znači, pristupiti takvoj analizi koja bi uklonila velove mistifikacije i realno nam otkrila kako je sve to postignuto. Da li će to biti sudbina i drugih zemalja ovog područja? Znači li to da njihovu budućnost u okvirima kapitalističkog načina proizvodnje treba tražiti u prošlosti razvitka visokorazvijenih zemalja, nekadašnjih metropola?

Brazilski razvoj ima širi značaj, pa je vredno objasniti njegovo mesto u evoluciji svetskog i latinskoameričkog kapitalizma.

Digitized by Google

Mora se doći do razumevanja sadašnjeg uticaja svetske krize kapitalizma na ekonomsku krizu u Brazilu, koja, iako pod spoljnim uticajem, ima i svoje unutrašnje uzroke i izražava se u celokupnoj političkoj nadgradnji društva. Gotovo svi, i građanski i marksistički autori složni su u proceni da je jedan broj latinskoameričkih zemalja, koje su imale najveću istorijsku dinamiku, prošao kroz nekoliko osnovnih faza privrednog razvoja. Prva od njih bila je u znaku *izvoza sirovina* u XIX i prvim decenijama XX veka. Za nju se slikovito može reći da je većina zemalja proizvodila ono što nema u sopstvenoj potrošnji i trošila, u osnovi, ono što ne proizvodi. Poslednjih 30—40 godina, pod uticajem velikih kriza, povlačenja i odsustva stranog kapitala stvorio se specifičan »vakuum« koji su iskoristili država i domaći kapital za *zamenu uvoza domaćom proizvodnjom*. To je druga faza. U stvari, etapa takozvanog primarnog eksporta i zamene uvoza domaćom proizvodnjom poklapa se sa tradicionalnim kapitalizmom, vremenom vladavine imperijalizma međunarodne trgovine, koji je bio plod industrijske revolucije, i koji je, što je za nas od primarnog značaja, doveo ove zemlje sirovinskog izvoza u položaj zavisnosti od centara svetskog kapitala. Međunarodna trgovina je bila put i mehanizam prisvajanja viška vrednosti zemalja svetske ekonomske periferije. Ali već od treće decenije XX veka otpočinje novi tok: snažan podsticaj dobija proces domaće industrijalizacije, koja postepeno zamenjuje uvoz, a koji je već 40-tih godina u osnovi nadomešten domaćim proizvodima. Reč je, naravno, o industrijalizaciji proste tehnologije i intenzivnom radu, malim serijama potrošne robe (tekstil, konfekcija, hrana, koža, nameštaj, metalurgija itd.), ali kroz koju domaći kapital vrši reinvestiranje i delimičnu akumulaciju, konsoliduje prerađivački sektor. Sve to, naravno, ne oslobađa ove zemlje uspostavljene zavisnosti, ali njihovu ekonomiku nesumnjivo podiže na viši nivo.

Krajem drugog svetskog rata, posebno 50-tih godina, metropole su savladale svoj »ratni zastoj«, obnavljaju svoj prosperitet i počinju ponovna ulaganja u industriju ovih zemalja, ovoga puta preko multinacionalnih kompanija, koje u međuvremenu postaju ćelije savremenog kapitalizma. To je vreme kada je proces »zamene« uvoza u zavisnim zemljama već iscrpljen, kada se prelazi na direktna ulaganja stranog kapitala u njihovu industriju. Počinje (treća) faza industrijalizacije, ali ovoga puta preko tehnološkog monopola, proizvodnje trajne potrošne robe za manjinu potrošača. Ako bi to mogla biti treća faza, onda je najznačajnije da njoj daje pečat nov tip imperijalizma, koji nije limitiran međunarodnom trgovinom i proizvodima primarnog sektora, nego internacionalizacijom proizvodnje preko filijala multinacionalnih kompanija koje koriste modernu tehnologiju i jeftinu radnu snagu, a robe takozvane luksuzne potrošnje plasiraju na naraslo lokalno tržište.

Pri svemu tome, manji broj studija, u isto vreme, sagledava ostvarene promene sa stanovišta celine kapitalističke reprodukcije

Digitized by Google

kapitala u koju su te zemlje uključene i bez kojih monopolističkog tipa produkcije kapitala ne bi ni bilo. Ne pretendujući da ovde vršimo rekapitulaciju osnovnih karakteristika monopolističkog kapitalizma, smatramo *da se ne može razumeti šta se to zbiva na društvenoj sceni zemalja u razvoju ako ne vodimo računa o tome da je faza multinacionalnog kapitalizma sa svojom superkoncentracijom, korporacijskim oblikom, ogromnim značajem države itd. ostvarena upravo u procesu organskog proizvodnog povezivanja celog sveta, ali sa različitom ulogom njegovih delova (razvijenih i nerazvijenih).* Ova opšta karakteristika vremena se ne sme mimoići ni u jednoj političkoj analizi društva, jer se bez nje lako može izgubiti kompas.[5] Pomenuta različita uloga zemalja u svetskoj celini izražava se u novoj međunarodnoj podeli rada, u kojoj je, naravno uz sve protivrečnosti, postignut novi, viši stepen (i novi putevi eksploatacije) akumulacije i potčinjavanja svetskog rada svetskom kapitalu. To, u stvari, kaže i E. Kardelj na bezbroj mesta u svojoj izvanrednoj studiji *Istorijski koreni nesvrstavanja.* U tom složenom mehanizmu dovršavanja izgradnje svetske celine (sa aspekta proizvodnje kapitala) zakonita tendencija opadanja prosečne profitne stope (koja postaje kriza akumulacije) uspešno se kompenzira pojačanom eksploatacijom, kako u centru (diferencijacija radne snage, privremeno uvezena višemilionska radna snaga itd.) tako i prisvajanjem jednog dela akumulacije iz periferije, koja se sada ostvaruje starim i »novim instrumentima«, kao što su neekvivalentna razmena, prodaja znanja, patenata, organizacija, kamate itd. Postaje čuven Kardeljev stav o pojavi kvalitativno novog procesa integracije čovečanstva, koji sam po sebi nameće potrebu dubokih promena u svetskom sistemu ekonomskih i političkih odnosa. »Čovečanstvo — kaže on — prestaje da bude zbir više ili manje zatvorenih regionalnih ili nacionalnih društvenih struktura, međusobno ekonomski povezanih samo prometom robe i kapitala... Svet sve više postaje globalno društvo koje više nego ikada ranije u istoriji integrišu mnogobrojne duboke uzajamne zavisnosti...«.

Dovde, moglo bi se uslovno reći, i kod latinskoameričkih autora postoji delimično poklapanje gledišta. Ono je, znači, u opštim karakteristikama istorijskog razvoja svetskog kapitalizma u celini u svom centru i na svojoj periferiji. Odavde, međutim, počinje rasprava i različito tumačenje funkcionisanja svetskog mehanizma eksploatacije, njegovih nosilaca, efekata i posledica.

Pokušajmo da to pokažemo na konkretnom primeru Brazila. Prema Rui Mauro Mariniju, sazrevanje brazilske industrijske privrede ostvareno je u tri ekonomska ciklusa.[6] Prvi (1957—1962), eksplozivan, ostvario je rast industrije od 9% godišnje, postavljajući osnovu teškoj industriji i instalirao nove industrijske grane, pre svega automobilsku (90% strani kapital, pretežno SAD). Drugi ciklus (1962—1967) doneo je depresiju, opadanje stope industrij-

[6] Vidi: Ruy Mauro Marini, *Estado y Cricis en Brasil*, »Cuadernos Politicos«, br. 13/1977, Mexico.

Digitized by Google

skog razvoja (prerađivačka industrija opada na 2%) i inflaciju (1964. iznosi 100%). To je, podsećamo, godina rušenja populističke vlade od strane vojnog režima. Treći ciklus (1968—1973) naziva se obično »brazilskim čudom«, i o njemu je napisano mnoštvo studija. On je doneo rast bruto proizvoda od 10%, prerađivačkog sektora po stopi koja prelazi 15% (baza u automobilskoj industriji, koja postaje deveta u svetu), zatim razvoj industrije mašina, opreme, brodogradnje, petrohemije, teške opreme za elektroniku, osnove avio-industrije. Najzad, i najvažnije, *doživljava uspon ratna industrija, sve do teškog naoružanja.* Od toga perioda (1974) počinje sadašnji ciklus recesije, sa padom stope rasta i inflacijom koja još traje, odražavajući se na celokupnu nadgradnju društva.

Ne treba naročito naglašavati da su ovi ciklusi najtešnje vezani za snažno uvećanje mase kapitala, tehnologije i inovacija u kojima je odlučujuću ulogu imalo inostrano ulaganje. Međutim, mada ovo nećemo dokumentovati, skrećemo pažnju na Marinijevo, Santosovo i Kardosovo upozorenje[6], pa i drugih autora (Selso Furtado, Bresser Pereira), *da ekspanzija o kojoj govorimo nije vezana samo za spoljne faktore nego da ima izvore i u sopstvenoj privrednoj dinamici.* U pomenutom Marinijevom radu navode se tri takva osnovna elementa, koji, čini nam se, bacaju jaku svetlost na tumačenje brazilskog razvitka. Prvi činilac razvoja bila je dinamika i uspon industrije trajne potrošnje, koju naziva »luksuznom«, i ima u vidu automobilsku industriju, industriju aparata za domaćinstvo itd., koja se realizuje na domaćem tržištu. Međutim, ona je ostvarena tako *što su od 1965. godine realne radničke nadnice pale na polovinu svoje vrednosti,* što otkriva supereksploataciju modela reprodukcije koji vrši novu preraspodelu dohotka, ovoga puta ne samo u korist kapitalističke klase, nego i srednjih slojeva koji postaju potrošači ove robe na tržištu. Otvara se jaz između visoke i niske sfere domaće potrošnje.

Ovaj proces još je vidljiviji iz podataka o koncentraciji bogatstva: za šesnaest godina (1960—1976) učešće 50% najsiromašnijih stanovnika u raspodeli dohotka opalo je od 17,7 na 11,8%, dok je istovremeno udeo 5% najimućnijih u njoj porastao od 27,7 na 39%![7]

Drugi unutrašnji činilac je izvoz prerađivačke industrije, koji smo već na početku cifarski iskazali.

---

[6] Theotonio dos Santos, *La Crisis del milagro Brasileño*, »Comercio Fsterior«, br. 1/1977, México; *Las inversiones estranjeras y la gran empresa en America Latina: el caso Brasileño, America Latina, Reforma o revolucion?*, Argentina, 1978; *Crisis Economica y crisis Politica en Brasil*, CESO, 1966.

Enrique Cardoso F., *O modelo Politico Brasileiro, DIFEL*, Rio de Janeiro; Sao Paulo, 1979.

Luiz C. Bresser Pereira, *Desenvolvimiento e crisis no Brasil*, Ed. Brasiliense, Sao Paulo, 1972.

Helio Jaguaribe, *Brasil: crisis y alternativas*, Ed. Amorrortu, Buenos Aires, 1974.

[7] Izvor: »Cuadernos del Tercer Mundo«, br. 23/1978, Mexico.

Digitized by Google

Treći, i možda najinteresantniji, to je vrtoglavo uvećanje *učešća države* u privredi. Ono se uočava u porastu javnih troškova u odnosu na nacionalni bruto proizvod, i to od 20% 1950. na 34% — 1969. i 50% — 1976. godine! Reč je, kaže Marini, o direktnim subvencijama privatnom kapitalu, *kojima se ostvaruje značajan uticaj na sistem akumulacije privatnog kapitala* (kada on ulaže u bazične usluge, infrastrukturu i onu industriju koja zahteva visoka ulaganja), ali se ujedno on *štiti od rizika*. Država 1969. godine učestvuje u investicijama sa 34%, državna preduzeća sa 27%, što čini da je ukupan udeo države u investicijama 60%, dok je privatni tek 40%! Država daje najveću injekciju privrednoj dinamici orijentacijom na dva međusobno vezana sektora: na nuklearnu i tešku ratnu industriju. Ona je bila očita još u vreme rasprave o neproliferaciji nuklearne tehnologije (Sporazum iz Tlatelolka), posle čega je Brazil tražio saveznika koji bi mu omogućio da dođe do sopstvene nuklearne industrije. Sa SAD su takvi ugovori onemogućeni, ali su sklopljeni sa Zapadnom Nemačkom, o čemu smo već govorili. Možda treba dodati i to da Udruženje nuklearnih proizvođača (17) smatra da Brazil već sada ima sve tehničke preduslove za atomsko oružje, ukoliko ga želi.

Vojnoindustrijski kompleks gradi se od 1965. godine, kada se i formira Stalna grupa predstavnika vojske i industrije. Danas se već proizvode sve vrste naoružanja, uključujući i jedan deo teškog, i izvozi u zemlje vojnih režima Latinske Amerike i Južnoafričku Uniju. Za proizvodnju tenkova, aviona, helikoptera i podmornica Brazil se okrenuo Francuskoj, Nemačkoj, Italiji i Engleskoj, tako da je mogao da, navodno zbog protesta u vezi s kampanjom za ljudska prava, (privremeno) otkaže vojni ugovor sa SAD! Centar ove industrije je u državi Belo Horizonte i Minas Žerais, gde je izgrađen kompleks teške industrije sa evropskim kapitalom (Krupp, Mannesman, Fiat), što nije bez posledica po politički život, jer odatle dolazi opozicija krupnoj industriji Sao Paola, gde odlučuje kapital SAD.

3. Koncepcija o zavisnosti kao kritika latinskoameričkog kapitalizma i stvarnost Brazila

Nije nimalo slučajno što je savremeni kapitalistički razvitak Brazila u središtu pažnje latinskoameričke političke sociologije i svih ozbiljnijih pokušaja ekonomske nauke da izgradi koherentan teorijski koncept uslova razvoja nerazvijenih zemalja. Brazil služi tome *da se istraže oblici zavisnog razvoja*. Isto tako je zanimljiva okolnost da su i mnogi najpoznatiji teoretičari kritičke struje latinskoameričkog marksizma upravo Brazilci!

Ander Gunder Frank je analizom Brazila došao do svojih teorijskih pogleda sažetih u »razvoju nerazvijenosti«[8]. Kritikom

[8] Andre Gunder Frank, *Capitalismo y subdesarrollo en America Latina*, ed. Siglo XXI, Mexico, 1976 *(El desarrollo del subdesarrollo capitalista en Brasil)*. Vidi prevod u: »Marksizam u svetu«, br. 9/1974. i tumačenje u članku *Obeležja marksističkog prilaza problemu nezavisnosti*, »Marksistička misao«, br. 2/1979.

Digitized by Google

Franka i dotadašnjih nedoslednosti u teoriji zavisnosti Teotonio dos Santos je, smatra se, najviše doprineo tome da se istraži *novi* karakter zavisnosti. To, istina, tako eksplicitno ne prihvata Fernando Enrike Kardoso — ništa manje značajno ime latinskoameričke sociologije — u kritičkoj analizi klasnog aspekta brazilskog društva u uslovima zavisnosti. Najzad, Marini, takođe Brazilac, ekonomskom analizom tla svoje zemlje došao je do definicija pojma »subimperijalizma«. Ovim se ne želi umanjiti značaj drugih teoretičara u Latinskoj Americi, čije analize (koje su poslednjih godina preplavile evropske centre) doprinose istraživanju latinskoameričkih fenomena kapitalizma. Uostalom, kada neka ideja realno izrazi odnose i stanje u društvu, ona, javljajući se istovremeno na više mesta, postaje šira ideja. Upravo to se dogodilo sa poznatom *koncepcijom o zavisnosti.*

Ekonomsku zavisnost kao analitički pojam istraživali su još građanski mislioci s početka ovoga veka, ali se polovinom veka ovaj koncept podvrgava kritičkom preispitivanju, u nastojanju da se dublje prodre u uzroke položaja nerazvijenih u svetskom sistemu kapitalističke reprodukcije. Tako je Ekonomska komisija OUN za Latinsku Ameriku, poznata kao CEPAL, razvila pojam takozvane dependencije. Kritika njenih polaznih osnova dovela je do savremenih shvatanja zavisnosti *kao položaja u koji centri svetskog kapitalizma stavljaju nerazvijenu periferiju tog kapitalizma.* Njena je suština, uglavnom, u sledećem: usled zavisnog položaja privrede, primarne eksportne strukture, inostrane eksploatacije domaćih izvora akumulacije kapitala (koja se odliva izvan nerazvijenih zemalja, najpre golom pljačkom u eksportu, zatim u vidu profita, kamata i drugih davanja), ne može se očekivati stvaran ekonomski razvitak ovih društava (promena uslova života), nego samo ekonomski *rast* (razvoj fizičkog volumena) koji ne rešava ni socijalne ni političke probleme društva. Građanska nauka je, drugim rečima, i sama činila napore da pruži odgovor na pitanje: gde su uzroci nerazvijenosti i položaja latinskoameričke privrede u svetskom sistemu privređivanja? Oni koji su polazili od uzroka u ekonomskoj strukturi (strukturalistička shvatanja) učinili su u objašnjenju realan korak, zasnovan na herezi građanske ekonomije. Bez toga bi svi dotadašnji pokušaji katedarskog marksizma da se pruži odgovor na ovo pitanje i odbace tradicionalne analize (u kojima se dokazivalo da kapitalizam u Latinskoj Americi »ne može opstati«) ostali očigledno gola apstrakcija. U stvari, moglo bi se reći da je šezdesetih godina ovoga veka upravo kritika građanskih shvatanja teorije razvoja i shvatanja o zavisnosti dovela do formiranja nove kritičke misaone struje, koja je izvršila ovu fundamentalnu revalorizaciju, polazeći od marksističke dijalektike. Reč je o »*novom* karakteru zavisnosti«, koja proističe iz preobraženih primarno-svetskih obeležja međunarodnog kapitalizma, to jest položaja u koji se u novim uslovima stavljaju nerazvijene zemlje. Bitna sadržina ideje jeste da je privreda zavisnih zemalja u svom

Digitized by Google

sadašnjem položaju uslovljena razvojem i ekspanzijom drugih zemalja, kojima su one potčinjene; to je situacija u kojoj jedna grupa zemalja uslovljava privrednu strukturu drugih, određujući limite njihovom razvoju, mogućnosti njihove delatnosti i ponašanja. *To znači da je privredna struktura zavisnih zemalja funkcija potreba i strukturalnih mogućnosti svetskih centara kapitalizma,* koji određuju okvire njihove reprodukcije i time pojačavaju »nerazvijenost«. To se postiže delovanjem međunarodnog tržišta, ekonomskim i političkim odnosima koji automatski blokiraju mogućnosti ubrzanog razvitka. Na ovu se zavisnost ekonomskog karaktera nadovezuju politički, vojni, kulturni i drugi vidovi zavisnosti. Zavisnost, međutim, *ne stvaraju »spoljni« činioci, niti su oni njen isključivi uzrok, već je ona složena posledica delovanja zakona kapitalističkog načina privređivanja u novim uslovima svetske podele rada, automatizma svetske koncentracije i centralizacije kapitala.*

Koncept zavisnosti se ubrzo našao u samom središtu naučne polemike, koja još nije završena. Prema jednima, on nije alternativa marksističkoj teoriji imperijalizma (iako su neki želeli da u odbrani ustaljenih tumačenja ovaj koncept tako prikažu), nego njeno osavremenjavanje, dopuna koju je tražila stvarnost druge polovine XX veka, a koje je izvedeno iz same utrobe zemalja u razvoju. Prema drugima, teorija zavisnosti ne donosi ništa što bi za marksizam bilo suštinski novo, nego vrši zamenu kategorija: klasni faktor zamenjuje nacionalnim, a eksploataciju socijalnog sadržaja pretvara u pojam zavisnosti. Nema sumnje, međutim, da je nova analiza stvarnosti bila — prema jednom delu marksističkog nasleđa — kritičko viđenje. Tako je Teotonio dos Santos pisao da Lenjin nije izučavao posledice izvoza kapitala po privredu zaostalih zemalja, to jest pojavu da se kapital ulaže *u modernizaciju* stare eksportne strukture i da postaje *faktor održavanja zaostalosti,* jačanja interesa izvozne trgovačke oligarhije koja je otvorila novu etapu zavisnosti ovih zemalja.[9] Analiza ne sme polaziti *samo* sa stanovišta hegemonističkog centra — smatra on — nego i perifernih područja, znači mora obuhvatiti celinu društveno-ekonomskih odnosa u svetu. Prema Santosu, Lenjin je bio u zabludi interpretirajući neke tendencije svoje epohe isuviše generički, *očekujući od evolucije imperijalističkih odnosa parazitizam centralnih privreda i ekonomski rast najzaostalijih zemalja.* Santos se pita: zbog čega se to nije dogodilo? Zašto nerazvijeni nisu uspeli da sruše barijeru nerazvijenosti i zavisnosti?

I zaista, Lenjin je, u svom poznatom delu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma,* smatrao da »kapital utiče u onim zemljama u koje se on kanališe *na razvitak kapitalizma, neobično ga ubrzavajući« (kurziv* — Lj. P). On citira i jednog autora koji predviđa u budućnosti prebacivanje fizičkog i grubljeg industrijskog rada na »leđa čovečanstva tamne kože...«, čime se možda pripre-

[9] Theotonio dos Santos, *Imperialismo y Dependencia,* Ed. Era, Mexico, 1978, str. 300—305.

Digitized by Google

ma »ekonomska, a posle i politička emancipacija rasa crvene i tamne kože«[10]. Koliko god bi u pogledu očekivanja »parazitizma« ova kritika mogla biti opravdana — *studije o savremenom Brazilu govore upravo u prilog Lenjinu, jer je kapitalizam tamo doživeo očigledan razvoj.* Pitanje po koju cenu je to ostvareno — nije argument protiv Lenjina. No, i pored toga, nove posledice koje u zavisnim privredama izaziva savremeni multinacionalni kapital — pionirski je rad. Novi karakter zavisnosti[11], kojim se dokazuje da zavisnost nije fenomen spoljnog značenja i da se ne može izjednačiti sa istorijski zaostalim strukturama, koje još nisu postale kapitalističke, ima fundamentalnu naučnu vrednost. Latinskoameričke zemlje su formirane kao moderne države unutar sistema zavisnosti, pa se s pravom postavlja važno pitanje, na koje još nije pružen potpun odgovor: kakav karakter imaju produkcioni odnosi u takvom društvu koje se uobličava u funkciji neke druge razvijene privrede? U nerazvijenim zemljama postoji sistem unutrašnjih proizvodnih odnosa; odnosa eksploatacije koji su primarno vezani za međunarodni kapitalizam, ali i za sopstvenu klasu zavisnih eksploatatora. Tako se dolazi i do važnih aspekata klasne strukture i problema nacionalne nezavisnosti. Mora se reći da u toj oblasti, i pored značajnog napretka u istraživanju, još nije došlo do uverljivih odgovora na pitanje — šta se zbiva sa osnovnim klasnim grupacijama u novim uslovima zavisnosti istraživanih zemalja, ponajmanje tamo gde je novi talas priliva inostranog kapitala iz osnova izmenio strukturu privređivanja kao, recimo, u Brazilu. S jedne strane, očito je da *novi uslovi ne brišu klasni antagonizam vladajućih klasa prema međunarodnom kapitalu niti suprotnosti nacionalnih interesa prema svetskim metropolama.* S druge strane, međunarodni interesi kapitala su takvi da oni *»uključuju« zavisne privrede u »internacionalizovano i potrošačko tržište«, pa bi time trebalo da utiču i na proces anacionalizacije buržoazije kao vladajuće klase, i ovih zemalja kao suverenih zajednica.* Zavisnost, očito, ostaje bitan faktor međunarodnih odnosa, jer ona predstavlja funkciju nejednakog prisvajanja viška vrednosti među klasama, a i sve više među privrednim strukturama. To je bitno obeležje kapitalističkih odnosa, samo što sad oni imaju drugačije forme, *i one se moraju uočiti, jer drugačije nismo u stanju da rastumačimo političko ponašanje vladajućih grupacija ovih zemalja, njihov odnos prema svetskim zbivanjima, posebno prema daljem procesu njihove emancipacije, politici nesvrstanosti i novom međunarodnom ekonomskom poretku!*

Međutim, među teoretičarima zavisnosti ima i drugačijih shvatanja. Fernando Enrike Kardoso je, takođe, nastojao da industrijalizaciju Brazila tumači *novim razvojnim modelom zavisne ka-*

[10] V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 383. i 417.

[11] Theotonio dos Santos, *El Nuevo Caracter de la Dependencia*, CESU.

Digitized by Google

pitalističke privrede. Ključ novog je u industrijalizaciji, ali ona ne rešava osnovne probleme; zavisnost ostaje, a dohodak se i dalje koncentriše u malom broju ruku, dalje teče proces marginalizacije velikog dela stanovništva, razvija se industrija trajnih potrošnih dobara i ostvaruje autoritarna kontrola društva od strane »desaroljističke« tehnobirokratije. Pored učešća države u prisvajanju viška vrednosti, Kardoso će razlučiti dva dela buržoazije: »tradicionalnu« i »modernu«, ali će joj dati drugačije sadržaje nego što bi se to moglo zaključiti na osnovu teorije dvojne privrede. Takav novi istorijsko-ekonomski model on će nazvati *kapitalistički tehnobirokratski model industrijalizovane nerazvijenosti.*[12] Osnovne karakteristike toga novog modela bile bi sledeće:

1. proizvodnja je podeljena između »modernog« kapitalističkog sektora koji proizvodi luksuzna trajna potrošna dobra i »tradicionalnog«, relativno zastarelog, koji proizvodi robu za potrošnju radnika, uključujući poljoprivrednu;
2. postoje dva dela kapitalističke klase koja prisvaja višak vrednosti: jedna je lukrativna (»zarađivačka«), a druga tehnobirokratsko-administrativna (u porastu);
3. radničke nadnice su na nivou koji nije dovoljan za život;
4. postoji kompatibilnost između tendencije koncentracije dohotka i povećane potrošnje luksuzne trajno-potrošne robe modernog sektora;
5. moderni sektor čine kapitalistička tehnobirokratija, multinacionalne kompanije (MNK) i lokalna buržoazija;
6. zavisnost ovih zemalja od centralnih zemalja se ogleda i u prenošenju zastarele tehnologije u ove prve i tendenciji da se istovremeno u njih prebaci model potrošnje iz centra;
7. suprotno od onog što se zbiva u procesu zamene uvoza domaćom robom, privreda novog modela se otvara prema spoljnom svetu: izvoz i koeficijent uvoza rastu, dok se moderni sektor proizvodnje internacionalizuje;
8. postoji strukturna heterogenost između modernog i tradicionalnog sektora i marginalizovanje velikog dela stanovništva usled ovakvog razvitka.[13]

Kardoso naročito naglašava dva činioca koji imaju odlučujuću ulogu u procesu industrijalizovanja nerazvijenosti: formiranje *moderne države* i *tehnobirokratsko prisvajanje viška vrednosti.* On definiše *»tehnobirokratski način proizvodnje«(?!)* kao »proizvodnju i raspodelu pod dominacijom moderne države (koja planira i koordinira ekonomsku aktivnost) i velikih birokratskih preduzeća okrenutih proizvodnji«[14]. U stvari, »slično kao u azijskom na-

[12] Ovaj pojam formulisao je, u stvari, Celso Furtado u: *Analise do Modelo Brasileiro,* Ed. Civilisacao Brasileira, Rio de Janeiro, 1972.

[13] Prema: Luiz C. Bresser Pereira, *El modelo de subdesarrollo industralizado,* Fondacion Getulio Vargas, Sao Paulo.

[14] Za razliku od azijskog načina prisvajanja, gde prisvaja birokratija, ovde se vrši tehnobirokratska uzurpacija, ali ne celog dohotka države, jer su se radnici već izborili za jedan njegov deo; dalje, ona se

Digitized by Google

činu proizvodnje, vlast preuzima, dohodak prisvaja država — klasa, civilna i vojna tehnobirokratija«. *Takva država se formira od momenta prodora multinacionalnih kompanija u periferne privrede, gde se organizuje kao moderno birokratsko preduzeće privatnog sektora.*

Uporedo sa razvojem moderne nacionalne države i velikih javnih preduzeća u prvi plan izbija *populistička ideologija.* Ona se odlikuje ne samo »socijalnim sporazumom industrijske buržoazije i urbanog proletarijata«, nego i državnim intervencionizmom. Populizam je bio legitimacija za uvećanje funkcija države, civilne i vojne tehnobirokratije. Država širi svoju moć, modernizuje se i uvećava svoje funkcije na oblast zdravstva, obrazovanja i socijalne pomoći, na planiranje, usklađivanje i kontrolu i, najzad, na proizvodno-finansijsku oblast (finansijski sistem, javne usluge, saobraćaj, transport, petrolej, petrohemija, čelik, elektroenergija itd.). Ranija država štitila je primarno-eksportni sektor privrede, agrarno-trgovačku buržoaziju koja je dominirala u savezu sa parazitarnom srednjom klasom. Nova nacionalna država štiti tehnobirokratiju, ali — naglašava se — ona postiže visok stepen autonomnosti prema domaćem i stranom monopolu. Oko ove tačke postoje znatna razmimoilaženja sa radikalnijim shvatanjima koja državu u potpunosti podređuju interesima funkcionisanja međunarodnog kapitala. Ta »nijansa« nije bez značaja. Vrši se, naime, nešto drugačija raspodela dohotka, jer *jača srednja klasa* vezana za državu i multinacionalne kompanije. Međutim, način na koji se proizvodnja, država i klasa upravljačke moći povezuju sa međunarodnim sistemom ukazuje na to da proces internacionalizacije povezuje, pre svega, interese vladajuće klase. Do internacionalizacije interesa dolazi čak i ako su ranije vladajuće klase ovih zemalja bile suprotstavljene, kao u slučaju nacionalne i imperijalističke buržoazije.[15] Zato se u poslednjoj deceniji u Latinskoj Americi uočava proces buržoaske anacionalizacije u ime međunarodnog kapitala. Ovo se može posmatrati i kao svetska tendencija navodne druge faze imperijalizma, kada je već postignuta superkoncentracija monopolističkog kapitila, koji sad prisvaja profit ovih zemalja ne samo time što dominira *svojinom* u proizvodnji, nego i time što ostvaruje svetsku integraciju vladajuće klase, anacionalizuje buržoaziju nerazvijenih zemalja vezujući njenu sudbinu ne za nezavisnu akumulaciju, nego za udeo u svetskoj akumulaciji; a ona je, naravno, prema »udelu«, što znači da je buržoazija još zavisnija nego ranije. Smatra se da je time stvoren *nov tip vladajuće klase.*

Kardoso je, dakle, zavisnost protumačio drugačije od Franka i Santosa. Faktički, njegovom analizom »industrijalizovane nerazvijenosti« koncepcijski se prihvata *mogućnost da se na novim*

---

ne vrši na bazi preduzimačke aktivnosti, nego na temelju visokih primanja tehnobirokrata, s obzirom na to da sredstva za proizvodnju nisu u njihovim rukama.

[15] F. E. Cardoso — E. Faletto, *Dependencia y Desarrollo en America Latina*, ILPES, Santiago, 1967.

Digitized by Google

osnovama zavisnosti otvori proces ubrzane industrijalizacije svetske ekonomske periferije. To povlači za sobom potrebu redefinisanja dosadašnjeg tumačenja odnosa imperijalizma i nerazvijenosti. Reč je o tumačenju koje danas vladajuće shvatanje imperijalizma *ne dozvoljava,* iako za njega, kako smo naveli, ima osnova i kod Marksa i kod Lenjina.

Neokapitalističko tržište, drugim rečima, daje akumulaciji protivrečan karakter. Ona se javlja u novim, savremenim oblicima. Sa sve većom internacionalizacijom domaćeg tržišta (proizvodnje) vrši se industrijalizacija periferne privrede. Raste *masa* kapitala koji stvara proizvodni sektor vezan za svetsku privredu i ona podstiče razvoj. Ali uvećava se i ona novčana masa koja se u vidu kamata i drugih oblika odliva iz periferijskih u centralnu privredu, i taj je odliv čak veći nego priliv kapitala. A to se može shvatiti samo kao »dekapitalizacija zavisne privrede«. »Novi« oblik akumulacije nosi, znači, strani kapital, pa je dalji razvoj zaista ugrožen. To u celini postavlja pitanje nove (?) *prirode prisvajanja viška vrednosti. »Novi« oblik zavisnosti zasniva se, pre svega, na eksploataciji relativnog viška vrednosti i na porastu produktivnosti, a ne na prisvajanju apsolutnog viška vrednosti, uvećanju i intenzifikaciranju rada i eksploataciji jeftinih sirovina,* kako to tvrdi druga struja teoretičara zavisnosti (R. M. Marini). Samim tim se nastoji opovrgnuti suština teorije A. G. Franka o »razvoju nerazvijenosti«.

Novi karakter zavisnosti u Kardosovoj interpretaciji ne znači da se imperijalizam odrekao dominacije i isisivanja viška vrednosti iz nerazvijenih zemalja niti da se kapitalizam lišio svoje pokretačke logike, prisvajanja profita na bazi nejednakosti uslova privređivanja i produktivnosti rada u svetskim razmerama. Reč je samo o tome da on naglašava novu situaciju: internacionalizacija tržišta i nova podela rada omogućiće, veli on, da pojedine zemlje dožive razvoj u uslovima zavisnosti.

Među zavisnim zemljama nastaje diferencijacija i *korišćenjem privilegija koje se ostvaruju u povoljnijem partnerstvu sa kapitalističkim sektorima.* Zahvaljujući veličini, karakteru, akumulativnosti, stepenu organskog sastava instaliranih kapaciteta, pruženim olakšicama za multinacionalne kompanije, stepenu eksploatacije koji se ostvaruje vanekonomskim merama (represije), žrtvovanjem nerazvijenih područja — postižu se znatne prednosti na međunarodnom tržištu, posebno tržištu njemu podređenih drugih zemalja. Svakako, to je protivrečan razvoj, koji i dalje reprodukuje nejednakost uslova i akumulacije. Ali nije to samo rast, bez strukturalnih promena — tvrdi Kardoso, ističući da se koriste *izmenjen sastav proizvodnih činilaca,* raspored radne snage, klasni odnos, i time se adekvatnije prilagođava svetskom nivou dostignute kapitalističke strukture proizvodnje. Nema, znači, »lumpenburžoazije« Andre Gunder Franka.[16]

[16] A. G. Frank, *Lumpenburguesia-Lumpendesarrollo,* Ed. Era, Mexico, 1974, str. 12.

Digitized by Google

Ako smo dobro shvatili, tek Marini daje ključ za razumevanje suštine novog: novi oblik zavisnosti ima svoj idealan oblik u *subimperijalizmu.*[17] Po njemu, reč je o *specifičnoj formi imperijalizma jedne zavisne kapitalističke zemlje u kojoj dominira međunarodni kapital, ali u kojoj je ostvarena monopolistička koncepcija i centralizacija kapitala.* On sadrži ove bazične komponente: s jedne strane, srednji organski sastav nacionalnog proizvodnog mehanizma, mereno po svetskoj skali, i, s druge, relativno autonomnu ekspanzionističku politiku, koja ne samo da se uklapa u integraciju proizvodnog sistema imperijalizma, nego i u okvire imperijalističke hegemonije na međunarodnom planu. Osnovne karakteristike subimperijalizma bile bi:

1. monopolistička koncentracija kapitala, koja povlači za sobom uništavanje malih preduzeća, i njegovo ekonomsko, finansijsko i tehnološko udruživanje sa krupnim imperijalističkim kapitalom SAD i/ili multinacionalnim kompanijama od kojega je zavisan;

2. potraga za tržištem, pre svega u sopstvenom regionu, radi izvoza svoje prerađivačke industrije;

3. ubrzani razvitak državnog kapitalizma, radovi na infrastrukturi (putevi, transport, hidroenergija i drugo); jačanje mešovitih preduzeća državnog i privatnog kapitala; elementi izgradnje vojno-industrijskog kompleksa i ekonomskog planiranja (petogodišnji i drugi planovi) i nastojanje da se ostvari sopstvena nuklearna tehnologija;

4. hipertrofija vojnog, policijskog i državno-upravnog aparata, njihovo savremeno tehničko opremanje i veliko naoružavanje;

5. ekspanzivna spoljna politika u pravcu ekonomske realizacije svojih kapaciteta, ekspanzija koja je, i politički i vojno, uperena, pre svega, na susedne zemlje; planiranje ekonomske, političke i vojne hegemonije nad širim područjem izvan svojih granica, a u sprezi sa svetskim centrima ekonomske i političke moći;

6. razvijanje agresivne nacionalističke ideologije koja sadrži zahtev i opravdanje osvajanja na osnovi geopolitičkih teorija i potreba širenja sopstvenog »životnog prostora« itd.;

7. progon i potiskivanje svih progresivnih snaga socijalne, političke i ekonomske emancipacije, socijalističkih ideja, radničkog pokreta.

Dominacija ostvarena stavljanjem celih naroda u nepovoljne uslove rađa, međutim, nove otpore, koji su očiti kada je reč o multinacionalnoj koncentraciji i centralizaciji kapitala. Kardelj o tome jasno piše: »Prema tome, ono što izaziva otpor i što mora da izazove otpor nije međunarodni karakter integracije sam po sebi, već oni društveni, klasni, ekonomski i drugi međunacionalni odnosi koji postaju izvor eksploatacije i potčinjavanja naroda...«

»A to znači da transnacionalne kompanije ne čini instrumentom eksploatacije naroda njihov transnacionalni, odnosno među-

[17] Ruy Mauro Marini, *Revolución y Subdesarrollo*, Ed. Siglo XXI, Mexico, 1970; i Ruy Marini, *La acumulacion capitalista mundial y el Subimperialismo*, »Cuadernos Politicos«, br. 12/1977, str. 31, Mexico.

Digitized by Google

narodni karakter, to jest ono što je u njima istorijski neminovan izraz integracije društvenog rada i proizvodnih snaga, već njihov klasni, kapitalistički društveno-ekonomski karakter, to jest otuđivanje viška rada naroda i njegovo pretvaranje u nadnacionalni monopolistički kapital...«.

Da bi ostvario dominaciju, imperijalizam u zemljama u razvoju nastoji da pridobije lokalne snage hegemonije. On im nudi »ravnopravnu« (prema udelu moći) igru ekonomskih zakona kapitalističkog tržišta, koje je sada primarno svetsko. Kandidati za takvu igru su vladajuće strukture Brazila sa svojom vojnom reprezentacijom u vlasti. Podstrek se ostvaruje industrijalizacijom kroz integraciju u svetski sistem i dominacijom nad drugim nedovoljno razvijenim zemljama. Znači, struktura postaje složenija ubacivanjem »posrednika«, to jest *dominiranom dominacijom*, koji i sam delom ekspropriše tuđu akumulaciju kapitala, kada izlazi na treća tržišta sa stranim kapitalom u domaćim firmama. Santos ovu pojavu naziva »preferencijalnim statusom«[18] jedne zemlje nad drugom u sistemu zavisnosti, *koji omogućava ekonomski uspon — ali ne do potpunog osamostaljenja!* Subimperijalizam kao erdeljski tanjir nosi dvostranu sliku: protivrečnost prema zemljama koje su objekt njegove dominacije, ali i prema glavnom hegemonističkom centru. Problem je sadržan u »dozi« prenesene moći odlučivanja, koja dolazi u sukob sa samim statusom zavisnosti. Hoće li se ta sila otrgnuti ispod međunarodne kontrole kapitala?

Shema realizacije subimperijalizma Brazila, koju pruža Marini, radikalizovano je tumačenje brazilske stvarnosti, ali nas približava razumevanju onoga *što bi se zaista moglo smatrati novom pojavom integrisanog sistema svetskog kapitalizma.* Otvaraju se oči pred činjenicom *pretvaranja ove zemlje u silu, njenom industrijalizacijom* u uslovima zavisnosti; *diverzifikacijom proizvodne strukture* (nasuprot klasičnoj monokulturnoj prošlosti ovih područja); veštim korišćenjem međunarodno-klasnih protivrečnosti. Autor jasno fiksira poluge takvog razvoja u takozvanoj *luksuznoj proizvodnji,* trajno-potrošnoj robi namenjenoj bolje situiranom delu stanovništva, državi i svetskom tržištu. U uslovima sadašnje ekonomske krize izlaz se ne traži u proširenju domaćeg tržišta, koje je usko. Umanjuje se značenje proizvodnje trajne potrošne robe i, umesto toga, uvećava vojna industrija. Takav zaokret slabi kupovnu moć srednjeg sektora koji je još glavni kupac »luksuzne« robe. Celokupna se privreda ponovo okreće svetskom tržištu, jer država (sama) ne može apsorbovati vojnu produkciju. Subimperijalizam je na delu. *To je suština modela kapitalističke reprodukcije savremenog Brazila.* Sadašnja kriza zaoštrava stepen eksploatacije, javljaju se nove protivrečnosti među klasama i slojevima stanovništva, naročito onima koje je sistem do sada privilegovao. To su srednji slojevi i sitna buržoazija, koja ne »profitira« od rasta teške industrije. A to sve stvara režimu vojne dominacije probleme političke prirode. »Degradacija uslova života, rea-

[18] Theotonio dos Santos, *Imperialismo y Dependencia,* cit. izd., str. 446.

Digitized by Google

govanje srednjih slojeva i sitne buržoazije na takav položaj — osnovni su faktori sadašnje političke nestabilnosti Brazila«, piše Marini. *Znači, klasna se borba zaoštrava,* ali se stiču i novi uslovi emancipacije naroda.

Kritika latinskoameričkog desaroljističkog modela kapitalizma, koja je sprovedena teorijom zavisnosti, pored svog nespornog misaonog prodora u nove uslove i način funkcionisanja savremenog kapitala, ispoljava i neka ograničenja metodološkog karaktera. Ona još nije zaokružena misaona celina. U njoj *kategorija zavisnosti dominira nad kategorijom socijalne eksploatacije, a položaj nacije nad položajem klase,* i, u celini gledano, u njoj *strukturalno preovlađuje nad istorijskim.* Teoriji zavisnosti nedostaje onaj prilaz koji sjedinjuje problem klasnog, međunarodnog i nacionalnog. Njega daje E. Kardelj u *Istorijskim korenima nesvrstavanja:*

»Čitav taj arsenal savremene politike sa pozicija dominantne ekonomske i političke snage danas nazivamo neokolonijalizmom i hegemonizmom, što je, u stvari, preobraženi vid imperijalizma. Time ne želim da kažem da se u svetu nije ništa promenilo u progresivnom smislu niti da je snaga imperijalizma danas ista kao što je bila juče. Naprotiv, svet je poslednjih godina doživeo prelomne progresivne istorijske preobražaje...« »Ali politika imperijalističkog potčinjavanja naroda i poznati obimni arsenal sredstava te politike još uvek su snažno prisutni. Njih pojačava i specifična logika blokovske konfrontacije... A upravo zbog svega toga naše vreme obiluje takvim pojavama kao što su: nametanje ekonomske zavisnosti i sticanje ekonomskih i drugih prednosti u pogledu kapitala i razvoja tehnologije, što naročito olakšava postojanje jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja; ekonomski i politički pritisci; stvarni ili navodni zajednički odbrambeni interesi, u ime kojih se često nameću i drugi interesi; mešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja...« (str. 27).

U pravu je Augustin Kueva[19] kada kaže da je posledica ograničenosti teorije zavisnosti krajnje leva pozicija koja ne odgovara realnoj revolucionarnoj i progresivnoj borbi. Iz nje je proizlazila i podrška radikalnom obračunu u društvu, čiji su nosioci bili socijalno izolovani, »fokistički«, idejno nepripremljeni za potrebu usvajanja novih uslova klasne borbe u širokoj socijalnoj osnovi društva. Njihov dosadašnji neuspeh leži i u tome što nisu shvatili da su novi uslovi doneli kako novu socijalnu i političku strukturu tako i konstrukciju svesti, nov odnos snaga i političkog ponašanja velikih društvenih grupacija. U te je uslove, sagledavajući svetsku celinu kapitalističkih protivrečnosti, duboko prodrla misao E. Kardelja i izvanredno zasnovano pokazala kako se rađa otpor i kako se, »više nego ikada u istoriji klasni i nacionalni interes radnika najneposrednije povezuje...«, javlja snažan pokret emancipacija nacije, pojava i razvoj politike nesvrstavanja. Tek tu, u stvari, dolazimo do prave kritike teorije zavisnosti sa aspekta istorijskih uslovljenosti.

[19] Augustion Cueva, *Las categorias del desarrollo economico y la investigación en las Ciencias Sociales,* UNAM, Mexico, 1976.

Digitized by Google

Aleksandar M. Vacić

Osnovi sticanja dohotka u socijalističkoj samoupravnoj privredi

U kružnom kretanju privrede, čija spoznaja čini epohu u razvoju ekonomske misli[1], proizvodnja, raspodela (u uslovima robne privrede i razmena) i potrošnja predstavljaju osnovne momente kroz koje privredni proces neprekidno struji. Ova opšta zakonitost važi i za socijalističku samoupravnu privredu, odnosno sistem udruženog rada, kako se ona u Jugoslaviji često označava, iako te dve stvari nisu u svemu identične.[2] Pošto se pri tom privredni proces,

[1] Ideja kružnog toka, kao predstave koja najviše odgovara privrednom procesu, u razvijenom obliku prvi put je izložena u poznatoj Keneovoj *Ekonomskoj tablici* (F. Quesnay, *Tableau économique avec son explication*, 1758), iako s dosta netačnim predstavama o sadržini i strukturi privrednog procesa.

U celovitom obliku, iako na visokom stupnju apstrakcije, ova ideja je primenjena u Marksovim shemama društvene reprodukcije, u kojima je privredni život prikazan kao kružno kretanje između dva odeljka društvene reprodukcije.

Kružni oblik privrednog procesa, najzad, izražen je i u input-output tabeli, čiji matrični oblik predstavlja svojevrsnu kombinaciju translatornog i kružnog kretanja, kojim se, u stvari, privredni proces i može najtačnije izraziti.

[2] Na ovu okolnost ukazao je još davno V. Vlahović: »Često upotrebljavamo termin udruženi rad. Morali bismo se razjasniti. Jer pod tim terminom može da se krije i nerazumijevanje. U nas se vodi bitka

Digitized by Google

budući da ima robni oblik, razdvaja na dva osnovna toka, materijalni i nominalni, koji teku uporedo, ali u suprotnim smerovima, celina društvene reprodukcije na nominalnom planu može se izraziti kao jedinstvo svih tokova kroz koje prolazi vrednost proizvedenih dobara i izvršenih privrednih usluga. U okviru tih tokova sticanje dohotka predstavlja jedan od procesa, koji se logički može uzeti kao početak, odnosno osnova ostalih, iako je, s obzirom na kružni karakter privrednog procesa, istovremeno i njihov rezultat, odnosno proizvod. Ove aksiomatske istine uzimamo za pretpostavku razmatranja osnova, odnosno, kako bi tačnije bilo reći, načina sticanja dohotka u socijalističkoj samoupravnoj privredi.

1. Opšti osvrt na osnove (načine) sticanja dohotka

Prema članu 60. Zakona o udruženom radu, radnici osnovne organizacije — jer je ona subjekt sticanja dohotka — stiču dohodak iz ukupnog prihoda koji osnovna organizacija ostvari: (1) prodajom proizvoda i usluga na domaćem i inostranom tržištu, odnosno u okviru organizacije udruženog rada; (2) učešćem u zajednički ostvarenom dohotku po osnovu udruživanja rada i sredstava; (3) slobodnom razmenom rada; (4) na ime kompenzacije, regresa, premije, dotacije i po drugim osnovama utvrđenim zakonom ili samoupravnim sporazumom, odnosno ugovorom u skladu sa zakonom. Odredbe ovog člana u nešto izmenjenom obliku sadrži i član 5. Zakona o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka.

Kakvo je značenje svih ovih osnova? Načelno posmatrajući, zakon sve ove osnove smatra ravnopravnim, što znači da se prihod koji osnovna organizacija ostvaruje po svakom od ovih osnova tretira na isti način i u celini uključuje u njen ukupni prihod. Pojedinačno značenje ovih osnova, odnosno načina sticanja prihoda (dohotka), međutim, nije isto, ni kvantitativno (po obimu prihoda, odnosno dohotka koji se putem njih ostvaruje), ni kvalitativno (po načinu uređivanja međusobnih odnosa zainteresovanih organizacija udruženog rada). Zato se oni moraju najpre identifikovati.

Najznačajnije su, naravno, kvalitativne razlike. *Prodaja proizvoda i usluga* koje osnovna organizacija sama ostvari, na primer, može se oceniti kao klasičan, odnosno tipičan način sticanja dohotka (prihoda), jer se može sresti u svakoj robnoj privredi. Iako se osnovne organizacije u pogledu cena mogu i ovde dogovarati, rizik za realizaciju proizvoda i usluga ovde svaka osnovna organizacija snosi sama, a njihovi međusobni odnosi se javljaju kao tržišni, odnosno kupoprodajni.

---

za udruživanje rada. Istorijski gledano, tek smo počeli da udružujemo rad. A u našim dokumentima, i kad pišemo i kad govorimo, govorimo o udruženom radu kao svršenom činu. A to je veoma teška bitka i trajaće još dugo vremena« (V. Vlahović, »Borba«, 1. januar 1973, str. 8).

Digitized by Google

Slobodna razmena rada je specifičan osnov, odnosno način sticanja dohotka, koji važi za organizacije udruženog rada u oblasti društvenih (neprivrednih) delatnosti. Uključivanje slobodne razmene rada u jedan od četiri ravnopravna načina sticanja dohotka pokazuje da je položaj ljudi i organizacija u neprivrednim delatnostima u načelu isti, odnosno ravnopravan s položajem ljudi, odnosno organizacija, u privrednim delatnostima.

Kompenzacije, regresi, premije i slično su prihodi koje organizacija ostvaruje ako su joj merama ekonomske politike ili na drugi način otežane ili ograničene mogućnosti sticanja dohotka (prihoda) ili ako društvo želi da poveća potrošnju njenih proizvoda ili na drugi način podstakne njenu delatnost. Postojanje ovog osnova pokazuje da se u Jugoslaviji tržište ne idealizuje i da društvo može, ako je potrebno, u većoj ili manjoj meri da modifikuje i ograniči njegovo delovanje. Ovaj osnov, ipak, ne predstavlja neku bitnu novinu, jer je postojao i pre Zakona o udruženom radu, a u većoj ili manjoj meri i u drugim privredama.

Udruživanje rada i sredstava i sticanje dohotka učešćem u zajednički ostvarenom dohotku, koji se putem njega realizuje, zajedno sa slobodnom razmenom rada, predstavlja, tako, glavnu novinu koja je u jugoslovenski privredni sistem uvedena Zakonom o udruženom radu.

Pre nego što se kaže šta je zajednički ostvaren dohodak, neophodno je reći kako se do njega došlo.

Iskustvo je pokazalo da se u uslovima socijalističke robne proizvodnje raspodela prema radu može ostvariti samo ako se očuva društveni tretman dohotka u organizacijama udruženog rada. U jednom dosta dugom periodu, praktično sve do ukidanja kamate na poslovni fond (1971)[3], on se tumačio tako što u dohotku, pored osnovne organizacije (radne organizacije), pored nje same, učestvuje i društvo u celini, na sadašnjoj etapi — država. Ustavom iz 1974. godine, međutim, takvo tumačenje je odbačeno, jer je, u krajnjoj liniji, takvo učešće rezultat nekog višeg prisvajanja sredstava za proizvodnju u odnosu na ono koje se ostvaruje u organizaciji udruženog rada i, što je bitno, nije zasnovano na radu. U kasnijoj etapi društveni karakter dohotka se tumačio tako da neko drugi treba da odredi pravila po kojima se dohodak raspoređuje na različite namene, kako je i učinjeno društvenim dogovorima o raspodeli dohotka 1972, kada su ta pravila zajedno utvrđivala izvršna veća, republička veća sindikata i republičke komore. Pošto po Ustavu iz 1974. odnosi organizacija ne mogu da se regulišu neposredno društvenim dogovorima, postavilo se pitanje kako u novim uslovima obezbediti društveni karakter dohotka.

Zakon o udruženom radu to čini na dva načina. S jedne strane, to su principi raspoređivanja dohotka; do neposrednih pravila

[3] Kamata na poslovni fond, iako će se uskoro navršiti decenija od njenog ukidanja, ostaje predmet rasprava među jugoslovenskim ekonomistima. Za jednu od poslednjih videti: »Ekonomist«, Zagreb, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

svojim sopstvenim sporazumima dolaze same organizacije udruženog rada; s druge strane, to je drugačije, šire poimanje samog sticanja dohotka. Prateći iskustvom stečena saznanja o tome da pravila raspoređivanja dohotka, i kad bi bila idealna, ne mogu otkloniti sva odstupanja i slučajnosti u sticanju dohotka, Zakon postavlja udruživanje rada i sredstava i zajednički ostvaren dohodak kao novu mogućnost za sticanje dohotka. Respektujući tržište, da bi mu se lakše prilagodile i izdržale njegove oscilacije, drugim rečima, organizacije udružuju rad i sredstva, tim putem zajednički stiču dohodak i, raspodeljujući ga u skladu s međusobno utvrđenim pravilima, stiču svaka sopstveni dohodak. U zavisnosti od zajednički procenjenih potreba dohodak se raspodeljuje na različite namene i u skladu s njima troši.

To je, najjednostavnije rečeno, ono što Zakon predviđa: dohodak je društven, ali ne u tom smislu da, pored osnovne organizacije, još neko učestvuje u njegovoj raspodeli, već po tome što se stiče, deli i, u krajnjoj liniji, upotrebljava, odnosno troši onako kako nalažu stvarne zavisnosti među organizacijama u njegovom stvaranju. Povezivanje stvaranja dohotka (udruživanje rada i sredstava) s njegovim sticanjem, raspoređivanjem i trošenjem zato i jeste jedna od bitnih novina sadržanih u Zakonu o udruženom radu.[4]

Sam zajednički ostvaren dohodak javlja se u dve varijante — kao zajednički ostvaren prihod (kad dve osnovne organizacije udružuju svaka i rad i sredstva, odnosno organizuju zajedničku proizvodnju ili neku drugu privrednu delatnost) ili kao zajednički dohodak (kad jedna organizacija udružuje rad i sredstva ili samo rad — što može biti samo prilikom osnivanja nove organizacije — a druga samo sredstva, s tim što druga po osnovu udruženih sredstava ima pravo na učešće u dohotku prve). Njihovi su opšti principi, razumljivo, zajednički.[5] Štaviše, može se uzeti da je drugi

---

[4] Na ovu karakteristiku udruživanja rada i sredstava ukazao je u svom referatu na IX susretu »Crveni barjak« u Kragujevcu T. Vlaškalić: »Sistem dohodnih odnosa, a u tom okviru i udruživanje rada i sredstava, šira povezivanja udruženog rada u novi sistem planiranja, zasnovani na dohodnim vezama, mogu da stvore uslove za normalno, bez većih poremećaja, funkcionisanje proširene društvene reprodukcije.

Dohodne veze, kao smer udruživanja i stvaranja manjih ili većih reprodukcionih celina, sadrže u sebi, između ostalog, logiku usklađenog razvoja svih delova tih celina, logiku interesa za korišćenje kapaciteta svih delova date celine, argumente za izbor prioriteta i utvrđivanje redosleda u razvoju, argumente za udruživanje akumulacije i za zajednička ulaganja, i slično« (T. Vlaškalić, *Samoupravno udruživanje rada i sredstava*, »Samoupravljanje«, Beograd, br. 3/1977, str. 23).

[5] Na ovaj moment izričito ukazuje E. Kardelj: »Sa stanovišta karaktera i reprodukovanja samoupravnih društveno-ekonomskih i proizvodnih odnosa, po mom mišljenju, uopšte nema razlike između učešća u zajedničkom dohotku i učešća u zajedničkom prihodu, osim što će drugi način učešća češće dolaziti u obzir tamo gde dve ili više osnovnih organizacija udruženog rada udružuju ne samo svoja sredstva, nego i svoj živi rad, to jest svoj proizvod« (E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad, Brionske diskusije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 81).

Digitized by Google

slučaj — udruživanja rada i sredstava na osnovama zajedničkog dohotka, izveden iz prvog, udruživanja rada i sredstava na osnovama zajedničkog prihoda. Zato naše razmatranje pojedinih osnova sticanja dohotka upravo od njega i počinje, pošto detaljnija analiza sticanja dohotka prodajom proizvoda i usluga i po osnovu kompenzacija, premija, regresa i slično, s obzirom na namenu ovog rada, nije neophodna.

Pre nego što to učinimo, međutim, neophodno je napomenuti da je, kvantitativno posmatrano, prodaja proizvoda i usluga koje osnovne organizacije same ostvare i danas najrašireniji način (osnov) sticanja dohotka, da po obimu, zatim, dolazi slobodna razmena rada (u meri u kojoj su odnosi privrede i neprivrede to stvarno postali, o čemu će kasnije biti više reči), onda udruživanje rada i sredstava i, na kraju, primanja po osnovu premija, kompenzacija, regresa i slično.

2. Sticanje dohotka učešćem u zajedničkom prihodu

Da bi se udruživanje rada i sredstava na osnovama zajedničkog prihoda moglo u celini sagledati, moraju se obuhvatiti tri kompleksna pitanja: uslovi za privređivanje dve osnovne organizacije ili više njih na takav način, načela raspodele i merila raspodele zajedničkog prihoda.[6]

a) *Uslovi za privređivanje na bazi zajedničkog prihoda* su brojni i različiti, ali im je ishodište, i nalazi se, u činjenici da organizacije koje na ovakav način udružuju rad i sredstva zajednički proizvode izvesna materijalna dobra ili zajednički pružaju određen krug usluga.

Tako posmatrajući stvari, jasno je da nema stabilnog privređivanja na bazi zajedničkog prihoda ako organizacije udruženog rada nisu obezbedile: (1) zajednički plan ili bar usaglašenu razvojnu, odnosno godišnju poslovnu politiku; (2) usaglašene tehničke standarde i tehnologiju proizvodnje u okviru zajedničkog rada; (3) dogovorene normative utroška materijala i radne snage po jedinici proizvoda, kao i dogovoren način obračunavanja amortizacije; (4) dogovoren i pravno uređen način uspostavljanja odnosa, prava i obaveza sa trećim licima, odnosno svim poslovnim partnerima izvan kruga učesnika u zajedničkom radu; (5) unapred dogovoren način za pripremu i blagovremeno donošenje odluka značajnih za zajednički rad i (6) unapred utvrđene uslove i način izlaska učesnika iz zajedničkog rada, jer on, čak i ako je zasno-

[6] U članovima 68, 69, 70. i drugima Zakon o udruženom radu govori o *raspoređivanju* (a ne raspodeli) zajedničkog prihoda. Prema našem mišljenju, ovde je pojam *raspoređivanje* upotrebljen pogrešno, jer se njime u ekonomskoj nauci označava proces u kojem se određuju različite namene nekog dohotka, dok se pojam raspodela koristi ako se dohodak (odnosno prihod) deli između više subjekata, kako je ovde upravo slučaj. Pošto je usvajanjem Zakona to postao tehnički termin, mi ćemo, ipak, koristiti oba pojma.

Digitized by Google

van na neodređeno vreme, ne mora trajati večito, odnosno može za neku učesnicu pre ili kasnije prestati da bude privlačan. Da bi se zaštitio zajednički rad, mora se znati kako se iz njega može izaći bez štete po ostale.

Navedeni uslovi za privređivanje na bazi zajedničkog prihoda toliko su logični i normalni da se može postaviti pitanje čemu njihovo isticanje, pogotovo ako to nisu svi, nego samo oni najneophodniji. Smisao njihovog isticanja, međutim, sasvim je lako objasniti. Poznavanje uslova za privređivanje na bazi zajedničkog prihoda neophodno je najpre radi toga da bi organizacije koje žele da na takav način udružuju rad i sredstva znale šta sve treba da preduzmu da ono bude uspešno, jer njihova želja da tako čine, jednako kao i opštedruštveno nastojanje da se ovakav vid udruživanja rada i sredstava što više proširi i intenzivira, ni izdaleka nisu dovoljni. Za to je neophodan obiman, sistematski i najmanje višemesečni, a često i višegodišnji, organizovan rad svih zainteresovanih organizacija. I drugo: sve organizacije koje su već udružile rad i sredstva na ovakav način, a neprestano se suočavaju s različitim teškoćama, uključujući i sporove o raspodeli zajedničkog prihoda, treba da provere da li su ispunjeni svi navedeni uslovi. Većina teškoća, problema i sporova najčešće potiče otuda što neki od navedenih uslova nisu ispunjeni, te stoga treba preduzeti sve što je neophodno da se oni što pre obezbede, makar to zahtevalo velike napore i tokom dužeg vremena.

b) *Načela raspoređivanja zajedničkog prihoda* imaju slično značenje kao i uslovi za privređivanje na njegovim osnovama. U članu 68, naime, Zakon o udruženom radu dosta detaljno nabraja šta sve treba da sadrži samoupravni sporazum o udruživanju rada i sredstava na osnovama zajedničkog prihoda, ali o samoj njegovoj raspodeli, odnosno raspoređivanju ne kaže gotovo ništa, odnosno sadrži svega šest reči, od čega jedno *ili* i jedno *i* (»cene Ili drugi osnovi i merila«). To znači da organizacije koje zajednički rade treba same da odrede osnove i merila za raspodelu, odnosno raspoređivanje zajedničkog prihoda. Već dosadašnja praksa pokazuje da to nije nimalo jednostavno i da među organizacijama koje na ovaj način udružuju rad i sredstva povodom raspodele zajedničkog prihoda izbijaju brojni sporovi. Upravo to i dokazuje da se utvrđivanju osnova i merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda ne sme prići bez izvesnih prethodnih priprema, među kojima je najznačajnije utvrđivanje načelâ na kojima ova merila moraju počivati. Jer tim načelima Zakon o udruženom radu posvećuje dosta odredbi, te njihovo logično primenjivanje može mnogim organizacijama pomoći da ne rasipaju snage i vreme u praznom i neprincipijelnom međusobnom ubeđivanju, kao i sprečiti inače lako moguće i česte sporove.

Posmatrana kao celina, načela raspoređivanja zajedničkog prihoda mogu se primeniti na šest bitnih tačaka.

1) Zajednički prihod mora se u celini raspodeliti među osnovnim organizacijama koje su učestvovale u njegovom stvaranju

Digitized by Google

(što znači da u njegovoj raspodeli niko drugi ne može učestvovati u istoj ravni sa njima), i to srazmerno doprinosu koji je svaka od njih dala ostvarivanju tog prihoda svojim tekućim i minulim radom. Ovaj princip odnosi se na zajednički ostvaren dohodak kao opšti pojam za vrednosni rezultat udruživanja rada i sredstava, pa zato važi i za zajednički prihod. Sa izvesnim modifikacijama, o kojima će kasnije biti reči, naravno, taj princip važi i za udruživanje rada i sredstava na osnovama zajedničkog dohotka.

2) Raspoređivanje, odnosno raspodela zajedničkog prihoda mora poći od cena proizvoda i usluga koji su rezultat zajedničkog rada. Sve činjenice koje se tiču pojedinačnih troškova organizacija-učesnica u zajedničkom radu, koliko god bile značajne, imaju samo relativan značaj. Drugim rečima, nisu elementi za utvrđivanje cena zajedničkih proizvoda i usluga, već, naprotiv, mogu biti samo elementi relevantni za raspodelu, odnosno raspoređivanje zajedničkog prihoda i dohotka sadržanog u njemu. Početna apsolutna veličina raspodele jeste eksterno data cena zajedničkih proizvoda i usluga. Ta eksterno data cena može biti tržišna cena u bukvalnom smislu reči, može biti dogovorena cena, može biti fiksna cena, ako je društvo tako određuje. Ma kakva bila, ona je za sve organizacije povezane zajedničkim prihodom činjenica koju moraju da respektuju. Ovu okolnost treba istaći zbog toga što će se mnoge organizacije koje žele da posluju na ovaj način naći u situaciji da je zbir njihovih trenutnih individualnih cena veći od cene zajedničkog proizvoda, odnosno usluge. Uz sve razumevanje za razloge zbog čega je tako, eksterna cena zajedničkih proizvoda i usluga je početna gornja granica, u koju se svi moraju uklopiti.

3) Cenama ili drugim osnovima i merilima po kojima se raspodeljuje zajednički prihod moraju se uzimati u obzir eksterne (tržišne ili druge) cene proizvoda i usluga u međusobnom prometu, ali, po našem mišljenju, ne može se i ne sme sve na njih svoditi.[7] Ustanovimo razliku. Jedno su zajednički proizvodi ili usluge. Tu je eksterna cena zakon. Cene proizvoda i usluga u među-

[7] Na ovakav odnos internih cena kao merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda i eksternih cena istih proizvoda i usluga, posebno na neophodnost njihovog dugoročnog ujednačavanja, ali svesno i postepeno, a ne stihijski i trenutno, ukazuje Ž. Papić:

»Između različitih proizvođača, van i unutar konkretnog reprodukcionog niza iste upotrebne vrednosti, postoji tendencija svođenja utrošenog rada na društveno potreban rad. Reč je o tendenciji koja nema oblike tržišnog automatizma i koja se ne realizuje stihijski i »trenutno«, već o tendenciji — dugoročnom procesu upoređivanja i svesnim aktivnostima da se utrošeni rad dovede najmanje na meru društveno potrebnog. Sama priroda reprodukcione povezanosti isključuje mogućnost »trenutnog« tržišnog automatizma, kao što ne podnosi duže trajanje većeg utroška rada (tj. manje produktivnosti) »svog člana« u odnosu na društveno potreban. Naravno, samoupravno udruživanje rada znači i to da produktivnost jednog »člana« u reprodukcionom nizu nije samo njegov problem, već iz obilja sasvim konkretnih, ekonomskih razloga, problem i »drugih«, te da postoji jedinstvo interesa unutar niza za unapređivanje produktivnosti rada konkretnog »člana« (Ž. Papić, *Dohodak kao osnovna društveno-ekonomska kategorija pla-*

Digitized by Google

sobnom prometu, međutim, mogu i moraju poći od tih cena, ali ne bi trebalo da se svedu na njih. Obrazloženje je jasno. Ako se ostane na eksterno datim cenama proizvoda i usluga u međusobnom prometu, onda, u stvari, nema nikakvog zajedništva. Prevedeno na najneposredniji jezik — zbir eksterno datih cena za proizvode i usluge u međusobnom prometu biće uvek veći od cene zajedničkih proizvoda i usluga, isto onako kao što bi se, kada bi se kupovali zasebno gume, šasija, motor i sve ostalo, dobila cena koja je neuporedivo veća od cene automobila. Zato u raspodeli zajedničkog prihoda organizacije mogu poći od eksterne cene proizvoda i usluga u međusobnom prometu, ali se njihovi odnosi ne bi smeli na njih svesti. Razlozi zbog kojih se od njih odstupa su različiti, ali je njihova osnova — usklađeno reagovanje na tržište zajedničkih proizvoda i usluga — ista, pa se zato čini da je to gotovo aksiomatski jasno.

4) Merila raspodele zajedničkog prihoda moraju unapređivati razvoj zajedničke privredne delatnosti. Trenutna situacija može zahtevati da se nekome priznaju i znatno povoljniji uslovi od eksternih cena njegovih proizvoda i usluga. Ali se raspodelom zajedničkog prihoda ne može ničija delatnost trajno prihvatiti na nivou koji je neracionalan. Sva merila moraju biti takva da obezbeđuju razvoj zajedničke delatnosti.[8]

5) Merila koja se primenjuju moraju pružiti uslove za stabilan razvoj, što znači da moraju biti data za duži period, prema mišljenjima jednog broja ekonomista, i prema članu 69. Zakona, po pravilu, bar za period srednjoročnih razvojnih planova. Slédeći taj princip, merila za raspodelu zajedničkog prihoda koja su utvrđena sporazumom sa stanovišta strukture treba da budu stabilna, s tim što se u njih unose elementi koje daje spoljno tržište i, tako, kao proizvod između tehničkih normativa i promenljivih tekućih cena, dobiju relativni odnosi koji mogu biti elastični. To, najzad, nije nikakva promenljivost, to je, u stvari, stalnost merila uz promenljivost eksternih činjenica koje se kroz njih propuštaju. Ali i sama merila se s vremena na vreme moraju podvrći reviziji, na osnovu rezultata stečenih sopstvenim i tuđim iskustvom. Zato je u sporazumima o udruživanju rada i sredstava najbolje predvideti rok unutar kojeg merila za raspodelu, odnosno raspoređivanje zajedničkog prihoda važe kako su utvrđena, pošto se inače može desiti da organizacije neprestano o njima raspravljaju. Kada su ona data, to jest kada se sopstveni dohodak ne može povećavati na račun tuđeg, tada svaka organizacija mora povećavati svoj dohodak boljim radom, a to i jeste cilj udruživanja rada i sredstava. Kada predviđeni rok istekne, na osnovu činjenica, merila se mogu

---

niranja, u knjizi: *Samoupravno planiranje u udruženom radu*, zbornik referata i dokumenata za susret samoupravljača '79, Novi Sad, 27. juna 1979, str. 10).

[8] Na ovaj moment naročito ukazuje E. Kardelj, navedeno delo, str. 85—86, čiji su stavovi u tom pogledu (kao i mnogi drugi), s izvesnim jezičkim izmenama, gotovo integralno uključeni u član 69. Zakona o udruženom radu.

Digitized by Google

u ponečemu i promeniti, ali uvek tako da podstiču i zajednički rad i individualnu ekonomiju rada i sredstava svake organizacije.

6) Najzad, vreme raspodele zajedničkog prihoda treba da prati vreme njegovog sticanja, što znači da se zajednički prihod raspodeljuje privremeno neposredno po ostvarivanju (u roku od tri dana), a konačno po isteku kalendarske godine u kojoj je ostvaren.

Iako izgledaju uopšteni, izloženi principi veoma su važni za utvrđivanje merila za raspodelu zajedničkog prihoda, jer određuju okvir u kojem se ona moraju tražiti, eliminišući unapred sve jednostrane i nenačelne zahteve koji se inače redovno javljaju u praksi. Štaviše, ako su ispunjeni uslovi za zajednički rad i ako su organizacije saglasne u pogledu principâ na kojima će se zajednički prihod raspodeljivati, izbor merila može biti i stvar dogovora, jer se približno isti rezultati mogu postići različitim merilima raspoređivanja, odnosno raspodele. I obrnuto: ako nema uslova za zajednički rad ili ako se organizacije ne slažu ni oko načelâ raspoređivanja zajedničkog prihoda, nikakva merila ne mogu pomoći, jer su problemi koji postoje dublji, odnosno složeniji od izbora merila. Upravo zato su i nerealna očekivanja — ponegde i zahtevi — da se nađu, a zatim društveno propišu neka opšta, jedinstvena merila za raspodelu zajedničkog prihoda. Takva očekivanja posledica su neshvatanja prirode udruživanja rada i sredstava, a delom i socijalističkog samoupravnog privrednog sistema u celini, jer smisao udruživanja rada i sredstava i jeste u tome da organizacije, rukovodeći se zajedničkim interesima, same uređuju svoje međusobne odnose. Upravo zato zakon i ne propisuje merila, već samo određuje načela na kojima moraju počivati, ostavljajući organizacijama potpunu slobodu da odluče koja će i kakva merila izabrati.

c) *Merila za raspodelu, odnosno raspoređivanje zajedničkog prihoda* mogu se razmatrati dvojako — društveno-ekonomski i organizaciono-tehnički.

Društveno-ekonomski posmatrajući, merila za raspodelu zajedničkog prihoda moraju se utvrđivati u skladu s opštim obeležjima socijalističkog samoupravnog privrednog sistema. Tako posmatrajući, pošto se delatnost osnovnih organizacija zasniva na udruženom radu radnika društvenim sredstvima za proizvodnju, koja predstavljaju njihov i društveni minuli rad, merila za raspoređivanje, odnosno raspodelu zajedničkog prihoda moraju biti takva da podstiču ekonomiju kako tekućeg tako i minulog rada. Upravo zato Zakon o udruženom radu u članu 6. predviđa:

»Učešće u zajednički ostvarenom dohotku radnici u osnovnim organizacijama koji udružuju rad i sredstva ostvaruju prema doprinosu koji su svojim tekućim i minulim radom dali ostvarivanju tog dohotka, a po osnovama i merilima koja utvrde samoupravnim sporazumom o udruživanju rada i sredstava.« (Pošto je zajednički ostvaren dohodak pojam kojim se obuhvataju i zajednički prihod i zajednički dohodak, to ova odredba, kako smo već pomenuli, va-

Digitized by Google

ži i za zajednički dohodak, kao drugi modalitet udruživanja rada i sredstava.)

U javnoj diskusiji o Nacrtu zakona o udruženom radu takvo utvrđivanje opšteg osnova za raspodelu zajednički ostvarenog dohotka izazivalo je ponegde nedoumice, utoliko što se postavljalo pitanje da li minuli rad kao osnova za učešće u raspodeli zajednički ostvarenog dohotka ne predstavlja negaciju raspodele prema radu. Teorijski posmatrano, na to pitanje mora se odgovoriti odrečno, i to iz najmanje tri razloga:

1) Princip raspodele prema radu odnosi se na raspodelu fonda lične potrošnje, odnosno sredstava za život, a kod zajednički ostvarenog dohotka reč je o dohotku kao celini, tako da su u pitanju različiti objekti raspodele.

2) Raspoređivanjem zajednički ostvarenog dohotka među organizacijama udruženog rada dohodak ne menja svoj društveni status, jer je on pre raspodele bio u društvenoj svojini i posle raspodele ostaje u njoj, pošto su i jedna i druga (i sve ako ih ima više) organizacija ćelijski oblici samoupravno udružene privrede, tako da je u tom raspoređivanju reč o raspodeli unutar društvenog sektora, a ne između njega i individualnog. Drugim rečima, u odnosu na raspodelu prema radu ovde su u pitanju i različiti subjekti, a ne samo objekt.

Ako se na raspodelu zajedničkog dohotka gleda kao na raspodelu između dve osnovne organizacije udruženog rada ili više njih, onda je po prirodi osnovne organizacije, kao proizvodno izdiferencirane i društveno relativno samostalne privredne jedinice čiji se rezultati rada mogu potvrditi kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji, nužno da se kao osnov raspodele uzmu i tekući i minuli rad, odnosno ukupan rad kojim ona doprinosi zajedničkoj proizvodnji. U protivnom, ako bi se zajednički dohodak raspoređivao samo prema tekućem radu, organizacije ne bi vodile računa o ekonomiji minulog rada, a to bi, opet, bilo suprotno ne samo njihovim pojedinačnim interesima (potrebi da obnavljaju i proširuju materijalnu osnovu svoje delatnosti), već i interesima cele društvene privrede, odnosno ukupno udruženog rada.

Sve u svemu, raspodela zajednički ostvarenog dohotka uopšte i zajedničkog prihoda prema doprinosu koji je svaka organizacija udruženog rada dala svojim ukupnim, tekućim i minulim radom je legitiman osnov koji proističe iz karaktera privrednog sistema kao socijalističke samoupravne robne privrede. To, razumljivo, ne znači da organizacija može dohodak koji je prisvojila po osnovu minulog rada proizvoljno upotrebljavati, odnosno, u krajnjoj liniji, upotrebiti isključivo za lične dohotke. Ovo ograničenje, međutim, nije specifično za dohodak stečen učešćem u zajednički ostvarenom dohotku, odnosno zajedničkom prihodu, jer ono važi i za dohodak koji je organizacija udruženog rada stekla sama, to jest realizacijom sopstvenih proizvoda i usluga, a ne po osnovu udruživanja rada i sredstava s drugim organizacijama udruženog rada.

Digitized by Google

U tome je, najzad, i značaj udruživanja rada i sredstava kao osnova za sticanje dohotka, jer ga Zakon o udruženom radu ne tretira kao nešto izuzetno, već kao sasvim normalan, jednak sa drugim osnovama za sticanje dohotka.

Izjednačujući dohodak stečen učešćem u zajednički ostvarenom dohotku sa svim ostalim osnovama, Zakon ne samo po definiciji, već i operativno, po dohotku koji se priznaje kao njen, tretira osnovnu organizaciju udruženog rada kao integralni deo ukupne samoupravne udružene privrede. Time on orijentiše organizacije udruženog rada na to da u izboru optimalnih privrednih projekata ne ostaju u sopstvenim okvirima, već da posmatraju šire privredne i društvene potrebe i da raspoloživi minuli i tekući rad angažuju tamo gde on može dati najveći zajednički efekt, to jest najveći dohodak, pošto će samo tako stvoriti najveći dohodak za društvo kao celinu i istovremeno svaka pojedinačno steći najveći dohodak.

3) Legitimnost minulog rada kao osnov za učešće u raspodeli zajednički ostvarenog dohotka, najzad, ogleda se u tome što minuli rad u tom svojstvu deluje i kad organizacija prodaje svoje proizvode i usluge. Pošto se proizvodi i usluge ne prodaju po svojim individualnim vrednostima (količina rada koja je efektivno utrošena za njihovu proizvodnju, odnosno izvršenje), već po jedinstvenoj, društvenoj vrednosti (koju određuje društveno potreban rad za njihovu proizvodnju, odnosno obavljanje), a ona zavisi kako od tekućeg tako i od minulog rada, to dohodak koji svaka osnovna organizacija prisvaja zavisi od ukupne količine tekućeg i minulog rada koji angažuje u proizvodnji, kao i od njihovog međusobnog odnosa (organskog sastava proizvodnih činilaca).

Ako je minuli rad legitiman u tom obliku sticanja dohotka, onda to mora biti i u sticanju dohotka učešćem u zajednički ostvarenom dohotku, kako to Zakon o udruženom radu i predviđa. Dohodak prisvojen po tom osnovu, međutim, kao ni onaj prisvojen po osnovu tekućeg rada, ne može se proizvoljno raspodeljivati, odnosno koristiti, već se mora rasporediti na različite namene, tako da omogućava ne samo zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba proizvođača, već i obnavljanje postojećih sredstava za proizvodnju u proširenom obimu. Jedino na taj način, najzad, lične i zajedničke potrebe se u narednom periodu, na osnovu uvećanja dohotka, mogu i zadovoljavati na višem nivou, dostižući i viši stepen ličnog i društvenog standarda.

Organizaciono-tehnički izbor merila raspoređivanja zajedničkog prihoda pretpostavlja izvesna stručna ekonomska znanja kojima prosečni proizvođači ne mogu niti moraju svi raspolagati. Uprkos tome, izbor ovih merila nije osnovno, već izvedeno pitanje, jer merila moraju proisticati iz izvesnih principa, odnosno slediti društveno-ekonomsku logiku socijalističkih samoupravnih odnosa. U tom smislu, ako se prihvate izloženi principi raspoređivanja zajedničkog prihoda i njegov opšti društveno-ekonomski osnov (doprinos koji je svaka organizacija dala ostvarivanju zajednički

Digitized by Google

ostvarenog dohotka), izbor merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda može biti stvar konvencije (dogovora) zainteresovanih organizacija, čiju platformu, odnosno alternative, razumljivo, moraju pripremiti oni koji raspolažu neophodnim stručnim ekonomskim znanjima. Upravo zato Zakon o udruženom radu u pogledu tih merila zauzima uzdržan stav, ne sugerišući ni jedno merilo i čak ne navodeći sva moguća merila, odnosno zadovoljavajući se samo odredbom da se samoupravnim sporazumom o udruživanju rada i sredstava moraju utvrditi »cene ili drugi osnovi i merila po kojima se vrši raspoređivanje zajedničkog prihoda« (član 68, stav 3, tačka 1).

Uz ove prethodne napomene, kada je reč o osnovama i merilima za raspoređivanje zajedničkog prihoda, na temelju dosadašnjih iskustava u primeni Zakona o udruženom radu mogu se kao značajni izdvojiti sledeći stavovi:

1) Zakon ne pravi neku striktnu razliku između „osnova" i „merila", niti je takvu razliku do sada iskristalisala društvena praksa. Zato ćemo dalje govoriti samo o merilima, podrazumevajući pod njima ekonomsko-tehnička rešenja raspoređivanja zajedničkog prihoda, bilo da su to na jedan ili drugi način utvrđene cene ili nešto drugo.

2) Sudeći po praksi, zajednički prihod se ni u najjednostavnijem obliku udruživanja rada i sredstava ne može raspoređivati samo na osnovu jednog merila. U svim slučajevima udruživanja rada i sredstava, bez izuzetka, primenjuje se istovremeno više merila.

3) Merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda nisu istog značaja. U svakom slučaju udruživanja rada i sredstava postoje neka merila koja se mogu oceniti kao *osnovna* ili *primarna*, u tom smislu što se primenjuju prva po redu i najčešće raspoređuju glavninu zajedničkog prihoda, i *dopunska* ili *korektivna*, koja se primenjuju posle osnovnih, korigujući u većoj ili manjoj meri raspodelu zajedničkog prihoda koja bi se ostvarivala isključivom primenom osnovnih merila, i kao takva zahvataju manji deo zajedničkog prihoda.

4) Osnovna merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda mogu se kombinovati sa većim brojem dopunskih, što znači da se i dopunska mogu međusobno kombinovati. Osnovna merila, pak, primenjuju se — u odnosu na mogućnosti registrovane u praksi — alternativno, to jest u svakom slučaju udruživanja rada i sredstava po jedno osnovno. Ukoliko, izuzetno, negde ima više osnovnih merila, među njima mora biti jasno utvrđen rang, to jest redosled kojim se primenjuju, pošto inače može doći do spora o tome kako se zajednički prihod deli.

5) Zajednički prihod se ne smatra raspoređenim sve dok se ne primeni i poslednje merilo predviđeno samoupravnim sporazumom. To znači da se odnosi u raspodeli zajedničkog prihoda koji se dobijaju pre toga (na primer: samo primenom osnovnog, odnosno osnovnih merila) smatraju samo privremenim računskim

Digitized by Google

pozicijama, dok se stvarni raspored dobija tek kada se primene sva merila.

6) Kada je reč o osnovnim merilima, vodeći računa o svim prethodnim napomenama o njihovom značenju, u praksi su do sada poznate tri vrste osnovnih merila, i to:

— *Korigovane eksterne cene proizvoda i usluga u međusobnom prometu.* U skladu s ovim merilom organizacije mogu, na primer, predvideti da će neka organizacija-učesnica u zajedničkom radu sudelovati u zajedničkom prihodu s cenama svojih proizvoda i usluga koje iznose, recimo, 80% od tržišne cene tih proizvoda i usluga u Jugoslaviji, 110% berzanske cene tih proizvoda ili, pak, 70% zapadnoevropske cene tih proizvoda, odnosno usluga i slično.

— *Interne (dogovorene) cene proizvoda i usluga u međusobnom prometu,* koje se određuju tako što se za proizvode i usluge organizacija-učesnica u zajedničkom radu koje isporučuju, odnosno pružaju za zajedničke proizvode i usluge najpre utvrđuju veličine materijalnih troškova i amortizacije (prema unapred dogovorenim standardima), a zatim veličina dohotka, bilo u celini (što je, po našem mišljenju, ispravnije), bilo za elemente na koje se taj dohodak raspada (lični dohoci i zajednička potrošnja, zakonske obaveze, ugovorne obaveze, akumulacija).

— *Neposredna raspodela zajedničkog prihoda,* koja se sastoji u tome što organizacije-učesnice u zajedničkom radu unapred utvrđuju sa kojim će procentom svaka od njih sudelovati u njemu, s tim što, naravno, zbir njihovih pojedinačnih procenata mora izneti 100,0, to jest obuhvatiti celokupan zajednički prihod.

Koje će se od ovih osnovnih merila i kada primeniti zavisi delom od objektivnih okolnosti, a delom i od procena, odnosno dogovora samih organizacija. U načelu, korigovane eksterne cene mogu se primeniti samo kad postoje stabilizovana tržišta proizvoda i usluga u međusobnom prometu i kad se njihov režim ne razlikuje previše od režima cena zajedničkih proizvoda i usluga, dakle, ne uvek. Neposredna raspodela zajedničkog prihoda, sa svoje strane, može se primeniti samo ako su međusobne isporuke strogo proporcionalne (kao, na primer, kod proizvodnje automobila — jer svaki automobil ima jednu šasiju, jedan motor, četiri točka plus jedan rezervni itd.), dakle, takođe ne uvek. Tako, kao najopštiji i prirodi udružjvanja rada i sredstava verovatno najbliži tip merila ostaju interne ili dogovorene cene, iako, naravno, organizacije mogu primeniti i primenjuju i ona druga dva.[9]

7) *Dopunska merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda* mogu biti različita, a u praksi se može sresti veći broj njih. Među tim merilima, ipak, najčešća su sledeća:

— *interne kompenzacije,* kada se od neke osnovne organizacije zahteva da svoju proizvodnju ili drugu delatnost prilagodi

[9] Detaljnije o načinu utvrđivanja pojedinih merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda i njihovim relativnim prednostima i nedostacima videti: A. Vacić, *Principi i politika dohotka,* »Radnička štampa«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

zajedničkom programu izvan dogovorenih okvira i zbog toga stiče umanjeni dohodak;

— *interni egalizacioni fondovi*, kao sredstva koja se formiraju iz dohotka svih organizacija povezanih zajedničkom proizvodnjom i služe za davanje pomoći onim organizacijama koje iz objektivnih razloga dođu u situaciju da ne mogu normalno privređivati, a sastavni su deo zajedničke proizvodnje ili druge delatnosti;

— *različiti vidovi uzajamne solidarnosti*, koji se ogledaju u ujednačavanju nivoa ličnih dohodaka, udruživanju sredstava zajedničke potrošnje radi ujednačavanja nivoa zajedničkog standarda (stambena izgradnja, objekti za odmor i rekreaciju i drugo), u formiranju sredstava za prioritetno zapošljavanje radnika iz drugih osnovnih organizacija ukoliko neke od njih imaju tehnološki višak, pomoć u preorijentaciji proizvodnje i rekonstruisanja kapaciteta i drugo.[10]

Svi ovi momenti pokazuju da se u slučaju privređivanja na principima zajedničkog prihoda — polazeći od tržišta kao objektivnog okvira zajedničke delatnosti i na osnovama društvene svojine i samoupravljanja — stvaraju šira proizvodna i privredna jezgra, koja su sposobnija da planiraju svoju zajedničku delatnost i da se lakše i brže prilagođavaju dugoročnim potrebama domaćeg i svetskog tržišta, ne padajući pred svakom njegovom oscilacijom, kako se do sada često dešavalo. U tome se, najzad, i na delu potvrđuje da se socijalistička robna privreda ne razlikuje od prethodnih oblika kvantitativno, po tome što je od njih manje ili više robna, već kvalitativno, po tome što proizvodne jedinice, odnosno osnovne i druge organizacije udruženog rada imaju drugačija merila i standarde svoga individualnog i zajedničkog ponašanja.

Mislimo pri tome, pre svega, na dohodak kao osnovni motiv privređivanja, na drugačiju društvenu valorizaciju činilaca proizvodnje (sredstava za proizvodnju i radne snage), kao i na neposrednu povezanost dohotka s individualnim, zajedničkim i opštim potrebama koje se iz njega finansiraju. Pošto u uslovima samoupravnog socijalizma, drugim rečima, nije moguća kapitalizacija, odnosno prisvajanje dohodaka od svojine kao zasebnih dohodaka, a dohodak je zajednički izvor za podmirivanje svih potreba, to

[10] Merila za izražavanje solidarnosti, ipak, samo se uslovno mogu tretirati kao merila za raspoređivanje zajedničkog prihoda. Društveno-ekonomski posmatrajući, ovde radnici svake osnovne organizacije prethodno moraju znati koliko bi bilo njihovo učešće u zajedničkom prihodu na osnovu ostalih merila, jer jedino tako mogu znati da li je solidarnost o kojoj je reč umesna, i u kojem obimu. Zato je bolje da se sredstva za ove namene formiraju iz dohotka organizacija koje udružuju rad i sredstva, posle raspoređivanja zajedničkog prihoda. Takav stav ima i M. Dragović:

»Kriterijume solidarnosti ne bi trebalo primenjivati u primarnoj raspodeli, već bi sredstva za ove namene trebalo formirati iz dohotka organizacija, udruženih« (M. Dragović, *Dohodak i dohodni odnosi u Zakonu o udruženom radu*, Pravno-ekonomski centar, Beograd, 1978, str. 87).

Digitized by Google

udruženi proizvođači ne teže maksimalizaciji dohotka da bi time uvećali vrednost samu po sebi, već da bi omogućili viši nivo zadovoljavanja svojih potreba. Upravo zato zadovoljavanje zajedničkih potreba predstavlja stalni motiv organizacija udruženog rada i samih proizvođača, kojem povećanje dohotka, u krajnjoj liniji, treba i da služi.

3. Sticanje dohotka učešćem u zajedničkom dohotku

Ovim oblikom udruživanja rada i sredstava bavi se jedanaest članova Zakona o udruženom radu, od 81. do 91. Opšti principi udruživanja rada i sredstava u celini važe i ovde: ceo zajednički dohodak se mora rasporediti na osnovne organizacije koje su učestvovale u njegovom stvaranju; opšti osnov raspoređivanja tog dohotka jeste doprinos koji je svaka organizacija udruženog rada dala svojim ukupnim, tekućim i minulim radom; učešće u zajedničkom dohotku ostvaruje se na temelju merila koja utvrđuju same organizacije itd. S obzirom na to da se ovde, na jednoj strani, javljaju rad i sredstva (ili samo rad), a, na drugoj, sredstva, Zakon ovde ipak unosi izvesne dopunske odredbe, a u nekom smislu i ograničenja.

a) Zakon, pre svega, u stavovima 4. i 5. člana 82. predviđa da se iz zajedničkog dohotka moraju najpre obezbediti sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju radnicima u osnovnoj organizaciji koja se koristi sredstvima drugih osnovnih organizacija. Time se učešću u dohotku po osnovu tekućeg rada, odnosno jednom njegovom delu, daje prednost u odnosu na učešće u dohotku po osnovu minulog rada, i to u visini koju sporazumno odrede organizacije koje udružuju rad i organizacije koje udružuju sredstva — najčešće u visini njihovih prosečnih sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju po radniku, u visini istog proseka za granu, grupaciju, društveno-političku zajednicu i slično. Mislimo da je ta prednost osnovana, jer u pogledu ličnog i zajedničkog standarda obezbeđuje jednak položaj radnicima koji udružuju rad i radnicima koji udružuju sredstva, sprečavajući da se udruživanje sredstava po ovom osnovu pretvori u neku vrstu kapitalizacije sredstava na račun lične i zajedničke potrošnje radnika koji se njima koriste.

b) Radnicima koji se koriste udruženim sredstvima, s druge strane, moraju se iz zajedničkog dohotka obezbediti i »sredstva za proširenje materijalne osnove rada prema njihovom doprinosu ostvarivanju zajedničkog dohotka«. Značaj ove odredbe je fundamentalan. Ona obezbeđuje da radnici koji se koriste udruženim sredstvima u zajedničkom dohotku ne učestvuju samo do nivoa potrebnog proizvoda — odnosno lične i zajedničke potrošnje — već im obezbeđuje i učešće u raspodeli viška proizvoda stvorenog njihovim radom sredstvima koja su udružile druge organizacije. To znači da organizacija koja udružuje rad ni po načinu udruži-

Digitized by Google

vanja, ni po raspodeli zajedničkog dohotka, nije svedena na najamni položaj, već zajedno s organizacijama koje su udružile sredstva određuje način njihove upotrebe, snosi rizik za rezultate koje ostvaruje i učestvuje u raspodeli ukupnog dohotka. Zato i ovaj oblik udruživanja, iako je specifičan, karakterišu iste opšte crte kao i prethodni, o čemu će još biti reči.

c) Organizacija koja je udružila sredstva, kao svoje učešće u zajedničkom dohotku ostvarenom radom tim sredstvima u drugoj organizaciji, ima pravo na povraćaj vrednosti udruženih sredstava u iznosu koji je udružila ili u revalorizovanom iznosu, u skladu sa zakonom ili sporazumom o udruživanju, kao i pravo na naknadu za privređivanje udruženim sredstvima. I jedo i drugo, pri tome, prema stavu 2. člana 83. Zakona, »ostvaruju se u dogovorenoj srazmeri sa ostvarenim dohotkom«, što takođe pokazuje da nije reč ne samo o bilo kakvom najamnom položaju organizacije koja se koristi udruženim sredstvima, već ni o klasičnom kreditnom odnosu. Jer, ako i povraćaj udruženih sredstava i naknada za privređivanje njima zavise od ostvarenog dohotka, onako kako se sporazumom utvrdi, onda ničije učešće u dohotku nije samo po sebi garantovano, a rizik jednostran, već dohodak svih zavisi od zajedničkog dohotka. Od njegovog ostvarivanja, štaviše, zavisi i povraćaj udruženih sredstava, što takođe pokazuje da je reč o udruživanju rada i sredstava, a ne o prostom kreditnom odnosu.

Slédeći opštu osnovu ovog oblika zajednički ostvarenog dohotka, Zakon čak predviđa da se organizacija koja je udružila sredstva može odreći prava na naknadu za privređivanje udruženim sredstvima i, čak, povraćaja samih udruženih sredstava. Pošto je poslednje slučaj u kojem se jedna organizacija odriče u korist druge sredstava koja čine deo materijalne osnove njene delatnosti, Zakon predviđa da se tada u organizaciji koja se odriče povraćaja takva odluka donosi ličnim izjašnjavanjem radnika (član 85, stav 5).

d) Značajno je, najzad, da pravo na učešće u zajedničkom dohotku po osnovu udruženih sredstava ne može biti vremenski neograničeno. Prema ovom zakonu, samim samoupravnim sporazumom o ovakvom udruživanju rada i sredstava mora se predvideti rok posle čijeg isteka to pravo prestaje, bilo tako što će se ograničiti vremenom povraćaja udruženih sredstava bilo tako što će se on odrediti na neki drugi način. Pošto se upravo u vremenskoj ograničenosti učešća u zajedničkom dohotku po osnovu udruženih sredstava nalazi jedna od bitnih razlika između takvog učešća i svojinskog učešća u dohotku po osnovu sredstava, koje može biti večito, isti zakon u stavu 7. člana 85. predviđa da je protivzakonit svaki samoupravni sporazum u kojem se ne utvrđuje prestanak učešća u zajedničkom dohotku kad, u okviru tog učešća, budu vraćena udružena sredstva zajedno sa odgovarajućom naknadom.

Digitized by Google

e) I kod ovog oblika udruživanja, dakle, Zakon sledi opšte principe udruživanja rada i sredstava i zadržava opšti osnov raspodele zajednički ostvarenog dohotka — doprinos ostvaren tekućim i minulim radom svake organizacije. U pogledu merila, kao i kod prethodnog slučaja, zauzima uzdržan stav, ostavljajući samim organizacijama da utvrde i lične dohotke i zajedničku potrošnju, za koje se prioritetno izdvajaju sredstva iz zajedničkog dohotka, učešće u zajedničkom dohotku po osnovu tekućeg rada i učešće u zajedničkom dohotku po osnovu minulog rada, kao i vreme i način povraćaja udruženih sredstava. S obzirom na ono što je rečeno u pogledu privređivanja na principima zajedničkog prihoda, smatramo da je takav stav i ovde ispravan.[11]

f) Pomenimo, na kraju, zašto je ovaj oblik udruživanja značajan za privredni razvoj Jugoslavije. Do ustavnih amandmana i Ustava, čije principe Zakon o udruženom radu sledi i pretvara u operativan privredni sistem, u našoj zemlji nije postojao razrađen samoupravni mehanizam udruživanja sredstava akumulacije. Zato su na proširenu reprodukciju odlučujući uticaj imale društveno-političke zajednice, odnosno njihov izvršni aparat, s potencijalnim birokratskim tendencijama, ili banke, odnosno njihov aparat, s potencijalnim tehnokratskim tendencijama. Političkom akcijom Saveza komunista Jugoslavije od 1971. godine i narednih godina i jedna i druga tendencija su ne samo društveno identifikovane već i bitno politički potisnute. Za normalno funkcionisanje ukupne privrede na samoupravni način, međutim, to nije dovoljno. Da bi se ono obezbedilo, kao i da bi se obezbedila dominacija samoupravno udruženog rada u proširenoj reprodukciji — a još je Marks utvrdio da ko vlada proširenom reprodukcijom vlada i društvom — bilo je neophodno stvoriti operativan mehanizam samoupravne cirkulacije i udruživanja sredstava akumulacije. Jer, ako se akumulacija ne udruži, ako svaka osnovna organizacija sama investira sredstva koja je izdvojila u fondove — dve su posledice neminovne: stopa privrednog rasta biće manja od moguće (jer je akumulacija razbijena, pa ne pruža mogućnost za veće

[11] U literaturi ima mišljenja da bi mogućnosti korišćenja i jednog i drugog prava organizacije koja udružuje sredstva trebalo suziti. M. Korać, na primer, smatra da osnovna organizacija koja udružuje sredstva ne bi smela imati pravo na učešće u dohotku koji je druga organizacija ostvarila privređujući tim sredstvima, kao ni pravo na povraćaj tih sredstava, sve dok dohodak druge po radniku ne bude veći od dohotka prve po radniku. Drugim rečima:

»*Samo razlika u ostvarenom dohotku po radniku ili samo poslovni dobitak mogu biti predmet raspodele* između radnih kolektiva koji udružuju akumulaciju i odlučuju o njenoj upotrebi u cilju sticanja dohotka i novoformiranih radnih kolektiva koji korišćenjem te akumulacije u proizvodnji robe ostvaruju taj dohodak... *Ako postoji razlika u ostvarenom dohotku po radniku ili poslovni dobitak, postoje i mogućnosti za vraćanje tih sredstava zajedno sa delom dohotka koji im pripada. Ako toga nema, onda nema ni vraćanja sredstava, ni tog dela dohotka*« (M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 403, 408-409, *kurziv* M. Koraća — A. V.).

Digitized by Google

privredne zahvate), a proizvodna struktura će se iz godine u godinu obnavljati (jer se novi kapaciteti grade oko postojećih, iako su u njoj potrebne značajne promene).

Udruživanje rada i sredstava jednih i sredstava drugih organizacija udruženog rada, iz navedenih razloga, danas ima izuzetno velik značaj. Od stepena njegovog širenja bitno zavisi ne samo uspešan privredni razvoj Jugoslavije (kako po tempu tako i po strukturi), već i efikasno funkcionisanje samoupravno udruženog rada u sferi proširene reprodukcije. A to, u krajnjoj liniji, znači njegova stabilna pozicija, a na duži rok i opstanak. Pošto je, jednostavnije rečeno, koncentracija sredstava opšti zakon, koji deluje iz čisto tehnoloških razloga, ukoliko se udruživanje sredstava ne obezbedi unutar udruženog rada i na njegovim principima, ono se mora ostvariti izvan njega, na birokratskoj ili tehnokratskoj osnovi, a na duži rok ni jedna ni druga ne pružaju uslove za normalan i stabilan privredni i društveni razvoj.

Da bi ovo udruživanje bilo što šire i brže, najzad, biće neophodno da se organizacijama što pre stave na raspolaganje i operativna rešenja za različite mogućnosti udruživanja rada i sredstava, posebno merila za raspodelu zajedničkog dohotka na osnovu Zakona o udruženom radu, jer je sasvim sigurno da se one u uspostavljanju novih odnosa ne mogu u svemu brzo same snaći.[12]

4. Samoupravno regulisanje odnosa proizvodnje, prometa i sfere finansija

Institucija zajednički ostvarenog dohotka pružila je mogućnost da se u Zakonu o udruženom radu na operativan način samoupravno regulišu i odnosi između proizvodnih i prometnih organizacija, kao i jednih i drugih s bankama i drugim finansijskim organizacijama.

a) U periodu pre ustavnih amandmana u oblasti prometa stvorena su značajna sredstva i, istovremeno, zahvaljujući njegovom mestu u procesu realizacije proizvoda rada u uslovima robne privrede, snažni centri ekonomske i društvene moći. Upravo zbog njih proizvodnja je postepeno dolazila u podređen položaj, tako da je po svim pokazateljima ekonomske aktivnosti (dohodak po radniku, dohodak po sredstvima, akumulacija po radniku i drugo) počela da gubi reproduktivnu sposobnost i društveno-ekonomski uticaj.

Na temelju ustavnih amandmana, već od 1972. otpočeo je intenzivan proces kritičkog razmatranja stanja u oblasti prometa, naročito trgovine na veliko i spoljne trgovine, a uz to je učinjen i društveno organizovan napor da se delatnosti proizvodnje i pro-

[12] O operativnoj kvalitativnoj i kvantitativnoj analizi svih mogućnosti za udruživanje rada i sredstava na osnovama zajedničkog dohotka videti: A. Vacić, *Principi i politika dohotka*, »Radnička štampa«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

meta razvojno i poslovno tešnje povežu, a ekonomski postave na ravnopravnu osnovu. Na osnovu njih, iako rezultati još nisu zadovoljavajući u svemu, odnosi su postepeno počeli da se menjaju. Glavnina ovih rezultata, međutim, ostvarena je merama ekonomske politike (među kojima i privremenim zamrzavanjem marži u apsolutnom iznosu), kao i društvenim pritiskom na organizacije proizvodnje i prometa, bez odgovarajućih načelnih rešenja i bez potrebnog dugoročnog povezivanja koja bi se na njima zasnivala.

Zakon o udruženom radu ovu oblast reguliše na opštim principima samoupravnog privrednog sistema, preciznije rečeno, na principima udruživanja rada i sredstava. Pošto je u uslovima razvijene robne privrede trgovina neophodna privredna delatnost, tako da se reprodukcioni proces ne završava proizvodnjom dobara, već njihovim plasmanom, prodajom (po Marksu *salto mortale* svake robe), ovaj zakon ne traži rešenja izvan udruženog rada, u različitom ekonomsko-političkom tretmanu organizacija u oblasti prometa, već u njihovom povezivanju na osnovama udruživanja rada i sredstava. Ceo ovaj kompleks odnosa, pri tome, reguliše se u nekoliko ravni.

1) Da bi se prevazišlo postojeće stanje u kojem između ove dve sfere ne postoji potrebna povezanost proizvodnje i prometa u razvoju i poslovnoj politici, čija je posledica održavanje proizvodnje čiji se proizvodi teško ili sporo plasiraju na domaćem i stranom tržištu, ili se uopšte ne mogu plasirati, već završavaju na zalihama, Zakon, pre svega u članu 71, stav 1, predviđa:

»Organizacije udruženog rada koje se bave poslovima prometa robe i usluga na veliko, odnosno poslovima izvoza i uvoza ili drugim spoljnotrgovinskim poslovima, i proizvodne i druge organizacije udruženog rada sa kojima trajnije posluju dužne su da međusobne odnose u toj saradnji urede samoupravnim sporazumom o udruživanju ili drugim samoupravnim sporazumom.«

Obaveza je, dakle, utvrđena tamo gde postoji trajnija saradnja, jer prometne organizacije koje posluju sa velikim brojem proizvodnih organizacija ne mogu sa svima sklapati takve sporazume. Ipak, da se tim putem jedne organizacije ne bi stavile u privilegovan položaj, a druge diskriminisale, stavom 2. istog člana predviđeno je da se sa organizacijama sa kojima ne postoji trajna saradnja međusobni odnosi uređuju ugovorom ili sporazumom, ali u svakom slučaju »pod uslovima i na način uređenim samoupravnim sporazumom iz stava 1. ovog člana«.

2) Suštinu samoupravnog povezivanja u slučaju trajnijeg poslovanja, pri tome, čini privređivanje na temelju zajedničkog prihoda, kako je to stavom 1. člana 72. i predviđeno:

»Organizacije koje se bave poslovima prometa robe i usluga na veliko, odnosno poslovima izvoza i uvoza ili drugim spoljnotrgovinskim poslovima, i proizvodne i druge organizacije udruženog rada sa kojima trajnije posluju ostvaruju i raspoređuju zajednički prihod, ako saveznim zakonom nije određeno da ostvaruju i raspoređuju zajednički dohodak.«

Digitized by Google

U stavovima istog člana koji slede predviđa se da se sporazumom između proizvodnih i prometnih organizacija koje trajnije sarađuju uređuju načini utvrđivanja zajedničke politike proizvodnje i prodaje, snošenja rizika, usaglašavanja stavova o poslovima iz zajedničkog poslovanja, rešavanja sporova itd. i, što je posebno važno, »osnove i merila po kojima se vrši raspoređivanje zajedničkog prihoda, način njegovog raspoređivanja i rokovi u kojima se vrši raspoređivanje zajedničkog prihoda«. Smisao takvog opredeljenja Zakona je jasan: umesto proizvodno i ekonomski nelogične nepovezanosti privređivanja proizvodnje i prometa, Zakon zahteva njihovo zajedničko prilagođavanje potrebama unutrašnjeg i domaćeg tržišta, na bazi zajedničkog planiranja razvoja i poslovne politike, kao i raspodele ostvarenog zajedničkog prihoda »srazmerno doprinosu koji su u zajedničkom poslovanju dale ostvarivanju zajedničkog prihoda svojim radom i udruživanjem sredstava za obavljanje i unapređivanje proizvodnje i prometa« (član 75).

3) Reč zahtev, pri tom, treba shvatiti kao zakonsku obavezu, jer se članom 72, stav 5. predviđa da se organizacije udruženog rada iz oblasti trgovine na veliko i spoljne trgovine ne mogu baviti poslovima prometa roba i usluga na veliko, odnosno poslovima izvoza i uvoza i drugim spoljnotrgovinskim poslovima ako nisu zaključile samoupravni sporazum sa proizvodnim i drugim organizacijama udruženog rada sa kojima posluju u skladu sa zakonom.

Zato su promene koje u ovu oblast unosi Zakon o udruženom radu, iako na liniji principa koji su u osnovi definisani još amandmanima iz 1971, krupne i neposredne. Vodeći računa o njihovoj dubini, razumljivo, Zakon je predvideo rok od dve godine, za koje se vreme poslovanje mora prilagoditi njegovim odredbama, ali se već na osnovu onoga što sadrži u sebi može reći da je reč o zaista krupnom zahvatu u privredni sistem. Njegove posledice, pri tom, ne tiču se samo ujednačavanja položaja proizvodnje i prometa (zbog delovanja mera ekonomske politike položaj nekih prometnih organizacija na malo već danas je gori od položaja proizvodnih), već i funkcionisanja privrede kao celine. One treba da doprinesu brižljivom i usaglašenom planiranju razvoja, respektovanju domaćeg i stranog tržišta, jer se inače nacionalni resursi upotrebljavaju ispod mogućeg nivoa, a ponekad i direktno rasipaju. Najzad, u uslovima robne proizvodnje proizvodi koji se ne realizuju kao da nisu ni proizvedeni. Za Jugoslaviju je to značajno utoliko više što je ona otvorena zemlja, što izvozi više od jedne četvrtine svoga proizvoda i uvozi više od tri desetine svoje ukupne potrošnje, tako da se deficit spoljne trgovine koji odatle nastaje velikim delom može pripisati i nedovoljnoj tržišnosti njene proizvodnje.[13]

[13] Odnosi udruživanja rada i sredstava proizvodnih i prometnih organizacija uspostavljaju se dosta sporije nego što je to moguće i društveno potrebno, tako da se i zbog toga, a ne samo zbog izričite obaveze predviđene članom 43. Ustava SFRJ, uskoro očekuje donošenje

Digitized by Google

4) Za organizacije iz oblasti prometa na malo, pošto je tu broj organizacija iz proizvodnje s kojima posluju veliki, Zakon ne predviđa obavezno povezivanje na principima zajedničkog prihoda, ali ističe da njihovo poslovanje, po pravilu, takođe treba da bude tako uređeno. Pošto se članom 77, stav 2. Zakona o udruženom radu predviđa da ove organizacije, i kada nisu zaključile samoupravni sporazum, primenjuju sa organizacijama sa kojima posluju bez njega merila iz sporazuma koji su potpisale sa drugim organizacijama, izlazi da deo poslovanja i kod prometa na malo mora biti uređen na principima zajedničkog prihoda. Primenom tih merila i u poslovanju s ostalim organizacijama eliminiše se mogućnost diskriminacija i na taj način i u ovu sferu unose principi udružjvanja rada i sredstava i zajednički ostvarenog dohotka.

b) Slično se može reći i za povezivanje organizacija udruženog rada s bankama i drugim finansijskim organizacijama i institucijama. U ovoj sferi je u periodu 1964—1971. došlo do najtežih deformacija društvenih odnosa, jer su se u bankama akumulisala ogromna sredstva i preko njih, logikom anonimnog kapitala i kamate, u krajnjoj liniji profita, formirali jaki centri ekonomske i društvene moći. Složenost situacije koja je time nastala bila je utoliko veća što postojeće banke nisu bile ravnomerno raspoređene na teritoriji cele zemlje, tako da je ovaj, po sadržini klasni odnos dobio specifičan izraz na planu nacionalnih odnosa, pretvorivši se u jedan od glavnih izvora problema u međusobnim odnosima republika i pokrajina. U procesu koji je otpočeo 1971. godine postupno su se otklanjale deformacije i na ovom planu, najpre likvidiranjem takozvanog anonimnog kapitala, to jest pretvaranjem sopstvenih bankarskih sredstava u sredstva organizacija sa kojima su poslovale (nominacija anonimnog kapitala), a zatim samoupravnim preobražajem samih banaka, koje više i ne postoje kao samostalni centri privrednog odlučivanja, već predstavljaju oblik udruženog odlučivanja organizacija udruženog rada koje su njihovi osnivači, odnosno članovi.

Ni ove promene, međutim, ne mogu biti dovoljne ako se stvoreni institucionalni oblici ne ispune stvarnom samoupravnom sadržinom. Ako proizvodne i prometne organizacije — članice banke dolaze u banku bez usaglašenih interesa, ako se neusklađenosti privredne strukture i privilegovani odnosi ne otklanjaju povezivanjem unutar proizvodnje i između nje i prometa, u banci se oni sigurno ne mogu razrešiti, ma kako ona bila organizovana. Arbitriranje aparata banke, ili drugih subjekata izvan udruženog rada preko banke, u takvim uslovima nameće se kao nužno zlo iz prostog razloga što je koncentracija sredstava neophodna i što život mora da teče.

---

zakona o obaveznom udruživanju rada i sredstava organizacija koje se bave prometom robe i usluga s proizvodnim organizacijama udruženog rada.

Digitized by Google

Upravo zato Zakon o udruženom radu predviđa da se sredstva udružena u banku moraju upotrebljavati po logici zajedničkog dohotka, jer će se jedino na taj način sprečiti njihovo korišćenje po logici oplođavanja, odnosno kapitalizacije sredstava. U tom smislu član 89. Zakona određuje:

»Prihodi koje banka ostvari svojim poslovanjem raspoređuju se po izdvajanju troškova poslovanja i sredstava za radnu zajednicu banke u celini, kao zajednički dohodak, na osnovne organizacije i druge samoupravne organizacije i zajednice koje su udružile novčana sredstva u banku i samoupravne organizacije i zajednice koje se koriste tim sredstvima, prema doprinosu koji su te osnovne organizacije dale ostvarivanju tog dohotka.«

U pogledu merila za raspoređivanje ovog zajedničkog dohotka, kao i kod ranijih oblika, Zakon prepušta izbor društvenoj praksi, predviđajući da se osnove i merila za utvrđivanje doprinosa ostvarivanju zajedničkog dohotka u okviru banke utvrđuju samoupravnim sporazumom, koji se zaključuje na način određen samoupravnim sporazumom o osnivanju banke, u skladu sa zakonom. U skladu s prirodom banke, po Ustavu, najzad, Zakon predviđa i da se zajednički dohodak ostvaren u banci mora, u roku utvrđenom samoupravnim sporazumom ili zakonom, rasporediti na osnovne organizacije i druge samoupravne organizacije i zajednice koje su udružile novčana sredstva u banku i koje se koriste tim sredstvima.

Tako se i ovim putem ostvaruju glavne funkcije zajednički ostvarenog dohotka — povezivanje organizacija udruženog rada, ujednačavanje ekonomskog i društvenog položaja radnih ljudi u raznim delatnostima, mobilnost sredstava i rada na celoj teritoriji jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i raspodela stvorenog dohotka srazmerno doprinosu koji je svaka organizacija dala svojim ukupnim, tekućim i minulim radom.

5. **Slobodna razmena rada**

Logika ujednačavanja društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi u Zakonu o udruženom radu nije ograničena na privredne delatnosti, već se podjednako odnosi i na povezivanje privrednih i neprivrednih, odnosno društvenih delatnosti.

a) Razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada i na njemu zasnovano razlikovanje proizvodnih (privrednih) od neprivrednih delatnosti jedna je od temeljnih postavki marksističke političke ekonomije, čiji je značaj za sagledavanje odnosa u društvu izuzetno velik. U klasnim društvima, u kojima je učešće proizvođačkih klasa ograničeno na potreban proizvod, razvoj neprivrednih delatnosti vezan je velikim delom za eksploatatorske klase. One raspolažu viškom proizvoda, iz kojeg se te delatnosti, u krajnjoj liniji, i finansiraju. Obrazovanje, kultura, umetnost, a velikim delom i uslovi za zdrav fizički i psihički razvoj, u tim društvima u prvom

Digitized by Google

redu su privilegija eksploatatorskih klasa. Tek u novije vreme, u savremenom kapitalizmu, dobra i usluge koje ove delatnosti pružaju postaju šire dostupni i samim proizvođačima, u prvom redu kao rezultat prelaznosti cele epohe, ali ne u istoj meri i u svim delatnostima.

Posledice ovog podvajanja stvarnog raspolaganja rezultatima neprivrednih delatnosti, kao i privrednih uostalom, nisu uklonjene ni do danas. Razlikovanje privrednih i neprivrednih (društvenih) delatnosti, u čijoj osnovi leže materijalno-proizvodne, a ne društvene činjenice, održalo je i do danas, i u našoj zemlji, dvojako negativnu notu u pojmu »neprivredna«, odnosno »društvena« delatnost. S jedne strane, ona se shvata kao manje korisna od proizvodnih, odnosno privrednih delatnosti, a, s druge, kao po definiciji više ili manje otuđena od njih. Posledica i jednog i drugog jeste veoma raširen stav po kojem neprivrednim delatnostima — a to znači radnicima zaposlenim u njima — treba dati samo onoliko koliko se mora, jer se u njima društveni dohodak ne stvara, nego samo troši, i to bez dovoljno racionalnosti o kojoj se vodi računa u privrednim. Takvo gledanje na ove delatnosti ima utoliko veću težinu što ono nije samo rezultat predubeđenja formiranog na osnovu istorijskog iskustva, već i danas može da se ilustruje, a ponegde i dokaže, konkretnim primerima iz naše društvene prakse.

Slédeći principe sadržane u Ustavu SFRJ, Zakon o udruženom radu stvara uslove za istorijsko premošćivanje razlika u društvenom statusu privrednih i neprivrednih delatnosti, a to znači i radnika zaposlenih u jednima i drugima. Prema njemu, udruženi rad se ne deli na sfere, već je jedinstvena celina unutar koje postoje organizacije udruženog rada kao oblici njegovog organizovanja. On ne teži konfrontaciji tih delatnosti, niti na tim osnovama reguliše privredni život i odnos privrednih i neprivrednih organizacija, već teži njihovom povezivanju, usaglašavanju mogućnosti i potreba planovima razvoja, angažovanjem svih raspoloživih činilaca na stvaranju što većeg društvenog dohotka i, na toj osnovi, dostizanju višeg nivoa zadovoljavanja potreba svih radnika i razvoja svih društvenih delatnosti.

U skladu s ovakvim pristupom, kao što je već pomenuto, Zakon o udruženom radu u članu 60. predviđa slobodnu razmenu rada kao jedan od opštih osnova sticanja dohotka, ravnopravan s prodajom sopstvenih proizvoda i usluga, sa sticanjem dohotka učešćem u zajednički ostvarenom dohotku i primanjima po osnovu kompenzacija, premija, regresa i drugog. Ovakvo opredeljenje nije slučajno. Ako su obrazovanje, zdravstvo, kultura, umetnost i druge delatnosti od jednakog značaja za normalan lični i društveni razvoj kao i proizvodnja i promet, a jesu, onda i način na koji organizacije udruženog rada, odnosno radnici iz ovih delatnosti stiču svoj dohodak, mora u načelu biti ravnopravan s načinom na koji ga stiču organizacije i radnici u privrednim delatnostima. Na temelju takve logike Zakon predviđa:

Digitized by Google

»Radnici u osnovnoj organizaciji koja obavlja delatnost u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite ili drugu društvenu delatnost stiču dohodak osnovne organizacije iz ukupnog prihoda koji osnovna organizacija ostvari slobodnom razmenom rada, neposredno ili preko, odnosno u okviru samoupravne interesne zajednice, iz dohotka drugih osnovnih organizacija, prema doprinosu koji su svojim radom dali stvaranju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji, povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini« (član 92. Zakona o udruženom radu).

b) Iz ovakvog određenja slobodne razmene rada proističe nekoliko značajnih zaključaka.

1) Organizacije udruženog rada u oblasti neprivrednih, odnosno društvenih delatnosti stiču dohodak, a ne samo lične dohotke. U klasičnom sistemu finansiranja ovih delatnosti preko budžeta to nije slučaj, jer se njima, po pravilu, obezbeđuju samo lični dohoci (plate), dok se sredstva za proširenje njihove delatnosti određuju posebno i najčešće upotrebljavaju bez ikakvog njihovog uticaja. U okviru Zakona o udruženom radu društvene delatnosti *stiču dohodak*, što znači da je reč o njihovom legitimnom pravu, a ne samo o dobroj volji davalaca sredstava. Takva solucija u skladu je kako sa savremenim nivoom razvoja proizvodnih snaga, u kojima dinamički činilac sve više predstavljaju delatnosti kao što su obrazovanje, nauka i druge, a one same zauzimaju sve značajnije mesto u strukturi delatnosti, tako i s karakterom socijalističke samoupravne privrede, u kojoj je društveno-ekonomski položaj radnih ljudi u svim delatnostima jednak.

2) Prirodi opšteg osnova učešća u društvenom dohotku na temelju slobodne razmene rada odgovara i određivanje njegove opšte veličine. Ako se društveni život u širem smislu shvati kao proces reprodukcije njegovog privrednog, političkog, moralnog, pravnog, kulturnog itd. bića, onda je u njemu privredni život samo segment koji može normalno funkcionisati samo ukoliko je to slučaj i sa ostalima. U skladu s tim, isto onako kao što se dohodak u privredi raspodeljuje srazmerno doprinosu koji svaka organizacija daje njegovom formiranju, učešće organizacija udruženog rada, po osnovu slobodne razmene rada, u tom dohotku takođe treba da bude srazmerno njihovom doprinosu. Imajući, pri tom, u vidu karakter te delatnosti, doprinos o kojem je reč ne mora se neposredno izraziti u povećanju dohotka, već može imati i druge dimenzije. On može povećavati masu raspoloživih proizvoda a da se ne poveća njihov dohodak (veličinu dohotka, u krajnjoj liniji, određuje količina utrošenog društveno potrebnog rada, dok masa proizvoda može da raste i kad se ta količina ne menja ili čak opada); može povećavati individualnu i društvenu proizvodnost rada; može, najzad, doprinositi raznovrsnosti i bogatstvu ljudskog života na način koji se uopšte ne može neposredno kvantificirati, ali je, opet, u toj meri značajan da bez njega nema uspešnog ni privrednog ni društvenog razvoja. Upravo u tom smislu Zakon i

Digitized by Google

predviđa da se učešće radnika organizacija u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, socijalne delatnosti i drugih društvenih delatnosti ne određuje samo prema doprinosu koji su dali povećanju dohotka pojedinačne organizacije udruženog rada, već »prema doprinosu koji su svojim radom dali stvaranju veće vrednosti u materijalnoj proizvodnji, povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini«.

3) Dohodak o kojem je reč stiče se na različite načine, ali, uglavnom, *neposredno* ili *posredno*. Neposredno sticanje dohotka slobodnom razmenom rada nastaće onda kada se obrazovna, zdravstvena, kulturna ili druga društvena delatnost obavljaju zajedno s privrednom, u okviru osnovne, radne ili složene organizacije ili drugog organizacionog oblika. Tada se njihov međusobni odnos, šire posmatrano, može tretirati kao privređivanje, odnosno druga delatnost na principima zajedničkog prihoda. Posredno sticanje dohotka slobodnom razmenom rada nastaće onda kada radnici iz oblasti društvenih delatnosti stiču svoj dohodak preko, odnosno u okviru samoupravnih interesnih zajednica, u kojima se i neposredno usklađuju interesi radnika privrednih organizacija udruženog rada, radnika društvenih (neprivrednih) delatnosti organizacija udruženog rada i, najzad, korisnikâ usluga neprivrednih organizacija. Sa stanovišta načelnih odredaba Zakona, pod pretpostavkom da su interesne zajednice dobro konstituisane i da odgovorno obavljaju funkcije radi kojih postoje, ova dva načina sticanja dohotka jednake su vrednosti, dok će u konkretnim situacijama, razumljivo, negde biti bolji jedan, a negde drugi.

4) U pogledu *merila za sticanje dohotka slobodnom razmenom rada*, kao i kod ostalih merila, Zakon o udruženom radu ne prejudicira nikakva rešenja, već organizacijama ostavlja mogućnost da samoupravnim sporazumom zajednički odrede ona koja će najbolje odgovarati prirodi i intenzitetu povezanosti. Ta merila mogu biti cene usluga, mogu biti neposredno učešće u ostvarenom dohotku u sporazumno utvrđenoj visini, mogu biti namenska sredstva, mogu predstavljati samoupravni doprinos građana i drugo. Pod pretpostavkom da su u skladu s principima međusobnih odnosa privrednih i društvenih delatnosti i vrstom doprinosa koji daju društvene delatnosti stvaranju nove vrednosti, podizanju društvene proizvodnosti rada i razvoju društva u celini, ta merila mogu biti i stvar konvencije. I obrnuto, tamo gde ti odnosi nisu uspostavljeni na normalan način, gde se doprinos radnika iz društvenih delatnosti ne uzima u obzir ili čak uopšte ne meri, nikakva merila ne mogu pomoći, već će upravo povodom njih biti najviše rasprave, jer se ona tada, u stvari, jedino na njih i svodi.[14]

[14] I odnosi slobodne razmene rada uspostavljaju se s velikim teškoćama i sa mnogo simulacije onoga što Zakon o udruženom radu ima u vidu. Osnovni uzroci i jednog i drugog, prema našem mišljenju, leže u nedovoljnoj poslovnoj i razvojnoj povezanosti samih proizvodnih, odnosno privrednih organizacija (zbog čega one same nisu u stanju da definišu svoje potrebe za uslugama neprivrednih organizacija), kao i u tome što je proces menjanja postojećeg u ovoj oblasti pošao s kraja,

Digitized by Google

c) Pored organizacija u oblasti društvenih delatnosti, slobodnom razmenom rada stiču dohodak i *radne zajednice*. Radne zajednice predstavljaju specifičan oblik samoupravnog organizovanja, koje obrazuju »radnici koji obavljaju administrativno-stručne, pomoćne i njima slične poslove od zajedničkog interesa za osnovne organizacije u sastavu radne organizacije, za organizacije udruženog rada udružene u složenu organizaciju ili u drugi oblik udruživanja organizacija udruženog rada« (član 400, stav 1. Zakona o udruženom radu).

Kako radne zajednice stiču dohodak uređeno je članovima 95—98. Zakona o udruženom radu. Najznačajniji među njima svakako je član 95, koji u svom stavu 1. predviđa:

»Radnici u radnoj zajednici koja u radnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada obavlja administrativno-stručne poslove, pomoćne ili njima slične poslove od zajedničkog interesa za više osnovnih organizacija u njenom sastavu i radnici u radnoj zajednici koja obavlja takve poslove u zemljoradničkoj ili drugoj zadruzi, banci ili zajednici osiguranja stiču dohodak radne zajednice iz ukupnog prihoda koji radna zajednica ostvari slobodnom razmenom rada sa radnicima u organizacijama, odnosno zajednicama za koje obavlja poslove od zajedničkog interesa.«

Što se tiče veličine dohotka koji ove radne zajednice ostvaruju, stavom 2. istog člana utvrđeno je da one svoj dohodak stiču »zavisno (1) od doprinosa uspehu u poslovanju i zadovoljavanju potreba i interesa organizacija, odnosno zajednica za koje radna zajednica obavlja poslove; (2) od vrste i obima poslova i kvaliteta njihovog rada, kao i (3) od ostvarenog dohotka, odnosno prihoda tih organizacija, odnosno zajednica« (oznake 1—3 su umetnute preglednosti radi — A. V.). Iz toga se može videti da su osnovi za sticanje dohotka od strane radnih zajednica slični onima kod organizacija iz oblasti društvenih delatnosti.

Osnove i merila za sticanje dohotka od strane radnih zajednica, kao i u svim prethodnim slučajevima, utvrđuju samoupravnim sporazumom zainteresovane organizacije, odnosno zajednice i radna zajednica koja za njih obavlja navedene poslove. Sredstva koja

---

to jest od formiranja samoupravnih interesnih zajednica, koje su zbog nepostojanja stvarne povezanosti privrede i društvenih delatnosti morale preuzeti ulogu arbitra među njima, a time i logiku ranijih ministarstava, sekretarijata, fondova i slično, mnogo puta bez njihove efikasnosti i odgovornosti.

Kako ističe D. Bogdanov, »u praksi, samoupravne interesne zajednice (ima ih oko 7.000) najčešće se pretvaraju u samostalne institucije sa jakim aparatom... one, umesto da su mesto sporazumevanja korisnika i davalaca usluga, postaju mesto za »razrezivanje« doprinosa i... izrastaju u silu iznad udruženog rada u društvenim delatnostima i materijalnoj proizvodnji. Pojava je da paralelno jača administrativni aparat interesnih zajednica i aparat nadležnih državnih organa« (D. Bogdanov, *Neka pitanja sporovođenja Zakona o udruženom radu*, »Privreda i pravo«, Zagreb, br. 7—9/1980, str. 32).

Da bi se odnosi predviđeni Zakonom o udruženom radu uspostavljali doslednije, šire i brže, početkom 1980. Skupština SFRJ je usvojila posebnu Rezoluciju o slobodnoj razmeni rada.

Digitized by Google

se tim putem ostvaruju, pri tom, po pravilu, pokrivaju lične dohotke i zajedničku potrošnju radnika radne zajednice. U skladu s prirodom delatnosti radne zajednice, ipak, samoupravnim sporazumom se može predvideti da ona ostvaruje slobodnom razmenom rada i sredstva za proširenje svoje materijalne osnove rada (član 95, stav 4).

S izvesnim modalitetima, ove odredbe se odnose i na sticanje dohotka od strane radnih zajednica koje obavljaju poslove za samoupravne interesne zajednice, organe društveno-političkih zajednica i druge radne zajednice.

Digitized by Google

Blaženka Despot

Filozofija i socijalizam

Pretpostavka je ovog promišljanja odnosa »filozofije i socijalizma« da se, kako je u pozivu rečeno, problematizira »ovdje i sada« realiteta. Riječ je, dakle, o odnosu filozofije marksizma ili, još preciznije, filozofije marksizma u Jugoslaviji i socijalističkog samoupravljanja kao oblika real-socijalizma.

Postojeće određenje »real-socijalizama« definira ih kao one koji su se socio-empirijski uspostavili i time ih distancira od same puke teorije, strategije proletarijata, ili klasne borbe u njenom izvornom smislu Marxovog poimanja 19. stoljeća kao političke borbe: »Najbliži cilj komunista jeste isti kao i svih ostalih proleterskih partija: formiranje proletarijata u klasu, rušenje buržoaske vladavine, osvajanje političke vlasti od strane proletarijata.«[1] Međutim, njihova »realnost« ne znači da su oni zbiljnost ideje socijalizma, zbiljnost promišljanja Marxove filozofije, a još manje ozbiljenje filozofije, nego promišljanje njihove »realnosti« pretpostavlja distinkciju »realnosti« (Realität) i zbilje (Wirklichkeit), kako ju je pojmio Hegel.

Jer podmetanje Hegelu da je mislio da je sve što je stvarno umno i što je umno — stvarno, realno, upravo bi odgovaralo po-

[1] Marx — Engels, *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1960, str. 26.

Digitized by Google

imanju »realnosti« postojećih socio-empirijskih socijalizama kao umnih po sebi. »Što je stvarno umno je. Ali čovjek mora znati što je uistinu stvarno; u običnom životu sve je stvarno, ali postoji razlika između sveta pojava i stvarnosti. Ono što je stvarno ima također spoljašnje određenje, u kojem se pokazuje samovolja i slučajnost, kao što se u prirodi slučajno udružuju neko drvo, kuća i biljka.«[2]

Ovime se, naravno, ne misli principijelna razlika ideje i stvarnosti, »teorije« i »prakse«, ideala i stvarnosti, ideje socijalizma u »real-socijalizmima«, jer je ona već promišljena u dijalektičkom jedinstvu ideala i stvarnosti. »Ako neki ideal uopšte ima u sebi istinu na osnovi ideje, na osnovi pojma, onda on nije neka himera, onda je on istinit, i takav ideal nikako nije nešto izlišno, nešto lišeno snage, već predstavljeno što je stvarno. Pravi ideal nije ništa što *treba da* je stvarno, već je on stvaran, i on je ono što je jedino stvarno.«[3]

Distinkcija »realnosti« i zbilje osigurava promišljanje »stvarnoga« u njegovoj slučajnosti, od onoga što je po ideji, a koje bi vječnim »treba da«, »moralnom mrzovoljom« popravljalo stvarno u slučajnosti (»realno«) od onoga po ideji, po umu, zbiljskog.

Samo uspostavljanje real-socijalizama na »mladežima staroga«, a ne na svojoj vlastitoj pretpostavci, ne samo da ne ukida već pretpostavlja ovo promišljanje, a stvar je ovog promišljanja *stvar filozofije.*

Budući da se filozofijom marksizma filozofija može misliti samo kao ozbiljenje filozofije, samu revoluciju, filozofija će se nužno sresti sa ostalim realizatorima filozofije (politikom). Real-socijalizam se realizira real-politikom, a promišljanje i propitivanje odnosa »realnoga« i »zbiljskoga« ostaje filozofiji, kao što ona kao filozofija, kao misao toga totaliteta ostaje u svojoj samosvojnosti »ideologija«, sve dok politika kao politika realizira filozofiju bez bitne upitnosti odnosa realnoga i zbiljskoga, dakle, kao ideologija.

Pokušaj transfilozofijskog mišljenja, s onu stranu filozofije kao filozofije, kao »metafizike«, može ostati samo u toj samoj metafizici za stanovište filozofije, a za stanovište socijalizma i proletarijata na stanovištu građanskog mišljenja, »mišljenja — djelovanja«[4], čak ako se tom građanskom, na neki način, osigura atribut »socijalistički«.

Iz distinkcije »realnoga« i »zbiljskoga« slijedi da svaki real-socijalizam ne mora biti »zbiljski«, a mogućnost nepodudaranja »realnoga« i »zbiljskoga« kao »realiziranja« filozofije, »ozbiljenja filozofije« ostavlja prostor filozofiji kao filozofiji, iako u njenom vlastitom smjeranju vlastitom ozbiljenju, dakle ukidanju. Ozbiljenje filozofije u svojim real-socijalističkim mogućnostima traži, svakako, i filozofikaciju zbilje. Real-socijalizam je uvijek jedan odre-

[2] G. W. F. Hegel, *Istorija filozofije*, II, Beograd, 1970, str. 224.
[3] Ibid., str. 224.
[4] Vidi: Ivo Paić, *Mišljenje/djelovanje*, Beograd, 1979.

Digitized by Google

đeni faktičitet, a socijalističko samoupravljanje, kao jedan od oblika real-socijalizama, jedan određeni faktičitet.

Odnos filozofije i socijalizma sada se artikulira kao odnos marksističke filozofije u Jugoslaviji spram njezinog socijalističko-samoupravnog realiziranja, samoupravnog faktičiteta. Ovaj se odnos može kretati od »kritike svega postojećeg« do apologije svega postojećeg; pri tom ni jedno ni drugo ne osiguravaju promišljanje, pa onda niti bitno revolucionarno djelovanje ukidanja razlike između »realnoga« i »zbiljskoga«, nadvladavanje mišljenja-djelovanja socijalizma u njegovoj zbiljnosti, već ovu apstraktnu razliku pretpostavljaju: osiguravaju ideologiju spram ideologije kao nemogućnost uviđaja u ideju socijalizma kao zbiljsku ideju.

Odnos filozofije marksizma spram faktičiteta u Jugoslaviji 1945—1970. analizirao je Miloje Petrović u radu *Savremena jugoslovenska filozofija.*[5] Promišljanje te filozofije, njezinih pozitivnih i negativnih strana dao je u velikoj mjeri sa stanovišta faktičiteta samog — »realizirane filozofije«. Promislili bismo neke probleme odnosa filozofije i socijalizma povodom te knjige, a ne bismo govorili o knjizi samoj.[6]

Uz nesumnjive rezultate naše filozofije (posebno »*praxis*« filozofije), njezinog priloga suvremenoj marksističkoj misli, koje joj priznaje i M. Petrović, kritika koju joj je izrekao autor, također je i kritika iz faktičiteta, naime da je ta filozofija »apstraktni humanizam«, da se kao »kritika svega postojećeg« suprotstavlja »birokratskom socijalizmu«, »državi«, iako je evidentno da je socijalističko samoupravljanje kao real-socijalizam suprotnost »birokratskom socijalizmu«. A utemeljeno je 27. 6. 1950. Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, Šestim kongresom, koji je postavio odlučnu alternativu: ili birokratski socijalizam ili demokratski socijalizam i, konačno, Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ iz 1953.

Kritika »apstraktnosti« ovog humanizma svodi se na dva principa: 1. kritika je ideološka, jer ne promišlja, već odbacuje robno-novčanu proizvodnju, a time i 2. kritiku prenosi samo na »birokratski socijalizam«, na »državu«, politiku, na pravo, demokraciju, dakle ozbiljenje filozofije vidi u ideološkoj borbi, u neproizvodnoj sferi života.

Razlika između realnoga i zbiljskoga socijalizma vidi se ovdje u proizvodnim odnosima, u odnosima politike i filozofije, u drugačijoj interpretaciji totaliteta proizvođenja života kao socijalističkog načina proizvođenja života. Marksistička misao kao revolucionarna misao ozbiljenja i realizacije misli susreće se u jednom principijelno mogućem odnosu filozofije i socijalizma, gdje se filozofija kao filozofija, kao »kritika svega postojećeg«, kao kritika

[5] *Studije*, Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1979.

[6] U ocjeni cijelog rada gotovo se u potpunosti slažemo sa prikazom knjige Line Veljka, »Naše teme«, br. 12/1979, str. 2209—2215.

Digitized by Google

realizacije suprotstavlja samosvijesti proletarijata određenoj avangardom SKJ.

Politika kao realizator ideje optužuje filozofiju za »apstraktni humanizam«, koji ne pojmi povijesnu uvjetovanost ozbiljenja filozofije, a filozofija kritizira realizaciju kao apstraktnu, jer nije zbiljska. U svojem ishodištu filozofija ostaje ovdje još filozofija-ideologija, koja u kritici druge ideologije — politike vidi ozbiljenje filozofije, kao što i politika kao ideologija kritizira filozofiju što ne vidi realno kao jedino moguće. Politička filozofija i filozofska politika, revolucionarna misao i revolucionarna praksa u interpretaciji totaliteta socijalističkog samoupravnog proizvođenja života nalaze se u suprotnosti, iako i jedna i druga smjeraju ozbiljenju filozofije, ali još iz otuđenja. »To je zasnovano u suštini otuđenja da svaka sfera postavlja meni neko drugo i suprotno mjerilo, moral drugo, nacionalna ekonomija drugo, jer je svaka određeno otuđenje čovjeka i svaka fiksira poseban krug otuđene djelatnosti bića, svaka se odnosi otuđeno prema drugom otuđenju.«[7] Promišljanje jugoslavenskih filozofa ozbiljenja filozofije dalo je prilog suvremenom marksizmu u promišljanju prakse, dijalektike, čovjeka, slobode, alijenacije, stvaralaštva i postvarenja, humanizma i socijalizma. Preokupacija ovim problemima kao kritičko stanovište za odmjeravanje »realnosti« situirana je u proizvodne odnose, u kritiku birokracije, kako je i ocijenjeno u knjizi M. Petrovića, zbog staljinističke prakse socijalizma, gdje se moglo vidjeti da se filozofija realizira kao jedna određena hegelijansko-tehničko-birokratska praksa, a da se time ne ozbiljuje i ne ukida. Realizacijom staljinizma filozofi-marksisti, posebno jugoslavenski, autentično u duhu marksizma, otvaraju na početku postavljenu razliku između real-socijalizma i zbiljskog socijalizma ili ozbiljenja filozofije i u duhu humanizma kritiziraju birokratski socijalizam.

Međutim, njihov »apstraktni humanizam« nema korijen samo u iskustvu staljinističke prakse, koja je, osim toga, ukinula robnu proizvodnju i zakon tržišta i, prema tome, bila »ozbiljenje filozofije«, već i u ideološkom uspostavljanju novog načina proizvodnje života u pravnoj, državnoj sferi. Novi način proizvođenja života na podruštvovljenim sredstvima za proizvodnju daje proizvodnim odnosima subjektnost njihovog utemeljenja. Ukidanje privatnog vlasništva, kao pretpostavke ukidanja najamnog odnosa, situira se u pravo, u juristička kompetenciju, pa se novost ove promjene vlasništva, za razliku od privatnog i državnog, očituje u hipertrofiji zakona, normi, prava i pravne znanosti. Proizvođačima, »neposrednim proizvođačima« daje se, na temelju Ustava i ZUR-a, revolucionarna uloga socijalističkog samoupravnog proizvođenja života u procesu ekonomskog oslobađanja rada, slobodnoj razmjeni rada, udruživanju rada, udruživanju rada i sredstava rada itd. Niti filozofija, niti politika nije mislila ili nije dovoljno promislila stvar proletarijata — ukidanje privatnog vlasništva. A stvar je proletarijata — »ono

[7] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi* Zagreb, 1953, str. 235.

Digitized by Google

što čini odliku komunizma nije ukidanje svojine uopće, već ukidanje buržoaska svojine. — Ali moderna buržoaska privatna svojina posljednji je i najsavršeniji izraz proizvodnje i prisvajanja proizvoda koji počiva na klasnim suprotnostima, na eksploatiranju jednih od drugih. *U tome smislu mogu komunisti sažeti svoju teoriju u jednom izrazu: ukidanje privatne svojine!*«[8].

Ako je stvar proletarijata moguće sabrati u jednom izrazu: ukidanje privatne svojine, onda je stvar njegove »glave« — filozofije, kao i njegove realizacije — politike, promisliti ukidanje privatne svojine, što ujedno znači ukidanje buržoaske svojine.

Proletarijat i filozofija, proletarijat i politika, filozofija i politika mogu u sebi ozbiljiti filozofiju i filozoficirati zbilju u procesu dok ona još nije ozbiljena samo promišljanjem i ukidanjem privatnog vlasništva. Ukidanje privatnog vlasništva u pravnoj sferi, u sferi ideologije, svakako nije topos »konkretnog humanizma«. Ukidanje privatnog vlasništva isključivo u pravu može tim pravom, pravnom ideologijom apsolvirati stvar proletarijata i prići realizaciji filozofije sa kritikom »apstraktnog humanizma« da on ne spoznaje »realitet« koji je realitet prava ili pravni realitet kao epohalno novo, a filozofska kritika »realiteta« ukazuje na robno-novčanu proizvodnju kao svijet postvarenja, otuđenja itd.

Interesantno je da se tematiziranje suštine privatnog vlasništva, a posebno buržoaskog privatnog vlasništva, uopće ne pojavljuje, ili, ako se pojavljuje, daje mu se uzgredno značenje, kao u knjizi Gaje Sekulića[9], i ako komunisti mogu sažeti svoju teoriju u jednom izrazu: ukidanje privatne svojine. Ako se stvar proletarijata može sažeti na ukidanje privatne svojine, onda njegova »glava« mora promisliti suštinu privatnog vlasništva kao pretpostavku vlastitog ozbiljenja. A suština je privatnog vlasništva podjela rada, ili buržoaskog vlasništva — ospoljeni rad. Ospoljeni rad koji implicira otuđenje radnika od proizvoda rada, od radne djelatnosti, od prirode, od društva, Marx je dobio analizom iz nacionalne ekonomije kao rezultat kretanja privatnog vlasništva, ali u analizi se otkrilo da je ono također njegov uzrok. »Ta tajna privatnog vlasništva izbija ponovo tek na posljednjoj kulminacionoj tački razvitka privatnog vlasništva, naime, s jedne strane — da je ono *proizvod* ospoljenog rada, a s druge — da je *sredstvo*, kojim se rad ospoljuje, realizacija tog ospoljenja.«[10]

Nepoimanjem ontološke osnove privatnog vlasništva — ospoljenog rada bezupitno se uzimaju proizvodne snage, proizvodne snage kapitala kao pretpostavka novog načina proizvođenja života, a stvar proletarijata da ukine privatno vlasništvo = ospoljeni rad = podjela rada odgađa se i time prikriva bitni uvid u »slobodnu razmjenu rada«, »udruživanje sredstava rada i rada« itd.[11]

---

[8] Marx—Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 26.

[9] G. Sekuluć, *Filozofija i proletarijat*, Subotica, 1980.

[10] K. Marx, *Rani radovi*, str. 573.

[11] Vidi: Bl. Despot, *Um i sreća u relativno udruženom radu*, »Gledišta«, br. 10 i 11—12/1978, Beograd.

Digitized by Google

Pošto se novo time premješta u ideološku sferu, stvar proletarijata, stvar filozofije i stvar politike se u otuđenju suprotstavljaju. Neproblematiziranje proizvodnih snaga rada priznaje još osnovnu podjelu rada na fizički i intelektualni kao klasnu, pri čemu se fizički rad izjednačuje sa proizvodnim, a intelektualni sa neproizvodnim, čime se u biti slobodna razmjena rada onemogućava. Sama nauka kao proizvodna snaga se ne razumije, kao ni njene mogućnosti, pa se ona misli u službi udruženog rada, da će tek postati proizvodna, kao da to već kapitalizmom nije, a da će joj svjesne snage dati samoupravni karakter.

Ukidanje podjele rada na fizički i umni vidi se u potrebama »udruženog rada« za profilima postojeće podjele rada, koji je ne ukidaju, već pretpostavljaju. Zbog toga smo upozorili na adekvatniji termin radnika, kada je već riječ o real-socijalizmu, koji je kao: »...komunizam napokon *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva, prije svega *opće* privatno vlasništvo... kojemu je... neposredan *fizički* posjed jedini cilj života i postojanja, posao *radnika* se ne ukida, nego proširuje na sve ljude«[12] — na proizvođače kao posredovano-neposredan (fizički radnik) i neposredno-posredovan (naučni radnik).[13]

Neproblematiziranje proizvodne snage kapitala kao nauke, odnosno njezino reduktivno poimanje onemogućava čak osnovnu pretpostavku proklamiranog rasta proizvodnih snaga, a taj rast procesualno ispunjava ideološko-pravno ukidanje privatnog vlasništva. Ovo stajalište skriva uvid i u takvu proizvodnu snagu rada= =nauka=tehnika koja donosi autoritarnu podjelu rada, protivurječnu samom socijalističkom samoupravljanju kao »asocijaciji slobodnih proizvođača«. Suština oblika buržoaske svojine je autoritarna tehnologijska podjela rada. Stvar proletarijata ostaje tako otuđena stvari filozofije i stvari ideologije, kao što se i one odnose u otuđenju. Ako redukciono shvaćanje važnosti proizvodnih snaga za pretpostavku realizacije filozofije ukida filozofiju, a da je ne ozbiljuje, čak ukidanjem ili reduciranjem filozofije u srednjem i višem usmjerenom obrazovanju, onda je iz nedvojbene veze filozofije i proletarijata, filozofije i socijalizma kao »glave« i »srca« očita posljedica obezglavljivanja proletarijata. Proletarijat bez filozofije i filozofija bez proletarijata mogu realizirati samo ideologiju.

Odnos filozofije i socijalizma može uspostaviti samo »konkretni humanizam« promišljanjem, proizvođenjem i akcijom ukidanja podjele rada kao pretpostavkom ozbiljenja filozofije.

Misao ozbiljenja filozofije i realizacije filozofije moraju se sabrati u stvari proletarijata: ukidanju podjele rada na temelju nauke, koja je uspostavljena kao proizvodna snaga kapitala.

Odnos filozofije i socijalizma, koji se misli riješiti proizvodnim odnosima, moguć je kao sukob interpretacije proizvodnih odnosa, totaliteta, da se filozofija kao filozofija ne ozbiljuje, već osamostaljuje i da se ideologija ne ozbiljuje, već osamostaljuje, pri čemu je-

[12] K. Marx, *Rani radovi*, str. 225—226.
[13] Bl. Despot, isto.

Digitized by Google

dna i druga u svojim bitnim nastojanjima streme istom. Nekritički odnos spram proizvodnih snaga, prvenstveno nauke, sakrio je bitni odnos stvari proletarijata i ozbiljenja filozofije u »pretpovijest« u ideološkom suprotstavljanju proizvodnih odnosa samih.

Pokušaj izlaženja iz ovih aporija pokušaj je jugoslavenske filozofije da transfilozofijski misli s onu stranu filozofije kao metafizike i ideologije, kao realizacije socijalizma same te metafizike. Bezupitnost proizvodnih snaga, odnosno njihovog ontološkog temelja podjele rada, omogućava u svojim nedostatnostima pokušaj promišljanja ozbiljenja sa stanovišta »transfilozofije«. Za ovo transfilozofijsko, povijesno mišljenje ukidanja privatnog vlasništva kao ukidanja podjele rada jest filozofijski ostatak metafizike i metafizičko mišljenje realizacije. »Na mjesto protivurječja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, koji se temelje na fundamentalnoj diobi rada, stupa sad *unutar-radno samokretno područje* radnog vremena i vremena za »višu djelatnost«, protivurječje »carstva slobode« i »carstva nužnosti« u okviru jedinstvenog rada kao znanosti, znanstvenog rada«.[14]

Marxovo je ozbiljenje filozofije ovdje interpretirano kao imanentna transcendencija svijeta rada u samom sebi i kao da je samu »praksu« (najamnu, podjelu rada!) izložio povijesnoj otvorenosti, što znači: »faktičko i načelno zbivanje svijeta rada prozrijeti iz *temeljnog*, akciji i misli prethodećeg *projekta*, nabačaja bitka, iz *biti* prakse, koja bit nije ništa *praktičko*, pa je stoga previđena, nije ni mišljena pri prakticiranju svega kao praktičkoga«[15].

Neproblematiziranom mišljenju proizvodnih snaga kao »po sebi« pretpostavci novoga odnosa (koji se, s druge strane, pravno osigurava državnim, društvenim vlasništvom) može još izgledati ovakva misao prihvatljivom. Protivurječnost »carstva nužde« i »carstva slobode«, prethistorije i historije, otuđenja i postvarenja, prakse i postvarenja ionako zbilju čini kompaktnom, nepropusnom misli i djelu, a ovdje se ukidanje podjele rada kao subjektivne suštine privatnog vlasništva nadaje znanosti samoj, u svijetu rada. Prateći novovjekovnu filozofiju u nabačaju svojega projekta, prirode, predmeta izumljivanja metode, koja konstituira predmet, moglo bi se vidjeti da je znanost u svojim metodama, a naročito preko mjerne tehnike i tehničkih pomagala, odustala od spoznaje objektivnih zakonitosti o prirodi »po sebi«, da je uopće nadvladala, spoznajno rečeno, subjekt-objekt relaciju u potpunoj svijesti da je »zakonitost« međusobno djelovanje »predmeta« i »promatrača« i da je »slika prirode« objektivno znanstvena predrasuda mehaničke fizike, čak i kod koje se spoznaja uvjetuje aparatima mjerenja o čijoj točnosti ovisi »objektivnost svijeta«. Pojam znanosti zamijenjen je tehnologijom koja ovisi o neposrednoj situaciji promatranja. Matematički simboli predstavljaju prije ono *moguće* nego faktičko. Iz toga Heisenberg zaključuje da ovo saznanje o *mogućem*, u pravilu, dozvo-

[14] V. Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, Zagreb, 1974, str. 257.

[15] Ibid., str. 268.

Digitized by Google

ljava samo zaključke o vjerojatnosti. Aristotel u *Poetici* kaže: »Jasno je iz rečenoga i to da nije pjesništvu posao govoriti ono što se dogodilo, nego ono što se *može* dogoditi po *vjerojatnosti*. Jezik znanosti i pjesništva je time jednak, oni ne dospijevaju do bića i iskušavaju svoj vlastiti govor.« »Imanentna transcendencija rada« u samoj sebi izvan svake »praktične prakse« značila bi tako transfilozofijsko mišljenje i mišljenje iznad horizonta filozofskog metafizičkog traženja u ozbiljenju filozofije kao i realizacije same. Nadvladavanje podjele rada vrši se u »nepraktičnoj praksi« u znanosti kao pjesništvu i time revolucija biva otklonjena kao nadvladavanje svijeta rada u njemu samom, u prelaženju u umjetnost iznad sociološkog, antropološkog razumijevanja radnog i slobodnog vremena, podjele rada.

Budući da je čovjek *po radu*, a ne rad po njemu, svijet rada, znanost sama kroz povijesno mišljenje otkriva mu teologiju rada.[16]

Što ovo znači za stvar proletarijata, za ukidanje privatnog vlasništva i njegovu suštinu, podjelu rada, za revolucionarno mišljenje?

Nedomišljeno poimanje proizvodnih snaga, znanosti, ostavilo je bezupitnom samu podjelu rada i čak je pretpostavilo u »metafizičkoj« realizaciji filozofije, koja bi da se osigura u proizvodnim odnosima. Domišljeno »transfilozofijsko mišljenje« svijeta rada i znanosti takvo razumijevanje kvalificirao kao: »Međutim, redukcija znanosti na funkciju potrebe dane materijalne proizvodnje samo je ograničena ekonomistička, uže tehnokratska karikatura svijeta rada, ideologijski svojstvena industrijski niže ili polurazvijenim zemljama. Etatistički pogon znanosti pod kontrolom birokratske politike oslanja se pak na brahijalno etabliranje početka svijeta rada. Nesmetano funkcioniranje svijeta rada traži autoritet *proizvodne snage znanstvenog rada*, radne znanosti: politički oblici, fenomenalni derivati *moći* rada imaju svoje obstojno značenje samo kao osiguratelji funkcioniranja i organiziranja produkcije sve na višoj ekstenzivnoj i intenzivnoj razini.«[17]

Politika, misao revolucije, proletarijat sâm, može se sa revolucionarnim mišljenjem susresti tek aposteriori, kada je već iskušana čista znanost, u susretu sa povijesnim ništa. Aposteriorno revolucionarno mišljenje iskušeno kao njegov »primat« sa stvari proletarijata gubi sada svaki odnos. Zahtjev za ukidanjem privatnog vlasništva, podjele rada, pretpostavljen je samim osiguranjem građanske znanosti i podjele rada, koju ona donosi da bi sama iz sebe transcendirala, revolucionirala i pripremila revolucionarno mišljenje. Ova apologija proizvodnih snaga, svijeta rada kao realnoga, »sociološkog«, »historiografskog«, »antropološkog« fakticite-

[16] Iz bojazni pukog antropološkog razumijevanja prakse autor ovih redaka je smatrao da se marksizam može razumjeti kao »fenomenologija rada«, ali odustao je od toga, jer se mišljenje zatvara u hegelijansku filozofiju. (Vidi: Bl. Despot, *Humanitet tehničkog društva*, Zagreb, 1971.)

[17] Ibid., str. 260.

Digitized by Google

ta je građansko mišljenje, metafizika realizirana na način građanske znanosti.

Ona svakako čini suvišnom svaku metafiziku ozbiljenja filozofije, realizacije filozofije i sâm proletarijat, osim ako joj je instrument. Ona, međutim, budući da ne stavlja u pitanje »realnu« podjelu rada, tehnologijsku podjelu rada suvremenih proizvodnih snaga — ne stavlja u pitanje ni autoritarne odnose u materijalnoj proizvodnji života, pa time ni u proizvodnji života uopće, već pretpostavlja autoritarne odnose u društvu. Imenovani etatistički odnosi sukladni etabliranju početka svijeta rada ne mogu odgovoriti kako će iza toga početka doći nešto »drugo«, kao što se ni u »carstvo slobode« ne može ući iz puke nužnosti, ako sloboda nije u njemu sadržana, što je dobro domislio Gajo Sekulić. Ovo mišljenje prelazi čak preko refleksije moderne znanosti o samoj sebi, pa ako bi se pokušalo izgovoriti da znanost i ne može reflektirati o samoj sebi, već filozofija, onda bi ovo transfilozofijsko mišljenje moglo biti u najbolju ruku filozofija znanosti.

Ova je znanost svjesna svojih ograničenih pretpostavki i, što je najvažnije, svoje odgovornosti, jer se u govoru između mogućeg i vjerojatnog, u svojem nabačaju susreta sa mogućnošću *Ništa* ukidaju obje strane, i promatrač i promatrani, sama ta znanost smatra ih djelom uzajamne igre čovjeka i prirode. Reimar Lüst (fizičar, predsjednik Max-Planck društva za unapređenje znanosti, direktor i viceprezident ESRO), primjerice, smatra da je dužnost znanstvenikâ da nove spoznaje i otkrića daju javnosti na odlučivanje u razumljivom obliku. »Isto je tako dobro za znanost kao i za politiku da jedni s drugima diskutiraju odlučujuće elemente.«[18]

»Transcendencija rada u samome sebi« jest nedovoljna i traži razgovore sa politikom, znači etatizmom, što argumentira našu tezu o sprezi autoritarne nauke i autoritarne politike. »Autoritet proizvodne snage znanstvenog rada« ukazuje se sam sebi nedovoljan, traži političku odgovornost. Umjetnost mogućega u vjerojatnoći proučavanja gena je umjetnost oslobođena svega »praktičkoga«, ali se u biti tiče čovjeka i samo autoritarna nauka i autoritarna politika mogu se dogovoriti o njezinoj realizaciji (upravo nauke kao metafizike i etatizma).

Sama pak nauka dok još osjeća »odgovornost« — neznanstvena je, jer se ne utemeljuje na vlastitom autoritetu igre.

Za stvar proletarijata, koja ovim autoritetom nauke postaje i stvar svih ljudi, a u smjeranju »ozbiljenja filozofije«, ukidanja rada, podjednako je važno ukinuti i nauku i etatizam. Njihovo »ukidanje« sada znači podruštvovljenje nauke i podruštvovljenje politike, a to već sada znači promišljanje i djelovanje, slobodne djelatnosti drugačijeg odnosa proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga.

Nadilaženje apstraktnog humanizma proizvodnih odnosa za stvar proletarijata znači također nadilaženje apstraktne i nedomiš-

[18] Alexander von Humboldt, *Stiftung*, »Mitteilungen«, Oktober 1980, Heft 38, str. 6.

Digitized by Google

ljene apologije proizvodnih snaga, ukidanje ove protivurječnosti dijalektičkim jedinstvom stvar je i filozofije kao još uvijek mišljenja »metafizike«, stvar je i »realizacije«, kao i njenog subjekta proletarijata, koji se mora energično izboriti za podruštvovljenje nauke i podruštvovljenje politike, što je stvar teorije prakse, ali i praktične teorije.

Redefiniranje problema odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa pripušta promišljanje za jednu neautoritarnu socijalističku samoupravnu kulturu. Filozofija kao filozofija, politika kao politika, i proletarijat kao proletarijat u procesu svog samoukidanja govore istim jezikom, ali, kako je jezik sâm »element samog mišljenja, element životnog ispoljavanja misli, čulne prirode«, čulnost u posredovanju raznih sfera otuđenja on još ima drugačije simbole.

Digitized by Google

Đuro Gatarić

Socijalističko samoupravno društvo i državna uprava

1. Potreba transformacije državne uprave u skladu sa samoupravnim odnosima u društvu

U socijalističkom samoupravnom društvu potrebna je država kao »poluga socijalističkih snaga«, ne samo za rušenje ekonomskih temelja kapitalističkog sistema, nego i za razvoj, jačanje i zaštitu socijalističkih samoupravnih odnosa. Takav značaj i uloga socijalističke države ne dovodi se u pitanje ni u uvjetima sve snažnijeg razvoja i jačanja socijalističkih samoupravnih odnosa. Naime, »Savez komunista i naše društvo uporno su se borili za razvoj samoupravljanja i za njegovo integrisanje u jedinstveni društveni sistem. Taj proces smo posmatrali istovremeno i kao proces odumiranja države kao sredstva prinude. Ali, imajući u vidu tu dugoročnu viziju, ni Savez komunista ni naše društvo nikada nisu padali u iluziju da je uloga države i državne prinude neki sporedan ili nevažan element našeg političkog sistema. Naprotiv, bili smo svjesni da je ta uloga bitan uslov razvoja samoupravnog socijalističkog društva, pa je zato i našim političkim sistemom treba obezbediti.«[1]

[1] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 161.

Digitized by Google

Prema tome, dokle god je socijalističkom samoupravnom društvu potrebna država, potrebna mu je i državna uprava kao jedan od najznačajnijih instrumenata države. Ali, kao što se država mijenja, prilagođava i odumire uslijed razvoja i jačanja socijalističkog samoupravljanja, tako se i državna uprava treba prilagođavati tom procesu i odražavati ga. Kažemo da bi se »trebala« prilagođavati, jer to, uglavnom, nije bio slučaj u posljednjih više od dvadeset godina. Sve te krupne promjene u našem društveno-političkom sistemu nisu se adekvatno odražavale kako na funkcije tako ni na organizaciju državne uprave. Doduše, provođene su česte reorganizacije državne uprave, ali se time nije diralo u bitna pitanja funkcija i statusa ovih organa. Mijenjale su se uglavnom organizacione forme — nazivi organa. U tom pogledu i sada je aktuelna ironična Engelsova primjedba da neki »uobražavaju da su izmijenivši ime stvari izmijenili i samu stvar«.[2] Ili kako bi rekao profesor J. Đorđević: »Oni koji su menjali sve, često su čuvali upravu i njenu poznatu naklonost da se ne menja; uprava, ukoliko se više menja, sve više ostaje ista. Osim izvesnih naziva i organizacionih formi, jugoslovenska uprava je, kao skup političkih, ljudskih, radnih i metodskih odnosa i sredstava, ostala uglavnom nepromenjena. Ona u novom ruhu produžuje ne samo staru već i zastarelu upravnu strukturu sa odnosima hijerarhije, mentalitetom statičnosti, odsustvom mašte i prisustvom i stalnom obnovom ne samo birokratizma već i unutrašnje birokratizacije.«[3]

Očito je da se državna uprava ne prilagođava procesima samoupravljanja, niti je njena organizacija usklađena s njenim funkcijama utvrđenim Ustavom. »Ona je konstruisana prema starim birokratskim modelima u kojima više preovlađuju elementi etatizma nego funkcionalnosti i efikasnosti. Ona je stvarana na osnovu izvesnih »modela« koji su se, po pravilu, uspostavljali u federaciji i zatim prenosili »dole«, sve do opštine. To je bilo izazvano istovremeno težnjom da svaka društveno-politička zajednica, radi svog prestiža, imitira saveznu organizaciju, a da se ova »obezbedi« naslanjajući se na »svoje organe« u republikama i drugim društveno-političkim zajednicama«[4].

Postavlja se pitanje, zbog čega se državna uprava tako dugo zadržava na neizmijenjenim pozicijama, uprkos tako krupnim promjenama u svim drugim oblastima, prije svega u skupštinskom sistemu i sistemu udruženog rada. Na to pitanje moglo bi se potpuno odgovoriti tek nakon svestranije naučne analize, ali se već sada može postaviti hipoteza da nemamo naučno utvrđenog i općeprihvaćenog koncepta o položaju i ulozi državne uprave u soci-

---

[2] Marks—Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 582.

[3] Dr Jovan Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977, str. 664.

[4] Isto.

Digitized by Google

jalističkom samoupravnom društvu. Naprotiv, postoji konfuzija u značajnom broju stručnih i naučnih radova o tom pitanju.

U nizu stručnih i naučnih radova posljednjih godina raspravlja se o upravi na općenit način, i to tako da se gotovo poistovjećuje uprava u samoupravnim interesnim zajednicama, u organizacijama udruženog rada i u različitim udruženjima sa upravom u društveno-političkim zajednicama, odnosno državnom upravom. Kao posljedica takvog pristupa i utjecaja bio je, čak, napušten termin »državna uprava« i dosta dugo (oko 15 godina) upotrebljavao se naziv »uprava«. Tek zakonima od 1978. ponovo se uvodi naziv »državna uprava«. Međutim, nezgoda je u tome što se tim zakonima pod državnom upravom podrazumijevaju i one funkcije i organi koji ih vrše, a koji ne bi trebali imati taj status. Tako sada imaju status organa državne uprave i hidrometeorološki zavod, zavod za javnu upravu, zavod za socijalni rad, zavod za statistiku, zavod ili služba za plan i analize, različite vrste direkcija itd., doduše, kao »upravne organizacije«. S druge strane, status organa državne uprave imaju i komiteti: za rad, zdravlje i socijalnu zaštitu, za obrazovanje i kulturu itd., iako u tim oblastima više nema potrebe za izvršavanjem upravnih poslova autoritativnim sredstvima vlasti, a i takvih poslova i ovlaštenja u tim oblastima je sve manje.

Izgleda da se iz činjenice, koja se posljednjih godina sve više ističe, jačanja materijalne osnove i životnog standarda, sve bržeg razvoja nauke i tehnike, neslućenih razmjera urbanizacije itd. izvlači zaključak da sve to značajno utječe na jačanje, a ne na slabljenje normativne i regulativne funkcije, to jest da broj propisa i pravila ponašanja u društvu stalno raste, odnosno da sve to utječe na snaženje, a ne na slabljenje uprave kao funkcije u društvu. To je, svakako, ispravno stanovište, ali samo ako se na propise i pravila gleda kao na instrumente uređivanja različitih društvenih odnosa, u čemu se uloga države sve više smanjuje, odnosno ako se na upravu gleda kao na obavljanje stručnih upravnih poslova u različitim oblicima udruženog rada i samoupravnim asocijacijama u društvu — u čemu se također uloga državne uprave sve više smanjuje.

Određena istraživanja i analize pokazuju »da je oko 50% društvenih odnosa koji se inače uređuju bilo pravnim normama bilo društvenim pravilima već sada uređeno samoupravnim općim aktima. Već je istaknuto da oko polovine svih samoupravnih općih akata sadrži društvena nepravna pravila, tj. da nemaju karakter pravnih normi«.[5] Dakle, broj općih pravila kojima se uređuju društveni odnosi povećava se, ali opada (ili bi tako trebalo biti) broj propisa koje donose državni organi. Postupno se, dakle, ostvaruje deetatizacija normativne funkcije države.

Što se stručnih — upravnih poslova tiče, oni će se i dalje umnožavati i širiti u različitim samoupravnim organizacijama, ali

[5] Dr Đuro Gatarić, *Samoupravno pravo u SFRJ*, »Narodne novine«, Zagreb, 1980, str. 224.

Digitized by Google

ne i u organima državne uprave, jer se tu ovi poslovi moraju smanjivati. Niz poslova koji se sada obavlja u okviru državne uprave mogli bi se izdvojiti i povjeriti određenim organima i organizacijama izvan državne uprave, jer za obavljanje tih poslova nije potreban imperijum države, nego su deetatizirani, što je konkretni vid odumiranja države u djelokrugu državne uprave. Sve to »traži i znatne promene u položaju, obliku i uticaju postojećih organa uprave i racionalno razvijanje, prvenstveno oko skupštine, svih ovih i drugih novih tela i organizama, koji često po svom značaju i vrednosti prevazilaze upravu i svaki koncept »izvršavanja«. Izlaz nije u »reorganizaciji« (koja često menja samo forme i nazive), već u dubljoj rekonstrukciji i preorijentaciji uprave, ali i upravljanja«[6].

2. Metode transformacije državne uprave

a) *Organizacija i funkcije organa državne uprave — sekretarijati.* — Iz izloženog proizlazi da je socijalističkom samoupravnom društvu potrebna adekvatna državna uprava, to jest uprava koja će biti očišćena od svih onih poslova koji po svom sadržaju tu ne spadaju, jer ih mogu obavljati specijalizirane radne i druge organizacije i zajednice. »Zbog toga je potrebno diferencirati upravnu djelatnost od stručnih zakonodavnih, tehnoloških i drugih poslova za delegatsku skupštinu i njezine organe, a koje treba organizirati tako da ih obavljaju specifične organizacije udruženog rada. Te se funkcije mogu povjeriti i stručnim organizacijama udruženog rada, dok se upravne državne funkcije ne bi mogle prenositi, u načelu, na organizacije udruženog rada.«[7]

Adekvatna državna uprava, primjerena socijalističkim samoupravnim odnosima, bila bi ona koja bi organizaciono i funkcionalno bila tako postavljena da u izvršavanju povjerenih joj funkcija raspolaže »punim autoritetom i odgovarajućom, zakonom utvrđenom, samostalnošću u sprovođenju nužnih regulativnih mera, kao i u borbi protiv kršenja zakonitosti, protiv nanošenja štete ili opasnosti po socijalistički poredak i nacionalnu nezavisnost jugoslovenskih naroda«[8]. To je autoritativna državna uprava koja nam je još neophodna, ali to nije sadašnja državna uprava u okviru koje više od polovine organa ima karakter stručnih, koordinativnih, privrednih i sličnih djelatnosti, za čije izvršavanje nije potreban imperijum države, pa se ne moraju ni obavljati u okviru državne uprave.

To bi konkretno značilo da se iz državne uprave (u širem smislu) izdvoje funkcije i organi koji ih obavljaju, i to: (1) hidromete-

[6] Dr Jovan Đorđević, isto, str. 665.

[7] Dr Leon Geršković, *Neki problemi za unapređivanje, modernizaciju i racionalizaciju republičke uprave*, »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 6/79, str. 36.

[8] Program SKJ, u: *VII kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 356.

Digitized by Google

orološki zavodi; (2) zavodi za javnu upravu; (3) zavodi za socijalni rad; (4) zavodi za statistiku; (5) zavodi za društveno planiranje; (6) sve vrste direkcija i slično. Organizacije koje vrše ove društveno korisne funkcije prerasle bi u organizacije udruženog rada, odnosno radne zajednice koje obavljaju poslove od posebnog društvenog interesa ili poslove od interesa za društveno-političke zajednice.

Isto tako izdvojili bi se iz državne uprave (u užem smislu) sadašnji komiteti ili inokosni organi uprave: (1) za obrazovanje, kulturu i fizičku kulturu; (2) za znanstveni rad; (3) za zdravstvo i socijalnu zaštitu; (4) za rad i zapošljavanje; (5) za poljoprivredu i šumarstvo, i (6) za turizam itd. Umjesto ovih autoritativnih organa državne uprave, osnovali bi se, odnosno ovi organi prerasli bi u zavode, institute i druge organizacije koje bi imale status organizacija udruženog rada ili radnih zajednica koje obavljaju poslove od posebnog društvenog interesa, ili od interesa za društveno-političke zajednice. Razumije se da bi se svi poslovi iz sadašnjeg djelokruga ovih organa, a za čije izvršavanje je potreban imperijum države, izdvojili iz njihovog djelokruga i povjerili određenim organima državne uprave (na primjer, poslovi upravnog nadzora, inspekcije i slično). S druge strane, za obavljanje određenih autoritativnih upravnih poslova koji ovim organizacijama ostanu u djelokrugu zbog njihovog efikasnijeg i racionalnijeg izvršavanja, ovim organizacijama mogu se dati i javna ovlaštenja.

Prema tome, u okviru državne uprave ostali bi samo oni organi koji u svom djelokrugu imaju upravne poslove za čije uspješno izvršavanje je potreban imperijum države. To bi na nivou republike i u užim društveno-političkim zajednicama bile slijedeće funkcije organa državne uprave, i to sekretarijata: (1) za narodnu obranu; (2) za unutrašnje poslove; (3) za financije; (4) za privredu; (5) za društvene djelatnosti i drugih.

Od presudnog značaja za osnivanje, odnosno za zadržavanje sekretarijata kao autoritativnih organa državne uprave, jesu funkcije, odnosno poslovi i zadaci koji im se stavljaju u *nadležnost*. Time bi se napustila dosadašnja (dugogodišnja) praksa da se organi uprave osnivaju na temelju *djelokruga*, a djelokrug je, zna se, organizaciona, o manje funkcionalna kategorija. »Delokrug znači pre svega presumpciju da sve poslove iz određene oblasti vrše određeni savezni (republički, pokrajinski i opštinski) organi uprave, ali u isto vreme njime se utvrđuje i okvir za određivanje nadležnosti tog organa... S druge strane, treba istaći da se delokrugom ne određuju dimenzije prava i dužnosti pojedinih organa uprave, već se to određuje propisima o određivanju nadležnosti tih organa.«[9]

[9] Prof. dr Nikola Stjepanović, *Upravno pravo u SFRJ*, Opšti deo, »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 585. — Vidi o tome i: Dr Slavoljub Popović, *Upravno pravo*, Opšti deo, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, str. 106. i 107, te Prof. dr I. Krbek, *Upravno pravo FNRJ*, Beograd, 1955, knj. I, str. 80, i knj. II, str. 10.

Digitized by Google

Nezgodna strana osnivanja organa državne uprave na temelju predviđenog djelokruga tog organa je u tome što se djelokrugom vrši samo podjela, odnosno razgraničenje funkcija između organa uprave, odnosno što se time ne stvaraju funkcije organa. Funkcije, odnosno poslovi i zadaci organa državne uprave, kao i njihova prava i dužnosti u obavljanju tih poslova, utvrđuju se, u pravilu, materijalnim propisima, to jest propisima o nadležnosti pojedinih organa.

Prema tome, da bi se moglo utvrditi koji organi treba da ostanu i zadrže status organa državne uprave, treba prethodno utvrditi koji bi autoritativni poslovi, već utvrđeni zakonima i drugim propisima, spadali u nadležnost tog organa. Ako ta analiza pokaže da takvih poslova ima malo i da bi bilo neracionalno samo za te poslove osnivati ili zadržavati samostalni organ uprave, onda je logično da se, umjesto toga, ovi poslovi koncentriraju po srodnosti u nadležnost i djelokrug odgovarajućeg organa državne uprave. Međutim, ovdje treba obratiti pažnju i na činjenicu da se često i organizacionim propisima, kojima se utvrđuje organizacija i djelokrug organa, istovremeno određuju i izvjesne nadležnosti tih organa. To je gotovo redovno slučaj sa: (a) odgovornošću organa uprave za stanje u oblasti za koju su osnovani, i (b) pravom i dužnostima da prate stanje na području za koje su osnovani. I upravo ove funkcije organa državne uprave mogle bi i trebale biti istovremeno i jedan od kriterija za osnivanje, odnosno zadržavanje organa državne uprave.

Ako su u nadležnost konkretnog organa uprave stavljeni određeni poslovi i odgovarajuća autoritativna ovlaštenja za uspješno obavljanje tih poslova, onda je sasvim logično da se taj organ čini odgovornim za stanje u oblasti za koju je osnovan i u granicama svoje nadležnosti. Sasvim je opravdano da se, na primjer, sekretarijat za unutarnje poslove čini odgovornim za održavanje javnog reda i mira, odnosno javne sigurnosti i za druga pitanja iz svoje nadležnosti, jer taj organ ima odgovarajuća autoritativna ovlaštenja, kadrove i tehniku za uspješno obavljanje tih poslova. Međutim, kako se može činiti odgovornim, na primjer, komitet za zdravstvo i socijalnu zaštitu za stanje u tim oblastima, kada se zdravstvena zaštita ostvaruje i provodi u okviru organizacija udruženog rada zdravstva i samoupravnih interesnih zajednica zdravstvene zaštite, a socijalna zaštita u centrima za socijalni rad, samoupravnim interesnim zajednicama socijalne zaštite, organizacijama udruženog rada socijalne zaštite itd. Poslovi koje obavljaju organizacije udruženog rada zdravstva, socijalne zaštite i slično, kao i poslovi samoupravnih interesnih zajednica zdravstva, socijalne zaštite itd. su Ustavom i zakonom označeni kao poslovi »od posebnog društvenog interesa« i za njihovo izvršavanje odgovorne su te organizacije. Organi državne uprave u tim oblastima nemaju autoritativnih ovlaštenja (niti ih trebaju imati) za uređivanje određenih odnosa, pa kako onda mogu biti odgovorni za stanje u njima? Jasno je, dakle, da ako organ državne uprave nema ovla-

Digitized by Google

štenja za autoritativno izvršavanje ili uređivanje određenih odnosa — ne može ni preuzimati odgovornost za stanje u toj oblasti. Tako utvrđena odgovornost je fiktivna i može biti štetna, jer nije usmjerena na prave organe i organizacije.

Prema tome, u svim onim oblastima u kojima organi uprave nemaju autoritativnih ovlaštenja u obavljanju poslova iz svoje nadležnosti i djelokruga, oni ne mogu biti ni odgovorni za stanje u toj oblasti, a to, drugim riječima, znači da u toj oblasti ne treba ni osnivati (odnosno zadržavati) organe državne uprave.

Slična je situacija i u odnosu na funkciju praćenja stanja i davanje inicijativa na području za koje je osnovan organ državne uprave. Ova funkcija ima smisla samo za organe koji u svojoj nadležnosti imaju autoritativna ovlaštenja u provođenju utvrđene društvene politike, tako da kad praćenjem utvrde da postoji povreda zakona, neprovođenje, odnosno pogrešno provođenje utvrđene politike, poduzimaju mjere za koje su ovlašteni. Međutim, ako taj organ nema ovlaštenja za poduzimanje potrebnih mjera, onda se njegova funkcija svodi na obavještavanje skupštine DPZ i drugih nadležnih organa i na davanje inicijativa za poduzimanje određenih mjera. Ako taj organ i inače nema ili ima vrlo malo poslova i autoritativnih ovlaštenja za njihovo obavljanje, onda mu se glavna djelatnost svodi na »praćenje stanja«, a za to, svakako, nije potreban organ državne uprave. Taj posao mogu uspješnije obavljati zavodi, instituti i druge organizacije kojima se to stavi u djelokrug.

b) *Savjeti kao kolegijalna tijela za pojedine organe državne uprave, odnosno područja njihovog djelovanja.* — U cilju otvaranja organa državne uprave prema samoupravnim organizacijama i zajednicama i svestranijeg društvenog utjecaja na provođenje utvrđene politike putem izvršavanja ili staranja o izvršavanju zakona i drugih propisa itd., osnovali bi se društveni savjeti uprave za pojedine upravne oblasti ili za pojedine organe državne uprave. Društveni savjeti za pojedine upravne oblasti osnivali bi se u onim slučajevima kada je u djelokrugu nekog organa državne uprave koncentrirano više upravnih oblasti, zbog čega jedan savjet koji bi se osnovao za taj organ uprave ne bi mogao uspješno djelovati u odnosu na sve te oblasti. Tako bi se, na primjer, za pojedine oblasti u okviru privrede osnovalo više savjeta: (1) za industriju, zanatstvo i trgovinu; (2) za ugostiteljstvo i turizam; (3) za poljoprivredu i šumarstvo; (4) za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove itd. Slično bi se postupilo i u odnosu na društvene djelatnosti. Za ostale organe državne uprave u okviru kojih je manja koncentracija srodnih upravnih oblasti osnovali bi se društveni savjeti za pojedine od tih organa.

Društveni savjeti za pojedine upravne oblasti ili za pojedine organe uprave mogli bi, u osnovi, zadržati status i društvenu ulogu koja im je već utvrđena saveznim i republičkim zakonima o

Digitized by Google

društvenim savjetima.[10] Savjeti bi, dakle, mogli ostati kao oblik organizirane demokratske razmjene i usklađivanja mišljenja, međusobne suradnje i konzultacija o načelnim pitanjima, utvrđivanja i provođenja politike i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, ujednačavanja i koordinacije djelovanja u provođenju utvrđene politike, izvršavanja zakona i drugih propisa itd. u pojedinim oblastima upravnog djelovanja ili iz djelokruga pojedinih organa uprave, to jest mogli bi ostati inicijativni i savjetodavni organi.

Međutim, ako bi se u osnovi prihvatila izložena koncepcija funkcija i organizacije državne uprave, u kojoj bi došlo do ukidanja komiteta kao kolegijalnih organa uprave — moglo bi se društvenim savjetima dati, uz zadržavanje inicijativne i savjetodavne uloge, i izvjesna jača prava i dužnosti i u vezi s tim dužnosti organa državne uprave da postupaju u skladu sa stavovima i smjernicama ovih savjeta. Tako bi ovi društveni savjeti dobili novu društvenu ulogu, kombiniranu s izvjesnim funkcijama dosadašnjih komiteta kao kolegijalnih organa uprave.

Na taj način bi se uklonilo postojeće dupliranje kolegijalnih organa za iste oblasti upravnog djelovanja ili za iste organe državne uprave, što je do sada često bio slučaj i što je u praksi stvaralo ili može stvarati konfuziju i različite nesporazume. U Bosni i Hercegovini, na primjer, postoje društveni savjeti za pojedine oblasti uprave ili za pojedine republičke organe uprave (za oblast prostornog uređenja i zaštite čovjekove okoline, za oblast zapošljavanja, za obrazovanje, za nauku, za kulturu, za zdravstvo, za socijalnu zaštitu, za informiranje), a u isto vrijeme za većinu tih oblasti osnovani su komiteti kao kolegijalni organi uprave (tako postoje komiteti za: urbanizam, građevinarstvo, komunalne i stambene poslove; za zapošljavanje; za obrazovanje, nauku i kulturu; za zdravstvo i socijalnu zaštitu itd). Slično je stanje i u nekim drugim republikama. To je očita hipertrofija kolegijalnih organa u oblasti upravnog djelovanja i predstavlja negativnu krajnost, na isti način kao što je bila negativna krajnost ranije kada nije bilo nikakvih kolegijalnih organa u oblasti upravnog djelovanja.

Ukidanjem komiteta kao kolegijalnih organa uprave i pojačavanjem društvenog položaja, odnosno prava i dužnosti društvenih savjeta za pojedine upravne oblasti ili pojedine organe državne uprave — sekretarijate kao inokosne organe — došlo bi do specifične i za praksu veoma korisne kombinacije izvjesnih karakteristika inokosnih i u isto vrijeme i kolegijalnih organa državne uprave. To bi svakako bilo u skladu s općeprihvaćenim načelima kolektivnog odlučivanja i odgovornosti i potrebom podruštvljava-

[10] — Zakon o osnovama društvenih savjeta i o saveznim društvenim savjetima, »Službeni list SFRJ«, br. 34/79;
— Zakon o društvenim savetima, »Službeni glasnik SR Srbije«, br. 18/80.
— Zakon o obrazovanju društvenih savjeta uprave, »Službeni list SR BiH«, br. 40/79.

Digitized by Google

nja funkcija i organa državne uprave, odnosno to bi bilo njihovo otvaranje prema samoupravnim organizacijama i zajednicama i društvu uopće.

c) *Organizacija, funkcije i status upravnih ustanova.* — Prihvatanje načelnog stava (koji je ranije izložen i obrazložen) o isključivanju iz sastava organa državne uprave poslova i zadataka za čije izvršavanje nije potreban imperijum države — nameće potrebu utvrđivanja zasebnih organizacionih oblika u okviru kojih bi se obavljali ovi društveno korisni poslovi.

Naime, za sve one upravne i druge stručne poslove koji se, primjenom navedenih načela, izdvajaju iz djelokruga i nadležnosti organa državne uprave, a čije izvršavanje je od interesa za društveno-političku zajednicu, za udruženi rad i građane i zbog toga mora biti kontinuirano i trajno — osnovale bi se zasebne, specifične organizacije udruženog rada: upravne ustanove za pojedine vrste upravnih i stručnih poslova. To bi značilo da bi se, umjesto sadašnjih »upravnih organizacija« koje su u sastavu državne uprave i nekih organa državne uprave (neki poslovi iz djelokruga komiteta), osnovale radne samoupravne organizacije kao upravne ustanove. Drugim riječima, to znači da bi sadašnji poslovi upravnih organizacija i nekih organa državne uprave izgubili karakter državnih poslova, odnosno da bi organi i organizacije koji su do sada izvršavali te poslove izgubili karakter državnih organa i prerasli u radne samoupravne organizacije — upravne ustanove.

Organizacija upravnih ustanova na nivou republike mogla bi u osnovi izgledati ovako: upravna ustanova (1) za društveno planiranje; (2) za statistiku; (3) za socijalni rad; (4) za javnu upravu; (5) za tehničku suradnju; (6) za hidrometeorologiju; (7) za odgovarajuće vrste društvenih rezervi; (8) za obavljanje stručnih poslova praćenja stanja u određenim društvenim djelatnostima (na primjer, za zdravstvo, socijalnu zaštitu, za obrazovanje, kulturu i slično) itd. Neke od ovih upravnih ustanova, a i neke druge, treba osnivati i u zajednicama općina, odnosno i u općinama.

Funkcije ovih upravnih ustanova sačinjavali bi poslovi i radni zadaci koji su do sada bili u djelokrugu upravnih organizacija ili ukinutih organa državne uprave, ako je riječ o poslovima za čije izvršavanje nije potreban imperijum države i ako je izvršavanje tih poslova još neophodno i u interesu DPZ, udruženog rada, odnosno građana. Osim toga, upravne ustanove mogle bi preuzimati i izvršavati određene poslove za potrebe drugih organizacija i zajednica, odnosno građana, uz naknadu po načelima slobodne razmjene rada, a na temelju samoupravnog sporazuma ili ugovora koji zaključuju s korisnicima tih usluga. Obavljanje ovih poslova ne bi se smjelo negativno odražavati na uspješno i blagovremeno izvršavanje poslova koji su od interesa za DPZ i čije se izvršavanje plaća iz budžeta, po načelima slobodne razmjene rada.

Upravne ustanove bi bile specifične samoupravne organizacije udruženog rada. One bi imale status društvene pravne osobe; osnivala bi ih skupština DPZ i osiguravala im početne uvjete i sred-

Digitized by Google

stva za rad; registrirale bi se kod nadležnog suda; radnici bi imali sva samoupravna prava kao i u drugim organizacijama udruženog rada koje obavljaju poslove od posebnog društvenog interesa; u organima upravljanja sudjelovali bi predstavnici društvene zajednice i zainteresiranih organa i građana; radnici bi stjecali dohodak upravne ustanove iz ukupnog prihoda, odnosno neposredno bi stjecali dohodak slobodnom razmjenom rada itd. Specifičnost samoupravnog položaja upravnih ustanova bi bila i u tome što bi ih isključivo osnivala društveno-politička zajednica; što bi skupština DPZ svojom (jednostranom) odlukom određivala koje će poslove pojedina upravna ustanova obavljati za potrebe DPZ, kao i način i vrijeme izvršavanja tih poslova; što bi upravna ustanova bila odgovorna skupštini DPZ za izvršavanje poslova od interesa za DPZ; što bi ove ustanove mogle imati javna ovlaštenja za izvršavanje određenih upravnih poslova itd.

Ovom konceptu o organizaciji i statusu upravnih ustanova može se, i vjerojatno će se prigovarati sa različitih aspekata. Već u prvim razgovorima o ovim pitanjima izražava se bojazan od toga da novi status ovih institucija može utjecati na popuštanje odgovornosti za izvršavanje poslova za koje je zainteresirana DPZ; da se može pogoršati kvalitet rada, slabiti efikasnost i slično; da novi samoupravni položaj tih institucija može otežati sporazumijevanje o stjecanju dohotka po načelima slobodne razmjene rada, odnosno na to može dovesti do znatno većih opterećenja budžeta za izvršavanje istih poslova u odnosu na ranije stanje itd. Nitko ne tvrdi i teško je garantirati da se neke od tih i drugih negativnosti neće pojaviti, ali treba imati na umu da one ne bi bile plod objektivnih okolnosti koje taj sistem donosi, nego bi to bile ekscesne situacije uvjetovane subjektivnim faktorima. Mjere za otklanjanje takvih negativnosti utvrđene su Zakonom o udruženom radu i drugim propisima, pa bi ih i ovdje trebalo primjenjivati u slučaju pojave tih ili drugih negativnosti.

Uostalom, da opasnosti od tih i drugih negativnih pojava nisu velike, pokazuju primjeri uspješnog funkcioniranja sličnih samoupravnih institucija, na primjer, Službe društvenog knjigovodstva, prosvjetno-pedagoške službe, centara za socijalni rad itd., koji su ranije također imali status državnih organa uprave. Prema Zakonu, »Služba društvenog knjigovodstva jest samostalna organizacija i nezavisna zajednička služba organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica te društveno-političkih zajednica, koja obavlja poslove od posebnog društvenog interesa i ima javna ovlaštenja određena Ustavom i zakonom.«[11] Poznato je da SDK uspješno obavlja veoma značajne poslove od šireg društvenog značaja i da joj ništa ne smeta što nema status državnog organa. Najnoviji primjer pretvaranja državnog organa u radnu samoupravnu or-

[11] Član 2. Zakona o Službi društvenog knjigovodstva, »Službeni list SFRJ«, br. 2/77. i 22/77.

Digitized by Google

ganizaciju su zavodi za cijene koji su imali status »upravne organizacije«. Zakonom je određeno da se zajednice za poslove cijena osnivaju u svim društveno-političkim zajednicama. »Zadaci i poslovi što ih obavljaju zajednice za poslove cijena su zadaci i poslovi od posebnog društvenog interesa. Zajednice za poslove cijena imaju javna ovlaštenja određena zakonom . . .«[12]

Ovi primjeri iz prakse u provođenju deetatizacije, odnosno podruštvljavanja državnih funkcija i organa iz oblasti državne uprave, svakako ohrabruju i predstavljaju putokaz za smjelije kretanje u tom pravcu u sličnim oblastima i djelatnostima.

d) *To bi u osnovi bili metodi prilagođavanja uprave skupštinskom sistemu i samoupravnim odnosima u društvu.* — Izloženi metod transformacije državne uprave doveo bi do prilagođavanja organizacije i funkcija uprave dostignutom stupnju samoupravnih odnosa u društvu, s obzirom na to da bi upravne funkcije za čije izvršavanje je potreban imperijum vlasti ostale u djelokrugu i nadležnosti klasičnih organa državne uprave — sekretarijata, a ostale upravne funkcije bi se izdvojile i povjerile specifičnim samoupravnim organizacijama udruženog rada, odnosno radnim zajednicama, kao organizacijama koje obavljaju poslove društvene (javne) uprave.

Time bi se organizacija i funkcije uprave u značajnoj mjeri uskladile s transformacijom skupština DPZ u delegatskom sistemu, u kojem su skupštine organi samoupravljanja i najviši organi vlasti. I uprava bi, tako, imala karakteristike organa samoupravljanja i organa vlasti, ali, za razliku od skupština DPZ, gdje su te različite funkcije objektivno morale biti u djelokrugu istog organa — skupštine, ove različite funkcije uprave bile bi razdvojene i svaka od njih bi bila povjerena različitim organima, odnosno organizacijama. Razdvajanje ovih funkcija u oblasti uprave neophodno je ako se želi ostvariti adekvatni proces deetatizacije i daljnji razvoj i jačanje samoupravnih odnosa. To, svakako, znači napuštanje shvaćanja i politike, koji se posljednjih godina manifestiraju, po kojima je državna uprava »servis« udruženog rada i koja se sve više pretvara u stručnu službu, obavljajući poslove iz svog djelokruga neautoritativnim sredstvima. Ovo gledište polazi od dosta nerealne teze prevođenja državne uprave na nedržavni kolosijek.

U vezi s tim sasvim je prihvatljivo gledište profesora Pusića koji postavlja pitanje odnosa između »države-vlasti i države-službe, između onih dijelova državne uprave koji služe neposredno održanju vlasti, odnosno koji reguliraju ponašanje na državnom teritoriju temeljem vlasti, i onih dijelova koji su načelno neovisni od vlasti i obavljaju djelatnosti koje služe neposrednom zadovoljavanju u društvu postojećih potreba i zajedničkih, odnosno općih interesa. Postoje dvije načelne mogućnosti: izdvajanje službi iz

[12] Član 67. Zakona o osnovama sistema cijena i društvenoj kontroli cijena, »Službeni list SFRJ«, br. 1/80. i 38/80.

Digitized by Google

državnog upravnog sistema i njihovo ostavljanje u sistemu. Za prvu govori opći argument sužavanja prostora državnosti, postepeno prevođenje državnih djelatnosti koje su društveno potrebne na nedržavni kolosijek. Za drugu — očekivanje da će službe svojom prisutnošću u državnoj upravi izmijeniti karakter čitavog sistema pretvarajući ga u cjelini u društveni servis. Mi smo izabrali prvi put, dijelom i zbog toga što su iskustva u usporedivim situacijama pokazala da je u interakciji države-vlasti i države-službe utjecaj prve na drugu bio do sad uvijek neusporedivo djelotvorniji od obratnog djelovanja druge na prvu. Javne službe pridonosile su vlastodržačkom potencijalu države više nego što su mijenjale karakter državne vlasti. Osim toga, što je državna uprava manja po opsegu, to je manja njezina specifična težina u društvu, njezina gravitaciona privlačnost za društvene poslove, to su manji problemi njezina koordinacija i potrebe za superstrukturama koje same po sebi postaju novi aspiranti na vladanje ljudima i potencijalni centri moći«[13].

3. Otpori transformaciji uprave i opasnosti od birokratizma

Provođenje transformacije državne uprave na izloženim osnovama nailazi na vrlo različite otpore. Jer, kako drugačije objasniti da se provode tako česte reorganizacije državne uprave, a da se pozicija i uloga te uprave ipak ne mijenjaju. Takve formalne reorganizacije su i same, zapravo, manifestacija tih otpora. Tim reorganizacijama se stvara privid, kako se, eto, i državna uprava prilagođava i usklađuje i pokušavaju otkloniti sumnje i prigovori na račun zaostajanja ove strukture u socijalističkom samoupravnom razvoju društva. Poseban, isto tako prikriven, vid otpora je u činjenici da se na organiziran način ne uključuju naučne institucije sa svojim kadrovskim potencijalom u utvrđivanje pozicije i uloge državne uprave u uvjetima socijalističkih samoupravnih odnosa u našem društvu. Posljedica toga je činjenica da su se, uglavnom, dosadašnje reorganizacije državne uprave provodile prakticistički, na osnovi općih predstava i impresija o društvenim potrebama. Međutim, ako bi se primjenom odgovarajućih naučnoistraživačkih metoda utvrđivale ove potrebe, zaključci bi bili, svakako, drugačiji, a na toj osnovi provođene reorganizacije imale bi suštinski značaj, jer bi organizaciju i funkcije državne uprave dovele u sklad s dostignutim stupnjem samoupravnih odnosa.

Otpori, dalje, proizlaze iz neizvjesnosti i otuda ugroženosti izvjesnih kadrova u državnoj upravi, koje im, po njihovom shvatanju, donose suštinske promjene u organizaciji i funkcijama ovih organa. Ovi pojedinačni i institucionalni interesi do sada su bili dovoljno jaki da zadrže reformu državne uprave »na pragu ispod

[13] Dr Eugen Pusić, *Samoupravljanje i državna uprava*, »Naša zakonist«, Zagreb, br. 7—8/80, str. 148.

Digitized by Google

kojeg se u stvari ništa ne mijenja. Reforme koje ne dostižu tu kritičnu granicu mogu imati pojedinačne pozitivne efekte, ali karakter sistema neće promijeniti. Sistem će ih »probaviti« i prilagoditi svojim općim okvirima. Radi se, dakle, o tome da promjene prijeđu taj prag, da kumulativno mijenjaju sistem, ali da ne dosegnu gornju crvenu crtu opasnosti gdje reakcije na prijeku neizvjesnost mogu i opet dovesti u pitanje sve što se postiglo«.[14]

Sada je riječ upravo o tome da se u provođenju transformacije državne uprave prijeđe taj »prag«, da se prijeđe »gornja crvena crta opasnosti«, ali uz poduzimanje svih potrebnih mjera da se otkloni negativni utjecaj koji proizlazi iz »reakcije na prijeku neizvjesnost«. U tom cilju treba svim kadrovima u ovim organima pružiti uvjeravanja da od namjeravanih promjena u organizaciji i funkcijama ovih organa neće za njih nastupiti negativne posljedice, jer će im se osigurati zaposlenje u struci i isti društveno-ekonomski položaj. Uostalom, takva obveza i njihovo pravo proizlazi iz člana 213. Zakona o udruženom radu i odgovarajućih odredbi iz Saveznog i republičkih zakona o državnoj upravi.

U vezi s tim treba imati na umu da je državna uprava već dugo na udaru birokratskih snaga i izvan uprave, koje je pokušavaju zadržati na zatečenom nivou i koje je žele koristiti kao sredstvo za ostvarivanje svojih ciljeva. Djelovanje ovih birokratskih snaga je prikriveno, s jedne strane, tvrdnjama o ugroženosti samoupravnih odnosa i potrebom njihove zaštite i autoritativnim djelovanjem državne uprave, a, s druge, povikom na birokratizaciju što se razvija u samoj državnoj upravi. Tvrdnjom o ugroženosti samoupravnih odnosa opravdava se zadržavanje jake i glomazne državne uprave i otklanja se svaka suštinska transformacija u toj oblasti, a povikom na birokratizaciju unutar uprave želi da se skrene pažnja sa suštinskih problema, to jest transformacije tih organa u skladu sa ostvarenim samoupravnim odnosima u društvu, i usmjeri na unutrašnje pojave u tim organima kao glavne opasnosti od birokratizacije.

Nosioci ovih birokratskih i u suštini antisamoupravnih »ideoloških« shvaćanja i akcija uspijevaju da ih nametnu i da pomoću njih više od dvadeset godina zadrže i otklanjaju svaku značajniju promjenu u funkcijama i organizaciji državne uprave. Borba protiv tih snaga mora se voditi razobličavanjem njihovih argumenata. Prije svega, nepobitna je činjenica da su samoupravljanje prihvatili kao pravo i dužnost radnici i građani, koji taj sistem i ostvaruju, štite i brane u okviru sistema društvene samozaštite. Nitko ne poriče da su potrebni i određeni organi državne uprave s odgovarajućim autoritativnim ovlaštenjima radi sprečavanja djelovanja antisamoupravnih snaga, ali tu funkciju nisu ni do sada, u značajnijoj mjeri, ostvarivali komiteti za pojedine društvene djelatnosti, niti zavodi za javnu upravu, za socijalni rad i slično, jer oni u osnovi i nemaju autoritativnih ovlaštenja. Prema tome, zadržava-

[14] Dr Eugen Pusić, *Sistem državne uprave*, »Opština«, Beograd, br. 5—7/78, str. 29.

Digitized by Google

nje ovih organa u okviru državne uprave, tobože radi »zaštite« samoupravljanja, u suštini je dokaz nepovjerenja u samoupravljanje. Kao posljedica toga javlja se u istim oblastima i za približno iste poslove više različitih institucija s neizdiferenciranim poljem djelovanja, o čemu je ranije bilo riječi. Uslijed toga paralelizma dolazi do dupliranja u obavljanju poslova na različitim kolosjecima, dupliranja i odgovornosti, čime se ne pojačava, nego smanjuje odgovornost, a kao posljedica svega toga javlja se neracionalnost i neekonomičnost poslovanja i sasvim realna opasnost od birokratizacije ovih organa.

Iz toga proizlazi zaključak da nije prihvatljivo, odnosno da je čak štetno poistovjećivanje organa državne uprave sa samoupravljanjem, što je poseban vid otpora transformaciji uprave. Ova vrsta otpora zasnovana je na nepovjerenju u samoupravne institucije i mehanizme i njihovu sposobnost i mogućnost da realiziraju utvrđenu društvenu politiku u tim oblastima, a, s druge strane, prenaglašava se povjerenje u odnosu na klasične forme djelovanja državnih organa. Borba protiv ove vrste otpora stara je koliko je star i naš sistem socijalističkog samoupravljanja, a dosadašnji uspjesi u toj borbi ohrabruju i predstavljaju putokaz i podsticaj za daljnje napore u provođenju transformacije državne uprave. Na opasnost od političkog jačanja državnog aparata i birokratizacije političkog sistema posebno je upozoravao drug Kardelj: »O toj opasnosti treba voditi računa pogotovo sada kada se stiče utisak da je u poslednje vreme — pre svega zbog nedograđenosti delegatskog i političkog sistema uopšte — ponovo u porastu politička snaga upravnog aparata.«[15]

Ovi i drugi otpori transformaciji državne uprave dokaz su više da postoje jake birokratske snage koje pokušavaju zadržati ili usporiti razvoj samoupravnih odnosa u društvu, koje s nepovjerenjem gledaju na samoupravno uređivanje i, na toj osnovi, ostvarivanje društvenih odnosa i koje protežiraju »čvrstu ruku« u upravljanju društvenim poslovima. Na taj način birokratske antisamoupravne snage nastoje da očuvaju svoje pozicije. »Često i u novim uslovima, formalno usaglašavajući organizacione oblike sa principima samoupravnog demokratskog sistema, nastoje da sebi obezbijede stare ili stvore nove vladajuće pozicije. Birokratizam i tehnokratizam jesu žilava i otporna biljka savremenog društva koja ima korijene i izvore i u objektivnim uslovima razvoja proizvodnih snaga i subjektivnim težnjama za očuvanje privilegovanog i monopolskog položaja u društvu.«[16]

Povike o birokratizaciji koja se javlja u okviru pojedinih organa državne uprave svakako nisu bez osnova, ali se na tu pojavu ne može gledati izolirano i vezati je isključivo za subjektivne slabosti u tim organima. Naime, neke birokratske pojave u ovim organima i objektivno su uvjetovane. To se, prije svega, odnosi

[15] E. Kardelj, isto, str. 164.

[16] Josip Broz Tito, *Referat na XI kongresu SKJ*, »Komunist« Beograd, str. 47.

Digitized by Google

na zadržavanje hijerarhijskih i činovničkih odnosa, na vrlo uska i ograničena samoupravna prava radnika u ovim organima, čime se objektivno održava činovnički mentalitet, na zadržavanje čistog budžetskog načina financiranja ovih organa, pri čemu se ne primjenjuju ni osnovna načela dohotka i shodna načela slobodne razmjene rada, a takav način stjecanja dohotka koji se suštinski ne veže za ostvarene rezultate rada ima za posljedicu da i osobni dohoci radnika nisu odraz rada svakog radnika, nego više imaju elemente plaće zasnovane na vremenu provedenom na radu. Sve to i objektivno uvjetuje neracionalnu unutarnju organizaciju i stalni porast broja radnika, tako da je za posljednjih deset godina broj ovih radnika povećan za cca 40%, što, pored ostalog, dovodi i do neracionalnog poslovanja. Sve su to elementi i birokratskih odnosa u tim organima. Međutim, uklanjanje unutarnje birokratizacije ovih organa ne može biti isključivo stvar tih organa, jer je očito da su mnogi uzroci objektivno uvjetovani i nametnuti spolja. Teško je i nerealno očekivati da sami nosioci upravnih funkcija u okviru pojedinih organa uprave otklone te unutarnje slabosti, niti da sami predlažu značajnije mjere transformacije tih organa, jer su kao profesionalni upravni radnici objektivno vezani za te organe. Takve inicijative i mjere trebaju više dolaziti od strane društveno-političkih faktora, a upravo s te strane nije bilo dovoljno mjera i akcija.

Neophodno je, dakle, istovremeno otklanjati vanjske i unutarnje uzroke koji dovode do birokratizacije. Jer, povika o unutarnjoj birokratizaciji organa državne uprave, kao isključive slabosti koja sprečava transformaciju ovih organa — tendenciozna je i u suštini predstavlja deformaciju u kritici birokratizma uprave i upravljanja. »Kritika birokratizma se u takvim slučajevima deformiše na taj način što se pojave birokratizma tumače i povezuju sa samom upravom i upravljanjem, a ne shvata se da je birokratizam u stvari jedan aspekt društvenih odnosa. Zato bi trebalo odvojiti ono što je u upravi odraz društvenih odnosa od konkretnog funkcionisanja uprave... To praktično znači da se protiv birokratizma ne može uspješno boriti ukidanjem ili slabljenjem autoriteta uprave i upravljanja, nego menjanjem i razvitkom društvenih odnosa i preobražavanjem uprave u skladu sa potrebama takvih odnosa u društvu.«[17]

Iz svega toga proizlazi da je potrebna transformacija državne uprave u smislu njenog organizacionog i funkcionalnog prilagođavanja dostignutom stupnju razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, s jedne strane, i, s druge, potrebne su značajne društvene akcije i mjere u pogledu uređivanja unutarnjih odnosa u organima državne uprave u smislu jačanja samoupravnih prava radnika i radnih zajednica u ovim organima kad je riječ o uređivanju vlastitih unutarnjih odnosa.

[17] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. 8, str. 323.

Digitized by Google

Janko Maksimović

Planiranje kadrova — osnova planiranja obrazovanja

Organizacija udruženog rada u obavljanju svoje proizvodno-ekonomske i društvene funkcije u podeli rada pojavljuje se kao proizvođač materijalnih dobara i usluga, kao osnovna poluga razvoja proizvodnih snaga i kao oblik ostvarivanja socijalističkih samoupravnih odnosa. U procesu društvene reprodukcije ostvarivanje njene ekonomske uloge neposredno je povezano sa njenim proizvodnim programom i stepenom njegove usaglašenosti sa potrebama društva.

Program proizvodnje je područje u kojem dolaze do izražaja stepen efektivnosti i stepen efikasnosti privređivanja organizacije udruženog rada kao proizvođača materijalnih dobara.

Stepen efektivnosti podrazumeva područje i strukturu delatnosti OOUR-a, koja će u najvećoj meri uticati na zadovoljenje društvenih potreba, dok se efikasnost svodi na to da se usvojeni proizvodni program ostvaruje uz minimalne troškove svih činilaca proizvodnje.

Proces kojim se pokreće i usmerava aktivnost radnih ljudi u OUR na efikasno korišćenje društvenih sredstava i svoga rada u ostvarivanju društveno-ekonomskih ciljeva, podmirivanju potreba građana i društva, razvoju socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa itd. naziva se upravljanje. Upravljanje je kontrolisani

Digitized by Google

proces koji uključuje planiranje, organizovanje i kontrolu. Planiranje je faza procesa upravljanja u kojoj se donose odluke o ciljevima, politici, strategiji, programima i planovima. Organizovanje je proces stvaranja samoupravne organizacione strukture, a kontrola je faza u kojoj se konstatuje stepen ostvarivanja planskih odluka, kao i efikasnost organizacije.

Planiranje proizvodnje, poslovanja i razvoja

Plan proizvodnje, poslovanja i razvoja, kao i plan kadrova, čine deo srednjoročnog plana organizacije udruženog rada, jer plan nije komponenta samo utvrđivanja ostvarenja društvene reprodukcije, već je on, uz to, i determinanta stalnog razvijanja i reprodukovanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Svrha planiranja proizvodnje, poslovanja i razvoja, pored ostalog, sastoji se u predviđanju ostvarivanja njihovih rezultata u postojećim uslovima privređivanja. Uz to, planiranjem se poboljšava i organizaciona povezanost u organizacijama udruženog rada, usmeravaju se pojedine akcije i usklađuju njihovi srednjoročni i dugoročni ciljevi. U tom pogledu se najpre programiranjem proizvodnje i poslovanja utvrđuju ciljevi, na osnovu kojih se usvaja politika organizacije udruženog rada, dok se planiranjem ova politika pretvara u akcije što doprinose tome da se ona što doslednije ostvaruje. Iz ovoga zaključujemo da je planiranje proizvodnje, poslovanja i razvoja društveni sistem koji omogućava ostvarivanje optimalnih proizvodnih poslovnih i razvojnih rezultata u kraćem ili dužem vremenskom periodu. Prema tome, planovi organizacija udruženog rada zasnovani na navedenim načelima su polazna osnova i jedan od najznačajnijih elemenata za stabilan rast i razvoj OUR u svim pravcima delovanja.

Ovom prilikom posvetićemo posebnu pažnju tehničko-tehnološkom aspektu razvoja OUR. Naime, želimo da ukažemo na mesto i realno značenje sklopa aktivnosti, od rada na suštinskom razvoju proizvoda do njegove krajnje primene. Jer u ovom trenutku u našoj zemlji postoje znanja i mogućnosti za realno sagledavanje i postavljanje ovog problema, kao i ideje i načini da se on uspešno razrešava.

U udruženom radu, posebno proizvodnoj sferi, nužno je uticati najpre na promenu odnosa i shvatanja o ulozi i značaju mašine, opreme, investicija za budući razvoj. Naime, u proteklom periodu, u tom pogledu, u velikoj meri se preterivalo, jer su se rešenja prvenstveno tražila u nabavci novih mašina, nove opreme, a ne u optimalnom korišćenju postojeće. Stoga je u budućoj poslovnoj i razvojnoj politici OUR neophodno preći na konkretno i kontinuirano dohodovno stimulisanje i motivisanje kvaliteta rada, proizvoda i usluga. Takođe je značajno da se u ovim prilikama posebno naglasi i istakne značaj kreativnog rada i rada na inovacijama. Preispitivanje proizvodnih programa i asortimana s obzi-

Digitized by Google

rom na realne mogućnosti instalirane opreme, a u zavisnosti od strukture, nivoa i tendencija kretanja potražnje, prvorazredan je zadatak svake OUR. Jer, prema nekim istraživanjima, u industrijski najrazvijenijim zemljama sa tržišnom privredom godišnje se na tržištu realizuje 10 do 15 odsto novih proizvoda, što znači da se u izvesnom broju grana u roku od šest do sedam godina potpuno menja proizvodni program i asortiman. Za takve uslove na tržištu, a to je van svake sumnje, kreativan rad, koji je konstantno vezan za proces istraživanja novih i efikasnijih rešenja, dobija dominantno mesto u poslovnoj politici organizacija udruženog rada. Pouzdano se zna da danas u nizu industrijski razvijenih zemalja u Evropi — SR Nemačkoj, Švajcarskoj, Holandiji i drugim — na poslovima istraživanja i razvoja radi oko 50 odsto svih visokostručnih kadrova zaposlenih u privredi.

U nastavku analize ovog veoma složenog problema zadržaćemo se, uglavnom, na razradi onih kompleksa iz oblasti planiranja proizvodnje i usluga kojima u dosadašnjoj praksi, po našem mišljenju, nismo posvetili dovoljno pažnje. To su pitanja politike istraživanja i inovacije proizvodnje, programiranja proizvodno-poslovne orijentacije razvoja OUR i pitanje programiranja razvoja kadrova i njihovo obrazovanje.

Usavršavanje radnih zadataka i poslova predstavlja stalnu obavezu svake organizacije udruženog rada, bilo da je reč o razvoju tehnike i tehnologije rada, o razvoju proizvodnje — asortimana i obima — o razvoju organizacije rada, ili, pak, o razvoju nekog drugog faktora koji može pozitivno uticati na rad i rezultate poslovanja OUR.

Društveni programi i planovi razvoja OUR i usavršavanje proizvodnje treba da se zasnivaju i na uvođenju inovacija, recimo, u vidu novih proizvoda, na izmeni postojeće tehnologije i drugo. Stoga tehničko-tehnološke projekcije rada — proizvodnje za period za koji se planira — treba da čine jednu od osnova pri izradi srednjoročnih planova OUR, u kojima se svi interni i eksterni planovi moraju posmatrati u zajedništvu, na primer, kadrovi, tehnologija, ekonomika i drugi faktori, pošto su svi oni međusobno uslovljeni i povezani. Znači, društveno planiranje je komplementarna disciplina jer između navedenih komponenti postoji interakcija.

Politika istraživanja i inovacija proizvoda

Kada je reč o programiranju inovacija, u najkraćim crtama želimo da ukažemo na neke bitne karakteristike.

Za savremenu proizvodnju ulaganje u inovaciju proizvoda predstavlja jedini siguran i racionalan put koji može obezbediti željeni rast i razvoj OUR. Životni ciklus proizvoda sastoji se iz nekoliko faza: uvođenja, rasta, zrelosti i opadanja, pa stoga investiranje u inovaciju proizvoda treba da bude stalna komponenta poslovne i razvojne aktivnosti organizacija udruženog rada. Svaka

Digitized by Google

promena proizvodnog programa, u tom pravcu, mora se zasnivati na preciznom poznavanju pozicije svakog proizvoda sa stanovišta njegovog doprinosa dohotku i rastu organizacije udruženog rada. Analize o životnom veku proizvoda ukazuju na to da se on, u današnjim uslovima, sve više skraćuje. Odgovarajućom politikom i strategijom inovacija proizvoda, koje treba da sprovode organizacije udruženog rada, kao integralni deo svoje poslovne i razvojne politike, mogu se uspešno za svaki vremenski interval odrediti proizvodi-nosioci planiranog dohotka OUR.

U oblasti politike proizvoda inovativne aktivnosti mogu biti — *rutinske* i *inovativne*. U rutinske inovacije, uprošćeno rečeno, ubrajaju se one koje se odnose na osvajanje proizvodnje već postojećih i tržištu poznatih proizvoda. Stoga rutinske inovacije stvaraju, obično, paralelne kapacitete u kojima se proizvode supstituti već postojećih proizvoda. U ovom slučaju potrošač ne dobija ništa novo, dok su sa društvenog stanovišta ovakva ulaganja nekorisna. Vrlo često je za proizvodnju pojedinih supstituta potrebno uvesti repromaterijal, i pored toga što on nema nikakvog izgleda da bude plasiran na inostranom tržištu.

Za razliku od rutinskih inovacija, inovativne inovacije nude kvalitativno nove proizvode, koji zadovoljavaju potrošača na savremeniji i efikasniji način. Stoga one u principu stvaraju osnovu svakoj OUR za poslovnu i razvojnu ekspanziju. Kriterijumi za programiranje i uvođenje novih proizvoda moraju biti na nivou svetskih standarda. Njihova tehničko-tehnološka i funkcionalna rešenja, stoga, treba da budu fundirana isključivo na osnovama primene savremenih rešenja, to jest primene savremene tehnike i tehnologije. Proizvodi stvoreni na ovoj osnovi, ako se ispune i ostali uslovi, mogu konkurisati i za izvoz. Međutim, mogućnost izvoza proizvoda, u stvari, treba razmatrati i proučavati još u fazi izrade njihovih projekata. Naravno, ovde se ne misli samo na ispitivanje mogućnosti prihvatanja proizvoda na inostranom tržištu, već, pre svega, na postizanje kvalitativnih komponenti proizvoda koje treba da budu strogo u funkciji zahteva potreba tržišta. Da bi novi proizvod izborio mesto na inostranom tržištu, kao što je poznato, mora biti konkurentan, pre svega, svojim kvalitetom, svojom funkcionalnošću i cenom.

Ako organizacija udruženog rada, inovativnom investicijom u nove proizvode, uspe da izbori sebi mesto i na inostranom tržištu, onda se njen rast i razvoj nalazi u ekspanziji. Ovakve organizacije udruženog rada, na taj način, bave se i transferom tehnologije. Treba istaći da će organizacije udruženog rada koje su orijentisane na izvoz ostvariti svoje želje samo ako najpre definišu strategiju razvoja proizvoda u skladu sa ciljevima koje žele da postignu, kao i u skladu sa sopstvenim mogućnostima.

Stoga, politika proizvodnje i strategija inovacija moraju biti usaglašene sa ciljevima poslovne i razvojne politike OUR.

Kao predispozicija za koncipiranje planova OUR, to jest kao preduslov za razmatranje elemenata njihove proizvodno-poslovne

Digitized by Google

i razvojne politike, neophodni su potpuna obaveštenost i poznavanje mnoštva činilaca i informacija koji uslovljavaju uspešno rešavanje ovako složenog zadatka. Naime, u tom pogledu, kada je reč o planiranju razvoja proizvodnih procesa, neophodno je imati u vidu: mogućnost uvođenja inovacija na proizvodima iz tekuće proizvodnje; mogućnost zamene pojedinih proizvoda; smanjenje ili potpuni prestanak proizvodnje nekih proizvoda; mogućnost zamene pojedinih materijala, energetskih izvora; opšta privredna i društvena kretanja. Informacije o navedenim elementima moraju se analizirati, proveravati i međusobno povezivati.

Kao orijentacija za tehničko-tehnološka predviđanja razvoja treba da posluže opšta privredna kretanja, koja se moraju zasnivati na predviđanjima razvoja nauke i tehnologije. U tom pogledu, predviđanja koja se odnose na usavršavanje postojeće tehnologije ostvariće se sa većom verovatnoćom u planiranom obimu i vremenu nego predviđanja razvoja nove tehnologije. Jasno je da je u prvom slučaju reč o jednostavnijem zadatku, jer se raspolaže neophodnim informacijama koje su vezane za ovaj problem, ili se one mogu relativno brzo pribaviti, pa su, stoga, i ovakve prognoze realnije, kako sa stanovišta zahteva tako i sa stanovišta vremena u kojem se očekuju da će biti realizovane.

Programiranje — predviđanje proizvodno-poslovne orijentacije razvoja

Predviđanje proizvodne orijentacije poslovnog sistema organizacije udruženog rada je veoma složen zadatak, čak i u slučaju postojanja idealnih informacionih sistema. Jer informacioni sistemi, zbog složenosti problematike programiranja proizvodne orijentacije, ni u jednom poslovnom sistemu ne mogu biti do te mere usavršeni da mogu pružati sve informacije sa pouzdanom verovatnoćom o budućim efektima odluka. Stoga se prilikom prethodnog globalnog proizvodnog opredeljenja poslovnog sistema uvek mora računati i sa određenim neizvesnostima koje mogu usloviti spoljašnji ili unutrašnji faktori. Međutim, proizvodna orijentacija u globalu se mora planirati bez obzira na teškoće i odstupanja koji mogu nastati u predviđenom periodu za koji se planiranje vrši. Jer planiranjem se, pored ostalog, stvaraju uslovi za pravovremeno i efikasno razvijanje i usavršavanje proizvoda prema zahtevima tržišta, to jest njime se mogu blagovremeno obezbeđivati uslovi za ostvarivanje postavljenih ciljeva.

U principu, odlučivanje uopšte, pa i odlučivanje o proizvodnoj orijentaciji, sastoji se iz pripremanja i donošenja odluke. Pripremanje odluke o proizvodnoj orijentaciji podrazumeva obezbeđivanje potrebnih informacija za odlučivanje, to jest obezbeđivanje informacija o sadašnjem i budućem — očekivanom stanju poslovnog sistema i njegovog okruženja.

Informacije koje se odnose na pripremanje odluke obuhvataju:

Digitized by Google

— informacije o stanju i željenom stanju proizvodne orijentacije i

— informacije o programiranju — prognozi — budućeg stanja proizvodnog programa.

Jasno je da se pri obezbeđivanju informacija, koje su neophodne za donošenje odluke o proizvodnoj orijentaciji, posebne teškoće javljaju upravo prilikom programiranja budućeg proizvodnog programa.

Kada je reč o programiranju proizvodnje treba imati na umu i to da se ono mora naučno fundirati, a to znači da treba voditi računa i o zakonitostima dinamike određenih pojava koje su u vezi sa ovom problematikom i do kojih dolazi tokom dužeg ili kraćeg perioda. U tom pogledu neophodno je korišćenje i matematičko-statističkih metoda koji se bave proučavanjem i otkrivanjem navedenih zakonitosti, jer one čine preduslov stručnog i naučnog pristupa programiranju — predviđanju razvoja.

U praksi se još događa da se proizvodnja programira na osnovu uočenih trendova iz prethodnog perioda.

Programiranje proizvodno-poslovne i razvojne politike OUR ne može se zasnivati na kvantitativnim metodima koji se temelje na analizama proizvodnih i razvojnih karakteristika iz prethodnog perioda. Buduća proizvodna orijentacija može se uspešno programirati primenom kvalitativnih metoda. Jer kvantitativni metodi u svom pristupu svode se, uglavnom, na to da se njihovom primenom mehanički preslikavaju tendencije koje su karakteristične za uočeni period, što je u suprotnosti sa suštinom samoupravnog planiranja za koje se zalažemo.

Pojavom i razvojem teorije sistema sve više se javljaju i u praksi primenjuju i nekvantitativni metodi. Danas se za programiranje poslovne orijentacije dosta koriste takozvani *intuitivni metodi*, kod kojih je izražena upravo kvalitativna komponenta predviđanja. Oni se u praksi zasnivaju na individualnom ili kolektivnom programiranju — predviđanju stručnjaka u organizacijama udruženog rada koji su eksperti za pojedine oblasti, pa se poslovna orijentacija OUR temelji na njihovim sagledavanjima i procenama pojedinih kompleksa poslovne orijentacije. To praktično znači: da bi se na osnovu intuitivnih metoda došlo do predloga poslovne orijentacije za period od pet i više godina, u organizacijama udruženog rada formira se tim od vodećih stručnjaka koji se bave ključnim komponentama bitnim za izbor i preciziranje poslovne orijentacije OUR.

Ovaj predlog u svom obrazloženju mora sadržati potrebne elemente na osnovu kojih će svi subjekti u planiranju moći da zauzmu svoje stavove.

Stoga se on, u fazi priprema plana, može smatrati kao informativno-instruktivan materijal, to jest kao analitičko-dokumentaciona osnova za opredeljivanje samoupravljača prilikom razmatranja predložene proizvodno-poslovne orijentacije OUR. U suštini, on treba da bude samo pouzdana osnova subjektima u planiranju

Digitized by Google

prilikom izjašnjavanja o predloženoj koncepciji razvoja u njihovom srednjoročnom planu.

Zbog takve svoje funkcije, predlog stručnjaka treba da inicira i moguća povezivanja njihove organizacije sa organizacijama udruženog rada koje imaju srodne proizvodno-poslovne programe, radi njihovog međusobnog usklađivanja sa realnim potrebama domaćeg i stranog tržišta. Pored toga, neophodno je da u tom predlogu budu naznačene i mogućnosti obezbeđivanja svih resursa neophodnih za trajnu i stabilnu reprodukciju.

Da bi se dobile što pouzdanije tehno-tehnološke prognoze, u praksi se obično predviđanje vrši istovremenim korišćenjem nekoliko metoda. Zatim se dobijeni podaci porede kako bi se došlo do što pouzdanijih pokazatelja. Na osnovu tehno-tehnološke prognoze razvoja, za određeni period, sa većom ili manjom verovatnoćom u pouzdanost predviđanja, može se, dakle, sagledati šta se očekuje od budućeg razvoja. To je, u stvari, ključno pitanje na koje treba dati što precizniji odgovor kada je u pitanju programiranje razvojne politike OUR, to jest kada je reč o izradi srednjoročnih i dugoročnih planova razvoja.

Naime, izučavanjem i analizom tekuće proizvodnje (usluge) i njihovim dovođenjem u vezu sa mogućim trendom razvojnih kretanja nauke i tehnologije može se doći do ključnih informacija koje bi poslužile kao osnova pri utvrđivanju strategije razvoja organizacije udruženog rada.

Ovde se, u prvom redu, misli na izbor pravca razvoja, koji se u suštini ne može osloniti samo na tehničko-tehnološke prognoze, jer je prilikom rešavanja ovog zadatka neophodno sagledati i sopstvene mogućnosti organizacija udruženog rada, kako bi planska predviđanja bila što realnije postavljena. Naime, analiza sopstvenih mogućnosti treba da pruži odgovor na pitanja: šta se radi? Šta bi moglo da se radi i, s tim u vezi, šta bi trebalo da se radi? Naravno da je za definitivnu odluku o usvajanju programa razvoja, pa s tim u vezi i programa proizvodnje ili usluga, pored navedenih činilaca, neophodno raspolagati i podacima dobijenim na osnovu istraživanja tržišnih potreba za određenom proizvodnjom ili uslugama. U najkraćim crtama ukazali smo na značaj predviđanja tehničko-tehnološkog razvoja proizvodnje, ili usluga pri izradi srednjoročnih i dugoročnih planova razvoja.

Već smo istakli da se prilikom izrade srednjoročnih i dugoročnih planova razvoja moraju dovesti u međusobnu zavisnost svi faktori koji čine parcijalne elemente pojedinih područja plana. Naglasili smo da se zbog njihove međusobne povezanosti i uslovljenosti oni izolovano ne bi trebalo da posmatraju. Međutim, smatramo da kadrovi u OUR zbog svoje funkcije zaslužuju posebnu pažnju.

Ovom prilikom razmatranje problema planiranja razvoja kadrova zasnovaćemo na tehničko-tehnološkim predviđanjima, polazeći, u stvari, od rada kao organizovanog procesa.

Digitized by Google

Planiranje kadrova

U našem sistemu kadrovi su najznačajniji element koji utiče na efikasnost proizvodnje, jer su oni istovremeno i faktor i nosilac reprodukcije i razvoja uopšte. Nivo industrijskog razvoja prvenstveno zavisi od stepena rasta kvalifikovanih kadrova, jer investicije u kadrove povećavaju proizvodnu sposobnost i ekonomsku efikasnost, to jest povećavaju ekonomiju rada.

Opšti razvoj i obrazovanje kadrova nisu isključivo ekonomski determinisani. Oni se zasnivaju, pre svega, na humanizaciji rada. U privrednom razvoju svake zemlje ništa nije važnije i preče od kadrova i procesa njihovog stalnog usavršavanja i rasta, jer, na taj način, oni neprekidno stiču nova znanja, veštine, pa time postaju i efikasniji u izvršavanju svojih obaveza. Na toj osnovi stvoreni kadrovski »kapital«, uložen u proizvodni proces, pokreće materijalne resurse i stvara društvena dobra. Stoga se permanentnim usavršavanjem kadrova i sticanjem novih znanja povećava društvena vrednost kadrovskog »kapitala«, koji daje najsnažniji doprinos ekonomije rada, a i reprodukciji društvenih odnosa. Zbog ovakve funkcije i značaja kadrova u proizvodnji i drugim sferama društvenog rada, problemi kadrova, na primer u proizvodnji, znatno su složeniji i zamršeniji od tehničkog stanovišta proizvodnje, jer se i u slučaju najsloženije proizvodnje čovek uvek nalazi iznad nje, pošto je on projektuje, organizuje i uz pomoć sredstava za rad realizuje.

Stoga su kadrovi osnovni izvor bogatstva svake zemlje. Zemlja koja nije bogata resursima, kao što je, na primer, Japan, može biti industrijski razvijena i bogata ako ima potreban broj obrazovanih kadrova. Međutim, ima i suprotnih primera da zemlja sa izrazito bogatim resursima ostaje nerazvijena usled toga što nema dovoljno sopstvenih kvalifikovanih kadrova.

U podeli rada u proizvodnji, a i van nje, radno mesto može se uprošćeno smatrati osnovnom organizacionom jedinicom rada u određenom vremenu i prostoru. Na svakom radnom mestu, u principu, može se reći da organizaciju rada — proizvodnje ili usluga — čini svrsishodna zavisnost i povezanost čovekovog rada, sredstava za rad i predmeta rada. One, sve zajedno, treba da su u funkciji ekonomije rada, to jest ekonomije proizvodnje ili usluga, pri kojoj bi se, uz ostale uslove, ostvarila takva produktivnost rada na osnovu koje bi svaka jedinica ljudskoga rada doprinosila optimalnom povećanju društvenog bogatstva.

Prema vrsti i prirodi posla, radna mesta su u organizacijama udruženog rada, najpre, grupisana u okviru pojedinih struka, a zatim i u okviru pojedinih pogona, radionica, sektora itd.

Sistematskom analizom prirode i karaktera predmeta rada i sredstava za rad na radnom mestu, uz analizu i ostalih faktora koji su, takođe, značajni, može se definisati priroda čovekovog rada za svako radno mesto u pogonu, radionici, sektoru, službi itd. Stoga, može se reći da predmet rada na radnom mestu najpre

Digitized by Google

određuje potrebna sredstva za rad, a oni zajedno i čovekov rad, to jest vrstu usmerenja kao i nominalan nivo obrazovanja.

Ovom analizom u organizaciji udruženog rada, u principu, treba da se dođe do onih elemenata i karakteristika čovekovog rada na radnom mestu koji opredeljuju profil i stepen usmerenja kadrova. Zbog takvog svojstva rezultati takve analize mogu se koristiti kao polazna osnova u planiranju orijentacione sume znanja i umenja koja su neophodna pri koncipiranju odgovarajućeg vaspitno-obrazovnog procesa za svaki konkretan profil.

Njenoj izradi treba da prethodi razrađen metodološki pristup na osnovu kojeg će se obaviti ovaj veoma delikatan posao. Analiza o kojoj je reč treba da bude sačinjena vrlo temeljno u svakoj organizaciji udruženog rada. Operativni pristup ovom problemu sastojao bi se u tome da se najpre precizno sačini lista svih radnih mesta određene organizacije udruženog rada. Zatim, da se za svako od njih, na osnovu analitičkog raščlanjivanja navedenih faktora, identifikuje čovekov rad koji bi se stavio u funkciju potreba predmeta rada i sredstava za rad, to jest u funkciju obavljanja postavljenih zadataka na radnom mestu na predviđen i očekivan način.

Na ovoj osnovi, dakle, mogu se za sva radna mesta pouzdano odrediti odgovarajući profili kadrova, a na osnovu njih i potreban broj kadrova po vrstama i stepenu usmerenja.

Na temelju rezultata do kojih bi se došlo na ovaj način udruženi rad bio bi u stanju ne samo da iskaže svoje potrebe za kadrovima već istovremeno da utiče i na njihovo odgovarajuće obrazovanje. Dakle, na toj osnovi mogu se stvarati uslovi za što sadržajniju saradnju udruženog rada i oblasti obrazovanja, koja je upravo u dosadašnjoj praksi nedostajala.

Prema tome, ako se za određenu organizaciju udruženog rada, na osnovu njene tehnološke organizovanosti, kao i na temelju planiranih predviđanja u pogledu izmenâ proizvodnog programa ili usluga, definišu radna mesta sa svim njihovim obeležjima i specifičnostima o kojima je bilo reči, tada je radno mesto polazište za planiranje razvoja kadrova, kako po vrsti usmerenja tako i po nivou stručnosti.

Prema tome, planirana tekuća proizvodnja ili usluge, kao i planirano uvođenje inovacija u proizvodne programe, osnovni su elementi koji bitno utiču na planiranje kadrova, to jest izradu kadrovskih bilansa.

Planiranje sredstava za rad, materijalnih resursa, novih proizvoda itd. značajno je sa stanovišta funkcija koju svako od njih ima u procesu reprodukcije, dok je planiranje kadrova vrlo delikatan i složen posao u toj, rekli bismo, sveukupnosti rada i poslovanja.

Kadrovi, njihovo znanje i njihovo stalno obnavljanje su bitan i nezamenljiv faktor koji jedini može osigurati poslovnu vitalnost zemlje. Specifičnost ovog problema u našim uslovima nameće potrebu da se uz teorijska istraživanja sa ovog područja preduzme širi istraživački zahvat sa pretenzijom iznalaženja pravog odgo-

Digitized by Google

vora na pitanje: kako usmeriti budući razvoj kadrova u korist daljeg opšteg napretka naše zemlje?

Naravno, pored navedenih elemenata i faktora koje treba uzeti u obzir prilikom planiranja kadrova, mora se povesti računa i o odlivu kadrova do kojeg dolazi iz različitih razloga.

Stoga planovi razvoja osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija, kada je reč o kadrovskim bilansima, treba da sadrže kao minimum:

1. broj potrebnih radnika i njihovu profesionalnu i kvalifikacionu strukturu;
2. dinamiku popunjavanja pojedinih upražnjenih i novih radnih mesta;
3. način obezbeđenja potrebnih radnika;
4. mere za realizaciju zapošljavanja i razvoja kadrova;
5. mere za utvrđivanje plana prekvalifikacije kadrova usled planirane modernizacije poslovnog procesa, preorijentacije u poslovanju ili usled planiranja drugih unapređenja koja treba da doprinesu većoj produktivnosti rada itd.

Samoupravno planiranje u celini ne može biti efikasno ako se ne planiraju sva područja plana koordinirano i sinhronizovano. Udruživanje rada i sredstava zahteva planski razvoj kadrova jer on čini polaznu osnovu ekonomskog i tehničko-tehnološkog progresa; stoga se planiranje kadrova može smatrati *planiranjem razvoja udruženog rada.*

Planiranje razvoja obrazovanja

Kada je reč o obrazovanju kadrova za rad u organizacijama udruženog rada, projekcije kadrova u planovima njihovog razvoja — srednjoročnim i dugoročnim — treba da su zasnovane kako na potrebama tekuće proizvodnje (usluga) tako i na potrebama koje se temelje na predviđanjima razvoja proizvodnje (usluga) za period za koji se planovi donose.

Potrebe za kadrovima na osnovu tekuće proizvodnje u OUR mogu se sagledati na temelju tehnološke organizovanosti rada u odeljenjima, pogonima, i tako u celoj OUR. One se, u ovom slučaju, mogu javiti samo usled promena obima proizvodnje.

Međutim, u svojim razvojnim programima OUR predviđaju i investiranje u inovacije proizvodnje, koje ponekad mogu dovesti do velikih promena u tehnologiji i asortimanu proizvoda. Dakle, inovativna investiranja bi u znatnoj meri mogla menjati vrstu, kvalitet i obim rada na pojedinim radnim mestima. U ovakvim slučajevima u OUR je neophodno najpre razmotriti u kojoj je meri i pod kojim uslovima moguće zadovoljiti novonastale potrebe za kadrovima — postojećim profilima kadrova. Naime, treba ispitati u kojoj meri se može problem rešiti njihovim dopunskim obrazovanjem uz rad. Ukoliko se, pak, konstatuje da su za obavljanje nekih poslova potrebni novi profili kadrova, tada se oni moraju identifikovati sa stanovišta potreba ljudskog rada. Na

Digitized by Google

osnovu toga se sa velikom verovatnoćom može programirati i okvirna suma potrebnih znanja i umenja koja bi poslužila kao osnova za konstrukciju obrazovnih formi i obrazovnih sadržaja, to jest za konstrukciju odgovarajućih vaspitno-obrazovnih sadržaja.

Dakle, na ovim osnovama za poznate profile kadrova može se praviti sadržajna konstrukcija nastavnih planova i programa, pa stoga planiranje kadrova, po pravilu, treba da prethodi planiranju razvoja obrazovanja. Zbog takve funkcije bilansi kadrova treba da budu potpuni, to jest da se temelje na potrebama rada, sa stanovišta tekuće proizvodnje ili usluga, kao i sa stanovišta potreba srednjoročnih i dugoročnih tehničko-tehnoloških razvojnih rešenja, koja se, u određenom trenutku, mogu uvesti u proizvodni proces.

Naravno, ovo je složen zadatak, pogotovu ovaj drugi, pošto brz tehničko-tehnološki razvoj može ponekad znatno uticati na uvođenje promena koje se nisu mogle predvideti razvojnim programima.

Iz tih razloga realno je očekivati da će period koji je pred nama postavljati složenije zahteve u pogledu obima i sadržaja znanja. Takvo stanje uslovljavaju parametri koji utiču na izbor potrebnih sadržaja: struktura proizvodnje, njene tehničko-tehnološke i organizacione karakteristike, društveni razvoj, kao i ukupan razvoj nauke. Stoga je neophodno stalno i sistematsko delovanje i usmeravanje tokova razvoja kadrova, jer u protivnom može doći do pojačanog nesklada u razvoju kadrova, to jest do zaostajanja u tehničko-tehnološkom procesu.

Za današnje uslove naglog tehničko-tehnološkog procesa, koji će u budućnosti biti još izraženiji, i uz maksimalnu usaglašenost nastavnih sadržaja sa potrebama ljudskog rada, kao i sa potrebama njihove brze adaptivnosti na nova rešenja koja će nametnuti ovaj progres, redovnim obrazovanjem na svim nivoima ne mogu se jednom za ceo radni vek steći potrebna znanja i umenja. Stoga je permanentno obrazovanje jedino rešenje, bez obzira na obrazovne forme koje će se usvajati u organizaciji udruženog rada.

Zato se u planiranju razvoja obrazovanja mora poći od navedene zakonitosti, te da se, na toj osnovi, sačine obrazovni programi koji će u svim svojim dimenzijama obrazovanja i vaspitanja obezbeđivati visok stepen fleksibilnosti, a time i potrebnu adaptivnost kadrova na nove uslove koje će nametnuti razvoj. Vaspitno-obrazovni programi, iz navedenih razloga, moraju biti dvojaki: oni koji se odnose na redovno obrazovanje i dopunski — specijalistički koji se realizuju prema konkretnim potrebama u svakoj organizaciji udruženog rada ili van nje kada se za to ukaže prilika.

Naravno, to nije jednostavno postići i za izvršenje takvih zadataka potrebna su značajna istraživanja, s obzirom na to da se prilikom planiranja kadrova u OUR polazi od udruženog radnika, njegovih realnih želja, interesa i mogućnosti.

Stoga treba aktivno širiti polje ljudskoga rada imajući pri tom na umu i to da su, u uslovima današnjeg življenja i rada, zanima-

Digitized by Google

nja — kojih ima više od 50.000 — sve češće podložna izmenama, i da je akceleracija tih promena, naročito u pojedinim sferama rada, sve izraženija i veća. Stoga je problem obrazovanja za zanimanja zbog niza faktora, koji se ne mogu dovesti u sklad sa klasičnim načinom obrazovanja, danas sve složeniji. On se, u uslovima industrijski razvijenih zemalja, nastoji rešavati obrazovanjem profila sa veoma razvijenim i raznovrsnim znanjima. Naime, smatra se da se na toj osnovi mogu stvoriti optimalno fleksibilni i brzo adaptivni kadrovski resursi.

Obrazovanje za radno mesto, u to smo uvereni, u principu, ne može se uzeti kao pravilo pri planiranju razvoja obrazovanja jer bi takvo obrazovanje u nekim slučajevima bilo isuviše razuđeno, nefunkcionalno, pa stoga i neekonomično.

Danas se usled stalnog tehničko-tehnološkog procesa sve više gube granice između klasičnih struka i zanimanja. Stoga se, za ovakve uslove i potrebe, koji će u budućnosti biti još složeniji, prilikom planiranja razvoja obrazovanja rešenja moraju tražiti u povezivanju poslova i radnih obaveza srodnih radnih mesta. Na toj osnovi bi se došlo do profila kadrova koji bi se dobili obrazovanjem, a koji bi, prema već utvrđenim zakonitostima, u podeli rada pokrivali predviđena radna mesta.

Dakle, sintezom obaveza, to jest elemenata rada radnog mesta i ostalih faktora, za sva radna mesta koja je moguće objediniti u uslovno nazvani „obrazovni profil" dobijaju se znanja i veštine, naime, dobijaju se zadaci koji u vaspitnom i obrazovnom pogledu predstavljaju zaokruženu celinu za izabrani profil. U svemu ovome treba naći pravu meru, najpre u formiranju „obrazovnih profila" da ne budu isuviše široki, kod kojih bi se zbog toga suzio prostor za isticanje specijalističkih znanja koja su specifičnost svakog radnog mesta, što se nalazi u sklopu objedinjenog profila. S druge strane, usled razvoja nauke, tehničko-tehnološka osnova rada se relativno brzo menja pa se mora voditi računa i o drugoj krajnosti — da profil ne bude isuviše uzak, pa da zbog čestih izmena režima rada i drugih uslova ovakav profil brzo postane „ograničeno upotrebljiv". Osnovno je, dakle, da izabrani profili budu podjednako uspešno adaptivni na sve promene i inovacije koje mogu nastati na svakom radnom mestu koje pokriva određeni „obrazovni" profil.

Upravo zbog tehničko-tehnoloških uslova koje nameće razvoj nauke danas se u svetu, posebno u industrijski razvijenim zemljama, sve više ide na što šire obrazovne profile kadrova. Oni se, u obrazovnom smislu, zasnivaju na fundamentalnim znanjima struke, pa se sticanje usko specijalističkih i zanatskih znanja planira za obrazovanje uz rad, to jest za permanentno obrazovanje.

Planiranje razvoja obrazovanja je, u stvari, vršenje izbora potrebnih profila kadrova, koje se, kao i ostala planiranja, zasniva na predviđanju. Planiranje obrazovanja bilo je do sada, pre svega, kvantitativno, jer se predviđao samo broj za upis u škole i fakultete, kao i broj svršenih učenika. Međutim, danas je prihvaćeno

Digitized by Google

stanovište da planiranje obrazovanja mora biti deo opštedruštvene politike.

Kada je reč o planiranju obrazovanja kadrova, danas se često govori o tome da nisu precizno iskazane potrebe udruženog rada za odgovarajućim profilima kadrova. To je, bez sumnje, velika prepreka realnom planiranju obrazovanja kadrova. S tim u vezi i reformisanje obrazovanja u usmereno obrazovanje ne može da udovolji postavljenim ciljevima i zadacima ukoliko nije zasnovano na novim temeljima, to jest ako ne počiva na planskim potrebama udruženog rada.

Dosadašnje planiranje u obrazovanju kadrova, zbog nedostajanja potrebnih pokazatelja za određeni broj usmerenja, može se svesti samo na popunjavanje obrazovnih kapaciteta, više kao potreba da se prihvati generacija koja dolazi nego da se obezbedi odgovarajući kadar neophodan udruženom radu, kako u pogledu njegove stručne usmerenosti tako i u kvantitativnom smislu. Naravno, to je dovelo do raskoraka i nesklada kada je reč o zapošljavanju kadrova.

I iz ove konstatacije može se zaključiti koliko je bitno da udruženi rad ubuduće ne bude samo korisnik gotovih kadrova. On mora biti njihov planer, a mora učestvovati i u njihovom formiranju.

Dosadašnji status obrazovanja i udruženog rada, zbog stanja kakvo je, može se okarakterisati tako kao da su to dva sveta koja se ne poznaju ili nedovoljno poznaju. Ovakav status je u budućnosti neodrživ, jer obrazovanje i udruženi rad moraju biti dva elementa istog sveta. To se može postići samo onda kada se imaju planske projekcije potreba za određenim profilima kadrova u srednjoročnim i dugoročnim planovima razvoja organizacija udruženog rada, to jest kada se raspolaže potrebnim elementima na temelju kojih će obrazovanje zasnivati konstrukcije svojih obrazovnih programa.

Digitized by Google

Ismail Beriša

Položaj i afirmacija Albanke na Kosovu

Položaj i emancipacija Albanke na Kosovu je u najtešnjoj vezi s organizovanim i neprekidnim menjanjem položaja albanske narodnosti, s njenom društveno-klasnom i političkom emancipacijom na Kosovu i u Jugoslaviji upošte. Položaj i uloga Albanke ovom prilikom neće biti razmatrani na osnovi starih kategorija i tradicionalnog mišljenja — prema kojima je bilo najbitnije da se taj deo društva, iz humanih razloga, zaštiti — već ćemo pokušati da proučimo fenomen otuđenja i emancipacije kao izraz istorijskih uslova društvenog razvitka Kosova. Drugim rečima, emancipaciju žene moguće je ostvariti jedino u procesu čovekovog razotuđenja uopšte, to jest u okviru opšte emancipacije, oslobođenjem radničke klase. Time je i rešavanje »ženskog pitanja« tesno povezano sa klasnom borbom proletarijata za revolucionarno menjanje sveta, za socijalizam.

Da bi se sagledao stepen emancipacije Albanke danas, u socijalističkim samoupravnim odnosima, potrebno je podsetiti bar na osnovne karakteristike položaja Albanke na Kosovu između dva svetska rata, koji je u to vreme bio mnogo teži, a sama Albanka u znatno nepovoljnijoj situaciji u odnosu na žene ostalih naroda i narodnosti. Takav težak položaj Albanke i njena apsolutna potči-

Digitized by Google

njenost muškarcu bili su istorijsko nasleđe i ujedno odražavali društvene prilike i uslove na Kosovu.

Ako se osvrnemo na minulo doba, kada se Kosovo nalazilo pod vlašću turskih osvajača, zatim Austro-Ugarske, pa u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i kada je, najzad, usledila okupacija od Nemaca i Italijana, lako ćemo utvrditi svu težinu položaja albanske narodnosti, a posebno Albanke. Ali ostavimo onu daleku prošlost; konstatujmo činjenicu da je Kosovo za vreme bivše Jugoslavije karakterisao krajnje nizak nivo privredne razvijenosti, preovlađivala je poljoprivredno-naturalna proizvodnja, a ogromnu većinu življa činilo je poljoprivredno stanovništvo. Pored težeg i nepovoljnijeg društvenog položaja Albanke u odnosu na položaj drugih žena u Jugoslaviji, ona je uz to u društvu bila potpuno neravnopravna i potčinjena muškarcu. Sve se to, naravno, različito izražavalo u ekonomski i društveno različitim klasama i slojevima društva ovoga područja. Njen položaj su karakterisali, pre svega, tradicionalni patrijarhalni odnosi što su vladali u porodici i društvu, usled kojih je Albanka u društvu i porodici znatno manje mobilna od muškarca.

Albanski narod se striktno upravljao prema srednjovekovnim normama i pravima utvrđenim Kanunom (zakonikom) što ih je doneo albanski vlastelin Leka Dukađin. Položaj Albanke, prema Kanunu, bio je krajnje nepovoljan: ona je bila gotovo potpuno obespravljena i, samim tim, nije bila ravnopravna sa muškarcem. Ustavnim i drugim normama Albanka nije imala prava koja su data muškarcu. I ne samo to, Albanka u nekim pravima nije bila ravnopravna ni sa ženama drugih nacionalnosti.

Kulturna zaostalost albanskog stanovništva, što se posebno odnosi na Albanku na Kosovu, doprinela je tome da preovladaju religijska i krajnje konzervativna shvatanja, prema kojima je žena smatrana bićem umno i fizički »manje« razvijenim od muškarca, što je »predodređeno rođenjem«, kao i njena potčinjenost muškarcu.

Takvo stanje vremenom je postalo uobičajeno za niz generacija, deo navika, tradicija, a nasleđe i vaspitanje su učinili da to bude sasvim »prirodno«. Otuda su i same Albanke takav svoj potčinjeni položaj smatrale i razumljivim i »prirodnim«.

Sve do oslobođenja — pod uticajem nasleđenih istorijskih i društvenih prilika, uslova, pa i shvatanja svog položaja u odnosu na muškarca i žene drugih nacionalnosti — Albanka na Kosovu je:

— bila lišena prava da odlučuje o svojoj sudbini, veridbi i udaji, o vaspitanju svoje dece, nije imala pravo da nasledi imovinu od roditelja, da učestvuje u organima vlasti i drugim društveno-političkim aktivnostima, pa ni pravo glasa, niti da bude birana u organe vlasti;

— zatim, bilo joj je nedostupno obrazovanje, kulturno uzdizanje, zapošljavanje u privrednim i društvenim delatnostima, učestvovanje u rešavanju društvenih pitanja; na ulicu nije smela izići

Digitized by Google

od 90% žena bilo nepismeno. U ovom razdoblju narodna vlast je nastojala da stvori uslove za opismenjavanje odraslih. Tako su već 1944. organizovani analfabetski tečajevi. U 1944/45. godini tečajevima za opismenjavanje obuhvaćeno je više od 350.000 lica, među kojima su bila 155.643 Albanca. Otvaranjem analfabetskih tečajeva i tečajeva za narodno prosvećivanje i razmih škola za obrazovanje odraslih osetno je opao broj nepismenih. U 1953. godini procenat nepismenih muškaraca sveden je na 54,8%, a nepismenih žena na 72,1%. U 1971. godini nepismenih muškaraca bilo je 31,5%, a nepismenih žena 42,8%.

Posleratni društveni razvitak Kosova karakterišu veliki uspesi postignuti u oblasti kulture: podsticano je književno stvaralaštvo i kulturno-umetnička aktivnost, otvarane su biblioteke i čitaonice, osnivani radnički univerziteti, marksistički klubovi, pokretani listovi i časopisi, osnovana radio-televizija i unapređeni drugi vidovi aktivnosti na kulturnom uzdizanju. Od posebnog je značaja uključivanje Albanke u društveno-umetničke aktivnosti, u kojima se svojim angažovanjem u društvenom životu sve više afirmiše.

Obrazovanje i podizanje kulturnog nivoa stanovništva Kosova odrazili su se na razvoj i emancipaciju nacionalnih kultura, naročito kulture albanske nacionalnosti, što je doprinelo tome da se Albanke kulturno uzdignu, kao i bržem poboljšavanju kvalifikacione strukture stanovništva Kosova.

Obrazovanje i viši kulturni nivo stanovništva Kosova šire osnovu da se Albanke uključuju i postižu veoma zapažene rezultate u svim oblastima društvene i privredne delatnosti, ravnopravno sa muškarcima. Jednu od glavnih prepreka emancipaciji Albanke, što se negativno odražava na njenu afirmaciju uopšte, predstavlja njena nezaposlenost. Polazeći od učenja marksizma-lenjinizma da je rad jedan od najbitnijih činilaca oslobođenja žene, porasta njene uloge u društvu, njene ravnopravnosti sa muškarcem, odnosno njenog učešća u društvenoj proizvodnji i društveno-političkim delatnostima, posle oslobođenja, uporedo sa obrazovanjem, Albanka je počela sticati i stručne kvalifikacije.

Zapošljavanje žena omogućeno je donošenjem novog zakonodavstva, prema kojem su one postale ravnopravne sa muškarcem na svakom poslu. Ova stečena prava, zbog objektivnih i subjektivnih razloga, nisu u dovoljnoj meri i ostvarena kad je reč o zapošljavanju žena u društvenom sektoru. Posle oslobođenja bilo je malo zaposlenih u društvenom sektoru, a Albanke gotovo da nisu ni bile u njemu angažovane. Godine 1952. bilo je zaposleno ukupno 37.000 lica. Broj zaposlenih brzo je rastao i već 1967. radilo je 89.000 lica, među kojima 18% žena, a u 1975. godini 134.000, od čega 20% žena. Udeo stalno zaposlenih u odnosu na ukupan broj radno sposobnih stanovnika još je, međutim, mali. Tako u 1971. godini zaposleni čine 17,7%, a zaposlene žene svega 5,5% radno sposobnog stanovništva.

Značajan je element i porast zaposlenih Albanki u odnosu na žene ostalih nacionalnosti na Kosovu: u 1970. godini taj porast je

Digitized by Google

veći za 30%, a u 1974. za 36%. Naime, ukupan broj zaposlenih žena povećao se od 18.223 u 1970. na 25.467 u 1974. godini, odnosno za 40%, a kad je reč o Albankama — od 5.554 u 1970. na 9.170 u 1974. godini, odnosno za 65%. To znači da se broj zaposlenih Albanki za 25% brže povećavao u odnosu na žene drugih nacionalnosti, a za 29% u poređenju s Albancima. Još je značajniji podatak da je zaposlenost Albanke rasla za 34% brže od ukupne zaposlenosti: naime, ukupan broj zaposlenih lica porastao je od 98.064 u 1970. na 128.538 u 1974. godini, odnosno za 31%.

Poslednjih godina je povećano i zapošljavanje stanovništva sa ovog područja u inostranstvu. Godine 1971. sa Kosova je bilo 24.400 zaposlenih u inostranstvu, od čega 61,8% poljoprivrednika, odnosno radnika bez kvalifikacija. Značajno je pri tom što je u inostranstvu zaposlen i jedan broj Albanki, iz čega proizlazi da do njihove radne emancipacije dolazi uporedo i u zemlji i inostranstvu. Istina, u nekim granama materijalne proizvodnje Albanke i danas nedovoljno učestvuju, odnosno gotovo da ni jedna ne radi u rudarstvu, građevinarstvu i slično. Najviše ih je radno angažovano u obrazovanju, zdravstvu, ugostiteljstvu, tekstilnoj i prehrambenoj industriji.

Zaposlenost Albanke, iako još nedovoljna, u stvari predstavlja novi kvalitet zbog toga što je ona porasla od 0,0% u 1944. godini na 12,3% u 1974. u odnosu na zaposlenost albanske nacionalnosti; što je njeno zapošljavanje doprinelo osamostaljivanju žene u ekonomskom i društvenom životu i njenom izjednačavanju po položaju s muškarcem, a što je uopšte dovelo do emancipacije albanske nacionalnosti, pa i žene-Albanke.

Zapošljavanje i učešće Albanke u organima samoupravljanja odražava se i na opštu emancipaciju zaposlene, pa i nezaposlene Albanke, na njeno mesto u porodici i društvu.

Na Kosovu su posle oslobođenja nastale velike promene u društvenoj zajednici i porodici, čime se postepeno menjao način života svakog pojedinca u svim oblastima društvenog života: privredi, politici, ideologiji, pravu, kulturi, obrazovanju. Obrazovanje i zapošljavanje Albanke, odnosno njeno ekonomsko osamostaljivanje, uticalo je na socijalistički preobražaj albanske porodice. Naime, počeo se menjati patrijarhalni tip porodice, to jest patrijarhalni odnosi u njoj, koji su bili snažno izraženi upravo u porodicama albanske nacionalnosti. U njima je Albanka bila otuđena kao društveno biće i obespravljena u odnosu na druge članove.

Preobražajem albanske porodice razbijaju se patrijarhalni odnosi u njoj. Patrijarhalni model albanske porodice pretvara se u demokratski mahom zahvaljujući promeni ekonomske strukture domaćinstva. Albanka, naime, u ekonomskom pogledu više nije »roba«, odnosno privatno vlasništvo muževljevo; članovi porodice imaju ravnopravan ekonomski položaj, velike albanske porodice razdvajaju se u manje, često prelaze u gradska naselja, menja se način zasnivanja porodica i slično. Stare, po mnogo čemu zaostale

Digitized by Google

i konzervativne odnose zamenjuju novi, savremeni porodični odnosi.

Iz svega rečenog proizlazi da Albanka u novoj, socijalističkoj porodici sve češće svoj položaj zasniva na socijalističkim moralnim normama. Razume se, tempo ovih promena još zavisi od toga koliko brzo se razbijaju konzervativna shvatanja o ženi. Zato se emancipacija Albanke u porodici ostvaruje uporedo s menjanjem patrijarhalnih odnosa i konzervativnih shvatanja. U svakom slučaju, otvoren je jedan nezadrživi proces ekonomske, kulturne, socijalne, političke i porodične emancipacije žene-Albanke.

Digitized by Google

Dušan Janjić: Otvoreno pitanje nacije

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1980, strana 224)

Prvo i prirodno pitanje koje je autor ove studije sebi postavio jeste aktuelnost nacionalnog pitanja, a zatim aktuelnost povratka Marksu. Sama savremena istorija je više nego izdašno odgovorila na prvo pitanje: zemlje koje odavno smatramo jednonacionalnim ili bar zemljama koje su umele da nacionalno pitanje apsolviraju na gotovo klasičan način postale su poprište iznenadnih dramatskih sukoba i buđenja već »otpisanih« nacionalnih i etničkih zajednica. Na drugoj strani, i socijalističke zajednice — htele to ili ne — otkrivaju naličje idejnog monolitizma i prisustvo kako buržoaske tradicije tako i etatizma u međunacionalnim odnosima. »Proces stvarnog preovladavanja i ukidanja imperijalističke vladavine i kolonijalnog sistema utemeljenog u svetskoj vladavini »kapital-odnosa«, piše Janjić, povezan je sa borbom za nacionalno oslobođenje i borbom za socijalizam, odnosno nacionalnooslobodilački pokreti su sastavni deo procesa istorijskog progresa, demokratizacije i humanizacije svetske zajednice« (str. 13). Nasuprot tome, sve ono što u različitim vidovima negira problematiku nacionalnog u svetskom kretanju ka socijalizmu predstavlja različite oblike dominacije. Osobenosti jugoslovenskog društva — kada je reč o ovom pitanju — sadržane su u njegovoj višenacionalnoj strukturi, specifičnostima nacija formiranih pod veoma različitim društveno-istorijskim, kulturnim, ekonomskim i drugim uslovima,

Digitized by Google

zajedništvu nacionalnosti čije su matične zemlje izvan jugoslovenske države i delova jugoslovenskih naroda unutar drugih država, a iznad svega u samoupravljanju koje proširuje oslobodilačke intencije socijalizma i na sferu međunacionalnih odnosa. Nacionalno pitanje je integralni deo svetske istorijske konstelacije. Zato su i teorijska rešenja ljudske egzistencije u nacionalnim okvirima i socijalno-klasno uslovljena. Janjić nalazi da su teorijsko-metodološka ograničenja građanskog pristupa ovoj problematici ispoljena u fragmentaciji, parcijalizaciji, hipertrofiji pojedinosti, nesposobnosti obuhvatanja celine, formalizmu i socijalnom konzervativizmu. No, i pored teorijskih prednosti koje pruža marksistički pristup, empirijski materijal je bogatiji od naših teorijskih sinteza. U praksi marksisti sužavaju nacionalnu problematiku na pitanja ustavnog i državnog uređenja. U marksizmu gotovo da i nema kritike sopstvene prakse; izražen je evropocentrizam, kritika je usmerena samo na građansko društvo, a u celini društvenih proučavanja nacionalni fenomen ne zauzima pravo mesto

U čemu je aktuelnost vraćanja Marksu? U povezivanju nacionalnog sa procesom emancipacije rada, izgradnje asocijacije slobodnih proizvođača, izgradnje »stvarne zajednice ljudi« (str. 19), u sagledavanju kako civilizacijske tako i otuđujuće strane kapital-odnosa. No time se ne iscrpljuje njena aktuelnost. Dužni smo da sagledamo i procese otuđenja unutar prakse samog socijalizma koja marksizam pretvara u kanon. Reaktualizacija Marksa ne može se, po Janjiću, svesti na objektiviziranje istraživanja niti na ispitivanje ispravnosti marksističke teorije. Njena vrednost ogleda se u implikacijama primene Marksove misli u praksi, ali misli koja je oslobođena dogmatizma i fetišizma.

Čime se, po Janjićevoj oceni, karakteriše Marksov i Engelsov pristup izučavanju problema nacije? Marks i Engels su se bavili »izučavanjem i objašnjavanjem zakonitosti društvene stvarnosti« (str. 29) unutar koje se nalazi i kompleks nacionalnog, ali samo kao segment totaliteta društveno-istorijskih, ekonomskih i političkih procesa koji konstituišu modernu naciju. Unutar te celine date su kontroverzne mogućnosti rešavanja nacionalnog pitanja koje se kreću u dijapazonu između revolucije i kontrarevolucije. Ako »sledimo Marksov i Engelsov metod«, problematika nacija se »može razumeti samo unutar onoga što se označava kao istorija« (str. 42). Istorija je povezana sa određenim oblicima ljudskog zajedništva, od onih oblika koji su naciji prethodili do onih koji će označavati njeno prevladavanje. Tumačeći i braneći Marksa, Janjić ukazuje na to da ovaj fenomen ne možemo shvatiti izvan spleta konkretnih društveno-istorijskih protivrečnosti i aktivnosti ljudi izraslih iz »svoje materijalne podloge«, određenih odnosa u kojima se prepliću objektivni i subjektivni činioci. Ako se u analizi nacije polazi od istorijskog totaliteta kao jedinstva mnogostrukog, onda se mora doći do »konkretno spoznate i izanalizirane celine« (str. 44) sastavljene od brojnih elemenata koji se i sami mogu dalje raščlanjivati. Marks i Engels nisu, prema tome, razvili zatvorene teorijske sisteme, pa ni teoriju o naciji među njima. Oni su naciju shvatili kao deo svakodnevnog života, posmatrajući je sa stanovišta nauke istorije, sa stanovišta koje omogućava sagledavanje celokupne ljudske situacije, a ne sa stanovišta kategorijalnih struktura nasleđenih od građanskog društva.

Kakvo je, u okvirima ovakvog pristupa, Marksovo i Engelsovo određenje kategorije nacije? Po Janjićevoj oceni, i pored terminološke nekonzekventnosti na naučnom planu, u njihovom delu možemo uočiti analitički prilaz na jednom, uslovno nazvanom, horizontalnom i vertikalnom preseku. U prvi spada njihovo proučavanje ekonomskih, političkih i socijalnih procesa i konstitutivnih elemenata, kao što su nacionalno, nacionalna teritorija, nacionalna država, nacionalna svest, nacionalni jezik, nacionalno pis-

Digitized by Google

mo, književnost, religija, zajednički interes, nacionalni suverenitet. Tu takođe spada ispitivanje međuzavisnosti ovih elemenata, njihovo preplitanje, odnos prema celini, ispitivanje procesa koji imaju konstitutivnu i integrativnu funkciju, ali i onih dezintegrativnih, procesa otuđivanja, podvajanja, podjarmljivanja i eksploatacije. Analiza po vertikali bi obuhvatila one aspekte koji sve ove posebne elemente konstituišu u jednu celinu, koji naciju čine svojevrsnom zajednicom ljudi, zajednicom koja je društveno-istorijski proizvod, a ne deo prirodne strukture, u kojoj svaki od njenih konstitutivnih elemenata to postaje tek kroz celinu. Istorijski gledano, to su oni odnosi koje je doneo proces produkcije i reprodukcije kapitala, parcijalizacije rada i podvajanja same ličnosti radnika, njenog otuđenja. Ovi procesi su u direktnoj vezi i sa integrativnim procesima, jer ukoliko se radnik »više parcijalizuje, ima naglašeniju potrebu za zajedništvom, međuzavisnošću s drugim individuama — »delimičnim radnicima««. Te veze se u »ovim istorijskim okolnostima« uspostavljaju u okvirima nacije, »i to po logici nacionalno-ekonomskih interesa« (str. 71). Janjić sasvim nedogmatski smatra da Marksovo i Engelsovo određenje kategorije nacije »uključuje samo neka tipska obeležja totaliteta nacije, pri čemu se, nužno, zanemaruju mnogobrojne i raznovrsne manifestacije i obeležja u stvarnom društvenom razvitku, odnosno u stvarnom postojanju nacije« (str. 76).

Drugi, znatno obimniji deo Janjićeve studije posvećen je problemima nastanka i razvitka nacije. Ako zanemarimo njegove analize prethodnih oblika ljudskog zajedništva, zaslužuje paźnju njegov zaključak da je uspostavljanje nacionalnih zajednica »jedan od vidova uspostavljanja i razvitka kapitala« (str. 98). Odatle proizlazi zaključak da nacija ima i svoje društveno-klasne temelje i da je u razvitku nacije izražena potreba građanske klase da nadvlada lokalne i regionalne granice. Ali ona izražava i potrebe »osamostaljenih egoističnih individua«, koje proizvodi proces stvaranja kapitala, njihove potrebe za zajednicom (str. 99). Proces univerzalizacije koji donosi kapitalizam razvija latentnu krizu između nacionalnih okvira i kosmopolitskih potreba kapitala. Time se stvaraju i uslovi za ukidanje samog kapitala jer ovaj više nije u stanju »da nadvlada sopstveno ograničenje«, te ne može više biti ni »osnova utemeljenja ljudskog zajedništva kakvo je nacija« (str. 102). Janjićevo određenje odnosa između individue i nacije je iznad svega zanimljivo i kreativno. Nacionalno određenje, koje je doneo kapitalizam, predstavlja stvarno nacionalno određenje čoveka, ali ne i njegovo generičko određenje. Pokušavajući da homogenizira društvo i da individue poveže putem nacije, da prevlada klasno antagoniziranje i podvajanje ljudskog života, kapitalizam je naciju faktički pretvorio u oblik čovekove političke otuđenosti koja »dobija univerzalni karakter« (str. 104). Otuda proces emancipacije od svih oblika neslobode, koji mora biti svestran i radikalan, »vodi prevazilaženju same nacije kao posrednika u odnosu između individua i u odnosima individue i zajednice« (str. 106).

Kakav je odnos između klasnog i nacionalnog?

Marks i Engels nisu nikada naciju tretirali drugačije nego kao zajednicu koja je unutarnje klasno diferencirana i čije kategorije »nisu izraz opšteg interesa« (str. 108). To je, dakle, zajednica koja posebnom interesu buržoazije daje opšti oblik. Sužavajući prostor za svestrani razvitak nacionalnog, buržoazija nacionalno transformiše u nacionalističko projektujući unutarnje antagonizme na odnose među narodima. Radnički pokret se razvija kao deo života nacije. Nacionalno područje je poprište i okvir te borbe, ono određuje posebnost uslova pod kojima klasni sukob traje. Ali borba radničke klase nema posebne, nego opšte uzroke, nije ograničena nacionalnim, pa čak ni klasnim, nego opšteljudskim te njen cilj

Digitized by Google

nije vladavina ni nacije ni klase, nego ukidanje klasa.

Marksova teza da radnici nemaju otadžbinu, po Janjiću, odnosi se na onu otadžbinu koja je »utemeljena u otuđenom radu i kapitalu« (str. 113), otadžbinu u kojoj su radnici ugnjeteni, otuđeni, obespravljeni. Ali nacionalnooslobodilačka borba nije izvan borbe radnika, nego je integralni deo revolucije. Otuda je sama borba radnika determinisana ukupnošću revolucionarnih potencijala nacionalne sredine bez čijeg aktiviranja i dinamiziranja nema ni pobede revolucije proletarijata. Borba za nacionalnu slobodu potvrđuje internacionalizam proleterske revolucije koja, razrešavajući klasne antagonizme, ukida i neprijateljstvo među narodima (str. 121). Rešenje nacionalnog je faktički utemeljeno u rešavanju klasnih problema. Za građansku klasu »internacionalno« se uvek poklapalo sa tendencijama širenja i dominacije kapitala, a time i nacionalnog podvlašćivanja, pa i asimilacije čitavih naroda. Janjić je iscrpno i na primerima pokazao da su koncepti i termini koje su upotrebljavali klasici, i pored epohalnog značaja, puni emocionalnog naboja, nekonzekventnosti, ustupaka vremenu, pa i njegovim zabludama, ili, kako to suptilno kaže Janjić, »plaćanja danka raspoloživim izvorima« (str. 141). U njihovim shvatanjima »nacionalno oslobođenje ne znači i socijalno, klasno oslobođenje«, ali »socijalno oslobođenje pretpostavlja nacionalno« (str. 145).

Kakva je perspektiva nacionalnog u podruštvljenom čovečanstvu? Kakav je odnos između procesa univerzalizacije i partikularizacije? Nacija zadržava značajnu ulogu i u socijalizmu. Nacionalno se rešava procesom reintegracije čoveka i zajednice, procesom njegovog oslobađanja, oslobađanja, između ostalog, i od »raznih nacionalnih i lokalnih granica« (str. 149). Ali to nije ni proces stapanja ni proces ukidanja nacija.

Završna razmatranja Janjićeve studije posvećena su analizi različitih koncepcija nacionalnog pitanja i definisanja nacije unutar samog marksizma

U čemu je značaj Janjićeve studije? Mada je oslonjena na izuzetno bogat materijal, njen cilj nije ni potpunije ni konzekventnije interpretiranje Marksa, iako je Marksov duh bit ove studije. Njen značaj nije ni u empirizmu koji bi bez teškoća otkrio koliko je sfera nacionalnog jedna od sfera ispunjenih nepravdom, dominacijom i ljudskom patnjom, što čini da je ovo područje nabijeno revolucionarnim potencijalom koji bi mogao biti generator dubokih i dalekosežnih promena u savremenom svetu. Ali to je i područje u kojem su možda najčešće ljudska osećanja i čovekov prkos upotrebljavani ne za čoveka i njegovu slobodu, nego protiv njih. Područje nacionalnog je područje ideoloških naslaga i ukorenjenih predrasuda koje sprečavaju čoveka da u drugom čoveku prepozna sebe. Otuda, umesto revolucionarnog dinamizma, umesto izvorišta snage i afirmacije ljudskosti, ono je kroz nacionalizam postajalo područje čovekovog pada i negacije ljudskog. Ni marksizam u tom pogledu nije čist od greha — iza socijalno-političkih dogmi neretko se restaurirala politika dominacije i agresije. Sve su to razlozi koji daju za pravo Janjiću koji je reaktualizaciju Marksa u sferi poimanja nacionalnog shvatio kao reafirmaciju slobode, čovečnosti i dostojanstva i među ljudima i među narodima.

Vladimir Milanović

Borisav Džuverović: Kultura bez granica

(BIGZ, Beograd, 1980, strana 254)

Neki savremeni izazovi — sveprisutni, napadni, nedefinisani, kontroverzni — uveliko ukazuju na potrebu njihovog svestranijeg istraživanja i osvetljavanja. Masov-

Digitized by Google

na kultura je jedan od tih izazova koji, pored ostalih, dobija i svoje političke i ideološke konotacije. Knjiga Borisa Džuverovića *Kultura bez granica* (sa podnaslovom *Lica i naličja masovne kulture)* predstavlja primer značajnog istraživačkog poniranja u ukrštene teorijske tokove, politička i idejna određenja ovog fenomena.

Retko se događa da se motiv za izbor naslova knjige i okosnica celog rada otkrije baš na samom početku. Borisav Džuverović ne stvara mistifikaciju ni oko složenosti predmeta istraživanja niti oko metoda istraživanja. Dosledan u jasnom izražavanju, on u prvoj rečenici svoje knjige iznosi motiv za izbor naslova. On piše: »Današnje mlade generacije su savremenici kulture koja se može nazvati planetarnom, ili kulturom bez granica.« Brz razvoj industrije, grandiozna kretanja stanovništva iz sela u gradove i brza urbanizacija, mogućnosti bezbrojnih kontakata ljudi i novi kontekst kulturnog življenja ulaze u red bitnih pretpostavki za stvaranje jedne nove kulture nazvane »masovna kultura«. I ona je na izvestan način postala »nevidljiva senka čoveka«.

Knjiga *Kultura bez granica* sadrži pet glava, i to: »Pojmovna razgraničenja«, »Kritika teorija o masovnoj kulturi«, »Društvena uslovljenost masovne kulture«, »Imanentne protivrečnosti masovne kulture« i »Budućnost masovne kulture«. Knjigu odlikuju dobro uspostavljena struktura i logički raspored građe, jasno izražavanje ideja i istraživačkog cilja, dopadljivost stila i jezičke fakture.

U ovoj oblasti ima više onih koji su se sa starim »obračunali«, ali u pogledu novog nisu otišli daleko. To je autor ove knjige znao vrlo dobro. On je to pokazao naročito u drugoj glavi svoje knjige »Kritika teorija o masovnoj kulturi«, koja je i najobimnija, a za petu glavu »Budućnost masovne kulture« moglo bi se reći da je najznačajniji deo knjige. Determinante, međuzavisnosti i uslovljenost nastanka, razvoja, sadržine i složenosti masovne kulture autor ne vidi samo u sferi tehničke i tehnološke ekspanzije i agresivnosti; on ove aspekte ima u vidu, ali nastoji da prodre u istorijsko-materijalističke i dijalektičke relacije društvenih zbivanja kao konteksta za nastanak masovne kulture i spoznaje o njoj. Masovna kultura je prodrla u sva područja našeg života, mi živimo s njom, ali je do sada ona veoma malo istraživana. Možda i nismo na sva pitanja obraćali odgovarajuću pažnju. Zato nas može iznenaditi autorova tvrdnja — mada je ne možemo osporavati — da »pitanju masovne kulture pripada jedno od središnjih mesta savremene teorije kulture«, a da se njime bavi neznatan broj istraživača, od kojih većina to čini marginalno i u sklopu opšteg pristupa fenomenu kulture. Pokazuje se, bez sumnje, da u tom pogledu naša teorijska misao izrazito zaostaje. Čak nije postignuta ni saglasnost u osnovnim teorijskim postavkama o značaju i ulozi masovne kulture. U tom teorijskom vakuumu uneto je mnoštvo različitih ideja u našu publicistiku i sociološku literaturu, i nekritički su prenete teorije i »aplicirane« na naše društvene uslove.

Polazno stanovište u knjizi Borisava Džuverovića jeste priznavanje činjenice da se kroz masovnu kulturu reflektuje značajan deo klasnih, nacionalnih, rasnih, generacijskih i drugih protivrečnosti današnjeg čovečanstva. On imenuje i razjašnjava bitna pitanja i nesuglasice povodom masovne kulture. Autor uočava da misao o masovnoj kulturi uveliko prate apologija sadašnjosti, funkcionalistički pragmatizam, ideološki determinizam i druge jednostrane tendencije koje nastoje da funkcije kulture svedu na kratkoročni politički utilitarizam. Džuverović ulazi s jasnim opredeljenjem u raspravu o nesuglasicama povodom masovne kulture. Njegova kritika ima dve bitne relacije. On daje kritiku građanskih teorija, s jedne, i kritiku dogmatskih teorija o smislu i ulozi masovne kulture u socijalizmu, s druge strane.

Digitized by Google

Danas je, manje-više, poznato i lako objašnjivo ono oduševljeno prihvatanje masovne kulture u građanskoj teoriji i publicistici, u kojoj je masovnoj kulturi pridavan atribut ideološkog neutralizma, a što je čin verbalnog prikrivanja stvarnih ideoloških ciljeva vladajuće strukture razvijenih kapitalističkih društava. Podržavanje nekritičkog mišljenja o masovnoj kulturi trebalo je da učvrsti mitove tog društva — takozvano univerzalno blagostanje građanskog društva, ideološki neutralizam, kraj ideologije, integraciju radničke klase u kapitalističko društvo itd. Jedna strana medalje je fikcija robnog fetišizma, i ta strana je do sad više osvetljena. Međutim, autor nastoji da pokaže i njenu drugu stranu, to jest shvatanje masovne kulture u funkciji političkog pozitivizma, pragmatizma u dnevnopolitičkom smislu ili takozvanoj socijalističkoj homogenizaciji bez ostatka.

Pozitivna strana ove knjige ogleda se u tome što autor ima na umu stavove teoretičara Zapada i Istoka. Ovde se vidi da on uspešno otkriva slabe tačke u tim teorijama, a istovremeno ukazuje na elemente novog, netradicionalnog, razvojnog. Njegov način istraživanja, prerade i pomicanja spoznaje o masovnoj kulturi napred dovodi do zaključka koji ulazi u kontekst pluralizma težnji i priznavanja različitosti interesa i njihove samoupravne, radničko-klasne valorizacije. On razmatra masovnu kulturu u našem društvenom kontekstu. Džuverović svoj zaključak dovodi do kraja kad izlaže stanovište o kulturi kao načinu života. Samo u društvu u kojem se ne podvaja takozvana vrhunska kultura od narodne ili od masovne kulture autor vidi ostvarenje ideje: kultura — kao način života. »Kad kulturu shvatimo kao sveukupnost stvaranja najširih slojeva radnih ljudi, na svim područjima rada i života, s jedne, i u dijalektičkoj sintezi sa vrhunskim stvaraocima i vrednostima, s druge strane, već smo je izveli iz tradicionalističkih okvira i elitističkog tretmana« (str. 9). Reč je o prevladavanju razdvojenosti proizvodnog rada od kulturnog stvaralaštva, odnosno radničke klase od kulture u tradicionalnom smislu (takozvane uže kulture, izolovane od materijalne proizvodnje, dokolice i slobodnog vremena).

Osnovne hipoteze ove knjige u teorijskom smislu dobile su svoje ishodište u razmatranju budućnosti masovne kulture. To je, kao što smo napomenuli, najznačajniji deo ove zanimljive teorijske analize. Peta glava knjige (»Budućnost masovne kulture«), kao što i sam naslov glave kaže, sadrži neke prognostičke i hipotetičke elemente. Razume se da se od današnje nauke traži, pored ostalog, i prognoza, neki element vizije, anticipativna misao itd. Nikad nam nije smetalo podsećanje na onu Lenjinovu misao: socijalizam — to je kultura. Kulturna revolucija socijalističkog društva nastavak je i izraz mukotrpnog prevazilaženja dubokog jaza između intelektualnog i fizičkog rada i dovodi do sveta rada i kulture, to jest radnog stvaralaštva i stvaralačkog rada.

Autor u više navrata i u više projekcija iznosi kritičke opservacije o mestu i ulozi sredstava javnog komuniciranja u širenju masovne kulture. Međutim, u tom delu nije dosegao ubedljivost i analitičku suptilnost kao u analizi stereotipa koji su do sada vladali o masovnoj kulturi (kritika teorija o masovnoj kulturi). Međutim, autor s pravom ističe da su sredstva za masovno komuniciranje neopravdano identifikovana sa masovnom kulturom, što je unelo mnoge kontroverze i nesporazume. O štampi, radiju, posebno o televiziji, javljale su se fascinantne teorije, ali o tome nije bilo dubljih sociooloških i drugih naučnih i stručnih istraživanja. Zaključak važi za celokupnu sociološku nauku i na Zapadu i na Istoku.

U zaključnom razmatranju budućnosti masovne kulture autor još jednom reziméra tezu o klasnim funkcijama kulture, koje se mogu ostvariti kroz tri osnovne dimenzije socijalističke kulturne

Digitized by Google

revolucije. Prvu (receptivnu) dimenziju čini prisvajanje svega onoga što je vredno u kulturnom nasleđu čovečanstva od strane radničke klase, na temelju njegove marksističke revalorizacije. Drugu dimenziju čini radničko kulturno stvaralaštvo, pri čemu se pod radničkim kulturnim stvaralaštvom ne podrazumeva samo pisanje, folklor i kulturno-prosvetno organizovanje, već kultura rada, samoupravljanja i svakodnevnog života. Treću dimenziju čini ovladavanje tajnama kulturne politike i prenošenje te politike na same radnike.

Socijalističko samoupravljanje unosi nove elemente u pojmanje kulturne revolucije. U pojam kulturne revolucije ulaze: ukidanje nejednakosti na području kulture, ovladavanje uslovima života, integracija proizvodnog (fizičkog) i duhovnog stvaralaštva, masovnost itd. Taj programski pristup omogućavaju, pre svega, dosadašnja dostignuća u društvenim i produkcionim odnosima, i nije reč samo o viziji kulturne revolucije. Svojim celim delom Borisav Džuverović negira onu poznatu prepadnutost mnogih građanskih zbunjenih teoretičara i njihovih sledbenika, pa i nekih naših sociologa, od negativnih pratilaca eksplozivnog nastajanja masovne kulture. On u svom traganju i optimističkom stavu nalazi osnov za to u delima Marksa, Lenjina, dokumentima Saveza komunista Jugoslavije i u delima više savremenih marksista. Ishodište je kulturni pluralizam i sinteza samoupravnih interesa. Ta koncepcija nedvosmisleno govori protiv unifikacije izraza, stilova i umetničkih pravaca i podrazumeva punu slobodu u afirmaciji zajedničkih vrednosti. Knjiga *Kultura bez granica* je i hrabra i oprezna. Zalažući se za shvatanje kulture kao načina života, što je novi korak napred u spoznaji o kulturnoj revoluciji, autor upozorava da je Edvard Kardelj eksplicite naznačio nekoliko oblasti samoupravnih interesa koji, svaki za sebe, predstavljaju složen demokratski mehanizam i koji mogu da obezbeđuju autentično ispoljavanje i zbližavanje celokupnog kulturnog bogatstva svih naroda.

Zdravko Leković

Dr Ivan Cvitković: Marksistička misao i religija

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1980)

Ova, treća knjiga Ivana Cvitkovića (prva, *Društvo, religija, mladi*, objelodanjena je 1974, a druga, *Bilješke o religiji* — 1980) stanovito je tematsko zaokruženje (ne završetak, zatvorenje) autorova nedvojbeno produktivnog, i izazovnog, marksovskog teorijsko-kritičkog bavljenja izuzetno aktuelnim pitanjima religije i ateizma u dijalektički oprečnom krajoliku dinamičnog razvoja jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja. Onome ko ima potpuniji uvid u prethodne autorove tekstove neće biti teško utvrditi njihovu vezu sa knjigom o kojoj je ovdje riječ, ali, što je relevantnije, i evidentan, »skokovit«, Cvitkovićev napredak — u smislu sistematičnijeg, temeljitijeg, teorijski rigoroznijeg i strpljivijeg traganja i poniranja u ovu sferu »društvenosti«. Ako bismo pokušali *Marksističku misao i religiju* odrediti što kraćom sintagmičkom naznakom, dali bismo joj naslov: *marksistička kritika teološke kritike marksizma.*

U prvom dijelu studije izložena je teološka kritika odnosa marksizma prema religiji, dok se u drugom dijelu iznosi teološka kritika odnosa socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama. Treći i četvrti dio studije daju kritiku teološke kritike odnosa marksizma i socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama. U zaključnoj raspravi problematizira se mogući daljnji razvoj teološke kritike marksizma i socijalizma i njihova odnosa spram

Digitized by Google

religije i religijskih zajednica u našem društvu. No radije pustimo da u ovih nekoliko redaka progovori sâmo djelo autorovo.

Svaka od tri tradicionalne religijske zajednice na bosanskohercegovačkom tlu — po Cvitkovićevim uvodima — ima različito polazište u pogledu odnosa prema svijetu; »svaka od njihovih teologija istorijski se razvijala više pod različitim nego pod sličnim utjecajnim faktorima i svaka je imala svoje razvojne puteve« (str. 6). Najrazuđenija ideologija je u katoličke crkve, koja je internacionalna, strogo hijerarhizirana i s najizgrađenijim profesionalizmom u obavljanju funkcije religijskog vođe. Ona je, uz to, mada ostaje stara, i vrlo prilagodljiva konkretno-historijskom toku stvari. Sve je, to smatra Cvitković, neosporno utjecalo na činjenicu da je kod nas kritika marksističke interpretacije odnosa socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama najrazvijenija u katoličkih teologa. Autor se upravo stoga u studiji najviše osvrće na kritike koje dolaze od ovih teologa. Srpska pravoslavna crkva, budući da prevalentan značaj daje ortodoksiji i tradiciji, te da je njezin kler na relativno niskom obrazovnom nivou, prikraćena je da snažnije razvija vlastitu teološku kritiku. Islam nije uspio razviti službenu crkvenu ideologiju tipa katoličke i srpske pravoslavne crkve. Islamska zajednica nema koncila, sinoda, sabora koji bi bili službeni nositelji i tumači doktrine Ona, također, nema strogu svećeničku hijerarhiju i isključuje bilo kakvo posredovanje između Allaha i vjernika. Veća originalnost Kur'ana od Biblije razlikuje islam od kršćanstva, što može utjecati na razvoj ove teološke kritike.

Postoje, dakako, upućuje autor, i određena približavanja ovih teologija kad je u pitanju njihova kritika odnosa marksizma i socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama. Na razvoj teološke kritike od strane katoličkih, islamskih i pravoslavnih autora kod nas značajan upliv ima i sama teološka misao u svijetu, što autor favorizira, ali ne uzima za konstantu, budući se »teološka misao u Jugoslaviji, unatoč tom uticaju, sve više okreće ka interpretacijama marksističke kritike religije kod nas i odnosa ovog socijalističkog društva prema religiji i religijskim zajednicama« (str. 7).

Teološku kritiku odnosa marksizma prema religiji autor elaborira preko kritike marksističke interpretacije korijena religije (1), interpretacije Marx-Engels-Lenjinova stava o religiji kao »opijumu naroda« (2), kritike tumačenja odnosa između religije i otuđenja što su ga dali klasici marksizma (3), određenja mjesta ateizma u marksističkoj kritici religije (4), te preko teoloških razmatranja odnosa između religije i marksizma (5). Konstatirajući evoluciju u kritici marksizma u teološkoj literaturi kod nas, Cvitković ističe da se u periodu do pojave socijalističke države (1945) u teološkoj literaturi marksizmu prigovara da ima naturalistički pristup korijenima religije, da je teolozima marksizam, prije svega, ateizam, to jest da je ateizam sama bit marksizma. Sve do pedesetih godina teolozi smatraju da marksizam ima politički pristup problemu nastanka religije. Od pedesetih godina kritici marksizma teolozi prilaze sa znatno više objektivnosti. Sedamdesetih godina teolozi napuštaju apriorni antiateizam, te većina njih smatra mogućim »sjedinjenje religije s marksizmom, samo što pri tome marksistički princip klasne borbe treba zamijeniti principom sveopšte ljubavi« (str. 36).

Teološku kritiku odnosa socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama Cvitković provodi kroz problematizaciju odnosa religije i religijskih zajednica prema revoluciji (1), odnosa između religijskih zajednica i države u socijalizmu (2), kritike vjerskih sloboda u socijalizmu (3), odnosa religijskih zajednica prema politici u socijalizmu (4), odnosa religijskih zajednica prema nacији i zajedništvu (5), te kroz problematizaciju odnosa Saveza komunista prema religiji (6) i kritiku marksističke interpre-

Digitized by Google

tacije prevladavanja religije u socijalizmu (7). I u teološkoj kritici socijalizma Cvitković razlikuje nekoliko faza. Do 1945. teolozi radikalno osuđuju socijalizam. Nakon drugog svjetskog rata neprijateljstvo prema socijalizmu u teološkoj kritici postaje sve izraženije. Početkom pedesetih godina nastupa period pasivnog otpora religijskih zajednica prema socijalizmu. Sredinom šezdesetih godina u teološkoj kritici socijalizma prihvata se princip odvojenosti religijskih zajednica od države. Teolozi, međutim, upućuju prigovor marksistima što ovi »prenaglašavaju uticaj samoupravljanja na prevladavanje religije, čime vjernike dovode u »hendikepiran« položaj: ako prihvati angažovanost u samoupravljanju, onda će raditi na vlastitom uništenju sebe kao vjernika« (str. 96).

Kritika teološke kritike marksizma i socijalizma provodi se preko naprijed istaknutih indikatora. Cvitković smatra da se djelomično može prihvatiti stav teologa, koji su oni isticali u periodu do pojave socijalističke države, da, usljed Feuerbachova utjecaja, u marksizmu možemo naići na elemente naturalističke koncepcije u pristupu religiji, dodajući da su sami teolozi pri tom prenaglašavali Feuerbachov utjecaj na marksizam. Autor upućuje prigovor teolozima što su do 1945. reducirali marksizam na ateizam, te što su iz toga izvodili neosnovan zaključak da je marksizam bitno ateizam. U novije vrijeme, primjećuje Cvitković, kritičari marksizma među teolozima »s pravom primjećuju da Marksova ocjena religije kao »opijuma naroda« ne znači da u određenim socijalnim okolnostima religija ne može biti i idejni oblik socijalnog »protesta«« (str. 119). Međutim, dodaje autor, marksizam ne polazi od »opijuma« u ocjeni savremene religije, već od analize društvene stvarnosti u kojoj religija može, ali ne nužno, da igra ulogu »socijalnog opijuma«. Čini nam se značajnim istaći autorov stav da su u praktičnoj djelatnosti mogući određeni oblici koegzistencije između društveno-političke i religijske zajednice, ali da teološki princip »opće ljubavi« ne može nadomjestiti primarne marksističke principe društvenih odnosa.

Za jugoslavenske marksiste kritika religije ne ispostavlja se kao samosvrha, ona nije antiteistička, niti je uperena protiv boga. Za marksiste je, sugerira Cvitković, u religiji uvijek sadržana vizija čovjeka kao društvenog bića. »I nije centralno pitanje kako osloboditi čovjeka od religije, već kako da se u društvu čovjek što potpunije ostvaruje kao čovjek« (str. 194). Kritiku religije u socijalizmu nije moguće ograničiti na apstraktno-teorijsku propagandu, već na kritiku konkretne prakse koja vodi religiji. Kritika religije se, isto tako, ne može svoditi na antiklerikalizam i težnju za pobijanjem religijskih doktrina, već mora, prije svega, imati pozitivan i stvaralački karakter. Odbacivši religiju, samoupravni socijalizam nije isključio vjernika iz razvoja samoupravnih društvenih odnosa. Novija teološka kritika socijalizma prihvata socijalizam kao društveni sistem. Većina teologa u kritici socijalizma kod nas uviđa da su politička i religijska zajednica u socijalističkom samoupravnom društvu neovisne i autonomne. Za razliku od pedesetih godina, religijske zajednice se ne protive političkom angažiranju vjernika.

Na dalji razvoj teološke kritike marksizma i socijalizma utjecat će, smatra autor, odnosi unutar samih religijskih zajednica, razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, obogaćenost marksističke teorije religije iskustvima razvoja socijalističkog samoupravnog društva itd. Ako je za neposredno poratno razdoblje bila karakteristična ljevičarska fraza da marksizam objavljuje rat religiji, na osnovi čega je stvorena lažna slika o svemoći administrativne regulative i prakse, danas se marksisti religiji ne suprotstavljaju nekim posebnim antireligijskim programom, već izgradnjom socijalističkog samoupravljanja. Pitanje prevazilaženja religije, drugim riječima, poima se kao pitanje borbe za nove društvene odnose. Bit

Digitized by Google

socijalizma i samoupravljanja ne čini ateizam. Stoga marksistička kritika religije »nije središnje pitanje u marksizmu kod nas, već je to praktično oslobađanje društva od segmenata koji otežavaju razvoj socijalizma i socijalističkog samoupravljanja i uslova koji dovode do pojave tih segmenata« (str. 207). Religija i socijalizam, smatra Cvitković, međusobno se ne isključuju, jer religija ne mora u svakoj etapi izgradnje socijalizma biti nužno reakcionarna. Parola »borba protiv religije — borba za socijalizam« lažna je i nepripadna marksizmu i politici Saveza komunista. »Ateizam, makar i marksistički, ne može biti i nije univerzalna vrijednost za ocjenjivanje opredijeljenosti za socijalizam i socijalističko samoupravljanje« (str. 209).

Cvitković osebujno rabi i plodotvorno razvija Marxovu metodu, što ujedinjuje teorijske postavke i samu tematiku knjige. Svekolikim svojim izlaganjem — metodološkim postupkom i tekstualnom izrijekom — ova njegova studija, inače mnogostruko snabdjevena »empirijskim« materijalom (kojem, zacijelo, ne nedostaje teorijsko uobličenje, sinteza), ispostavlja se korisnom, interesantnom i poticajnom, u globalu i u pojedinostima, kako marksistima tako i nemarksistima. To se, čini nam se, može nazrijeti iz ovih nekoliko naprijed, mada u krnjoj formi, istaknutih autorovih teza. Ono, pak, što bismo, na kraju, primijetili kao osobito značajno, jest upravo to što Cvitkovićeva studija *Marksistička misao i religija* ne zaprečuje, nego na primjereno marksistički zasnovan način otvara širok prostor dijalogu između marksista i teologa u nas. Jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu to je jedna od nosećih pretpostavki njegova još slobodnijeg i stabilnijeg razvoja.

Stjepan T. Šimić

Д-р Боро Мокров: Развојот на македонскиот печат и новинарство

(Здружение на новинарите на Македонија и „Комунист", Скопје, 1980)

Knjiga Bore Mokrova *Razvitak makedonske štampe i novinarstva* prvi je sveobuhvatan rad iz oblasti istorije makedonskog novinarstva. U njoj se u 24 glave, pored hronologije istorijskih događaja, osvetljavanja sadržaja i političkog karaktera listova i ličnosti koje su ih izdavale, daje opšti pregled razvitka štampe i novinarstva od prvih njihovih začetaka sredinom XIX veka sve do 1945. godine.

Autor nas uvodi u istoriju makedonskog novinarstva predstavljajući nam, pre svega, društveno-ekonomski i kulturni položaj Makedonije u XIX veku. Upoznaje nas sa prvim začecima novinarstva, posredstvom prvih dopisa iz Makedonije i prikazivanjem novinarskog rada makedonskih prosvetitelja (Džinot, Žinzifov, braća Miladinovci, Prličev i drugi). Ujedno opisuje i dugotrajnu i tešku borbu makedonskog naroda za afirmaciju svoje nacionalnosti. O toj borbi i težnjama za potvrđivanjem makedonske nacionalne samobitnosti svedoče i prvi makedonski list »Makedonski glas« iz 1885, a kasnije i prvi makedonski časopis »Loza« iz 1891. godine.

»Makedonski glas«, prvi makedonski list koji pokreće makedonsko pitanje pred evropskom javnošću, i »Loza«, koja odražava vrhunac stremljenja za oslobođenje naroda Makedonije, rezultat su aktivnosti najprogresivnijeg dela makedonske inteligencije, čiji je cilj jačanje makedonske nacionalne svesti kako u borbi protiv srbizacije Makedonije tako i protiv asimilacije Makedonaca u Bugarskoj.

Digitized by Google

Prateći dalje razvoj makedonske nacionalne misli, kao medijum njenog izražavanja, makedonska štampa postaje političko oružje, koje omogućava širenje ideja VMRO i levičarskih struja u makedonskom revolucionarnom pokretu.

Organi Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) »Buntovnik«, »Pravo«, »Delo« i »Sloboda ili smrt«, u koje su utkane ideje Đorče Petrova, Goce Delčeva i drugih istaknutih makedonskih revolucionara, visoko su podigli zastavu Makedonije, sa parolom »Makedonija Makedoncima«, ističući time ideju o samosvojnosti borbe makedonskog naroda, a organi levičarskih struja, posebno grupe socijalista na čijem se čelu nalazio Vasil Glavinov, kakvi su bili »Revolucija«, »Glas« i »Otm'štenie« imali su, kao osnovnu, devizu: »Oslobođenje Makedonije je delo samih Makedonaca, i to revolucijom«.

U isto vreme makedonska napredna emigracija u inostranstvu, u svojim listovima koji su izlazili ne samo u Evropi već i u Americi i Kanadi, daje svoj doprinos borbi za oslobođenje Makedonije i upoznaje svetsku javnost sa položajem i borbom makedonskog naroda. Od ovih listova navešćemo samo nekoliko: »L'Effort«, jedan od prvih listova koji su izdavali makedonski studenti u Ženevi; »Borba«, prvi list makedonske i bugarske emigracije u Americi; »Le mouvement macédonien«, koji je izlazio u Parizu; »Makedonski golos«, list makedonske kolonije u Petrogradu; i »Makedonsko s'znanie«, organ makedonske federativne organizacije u Beču, koji je negovao ideje Šandanskog.

U razvoju makedonskog novinarstva posebno je značajan period nakon ilindenskog ustanka. Izdavani u vrlo teškim političkim prilikama i tehničkim uslovima, često u najstrožoj ilegalnosti, i pisani rukom, mnogi listovi su u tom razdoblju imali i veliku ulogu, u smislu mobilisanja stanovništva na borbu. Ne samo napisi koje su donosili ovi listovi, već i njihova imena: »Reformi«, »Izgrev«, »Iskra«, »Svjato delo«, »Avtonomna Makedonija« i »Avtonomija« odražavali su stremljenja, zahteve i ciljeve ustanka. Na razvoj makedonske štampe i novinarstva svoj pečat su udarili i istorijski događaji: mladoturska revolucija, balkanski ratovi i prvi svetski rat.

Period nakon mladoturske revolucije otvorio je šire perspektive razvoju štampe u Makedoniji. Štampa počinje da se idejno diferencira, pa se tako deli na građansku i radničku ili socijalističku. Javljaju se i prvi listovi sa klasnim karakterom: »Rabotnik«, »Socijalistička zora«, »Rabotničeska iskra« i drugi, s ciljem, kao što se to naglašava u programskom članku »Rabotničeske iskre«, da budi klasnu svest kod radnika u Makedoniij i sa uverenjem da će se »iskra klasne svesti socijalizma koju će širiti »Rabotničeska iskra« u najskorije vreme pretvoriti u snažan plamen širokog radničkog pokreta, koji će jednog dana oboriti današnji režim zasnovan na nepravdi, nesrećama, mukama i suzama radnika«.

Prvi svetski rat i deoba Makedonije, izvršena Versajskim ugovorom, nametnuli su nove uslove koji se odražavaju i na dalji razvitak makedonske štampe između dva svetska rata.

Osnovni ton u vardarskom delu Makedonije u ovom periodu daje partijska štampa, posebno partijski organi »Socijalistička zora«, kasnije »Iskra«, kao i drugi partijski listovi.

Istovremeno, u Bugarskoj, gde je bio još koncentrisan najveći deo makedonske emigracije i gde su u ono vreme tome išli na ruku i opšti politički uslovi, makedonski pokret dobija nov zamah, koji se odražava i na štampu. Kao organi levice u makedonskom pokretu, na čijem su se čelu nalazili saborci Goce Delčeva: Đorče Petrov, Dimo Hadži-Dimov, Petar Pop-Arsov i drugi istaknuti makedonski revolucionari, pojavili su se »Avtonomna Makedonija«, »Ilinden«, »Pirin«, »Makedonsko edinstvo«, »Makedonsko zname«, »Makedonska pravda« i drugi listovi čija je osnovna ideja bila pretvaranje Makedonije, u njenim geografskim i istorijskim granicama, u samostalnu političku jedinicu, odnosno državu. Međutim, uporedo sa jačanjem levice u

Digitized by Google

makedonskom pokretu sve je snažnije i vrhovističko krilo koje je oduvek bilo otvoreni protivnik makedonskog naroda. U takvim, protivrečnim uslovima javlja se »Narodnost«, preteča svih makedonskih listova koji će kasnije imati tendenciju da Makedoniju prikazuju kao bugarsku teritoriju. Tako njegovi sledbenici »Ustrem«, »Nezavisna Makedonija«, »Vardar«, »Makedonska borba« i drugi organi desnice koja, kao saveznik najreakcionarnijih bugarskih vlada, učestvuje ne samo u borbi protiv progresivnih težnji makedonskog pokreta, već i u ugušivanju naprednog pokreta u Bugarskoj.

Drugi svetski rat i narodnooslobodilačka borba otvorile su nove perspektive razvoju makedonske štampe. U početku 1941/1942. javljaju se lokalni listovi: »Skopski vesnik«, »Bitolski bilten«, kumanovski »Oktobris«, tetovski »Nedelen vesnik«, štipski »Naroden glas«, kao organi mesnih komiteta, a kasnije, u 1943. godini, listovi i časopisi kao organi masovnih i drugih organizacija — NOF, AFŽ, NOMS i drugi. Začetak savremene makedonske štampe označavaju »Ilindenski pat«, »Mlad borec«, »Naša hronika«, »Makedonska« i »Nova Makedonija« (čiji je prvi broj izašao 29. oktobra 1944. godine, kao prvog dnevnog lista na makedonskom jeziku, što je konačna pobeda makedonskog novinarstva).

U periodu 1941—1945. godine makedonska štampa se javlja i u egejskom delu Makedonije. Listovi »Crvena zvezda«, »Iskra«, »Slavjanomakedonski glas«, »Sloboda« i »Pobeda«, kao organi makedonskih političkih organizacija, izraz su stremljenja Makedonaca iz ovog dela Makedonije za isticanjem svoje nacionalne individualnosti i samobitnosti, koje nisu mogle zatrti ni tridesetogodišnja asimilacija i denacionalizacija što su ih grčke vlasti sprovodile.

Treba napomenuti da su u knjizi posebno obrađeni i listovi Koste Šahova i žurnalistička delatnost Stefana Jakimova Dedova i Krste Misirkova, kao vanredno interesantnih figura u makedonskom novinarstvu.

Delo Bore Mokrova *Razvitak makedonske štampe i novinarstva* sadrži i prikaz kulturne i političke prošlosti makedonskog naroda. Kao takvo, verovatno će pobuditi veliko interesovanje javnosti i predstavljaće podsticaj daljim istraživanjima i osvetljavanju ovog dela istorije makedonskog naroda.

Lidija Simovska

Biblioteka „Prometej"

(»Globus«, Zagreb, 1979)

Biblioteka koja se nalazi pred nama rezultat je napora vođenog idejom prezentiranja onih radova iz marksističke misli koji su do sada zbog jezične barijere ostali nedostupni širem krugu čitalačke publike. Posebno priznanje valja odati, pored urednika, i prevodiocima, koji su pripomogli da biblioteka ugleda svjetlo dana. Strukturirana je u šest knjiga, i to ovim redosljedom: 1. Buharin, Staljin, Trocki, Zinovjev, *„Permanentna revolucija" i socijalizam u jednoj zemlji;* 2. Karl Kautsky, *„Ortodoksni marksizam" i reformizam;* 3. Alenius, Basso, Berlinguer, Carrillo, Cerroni, Claudin, Ellenstein, Hobsbawm, Larsen, Marchais, Marcuse, Segre, Timmermann i drugi, *Evrokomunizam i socijalizam;* 4. Boris Kidrič, *Socijalizam i ekonomija;* 5. Adler, Mehring, Schmidt, Staudinger, Vorländer i drugi, *Socijalizam i etika;* 6. Mihail Bakunjin, *Država i sloboda.*

1. *„Permanentna revolucija" i socijalizam u jednoj zemlji.* — U odnosu na Marxa i Lenjina može se reći da je L. D. Trocki razvio vlastito shvaćanje permanentne revolucije. Stavove i shvaćanja o permanentnoj revoluciji izložio je u slijedećim rukopisima: *Naša revolucija* (1906), *Godina 1905* (1923), *Permanentna revolucija* (1930). U posljednjem spisu razrađena je tema o nacionalnom i internacionalnom karakteru revolucije. Revolucija započinje kao nacionalna,

Digitized by Google

prelazi nacionalne okvire i završava se na svjetskoj sceni. Preduvjet završetka proleterske revolucije u Rusiji jest njeno prerastanje najprije u revoluciju evropskog, a potom i svjetskog proletarijata.

O njegovoj koncepciji permanentne revolucije razvila se žestoka rasprava, posebice onda kada je otpočeo s otvorenom kritikom birokratizacije partije. Mišljenja o tome iznosi u zbirci članaka pod naslovom *Novi kurs*, objavljenih 1923. i 1924. Iste godine objavljuje spis *Pouke Oktobra*, u kojem pokazuje obilježja „biti političkih pitanja, povezanih s pripremanjem oktobarske revolucije" (str. 38), kao i „osnovni smisao nesuglasica koje su izrasle na toj osnovi" (str. 38). Uz to procjenjuje borbu i prijepore unutar partije, kao i razlike u gledištima.

Kamenjev je 18. studenog 1924. napao Trockog i *Pouke Oktobra*. Oštro su ga napali i Buharin, Zinovjev i Staljin, što je značilo početak otvorenog sukoba s njim.

Suštinsko pitanje sporenja s koncepcijom permanentne revolucije jest razumijevanje ruske revolucije od strane Trockog, misli Buharin. Pogreška koncepcije Trockog jest u tome „da je ona zanemarila sve međuetape, dakle, upravo ono što odlikuje permanentnu revoluciju u marksističkom smislu" (str. 81). Što Trocki, po Buharinu, nije pojmio u svom konceptu? To su tri stvari: „1. opća pitanja seljaštva, 2. načine na koje bi proletarijat vodio seljaštvo, 3. različite etape u razvoju odnosa radničke klase i seljaka u toku naše revolucije" (str. 86).

Zinovjev je mišljenja da su »permanentnici« Parvus, Trocki i ostali pogriješili u konceptu pri »procjeni pokretačkih snaga u Rusiji« (str. 126). Za permanentnu revoluciju kaže da se ne može komparirati s lenjinizmom. Po njemu je »trockizam« varijanta pseudomarksizma.

Permanentna revolucija Trockog, po Staljinovom mišljenju, oblik je menjševizma. Konceptu permanentne revolucije Trockog suprotstavlja tezu *o socijalizmu u jednoj zemlji*. Ova teza je u političkom smislu trijumfirala nad konceptom Trockog. Staljin identificira problem revolucije u jednoj zemlji s pobjedom i konačnom izgradnjom socijalizma u jednoj zemlji. Ova teza dovela je Staljina do tvrdnje da svjetska revolucija mora biti u ulozi ruske revolucije, »koja gradi i koja će »izgraditi« i sama socijalizam, kao i do teze da je taj socijalizam najviši i najrazvijeniji oblik socijalizma koji svi ostali trebaju samo slijediti« (str. 8, uvod). Nakon toliko godina, možda je i danas aktualno pitanje o »uzorima«, »modelima«, »o pravom socijalizmu«.

U raspravi s Trockim pokrenuto je pitanje snaga i subjekata revolucije. Ukazano je na greške Trockog, poglavito na one u vezi sa seljaštvom, kojem nije pridavao toliku pažnju kao proletarijatu. Kroz zbornik se provlače teme koje ni do dan-danas nisu izgubile na aktualnosti, kao, na primjer, odnos klasnog, nacionalnog i internacionalnog, pitanje subjekta i pokretačkih snaga revolucije.

2. *»Ortodoksni marksizam« i reformizam.* — Radovi uvršteni u zbornik dragocjeni su za razumijevanje teorijskog opusa Karla Kautskog, vodećeg teoretičara njemačke socijaldemokracije, utemeljivača teorijskog organa Socijaldemokratske partije Njemačke (SPD) »Die Neue Zeit«, propagatora marksizma u periodu Druge internacionale i privatnog Engelsovog sekretara. Kao propagator marksizma, ostavio je dubokog traga u socijaldemokratskom pokretu.

Tumači i kritičari njegova djela imaju diferencirane i prijeporne stavove o tome da li je bio marksist ili ne. Više je momenata koji govore o tome da on vlastito teorijsko utemeljenje nalazi izvan osnovnih okvira Marxova nauka. Dok je Marxovo polazište Hegel i njegova dijalektika, u Kautskog je to Darwin i *evolucionizam*. Tu razliku u polazištima i sam Kautsky otvoreno priznaje u radu *Materijalističko shvaćanje povijesti*. U svojoj biografiji izrazio je misao o vlastitom poimanju historije kao »aplikacije darvinizma na istorijski razvitak«. S Marxovim naukom Kautsky se upoznaje posredstvom Engelsa. Što je, po nje-

Digitized by Google

mu, materijalističko shvaćanje povijesti? Ono je »primjena metodičkih načela tada moderne prirodne znanosti na istraživanje društva« (str. 25, uvod).

Izrazit utjecaj evolucionizma i darvinizma u istraživanju društva bitno će se osjetiti i u tumačenju političkih kategorija. Središnji pojam materijalističkog shvaćanja povijesti je pojam *razvoja*, koji je evolucionističkog sadržaja.

Više radova u ovom zborniku spada u one koji Kautskog predstavljaju, kako misle mnogi autori, kao marksistu. U tom smislu značajan je spis *Bernstein i socijaldemokratski program*. Kautsky će se ovdje kritički suprotstaviti Bernsteinu o pitanju dijalektike. Objašnjavajući Marxov pojam diktature proletarijata, u istom spisu saopćava da Marx „nije govorio o obliku upravljanja, već o stanju koje nužno mora nastupiti svuda gdje je proletarijat osvojio političku vlast" (str. 151).

U spisu *Socijaldemokratski katehizam* revolucija je istaknuta kao sredstvo osvajanja političke vlasti. Međutim, u istom spisu slijedi negacija tog stava. Stoga će on reći i ovo: „Zato nam uopće ne pada na pamet izazvati ili pripremati revoluciju" (str. 261). Politička revolucija je preduvjet socijalne i njena bitna karakteristika, za Kautskog, nepredvidiv je i „iznenadan" čin.

3. *Evrokomunizam i socijalizam.* — Namjera ovoga zbornika je da prikaže razvoj relativno novog fenomena — evrokomunizma, novog po nazivu, starog po teorijskom sadržaju koji stoji iza njega. Naziv je novinarske provenijencije, novijeg datuma, nastao 1975. godine. Ono što stoji iza naziva jest problem vezan uz strategiju i taktiku prelaska iz kapitalističkog u socijalističko društvo. Evrokomunizam je specifična strategija *demokratskog puta u socijalizam* komunističkih partija zemalja razvijenog kapitalizma. On se pokazuje kao reakcija na izmijenjene uvjete djelovanja komunističkih partija u zemljama visokorazvijenog kapitalizma, kao alternativa staljinskom modelu socijalizma, s jedne, i socijaldemokratskom putu u socijalizam, s druge strane.

Premda nije oslobođen socijaldemokratskih obilježja, razlikuje se od socijaldemokratskog koncepta. Razlika je u tome što socijaldemokracija „upravlja" kapitalističkim društvom i radi na učvršćivanju njegove sigurnosti i održavanju postojećeg stanja. Za razliku od socijaldemokrata, evrokomunisti rade na preobražaju društva, postupnom kretanju ka socijalističkom načinu proizvodnje života. Dok socijaldemokrati provode diskontinuirane i nesukcesivne reforme, evrokomunisti provode kontinuirane i sukcesivne.

P. Togliatti je jedan on onih, pored Gramscija, koji se smatra začetnikom novog puta u socijalizam. On je u čuvenoj *Promemoriji* naglasio potrebu samostalnosti partija kao preduvjet realizacije vlastitog puta. Bio je protiv utemeljivanja internacionalne organizacije u radničkom pokretu. Njegove teze u ovoj ili onoj varijanti ističu i današnji evrokomunisti.

O demokratskom putu u socijalizam govore S. Carrillo, E. Berlinguer i G. Marchais u tekstovima uvrštenim u ovaj zbornik. U prilozima su izraženi njihovi slični stavovi i o diktaturi proletarijata. Primjerice, Carrillo naglašava da je pojam izbačen iz partijskih programskih dokumenata jer „ne pokriva zbilju naše politike" (str. 241).

Suprotno mišljenjima evrokomunista, postoje i ona o skretanju tih partija u desno i njihovoj socijaldemokratizaciji. Jedno od takvih iznosi u tekstu trockista E. Mandel, a H. Marcuse izražava pesimistički pogled na metod demokratskog osvajanja vlasti od strane radničke klase.

4. *Socijalizam i ekonomija.* — Rukopisi skupljeni u zborniku prikazuju Kidričevu teorijsku aktivnost nakon rata usmjerenu na probleme izgradnje naše privrede. Bavi se odnosom vlasti i privrede, to jest karakterom vlasti koja predodređuje obilježja privrede, zatim kategorijama kao što su: akumulacija, robna proizvodnja,

Digitized by Google

zakon vrijednosti, novac itd. Nastoji izvesti razlike u funkcioniranju spomenutih kategorija u kapitalističkom i socijalističkom sustavu proizvodnje života.

Izuzetnu pažnju Kidrič posvećuje instrumentu plana i planiranja proporcija. Po njemu, planiranje akumulacije znači ovladavanje zakonom vrijednosti. Slijedi usporedba njegovog funkcioniranja u kapitalističkom i socijalističkom sustavu. U prvom funkcionira posredstvom cijene proizvodnje, dok se u drugom cijena proizvodnje više ne javlja kao „zbroj svih cijena proizvodnje" (str. 27). Zbog „planiranja opće akumulacije — ona je zakonito niža od vrijednosti" (str. 28). I dalje, „ona prestaje da bude forma u kojoj se zakon vrijednosti ostvaruje s jedne strane — u cjelini, a s druge strane — stihijski" (str. 28). U današnjim uvjetima zakon vrijednosti djeluje putem plana kao dohodovna cijena.

U pogledu robne proizvodnje u socijalizmu Kidrič ustvrđuje: „Bez robne proizvodnje i razmjene nema poduzeća" (str. 79). Opći uvjeti egzistiranja robne proizvodnje u socijalizmu su: pluralizam različitih proizvodno-potrošačkih subjekata, proizvođači proizvode radi razmjene (roba je roba ukoliko služi razmjeni), razmjena se ostvaruje posredstvom tržišta, ekonomski zakoni nesmetano djeluju uz korektivni instrument plana.

U našim uvjetima samoupravni socijalizam nemoguće je graditi i razvijati bez robne proizvodnje, koja, da bi se ostvarila, zahtijeva osamostaljivanje privrednih jedinica od države. Privredom rukovode udruženi proizvođači, a ne država, koja je u privredi prisutna, posredstvom prihvaćenih zakona, kao i u situacijama kad stvari zakoče samoupravni mehanizmi sporazumijevanja i dogovaranja. Glavni cilj robnih proizvođača je maksimiranje dohotka. To je motiv privređivanja.

Nepostojanje robne proizvodnje ograničava razvoj proizvodnih snaga, isključuje proizvođače roba iz upravljanja privredom i učvršćuje državno upravljanje privredom.

Na Kongresu ekonomista Jugoslavije (1952. u Beogradu) Kidrič se založio za neposredno upravljanje privredom, kao i za ukidanje državnog monopola. I ne samo njega, već monopola kao takvog.

5. *Socijalizam i etika.* — Zbornik je prikaz teorijsko-polemičke rasprave između neokantovaca i marksista. U političkom smislu neokantovstvo možemo dovesti u vezu s revizionizmom, što je najosjetnije, najvidljivije kod Bernsteina koji inzistira na vraćanju Kantu i u teoriji socijalizma. Neokantovstvo se pojavljuje u relativno mirnom razvoju kapitalizma, u kojem se klasna borba odbacuje kao mogućnost razvoja društva. Na filozofijskom planu revizionistička usmjerenja i stremljenja istakla su zahtjev vraćanja Kantu, a ne Hegelu.

Kao novorođeni filozofijski pravac, neokantovstvo je bilo zastupljeno u Badenskoj i Marburškoj školi. Marburška škola je znatno utjecala na razvoj revizionizma u Njemačkoj. Libmann, koji je prvi rekao: „Natrag Kantu!", smatra se osnivačem Badenske, a F. A. Lange Marburške škole, kojoj pripadaju značajna imena neokantovstva kao, na primjer, Natrop, Staudinger, Vorländer i ostali.

Napori neokantovaca bili su usmjereni na pokušaj *sinteze* Kantova i Marxova nauka. Neokantovci su tvrdili da se socijalizam fundira na „idejama etike", a ne na historijskom materijalizmu. Za Cohena, na primjer, nije Marx, već Kant „istinski vinovnik njemačkog socijalizma" (str. 9).

Zanimljiva je Mehringova ocjena neokantovstva. Ono je „samo iluzorno zatiranje cjelokupnog socijalizma" (str. 63).

Konačno, što je trebalo razotkriti u dijalogu između neokantovaca i marksista? „trebalo je razotkriti pretpostavke ove „bespretpostavne" filozofije i ujedno otkriti one motive Marxova mišljenja — nadovezujući filozofijski na njegov odnos spram Hegela — koji će svojom povijesnom ali i

Digitized by Google

filozofijskom utemeljenošću i konzistentnošću dovesti u pitanje sistemski razrađenu novokantovsku filozofiju" (str. 11, predgovor).

Vrijednost zbornika je u propitivanju i postavljanju etičkih problema socijalizma o kojima se ne govori tako često.

6. *Država i sloboda.* — Politička doktrina anarhizma u Bakunjina se koncentrira oko pitanja slobode, koju negiraju autoriteti kao što su država i crkva, to jest ovozemaljska institucija u službi onostrane ideje boga. Radi postizanja slobode pojedinca, potrebno je otkloniti, destruirati sve autoritete.

Emancipacija jedinke od autoriteta moguća je anarhičnom revolucijom koja je po svom karakteru socijalna. Ona „samostalno niče u narodnoj sredini, ... sve ruši što se suprotstavlja širokom valu narodnog života s tim da kasnije iz najdublje narodne biti stvori nove oblike slobodnog društva" (str. 126).

Bakunjinovo poimanje socijalizma je jednostavno. Socijalizam je pravda. Ona je usađena u čovjekovoj svijesti.

O državi Bakunjin kaže da je njena egzistencija determinirana pravom nasljedstva; to pravo treba ukinuti, što dovodi do raspadanja države, i ne samo to, time nestaje i nejednakosti u društvu. Pored autoriteta države, suprotstavlja se autoritetu boga i crkve. Njegov antiteologizam sastoji se u suprotstavljanju racionalne znanosti metafizici specialis. Racionalnu znanost izjednačava sa pozitivizmom.

Ideja slobode će nakon što su destruirani ovo i onozemaljski autoriteti „organizovati nov svijet, svijet solidarnog čovječanstva, na ruševinama svih crkava i svih država" (str. 314).

Anđelko Milardović

Charles-Albert Michalet: Svjetski kapitalizam

(Biblioteka »Suvremena misao«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1980, strana 240)

Knjiga *Svjetski kapitalizam* bavi se problemima i različitim aspektima međunarodnih ekonomskih odnosa. Osnovna Mišaleova teza je da se sa napuštanjem internacionalizacije realizacije viška vrednosti i prelaskom na internacionalizaciju proizvodnje viška vrednosti sada mora govoriti o svetskoj privredi (iako tek u nastajanju), a ne o međunarodnoj razmeni. Istovremeno dolazi do procesa širenja kapitalističkog načina proizvodnje (otuda i naslov *Svjetski kapitalizam)* i do stvaranja svetske privrede. Osnovni pokretač i nosilac ovih procesa su multinacionalne kompanije, koje se, kako to ističe Mišale, temelje na razlikama i iskorišćavaju ih, uz istovremeno negiranje tih razlika na putu ka stvaranju svetske privrede. Bez obzira na to što su multinacionalne kompanije, po Mišaleovom mišljenju, nosilac dveju tendencija (širenja kapitalističkog načina proizvodnje i stvaranja svetske privrede), i jedna i druga tendencija znače integraciju. Teorijska osnovica procesa internacionalizacije, po Mišaleu, jeste internacionalizacija kružnog toka kapitala, prelazak od privrede u kojoj je bio internacionalizovan samo robni i novčani kapital na privredu u kojoj je internacionalizovan i proizvodni kapital. To je, po autoru, »mjesto raskida« i nastanka svetske privrede koju sada integriše proizvodnja (str. 230. i 231).

Svoju analizu Mišale razvija u dva dela. U prvom analizira teorije međunarodne trgovine, odnosno međunarodnih ekonomskih odnosa. U tom delu on kroz kritiku različitih autora i teorija razvija metodološku osnovicu za svoje shvatanje svetske privrede i njenih obeležja. Započinje sa kritikom neoklasične teorije međunarodne trgovine. U tu školu Mišale,

Digitized by Google

sasvim neopravdano, ubraja i Davida Rikarda, jednog od najistaknutijih predstavnika britanske klasične političke ekonomije, kako bi mogao kritikovati njegovu koncepciju »uslova razmene« dveju zemalja koje trguju sa dva proizvoda i obe pri tom izvlače korist.

Ovu teoremu kasnije su razvili Hekšer-Olin, dajući joj savremeno obeležje. Implikacije ove teoreme (slobodna konkurencija, imobilnost faktorâ proizvodnje, opšta ravnoteža), po opštem mišljenju, neprihvatljive su. Svoju kritiku autor nastavlja analizom stavova Marksa i Roze Luksemburg. I kod ovih autora, po Mišaleu, dominira promet, međunarodna trgovina, a ne međunarodna proizvodnja, koja bi bila osnov za međunarodnu privredu. Navodno, kod Marksa međunarodna trgovina je samo u funkciji sprečavanja pada profitne stope, a kod Roze Luksemburg u funkciji realizacije vrednosti. Mišale ovako ocenjuje njihove doprinose: »Svjetsko tržište nije više spasonosna formula za kroničnu bolest kapitalističkog načina proizvodnje. Svjetsko tržište ne može postati mjesto na kojem se uspostavlja opća ravnoteža. Ipak, ne ići dalje od svjetskog tržišta znači dati prednost razini razmjene, a ne razini proizvodnje. Time K. Marx i R. Luxemburg ne kidaju odlučno s klasičnim shemama kojima isključivo vlada analiza pojava koje su svojstvene sferi prometa« (str. 63). Možda su ovi stavovi i prihvatljivi, mada sigurno samo delimično. Klasična škola, sa Rikardom na čelu, nikada nije isticala da se međunarodnom razmenom širi i kapitalistički način proizvodnje, da se razaraju stari originalni načini proizvodnje. To je učinio Marks, a zatim i Roza Luksemburg. Iako nije govorio o međunarodnoj privredi, Marks je pisao o preplitanju dvaju načina proizvodnje, o razaranju starog i nastanku novog. To sigurno nije samo dominacija sfere prometa. Privid da se sve to ostvaruje razmenom doveo je Mišalea do zaključka da i kod Marksa dominira razmena. Pri tom on prenebregava činjenicu da svuda gde je pisao o međunarodnoj razmeni Marks je to činio u kontekstu odnosa dvaju načina proizvodnje. U tom početnom periodu kapitalizam je sve originalne načine proizvodnje razarao, a nije ih u celini njihove originalnosti integrisao u nekakav svetski sistem. Ne može se sadašnje stanje projektovati na prošlost ili u budućnost, kao što to čini Mišale.

Svoju teorijsku analizu Mišale upotpunjuje razmatranjem Lenjinovih stavova i ukazuje na značaj njegovog određenja imperijalizma: koncentracija i centralizacija kapitala, postojanje finansijskog kapitala, monopola, izvoz kapitala i teritorijalna podela sveta. Te postavke, kako ističe Mišale, potpuno su dovele u pitanje pretpostavke klasične analize (monopoli, nasuprot slobodnoj konkurenciji, izvoz kapitala, a ne roba, krize i ratovi nasuprot opštoj ravnoteži). Međutim, Lenjinov doprinos je, kako to smatra Mišale, ograničen jer Lenjin, navodno, pod kapitalom ne podrazumeva društveni odnos, već sumu novčanih jedinica. Ta Mišaleova teza se ne može braniti, jer Lenjin u *Razvitku kapitalizma u Rusiji* ukazuje na nastanak kapitalističkog načina proizvodnje u jednoj zemlji, a u *Imperijalizmu*... na širenje ovih odnosa na svetskoj sceni. Takva teza podrazumeva ono što Mišale uporno pokušava da dokaže: da su Marks i Lenjin primat pridavali trgovini, a da pri tom nisu ulazili u unutrašnje odnose vezane za proces proizvodnje. Takvu tezu Mišale pokušava da dokaže neprihvatljivim stavom da »cilj razmjene ne podrazumijeva promjenu društvenih i privrednih formacija«, jer je, navodno, kapitalistički trgovac trgovao s feudalnom privredom. Jednostavno, pitanje je: do čega je taj dualizam kasnije doveo? Pre ili kasnije do nastanka kapitalizma, pa je ta razmena bila u funkciji razaranja starog načina proizvodnje i nastanka novog. To su isticali Marks, Lenjin i drugi, pa je ova teza utoliko neprihvatljivija. Razmena je bila u funkciji razaranja feudalizma u Evropi, a nastanka kapitalizma u kolonijama. Uostalom, i sâm autor na drugim mestima svoje knjige ističe da trgovina sa multinacionalnim kompani-

Digitized by Google

jama nosi opasnost nametanja kapitalističkih odnosa, što je, manje-više, i tačno, u zavisnosti od prostorno-vremenskih uslova u kojima do takve trgovine dolazi. Trgovina nije sama sebi cilj.

Savremene teorije, po Mišaleu, navodno u sebi sadrže elemente svetske privrede. Mišale analizira stavove Samira Amina, koji u duhu teorije dependencije govori o odnosima centar—periferija. Ta teorija danas još samo površinski može da opiše pojave, a ne može da otkrije uzroke, niti moguće puteve ka prevazilaženju nepovoljnih obeležja svetske privrede. Mišale u osnovi prihvata ovu teoriju, jer se inače ne bi zalagao za koncepcije svetske privrede, svetskog kapitalizma. Ti stavovi nailaze na određenu podršku, iako je činjenica da je međunarodna razmena danas još u znaku dominacije kapitalističkih zemalja i njihovih monopola, koji međunarodnoj razmeni *nameću* kapitalističko obeležje. Međutim, činjenica je i to da postoje socijalističke zemlje, nesvrstane zemlje, zemlje u razvoju. Ove zemlje imaju originalne strategije ekonomskog razvoja, a stupaju i u međusobne odnose za koje se ne može reći da su kapitalistički i da pružaju osnov za nastanak i razvoj svetske kapitalističke privrede. To je zavelo i Mišalea, a i neke druge teoretičare, koji ne razlikuju prinudu uključivanja u odnose kojima uglavnom dominiraju kapitalističke zemlje i autohtone puteve unutrašnjeg razvoja i ekonomske i političke odnose ovih zemalja. Zato mnogi Mišaleovi zaključci, dati u duhu teorije dependencije, samo opisuju stanje, ali njegovi stavovi i podaci ne ukazuju i na druge pojave i druge puteve razvoja, ne ukazuju na puteve prevladavanja sadašnjih nepravednih karakteristika međunarodne razmene.

Stavovi pristalica »ultraimperijalizma« ili stavovi o »skretanju proizvodnje« nailaze na Mišaleovu kritiku. On u osnovi zastupa ideje koje smo istakli na početku našeg prikaza. Mišale insistira na internacionalizaciji proizvodnje, a nosioci ovih procesa su multinacionalne kompanije. Mišale se dosledno pridržava stava da će se, navodno, sadašnje stanje unedogled produžiti, hteli mi to ili ne, voleli to ili ne. Naime, Mišale sadašnje stanje ekspanzije multinacionalnih kompanija ekstrapolira, i, na osnovu toga, izvlači dalekosežne zaključke, što je krajnje neizvesno. Stoga, u krajnjoj liniji, Mišale identifikuje pojmove svetska privreda i multinacionalne kompanije, iako bezuspešno pokušava da se od toga zaštiti. Da je ova konstatacija tačna, pokazuje i to što je ceo drugi deo knjige posvećen problematici multinacionalnih kompanija.

Drugi deo knjige (»Pojava svjetske privrede«) predstavlja praktičnu nadgradnju, jer Mišale smatra da je prvim delom postavio teorijsku osnovu. U tom delu knjige on analizira motive direktnog investiranja u inostranstvo. Po njemu, to su: nacionalne razlike, oligopolistička struktura tržišta, tehnološke prednosti ili razlike u ceni. Sve to dovodi do toga da su danas direktne investicije prevazišle izvoz roba. Prj tom Mišale ukazuje na neke zanimljive karakteristike sadašnjeg stanja: polovina kapitala investiranog u inostranstvo poreklom je iz SAD; multinacionalne kompanije okreću se od Latinske Amerike i Kanade ka Evropi i drugim kontinentima; ove kompanije napuštaju primarne sektore i prelaze u sekundarne i tercijarne. To uslovljava novu pojavu da, umesto razdvajanja mesta proizvodnje i realizacije proizvoda, kao što je to bio slučaj u početku, sada dolazi do njihovog poklapanja. Nova je pojava, i tu je Mišale sigurno u pravu, da se smanjuje udeo međunarodne trgovine u odnosu na trgovinu unutar multinacionalnih kompanija, čime obeležje međunarodnoj razmeni sada sve više počinje da daje trgovina između centrale i filijala, među samim filijalama. Mišale ukazuje na strategiju multinacionalnih kompanija na planu tehnologije. Proizvodnju proizvoda vrhunskih tehnologija kompanije u celini zadržavaju za sebe, a na filijale i zemlje primaoce prenose proizvodnju proizvoda koji su već zastareli. To je vezano i za strategiju istraživanja i razvoja unutar multinacional-

Digitized by Google

nih kompanija. One celokupni rad na ovom planu zadržavaju u centrali ili ga poveravaju filijalama, a tu su moguće dve orijentacije: na prilagođavanje proizvoda lokalnim tržištima ili uklapanje u planove istraživanja i razvoja same multinacionalne kompanije. Na planu finansiranja Mišale ukazuje na izvore njihovih sredstava: samofinansiranje, obavezni krediti centrale, banaka, državna pomoć, međunarodni krediti. Mišale skreće pažnju na ogromnu moć koju ove kompanije poseduju na finansijskom planu. One su u mogućnosti da pribave kredite u zemljama sa niskim kamatama i da ih preko banaka transferišu u zemlje u kojima su kamate visoke i tako pomognu svojim filijalama. One uzimaju kredite u slabim valutama, a izbegavaju kredite u jakim valutama. Raznoraznim odlaganjima, fiktivnim fakturama i ugovorima o kupo-prodaji između filijala one izbegavaju carinske dažbine. Ukoliko neka filijala ne može da dobije kredit od domaćih banaka, tada centrala polaže celokupni iznos inostranoj banci, a ova ga, kroz kredit, prenosi filijali.

Time se sigurno ne iscrpljuje spisak ogromnih mogućnosti koje na ovom planu stoje na raspolaganju multinacionalnim kompanijama. A kada se tome dodaju mogućnosti korišćenja jeftinih resursa u pojedinim zemljama i prebacivanje gotovih proizvoda preko filijala, zaobilazeći primenu carinskih propisa tamo gde su proizvodi skupi, mogućnosti su još veće. Uostalom, zato i Mišale govori o proizvodnoj, trgovačkoj i tehnološkoj strategiji multinacionalne kompanije, imajući u vidu bezbrojne mogućnosti za sticanje profita.

Povodom knjige *Svjetski kapitalizam* Šarla-Alberta Mišalea treba reći da se ona na zanimljiv način bavi problemima međunarodne razmene. Ona u sebi spaja i teorijsku dimenziju i praktičnu analizu, što je redak slučaj. I na jednom i na drugom planu, bez obzira na izvesna, ponekad i značajna neslaganja sa nekim stavovima, autor je uspeo da ukaže na složenost pojava u ovom domenu i da istovremeno poveže teorijsku analizu i praktične aspekte međunarodne razmene i međunarodnih ekonomskih odnosa.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JUL 15 1981
Current Serials

3
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 3

Studije i članci

Ivo Paić

Opće i posebno procesa revolucije 361

Branko Pribićević

Svetski proces socijalizma i različiti putevi u socijalizam 385

Živojin Rakočević

Opšte i posebno u ekonomskim zakonitostima prelaznog perioda 394

Vučina Vasović

Upravljačko-razvojna sposobnost socijalističke samoupravne demokratije 401

Jovan Mirić

Pluralitet samoupravnih interesa i (ne)mogućnost demokracije 419

Radovan Vukadinović

Carterova vanjskopolitička bilansa 439

Komentari

Milan Bajec

Uzroci sadašnjih ekonomskih teškoća 452

Prilozi

Ljiljana Jovičić — Živko Marković

Samoupravna opština kao oblik oslobađanja rada 462

Vidak Krivokapić

O autoritetu rada i radnoj odgovornosti 477

Osvrti

Đorđi Vasilevski

Sučeljavanje demokratskih i mitskih vrednosti u novoj filmskoj produkciji 499

Prikazi 506

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иво Паич
Общее и частное процесса революции 361

Бранко Прибичевич
Мировой процесс социализма и различные пути к социализму 385

Живоин Ракочевич
Общее и частное в экономических закономерностях переходного периода 394

Вучина Васович
Способность социалистической самоуправляемой демократии к развитию управления 401

Иован Мирич
Плюрализм интересов самоуправления и (не)возможность демократии 419

Радован Вукадинович
Итоги внешней политики Картера 439

Комментарии

Милан Баец
Причины настоящих экономических затруднений 452

Очерки

Лильяна Йовичич — Живко Маркович
Самоуправляемая община как форма освобождения труда 462

Видак Кривокапич
Об авторитете труда и трудовой ответственности 477

Обзоры

Джорджи Василевский
Демократические и мифологические качества в новом кинематографическом производстве лицом к лицу 499

Рецензии 506

Contents

Studies and Articles

Ivo Paić
The General and the Particular in the Process of the Revolution 361

Branko Pribićević
The World Process in Socialism and Various Roads to Socialism 385

Živojin Rakočević
The General and the Particular in the Economics of the Transitional Period 394

Vučina Vasović
The Managerial Capability of Socialist Self-Managed Democracy 401

Jovan Mirić
The Plurality of Self-Management Interests and (In)Possibility of Democracy 419

Radovan Vukadinović
Carter's Foreign-Policy Balance 439

Commentaries

Milan Bajec
The Causes of the Present Economic Difficulties 452

Contributions

Ljiljana Jovičić — Živko Marković
The Self-Managed Commune As a Form of Emancipation of Labour 462

Vidak Krivokapić
Concerning the Authority of Labour and Labour Responsibility 477

Surveys

Đorđi Vasilevski
Confrontation between Democratic and Mythical Values in New Film Production 499

Reviews 506

Digitized by Google

Ivo Paić

Opće i posebno procesa revolucije

Odnos općeg i posebnog te odnos općeg i posebnog u procesu revolucije važe jednom načinu ideologijom obuhvaćenog mišljenja i djelovanja kao već dobro priređene i u svemu zadate »teme«. Ono drži da mu »teme« — svojom priređenošću i zadatošću — pružaju pouzdan, metodički osiguran i metodologijski provjeren sadržaj, okvir i način promišljanja općeg i posebnog. Odatle bi slijedilo: sva je zadaća mišljenja u tome da ono dade nekakav vlastiti pridodatak približim određenjima i sustavnijim povezivanjima tvorevina njemu priređenog i zadatog teoretskog polja »teme«.

Što je bit prikazivanja kao priređenosti i zadatosti »teme«? O kakvom je, zapravo, mišljenju/djelovanju riječ, dok se ono zadovoljno sobom kreće u priređenom okviru »teme«?

Na razini ovih kritičkih teza naznačit ću temeljne obrise odgovora na prethodna pitanja. Naznake odgovora, pretpostavljam, vode onome što je najbitnije: *bespredrasudnom* razabiranju problema i pitanja *povijesnog* mišljenja općeg i posebnog procesa revolucije same. Riječ je, dakle, o pokušaju mišljenja općeg i posebnog *samog procesa revolucije.* U tome se sastoji sav metodički pomak i protupozicija mišljenja općeg i posebnog *u* procesu revolucije. Pomaknuta pozicija otvara i promijenjen vidokrug pro-

Digitized by Google

mišljanja. U njegovim okvirima — neka ovdje bude tek postulirano — ne može se misliti proces revolucije kao proces kojem opće i posebno pristižu odnekud sa strane; iz metodičkog pomaka i promijenjena vidokruga ne mogu se misliti nikakve »primjene« općeg i posebnog *na* proces revolucije, *na* njegovo razumijevanje; također, takvu promišljanju proces revolucije ne slovi kao povijesno i/ili aktualno-situacijski proizveden »primjer« ili »slučaj« opstojnosti (dedukcije) općeg i posebnog u određenom procesu; potom, ne kao posljednje, proces revolucije nije prazan prostor u kojega već priređene teorije upisuju svoje pojmove općeg i posebnog; proces revolucije nije predikat nekom subjektu, on nije sredstvo za nekakvu svrhu *izvan* njega (na primjer: za »izgradnju socijalizma«), niti je određen proces revolucije povijesno ozbiljenje nekakvog »općeg« procesa revolucije.[1]

Što ostaje nakon niza ovih odrečnih tvrdnji i nakon načelnog odbijanja da se proces revolucije razumije preko bilo kojega i bilo kakvoga načina »označiteljske prakse«; »prakse« koja ono označeno »što« *(quid)* vidi, zahvaća i priznaje kroz izdvojeno »štostvo« *(quidditas);* kroz *izdvojen* i *osamostaljen pojam.*

Ostaje sâm proces revolucije. Ostaje zadaća mišljenja da dopre do njega tako što svojim govorom ne pridaje procesu nešto što nije *njegovo,* ali i da sebe *u njemu* ima i razumije. Takvoj zadaći proces revolucije je sam sobom to što i kako *povijesno jest,* a opće i posebno opstoje mu kao *povijesno* omogućujuće i procesom *omogućeno,* uz njegov sudjel proizvedeno opće i posebno nerazdvojivo od procesa.

Takva je zadaća mišljenja bremenita teškoćama. U *apsolutnosti* vlastita zahtjeva ona se ne može riješiti zato što unaprijed označuje sebi neprimjerenim svaki iskok mišljenja iz povijesnog procesa revolucije. Svaki joj je iskorak iz procesa samog već korak prema obnovi onoga čemu se zadaća povijesnog mišljenja opire: to je korak prema obnovi — točnije, produbljivanju — *prevlasti* »štostva« (koncepcija, teorija, doktrina, različitih kategorijskih i pojmovnih sustava) nad »što« procesa revolucije, nad *povijesno* općim i povijesno posebnim procesa revolucije. Ako je zadaća u apsolutnosti vlastita zahtjeva nerješiva, ona nije na nužan način nedjelotvorna. Njezina je načelna djelotvornost u tome što već početno ustanovljuje *korjenitu* razliku naspram poziciji koja prihvaća mjerodavnost, priređenost i zadatost »teme« o odnosu općeg i posebnog u procesu revolucije. Prihvaćanjem rečene

[1] Ako revoluciju shvatimo kao vazda *određenu proizvodnju života,* kao što Marx, primjerice, shvaća i određenost *proizvodnje,* onda njegovi stavovi iz *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie* (Dietz, Berlin, 1953) mogu pojasniti i metodičku smislenost niza gornjih odrečnih tvrdnji; »Ako nema proizvodnje uopće, nema ni *opće* proizvodnje« (str. 7)...« postoje određenja zajednička svim stupnjevima proizvodnje koja se kao opća mišljenjem dadu fiksirati; ali takozvani *opći uvjeti* svake proizvodnje (kao i *svake revolucije!* — I. P.) nisu ništa nego ovi apstraktni momenti pomoću kojih se ne shvaća *nikakav zbiljski povijesni stupanj proizvodnje* (str. 10, *kurziv* — I. P.).

Digitized by Google

zadaće otvara se bar polje početnog promišljanja mogućnosti neideologijske kritike položaja mišljenja/djelovanja obuhvaćeno ideologijom; mišljenja/djelovanja podvlašćena stavu prema kojem je već poznat načelan odnos općeg i posebnog; podvlašćena zahtjevu da se *taj* već »poznati« odnos *naknadno* spoznaje i praktički razvija u konkretnom procesu revolucije.

Ideologijski potaknuta kritika je, zapravo, prividan dijalog: međusobno poništavanje jedne ideje drugom idejom (ideologijski tip odnosa: »ideja — ideja«).[2] Razračunavanje počinje i okončava u ideologiji. Neideologijski motivirana kritika nastoji razlučiti, razdvojiti (grčki: *krino)* ono što je *povijesno* razdvojivo; ona nastoji, po mjeri povijesnog, spojiti ono što je još razdvojeno, što još nije spojeno i što se kao revolucionarno može osloboditi i spojiti. Takvoj se kritici *ideja* o biti i odnosu općeg i posebnog *reducira* na povijesni *temelj* i povijesnu *mjeru* zbiljnosti, revolucionarnosti. Ukratko, njoj nije do toga da postojeće prizna ili poništi pomoću jedne ili druge ideje-interpretacije.[3] Neideologijski vođena kritika nastoji sudjelovati u procesu uspostavljanja povijesnosti (biti) povijesti, a ne u uspostavi pojma kojim se povijesnost povijesti totalizira. To je vodeći interes spoznavanja u ovim kritičkim tezama o ideologijskoj totalizaciji procesa revolucije. U grupama teza što sljede obuhvaćeni su samo fragmenti kritike totalizirajućeg mišljenja.

Totalizacije općeg i posebnog procesa revolucije

1. Pretežno se uzima da su bit i načelan međusobni odnos općeg i posebnog zapravo stara, genuino marksistička, uglavnom dobro »razrađena« tematika.[4] Potom se prosljeđuje prema promišljanjima »konkretnog« sadržaja, načina opstojnosti, odnosa i »dijalektičkog« suodnošenja općeg i posebnog u procesu revolucije. U vlasti takve samorazumljivosti mišljenje traži i doista *za sebe* (tako podvlašćeno) *vazda po nužnosti sebi nalazi* »konkretan« odnos općeg i posebnog.

Zašto je tako? Kako se nalaženje »konkretnoga« zbiva po nužnosti?

Traženje i nalaženje »konkretnoga« vođeno je izričito obrazloženim ili prešutno prihvaćenim apriorizmom i njemu primjerenom metodologijom. Iz stava vjere i povjerenja u »činjenicu« da su bit i načelan međusoban odnos općeg i posebnog već dovoljno produbljeno i cjelovito spoznati, te pouzdano razmješteni

[2] O tome vidi: V. Sutlić, *Bit i suvremenost*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1967, str. 84—103.

[3] Marx—Engels, *Njemačka ideologija*, »Naše teme«, br. 5/1967, str. 874.

[4] Uspor. u nas još opticajne priručnike dijalektičkog i historijskog materijalizma, u kojima — unatoč baš Engelsovu upozorenju u *Anti-Dühringu* — načela, kategorije i pojmovi stoje već na početku, umjesto na kraju puta spoznavanja povijesne materije, materije revolucije također.

Digitized by Google

u sustavima »teoretskog polja« marksizma, *de facto* se unaprijed određuje *što* uopće može ući u okružje promatranja i *kako* se predmet promatraču *mora* pokazati. U vidno polje može ući samo ono što je već u pojmu općeg, pojmu posebnog i pojmu njihove (»dijalektičke«) povezanosti sadržano. Zato se predmet pokazuje istraživanju kao egzistencija rečenih pojmova u zbilji. Zbilja, dakle, ne može preći granice pojma. Prema tome: ne pokazuje se predmet kako je on *o sebi* i *za sebe*, nego što je on i kako je on *za nas;* za nas koji vladamo pojmom i unaprijed znamo da je pred nama njegova povijesna artikulacija u predmetu. Ovo je točka u kojoj se *prividno* obnavlja u Hegelovu djelu provedena metodička razlika »o sebi«, »za sebe«, »za nas«. Ako se razložno može pomisliti da su Hegelovo »za nas« i naznačeno totalizirajuće »za nas« motrišta onoga tko misli da već zna cjelinu kretanja, u pogledu ovoga »za sebe« usporedba s Hegelom je načelno *neodrživa.* Hegel ipak pušta da ono »za sebe« razvija sve mogućnosti udubljivanja, poniranja u sebe, da izrazi svoju zasebnost kao cijeli univerzum unutar određene sfere i momenta kretanja cjeline. Totalizirajuće mišljenje općeg i posebnog nema tu osjetljivost za razumijevanje *puta* nastajanja cjeline kao sadržajne određenosti koju ono »o sebi« i »za sebe« *konstituiraju* na putu mišljenja i djelovanja.[5] Totalizirajućim mišljenjem[6] vlada uvjerenje da je sve u redu s pojmom (»opće«, »posebno«, »odnos«): njime vođeno istraživanje ne može preći pojmom priređene i zadate granice; one su granice tematizacije i problematizacije predmeta — tema je mišljenja izlaganje pojma u vremenu i prostoru zbilje; problem je odnos *zbilje* prema pojmu općeg, pojmu posebnog i pojmu njihova međusobnog odnosa. Priređenost i zadatost pogađa i metodologiju koliko je ona dosljedna provedbe totalizirajućeg polaznog metodičkog stanovišta. Njegovo razvijanje traži i njemu odgovarajuće izlaganje znanstvenoistraživačke zamisli. Takva unaprijed zahtijevajuća izlaganja također određuje i način provjeravanja pretpostavke istraživanja: zadaća je istraživanja ograničena na zahvat činjenica *u prilog* postavljenim hipotezama; točnije, na zahvat »materijala« *o čijoj činjeničnosti odlučuje unaprijed dato totalizirajuće stanovište.* Zato po strani unaprijed zadatog i na opisan način usmjerenog istraživanja ostaje sve ono što bi moglo dovesti u pitanje razložnost, održivost pretpostavki u momentu njihova postavljanja.[7]

[5] Uspor: Hegel, *Phänomenologie des Geistes,* Hamburg, 1952: odnos puta-nastajanja-cilja, str. 11.

[6] Riječ »totalizirati«, općenito, označuje: zbrojiti, adirati, sumirati, upotpuniti, zaokružiti (recimo: svotu na cijeli broj). Dakle, gdje vlada totalizacija, tu je na djelu zbrajanje i svođenje mnoštva u jedno i pod jedno. Totalizacija, tako određena, ispušta *drugo* i *različito* ili ih *svodi* pod svoja određenja neovisno i protivno njihovoj osebičnoj naravi.

[7] Iako je moderna epistemologija lišena samorefleksije — kako s pravom primjećuje Habermas u *Erkenntnis und Interesse* — ona je ipak razvila teoriju *opovrgavanja* hipoteza. Totalizirajuće mišljenje stoji po strani i ispod tog dostignuća.

Digitized by Google

2. Po mjeri prihvaćanja i provedbe ocrtanog slijeda (metodičko polazno stanovište — način dokazivanja znanstvenoistraživačke zamisli) istraživaču se odnos općeg i posebnog mora pokazati kao *prepoznavanje*. Prepoznavanje na zbilji onoga što je dato u pojmovima i što je priređeno i zadato *mišljenju uvučenom u njih*. Priređena, zadata i za jedno mišljenje prihvaćena, u sustav razvijena struktura pojmova, zadobiva tako naglašen rang prema zbilji života.[8] Kad marksizam ispušta povijest radi dostojanstva »čistih« kategorijalnih određenja i njihove »primjene« na zbilju — loše interpretirani platonizam postaje njegovom bitnom oznakom. Na djelu je, dakle, prevlast općeg, kao pojma, nad *povijesno općim*. U pretpostavkama, putu i rezultatu takva promišljanja *totalizira* se povijesno (zbiljski) opće i posebno osamostaljenim pojmovima općeg i posebnog: *konkretno* je, kao cjelina različitih i protuslovnih procesa i tendencija, totalizirano nesadržajnom, *praznom* općošću teorije. Kao prazna općost, totalizirajuća teorija ne proizvodi pojmove tako što — »glavom koja misli« (Marks) — *prerađuje* zbilju, njezinu navlastitu potenciju i energiju *subjektnim* zahvatom mislećeg i djelatnog subjekta. Prerađivanje (ne: odražavanje) zbilje, kao proizvođenje pojmova koji su sadržajne apstrakcije i totalizacija povijesnog ne idu skupa.[9] Za povijesno mišljenje riječ je o *stalnom* naporu proizvođenja pojma iz uvida u promjenljivu povijesnu zbilju: pojam je stalno otvoren za kritiku zbiljskim životom. On je nedovršen i načelno nedovršiv. Totalizacija zbilje, pak, čvrsto se pridržava uz gotov pojam, uz prerađevinu, rezultat. U aktima totalizacije on *naknadno* oživljuje i pokriva povijesno tlo iz kojega *nije proizveden:* kretanje zbilje ostavilo je za sobom u pojmu prerađene momente minulog gibanja. Unatoč tome, totalizirajuća teorija, zato što je jednom već odriješena od autoriteta povijesnog, nastoji pokriti i pod vlastita određenja zahvatiti život. Sivilo njezinih suhih, zbiljskim životom neprožetih, *quasi*filozofijskih i tek oblikom znanstvenih tvorevina postaje *nadomjestak zbiljskom spoznavanju;* jednom uspostavljene klasifikacije progresivno prelaze legitimna područja svoga važenja. Svijest o dovoljnosti tih tvorevina i *sama* postaje zaprekom uvidu u njihove zbiljske granice; moment *nesvjesnog* (o njihovim granicama neosviještenog) vlada mišljenjem i tjera ga u područja *prividnih spoznaja*. Sustavi totalizirajućih pojmova pokazuju se mišljenju, obuhvaćenom tim sustavima, dovoljnim uvjetom spoznavanja i kao spoznaja sama. Uhvaćeno mrežom pojmova, mišljenje ne vidi i načelno ne može vidjeti da spoznaja povijesne zbilje *dovodi u pitanje i dokida* jednom ustanovljene klasifikacijske nizove.[10] Stoga, ustanovljenjem prazne općosti te-

[8] Uspor. o tome: I. Paić, *Mišljenje/djelovanje*, Beograd, 1979, str. 15—30.

[9] Uspor. Marxovo razlikovanje apstraktnog oblika znanstvenih tvorbi i njihove sadržajne određenosti (*Kapital*, Pogovor drugom izdanju).

[10] Uspor.: Horkheimer — Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1974, str. 236.

Digitized by Google

orije i njezine mjerodavnosti za mišljenje ustanovljuje se i prevlast klasifikacijskog niza *nad spoznajom*. Spoznaja u službi učvršćenih struktura teoretskog polja vodi i prevlasti *nad spoznavanjem* — pa je u bitnosti riječ o okovanosti spoznaje i spoznavanja sustavom pojmova. Potiskuje se, dakle, napor i proces iskušavanja povijesnosti (bitnosti) mišljenja/djelovanja, što znači stalnosti napora da se — i uz rizik bitnih promašaja — dospije u povijesnu mjeru *subjekt-objekt odnosa; mjeru* u kojoj se ukorjenjuje zbiljsko proizvođenje povijesno općeg i posebnog procesa revolucije. Totalizacija, pak, promašuje povijesnost povijesti. *Promašaj* je uvjet njene opstojnosti. Ali s promašajem ide i — kraće ili dugotrajnije — *blokiranje* povijesnog procesa revolucije. Osobito kad se rečena totalizacija preobrati u moment djelujućih moći, nadređenih (izvanjskih) društvu i čovjeku. Tada se pitanje o mogućnostima oslobađanja mišljenja od totalizacije ideologijskom konstrukcijom »općeg« i »posebnog« na nužan način povezuje s pitanjem o emancipaciji samog *djelovanja* od njegove obuhvaćenosti moćima ograničavanja procesa revolucije. Zato je emancipatorski interes spoznavanja usmjeren na raskrivanje međusobno povezanog *udešavanja* mišljejna/djelovanja za svrhe što ne izražavaju potrebe i mogućnosti povijesnog procesa revolucije. Udešavanje mišljenja/djelovanja jest, u zbilji, *praksa ideologije* protiv koje se — u našem vremenu — mora usmjeriti emancipatorski vodeći interes spoznavanja cjeline i momenata proizvodnje života.[11]

3. U dijelu marksizma napredovao je postupak totalizacije povijesno općeg i povijesnog posebnog. Napredak je postignut konkretizacijom netom ocrtanog modela totalizacije. No razvijena je i teoretska struktura nešto pomaknuta u značenju u odnosu na prethodnu. Pitanje o revoluciji *potisnuto* je pitanjem o socijalizmu kao društvenom uređenju. Primjereno tom pomaku, pitanje o odnosu općeg i posebnog *u* procesu revolucije *preinačeno* je, a

[11] Misaona i djelatna kritika prakse ideologije — koja se tendencijski rasprostire, čak u momentima »izgradnje socijalizma«, na cjelinu materijalne proizvodnje (na primjer: ideja i zbilja znanstvenog rukovođenja materijalnim, političkim i kulturnim životom čovjeka) — pretpostavlja i suvremenu rekonstrukciju Marxova vodećeg interesa spoznavanja: na razini rukopisa *Ad Feuerbach* riječ je o tome da se postojeća svjetovna osnova građanskog društva *uništi (vernichten)*; u *Njemačkoj ideologiji* Marxu je stalo do *prikazivanja* zbiljskog života. U *Grundrisse* (1857 — 1858) slijedi Marxovo metodičko osvještenje o vazda konkretnoj *određujućoj* proizvodnji koja daje mjeru zbiljskoj kritici modernog građanskog društva, da bi se, naposljetku, dospjelo do odlučnog stava: granica kapitala jest kapital *sam (Kapital,* III). Marxova kritika, u svome povijesnom primjeravanju, dakle, progresivno respektira autoritet povijesne materije i u tom respektiranju drži *napetost* između ništenja (bolje: prevladavanja) i toga što je povijesno još utemeljeno, osigurano. Dvojbe oko strukture *Kapitala* (1857) i načina istraživanja *(Grundrisse,* str. 28—29) napokon se, u *Kapitalu* I, razrješuju u smislu prihvaćanja poticaja što dolaze od Hegelovih »čistih refleksijskih određenja« *(Logika):* prikaz samog *proizvođenja* zbilje kao kapitalske, a ne onoga što pruža sfera pojma kao nečeg *već oblikovanog* u kojem je — unutar kapitalskog kruga krugova — svijest zahvaćena *praksom ideologije.*

Digitized by Google

potom i *raščlanjeno* u dvije grupe sadržaja. U prvoj je riječ o odnosu općeg i posebnog na »putovima u socijalizam«. U drugoj se grupi sadržaja mišljenje raspituje o odnosu općeg i posebnog u »izgradnji socijalizma«[12]. Razdvajanjem i razgraničenjem »putova« i »izgradnje« razdvajaju se povijesno-organsko jedinstvo i unutrašnje protuslovlje *procesa socijalizma*. Razdvajanje i razgraničavanje izvodi se supripadnošću pragmatičkog i teoretskog razloga.

4. *Pragmatički razlog.* Jedno se povijesno iskustvo (što, kronologijski gledano, prethodi drugima) podiže na rang općeg, za aktualna i buduća iskustva mjerodavnog značenja i »izgradnji socijalizma«; prema mjerodavno označenom iskustvu smatra se da idu i »putovi u socijalizam«. Iz pozicija poopćenog jednog iskustva — samovlasno označenog kao opće — poduzimaju se i njemu primjerena tumačenja Marxova djela. Ustanovljuje se načelo: u *jednom* se iskustvu ozbiljuje temeljna Marxova filozofijska i transfilozofijska nakana promjene; zato je mišljenje iz te (tako shvaćene) promjene ujedno i najzbiljskije razumijevanje biti Marxova djela. Radi teorifikacije jednog iskustva kao općeg, Marxovo djelo je osvijetljeno, interpretirano i podešeno za konstrukciju »filozofijskog«. Taj sustav ograničuje:

(prvo) mogućnosti uvida u druga i *drukčija* iskustva, i (drugo) mogućnosti uvida u *nova* iskustva.

Oba ograničenja slijede iz postuliranih i neproblemski prihvaćenih tvrdnji:

prvo, da jedno iskustvo može imati rang iskustva *uopće;* drugo, da je *jedna* interpretacija Marxa mjerodavna za cjelinu marksizma.

5. *Osnovne značajke teoretskog utemeljenja.* Pragmatička teorifikacija bilo kojeg *jednog* iskustva kao *općeg* ne može se izvesti na pretpostavkama povijesnog mišljenja; jedno iskustvo nije i ne može biti iskustvo mnoštva mogućnosti i njihova ozbiljenja u stalnim promjenama *odnosa* po kojima se proizvodi povijesni bitak društva. Štoviše, da je sve kretanje socijalističkog procesa do danas, bez iznimke, strogo ponavljalo jedan obrazac — to ne bi bio dovoljan dokaz da će i u budućem kretanju ponoviti obrasce iz prošlosti. Povijest je otvoren horizont, domena šansi u polju promjenljivih uvjeta proizvodnje života, dakako, i socijalizma. Stoga mišljenje — da bi se uopće snašlo i smjestilo u biti vremena i neponovljivih odnosa konstitucije bitka društva[13] — mora *čuvati* i *prelaziti* okvire jednog i cjelokupnog minulog iskustva. To je primaran uvjet *povijesnosti* i mišljenja i djelovanja. Nasuprot tome, u teorifunkciji i poopćenju jednog iskustva mora se posegnuti za teoretskim tvorevinama što apstrahiraju od povijesnog procesa i nastoje ga podvesti pod svoja čvrsta određenja. Prirodno-znanstveni materijalizam je *prauzor* takvim teorifikacijama. U svezi sa razvojem

[12] Uspor. fragmente rasprave o mjestu socijalizma u povijesti, etapama i kriterijima njegova razvoja, u časopisu »Marksizam u svetu«, br. 5—6/1974.

[13] *Odnos* zbiljskih ljudi, njihove akcije i materijalnih uvjeta; Marx—Engels, *Njemačka ideologija*, str. 875.

Digitized by Google

moderne prirodne znanosti on se posuvremenjuje. Iz pozicije takva prauzora marksizam je — jednim svojim dijelom — shvaćen i razvijen kao materijalistički pravac metafizičke tradicije. Dakle, ispod razine što ju Marx dohvaća već u rukopisu *Ad Feuerbach* (proljeće 1845).[14]

Takvu nauku pripada deterministička — iz stare prirodne znanosti preuzeta, pukom preinakom Hegela »dijalektizirana« — predstava bića u cjelini. Zato se mišljenje svega što jest mora i formalno izraziti na strogo *sustavan način;* filozofijski sustav (izlaganje filozofije pod vidom jedne ideje — Kant) primjeren je oblik ozbiljenja pretpostavaka ambicija svjetonazora na temelju prirodno-znanstvene orijentacije. Nadalje, »posuvremenjavanje« takva sustava izvodi se također mimo istraživanja povijesne zbilje: ideja kibernetike (u kojoj se, inače, filozofija jednom raskopljena u znanosti nanovo uspostavlja u »novom elementu«) postaje odlikom današnjeg lika »dijalektičkog materijalizma«. Teoretske konstrukcije tako »posuvremenjena« dijalektičkog materijalizma *neosjetljive* su na promjene povijesnog procesa. One su, pak, *podobne* za svaku teorifikaciju iskustava u kojoj se apstrahira od povijesnosti (biti) povijesnog procesa revolucije.[15]

6. Obje totalizirajuće konstrukcije *idu zajedno.* Ono što se u filozofiji (kao »dijalektičkom materijalizmu«) ustanovljuje načelom i zakonom cjeline u teorificiranom se *jednom* iskustvu prikazuje kao primjena »općih načela i zakona«. Poopćenjem jednog iskustva otvara se, u granicama ovakvog mišljenja, prostor primjene jednog (poopćenog) iskustva na »putove u socijalizam« i »izgradnju socijalizma«. Čim dovoljno uznapreduje sinteza pragmatičkog i teoretskog utemeljenja ovakve totalizacije, čim mišljenje dospije u okružje vlastitih totalizirajućih teoretskih tvorevina, čim se dostigne točka napretka u kojoj ih mišljenje razumije kao vlastite *umne* tvorbe — oba načina utemeljenja izlaze iz vidokruga mislećeg subjekta: *subjekt* misli unutar njih kao nečeg njemu *objektivnog.*[16]

---

[14] U redakciji rukopisa *Ad Feuerbach* i u spisu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* (1888) Engels vraća cjelokupni problem na oporbu pravaca metafizičke tradicije: na suprotnost materijalizma i idealizma.

[15] U takvu svjetonazoru pravi subjekt nije *društvo;* naprotiv, ono postaje tek *jedno* svojstvo ljudskj anonimno fungirajućeg prirodnog procesa. U dijalektičkom i historijskom materijalizmu, podobnim za promicanje apovijesnog totalizirajućeg mišljenja/djelovanja, izvedene su samo prividno beznačajne preinake temeljnih marksovskih naziva: umjesto ekonomijske formacije *društva* (kao subjekta!) rabi se naziv *društveno*-ekonomska formacija, namjesto, primjerice, političkog i ekonomskog sistema *društva,* uvriježio se naziv *društveno*-ekonomski sistem, odnosno *društveno*-politički sistem. Subjekt je, dakle, snižen samo u atribut procesa, što je izravno oprečno i Marxovu povijesnom uvidu: »svi se odnosi moraju razviti kao *društvom* postavljeni, ne kao prirodom određeni« *(Grundrisse,* str. 187).

[16] Prvobitni pragmatički, spoznajnoteorijski i/ili praktički motiv proizvođenja sustava teorijskih tvorevina već je pao u zaborav. Mišljenje zatiče priređenu »temu«, priređen okvir vlastita kretanja, dakle, nešto za njega, u njegovoj obuhvaćenosti, objektivno. Udešenošću mišljenja proizvedena je situacija, kao u Marxovu prikazu fetiškog karak-

Digitized by Google

Kad mišljenje učini makar i najmanji iskok iz vlastite obuhvaćenosti totalizirajućom konstrukcijom, stvar se pokazuje drukčijom. Otvara se uvid u činjenicu da *totalizacija uračunava u svoje djelatno okružje samo mišljenje pacificirano spram njezinim zahtjevima i samo negativno držanje prema svemu što ne pada u njezino okružje;* naime, pokazuje se da je totalizacija *postvarena* teorija na temelju *postvarenja* egzistencije i s nakanom postvarenja svega što je životno, samostojno, subjektno (subiectum=samostojnica).

Bit totalizirajućeg mišljenja

Opisane značajke totalizacije povijesno općeg i posebnog samog povijesnog procesa revolucije primiču nas pitanju o *biti* toga totalizirajućeg mišljenja. Značajke takva mišljenja nisu nešto novo o čemu bi tek trebalo promišljati: one su način mišljenja kakvo više od dva milenija pronosi i s kojim se nosi evropska filozofijska misao. Zato je prethodno potrebno ukazati bar na neke momente što se, preobraženi, nalaze u samoj biti mišljenja o kojem je ovdje riječ.

7. Toma Akvinski upozoruje na razliku onoga *što* (u pojmu) izdvajaju metafizičar i logičar: metafizičar razmatra »stvar po sebi«, a ne ukoliko je pojam onoga iz čega izdvaja... Kad određuje stvar, metafizičar »uspostavlja stvarnost«. Logičar, pak, »uspostavlja smisao, ili pojam, a ne stvar«; »što metafizičar naziva načelom mogućnosti, ili zbilje, ili bićem, logičar smatra izdvojenim pojmom« i drži da je »izdvojen pojam« — čovjeka ili životinje »prije, a ne poslije pojedinačnog«[17]. Totalizacija povijesno općeg i povijesno posebnog, pojmom općeg i posebnog, reproducira upravo bit tako shvaćena logičareva izdvajanja: *uspostavu pojma, a ne zbilje.* uspostavu slijede »prije« — »nakon«; »prije« je pojam općeg i pojam posebnog, a »nakon« rasuđivanja, rodni pojam podvodi pod svoja određenja i u njima spaja nespojivo a da se ne ogriješuje o logiku, nego o zbilju.[18] Neovisno o tome što su i kako su povijesno opće (i posebno), oni su shvaćeni prema pojmu koji im prethodi. Pojmu stvorenom aktom izdajanja iz *jednog* iskustva radi spoznaje *cjeline* iskustva! Pojam intervenira u zbilju tako što spaja/razdvaja nakon i mimo kretanja zbiljskog procesa. Zbiljski proces, međutim, pre-

---

tera robe: »Oni to ne znaju, ali to čine« *(Das Kapital,* I, Dietz Verlag, Berlin, 1969, str. 88). Nije, prema tome, zadaća otkrivanje svjesne falsifikacije u pokretanju totalizirajućeg mišljenja (što je, inače, lako prozrijeti); riječ je o situaciji u koju je dovedeno mišljenje, u koju je i sebe dovelo: nakon što je za sobom ostavilo *nastajanje* ideologijskog udešavanja, ono prebiva u *udešenosti.*

[17] Toma Akvinski, *Dvije rasprave,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1976, str. 80.

[18] Budući da je pojam izdvojen iz vrsno »različitog mnoštva označen na način bića koje postoji neovisno... a umnožen je po bitku koji ima u njemu... postoji izravno samo u *rodu* i stoga se pririče samo o nečem i budući da je u razumu prema rasuđivanju jedno te isto, zato, ako bi netko pojam čovjeka i magarca doznačio ukoliko su životinje, za oba bi doznačio isti pojam« (ibid., str. 81).

Digitized by Google

lazi *jedno* iskustvo. Prirodom logičkih akata izdvajanja iz jednog iskustva, obilaženjem iskustva procesa ukoliko je on izvan granica jednog iskustva, osamostaljivanjem tako izdvojenih teoretskih tvorevina — ispostavlja se da je odnos *obrnut* od pretpostavljenoga: pojam je nakon procesa (teorificirane jedne točke, jednog momenta, *jednog* iskustva); on je *mimo* procesa koji prelazi onaj jedan teorificirani proces. Sad se nastojanje zahvata u povijest iz jednom ustanovljena smisla ili pojma (T. Akvinski) doista na nužan način očituje kao totalizacija. Totalizacija učvršćuje »stacionirano« stanje jednog iskustva (proces se također nužno preobrazuje u čvrst sustav): promjena jednog iskustva podrazumijevala bi promjenu cijelog sustava totalizacije. No totalizacija se (prelazeći legitimno područje unutar kojega su nastali akti izdvajanja, dakle *jedno* iskustvo) nastoji protegnuti na cjelinu minulog, aktuelnog i budućeg iskustva — iskustva u kojem se ne temelje akti izdvajanja i uspostavljanja smisla, odnosno pojma.

8. Uspostavom pojma, a ne zbilje, logičko se izdvajanje radi konstrukcije totalizirajućeg sustava na osebujan način primiče onome što Kant naziva *matematičkom operacijom uma*. Bit matematičke operacije uma jest *konstruiranje pojmova*. Pojmovi se konstruiraju pomoću određenih *a priori* opažaja, u spoznaji onoga što je opće u sintezi »onoga što je jedno i isto u vremenu i prostoru«[19]. Totalizirajuća konstrukcija, smatrajući da *ima opće*, nije filozofijska. Ona je podražavanje matematike u *quasi*filozofiji, smjerom što ide od njezina priklona logičkom naspram metafizičkom (to jest: nasuprot uspostavi zbilje), a logičko se onda »razvija« i preobrazuje u matematičko, u konstrukciju: umjesto filozofijske definicije (»odmjerene jasnosti«) što dolazi *na kraju*[20], u matematičkoj izvedbi konstrukcija (totalizirajućeg sustava) »prije definicije nemamo nikakva pojma, pošto pojam tek postaje na osnovu definicije«[21]. Stoga matematika »mora i ona uvek može da počne sa definicijom«[22]. I tu se umnažaju teškoće mišljenja kad se u filozofiji oponaša matematičku spoznaju: naspram odmjerenoj jasnosti filozofijske definicije prividno filozofijska totalizirajuća konstrukcija ne ostaje u pojmovima (ne drži se općih pojmova); ona »hita opažaju u kojem posmatra pojam *in concreto*, ali ne empirički, već tek u jednom takvom opažaju koji ona izlaže *a priori*, to jest koji je konstruisala, a u kome ono što proizlazi iz opštih uslova *konstrukcije* mora da ima *opšte važenje i za objekt konstruisanog pojma*«[23]. Učvršćena totalizirajuća konstrukcija, odriješena od materije jednom obavljenih logičkih akata izdvajanja, postupa (neovisno o formi iskaza i neizrečenim kvantificiranjem, brojanjem, dijeljenjem) na način matematike: opći uvjeti njezine konstrukcije (izdvajanje i uspostava pojma) *za nju* moraju imati i opće važenje za njezin *objekt*, naime »proces revolucije«, »putove u socijalizam«,

[19] Kant, *Kritika čistog uma*, »Kultura«, Beograd, 1970, str. 532.
[20] Ibid., str. 536.
[21] Ibid., str. 537.
[22] Ibid.
[23] Ibid.

Digitized by Google

»izgradnju socijalizma«, te »opće i posebno« *na* putovima i *u* »izgradnji socijalizma«.

9. Uspinjanje prema biti matematičke spoznaje (približno intenciji Kantova opisa) izvodi totalizirajuću konstrukciju na *poziciju* sa koje se predstavlja, postavlja i uspostavlja okružje *upisivanja* pojmova u zbilju. U »izgradnji« etatističkog ustrojstva socijalizma (kao organskog totaliteta posebne vrste) totalizirajuća konstrukcija se grana u dva smjera. Jednim se smjerom razvija sustav »teoretskih tvorbi« pogodnih za udešavanja i podešavanja mišljenja (čovjeka) radi njegova sudjela u čuvanju i pronošenju aksiomski određene biti socijalizma i, neovisno o zbiljskom kretanju, za prihvaćanje svega što jest kao posve izvjesnog momenta progresivnog ozbiljenja *zadate* ideje socijalizma. Drugim smjerom ide totalizirajuća konstrukcija nošena prihvaćenim *produktivističkim* načelom: rast mase proizvodnih snaga bitan je *index* razvijanja socijalizma. Oba smjera totalizirajućeg konstruiranja imaju, dakle, zajednički osvojenu osnovicu: obavljeno izdavanje na razini uspostave *pojma* (ne: zbilje). Odatle, pojam prožimlje zbilju i tvori zbilju u primjerenim konstrukcijama ideologije kao svijesti i prakse ideologije, putem planske konstrukcije kao ispostavljenosti svega za proračun. Prostor (povijesna zbilja) sad slovi kao opstojnost »u koju pojam upisuje svoje razlike kao u kakav prazni mrtvi element u kojemu su one isto tako negibane i nežive«[24]. »Kretanje matematičkog dokaza« — kao i kretanje dokazivanja »općeg« i »posebnog« iz učvršćene totalizirajuće konstrukcije koja oponaša bit matematičkog spoznavanja — ne pripada onome što je predmet, nego je za stvar *vanjski postupak*.[25] Upravo se u toj *vanjskosti* postupka sadrži rangom najznačajnija teško premostiva teškoća nastojanjima utemeljenja dijaloga povijesnog mišljenja s totalizirajućom konstrukcijom. Što je bit te teškoće?

Mogućnost dijaloga povijesnog mišljenja s totalizirajućom konstrukcijom

10. Svaki se dijalog vodi u teškoćama. Bit teškoća je u tome što se u dijalogu traži napor iznošenja, oslobađanja i, općenito, promicanja jednom pokrenuta govora[26], a da promicanje ne bude presjecanje što sugovornika svodi ili poništava u njegovoj razlici, u njegovoj navlastitosti.[27] Poništavanje subjektnosti subjekta, sugovornika, već *nije* dijalog. Također, nema dijaloga gdje pitanje uvijek *postavlja netko*, a odgovor priprema netko tko misli umjesto pitanog: to je odnos nadređenog i podređenog, odgoj onoga koji pita sa

---

[24] Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, str. 37.

[25] Ibid., uspor. str. 38.

[26] Razgovor je »ono što obojicu mijenja« (Gadamer, Hörmann, Egers, *Učenje i razumijevanje govora*, Biblioteka, Zagreb, 1977, str. 23).

[27] »Odnositi se, znači ući u dimenziju dijaloga. Dijalog nikada ne nastoji da drugoga svede...« (Jean Beufret, *Razgovor pod kestenom;* u: Heidegger, *Iz iskustva mišljenja*, Biblioteka, Zagreb, 1976, str. 34).

Digitized by Google

pozicije istine koju već i prije pitanja ima voditelj razgovora.[20] Pitajući, danas, u razdoblju »kraja metafizike«, razgovor može kretati jedino smjerom razvijanja zorno date činjenice *supostojanja razlika* procesa povijesnog svijeta. Razlike u svome supostojanju nisu tek razlike spram ideji bitka, one nisu nešto slučajno, niti pak vrijednosno gledano »dobro« ili »loše«; razlike u svome povijesnom supostojanju naprosto *jesu*. Opstojanje jest supostojanje različitog, protuslovnog, istosmjernog i raznosmjernog, preobrazba i obnova staroga i fronte novuma. Nadalje, supostojanje razlika nije tek povod za ustanovljenje dijaloga ili njegova zaprečavanja. Supostojanje razlika već *jest dijalog;* dijalog povijesno djelujućih moći što tvore tendenciju i smjer kretanja suvremenosti. Nije zadaća revolucionarnog mišljenja u tome da djelujuće moći objektivizirajućim zahvatom »poništi« ili prenebregne, nego da — shvaćajući sebe momentom zbilje — stoji u *otvorenosti* za njihove nagovore.

Zadaća govora (koji razlike *ne poništava*) može biti samo u tome da doprinese njihovu suodnošenju u proizvođenju bogatstava svijeta, a ne njegova uniformiteta.

Zbiljski je dijalog moguć samo naporom kojim mišljenje/djelovanje oslobađa i uspostavlja ono što daje moć i nemoć svjetonazornim orijentacijama — dakle, *bit povijesti*. Svaka totalizacija, uključujući naravno i prikazane obrise totalizacije povijesnog općeg i posebnog samog procesa revolucije, svojom naravi, poništava dijalog u različitim vidovima onoga što raz-govor uopće traži.

11. Aktom izdvajanja, kojim se uspostavlja smisao, pojam općeg i posebnog za svako povijesno opće i posebno procesa revolucije, izlazi se iz okvira *dijaloga:* dijaloga između konstrukcije što oponaša matematiku i filozofije koja nastoji uspostaviti zbilju; pseudodijalog, pak, nadaje se unutar konstrukcije. Ali on se uvažuje (biva razumljiv, a govor biva komunikabilan) ukoliko na istoj paradigmi »poboljšava«, »usavršava« strukturu.

Bitnije ograničavanje i zaprečavanje mogućnosti dijaloga jest *u odnosu* konstrukcije i povijesne zbilje. Povijesna zbilja je o sebi i za sebe to što jest u stalnosti dinamičkog, oscilirajućeg subjekt-objekt odnošenja. To odnošenje *jest* proizvođenje povijesnog procesa, također i procesa revolucije, »putova u socijalizam« i »izgradnje socijalizma«. Povijesni proces ima istinu *u sebi* i ima sebe u istini povijesnosti (biti) povijesti. Povijesni proces, stoga, može bez nepovijesne ideje: dijalog s njome nije djalog sa sobom u istini vlastita opstojanja, u biti povijesti. Nepovijesna ideja — kojoj je do svođenja povijesnog pod vlastita određenja — ne može bez povijesti: povijest joj je vrijeme-prostor vlastita izlaganja i primjene; također, nepovijesna ideja (radikalizacijom postupka logičkog izdvajanja i primicanja matematičkom) ima istinu u sebi, ne u nečem drugom. Za cijelo vrijeme izlaganja i primjene ona je u dijalogu sa sobom kao konstrukcijom i prema *pojmu* konstrukcije. Tako je dijalog između nepovijesnog i povijesnog *poništavanje,* privid dijaloga: nepovijesno svodi povijesno na moment ozbiljenja

[20] Uspor. pogovor V. Premeca knjizi T. Akvinskog *Dvije rasprave.*

Digitized by Google

ideje, na puki materijal volje i moći, a povijesno uzimlje nepovijesnu ideju tek kao modus (ideologijske) preobrazbe vlastite razdrtosti o čijoj bitnosti/nebitnosti istom odlučuje povijesnost (biti) povijesti. Privid dijaloga je nastojanje uspostavljanja/poništavanja subjektiviteta subjekata: nepovijesne ideje, odnosno biti povijesti. Prema tome, gledano sa stanovišta svakog od njih, poništavanje drugog uvjet je vlastitosti. Povijesnost povijesti može sebe izraziti samo *uništenjem* svih bića naglašena ranga spram vlastitoj biti. I obnuto: da bi uopće bila djelotvorna, totalizirajuća konstrukcija također mora raditi na poništavanju rangom višeg značenja (samog autoriteta) povijesnosti.

12. Kao i svaka totalizirajuća konstrukcija, ovo mišljenje unaprijed računa s otporima vlastitom sustavu ideja i učinaka. Otpori se smiruju na dva osnovna načina:

prvo, kvalifikacijom svega drukčijeg u *suprotno* — momenti otpora sustavu naprosto se proglašuju teoretski i praktički nelegitimnim, pa je, stoga, njihovo ponišavanje legitimna zadaća cjelokupnog mišljenja/djelovanja ukoliko opstoji suglasno totalizirajućoj konstrukciji;

drugo, otpori se pseudoteoretskim aktima preimenuju u konstruktivne momente sustava — sugovornikove se protuteze protumačuju kao teze, navodno, već pripadne totalizirajućoj konstrukciji, iako je posve razvidno da idu protiv nje.

Ovakva se »dijalektika« može racionalno razumjeti bar dvojako:

(a) totalizirajuće mišljenje/djelovanje — uvjereno u univerzalnost vlastite pozicije — »prepoznaje« na drukčijem stanovištu moment svoje dedukcije, moment koji, deduciran, zadobiva (za to mišljenje) značenja što ga čine pripadnim konstrukciji;

(b) možda je, pak, riječ o kritičkoj samorefleksiji i zadržanoj ideologijskoj (svjesnoj) namjeri: da se, naime, prelaženjem preko pitanja o otporima totalizaciji izbjegne pitanje o njenoj biti, o njezinoj povijesnosti — sve do točke u kojoj otpori mogu na različite načine biti smireni ili konstrukciji nekako koegzistentni.

Slijedi da je intenzitet poništavanja drukčijeg i oprečnog *obrnuto* razmjeran njihovoj zbiljskoj radikalnosti[29], radikalnosti njihove volje i moći da se, konačno, vinu na *metodičku* poziciju povijesnog mišljenja/djelovanja, dakle, po strani prividnog dijaloga u tipu odnosa »ideja — ideja«. To nadalje znači: da se mišljenje/djelovanje jednom pozove *na sebe* u samom povijesnom procesu revolucije, u procesu socijalizma. Ako je točno da se, kako misli Husserl, onaj koji filozofira mora jednom pozvati *na sebe*, isto se mora reći za najzbiljskiji »posao«: *revolucionarno mišljenje/djelovanje*. Ono se poziva na sebe pozivom na vlastitu zadaću

[29] Tako Marchais, prihvaćajući univerzalnu vrijednost »principa socijalizma«, razlike »socijalističkih društava« vidi u razlikama »*formi* kroz koje se socijalizam primenjuje«. Primjerice, razlike su uvjetovane razlikama u tradiciji, klimi, prirodnim resursima, načinu života, temperamentu... (*Demokratski izazov*, »Komunist«, Beograd, str. 115).

Digitized by Google

u vazda *određenom*, povijesnom, *procesu revolucije*, socijalizma. Taj se proces proizvodi povijesno primjerenim subjekt-objekt odnošenjem; njemu mjera zbiljnosti, stoga, ne može doći odnekud sa strane, nego samo u *iskušavanju* vlastite djelotvornosti na poprištu potencije i zbiljske energije zatečene i proizvedene materije revolucionarnog *praxisa*.

13. U određenom proizvođenju — u neponovljivom *odnosu* konstitutivnih momenata povijesne i aktualne situacije — na djelu je stalno oscilirajući subjekt-objekt odnos. Dosljedno promišljanje početne tvrdnje (naime, nema subjekta bez socijalizma, niti njegova subjektiviteta izvan prakse) također vodi metodičkom stavu: ta se tvrdnja pokazuje neutemeljenom ako se njen sadržaj misli *izvan konkretne prakse* proizvođenja procesa. Ostaje rangom najbitnije sâmo plodotvorno pitanje: *koji sadržaj subjekt-objekt odnosa proizvodi proces socijalizma?* Prividno slično pitanje može se postaviti i za proizvođenje kapitalizma. No u zbilji pitanja su korjenito različita. Na primjer: nakon što je kapital za sobom ostavio proces svoga nastajanja, Marxu se otvara posve jasna zadaća; njegova je zadaća »samo« da pokaže »skriveno mjesto proizvodnje« iz kojega će postati vidljivo »ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako *se* proizvodi sam kapital« (»...sondern auch wie man es selbst produziert, das Kapital«)[30]; kapital je, dakle, dat u zbilji i glavi — sve stoji do toga da se *paradigmatički* pokaže kako taj *subjekt* sam sebe proizvodi u svim momentima njegova kruženja cjelinom proizvodnje života. Drukčije stoji sa socijalizmom. Proces socijalizma ne proizvodi se iz sebe: on nije za sobom *ostavio* vlastito nastajanje. O toj činjenici, naravno, ne odlučuje (ideologijska) predstava subjekata o dovršenosti njihova djela. Kao takav, on nije oslonjen na izgrađen vlastiti *nov temelj*. Štoviše, socijalizam se i ne može izgraditi: on je *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu (zajednici): »izgrađen socijalizam« jest *komunizam*. Komunizam je prevladani građanski svijet u cjelini, dakle, i prevladan kapitalizam.[31] Zbiljsko mišljenje i proizvođenje socijalizma jest praksa *samog prelaženja: praktičko, određeno*, subjekt-objekt odnošenje. Prelaženje je, ponovimo, ograničavanje, prelamanje i prevladavanje momenata i cjeline građanskog svijeta u razmjerama prostora i vremena epohe. To prelaženje (koliko doista postoji) ograničuje samoproizvodnju kapitala, presjeca kapitalsko društvo na različitim točkama njegove razvijenosti i prevladava ga tako što u misaonoj i praktičkoj kritici njegovih momenata i njegovih *specifično strukturiranih oblika* — razvija i nove sadržaje života. I novoosvojeni sadržaji ži-

[30] Marx, *Das Kapital*, I, str. 189.

[31] »Komunizam« je pokret, ali i idealtipska projekcija koja je konstitutivna i za razumijevanje *značenja* sadašnjeg mišljenja i djelovanja s obzirom na njegovo mjesto u cjelini prelaženja od klasnog prema besklasnom društvu; komunizam — kao korektiv u marksizmu već etabliranom stavu koji zaboravlja da je socijalizam *sâmo* prelaženje, a ne nova ekonomijska formacija društva.

Digitized by Google

vota podliježu kritici[32]: u odnosu prema njima subjekt je suočen i sa *vlastitim* djelom. Djelo, također, mora biti prevladano ako se želi osigurati *stalnost* rečenog prelaženja; ako se ne želi momente procesa prihvatiti kao cjelinu toga procesa — što vodi obnovi i učvršćenju građanskih i pervertiranih kapitalskih sadržaja života. Dok subjekt nalazi pred sobom opredmećene učinke njemu tuđeg svijeta, njegova je kritička pozicija već nekako »po sebi« razumljiva. Teškoće nastaju kad se subjekt (na primjer: partija *koja djeluje u ime klase)* suoči s vlastitim djelom. U toj točki »samokritika« se nerijetko povlači pred samozadovoljstvom. Ideologijom obuhvaćeno mišljenje zaboravlja da je proces socijalizma povijesno moguć samo kao proces *permanentne revolucije.* U protivnom, događa se ono što je u klasnoj povijesti davno iskušano: opredmećeni učinci mišljenja i djelovanja postaju čvrsti oblici. Oni gospodare nad vlastitim proizvođačima. Namjesto vladavine osviještenih ljudskih potreba, učvršćuju se neprevladani građanski odnosi i postvarena »teorija socijalizma«. Ostaje po strani *sâm proces,* odnosno stalno brižno raspitivanje o *odnosu* subjekta i objekta po kojem odnosu postoje moguć (nemoguć) *proces.*

Postvarena »teorija socijalizma« je zato i izgubljena samorefleksija i zaboravljeno pitanje: ideja »izgrađenog socijalizma« potiskuje ideju i praksu socijalizma kao procesa permanentne revolucije. Svijest o dovršenosti procesa stupa na mjesto revolucionarnog uvida u dijalektiku subjekt-objekt odnosa kojom se taj proces stalno proizvodi. U prihvaćanju jednom ustanovljene »teorije socijalizma«, kojoj korespondira »izgrađeni socijalizam« — na djelu je i zaborav pitanja o *prolaznoj strani* teorije i prakse; zaborav o njihovoj povijesnosti. Postvarena teorija i potisnuto pitanje indiciraju *rascjep* subjekta i objekta. Na jednoj strani opstoji subjekt »o sebi«, na drugoj je objekt, on produžava svoje osamostaljeno kretanje po zakonima što su čovjeku (klasi) nešto vanjsko, »objektivno«. Samouvjereno (ideologijsko) pozivanje na takozvane objektivne zakone kretanja, kao na nešto što je izvan i neovisno o ljudima, *de facto* je prilog produbljivanju rascjepa subjekta i objekta i poništavanju subjektiviteta subjekta: »objektivni svijet« produžuje svoju samostalnu opstojnost, čovjek tek odrazuje subjektnim aktima neprožeto kretanje.

Naravno, tu je i nužan obrat subjekt-objekt odnosa. Samostalan život ljudskih materijalnih i duhovnih učinaka pretpostavka je i rezultat postvarenja subjekta. Kao što kapital postaje »oživljeno čudovište« (Marx), tako i učinci revolucionarnog mišljenja i djelovanja mogu postati oživljene moći okrenute protiv svojih tvoraca — čim se njihovoj prolaznosti pretpostavi ideja njihove *dovršenosti.*

---

[32] *Prelaženje,* naravno, neće uznapredovati i bez finalne determinacije; *causa finis* je stalno na djelu. Međutim, ona je nužno povijesna: a) nastaje iz uvida u sklop *mogućnosti* povijesnog života i svijesti o njihovu oslobađanju — razvijanju; b) *causa finis* je na djelu u svakom činu preobrazbe; c) oba ova načina treba razlikovati od nepovijesnog finalizma.

Digitized by Google

14. Razvijanje pitanja o subjekt-objekt odnosu proizvodnje procesa socijalizma *stalna je zadaća.* Subjekt misli i djeluje u prostoru *konkretnog.* Kao zbiljski, subjekt zna za sebe i svoj subjektivitet samo u *određenoj* praksi. U proizvođenju procesa. Zato su njegova pitanja i njegovi odgovori već unaprijed izloženi *novim pitanjima.* Njih stalno otvara, nalaže određen proces socijalizma. Ta zadaća ostaje skrivena mišljenju udomljenom u prerano zadobivenim ili dobivenim (preuzetim) »konačnim« odgovorima i prebrzo datim odgovorima. Takvo mišljenje nove situacije zatiču nespremnim. Danas je prva zadaća i — ponovimo još jednom — prvi nužan korak *zadobivanje upitnosti* svugdje gdje caruje *samorazumljivost.* Iz neproblemski prihvaćene samorazumljivosti *ne vidi se* znatan dio postojećega i moguća povijesno nadolazeća novost socijalizma. Novost se neće sama osloboditi, jer se, da ponovimo, socijalizam ne proizvodi iz sebe na temelju već pređenog puta vlastitog nastajanja. *On nije opredmećena nastalost,* on je nastajanje ili *prelaženje* od klasnog prema besklasnom društvu, zajednici. Dosljedno provođenje misaone i praktičke kritike jednom ustanovljene povijesno neprimjerene »slike socijalizma« i samouvjerenosti subjekta kao vlasnika »apsolutnog znanja« — i dalje je prepreka na putu zadobivanja rečene neophodne upitnosti. Naznačit ću elemente takve neophodne kritike na primjeru odnosa »apsolutnog znanja«, iz njega izvedene »slike socijalizma« i tome odgovarajućeg načina shvaćanja procesa socijalizma. Tako se ove teze, sad u drugom elementu, još jednom vraćaju naznačenim strukturama totalizirajućeg mišljenja.

»Apsolutno znanje« subjekta i proizvođenje procesa socijalizma

15. U evropskom revolucionarnom pokretu Marxovo je djelo — ne bez utjecaja na vanevropske pokrete — naglašeno racionalistički interpretirano. Na podlozi jednog smjera takve interpretacije subjekt (kao politička organizacija proletarijata, a ne sâm proletarijat!) postavlja sebe na poziciju *izvjesnosti* znanja cjeline i nastojanja da tu cjelinu prožme voljom i moći radi vladanja njome. Već je u toj poziciji položen zametak perspektivnog *sužavanja* subjektiviteta subjekta na manji dio povijesno-potencijalnog subjekta: zbiljski subjekt može postati samo dio osviješten o sadržaju »apsolutnog znanja« i koji zna njegovu primjenu. Cjelina radne »mase« ne može se vinuti na razinu takvog znanja i uvida. Zato samoosviješteni subjekt prožima i »masu« znanjem što ga ona u svakodnevnoj osjetilnosti, u svome nereflektiranom držanju, ne može dohvatiti.

Sa stajališta subjekta kao opunomoćenika ideje i »radne mase«, posrednika između ideje i djelatnih ljudi, socijalizam je isprva shvaćen kao »umna ideja«. Zatim je izdignut na razinu misaono i povijesno »osiguranog« nacrta izmjene svijeta. I, naposljetku, kao partijski znanstveno razrađen model (modeli) kojem se praksa

Digitized by Google

pokazuje prostorom njegove *primjene*. Čim je subjekt sebe shvatio kao legitimnog provoditelja znanstveno osiguranog plana izmjene svijeta — ili posjednika »istine u najvišem stupnju« — *njemu* se momenti zbilje *pokazuju* kao momenti potencijalnog ili aktualnog provođenja *znanog* plana. Subjekt već *unaprijed* računa s određenim ponašanjem bića u zahvatu vlastitog plana. U njegov vidokrug uglavnom pada samo ono što je već uključeno u plan. Što nije u njegovu planu, *to za subjekta* ne postoji. Na primjer: u prošlosti i danas pojedine političke organizacije proletarijata ispuštaju iz vida neke značajne momente zbilje. To je poznato. Manje se, pak, istražuje činjenica da je mišljenje koje vlada (ili smatra da vlada) neprotuslovnim planom socijalizma *također u vlasti svoga plana*.[33] U tom odnosu (imati plan i biti u vlasti plana) zbiva se i dijalektika *vidljivog i nevidljivog* za subjekta ukoliko je obuzet mišlju o posjedovanju »apsolutnog znanja«. U takvoj se dijalektici zbiva osebujni *quid pro quo:* subjekt — u vlasti svojih ideologijskih tvorevina — drži da istinito *odrazuje* zbilju. Zbiljski, pak, sama stvar se vidi tako kako je moguće iz vidokruga »plana«: u prividnom odrazu zbiljskog procesa odražen je proces konstruiran *iz ideje* i *za ideju*. Zato ovom načinu ideologijskog mišljenja, i njime uvjetovana djelovanja, bitak procesa života i pojava beznadno ostaju razdvojeni: posebno se *ne povezuje s općim u povijesno* — ne vidi se konkretna procesnost što stalno proistječe iz *odnosa* konstitucije promjenljivog bitka društva.

Suprotno, pak, bitak je društva stalno osvijetljen odrazom ideje u planu i zahvaćen je samo onim što plan — kao plan provedbe ideje — uopće može zahvatiti.[34] Različiti načini »slike socijalizma« iz pozicije »apsolutnog znanja« dadu se lako raspoznati: u »znanstvenom socijalizmu« Druge internacionale, u biti Staljinove ideje socijalizma kao rasta materijalne produkcije pod autoritetom »samoosvještene« političke (samo)volje; također, u tezama o stizanju i prestizanju kapitalizma s obzirom na pokazatelje kapitalističke razvijenosti; zatim, u ideji socijalizma kao »objektivnog« rukovođenja svim područjima života čovjeka i društva kroz spoj politike i znanosti. Pri tome moderna priroda i tehnička znanost pribavljaju upravljačkoj političkoj volji legitimitet znanstvene objektivnosti.[35]

Takvom se osamostaljenom subjektu proces socijalizma prikazuje kao odraz, primjena i opredmećenje znanog plana.[36] Kako

---

[33] Kritika subjekta kao samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja« može otpočeti i u teoriji koja dovodi u pitanje tu neprotuslovnu »sliku socijalizma«: to može biti prilog rastavljanju subjekta od njegove značajne uporišne točke, otkrivanje lažnog znanja radi dostojanstva znanja koje se proizvodi u realnom — zbiljskom životu.

[34] Usp. Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980. str. 447.

[35] Društvene znanosti gube legitimitet postavljanja pitanja: one se »pacificiraju« tako što postaju ideologika, logičko raščlanjavanje ideja koje imaju sankcioniran aksiomski status. Usp. I. Paić, *Mišljenje/djelovanje*, »Mladost«, Beograd, 1979, str. 169. i dalje.

[36] Teorija odražavanja zbilje *de facto* je teorija »prepoznavanja-odražavanja« ideje u zbilji. Nadalje: *državni* plan dobiva rang plana

Digitized by Google

subjekt misli da već ima istinu, razgovor o tome *što* doista *jest* socijalizam postaje mu izlišan, nelegitiman, često i nepoćudan. Sebe i druge (čiji subjektivitet poništava) on usmjeruje na pitanja: *kako* primijeniti to što mu je već znano. Aksiomski status temeljnih tvrdnji o socijalizmu, njihova autoritativna i autoritarna zaštita (na primjer, partijskom vlašću i sustavom materijalne prakse ideologije) stoje naspram *promjenljivoj zbilji.* Posve u skladu s tim, »izgradnja socijalizma« reproducira »dijalektiku« većeg dijela evropske misaone tradicije: *totalizaciju povijesnog nepovijesnom idejom.* No, kako se pretpostavlja da je s idejom »sve u redu«, pa ju treba samo primjenjivati, *organska* se pitanja socijalističkog procesa pretvaraju uglavnom u *organizacijska* — revolucionarno pitanje o tome *što jest* sadržaj procesa nadvladano je unaprijed gotovim odgovorima o tome *kako* socijalizam treba izgrađivati. U prevlasti »*kako*« nad »što« samog procesa indicira se prevlast osamostaljene ideje nad povijesno-ontologijskim karakterom procesa.

Subjekt, sveden na partiju i njegovu državu, na specifičan način »preotima« Hegelove misaone ambicije. *Prevodi* ih u područje vlastite volje za moći. On krivom interpretacijom Marxove misaone pozicije radi protiv marksizma. Zatim, paradoksalno se sjedinjuju svijest toga subjekta i »svijest« kapitala. Naposljetku, zbiva se ono što subjekt najmanje očekuje: njegov subjektivitet ugrožavaju moći s kojima uopće nije računao. Totalizirajuća konstrukcija, unatoč pozivu na Marxa, ispušta njegovu temeljnu intenciju i radi protiv nje.

Potrebno je u najkraćim crtama obrazložiti ove tvrdnje. One se neposredno tiču misaonog i praktičkog blokiranja procesa socijalizma i prakse prevladavanja rastavljenosti subjekt-objekt odnosa, ili, što je također točno: krivog »spoja« subjekt-objekta kojim se, u stvari, umrtvljuje razvitak procesa radi »perfekcije« sistema.

16. Hegelu se pokazuje da svijest obuhvaćena iskustvom *ne zna* kako se uopće dešava *nužnost* postajanja i postanka novog predmeta. Sve što se događa zbiva se iza njezinih leđa. Hegel to zna i vidi »kao kretanje bivanja«; kao moment i stupanj obrazovanja svijesti — jer drži da je na poziciji znanja cjeline puta.[37] I samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da ima takvu poziciju. On »misli« da su pojedinačno i posebno samo momenti cjeline, da ne znaju za sebe kao momente cjeline. Svoju moć i svoje važenje (priznanje) oni stoga ne dobivaju *iz sebe.* To što oni

---

»zakonomjernog« za cjelinu socijalističkog procesa. Ali država je *moment* socijalističkog procesa. Inače izostaje permanentnost procesa kao samodjelatne socijalizacije čovjeka, radničke klase. Mjerodavnost državnog plana za cjelinu procesa zapravo je nešto obrnuto: moment procesa (država) postaje mjerodavan subjekt procesa. Proces cjelokupne socijalizacije postaje funkcija svoga momenta (uspor. o tome: I. Paić, *Klasna diktatura proletarijata i revolucija,* »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 138. i dalje).

[37] Uspor. Hegel, *Phänomenologie des Geistes,* str. 74. i 75.

Digitized by Google

doista jesu vidljivo je iz stajališta cjeline. Uvid u cjelinu pripada subjektu (kao partiji i/ili — spoju partije i države). Opće vlada posebnim i pojedinačnim!

Na stranicama *Kapitala* Marx doista ponavlja Hegelova određenja »o sebi«, »za sebe«, »za nas«. Nije riječ samo, kako Marx želi pokazati — o koketiranju s Hegelom, s njegovom logikom. Riječ je o bitnim uvidima. Nakon uvida u cjelinu pojma »kapitala« ili Apsoluta koji u svome kretanju obuhvaća društvo, a robnu proizvodnju čini *kapitalskom*, Marx naprosto ustanovljuje činjenice u zahvatu kapitalski određene robne proizvodnje. Zato i piše: ljudi razmjenjuju svoje proizvode kao ljudski rad — »oni to ne znaju, ali čine to«[38]. Iz pregleda cjeline kružnog kretanja kapitala Marx otkriva odnose i svijest ljudi obuhvaćenih kapitalom u pojedinim točkama njegova samoproizvođenja. Dakle, to o čemu piše Marx postoji u zbilji i prerađeno je »glavom koja misli u paradigmatički model kapitala«. Zato je u prirodi Marxovih teoretskih tvorevina da ne mogu biti izravno empirijski primjenljive: one misaono izražavaju kapitalski totalitet u njegovu *idealnom* funkcioniranju, pa ne mogu poslužiti kao *neposredan* organon praktičkog mijenjanja zbilje — one nisu »apsolutno znanje« koje treba »primijeniti«. Te tvorevine obavezuju na istraživanje *povijesno* konkretne kapitalske i svake zbilje. Subjekt obuzet idejom »apsolutnog znanja« čini nedozvoljen skok. On ne proizvodi znanje kao znanje zbilje. On zbilju ne istražuje. Njegovo se znanje razvija iz »slike svijeta« i »slike socijalizma«. Obje te slike, *ispražnjene od povijesnog sadržaja*, raščlanjuju se u principe, kategorije i pojmove. Od njih se očekuje da objasne povijesnu zbilju. Iako nisu razvijeni na tlu te zbilje. Nasilje ideje nad poviješću tendencijski se pretvara u načelo: principi, kategorije i pojmovi nastoje se primijeniti na zbilju snagom nalažućeg autoriteta određene ideje komunizma i subjekta koji reprezentira te ideje. Takvo nasilje povijest socijalizma je već davno iskusila. Njegove bitne promašaje — također. Ukratko: Marxove se sadržajne apstrakcije, u glavi i činu subjekta, pretvaraju u prazne apstrakcije što sebe nastoje »upisati« u zbilju.[39] To mišljenje — koje se ne smije potcijeniti — ide obilaz-

[38] Uspor. *Kapital*, posebno »Fetiški karakter robe i njegova tajna«; također: *sve* prijelaze iz jednog u drugi dio te knjige. U njima Marx, na metodički svjestan način, pokazuje što uopće može biti vidljivo i nevidljivo na pojedinoj točki, momentu kapitalske produkcije. Strogo sustavno — po uzoru na Hegela, ali u elementu povijesnog — Marx (već od doktorske teze) zna što je moguće vidjeti i što se može reći unutar pojedinih momenata, »sfera« povijesnog procesa, posebice kapitalskog »kruga krugova«. Time je *načelno* nemoguće rekonstruiranje teorija posebnih područja života iz Marxova djela: svi njegovi iskazi, kao i Hegelovi, dobivaju puninu svoga značenja tek u *supripadnosti*.

[39] Na primjer: primjena načela dijalektičkog materijalizma na povijest, kao da ona nema vlastiti život. Kao da se, već od Vicoa, ne zna da su ljudi tvorci povijesti. U didaktičkim uputama visokoškolskoj nastavi tako se i postupa. Na pitanje: kako razjasniti »univerzalno značenje« općih zakonomjernosti izgradnje socijalizma i dijalektike općeg i posebnog u određenom *povijesnom* procesu — odgo-

Digitized by Google

nim putem. Kao mišljenje samooznačenog nosioca »apsolutnog znanja«, intervenira u zbilju, ograničuje je *u njenim povijesnim neponovljivim mogućnostima.*

17. Čim kapital za sobom ostavi proces nastajanja, čim sebe uspostavi kao sistem, svako se postavljeno biće (»predmet«) pokazuje kao *već pretpostavljeno.* Kapital *se* razvija u sistem totalne eksploatacije »prirodnih i ljudskih svojstava, sistem sveopće korisnosti čijim se nosiocem pokazuje znanost kao i sva psihička i duhovna svojstva«. Izvan zaposjednutog kruga kapitalske društvene proizvodnje ne postoji »ništa *o sebi* više« i »*za sebe* opravdano«[40]. Takvu namjeru nastoji provesti i subjekt »apsolutnog znanja«. »Apsolutno znanje«, kao *sredstvo* volje za moći, nastoji *totalizirati* sve što jest. Apsolutna totalizacija, poput kapitalskog obuhvata, ne može prihvatiti da je nešto posebno i pojedinačno uopće »za sebe opravdano« i »o sebi više«. »Apsolutno znanje« traži sistem podređivanja svega što jest znanju koje se ne dovodi u pitanje. *Tu je i paradoks istovetnosti!* Kapital i »apsolutno znanje« ne mogu razviti totalitet svojih određenja a da ne obuhvate *cjelinu bića.* Obuhvaćanje cjeline bića kapitalskom korisnošću, razvitak kapitalskog sustava i njegovo prerastanje u *»organski totalitet«* — imanentna su svojstva kapitala.[41] Prožimanje svega što jest idejom »apsolutnog znanja« — koju reprezentira subjekt — a potom »izgradnja socijalizma« kao sistema i »organskog totaliteta«, stoje u temelju nekritičkog prihvaćanja »apsolutnog znanja« o nečemu što je otvorena mogućnost i otvoren proces povijesnog života.[42] Kapitalski totalitet ima granicu: granice kapitala samog[43], u čemu, naravno, surađuje i otpor samoosvještena čovjeka (klase, naroda). Socijalizam kojega bi se htjelo totalizirati »apsolutnim znanjem« također ima granice: sam proces. Poticanje procesa socijalizma, kad je ugrožen sistemom »apsolutnog znanja« koje se opredmećuje u životu, pretpostavlja otpornost i stalnost otpora zatvaranju pitanja i puta produbljivanja revolucionarnih promjena. U tome opiranju vlada napetost polova. Autoritarnom zahtjevu socijalizam se prikazuje kao »izgrađeno društvo« *nakon revolucije;* kao društvo o kojem treba razvijati samo *pozitivno znanje.* Drugi je pol svakodnevno otkrivanje građanskih protuslovlja u njemu; ta se protuslovlja ne mogu prevladati a da se socijalistički

---

vara se: »osloncem... na znanje *kategorija* dijalektike i umijeće njihove *primjene* u analizi društvenih procesa« (usp. *Internacional'naja suščnost naučnogo kommunizma,* kolektiv autora, izd. Moskovskog univerziteta, Moskva, 1977, str. 120).

[40] Marx, *Grundrisse,* str. 313.

[41] »Sam taj organski sustav ima svoje pretpostavke i njegov razvitak i totalitet sastoji se upravo u tome što sebi podređuje sve elemente društva... Tako on historijski postaje totalitet. Postajanje sistema totalitetom tvori jedan moment njegova procesa, njegova razvitka« (*Grundrisse...,* str. 189).

[42] »Uistinu držim da je ideja da postoji 'čisti socijalizam', kojega je recept već poznat, uvreda ljudskom razumu« (Julius Nyerere; u: *Afrika i socijalizam,* IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 55).

[43] Uspor. *Das Kapital,* III, str. 260.

Digitized by Google

proces ne razvija *kao proces revolucije*, a što, naravno, nalaže misaone i praktičke zahvate u njegovu prolaznu stranu. Misaono i praktičko radikalno *rastvaranje* još neprevladane »slike socijalizma« pokazuje se zato i bitnom zadaćom: da se drži otvorena procesualnost socijalizma, njegova otvorenost za ono što je zatvoreno (skriveno i blokirano) pod prevlašću *jedne ideje* i jedne prakse: ideje koju subjekt kao samooznačeni nosilac »apsolutnog znanja« misli da zatiče u Marxovu djelu i ozbiljenu u vlastitu djelu. Međutim, takav subjekt surađuje u obnovi preobražene logike kapitalske (državne) dominacije nad povijesnim životom. On je ipak omogućen *povijesno djelujućim subjektom*, on je povijesni reprezentant tog djelujućeg subjekta. *Kapital* — kao povijesno neprevladana supstancija i subjekt — »unajmljuje« sebi ne samo kapitalistu kao vlastita opunomoćnika. Tu ulogu (svjesno ili nesvjesno) može na sebe primiti, primjerice, država, partija, čak radnička klasa kad djeluje smjerom promicanja kapitalske zbilje.

18. Ako se može s pravom reći da subjekt nosilac »apsolutnog znanja« koristi modernu prirodnu i tehničku znanost radi pribavljanja legitimnosti vlastitoj političkoj volji, može se — s jednakim pravom — ustvrditi: u razdoblju tehničke civilizacije inicijativa prelazi i na znanstvenu analizu i tehničko planiranje. Takozvani znanstveni socijalizam traži znanstvenu politiku. Znanstvena politika i znanstveno rukovođenje životom nastaju u kombinaciji dvaju mjerodavnih načela. Načela pretpostavljene sigurnosti pitanja i odgovora na pitanje što jest socijalizam i kako ga treba »izgrađivati«. Zatim, načela prožimanja života modernom znanošću. Odatle sve postaje predmetom i poljem plana. Plan je dovoljno znanstven ako je unutar njega sve proračunljivo, ako je sve za račun i proračun ispostavljeno. Sada, pak, ne samo da »apsolutno znanje« formira vrijednosti; »novim tehnikama mogu se iz promijenjenih interesnih pozicija stvoriti novi vrijednosni sustavi«[44]. Ta »novost« zahtijeva i socijalističke odgovore. Danas je nužno prožimanje života znanošću. Nužnost prožimanja politike i života znanošću nije data u jednom ili, primjerice, u tri tipa odnosa politike i znanosti.[45] Proces socijalizma, kao proces nastajanja nove socijalizacije čovjeka, njegove politike i znanosti, otvara i pitanje o tome odnosu. Naime, očito je da kapitalska i etatistička sveza politike, znanosti i života *reproducira* građansku razdvojenost *povijesnog* subjekta i njegovih materijalnih i duhovnih učinaka. »Apsolutno znanje« i prožimanje svega znanošću nisu na razini *novog pitanja* o poticanju nove socijalizacije. U tome je na djelu nekritičko prihvaćanje *produktivističkog principa*. Prihvaćanje i provođenje toga principa — koji je povijesno razvio kapitalsko društvo — neće iznijeti nove, socijalističke sadržaje društvenosti. U tehničko doba, što se nezadrživo planetarno širi, miš-

[44] Habermas, *Oznanstvljena politika*.

[45] Decizijski, tehnokratski i pragmatistički model odnosa stručnog znanja i politike, osnovni su modeli povijesno iskušani u građanskom društvu. Socijalizam mora ići preko tih modela ako ne želi obnoviti njihovu građansku bit (uspor. Habermas, isto).

Digitized by Google

ljenje i djelovanje tek nadolaze na zbiljski problem odnosa politike i moderne znanosti. Iz pozicije samouvjerenosti subjekta o njegovu »apsolutnom znanju« i znanstvenom socijalizmu, kao društvu koje je primjereno tome znanju — problem još nije ni postavljen u punom egzistencijskom svjesnom značenju. Dakle, s obzirom na značenje sadržaja tog odnosa za razvitak nove društvenosti.[46]

Materijalne i duhovne snage kao materijal volje osamostaljena subjekta

19. Proizvođenje socijalizma, kao stalnost promjena, *uzajamnost* je odnošenja svih »relata« toga procesa. Oni tek u suodnošenju proizvode promjene.

Na pretpostavkama *nepromjenljivosti* bilo kojeg člana relacija sam je proces *nepotpun.* Kad partija (pokret) razvije samosvijest o nepromjenljivosti vlastitih ideja, programa i načina svoga postojanja — ona zapravo nastoji *iskočiti iz povijesti.* »Iskačući« iz dinamičkih relacija unutar povijesne materije *praxisa,* ona uzima pravo i ambiciju tvorca procesa. Takav subjekt perspektivno postaje posebna strana društva. Njegova posebna sfera. Iz svoje ekskluzivnosti on ne može razvijati vlastiti subjektivitet a da ne *poništava subjektivitet svih subjekata društva.* Poništavanje subjektiviteta povijesnog subjekta (prvenstveno radništva) dijeli društvo na dva »elementa«: na aktivni i pasivni. Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« partija i *njena* država postanu nosilac »umne volje koja sebe zna i hoće«[47], a pasivan element postaje društvo *kao objekt* raščlanjavanja te volje. *Subjekt-objekt odnos tu slovi samo kao usmjerenost volje subjekta na objekt.* Izuzet iz procesa, subjekt snižava *sve materijalne i duhovne snage* na rang pukog »materijala« svoje volje.[48] Trajnije odvajanje aktivnog i pasivnog »elementa« društva ne može proći bez dubljih posljedica. Trajnije ograničavanje *samodjelatnosti* povijesnog subjekta (rasta proletarijata u klasu i samoprevladavanje klase) vodi »zakržljavanju« njegovih društvenih osjetila.[49] Zato se kritika modernog ka-

[46] U ideji samoupravljanja osviještena je opasnost socijalizmu neprimjerenog odnosa znanosti i politike. U zbilji, pak, *još se traže* rješenja koja potiču rast *društvene* moći rada (čovjeka).

[47] U svojim etatističkim izdancima »izgradnja socijalizma« je sebe dovela u odnos prema Hegelu. Ako partija i država sustavno blokiraju i smiruju temeljna protuslovlja — prvenstveno u radu i proizvodnji — okivajući ih u »perfekciju sistema«, onda je tu na djelu ponešto od Hegelova silogizma sfere »objektivnog duha«. Međutim, što važi za nužan uvjet opstanka građanskog društva, ne može važiti za promicanje socijalističkog procesa.

[48] Zato se može dogoditi da u »izgradnji socijalizma« tako odnjegovan povijesni subjekt (radnička klasa) posve religijski prenosi svoju ljudsku bit u partiju i državu. Ta se religijska bit dade prepoznati, recimo, u parolama: »*dug* čovjeka prema partiji«, »*dug* čovjeka državi« i slično.

[49] Usp. I. Paić, *Klasna diktatura...*, str. 144, 145.

Digitized by Google

pitalizma (koji tendencijski ograničuje čovjeka u svim dimenzijama života) može protegnuti i na »izgradnju socijalizma« — u mjeri u kojoj ta »izgradnja« ograničuje samodjelatnost radništva na temelju djelatnosti subjekta *koji sebe nastoji izuzeti iz procesa promjena.*

20. Oštrica kritike *jedne* »slike socijalizma«, kakvu njeguje navedeno »apsolutno znanje«, treba biti usmjerena prema onome što je za socijalizam najbitnije. Najbitnije je dovesti u pitanje ideju i zbilju koje — već u početnim pretpostavkama — *ne vode trajnom proizvođenju procesa socijalizma,* budući da ne uspostavljaju za taj proces proizvodilački subjekt-objekt odnos. Nadalje, radikalna kritika jednom ustanovljene »slike socijalizma«, izvedene iz »apsolutnog znanja«, proces je *metodičkog* osvještavanja o činjenici da se iz pozicije »apsolutnog znanja«, nepromjenljivosti ideja i (osamostaljenog) subjekta — ne mogu ni perspektivno radikalno preći granice *građanskog svijeta.*

Kritika vodi i osvještenju o neizostavnoj pretpostavci orijentacije subjektivnih snaga socijalizma u povijesti: načelna nespoznatljivost cjeline kretanja tjera mišljenje i djelovanje *na zadobivanje spoznaje.* U tome je bit odgovornog držanja subjekta pred poviješću: odnekud preuzeto »apsolutno znanje« sve stavlja *u gotove i dovršene ideje;* spoznaje osvojene u *povijesnom* horizontu mišljenja i djelovanja čine subjekta odgovornim *pred poviješću* i njenim mogućnostima. Takvo osvajanje znanja imanentno vodi razumijevanju *razlika* odgovora i razlika *pitanja* koja subjekti — suočeni s konkretnim povijesnim *toposom* — sebi postavljaju. »Apsolutno znanje« i iz njega izvedena totalizacija procesa — ne dopiru do pitanja o *biti* razlike i razlike kao *uvjeta* socijalizma.

Dvije su pozicije u dijalogu: pozicija »apsolutnog znanja« i pozicija spoznanja zadobivenih na tlu konkretnog povijesnog sklopa uvjetâ poticanja i razvijanja procesa. Dijalog oživljuje stare teme mišljenja i djelovanja. Naravno, u neponovljivom povijesnom kontekstu. U njemu su, na primjer, motivi Blochove filozofijske kritike Hegela. Kritike koja je posve *suvremena.* Prebačena u područje rasprave o subjekt-objekt odnosu u procesu socijalizma, ta se kritika može ovako izraziti:

Iz stanovišta »apsolutnog znanja« socijalizam se pokazuje kao nekakva *enciklopedija socijalizma.* Pod vidom *jedne* ideje nastoje se mišljenjem obuhvatiti i sustavno izložiti svi momenti njene emanacije; svaki moment je povezan, pripadan i supripadan ideji koja se u njemu opredmećuje. Tako ideja socijalizma opisuje svoj »krug krugova«: zatvoren sustav iskaza kojima se *unaprijed* svaki moment socijalizma pokazuje momentom opredmećivanja »ideje socijalizma«. Osamostaljeni subjekt vidi socijalizam kao »rad pojma« i kruženje pojma socijalizma. Sve stoji do toga da se zbilja uredi prema ideji socijalizma. Svako je posebno unaprijed svedeno na moment općeg.

Digitized by Google

Nova društvenost nije samo ono što će nastati u nekakvoj idealiziranoj budućnosti. Nova društvenost *nastaje* u praksi kroz koju subjekt dovodi u odnos to što je bilo a nije prošlo, to što jest i budućnost. U protivnom, nove društvenosti *nema*. U odnosu svih dimenzija vremena (zbivanja) subjekt oslobađa i razvija ono ljudsko. Djelujući na tlu *vlastite* povijesti, subjekt preuzima opće tekovine ljudskog; ali — to je bitno — on *konstituira opće* tako što oslobađa i razvija ljudsko u prostoru vlastite neponovljive prakse. Zato se i nova *socijalizacija* neće razviti tek primjenom »općevažeće« ideje podruštvljenja čovjeka. Upravo je suprotno: ideja ljudske socijalizacije postaje sadržajna ideja toliko koliko je konstituirana životnošću *odgovornog* djelovanja primjerenog povijesnom *toposu* subjekta. Rečena »slika socijalizma« mora se, dakle, rastvoriti. Mora se razvijati društvenost u kojoj se pronosi *bogatstvo* procesa. A ne da unaprijed stvorena »slika« odlučuje o tome što je zbiljski život!

Digitized by Google

Branko Pribićević

Svetski proces socijalizma i različiti putevi u socijalizam

(Teorijsko-metodološka skica)

Svrha je ovog priloga da podstakne raspravu i doprinese razjašnjavanju ključnih pojmova sadržanih u naslovu saopštenja — svetski proces socijalizma i različiti putevi u socijalizam. I jedan i drugi pojam koriste se kao odrednice za značajne aspekte, suštine i sadržaje savremenog socijalizma. I jedan i drugi predmet su ne samo marksističkih i drugih teorijskih rasprava, već i skoro svakodnevnog političkog komuniciranja. Sve šire korišćenje ovih pojmova nije bilo praćeno adekvatnom naučnom operacionalizacijom i elaboracijom. Naprotiv, njihovo sve šire korišćenje izgleda da je u direktnom raskoraku sa stepenom njihove naučne egzaktnosti. Vremenom su i jedan i drugi pojam dobili izrazita ambivalentna i polivalentna značenja. Pojedini autori i, što je mnogo važnije, pojedine struje i grupacije u svetu socijalizma podrazumevaju različite stvari kada koriste ove izraze. Danas se ovo može konstatovati čak i kada su u pitanju pojedine struje i tendencije marksističke osnovne orijentacije. Ambivalentnost i polivalentnost ovih pojmova danas u znatnoj meri otežava naučni dijalog i političko komuniciranje.

Digitized by Google

Različiti prilazi i interpretacije naznačenih pojmova nisu samo rezultat raznovrsnih subjektivnih naučnih percepcija — oni su u mnogo većoj meri rezultat različitih političkih interesa involviranih u pojedinim pokušajima globalne konceptualizacije ovih pojmova. Ovakvo političko posredovanje je sasvim razumljivo i neizbežno. Vrlo krupni interesi su involvirani u svakom pokušaju da se odgovori na pitanje šta je to svetski proces socijalizma, odnosno na pitanje šta se podrazumeva pod različitim putevima u socijalizam.

Drugi je zadatak ovog priloga da ukaže na neke elemente međusobnog odnosa naznačenih ključnih pojmova, to jest dimenzija današnjeg međunarodnog socijalizma. Treba razmotriti kakav je međusobni odnos globalnog koncepta socijalizam-svetski proces i, moglo bi se osnovano reći, iz njega izvedenog pojma, ali i ne samo pojma, već fundamentalne strateške orijentacije na različite puteve borbe za revolucionarni socijalistički preobražaj.

I, najzad, u okviru ovih uvodnih napomena želim istaći da u granicama ovog saopštenja nije moguća sistematska eksplikacija i elaboracija navedenih pojmova, odnosno odgovarajućih ideoloških i političkih sadržaja. Biće neophodno da se zadržim na navođenju nekoliko ključnih naznaka i ukazivanju na određene međusobne relacije.

I

Istorijski rast, jačanje i širenje svetskog fenomena socijalizma stavlja naučnu misao pred krupan i složen zadatak globalne konceptualizacije ovog fenomena. Sada već davnašnje pitanje »šta jeste, a šta nije socijalizam«, odnosno »šta jeste, a šta nije socijalističko«, danas ima veću aktuelnost i značaj nego ikad ranije. Na ovo je iznad svega uticao kako *horizontalni* tako i *vertikalni rast* fenomena socijalizam. Njegovo širenje u svetskim razmerama, koje mu je donelo doista univerzalni karakter, i njegovo ispoljavanje u veoma različitim oblicima, ali i sadržajima, zahteva stalno nove napore da se sagleda celina ove epohalne tendencije.

Savremeni socijalizam ima tri osnovna pojavna oblika — ideje, organizovane snage (pokret) i praksa. Navedeni redosled odgovara i istorijskom sledu ispoljavanja ova tri osnovna pojavna oblika. Najpre su se pojavile i donekle oblikovale socijalističke ideje, odnosno ideja socijalizma kao radikalna kritika i alternativa kapitalizmu i građanskom društvu u celini. Zatim su se pojavile organizovane socijalističke snage, to jest subjekti socijalističke alternative. Poslednja u ovom istorijskom nizu javlja se socijalistička praksa. Navedeni redosled nije slučajan, već bitno determinisan suštinom fenomena socijalizam.

Prvim trajnim probojem prakse socijalizma — oktobarskom revolucijom — otvorena je epoha prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Pobedom niza kasnijih socijalističkih revolucija i jača-

Digitized by Google

njem socijalističkih elemenata i tendencija u društvenoj praksi nekih drugih zemalja značajno je stabilizovana i pojačana osnovna istorijska tendencija socijalizma.

Termin svetski proces socijalizma koristi se uglavnom na dva načina. U nekim slučajevima ovim izrazom se nastoji označiti sveukupnost pojavnih oblika, dostignuća i tendencija socijalizma. Karakteristično je za ovaj prilaz da se njime nastoje obuhvatiti i sve različite socijalističke ideje, i organizovane snage i, najzad, svi elementi socijalističke prakse. Za drugi prilaz je karakteristično da se pojmom svetski proces socijalizma pokušava izvršiti globalna konceptualizacija ostvarene *prakse* socijalizma. U principu je moguć i jedan i drugi prilaz. Moje je mišljenje, ipak, da je drugi prilaz adekvatniji. (Prvom navedenom značenju — koje obuhvata sve pojavne vidove današnjeg socijalizma — mnogo je adekvatniji termin savremeni socijalizam ili savremeni međunarodni socijalizam.) Ono što današnjem socijalizmu daje karakter svetskog procesa to je, iznad svega, činjenica da je otvoren proces njegove realizacije, da se na različite načine ostvaruju pojedini socijalistički (idejni) postulati. Znači, u svetskom procesu socijalizma reč je o tome koja i kakva društvena praksa danas sadrži elemente socijalizma.

U odgovoru na ovo ključno i političko i teorijsko pitanje danas se mogu identifikovati tri važnija načelna prilaza. Za prvi prilaz je karakteristično da elemente prakse socijalizma identifikuje samo u socijalističkim zemljama, ili, preciznije, u zemljama gde se na vlasti nalaze komunističke partije. Za ovu, nazovimo je uslovno, restriktivnu interpretaciju svetskog procesa socijalizma bitno je da se mogućnost nastanka, javljanja i afirmacije prakse socijalizma, odnosno elemenata ove prakse, najneposrednije povezuje i uslovljava prethodnim osvajanjem vlasti od strane revolucionarne partije, u stvari komunističke partije. Poslednjih desetak godina javljaju se tendencije još restriktivnije interpretacije, to jest osporavanja socijalističkog karaktera društvene prakse pojedinim vladajućim komunističkim partijama. Ove pojave svakako su u funkciji određenih sukoba među pojedinim komunističkim partijama. U sklopu međusobnih ideoloških i političkih konfrontacija povlači se i ovaj »adut« — osporava se socijalističko određenje društvene stvarnosti »druge strane«.

Drugi karakteristični prilaz je oprečan prvom — za razliku od njega, predstavnici ove orijentacije smatraju da treba prihvatiti i priznati kao socijalističko sve ono što se takvim prikazuje, to jest kakvim ga prikazuju njegovi protagonisti. Drugim rečima, ako vodeće snage jedne zemlje tvrde da njihova društvena stvarnost sadrži elemente socijalizma, onda se to mora prihvatiti. Ovaj prilaz, za koji bih ja rekao da je »princip bez principa« i kriterija, najčešće se obrazlaže time što se na ovaj način želi izbeći bilo čije spoljno mešanje ili arbitriranje.

Treći prilaz prihvata da je društvena stvarnost socijalističkih zemalja najznačajniji deo prakse savremenog socijalizma, ali samo

Digitized by Google

deo, nikako celina te prakse. Protagonisti ovog prilaza zastupaju gledište da se elementi, ponekad i značajni elementi prakse socijalizma mogu identifikovati i u nekim društvenim sredinama u kojima nisu na vlasti komunističke partije.

Smatram da treći navedeni prilaz pruža osnovu za globalnu konceptualizaciju današnjeg svetskog procesa socijalizma. Drugi navedeni prilaz toliko je teorijski neosnovan da ne zaslužuje posebnu pažnju. U vreme kada su ideje socijalizma tako duboko prožele današnji svet, kada su osvojile podršku milionskih radnih i narodnih masa, neizbežno se javljaju težnje da se ovim idejama manipuliše. Vladajuće društvene i političke snage koje, sasvim očigledno, nisu socijalistički usmerene neretko pokušavaju da svoju vladavinu legitimišu pozivanjem na navodnu socijalističku opredeljenost. Upozoravanje na opasnost spoljnog mešanja i arbitraže je politički utemeljeno, ali to ne može biti razlog da se *a priori* prihvati kao socijalističko sve ono što se takvim nastoji prikazati.

Prvo navedeno stanovište, sa kojim se takođe ne slažem, nastoji se teorijski zasnovati pozivanjem na argumente, koji, na prvi pogled, imaju određenu vrednost i težinu. Nastojaću pokazati da je to, ipak, samo prvi utisak. U prilog ovom stanovištu najčešće se navode dva tesno povezana momenta. Prvo, tvrdi se da se socijalistička revolucija (društveni preobražaj) razlikuje od ranijih radikalnih društvenih preobražaja, a osobito od buržoasko-demokratskih revolucija po tome što u njoj nova vladajuća klasa mora kao prvi korak na putu ka svojoj emancipaciji u celini osvojiti političku vlast. Dok je, na primer, buržoazija mogla u okviru feudalnog društva postepeno osvajati pozicije u ekonomiji, razvijati sopstveni način proizvodnje i zadobijati sve veći uticaj i udeo u globalnoj strukturi društva. Teza glasi da ovo nije moguće u slučaju istorijske emancipacije radničke klase pošto je ovde reč o bitno drugačijoj društvenoj promeni. (Dok je ranije jedna posednička klasa smenjivala drugu, sada prvi put dolazi do razvlašćivanja svih posedničkih klasa.) Drugi argument glasi da je ovo stanovište utemeljeno u Marksovoj teoriji socijalističke revolucije.

Smatram da se ova argumentacija može osnovano pobijati. Kada je reč o drugom argumentu, treba istaći da on nije utemeljen u Marksovoj teoriji revolucije. Naprotiv, mogu se navesti mesta u kojima Marks upućuje na izričito suprotan zaključak. Na poznatom mestu koje se nalazi u njegovom *Građanskom ratu u Francuskoj* on izričito kaže da se u nedrima starog (buržoaskog) društva razvijaju elementi novog i da je zadatak radničke klase da te elemente oslobodi i dalje razvije.* Prvi navedeni moment sigurno ima određenu težinu, ali on nikako ne isključuje mogućnost proboja i jačanje elemenata novog u okviru postojećeg institucionalnog okvira. Što je najvažnije — savremena društvena praksa potvrđuje da ovde nije reč samo o hipotetičkoj mogućnosti, već o realnoj društvenoj tendenciji. U većem broju zemalja u kojima

* K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 62.

Digitized by Google

vlast nisu preuzele komunističke partije (a ja bih dodao i u kojima najčešće nemaju nikakve izglede da to postignu u doglednoj, a možda i daljoj budućnosti) druge organizovane radničke i socijalističke snage uspele su da osvoje vrlo značajne tekovine.

Ove tekovine čine sastavni deo svetskog procesa socijalizma. Na koju vrstu tekovina se misli? Ovde treba ubrojiti sva ona dostignuća koja označavaju bitnije poboljšanje društvenog, ekonomskog i političkog položaja radničke klase, odnosno one društvene tekovine koje označavaju značajnije pojave ograničavanja vlasti, društvenih i ekonomskih privilegija posedničkih klasa. Još preciznije, reč je o društvenim promenama koje sadrže u sebi razne oblike narušavanja ili ograničavanja kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno sprečavanje afirmacije takvog načina proizvodnje.

Ovakvih pojava ima u većem broju zemalja u razvoju, ali se one mogu identifikovati i u nekim razvijenim kapitalističkim zemljama. Kada je reč o prvima, misli se na one gde se na vlasti nalaze progresivni narodni pokreti u kojima već dvadesetak godina, postepeno ali sigurno, jačaju socijalistička opredeljenja. U praksi nekih od ovih zemalja preduzimaju se svesne mere potiskivanja ili sprečavanja kapitalističkog puta razvoja, uz istovremeno stalno jačanje nekih socijalističkih tendencija, ali i realnih ostvarenja. Ovde se ne misli samo na one zemlje u razvoju u kojima vladajuće političke snage sve više gravitiraju prema, manje ili više uobličenoj, marksističkoj osnovnoj ideološkoj orijentaciji, već i na one gde takva orijentacija još nije vidljiva. Kao primer ove druge grupacije zemalja u razvoju mogu se navesti Tanzanija, Burma, Gvineja, Mali i druge.

U razvijenim kapitalističkim zemljama ovi elementi i tendencije ispoljavaju se u obliku nekih istorijskih tekovina organizovane radničke klase kao što su, na primer, razne političke slobode, demokratska prava, socijalno obezbeđenje, sudelovanje u upravljanju na mikro i makro društvenom planu i slično.

Za koncept svetskog procesa socijalizma za koji se zalažem bitno je da se sagledava *mnoštvo* i *raznovrsnost* socijalističkih proboja, tekovina i ostvarenja. Drugo najbitnije određenje je u tome da su svi ovi raznovrsni elementi i tendencije socijalističke epohalne alternative istovremeno međusobno *povezani* i *nezavisni*, odnosno *autonomni*. Oni su povezani u smislu epohalne *konvergencije*, u smislu velikog sliva koji formira epohu prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Oni su autonomni u tom smislu što su svi autentično socijalistički doprinosi (elementi i tendencije) međusobno ravnopravni, što među njima ne treba da postoji bilo kakav hijerarhijski odnos, odnos podređenosti i nadređenosti, starijih i mlađih, to jest bilo kakav odnos političkog savezništva. Različite komponente svetskog procesa socijalizma *povezuju se tendencijski, nikako hijerarhijsko-politički, još manje vojno-politički*. Pojedine komponente imaju, naravno, pravo da se povezuju i na takav

Digitized by Google

način, ali to ne može da bude opšte pravilo. Pripadanje određenim vojno-političkim formacijama ne može da bude određujući kriterij valorizacije karaktera odgovarajuće društvene prakse.

II

Teza o različitim putevima u socijalizam danas je veoma široko prihvaćena. Na jedan ili drugi način prihvataju je gotovo sve važnije formacije sveta socijalizma. Doskora to nije bilo tako. U vreme velike bifurkacije međunarodnog socijalizma ni jedno ni drugo osnovno krilo nije prihvatalo ovu ideju. I komunisti i socijaldemokrati jedno vreme su zastupali gledište da postoji mogućnost samo jednog »ispravnog«, »demokratskog« ili »stvarno revolucionarnog« puta u socijalizam.

Da bi se moglo smisleno govoriti o različitim putevima u socijalizam, mora se prethodno odrediti šta se podrazumeva pod osnovnim pojmom put ili putevi u socijalizam. I ovde, kao i u prethodnom slučaju, ima dosta ambivalentnosti i polivalentnosti. Ukazaću samo na dva osnovna značenja. Prema jednom gledištu, termin put (ili putevi) u socijalizam označava fazu borbe za osvajanje vlasti. Drugi osnovni prilaz uključuje u ovaj pojam celo istorijsko razdoblje prelaza iz kapitalizma u socijalizam. U prvom značenju termin je istovetan sa pojmom politička revolucija, u drugom sa pojmom socijalna revolucija. Smatram da je adekvatnije da se pojam put (putevi) u socijalizam koristi u drugom navedenom značenju. Iz više razloga takva je interpretacija adekvatnija realnosti sadašnje faze ostvarivanja socijalističke alternative. Štaviše, smatram da ona u mnogo većoj meri odgovara suštini epohe prelaza iz kapitalizma u socijalizam. Iz istih razloga smatram da je adekvatnije govoriti u pluralu, znači o putevima, nego o putu u socijalizam.

Usvajanje fundamentalne kategorije različiti putevi u socijalizam ima osobito veliki značaj za komunističko krilo međunarodnog socijalizma, pošto je u njegovim redovima dugo vremena dominirala oprečna teza (stav o mogućnosti i legitimnosti samo jednog puta). Istorija komunističkog pokreta pokazuje da je isuviše dugo zadržavanje ovog prilaza nanelo velike političke štete mnogim komunističkim partijama. Drugi razlog zašto je ova postavka značajna za komunističko krilo radničkog pokreta je u tome što komunisti, više nego bilo koja druga struja i grupacija međunarodnog socijalizma, imaju naglašen univerzalni karakter. Ovde se želi istaći da oni danas deluju gotovo u svim važnijim tipovima savremenih društvenih zajednica.

Načelno prihvatanje stava o mogućnosti i legitimnosti različitih puteva u socijalizam još ne znači da su prevladane krupne razlike u globalnoj konceptualizaciji ove postavke. Analiza programskih dokumenata i teorijskih radova koji potiču iz pojedinih sredina pokazuje da razne struje i grupacije, uključujući i razne

Digitized by Google

struje osnovne marksističke provenijencije, pod različitim putevima u socijalizam podrazumevaju veoma različite stvari.

Najvažnija su dva osnovna prilaza. Prema jednom gledištu, u različitim putevima u socijalizam dolaze do izražaja razlike u *formama* i *oblicima* ostvarivanja *istih* sadržaja, što znači *istih osnovnih sistemskih rešenja u ekonomiji, politici, kulturi* itd. Ispada da se razlike mogu legitimno ispoljiti samo u manje bitnim i važnim stvarima. Prema drugom gledištu, razlike se ne mogu redukovati samo na pitanja *formi, oblika* i eventualno *redosleda* i *tempa* u ostvarivanju projekta socijalističkog preobražaja. Ove razlike su važne, ali se u njima ne iscrpljuje sve bogatstvo različitih rešenja koja će doneti praksa socijalističkog preobražaja. U različitim putevima u socijalizam neminovne su i razlike u *sadržajima politike* i *mera* socijalističkog preobražaja.

Važna je i razlika koja se ispoljava u *zasnivanju* teze o različitim putevima. Prema jednom, dosta raširenom gledištu, mogućnost različitih puteva izvodi se iznad svega iz *izmenjene međunarodne konstelacije*. Tvrdi se da pojava većeg broja socijalističkih zemalja bitno menja odnose snaga u svetu i zbog toga se javlja mogućnost različitih puteva. Zato se i kaže da su različiti putevi tekovina poslednjih godina, u najboljem slučaju poslednje dve ili tri decenije. Drugo gledište na bitno različit način utemeljuje tezu o različitim putevima. Ističe se da su različiti putevi inherentno svojstvo svetskog procesa socijalizma. Mogućnost različitih puteva izvodi se ne iz međunarodne konstelacije, ili ne pre svega iz ove konstelacije, već prevashodno iz činjenice da se socijalističke aspiracije i ostvarenja ispoljavaju u *veoma različitim društvenim uslovima i sredinama*. Zato se i ističe da to nije tekovina poslednjih godina, već imanentno obeležje socijalističkog kretanja. Smatram da je ovaj drugi prilaz adekvatniji.

Važna je i razlika koja se odnosi na *obim elemenata raznovrsnosti*. Prema nekim gledištima, elementi različitosti odnose se gotovo isključivo na moment postojanja ili nepostojanja političkog nasilja. U tom smislu putevi u socijalizam dele se na *mirne* i *nasilne*. Drugi prilaz naglašava da se elementi različitosti ne mogu redukovati samo na ovu dimenziju, da različiti putevi ne znače dva puta, već pravo mnoštvo različitih puteva, odnosno strategija socijalističkog preobražaja.

Mislim da drugi navedeni prilaz mnogo više odgovara stvarnosti svetskog procesa socijalizma. Razlikovanje između nasilnog i mirnog puta je veoma značajno, ali to, sasvim sigurno, nije jedina dimenzija različitosti svetskog procesa socijalizma. Redukovanje samo na ovu dimenziju bitno osiromašuje globalnu viziju svetskog procesa socijalizma.

Pored momenta nasilja, odnosno nenasilja, mogu se navesti sledeće komponente danas realno mogućeg, u praksi već potvrđenog i legitimnog razlikovanja puteva socijalističkog preobražaja:

— U praksi se ispoljavaju krupne razlike u *konstelaciji klasnih i društvenih snaga* koje se javljaju u ulozi osnovnog socijal-

Digitized by Google

nog uporišta i nosioca borbe za radikalni društveni preobražaj. Dok se u nekim slučajevima u ovoj ulozi može naći samo ili pre svega radnička klasa, u drugim slučajevima front ovih snaga je mnogo širi.

— Moguće su veoma krupne razlike u *konstelaciji i rasporedu vodećih političkih snaga* koje se javljaju u ulozi protagonista (subjekata) radikalnog preobražaja; praksa pokazuje da se u ovoj ulozi mogu naći različite partije radničke klase, ali i neke druge političke formacije.

— *Generalni kontekst* radikalnog preobražaja može se kretati između klasične socijalne revolucije, u kojoj je klasna dimenzija najneposrednije izražena i određujuća, do takvih situacija u kojima je, na primer, nacionalnooslobodilački ili antikolonijalni rat osnovni okvir.

— *Redosled* zadataka društvenog preobražaja može da bude veoma različit, isto tako i *tempo* kojim se ostvaruju neke mere.

— Moguće su velike razlike u pogledu *uloge države*: dok u nekim slučajevima država može imati ulogu presudnog činioca, u drugima će već u ranijim fazama doći do njenog potiskivanja. Sa ovim su najtešnje povezane krupne razlike u globalnom pristupu problemu *upravljanja* društvenim poslovima u socijalizmu. Dok će u nekim slučajevima više dolaziti do izražaja upravljanje u ime radničke klase, u drugima će biti otvorene mogućnosti za uspostavljanje njene neposredno rukovodeće uloge.

— Moguće su krupne razlike u prilazu problemu *podruštvljavanja sredstava za proizvodnju*. Tako će u nekim sredinama biti neophodno ili poželjno da se socijalizam interpretira kao poredak totalnog podržavljenja svih oblasti ekonomije, ali i drugih društvenih sfera. U drugim slučajevima vodeće socijalističke snage će sasvim legitimno zaključiti da takav oblik i tip podruštvljavanja nije ni ekonomski celishodan ni društveno poželjan. Štaviše, sasvim je moguće i legitimno da se u nekim situacijama zauzme stav da potpuno podruštvljavanje nije nužna pretpostavka otvaranja procesa socijalističkog preobražaja.

— Već danas su vidljive krupne razlike u prilazu bitnim problemima *socijalističke demokratije i političkih sloboda*. Na različite načine se definišu ovi bitni elementi, i, što je još važnije, oni se u praksi različito shvataju i primenjuju.

III

Široko shvaćeni koncept svetskog procesa socijalizma podrazumeva vrlo široko koncipiranje različitih puteva u socijalizam. Ukoliko se shvati da ni jedna struja i grupacija u radničkom pokretu nema monopol na socijalizam, onda je sasvim očigledno da se tendencije i elementi probijaju i afirmišu na veoma različite načine.

Digitized by Google

Različiti putevi u socijalizam nikako se ne mogu interpretirati kao odstupanje od nekog opšteg uzora ili »pravilnog puta«. Različiti putevi nisu ni odstupanje ni izuzetak, oni su opšte i bitno određene epohe prelaza iz klasnog u besklasno društvo. To je, u stvari, jedna od osnovnih zakonitosti prelaza iz kapitalizma u socijalizam, možda i jedna od najvažnijih takvih zakonitosti.

Ovde treba posebno naglasiti da su sve *dosadašnje*, kao što će biti i *sve buduće, socijalističke revolucije specifične*. Socijalističke revolucije se ne mogu deliti na one u kojima su dolazili do izražaja *samo ili pretežno opšte zakonitosti* i elementi, na jednoj, i one koje su imale, pre svega, specifična obeležja, na drugoj strani. Ovakva podela je neadekvatna zato što je *svaka socijalistička revolucija spoj opšteg i posebnog*. Drugim rečima, svaka socijalistička revolucija je u velikoj meri *posredovana konkretnim, a to znači i specifičnim uslovima i okolnostima u kojima se javlja i ostvaruje*. Samo revolucija koja predstavlja uspešan spoj opšteg i posebnog, koja postiže da na optimalan način odrazi i izrazi sve specifične okolnosti sredine u kojoj se javlja ima izglede na pobedu. Ovo posredovanje specifičnim okolnostima mora da nađe svoj izraz u svim oblastima teorije i prakse, organizacije i strategije vodećih socijalističkih snaga.

U vremenu koje nastupa socijalistički procesi ostvarivaće se u sredinama koje će u još većoj meri biti raznovrsne nego što je bio do sada slučaj. (Kao što je poznato, većina dosadašnjih autentičnih socijalističkih revolucija, kao i socijalističkih preobražaja koji nisu bili otvoreni autentičnim revolucijama, ostvarena je u zemljama koje su, i pored svih razlika, ipak imale i dosta sličnih obeležja. Bile su to većinom slabije razvijene zemlje sa dosta slabim demokratskim tradicijama.) U budućnosti »na red će dolaziti« zemlje koje su u svakom pogledu razvijenije (razvijenije u trenutku otvaranja procesa preobražaja), a procesom će biti obuhvaćene i zemlje koje su često čak slabije razvijene nego što su to bile današnje socijalističke zemlje u trenutku otvaranja procesa preobražaja. Slično je i sa izuzetno važnom komponentom postojanja ili nepostojanja značajnijih demokratskih i slobodarskih tradicija. I ovde su razlike izuzetno velike. Razlikâ, naravno, ima i u gotovo svim drugim bitnim komponentama zemalja koje se nalaze ili se može očekivati da se uskoro nađu na putu socijalističkog preobražaja.

To su samo neki razlozi koji ukazuju na izuzetno velik značaj pitanja (različitosti) puteva socijalističkog preobražaja. To je osobito važno za marksiste. Od njihovog odgovora na pitanje »koliko su različiti putevi u socijalizam« u znatnoj meri će zavisiti dalji uspon svetskog socijalizma. Samo ako budu doista otvoreni za sve mogućnosti najrazličitijih pristupa i doprinosa svetskom procesu socijalizma, oni će biti na visini zadataka i obaveza koje nameće ostvarivanje socijalističkih revolucija krajem dvadesetog veka.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Opšte i posebno u ekonomskim zakonitostima prelaznog perioda

(T e z e)

I

Debata o takozvanim ekonomskim zakonitostima socijalizma traje duže od stotinu godina. Pariska komuna 1871, praksa NEP-a u SSSR-u, uvođenje radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji itd. bili su snažni empirijski impulsi u smislu naučnog traganja za istinom o ekonomskom problemu socijalizma.

Retrospektivno posmatrano, izvesna naslućivanja tog vrlo zamršenog i teškog problema sežu još dalje u prošlost socijalističkog pokreta. Nalazimo ih i u delu Nikolaja Černiševskog. »Opšti hod planetarnog razvitka« čovečanstva, koji ni u jednom istorijskom trenutku ne mimoilazi zamršene i teške empirijske (pretežno ekonomsko-tehnološke) međučlanove i »srednje logičke momente«, — bila je njegova globalna pokretna mentalna slika prelaznog razdoblja ka socijalizmu; a u tu sliku je ovaj originalni mislilac uvrštavao i »ruski mir« (obščinu) — kao jednu značajnu zbiljsku »pregnantnu tačku« takvog kretanja u tadašnjoj pretežno feudalnoj Rusiji, — ali i kao moment specifičnog procesa »mimo-

Digitized by Google

ilaženja« kapitalizma, ili bar značajnijeg skraćivanja i ublažavanja »kapitalističkog purgatorijuma«.

1. Karl Marks je, između ostalog, dokazivao tezu o neizbežnosti kapitalizma za svaku naciju uvučenu u vrtlog svetskog tržišta i »civilizatorskog« naučno-tehnološkog procesa; a saglasno toj tezi — i tezu o kapitalističkoj robnoj proizvodnji kao *apsolutnom* kompleksnom obliku robne proizvodnje uopšte.

Društvena jednačina, po kojoj je roba u funkciji kapitala, i niz takozvanih tačaka prelaza (na koje Marks ukazuje u III tomu *Kapitala*), trebalo je da posluže kao inverzni »metodički uzorni primeri« poznijih opštih i nužnih tendencija socijalističke *antirobne* proizvodnje, ili proizvodnje slobodno udruženih individuuma — *kontrolisane naukom.*

2. Kobnu »mrtvu tačku« opšte krize kapitalizma nastojale su praktički prevazići socijalističke revolucije XX stoleća. Svaka sa svojim vlastitim »viđenjem« privrede (ekonomike) prelaznog perioda. U novije vreme, uglavnom očima takozvane kibernetike tehnologije materijalne proizvodnje, državnog planiranja, državnog intervencionizma na takozvanom nacionalnom i međunarodnom ekonomskom planu i slično, a ponegde i specifičnom optikom neposrednih proizvođača, radničke klase.

»U prvim prijelaznim razdobljima nije društvo, međutim, pod prevlašću *nijednog* sistema proizvodnje; njegova je borba upravo još *neodlučna,* nijednom sistemu još nije uspjelo *nametnuti društvu sebi primjerenu ekonomsku strukturu* i usmjeriti ga — bar prema tendenciji — u tom pravcu. U takvim je položajima, naravno, nemoguće govoriti o bilo kakvoj *ekonomskoj zakonomjernosti* koja bi vladala *cijelim* društvom. Stari je poredak proizvodnje svoju vlast nad društvom kao cjelinom već izgubio, a novi je još nije stekao. *Postoji stanje akutne borbe za vlast ili latentne ravnoteže snaga, u kojoj zakoni ekonomije, moglo bi se reći, izostaju:* stari zakon v i š e ne važi, a novi zakon j o š n e važi općenito.«[1]

3. Suprotno Lukačevoj viziji socijalističkog društva koje, tako reći, *lebdi* između različitih dijametralno suprotno »postavljenih« sistema proizvodnje (kapitalističkog — u kojem »prošlost vlada nad sadašnjošću«, i komunističkog — u kojem će »sadašnjost vladati nad prošlošću«), Lenjin u doba NEP-a postulira i razvija teze o »specifičnom državnom kapitalizmu«, »ekonomskom savezu« između revolucionarnog industrijskog proletarijata i osnovne mase seljaštva koja objektivno inherira ka socijalizmu, stabilnoj i konvertibilnoj rublji, složenim ekonomskim i tehnološkim vezama sa kapitalističkim preduzećima i zapadnim nacionalnim ekonomijama, sistemu mešovitih društva, državnom monopolu spoljne trgovine itd.

U takvom istorijskom kontekstu Lenjin izriče i jedno krajnje oporo upozorenje opštijeg značaja: »Ako čak ni u takvim uslo-

[1] György Lukács, *Povijest i klasna svijest,* »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 332.

Digitized by Google

vima ne budemo uspeli da se podučimo, obučimo i sasvim *naučimo da trgujemo*, onda je naš narod apsolutno beznadežno narod budala.«[2]

Rekli smo da je Lenjinovo upozorenje od opštijeg i trajnijeg značaja zato što primera trapavog i rđavog (neekonomskog) komuniciranja i saradnje sa zapadnim transnacionalnim industrijskim i finansijskim preduzećima ima u *svim* socijalističkim zemljama.

4. Slično Lenjinu, na originalan i kritički način raspravljali su o ekonomskim zakonitostima savremenog socijalizma i mnogi jugoslovenski revolucionari-teoretičari; naravno, uz »asistenciju«, a pokatkad i kritiku od strane profesionalnih (katedarskih i institutskih) ekonomista. I danas su značajna i inspirativna naučna razmatranja problema ekonomike prelaznog perioda u Jugoslaviji prerano preminulog Borisa Kidriča. A zatim i mnoge rasprave u kojima se problematizovala i naučno rasvetljavala ekonomsko-politička zbilja u našem društvu i savremenom svetu uopšte — iz pera Edvarda Kardelja, Milentija Popovića, Vladimira Bakarića i drugih.

5. Veza socijalizma s robnom proizvodnjom privlači pažnju teoretičara ekonomike prelaznog perioda gotovo u svim fazama njenog razvitka. A posebno pitanje konkretnih istorijskih oblika u kojima deluje zakon vrednosti. Da li osnovni ekonomski odnosi i ovde imaju specifičnu predmetnu formu, to jest momente i načine »odizanja« — otuđivanja »unutrašnje fiziologije« socijalističkog društva ili, pak, *zakon ekonomije radnog vremena* (kao univerzalni zakon materijalne proizvodnje svakog iole razvijenog društva) deluje razotkriveno i, tako reći, bez posredovanja empirijskih ekonomskih međučlanova (dakle, bez neke društvene formule troškova proizvodnje, specifičnih tržišnih parametara rentabilnosti, reproduktivnosti preduzeća i društvene proizvodnje u celini itd.) — i danas je jedno od ključnih pitanja nauke političke ekonomije i, možda, glavni kamen spoticanja u neposrednoj ekonomskoj praksi i ekonomskoj politici.

6. Iskustva našeg društva u tom pogledu upućuju na sledeći pravac mišljenja: socijalizam ima vlastite protivrečnosti, a vuče i izvestan »prtljag« protivrečnosti staroga društva u nekom prerušenom obliku; da li možda upravo sve te protivrečnosti i istorijske okolnosti socijalističkog društva nužno zahtevaju robnu proizvodnju i specifične tržišne odnose — kako bi uopšte te protivrečnosti mogle biti realno, odnosno srazmerno objektivno postavljene i svakodnevno razrešavane? Ne kriju li se u toj istorijskoj vezi i specifičnim (složenijim) oblicima robne proizvodnje i tržišta i izvesne »dodatne« potencije socijalističkog društva?

Nisu li roba, novac, krediti odnosi itd. — i svojevrstan način i oblik međusobnog komuniciranja novih temeljnih društvenih subjekata; u nas, radnih kolektiva u oblasti materijalne proizvodnje?

---

[2] V. I. Lenjin, *Dela*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1976, tom 35, str. 316.

Digitized by Google

7. Jedno od najosetljivijih i vrlo složenih društvenih pitanja jeste i međusobno odnošenje »postuliranih« socijalističkih načela raspodele prema radu i zakona vrednosti, odnosno specifičnog tržišnog »valorizovanja« tečnog (neposrednog) i minulog (indirektnog) rada. Praksa takozvane interne raspodele dohotka prema radu i prisvajanje zajednički ostvarenog dohotka »na osnovu efektivnog raspolaganja i proizvodnog angažovanja društvenog minulog rada« (što na specifičan način i u meritornom obliku postavljaju i regulišu Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu) vrlo je indikativna u tom pogledu.

Naša osnovna nakana u ovoj prilici jeste, kako smo to već nagovestili, da te ekonomske stvari *problematizujemo;* da ih eventualno »učinimo dostojnim« kritičkog teorijskog razmatranja i filozofskog propitivanja, a ne neka podrobnija analiza, »elaboracija«. Zato — *teze,* kao primerenija forma problemu i ovde postavljenom zadatku.

II

1. Marksova teza o potpunoj inkompatibilnosti razmenske (robne) vrednosti novca, kredita, kamate itd. s »kontrolom udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom« — izložena u *Grundrisse* u najoštrijoj kontroverzi s »teoretičarima« takozvanog radnog novca (Grej, Prudon i drugi) — »pritiska« i danas kao mora svest i savest svih onih istraživača takozvane socijalističke robne proizvodnje kojima je odista stalo do toga da ovaj najteži društveni rebus socijalizma »prenesu« na razinu doslednog (kritičkog) teorijskog mišljenja i filozofskog propitivanja.

Lenjin je 1908. podupro ovaj Marksov argument ili postulat o »nespojivosti«. »Što se tiče socijalizma, poznato je da se on sastoji u *uništenju robne proizvodnje.*«[3]

»Tamo gde ostaje *razmena* o socijalizmu je teško i govoriti.«[4]

Ipak, Marks je malo »popustio«; i to već u pomenutom delu. Donekle je relativizirao navedeni »tvrdi« stav: »S druge strane, kad u društvu kakvo ono jeste ne bismo zatekli, prikrivene, materijalne uslove proizvodnje, i njima odgovarajuće odnose prometa, za besklasno društvo, svi pokušaji miniranja (buržoaskog društva — prim. Ž. R.) bili bi donkihoterija.« Dakle, embrionalni oblik one velike ideje o »tačkama prelaza« nalazimo već u *Grundrisse.* U III tomu *Kapitala* mnogo određenije i razvijenije raspravlja se o razvitku socijalizma u inverznom i krajnje pervertiranom obliku i negativnom vidu; tačnije, raspravlja se o akcionarskim društvima (Lenjin — na tim relacijama — još i o kartelima, trustovima, koncernima itd.) kao svojevrsnoj negaciji privatne kapitalističke svojine u granicama kapitalističkog načina reprodukcije; dakle, Marks teorijski eksponira jednu važnu »protivrečnost« koja samu sebe ukida.

[3] V. I. Lenin, *Sočinenija,* tom 15, str. 115.
[4] Ibid., str. 116.

Digitized by Google

Lenjin u doba NEP-a raspravlja bitno drukčije o tom ključnom problemu. »Neke probleme ne mogu da reše nikakvi marksizmi; nikakav Marks...« Moramo sami učiti, naukovati, postavljati i rešavati pitanja; naravno, uz pomoć i »prećutnu saradnju« Marksa, Engelsa itd. — u jednoj đavolski složenoj hermeneutičkoj situaciji u kojoj sami moramo biti teorijski i delotvorni subjekti. Izvan toga, bez tih pretpostavki, bez angažovanja vlastite glave i »ruku« u neposrednoj (revolucionarnoj i revolucionišućoj) praksi rada sve se to pretvara u puku fikciju, imaginarne celine društvene reprodukcije, velike iluzije, isprazne tlapnje i kontemplativno razmišljanje o svemu i svačemu bez stvarnog efekta, zbiljske društvene promene.

Socijalizam se nekad i negde »sreo« s robnom proizvodnjom i tendencijama svetskog tržišta. Taj neželjeni istorijski »randevu« traje; i potrajaće još dugo. Moramo se, međutim, upitati za stvarne razloge (uzroke) toga susretanja i tih *empirijskih* opštih povezanosti, ali i videti — tačno ispitati — sve ono odista problematično i (najverovatnije) tranzitorno u toj »istorijskoj sprezi«.

2. Socijalističko samoupravljanje, ili, kako mi Jugosloveni obično kažemo: *udruženi rad* — objektivno naginje, tendira ka robnoj proizvodnji; saglasno tome i ka svetskom tržištu.

Udruženi radnici u svojim reproduktivnim organizacijama udruženog rada (OUR) već negde znaju, ili to intuitivno naslućuju, da im je donekle »lakše« izići na kraj s robnom proizvodnjom i tržištem nego s »vlastitom« državnom administracijom, birokratijom ili »tehnostrukturom«. Štaviše, robna proizvodnja i tržište dođu im nekako kao svojevrsno »lukavstvo uma« protiv krutosti i iracionalnosti države u ekonomskim stvarima (poslovima) celoga društva, pa i kao ekonomske poluge kojima se udruženi radnici mogu suprotstavljati sopstvenoj birokratiji.

Naravno, radnici nemaju niti mogu imati iluzije o »bezazlenosti« i »bezopasnosti« ekonomskih zakona i oblika.

Zakoni ekonomije (prvenstveno zakoni robne vrednosti, svetskog tržišta itd.) — analogno zakonu gravitacije koji »daje zamaha večnom kretanju svemirskih tela« (Marks) — mogu i da »ubiju«, ekonomski sasvim upropaste i slično; i to svakog onog ko želi da ih naruši ili nasilno (administrativno) ukine. Ne može se »igrati u vazduhu« (ne može se *leonovati* bez skafandra u stalne veze sa veštačkim satelitom itd.), a u ekonomskom životu ni cena nekom materijalnom proizvodu ili proizvodnoj usluzi ne može se neposredno odrediti. Zakon vrednosti u njegovoj međunarodnoj dimenziji surovo će kazniti svaki takav pokušaj poigravanja, samoupravljačkog voluntasa, ili državnog apstraktnog i jednostranog »određivanja« strukture i nivoa troškova proizvodnje i prodajnih cena.

U sve to smo se nebrojeno puta empirički uverili; na toj se ekonomskoj vatri mnogo puta opekli, — pa ipak, i dalje se »poigravamo« s ekonomskim zakonitostima, a na nekim empiričkim tačkama nalazimo se i u neprestanom administrativnom ratu s njima. Zašto? Odgovor ni u kom slučaju nije jednostavan ni lak.

Digitized by Google

3. Zakoni, opšte i nužne tendencije ekonomike prelaznog perioda nisu represivne sile protiv slobode pojedinaca, reproduktivnih preduzeća, banaka itd. Naročito ne u svima onim slučajevima kada se za njih (relativno tačno) *zna* i ukoliko subjekt i sâm ima izvesnu moć i sposobnost da deluje na vlastiti ekonomski život, da praktički donekle upravlja i kontroliše karakterističnu procesualnost predmetnih formi robno-novčanih i ostalih ekonomskih odnosa prelaznog razdoblja. Naravno, taj zadatak čini epohu.

4. I sâmo društveno planiranje doživljava promenu. Ono je i specifičan društveni (produkcioni) odnos; skup formi u kojima se društvena reprodukcija postavlja i održava kao zbiljski totalitet i kao »društveno biće« delimično osvešćeno »razumom *ex ante* — a ne samo administrativni metod, tehnički instrumentarijum, regulativno sredstvo države za njeno »bolje snalaženje« u dijalektici stvarnog ekonomskog života, jednokratni administrativni akt društva, direktiva.

Planiraju *svi* koji i stvarno odlučuju u procesu proizvodnje materijalnog života društva. Dakle, planira se na različitim razinama društvenog života i u više od trideset hiljada osnovnih organizacija udruženog rada. Planiranje je zato *proces;* ono je policentrično — s obzirom na specifičan punktualitet pripremanja i donošenja različitih ekonomskih odluka i projekata, i susretno — s obzirom na egzistenciju različitih (relativno samostalnih) privrednih subjekata.

Naravno, planiranje je u nas bremenito protivrečnostima takozvanih samoupravnih ekonomskih i kulturnih interesa, ali se zato javlja i kao empirijski način i meritoran društveni oblik povezivanja, relativiziranja (svođenja na izvesnu društvenu meru) i usmeravanja svih tih interesa.

Do poboljšanja u planiranju dolazi se najčešće empirijskim putem, ali i uz saradnju nauke političke ekonomije. Posebno, teorije društvenog planiranja i savremene matematičke ekonomije ponikle na teorijskim zasadima reprodukcijskih »matrica« i svojevrsnog združivanja opšte ekonomske analize i specijalne monetarne analize.

5. Specifični robno-novčani odnosi i oblici — dati u kontrapunktu i zbiljskim povezanostima s društvenim planiranjem — jesu ona »nevidljiva živčana vlakna« kojima se *posebno* povezuje sa *opštim* u ekonomskom životu društva.

U našem društvu veze između reproduktivnih OUR nisu, dakle, date samo posredstvom tržišta i društvenog planiranja, već i neposrednom industrijskom kooperacijom, zajedničkim ulaganjima u postojeća ili nova preduzeća, metodima i oblicima takozvane slobodne razmene rada itd.

6. U »svojim« oruđima, tehnologiji materijalne proizvodnje itd. (relativno) udruženi radnik poseduje moć nad spoljašnjom prirodom, silama prirode... u specifičnoj vrednosnoj dimenziji istih tih stvari poseduje taj radnik ekonomsku moć *vis à vis* drugih

Digitized by Google

privrednih subjekata, državne administracije, inostranih preduzeća itd.

Oduzme li se na neki način radniku ta njegova ekonomska moć data u robi, novčanom fondu itd. — preći će ta moć sa stvari na ljude; ali na »specijalne«, »naročite« osobe... u nas, nužno i nezaobilazno, na direktore, odnosno takozvanu tehnostrukturu i na državnu administraciju, činovnike i stručnjake u njoj.

Radnici su u nas odavno proniknuli u tu dijalektiku ekonomskih stvari. Mnogi od njih i bez »pomoći« Hegela i Marksa. Oni već strogo paze na to da te stvari ne ispuste iz ruku. Naravno, u neposrednoj praksi ima nadmudrivanja, različitih »struktura lukavstva uma«, nadigravanja i nadboravanja, pa i neugodnog »zaskakanja«. Prednjače u tome banke, takozvani otuđeni centri finansijske moći, odnosno izvesni funkcioneri u njima. A preko ovih, *de facto*, država na različitim razinama društvenog života.

Problem delimične rastavljenosti materijalne i novčano-kreditne sfere i danas u nas realno postoji. I to kao vrlo tvrd orah ekonomske prakse i ekonomske politike. Taj problem je ujedno i pokazatelj (društveni barometar) dokle se stvarno dospelo u procesu ekonomskog »oslobađanja rada«.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Upravljačko-razvojna sposobnost socijalističke samoupravne demokratije

Razmatranju značajnih pitanja naše samoupravne političke organizacije društva moguće je prići na dva načina. Jedan je njihovo posmatranje u sklopu složenog odnosa države i samoupravljanja. Analitički i eksplikativni smisao i mogućnosti ovog pristupa leže dobrim delom u otkrivanju i procenjivanju da li je određena pojava ili proces bliže državi (kao organizaciji prinude) ili svojim sadržajem prevazilazi elemente državnosti u pravcu konstituisanja samoupravnog odnosa. Drugi pristup posmatra samoupravni politički sistem pretežno kao proces upravljanja društvenim poslovima, koji ima određene funkcije, ciljeve i očekivanja i procenjuje određene pojave i procese s aspekta ostvarivanja ovih ciljeva ili funkcija. Ovde se u prvi plan ne ističe napor na razdvajanju i sravnjivanju elemenata državnosti i samoupravnosti ili traženju ključa objašnjenja u srazmeri i rasporedu ovih elemenata.

Pored mnogih pozitivnih strana, naročito u teorijskoj razradi koncepta i procesa odumiranja države, prvi pristup ima i svojih manjkavosti i teškoća u analitičkom smislu. Jedna od njih je, svakako, teškoća u empirijskom identifikovanju države. Ona se još više komplikuje činjenicom što mnoge institucije u ovom prelaznom periodu transformacije dobrim delom etatističke u samo-

Digitized by Google

upravnu strukturu imaju hibridni karakter — državni i samoupravni. Nema sasvim jasnih parametara kad jedna institucija deluje kao državna a kad kao samoupravna. Subjektivizam i sholastika ovde nalaze široko polje primene. Ne retka i apstraktna jednačenja državnog i negativnog, u uslovima ne sasvim izgrađenih merila razlikovanja države i samoupravljanja, još više otežavaju analizu realnih procesa i tendencija. Otuda i sklonost ka tome da se mnoge negativne pojave tumače golim faktom postojanja i delovanja države. Država se pojavljuje kao ona »logička torba« iz koje treba vaditi razloge za tekuće probleme i slabosti i istovremeno onaj »džak« po kojem treba »lupati« ako se želi postići dalji društveni i samoupravni razvoj. U čistom vidu ovakvo gledanje postavlja samoupravljanje kao suprotnost državi ne samo u perspektivi nego ovde i sada. Reakcije na ovakvo poimanje razvoja i demokratije nalaze izraza u onim shvatanjima, u okviru istog pristupa, koja državu i samoupravljanje posmatraju kao komplementarne pojave i, štaviše, govore o samoupravnoj državi. Neki, pak, nalaze za potrebno da istaknu da su mnoga od ovih pitanja i sporova terminološke prirode te bi pre svake rasprave trebalo još preciznije definisati pojmove države i samoupravljanja. I ove ovlaš pomenute razlike ukazuju na realne teškoće postavljanja relacije država — samoupravljanje, kao isključivog okvira analize realnih političkih procesa.

Drugi pristup, kako je rečeno, nastoji da posmatra pojedine pojave u sklopu širih zadataka i funkcija političkog sistema i tako bar delimično izađe iz one »kvadrature državnog kruga«. I ovde, dakako, postoji opasnost da se »preskoči« ili ne posveti dovoljna pažnja ovoj značajnoj »državno-samoupravnoj« relaciji političkog razvoja.

U načelu i globalno, čini se da ne bi trebalo suprotstavljati ova dva, uslovno rečeno, pristupa. Jedan je verovatno prikladniji za posmatranje nekih strana ili aspekata političkog sistema i razvoja, a drugi za razmatranje drugih. Nije, naravno, isključeno ni njihovo kombinovanje. Ne treba posebno naglašavati da je, i bez obzira na pristup koji se koristi, moguće kvalifikovano raspravljati mnoge probleme vezane za razvoj samoupravne demokratije, a time i za državu i samoupravljanje.

Iz tog sklopa starih i novih problema izvući ćemo i, više u vidu teza i u okviru ovog drugog »pristupa«, propitivati samo jedno jedino pitanje: ima li smisla i koliko raspravljati o upravljačko-razvojnoj sposobnosti političkog sistema samoupravne socijalističke demokratije, uključujući tu sve nivoe odlučivanja i posebno, uslovno rečeno, »najuže« ili »najviše«, odnosno »centralne« političko-upravljačke mehanizme; i, ako ima, kakva je ili kakva bi trebalo da bude ta sposobnost.

Pod upravljačkom sposobnošću jednog političkog sistema treba razumeti relativno racionalno, ekonomično i efikasno vođenje onoga što se obično shvata kao politika, odnosno obavljanje određenih političkih funkcija u skladu sa interesima i ori-

Digitized by Google

jentacijom njegovih vladajućih snaga. Od ovih funkcija treba istaći sledeće: prvo, usmeravanje društva u određenom pravcu, što obuhvata naročito sposobnost postavljanja određenih dugoročnih i etapnih, odnosno tekućih ciljeva. Pre ili kasnije, u središtu ove funkcije ili u dodiru s njom mora se naći traženje ili izbor odgovarajuće, odnosno optimalne koncepcije razvoja i raspodele, razmeštaja oskudnih društvenih dobara ili vrednosti. Stoga bi se možda kao posebna i druga mogla uzeti razvojna funkcija sistema. Treće, rešavanje aktivnih društvenih kontroverzi i sukoba interesa. Upravo zato što u društvu postoji oskudica u određenim dobrima i istovremeno težnja ili potreba da se ona imaju, odnosno uživaju, kao i usled drugih protivrečnosti, dolazi do sukoba koji se moraju rešavati u sferi politike. Četvrto, obezbeđivanje legitimnosti političkog rada i odluka. Ne treba podsećati da način i sredstva legitimnosti mogu biti različiti, od pozivanja na božansku volju do neposredne participacije i akcije masa. Tako bi se ukratko i tentativno moglo reći da upravljačka sposobnost znači relativno racionalno, ekonomično i efikasno ili optimalno usmeravanje društva, rešavanje njegovih aktivnih protivrečnosti i sukoba i obezbeđivanje legitimnosti političkog rada i odlučivanja u skladu sa interesima i očekivanjima njegovih vladajućih snaga. Tome, svakako, treba dodati i dve napomene. Prvo, različiti sistemi obavljaju ove funkcije različito. Drugo, neke od ovih funkcija nisu svojstvene samo političkom sistemu već predstavljaju delatnosti i nekih drugih podsistema društva. Stoga se i sva mudrost politike ili političkog sistema sastoji u tome da se na adekvatan način »razgraniči«, bolje reći »izbalansira«, prema drugim podsistemima i sferama društvenog života. Ako može stimulisati razvoj drugih područja društvenog života, politika ih svojom preteranom penetracijom ili pokrićem može gušiti, čak i onda kad veruje da je za njihov opstanak nužna.

Vratimo se najpre prvom delu pitanja: ima li smisla i potrebe raspravljati o upravljačkoj sposobnosti samoupravne socijalističke demokratije, posebno skupštinsko-delegatskog sistema-mehanizma?

1. Naučna i društvena legitimnost pitanja upravljačko-razvojne sposobnosti politike, posebno socijalističkog samoupravnog političkog sistema

Po sebi je razumljivo da je pokretanje i razmatranje određenih problema ili pitanja obično ili najčešće uslovljeno unutrašnjim razlozima. Ali, moguća su stanja u kojima su, usled brojnih i različitih subjektivnih ili objektivnih faktora, ovi razlozi nevidljivi ili nedovoljno vidljivi te društvenoj, posebno političkoj i naučnoj svesti izmiču, a zajedno s tim i pitanja koja su vitalna i ključna, ako ne za njen opstanak, a ono za njen brži ili normalan razvoj. Moguće je da u takvim situacijama i ovlašan osvrt na komparativno iskustvo i kontekst savremenog sveta trgne ovu svest iz delimične

Digitized by Google

letargije i usmeri je na razmatranje istih ili sličnih pitanja u svojoj sopstvenoj zemlji. Gotovo bi se moglo prihvatiti i kao pravilo: značaj koji se pridaje određenim pitanjima u drugim zemljama, u određenim uslovima, može biti dobar razlog da se ta pitanja razmatraju i u svom sopstvenom društvu; isto tako, činjenica što se određeno pitanje raspravlja u drugim zemljama, u onim slučajevima kada se ono otvorilo i u sopstvenoj zemlji, samo povećava značaj tog pitanja i u toj zemlji. Ona pokazuje da problem ima univerzalnu ili širu važnost u savremenom svetu ili u svakoj iole razvijenijoj zemlji i da to može biti uslovljeno kako unutrašnjim tako i spoljnim razlozima. Stoga se čini značajnim da politička teorija i svest samoupravnog društva budu »otvorene« ne samo za ono što se dešava unutra već i spolja. Ako je i koliko je marksistička, demokratska i kritička, ova svest će lako prevladati eventualne opasnosti penetracije stranih ideologija i kompenzirati »rizik« otvorenosti. Štaviše, ova otvorenost će proširiti i produbiti njene saznajne sposobnosti bez kojih nema revolucionarne teorije niti revolucionarne prakse u razvijenijem društvu. Polazeći od toga, nama izgleda posebno interesantno: prvo, kako ovaj problem rezonira u savremenom svetu; koliko on ima smisla i kako se s njim izlazi na kraj u drugim zemljama? Drugo, je li on, i koliko, značajan u našim uslovima, za nas, ovde i sada?

Pogledajmo, ukratko, stanje u vezi s prvim pitanjem. Kad je reč o zapadnoj, uglavnom buržoaskoj demokratiji i političkoj nauci, pitanje upravljačke sposobnosti politike, odnosno, u nešto izmenjenom vidu, problem vladavinske moći sistema vlasti (governability) poslednjih godina čvrsto drži naslovnu poziciju mnogih polemika i studija. To pitanje u tim zemljama postaje toliko značajno da se čak podiže na nivo glavnog uzročnika krize politike i političkih institucija ili krize legitimnosti sistema vlasti. U mnogim socijalističkm zemljama se pozitivne vrednosti upravljačkog potencijala sistema vlasti pretpostavljaju, te i celo pitanje ne traži neku širu ili dublju problematizaciju. U našem političkom sistemu i misli ovaj problem i ovo pitanje još nisu našli odgovarajuće mesto. U novije vreme se, iako parcijalno i stidljivo, sve više nazire potreba za njegovim postavljanjem i raspravom. Čini se da bi bio zadatak nauke i subjektivnih snaga da to naziranje dovedu do nivoa jasno formirane i izražene svesti o ovom pitanju.

Ali, ako je saznanje o značaju upravljačko-razvojne sposobnosti politike izraženo ili sve izraženije, treba reći da nisu isti razlozi za postojanje ili priželjkivanje ovakvog ili onakvog upravljačkog stanja, niti se nude ista rešenja ili putevi njegovog prevazilaženja, odnosno poboljšavanja. Kakve će ko ocene, razloge i izlaze otkriti ili ponuditi, zavisi od mnogih uslova; pored ostalog, svakako i od ideološke usmerenosti jednog sistema ili njegovih vladajućih krugova, od odnosâ snaga i drugih ekonomskih i međunarodnih okolnosti. Poznavanje ovih stanja i razloga može biti od znatne pomoći sistemu socijalističke samoupravne demokratije i njene po-

Digitized by Google

litičke misli u snalaženju u ovom izuzetno zamršenom lavirintu međunarodnih i društvenih odnosa.

U sistemima buržoaske demokratije pokretanje ovog pitanja je višestruko uslovljeno. Pre svega, kriza je već zakucala na vrata ovog društvenog i političkog sistema te je potrebno tražiti kako njene uzroke i opravdanja tako i adekvatni upravljački sistem koji bi mogao da izađe na kraj s njom ili da znatnije pomogne njenom rešavanju. Nedovoljno sposobna i neautoritativna vlada se ne može suočiti s novim izazovom što ga stvara savremena međunarodna situacija. Ona je i slaba garantija za suzbijanje građanskih nereda od kojih se u zapadnim zemljama dvaput više strahuje nego od eventualnog trećeg svetskog rata, bar tako tvrde neki autori.[1] Drugo, to postaje razumljivo ako se ima na umu široko rasprostranjeno uverenje da moderno zapadno društvo ne može funkcionisati bez autoritativne vlade, više nego bez novca kao sredstva razmene.[2] Rose to dobro izražava kad ističe da se u zapadnom društvu ne postavlja pitanje »da li će se nama vladati, već kako«[3]. Demokratija se ne sastoji u prevazilaženju, odnosno potiskivanju sistema vlasti i vlade, već u njihovoj kontroli od strane naroda.

U vrlo angažovanoj analizi ovog pitanja jedan deo zapadne, naročito građanske političke misli i elite dolazi do zaključka da je upravljačka sposobnost zapadnih sistema vlasti i vlada na nepodnošljivo niskom nivou i da to zabrinjava i da predstavlja jedan od glavnih izvora kriza. Stoga je, po njihovom mišljenju, neophodno nešto preduzeti u cilju podizanja te sposobnosti na razinu koju zahtevaju savremene međunarodne okolnosti i unutrašnji uslovi. Pošto se situacija smatra kritičnom, ta grupa naučnih i javnih poslenika je pohitala da potraži uzroke takvim pojavama kako bi ponudila ili opravdala određena rešenja. Uzroci se traže i u ekonomskoj i u političkoj sferi, ali se rešenja pretežno vide u ovoj drugoj.

Kao glavni razlozi upravljačke nesposobnosti sistema vlasti, odnosno vlade, ističu se sledeći momenti. Prvo, promenjeni ekonomski uslovi koji naročito u određenim istorijskim situacijama predstavljaju izazov za demokratiju. Demokratija deluje sve dok kontekst za veća očekivanja, ugrađen u njene strukture, obećava određeni uspeh.[4] Čim ekonomski rast, koji je povoljan uslov upravljačke efikasnosti i autoriteta vlade, ako se izražava i u njenoj sposobnosti da zadovolji ili odgovori očekivanjima, postaje teži, demokratske vlade zapadaju u neprilike. Drugo, opterećenost vlade mnogim poslovima koji su se nametnuli kao posledica ekspan-

---

[1] W. F. Scharph, *Public Organization and the Waning of the Welfare State: Research Perspective*, »European Journal of Political Research«, br. 5/1977.

[2] R. Rose, *Ungovernability: Is there Fire Behind the Smoke?* u: »Political Studies«, br. 3/1979.

[3] Isto.

[4] I. M. Crozier, P. S. Huntington, *The Crisis of Democracy*, New York, 1975.

Digitized by Google

zije države u sferi socijalne i ekonomske politike.[5] Treće, u bliskoj vezi s prethodnim, porast i gomilanje vladinih organizacija koje sve više postavljaju kontradiktorne zadatke i ciljeve, te, prema tome, gube efikasnost usled nepostojanja koordinacije.[6] Četvrto, korporativna osnova vlade koja je uočljiva i u samom procesu odlučivanja i izražava se u stalnim nagodbama vlade sa određenim grupama. U ovakvim uslovima jakih pritisaka različitih grupa, uz mekano državno i vladino tkivo, teško može biti jedinstvene nacionalne politike. Peto, nesrazmeran odnos participacije i racionalnosti. Aktivna, pozitivna i stalna participacija je, kako ističe Darendorf, suprotna efikasnoj i racionalnoj vladi. Za demokratski i efikasan sistem vlasti dovoljna je samo mogućnost participacije, i to više u vidu izražavanja nesaglasnosti.[7]

Sve u svemu, u ovoj obuhvatnosti, zamašnosti i »izdašnosti« države, s jedne, i njenoj responsivnosti, pa i demokratičnosti, s druge strane, treba tražiti dobar deo uzroka političke krize. Zbog toga Huntington već duže vremena ocenjuje savremenu postindustrijsku politiku kao »neprijatnu« ili kao »tamniju stranu« postindustrijskog društva.[8]

Možda niko nije bolje od Šarfa izrazio značaj ovog pitanja ili zabrinutost za njegov ishod kad je istakao da su delikatnost situacije i dalekosežnost socijalnih promena toliko velike da se mogu uporediti s prelazom od *laisser faire* kapitalizma prema »državi blagostanja« pre pola veka.[9] Kao izlaz iz ovakvog »neprijatnog« ili »kriznog« stanja, izazvanog preopterećenom i »dobročiniteljskom« državom ili »državom blagostanja«, nudi se nova koncepcija efikasnije i racionalnije države sa manje socijalnih i ekonomskih davanja i znatno ograničenijom participacijom. Huntington se čak ne libi da otvoreno istakne potrebu uvođenja nekih autoritarnih komponenti sistema ako se želi preživeti.[10]

Ako se brižljivo analiziraju razlozi aktuelnosti i uopšte smisao pokretanja pitanja upravljačke sposobnosti sistema vladavine, koje je do nas »dopremljeno« najčešće u vidu problema legitimnosti vlade, uvideće se da ovaj problem nije ni uzrok ni izraz krize demokratskih političkih institucija, već izraz krize određenih bazičnih odnosa građanskog društva, koja postaje sve vidljivija i teža u zaoštrenim međunarodnim uslovima kad nerazvijene zemlje traže preraspodelu dobara i suvereno raspolaganje svojim ekonomskim bogatstvima. Buđenje i emancipacija nerazvijenih zemalja će, verovatno, sve više sužavati ekonomske okvire i mogućnosti visokoraz-

[5] P. S. Huntington, *Postindustrial Politics: How Benign Will it be,* »Comparative Politics«, br. 6/1974.

[6] R. Rose, *Ungovernability*..., cit. izd. Vidi: A. King. *Why is Britain Becoming Harder to Govern?*, London, 1976.

[7] R. Dahrendorf, *Effectiveness and Legitimacy: On the »Governability« of Democracy,* »The Political Quarterly«, br. 4/1980.

[8] P. S. Huntington, *Postindustrial*..., cit. izd.

[9] W. F. Scharph, *Public Organization and the Waning of the Welfare State,* cit. izd.

[10] S. M. Crozier, P. S. Huntington, *The Crisis of Democracy,* cit. izd.

Digitized by Google

vijenih zapadnih zemalja da istovremeno zadovoljavaju visoko razvijenu žeđ za zamašnim profitom vladajućih krugova i, komparativno i relativno gledano, izvesno poboljšanje materijalnog položaja radničke klase. Sasvim je izvesno da će vladajuća klasa razvijenih zemalja nastojati da teret preraspodele i krize prevali na niže slojeve. To će, svakako, dovesti i do reduciranja određenih socijalnih i ekonomskih funkcija države i davanja. I sve se to, velikim delom, čini pod vidom zaštite društva od opasnosti stvaranja jake državne vlasti.

Ta neoliberalistička kritika i »prevazilaženje« »države blagostanja« je, pored ostalog, i racionalizacija nastojanja vladajuće klase da zaštiti svoj ekonomski interes, koliko je to moguće, u novim uslovima i reduciranjem državnih izdataka za određene socijalne svrhe. U tom kontekstu, zajedno sa smanjenjem državnih funkcija traži se i ograničavanje državnog aparata. Tom konceptu ništa ne smeta što istovremeno jačaju neke represivne funkcije države i vojni izdaci. Ako se, dakle, uzroci krize političkih institucija traže u ekonomskoj i političkoj sferi, izlaz iz krize se nalazi u političkom području i u novom profiliranju određenih političkih institucija.

Što se tiče socijalističkih zemalja sa jakom jednopartijskom državom, upravljačka sposobnost i efikasnost sistema vlasti se, kako je već rečeno, pretpostavlja. Ovde se pod upravljačkim mehanizmom razume prvenstveno centralni državno-partijski aparat. Pošto je taj aparat osnovni pokretač, poluga i regulator sveobuhvatnog administrativno-centralističko-planskog razvoja, napori su usmereni ka tehnološkom usavršavanju upravljačkog mehanizma. Treba, doduše, reći da ovde koncept upravljanja ne negira svaku policentričnost društvenog sistema. Ali na nivou višega reda ili najviše instance »koordinaciju ostvaruju Centralni komitet KP SSSR-a, Savet ministara SSSR-a i takođe Gosplan SSSR-a«[11]. Upravljanje se shvata, pre svega, kao proces realizacije državne vlasti ili kao svesno uticanje prvenstveno partijsko-državne vlasti na razvoj društva.[12] U stvari, ovde se jedinstvo državne vlasti i upravljanja javlja kao organsko.

---

[11] Kao primer ovakve partijsko-državne koordinacije i reglementacije i onih od politike najudaljenijih sfera društva, kakva je, recimo, sport, vidi odluku Saveta ministara od 11. avgusta 1966, »Pitanje razvitka fizičke kulture i sporta«, kojom se ustanovljavaju za određena ministarstva i odeljenja obaveze izgradnje, proizvodnje i prodaje sportske opreme i uređaja, pripremanja trenersko-predavačkih kadrova, objedinjavanja sredstava... »posredstvom odgovarajućih uredaba, a takođe operativnog upravljanja Saveta ministara SSSR-a, koordiniranja delatnosti različitih organa u sistemu«. Vidi: V. A. Obolonskij, D. V. Rudaševskij, *Metodologija sistematičeskogo issledovanija problema gosudarstvennogo upravlenija*, Moskva, 1978, str. 82, 83.

[12] A. J. Tihomirov, *Mehanizm upravlenija v razvitom socialističeskom obščestve*, Moskva, 1978, str. 6. — Po Petrovu, socijalno upravljanje znači ostvarivanje organizovane delatnosti sovjetskih državnih i društvenih organa pod rukovodstvom Komunističke partije, zasnovane

Digitized by Google

Može se reći da je upravljačka sposobnost političkih institucija u takvoj koncepciji više vezana za efikasnost i racionalnost nego za legitimnost, odnosno demokratičnost. Demokratičnost se ovde najvećim delom svodi na prihvatljivost opštih ciljeva i povremeno izražavanje podrške. Takav politički model i misao ne postavljaju kao prioritetan zadatak traženje i uspostavljanje ravnoteže između efikasnosti, racionalnosti i demokratičnosti sistema. Ograničenost takvog projektovanog i favorizovanog sistema i upravljačke sposobnosti već je pokazalo iskustvo mnogih socijalističkih zemalja, naročito u određenim periodima. Danas, možda, na neke ograničenosti modela krute jednopartijske države u uslovima razvijenije ekonomske i socijalne strukture, koja traži šire okvire upravljanja i demokratskiju organizaciju društva, ukazuje i primer Poljske. Ma koliko idealno bile projektovane sa »tehnološke« strane i, uzete same za sebe, izgledale efikasne i racionalne, upravljačke institucije pokazuju, pre ili kasnije, svoje manjkavosti ako ne vode računa o drugim faktorima i zahtevima društva. Štaviše, nije isključeno da se određene, na prvi pogled hipernacionalne, državne institucije pokazuju u praksi, naročito u nekim područjima, neracionalnima. U novije vreme oseća se težnja za nešto većom sinhronizacijom racionalnosti i demokratičnosti.[13]

Iskustvo socijalističkih država je, isto tako, pokazalo sav značaj i — reklo bi se — nužnost odgovarajuće upravljačke moći i sposobnosti političkih institucija, naročito u onim delikatnim socijalnim situacijama i slučajevima kad postoji opasnost podrivanja ili rušenja njihovog autoriteta, bilo zbog unutrašnjih sukoba ili iz nekih drugih razloga. Nedostajanje upravljačke sposobnosti sistema i njegovih političkih institucija ili njihova znatno narušena efikasnost, u određenim društvenim uslovima, ne može biti kompenzirana samo difuznom antiinstitucionalističkom participacijom ili »slobodnom« akcijom masa. Primer Kine, naročito slučaj kulturne revolucije, to jasno pokazuje.

Kada je reč o političkom sistemu Jugoslavije, više razloga upućuje na aktuelnost pitanja njegove upravljačko-razvojne sposobnosti. Prvo, orijentacija i rešenost na brže i stvarne procese samoupravne transformacije, kao konkretnog načina odumiranja države, pretpostavljaju policentričan ili pluralistički sistem upravljanja koji će funkcionisati u interakciji pojedinih podsistema i njihovih upravljačkih mehanizama, u okviru radničko-klasne socijalističke projekcije razvoja. Kako u ovom policentričnom sistemu obezbediti odgovarajuću integralnost i optimalni smer inte-

---

na objektivnim zakonitostima i usmerene ka izgradnji komunizma. G. J. Petrov, *Osnovy sovetskogo social'nogo upravlenija*, Lenjingrad, 1974, str. 42.

[13] Vidi: A. J. Tihomirov, *Mehanizm...*, cit. izd. — »Mi ne možemo razmatrati teoriju socijalnog upravljanja i teoriju demokratije odvojeno jedno od drugoga.« Vidi: B. A. Strašun, *Socializm i demokratija*, Moskva, 1976.

Digitized by Google

gralnog razvoja — postaje izuzetno značajno pitanje. To se pojačava i činjenicom što neka vrsta kooperativnog federalizma postaje sve više *modus vivendi*, ne samo međurepubličko-pokrajinskih odnosa već i međusobnog komuniciranja nižih, a neretko i najnižih nivoa organizovanja. Postoji snažna tendencija da se većinski princip odlučivanja zamenjuje konsenzualnim odlučivanjem, ne samo na najvišim nivoima odlučivanja već i u bazi. Sve je više zahteva da se i u osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuje uz punu saglasnost svih »delova« rada. To je deo zahuktalog formalnog nastojanja i zalaganja da se mehanizam odlučivanja dovede do svoje perfekcije u proceduralnom i normativnom smislu.

Drugo, težnja da se uz takvu pluralizaciju sistema omogući i obezbedi puno učešće najširih masa u procesu odlučivanja i upravljanja društvenim poslovima. To implicira dva momenta. Prvo, obezbeđivanje postojanja interesa i uticaja bazičnih organizacija života i rada u svim višim centrima odlučivanja, neposredno ili putem delegatskog sistema. Drugo, to zahteva da centri odlučivanja budu skupštinsko-delegatske strukture, a ne izvršna partijska ili državna tela. U takvom sistemu skupštinsko-delegatsko i određeno vanskupštinsko političko dogovaranje, koje se ne svodi na dogovore izvršnih tela, predstavlja krvotok i okosnicu sistema upravljanja i odlučivanja. Da li su ispunjene sve nužne pretpostavke za takvo odlučivanje i kakav je odnos skupštinskog i vanskupštinskog odlučivanja — to je pitanje koje zavređuje posebnu pažnju.

Treće, potreba da sistem bude »propusan« ili stimulativan za naučno-tehnološki razvoj i da koristi dostignuća naučno-tehnološke revolucije kao faktore bržih i progresivnih društvenih preobražaja.

Četvrto, međunarodne okolnosti i krizni momenti u opštoj međunarodnoj situaciji nameću to pitanje kao izuzetno značajno. Kako će se Jugoslavija, kao celina, kretati u tom lavirintu međunarodnih odnosa, posebno ekonomskih odnosa, kakve su njene mogućnosti i potencijali? Kako hvatati korak, u relativno ograničenim ekonomskim uslovima, sa savremenim tehnološkim dostignućima i »nameštati« se u toj opštoj igri i borbi — pitanja su koja traže egzaktniji i integralniji uvid u širu svetsku i unutrašnju situaciju. Taj uvid i usmeravanje je teško postići bez odgovarajuće analitičke i upravljačke sposobnosti društveno-političkog sistema i njegovih političko-upravljačkih poluga.

Sve u svemu, tu se, kao jedno od osnovnih teorijskih i praktičnih pitanja, postavlja sledeće: kako uspostaviti i održavati odgovarajuću i optimalnu ravnotežu ili odnos između demokratičnosti, koja se vrlo često shvata i postavlja kao procedura usaglašavanja interesa i zahteva različitih subjekata, uz njihovu punu saglasnost, i racionalnog, odnosno efikasnog socijalističkog usmeravanja društva i rešavanja akutnih društvenih protivrečnosti.

Digitized by Google

2. Političko-upravljačke mogućnosti i sposobnosti samoupravne demokratije, posebno skupštinsko-delegatskog sistema

Ako ideja i praksa socijalističke samoupravne demokratije predstavlja policentrični sistem upravljanja ili postojanja, pored državnog, i drugih upravljačkih podsistema, onda će njena upravljačka sposobnost zavisiti ne samo od sposobnosti tih podsistema već i od sposobnosti njihovog koordiniranja i interakcije. Sasvim je sigurno da jedan od tih ne samo podsistema već i koordinacionih mehanizama jeste i delegatsko-skupštinski sistem. Stoga je od posebnog značaja pratiti upravo njegovu upravljačku sposobnost. To se danas posebno aktuelizuje s obzirom na dosta rašireno shvatanje i težnju da se skupštinsko-delegatska struktura postavi i funkcioniše kao okvir reintegracije, kako šire usmeravajuće-upravljačke tako i one vodilačko ili operativno-upravljačke funkcije. Taj za sada, čini se, radikalni i maksimalistički zahtev najčešće je inspirisan ne samo humanim zahtevima za daljom demokratizacijom već i osećanjem da izvršna vlast preti preteranom koncentracijom i monopolizacijom vlasti u svojim rukama.

Što se tiče našeg globalnog političkog sistema, nama izgleda da, i pored vidnih postignutih rezultata i relativno brzog razvoja i demokratizacije ukupnog društva, njegova upravljačka sposobnost u novije vreme nije dovoljna. Katkad izgleda da bi se moglo reći da je blizu kritične tačke. To, svakako, ne mora da znači smanjenje upravljačke sposobnosti sistema u odnosu na prethodne periode, već više nedovoljnu pripremljenost sistema da se suoči sa novim izazovima koji dolaze iz već promenjenih i stalno menjajućih se potreba i stanja, kako u međunarodnoj tako i u unutrašnjoj sredini. Nedovoljno balansiran razvoj pojedinih elemenata ili aspekata sistema, nedovoljna adaptibilnost novim kretanjima i obrtima postaju sve vidniji. Ne može a da se ne uoči i istakne činjenica nedostajanja prave projekcije naših zajedničkih interesa i mogućnosti, sa svim svojim negativnim implikacijama i posedicama.[14] Nije uspostavljen u praksi ni adekvatan odnos između politike i ekonomije. Tu, čak, postoji i jedan paradoks, bar na prvi pogled. Dok je, na jednoj strani, enormna interferencija politike u ekonomiju, dotle je, na drugoj strani, delimično stihijno stanje u ekonomiji. Udruženi rad nije još stvorio odgovarajuće integracione mehanizme, a preuzimanje integracionih funkcija od strane politike ne daje očekivane rezultate.[15]

Uz to, čini se da bi se mogla postaviti i druga teza ili bar hipoteza: ni upravljačka sposobnost skupštinsko-delegatskog sistema, kao okosnice političkog sistema i procesa odlučivanja, nije iznad upravljačke sposobnosti ukupnog sistema. Možda bi se mog-

[14] M. Bulc, NIN, 2. novembar 1980.

[15] D. Čalić, *Međuzavisnost društveno-ekonomskog i političkog sistema SFRJ*, »Naše teme«, br. 6/1980.

Digitized by Google

lo ustvrditi da upravljačka sposobnost političkog sistema nije na očekivanom nivou dobrim delom zbog nedovoljno adekvatne upravljačke sposobnosti skupštinsko-delegatskog sistema.

Mnoge analize postojeće prakse skupštinsko-delegatskog sistema upozoravaju na to da on nije u očekivanoj i projektovanoj meri mesto rešavanja skupštinskih pitanja ili centar upravljanja.[16] Štaviše, neka istraživanja nas upozoravaju da je samoupravni delegatski sistem u sukobu sa radno-tehnološkim sistemom i da udruženi rad ne rešava svoje probleme kroz delegatske strukture.[17] To, svakako, podrazumeva da je velik deo moći ili finalnog odlučivanja smešten u druga formalna ili neformalna »vandelegatska tela«. Uzroci takve pojave najčešće se traže u subjektivnoj ili institucionalno-normativnoj sferi. Tako se velik deo razloga vidi u nedovoljnoj osposobljenosti i opremljenosti delegacija i delegata za obavljanje delegatskih funkcija, u neadekvatnoj povezanosti delegata, delegacija i delegatske baze, u eksproprijaciji delegatskih prerogativa od strane izvršne vlasti, u raznim tehnobirokratskim i antisamoupravnim otporima ili u nedovoljnom sudelovanju i aktivnosti delegacija društveno-političkih organizacija u skupštinsko-delegatskom odlučivanju. U tom kontekstu se i upućuju najoštrije kritike izvršno-upravnoj vlasti.

Shodno tome, predlažu se i mere za još veće osposobljavanje i opremanje delegata i delegacija za delegatske funkcije i uopšte za poboljšanje skupštinsko-delegatske tehnologije. Jedan deo predloga, kako je već rečeno, pledira za reintegraciju usmeravajuće-upravljačke i operativno-upravljačke funkcije u delegatskoj strukturi. Izvršno-upravne organe treba jednostavno lišiti bilo kakvih upravljačkih prerogativa i uticaja. Da bi se sve to postiglo, predlaže se odlučnije okretanje društveno-političkih organizacija delegatskom sistemu i veće aktiviranje njihovih delegacija u skupštinama.

Svi ti uzroci nedovoljno adekvatnog funkcionisanja političkog i skupštinsko-delegatskog sistema u nekim aspektima izgledaju tačni, ali i nedovoljni za potpunije objašnjenje ovog fenomena. Nama se čini da deo razloga treba tražiti i u nešto širim socijalnim uslovima koji se tako brzo ne mogu menjati. Stoga se za nas kao značajno postavlja ne samo pitanje zašto skupštinsko-delegatski sistem nije u očekivanoj meri osnovni »centar« odlučivanja, već i pitanje: može li skupštinsko-delegatski mehanizam biti zaokružen i u svom nediferenciranom izrazu, asimilirajući u sebe izvršno-upravnu funkciju, samodovoljan okvir upravljanja i rešavanja najvažnijih problema i protivrečnosti našeg društva. Praktično funkcionisanje ovog sistema i objektivniji uvid u opšte

[16] M. Mujačić, *O dogovaranju republika i pokrajina*, »Ideje«, br. 2/1979. — »Postepeno celokupna zakonodavna aktivnost prebačena je na stručna tela izvršnih organa, dok je uloga skupština uglavnom svedena na odobravanje.«

[17] J. Šiber, *Ostvarivanje delegatskog sistema — Samoupravljanje put oslobođenja rada*, Ljubljana, januar 1980.

Digitized by Google

društvene uslove upućuju na potrebu nešto realnijeg shvatanja i postavljanja ovog sistema. To je potrebno ne zbog njegovog potiskivanja, već upravo zbog njegovog funkcionisanja kao realne poluge i mesta demokratskog odlučivanja. Nerealno koncipiranje i postavljanje političkih institucija, ma kako bilo atraktivno i sa apstraktnije tačke gledanja izgledalo progresivno, može, u određenim uslovima, voditi manipulaciji ili stihijnom stanju. Stoga je nužna određena mera realizma u dimenzioniranju političkog i posebno skupštinsko-delegatskog sistema.

Mogućnosti i sposobnost skupštinsko-delegatskog sistema moguće je shvatiti, kako je već rečeno, samo u kontekstu širih socijalnih, ekonomskih, kulturnih i političkih pretpostavki. Mi se ovog puta, naravno, lišavamo pretenzija da dublje analiziramo ovaj kontekst i mnoge razloge ovih pojava ili tendencija. Stoga ćemo izneti samo neke moguće razloge nedovoljne upravljačke sposobnosti političkog, posebno skupštinsko-delegatskog sistema u nekim sferama njihovog delovanja.

3. Neki uzroci nedovoljne upravljačke sposobnosti političkog i skupštinsko-delegatskog sistema

Pre svega, čini se da treba istaći one razloge i ograničenja koji su vezani za postojeću društvenu i klasnu strukturu. Moglo bi se, svakako, reći da upravljačka sposobnost političkog sistema, pa i skupštinsko-delegatskog mehanizma, ako se želi da oni budu prvenstveno radničko-klasni, ne može ići mnogo ispred upravljačke sposobnosti radničke klase i radnih ljudi. A ta sposobnost klase danas nije takva da joj omogućava da bez ikakvog posredovanja i političkih, odnosno stručnih i naučnih, oslonaca upravlja društvenim poslovima. Mora se voditi računa i o svim ograničenjima koja proizlaze i iz protivrečnosti samog bića radničke klase. Naime, prvi put u istoriji nastaje situacija u kojoj klasa koja proizvodi uporedo s tim ulazi u upravljačku poziciju, u inače ograničenim ekonomskim i opštim društvenim uslovima, i u kojoj, pored radničke klase, postoji niz drugih slojeva ili grupa koji su prema svojoj radnoj poziciji, vremenskim i drugim mogućnostima objektivno bliži upravljačkoj funkciji. Ta protivrečnost dolazi još više do izražaja ukoliko se želi da radnička klasa ili proizvođači vrše upravljačke funkcije na što neposredniji način. Sve se to još više »zaoštrava« ako postoji namera i rešenost sistema da delegati obavljaju svoje delegatske i upravljačke dužnosti, tako reći, sa svojih radnih mesta ili, pak, budu promenljivi. Nevođenje računa o toj činjenici preti opasnošću od konstrukcionizma koji ne doprinosi realnom razvoju delegatskog i političkog sistema.

Drugo, nedovoljno jasno ili ne sasvim adekvatno dimenzioniranje politike i političkog sistema vodi i nedovoljno jasnoj institucionalno-političkoj implementaciji sistema. Naime, stiče se uti-

Digitized by Google

sak da je katkad prenaglašeno shvatanje politike i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kao idealne demokratske procedure, koja traži i pretpostavlja punu saglasnost svih učesnika u procesu odlučivanja i istovremeno delimično zanemarena funkcija politike kao globalnog usmeravanja i rešavanja akutnih društvenih protivrečnosti. Taj više proceduralni koncept samoupravne demokratije usmerava velik deo društvene i političke energije na traženje puteva i oblika izražavanja interesa i zahteva ili njihovog usaglašavanja. Osnovna preokupacija postaje postizanje saglasnosti ili podrške, a ne projektovanje optimalne alternative ili pravaca društvenog razvoja koji traže kristalisanje, odnosno rangiranje određenih vrednosti i prioriteta. Politika neretko protiče u znaku *argumentuma ad ignorantium*. Pošto ne znamo ili ne možemo da znamo ili postavimo ono što je najbolje, najbolji je kompromis ili pregovaranje. Prepuštanje političkog procesa samo slobodnom izražavanju i sučeljavanju parcijalnih interesa, bez istovremenih napora da se izgradi i ona selekciona funkcija sistema i obaveza određenih upravljačkih institucija da doprinose građenju ove funkcije, sužava prostor za mogućnost kristalisanja opštih ili zajedničkih interesa i borbe za njihovo ostvarenje.

Stoga nije slučajno što se odluke donose neretko u vidu uopštenih zaključaka koji teško mogu biti osnova efikasne akcije ili u vidu »vatrogasno-požarnih« interventnih mera. Bez mogućnosti kristalizacije opšteg interesa i prioriteta nema politike kao kreativne aktivnosti. Politika u takvim uslovima postaje nagodba među subjektima za koje optimalno i najbolje znači ono što je moje, ovde i sada. Tako sistem, pored proceduralističkog, dobija i naglašeni distributivni karakter. Svaki subjekt budno prati da sistem verno izrazi njegov interes i zahtev i da u raspodeli ne bude zaobiđen. Stoga se i najveći deo snaga koncentriše na obezbeđivanje upravo toga. Ako su i osnovne političko-upravljačke institucije samo refleks ovakvog stanja ili poluga njegovog obezbeđenja i razvoja, onda se može opravdano postaviti pitanje njihove upravljačke sposobnosti.

Postavljanje i funkcionisanje politike kao pretežno artikulirajućeg i distributivnog mehanizma dovodi delimično i do množenja institucija koje se stavljaju u odbranu ili služe kao garancija i odgovarajućeg političkog statusa tih parcijalnih interesa. Mnoštvo takvih institucija se još više povećava potrebom njihove koordinacije. Sve to, naravno, dovodi i do porasta administracije i personala koji je multipliciran i dobrim delom angažovan na neproduktivnim poslovima. Na određenom stepenu svoje razgranatosti i umnoženosti društveno-političke institucije otvaraju nova pitanja. Stvarane u nameri da rešavaju društvene probleme, te institucije tada postaju same sobom društveni problem. Umesto regulatora, postaju generator novih protivrečnosti i sukoba. Ta preterana proliferacija institucija dovodi i do njihove nepokretnosti, formalizma u radu, neoperativnosti i, stoga, do njihovog delimičnog obezvređivanja.

Digitized by Google

Sve to skupa povećava uglavnom političku, dobrim delom neproduktivnu potrošnju daleko iznad granica solventnosti ekonomskog sistema. Tako sistem, uz hipertrofirani proceduralizam i distributivizam, postaje i prenaglašeno potrošački. Tome treba dodati da, i pored sve svoje brojnosti i obima, institucije nisu u dovoljnoj meri stvarna mesta odlučivanja ili dogovaranja. Usled mnogih razloga, od kojih su neki već pomenuti, postoje i deluju mnogi punktovi personalizovane ili nedovoljno formalizovane moći.

Takav karakter politike sa nedovoljno favorizovanim selektivnim i kreativnim funkcijama (pa i još nedovoljno formalizovanom, odnosno institucionalizovanom strukturom moći), koje bi se ogledale prvenstveno u doprinosu stvaranju ili stimulisanju odgovarajućih optimalnih pravaca razvoja, odnosno okvira za maksimalno mobilisanje materijalnih i intelektualnih resursa, nije bez uticaja na psihologiju i ponašanje političkih poslenika i uopšte javnih radnika. Uviđajući »nekonjunkturnost« ili neaktuelnost angažovanja na mukotrpnom promišljanju koncepcije optimalnih pravaca razvoja ili na racionalnom i optimalnom usmeravanju društva, jedan broj tih poslenika postaje manje ili više ravnodušan prema mogućoj optimalnosti sistema i okreće se usavršavanju veštine postizanja kompromisa, odnosno podrške, sopstvenom »nameštanju« i problemima ličnog statusa. To utoliko više što postoji izražena sklonost jednog ne tako uskog kruga aktivista da svako nastojanje za integralnim i racionalnim usmeravanjem tumači kao probijanje etatističkih raspoloženja ili neki vid restauracije etatizma-unitarizma. Svemu tome doprinosi kalkulisani i pomodarski manir korišćenja lepršave demokratske fantazmagorije kao dokaza lojalnosti ili pripadnosti samoupravnoj orijentaciji i progresivnim snagama. To, u stvari, samo dovodi do gušenja racionalnosti i otkrivanja realnih problema. Apstraktni »demokratski« slogani i refreni množe se po nekom već gotovo uslovnom refleksu permanentnog deklarativnog »demokratskog« samopotvrđivanja ili dokazivanja privrženosti demokratskoj orijentaciji. To, posle izvesnog vremena, može biti i rezultat inercije, a ne samo sumnjivog proračuna. Jedan od prvih zadataka političke nauke i progresivnih snaga jeste da probiju tu neretko debelu zavesu pseudosamoupravne paučine i da aktivno doprinose stvaranju i čuvanju legitimnosti i digniteta relevantnih i vitalnih pitanja, bez kojih nema stvarnih dijaloga i optimalnih rešenja. Upravo stvarni razvoj socijalističkog samoupravljanja traži da se na vatri tog otvorenog demokratskog i stvaralačkog dijaloga o gorućim pitanjima društva »sprže« sve one profiterske pseudosamoupravne fantazmagorije i lažni dokazi odanosti i posredovanja ambicioznih a ograničenih posrednika, koji otežavaju ili onemogućavaju stvarnu komunikaciju stvaralačkih potencija društva i najužih upravljačkih centara, odnosno centara političkog odlučivanja.

Svođenje samoupravljanja na proceduru a ideologije na demokratsko zaklinjanje ili lojalnost nekom centru trenutne poli-

Digitized by Google

tičke gravitacije, odnosno nekom personalizovanom kadrovskom punktu, dovodi i do poremećaja u kadrovskoj politici. Fizičko prisustvo, uz verbalni aktivizam i veštinu približavanja nekoj značajnijoj političkoj osovini ili stalno potvrđivanje lojalnosti određenom vrhu, postaje dobra preporuka za napredovanje ili održavanje na odgovarajućem političkom horizontu.

Kad se ističu negativne implikacije tendencija ili pojava svođenja demokratije na kompromis, time se ne želi tvrditi da su te dve »kategorije« inkompatibilne. Štaviše, poznato je da demokratija podrazumeva kompromis kao jedan od svojih značajnih elemenata. Tamo gde nema uslova za određeni stepen kompromisa i sporazumevanja u nizu pitanja nema uslova ni za demokratiju. Ono što smo želeli da naglasimo jeste samo neprihvatljivost izjednačavanja demokratije i kompromisa. Kompromis je tek jedan element ili aspekt demokratije. Demokratija, posebno socijalistička samoupravna demokratija, jeste nešto šire i dublje od golog kompromisa i tehnike usaglašavanja.

Naš je utisak da tom katkad prenaglašenom funkcionisanju politike kao kompromisa ili tehnike usaglašavanja, bez dovoljno napora i odlučnosti da se istovremeno projektuje ili izluči optimalni pravac integralnog razvoja, doprinosi i nedovoljno realno plediranje i očekivanje da skupštinsko-delegatska struktura koncentriše ne samo političko-usmeravajuće već i one operativno-upravljačke funkcije. Takva orijentacija i nastojanje sužavaju prostor za konstituisanje one za svaki demokratski sistem poželjne i nužne relativno samostalne i odgovorne pozicije izvršno-upravne funkcije i stručne službe.

Stoga nam izgleda da se kao sledeći razlog nedovoljne upravljačke sposobnosti političkog sistema i skupštinsko-delegatske strukture može uzeti ne sasvim adekvatno dimenzioniranje izvršno-upravne funkcije. Izvršno-upravna i stručna dimenzija, odnosno funkcije, delimično se gube u apstraktnom zahtevu da delegacije dobiju integralnu upravljačku vlast, a što onda rezultira u nedovoljnoj samostalnosti i nesigurnosti nosilaca ovih funkcija. Protivrečan položaj i ponašanje izvršno-upravne vlasti izražava se danas u njenoj zaista velikoj neformalnoj moći, ali i u njenom nedovoljno priznatom statusu i — kako je već rečeno — nesigurnosti. To svakako ima negativne implikacije. Ta sistemska fražilnost ili anomičnost izvršno-upravnog i stručnog kompleksa, odnosno elemenata politike, pa i delegatskog sistema, u širem smislu te reči, bitno otežava mogućnost koncipiranja politike kao usmeravajuće ili racionalne stvaralačke i upravljačke aktivnosti i jasno fiksiranje, bolje reći, kompetentno izvođenje pripremne i izvršne faze odlučivanja, koje same po sebi traže i pretpostavljaju odgovarajuće znanje, iskustvo i informacije. To svođenje izvršno-upravne i stručne službe na sporedna i pomoćna tela otežava njihovo stručno i profesionalno »usavršavanje« i odgovornost.

Digitized by Google

Uz to, danas posebno pada u oči da poimanje politike velikim delom kao kompromisa i nedovoljno definisan, nesamostalan i neadekvatan status izvršno-upravnih i stručnih službi i organa dovodi i do njihove preterane »politizacije«, sa nizom negativnih posledica. Velik deo svoje energije nosioci ovih funkcija troše ne za svoje profesionalno usavršavanje i građenje odgovarajućih predloga za određena rešenja ili koncepciju razvoja, već za obezbeđivanje svoje stabilnosti ili podrške, odnosno za pogađanje ili elaboriranje volje trenutno moćnijih ili moćnih pojedinaca, odnosno političkih subjekata. Takva hiperpolitizirana i dobrim delom statusno orijentisana izvršno-upravna i stručna struktura ne služi kao dovoljno pouzdan oslonac ni skupštinsko-delegatskom mehanizmu, od kojeg se očekuje da donosi optimalne, racionalne i odgovorne odluke. Tako se sistem izlaže opasnosti da u oba slučaja, i kad se odlučuje kroz delegatski sistem i kad se odlučuje iza ili izvan njega, u užim neformalnim ili izvršno-upravnim centrima, odluke ne izražavaju optimalne alternative. Njima nedostaje ne samo demokratičnost nego i racionalnost. Izvršno-upravni organi i stručne službe sve više teže za tim da se ponašaju kao političko balansirajuće telo. S jedne strane, oni se pretvaraju u okvir registrovanja zahteva koji dolaze bilo odozgo ili odozdo, a, s druge, oni prebacuju sporna pitanja, bez svojih predloga optimalne alternative, na druge instance odlučivanja. U oba slučaja oni se oslobađaju odgovornosti za racionalizaciju određenih odluka, jer su odluke tobož donete voljom bazičnih nivoa i utvrđene u skupštinsko-delegatskoj strukturi. Tako nam izgleda, kad je reč o izvršno-upravnoj strukturi i stručnoj službi, da nije reč samo o koncentraciji moći u njihovim rukama već i o izvesnoj njihovoj nedovoljno izgrađenoj stručnosti i delimično neodgovornosti koje proističu iz širih sistemskih uslova. Uopšte je pitanje da li je i koliko moguće imati kompetentnu izvršno-upravnu strukturu sa stručnim službama u takvim uslovima.

Stoga nam izgleda racionalnije usmeriti misao i napore na konstituisanje jedne diversifikovane upravljačke strukture sa, koliko je to moguće, jasnom podelom nadležnosti i odgovornosti između skupštinsko-delegatskog tela i njegovih izvršno-upravnih organa. Čini se da je više u duhu samoupravne demokratije uspostavljanje odgovarajućih odnosa između ovih funkcija i njihovih nosilaca, uz obezbeđivanje suprematije skupštinsko-delegatske strukture i bazičnih organizacija života i rada, nego isparavanje izvršnih funkcija i tela u jednoj dosta maglovitoj reintegraciji svih upravljačkih funkcija u delegatskoj strukturi. Iluzorno je očekivati da se funkcije izvršno-upravnih organa bez ostatka asimiliraju skupštinsko-delegatskim mehanizmom. Štaviše, nerealno je očekivati da se ovi organi mogu u punijoj meri kontrolisati samo od skupština. Pored skupštinskog mehanizma, potreban je i niz

Digitized by Google

drugih instrumenata i načina kontrole, počev od njene unutrašnje organizacije, pa preko sudske kontrole i prava građana, sve do neke vrste kontrabalansirajućih aktivnosti društveno-političkih organizacija, posebno Saveza komunista.

Jasnija identifikacija izvršno-upravne funkcije omogućava i lakšu kontrolu rada njenih nosilaca i smanjuje mogućnost dvojnog odlučivanja. Meni izgleda da Ustav SFRJ i naš samoupravni sistem daju prilično velike garantije za to da se izvršni organi i uopšte operativno-upravljačka funkcija stave pod puniju demokratsku kontrolu.

Samo se po sebi razume da je relativno jasno dimenzioniranu i samostalnu, sposobnu i odgovornu izvršno-upravnu i stručnu službu, odnosno funkciju, nemoguće postaviti bez odgovarajućeg, u određenom smislu, jedinstvenog objektivnog informacionog sistema. Stiče se utisak da danas takvog sistema nema. Očekivanja ili shvatanja da mehanizam slobodnog izražavanja interesa putem samoupravnog okupljanja i dogovaranja može biti istovremeno i optimalan informacioni sistem nerealna su i lišavaju ukupni sistem elemenata racionalnosti. Puniju upravljačko-razvojnu sposobnost političkih institucija, bilo skupštinsko-delegatskog mehanizma ili izvršno-upravne strukture ili, pak, šireg demokratsko-upravljačkog procesa, teško je zamisliti bez takvog sistema. Pri tom, svakako, treba biti svestan toga da uspostavljanje takvog sistema nije jednostavno sinhronizovati s drugim demokratskim zahtevima samoupravnog društva.

Pored toga, čini se da je jedan od uzroka nedovoljne upravljačke sposobnosti politike i skupštinsko-delegatskog sistema preterano obiman radijus dejstva politike prema drugim podsistemima društva, posebno prema ekonomiji. To važi, može se reći, za sve nivoe organizovanja. Interesantno je da brza deetatizacija i decentralizacija nisu bile istovremeno praćene smanjivanjem obima interferencije političkih subjekata ili političkih centara u društvena kretanja. Štaviše, može se reći da je tekao donekle protivrečan proces: vertikalnu deetatizaciju je pratila enormna politizacija bazičnih ili »nižih« nivoa organizovanja, što je dovelo i do narastanja značaja, pa i pozicije određenih političkih centara na tim »nižim« nivoima. To svakako otežava proces emancipacije udruženog rada od diktata politike, a time i stvaranje unutrašnjih mehanizama za regulisanje tokova reprodukcije i ekonomskih odnosa bez političkog posredovanja.

Verovatno bi izvesno rasterećenje političkih institucija jednog dela funkcija ili poslova doprinelo njihovoj većoj efikasnosti.

Treba, svakako, reći da bi se tim razlozima mogle dodati sve one realne prepreke koje otežavaju realizaciju nastojanja da široke demokratske strukture budu istovremeno i realni odlučujući

Digitized by Google

političko-upravljački »mehanizmi«. Sve to uz napomenu da upravljačko-razvojna sposobnost samoupravnog sistema nije nešto što je moguće odjednom zasvagda stvoriti ili nešto za što je potrebna samo svest o njenoj neophodnosti, već ona zahteva i trajnije angažovanje u ovom svetu sve složenijih i surovijih odnosa.

Na kraju treba još jednom napomenuti da nam nije bila namera da ulazimo u sve slojeve složene problematike upravljačke sposobnosti politike, posebno skupštinsko-delegatskog sistema, već više da ukažemo na značaj ovog pitanja i samo naznačimo neke njegove aspekte.

Digitized by Google

Jovan Mirić

Pluralitet samoupravnih interesa i (ne)mogućnost demokracije

Povijesno iskustvo i aktualna praksa socijalizma opetovano i uvjerljivo verificiraju tezu Jürgena Habermasa da ne može biti socijalizma bez radikalnog i dosljednog prisvajanja onoga što su proizveli buržoaski pokreti za emancipaciju. Svaki drugi »antiburžoaski radikalizam« završava u političkom totalitarizmu ove ili one provenijencije. Ovo *radikalno* i *dosljedno* prisvajanje ne znači, dakako, nekritičku recepciju »rezultata« ili ideologijskih privida građanskih emancipacijskih pokreta, već radikalnu kritiku društvenih uvjeta koji priječe »realizaciju« emancipacijskih potencijala.

Možda se nigdje kao na pitanju demokracije ne mogu iskušati različiti teorijski pristupi i različiti modeli političkog ustrojstva. Teorijsko-logička dosljednost (i politička praksa, dakako) nužno nas dovodi do pitanja: *može li se demokratski vladati?* Ali može se postaviti i drugo, naoko suvišno i gotovo paradoksalno pitanje: *može li se vladati nedemokratski?* Odgovor na obadva pitanja je zajednički: svako je vladanje, po samorazumijevanju, nedemokratsko. Međutim, svako vladanje nije jednako nedemokratsko. Na toj, naoko sitnoj, ali osjetljivoj razlici treba graditi obranu vrijednosti demokracije. Taj »mali pomak«, »nijansa«, kao što je dobro znano, može milijune ljudi stajati slobode, pa i glave!

Državno-partijska demokracija kao nužan politički izraz centralizacije društvene akumulacije (s obzirom na nedostajanje ma-

Digitized by Google

terijalnih pretpostavki) etablira se i proglašava najčešće najvišim dostignućem i jedinim modelom socijalizma. Shvaćanje, pak, da samo ekonomski razvijene zemlje imaju uvjete za istinski demokratski poredak, pošto omogućuju svestrani razvitak ljudske ličnosti kao pretpostavku demokracije, koliko god se činilo logičnim, toliko je i reakcionarno jer demokraciju »rezervira« za bogate i tako zagovara *status quo*.[1] Ovakvo shvaćanje demobilizira, umrtvljuje inicijative da se političkim, demokratskim sredstvima mijenja stanje društvenih »nedemokratskih uvjeta«. Ono implicira »sistemsko shvaćanje« demokracije, a zanemaruje njezinu dinamičku, mobilizirajuću, revolucionarnu komponentu — *demokraciju kao oblik pokreta.*

Demokracija je uvijek (bila) *demokracija vlasništva i vlasnika, vladavina opredmećenog nad živim radom, učinka nad činom.* Je li i kako je moguć drugačiji odnos vladanja, ili, drugim riječima: je li i kako je moguće uspostaviti samoupravnu demokraciju kao *demokratsku republiku rada?*

Antinomije jednakosti i slobode

Jesu li doista jednakost i sloboda temeljne pretpostavke demokracije? Ne isključuje li sloboda jednakost, nije li sloboda, između ostaloga, način i mogućnost iskazivanja nejednakosti? Nije li jednakost kao politička vrijednost moguća samo na prinudan način? Nije li jednakost pred zakonom samo alibi i opravdanje socijalno-ekonomske nejednakosti? Teorija liberalizma, na primjer (uprkos nekim eksplicitnim iskazima o pomirenju jednakosti i slobode pod okriljem vladavine zakona), pokazuje uzajamno isključivanje slobode i jednakosti. »U ekonomskoj sferi sloboda označava slobodu potpunog i neograničenog raspolaganja svojim umnim i fizičkim sposobnostima radi stjecanja ili uvećavanja privatnog vlasništva, dok u političkoj sferi sloboda označava slobodu (pojedinca) od despotske samovolje države. Sloboda u ekonomskoj sferi kao *sloboda za* osigurava se privatnim vlasništvom, dok se politička sloboda kao *sloboda od* osigurava zakonom. Prema tome, liberali ne vezuju slobode za jednakost nego za privatno vlasništvo.«[2]

I u liberalističkoj dosjetki da je najbolja ona država koja ne vlada (»Dobra država kao i dobra probava — ne smije se osjetiti da funkcionira«) implicirana je teza o demokraciji lišenoj svoga temeljnog socijalnog supstrata — naroda. Nije riječ o vladavini razuma kao zajedničkog nazivnika svih ljudi, o vladavini opće volje pretočene u zakon, nego o vladavini privatnog vlasništva, o predominaciji ekonomijske sfere. Politička država kao sfera »umne općenitosti« samo je alibi za ne-umnu posebnost privatnog vlasništva. Načelo modernog suvereniteta ruši transcendentni legitimitet da bi »ovjerilo« političku legitimaciju ovozemaljskih moćnika.

[1] Ovakvo shvaćanje nalazimo, na primjer, kod S. M. Lipseta u *Political Man*, Doubleday and Co., New York, 1960.

[2] Usp.: Slaven Ravlić, *Revolucija i politička moć*, Radničko sveučilište »B. Maslarić«, Osijek, 1980, str. 10.

Digitized by Google

Ovo načelo živi jedino svoj papirnati život u teoriji, doktrini i ideologiji građanske klase. Iza ideologijskog privida načelno neprotuslovnog naroda krije se pluralitet i konflikt interesa koji se usklađuju voljom, odnosno moći kapitala, koji oblikuje zajednicu po svojoj mjeri. Vladavina razuma nije ništa drugo, kako kaže Engels, nego idealizirana vladavina buržoazije. Građanska revolucija ne uspostavlja jednakost ispisanu na svojim revolucionarnim barjacima, ona ne ukida socijalne razlike, već ove razlike čini nepolitičkim razlikama premještajući ih iz javne u privatnu sferu. Sistem političke konstitucije građanskog društva ne samo da ne dokida ove posebne sfere već opstoji na ovoj razdvojenosti instrumentalizirajući *opće, javno* i *umno* u korist privatnoga, posebnoga. Kao što svaki Napoleonov vojnik nosi u svom torbaku generalsku palicu, tako i sistem građanske demokracije daje svakom pojedincu mogućnost ostvarenja *maksimalne individualne koristi* i *maksimalne individualne moći*. Ova je moć u funkciji poticanja i razvoja nejednakih ljudskih mogućnosti, a ne u funkciji potčinjavanja drugoga (Macpherson je eufemistički naziva humana moć).[3] Zanemaruje se, međutim, da su ljudske individualne nejednake mogućnosti i *društveno uvjetovane*, pa zahtjev za maksimalizacijom takve moći znači zahtjev za reproduciranjem društveno uvjetovanih razlika. Ovaj zahtjev Macpherson temelji na tezi da je čovjek »biće kreacije«, pa mu treba omogućiti da razvije svoje kreativne potencijale, svoje »ljudske atribute«. Ti su atributi različiti: od sposobnosti razumijevanja, moralnih prosudbi i akcija, estetske kontemplacije i akcije pa do emocionalne aktivnosti, ljubavi i prijateljstva.[4]

U »općoj« slobodi svodivoj i svedenoj na privatno vlasništvo (»sloboda je element sveobuhvatnog pojma vlasništva« — Locke) sve je slobodno i ništa nije slobodno; sve se načelno nudi, ali je ograničenje dvostruko: objektivno i subjektivno. Suženim privatnovlasničkim osjetilima ne možemo zahvatiti sve bogatstvo izvanjskog sadržaja, a niti razviti bogatstvo svoje ljudske autentičnosti i mogućnosti.

Je li i kako je moguća jednakost u raznolikosti? Da li je temeljni princip pravne države (jednakost pred zakonom, njegova općenitost i nedopustivost retroaktivne primjene) dostatan odgovor na ovo pitanje. Ne treba ovdje dokazivati da kriterij jednakosti ne treba tražiti u zakonu, već u onoj sferi koja proizvodi društvene nejednakosti, pa i zakon kao njihov izraz — *u sferi rada*. Jedino princip rada kao princip ustrojstva cjeline može »pomiriti« građanskom revolucijom proklamirane zahtjeve jednakosti i slo-

[3] Usp.: C. B. Macpherson, *Democratic Theory*, Oxford Univ. Press, 1973, str. 4.

[4] Princip maksimalizacije mogućnosti nudi se kao reformulacija ekstrautilitarnog principa koji je formuliran u liberalnoj teoriji devetnaestog stoljeća. Čovjek nije skup apetita koje treba zadovoljiti, već ukupnost spoznatih energija koje treba pokrenuti (Macpherson, op. cit., str. 5). Ovo je doista opozicija široko prihvaćenom stajalištu utilitarizma po kojem je čovjek biće što potrošnjom i »konzumiranjem zadovoljstava« zadovoljava sve svoje ljudske potrebe.

Digitized by Google

bode. Demokratska konstitucija zajednice može biti uspostavljena jedino respektiranjem *kriterija jednakosti* (a ne slobode po liberalno-demokratskom obrascu). Taj kriterij jednakosti kao princip ustrojstva zajednice ne može se naći u nekoj imanentnoj ljudskoj prirodi, odnosno mogao bi se tražiti u ljudskoj prirodi ako ovu izvodimo iz rada, a ne iz onostranog apsoluta, iz demijurga koji nas oblikuje na svoju sliku i priliku. Svaki drugi, vanradni kriterij jednakosti, logički i povijesno-društveno, reducira se na vlasništvo. A zakoni kao »opće i umne norme« bivaju zakoni vlasnika, logikom samog načina proizvodnje kao proizvodnje privatnog vlasništva, a ne nekom gramzivošću privatnih vlasnika. »Upravo zato što su radni odnosi životni odnosi, odnosno što je ljudska zajednica zapravo *zajednica rada*, samoodređenje čovjeka, sloboda i jednakost svih ljudi mogući su jedino ako se ovlada ovim odnosima, a zajednica rada konstituira na načelu demokracije.«[6]

Demokratska republika rada

To, naravno, ne znači redukciju demokracije na sferu rada, već, naprotiv, temeljnu pretpostavku najšire demokratske konstitucije zajednice. Temeljnu pretpostavku u dvostrukom značenju toga pojma: s jedne strane, zato što se demokracija uspostavlja iz samoga temelja proizvodnje života, *iz rada*, a, s druge, zato što ovako i jedino ovako konstituirana zajednica ravna se po zakonu (zakonitosti) rada, a ne propisuje radu svoje zakone. Ili, drugim riječima, zajednica se konstituira na temelju ustava rada. Time se postupno »ukida« politička demokracija kao privid jednakosti u onoj mjeri u kojoj se ukida zbiljska nejednakost. Konstitucija rada ne svodi se, dakle, na njegovu autonomiju, na »industrijsku«, »radničku«, »proizvođačku« demokraciju, već znači njegov *društveni*, u prijelaznoj etapi još *i politički, suverenitet*. Bez uspostavljanja suvereniteta rada princip jednakosti iza formalne opće odredbe skriva sve nejednakosti zbiljskog života. Tek kada rad postane ustavom zajednice, a to znači i njezinim općim zakonom, jednakost pred zakonom značit će i jednakost pred radom, dakle i društvenu (društvo i društveno su po radu) jednakost — *radnopravnost*.

Umjesto liberalnog »suvereniteta uma« i »vladavine zakona«, uspostavlja se suverenitet rada koji je i uman i zakonit, ali ne logikom privatnog vlasništva i voljom vlasnika, nego logikom, voljom i mjerom rada samoga. Zajednica se oblikuje činom proizvođenja, rada, stvaranja, a ne njegovim učinkom, različitim privatnovlasničkim derivacijama. Drugim riječima, društveno stvaranje postaje društvenim prisvajanjem.

Podsjetimo se: temeljno je proturječje kapitalizma *proturječje* između *društvenog karaktera proizvodnje i privatnovlasničkog karaktera prisvajanja*. Nije riječ, naravno, samo o privatnovlasničkom

[6] I. Prpić, *Industrijska demokracija Karla Korscha*, pogovor Korschovu djelu *Spisi o socijalizaciji*, »Stvarnost«, Zagreb, 1974, str. 232.

Digitized by Google

prisvajanju materijalnih produkata već i svih drugih oblika života. I *prisvajanje moći je privatnovlasničko.* Politika je u takvim uvjetima indeks, ali i osiguratelj privatnovlasničkog prisvajanja, *autoritativni garant reprodukcije cjelokupnog privatnovlasničkog pogona.*

Privatno je vlasništvo — sa svim konzekvencama za čovjekovu egzistencijalnu situaciju — temeljni kriterij polarizacije i artikulacije interesa u građanskom društvu, pa, naravno, i u njegovoj političkoj superstrukturi (fraza kako i nevlasnici propisuju zakone vlasnicima samo je zgodna retorička figura!).

Za prosuđivanje karaktera ove artikulacije interesa u prelaznom razdoblju, u socijalizmu, dok ne »odbaci svoj politički plašt«, odsudno je pitanje odnosa radničke klase prema *vlasništvu* i *vlasti. Je li i može li radnička klasa biti vlasnik i vladalac?* I *jest i nije, i može i ne može!* Socijalnom biću radničke klase neprimjeren je svaki oblik monopola, pa, naravno, i monopol vlasti i vlasništva. Neprimjeren, ne zato što bi bio u opreci s njezinim ciljevima ili sredstvima borbe za te ciljeve, već zato što je *protivan samoj socijalnoj prirodi ove klase.* Svaki je, naime, monopol — bez obzira na njegove pojavne oblike, društvene mimikrije i metamorfoze — *upravo radom stvorena i od radnika otuđena moć. Prema tome, prisvajanje i moć (ili prisvajanje moći) samih proizvođača istovremeno je ukidanje svakog monopola.*

Socijalizam je na djelu utoliko ukoliko se zbiva proces *socijalizacije, podruštvljavanja.* Kažemo proces, jer podruštvljavanje ne može biti inaugurirano i ostvareno nikakvim *aktom.* »Podržavljenje« privatnog vlasništva kao političko-pravna operacija još nije podruštvljavanje, nije čak ni početak, ni garancija podruštvljavanja, kako je to do sada pokazalo povijesno iskustvo. *Odgovori na pitanje: kako je podruštvljavanje moguće (odnosno kako je moguć socijalizam)* veoma su različiti, kako u teoriji tako i u praksi. Ipak se mogu svesti na *dva osnovna pristupa: reformistički i revolucionarni.* Po *reformističkom* (bez obzira na nijanse), privatno vlasništvo treba postupno ograničavati različitim socijalnim mjerama, sve do njegove transformacije u *javno, društveno.* Nikakvim aktom podržavljenja ova se transformacija ne može dogoditi. Zato će *E. Bernstein* i reći: *»Više je socijalizma u jednom dobrom privrednom zakonu nego u podržavljenju stotina poduzeća.« Revolucionarna je pozicija* (i opet uz široki spektar) da nema *socijalizacije* uz kompromis s privatnim vlasništvom, već nju jedino osigurava potpuno razvlašćenje i *»iskopčavanje privatnih vlasnika iz društvenog proizvodnog procesa«* (Korsch). Ovdje je svakako nezaobilazno pitanje na koje se u praksi *suvremenih socijalizama različito odgovara: tko* se »ukopčava« nakon ovoga razvlašćivanja privatnog vlasnika? Mi stojimo na stajalištu — kad kažem »mi«, *onda mislim na prevladavajući stav i opredjeljenje naše teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja* — da se privatno vlasništvo ne ukida da bi se uspostavilo *nečije* ili *neko* drugo vlasništvo, već da bi *rad* — umjesto dosadašnje moći privatnog vlasništva —

Digitized by Google

uspostavio svoju *ne-vlasničku moć*. Ili, drugim riječima, da se društveno »legalizira« ono što je u prirodi, u biti rada već sadržano: *njegova odlučujuća društvena moć*.

Ova društvena legalizacija znači da cjelokupna politička konstitucija bude u funkciji, da bude instrument u procesu podruštvljavanja, a to znači u procesu destrukcije privatnog vlasništva. To bi ujedno značilo da država »radi« na destrukciji vlastitih pretpostavki! Može li se ona tako ponašati? Nije li to neprirodno? Koje su pretpostavke takve mogućnosti? Svakako je temeljna pretpostavka da je država pod stalnom kontrolom one klase koja *proizvodi*, ali ne pod izvanjskom kontrolom, jer bi to značilo samostalnu egzistenciju države izvan proizvodnog procesa, već pod »unutrašnjom«, »organskom« kontrolom; *da se, naime, država reproducira iz sfere proizvodnje, a ne da se, kao već uspostavljena institucijska moć, »spušta« u sferu proizvodnje, dajući ovoj veću ili manju autonomiju, zavisno od odnosa snaga koje su u »igri«*. Što znači ova reprodukcija države iz sfere proizvodnje? To znači da se ona uspostavlja i obnavlja (da se obnavlja sve manje kao država) iz samoga rada — ne da bude više (ili da bude sve manje) moć vlasništva nad radom, opredmećenog nad živim radom, već da bude društveno organiziranje moći rada, a ne njegovih učinaka. Ova država »radi« na svome »odumiranju« utoliko ukoliko ukida privatno vlasništvo. Privatnovlasnički se odnosi, kao odnosi eksploatacije i dominacije, mogu postupno eliminirati jedino ako se uspostavlja vlast rada, odnosno radnika nad cjelinom društvene reprodukcije. To, drugim riječima, znači kontrolu rada nad svojim vlastitim materijalnim i društvenim učincima. *Nema te socijalističke države, partije* niti *genijalnih »vođa i učitelja«* koji na tome revolucionarnom poslu mogu zamijeniti same radnike!

Što znači Marxova teza da radnici ne mogu ostvariti svoju ličnost ako ne ukinu državu? To svakako ne znači da je država kao država zapreka ozbiljenju ličnosti radnika. Kada bi bila riječ samo o tome, onda bi bila dostatna jednokratna politička revolucija. Stvar je, međutim, u tome da je potrebno u procesu socijalne revolucije postupno eliminirati ekonomske i društvene pretpostavke egzistencije samostalne političke sile, kako bi se uspostavila neposredovana društvena moć rada. Revolucionarni proces uspostavljanja takve moći ne zbiva se, međutim, na ruševinama države, već uz njezinu pomoć! I ukoliko država »služi« toj svrsi, utoliko ona dotrajava i postaje suvišnom. Drugim riječima, ukoliko je država u funkciji podruštvljavanja, utoliko ona potkopava temelje vlastite egzistencije. Naprotiv, jačanje države indikacija je zastoja u procesu socijalizacije. Ali da se zapitamo: što znači ovo »ostvarenje ličnosti radnika«? To znači razvijanje njegova svestranog odnosa, a ne njegovo reduciranje na funkciju radnika.

Zahtjev da čovjek kao radnik ovlada cjelinom reprodukcije života ne znači redukciju čovjeka na neko posebno njegovo određenje — na radnika. To je, dapače, zahtjev za njegovom ljudskom cjelovitošću, zahtjev i pretpostavka njegove emancipacije. Rad,

Digitized by Google

naime, nije neko posebno određenje čovjeka, već određenje čovjeka kao čovjeka. Svi oni gorljivi i govorljivi zagovornici univerzalizma čovjekova — koji ga čuvaju od ove »radne redukcije« — koliko god imali plemenite pobude i uzvišene ciljeve, vrše u stvari redukciju svodeći čovjeka na apstraktno biće. Ne dohvaćaju svojim »široko-humanistički« podešenim durbinom ništa bitno, ili barem ništa bitno novo, revolucionarno-emancipacijsko, što bi ga moglo pokrenuti prema novim, mogućim, ali još neosvojenim prostorima slobode. »Apsolutizacija rada« nije uvođenje novog apsoluta i demijurga, već, naprotiv, pretpostavka svake deapsolutizacije i razvlašćivanja, kako onostranih sila tako i ovostranih moćnika. Temeljna je socijalna i politička pretpostavka takvom razvlašćivanju *uspostavljanje društvenog legitimiteta i suvereniteta rada — demokratske republike rada.*

Onim građanskim scijentistima i teoreticima »slobode s neba« ili iz okrilja sveprisutne, svemoćne i nepogrešive države-partije, koji su zabrinuti za ovaj »radni redukcionizam«, treba odgovoriti da je ovo *poradničenje* najšira moguća osnova za razvijanje svestranog čovjekova odnosa. Sve druge osnove društvenosti u klasnom društvu značile su reduciranje, kako po *karakteru* (ekonomijsko, socijalno, političko otuđenje rada — privatnovlasničko, kapitalovo reduciranje društvenosti) tako i po *domašaju* i *obuhvatu* (ograničeni socijalni segmenti). Poradničenje (ili socijalizacija, što je isto) revolucionarni je proces u kojem se skidaju s društvenih odnosa i lanci zbiljske potčinjenosti i dominacije i ideološka paučina koja ih kamuflira. (Nakon lanaca ne može se očekivati lagani, baletski korak, ali se on s lancima ne može ni uvježbati.)

Nije riječ ovdje, dakako, o kalvinističkom poimanju rada, o njegovu posvećenju, gotovo iskupljenju radom, već o oslobođenju rada, o ukidanju njegove društvene diobe, koja rezultira podijeljenim carstvom nužnosti i slobode. Ovdje je, dakle, na djelu etika i politika rada samoga kao supstancije-subjekta, a ne kalvinistička etika (to jest kapitalistička politika) opredmećenog, otuđenog rada-kapitala.[6]

Svaka kritika apsolutizma rada, sa stajališta nekog *nadradnog*, ili *prijeradnog, imanentnog humaniteta*, u stvari »svira dok Rim gori«. Ukrašava palubu društvenog broda uzvišenim frazama o slobodi, ljepoti, smislu i vrijednosti ljudskog života, o plovidbi prema svijetlim horizontima, ne videći debele naslage mulja i koroziju mehanizma za pokretanje i upravljanje.

Demokratska republika rada nije nikakva beskonfliktna, harmonijska zajednica, koja organski reproducira sklad, slobodu i jednakost. Noseći *i u svome političkom obličju* sve mladeže staroga društva, ono za čime ona može težiti i što najviše može doseći to je *jednakost šansi*. Socijalistička maksima raspodjele: od svakoga prema njegovim mogućnostima, svakome prema rezultatima njegova rada, ne samo da nije zastarjela nego tek čeka svoje ozbiljenje. U njezinoj je jednostavnosti sadržana sva složenost i pro-

[6] Usp.: Vanja Sutlić, Diskusija za Okruglim stolom, Cavtat, 1979.

Digitized by Google

tivurječnost društva prelaznog perioda. Redukcionističko shvaćanje koje u ovom principu vidi jedino način raspodjele materijalnog bogatstva i ne može da vidi svu kompleksnost i značaj ovoga principa. S ovoga se redukcionističkog stajališta ne može vidjeti ni tako očigledna istina da je, naime, nemoguće realizirati drugi dio lozinke (»svakome prema rezultatima njegova rada«) ako ne realiziramo njezin prvi dio (»od svakoga prema njegovim mogućnostima«). Da bi čovjek svojim učinkom, svojim doprinosom društvu određivao svoj materijalni i društveni položaj, da bi »mjerom rada« mjerio svoju poziciju i svoju (ne)jednakost, on mora imati šansu. Nije smisao socijalističke demokracije u novoj konstituciji vlasti, već u novom društvenom odnosu koji će stvarati i reproducirati *jednakost šansi*. Jednakost šansi ne može biti nikome i ničijom milosti darivana; ona jedino može biti *društveno proizvođena*. Socijalizam je utoliko socijalizam ukoliko to omogućuje i »proizvodi«. On nije društvo jednakosti, već društvo socijalizacije (podruštvljavanja, poradničenja, *socijalizacije mogućnosti*, uvjeta u kojima će se iskazivati razlike u mogućnostima. A kako se ove razlike u mogućnostima ne bi prometale u razlike u političkoj moći, nužno je uspostaviti odlučujuću društvenu moć rada, odnosno ukupnog radnika. Ovako uspostavljena moć, s jedne strane, omogućuje i društveno legalizira prisvajanje prema rezultatima rada, a, s druge, onemogućava prisvajanje političke moći na osnovu participacije u raspodjeli materijalnog bogatstva društva.[7]

Nije, dakle, smisao i zadaća socijalističke revolucije da socijalne razlike učini političkim razlikama, već da destruira njihov temelj — privatno vlasništvo. Politički oblik u kojem se zbiva taj proces destrukcije — demokratska republika rada — ne znači sužavanje socijalne osnove konstitucije zajednice, ne znači političku desubjektivizaciju vanradnog dijela stanovništva, već, naprotiv, stvara pretpostavke za (u okvirima političkog društva maksimalno moguću) participaciju svih.

Pluralizam interesa i samoupravna tolerancija

Već smo istakli da socijalizam mora stvarati ekonomsko-socijalne pretpostavke i politički sistem koji će osiguravati jednakost šansi. Iz ove jednakosti šansi, nužno, rezultiraju razlike među pojedincima i društvenim grupama. Socijalistički pokret koji ne bi omogućavao ove razlike, koji ne bi reproducirao nove društvene grupe i slojeve, a to znači nužno i proturječja i konflikte među njima,

[7] U dosadašnjoj je praksi socijalizma, međutim, bio drugi problem: kako onemogućiti da participanti u političkoj moći polučuju društvene privilegije ili, drugim riječima, kako spriječiti privatizaciju sfere općeg, javnog dijela (zajednice). Bilo bi točnije reći da se takvo pitanje uglavnom i nije postavljalo, jer već samo postavljanje pitanja pretpostavlja uvjete za drugačiju konstituciju zajednice i obnašanje političke vlasti.

Digitized by Google

niti bi se mogao nazvati »pokretom«, ni »socijalističkim«. Ove razlike nužno podrazumijevaju i razlike u mišljenjima, različite odgovore na pitanja »društvene prakse«. Kako na ova pitanja odgovara naš sistem socijalističkog samoupravljanja? Rekli bismo da naš sistem nije samo rezultat mudrosti, teorijske dosljednosti i konzistentnosti nego je i rezultat društveno-povijesne nužde. Svaki drugi model osim modela samoupravnog pluralizma — s obzirom na veoma heterogenu strukturu jugoslavenske zajednice — mogao bi se društveno-praktično testirati jedino *prinudom*. U našim se uvjetima ne može ni izgovoriti riječ *demokracija* (koja ne bi bila puka fraza) a da se istovremeno ne pomisli na *pluralističku demokraciju*, dakle na toleranciju među različitim društvenim grupama, kako socijalnim tako i nacionalnim. Štoviše, rekli bismo da jugoslavenski samoupravni pluralizam ima povijesnu šansu koja može biti dragocjenim iskustvom i općom poukom. Sve bogatstvo različitosti: etničko, nacionalno, povijesno, kulturno i drugo može činiti sklad i bogatstvo zajednice samo uz puno respektiranje toga bogatstva različitosti i specifičnosti, uz toleranciju kao kulturu suodnošenja u zajednici, uz stalno razvijanje svijesti, ne o političkom provizoriju tako šaroliko strukturirane zajednice oblikovane nakon mnogih konvulzija i povijesnih trauma, već na razvijanje svijesti o »komparativnim prednostima« takve zajednice, o mogućnostima njezina razvoja u interesu svakog posebnog elementa u njezinu mozaiku.

Potpune i »čiste« tolerancije ni u jednom političkom sistemu ne može biti; svaki politički sistem opstoji na dominaciji nekih interesa, ideja i sistema vrijednosti. Zagovaranje čiste tolerancije zagovaranje je, u stvari, drugačijeg sistema, sa drugačijim rasporedom snaga i interesa. Sistem koji bi dopustio punu toleranciju potkopao bi svoje vlastite pretpostavke; ponašao bi se, dakle, neprirodno, »antisistemski«.[8] Ali isto tako treba istaći da je neprihvatljiva institucijska ili vaninstitucijska netolerantnost koja žrtvuje elementarna prava i slobode čovjeka za neke više interese i ciljeve: države, partije, nacije, socijalizma. Pogotovo je pogubno ako pojedinci uzurpiraju pravo da prosuđuju i određuju što su to viši interesi kojima treba prinijeti žrtvu.[9] Društveno-povijesno i politički dohvatljiv *summum bonum* uvijek je tek otvorena mogućnost i nije dat ni u čijoj posebnoj pameti niti moralnosti, pa se može uvijek postaviti pitanje: tko ti daje pravo da me usrećuješ! A pogotovo da usrećuješ »buduće generacije« mojom nesrećom i mojim životom!

---

[8] Marcuse s pravom ističe da je tolerancija prema nadirućem nacifašizmu tridesetih godina dovela do Aušvica. Usp.: R. P. Wolff, B. Moore, H. Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1965, str. 109.

[9] Kada je Lady Astor tridesetih godina upitala Staljina dokle će ubijati ljude, generalissimus je mirno odgovorio: sve dok to bude neophodno za izgradnju socijalizma. A dokle će to biti neophodno, o tome će, naravno, odlučivati on!

Digitized by Google

Gdje su granice tolerancije u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja? Koji su kriteriji i tko ih utvrđuje? Na koncu, što uopće znači tolerancija u samoupravnom socijalističkom sistemu? Ako je riječ o tome da se tolerira (podnosi, trpi, dopušta) samoupravno ponašanje, onda tu i nije u pitanju tolerancija. Tolerancija, naime, znači dopuštanje, trpljenje nečega što odstupa od određenih normi, zakonitosti, sistema. Ako tolerancija ne znači toleranciju prema samoupravnom ponašanju, onda se postavlja opravdano i logično pitanje do koje se mjere može u samoupravnom društvu trpiti nesamoupravno ponašanje, kakvo je to ponašanje i tko je prosuditelj. *Je li svako ponašanje koje nije samoupravno samim tim nesamoupravno?* Držimo da nije! Mi ne kažemo: tko nije s nama, taj je protiv nas. Samoupravljanje, kao široki, narodni revolucionarni pokret, ne može ni na pitanje tolerancije gledati kroz sužene, sektaške naočari. Ono polazi od slijedeće lozinke: tko (eventualno) nije sada s nama, taj je potencijalno s nama. To, naravno, ne znači da je svako ponašanje samoupravno ili potencijalno samoupravno. Želimo samo reći da svako ponašanje koje nije samoupravno ne mora biti i nesamoupravno, što, dakako, ne isključuje, nego, štoviše, podrazumijeva i ona ponašanja koja su *aktualno* i *eksplicitno, nedvojbeno, nesamoupravna* i *protusamoupravna.* Prema ovim ponašanjima i njihovim nosiocima socijalističko se samoupravno društvo ne može odnositi tolerantno, ako ne želi ugroziti svoje temeljne pretpostavke i vrijednosti.

Toleriranje postupaka usmjerenih protiv humanih vrijednosti i ciljeva socijalističkog samoupravljanja, toleriranje zločina, prijevara, nasilja, kleveta, bilo da se čine riječju ili djelom, i ne bi se moglo nazvati tolerancijom, već »suučesništvom u nehumanosti«.[10]

Samoupravljanje kao revolucionarni proces znači i permanentni proces traženja istine — istine revolucije. Ova istina nije data jednom zauvijek, a niti je netko može prisvojiti kao monopol. Zbog toga se može kazati da je nepoželjna tolerancija prema postojećem društvenom stanju i prema onome mišljenju koje je njegova »konačna istina«. »Obrana revolucije«, koja bi se tolerantno odnosila spram takvog stanja, zalaže se u stvari za njegovo

[10] O nepoželjnosti apsolutne tolerancije vidi: G. Petrović, *Kritika čiste tolerancije,* »Kulturni radnik«, br. 4/1978, str. 52. — »Neograničena, apsolutna tolerancija ne samo da je nepoželjna nego je čak i logički nemoguća, Jer, kakav bi trebao da bude stav tolerancije prema netolerantnosti? Ako bi se apsolutna tolerancija odnosila tolerantno i prema netolerantnosti, samim time bi, usporedno s tolerantnošću, bila dopuštana i netolerantnost. Konzekventno provedena tolerancija poslužila bi kao opravdanje i štit za svoju suprotnost, postala njeno pomoćno sredstvo i time izgubila pravo na naziv tolerancije... No, nije sav problem u logičkim teškoćama. Kada bi nekako i bila moguća, apsolutna bi tolerancija bila nepoželjna, jer bi, među ostalim, značila: a) trpljenje postupaka štetnih za društvo i njegove članove (zločina, mučenja, nepravdi itd.) — što znači da bi bila nehumana, i b) trpljenje postojećeg društvenog stanja, bez obzira na to koliko je ono zadovoljavajuće — što znači da bi bila konzervativna ili reakcionarna.«

Digitized by Google

konzerviranje. Takva tolerancija prije zaslužuje naziv konzervativno-reakcionarne nego revolucionarno-oslobodilačke.

Gotovo je suvišno isticati da toleriranje drugačijega ne znači i njegovo prihvaćanje. To prije može značiti poticaj kritičkom preispitivanju vlastitoga stava. Tolerancija nije pasivan stav i ravnodušnost. Ona ne isključuje, nego, štoviše, pretpostavlja i zahtjeva da se iznesena mišljenja analiziraju, kritiziraju, pa čak i žestoko pobijaju drugim mišljenjima i odgovarajućim argumentima.[11]

U građanskom društvu utemeljenom na privatnom vlasništvu tolerancija je, prije svega, poštovanje principa nepovredivosti privatnog vlasništva i iz njega izvedene privatne sfere individualnog opstanka. Tolerancija je u uvjetima privatnoga vlasništva *nužna* i *nemoguća*. Nužna je za samu opstojnost privatnog vlasništva, a nemoguća zbog njegovog imanentnog *apsolutizma* i *autoritarizma* u kojem su ljudi podijeljeni na *ovlaštenike* i *isključenike*.

Ignorantska ili agresivna netolerancija, kojoj smo u nas nerijetko svjedoci, ima u svome temelju ovaj privatnovlasnički autoritarizam i isključivost, ali u svojim primitivnim, još neiživljenim oblicima. Ovo bi se moglo ilustrirati na primjerima onih koji u našem društvu posreduju *ideje* ili *odluke*. U pitanju je, uvjetno rečeno — netolerancija između »teoretičara« i »političara«. Dok »političari« gotovo svaku kritičku objekciju smatraju napadom na svoju osobnost ili na »opću stvar« kao svoj lični posjed, dotle »teoretičari« — iskazujući svoju surevnjivost i intolerantnost — jedino svoj stav i svoju poziciju drže *neupitnom*, a za duh netolerancije okrivljuju »imaoce moći«.

Ovaj se privatnovlasnički sindrom manifestira, dakako, i na drugim područjima našega života i suodnošenja. On, svakako, ima svoje materijalne, političke i socijalno-psihološke pretpostavke, a mogli bismo ih ukratko označiti kao *privatizaciju društvenog dohotka* i *psihologiju potrošačkog ponašanja*. O tome zorno svjedoče svi naši *ourizmi*, *egoizmi* i *regionalizmi*. No to je, čini se, zakonitost, ili barem neizbježna propratna pojava procesa socijalizacije (podruštvljavanja), destrukcije privatnog vlasništva. Povijest je socijalizma do sada iskušavala i iskušava dva osnovna modela, dva načina političkog odgovora na ovu socijalnu kompleksnost i interesnu konfliktnost — *državno-centralistički, u biti totalitarni*, i *samoupravno-demokratski*.

Odlučiti se za samoupravno-demokratski put revolucioniranja društvenih odnosa, to znači spremnost da se preuzme *rizik i teret slobode*. (Ali, da parafraziramo Palatina Poznanija, više nam se dopada opasnost slobode negoli mir i sigurnost ropstva.)

Svaki je demokratski sistem *priznanje* i *odgovor* na realno opstojeći pluralitet interesa. Politički je sistem *ogledalo*, ali i *prostor* agregacije i artikulacije interesa. Interes, ma koliko bio poseban i individualan, nije subjektivna, već objektivna društvena

[11] Usp.: G. Petrović, op. cit., str. 70.

Digitized by Google

kategorija, on je uvijek *kompleks odnosa.*[12] Prema tome, ni pluralizam samoupravnih interesa ne znači samo (ili to znači najmanje) socijalni konglomerat različitih posebnih interesa koji se samoupravno-demokratski dovode u sklad ili barem u stanje snošljivosti. Pluralizam samoupravnih interesa nije samo novi način razrješavanja konflikata već to znači, prije svega, novi društveni odnos utemeljen na društvenom vlasništvu sredstava za proizvodnju i na samoupravljanju.

Sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja pretpostavlja toleranciju i stalnu demokratsku komunikaciju. Umjesto zataškavanja razlika u ime fiktivnog jedinstva i rješavanja konflikata iza javne scene, treba razvijati demokratsku, političku kulturu otvorenog sučeljavanja interesa i javnog dijaloga. Kako se, međutim, to otvoreno sučeljavanje i javni dijalog ne bi uvijek iznova obnavljali kao novi provizorij, koji nikoga ni na što ne obvezuje, potrebne su neke pretpostavke. Među veoma značajne pretpostavke svakako spadaju *spoznaja* i *organizacija interesa.* Spoznaja ne znači samo spoznaju vlastitoga interesa nego i spoznaju interesne konstelacije širokog spektra. Spoznaja također ne znači samo spoznaju svoga trenutnog interesa već i dugoročnijeg interesa i konteksta u kojem se on ostvaruje. Takva spoznaja nužno zahtijeva ne samo vrijednosna opredjeljenja nego i vlastiti angažman, vlastiti aktivistički odnos. Uostalom, samo je tako moguće osvajanje slobode. Sloboda nije u izolaciji, već u *bogatstvu odnosa.* Samoupravljanje je u funkciji takvog bogatstva odnosa; ono je i vježbalište za nove odnose, ali je već i novi odnos. *Samoupravljanje je i demokratski i transdemokratski oblik:* ono ne ignorira, nego ozbiljuje, ali i transcendira stare oblike demokratskog posredovanja.

Ako proces produkcije i konzumpcije rastvara i samu radničku klasu u različite interesno suprotstavljene grupe i slojeve, postavlja se nezaobilazno pitanje: koja to kohezivna snaga tvori zajednički i opći interes. Tim prije što se on više ne formira »uz pomoć« kontraklase. Na čemu se temelji zajedništvo i svijest o zajedništvu ako je iščezao taj vanjski, prinudni element povezivanja. Koje to nadklasno, nadinteresno lukavstvo uma upravlja posebnim da se nađe u harmonijskoj cjelini općega — u zajednici. Gdje se zbiva taj kvalitativni preobražaj svijeta i svijesti koji *zajednicu nužde* preobraća u *zajednicu slobode?* Odgovor je, teorijski, poznat: u oslobođenju rada, u dokidanju njegove društvene diobe i svih otuđenja, pa, naravno, i političkog. U odnosu čovjeka prema radu, radnika prema proizvodnji — kaže Marx — involvirano je sveukupno ljudsko ropstvo, a različiti oblici toga ropstva nužna su konzekvencija i modifikacija ovoga temeljnog odnosa.

---

[12] Usp.: Adolf Bibič, *Interesi in politika — od kritike politične države k samoupravnemu pluralizmu,* »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1981, str. 219.

Digitized by Google

U praksi, međutim, jedino u slobodnoj samoupravnoj igri interesa može se spoznati opći emancipacijski karakter interesa radničke klase. Svaki drugi način može se doživjeti kao prinuda ili ideologijska manipulacija.

(Ne)mogućnost samoupravne demokracije

»Demokracija i kao pojam i kao (eventualna) praksa prolazi i pada s narodom kao svojim sistematskim supstratom, pa, konzekventno, svaki politički nauk koji svojim pretpostavnim shvaćanjem društvenih odnosa implicira nužnost radikalne razdiobe unutar naroda (dakle, dovodi u pitanje i načelnu mogućnost egzistencije naroda kao epohalne zajednice) konzekventno dovodi u pitanje i demokraciju kao mogućnost političkog ustrojstva.«[13]

Niti se dade razumjeti, a onda, naravno, ni dovesti u pitanje, moguće shvaćanje demokracije (pa čak ni sâm pojam), ako se »drugi član« koji je terminologijski zadan — *kratein* — ostavlja za kasniju analizu, nakon razmatranja pojma naroda. Nije riječ, dakako, jedino o istovremenoj terminologijskoj zadanosti pojma *vlasti* i *naroda* u pojmu *demokracije*, već o njihovu organskom međuodnosu koji je uvijek epohalno nazočan kao (ne)mogućnost ko-egzistencije, ne samo u pojmu nego i u praksi. Uostalom, kao što nije teorijski neprijeporan pojam naroda, tako nije neprijeporan ni pojam vladanja.

Sama opstojnost političkog sistema indikacija je nemogućnosti naroda kao njegova subjekta. Štoviše, politički sistem i egzistira na toj nemogućnosti! Interesna razbijenost naroda traži izvanjsku regulativnu moć, sistem političkog posredovanja. To, naravno, ne čini izlišnim pitanje demokratskog ustrojstva političkog sistema, već ga, naprotiv, posebno naglašava. Upravo nemogućnost »pune« demokracije uvijek iznova aktualizira pitanje dosizanja njezine — u zadanim uvjetima — maksimalno moguće razine.

Demokracija, kaže Puhovski, u suvremenom smislu riječi jest — bez obzira na svoje bitno ideologijsko pozivanje na grčki polis — građanska praksa (činjenica da ona kao politički program odista traje od grčkog polisa samo ukazuje na kompleksnost teorijske raščlambe pitanja). Njezina se razumijevanja razlikuju, u osnovi, u načinima organiziranja vladavine naroda; njezina se, pak, kritika može domisliti, čini se, samo *shvaćanjem povijesne upitnosti samog pretpostavljenog pojma naroda* (str. 235—236). Kada bi građanskom revolucijom »uspostavljeni slobodni pojedinac« bio doista zbiljski uspostavljeni subjekt političkoga sistema, kada bi politička sfera bila doista u umu utemeljena sfera slobode, a ne iluzija slobode, onda bismo spomenutu tezu o demokraciji kao »građanskoj praksi« još i mogli prihvatiti. S građanskom je demokracijom, međutim (ili s demokracijom kao građanskom praksom),

[13] Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1980, str. 236.

Digitized by Google

kao i s drugim proklamiranim vrijednostima građanske revolucije: ono što ona ispisuje na svoje revolucionarne barjake i svoje političke proklamacije, čini se, može ozbiljiti tek proleterska revolucija (ovo, dakako, ne proizlazi iz njezinih dosadašnjih postignuća — barem ne iz većine njezinih empirijskih očitovanja — već iz njezine biti). »Ako demokracija odista počiva na narodu sastavljenom od razumnih individua, jednakih u svojoj umom osiguranoj spoznaji posredovanja vlastitih i zajedničkih interesa, ako je međuodnos tih individua zajamčen, s jedne strane, načelnom *jednakošću njihovih osnovnih određenja*, a, s druge, jednakošću (pretpostavljenom) njihove težnje za *imetkom, uspjehom*, na kraju: *za srećom*, ako se sve političke i pravne institucije, često izjednačavane s demokracijom, naprosto tek na tomu mogu temeljiti, nije teško zaključiti da eventualna promjena demokratskog ustrojstva ne slijedi pukim razmještanjem političkih i pravnih institucija... nego da promjena mora uključiti i mnogo šire prevrate, prijelome u cjelokupnom ekonomijskom, političkom, pravnom, teorijskom, ideologijskom ustrojstvu epohe.«[14]

U tome i jest odsudno pitanje! Građanski način proizvodnje života ne može objektivno (granice su zadane proizvođenjem profita i privatnovlasničkim prisvajanjem) osigurati pretpostavke demokracije. O tome, uostalom, svjedoči i netom navedeni, kondicionalno formulirani, autorov stav. Prevrat u cjelokupnom ustrojstvu epohe o kojem je riječ nije, čini nam se, transdemokratski, već je pretpostavka demokratskog ustrojstva epohe. Još se nije zbio prevrat u ovim sferama koji bi »omogućio«, »realizirao« *jednakost* i *umom osiguranu spoznaju* kao pretpostavke demokracije, odnosno kao pretpostavke tvorenja demosa kao njezina socijalnog supstrata (demos, naime, nije puka masa, ukupnost pojedinaca, već pretpostavlja politički subjektivitet ovih individua). Čini nam se da je riječ o metodičkoj greški: najprije se postulira, odnosno prihvaća se u teoriji već postulirana *jednakost*, kako osnovnih određenja individua tako i jednakost njihovih težnji, da bi se to u kasnijoj analizi uzimalo kao društveno-povijesno realiziranol Trebalo bi, čini nam se, propitati (a ne postulirati) (ne)mogućnost demokratskog ustrojstva u uvjetima građanskog načina proizvodnje života, koji proizvodi nejednakost i na njoj opstoji. Ona jednakost, međutim, koja je nužna pretpostavka »slobode ugovaranja« pokazuje svu iluzornost upravo u političkoj sferi.

Jednakost, sloboda, slobodni um nisu u onostranim sferama, već se, kako smo to naprijed istakli, društveno-povijesno proizvode. Ako je, dakle, profit (a ne narod) u temelju građanske političke artikulacije i konstitucije sistema, onda ni klasični, liberalni model demokracije nikada nije funkcionirao (osim u građanskoj teoriji kao apologiji proizvođenja profita). Naravno da je usavršavanje načina i sredstava proizvođenja profita nužno trebalo i proizvodilo, *preoblikovalo političku i pravnu fasadu* cijelog pogona. To nam, međutim, ne daje pouzdanu osnovu za tvrdnju: demo-

[14] Isto, str. 237.

Digitized by Google

kracije je bilo, ali demokracije više nema, niti je može biti. Na koncu, zar i sveprisutnost demokracije kao *naljepnice* svih sistema i modela ne govori o njezinoj (ne)mogućnosti! I iz slijedećeg se autorova stava dade zaključiti da je *naroda* kao socijalnog supstrata demokratskog ustrojstva *bilo*, ali da ga više *ne može biti*.

»Razumije li se demokracija doslovno kao vladavina naroda (a ne u, zapravo, ideologijskom smislu uređenja političkih odnosa u kojima — i o kojima — većina javno odlučuje), njezine povijesne poteškoće nastupaju s nestajanjem materijalnih pretpostavki za egzistenciju svagda pretpostavljenog naroda.«[15] Te *materijalne pretpostavke* o kojima je u gornjem navodu riječ (a zapravo su u pitanju društvene pretpostavke) svagda su bile samo *pretpostavljene*, ali nikada *uspostavljene*, pa, prema tome, ne može se ni govoriti o njihovu nestajanju. Istina, tek u suvremenim uvjetima kapitalističkog načina proizvodnje na djelu je *masovno proizvođenje subjekta;* umjesto *čina* individue — subjekta, sâm subjekt biva proizvođen sistemom na koji ne može utjecati (biva posljetkom, učinkom sistema). Međutim, ova depersonalizacija, desubjektivizacija subjekta označnica je kapitalističkoga načina proizvodnje uopće, a ne samo njegove »moderne izvedbe«. Na koncu, izrođavanje liberalne u masovnu demokraciju ne znači preoblikovanje demokratskog *ustrojstva* (ne barem bitno preoblikovanje), već to znači »izigravanje« liberalnog *modela*. To je indikacija povijesno-društvene nemogućnosti konstitucije demokratskog političkog poretka. Nemogućnosti koja je data u proizvodnim pretpostavkama: proizvođenje profita depersonalizira pojedinca, pretvara ga u funkciju kapitala, i to na »obadvije strane« (što, naravno, ne znači da ih podjednako lišava mogućnosti i moći; naprotiv, tu moć »premješta« od *rada* koji je proizvodi do *kapitala*, odnosno do njegove personifikacije — kapitaliste koji je prisvaja). *Onemogućeno je, dakle, od početka epohalno uspostavljanje naroda kao supstrata demokracije, onemogućeno je u samom konstitutivnom elementu mogućeg naroda — u pojedincu.* Jedino narod koji tvore slobodni (i to ne samo oslobođeni *od*, nego slobodni *za*) pojedinci može biti temelj zbiljskog narodnog suvereniteta. U protivnom, na djelu je heteronomna moć, bilo »onostranog apsoluta«, ili ovostranog moćnika koji privatizira opću, javnu stvar *(res publicae)* pa tako (dakako, u općem interesu!) supstituira volju i suverenitet naroda. Uostalom, taj »opći interes« uvijek je ideologiziran. I *demokracija uopće* uvijek je imala ideologijski karakter; ona je uvijek iza »opće formule« skrivala posebne (političke) interese. Ona i nije (bila) moguća, ali ne stoga što bi je onemogućavala ideologijska iskrivljavanja ili teorijska zastranjivanja, već zato što njezin socijalni (dakle, materijalni) supstrat — *narod* nikada i nije opstojao, već je svagda (bio) *rastvaran* i *rastvoren*. Teza o povijesno nužnom raspadanju naroda, koje se zbiva u kapitalizmu, teško bi mogla izdržati povijesnu iskustvenu verifikaciju. Narod, naime, kao što smo već istakli, kao politički subjekt nikada i nije konstituiran.

[15] Isto, str. 243.

Digitized by Google

On je društveno-povijesno tek moguć, ne *prije* ni *u*, nego s *onu stranu* njegove klasne strukturiranosti. Tada, međutim, vladavina naroda (demokracija) postaje izlišnom. Paradoksalno, ali demokracija je i moguća *prije* konstituiranja njezina socijalnog supstrata, naroda! To, drugim riječima, znači da je demokracija moguća jedino kao *nečija posebna*, a ne kao *demokracija uopće*. Kako, uostalom, pojam naroda, kao mogući politički subjekt, nije nikada dan *in abstracto*, nego uvijek kao označnica vladajuće klase, kao *opći predstavnik društva*, to je i opravdano demokraciju imenovati po tome »dijelu naroda« (kapitalistička, proleterska ili radnička). Može li se u ovome kontekstu govoriti o *socijalističkoj demokraciji?* Držimo da ne može! Socijalizam, naime, nije oznaka *niti za klasu* kao općeg (političkog) reprezentanta društva, a *niti za epohu* — on je ponajprije *program* i *teorija*.

Možemo li govoriti o *samoupravnoj demokraciji?* Je li samoupravna (ili bolje: samoupravljačka, jer se ova odnosi, podrazumijeva *demokraciju samoupravljača*, dok samoupravna može upućivati na određeno *razdoblje, proces* društvene transformacije, pa je stoga primjerenije, metodički opravdanije govoriti o samoupravljačkoj nego o samoupravnoj demokraciji) demokracija *pleonazam* ili *contradictio in adiecto?*

Svaki od iskušanih oblika demokracije (demokracija sovjeta, radnička demokracija, samoupravljanje) »jest protudemokratski, jer razara narod (zapravo puk) kao principijelni supstrat svakog demokratskog ustrojstva. Time oni ne postaju oblicima diktature, ali tek tim razbijanjem načelno neprotuslovnog i slobodnog naroda oni omogućuju dospijevanje proizvodne zakonitosti na razinu političkog, dakle po definiciji osviještenog zbivanja, njezin istinski diktat«[16].

Ponajprije: ovo »*dospijevanje proizvodne zakonitosti na razinu političkog*« zbiva se upravo — ne *mimo, prije* ili *poslije* — nego kroz različite oblike diktature proletarijata. Prema tome, to *jesu* oblici diktature, a to znači, konzekventno, i oblici demokracije. Uostalom, netom citirani fragment upućuje na ovakav zaključak, a posljednje riječi: »istinski diktat«, to eksplicitno kazuju!

Drugo i bitnije: ovi oblici (demokracija sovjeta, radnička demokracija, samoupravljanje) ne označavaju razaranje naroda niti grade na njegovim razvalinama, jer tako nešto kao narod, kao politički konstituens, proleterska revolucija i ne zatiče. Ali ne samo zato što su se dosadašnje revolucije zbile i zbivaju na nerazvijenim materijalnim, što će reći *društvenim* (pa, naravno, i demokratskim) pretpostavkama. Ako se vratimo gornjoj tezi, onda ćemo vidjeti da izraz što ga Puhovski »zagrađuje« — »*zapravo puk*« — svjedoči o društveno-povijesnoj nemogućnosti naroda kao supstrata političkog ustrojstva. Taj »puk« ili *puka skupnost* ne govori o ustrojstvu, nego o *rastrojstvu* naroda, ali ne o njegovu raščlanjivanju na slobodne pojedince, već u razbijene »gomile usamljenika«.

[16] Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija*, str. 142.

Digitized by Google

Je li, koliko je i kako je metodologijsko-teorijski (pa i empirijski) utemeljena teza o inkompatibilnosti demokracije i samoupravljanja? Ta je teza održiva jedino pod pretpostavkom da pod samoupravljanjem mislimo način upravljanja (ili bolje: samoorganizacije) s onu stranu klasnog, političkog društva. Ako, međutim, samoupravljanje mislimo kao oblik diktature proletarijata, onaj, dakle (politički), *oblik* i *odnos* u kojem se zbivaju svi oni »prevratni prelomi« i emancipacijski procesi o kojima smo govorili, onda je demokracija imanentan politički oblik toga prevrata i procesa. Kada i ukoliko demokracija postaje transradničkom, ona utoliko prestaje biti demokracijom, prestaje biti oblikom vlasti, rastvara se u ne-političkim (nedemokratskim) oblicima organizacije. U tome smislu možemo govoriti o samoupravljanju kao ne-demokratskom (ne-političkom obliku). Ako se samoupravljanje smješta s onu stranu klasne, političke strukturiranosti društva, onda se može govoriti o njegovu ne-demokratskom karakteru. Tada, međutim, *argumentacija* Žarka Puhovskog *ide protiv njegove teze!* U tom slučaju (ako, naime, mislimo samoupravljanje kao transpolitički oblik) samoupravljanje nije nedemokratski oblik zato što se narod kao socijalni supstrat demokracije rastvara u klasama, već stoga što se *klase rastvaraju u narodu!* U narodu, dakako, drukčije konstituiranom, u *narodu kao rezultatu procesa poradničenja.* Ako, naime, proces razotuđenja prolazi isti put kao i otuđenje (Marx), to onda znači da rješenje zagonetke nije dato u glavama (jer ovdje ni otuđenje nije rođeno, nego samo odslikano i otčitano), već *u radu, u proizvodu rada koji se otuđuje od radnika.* Ovdje mora započeti i *(politički) emancipacijski proces.* To, između ostaloga, znači da je *na nov način osviještena politička sfera* u funkciji toga emancipacijskog procesa. Ovo »na nov način osviještena« znači, naime, *samoosvještenje otuđenog* radnika. I njegovo političko samoorganiziranje. To znači i *na nov način konstituiranje demosa* — njegovo *radno* (proces poradničenja, socijalizacije), a ne *privatnovlasničko* proizvođenje. Ovdje je na djelu jedinstveni proces: *poradničenje, rastvaranje klasa u (novi) demos i socijalizacija* — na nov način tvorenje *sociusa* i *societasa. Narod* se konstituira kao *radnik* — poradničenje svih slojeva »naroda«, nestajanje ropske potčinjenosti društvenoj diobi rada. Ljudi se »vraćaju« iz klasnih odnosa i otuđenja u svoje na-rodno ishodište i utočište — u zajednicu rada, asocijaciju slobodnih proizvođača.

Ako se, međutim, samoupravljanje misli kao paradigmatički politički oblik prelaznog razdoblja, dakle, kao oblik diktature proletarijata, onda je teško prihvatiti tezu o samoupravljanju kao nedemokratskom obliku. Kakve su društvene konzekvence proleterove objektivne mogućnosti *(primoranosti)* da pitanje vlasti postavi na nov način? »Po čemu je to proletarijat u svojoj epohalnoj poziciji izuzet od drugih eksploatiranih klasa u prijašnjim epohama ekonomijske formacije društva, te može, po svojoj objektivnoj poziciji, postaviti pitanje same biti vlasti, a ne tek njezinih raznovrsnih epifenomena? Pretpostavka je te posebnosti uloge prole-

Digitized by Google

tarijata u njegovoj objektivnoj oblikovanosti u odnosu na druge, prije i poslije, eksploatirane klase i grupe, u tomu, naime, što je proletarijat prva eksploatirana klasa koja je, po samorazumijevanju danog društva, dakle politički, ravnopravna s eksploatatorom. Samorazumijevanje građanskog svijeta poima društvo kao političko društvo, svaka druga osobina građanina (i grupe građana) osim njegova političkog uvjerenja smatra se inventarom pojedinčeve (i, eventualno, grupne) privacije. Izjednačavanjem svih građana u tzv. političkim (građanskim) pravima, dakle izjednačavanjem uglavnom djelatnim jednom u nekoliko godina, za vrijeme izbora, svi su oni koji svakodnevicom nisu zadovoljni, svi siromašni, nesretni ili poniženi, logikom temeljnog društveno legitimnog odnosa, usmjereni na to da, jednostavno rečeno, rješenje nedaće traže negdje drugdje, a ne u tzv. političkoj sferi.«[17] I među »poniženima« proletarijat je, dakako, u posebnim objektivnim uvjetima koje ne može promijeniti »konzumiranjem« svojih »političkih prava«, već jedino prevratom u biti proizvodnje života. S obzirom na to, kaže Puhovski, da ga — kao klasu, objektivno, neovisno o dobroj volji vođa, ili filozofa, popova ili huškača — vlastito iskustvo, koje pokazuje da politička prava ne poboljšavaju realne uvjete proizvodnje života, upućuje na to da je rješenje tamo gdje se pretpostavke svog života proizvode — u materijalnoj proizvodnji — njegova je revolucionarnost, materijalističnost, pa i komunističnost, prije svega, data objektivnim socijalnim preduvjetima.[18] Proletarijatu, dakle, i ne može biti do drugačijeg »smještaja« u političkoj sferi, do drugačije »političke pozicije«, osim koliko je ona u funkciji preoblikovanja postojećeg ustrojstva proizvodnje života. Proletarijatovo »izvojevanje demokracije« ne može stoga biti — ni vremenski ni logički — reducirano na »preuzimanje političke vlasti« iz ruku buržoazije, već znači revolucionarni proces uspostavljanja *autoriteta* i *suvereniteta rada*. Znači, dakle, *i političku konstituciju rada — podizanje zakonitosti rada* (umjesto autoritarizma privatnog vlasništva) *na razinu političkog* (demokracije rada). Proletarijat nije supstitucija naroda u povijesnom obličju »trećeg« ili x-tog staleža — on je najava rastrojstva svih staleža i *mogućnosti ustrojstva naroda kao zajednice*. Taj povijesni proces tvorenja zajednice-naroda zbiva se pod »političkim plaštom«, štoviše, zbiva se oslanjanjem na pretpostavke staroga društva. »Mijenjanje toga staroga, građanskog svijeta iznutra, u njegovim još zadržanim, bitnim odnosima uz — odlučujuće značajno — svjesno organizirano postojanje historijski djelatne ambicije *da sve bude drukčije*, sadržaj je načelnog zbivanja socijalizma.«[19]

Tek autoritet — suverenitet rada ukida klasno-političko posredovanje autoriteta, to jest razara odnose u kojima su vladajuće klase »preuzimale« i »koristile« *autoritet proizvodnih snaga* kao materijalnu podlogu vlastitog političkog autoriteta. Zašto je tek

[17] Isto, str. 105.
[18] Isto, str. 106.
[19] Isto, str. 25.

Digitized by Google

autoritet rada u takvoj emancipacijskoj poziciji? Zato što je autoritet proizvodnih snaga o kojem je uvijek i riječ, prije svega, autoritet njihova ljudskog (a ne materijalno-tehničkog) elementa — radnika. Posredovanje toga autoriteta u klasnom društvu i čini bit i obličje političke vlasti. Tek *neposredno* društveno očitovanje autoriteta proizvodnih snaga čini izlišnim postojanje posebne posredujuće moći. Ili, kako kaže Marx: tek nestajanjem klasnih razlika i koncentracijom sve proizvodnje u rukama udruženih proizvođača javna vlast gubi svoj politički karakter. *Uspostavljanje odlučujuće društvene moći rada zbiva se, pod »političkim plaštem«, kao demokratski proces.* Moguće je, doduše, *političko* i *kao nedemokratsko,* ali ne kao zakonitost rada (njegova samoorganizacija), već kao politička uzurpacija (za što, uostalom, dosadašnje iskustvo socijalizma pruža dovoljno uvjerljive dokaze!).

Staljinističko poimanje jedinstvenog i neprotuslovnog naroda čiji su članovi jednaki i slobodni (ili, kako kaže jedan aforizam: svakome je zagarantirano pravo na — neslobodu), i kao takvi subjekti političkog sistema, ponavlja, u stvari (u drugim društveno-povijesnim uvjetima i sa drugačijom ideologijskom ornamentikom), stajalište liberalne građanske teorije o slobodi pojedinca i njegova političkog subjektiviteta. Međutim, dok je u liberalnoj fazi taj subjektivitet narušavan (apologija će reći: učvršćivan) imanentnim zakonitostima privatnog vlasništva koje biva mjerom (političkog) subjektiviteta i »porcijom« slobode, *sub specie* teorije (i prakse, naravno) staljinizma taj se proces desubjektivizacije »skraćuje«: umjesto složene igre tržišta, na djelu je puka ideologijska manipulacija i gola politička, čak fizička prinuda. Dok tamo *»vlasnici kapitala« »prirodno«* prisvajaju političku moć, umjesto naroda, ovdje (u staljinizmu) *»vlasnici političkih funkcija«* (logikom vlasništva) prinudno prigeče vladavinu naroda.

Preobražaj kapitala u vlasništvo proizvođača, o kojem Marx govori u *Kapitalu,* najviši je stupanj socijalizacije kapitalističkog načina proizvodnje. To, međutim, nije završetak, već pretpostavka za otpočinjanje procesa zbivanja neposrednog društvenog vlasništva, a to znači i neposrednog (politički neposredovanog) društvenog odnošenja.

Ako samoupravljanje mislimo kao »paradigmatički politički oblik prelaznog razdoblja«, to znači da ga »smještamo« u društveno-povijesni prostor »između« preobražaja kapitala u vlasništvo proizvođača i zbivanja neposrednog društvenog vlasništva; drugim riječima: od političkog posredovanja do neposrednog društvenog odnošenja. Ako se ovdje podsjetimo i na eksplicite formuliranu autorovu tezu da *samoupravljanje problem općeg interesa ima pred sobom kao bitno pitanje svoje održivosti,* onda se »nudi« i odgovor na pitanje o samoupravljanju kao (ne)demokratskom političkom obliku. Ako uz ovaj problem *općeg interesa,* što ga samoupravljanje ima, ne samo »pred sobom« kao »zadaću« i »programsku odrednicu« već kao svoje *bitno određenje,* ne bi (i načelno i epohalno-empirijski) stajao *demos* — oblikovan u procesu socija-

Digitized by Google

lizacije — kao supstrat političke artikulacije ovoga općeg interesa (zajednice), onda smo prinuđeni da pitanje ostavimo otvorenim, ili da u igru uvedemo neki apsolut (»partija«, »država«, »vođa i učitelj«) kao supstitut »neumnog naroda«. Uostalom, do sada je tako i bivalo (bez obzira na to kako se koji sistem formalno-demokratski prezentirao): državni (partijski) suverenitet supstituirao je narodni, državni razlog i državna volja — opću volju, čim se od općih teorijskih principa političke konstitucije prešlo na teren »političke operacionalizacije« interesa iz sfere građanskog društva.

Od tržišta (ili društva kao tržišta) do neposrednog proizvođenja društvenosti, od *zajednice-kapitala* do *zajednice-rada* (proizvođenja životnog, društvenog odnosa iz rada — odnošenja čovjeka spram prirode) društveno-povijesni je prostor političkog ustrojstva i (tržišno) političkog posredovanja. To je medij trijumfa i labuđeg pjeva demokracije.

Digitized by Google

Radovan Vukadinović

Carterova vanjskopolitička bilansa

Smjena predsjednikâ u Bijeloj kući svakog puta je ponovna prilika da se postave nova pitanja o izgledima nove vanjske politike supersile — Sjedinjenih Država, i da se istodobno izvrši usporedba s onim što je postigla prethodna administracija. S obzirom na karakter američkog političkog sistema, u kojem je predsjednik glavni kreator politike, razumljivo je da stupanje novog predsjednika označava početak nove etape u kojoj i Amerika i svijet moraju voditi računa o četvorogodišnjoj, ili pak osmogodišnjoj vanjskopolitičkoj liniji, i glavnim preferencijama njezinog stvaraoca.

Sličnosti i razlike koje postoje između demokrata i republikanaca, u pravilu, nisu od toliko velikog značenja kada je riječ o području vanjske politike, gdje, prije svega, do izražaja dolaze osobni stavovi najvažnijih aktera i, naravno, samog predsjednika. Samim tim u okviru funkcije i ovlaštenja koje posjeduje predsjednik Sjedinjenih Država ima dovoljno prostora da samostalno djeluje na vanjskopolitičkom planu i da se zalaže za politiku koju on osobno ocjenjuje kao najadekvatniju u određenom trenutku. Zbog svega toga sasvim je razumljivo da se upravo sada, kada je Carterova ekipa napustila Bijelu kuću, rasplamsavaju prve debate o vrijednosti onoga što je Carter postigao na međunarodnom polju ili onoga što je propustio učiniti. Pri tome se ima na umu

Digitized by Google

i doprinos takve politike općem ishodu izbora u kojima je za mnoge, neočekivano velikom većinom, pobijedio republikanski kandidat Ronald Reagan.

Iako je svako neposredno vrednovanje akcija koje su bile realizirane u četvorogodišnjem Carterovom razdoblju, zbog relativne vremenske blizine, dosta teško, ipak je već sada moguće naznačiti neke osnovne elemente koji su, svakako, presudni za kasnije analize i usporedbe takozvane uspješnosti, odnosno neuspješnosti vođenja vanjske politike. Pri tome je odmah potrebno ukazati i na činjenicu da niti teorija međunarodnih odnosa, niti pak teorija vanjske politike, koja je u svojim začecima, još nisu pronašle neke čvrste kategorije koje bi pomogle u određivanju kriterija djelotvornosti stanovite vanjske politike. S obzirom na to da je riječ o vrlo složenoj djelatnosti, koja zahvaća kombiniranu sferu unutrašnje i vanjske politike, razumljivo je da se uz neke lakše i objektivno postojeće kriterije mora uvijek računati i s nekim dodatnim subjektivnim crtama, koje se zapažaju u svakom valoriziranju uspješnosti takvog djelovanja. Što je vanjska politika razvijenija i usmjerena na veći broj drugih respondenata, to je i ocjena njezine uspješnosti složenija jer se krajnji rezultat nužno veže uz nekoliko različitih segmenata koji ne moraju uvijek biti u neposrednoj vezi.

Čak ako neka vanjska politika u određenom razdoblju dobiva epitet neuspješne, u globalnim okvirima, moguće je jasno sagledati njezinu uspješnost na nekom području ili pak u stanovitom odnosu spram pojedine zemlje ili većeg skupa država. Sve to zajedno samo potvrđuje potrebnu opreznost u izricanju generalnih ocjena i neophodnost vrlo pažljivog vaganja. S druge strane, kasniji razvoj odnosa, kao i mogućnost sagledavanja pojedinih zbivanja iz dulje vremenske retrospektive, omogućuju znatno širi kut gledanja i pružaju precizniju sliku politike koja je bila ostvarivana, odnosno stupnja uspješnosti njezinih kreatora.

Polazeći od takvog pokušaja sagledavanja vanjske politike Carterove ekipe, potrebno je naglasiti da je u trenutku njegovog izbora za predsjednika nekoliko značajnih činilaca išlo njemu u prilog. Naime, za razliku od poznatih i kompromitiranih političara, na primjer, Richarda Nixona, Carter je dolazio s Juga, daleko od centra američkog političkog djelovanja i nije bio povezan s prijašnjim političkim garniturama. U situaciji kada se Amerika oporavljala od šoka koji je na vanjskopolitičkom planu predstavljala dugogodišnja agonija u Vijetnamu, unutrašnjepolitička afera Watergate potresla je zemlju i stvorila veliku krizu povjerenja između birača i vlasti. U takvoj situaciji izbor Jimmyja Cartera bio je i izraz nastojanja da se ukaže povjerenje čovjeku koji je bio izvan političkih centara odlučivanja, udaljen od washingtonskog establishmenta i od tradicionalno snažnih političkih središta na istočnoj i zapadnoj obali. U pitanju »koji Jimmy?« — bilo je sadržano i nepoznavanje osobe novog predsjednika, ali, svakako, i stanovito uvjerenje da je malo poznati, odnosno gotovo

Digitized by Google

nepoznati političar iz Georgije, bolji izbor od tradicionalnih kandidata, dugi niz godina prisutnih u američkom političkom životu.

Svjestan stanja koje mu je pomoglo da uđe u Bijelu kuću, Carter se, sa svoje strane, trudio da zadrži taj utisak. Imajući na umu tradicije populističke stranke, koja je krajem 19. stoljeća bila popularna u Sjedinjenim Državama i istakla se zastupanjem interesa farmera i srednjeg građanskog sloja, Carter je također želio oko sebe stvoriti oreol populiste. Zahvaljujući sredini iz koje je došao, kao i prijašnjem političkom djelovanju, nije mu bilo teško prikazati se kao predsjednik koji stoji izvan utjecaja krupnog businessa, nije uključen u tradicionalne političko-privredne strukture i, na kraju, brine za blagostanje zemlje i svakog prosječnog građanina.

Nakon Vijetnama i Watergatea američko javno mišljenje tražilo je upravo takvog predsjednika koji će svojim moralnim likom i političkim akcijama vratiti povjerenje u vlast i omogućiti prevladavanje krize. U svom djelovanju iz Bijele kuće Carter je brojnim vanjskim znacima težio održavanju takve slike i stvaranju uvjerenja da su američki birači dobili predsjednika koji im je blizak, neposredan i vrlo dalek od formalizma. Kontaktirajući s velikim brojem ljudi, dajući često izjave, otvorivši Bijelu kuću televizijskim ćaskanjima, Carter je nastojao okupiti veliku ekipu u kojoj su se nalazili različiti političari, znanstvenici, umjetnici i predstavnici različitih društvenih i vjerskih organizacija. Iz redova tih svojih simpatizera on je slao i brojne delegacije širom svijeta, uključujući u njih i članove svoje obitelji. Sve je to imalo za cilj da stvori utisak o novom stilu vođenja politike iz Bijele kuće i vrlo otvorenoj i elastičnoj osobi Jimmyja Cartera.

Međutim, to stvaranje novog stila i opredijeljenost za nove oblike komuniciranja s Amerikom i svijetom ipak nije moglo sakriti činjenicu da nova administracija nema nekog jasnog programa djelovanja, niti na unutrašnjem, niti na međunarodnom planu. Za razliku od prijašnjih administracija, koje su dolazile u Bijelu kuću s preciznim programima akcije, Carter je svoj program tek stvarao, suočavajući se pri tom stalno s novim problemima koje je nosio usporeni ekonomski razvoj u zemlji kao i mnogi novi međunarodni događaji.

To nedostajanje fiksirane politike Carter je najprije nastojao nadomjestiti kategorijom ljudskih prava, koja je, po njegovom mišljenju, morala predstavljati glavni sadržaj, pokušavajući istaknuti da je riječ o središnjem elementu unutrašnje i vanjske političke akcije koja zaslužuje naziv »nova«.

No pažljiviji promatrači međunarodnih odnosa znaju da je pitanje ljudskih prava već odavno u opticaju i da su u nizu prilika različite administracije koristile ljudska prava kao instrument za realizaciju širih vanjskopolitičkih interesa Sjedinjenih Država. Carterova administracija, za razliku od prijašnjih predsjedničkih ekipa, postavila je ljudska prava kao središte svoje politike označene kao »nove«, da bi istodobno posebno ukazala

Digitized by Google

na stalnu brigu predsjednika i njegov osobni doprinos isticanju pitanja ljudskih prava i stalnom praćenju njihove realizacije.

Ta pojačana briga za ljudska prava i njihovo ostvarivanje na međunarodnoj areni nije imala samo zadatak da pokaže kako se u Bijeloj kući ipak s vremenom formulira određena politička linija, već je to istodobno trebalo poslužiti i u važnom bilježenju dodatnih političkih poena u odnosu na prijašnje administracije, kao i na buduće konkurente. Kritizirajući Nixona i Forda, a poglavito profesora Kissingera, kao tvorca vanjske politike prijašnje administracije, isticalo se da je bila u pitanju pragmatički orijentirana politika, postavljena na načelima realpolitike, koja nije uzimala u obzir nikakve druge, a posebno ne moralne kriterije. Te su optužbe svakako imale posebnu važnost nakon Watergatea, kada se washingtonski politički establishment otvoreno kompromitirao, te ga je bilo i znatno lakše optuživati za propuste u političkom djelovanju.

Pitanje ljudskih prava, predstavljeno kao izraz stalne brige predsjednika Cartera, kretalo se prvenstveno linijom analize stanja u drugim zemljama, zapostavljajući američku sredinu i probleme američkog društva. Mnogi simpoziji, studije, knjige, pa čak osnivanje posebnih katedri, trebali su stvoriti utisak da je riječ o dugoročnoj projekciji takvog univerzalnog razmatranja ljudskih prava, koja označava stalnu brigu administracije i rukovodi je u njezinom vanjskopolitičkom globalnom djelovanju.

Konkretni oblici kršenja ljudskih prava, čak u najbližem američkom susjedstvu, i ukupna tendencija jačanja ljudskih prava i sloboda, izražena u raznim oblicima gotovo u svim dijelovima svijeta, stvorili su pogodan okvir početnoj Carterovoj aktivnosti.

Međutim, motivi, kao i usmjerenje ovog posebnog interesa za poštivanje ljudskih prava, ubrzo su pokazali da je riječ o vrlo složenim razlozima koji su utjecali na to da Carter izabere upravo ljudska prava kao novum i da na toj osnovi pokuša razvijati svoju politiku. Nije, naravno, bio u pitanju samo pokušaj da se ukaže na mogućnost drukčijeg stvaranja politike, koja bi, za razliku od nekadašnjih pragmatičkih elemenata, u prvi plan sada istakla moralne. Riječ je bila o složenom spletu ideoloških razloga, kao i taktičko-političkih motiva, koje se htjelo ostvariti na američkom i širem međunarodnom planu.

Na unutrašnjem planu računalo se s nekoliko važnih elemenata:

— Carter i njegovi suradnici bili su svjesni svog specifičnog položaja i potrebe što bržeg dobivanja šire podrške. Nakon kriznih godina u kojima je američko javno mišljenje imalo niz prilika da se upozna s djelovanjima koja su stajala vrlo daleko od političkih koncepata koje su proklamirale administracije, kriza povjerenja postala je gotovo ukorijenjena crta američkog političkog života, koju je trebalo što prije prevladati. Godine pragmatične politike, bez obzira na rezultat takvog političkog djelovanja, u zasjenak je bacio watergetski skandal, kao i otkrića o zloupot-

Digitized by Google

rebama vršenim u američkim obavještajnim službama. Predsjednik s likom moraliste, i istodobno populiste, u pitanju ljudskih prava koja bi univerzalno razvio, pokazujući stalnu brigu za čovjeka, bezobzira na to u kojoj zemlji on živi, i za njegova temeljna prava, mogao je računati na podršku i prihvaćanje.

— U velikoj predizbornoj utakmici između demokrata i republikanaca, iako nisu postojale velike razlike u odnosu na ocjenu detente i potrebu razvijanja odnosa s drugom supersilom, ipak se zacrtavala nešto konstruktivnija linija demokrata u kojoj se tražio veći prostor za razvijanje, odnosno nastavljanje američko-sovjetskih odnosa. Svjesni kritika na koje će naići takvo djelovanje, a istodobno i prvih napada na detente i sovjetsko ponašanje, posebno u Africi, Carterovi savjetnici htjeli su odmah na početku otvoriti mogućnost specijalnog tretiranja socijalističkih zemalja, i na taj način utjecati na to da se odvoje takozvani državni odnosi od humanitarnih. To je trebalo omogućiti da se održi linija međudržavnog djelovanja i da se sačuva detente, ali da se, na drugoj strani, otvori poligon za direktne napade u kojima bi ljudska prava poslužila kao izvanrednu pretekst. Računalo se da bi takva politika mogla dobiti podršku i onih snaga koje su od početka bile protiv Cartera i njegovih političkih poteza.

— U doba Carterova dolaska na predsjednički položaj američka privreda počela je osjećati značajne probleme. U svojim obećanjima Carter je najavio zaustavljanje inflacije, otvaranje novih radnih mjesta i smanjenje nezaposlenosti, smanjivanje državnog aparata i ograničavanje naoružanja. Međutim, već 1979. godine inflacija je iznosila oko 12%, što je jasno pokazalo da se ta osnovna Carterova predizborna obećanja ne ostvaruju i da se čak stanje pogoršava. U tom kontekstu pitanje ljudskih prava, koje je bilo prikazano kao dinamična Carterova politika, koja neprekidno unosi nove akcente i prožeta je novim konkretnim inicijativama u raznim dijelovima svijeta, trebala je skrenuti jednim dijelom pažnju s tekućih, američkih problema i potvrditi da se administracija intenzivno bavi širim međunarodnim pitanjima uzvišenijeg karaktera.

Među vanjskopolitičkim motivima koji su rukovodili Carterovu ekipu u razvijanju i stalnom jačanju kampanje oko ljudskih prava posebno treba istaknuti dva važna elementa:

— Posljednjih godina, zbog stanovitih pogrešnih procjena, kao i jačanja druge supersile i djelovanja niza novih međunarodnih aktera, opadala je američka uloga, koja je još veći moralni poraz doživljela uslijed mnogih malverzacija i skandala u kojima su direktno sudjelovali ljudi prijašnjih administracija. Od Vijetnama, Watergatea, malverzacija tipa Lockheed, afera s aktivnostima CIA i FBI proširuje se spisak loših poteza koji su kompromitirali washingtonsku politiku i stalno utjecali na slabljenje američke vodeće uloge u odnosu na američke saveznike. U takvoj situaciji dolazak čistog i moralnog predsjednika, koji se rukovodi humanim pristupom međunarodnim odnosima i u prvi plan stavlja ljud-

Digitized by Google

ska prava, trebalo je stvoriti drukčiju sliku nove administracije. Kritizirajući prijašnje pragmatične političare i njihove greške i propuste, Carter, kao odlučan borac za ljudska prava, dobivao je i nova značajna moralna obilježja lidera druge vrste, koji je u stanju voditi zapadni svijet. A kako se tvrdilo da je pitanje ljudskih prava univerzalnog karaktera, nije se bilo teško identificirati s tom novom političkom linijom i njezinim glavnim protagonistom.

— Bez obzira na isticanja da je u pitanju ljudskih prava riječ o stalnoj politici, koja prati i pokušava izboriti drukčiji tretman za sve one kojima su prava ugrožena, neovisno od toga gdje žive, ubrzo se pokazalo da su ljudska prava u prvom redu dio smišljene ideološke konfrontacije sa socijalističkim zemljama. Odvajajući međudržavne odnose od pitanja ljudskih prava htjelo se preko njih otvoriti mogućnost kritiziranja političkog razvoja u socijalističkim zemljama, prvenstveno u Sovjetskom Savezu i u Istočnoj Evropi. Istina, Carter je najavio i potrebu praćenja ljudskih prava u zemljama zapadne hemisfere, osobito u zemljama Srednje Amerike; međutim, u tom dijelu svijeta nije se daleko otišlo. Kritizirajući pojedine režime, Carterova administracija je ipak bila dovoljno fleksibilna da ne kida sve veze i da nakon stanovitog prekida pružanja vojne i ekonomske pomoći (Guatemala, Salvador), ipak kasnije nastavi s takvim djelatnostima. Razvoj odnosa u Karibima, osobito nakon pobjede sandinista u Nicaragui, još više je utjecao na takvo laviranje i kolebljivost administracije, koja je time samo potvrdila da su socijalističke zemlje ipak glavno područje na kome se želi ispitivati domete realizacije ljudskih prava, odnosno konkretne mogućnosti američkog djelovanja u tim sredinama.

Koliko god bila funkcionalno ograničena, a u praksi u odnosu spram prijateljskih zemalja vrlo elastično primjenjivana, ipak je politika ljudskih prava naišla na značajne kritike, kako u Americi tako i u američkih saveznika u Evropi. Neke izrazito desne američke političke snage tvrdile su da se unošenjem pitanja ljudskih prava izaziva pojačani nemir kod američkih saveznika, te da za zemlju koja ima svoje globalne obveze može biti veoma opasno da vrši selekciju u odnosu na neke od saveznika, bez obzira na to kakvi kriteriji će se pri tom postaviti.

Neki američki političari, s državnim sekretarom Vanceom i profesorom Marshallom Shulmanom na čelu, smatrali su da je riječ o prenaglašenoj političkoj liniji čija je oštrica direktno uperena protiv druge supersile i njezinih saveznika. S tim u vezi, oni su u nizu prilika pozivali na oprezniji pristup koji ne bi trebao voditi konfrontaciji, a posebno ne daljnjem kvarenju detente i svega onoga što je u toj fazi odnosa bilo postignuto.

U dijela američkih zapadnoevropskih saveznika odmah na početku je došlo do polarizacije stavova. Dok su neke zemlje (poput Velike Britanije i Nizozemske) odlučno podržavale novu Carterovu politiku, dio zemalja, sa Saveznom Republikom Njemačkom na

Digitized by Google

čelu, bio je veoma skeptičan u ocjeni vrijednosti takve Carterove brige za ljudska prava. Kancelar Schmidt smatrao je, na primjer, da su ta pitanja previše dramatizirana i da Carter s njima ide previše daleko, ugrožavajući na taj način splet širih odnosa na liniji Istok—Zapad.

Uporno se pridržavajući zacrtanog kursa, Carter i njegovi najbliži savjetnici ipak su odlučili da ne posustanu s pitanjem ljudskih prava. U tom smislu, Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji, odnosno sastanak KESS-a u Beogradu i u Madridu, poslužili su kao izvanredna prilika da se napada druga supersilu i ostale istočnoevropske zemlje. Američka politika, koja u prijašnjim fazama KESS-a nije pokazivala neku osobitu aktivnost, osjetila je da je upravo u tim okvirima moguće zabilježiti najveće poene, te se intenzivirala kako bi pitanju ljudskih prava poklonila maksimalnu pažnju iritirajući time drugu stranu. Ali time je u velikoj mjeri bio otežan i normalan razvoj procesa Konferencije o evropskoj sigurnosti i suradnji.

Uz pitanje ljudskih prava, koje je trebalo postati temelj nove vanjske politike, njezin ideološki glavni sadržaj i dugoročno određenje svih konkretnih poteza, Carterova ekipa, sastavljena velikim dijelom od »trilateralaca«, najavila je i drukčije postavljanje prema najvažnijim američkim saveznicima: Zapadnoj Evropi i Japanu. Ističući potrebu stvaranja novih odnosa na osnovu »odgovornosti i inicijativa, a ne monopola i predominacije«, htjelo se utrti put višem stupnju usklađivanja stavova, što je, međutim, u praksi vrlo brzo naišlo na teškoće. Ponovno se, naime, pokazalo da je u izmijenjenim međunarodnim uvjetima, kada niz ekonomskih i političkih činilaca djeluje različitim intenzitetom na pojedine zemlje, teško postići punu usklađenost političkih linija, čak u nekim bitnim pitanjima. Sovjetska intervencija u Avganistanu, pitanje američkih talaca, problemi povećanja troškova naoružavanja i modernizacije NATO-a pokazali su nijanse u pristupima pojedinih zemalja iz redova trilateralnog stupa zapadnog svijeta, ali u nekim slučajevima registrirani su i stavovi znatno drukčiji od američkih. U početku, nastojeći prikriti razlike i ne potencirati njihovo daljnje proširivanje, Carterova ekipa težila je isticanju vrijednosti tih različitih opcija. Međutim, kada su nastale velike razlike u praktičnom političkom djelovanju (osobito u ocjeni mjera koje treba primijeniti nakon Avganistana), administracija je počela javno izražavati svoje nezadovoljstvo stavovima pojedinih država (posebno SR Njemačke i Francuske).

Sve je to utjecalo da je, na primjer, Zapadna Evropa, koja nije bila previše oduševljena Reaganom kao kandidatom za predsjednika, relativno brzo prihvatila novu realnost, izražavajući time i svoje razočaranje i nezadovoljstvo Carterovom politikom.

U odnosima sa zemljama zapadne hemisfere Carter je, također, startao s velikim planom, koji je, između ostalog, isticao da se u novim međunarodnim uvjetima Amerika sprema na veliki povijesni zaokret u tretiranju svog najbližeg susjedstva. Pokušaj uspo-

Digitized by Google

stavljanja dijaloga s Kubom, kao i sporazumi o Panamskom kanalu, potvrdili su težnju administracije da dinamizira odnose. Međutim, kako je detente počeo slabiti, ubrzo su Latinska Amerika, a osobito karipsko područje, bili tretirani na uobičajeni, gotovo standardni način. Takozvano otkriće sovjetske brigade na Kubi, puč u Grenadi i pobjeda sandinista u Nicaragui, zapaljiva situacija u Salvadoru i Guatemali utjecali su na vraćanje prokušanim sredstvima, zasnovanim na tradicionalnim instrumentima američke politike u odnosu na Latinsku Ameriku. Umjesto novog velikog zaokreta, promatrači međunarodnih odnosa ubrzo su mjere Carterove administracije ocijenili kao svojedobnu kombinaciju Monroeove doktrine i neuspjelog Saveza za progres. U tim okvirima i pitanje ljudskih prava još više je zamrsilo mogućnosti američke akcije, otežavajući pristup pojedinim režimima i stvarajući prostor za pojačane kritike kod kuće, koje su išle čak toliko daleko da se u njima tvrdilo da Carterova nekonzistentnost politike i konkretnog djelovanja omogućava polagano pretvaranje Kariba u »marksističko-lenjinističko jezero«. Sporazumi potpisani s Panamom o prenošenju dijela suvereniteta Panamskog kanala na Panamu prošli su dug i mukotrpan put ratifikacije i prvih početaka realizacije. Pokazalo se da je vrlo moćan lobby u Washingtonu protiv tih sporazuma, koji su također ocijenjeni kao izraz slabljenja američke ukupne sile. Stoga su možda u pravu neki od Carterovih suradnika kada ističu da je sklapanje sporazuma s Panamom jedan od relativno malobrojnih uspjeha Carterove administracije.

U odnosima prema velikoj skupini zemalja Afrike Carter je postavio svoju političku platformu dosta usko, nastojeći, prije svega, djelovati u onim situacijama kada je trebalo ograničavati ili suzbijati akcije druge supersile. Posvećujući daleko veću pažnju Bliskom istoku, čini se da se vjerovalo da bi jačanje američkih pozicija u tom dijelu svijeta moglo imati posebnu važnost. Podrška Campdavidskim sporazumima i konkretne akcije kojima se i Egipat i Izrael podržavalo u njihovom dijalogu dovele su do uspostavljanja novih odnosa na Bliskom istoku. Međutim, ono osnovno što se htjelo postići — eliminiranje sovjetskih utjecaja u tom dijelu svijeta, ipak nije ostvareno. Većim američkim podržavanjem Egipta još više se produbio jaz arapskih suprotnosti, a samim tim otvorile su se i mogućnosti za jače sovjetsko prisustvo na Bliskom istoku.

Posebno velike poremećaje u djelovanju administracije izazvala je iranska kriza, svrgavanje šaha, dolazak Homeinija i pitanje američkih talaca. Konfuzna i nedosljedna američka politika bila je zatečena brzinom događaja; razni centri unutar samog američkog političkog djelovanja ocjenjivali su situaciju različito, što je sve zajedno rezultiralo padom nekadašnjeg vjernog američkog saveznika, koji je imao tradicionalnu funkciju zaštite američkih interesa u tom važnom dijelu svijeta. Kriza u američko-iranskim odnosima bila je posljedica takve politike, koja je odmah u Car-

Digitized by Google

terovih protivnika dočekana kao prilika da se upute nove zamjerke njegovoj ukupnoj politici. Fijasko s operacijom spasavanja talaca bio je, svakako, vrhunac neuspješnog djelovanja, koji je pokazao da je administracija u stanju konfuzije i da se odluke donose, osobito u kriznim situacijama, bez smišljenijeg i šireg plana akcije. Upravo iranska kriza dala je najviše povoda svim onim snagama koje su u Americi napadale Carterovu ekipu zbog neizgrađenosti političke linije i zbog, kako se tvrdilo, ugrožavanja američkih nacionalnih interesa. S druge strane, ti odnosi su i ostalim zemljama pokazali da su se vremena promijenila i da se nekada vodeća supersila, zbog međunarodnih i unutrašnjih razloga, više ne može ponašati onako kao nekada. Uostalom, buduće analize Carterovog djelovanja sigurno je da će pokazati da je upravo iransko pitanje odigralo veliku ulogu u slabljenju njegovog prestiža u svijetu i kod kuće. Za mnoge je to bio dokaz općeg slabljenja američke moći, a kada se nisu mogli pomiriti s tom ocjenom, svu krivicu nastojali su svaliti na Cartera i njegovu ekipu, ističući da bi neka druga administracija bila u takvim uvjetima mnogo odlučnija i uspješnija.

No, ako je američka politika u pojedinim dijelovima svijeta pokazala svoju nedosljednost i često neprilagodivost određenim zbivanjima, u odnosu na Narodnu Republiku Kinu Carter je bio odlučan u razvijanju i produbljivanju svih oblika veza. U Washingtonu je, sigurno pod velikim utjecajem specijalnog savjetnika Zbigniewa Brzezinskog, ocijenjeno da je Kina iz svojih unutrašnjih i vanjskopolitičkih razloga nužno upućena na Sjedinjene Američke Države, da je dubina kinesko-sovjetskog rascjepa takve prirode da nema izgleda za bilo kakvu pomirbu u budućnosti, te da na taj način Kina objektivno postaje važna karika u lancu američkih saveznika. Kineske izjave o potrebi zajedničkog suprotstavljanja »polarnom medvjedu«, isticanje potrebe partnerstva i pozivi na »bratstvo po oružju«, još više su utjecali na otvaranje prema Kini, što je postalo jedan od stupova Carterovog vanjskopolitičkog djelovanja. Tome je, svakako, pogodovao i velik interes američkog businessa, koji je u Kini vidio velike mogućnosti za sklapanje golemih poslova i rješavanje, na taj način, nekih svojih unutrašnjih problema.

Pažljiviji analitičari kinesko-američkih odnosa upozoravali su, međutim, administraciju da ne žuri previše s intenziviranjem veza i da ne koristi olako takozvanu kinesku kartu. Tvrdilo se da je kineska karta najvrednija dok se drži kao adut u igri i da se u trokutu američko-sovjetsko-kineskih odnosa tu kartu može vrlo spretno koristiti. Razvijanje političkih, ekonomskih, kulturnih i vojnih bilateralnih kontakata pokazalo je da administracija ne uzima u obzir takvu mogućnost korištenja Kine, te da je kineska karta odigrana do kraja. Unutrašnja previranja u Kini, ekonomski problemi, sužavanje kineskih interesa za sklapanje velikih ekonomskih poslova i kraj velike američke poslovne euforije, naveli su mnoge da to veliko kinesko otvaranje počnu posmatrati, tako-

Digitized by Google

đer, u drukčijem svjetlu. Tako je i taj vrlo važan segment Carterove vanjske politike naišao na kritike koje su posebno napadale brzinu kojom se išlo u to otvaranje, takozvano žrtvovanje Tajvana, loše procjene i nemogućnost da se kineskom kartom stalno iritira Sovjetski Savez, držeći otvorenu mogućnost različitih kombinacija.

U okvirima globalne koncepcije Zbigniewa Brzezinskog međunarodni sistem je bio podijeljen na četiri svijeta. U prvom su se nalazile najsnažnije industrijske zemlje Zapada, u drugom su komunističke zemlje, u trećem su zemlje OPEC-a, Tajvan i Južna Koreja, dok se u najbrojnijem, četvrtom svijetu nalaze »globalno siromašne zemlje«. Upravo iz te skupine dolazi i najveći broj nesvrstanih zemalja, koje su silom prilika u različitim situacijama izazivale i pojačano interesovanje Carterove ekipe. Iako ni ova administracija nije izgradila neku širu koncepciju djelovanja u odnosu spram nesvrstanih, ipak je bio primjetan napor da se i na tom polju zabilježe pomaci. Uz realizaciju osnovnog cilja: udaljavanje nesvrstanih od sovjetske, a posebno kubanske političke linije, malo se, međutim, učinilo na stvarnom sagledavanju nesvrstavanja kao široke platforme univerzalnog međunarodnog djelovanja velikog broja zemalja. Stanoviti pokušaji traženja nekih značajnih središta (Nigerija, Venecuela, Egipat, ASEAN) trebali su u regionalnim okvirima otvoriti prostor za okupljanje nesvrstanih zemalja oko takvih stožera akcije koji su ocijenjeni kao američki prijatelji. Međutim, taj napor nije bio dalje razvijan, te su i američki odnosi prema nesvrstanim zemljama u najvećoj mjeri bili vezani uz bilateralne odnose s pojedinim državama, koji su, opet, ovisili od stupnja općih kretanja u međunarodnim odnosima, kao i tradicijâ tih odnosa.

Već u prvim izjavama Cartera i njegovih suradnika htjelo se javno staviti do znanja da nova administracija, koja ne želi pragmatički djelovati i koja stvara novi okvir globalne vanjske politike, namjerava promijeniti viđenje mjesta i uloge Sovjetskog Saveza u američkoj vanjskoj politici. Isticalo se, u čemu je prednjačio profesor Zbigniew Brzezinski, da su američko-sovjetski odnosi posljednjih godina previše dominirali američkom vanjskom politikom, da ih je potrebno spustiti znatno niže, i da Sjedinjene Države imaju potrebe i mogućnosti razvijanja novih odnosa sa svojim saveznicima, kao i s nizom drugih zemalja, pri čemu se posebno isticala potreba razvijanja kinesko-američkih odnosa. To namjerno spuštanje praga američko-sovjetskih odnosa bilo je u cjelini u skladu s uvjerenjem jednog dijela najbližih suradnika predsjednika Cartera, koji su tvrdili da je pogrešna politika prijašnjih administracija uzdigla Sovjetski Savez u vrh svjetske politike i da je on dobio mjesto koje po svom potencijalu i mogućnostima političkog djelovanja ne zaslužuje.

Cjelokupna politika prema Sovjetskom Savezu imala je u Carterovom djelovanju dva glavna dijela. U jednom, koji bi se moglo uvjetno nazvati negirajućim aspektom, nastojalo se do maksi-

Digitized by Google

muma razviti pitanje ljudskih prava koristeći svaki povod i svaku međunarodnu situaciju za napadanje sovjetske politike. U drugom, takozvanom afirmativnom dijelu politike nastojalo se održati one linije suradnje između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država koje su već postale tradicionalne i koje su, s druge strane, pokazale da su u zajedničkom interesu. To se odnosilo na pitanje sklapanja SALT-a, kao i na niz ostalih američko-sovjetskih oblika dogovaranja (MBFR, Indijski ocean, antisatelitska oružja i slično).

No još prije sovjetske intervencije u Avganistanu pokazalo se da ovakva politika prema drugoj supersili neći dati trajnije rezultate. Nedosljednost u djelovanju i preveliko laviranje, a sve to u težnji da se pokaže kako Amerika ne treba drugu supersilu, ubrzo se počelo osvećivati na nizu konkretnih pitanja gdje se ponovno potvrdila povezanost današnjeg svijeta i odnosa koji postoje na vrhu svjetske politike. U pravu su stoga bili oni kritičari Carterove politike koji su još na polovici njegovog mandata jasno sagledali da se u tom pokušaju spuštanja razine odnosa i smanjivanja značenja Sovjetskog Saveza i njegove politike postiglo sasvim suprotan efekt.

Naime, već postavljanje pitanja ljudskih prava u središte američkog djelovanja, usmjerenog u prvom redu spram Sovjetskog Saveza, ponovo je istaklo Sovjetski Savez u prvi plan. Iako je to isticanje imalo negirajući aspekt, ono je ipak jasno pokazalo u kojem pravcu ide američka politika i koga smatra najvećim suparnikom. S druge strane, pokušaje zadržavanja takozvanog radnog dijaloga sa Sovjetskim Savezom nije se moglo obezbijediti izvan ove sfere odnosa, jer je i pitanje ljudskih prava, također, sadržavalo element konfrontacije. Upravo u tom isprepletenom nastojanju za dobijanjem značajnijih poena, spuštanju razine američko-sovjetskih odnosa i pokušajima da se, unatoč svemu, održe kontakti koji Americi odgovaraju, ležala je najveća mana Carterove ekipe.

Takva politika morala se odraziti i na krivudanja u interpretaciji detente kao univerzalnog procesa koji, međutim, niti jedna niti druga supersila nije mogla odvojiti od svojih interesa, postavljajući ga uvijek u uskim bilateralnim koordinatama. Bečki susret predsjednika Cartera i Leonida Brežnjeva bio je izraz općih kompromisnih nastojanja, koja su odmah nakon potpisivanja ugovora o SALT-2 bila praćena najavom instaliranja američkih raketa Pershing 2 u nekim zapadnoevropskim zemljama. Nakon toga došlo je do sovjetske intervencije u Avganistanu i nastojanja administracije da pokaže odlučnost, koja je, međutim, zbog neujednačenih stavova s ostalim saveznicima ubrzo potvrdila da je i ovoga puta Carter velikim dijelom promašio cilj. Bojkot Olimpijade, zatim prekid isporuke žita i zabrana prodaje tehnologije Sovjetskom Savezu nisu izazvali onakve posljedice kako se to u Washingtonu očekivalo, a suprotno ponašanje američkih glavnih saveznika došlo je ponovno jasno do izražaja.

Digitized by Google

U odnosu na ostale istočnoevropske zemlje Carter je htio realizirati širi dijalog, ističući potrebu policentričnog pristupa. Pokrećući pitanje ljudskih prava u nekima od tih zemalja, a, na drugoj strani, razvijajući i podržavajući one oblike koji bi se mogli uvrstiti u »erozivno djelovanje«, nije se stvarala mogućnost trajnog razvijanja međudržavnih odnosa. Uz isticanje posebne vrijednosti nekih zemalja — Poljske i Rumunjske, uz pokušaje proširenja odnosa s Mađarskom, ostale zemlje su uglavnom najviše pažnje izazvale na Beogradskom i Madridskom sastanku KESS-a gdje ih se obilno optuživalo za kršenje ljudskih prava. Međutim, poljski događaji koji su pokrenuli lavinu nezadovoljstva u zemlji, prijeteći da pređu granice unutrašnjeg problema, dobili su odmah nešto blaži tretman u Carterovom ponašanju. Ocjenjujući da bi nekontrolirano razvijanje krize moglo ozbiljno ugroziti postojeći evropski poredak, uz izražavanje podrške zahtjevima za mijenjanjem i poboljšavanjem odnosa u Poljskoj, ipak je isticano da stvar treba promatrati kao unutrašnje poljsko pitanje, uz inzistiranje na tome da se to unutrašnje pitanje pokuša riješiti poljskim sredstvima, bez miješanja izvana.

Mješavina takvih različitih pristupa u nizu glavnih pitanja kojima je bila zaokupljena Carterova administracija javila se u velikoj mjeri zbog osobe samog predsjednika i njegovog viđenja svijeta, a isto tako i uslijed dvije različite linije koje su bile jasno ispoljene u stvaranju američke politike. U sadašnjim pokušajima svođenja računa te dvije suprotne linije ponovno dolaze do izražaja u ocjeni onoga što je učinjeno ili pak propušteno za vrijeme Carterovog mandata. Zbigniew Brzezinski, kao specijalni savjetnik predsjednika Cartera i nakon Vanceovog odlaska čovjek koji je zapravo stvarao vanjsku politiku, smatra da je administracija u cjelini uspjela i da je učinila niz značajnih poteza, ali da nije u dovoljnoj mjeri suzbila sovjetski utjecaj. Glavni krivci za takav neuspjeh su, po Brzezinskom, demokrati koji su bili »pre opterećeni vijetnamskim kompleksom krivnje«, kao i oni koji su, poput državnog sekretara Vancea, »premeko djelovali« u odnosu na sovjetsku politiku. Po Brzezinskom, koji je od prvog dana zastupao provođenje odlučne političke linije prema Sovjetskom Savezu, početak neuspjeha američke politike veže se uz sovjetski prodor u Etiopiju i izostajanje adekvatnog američkog odgovora.

Odgovarajući na ovakve interpretacije uspjeha, odnosno neuspjeha Carterove politike, bivši državni sekretar Vance ocjenjuje da je Brzezinski bio spreman »blefirati« upotrebom vojne sile, a da je zaboravio na mogućnosti konfrontacije političkim i ekonomskim sredstvima. Po Vanceu, administracija je propustila rješavati najvažniju pitanja sa Sovjetskim Savezom (misli se na kontrolu oružja), jer je predugo povezivala taj najvažniji aspekt američko-sovjetskih odnosa s nekim sovjetskim akcijama koje nisu od primarnog značenja. Kako to Vance izjavljuje, uspjesi američke vanjske politike ogledaju se, prije svega, u održavanju Camp Davida, sklapanju sporazuma s Panamom, rješavanju rodezijskog

Digitized by Google

pitanja i u novim odnosima s Kinom, ali pod uvjetom da se tim vezama ne stvori neka nova antisovjetska alijansa.

Taj početak javne rasprave dvaju nosilaca suprotnih političkih linija, od kojih je svaki imao svoju širu filozofsku koncepciju o mjestu i ulozi Amerike u svijetu, sam po sebi pokazuje različite putove kojima se kretala Carterova ekipa od prvog dana. Različita traženja mogućnosti akcije, nekonzistentnost, baratanje moralnim kategorijama u određenim situacijama, da bi ih se u nekim drugim sredinama zaboravilo i napustilo, te vrlo nepredvidiva reagiranja na poteze druge supersile, ostat će, svakako, kao karakteristika Carterovog vanjskopolitičkog djelovanja. Ciničniji promatrači međunarodnih odnosa možda će pokušati ustvrditi da je to daljnji dokaz da se nikakvim moralnim kategorijama ne može uspjeti u međunarodnim odnosima i da je Carter doživio poraz upravo zbog prevelikog polijeganja na moralnim načelima.

Ne treba, međutim, zaboraviti da je stvaranje vanjske politike u svakoj situaciji, pa i u svakoj sredini, prije svega rezultat utvrđivanja polazne dugoročne strategije. Dobri ciljevi, bili oni više ili manje utemeljeni na nekim moralnim načelima, moraju biti dio strategije i dijele u cjelini njezinu sudbinu. Izdvajanje pojedinih ciljeva, kao i dobrih namjera, iz ukupnosti vanjskopolitičke strategije ubrzo mora voditi nekonzistentnosti, zapostavljanju nekih važnih pitanja, stalno novim valoriziranjima i, na kraju, takvom stanju u kojem više niti domaći kreatori politike, a niti vanjski respondenti te politike ne znaju o čemu je riječ i kakvi potezi mogu uslijediti.

Carterova administracija, uz nesumnjive uspjehe koje je postigla na nekim područjima, ostat će zabilježena upravo po tom prevelikom miješanju različitih pristupa i po pokušajima izdvajanja pojedinih dijelova iz ukupne vanjskopolitičke strategije. No, kao i uvijek, ni Carterova ekipa, unatoč izgrađenim filozofskim koncepcijama viđenja svijeta i mjesta Amerike, nije djelovala neovisno od širih svjetskih događaja koji su stvorili okvir objektivnih uvjeta. A upravo u Carterovom razdoblju događaji na unutrašnjem i vanjskom planu, kako na polju ekonomskih tako i političkih odnosa, obilovali su raznolikošću, a u nekim situacijama i iracionalnošću, što je još više otežalo djelovanje Bijele kuće.

Digitized by Google

Milan Bajec

Uzroci sadašnjih ekonomskih teškoća

U februarskim zaključcima Predsedništva CK SKJ ukazano je na svu težinu ekonomske situacije u kojoj se nalazimo i na potrebu široke mobilizacije radnih ljudi u naporima za savlađivanjem nastalih teškoća. Neposredno na tapetu su cene, učestali poremećaji u reprodukcionim tokovima i robno-novčanim odnosima, pa i povremene nestašice na tržištu. Polaznu osnovu u borbi protiv ovih teškoća trebalo bi nalaziti u jačajnu uloge svesnog faktora i svestranom političkom angažovanju.

Najvažnije je, svakako, da javnost u celini postane svesna ozbiljnosti sadašnje situacije i da svuda preovlada saznanje o tome da smo faktički iscrpli mogućnosti da i dalje trošimo više nego što stvaramo. To, onda, znači i svesno suočavanje sa istinom o neodrživosti održavanja ovakve prakse uz pomoć većitog manipulisanja inflacijom u zemlji i sve većeg spoljnotrgovinskog i finansijskog zaduživanja u inostranstvu. Uostalom, ionako je već vidljivo da je sama proizvodnja u stagnaciji zato što je od silnog inflacionog »dopingovanja« postala imuna na bilo kakvo novo stimulisanje, vršilo se ono odobravanjem sve »povoljnijih« cena ili učestalim devalviranjem dinara kojim bi se održavao izvoz i obezbeđivao neophodan uvoz.

Digitized by Google

Na početku ove godine izvoz je bio skromniji od očekivanog, a i rast proizvodnje, dok je, istovremeno, zabeležen najveći poslератni skok cena. U odnosu na prva dva meseca prošle godine cene proizvođačâ su povećane za 46,9 odsto, a troškovi života za 39,8 odsto. Naravno, u tome su sadržani i efekti prošlogodišnje devalvacije dinara.[1] No sva nevolja i jeste u tome što su se njeni efekti tako brzo »istopili«, pa, zapravo, nikakvih efekata nije ni bilo, izuzev što je donekle smanjen spoljnotrgovinski deficit. A i to smanjenje je više posledica ograničavanja uvoza nego rezultat povećanja izvoza.

Našu privredu sada najviše pogađa upravo neminovna restrikcija uvoza usled nedovoljnog izvoza, što i ukazuje na glavni pravac dalje borbe za stabilizaciju.[2]

Na to se nadovezuju i zadaci koji proizlaze iz ovogodišnjeg Dogovora o politici cena, odnosno iz svih aktivnosti koje treba da počnu na ostvarivanju tog Zakona. Očigledno, najpreče je da svi akteri na tržištu usvoje pravila odgovornijeg ponašanja. A onako uzgred, još i da im se već samom komplikovanošću procedure u vezi sa utvrđivanjem cena i odgovarajućim sporazumima i dogovorima nametnu svojevrsni vremenski amortizeri, da bi se bar tako ublažila eruptivna kretanja u ovoj oblasti. Inače, da bi se došlo do same suštine samoupravnog regulisanja cena, u onom smislu za koji se zasad zakonodavac uglavnom samo deklarativno izjašnjava, biće potrebno daleko više vremena. To je, onda, u pitanju ceo program samoupravnog povezivanja i udruživanja, koji po liniji reproduktivnih odnosa i neposredne poslovne saradnje treba da unosi sve više planskih elemenata u sve delove udruženog rada, što jedino i obećava trajnije rezultate u borbi za stabilizaciju.

No sadašnja situacija ne daje mnogo vremena. Valja brzo delovati, i to, naravno, ne samo snagom političkih deklaracija ili administrativnih mera, već prvenstveno snagom ekonomskih podsticaja i ekonomske prinude. To pogotovo važi za sve ono što se kao najhitnije postavlja u aktivnostima vezanim za sprovođenje Zakona o cenama.

Prilično bi bilo neumesno u sadašnjem trenutku voditi uopštene rasprave u kojima bi se, onako generalno, kritikovali ili branili neki dugoročniji aspekti Zakona o cenama. Jer ovi aspekti se jednostavno ne mogu praktično proveriti sve dok traju postojeći poremećaji koji su gotovo izbacili iz igre tržišne zakonitosti i zamenili ih elementima naturalne razmene (počev od »šticovanja« deviza do notornih vidova trampe, pre svega u oblasti proizvodne potrošnje).

---

[1] Ekspoze Gojka Ubiparipa u Skupštini SFRJ, »Borba«, 13 februar 1981.

[2] Veselin Đuranović, rasprava u Skupštini SFRJ, »Borba«, 13. februar 1981.

Digitized by Google

1.

Sigurno je da pitanja poslovne korektnosti i društvene odgovornosti imaju posebnu težinu i aktuelnost u sadašnjoj situaciji i da trenutno upravo njima treba posvećivati najveću pažnju. Ali se ne može ostati samo na tome. Valja se uvek iznova vraćati osnovnim uzrocima sadašnjih nevolja, a oni se kriju u materijalnim kretanjima koja su i sama posledica dužeg razvojnog trenda. A sasvim je vidljivo da su se stvari počele opasno kumulirati posle prošlogodišnje devalvacije koja, uglavnom, nije donela željene rezultate, i to stoga što je ostala prepuštena sebi, jer su izostale mere i aktivnosti koje su joj morale uslediti.

Samom tom promenom kursa moglo se postići jedino to da izvoz naglo pojeftini i da tako doživi dosta snažnu ekspanziju, a da uvoz poskupi i postane manje unosan. Tako je izvoz u 1980. porastao nominalno za 32,1, a realno za 10 odsto. Istovremeno, nominalni rast uvoza iznosio je 7,5 odsto, dok je realno to predstavljalo pad od 11 odsto. Uporedo s tim počelo je usporavanje svih vidova potrošnje, što bi, u neku ruku, i odgovaralo postavljenom zadatku stabilizacione politike o svođenju potrošnje u okvire raspoloživog dohotka.

Međutim, sve je to ipak značilo da se ostaje samo na tlu pojednostavljenih poteza. Izostale su kvalitativne promene, pre svega u pravcu boljeg ekonomisanja i stvarnog osposobljavanja privrede za veću racionalnost i konkurentnost.

Uglavnom, promenom kursa dinara, uz odgovarajuće efekte koji su dopunjeni još i promenama u kretanju svetskih i domaćih cena, počelo se izvoziti jeftinije i uvoziti skuplje nego što se prilikom devalvacije računalo. Sa domaćeg tržišta izvučeno je za izvoz srazmerno više robe, dok je i uvoz stajao zemlju više nego što je trebalo. Usled toga, a s obzirom na prekomernu oslonjenost naše privrede na uvoz, proizvodnja je dospela u stagnaciju, što znači da nije kompenziran pomenuti manjak robe na domaćem tržištu, naročito manjak uvoznih sirovina i repromaterijala.

Uprkos svom sužavanju potrošnje u zemlji, to je izazvalo visoke skokove cena i ozbiljne poremećaje u snabdevanju privrede i stanovništva. Štaviše, stagnacija proizvodnje dovela je do toga da narasli troškovi proizvodnje žešće opterećuju jedinicu proizvoda, tako da se i sa te strane pojačavao pritisak na cene. A svoj doprinos tome dali su i poremećaji u okviru reproduktivnih odnosa koji su svaljivali nove terete na troškove proizvodnje i prometa (usled gomilanja nepotrebnih zaliha, raznih zastoja u isporuci sirovina i delova i slično).

Zapretila je opasnost da ceo naš pohod ka pojačanoj izvoznoj ekspanziji ne uspe, i da se vratimo na polaznu tačku, na stanje pre devalvacije. »Bum« domaćih cena učinio je da, eto, ponovo postane unosnije prodavati u zemlji nego izvoziti. I tako se još jednom našlo na dnevom redu pitanje isplativosti izvoza i realnosti kursa dinara.

Digitized by Google

Prva pouka je jasna kao na dlanu: vreme koliko mogu da traju pozitivni efekti jedne devalvacije (obično oko pola godine) trebalo je iskoristiti za temeljitije promene u celokupnom privređivanju, jer se, u suprotnom, efekti gube, a problemi postaju još teži. Ukratko, u sadašnjoj znatno složenijoj situaciji od prošlogodišnje treba ponovo stvarati uslove za pojačanu izvoznu ekspanziju, a svakako i za usporavanje domaće inflacije. Od postojećih mehanizama privrednog sistema i ekonomske politike ne može se očekivati da će brzo i sami po sebi dovesti do željenog raspleta. To i jeste ono što čini neophodnim da se, bar za neko vreme, u prvom planu nađu čisto aktivističke parole i da se generalno apeluje na svest radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija. Svakako, u našim društvenim uslovima ima svoj značaj i ovakvo delovanje. Uostalom, o tome govore i neki od dosadašnjih rezultata koji se ogledaju u odgovornijem ponašanju na tržištu i u raspolaganju društvenim sredstvima.

Pa ipak, samo na ovakvom aktivizmu se ne može ostati, pogotovo ne predugo. Najzad, naš sistem ima smisla samo ako polazi od realnih interesa osnovnih aktera u privređivanju, od tržišnog iskazivanja i odmeravanja tih interesa i njihovog slobodnog sučeljavanja i usaglašavanja. Naravno, sadašnja atmosfera pojačane političke aktivnosti i sazrela svest o značaju stabilizacije nije ni u kakvoj koliziji sa potrebom da se normalno razvijaju tržišni i drugi mehanizmi koji su svojstveni našem društveno-ekonomskom sistemu, a sadašnjom plimom inflacije su dobrim delom paralisani. Naprotiv, upravo sada je prilika da se sa mnogo jasnijom svešću o povezanosti svih interesa na liniji stabilizacije povećava samoupravna odgovornost radnih ljudi i njihovih osnovnih organizacija udruženog rada, a time i društva u celini.

Reč je, zapravo, o uspostavljanju novog odnosa prema ekonomskim problemima i zadacima, o pojačanoj kritičkoj svesti prema samoj stvarnosti.

2.

Kao najvažniji sada se ističu zahtevi za povećanjem proizvodnje. Polazi se, očigledno, od onog što je trenutno najvidljivije — od poremećaja u reproduktivnoj i ostaloj potrošnji i raznih nestašica, odnosno od produbljivanja neusklađenosti između proizvodnje i potrošnje.

Pa ipak, prava suština je i ovog puta u nečem što je mnogo složenije i što je teže ostvariti — u potrebi boljeg ekonomisanja radom i sredstvima. Nije više održiv nekadašnji način postizanja »dovoljne« proizvodnje, čije su stope rasta održavane inflatornim merama i prekomernim zaduživanjem u inostranstvu. Već sa prvim stabilizacionim merama pokazalo se da tu ima mnogo proizvodnje koja je isuviše skupa da bi se u iole sređenim tržišnim prilikama mogla održati. Ovaj problem privrede koja je već toliko razvijena

Digitized by Google

da ne može više podneti postojeće troškove proizvodnje — godinama se već kod nas zaoštrava. I njegovo se rešavanje stalno odlaže. A danas je dospeo do one tačke kada više mnogo ne pomaže ni uobičajeno »dopingovanje« — odobravanjem sve »povoljnijih« cena, izvoznih instrumenata, kreditnih i drugih olakšica.

Valja se, prvenstveno, okrenuti troškovima proizvodnje, dakle, povećavanju dohotka — boljim ekonomisanjem radom i sredstvima.

To bi, zapravo, trebalo da bude prava sadržina samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja o cenama. Samo na toj osnovi se uopšte može računati na neke realne uspehe u sprovođenju politike stabilizacije. A to bi onda zahtevalo da se do sporazumnih i dogovorenih rešenja dolazi realnim vrednovanjem osnovnih faktora proizvodnje — rada i sredstava. Očigledo je da se od domaćeg, već ozbiljno poremećenog tržišta za sad i ne mogu dobiti neki naročito sigurni odgovori o tom vrednovanju. Preostaje oslonac na svetske cene, utoliko pre što upravo od ravnopravnog uključivanja naše privrede u međunarodnu podelu rada sve više zavisi njen dalji razvoj.

Među raznim kriterijumima, koje bez rangiranja po njihovom značaju proklamuje Zakon o cenama, kriterijum svetske cene morao bi doći na prvo mesto. Za početak bi se trebalo bar osloniti na svetske cene sirovina, s tim da se onda na njih nadovezuju svi ostali dogovori i sporazumi, i to uz stalnu orijentaciju — da se, već prema mogućnostima, pritisak na domaće cene vrši uvozom.

Suštinsko pitanje — bolje ekonomisanje radom i sredstvima — vraća nas uvek iznova na pitanje njihovog realnog vrednovanja. Radni kolektivi će bolje ekonomisati: prvo, ako su im ova dva osnovna faktora jasno razlučena prilikom svih odluka i opredeljenja; drugo, ako se efekti ekonomisanja svakim od njih konkretno iskazuju na visini ostvarenog dohotka; i treće, ako ih tržište tera na takvo ekonomisanje. Da bi se sve to obezbedilo, potrebno je, razume se, da rad i sredstva budu vrednovani kako treba.

Što se društvenog kapitala tiče, samo po sebi je jasno da svako njegovo obezvređivanje vodi rasipništvu — kako u njegovom stvaranju tako i u korišćenju. Tog obezvređivanja ima sve više: pre svega usled toga što se ne vodi politika realne amortizacije i valorizacije sredstava srazmerno stopi inflacije, a i stoga što se cena tog kapitala (valjda kao »društveno nepodobna« kategorija) stalno zaobilazi prilikom raznih kalkulacija, naročito u okviru ovih ili onih oblika udruživanja i dohodovnog povezivanja. Kao da se zaboravlja Kardeljevo upozorenje na izuzetni značaj minulog rada u društvenoj reprodukciji i na njegov sledeći zaključak: »Ako ne bismo imali pokazatelj o efikasnosti korišćenja društvenog kapitala, izgubili bismo jedan od najvažnijih elemenata dobrog privređivanja u društvu.«[3]

[3] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad, (Brionske diskusije)*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 147.

Digitized by Google

Isto toliko značajan je i problem realnog vrednovanja rezultata rada, pogotovo proizvodnog i stvaralačkog. Na prvi pogled, stvari tu izgledaju jasne, jer se po sebi razume da se lični dohoci mogu izvoditi jedino iz ostvarenog dohotka. Međutim, sadašnja inflacija je i taj problem aktuelizovala, a možda i sebe razotkrila kao stanje koje je dobrim delom samo izazvano nerešenim problemima vrednovanja u ovoj oblasti. Ako ništa drugo, društvo već sadašnjim sistemom subvencija za neke osnovne stavke porodičnih budžeta priznaje da je bilo primorano da održava koliko-toliko realnu cenu reprodukovanja radne snage koja je, i pored svih dohodovnih regulisanja, ozbiljno narušena. Biće, očigledno, potrebni posebni dogovori i sporazumi koji bi utvrdili bar donju granicu te »cene«, ispod koje se ne bi smeo tolerisati nikakav vid društveno organizovane proizvodnje. U tom smislu su već pokrenute neke inicijative — u pojedinim ugljenokopima, u skupštinama raznih društveno-političkih zajednica i drugde.

U prvi mah bi se reklo da je u sadašnjem trenutku svaki pledoaje za realno vrednovanje rezultata rada i kapitala neprihvatljiv, pogotovo ukoliko bi značio novi pritisak na troškove proizvodnje, pa time i na cene. Svakako, ako bi se nastavilo sa praksom »zidanja« cena i ugrađivanja svega i svačega u njihovu strukturu, onda bi ovakvo vrednovanje značilo dolivanje ulja na vatru inflacije. No stvar je upravo u tome da bi se ovakvim vrednovanjem moglo sasvim uspešno unapred osujetiti svaljivanje svih mogućih izdataka na troškove proizvodnje i cene, jer bi se onda znalo šta je bezuslovni prioritet u odnosu na sve ostalo. Uporedo s tim moralo bi se postići to da privreda bude istovremeno i podstaknuta i prinuđena da bolje ekonomiše osnovnim faktorima proizvodnje. Tek onda bi celo društvo bilo primorano da se ponaša, pre svega, u skladu sa interesima same proizvodnje.

Društvo kao celina danas, raznim zahvatanjima i nepokrivenim zaduženjima na račun privrede, ostvaruje visoku akumulaciju. Tako se i za ovu godinu planira nesrazmerno visok nivo investicija — oko dve petine društvenog proizvoda. A predviđeno je bilo da se taj nivo snizi za pet odsto. Istovremeno, međutim, akumulativnost privrede opada. Jedno istraživanje pokazuje[4] da je u 1979. godini od ukupno 22.359 organizacija udruženog rada više od polovine njih imalo stopu interne akumulativnosti svega do 5 odsto (odnosno 9,8 odsto bilo je bez akumulacije ili u gubicima, 22,2 odsto imalo je stopu akumulativnosti do 2 odsto, a 22,8 odsto od 2 do 5 odsto).

Očigledno je da se ovakvo »razvlašćivanje« organizacija udruženog rada vrši uz pomoć inflacije, odnosno obezvređivanjem sredstava, i to u korist etatističkih i njima sličnih centara odlučivanja, s tim što onda ovakvo neovlašćeno raspolaganje sredstvima, sa svoje strane, vodi još žešćem rasplamsavanju inflacije i

[4] Dragomir Vojnić, *Kretanje odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije*, u zborniku *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Zagreb, 1980, str. 195.

Digitized by Google

daljem obezvređivanju sredstava. Možda su najbolja ilustracija tog negativnog kretanja investicioni objekti koji se godinama provlače kroz društvene obračune kao nezavršeni. Zna se šta za tržište znači ako polovinu vrednosti svih investicija čine nezavršeni objekti u kojima ko zna od kad leže zaleđena društvena sredstva.[5] A koliko ima društvene discipline i racionalnosti u praksi etatističkog raspolaganja sredstvima vidi se i iz podatka, iznetog u Skupštini SFRJ, da 340 milijardi dinara iznosi razlika između onog što je u federaciji dogovoreno kao krajnje mogući obim jugoslovenskih investicija u narednih pet godina i onog što se za taj period programira u republikama i pokrajinama.[6]

Na isti se način etatističko razvlašćivanje dohotka u sadašnjoj inflaciji odražava i na položaj ličnih dohodaka. U stvari, kretanje troškova života nametnulo je raspodeli dohotka takve odnose da se troškovi reprodukcije radne snage sada pojavljuju kao glavni faktor u formiranju dohotka i cena. Prošle godine su troškovi života povećani za oko 30 odsto. Za toliko su obezvređeni i lični dohoci. Bilo je jasno da će se svuda težiti da se njihovim nominalnim povećanjem kompenzira poskupljenje osnovnih stavki životnog standarda i da se to ukalkuliše u troškove proizvodnje i prevali na cene. Ili, što je isto: svaki radni kolektiv je nastojao da naprosto »naduva« dohodak, odnosno da srazmerno poveća cene u kojima će ga izraziti i realizovati na tržištu.

Kao što se zna, lični dohoci nisu izdržali u toj trci sa troškovima života, pa su realno pali za celih 8 odsto. No o tome sada nije reč. Ovde se bavimo istraživanjem uporne činjenice da je stalno na snazi opšta tendencija tradicionalnog održavanja realnog nivoa ličnih dohodaka, i to njihovim nominalnim povećavanjem i ugrađivanjem u troškove proizvodnje i cene. Svakako, na nekom sređenom tržištu ovakvog ugrađivanja, verovatno, ne bi ni bilo, a lični dohoci bi se, saglasno usvojenim načelima i u skladu sa normama raspodele prema rezultatima rada i ostvarenim dohotkom, mogli jedino izvoditi iz tog dohotka. Sva nevolja je, međutim, u tome što tržišne prilike nisu nimalo sređene, i to već prilično dugo. A zaključke valja izvoditi iz same prakse, onakve kakva jeste.

3.

Prvenstveni smisao ukazivanja na problem realnog vrednovanja osnovnih faktora proizvodnje — rada i društvenog kapitala — u tome je što valja i te kako računati s njegovim prisustvom u predstojećim aktivnostima na dogovaranju i sporazumevanju o cenama. Nije važno da li ćemo sa stanovišta naših opredeljenja i nor-

[5] *Ekonomska situacija početkom 1981. godine*, informacija, Savezni zavod za društveno planiranje, 11. februar 1981, str. 25.

[6] Veselin Đuranović, rasprava u Skupštini SFRJ, »Borba«, 13. februar 1981.

Digitized by Google

mativnih rešenja priznavati ili osporavati značaj ovog problema. Osnovno je da se s njim faktički u samoj praksi sve više suočavamo.

Dovoljno je, najzad, podsetiti da u nominalnom prirastu društvenog proizvoda već godinama kudikamo veći udeo imaju efekti od povećanja cena nego od dobrog ekonomisanja radom i sredstvima. Ova činjenica sama po sebi predodređuje ponašanje učesnikâ dohodovnog povezivanja i sporazumevanja o cenama, i to u tom smislu da svi nastoje da jedan na drugog prevale rastuće troškove proizvodnje. A ako su u poslednjem periodu ovi troškovi počeli da rastu čak za više desetina procenata godišnje, onda je malo verovatno da će sama svest učesnikâ biti dovoljna da se prekine s tom praksom i da se svako samo iz nekih patriotskih pobuda okrene traženju rešenja za postizanje ekonomisanja radom i sredstvima.

Istovremeno je logično da, pri sadašnjem tempu razaranja vrednosti, svaka organizacija udruženog rada nastoji da najpre obezbeđuje integritet osnovnih faktora proizvodnje i da ih ugrađuje u troškove proizvodnje i cene, a da se tek onda upušta u bilo kakve dohodovne veze i odnose.

Pogotovo izrazita postaje težnja da se u cene ugrađuju razne razvojne ambicije. Ne moraju to biti samo ekscesni slučajevi, kao što je ucenjivanje kupaca, ceđenje dohotka iz privrede za luksuzne vanprivredne investicije i slično. Reč je o tome da je dobar deo budućeg dohotka privrede naprosto »kaparisan« za već programirane razvojne projekte (odgovarajućim finansijskim konstrukcijama i raznim vidovima zahvatanja), tako da je privreda dobrim delom onesposobljena da sama proširuje proizvodnju koja je na tržištu deficitna. U takvoj situaciji neki proizvođači pokušavaju nešto što je ekonomski neodrživo, a društveno neprihvatljivo, ali na neki način ipak iznuđeno: da račune za ovakve, očigledno neophodne investicije prevaljuju na kupce. To je naročito bio slučaj sa proizvođačima električne energije, uglja i čelika koji su sasvim otvoreno zatražili od kupaca »dodatak« radi finansiranja ovakvih investicija.

Sigurno je da »ekscese« ovakve vrste nije lako suzbijati. Pogotovo izgledaju neuverljive pretnje javnim tužiocima i pravosuđem. Sve onda počinje da se svodi na obično pravničko natezanje, kao otprilike: ako kupci ulažu u rudnik ili železaru iz straha od nestašica ove robe, to je u redu, a ako rudnik ili železara prete kupcima nestašicom, onda je to ucena. Ne treba, uostalom, zaboraviti na neke, doskora »neopozive« teorije — da je društveno problematično svako zajedničko ulaganje ako nije motivisano upravo interesom učesnikâ nekog reprodukcionog lanca da budu redovno snabdevani. Pa ako smo već propovedali da je suština socijalističke robne proizvodnje u ovakvom naturalnom povezivanju, zašto bismo ga sada osuđivali kada su neizbežni poremećaji, koje ono u sebi nosi, počeli da nam podnose račune...

Digitized by Google

U predstojećim dogovorima i sporazumima o cenama treba upravo računati sa svim ovim momentima. Njihovom nepoželjnom, često i razornom dejstvu ići će naruku i dosta rasprostranjena shvatanja o tome da su cene u našim uslovima rezultat običnih konvencija među organizacijama udruženog rada i drugim društvenim faktorima kojima na taj način, eto, polazi za rukom da »ovladaju« njima. Dosadašnji tok inflacije valjda je dovoljno ubedljivo pokazao da cene više vladaju društvom nego ono njima.

Reč je, naprosto, o tome da cene nisu nikakva konstrukcija, izvedena iz društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, već su i dalje objektivni, najsintetičniji izraz realnih ekonomskih odnosa koje tek treba izgrađivati i usmeravati. Ne menjamo cenama ove odnose, već menjanjem ovih odnosa stabilizujemo cene. A kad jednom stvarno uspemo da ovladamo ovim odnosima, onda nam nikakve cene više neće biti potrebne; umesto njih, imaćemo obične planske kalkulacije, i to upravo zato što će to već biti stanje koje dopušta neposredno vladanje svim važnijim elementima proizvodnje — bez posredovanja tržišta, a to je daleka budućnost.

Sasvim praktično govoreći, valja postići to da dogovori i sporazumi o cenama budu i ostanu pod stalnim pritiskom objektivnih tržišnih kriterijuma koji upravo ekonomskim putem treba svima da budu nametnuti. To je jedini uslov da se cene upregnu u kola ekonomskog i društvenog progresa, pre svega u pogledu racionalnijeg ekonomisanja radom i sredstvima. U suprotnom, cene bi služile tendenciji ugrađivanja svega i svačega u troškove proizvodnje i beskrajnog prevaljivanja i preraspodeljivanja tih troškova među raznim nosiocima privređivanja, s jednog dela udruženog rada na drugi, od jednog regiona do drugog.

Naivna pretenzija samoupravnog društva da preko noći »ovlada« cenama dovela bi dotle da ga stihija cena učini žrtvom najžešćih poremećaja, ne samo ekonomskih, već i socijalnih i političkih.

Dogovaranje i sporazumevanje o cenama treba stoga da se usmerava tako da prvenstveno doprinosi boljem ekonomisanju radom i sredstvima; sve drugo je ipak sporedno. To znači da u prvi plan dolaze potezi koji podstiču i prinuđuju organizacije udruženog rada na što bolje ekonomisanje, koji ih, dakle, i osposobljavaju i teraju na postizanje višeg nivoa konkurentnosti u zemlji i inostranstvu. S jedne strane, to su potezi koji vode jačanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, a zahtevaju značajno smanjivanje svih prekomernih opterećenja privrede (pogotovo kad se zna da se obim investicione potrošnje još ne smanjuje, a da su razni korisnici sredstava van privrede imali prošle godine na svojim računima toliko viškova prihoda koliko je iznosila celokupna interna akumulacija u našoj industriji). S druge strane, reč je o sistemskim merama (budući zakon o proširenoj reprodukciji i drugi) kojima treba olakšati i podsticati udruživanje rada i sredstava. I najzad, valja ceo ovaj proces forsirati zaoštravanjem tržišnih kriterijuma, počev od restriktivnije kreditno-monetarne po-

Digitized by Google

litike, pa do odlučnijih akcija za slamanje unutrašnjih autarkizama koji u regionalnim granicama podržavaju svakojake monopole, a i za prevazilaženje celokupnog jugoslovenskog autarkizma u odnosu na svetsko tržište i svetske cene.

Samo ovakvom orijentacijom može se postići to da iza svih dogovora i sporazuma o cenama stoje stvarna motivisanost i tržišna prinuda da se dohodak povećava boljim ekonomisanjem radom i sredstvima. Nije stvar u tome da svaki učesnik dogovaranja i sporazumevanja isteruje samo svoj interes i da se onda nekakvim mehaničkim i kompromiserskim sintetizovanjem svih tih interesa dođe do opštih. Stvar je, pre svega, u tome da se bolje ekonomisanje radom i sredstvima nametne svima kao osnovni kriterijum cena i da u tome svaka organizacija udruženog rada vidi istovremeno i sopstveni i opštedruštveni interes.

Digitized by Google

Ljiljana Jovičić —
Živko Marković

Samoupravna opština kao oblik oslobađanja rada

U toku je opštedruštvena rasprava o ostvarivanju ustavne koncepcije opštine. Ona je podstaknuta, pre svega, time što je opština postala »usko grlo« u razvoju integralnog sistema samoupravljanja. Bez samoupravnog razvoja opštine ne može se razvijati samoupravljanje ni u širim društveno-političkim zajednicama, ni u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Rezultati dosadašnje rasprave upućuju, međutim, na zaključak da se opština sporo razvija kao samoupravna zajednica.

Tome doprinose, pored ostalog, i nesamoupravne tendencije, koje svoj izraz i opravdanje nalaze u odgovarajućim pogledima na ulogu i karakter opštine. One se kreću od fetišiziranja do potpunog negiranja uloge opštine u razvoju samoupravljanja. Nesaglasnost je najizraženija na relaciji opština — udruženi rad, zbog čega se nameće potreba za dubljim osmišljavanjem Marksove definicije komune kao političkog oblika oslobođenja rada.

Karakter opštine

U dosadašnjim raspravama isticane su neke dileme koje same po sebi dovode u sumnju Marksovu definiciju komune. One su naročito izražavane u pitanjima: da li je opština politička ili samou-

Digitized by Google

pravna, društveno-politička ili društveno-ekonomska, zatvorena ili otvorena zajednica. Odgovor na pomenuta pitanja dao je u osnovi Ustav SFRJ, koji je opštinu definisao kao »samoupravnu i osnovnu društveno-političku zajednicu, zasnovanu na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi«. Opština je koncipirana i kao društveno-politička i kao samoupravna institucija, čime je otvorena perspektiva da se ona od političke sve više razvija u nepolitičku zajednicu.

Ustavna definicija se, međutim, različito tumači, zavisno od konkretnog odnosa prema samoupravnom razvoju opštine. Kad se takav razvoj ne prihvata, prenaglašava se društveno-politički karakter opštine i, nasuprot tome, u prvi plan se ističe njen samoupravni karakter kad se traži oslonac naporima za brži razvoj samoupravljanja. Iz toga je i proistekla dilema da li je opština prvenstveno samoupravna ili društveno-politička zajednica. Ona ima realnu osnovu u raskoraku između ustavnih opredeljenja i tekuće prakse, jer opština još deluje više kao organizacija političke vlasti nego kao samoupravna zajednica. Štaviše, javljaju se i tendencije prigušivanja samoupravnih funkcija opština sa pozicija vlasti.

Put za suzbijanje takvih tendencija traži se, pored ostalog, u preciznom razgraničenju političkih i samoupravnih funkcija opštine i u odgovarajućoj podeli nadležnosti u odlučivanju. To je, međutim, neodrživo, jer ni samoupravne funkcije opštine nisu sasvim lišene političkih obeležja, zbog čega Marks i govori o komuni kao *političkom* obliku oslobođenja rada. Politički karakter opštine ne prevazilazi se bukvalnim ukidanjem, već podruštvljavanjem, zbog čega je ona u Ustavu i definisana kao društveno-politička, a ne kao klasična politička zajednica. Pretvaranje opštine iz oblika državne organizacije u samoupravnu zajednicu ne vrši se parcijalnim zamenjivanjem političkih funkcija nepolitičkim, već istovremenim podruštvljavanjem njenog celokupnog delovanja.

Ova promena označava, u suštini, pretvaranje opštine u oblik oslobođenja rada. Kao oblik državne organizacije, opština je izraz i istovremeno instrument otuđivanja rada. Zato ona u tom obliku deluje kao institucija otuđene političke vlasti. Ukoliko se takav način delovanja još zadržava, on je, pre svega, rezultat otuđivanja dohotka od udruženih radnika. Centralizacija sredstava proširene reprodukcije u bankama i parafiskalni sistem prikupljanja sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe osnovni su uzrok što opština, prema mišljenjima izrečenim u dosadašnjoj raspravi, u velikoj meri još deluje kao instrument državne vlasti.

To samo potvrđuje da je ovladavanje udruženih radnika celinom dohotka i svim tokovima društvene reprodukcije od sudbonosnog značaja za samoupravni preobražaj opštine. Zato je bez osnova dilema da li je opština društveno-ekonomska ili društveno-politička zajednica. Bez društveno-ekonomskog zajedništva opština ne bi mogla delovati kao samoupravna zajednica, jer je ono osnova stvarnog samoupravljanja. U samoupravnoj opštini se,

Digitized by Google

u stvari, dijalektički ukida podvojenost ekonomike i politike jer se ostvaruje opšte jedinstvo života i rada. To je nedvosmisleno izraženo i u Ustavu SFRJ, po kojem »u opštini radni ljudi i građani stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, usmeravaju društveni razvoj, ostvaruju i usklađuju svoje interese, zadovoljavaju zajedničke potrebe i ostvaruju vlast i upravljaju drugim društvenim poslovima«.

Društveno-ekonomski karakter opštinskog zajedništva negira se i zbog toga što se opština shvata kao zatvorena zajednica, pa se u tom vidu suprotstavlja velikim privrednim sistemima. Ali samoupravna opština je po svojoj prirodi otvorena zajednica. Ona predstavlja integralni deo jedinstvenog sistema samoupravljanja u kojem se, na osnovi zajedničkih interesa i potreba, neposredno povezuje s ostalim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Na taj način ona i sama doprinosi stvaranju velikih asocijacija udruženog rada, koje, sa svoje strane, utiču na jačanje njene samoupravne pozicije. Samoupravni preobražaj opštine i stvaranje slobodnih asocijacija udruženog rada u suštini je jedinstven proces, jer se samoupravljanje u opštini i zasniva na slobodnom udruživanju rada.

Tendencije zatvaranja opštine nisu uslovljene razvojem samoupravljanja, već, naprotiv, centralizacijom upravljanja kako u samoj opštini tako i u velikim privrednim sistemima. U svakom slučaju, one ne izražavaju interese udruženih radnika, već opštinske administracije, koja svoju moć može sačuvati samo u zatvorenoj i od udruženog rada otuđenoj opštini. Zato otpori samoupravnom otvaranju opštine dolaze pre svega iz opštinskog centra, jer ono jačanjem uloge udruženih radnika istovremeno slabi pozicije opštinske administracije.

Ali ne zatvara se samo opština prema velikim sistemima nego se i oni zatvaraju prema opštini. Ukoliko udruženi radnici još nemaju odlučujuću ulogu u raspolaganju dohotkom, on se faktički centralizuje u radnoj ili složenoj organizaciji otuđujući se istovremeno i od osnovnih organizacija i od opština u kojima one obavljaju svoju delatnost. Tada se zatvaranje prema velikim sistemima ispoljava kao zaštita interesa cele opštine jer predstavlja reakciju protiv otuđivanja dohotka.

Tendencije zatvaranja svojevrstan su izraz grupnosvojinskih tendencija, dok samoupravno otvaranje opštine izražava društveni karakter svojine. Opština se kao samoupravna zajednica može razvijati samo na bazi opšteg podruštvljavanja sredstava i ostalih uslova rada, koje, po svojoj prirodi, isključuje svaku teritorijalnu omeđenost. Zbog toga se i udruživanje rada tim sredstvima ostvaruje slobodno i nezavisno od regionalnih granica. Opštinske granice ne samo što ne predstavljaju unapred utvrđene okvire takvog udruživanja, već one treba da se određuju na osnovu slobodno konstituisanog zajedništva života i rada.

Samoupravno zajedništvo života i rada podrazumeva ovladavanje udruženih radnika i procesom i rezultatima rada, koje ne-

Digitized by Google

posredni izraz dobija u slobodnom udruživanju rada i zajedničkom zadovoljavanju životnih potreba. Stvaranje jedinstvenog sistema udruživanja rada i zadovoljavanja zajedničkih potreba, na osnovi samoupravnog udruživanja sredstava, čini, u stvari, okosnicu samoupravnog preobražaja opštine. Na toj osnovi iz temelja se menjaju svi odnosi koji su opštinu karakterisali kao državnu organizaciju vlasti.

Kao oblik državne organizacije vlasti, opština predstavlja, pre svega, sistem otuđenih institucija, prema kojima se radnik odnosi kao usamljena i u svemu podređena individua. Nasuprot tome, samoupravni preobražaj opštine znači stvaranje asocijacije slobodno udruženih radnika, kojima institucije vlasti i samoupravljanja služe samo kao instrumenti za oslobađanje rada. Od organizacije za vladavinu ljudima opština, dakle, treba da se pretvori u slobodnu zajednicu samih ljudi, i od instrumenta za otuđivanje rada da postane oblik njegovog oslobađanja.

Dok se kao oblik državne organizacije vlasti opština uspostavlja »odozgo«, nezavisno od interesa i volje radnika, kao samoupravna zajednica ona se konstituiše »odozdo«, dobrovoljnim udruživanjem samih radnika. Državno posredovanje zamenjuje se neposrednim udruživanjem najpre u osnovne, a zatim i u šire samoupravne organizacije i zajednice. Umesto usamljenih i međusobno nepovezanih pojedinaca i institucija, uspostavljaju se neposredne veze i odnosi između njih, posredstvom kojih se opština konstituiše kao samoupravna zajednica.

U državnoj organizaciji vlasti opština deluje kao instrument države, a radnik kao izvršilac njenih odluka. Nasuprot tome, u samoupravnoj opštini radnik postaje glavna pokretačka snaga njene aktivnosti. I dok državne odluke radnik sprovodi individualno, nosilac samoupravne aktivnosti opštine može biti samo udruženi radnik. Samoupravno zajedništvo života i rada može se održavati i razvijati jedino zajedničkom akcijom samih članova samoupravne zajednice.

U tome je i osnovni problem samoupravnog preobražaja opštine. Da bi se ona razvijala kao oblik oslobađanja rada, neophodna je neprekidna revolucionarna akcija svih socijalističkih snaga, u prvom redu udruženih radnika. Aktivnost subjektivnih snaga u opštini više je, međutim, usmerena na izgrađivanje samoupravnih institucija nego na razvijanje samoupravnih odnosa i ovladavanje radnikâ društvenom reprodukcijom. Tome, pored ostalog, doprinosi i oslanjanje na automatizam u funkcionisanju samoupravnih institucija, jer su stvorene izvesne iluzije da će one same po sebi obezbediti razvoj samoupravnih odnosa. Zato su i neobjašnjive pojave da delegati u skupštinama glasaju i za odluke koje su u suprotnosti s njihovim interesima. U svakom slučaju, takve iluzije upućuju na pogrešan put: da se rešenja traže u stalnim reorganizacijama, koje same po sebi nikada ne mogu dovesti do stvarne promene društvenih odnosa.

Digitized by Google

Osnovni problem nije, međutim, u samim institucijama, već u njihovoj funkciji. Delegatski sistem u opštini, uključujući i samoupravne interesne zajednice, još je i sada više u funkciji otuđivanja nego u funkciji oslobađanja rada. Zbog toga on nužno zadržava određena predstavnička obeležja, koja se ne mogu prevazići nikakvim institucionalnim promenama. Delegatski sistem može funkcionisati u skladu sa svojom suštinom samo na osnovama slobodnog udruživanja rada, ali on mora služiti kao instrument i za sâmo oslobađanje rada.

Bilo je, međutim, mnogo lakše konstituisati delegatski sistem nego ga staviti u funkciju oslobađanja rada. Jer sâmo obrazovanje delegatskih institucija nije neposredno ugrožavalo ničije interese, dok njihovo stavljanje u funkciju oslobađanja rada znači istovremeno okretanje protiv svih monopola u raspolaganju dohotkom i odlučivanju. Zato je iluzorno očekivati da će samoupravna institucionalizacija opštine sama po sebi dovesti do njenog pretvaranja u stvarni oblik oslobađanja rada.

Samoupravna institucionalizacija opštine je samo sredstvo u borbi za konačno oslobođenje rada, koje zbog sukoba s njegovim otuđivanjem neizbežno dobija politički karakter. Teško je i pretpostaviti da se ono može ostvariti bez političke borbe. Samoupravna opština može se u funkciji oslobađanja rada shvatiti samo kao revolucionarna komuna u kojoj se vodi neprekidna borba protiv svih oblika otuđivanja. Zato u prvom planu nisu ni samoupravne institucije ni nekakav statični sistem samoupravnih odnosa, već neprekidni proces oslobađanja rada i samog radnika.

To podrazumeva opštu političku mobilizaciju, koja se može sprovesti samo ako društveno-političke organizacije težište svoje akcije usmere na suštinska pitanja oslobađanja rada. To je istovremeno uslov opšteg akcionog jedinstva u okviru Socijalističkog saveza, bez kojeg se borba za samoupravni preobražaj opštine ne može uspešno voditi. Revolucionarna mobilnost društveno-političkih organizacija na realizaciji ustavne koncepcije opštine je prvi uslov njenog pretvaranja u stvarni oblik oslobađanja rada.

Ali opštinske organizacije se za realizaciju ustavne koncepcije opštine ne mogu boriti izolovano. Opština se može samoupravno razvijati samo kao integralni deo opštedruštvenog sistema samoupravljanja, a za to je neophodna jedinstvena akcija socijalističkih snaga u celom društvu. Borba za njen samoupravni preobražaj neodvojiva je od borbe za samoupravni preobražaj celog društva, koja se mora voditi istovremeno na svim delovima fronta.

Samoupravno udruživanje rada

Prema Ustavu i Zakonu o udruženom radu, prava i dužnosti opštine treba sve više da se ostvaruju samoupravljanjem radnih ljudi i građana, uz sve veću usmerenost organa i institucija opštine prema udruženom radu. Bez ostvarivanja koncepcije udruženog rada

Digitized by Google

ne može se ostvariti ni koncepcija opštine kao samoupravne zajednice. U suštini, slobodno udruživanje rada društvenim sredstvima je osnova samoupravnog preobražaja opštine i njenog pretvaranja u oblik oslobađanja rada.

Za razvoj opštine kao integralne samoupravne zajednice poseban značaj imaju: dosledno konstituisanje OOUR-a na osnovama Ustava i ZUR-a; udruživanje i samoupravno povezivanje OOUR-a na principima zajedničkog ostvarivanja dohotka i slobodne razmene rada; dohodovno i samoupravno povezivanje različitih oblasti života i rada, posebno proizvodnje i prometa, privrede i društvenih delatnosti, proizvodnje i potrošnje; slobodno udruživanje rada sredstvima u ličnoj svojini građana i njihovo samoupravno povezivanje s udruženim radom.

Konstituisanje OOUR-a na osnovama ZUR-a bitan je uslov za ovladavanje radnika dohotkom i celinom društvene reprodukcije. Najkrupniji rezultati u organizovanju udruženog rada do sada su i ostvareni u konstituisanju osnovnih organizacija i normativnom uređivanju odnosa u njima. To potvrđuju i podaci o znatnom porastu broja osnovnih organizacija, kojih je u 1978. godini bilo 19.203, što je u poređenju sa 1976. godinom 25% više.

Pri konstituisanju osnovnih organizacija ispoljeni su, međutim, mnogi problemi. Jedan od njih je i definisanje osnovne delatnosti kao kriterija radne i dohodovne celine. Nedosledno utvrđivanje osnovne delatnosti otežavalo je uspostavljanje dohodovnih odnosa između osnovnih organizacija već u prvom obaveznom obliku njihovog udruživanja u radnu organizaciju. Pod izgovorom da je nemoguće definisati osnovnu delatnost, često se nastoji da se sačuvaju stari organizacioni oblici i odnosi u njima. O tome svedoči i podatak da je u 1978. godini broj radnih organizacija bez osnovnih bio četiri puta veći od onih u kojima su osnovne organizacije obrazovane. Otpori konstituisanju osnovnih organizacija i njihovom udruživanju motivisani su, u stvari, zadržavanjem monopola u odlučivanju o dohotku i društvenoj reprodukciji. Oni često potiču i od struktura u opštinskim centrima koje brane preduzetnički koncept radne i složene organizacije, odnosno takvu njihovu poziciju koja će im omogućiti da se o značajnom delu dohotka i o samoupravnom organizovanju udruženog rada odlučuje van osnovne organizacije. U suštini, reč je o težnjama da se takvim organizacijama udruženog rada omogući prelivanje dohotka i otuđivanje rada, čime se praktično sprečava samoupravna transformacija opštine i ostvarivanje njene funkcije u oslobađanju rada.

Jedan od problema konstituisanja i funkcionisanja osnovnih organizacija svakako je i podela sredstava i utvrđivanje početnih bilansa. Adekvatno utvrđeni deobni bilansi predstavljaju polaznu osnovu za određivanje uslova sticanja dohotka OOUR. Ukoliko u deobnim bilansima nisu utvrđeni odnosi zasnovani na ranijim ulaganjima, stvaraju se razlike već u startu koje predstavljaju smetnju uspostavljanju i razvijanju dohodovnih odnosa. Dovođenjem

Digitized by Google

osnovnih organizacija u neravnopravan položaj u pogledu sticanja dohotka one će biti neravnopravne i u ostvarivanju samoupravnih prava radnika, čime se zadržavaju pretpostavke otuđivanja rada.

Autarkično zatvaranje osnovne organizacije suprotno je intencijama i ciljevima oslobađanja i slobodnog udruživanja rada. U takvoj osnovnoj organizaciji narušava se društveni karakter sredstava čijom se upotrebom stvara njen dohodak. Problemi sporog ostvarivanja društvenog karaktera dohotka u širim razmerama proističu i iz pokušaja da se kretanje dohotka i njegovo usmeravanje ograniči na opštinske okvire. Ovakve težnje ispoljavaju se naročito uticanjem opštinskih organa na usmeravanje sredstava proširene reprodukcije.

Navedeni problemi doprineli su, pored ostalog, tome da u praksi postoje: »patuljaste« osnovne organizacije; osnovne organizacije koje obavljaju više osnovnih delatnosti; osnovne organizacije sa velikim brojem zaposlenih; velik broj raznih organizacionih i obračunskih oblika koji u suštini predstavljaju OOUR, ali nisu tako konstituisani itd. Suština je u tome što je izvršeno samo formalno konstituisanje osnovnih organizacija, čime je formalizovano i pravo na raspolaganje dohotkom. U takvim uslovima dohodak se formira van osnovne organizacije, odakle se samo distribuira, odnosno primenom raznih knjigovodstvenih metoda i ključeva evidentira kao dohodak osnovne organizacije. Zadržavanje dohotka izvan osnovne organizacije znači da se van nje faktički zadržava i odlučivanje o dohotku, čime se otvara prostor za uticaj organa društveno-političke zajednice.

Dosledno konstituisanje OOUR-a po kriterijumima ZUR-a uslov je da se ceo sistem udruženog rada konstituiše na principima Ustava i ZUR-a i da se opština razvija kao samoupravna zajednica života i rada. Analogno tome, ovladavanje radnika u OOUR celinom dohotka je uslov za ovladavanje ukupnim odnosima u komuni. I obrnuto, ovladavanje udruženih radnika ukupnim tokovima u komuni uslov je za ovladavanje celinom dohotka.

Za konstituisanje opštine na principima samoupravnog zajedništva odlučujući značaj ima slobodno udruživanje OOUR-a na osnovama zajedničkog rada i zajedničkog ostvarivanja dohotka nezavisno od opštinskih, regionalnih i republičkih granica. Takvo udruživanje je osnovna poluga neposrednog samoupravnog povezivanja opština i prevazilaženja nasleđenih razlika u njihovoj razvijenosti. Dohodovno povezivanje OOUR-a iz različitih opština je zajednički interes ne samo tih organizacija već i njihovih opština.

Uspešnost u samoupravnom organizovanju potvrđuje se u razvijenosti slobodnog udruživanja i dohodovnog povezivanja OOUR-a. Ukoliko je udruženi rad adekvatno samoupravno organizovan, on će biti upućen na dohodovno povezivanje, a razvijeni dohodovni odnosi zahtevaće sve razvijenije i savršenije oblike dohodovnog povezivanja. U nerazvijenim odnosima samoupravno organizovanje ne može da ostvari svoju suštinu i potvrdi svoju

Digitized by Google

doslednost. Jer njegov osnovni cilj je da omogući ostvarivanje suštine društveno-ekonomskih odnosa sadržane u razvijanju dohodovnih odnosa.

U dosadašnjoj primeni ZUR-a društvena aktivnost u opštini predugo je zadržavana na institucionalnom »prestrojavanju« udruženog rada, dok je znatno manja pažnja posvećivana razvoju dohodovnih odnosa. Organi opštine nisu se dovoljno angažovali na podsticanju dohodovnog povezivanja, čemu je doprinosila i nedovoljna zainteresovanost opštinske administracije za takvo povezivanje. To nije teško objasniti s obzirom na to da njena moć neizbežno slabi ukoliko sa razvojem dohodovnih odnosa odlučujuću ulogu u opštini preuzimaju udruženi radnici.

Slobodno udruživanje reprodukciono povezanih organizacija podrazumeva prevazilaženje opštinskih granica, što se ne poklapa uvek s interesima još nerazvlašćene opštinske birokratije, čija moć time slabi. U cilju zadržavanja zatočenih monopola, iz opštinskih centara se često podstiču veštačke integracije. Time se sprečava dohodovno povezivanje, a otvara se prostor za arbitriranje i administrativne intervencije koje su neophodne u cilju održavanja tako formiranih celina. S tim je najneposrednije povezana i nedovoljna saradnja opština u podsticanju i usmeravanju samoupravnog udruživanja rada van opštinskih granica. Umesto toga, znatno su izraženije tendencije da se unutar opštinskih granica stvaraju veštačke integracije, koje se ne mogu konstituisati na dohodovnim osnovama. Tako su nastali mnogi opštinski kombinati koji kao veštačke tvorevine nemaju perspektive za razvoj, čime su najviše ugroženi interesi njihovih opština.

U cilju samoupravnog povezivanja različitih delatnosti i različitih oblasti života i rada neophodno je ubrzati obrazovanje ne samo složenih organizacija već i poslovnih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica i zajednica za međusobnu plansku i poslovnu saradnju. Ovi oblici povezivanja ne mogu se veštački zatvarati u opštinske granice, već moraju biti potpuno otvoreni za udruženi rad. Oni predstavljaju značajan oblik međusobnog povezivanja i neposredne samoupravne saradnje opština.

Iako su rezultati u samoupravnom organizovanju udruženog rada evidentni, razvoj dohodovnih odnosa je još na samom početku. Najveći broj OOUR-a stiče dohodak na starim osnovama prodajom proizvodâ i usluga u međusobnim odnosima kupoprodaje. Novi oblici sticanja dohotka zajedničkim prihodom, zajedničkim dohotkom i slobodnom razmenom rada još su nerazvijeni.

Dohodovno povezivanje OOUR-a iz proizvodnje, i iz proizvodnje i prometa, na principima učešća u zajedničkom prihodu, ima poseban značaj za razvoj opštine kao integralne samoupravne zajednice. U uslovima nerazvijenih dohodovnih odnosa sfere proizvodnje i prometa su u znatnoj meri autarkične i međusobno suprotstavljene, iz čega proističu i mnogi problemi u funkcionisanju opštinskih zajednica. Ali, i pored toga, organi i organizacije u opštini nisu pokazivali dovoljno interesovanja za uspostavljanje

Digitized by Google

dohodovnih odnosa unutar i između pojedinih sfera društvene reprodukcije niti su delovali u tom pravcu. Dosadašnji rezultati postignuti na dohodovnom povezivanju uglavnom su plod aktivnosti samih organizacija udruženog rada.

Sredstva proširene reprodukcije još se retko udružuju na principima učešća u zajedničkom dohotku. Mnogo su češći primeri ulaganja na kreditnom principu ili bez obaveze vraćanja. Pod vidom udruživanja i sticanja dohotka učešćem u zajedničkom dohotku sredstva proširene reprodukcije se centralizuju na nivou radne organizacije, bez prethodnog izjašnjavanja radnika.

Za dohodovno povezivanje na principima učešća u zajedničkom dohotku karakteristično je da se ono ostvaruje uglavnom između OOUR-a institucionalno udruženih u radne i složene organizacije. Udruživanje van institucionalnih okvira i van teritorije opštine teško se realizuje. Opštine bi, međutim, morale imati značajnu ulogu u razvijanju dohodovnih odnosa na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i na teritoriji cele zemlje.

Akcije opština su bile nedovoljno usmerene na ostvarivanje samoupravne transformacije banaka, kao jedne od osnovnih pretpostavki za brže uspostavljanje dohodovnih odnosa na principima učešća u zajedničkom dohotku. Takve akcije su često izostajale zbog nastojanja da se zadrži odlučujući uticaj opštinskih i drugih otuđenih centara na cirkulaciju i usmeravanje sredstava proširene reprodukcije. Takva nastojanja usmerena su i na sprečavanje slobodne cirkulacije društvenih sredstava van teritorije opštine.

Zajedničkim ostvarivanjem dohotka prevazilaze se tendencije i tržišne stihije i administrativne preraspodele, posredstvom kojih se vrši otuđivanje rada. Dok prve vuku u dezintegraciju, druge su usmerene ka birokratskoj centralizaciji opštine. Nasuprot tome, zajedničko ostvarivanje dohotka predstavlja najsnažniju polugu samoupravne integracije opštine, koja se sprovodi neposrednim i dobrovoljnim udruživanjem samoupravnih organizacija i zajednica. Ono najbolje pokazuje koliko je samoupravno zajedništvo opštine neodvojivo od raspodele prema radu kao neposrednog izraza njegovog oslobađanja.

Za razvijanje samoupravnog zajedništva života i rada u opštini izuzetan značaj ima udruživanje rada sredstvima u ličnoj svojini građana. Interesovanje za udruživanje, naročito individualnih proizvođača u poljoprivredi, znatno prevazilazi aktivnost opština na njegovom podsticanju i usmeravanju. U praksi su izražene dve ekstremne tendencije, koje nisu u skladu sa ustavnim principima. Jedna je usmerena ka administrativnom prigušivanju samostalnosti ličnog rada, a druga ka privatizaciji i kapitalizaciji. Organi opštine poreskom politikom ponekad dovode lični rad u izuzetno nepovoljan položaj ili mu daju takvu slobodu koja omogućuje eksploataciju tuđeg rada i akumulaciju kapitala na individualnom sektoru.

Digitized by Google

Umesto ka privatizaciji, samostalni lični rad mora se stalno usmeravati ka udruživanju, koje će voditi njegovom sve većem uključivanju u sistem udruženog rada. To udruživanje podrazumeva kako međusobno povezivanje samih radnih ljudi koji samostalno rade svojim sredstvima tako i njihovu sve razvijeniju kooperaciju sa organizacijama udruženog rada, zadrugama i drugim oblicima udruživanja. Do sada je akcija subjektivnih snaga u opštini bila nedovoljno usmerena na podsticanje takvog udruživanja i obezbeđivanje neophodnih uslova da se ono brže ostvaruje.

Stvaranjem uslova za samostalan lični rad, njegovo udruživanje i integrisanje u jedinstven sistem udruženog rada opština treba sve više da se pretvara u samoupravnu zajednicu u kojoj će biti isključeno svako prisvajanje tuđeg rada. Merama opštine treba onemogućiti sve oblike prisvajanja po osnovu vlasništva, koji sada još omogućuju direktnu ili indirektnu eksploataciju.

Jednu od najznačajnijih dimenzija samoupravnog razvoja opštine predstavlja samoupravno povezivanje proizvodnje i potrošnje. Ono je uslov da radni ljudi neposredno odlučuju o svojim životnim potrebama i njihovom zadovoljavanju. Takav način povezivanja proizvodnje i potrošnje treba, međutim, tek razvijati, jer je ono još posredovano nedovoljno organizovanom tržišnom razmenom i administrativnom preraspodelom. Pri takvom posredovanju potrošač se nalazi u podređenom položaju, jer ne može neposredno uticati na vrstu, asortiman, kvalitet i cenu potrošnih dobara i usluga.

Da bi se samoupravno povezivanje proizvodnje i potrošnje razvijalo, neophodno je da se potrošači samoupravno organizuju u mesnoj zajednici i opštini, i da se obrazuju odgovarajući oblici njihovog samoupravnog povezivanja sa proizvodnim i prometnim organizacijama. Najpogodniji oblik ovog povezivanja mogle bi biti samoupravne interesne zajednice u opštini i njihove osnovne zajednice i jedinice u mesnim zajednicama. Da bi one efikasno funkcionisale, neophodno je da se i organizacije proizvodnje i prometa udruže u odgovarajuće poslovne zajednice, putem kojih će organizovano istupati i kroz samoupravne interesne zajednice sarađivati sa organizovanim potrošačima. U samoupravnim interesnim zajednicama potrošači treba ravnopravno da se dogovaraju s organizacijama udruženog rada o snabdevanju mesnih zajednica i opštine svim neophodnim proizvodima i uslugama, o uslovima i načinu njihove razmene, kao i učešću potrošača u dohotku prometnih organizacija kad svojom aktivnošću i sredstvima doprinose njegovom ostvarivanju.

Izgrađeni jedinstveni sistem udruženog rada na principima zajedničkog ostvarivanja dohotka i slobodne razmene rada predstavlja osnovu samoupravnog preobražaja opštine. Udruživanje rada u opštini mora se ostvarivati u sklopu jedinstvenog sistema udruženog rada u društvu. Otvorenost svih oblika udruživanja nužan je uslov otvorenosti opštine kao samoupravne zajednice.

Digitized by Google

Zajedničke potrebe

Zajednički rad i zajedničko zadovoljavanje životnih potreba čine osnovnu sadržinu samoupravnog zajedništva u opštini. Sa podruštvljavanjem rada podruštvljava se i način života, jer ne samo što se povećavaju potrebe koje ljudi zajednički zadovoljavaju nego ceo život biva sve više prožet socijalističkim zajedništvom. Pošto se najveći deo životnih potreba zadovoljava u opštini, njen samoupravni preobražaj je od sudbonosnog značaja za podruštvljavanje i opštu humanizaciju ljudskog života.

Razvoj samoupravnog zajedništva u zadovoljavanju životnih potreba je neposredni izraz oslobađanja rada. Sve dok se rad otuđuje, o zajedničkim uslovima života brine država, koja, nasuprot individualizmu pojedinaca, deluje kao otuđeno zajedništvo. S ukidanjem otuđenosti rada zajednički uslovi života postaju stvar samih udruženih radnika, koji, s obzirom na to da raspolažu ukupnim rezultatima svog rada, mogu o njima sami brinuti.

Obrazovanjem mesnih i samoupravnih interesnih zajednica stvorene su za to određene institucionalne pretpostavke, jer su one konstituisane kao oblici samoupravnog sporazumevanja radnih ljudi o zajedničkim interesima i potrebama. Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, do kraja 1975. obrazovane su 11.643 mesne zajednice, a do kraja 1977. godine 2.974 interesne zajednice društvenih delatnosti.

Za zajedničke potrebe izdvaja se znatan, i sve veći deo dohotka. U 1977. godini, na primer, samo za društvene delatnosti izdvojeno je u Jugoslaviji 119 milijardi i 560 miliona dinara, a udeo ovih sredstava u nacionalnom dohotku povećan je od 1971. do 1977. godine sa 16,39 na 17,64%.* Samoupravne interesne zajednice su ova sredstva preuzele iz državnih fondova, ali time nije izvršeno njihovo razotuđivanje jer se ona i dalje prikupljaju parafiskalnim putem.

Najveći deo ovih sredstava koncentriše se u republičkim i regionalnim SIZ, iako se najveći deo zajedničkih potreba kojima su ona namenjena zadovoljava u opštinama. Za njihovo razotuđivanje nije, međutim, bitno gde se koncentrišu, već kako se izdvajaju iz dohotka. Ako se njihovo prikupljanje vrši parafiskalnim putem, opštinske SIZ će biti otuđene od radnika isto kao regionalne i republičke. Zbog toga rešenje nije u decentralizaciji sredstava, već u njihovom samoupravnom udruživanju i slobodnoj razmeni rada između korisnika i davalaca usluga. Iako je Ustavom i Zakonom o udruženom radu za to otvorena široka perspektiva, u praksi još dominira parafiskalni sistem.

Na takvom sistemu održavaju se odnosi subordinacije kakvi su u opštini postojali i pre obrazovanja interesnih zajednica. Razlika je samo u tome što se, umesto prema organima opštine, organizacije udruženog rada sada nalaze u podređenom položaju prema organima SIZ. U takvom su položaju i korisnici usluga čija

* Podaci iz završnog računa SDK Jugoslavije.

Digitized by Google

se sredstva otuđuju u SIZ i davaoci usluga koji ta sredstva dobijaju od SIZ. Uz to se korisnici usluga zadržavaju u podređenom položaju i prema davaocima usluga, jer ne mogu uticati na njihov rad kojim se zadovoljavaju zajedničke potrebe.

Da bi se među njima uspostavili ravnopravni odnosi, potrebno je ne samo da se parafiskalna koncentracija sredstava za zajedničke potrebe zameni njihovim samoupravnim udruživanjem već i da se distribucija tih sredstava koja se sada vrši uglavnom po troškovnom principu zameni slobodnom razmenom rada. Da se takvi odnosi ne mogu uspostaviti bez slobodne razmene rada, najbolje pokazuje primer samodoprinosa koji se od korisnika usluga otuđuje iako se prikuplja samoupravnim udruživanjem. Mesne zajednice i organizacije udruženog rada gube svaki uticaj na raspolaganje objektima koje izgrade samodoprinosom čim ih davaoci usluga preuzmu na korišćenje.

Slobodnom razmenom rada ukidaju se i otuđivanje sredstava za zajedničke potrebe i odnosi subordinacije u njihovom zadovoljavanju, jer se između korisnika i davalaca usluga uspostavlja neposredna i ekvivalentna razmena, kojom se dohodak davalaca dovodi u neposrednu zavisnost od dohotka korisnika i doprinosa njegovom stvaranju. Time se stvara društveno-ekonomska osnova za neposredno povezivanje i ravnopravno sporazumevanje korisnika i davalaca usluga, kojim se istovremeno neposredno povezuju privreda i društvene delatnosti u opštini.

Samoupravno udruživanje sredstava i slobodna razmena rada su uslov da se samoupravne interesne zajednice od posrednika pretvore u oblike neposrednog sporazumevanja korisnika i davalaca o vrsti, obimu, kvalitetu i ceni usluga, kao i o drugim uslovima zadovoljavanja zajedničkih potreba. Jedino u tom obliku one mogu postati značajan činilac samoupravne integracije života i rada u opštini. Ali bez takvih interesnih zajednica opština se ne može ni razviti u integralnu samoupravnu zajednicu. Utoliko su čudnija shvatanja da samoupravne interesne zajednice ne čine integralni deo opštine i da deluju nezavisno od nje.

Sa stanovišta samoupravnog udruživanja i slobodne razmene rada sadašnji sistem interesnog organizovanja u opštini morao bi pretrpeti značajne promene. Nisu u pitanju samo nesamoupravni društveno-ekonomski odnosi na kojima počiva, već i njegova nedograđenost i nefunkcionalnost pojedinih oblika interesnog organizovanja. Zbog nasleđenog načina finansiranja zajedničkih potreba, sistem interesnog organizovanja je izgrađivan »odozgo prema dole«, zbog čega je najslabije razvijen baš u opštini.

Slobodna razmena rada i samoupravno udruživanje sredstava za zajedničke potrebe mogu se uspešno ostvarivati samo tamo gde se te potrebe i zadovoljavaju. I pošto se one najvećim delom zadovoljavaju u osnovnoj organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici, u njima se mora stvarati i osnova samoupravnog interesnog organizovanja. Osnovna organizacija udruženog rada i mesna zajednica su i Ustavom postavljene kao osnova delegatskog

Digitized by Google

sistema i u društveno-političkim i u samoupravnim interesnim zajednicama.

Ali, ukoliko se u interesnim zajednicama zadržava parafiskalni sistem, osnovna organizacija udruženog rada i mesna zajednica još ne predstavljaju stvarne subjekte samoupravnog sporazumevanja o zajedničkim potrebama, zbog čega i ne uspostavljaju neposredne odnose. Potreba za njihovim neposrednim povezivanjem nastaje tek sa uvođenjem sistema samoupravnog udruživanja i slobodne razmene rada. Jer tada i sistem interesnog organizovanja mora da se konstituiše »odozdo«, samoupravnim udruživanjem osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

Najneposredniji oblici takvog udruživanja su osnovne zajednice i jedinice SIZ. Iako je njihovo osnivanje predviđeno Ustavom SFRJ, mali je broj opština u kojima su obrazovane, ali i tamo gde postoje, one ne ostvaruju pravu ulogu. Pod parafiskalnim sistemom osnovne zajednice i jedinice SIZ nisu ni mogle pronaći svoje mesto, ali je njihovo obrazovanje neophodan uslov za prelazak na sistem samoupravnog udruživanja i slobodne razmene rada.

U osnovnim zajednicama i jedinicama SIZ radni ljudi iz osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica mogu najneposrednije da se dogovaraju o zajedničkim potrebama i uslovima njihovog zadovoljavanja. Samo u takvoj funkciji one će postati oblici neposrednog povezivanja osnovnih organizacija i mesnih zajednica, bez kojeg se samoupravna integracija opštine ne može ostvarivati. To je istovremeno uslov da se ceo sistem interesnog organizovanja u opštini konstituiše na bazi neposrednog povezivanja osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica.

U osnovnim zajednicama SIZ treba da se ostvaruje samoupravno sporazumevanje korisnika i davalaca usluga o svim potrebama koje se zadovoljavaju u osnovnim organizacijama udruženog rada i mesnim zajednicama, a u skupštinama opštinskih SIZ samo o onima koje su zajedničke za celu opštinu. To, međutim, ne podrazumeva decentralizaciju sredstava u osnovne zajednice SIZ, kako se često tumače zahtevi za njihovim obrazovanjem, jer slobodna razmena rada isključuje bilo kakvu centralizaciju. I u opštinskim SIZ i u njihovim osnovnim zajednicama treba samo da se ostvaruje samoupravno sporazumevanje o udruživanju sredstava i slobodnoj razmeni rada koja se između korisnika i davalaca usluga realizuje neposredno, bez ičijeg posredovanja.

Pri takvom zadovoljavanju zajedničkih potreba interesne zajednice se ne mogu zatvarati u opštinske granice. U opštinsku SIZ moraju se udruživati i organizacije udruženog rada iz drugih opština čiji radnici u okviru nje zadovoljavaju svoje potrebe. Pored toga, u okviru određene opštinske SIZ mogu se zadovoljavati izvesne potrebe i sa područja susednih opština, u kojima se kao njeni članovi mogu nalaziti i pojedini davaoci usluga. To je na osnovama samoupravnog udruživanja i slobodne razmene rada nužan oblik prevazilaženja administrativne omeđenosti opština.

Digitized by Google

Time se ni najmanje ne narušava sistem interesnog organizovanja u opštini. Naprotiv, takav sistem se na osnovama samoupravnog udruživanja i slobodne razmene rada tek stvara. Kad se sredstva za zajedničke potrebe prikupljaju parafiskalnim putem, svaka interesna zajednica deluje za sebe, i ne samo što se ne povezuje neposredno s ostalim zajednicama nego im se čak i suprotstavlja u nastojanju da samo za sebe obezbedi što više sredstava. Do sada su zabeleženi retki primeri saradnje, i to uglavnom najsrodnijih interesnih zajednica u opštini.

Nasuprot tome, kad se sredstva za zajedničke potrebe samoupravno udružuju, interesne zajednice moraju delovati kao jedinstven sistem, jer konkretnu namenu tih sredstava zajednički određuju svi subjekti njihovog udruživanja. Na taj način oni određuju i prioritete u zadovoljavanju zajedničkih potreba o kojima se sami dogovaraju u interesnim zajednicama. Takav sistem ne samo što je otvoren prema drugim opštinama nego on u celini deluje kao integralni deo jedinstvenog sistema interesnog organizovanja u društvu.

Samoupravno udruživanje sredstava za zajedničke potrebe ne znači njihovo otuđivanje od radnika, već, naprotiv, predstavlja negaciju takvog otuđivanja. Ne samo što radnici ta sredstva dobrovoljno udružuju već oni slobodnom razmenom rada dobijaju odgovarajuću ekvivalentnu protuvrednost sadržanu u konkretnim uslugama kojima zadovoljavaju svoje potrebe. I korisnici i davaoci usluga slobodnom razmenom menjaju samo oblik svog rada.

Razotuđivanje sredstava nalazi svoj neposredni izraz u razotuđivanju odlučivanja o zajedničkim potrebama, što se ogleda, pre svega, u promeni načina njihovog programiranja i planiranja. Pri parafiskalnom prikupljanju sredstava programe zadovoljavanja zajedničkih potreba sastavljaju davaoci usluga, a faktički ih utvrđuju organi interesnih zajednica, koji odobravaju sredstva za njihovu realizaciju. Ukoliko se sredstva centralizuju u republičkim ili regionalnim SIZ, o zajedničkim potrebama u opštini praktično se odlučuje van opštine.

Nasuprot tome, pri samoupravnom udruživanju sredstava odlučujuću ulogu u programiranju i planiranju zajedničkih potreba imaju korisnici usluga, to jest radni ljudi o čijim je potrebama reč. Na osnovu konkretnog programa zajedničkih potreba, koje sami utvrđuju, oni udružuju i sredstva za njihovo zadovoljavanje. Time postaju i glavni subjekt usklađivanja zajedničkih potreba s objektivnim mogućnostima njihovog zadovoljavanja.

Takvu funkciju mogu najuspešnije obavljati jedinice SIZ koje okupljaju sve korisnike usluga, odnosno sve zainteresovane subjekte u organizaciji udruženog rada i mesnoj zajednici. Planovi i mesnih i interesnih zajednica treba da se zasnivaju na usklađivanju potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja koje radni ljudi sami ostvaruju u interesnim jedinicama. Od toga bi morali polaziti i planovi organizacija koje se bave pružanjem usluga, jer to postaje osnovni uslov njihove realizacije.

Digitized by Google

Pošto mora polaziti od objektivnih mogućnosti, samoupravno planiranje zajedničkih potreba je neodvojivo od planiranja proizvodnje i ukupnog razvoja materijalne osnove opštine. Zato ono predstavlja integralni deo jedinstvenog sistema samoupravnog planiranja, kojim se usmerava neposredno povezivanje celokupnog života i rada u opštini. Takvo usmeravanje je neposredni izraz oslobađanja ljudskog rada i ovladavanja udruženih radnika društvenom reprodukcijom.

Razotuđivanje rada je osnovni uslov razvoja samoupravljanja, koje, međutim, ne znači put u još veći egoizam. Ono, naprotiv, vodi potpunom prevazilaženju egoizma koji proističe upravo iz otuđivanja rada. Ovladavanje rezultatima sopstvenog rada ne znači njihovo korišćenje isključivo za sopstvene potrebe. Sa podruštvljavanjem rada i podruštvljavanje ukupnog života postaje izraz sve veće slobode čoveka, koja nije u njegovom odvajanju, već u sve neposrednijem povezivanju s drugim ljudima, jer drugi čovek sve više postaje neodvojivi deo njegovog ljudskog bića.

Zato solidarnost nije neki spoljašnji uslov, već suštastveni izraz socijalističkog zajedništva koje proističe iz unutrašnje potrebe čoveka. Samoupravna opština je jedan od najznačajnijih oblika takvog zajedništva. Ona tek na osnovi samoupravnog udruživanja rada i sredstava postaje istinski solidarna zajednica, jer se stvarna solidarnost ne može spolja nametnuti. Zato je neosnovana teza da je centralizacija sredstava u SIZ nužna radi obezbeđenja solidarnosti. Preraspodelom centralizovanih sredstava pre se povećavaju nego što se smanjuju razlike u zadovoljavanju zajedničkih potreba.

Da bi se ostvarivalo njihovo solidarno zadovoljavanje, neophodni su odgovarajući standardi, na osnovu kojih će se samoupravnim udruživanjem sredstava obezbeđivati određeni nivo jednakosti. To, međutim, ne znači uravnilovku, koja bi već sama po sebi negirala raspodelu prema radu. Neograničena sloboda udruživanja sredstava iznad opšteg nivoa solidarnosti je uslov da se on stalno podiže zavisno od opšteg nivoa društvene produktivnosti.

Digitized by Google

Vidak Krivokapić

O autoritetu rada i radnoj odgovornosti

I. Društvene osnove autoriteta rada i radne odgovornosti u sistemu samoupravljanja

Sa nastajanjem kapitalističkog društvenog poretka, u borbi protiv apsolutističkog položaja vlasnika sredstava za proizvodnju — kapitaliste javlja se u radničkom pokretu, zbog neravnopravnog i podređenog položaja radnikâ u kapitalističkim proizvodnim odnosima, dosta rano negativan stav prema autoritetu organizacija, institucija i drugih oblika kapitalističkog društva. S razvojem organizovanog radničkog pokreta radničkoj klasi je postajalo sve jasnije da je reč o autoritetu vladajuće klase i autoritetu eksploatatorskog kapitalističkog poretka. Za radnika, koji je bio u podređenom položaju u društvu, svaki autoritet, a posebno autoritet u radu, značio je nametanje tuđe volje i njegovo potčinjavanje volji eksploatatorâ.

No u jednom delu socijalističkog pokreta, u drugoj polovini 19. veka, ovo se pitanje sa terena borbe radnikâ za promenu njihovog podređenog i obespravljenog položaja u proizvodnim odnosima i u procesu rada — koja je vođena nepovezano, neorganizovano i svodila se na istupanje pojedinaca ili manjih grupa radnika protiv autoriteta kapitalista, na kršenje radne discipline i radne od-

Digitized by Google

govornosti — prenosi u radničku literaturu i dobija karakter i težinu ideološkog pitanja u radničkom pokretu.

Takozvani »autoritaristi« prihvataju negativan stav u odnosu na bilo koji ili bilo kakav autoritet u kapitalističkom društvu, pa i u odnosu na autoritet kapitaliste u procesu rada, na radnu disciplinu i radnu odgovornost. Na ideološkom planu u radničkom pokretu se postavlja pitanje: da li u organizaciji rada uopšte, a posebno u socijalističkim društveno-ekonomskim odnosima, mora postojati i da li se mora poštovati autoritet u radu.

Engels je smatrao da takvom pitanju nema mesta i oštro se suprotstavio autoritaristima. U svom radu *O autoritetu* on piše da »hteti ukinuti autoritet u krupnoj industriji znači hteti ukinuti samu industriju«. On svoj stav potkrepljuje konkretnim primerima velikih industrijskih preduzeća sa lančanom proizvodnjom, zatim govori o železnici, brodovima i sličnim sistemima, gde je neophodno »postojanje autoriteta, i to imperativnog autoriteta«.

Slédeći Engelsovu misao i uopštavajući savremenu praksu, može se konstatovati da je autoritet u radu utoliko neophodniji ukoliko je reč o savremenoj organizaciji rada, zasnovanoj na savremenim proizvodnim snagama, izgrađenoj na međusobnoj uslovljenosti i povezanosti naučnih, tehnološko-tehničkih sistema u jedinstven, kontinuiran proces rada. I najmanji prekid procesa rada u takvom lancu parališe i dovodi u pitanje ceo sistem proizvodnje. Iz toga proizlazi zaključak: što je proizvodnja na višem naučnom, tehničkom i tehnološkom nivou, to je autoritet u radu potpuniji i striktniji, a radna disciplina neophodnija.

No pre nego što pristupimo daljem komentaru, neophodno je da zauzmemo stav u odnosu na pitanje: da li je reč, najopštije uzev, o civilizaciji rada savremene epohe, koja se zasniva na savremenim proizvodnim snagama, bez obzira na ovaj ili onaj društveno-ekonomski poredak i bez obzira na različitost proizvodnih odnosa i organizaciju proizvodnje, ili je pak reč o takvim, do sada nedostižnim, proizvodnim snagama na kojima bi se gradila za sada nepoznata organizacija rada, ostvarivala društvena reprodukcija, uspostavili drugačiji proizvodni odnosi, što bi značilo da smo nadomak nove radne civilizacije, a time i drugačije opšte »socijalne organizacije društva« u Engelsovom smislu. U okviru civilizacije u kojoj čovek postaje apsolutni gospodar prirode ne bi bilo moguće odbacivati težnju da čovek postane i apsolutni svoj gospodar, u kojoj nametanje bilo čije volje ili bilo čijeg autoriteta ne bi postojalo i čovek bi bio slobodan u odnosu na prirodu i na čoveka. Kada Engels govori o nužnosti autoriteta tuđe volje, on nikako ne misli na nepoznati svet, već na organizaciju rada savremenog sveta.

Savremena civilizacija zna za različite društveno-ekonomske poretke i društveno-ekonomske sisteme. Uz postojanje jednakih ili približno jednakih proizvodnih snaga uporedo se nailazi na kapitalistički sistem proizvodnih odnosa zasnovan na privatnoj ili državnoj svojini, na socijalistički sistem proizvodnje koji počiva

Digitized by Google

na državno-svojinskim odnosima i sistem socijalističkog samoupravljanja utemeljen na društvenoj svojini.

Kao što ćemo videti, autoritet u radu, po svom društvenom karakteru i načinu ostvarivanja, neposredno zavisi od materijalnih uslova rada, proizvodnih odnosa i položaja proizvođača — radnih subjekata. Prema tome, ne postavlja se pitanje neophodnosti postojanja autoriteta rada koji se ostvaruje savremenim proizvodnim snagama, odnosno sredstvima rada, već se nužno nameće pitanje karaktera i sadržine autoriteta kao društvenog odnosa.

Za nas je ovde bitno da uočimo da autoritet i radna disciplina nisu rezultat svesno prihvaćenog odnosa radnika prema radu, već svesti o njegovom podređenom položaju u tom radu, koji je organizovan i koji se ostvaruje nezavisno od njegove volje, pa se autoritet rada uvek javlja *kao nametanje i prihvatanje tuđe volje — volje kapitaliste.* Društvena osnova tog autoriteta je u različitom položaju kapitaliste i radnika u procesu rada i uopšte u društvenoj reprodukciji kapitalizma, u njihovom različitom položaju u društveno-ekonomskim odnosima kapitalističkog društva, uz napomenu da je takav položaj objektiviziran i društveno zaštićen.

Novi uslovi rada i položaj proizvođača u socijalističkim samoupravnim odnosima

Nije moguće zamisliti savremenu organizaciju rada, zasnovanu na savremenim proizvodnim snagama, u kojoj se ne bi poštovao autoritet u radu. Znači, ne postavlja se pitanje nužnosti autoriteta u radu ni u slučaju kada je reč o organizaciji rada savremenim proizvodnim snagama u socijalističkom društveno-ekonomskom poretku koji počiva na društvenoj svojini i samoupravljanju.

Druga bitna činjenica jeste da se socijalistički samoupravni društveno-ekonomski sistem posebno ne odlikuje time što bi bio zasnovan na nekakvim novim proizvodnim snagama koje bi bile nepoznate savremenom svetu, da bi iz toga proizlazila i njegova osnovna karakteristika kao apsolutno nove organizacije rada. Naime, razvoj sredstava za proizvodnju i drugih proizvodnih snaga sa socijalističkom revolucijom ide uzlaznom putanjom u odnosu na prethodni period, u skladu sa opštim društvenim razvojem i napretkom, gde se može pratiti i najveći razvoj. No, ipak, kao što je poznato, to ne bi bila glavna karakteristika novog društveno-ekonomskog sistema.

Krupne revolucionarne promene u društveno-ekonomskim odnosima socijalističkog samoupravnog sistema do sada su ostvarene naročito:

— izgradnjom sistema ekonomskih i proizvodnih odnosa na osnovama društvene svojine, samoupravljanja i udruženog rada;

— novim sistemom organizacije rada zasnovanim na novim proizvodnim odnosima, udruženom radu i samoupravljanju;

Digitized by Google

— obezbeđivanjem drugačijeg društveno-ekonomskog položaja proizvođačâ i njihove nove uloge u društvenoj reprodukciji i u procesu rada.

Ove promene su iz korena izmenile proizvodne odnose, a naročito položaj ljudi, proizvođačâ u proizvodnji i u samom procesu rada.

U novim proizvodnim odnosima nema vlasnika sredstava za proizvodnju kojem apsolutno svojinsko pravo obezbeđuje poseban društveni i ekonomski položaj u proizvodnim odnosima koji se zasnivaju na privatnoj, pa, na svoj način, i pod određenim opštedruštvenim uslovima, i državnoj svojini. Uloga vlasnika sredstava u proizvodnji je takva da on objedinjuje i ostvaruje kao svoje sve pomenute funkcije u procesu rada kojima se realizuje društvena reprodukcija. U novim proizvodnim odnosima sve ove funkcije, počev od neposrednog radnog procesa, organizacije rada, učešća u raspodeli novostvorene vrednosti, planiranja i programiranja razvoja, sve do organizovanog sudelovanja u odlučivanju o opštem ekonomskom kretanju u razvoju — prava su i obaveze proizvođača, što svakako pretpostavlja njegov nov društveno-ekonomski i materijalni položaj.

U novim proizvodnim odnosima, u ostvarivanju proizvodne funkcije, pojedinih procesa i radnih operacija proizvođač postaje nosilac tih aktivnosti i subjekt u odlučivanju. Sve te funkcije, procesi i radni postupci su prava i obaveze proizvođača. On proizvodi, ali on organizuje, kontroliše i vrši raspodelu.

Socijalistički odnosi na osnovama društvene svojine i samoupravljanja i nov položaj radnika čine da se suštinski menja kategorija autoriteta rada i položaj i odnos radnika prema ovoj kategoriji. Funkcije procesa rada, koje su u kapitalizmu otuđene od radnika, u socijalističkom samoupravnom društvu postaju njegova prava i obaveze. Radnik svesno menja svoj odnos prema radu, radnim obavezama i radnoj disciplini. Društvena svojina sredstava za proizvodnju prvi put pruža široku osnovu za uspostavljanje kolektivnog rada, te sve radne funkcije, poslove i zadatke ostvaruje radnik u neposrednoj saradnji i ravnopravno sa drugim radnicima. On je nosilac tih funkcija i neposredni izvršilac radnih obaveza. Zbog toga su obaveze koje on ima u radu, radna odgovornost i radna disciplina funkcije takvog njegovog položaja, a ne monopola kapitaliste. Autoritet u radu nije više nametanje tuđe volje, odnosno volje drugoga, pa ni drugog radnika, već realizacija kolektivne svesti i kolektivne volje, svesti o uzajamnoj obavezi izvršavanja radnih zadataka i međusobnoj odgovornosti. Ta kolektivna zajednička svest sadrži u sebi i oblike svesti i odnosa svakog pojedinca, te se subjektivni odnosi pojedinaca prema merama autoriteta rada jako približavaju kolektivnoj svesti, koja je formulisana u opštim pravilima radnika. Radne obaveze postaju oblik ličnog ponašanja svakog pojedinca u organizaciji rada, te se proces rada i radna disciplina, u principu, ostvaruju i bez primene sankcija od strane kolektiva. Narušavanje autoriteta rada

Digitized by Google

je izuzetna pojava; to je delo nedovoljno svesnih, egoističnih, pogrešno društveno usmerenih i drugih pojedinaca sa sličnim nedostacima. Rezultat rada svakog pojedinca jeste rezultat celog kolektiva i, obrnuto, uspeh celog kolektiva je uspeh i svakog pojedinca. Na ovaj način radni kolektiv u kojem teče proces rada predstavlja društvenu i pravnu osnovu za pokretanje i utvrđivanje odgovornosti zbog narušavanja radnog autoriteta, neizvršavanja radne dužnosti i nepoštovanja radne discipline. Zakon o udruženom radu to pravo i vezuje za proces rada i osnovnu organizaciju udruženog rada.

Položaj proizvođača je, znači, zakonitost novih društveno-ekonomskih odnosa. Taj položaj se, takođe, obezbeđuje postojećim organizacionim sistemom rada, u kojem se ostvaruje društvena reprodukcija, od osnovne organizacije, radne i složene organizacije do najširih oblika udruživanja rada. Ovakav položaj radnika, prava i obaveze proizvođača regulisani su našim ustavnim i pravnim odredbama i time objektivizirani društvenim normama ponašanja, koje su sankcionisane i kao takve moraju ih poštovati svi.

To nisu lična i subjektivna prava u građansko-pravnom smislu, koja bi svaki čovek sticao rođenjem ili punoletstvom. To su prava i obaveze vezane za ostvarivanje društvene funkcije rada i za vršenje te funkcije. U odnosu na ta prava i obaveze, kao pravo rada, jednak je i ravnopravan svaki građanin, ali ih ostvaruje samo onaj ko učestvuje u procesu rada sredstvima u društvenoj svojini. Prema tome, to nije subjektivno pravo ili obaveza u tom smislu da se radni čovek subjektivno odnosi prema njemu, unoseći subjektivne razloge u njihovo ostvarivanje, odnosno neostvarivanje. Ako se tako jednak i ravnopravan građanin slobodno uključi u proces rada sredstvima u društvenoj svojini, on počinje da ostvaruje društvenu funkciju rada, koja kod nas predstavlja osnovni društveni princip vrednosti i društveno-moralnu kategoriju. Uloga rada sredstvima u društvenoj svojini, samoupravni odnosi i položaj radnog čoveka u tim odnosima, a, na osnovi toga, i njegov materijalni i opšti društveni položaj, jesu kategorije koje određuju autoritet rada u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Rad je izvor egzistencije svakog pojedinca, uslov napredovanja društva u celini, a novi društveno-proizvodni odnosi, na osnovama društvene svojine i samoupravljanja, i položaj proizvođača u tim odnosima, čine da rad, u Marksovom smislu, postaje istinski humana i društveno-moralna kategorija.

Stoga, rad sredstvima u društvenoj svojini, samoupravljanje i položaj radnog čoveka u društvu Ustav određuje kao društvene osnove i kao najviše društveno-moralne i ustavne kategorije. Narušavanje takvih društvenih odnosa i položaja radnika ima po društvo višestruko štetne posledice, jer se time, s jedne strane, narušavaju osnovni proizvodni i drugi društveno-ekonomski odnosi našeg društveno-ekonomskog sistema ili materijalne osnove društva, a, s druge, krše se samoupravne i druge društvene norme ponašanja u određenoj sferi društvenog života.

Digitized by Google

II. Oblici odgovornosti

Da bi se naše društvo zaštitilo od postupaka kojima se narušavaju pomenute društvene vrednosti, ono, pored drugih oblika odbrane, preduzima mere pozivanja na društvenu, odnosno političku odgovornost, mere kaznenih sankcija i materijalnog obezbeđenja. Saglasno tome, a s obzirom na karakter i društveni značaj ugroženog predmeta, na karakter i težinu društveno štetnih postupaka, karakter sankcija i drugih karakteristika, razlikujemo sledeće oblike pozivanja na odgovornost: kaznenu odgovornost, imovinsku (materijalnu) odgovornost, disciplinsku odgovornost, a zatim društvenu i samoupravnu odgovornost.

1) *Kaznena odgovornost*

Ovaj oblik odgovornosti je vezan za narušavanje samoupravnih i drugih društveno-ekonomskih odnosa i ugrožavanje materijalnih dobara našeg društva. To su osnovne društvene vrednosti, te po težini radnji kojima se ove vrednosti ugrožavaju i mere koje društvo preduzima kao represalije protiv izvršilaca takvih radnji pretpostavljaju teži oblik odgovornosti. To je, svakako, i jedan od razloga što su sva tri vida ove odgovornosti (krivična odgovornost, odgovornost za privredne prestupe i prekršajna odgovornost) predmet zakonske regulative. Tako se kaznene radnje, vrste i uslovi odgovornosti i kaznene sankcije utvrđuju zakonom, a o odgovornosti se raspravlja i rešava u zakonom predviđenom postupku i pred nadležnim državnim organima, a ne u radnoj ili drugoj samoupravnoj organizaciji, odnosno zajednici.

Kaznena odgovornost, u stvari, i nije radna odgovornost u užem smislu i ne proizlazi iz međusobnih prava i obaveza radnih ljudi u procesu rada. Kao što smo rekli, ova odgovornost pretpostavlja narušavanje određenih osnovnih ili vrlo značajnih društveno-ekonomskih i materijalnih vrednosti društva, a ne radnih obaveza i radnih zadataka u procesu rada. Na taj način je odnos prema ovom obliku odgovornosti postavljen i u Zakonu o udruženom radu, te ovaj zakon ne reguliše pitanja kaznene odgovornosti, već samo utvrđuje određene kažnjive radnje i propisuje sankcije.

2) *Materijalna ili imovinska odgovornost*

Radne i druge samoupravne organizacije snose materijalnu ili imovinsku odgovornost za uredno izvršavanje međusobnih poslovnih obaveza, obaveza nastalih pričinjenom štetom i drugih obaveza na principu međusobnog potraživanja, koje organizacije udruženog rada, na temelju ustavnih načela i uspostavljenih društveno-ekonomskih odnosa i pravila poslovnog morala našeg socijalističkog samoupravnog društva, slobodno utvrđuju samouprav-

Digitized by Google

nim sporazumom, ugovorima i drugim obligaciono-pravnim odnosima.

Reč je o davanju naknade da bi se uspostavila poremećena imovinska ravnoteža između raznih subjekata imovinskog prava ili o naknadi zbog povrede obaveza iz međusobnih odnosa, što se sve, u principu, ostvaruje redovnim međusobnim komuniciranjem i savesnim i urednim izvršavanjem međusobnih poslovnih obaveza. Ukoliko se na ovaj način ne ispune međusobne obaveze, snošenje odgovornosti se obezbeđuje u zakonom utvrđenom parničnom postupku, kod nadležnog sudskog organa ili ugovorene arbitraže.

Prema načelima obligacionog prava određuje se i ostvaruje i naknada štete, koju radna ili druga samoupravna organizacija pričini drugom društvenom pravnom ili fizičkom licu ili se ova odšteta ostvaruje po zakonom utvrđenom postupku, pred nadležnim ili ugovorenim organima.

3) *Međusobna odgovornost radnika*

U uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa, ravnopravnog i jednakog položaja radnikâ u procesu rada sredstvima u društvenoj svojini, a s obzirom na prava i obaveze radnika u radu i na njegovu ulogu u organizaciji rada, radnici za izvršavanje svojih radnih obaveza ne odgovaraju ni vlasniku sredstava za proizvodnju, a ni upravi preduzeća, ni drugom predstavniku države, već međusobno, jedan drugom, radnom kolektivu, što bitno menja društveni karakter odgovornosti.

No ta odgovornost nije »solidarna« u smislu da radnici međusobno jedan drugome mogu umanjivati odgovornost ili krivice i pričinjene štete oprаštati, što bi vodilo stvaranju grupnosvojinskih odnosa i kršenju ustavnih i drugih društvenih načela o načinu korišćenja sredstava društvene svojine, i što bi bilo u suprotnosti s društvenim osnovama radne odgovornosti kod nas. U tom smislu Zakon o udruženom radu utvrđuje, da radnici za savesno vršenje radnih obaveza snose ličnu odgovornost a ta odgovornost, u svakom konkretnom slučaju povrede radne dužnosti, mora biti i ostvarena. Znači, nije stvar radnog kolektiva da ceni da li će radnika pozvati na odgovornost ili neće, već, ako postoje uslovi za to, radnik mora biti pozvan na odgovornost i prema njemu, vodeći računa o svim meritornim okolnostima, mora biti primenjena odgovarajuća sankcija. U suprotnom, radni kolektiv, odnosno nadležni samoupravni organ, krši obavezne zakonske norme ponašanja, koje je dužan da primeni kada dođe do neizvršenja radne obaveze, odnosno povrede radne dužnosti. Međusobna odgovornost radnika za vršenje radnih obaveza obuhvata disciplinsku i materijalnu odgovornost.

Radnik će odgovarati disciplinski ako svesno ne primenjuje ili pogrešno primenjuje zakonske ili druge propise, društvene dogovore ili samoupravne sporazume, poslovne ugovore, programe

Digitized by Google

i planove razvoja ili druge dokumente; ukoliko radnja, odnosno neizvršena radna obaveza ne povlači kaznenu odgovornost; zatim, ukoliko radnik ne primenjuje ili pogrešno primenjuje statut ili drugi opšti akt svoje osnovne, radne ili složene organizacije, akt poslovnog ili drugog udruženja čiji je član njegova organizacija ili mu je pristupila; ako se ne pridržava odluke donete referendumom, na zboru radnih ljudi ili drugim načinom neposrednog izjašnjavanja radnikâ ili odluke radničkog saveta ili drugog nadležnog samoupravnog organa; donetih pravila ponašanja ili uputstava za rad koja je dao ovlašćeni radnik.

Disciplinska odgovornost postoji ako radnik ne izvrši ili aljkavo izvršava svoje redovne ili na njega prenete radne obaveze, a naročito ako neispunjavanjem svojih radnih obaveza onemogućava ili otežava rad drugih radnika u povezanom procesu rada, odnosno sistemu rada.

Zatim, radnik će disciplinski odgovarati ako svojim ponašanjem, postupcima ili radnjama, nepravilnim ili zlonamernim korišćenjem oruđa za rad ili drugih sredstava rada remeti ili onemogućava rad drugih radnika ili, pak, na drugi način krši radnu disciplinu.

U svim ovim slučajevima disciplinska odgovornost se snosi ako je radnik kriv za učinjenu radnju, odnosno napravljeni propust.

Kao što je poznato, postoje teže i lakše povrede radnih obaveza. Zakon o udruženom radu u članu 194. navodi koje se povrede radnih obaveza ili druge povrede radne discipline »mogu« predvideti samoupravnim opštim aktom kojim se uređuju samoupravni radni odnosi.

U vezi s tim u praksi se postavljaju dva sporna pitanja: kako tumačiti reč »mogu«, to jest da li su navedeni primeri uvek teža povreda radne obaveze ili u konkretnom slučaju to može biti i lakša povreda radne obaveze.

Polazeći od karaktera navedenih radnji i njihovog značaja, kao i od definisanja pomenutog člana, a vezano za član 196. istog zakona, mišljenja smo da svaka povreda radne dužnosti navedena u ova dva člana zakona mora predstavljati težu povredu radne dužnosti. Reč »može« treba tumačiti tako da se u opšti akt radne organizacije mogu uneti sve radne obaveze navedene u ova dva člana, ali i ne moraju. Svi primeri neće biti navedeni ukoliko se zna da do određene povrede radne obaveze ne može doći u određenoj organizaciji, ali, ako je bilo koja od takvih radnji uneta u opšti akt kao povreda radne dužnosti, onda je takva radnja uvek teža povreda radne dužnosti.

Drugo sporno pitanje jeste: ako se u samoupravni opšti akt kojim se uređuju radni odnosi ne unese neka od radnji navedenih u članovima 194. i 196. ZUR-a, a radnik svojom krivicom učini takvu radnju, da li postoji povreda radne dužnosti?

Polazeći od opšteg pravnog načela da se može odgovarati samo za onu radnju koja je na odgovarajući način definisana kao kažnjiva radnja, kao i od karaktera odredbe date u stavu 1. i prve rečenice stava 2. člana 194: »samoupravnim opštim aktom kojim

Digitized by Google

se uređuje radni odnos kao teže povrede radnih obaveza mogu se utvrditi...« — naše je mišljenje da radnik ne bi mogao biti disciplinski odgovoran za takvu radnju.

Uzajamna odgovornost radnika (disciplinska i materijalna) obavezuje sve radnike, bez obzira na ovlašćenja i odgovornosti koje taj radnik ima u radnoj organizaciji ili van nje. Znači, ovoj odgovornosti podležu i radnici koji su članovi samoupravnih organa, rukovodeći radnici, radnici koji vrše funkciju inokosnog organa, delegati skupština društveno-političkih zajednica, kao i svi drugi radnici radne organizacije koji su nosioci bilo kojih samoupravnih ili drugih društvenih funkcija.

U skladu sa sistemom međusobne odgovornosti radnik disciplinski i materijalno odgovara u radnoj organizaciji na način koji je, u skladu sa zakonom, utvrđen opštim aktima organizacije.

Ovo zakonsko načelo (član 193. stav 3. Zakona o udruženom radu) ipak samo delimično važi kada je u pitanju šteta koju radnik u radu, odnosno u vezi sa radom, prouzrokuje radnoj organizaciji u kojoj radi i kada radnik, izvršavajući savesno radne obaveze, pretrpi štetu na radu i u vezi sa radom, pošto se u oba ova slučaja, po opštim načelima o odgovornosti, odgovornost utvrđuje u radnoj organizaciji. No, ukoliko je neka od pomenutih strana nezadovoljna, štetu nije dužna nadoknaditi, te se ona ima utvrditi u postupku pred sudom udruženog rada, na način utvrđen zakonom.

4) *Samoupravna odgovornost*

Na osnovu člana 95. Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, uvedena je društvena odgovornost u ostvarivanju samoupravnih funkcija u našim socijalističkim samoupravnim odnosima, u oblasti udruženog rada — samoupravna odgovornost.

Ova odgovornost proizlazi iz funkcije samoupravljanja i samoupravnih prava i obaveza koje radnik ostvaruje kao subjekt samoupravnih odnosa u proizvodnji i drugim oblicima rada sredstvima u društvenoj svojini. Način njenog ostvarivanja neposredno je vezan za samoupravnu strukturu i načine i oblike ostvarivanja samoupravnih prava i obaveza.

Samoupravna odgovornost nužno se odnosi na sve samoupravne subjekte — sve radne ljude, nosioce samoupravnih prava i dužnosti, bilo da oni odlučuju referendumom, na zborovima radnika, pismenim ili drugim načinom ličnog izjašnjavanja ili, pak, odlučuju u delegatskim samoupravnim organima. Sve su to oblici neposredne i lične samoupravne odgovornosti radnika, kada on može biti odgovoran kao nosilac određenih samoupravnih prava i dužnosti ili kao član samoupravnog organa koji je nosilac određenih samoupravnih funkcija. Mišljenja smo da dosadašnja samoupravna praksa nije razradila oblike lične odgovornosti za ostvarivanje samoupravnih funkcija kada se one izvršavaju neposrednim odlučivanjem radnika, mada su ovi oblici samoupravnog odlučivanja po Ustavu i Zakonu o udruženom radu veoma značajni i česti.

Digitized by Google

a) Samoupravna lična odgovornost

Zakon o udruženom radu u članu 566—572. potpunije definiše ličnu odgovornost radnikâ za ostvarivanje samoupravnih funkcija, kao članova kolegijalnog samoupravnog organa, i odgovornost radnikâ kao nosilaca funkcije inokosnog organa. U ovom odeljku Zakon reguliše i pitanje samoupravne kolektivne odgovornosti, o čemu će biti kasnije reči.

No ovaj zakon ne reguliše pitanje samoupravne odgovornosti za one funkcije, prava i dužnosti koje radnik ostvaruje neposredno, na način predviđen članom 461. ZUR-a.

Sa razvojem samoupravnih odnosa, menjanjem samoupravne strukture i ostvarivanjem novih samoupravnih prava moraju se dograđivati i oblici samoupravne odgovornosti, pa je osnovano zaključiti da će samoupravna praksa izgraditi nužne oblike odgovornosti i za pomenute i druge oblike neposrednog ostvarivanja samoupravnih funkcija, što sada, čini se, predstavlja propust u sistemu odgovornosti.

Inače, radnik je lično odgovoran za savesno obavljanje samoupravljačkih funkcija u radničkom savetu ili drugom kolektivnom samoupravnom organu ili telu, odnosno za vršenje funkcije u svojstvu samoupravnog inokosnog organa.

Dosledno načelu uzajamne odgovornosti radnika, statutom osnovne organizacije i drugim odgovarajućim opštim aktima, a na osnovu zakona, utvrđuju se obaveze radnika u vršenju samoupravnih funkcija, a u skladu s tim obavezama ovim aktima određuju se vrsta, postupak i uslovi za utvrđivanje odgovornosti. Dalje, na temelju istih načela radnik je neposredno odgovoran radničkom savetu i radnim ljudima koji su ga delegirali, odnosno radnicima radne organizacije u kojoj on vrši svoju samoupravnu funkciju, što znači da se samoupravna odgovornost ostvaruje u radnoj organizaciji, a ne od strane i u postupku pred državnim ili drugim društvenim organom.

Samoupravna odgovornost je neposredna i lična, bez obzira na to da li je reč o odgovornosti za ostvarivanje samoupravljačke funkcije u samoupravnom kolektivnom organu ili o odgovornosti za ostvarivanje funkcije inokosnog poslovodnog organa, te se ona mora individualizovati, imajući na umu uticaj i doprinos radnika donošenju nepravilne odluke ili izvršenju druge štetne radnje, te u tom smislu kažemo da je samoupravna odgovornost — neposredna i lična odgovornost.

b) Samoupravna kolektivna odgovornost

Od lične odgovornosti vezane za rad u samoupravnim organima, kada je delegat odgovoran radnim ljudima i organu koji ga bira, treba razlikovati odgovornost samog kolegijalnog samoupravnog organa (radničkog saveta, izvršnog organa, kolegijalnog poslovodnog organa, organa samoupravne radničke kontrole ili radnih tela

Digitized by Google

ovih organa), kada organ odgovara kolegijalno, te u tom slučaju govorimo o *kolektivnoj* odgovornosti.

Do sad izražena mišljenja o određenim bitnim pitanjima kolektivne odgovornosti često su protivrečna, što svedoči o tome da ovo pitanje nije još temeljito obrađeno u našoj literaturi, niti mu je dato odgovarajuće mesto u sistemu društvene, odnosno samoupravne odgovornosti. Zbog toga će se ovde kolektivnoj odgovornosti ustupiti nešto više prostora.

1. Da bi se moglo govoriti o efikasnom ostvarivanju odgovornosti za rad u kolegijalnim organima, bilo kolektivne odgovornosti organa ili neposredne i lične odgovornosti članova tog organa, neophodno je da postoje jasno utvrđena prava i dužnosti organa, izgrađen njegov način rada i odlučivanja. Sve to mora biti, na osnovu zakona, regulisano samoupravnim opštim aktima organizacije. Ovo bi bio osnovni preduslov ostvarivanja lične odgovornosti člana samoupravnog organa za rad u tom organu. Tako, na primer, Zakon o udruženom radu govori o načinu odlučivanja delegata u osnovnoj organizaciji udruženog rada, o njegovoj obavezi da »po svim pitanjima po kojima odlučuje radnički savet iznosi stavove radnika koji su ga izabrali«, »da obaveštava radnike o svom radu u radničkom savetu i o radu radničkog saveta« (član 473 — 476. Zakona), što pretpostavlja utvrđenu nadležnost radničkog saveta, utvrđen način rada i način odlučivanja, vođenje o tome evidencije, da bi se na osnovu toga moglo videti koje stavove delegat zastupa i da li se drži datih smernica ili ne. U suprotnom, njegove obaveze nije moguće pratiti, niti je moguće konkretno zasnivati odgovornost za njegov rad u samoupravnom organu.

Ovde ću navesti jedan drastičan, ali, na žalost, čest primer iz prakse odlučivanja samoupravnih organa. Naime, ima pojava da se neko značajno pitanje, o kojem odlučuje samoupravni organ, u prethodnom razmatranju u radnim jedinicama, odnosno procesu rada, prihvati bez primedbi, a na samoupravnom organu predlog se ne usvoji, ili je pak obrnut slučaj, da se u radnim jedinicama daju uslovljavajući predlozi, a samoupravni organ donese odluku bez usvajanja ovakvih predloga, odnosno delegat ne konsultuje ponovo bazu.

Ovaj primer neposredno ukazuje na nedovoljnu saradnju delegata i delegatske baze, kao i na veliku samostalnost i odvojenost samoupravnih organa od radnih ljudi koji te organe biraju, što je svakako ostatak načina odlučivanja posredstvom predstavničkog organa.

2. Kolektivno odgovarati mogu radnički savet, izvršni odbor, kolektivni poslovodni organ ili bilo koji drugi kolegijalni samoupravni organ ili njegovo radno telo. Kolektivni organ odgovara za neostvarivanje ili nepravilno izvršavanje određene samoupravne funkcije koja mu je poverena, odnosno koja je u njegovoj nadležnosti. Pri tome je bitno utvrditi odgovornost svih članova kolegijalnog organa. Neko ko nije lično doprineo donošenju nepravilne odluke ili izvršavanju nepravilne radnje ne može biti ni ko-

Digitized by Google

lektivno odgovoran. Znači, svaki član kolegijalnog organa je svojom radnjom, odnosno svojim ponašanjem, doprineo donošenju nepravilne odluke, odnosno štetnoj posledici. Ali član organa, u slučaju takve kolektivne odgovornosti, deluje u saradnji sa drugim članovima, i nepravilna radnja, odnosno štetna posledica, rezultat je takvog zajedničkog i međusobno povezanog delovanja odnosno rezultat kolektivnog rada i odlučivanja. To je značajno naročito zbog toga što naši samoupravni organi ne odlučuju aklamacijom, već neposrednim i ličnim opredeljivanjem i u okviru smernica koje je dala delegatska baza. Ovakav način odlučivanja pozitivno deluje na svakog člana kolegijalnog organa — da se u organu snagom argumenata bori za najbolje rešenje. U skladu s tim ne bi se moglo prihvatiti da član kolegijalnog organa koji je lično preduzeo sve da se nepravilna odluka ne donese i koji je pri rešavanju konkretnog pitanja bio do kraja savestan — na principu nekakve nestvarne solidarnosti u kolektivnoj odgovornosti, snosi, odgovara i deli sudbinu ostalih članova tog organa koji su se borili za nepravilno rešenje ili su konkretno pitanje nedovoljno savesno razmatrali. Zbog toga smatramo da je neophodno u kolektivnoj odgovornosti uvek ostvariti i meru odgovornosti svakog pojedinog člana, i to tako što bi se svakom članu mogao utvrditi deo odgovornosti u kolektivnoj odgovornosti organa u celini. U suprotnom slučaju, odgovornost samoupravljača za nezakonitu radnju ili propuste kolektivnog organa koje on nije prouzrokovao demoralisala bi takvog člana u ostvarivanju samoupravnih funkcija.

Kada se utvrdi kolektivna odgovornost, izriče se zajednička sankcija, recimo, opoziv ili odgovarajuća druga mera. Pored zajedničke sankcije, može se izreći i posebna, pojedinačna sankcija, što zavisi od procene posebnog pojedinačnog doprinosa donošenju nepravilne odluke, odnosno nastanku štete, a što još jednom svedoči o neophodnosti utvrđivanja odgovornosti i svakog člana kolegijalnog organa.

Rekli smo da je kolektivna odgovornost vezana, pre svega, za rad kolegijalnih samoupravnih organa, ali naš sistem odgovornosti poznaje i kolektivnu odgovornost samog kolektiva. Takav primer imamo kada skupština političko-teritorijalne zajednice u zakonom određenim slučajevima izriče meru privremenog ograničenja ostvarivanja određenih samoupravnih prava radnom kolektivu ili određenoj organizacionoj jedinici.

3. Kad je u pitanju kolektivna odgovornost, utvrđuje se odgovornost celog samoupravnog organa u ostvarivanju samoupravne društvene funkcije. Tu odgovornost treba razlikovati od odgovornosti za pričinjenu materijalnu štetu, koja se, u skladu sa zakonom, u određenim slučajevima može utvrditi paušalno. Paušalno utvrđivanje štete je posledica nemogućnosti bližeg i preciznijeg određivanja iznosa, veličine oštećenja koje je pričinjeno preduzetom radnjom, odnosno propuštanjem, a ne nemogućnošću individualizovanja odgovornosti, to jest utvrđivanja lične odgovornos-

Digitized by Google

ti. Inače, paušalno određivanje iznosa oštećenja može biti posledica izostajanja određivanja lične ili kolektivne odgovornosti, što znači da je paušalno utvrđivanje štete, u stvari, samo način određivanja sankcije, a ne i oblik odgovornosti.

Kolektivna odgovornost je uvek teži oblik odgovornosti. Kolektivno učinjena nezakonita radnja je opasnija po društvo, jer je ona posledica organizovane i povezane radnje, odnosno nepreduzimanja odgovarajućih mera. U ostvarivanju samoupravnih ili drugih društvenih funkcija ona je obično posledica određenog društvenog opredeljenja ili političkog stava, ili ispoljavanja određenog zajedničkog interesa. No to ne mora i uvek da bude. Protivpravna ili nepravilna radnja može biti i posledica nedovoljnog sagledavanja i procene pitanja o kojem se odlučuje, površnog ili aljkavog rada organa, neznanja ili drugih bitnih uzroka, koji svedoče o tome da organ u takvom sastavu nije u mogućnosti da ostvaruje kako treba samoupravnu funkciju.

4. Kolektivna odgovornost samoupravnog organa nije solidarna odgovornost. To se ovde želi posebno istaći i stoga što se u našoj literaturi zastupa i suprotno mišljenje, koje kolektivnu odgovornost smatra oblikom solidarne odgovornosti na principu »svi za jednog — jedan za sve«. Ovakvo mišljenje smatramo pogrešnim, a za našu praksu štetnim i društveno neprihvatljivim.

Ni jedan samoupravni organ ne može odlučivati na pomenutom principu, već se odluke donose na osnovu utvrđenog činjeničnog stanja, odgovarajuće procene situacije, programske politike i u okviru datih smernica i ovlašćenja od strane delegatske baze. Druga je stvar međusobna pomoć radnika na načelima solidarnosti, koja je neophodna i društveno opravdana i mora dolaziti do izražaja u postupku usaglašavanja. Ali ta solidarnost mora biti zasnovana na činjenicama, da bi, na temelju realne procene, mogla biti društveno opravdana u svakom konkretnom slučaju. Ovde se moramo ponovo pozvati na odredbe Zakona o udruženom radu kojima se utvrđuju prava i obaveze delegata u odnosu na način rada i odlučivanja u samoupravnom organu i u odnosu na delegatsku bazu, kao i na potrebu da se opštim aktima organizacija što potpunije utvrdi postupak i način odlučivanja u svakom samoupravnom organu.

5. I, na kraju, kolektivna odgovornost sankcioniše se, u principu, opozivom, razrešenjem ili drugom društvenom ili političkom merom, što ne isključuje mogućnost da član samoupravnog organa u isto vreme bude i kažnjen ili da materijalno odgovara.

Samoupravni organ može opozvati ili razrešiti samo izborna baza tog organa, na način i po postupku koji je utvrđen zakonom i opštim aktima organizacije.

5) *Društvena odgovornost*

Društvena svojina sredstava za proizvodnju, samoupravni socijalistički društveno-ekonomski odnosi na osnovama društvene svojine i udruženog rada, kao i položaj radnog čoveka u radu, pred-

Digitized by Google

stavljaju istinske vrednosti našeg društva, te je za zaštitu ovih vrednosti zainteresovana društvena zajednica u celini. U tom smislu Zakon o udruženom radu, u glavi VII, reguliše društvenu zaštitu društvene svojine, samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i samoupravnih prava radnih ljudi, i to zaštitom prava rada društvenim sredstvima i drugih prava na osnovu društvene svojine, kada se onemogućava ili ograničava njihovo ostvarivanje, uzurpiraju društvena sredstva, ili kada se društvena sredstva koriste protivno njihovoj prirodi i nameni, teže povređuju društveni interesi u korišćenju, upravljanju i raspolaganju društvenim sredstvima, ili se na drugi način onemogućava ostvarivanje društvene funkcije društvene svojine.

Mere zaštite nisu trajnog, već privremenog karaktera i imaju za cilj da se pomogne da radni ljudi u radnoj ili drugoj samoupravnoj organizaciji otklone teškoće i da se zaštite društveni interesi koji su ugroženi načinom rada ili poremećenim odnosima u radnom kolektivu.

Društvenu zaštitu ostvaruje skupština društveno-političke zajednice na čijoj teritoriji je sedište organizacije ili na čijoj teritoriji ova organizacija vrši svoju delatnost. Privremene mere mogu se preduzeti samo u zakonom predviđenim slučajevima, kada su u organizaciji udruženog rada bitno poremećeni samoupravni odnosi, teže oštećeni društveni interesi ili kada organizacija ne izvršava zakonom utvrđene obaveze.

Skupština društveno-političke zajednice može prema organizaciji udruženog rada preduzeti sledeće privremene mere:

1) smeniti poslovodni organ;
2) smeniti sa dužnosti pojedine radnike sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima;
3) raspustiti radnički savet;
4) raspustiti izvršni organ;
5) privremeno ograničiti ostvarivanje određenih samoupravnih prava radnika;
6) imenovati privremeni organ u organizaciji udruženog rada;
7) odrediti i druge zakonom propisane privremene mere.

Kao što se vidi iz karaktera privremenih mera, društvena odgovornost može biti neposredna i lična odgovornost radnika. To je slučaj kad skupština društveno-političke zajednice preduzima mere smenjivanja sa dužnosti inokosnog poslovodnog organa, ili smenjivanja sa dužnosti pojedinih radnika sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima ili imenovanja privremenog inokosnog poslovodnog organa i druge zakonom propisane privremene mere lične odgovornosti.

Društvena kolektivna odgovornost postoji onda kada skupština društveno-političke zajednice preduzima jednu od sledećih privremenih mera:

— smenjivanje poslovodno-kolegijalnog organa;
— raspuštanje radničkog saveta;
— raspuštanje izvršnog organa;

Digitized by Google

— imenovanje privremenog kolegijalnog organa;
— privremeno ograničavanje određenih samoupravnih prava radnog kolektiva;
— eventualno preduzimanje drugih zakonom utvrđenih mera kolektivne odgovornosti.

Zakon o udruženom radu nije odredio kada će biti preduzete mere lične, a kad kolektivne društvene odgovornosti, što je prepušteno skupštini društveno-političke zajednice da to u svakom konkretnom slučaju procenjuje. Polazeći od karaktera i težine društvene sankcije, mere kolektivne društvene odgovornosti preduzeće se samo u slučajevima kada je reč o najtežim oblicima neodgovornosti i kada se pozivanjem na ličnu odgovornost ne bi mogla poboljšati situacija u kolektivu, odnosno otkloniti teškoće u organizaciji. Kolektivne mere društvene odgovornosti preduzeće se, svakako, i u slučaju kada se utvrdi da je krivica organa ili celog kolektiva po svom karakteru zajednička, to jest kolektivna.

III. Neka zapažanja iz prakse funkcionisanja sistema odgovornosti u udruženom radu

Iz dosadašnjeg izlaganja videli smo da sistem odgovornosti u izvršavanju radnih obaveza, koji je uspostavljen ustavnim načelima i osnovnim zakonskim propisima, proizlazi iz karaktera samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i položaja radnih ljudi u udruženom radu, što u isto vreme svedoči o tome da se ovaj sistem, i pored određenih nedostataka o kojima je već bilo reči, adekvatno uklapa u društveno-ekonomske odnose, te kao takav treba da doprinese boljem funkcionisanju udruženog rada u celini.

Pa ipak, društvo ni u kom slučaju ne može biti zadovoljno radnom odgovornošću kod nas, podrazumevajući pod tim kako odnos pojedinca i radnih kolektiva prema svojim radnim zadacima, međusobnim obavezama u udruženom radu, obavezama prema široj društvenoj zajednici tako i sistem mera i odgovornosti zbog neizvršenja ili neurednog izvršenja ovih obaveza. Radna neodgovornost ne bi se mogla, *a priori*, vezivati za određene kategorije radnika ili pak za određene grane, grupacije ili oblike zanimanja. Ova pojava je dosta masovna i preti opasnost da, po logici »noga nogu vuče«, dobije opšti karakter.

No, iako o tome nemamo potrebnih podataka, ipak se može, na osnovu određenih pokazatelja, zaključiti da je (ne ulazeći ovde u objašnjenje razloga za takvu pojavu) radna neodgovornost izrazitija kod nekih kategorija radnika, radnih kolektiva u određenim granama i da se više manifestuje u jednim, a manje u drugim područjima naše zemlje. Karakteristično je da se radna neodgovornost ispoljava ne samo kao neizvršavanje radnih obaveza i zadataka već i kao neizvršavanje ili neuredno vršenje određenih samoupravnih prava i obaveza radnih ljudi neposredno ili kao čla-

Digitized by Google

nova samoupravnih organa, a zatim kao neostvarivanje ovlašćenja odgovornih radnika, pa i kao neizvršavanje prava i obaveza samoupravnog odlučivanja samoupravnih organa.

1) *Na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu neophodno je proširiti statistiku udruženog rada*

Da bi se moglo pratiti funkcionisanje sistema odgovornosti u oblasti udruženog rada, donositi realni sudovi ili zaključci o pojedinim oblicima odgovornosti, o pozitivnim rezultatima i negativnim posledicama preduzetih mera te odgovornosti, i uopšte da bi se moglo zaključivati kako taj sistem, kao prirodan sastavni deo ostvarivanja funkcija udruženog rada, radnih zadataka i radnih obaveza, funkcioniše u udruženom radu — neophodno je, sa ostvarivanjem i jačanjem našeg informativnog sistema, obezbediti praćenje podataka u ovoj oblasti.

Podaci koji se sada obezbeđuju iz udruženog rada vrlo su značajni (o krivičnim delima i privrednim prestupima, o zapošljavanju i ličnim dohocima, o povredama na radu, podacima materijalne prirode), ali su u mnogo čemu nepotpuni i nedovoljni u odnosu na stvarne potrebe udruženog rada i šire potrebe našeg društva u pogledu praćenja tokova društvene reprodukcije u celini i određenih pojava u udruženom radu. Stoga je neophodno, na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu, pristupiti uspostavljanju statistike udruženog rada, koja bi predstavljala realnu osnovu šireg informativnog sistema.

Danas, naime, nismo u mogućnosti da koristimo originalne podatke o određenim kretanjima, pojavama ili efektima mera u udruženom radu, pa se zbog toga, da bi se ipak došlo do neophodnih podataka, često pristupa samostalnom praćenju pojava, samoinicijativnom prikupljanju podataka, anketiranju, posrednom posmatranju i drugim oblicima praćenja pojava i prikupljanja podataka, što uvek predstavlja samo veću ili manju verovatnoću, ali ne i apsolutnu vrednost.

2) *Neizvršavanje radnih obaveza i nezakonito ponašanje veoma su značajan činilac negativnih pojava u udruženom radu*

Usled nepostojanja neposrednih statističkih podataka o neizvršavanju radnih obaveza i nezakonitom ponašanju u udruženom radu, ovde smo pokušali da dođemo do određenih zaključaka o efikasnosti sistema odgovornosti u udruženom radu razmatranjem kako se neizvršavanje radnih obaveza odražava na određene negativne pojave u udruženom radu, uz navođenje mera koje se preduzimaju u cilju suzbijanja tih pojava. Pri tome smo svesni nepotpunosti ovakvog posmatranja, a naročito iz dva razloga. Prvo, kao što smo i rekli, ne raspolažemo neposrednim podacima o neizvr-

Digitized by Google

šavanju radnih obaveza. Drugo, nismo u mogućnosti da u pogledu određenih pojava sagledamo koliko su one posledica neizvršavanja zakonskih i drugih radnih obaveza, a koliko drugih objektivno uslovljenih činilaca. Pa ipak, sama priroda određenih negativnih pojava donekle ukazuje i na njene stvarne uzročnike. Uz to je autor članka posredstvom »slučajnog uzorka« sproveo manju anketu u određenom broju radnih i drugih samoupravnih organizacija, što mu je poslužilo kao provera zaključaka do kojih je došao na osnovu upoređivanja statističkih podataka kojima se raspolaže.

Na osnovu statističkih podataka o broju postupaka i mera koje su preduzimali društveni pravobranioci samoupravljanja u ostvarivanju svoje društvene funkcije, statističkih podataka o broju povreda na radu, koji su dopunjeni podacima o uzrocima ove pojave, a zatim na osnovu podataka o odsustvovanju s posla i određenih podataka koje je sam prikupio u anketi — autor je došao do određenih zaključaka o tome kako se neizvršavanje radnih obaveza i nezakonito ponašanje odražavaju na: zaštitu i ostvarivanje samoupravnih prava radnih ljudi; zaštitu društvene svojine od oblikâ nezakonitog poslovanja i raspolaganja društvenom svojinom; povrede na radu; odsustvovanja s posla i slično.

3) *Neizvršavanje radnih obaveza i nezakonito ponašanje i ostvarivanje samoupravnih prava i zaštita društvene svojine*

Prema statističkim podacima, samo u 1977. i 1978. godini društveni pravobranioci samoupravljanja su više od 92.000 puta intervenisali na različite načine u oblasti zaštite i ostvarivanja samoupravnih prava.

Podaci govore da se najveći broj zahteva za intervencijom društvenog pravobranioca samoupravljanja odnosi na oblast radnih odnosa (49.526), zatim na sticanje i raspoređivanje dohotka i čistog dohotka, kao i na raspodelu sredstava za lične dohotke (32.636); potom na stambene odnose (20.502), samoupravno organizovanje (6.012), korišćenje i raspodelu sredstava zajedničke potrošnje (5.564), i na povredu društvene svojine (4.718).

U tom pogledu naročito je karakteristična oblast radnih odnosa, gde su neispunjavanje zakonskih propisa ili njihovo direktno kršenje, neodgovoran odnos prema obavezama vezanim za prijem radnikâ u radni odnos, samovolja i slični postupci glavni uzročnici negativnih stanja.

Tu treba pomenuti, pre svega, pojavu da se na određeno vreme zapošljavaju radnici na poslovima koji imaju stalni karakter; da je prijem radnika na ovaj način u poslednje vreme nesrazmerno povećan; da se ovi radnici primaju mimo zajednice zapošljavanja; da se ovim putem radnici faktički primaju na neodređeno vreme, čime se izigravaju propisi o obavezi raspisivanja oglasa, odnosno konkursa; da postoje i drugi oblici nepoštovanja

Digitized by Google

zakonitosti pri sprovođenju konkursa i oglasa; ima zloupotrebe propisa o mogućnosti preuzimanja radnika; nepravilnosti oko raspoređa radnika na drugi posao; uvođenja rada dužeg od punog radnog vremena; nesprovođenja sudskih odluka; zloupotrebe od strane privatnih poslodavaca; raznih oblika posredništva i drugih oblika zloupotreba — što sve govori o neodgovornom ponašanju i odnosu prema obavezama, što je masovna pojava u oblasti radnih odnosa.

U pogledu korišćenja društvene svojine i njene zaštite karakteristično je, prema statističkim podacima, da poslednje dve-tri godine opada privredni kriminal »klasičnog« oblika: pljačke, krađe, pronevere i slično. No, uporedo sa tom pozitivnom tendencijom dosta je masovna pojava drugih oblika nezakonitog raspolaganja, nezakonitog korišćenja upravljanja i prisvajanja društvene svojine: narušavanje odnosâ u raspodeli čistog dohotka utvrđenih na osnovu zakona, samoupravnih opštih akata, a u korist sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju; neodgovoran odnos prema radu sredstvima u društvenoj svojini; nedovoljno korišćenje kapaciteta; proizvodnja nekurentne robe; nedovoljno i neblagovremeno obnavljanje sredstava rada; nenamensko i nezakonito korišćenje sredstava, otpis manjkova i prikrivanje gubitaka, a zatim zloupotreba ugovora o delu i drugih sličnih ugovora radi grupnog i pojedinačnog prisvajanja društvenih sredstava; rasipništvo, prekomerni i neopravdani troškovi reprezentacije, putovanja, neopravdano davanje poklona poslovnim partnerima, organizovanje putovanja na teret društvenih sredstava, organizovanje velikog broja simpozijuma, savetovanja i sastanaka, prisvajanja na grupnosvojinskoj osnovi uvođenjem raznih povlastica i slično.

Sve ove i slične devijantne pojave zapažene su uglavnom u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, prava korišćenja, raspolaganja ili upravljanja društvenim sredstvima, prava raspoređivanja i raspodele dohotka i drugih samoupravnih prava i obaveza koji su utvrđeni Ustavom i Zakonom o udruženom radu i koje radni čovek realizuje u procesu rada kao nosilac radnih funkcija i radnih obaveza. Prirodno, zbog toga je radni čovek i najneposrednije zainteresovan za suzbijanje ovakvih štetnih pojava. Na tim osnovama je i organizovan sistem zaštite društvene svojine u udruženom radu, i to kao neposredno pravo i obaveza svakog radnika, radnog kolektiva, radničkog saveta i drugih samoupravnih kolegijalnih ili inokosnih organa; zatim u obliku organizovane samoupravne interne ili radničke kontrole i posebnom ulogom osnovnih organizacija Sindikata. Ovome sada treba, po našoj oceni, dodati razrađen adekvatan sistem odgovornosti u udruženom radu. Aktiviranje celokupnog tog mehanizma smatramo da je trajna potreba. Ovladavanje pravom rada društvenim sredstvima od strane radnog čoveka ne predstavlja samo ostvarivanje procesa rada, već, naročito, i drugih odnosa u organizaciji rada, učešću u raspolaganju rezultatima rada i, najzad, kontrole rada, što u stvari i jesu osnovne funkcije udruženog rada, a ovla-

Digitized by Google

davanje ovim funkcijama čini pretpostavku za nov položaj radnog čoveka u novim, socijalističkim samoupravnim odnosima na osnovama društvene svojine.

4) *Neizvršavanje obaveza i nepreduzimanje odgovarajućih mera zaštite na radu najčešći su uzroci povreda na radu*

Nedavno je jedan organ u SR Srbiji ispitivao uzroke povreda na radu i masovnost ove pojave.[1]

Na osnovu podataka do kojih se došlo ovim ispitivanjem može se, bez sumnje, konstatovati da faktori koji se u svetu, u principu, smatraju objektivnim uzročnicima povreda na poslu, kao što su: stepen razvijenosti sredstava za rad, tehnička opremljenost, tehnološki proces rada, organizacija rada — kod nas to nisu glavni uzročnici nesreća na radu. U našim uslovima glavni razlozi bi bili:

a) Neshvatanje potrebe da je nužno preduzeti zakonom utvrđene, a i druge mere zaštite. Takvo raspoloženje je često karakteristično kako za radnika u pogledu preduzimanja mera lične zaštite tako i za kolektiv, odnosno njegovu spremnost da obezbedi opšte mere zaštite, pa i za sam samoupravni organ odlučivanja.

b) Ima organizacija koje pitanje zaštite na radu nisu još regulisale samoupravnim opštim aktima, a naročito posebnu zaštitu žena, omladine i invalida, kao i onih koje su na neadekvatan način utvrdile odgovornost za nepreduzimanje mera zaštite.

c) Ovaj posao se često tretira kao uzgredan i sporedan, pa se pitanja zaštite na radu ne rešavaju planski i organizovano i za to se, po pravilu, ne obezbeđuju dovoljna finansijska sredstva, iako radna organizacija njima raspolaže.

d) Često ovlašćeni radnici i samoupravni organi odlučivanja ovom pitanju ne posvećuju potrebnu pažnju. Ove probleme razmatraju kada do nesreće dođe, ili uz druga pitanja. Protiv radnika koji nikada ne koristi lična zaštitna sredstva ili se ne pridržava uputstva o bezbednom radu rukovodeći radnik ne preduzima nikakve mere odgovornosti.

e) Neblagovremeno i nedovoljno obučavanje radnika, a naročito dok on radi kao učenik ili pripravnik.

f) Različiti su razlozi što mnoge organizacije nisu utvrdile poslove i zadatke na kojima preti veća opasnost od profesionalnih oboljenja radnika.

Ako bismo sada pokušali da svim ovim i sličnim razlozima nađemo zajednički imenitelj, onda bi to bilo prvenstveno neizvršavanje obaveza pojedinih radnika u odnosu na ličnu zaštitu, često neizvršavanje zadataka i obaveza radne organizacije i samoupravnih organa odlučivanja, a posebno nepreduzimanje mera od-

[1] U 1979. godini u Jugoslaviji je bilo 310.812 povreda na radu, a u Srbiji — 122.304.

Digitized by Google

govornosti od strane ovlašćenih radnika. Znači, taj zajednički imenitelj bio bi neodgovornost bilo u ovom ili onom obliku, i to bilo od strane pojedinog radnika, rukovodećeg lica, člana samoupravnih organa ili pak celog radnog kolektiva. Kada bi udruženi rad otklonio uzročnike ili u velikoj meri smanjio njihov broj i kada bi uzroci povreda na poslu bili svedeni na razloge tehničko-tehnološke prirode, tada bi lista povreda na radu u Jugoslaviji sasvim drugačije izgledala, a povrede do kojih dolazi tokom godine svele bi se, po našim procenama, na jednu trećinu sadašnjih.

5) *Još neki oblici neispunjavanja radnih obaveza koji imaju masovni karakter*

Neizvršavanje radnih obaveza neopravdanim odsustvovanjem s posla česta je pojava. Karakteristična je naročito za određene kategorije radnika, za neka zanimanja, pa i za određena područja zemlje. Prema najnovijim podacima, recimo, u SR Srbiji postoje radni kolektivi u kojima u toku godine dana odsustvuje u proseku do jedna četvrtina zaposlenih radnika, a u nekim mesecima odsustvovanje se kreće i iznad toga. Vrlo su različiti razlozi ovakvom masovnom odsustvovanju s posla, a neodgovoran odnos prema radu ipak ima značajnu ulogu, a motivisan je ne baš opravdanim razlozima.

Pored masovnog odsustvovanja s posla, kao masovne pojave neizvršavanja radnih obaveza ili aljkavog odnosa prema radnim obavezama, dosta su česte i pojave nedovoljno angažovanje na radu, neblagovremeno ili, pak, neuredno izvršavanje radnih zadataka, a da se pri tome često ne preduzimaju nikakve mere odgovornosti.

6) *Provera statističkih podataka u pogledu efikasnosti sistema odgovornosti u udruženom radu*

Da bi mogao utvrditi koliko naš sistem odgovornosti, organizovan i postavljen u udruženom radu, omogućava preduzimanje odgovarajućih mera odgovornosti radi suzbijanja određenih negativnih pojava, povodom kojih i određeni državni ili drugi društveni organi, sa svoje strane, preduzimaju odgovarajuće zakonske mere, da bi na taj način došao do zaključka o funkcionisanju tog sistema — autor ovog rada je pomoću »slučajnog uzorka« identifikovao određene statističke podatke.

Primenom ovog postupka utvrdili smo da u relativno velikom broju slučajeva samoupravni organi ili odgovorni pojedinci u organizaciji udruženog rada ili drugoj samoupravnoj organizaciji ili zajednici nisu uopšte ili nisu dosledno preduzimali mere odgovornosti u vezi sa nastalom negativnom pojavom. Naprotiv, često se dešavalo da je do angažovanja pomenutih i sličnih organa došlo,

Digitized by Google

pored ostalog, i zbog toga što je odgovornost u tim samoupravnim organizacijama zatajila.

Isto tako, relativno velik broj intervencija, postupaka i mera društvenih pravobranilaca samoupravljanja[2], kao i velik broj postupaka preduzetih van sistema odgovornosti u udruženom radu povodom pitanja koja treba da se rešavaju u samim radnim organizacijama samoupravnim odlučivanjem ili utvrđivanjem disciplinske i slične odgovornosti — ukazuje na nedovoljnu efikasnost funkcionisanja ovog sistema odgovornosti.

To takođe ukazuje na potrebu većeg angažovanja određenih društvenih faktora na jačanju samostalnosti službi interne kontrole, organâ samoupravne radničke kontrole, samoupravnih organa za preduzimanje mera disciplinske i druge odgovornosti, kao i drugih oblika društvene kontrole i nadzora, a zatim da je neophodno razviti oblike neposredne saradnje ovih organa sa Službom društvenog knjigovodstva, društvenim pravobraniocem samoupravljanja i drugim organima društvene zaštite van organizacija udruženog rada.

•

Mislimo da ovde nije potrebno posebno naglašavati da radni čovek i radnička klasa preuzimanjem i potpunim ostvarivanjem svoje uloge u našem društvu moraju biti spremni da preduzimaju mere odgovornosti protiv svakog pojedinca, svakog nosioca samoupravne funkcije koji svesno ne izvršava svoje radne obaveze ili nije sposoban da obavlja odgovarajuće samoupravne funkcije.

Odgovornost za radne zadatke i obaveze je prvenstveno međusobna odgovornost radnika, a ona često kao i da ne postoji. Ta odgovornost naročito ne postoji tamo gde su odnosi poremećeni, gde je organizacija rada slaba ili, još više, tamo gde je cela organizacija u propadanju. Primera međusobne neodgovornosti radnika u udruženom radu, na žalost, ima dosta. Tako se događa da organizacija, ponekad i sa više hiljada zaposlenih, tokom nekoliko godina nije pokrenula ni jedan disciplinski postupak, iako se nalazi na rubu propasti. U oblasti međusobne radne odgovornosti iluzorno je tražiti da državni aparat ili bilo koji faktor van udruženog rada utvrđuje odgovornost. To je iluzija pojedinaca, lična zabluda ili, možda, nešto teže od toga. To praktično znači svoju odgovornost prenositi na drugoga i postojeći sistem odgovornosti činiti neefikasnim, a, kao što smo videli, pravni poredak predviđa razvijen i izgrađen sistem odgovornosti, u kojem je radna odgovornost zasnovana na odgovornosti radnika pojedinca, radnika samoupravljača i radnika društveno političkog aktiviste.

[2] Prema statističkim podacima, u 1977. i 1978. godini zabeležene su 181.292 intervencije.

Digitized by Google

Ako sada stvari posmatramo obrnutim redom, postoji ustavna i na drugi način utvrđena odgovornost svih nosilaca društvenih funkcija. U sistemu radne odgovornosti određeno mesto imaju i državni i drugi društveni organi, koji su svojim radom, manje ili više, uključeni ili vezani za sistem udruženog rada, a koji svojim efikasnim i odgovornim delovanjem i preduzimanjem zakonskih mera mogu bitno uticati i doprinositi boljem funkcionisanju tog sistema. No daleko od toga da ga mogu i zameniti. Rešenje je u odgovornom ponašanju svakog subjekta, svakog nosioca radnih zadataka i obaveza i svih nosilaca dužnosti i ovlašćenja, a krajnje je vreme — a to je i potreba našeg društva — da budemo odgovorniji prema — odgovornostima.

Digitized by Google

Đorđi Vasilevski

Sučeljavanje demokratskih i mitskih vrednosti u novoj filmskoj produkciji

Filmski su festivali, kao što je to već odavno utvrđeno, izvanredno bogat izvor informacija o stepenu evolucije filmske umetnosti. Njihovi programi nas snabdevaju iscrpnim podacima o eventualnim kriznim žarištima ove umetnosti, ili, pak, o izvorima novih estetičkih tendencija. Iz obilja primljenih informacija hroničaru neće biti teško da locira centre supremacije ideja, koje kontrolišu i distribuiraju planeri razvijenih kinematografija, i da se, ujedno, još jednom uveri u iskušenja kojima, više ili manje uspešno, odolevaju male i anonimne kinematografije.

Međutim, jedna od — da tako kažemo — mesijanskih uloga reprezentativnih filmskih smotri je i briga svih poslednika filmske umetnosti da svim raspoloživim sredstvima potkrepe činjenicu da film ostaje umetnost našeg vremena. Zbog poverenja, poklonjenog i uloženog u ovaj zadatak, njih očigledno nema razloga da grize savest. Film je zaista umetnost našeg vremena. A kako to i ne bi bio kada, pored niza tradicionalnih, reprodukuje još i nove vrednosti, stalno ih uvećava. Uvećava na naše oči, a mi kao da ponekad nismo svesni razmera uticajâ koje on vrši na naše već izmenjene estetičke (a to znači i sociološke) poglede, svejedno što veoma lako operišemo činjenicom da je film iz osnova izmenio i sâm pojam umetnosti.

Digitized by Google

Pa ipak, zar nije istina i to da u trenutku kada razmišljamo o ovom ili onom konkretnom filmskom ostvarenju najčešće pribegavamo parafraziranju estetičkih konvencija, upotrebljivih jedino pri analizi tradicionalnih umetnosti. Zato, jedna mala digresija, koja bi nas podsetila na inače poznate i objašnjene mehanizme što uobličavaju filmsku viziju u dinamičnu formu kolektivne korespondencije, svakako ne bi odvukla našu pažnju sa pregleda FEST-ovog programa i ne bi protivrečila zaključku do kojeg želimo doći: da se najnovija filmska produkcija hrani tako čudnim paradoksima da su oni na putu da funkciju filma ograniče na jedan od dva (navodno) nepomirljiva aspekta njegove prirode — zabavnog i metaforičnog. Ali pre nego što osvetlimo ove paradokse konkretnim primerima, da navedemo nekoliko već apostrofiranih i odomaćenih teza koje susrećemo u napisima o teoriji filma.

Kao što je poznato, film se približava modelu kolektivne umetnosti i po svojoj organizacionoj strukturi i po komunikaciji koju ostvaruje sa nečuveno velikim auditorijumom. Njegove poruke su iz osnova izmenile stav koji je gledalac svojevremeno zauzimao kada se udubljivao u svet modeliran prema estetičkim obrascima tradicionalne umetnosti. Film, naime, ne očekuje od gledaoca da meditira o ponuđenoj tematici, ne stavlja ga u pasivan položaj objekta kontemplacije. Gledalac je mobilisan, pa i izazvan agresivnošću dinamičnih pokretnih slika, usmerenih protiv konsumentske spremnosti usamljenog objekta da pasivizira informacije jednom zauvek isporučene. Film nestrpljivo poziva na sveopštu komunikaciju.

Sam ovaj čin odbacivanja individualne kontemplacije dovoljan je da udalji doživljavanje filma od ritualnog saživljavanja sa kultnim vrednostima lepih umetnosti i da pridobije gledaoca za novi tip dijaloga.

Zato, kada tražimo analogiju između filma i drugih medijuma, najbliže će nam objašnjenje dati istovrsnost nekih njegovih svojstava i svojstava savremenih medijuma, kao što su, na primer, radio, televizija, telefon, ili fotografija. Veze između komunikativnog dinamizma filma i umikatnih oblika, recimo, slikarstva, dramske umetnosti ili muzike, mnogo su labavije.

Pa ipak, kada govorimo o ovim vezama, ne treba da izgubimo iz vida činjenicu da film nije samo posrednik već u daleko većoj, rekli bismo, presudnoj meri izvor poruka. Zato je razumljivo što će se on nekim elementima svoje dramske strukture nadovezivati na tradicionalne umetnosti, čiji je razvoj ili prekinut, ili usporen. Tako njegova dramska struktura, za koju znamo da je sastavljena od više značenjskih nivoa, liči na strukturu romana; sačinjena je od raznorodnih informativnih faktora, koji, zavisno od dramskog ili metaforičnog konteksta, emituju različite značenjske poruke.

Ali ovde, jasno, nemamo nameru da se duže zadržavamo na teorijskim aspektima filmskog izraza i na tipologiji njegovih izražajnih sredstava, više ili manje poznatih najvećem broju ljudi

Digitized by Google

koje interesuje problematika filma. Na njih se pozivamo kao na činjenicu čiji se značaj na filmskim festivalima pomalo zanemaruje. Njih jednostavno istiskuje spektakularni pritisak šarolikog izobilja filmova uvršćenih u programe festivalâ, koji čak, možda, imaju i najstroži radni karakter.

Pobornici teze da festivali ne služe mnogo filmu nesumnjivo će se pozvati na omiljenu misao da maratonski protok filmova sa najrazličitijom sadržinom stvara iluziju jedinstvenog mamutskog spektakla, a nikako preciznu predstavu o izloženom zbiru pojedinačnih dela, iza kojih stoji integralna vizija autorove ličnosti. I ne samo to, oni će festivalima staviti u greh čak i to da je svečarska patetika, kojom su oni prožeti, preuzeta od magijskih obreda starih civilizacija. Nama će, razume se, ostati tuđe krajnosti, sračunate na to da obezvrede sve manifestacione i radne vrednosti festivalâ, iako se ne može sasvim odbaciti pretpostavka da je vašarska groznica, kojom su snažno zahvaćeni festivalski vernici, inspirisana nekim kultnim porivom. A upravo to svojstvo iracionalnog doživanja kultnih vrednosti je potpuno tuđe demokratskom duhu filma. Od prigovorâ skeptikâ možda ne treba odbaciti one koji festivalima prebacuju da diskretno utkane vrednosti u neko pojedinačno delo ovde ne mogu da se stvarno afirmišu. Previsoka temperatura arbitriranih i markiranih vrednosti — nastavljaju oni sa prigovorima — zahteva snažne emocije, brze i neočekivane rasplete, dramatične sudare. Ono što je u prvom trenutku neprepoznatljivo u pokretnim filmskim slikama, ono što je sračunato na aktivno učešće gledaoca, kao da izmiče pažnji odabranog auditorijuma.

Prihvatali mi ove prigovore u celini ili ne, oni ostaju da čeprkaju po savesti svih onih koji, u svečarskom ambijentu, aplaudiraju filmu, što kroz velika vrata ulazi u svet umetnosti. A tom aplauzu ne pribegava samo publika, već unapred rešena da ostane fascinirana reprezentativnim primercima, koji su dobili počasno mesto u festivalskim programima. Njega je dobrovoljno prihvatila i čak mu je, nekom vrstom pučkog entuzijazma, podložna i kritika. Ona kao da u festivalskoj pitoresknosti krajnje suprotstavljenih ideja i estetičkih opredeljenja nalazi potvrdu ispravnosti svojih, makar i nestalnih, afiniteta, za koje se teško može tvrditi da su se kristalisali u jasan i strogi sud.

Tako pobornici nekad veoma omiljene kvalifikacije, nazvane autorski film, dobijaju još jednom mogućnost da se pozovu na estetičku konzistentnost u delima autoritativnih imena, kao što su Akiro Kurosava, Ingmar Bergman, Andrej Tarkovski, Federiko Felini. Oni kojima je za srce prirastao model akcionog filma naći će, opet, podjednako ubedljive dokaze, uz pomoć kojih će »hermetički« film, kojem se klanjaju izmorene intelektualne veličine, proglasiti — mrtvim.

Istina — smatramo — ne mora uvek da bude negde na sredini između dva ekstremna zaključka, do kakvih je ove godine došla većina naših kritičara. Ekstremi se, uostalom, dodiruju, i

Digitized by Google

tada postajemo svedoci nekih čudnih paradoksa. Tako će nas poruke koje nam prenosi jedan *Stalker*, optužen da ne poštuje prosedea akcionog filma, podstaći na razmišljanje istom emocionalnom snagom kojom to postiže dinamizam fantazmagoričnih vizija akcione *Magle* (Džona Karpentera). Nepopravljivi intelektualac Ingmar Bergman daće nam dijagnozu latentnog zločinstva u psihi savremenog potrošača, u istom emocionalnom grču kao što će to uraditi Džon Kasavetis (*Glorija*), koji će se, u okvirima žanrovskih koncepcija trilera, pobuniti protiv istiskivanja materinstva iz života osamostaljene i emancipovane žene.

Već ovih nekoliko navedenih naslova počinje da nas približava problemu nagoveštenom na početku ovog teksta. Reč je, znači, o paradoksima kojima se hrani najnovija filmska produkcija i koji nas navode na preispitivanje nekih stavova, u čiju osnovanost gotovo i da nismo poželeli da posumnjamo.

Šta su nam pokazali neki od filmova viđenih na FEST-u '81?

Sadržaji, za koje se ponajmanje može reći da su izraz moralnih i egzistencijalnih dilema masa, pokazali su se — zahvaljujući zavodljivoj formi — atraktivnima za gledaoce. No, zato, filmovi u kojima se može prepoznati daleko najveći broj pojedinaca ne uspevaju da pronađu put do gledalaca. Publika kao da odbija da se identifikuje sa inkarnacijama uobličenim prema obrascima narodne umetnosti, iz koje je, doduše, prognan kult individualnog junaka. Da li su pravi autori oni koji manipulišu starim, neistrošenim kultnim vrednostima, nasuprot onim umetnicima koji se u filmu bave malim anonimnim čovekom, svesno se odričući, i pored sve zavodljivosti, spektakularnog podviga? Ili su, opet, upravo gledaoci prihvatili idejni moratorijum spektaklâ koji ponavljaju već izrečene poruke?

Svejedno, filmovi koji izmamljuju aplauze povlače ideje na nultu tačku i očigledno, uglavnom, računaju na efekte čulnih senzacija. Dela, pak, koja prekoračuju granice idejnih konvencija nisu naoružana onim bleskom spektakla.

Međutim, istorija filma poznavala je i druga razdoblja. Period sovjetskog revolucionarnog filma, neorealizma, francuskog novog talasa ili američkog socijalnog filma, daje nam dovoljno ubedljivih dokaza o tome da ova umetnost i te kako može da korespondira sa masama, nudeći im sadržaje izvučene iz njihovog života. U ovim razdobljima lako se moglo primetiti i unapređivanje jednog drugog procesa. Čvrste žanrovske strukture, preuzete iz estetike tradicionalnih umetnosti, pokazivale su jasnu tendenciju ka dezintegraciji. Žanrovi su se međusobno prožimali i taj je proces bio na putu da postane estetski pandan procesu preobražaja dramskog junaka iz egocentričnog vladara ili mučenika u emancipovanog predstavnika masa u pokretu. Amerikanac Robert Altman kao da je, u ovom trenutku, označio kraj tog procesa, i u okvirima svog stvaralaštva i — šire — u kontekstu američkog filma. Najtalentovaniji američki sineasti koji su se ove godine pojavili na FEST-u, Džon Karpenter *(Magla)* i Volter Hil *(Jahači*

Digitized by Google

na duge staze), ujedno su i najdosledniji restauratori čvrstih žanrovskih struktura. U njihovim filmovima ponovo vaskrsavaju mitovi, koji su tokom minule dve decenije bili meta kultnog obezvlašćivanja i moralnog obezvređivanja. Dovoljno je da se samo setimo subverzivnog čina demitologiziranja, koji je dao pečat stvaralaštvu jednog Sema Pekinpoa, pa da se uverimo da je evolucija dramskog junaka od mitološke inkarnacije do legitimnog predstavnika jedne šire socijalne sredine u filmovima mladih američkih autora — zaustavljena.

Pa ipak, njihove je filmove publika prigrlila i, ukoliko je verovati prvim reakcijama, pozdravlja ih kao ozdravljenje ponešto kolebljivog duha takozvanog intelektualnog filma. Njoj su, očigledno, potrebne snažne ličnosti, beskompromisna rešenja, herojski okršaji. U tako podgrevanoj atmosferi emocionalne mobilnosti ona komunicira sa mitskim junacima, navija za njihove ideale, stoji iza njihove borbe.

S druge strane, opet, najnoviji filmovi jednog Bergmana, Kurosave ili Tarkovskog, kao da tog istog gledaoca grčevito pozivaju na dijalog, postavljajući mu uslove da bude oslobođen svakog kultnog predubeđenja i da pri tom samostalno razmišlja i donosi sopstveni sud o materiji koja mu je predočena. Materiji, koju ovi autori nude za dijalog, uopšte se ne mogu pripisati svojstva ideološke autoritarnosti, što nikako nije slučaj sa porukama iza kojih stoji kultno organizovana struktura.

U *Životu marioneta* Bergman za svog junaka bira anonimnog predstavnika građanske kulture. Njegova socijalna i duhovna egzistencija ne oslanjaju se na neku polugu, kojoj bismo mogli pripisati izvesna mitska svojstva. On je proizvod i proizvođač jednog sistema vrednosti, koje kultura kojoj on pripada liferuje kao svoj moralni obrazac, kao svoj ideal progresa. Uklešten, međutim, u zupčanike tog proizvodnog mehanizma, Bergmanov se junak otuđuje od svoje prirode i njegova se aktivnost represivno realizuje u činu samoodmazde.

Jasno je da drama jedne od žrtava proizvodnih odnosa koji vladaju u savremenom građanskom društvu ne može svoj estetski obrazac potražiti u mitskim strukturama klasičnih žanrova. Zato će Bergman pribeći korišćenju manje popularnih i gotovo nimalo privlačnih izražajnih formi, kao što je to ponešto dvosmislena forma ispovesti, kombinovana sa slikom sna, zatim represivni, ili bar preteći, oblik saslušavanja od strane policijskog službenika, kao i čin poveravanja, u kojem žrtva (ili latentni zločinac), doduše, pruža uveravanja o svom pokajanju, ali deo istine ipak krije samo za sebe.

U jednoj takvoj nehomogenoj strukturi pasivni gledalac ne mora, po pravilu, da nađe nit što spaja dezintegrisane epizode. Uostalom, on nije prinuđen da veruje prividu činjenica. One su skrivene iza izrečenih poluistina, iza značenja simbolâ sna, iza grčevite potrebe saslušavanog da zataji nešto što mu je na savesti pred zvaničnim predstavnikom zakona. Ukoliko se gledalac, s vre-

Digitized by Google

mena na vreme, distancira od predloženog modela istine, da bi se odmah zatim identifikovao sa priviđenjima i halucinacijama, koji možda izražavaju najdublju suštinu bića Bergmanovog prozaičnog junaka, on ipak ostaje samo ravnodušan svedok nekoliko uzgred zabeleženih činjenica, za koje je malo reći da ne dopiru do njegovog unutrašnjeg sveta. Bergman poziva svog sagovornika na aktivan dijalog, odbacujući posredništvo jakih emocija i razbuktalih strasti.

Na ovakav aktivan razgovor gledalac će biti pozvan i pri sučeljavanju sa fantazmagoričnim vizijama *Stalkera*. I u ovom filmu — na čijoj se filozofskoj pozadini jasno ocrtava kompleks metafizičkih problema, u kojem se prepliću potraga za čovekovom srećom, grčeviti udar po iracionalnim i institucionalnim zabranama, bekstvo iz trivijalne svakodnevice — lako će se prepoznati portret našeg savremenika. Njegova moralno-psihološka konstitucija nimalo se ne uklapa u uobičajenu tipološku nomenklaturu. On nije ni junak, ni kukavica, ili, tačnije, on je i jedno i drugo. U njegovom duhovnom svetu još tinjaju žarišta istraživačkog avanturizma, nasleđenog iz vremenâ romantičnih osvajanja. Ali ostvarivanju tog ideala protive se erozivni pratioci kulture: skepsa, strah, neizvesnost. A ovde je i neizbežna zabuna pred mogućnošću da se jednom zauvek izgubi ono toplo i bezbedno gnezdo, koje je svio zajedno sa svima onima koji ga vole. Sva ta mreža sitnih strasti i nevidljivih pretnji nagrizaće njegovu odlučnost da napravi poslednji korak i nepovratno se uzdigne do neispitane i neopipljive srece. Zato će i on, kao i Bergmanov junak, unakaziti svoje kreativne snage, obogaljiti svoju prirodnost. Samoodmazda će se, u varijanti koju vidi Tarkovski, pojaviti u obliku izvesne patološke ekvilibristike radnji koje nisu ni od kakve praktične koristi. Ali ta ekvilibristička, gotovo iracionalna sposobnost da se komanduje predmetnim svetom, ipak upozorava i preti.

Tako će se i Tarkovski, zajedno sa Kurosavom ili Bergmanom, naći pred dilemom da li da za ovo represivno dvojstvo moralno-psihološke konstitucije svog junaka potraži estetski uzor u strukturama tradicionalnih žanrova ili, pak, da za postavljeni problem nađe ekvivalent izraza u nekim manje privlačnim i neeksploatisanim dramaturškim rešenjima. I on je, kao što smo imali prilike da se uverimo još u godinama kada se pojavio *Andrej Rubljov*, prihvatio rizik da ne ukaže poverenje estetskim klišeima.

Ali ta drskost nije mogla — kao i u slučajevima Bergmana, ili Felinija — da mu se ne osveti. Tarkovski je izgubio publiku i izazvao negodovanje onog dela kritike koji od filma, pre svega i iznad svega, zahteva strogo poštovanje žanrovskih dogmi.

I ovde, na uočavanju ovog paradoksa, završava se naš zadatak. Akcioni filmovi, u kojima se neguje kult mitskih sadržina i mitska etika, ponovo osvajaju simpatije gledalaca. Dela, pak, u kojima je mit stavljen na probu, pred novim demokratskim vrednostima kao da gube očekivano poverenje.

Digitized by Google

Još donedavno smo živeli u uverenju da će populistički karakter filma uspeti da afirmiše radne i duhovne procese kroz koje prolazi njegov poklonik. A to znači da je gledalac već razvio kulturu svojih zahteva do mere u kojoj će prihvatiti dijalog sa svojim dvojnikom sa ekrana. Ali, bar u primerima koje smo naveli — a oni su veoma indikativni za prošlogodišnju produkciju i ne bi se uopšte moglo reći da su usamljeni — on kao da se oglušuje o izazov koji mu upućuje prepoznatljivi dvojnik.

Ovom paradoksu jedino izmiču filmovi koji nam predstavljaju sadašnji kinematografski trend u Poljskoj. Ali se čak ni za njih ne može reći da su bili prihvaćeni sa nekim nepredvidljivim oduševljenjem. Naredne godine potvrdiće da li »dobar« izuzetak potvrđuje pravilo, ili će, pak, jedna relativno mala kinematografija, kao što je poljska, dati lekciju onima koji su monopolisali pravo da propisuju kako se od filma pravi narodna umetnost.

(S makedonskog *K. T.*)

Digitized by Google

Edvard Kardelj: Nacija i međunacionalni odnosi — Izbor iz dela, knj. IV

(Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980)

U svojim tekstovima odabranim i objavljenim u ovoj knjizi Kardelj se bavi analizom i marksističkim prilazom osmišljavanju nacije i međunacionalnih odnosa, čiji su korijeni duboko usađeni u socijalno-ekonomsku strukturu današnjeg društva da ih »spoljni pritisak ne bi mogao slomiti. Narod trenutno može biti poražen i podjarmljen, ali svojom borbom za slobodu i nezavisnost nacionalni pokreti ne slabe samo svog gospodara nego i ceo sistem imperijalizma«, i hegemonističke pretenzije ugnjetavanja malih i nerazvijenih nacija, — ističe se u objavljenim tekstovima.

Upravo u ispravnom prilazu rješavanju međunacionalnih odnosa savremenog čovječanstva sastoji se, po Kardelju, suštinsko pitanje zbližavanja i povezivanja ljudi — uspostavljanjem humanijih odnosa — u opću zajednicu ljudi svih naroda i narodnosti svijeta bez upotrebe nasilja, hegemonije, ekonomske eksploatacije i političke dominacije. U tom cilju treba stalno isticati i naglašavati, kaže autor, sve ono »što ujedinjuje radne ljude i narode celog sveta, a posebno radne ljude i narode Jugoslavije. Samo takvo dosledno političko i idejno vaspitanje jugoslovenskog radnog čoveka kod svih naših naroda može obezbediti da ostaci nacionalizma i birokratskog hegemonizma ne deformišu pravilan demokratski i socijalistički razvitak odnosa među narodima Jugoslavije i njihovo pravilno uključivanje u opšti međunarodni proces prirodnog, a ne nasilnog spajanja nacija« (str. 41).

Kardelj, dakle, na njemu svojstven način, povezuje suštinsko rješavanje bitnih odnosa nacionalnog pitanja u okvirima jugoslavenske višenacionalne zajednice sa savremenim kretanjima, odnosima i zbivanjima u međunarodnoj zajednici uopće. Našu sva-

Digitized by Google

kodnevnu borbu za pravilan pristup rješavanju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji moramo, kaže Kardelj, dovesti u sklad s najplemenitijim težnjama čovječanstva za mirom i demokracijom, odnosno s interesima i borbom radničke klase u unutarnjim i međunarodnim okvirima. »Nepopravljive štete nekom narodu može doneti iluzija da će dobiti svoju slobodu izolovanom borbom ili kao dar za pomoć nekoj reakcionarnoj imperijalističkoj akciji« (str. 297).

Kardelj u svojim tekstovima upozorava na potrebu poduzimanja i povezivanja stalne revolucionarne organizirane borbe svih progresivnih snaga u nas i u cijelom svijetu za dosljedno realiziranje principa samoodređenja i ravnopravnosti, a protiv svake hegemonije u međunacionalnim i međunarodnim odnosima; za kulturnu, a, kad je potrebno, i političku i ekonomsku ravnopravnost, uključujući pri tom potpunu slobodu naroda i narodnosti u uspostavljanju međusobne suradnje. Tako se nacionalno pitanje spaja i povezuje s antikolonijalnim oslobodilačkim pokretima u borbi za slobodu i nezavisnost. »Težnja za jedinstvom i savezom ugnjetenih danas je platforma zajedničke borbe protiv svih oblika imperijalističko-hegemonističkih i neokolonijalističkih pretenzija i sistema nacionalnog ugnjetavanja, a sutra će biti polazna tačka za učestvovanje svih naroda u organskom stvaranju opštečovečanske kulture, trajnog mira i saradnje među narodima« (str. 302).

Osiguranje principa samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda i narodnosti temelini je uvjet za savremeno socijalističko ujedinjavanje ljudi kao slobodnih proizvođača i izvan okvira njihovih nacionalnih granica na osnovama zajedničkih društveno-ekonomskih i samoupravno-socijalističkih interesa, jer proces ujedinjavanja nacija »nije suprotan idejama samoupravljanja, slobode, samostalnosti, nezavisnog razvitka i ravnopravnosti naroda. Naprotiv, on može da se odvija upravo polazeći od bezuslovnog poštovanja tih principa« (str. 322).

Svaka nacija ima pravo na vlastiti samorazvitak, koji sama bira i određuje bez tutorstva drugih, na način i u skladu s društveno-povijesnim uvjetima i specifičnostima života ljudi. To, drugim riječima, znači da svaka nacija, na temelju vlastitih i općedruštvenih interesa, treba da bude samostalni graditelj i subjekt vlastite budućnosti, a ne sredstvo i objekt tuđih interesa i aspiracija. Ni jedna se višenacionalna zajednica ne može razvijati kao socijalistička i demokratska, kaže Kardelj, »ako ne bude u stanju da se neprekidno stara o međunacionalnim odnosima koji neće biti nametnuti, već nastaju kao rezultat i izraz zajedničkih potreba i interesa... U suprotnom slučaju, sistem i praksa koji bi se afirmisali na bazi održavanja neadekvatnih nacionalnih odnosa neizbežno bi postali izvor za sve veću unutarnju neslobodu društva i kočnica za dalji napredak socijalizma« (str. 332—333).

A sve što na bilo koji način koči i ometa socijalističke procese, po Kardeljevom mišljenju, sve što se nasiljem i pritiskom ubacuje, kao što su odnosi međunarodnog političkog i ideološkog monopola, ili, s druge strane, sve što se nameće društvu prije nego što je ono sposobno da ih prihvati — predstavlja kočnicu, poremećaj i deformacije u savladivanju proturječnosti unutarnjih socijalističkih procesa. Stoga se takvi pokušaji i tendencije, metode i praksa moraju, kako ističe autor, podvrći oštroj kritici, a to je moguće samo u uvjetima i okolnostima slobodnog razvitka socijalističkih procesa.

U tom se smislu može bez dvojbe tvrditi, što uostalom pokazuju i dokazuju misli autora tih tekstova, da i procesi povezivanja i zbližavanja nacija i nacionalnosti u Jugoslaviji, u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, na prvom mjestu zavise od bržeg i radikalnijeg mijenjanja postojećih i izgrađivanja budućih socijalističkih samoupravnih odnosa. Iz toga i slijedi logičan zaključak

Digitized by Google

da se — kako reče Kardelj — »jedinstvo naroda Jugoslavije ne zasniva toliko na njihovoj etničkoj srodnosti, koliko na zajedničkim interesima uspostavljenim zajedničkom borbom i zajedničkom sudbinom a pre svega se zasniva na njihovoj zajedničkoj borbi za socijalističko samoupravljanje i ravnopravne odnose među ljudima i narodima uopšte« (str. 332).

Uspostavljanje ravnopravnih međunacionalnih odnosa u bilo kojoj višenacionalnoj zajednici, pa tako i u našoj, ne može se — naglašava autor — postići preko noći i odjednom za sva vremena, već je to dugoročni proces i stalni zadatak progresivnih snaga društva. Stoga sve socijalističke snage — na prvom mjestu avangarda radničke klase unutar klase i zajedno s njom — treba da se svim idejno-političkim sredstvima i osobnim primjerima djelovanja i ponašanja bore kako protiv birokratskog centralizma i hegemonizma tako i protiv svih nacionalističko-egoističkih tendencija razbijačkog separatizma.

Danas se revolucionarna avangardna uloga Saveza komunista Jugoslavije ne sastoji samo u — kako reče Kardelj — trasiranju socijalističkog i samoupravno-demokratskog puta nego i u sposobnostima i naporima za »neposredno demokratsko i samoupravno-socijalističko razrešavanje međunacionalnih suprotnosti i svih konfliktnih situacija na tom putu« (str. 376). Stoga članovi Saveza komunista svih naroda i narodnosti Jugoslavije »moraju biti potpuno svesni svoje odgovornosti ne samo za sopstvenu republiku i naciju, nego i za celokupni društveni razvoj Jugoslavije, od koga u prvom redu zavisi položaj i budućnost svakog njenog naroda« (str. 378).

I zato akcije SKJ i drugih progresivnih snaga društva u tom smislu treba da budu dobro osmišljene i realistički postavljene, a za to je potrebna i marksistička neprekidna idejna borba za stalno formiranje takve društvene svijesti kojoj će biti strano sve što je uskogrudno nacionalističko i sve što predstavlja nasilje. Nacionalizam je »danas često i sve češće zastava nacionalnog egoizma i egocentrizma, odnosno imperijalizma i hegemonizma...« (str. 362).

Osim toga, za revolucionarni razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i za istinsko humano zbližavanje svih nacija i nacionalnosti unutar Jugoslavije nisu ništa manje štetne i unitarističke tendencije k takozvanom integralnom jugoslavenstvu kojim bi se, po Kardeljevom mišljenju, brisala sva nacionalna obilježja kako jugoslavenskih nacija tako i ostalih nacionalnosti. Rezultat navedenih tendencija bi bilo stvaranje nove »jugoslavenske« nacije. A stvaranje jedne nove nacije, upozorava Kardelj, ojačalo bi nacionalizam i nacionalni šovinizam u postojećim nacijama koje su faktična realnost i koje će takvom realnošću ostati sve dok se radikalno ne izmijene društveno-ekonomski uvjeti uopće, a ne samo u jednoj zemlji.

Treba znati da istinsko marksističko utemeljeno poimanje i rješavanje nacionalnog pitanja na principima slobodnog samoodređenja i stvarne (ne formalne) ravnopravnosti nije i ne može biti pitanje trenutačnog htijenja i prolazne politike nekog demokratskog programa i pojedinačnih želja, nego nužan uvjet bez čijeg rješavanja nema i ne može biti, kaže Kardelj, nesmetanog procesa i progresa socijalističkih samoupravnih odnosa, kao ni normalnog razvitka zakonitih procesa povezivanja i međusobnog zbližavanja nacija svih zemalja cijelog svijeta.

To se, dakako, ne može postići političkom konfrontacijom i prijetnjama ratom, odnosno vojnim intervencijama, već stalnom i trajnom dobro organiziranom aktivnom borbom svih progresivnih snaga čovječanstva za mir, uspostavljanjem i zbližavanjem, kao i bržim razvojem aktivne miroljubive koegzistencije među narodima svih zemalja. Miroljubiva koegzistencija, ističe Kardelj, može da vlada samo među istinski nezavisnim narodima, što, drugim riječima, znači da je borba za nezavisnost i ukidanje svih obli-

Digitized by Google

ka imperijalističkog hegemonizma, neokolonijalizma i, također, svih oblika ekonomske i političke zavisnosti, prvi uvjet za afirmaciju i stabilnost miroljubive koegzistencije među narodima s različitim društveno-ekonomskim i političkim sistemima u svjetskim okvirima.

Na tim osnovama uspostavljeni odnosi među narodima svijeta puno bi doprinijeli postepenom progresivnom i radikalnom mijenjanju svjetskih ekonomskih i političkih odnosa u skladu s duhom mira, ravnopravnosti i suradnje među ljudima i narodima i uspostavljanju okolnosti koje bi omogućile razvoj humanističkijih, to jest ljudskijih odnosa i bržih socijalističkih procesa u cjelini. Takav primjer, kaže Kardelj, pokazuje Jugoslavija kao ravnopravna zajednica slobodnih naroda i narodnosti ujedinjenih na osnovama zajedničkih društveno-ekonomskih interesa, te političkih, kulturnih i duhovnih težnji i stremljenja ka socijalizmu, u skladu sa suvremenim kretanjima van državno-nacionalnih granica u svjetsku zajednicu.

Djelujući u tom smislu aktivno i organizirano s drugim progresivnim snagama svijeta u međunarodnim odnosima po svim vitalnim pitanjima čovječanstva na evropskim skupovima, kroz Ujedinjene nacije i posebno u pokretu nesvrstanih, radnička klasa, narodi i narodnosti Jugoslavije izvršavaju — kako na Berlinskoj konferenciji drug Tito reče — »svoj internacionalistički dug prema svjetskoj zajednici i ljudskom napretku. To smo i na djelu u svim prilikama pokazivali i dokazivali, podržavajući sve one koji su se borili i bore za slobodu, nezavisnost i društveni progres uopšte...«

Boreći se angažirano i bez kalkulacija za nezavisnost, ravnopravnost i istinske interese humanije perspektive čovječanstva, mi se, dakle, borimo za one principe, prava i slobode u svijetu za koje smo se u najtežim danima za opstanak čovječanstva borili i izborili u vlastitoj zemlji. Upravo su u takvoj borbi i uspostavljenim odnosima zastupljeni i nacionalni i internacionalni interesi i principi temeljeni na težnjama i potrebama radničke klase u cjelini (ne samo parcijalno) i svih progresivnih snaga cijelog svijeta.

Svaka isključivost i zatvaranje u »svoje« okvire danas su neprihvatljivi, jer bi tako svaki pokret sebe osudio — kako reče Kardelj — na potpunu propast. Budućnost se čovječanstva svakako ne sastoji u zatvaranju i izolaciji, već u sve većoj općeljudskoj integraciji uspostavljenoj na osnovama nacionalne ravnopravnosti i demokratskog ujedinjavanja naroda i narodnosti, a ne stvaranju hegemonističkih sistema i podjeli sfera utjecaja putem podjele svijeta na vojno-političke blokove, socijalističke i kapitalističke nacije i one koje su bliže »nama« ili »vama« itd.

Na kraju možemo zaključiti da su Kardeljevi tekstovi odabrani i objavljeni u IV knjizi *Izabranih dela* uvijek svježi i aktualni, inspirativni i poticajni. To su riječi i misli istaknutog revolucionara naše epohe čije djelo nadahnjuje i stalno potiče na revolucionarne akcije. Osim toga, u Kardeljevim tekstovima objavljenim u navedenoj knjizi čitalac će uvijek naći ispravan putokaz za marksistički prilaz rješavanju svih međunacionalnih i međunarodnih odnosa uopće. Kardelj je međunacionalnu problematiku uvijek sagledavao u sklopu i kontinuitetu revolucije i dugoročnih interesa radničke klase u cjelini, dakako, polazeći od interesa svake nacije i radničke klase svake zemlje.

Savo Pešić

Digitized by Google

Dr Milorad Unković: Međunarodno kretanje kapitala i položaj Jugoslavije

(»Naučna knjiga«, Beograd, 1980)

Međunarodno kretanje kapitala je nužnost savremenog privrednog života, privredne saradnje i privrednog napretka, bitan faktor proizvodnje, razmene i politike. Ni jedna savremena privreda ne može se izolovati od potrebe da izvozi i uvozi kapital, bez obzira na to da li je u totalu neto-suficitarna ili neto-deficitarna u kapitalu. Buran i disproporcionalan razvoj u svetu izaziva velike platnobilansne i razvojne teškoće, pa time sve više pogoršava poziciju zemalja u razvoju u međunarodnom kretanju kapitala i čini ga još aktuelnijim i osetljivijim. Duboke strukturne krize u kapitalizmu i stalno pogoršavanje položaja zemalja u razvoju u svetskoj privredi nužno uslovljavaju uspostavljanje novog sistema svetskih ekonomskih odnosa. Knjiga koja se nalazi pred nama bavi se analiziranjem aktuelnih trendova međunarodnog kretanja kapitala, kao i položajem Jugoslavije u tim tokovima.

U prve dve glave knjige autor definiše međunarodno kretanje kapitala i analizira oblike međunarodnog kretanja kapitala.

Glavni subjekti međunarodnog kretanja kapitala su privatne kompanije, banke i država. Rukovodeći se načelom da subjekte koji plasiraju i koriste kapital istakne u prvi plan, autor studije je pristupio sledećoj osnovnoj podeli oblika međunarodnog kretanja kapitala: multinacionalne kompanije i direktna ulaganja; banke i tržište kapitala; država — zajmovi i ekonomska pomoć. Jedino su izvozni krediti, s obzirom na činjenicu da se oko njih angažuju svi subjekti, posebno obrađeni, uostalom, kao i programski i projektni način odobravanja međunarodnih kredita. Na kraju su analizirane uporedne prednosti i slabosti pojedinih oblika međunarodnog investiranja i predložena struktura zaduženosti koja bi, po autorovoj proceni, odgovarala zemljama u razvoju.

Treća glava studije nosi naslov »Motivi međunarodnog kretanja kapitala«. Već duže vreme se vode teorijske polemike o najvažnijim motivima međunarodnog kretanja kapitala. Manje je sporno da je međunarodno kretanje kapitala opredeljeno i faktorima na strani ponude i faktorima na strani tražnje, kao i kretanjima u ukupnoj svetskoj privredi. Realne mogućnosti međunarodnog kretanja kapitala treba tražiti u objektivnim uslovima privrednih kretanja u zemlji izvoznici i zemlji korisnici kapitala, kao i u svetskoj privredi kao celini. Istražujući motive međunarodnog kretanja kapitala, autor ih klasifikuje na motive plasiranja *privatnog* kapitala — u okviru kojih analizira profit — kao osnovni motiv, tržište kao determinantu, privrednu stabilnost i ostale motive, motive međunarodnog kretanja javnog kapitala i motive sa stanovišta zemlje korisnika. Sumirajući izlaganje o motivima međunarodnog kretanja kapitala, autor zaključuje da najsvodniji i najverniji motiv prilikom plasiranja privatnog kapitala predstavlja mogućnost ostvarivanja visokih profita, dok se javni kapital plasira sa težnjom da se ostvare određeni političko-prestižni ciljevi, kao i da se smanje ciklična kolebanja u tražnji i održi nivo privrednog rasta u zemlji izvoznici kapitala.

Naredne stranice studije autor posvećuje analizi strukturnih promena u međunarodnom kretanju kapitala, što ujedno predstavlja sadržaj njene četvrte glave. U poslednje vreme u literaturi su otvorene polemike o temi: da li u svetu ima dovoljno kapitala? Po jednim mišljenjima, ponuda kapitala je ograničena, jer su u razvijenim zemljama, usled privredne krize, smanjene mogućnosti za privredni rast, a time i za formiranje kapitala. Po drugima, teškoće nisu u raspoloživosti kapitala, već u ograničenom apsorp-

Digitized by Google

cionom kapacitetu zemalja u razvoju. Da bi izbegao jednostrano zaključivanje, autor knjige je uložio znatan napor da empirijski utvrdi odnose snaga međunarodnog kretanja kapitala, kao i njegovu novu usmerenost i položaj zemalja u razvoju. Dominantna uloga zemalja OECD u svetskoj privredi i na svetskom tržištu poslužila je dr Unkoviću kao osnovica za zaključak da su odnosi snaga u međunarodnom kretanju kapitala u direktnoj korelaciji sa snagom pojedinih zemalja u svetskoj privredi i međunarodnoj trgovini.

Snažno širenje kapitala transnacionalnih kompanija daje karakter ukupnim savremenim kretanjima međunarodnog kapitala. Poslednjih godina uočen je ogroman rast izvoza kapitala *međunarodnih banaka*. Zapažena je trajna tendencija da se zemlje na visokom nivou razvoja, sa diverzifikovanom razvojnom strukturom, kao i sekularno povoljnim kretanjima u nacionalnoj akumulaciji i platnom bilansu, pojavljuju kao neto-izvoznice kapitala. Sve veći ponder u međunarodnom finansiranju razvoja imaju i *komercijalni krediti*. Analizirajući navedene pojave, uz bogatu statističku argumentaciju, autor dolazi do pouzdanih ocena o sadašnjem stanju u zemljama u razvoju ili, bolje rečeno, o pogoršanju tog stanja sa stanovišta međunarodnog kretanja kapitala. Nepovoljna struktura zaduženosti tih zemlja, sve značajnije učešće privatnog kapitala u godišnjim transferima, uz porast zaduženosti zemalja u razvoju, osnovni su tonovi nimalo ružičaste slike spoljnoekonomskih i privrednih performansi zemalja u razvoju.

U narednoj, petoj glavi dr Unković razmatra kapacitet apsorbovanja inostranog kapitala — apsorpcioni kapacitet. Istaknuta je karakteristika da je inostrani kapital koji razvijene zemlje plasiraju u zemlje u razvoju nedovoljan, a po strukturi i uslovima nepovoljan. S obzirom na to da se u literaturi apsorpcioni kapacitet najčešće meri preko dva gepa — platnobilansni gep i gep investicije — štednja, autor je analizirao i kritički se osvrnuo na teorijske koncepcije mikro i makro kapaciteta apsorpcije. Uz uvažavanje činjenice da je kapacitet apsorpcije u različitim društvenim sistemima, različitim zemljama, a kod pojedinih zemalja u različitim fazama razvoja raznovrstan, pisac studije daje komparativnu analizu faktora od kojih zavisi apsorpcioni kapacitet. Primenjena istraživanja autora navode na sledeći zaključak: dok kombinacija ukupnih faktora razvoja doprinosi povećanju realnog dohotka *per capita*, relativnom povećanju akumulacije i izvoza, a pri tome je omogućena nesmetana otplata inostranog kapitala i održavanje likvidnosti u spoljnim plaćanjima, zemlja je u celini sposobna da apsorbuje inostrani kapital.

U šestoj glavi studije autor se bavi efektima međunarodnog kretanja kapitala. Ukoliko privredni razvoj posmatramo kao kvalitativan i kvantitativan proces, kao što to čini dr Unković, neizbežna je ocena da je inostrani kapital faktor uravnoteženja *nacionalnih bilansa u faktorima proizvodnje i uvećanja efikasnosti razvoja*. Okolnost da su efekti međunarodnog kretanja kapitala na privredni razvoj najmanje istražena oblast u teoriji i praksi za autora je bila izuzetno podsticajna, tako da značajan prostor u knjizi posvećuje analiziranju istraženih efekata. Ukazuje se na doprinos inostranih investicija promeni privredne strukture, analizira uticaj na domaću akumulaciju i tehnologiju, sumiraju dejstva na platni bilans i unutrašnju privrednu stabilnost. U istraživanjima autor se pozabavio svim ovim efektima pojedinačno. Interesantno je i istraživanje koje sugeriše ocenu da je zadovoljavajući razvoj zemalja u razvoju moguće ostvariti samo postepenim odvajanjem od kapitalističkog svetskog tržišta i uklanjanjem strukturne heterogenosti, kao i orijentacijom privrednog razvoja na povećanje zaposlenosti i ublažavanje velikih socijalnih razlika. U toj svetlosti se posmatra i uticaj transfera kapitala na akumulaciju zemalja u razvoju.

Digitized by Google

Od svih oblika međunarodnog investiranja u literaturi i praksi je najviše pažnje posvećeno delovanju *multinacionalnih kompanija*, pa je i to navelo autora da uključi efekte tog oblika međunarodnog kretanja kapitala u svoju, inače kompleksnu analizu.

Narednoj glavi svog rada autor je dao naslov »Strategija međunarodnog kretanja kapitala«. Nastojeći da njegova analiza ostane celovita, autor je analizirao diferencirane strategije međunarodnog kretanja kapitala zemalja OECD, zemalja SEV-a i zemalja u razvoju. Ako strategiju međunarodnog kretanja kapitala shvatimo kao svesnu politiku izvoza, uvoza i korišćenja kapitala, jasno je da će svaki subjekt međunarodnog kretanja kapitala nastojati da koristi sve prednosti, a negativne efekte tog kretanja svede na najmanju meru. Posmatrano kroz prizmu individualnih interesa, strategija izvoza i uvoza kapitala zemalja OECD je prilagođena interesima ovih zemalja i spada u najdinamičniju kategoriju ekonomske politike. Utoliko je razumljivije autorovo insistiranje na istraživanju načinâ i kanalâ preko kojih zemlje OECD nastoje da maksimiraju pozitivne efekte prvenstveno izvoza svog kapitala. Ako su u pitanju zemlje SEV-a, mogli bismo prihvatiti ocenu da je u uvozu kapitala *u zemlje SEV-a* karakteristično da ove zemlje nastoje da strukturu inostranog kapitala prilagođavaju interesima unutrašnjeg privrednog razvoja, a posebno forsiranog razvoja tehnološkog progresa. Rezultati ovih istraživanja navode autora na zaključak da je strategija *zemalja u razvoju* prema stranom kapitalu sasvim drugačija od razvijenih zemalja, jer su u pitanju partneri slabije privredne snage. Kao konsekvenca toga nameće se potreba da se poseban akcenat u ostvarivanju NMEP stavi na međunarodno kretanje kapitala i kroz njega smanje sadašnje finansijske teškoće zemalja u razvoju.

Poslednji deo studije (osmu glavu) autor je posvetio analizi inostranog kapitala u jugoslovenskoj privredi. Dinamičan industrijski razvoj Jugoslavije, u uslovima nedovoljnog obima domaće akumulacije i njene nepovoljne strukture, imao je za posledicu značajno korišćenje stranog kapitala u celokupnom posleratnom periodu. Poznato je da ovaj način finansiranja investicija generira neravnotežu platnog bilansa, pa je u toj svetlosti prezentirana analiza učešća inostranog kapitala u finansiranju pojedinih faza našeg razvoja. Značajna je iznet a činjenica da je u Jugoslaviji posle 1970. godine došlo do preteżnog zaduživanja kod inostranih banaka i isporučilaca opreme pod nepovoljnim uslovima, a posebno uz visoke kamatne stope, kratke rokove otplate i kratak period početka otplate. Komercijalni i bankarski krediti činili su oko 70% ukupnog korišćenja inostranog kapitala u ovom periodu. Nepovoljna struktura korišćenja stranog kapitala zadržala se i u periodu 1970—1978. godine. Da bi poboljšala strukturu zaduženosti, Jugoslavija pristupa novim aranžmanima sa međunarodnim finansijskim institucijama, sa zemljama SEV-a i zemljama izvoznicama nafte. Dosledno se pridržavajući izabranog metoda istraživanja, dr Unković analizira i efekte inostranog kapitala u Jugoslaviji. Značajna je ocena o efektima inostranog kapitala na akumulativnost jugoslovenske privrede, kao i zaključak da su izostali pozitivni efekti na unutrašnju privrednu stabilnost. U pogledu granica zaduženosti Jugoslavija se ne može smatrati prezaduženom zemljom — dodaje autor. Međutim, možemo primetiti da je deficit već dostigao tačku kada bi njegovo dalje produbljivanje značilo kočnicu razvoju i stvorilo teške probleme u politici ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Implicitno je u knjizi sadržan autorov zaključak da treba naći racionalne kriterijume upotrebe inostranog kapitala da bi se iskoristile sve njegove prednosti u nacionalnom razvoju.

Pri čitanju studije na momente se stiče utisak da su efekti nekih pojava nedovoljno razgraničeni, a zaključci prebrzo izvedeni, ali tako stvari ne stoje ako

Digitized by Google

se ima na umu celina rada. Rad u celini predstavlja značajan doprinos sagledavanju tokova međunarodnog kretanja kapitala, kao i njihovih efekata na zemlje različitih nivoa privredne razvijenosti.

Radovan Kovačević

Jirgen Habermas: Teorija i praksa

(BIGZ, Beograd, 1980, strana 474)

Knjiga Jirgena Habermasa *Teorija i praksa*, koja je nastala oko 1960. godine, prevedena je na srpskohrvatski jezik prema izdanju iz 1971. godine (prevod: Dubravko Kolendić, predgovor: Zdravko Kučinar). U ovo izdanje uvršćeni su noviji Habermasovi radovi, a izostavljene njegove studije o Blohu i Levitu. U predgovoru prvom izdanju iz 1963. godine Habermas je napisao da ovu knjigu smatra istorijskom predstudijom sistematskog istraživanja odnosa teorije i prakse, o čemu se u međuvremenu mnogo raspravljalo. Ovu temu, razume se, nije zapostavio ni Habermas. U uvodu novom izdanju, iznoseći zapažanja o nekim teškoćama koje se javljaju prilikom pokušaja posredovanja teorije i prakse, autor kaže da mu je novo izdanje knjige pružilo priliku da se u retrospektivi uveri dokle su ga dovela naknadna razmatranja.

Istraživanja sabrana u ovoj knjizi, usmerena pretežno istorijski, treba, po autorovom određenju, da sadrže ideju teorije društva nastalu u praktičnoj nameri i da razgraniče njen status u odnosu na teoriju drukčijeg porekla. Tip društvene nauke, čije formiranje nalazimo najpre kod Marksa, ističe se time što je teorija refleksivna u dvostrukom pogledu. Istorijski materijalizam želi da pruži objašnjenje socijalne evolucije, koja je tako obuhvatna da se prostire kako na odnos nastanka tako i na odnos primene same teorije. Teorija naznačuje uslove pod kojima je objektivno postala moguća samorefleksija istorije rodova, imenujući istovremeno i adresata koji, uz pomoć teorije, može da razjasni sebe i svoju potencijalno emancipatorsku ulogu u istorijskom procesu. Refleksijom odnosa svoga nastanka i anticipacijom odnosa svoje primene, teorija sebe shvata kao nužni katalizatorski moment istog društvenog odnosa života koji ona analizira, i to kao integralni prinudni odnos sa stanovišta njegovog ukidanja.

Teorija, znači, obuhvata dvostruku vezu između teorije i prakse: s jedne strane, istražuje istorijski konstitucioni odnos stanja interesa, kojem teorija i dalje pripada tako reći kroz činove spoznaje, a, s druge, istorijski akcioni odnos na koji teorija može da utiče delatno — orijentaciono. U prvom slučaju reč je o socijalnoj praksi koja, kao društvena sinteza, omogućuje saznanje; u drugom slučaju je reč o političkoj praksi koja svesno cilja na to da preokrene postojeći sistem institucija.

Istorijski materijalizam se može shvatiti kao teorija društva izgrađena u praktičnoj nameri, koja izbegava komplementarne slabosti tradicionalne politike i novovremenske socijalne filozofije, koja, dakle, povezuje zahtev za naučnošću sa teorijskom strukturom što se odnosi na praksu. U daljim istraživanjima Habermas pokušava da razjasni tri aspekta odnosa teorije i prakse: (1) empirijski aspekt odnosa nauke, politike i javnog mnenja u poznokapitalističkim društvenim sistemima; (2) epistemološki aspekt veze saznanja i interesa i (3) metodološki aspekt društvene teorije koja bi mogla preuzeti ulogu kritike.

U vezi s prvim aspektom Habermas je podsetio na stavove koje je izložio u svojim knjigama i studijama. Reč je, najpre, o javnosti koja se u današnje vreme koristi u demonstrativne i manipulativne svrhe; zatim, o razvojnim tendencijama koje su ka-

Digitized by Google

rakteristične za razvijeni kapitalizam, u odnosu na depolitizovanu javnost: politika danas poprima izgled tehnokratije, ali istovremeno nastaje hronična potreba za legitimitetom; i, najzad, reč je o posledicama po naučni sistem koje nastaju iz okolnosti u kojima nauke sve više preuzimaju ulogu proizvodne snage. Povodom drugog aspekta Habermas je, ukazujući na ograničenja u knjizi *Saznanje i interes* i u pristupnom predavanju: »Tehnika i nauka kao ideologija«, izložio neke značajne probleme koji iskrsavaju prilikom razmatranja teme: saznanje i interes. U vezi s trećim aspektom, a imajući na umu rasprave u kojima se bavio metodološkim problemima, Habermas je u četiri tačke izložio od čega »zazire« kritička sociologija: (a) od svođenja intencionalnog delanja na ponašanje; (b) od svođenja smisaonih odnosa, opredmećenih u društvenim sistemima, na sadržine kulturne tradicije; (c) od svođenja svih društvenih konflikata na nerešene probleme upravljanja samoregulisanih sistema; i (d) od prenaprezanja refleksivno-filozofskih pojmova.

U nastavku se Habermas zadržao na prigovorima koje su mu uputili kritičari, posle čega slede njegova istraživanja izložena u jedanaest odeljaka i u dodatku — pregled filozofske diskusije o Marksu i marksizmu.

Prvi odeljak počinje izlaganjem klasičnog učenja o politici i njenom odnosu prema socijalnoj filozofiji, naime, ukazivanjem na razlike između Aristotelovog i Hobsovog poimanja politike. Prateći tok preinačenja klasične politike u modernu socijalnu filozofiju, autor je ukazao na ključne tačke učenja Tome Akvinskog, Makijavelija, Mora, a zatim izložio Hobsovo utemeljenje socijalne filozofije kao nauke i antinomije njegovog učenja.

Socijalna filozofija 18. veka ima dva toka. U početku se javio pokušaj da se zakoni društvenog stanja ukotve u prirodne zakone, da bi kasnije teorija građanskog društva bila dopunjena učenjem o političkoj javnosti. Tako dimenzija prevođenja teorije u praksu, koju je zatrpao Hobs, biva ponovo dokučena pod nazivom »javno mnenje«, čiji su pojam prvi put precizno odredili fiziokrati. Ali ovo »prevođenje« dobija pravi oblik tek sa Hegelovim učenjem. Naime, time što Hegel shvata istoriju dijalektički ili, kako Habermas kaže: iz spoznajnog horizonta praktične svesti, on ukidanjem naučno obrazložene socijalne filozofije u dijalektičkoj teoriji društva može tako da bira i razvija kategorije da ova teorija na svakom koraku bude vođena i prožeta samosvešću sopstvenog odnosa prema praksi.

U sledećem odeljku Habermas je razmotrio temu: prirodno pravo i revolucija, u okviru koje je izložio filozofsko samorazumevanje građanske revolucije: pozitiviranje prirodnog prava kao ostvarenja filozofije; smisao »deklaracije« u američkim i francuskim poveljama o pravima čoveka; liberalnu prirodnopravnu konstrukciju građanskog društva — (Džon Lok i Tom Pejn); pripremu konkurentskih prirodnopravnih konstrukcija građanskog društva — (Ruso i fiziokrati); odnos države i društva u obe konstrukcije prirodnog prava; revolucionarno samorazumevanje u jakobinskoj Francuskoj i Džefersonovoj Americi — (Robespjer i Pejn); marksističku kritiku liberalnog prirodnog prava i dijalektički pojam građanske revolucije; i osnovna prava kao principe socijalno-državnog celokupnog pravnog poretka.

Treći odeljak je posvećen Hegelovoj kritici francuske revolucije. Prema Habermasovom gledištu, Hegel slavi francusku revoluciju jer je se plaši; on uzdiže revoluciju do principa filozofije radi jedne filozofije koja, kao takva, prevazilazi revoluciju. Hegelova je filozofija revolucije njegova filozofija kao njena kritika. Mladohegelovci su obnovili onaj dijalektički odnos teorije i prakse od čijeg je revolucionarnog potencijala zazirao sam Hegel, koji je, kako pokazuju njegovi politički spisi (što je tema četvrtog odeljka), takođe bio politički an-

Digitized by Google

gažovan. Upravo u ovim spisima sadržane su neke značajne ideje koje su preuzeli i radikalizovali mladohegelovci, posebno Marks.

U petom odeljku Habermas je razmotrio dijalektički idealizam na prelazu u materijalizam i izveo istorijsko-filozofske zaključke iz Šelingove ideje kontrakcije boga. U Šelingovoj filozofiji sadržana je ideja radikalnog ukidanja političke vladavine, ideja koja je prihvaćena u marksističkoj tradiciji. Pojedine ideje Šelingove filozofije, dokazuje Habermas, mogu se prepoznati i u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* (priroda — ljudski rod, društvo — istorija), a neke, kao, na primer, Marksovo shvatanje slobode, i u *Kapitalu*. Habermas, doduše, upozorava da bi Marks iz Šelingove perspektive mogao biti pogrešno shvaćen ukoliko bi se, kako je to pokušao Bloh, središnja kategorija prirodnog filozofa jedne *natura naturans* želela proširiti istorijsko-materijalistički, da bi se praktično neophodnom prevazilaženju korumpiranog sveta ipak obezbedila garancija teorijske nužnosti. Zato on, za razliku od Bloha, materijalizam tumači ne kao ontološki princip, već kao istorijsku indikaciju društvenog ustrojstva u kojem čovečanstvo do sada nije uspelo da ukine praktično razbranu vlast spoljnog nad unutrašnjim.

Naslov šestog poglavlja je: »Između filozofije i nauke: marksizam kao kritika«. Polazeći od stanja u razvijenim kapitalističkim zemljama i imajući na umu neka značajna istraživanja, Habermas je u ovom delu knjige ocenio da se »klasna svest, posebno revolucionarna, danas ne može utvrditi ni u jezgru radništva«. Pod ovim okolnostima svakoj revolucionarnoj teoriji nedostaje njen adresat; stoga se argumenti ne mogu više prevesti u parole. Glavi kritike, čak i kad bi još postojala, nedostaje srce; tako bi Marks danas morao napustiti nadu da i teorija postaje materijalna sila čim zahvati mase. Međutim, internacionalno umrežena klasna borba reprodukuje se na internacionalnom nivou između kapitalističkog i socijalističkog »tabora«.

Ruska revolucija i etabliranje sovjetskog sistema je činjenica koja je, po Habermasovom mišljenju, najviše paralisala diskusiju o marksizmu, kao i diskusiju sa marksizmom. Umesto diskusije, javio se obračun, koji je, s jedne strane, uslovio i podstakao politički i ideološki oblik sovjetskog marksizma koji predstavlja jedan od tipičnih oblika reakcije obračuna sa marksizmom, a, s druge, nalaze se oni koji se sprovode sa aspekta filozofske teologije (Landgrebe) ili filozofske antropologije (Meke, Tir i drugi). Sledeći je izvršen sa stanovišta koje je zastupao Adorno i, najzad, to je polje u kojem klatno oscilira između »skrivene Marks-ortodoksije i jednog sasvim govorljivog Marks-istorizma«, naučno-politički poligon u kojem ekonomska i sociološka stručna diskusija sa marksizmom tako reći decenijama stoji u mestu — kaže Habermas. To stanje, po Habermasovoj oceni, uslovljeno je pozitivističkim ukidanjem pretpostavljenog jedinstva teorije i prakse, protiv čega je reagovala kritička teorija.

Habermas je, zatim, izložio svoje shvatanje kritike, posebno one koju je zastupao i sprovodio Marks, a, s tim u vezi, ekonomsko obrazloženje shvata kao povezanosti kriza, kritiku ideologije i kritičko prisvajanje prenetih ideja i pretpostavke materijalističke filozofije istorije. Proklamujući »šansu kasnije rođenog«, Habermas je istakao zahtev da »Marksa bolje razumemo nego što se on sam razumeo«. U skladu s ovim zahtevom, a imajući na umu neke ranije sporove unutar marksizma, Habermas je izneo da je »jedna revizija osnova teorije vrednosti rada bila od velikog značaja ne samo za krizni tip koji je neposredno povezan sa padom profitne stope, već i za teoriju krize realizacije«.

Povodom Marksovog učenja o »bazi i nadgradnji« Habermas skreće pažnju na to da je uvođenjem elemenata nadgradnje u samu bazu razbijen klasičan odnos zavisnosti politike od ekono-

Digitized by Google

mije. Marks, primećuje Habermas, nije sistematski računao na ovakvo pomeranje još u samom kapitalizmu. Ali osnova učenja o ideologiji, smatra Habermas, ne postaje tek ovim problematična, nego je već njena ortodoksna formulacija bila pod uticajem samozablude kritike kao nauke. Dijalektički odnos ideje otuđene njegovom interesu, i stoga njemu podređene, preobrazio se suviše lako od instance naučne svesti u kauzalni odnos zavisnosti duha od prirode, svesti od njenog društvenog bitka, što je, inače, formulisano još u *Kritici političke ekonomije* 1859. godine. Ovoj naturalističkoj verziji, koju je Engels dao učenju o ideologiji, Marks se nikada nije izričito protivio. Praveći analogiju između Kantovog subjektivnog idealizma i ovog shvatanja, Habermas kaže da potomci mogu upotrebiti sličan argument protiv Marksa. Naime, kao što je za Kanta rečeno da je u bavljenju svojom kritikom saznanja zaboravio da sebi podnese račun o mogućnostima transcendentalnog saznanja, tako bi se moglo kazati da kritika političke ekonomije nije postala svesna svoje specifične mogućnosti kao kritike, za razliku od pozitivnih nauka, sa kojima ona tvrdi da je jedno.

Najzad, smatra Habermas, Marks sebi nije nikad eksplicitno postavio saznajno-kritičko pitanje o uslovima mogućnosti filozofije istorije u političkoj nameri.

U sledećim odeljcima Habermas analizira kritičke i konzervativne zadatke sociologije, dogmatizam, um i odlučivanje u teoriji i praksi u scijentifikovanoj civilizaciji, praktične posledice naučno-tehničkog napretka, socijalne promene akademskog obrazovanja i demokratizaciju univerziteta — politizaciju nauke.

U pregledu filozofske diskusije o Marksu i marksizmu, koji je napisan 1957. godine, predstavljene su interpretacije Marksovih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa*, a zatim najznačajnija tumačenja Marksovog učenja (Bobhov, Fečer, Jakob Homes, Landgrebe, Popic, Šumpeter, Bloh, Sartr, Merlo-Ponti, Adorno, Kolakovski, Markuze).

*

Habermas, autor velikog broja knjiga i studija, uživa veliki ugled u filozofskoj javnosti. Potekao iz Frankfurtske škole, on se kasnije udaljio od njenih ključnih pozicija, o čemu svedoče i zbornici radova, kritikâ i polemikâ: *Odgovori Herbertu Markuzeu*, zatim Negtov rad *Levica odgovara Jirgenu Habermasu* i *Nova levica posle Adorna*. Ulazeći u kritiku, Habermas se istovremeno izlagao kritici, a, osim toga, njegova dela su predmet posebnih kritičkih analiza. U ovim analizama se sagledava i Habermasov odnos prema Marksu i marksizmu, o čemu, takođe, postoje različita mišljenja.

U okviru ovog informativnog prikaza njegove knjige želimo da ukažemo na to da je za Habermasa ključni pojam »emancipacija«. Ovaj pojam, koji je upotrebio mladi Marks u smislu praktičnog ozbiljenja filozofije, Habermas je povezao sa primarnim saznajnim interesom nauke u savremenom svetu. U nameri da izvrši »rekonstrukciju« marksističke teorije, Habermas je, u skladu sa svojim pretpostavkama, izvršio i određenu reviziju marksizma. Jedan od njegovih ključnih stavova, koji su, inače, pojedini teoretičari oštro kritikovali, jeste da »tehnika i nauka postaju prvom produktivnom snagom, čime otpadaju uslovi primene Marksove teorije radne vrednosti«. S tim otpada i središnji uslov važenja Marksove teorije kapitalizma u celini, što znači i učenje o klasnoj borbi, shvatanje o odnosu bez i nadgradnje itd., a u takvim okolnostima marksistička teorija gubi i svog adresata (»srce«).

Iako je ova knjiga, u celini gledano, vrlo inspirativna, Habermasove pretpostavke i gledište o marksizmu su, po našem sudu, neprihvatljivi. U suštini, to je pokušaj revizije marksizma, njegovih temeljnih pretpostavki i na osnovu njih izvedenih zaključaka, što je implicitno ili eksplicitno sadržano i u drugim teorijskim

Digitized by Google

kritikama Marksovih gledišta. Logična posledica ovakvog teorijskog sklopa su i teškoće o kojima autor govori na početku knjige *Teorija i praksa.*

Rajko Đurić

Zdravstveno stanje i zaštita boraca NOR-a u Jugoslaviji

(Zavod za hronična oboljenja i gerontologiju Beograd, 1980, strana 234)

Autori studije koju ovde prikazujemo su: Đorđe Kozarević, Božidar Pavlović, Živorad Račić, Nikola Vojvodić, Žarko Vuković, Ljiljana Milićević i Svetomir Paunović.

Većina neupućenih će po naslovu ove knjige pogrešno zaključiti da nam ona pruža samo informacije o stanju zdravlja jedne populacije. No, iako je reč o istraživanju zdravlja te populacije, treba imati na umu da je ona srušila jedan svet, da oličava jedno vreme, procese njegove transformacije i njihove efekte na ljude.

Široko je rasprostranjeno uverenje prosečnog čoveka da je boračka populacija, koja je iznela na svojim plećima oslobodilački rat, rat izuzetno težak i sudbonosan po svojim posledicama, rat koji je zahtevao natčovečanske napore, — po svemu izuzetna. Drugo, daleko je manje poznat niz činjenica o ulozi ove populacije u procesu transformacije ovog društva, brze industrijalizacije, urbanizacije, migracionih kretanja, promena u društvenom položaju, obrazovanju, kulturi, načinu života čitavih kategorija stanovništva. Upravo boračka populacija je u tim burnim i naglim promenama bila izložena najvećim naporima i najvećim rizicima. Odatle proizlazi da se ono što na političkoj pozornici smatramo herojskim aktom u sferi zdravlja ljudi reflektuje kao trauma, kao razaranje čovekovog zdravlja. No, pošto o tome nema nikakvog smisla uopšteno govoriti, ovo je, sistematski vođeno, istraživanje obuhvatilo ogroman empirijski materijal koji se odnosi na rasprostranjenost najčešćih oboljenja, na programe zdravstvene zaštite i njihovo korišćenje, na materijalni položaj i potrebe zdravstvene zaštite boraca i ratnih vojnih invalida u narednom razdoblju.

U nemogućnosti da prikažemo ova istraživanja u celini, iznećemo samo mali broj podataka kojima nije potreban nikakav komentar. Starosnu penziju sa punim godinama života i radnog staža dočekalo je samo 16,6% boraca i 10,5% ratnih invalida; penziju sa punim godinama života i sa dvadeset godina staža — 10,7, odnosno 4,1%, dok je penziju na osnovu bolesti, odnosno invaliditeta, dobilo 27,7% boraca, a invalida čak 53,7%. Kako su prihvatili ovaj akt koji većina ljudi doživljava kao svojevrstan šok, pokazuje činjenica da 42,9% boraca smatra da je penzionisano ranije nego što je to bilo neophodno, čemu treba dodati i 3,9% onih koji ističu da su penziju dobili kasnije nego što bi trebalo. Drugim rečima, ono što bi moralo da predstavlja priznanje za čovekov rad više od polovine ovih ljudi doživljava — u većoj ili manjoj meri — kao nepravdu. Čak i ratni vojni invalidi, čija je radna sposobnost nesumnjivo umanjena, smatraju (53,3%) da su penzionisani ranije nego što je to bilo nužno. Naravno, u vreme kada je ovo istraživanje sprovedeno zdravstveno stanje boraca bilo je već veoma izmenjeno. Na 1.000 ispitanika sa jednim oboljenjem otkriveno je 68 boraca, odnosno 34 ratna vojna invalida, 173, odnosno 110 sa dva oboljenja, 236, odnosno 223 sa tri, 225, odnosno 241 sa četiri i 287 boraca, odnosno 387 ratnih vojnih invalida sa pet oboljenja. U ispitivanju učestalosti oboljenja na 1.000 ispitivanih boraca i ratnih vojnih invalida

Digitized by Google

utvrđena je hipertenzija kod 316 boraca, odnosno 441 invalida, obolelih od infarkta miokarda bilo je 36, odnosno 14, od drugih oblika ishemičnih bolesti srca 159, odnosno 174, od ostalih oboljenja srca 174 borca i 188 ratnih vojnih invalida na 1.000 ispitivanih. Neuroloških oboljenja bilo je 150 kod boraca prema 171 kad invalida, psihičkih poremećaja 131 prema 209, dok od oboljenja mišićnog sistema i koštanog tkiva pati više od polovine boraca i više od tri četvrtine ratnih vojnih invalida.

U svetlosti iznetih podataka ne iznenađuju ni činjenice da alkohol ne konzumira svega 42,3% ispitivanih boraca i 69,1% invalida, dok to svakodnevno čini gotovo četvrtina ispitivane boračke populacije.

Na kraju se možemo zapitati zašto o ovoj medicinskoj studiji uopšte govoriti? Zaštita boraca u nas je, uglavnom, na nivou zaštite boraca u zemljama koje su znatno razvijenije od nas. Sama studija, osim svoje praktične svrhe — da ovu zaštitu učini efikasnijom, da njenu organizaciju adekvatnije inkorporira u samoupravne tokove u našem društvu — nezamenljiv je dokument o ljudima koji predstavljaju jedno izuzetno vreme. Bilo bi nepravedno ne istaći i humanu stranu ovog poduhvata, kako samih istraživača tako i institucija bez čije podrške on nikada ne bi bio ostvaren, jer su, sem vladanja tehnikom i metodologijom, za takva istraživanja bila potrebna i značajna materijalna sredstva. U tom pogledu ova studija nije samo specifično ogledalo ljudi koji su oblikovali jedno vreme nego i primer kako egzaktna, biomedicinska istraživanja mogu imati ljudski smisao i humani karakter.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ of Mich.
AUG 27 1981
Current Serials

4
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 4

Događaji na Kosovu

Ali Šukrija

Nacionalizam i iredentizam na Kosovu 521

Tihomir Vlaškalić

Uzroci i posledice događaja u SAP Kosovo 534

Lazar Mojsov

O neprijateljskoj i kontrarevolucionarnoj aktivnosti u SAP Kosovo 555

Zaključci 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije 570

Studije i članci

Kiro Gligorov

Društveni i privredni razvoj i produktivnost rada 575

France Černe

Usavršavanje i operacionalizacija našeg privrednog sistema 588

Zdravko Tomac

Socijalističko samoupravljanje kao proces odumiranja države 614

Franjo Butorac

Uloga države u zemljama u razvoju 633

Prilozi

Zoran Polič

O privremenim merama Veća republika i pokrajina 646

Marijan Pavčnik

Interdisciplinarnost, celovitost i pravo 660

Miodrag Živanović

Marksistička kritika i kultura kritike 672

Osvrti

Blagoja Kunovski

Žrtvovani mali filmski brat 683

Prikazi 692

Digitized by Google

Содержание

События на Косове

Али Шукрия
Национализм и ирредентизм на Косове 521

Тихомир Влашкалич
Причины и последствия событий в САО Косово 534

Лазар Мойсов
О враждебной и контрреволюционной деятельности в САО Косово 555

Резолюции 20-го заседания Центрального Комитета СКЮ 570

Научные работы и статьи

Киро Глигоров
Социальное и экономическое развитие и производительность труда 575

Франце Черне
Совершенствование и операционализация нашей экономической системы 588

Здравко Томац
Социалистическое самоуправление как процесс отмирания государства 614

Франьо Буторац
Роль государства в развивающихся странах 683

Очерки

Зоран Полич
О временных мерах Веча республик и областей 646

Мариян Павчник
Интердисциплинарность, целостность и право 660

Миодраг Живанович
Марксистская критика и культура критики 672

Обзоры

Благоя Куновский
Жертва — меньшой кино-брат 683

Рецензии 692

Contents

Events in Kosovo

Ali Šukrija
Nationalism and Irredentism in Kosovo 521

Tihomir Vlaškalić
The Causes and Consequences of the Events in the Socialist Autonomous Province of Kosovo 534

Lazar Mojsov
Concerning the Enemy and Counter-Revolutionary Activities in the Socialist Autonomous Province of Kosovo 555

Resolutions in the Twentieth Session of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia 570

Studies and Articles

Kiro Gligorov
Social and Economic Development and Productivity of Labour 575

France Černe
Betterment and Workableness of Our Economic System 588

Zdravko Tomac
Socialist Self-Management as a Process of Withering away of the State 614

Franjo Butorac
The Role of the State in the Developing Countries 633

Contributions

Zoran Polič
Concerning the Temporary Measures of the Chamber of the Republics and Provinces 646

Marijan Pavčnik
Inter-Disciplinariness, Wholeness and the Law 660

Miodrag Živanović
Marxian Critique and the Culture of Critique 672

Surveys

Blagoja Kunovski
The Sacrificed Little Film Brother 683

Reviews 692

Digitized by Google

Ali Šukrija

Nacionalizam i iredentizam na Kosovu

I

Na današnjoj sednici Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova razmatramo ocenu o karakteru, uzrocima i posledicama aktivnosti neprijateljskih kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu, počev od 11. marta pa do danas. Dobili ste materijal koji je razmatran na sednici Predsedništva i nakon toga dopunjen i kompletiran. Ova analiza, razume se, još nema pretenziju da bude sasvim celovita i sveobuhvatna. To će se moći učiniti tek posle današnje kritičke rasprave, ocena i sugestija članova Pokrajinskog komiteta.

---

* *Napomena redakcije:* U ovom broju objavljujemo tekstove drugova Ali Šukrije, Tihomira Vlaškalića i Lazara Mojsova o događajima na Kosovu. To su, zapravo, njihova uvodna izlaganja na sednicama forumâ Saveza komunista: druga Šukrije na sednici Pokrajinskog komiteta SK Kosova, održanoj 5. maja 1981, druga Vlaškalića na sednici Centralnog komiteta SK Srbije, održanoj 6. maja 1981. i druga Mojsova na sednici Centralnog komiteta SKJ, održanoj 7. maja 1981. godine. Isto tako, objavljujemo i Zaključke CK SKJ sa 20. sednice, koji se odnose na pomenute događaje. Objavljujući ove partijske dokumente, na jednom mestu, namera nam je da čitaocu damo celovitu analizu tih događaja, kao i informaciju o akciji koju Savez komunista vodi za stabilizovanje stanja na Kosovu.

Digitized by Google

Na osnovu svega izradiće se akcioni program za delovanje Saveza komunista Kosova i drugih subjektivnih snaga do Trinaeste konferencije Saveza komunista Kosova.

U saopštenjima sa ranijih sednica — zajedničke sednice Predsedništva Pokrajinskog komiteta i Predsedništva SAP Kosova, sednice Predsedništva CK SK Srbije i Predsedništva SR Srbije, kao i Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ — date su ocene i kvalifikacija događaja na Kosovu. Te ocene su potvrđene kao jedinstvene, kao što su zajednički i stavovi i saglasnost o svim merama preduzetim u Pokrajini.

Pokrajinski komitet je na svojoj sednici od 6. aprila 1981. godine ocenio da su demonstracije i druge neprijateljske akcije u Prištini i nekim drugim mestima na Kosovu kontrarevolucionarnog karaktera. One čine sastavni deo organizovanog delovanja unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja na platformi albanskog nacionalizma i iredentizma, u cilju izazivanja nestabilnosti na Kosovu, rušenja ustavnog poretka SFRJ, njenog federativnog sistema, razbijanja bratstva i jedinstva i zajedništva naših naroda i narodnosti, stvorenog u NOR-u i socijalističkoj revoluciji i posleratnoj socijalističkoj izgradnji, i uopšte u cilju stvaranja nestabilnosti na ovom delu Balkana.

Ova aktivnost neprijateljskih i kontrarevolucionarnih elemenata bila je brižljivo pripremljena i organizovana od strane unutrašnjeg neprijatelja, potpomognutog od neprijatelja spolja.

Neprijateljske demonstracije i kontrarevolucionarne akcije od 11. marta pa nadalje imale su isti cilj i karakter, iste težnje, bez obzira na početne demagoške parole, i tu — kako su svi događaji i akcije neprijatelja do nanas potvrdili — ne može biti nikakvog dvoumljenja. Eskalacija kontrarevolucionarnih akcija, kao što znate, zaustavljena je energičnom akcijom organa bezbednosti Kosova i čitave zemlje i stalno rastućom političkom aktivnošću Saveza komunista i svih drugih subjektivnih snaga na Kosovu. Prisustvo jedinica JNA u obezbeđivanju važnih objekata pokazalo je da je ovakav postupak u nastaloj situaciji bio potpuno ispravan i dao je pozitivne rezultate.

Neprijateljske demonstracije i kontrarevolucionarne akcije duboko su u suprotnosti sa suštinom i zajedničkim interesima i težnjama Albanaca, Srba, Crnogoraca, Muslimana, Turaka i drugih naroda i narodnosti i etničkih grupa na Kosovu, kao i sa interesima i težnjama svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Zbog toga one nailaze na opštu osudu, pre svega, albanskog i ostalih naroda i narodnosti, kako na Kosovu tako i u čitavoj našoj socijalističkoj zajednici. Ova neprijateljska aktivnost se i danas nastavlja u raznim vidovima, od pisanja neprijateljskih parola, pokušaja rasturanja pamfleta i unošenja raznih dezinformacija među građane do pokušaja ometanja nastave u nekim školama i izvođenja učenika na ulice, pravljenja pojedinih izgreda, pretnje đacima i njihovim roditeljima koji im se ne pridružuju itd. U cilju

Digitized by Google

zaštite reda i mira u javnom životu preduzimaju se odgovarajuće političke i zakonske mere.

Pored svestrane akcije i široke aktivnosti Saveza komunista i drugih organizovanih subjekata socijalističkih snaga u celoj Pokrajini, jasno se pokazuje da drsko i provokativno ponašanje i aktivnost neprijatelja ima za cilj da stalno unosi nemir među građane, da ometa normalan život, stvara psihozu konfliktne situacije i nesigurnosti naročito kod srpske i crnogorske nacionalnosti na Kosovu, ali i kod građana albanske i drugih nacionalnosti. Sve to pokazuje da se u borbi za što dosledniju diferencijaciju, otkrivanje neprijateljskih elemenata i organizatorâ neprijateljskih akcija i njihovo izolovanje, uz istrajnu, odlučnu i efikasnu političku aktivnost moraju primeniti zakonske mere kako bi se sasekli i iščupali koreni ove neprijateljske aktivnosti.

Treba reći da je u minulim događajima došla do izražaja aktivnost svih kategorija i unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, bilo onih sa pozicija Albanske partije rada bilo raznih albanskih emigrantskih organizacija u inostranstvu, od onih Leka Zogua do takozvanih »marksističko-lenjinističkih grupacija«, podržanih i potplaćenih od raznih obaveštajnih službi. Zbog toga nije slučajno što je svim ovim neprijateljskim snagama, bez obzira na različitost njihovih proklamovanih platformi, u neprijateljskom nastupanju protiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, njenog socijalističkog sistema, bratstva i jedinstva naših ravnopravnih naroda i narodnosti, njenog federativnog sistema, ustavnog položaja republika i pokrajina, jedinstvena nacionalistička i iredentistička ideologija i platforma: rušenje socijalističke Jugoslavije, otcepljenje Kosova i drugih delova Jugoslavije gde žive Albanci i pripajanje Albaniji.

Ove neprijateljske organizacije u inostranstvu, bez obzira na centre odakle se diriguje, pokušavaju da razvijaju aktivnost među našim radnicima u inostranstvu i preko zavrbovanih pojedinaca deluju prema zemlji, konkretno prema Kosovu.

Aktivnost iredente na Kosovu je bila praktično permanentna od oslobođenja do danas. U svojim osnovnim oblicima ona predstavlja kontinuitet borbe raznih kvislinških i fašističkih organizacija iz vremena rata protiv narodnooslobodilačkog pokreta i tekovina naše socijalističke revolucije. U borbi protiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i njenog integriteta permanentno su delovale snage sa pozicija albanskog iredentizma i ideologije Albanske partije rada.

U proteklim godinama organi državne bezbednosti otkrili su jedan broj neprijateljskih organizacija i grupa koje su pod raznim imenima i programima razvijale svoju neprijateljsku aktivnost na Kosovu sa nacionalističkih i iredentističkih pozicija, kao što se poslednjih godina javlja takozvana marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji, sa platformom i strategijom veoma perfidno smišljenom i sa krajnjim ciljem: otcepljenja Kosova od SR Srbije i drugih delova Jugoslavije gde žive Albanci (SR Make-

Digitized by Google

donije i SR Crne Gore), pod parolom stvaranja »Republike Kosovo« unutar SFRJ. Ova je parola bila i ostala dominantna u svim neprijateljskim akcijama, od demonstracija od 11. marta do danas. Sve sam ovo naveo (o tome se opširnije govori u materijalu koji vam je dostavljen) zbog toga da bismo i danas potvrdili da je neprijateljska nacionalistička i iredentistička aktivnost na Kosovu, u različitim oblicima i sa različitim intenzitetom, permanentno bila prisutna i ona nama nije nepoznata, pa otuda i demonstracije od 11. marta i nadalje nisu mogle biti iznenađenje. Iznenađenje je mogao biti samo stepen njihove masovne eskalacije, brutalnost nastupa, prodor među deo školske omladine, pokušaj infiltracije u radničku klasu i druge građane i infiltracija u jednom broju članova Saveza komunista i u drugim strukturama.

Izbijanje neprijateljskih demonstracija ispoljilo je našu nebudnost prema neprijatelju. Potcenili smo snagu delovanja nacionalizma i iredentizma, njegovo organizovano i kontinuirano delovanje i njegovu indoktrinaciju, naročito među školskom omladinom, jednim brojem nastavnika i u nekim oblastima kulturne delatnosti i stvaralaštva.

Znamo da nacionalizam svake vrste predstavlja pogodno tle i potencijalnu opasnost ispoljavanja neprijateljske aktivnosti u određenim nacionalnim sredinama, pogotovu u višenacionalnim zajednicama kakva je Jugoslavija, a osobito u nekim njenim delovima kao što je Kosovo. Nacionalizam je najčešće oslonac i oružje reakcionarnih snaga u njihovoj težnji da izazovu političku destabilizaciju višenacionalnih društvenih zajednica i jedan je od glavnih puteva strategije posrednog nastupanja neprijatelja. Nedavni događaji na Kosovu su pokazali da se platforma kontrarevolucije u potpunosti poklapa sa ovom strategijom. Prema tome, trajno prisustvo nacionalističkih i iredentističkih tendencija i njihove aktivnosti nije nas smelo zateći nebudnim upravo zbog njegove moguće kontrarevolucionarne eskalacije.

S tim u vezi treba reći da, i pored velikih napora koji su uloženi i rezultata koji su postignuti u celokupnoj organizaciji i ustrojstvu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, te u organizacionom i kadrovskom pogledu, ispoljene su i određene slabosti, naročito u odnosu prema unutrašnjem neprijatelju.

Događaji na Kosovu su pokazali da je za funkcionisanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i za preduzimanje pravovremenih mera polazna osnova pravilna i realna procena političko-bezbednosne situacije u svakoj konkretnoj sredini.

I pored ocena da je političko-bezbednosna situacija opterećena mnogim problemima u socijalno-ekonomskoj sferi i drugim oblastima, ipak je često isticana i preovladavala ocena da je ta situacija povoljna. Takve ocene su zasnivane na nekim opštim činjenicama, kao što je opšte raspoloženje građana i radnih ljudi i omladine, na opštim rezultatima koje postižemo, na osnovnim vrednostima tekovina NOR-a i socijalističke revolucije, socijalističkog samoupravnog sistema i demokratskih odnosa u društvu,

Digitized by Google

položaja radnog čoveka u društvu, bratstva i jedinstva, politike nesvrstavanja i spremnosti na odbranu od spoljnjeg neprijatelja. Međutim, nismo bili dovoljno dosledni i energični u ostvarivanju dogovorenih idejno-političkih i drugih mera i akcija u sistemu opštenarodne odbrane i, posebno, društvene samozaštite.

Takve procene ostajale su unutar Komiteta opštenarodne odbrane i društvene samozaštite i opštinskih komiteta Saveza komunista, bez njihovog proveravanja kroz mobilizaciju i široko angažovanje članova Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija i organa. Događaji na Kosovu su pokazali da u sistemu opštenarodne odbrane i naročito društvene samozaštite osnovne organizacije Saveza komunista, Saveza socijalističke omladine i drugih organizacija nisu bile osposobljene za suprotstavljanje neprijateljskoj akciji i vandalizmu prema društvenoj imovini, sigurnosti objekata i normalnog života, kao što je bio slučaj u studentskim domovima, menzi, školama, fakultetima i nekim organizacijama udruženog rada. Na osnovu ovih iskustava treba reći da delovi sistema opštenarodne odbrane, naročito u oblasti društvene samozaštite, nisu na vreme angažovani, opremljeni i osposobljeni, da je to tek otpočelo i da je i to imalo uticaja na pravovremeno suzbijanje uzroka i eliminisanje krizne situacije koja je nastala u toku demonstracija u pojedinim mestima i u Pokrajini. U tom sklopu mora se veća pažnja posvetiti i kadrovskom i tehničkom osposobljavanju organa bezbednosti.

Ukupna društveno-ekonomska kretanja na Kosovu od oslobođenja do danas, a naročito u poslednje dve decenije, dovela su nesumnjivo do veoma krupnih pozitivnih promena, i pored nasleđenih teškoća, problema i protivrečnosti. Novi razvoj donosio je sobom takođe i određene teškoće i probleme, i u materijalnoj sferi i u društvenoj nadgradnji.

II

Od oslobođenja do danas industrijska proizvodnja povećana je za 18 puta, sa prosečnom godišnjom stopom od 9,1 odsto, a broj zaposlenih u društvenom sektoru povećan je za 4,7 puta. Tako dinamična stopa zapošljavanja, iako nije obezbeđivala zapošljavanje velikog broja za rad sposobnog stanovništva, ipak je bitno izmenila ekonomsku i socijalnu strukturu stanovništva. Industrija je postala vodeća delatnost u privredi Kosova. Njeno učešće u ukupnom društvenom proizvodu povećano je od 16,1 odsto u 1974. na 38,7 odsto u 1979. godini. U istom periodu udeo poljoprivrede je smanjen od 58,9 odsto na 20,9 odsto. Procenat poljoprivrednog stanovništva je gotovo prepolovljen, sa 80,9 odsto u 1948. pao je na 42 odsto u 1980. godini, dok je ukupan broj stanovništva povećan za 2,2 puta, što je najveći porast u Jugoslaviji. Poboljšanjem uslova života, sve većim razvojem kulture i zdravstvene zaštite produžen je životni vek stanovnika od 45,5 u 1950. na 68 godina u 1980. godini.

Digitized by Google

Dinamičan društveno-ekonomski razvoj ostvaren je naporima radnih ljudi Pokrajine i uz ogromnu pomoć i solidarnost Socijalističke Republike Srbije i cele zemlje. Uz to, ogroman deo budžetskih sredstava Pokrajine čine dopunska sredstva iz budžeta Federacije i SR Srbije, čime je bilo moguće pokriti najveći deo izdataka, naročito u oblasti obrazovanja, kulture i u drugim društvenim delatnostima.

U oblasti vaspitanja i obrazovanja došlo je do prave revolucije. U svim školama u Pokrajini obuhvaćeno je 470 hiljada učenika i studenata ili gotovo svaki treći stanovnik. Naveo sam samo nekoliko podataka da bih ukazao na ogromna dostignuća koja su ostvarena u Pokrajini i da bih istakao da ta dostignuća ne bi bila postignuta bez solidarnosti i pomoći SR Srbije i naše socijalističke zajednice.

Ali, s druge strane, i razvoj privrede i infrastrukture u Pokrajini, diktiran i sopstvenim privrednim uslovima (rudno bogatstvo), doveo je do razvoja nepovoljne strukture privrede. Sada je u toku proces razvoja prerađivačke industrije, što će imati uticaja na izmenu ove strukture. Dugoročne i kapitalno intenzivne investicije, uz male mogućnosti zapošljavanja i stalan pritisak za rad sposobnog stanovništva, neminovno su opterećivale pažnju subjektivnih faktora, uz stalno ukazivanje na rastuće protivrečnosti i uz sopstvene subjektivne slabosti koje su takav razvoj pratile. Teškoće u privređivanju, naročito u nekim privrednim organizacijama, i prekoračenja u investicijama, inače i pod dejstvom inflacije, objektivno su stvarale podlogu za delovanje antisocijalističkih, antisamoupravnih i neprijateljskih elemenata sa pozicija nacionalizma i iredentizma. Sve to ukazuje da je pažnja subjektivnog faktora morala i do sada svom ozbiljnošću biti okrenuta i ka tome, a pogotovu će to morati ubuduće.

Otuda bitka za veću proizvodnju i ekonomsku stabilizaciju, borba za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i uključivanje svih radnika u to, kroz upornu i svakodnevnu borbu protiv birokratizma i tehnokratizma, bitan su uslov za poboljšanje ukupnog standarda radnika, uz istovremeno njihovo veće angažovanje i uticaj u rešavanju svih životnih pitanja, posebno u izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa. Tako se jedino i može uspešno voditi borba protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga, nacionalizma i iredentizma.

U strukturi stanovništva Kosova dominira mlada generacija. Intenzivan, reklo bi se, buran razvoj obrazovanja nije mogao biti praćen i odgovarajućom materijalnom bazom i pored ogromnih materijalnih izdataka i uz pomoć SR Srbije i čitave socijalističke zajednice. Zbog toga su se mnogi procesi odvijali u protivrečnim uslovima društveno-ekonomskog razvoja Pokrajine, pa i same obrazovno-vaspitne delatnosti. Pritisak sve većeg broja zahteva za srednjim, višim i visokim obrazovanjem aktuelizirao je kompleks složenih pitanja u materijalnom položaju obrazovanja, u obuhvatu generacija i njihovom usmeravanju kao onim profilima kadrova za

Digitized by Google

kojima privreda i društvene delatnosti Pokrajine imaju najveće potrebe, a ne podleganje stihiji.

Razvoj visokog školstva pratila je izvesna stihijnost. Po broju studenata Univerzitet u Prištini je treći u zemlji. Nekritički i neplanski razvoj Univerziteta u Prištini nije bio u skladu sa materijalnim mogućnostima, niti sa potrebama za odgovarajućim profilima kadrova u Pokrajini. Mi se nismo energično i odlučno izborili za adekvatan razvoj Univerziteta na osnovu stavova koje je zauzela Konferencija Saveza komunista Kosova i drugi organi Pokrajine. To se odnosilo, pre svega, kako na opšte mogući broj upisanih tako i na prestrukturiranje katedri i disciplina, pooštravanje režima i kvaliteta studija (skoro 7,5 godina iznosi prosek studija) i pooštravanje kriterijuma prijema na studije, obezbeđenje kvalitetnih i kvalifikovanih kadrova za oba jezička područja. Uz sve to, veliki je pritisak na već izgrađene nastavne kapacitete i objekte studentskog standarda.

S druge strane, oblici samoupravnog funkcionisanja i organizovanja nisu dovoljno afirmisali nove vrednosti u ukupnoj organizaciji visokog školstva. Borba za socijalističke samoupravne odnose i aktivno angažovanje nastavnika i studenata veoma se sporo razvija.

U školskim programima, naročito u nekim udžbenicima, nema dovoljno sadržaja koji doprinose upoznavanju mlade generacije sa duhovnim i materijalnim vrednostima koje su postale kulturna i opštedruštvena baština u dugoj zajedničkoj istoriji i sudbini naših naroda i narodnosti. Udžbenici istorije, književnosti, jezikâ i nekih drugih predmeta opterećeni su istoricizmom i nacionalnim romantizmom u tumačenju istorijskih događaja i ličnosti, što utiče na produženje starih i stvaranje novih nacionalnih mitova i nacionalističkih osećanja. Odsustvo klasnog i marksističkog prilaza i na liniji ideologije SKJ i naše revolucije u tumačenju raznih istorijskih događaja i ličnosti otvaralo je slobodan prolaz za tuđe ideologije, nacionalizam i iredentizam.

Zbog potcenjivanja ovakve tendencije otupela je idejno-politička budnost, zatajila je idejno-politička borba komunista i diferencijacija na Univerzitetu i drugim školama protiv svake vrste nacionalizma, ali, pre svega, protiv albanskog nacionalizma i iredentizma i njihovog neprijateljskog delovanja. Upravo tu treba tražiti odgovor na pitanje: otkuda tolika indoktriniranost albanskim nacionalizmom i iredentizmom jednog dela studentske i školske omladine, bilo delovanjem unutrašnjih neprijateljskih snaga ili onih spolja na liniji ideologije Albanske partije rada.

Činjenica da su ove demonstracije, kao i neki raniji izgredi i neprijateljsko delovanje, imale bazu u studentskoj i školskoj omladini zahteva detaljnu kritičku analizu školskog sistema, kadrova, udžbenika, naročito sa nastavnog i idejno-pedagoškog aspekta vaspitanja i obrazovanja u SAP Kosovo.

Za Savez komunista Kosova, posebno za organizacije Saveza komunista na Univerzitetu i u srednjim školama, predstoji duga

Digitized by Google

i veoma složena borba za raščišćavanje nasleđenog, odnosno nastalog stanja u idejnoj i političkoj diferencijaciji na liniji Saveza komunista Jugoslavije, njegovog programa i politike. Svaki oportunizam može biti samo saveznik nacionalizma i iredentizma, kontrarevolucionarne akcije neprijatelja. Na toj liniji moraju komunisti na Univerzitetu i u drugim školama ne samo razvijati nego direktno ići u ideološke akcije za ostvarivanje linije SKJ i naše politike. Nema mesta u Savezu komunista nikome ko se sklanja od borbe i napora, osobito onima koji ulaze u kompromise sa nacionalizmom.

Savez komunista Kosova delovao je u složenim društveno-ekonomskim uslovima opterećenim mnogim protivrečnostima, kako onim nasleđenim tako i onim koje su se javljale u ukupnom dinamičnom razvoju Pokrajine. U borbi za nove društvene odnose Savez komunista se suočava sa nizom protivrečnosti u oblasti ekonomskog razvoja; protivrečnostima između starih i novih odnosa, sa otporima antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i nacionalističke ideologije.

Jedan broj osnovnih organizacija Saveza komunista se sporo oslobađa rutinskog i zastarelog načina rada. Otuda često odsustvo realnog poznavanja pravog stanja u svakoj sredini, poznavanja ljudi i njihovih životnih prilika, političkog raspoloženja, stvarne angažovanosti subjektivnih snaga i odnosa snaga u svakoj sredini. Takve organizacije su neborbene, a komunisti inertni i opterećeni liberalizmom i oportunizmom. Iako je Savez komunista razvijao aktivnost na sprovođenju politike SKJ, ipak je u mnogim sredinama izostala oštrica idejno-klasne svesti i borbe protiv idejno tuđih shvatanja i delovanja klasnog neprijatelja, nacionalističke i iredentističke ideologije. Nacionalističko delovanje neprijatelja među školskom omladinom i u nekim punktovima među radnicima ostalo je nezapaženo i bez otvorene borbe i suprotstavljanja od strane Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, sem u nekim slučajevima.

Zbog toga se u vreme i posle izbijanja kontrarevolucionarnih događaja pokazalo da su organizacije Saveza komunista bile nedovoljno borbene i nedovoljno sposobne da u kriznoj situaciji odlučno deluju, pa je izostala i smela, otvorena i odlučna konkretna akcija komunista u obračunu sa nacionalistima. U Savezu komunista je potcenjena opasnost, posebno od albanskog nacionalizma i iredentizma, i nije se efikasno i odlučno borilo protiv njih, što je stvaralo uslove za njihov lakši prodor.

Događaji na Kosovu pokazali su koliko je štetno oportunističko i indolentno ponašanje, nezameranje i prećutkivanje stvarnog stanja, u ovom slučaju u odnosu na nacionalizam i njegove nosioce. Tome treba dodati i suviše oslanjanje na autoritet Saveza komunista, zatvaranje u forumski način rada i neformalne grupe. To je jedna od izrazitih slabosti u ostvarivanju vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista u društvu.

Digitized by Google

Iako je broj članova Saveza komunista relativno veliki, njegova socijalno-klasna struktura je dosta nepovoljna i izražava stvarnu strukturu stanovništva i relativno mali broj zaposlenih u društvenom sektoru privrede, naročito u industriji, što neminovno ima uticaja i na klasno jačanje Saveza komunista na Kosovu. I nacionalna struktura članstva postepeno se približava nacionalnoj strukturi stanovništva.

U velikom broju osnovnih organizacija Saveza komunista u politici prijema se nisu uvek poštovali kriterijumi stvarnog idejno-političkog opredeljenja za realizaciju dnevnih i trajnih zadataka Saveza komunista. Zato u praktičnoj, konkretnoj, neprekidnoj aktivnosti i idejno-političkom radu, organizacionom i kadrovskom osposobljavanju Saveza komunista i njegovih rukovodstava treba posvetiti izuzetnu pažnju.

Organizacije Saveza komunista na Univerzitetu imaju 4.800 članova. Samo po sebi, to je impozantna cifra. Oko 80 odsto nastavnika i 10 odsto studenata su članovi Saveza komunista. Međutim, akcija neprijatelja na Univerzitetu, počev od 11. marta pa nadalje, ukazuje na veoma ozbiljne slabosti ovih organizacija, kako na idejno-političkom planu tako i u organizacionom i kadrovskom pogledu. Mnoge organizacije na Univerzitetu pate od anemičnosti, površnosti i oportunizma. To se da videti, pre svega, na liniji borbe protiv albanskog nacionalizma i iredentizma, kao i na drugim pitanjima života i rada na Univerzitetu. Kako bi se, inače, drugačije shvatilo ponašanje mnogih komunista u toku i posle neprijateljskih demonstracija u borbi za diferencijaciju i razobličavanje neprijateljske aktivnosti na Univerzitetu i njenih nosilaca. Ako se do kraja dosledno i odlučno ne bude išlo, a to se mora, u raščišćavanju sa neprijateljskom aktivnošću i nacionalizmom i oportunizmom svake vrste kod komunista i, pre svega, kod kadrova, situacija se neće lako normalizovati i posledice mogu biti teže i dalekosežnije. Ovoj se organizaciji mora pomoći i od strane Opštinskog i Pokrajinskog komiteta, kako bi svi pravi komunisti i kadrovi došli do punog izražaja u raščišćavanju situacije i normalizovanju prilika na Univerzitetu. Ozbiljni i složeni zadaci stoje i pred univerzitetskom organizacijom koja će se samo kroz otvorenu i doslednu idejno-političku borbu i diferencijaciju prekaliti i postati sposobna organizacija u borbi za socijalistički samoupravni sistem, za bratstvo i jedinstvo i jugoslovenski socijalistički patriotizam, oslobođena pritisaka nacionalnog romantizma, nacionalizma i iredentizma među studentima albanske narodnosti i svakog nacionalizma među studentima drugih nacionalnosti.

Težište idejno-političke akcije Saveza komunista Kosova mora biti na odlučnom obračunu sa albanskim nacionalizmom i iredentizmom, uz stalno povlačenje oštre granice između albanskog nacionalizma i potreba dalje nacionalne afirmacije albanske narodnosti.

Uporedo sa borbom protiv albanskog nacionalizma i iredentizma Savez komunista se mora odlučno boriti i protiv srpskog, crno-

Digitized by Google

gorskog i svakog drugog nacionalizma, jer je to jedini put i preduslov za vraćanje poljuljanog međusobnog poverenja, za učvršćenje i jačanje zajedništva i pune ravnopravnosti.

Opštinske konferencije Saveza komunista čine velike napore, naročito ovih dana, da sadržajem rada i metodom svog delovanja obezbede što čvršću povezanost sa partijskom bazom, s osnovnim organizacijama. To je, inače, bila jedna od osnovnih slabosti u dosadašnjem radu opštinskih konferencija i komiteta. Sada, i ubuduće, opštinski komiteti se moraju brže oslobađati starog metoda rada kroz aktivizaciju konferencija i drugih oblika akcionog organizovanja i delovanja komunista u delegatskom sistemu i celokupnom mehanizmu našeg samoupravnog sistema. Tako će se najbolje obezbediti i najšira veza sa radnim ljudima, građanima i omladinom. Od kolikog je to životnog značaja, pokazalo se ovih dana u aktivnosti Saveza komunista u ostvarivanju idejno-političke uloge Saveza komunista u društvu. Tome treba dodati da komunisti u ovoj velikoj i odlučujućoj bici koju vodi Savez komunista ne mogu uspešno ostvariti svoje zadatke ako ne budu uspešno delovali kroz Socijalistički savez i druge društveno-političke organizacije, kao što su Savez socijalističke omladine, sindikat, Savez boraca i mnoge društvene organizacije u našem političkom sistemu.

Sadašnja politička aktivnost potvrđuje svuda koliko smo zapostavili i zanemarili rad na redovnom informisanju radnih ljudi i građana, a naročito omladine o bitnim pitanjima naše politike i socijalističke izgradnje. Ostavljati radne ljude bez informisanja o onome što oni moraju znati i o čemu smo obavezni da damo pravovremene i objektivne informacije znači prepustiti ih vršljanju raznih antisocijalističkih, nacionalističkih i drugih neprijateljskih elemenata i njihovoj propagandi. Ova situacija to nepobitno dokazuje. Dužni smo da iz toga izvučemo pouku i unesemo bitne promene u način našeg rada.

Predsedništvo Pokrajinskog komiteta, vršeći svoju funkciju političko-izvršnog organa Pokrajinskog komiteta, bilo je angažovano na razmatranju mnogih pitanja društveno-ekonomskog razvoja i političko-bezbednosne situacije koja su bila programirana i koja je nametao život. Ono je donosilo svoje stavove i zaključke, ali nije obezbedilo da se oni i ostvaruju u praksi u organizacijama Saveza komunista i ukupnom delovanju socijalističkog samoupravnog mehanizma. Na tim pitanjima nije dovoljno bio angažovan ni Pokrajinski komitet kao najviši organ Saveza komunista Kosova, kao ni članovi Pokrajinskog komiteta, iako su na sednicama Pokrajinskog komiteta razmatrana mnoga pitanja društveno-ekonomskog razvoja i sistema socijalističkih samoupravnih odnosa. Pokrajinski komitet i njegovo Predsedništvo nisu posvetili dovoljnu pažnju pitanjima partijske izgradnje i jačanju idejno-političke i akcione sposobnosti Saveza komunista u celini, pa je prakticizam bio veoma prisutan u životu i radu organizacija Saveza komunista.

Takav metod rada izražavao je više forumski način rada i delovanja, bez dovoljne efikasnosti i akcija u realizaciji sopstvenih za-

Digitized by Google

ključaka i politike Saveza komunista u celini, bez dovoljne kontrole u realizaciji utvrđenih zadataka. Organizacije i rukovodstva Saveza komunista nisu uspevali da do kraja uspešno ostvaruju svoju ulogu. Otuda u Savezu komunista ima nebudnosti, liberalizma i oportunizma, naročito prema nacionalizmu i iredentizmu i drugim negativnim pojavama koje inače prate naš ukupni razvoj i delovanje Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga.

Za ocenu političkog stanja i bezbednosne situacije u Pokrajini i preduzimanje odgovarajućih mera snosi odgovornost ceo Savez komunista Kosova, njegov Pokrajinski komitet i Predsedništvo u prvom redu, naročito za ono što se desilo sa eskalacijom nacionalizma i iredentizma i brutalnim nasrtajima kontrarevolucionarnih i neprijateljskih snaga na naš ustavni poredak, socijalistički samoupravni sistem i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

U sadašnjoj aktuelnoj političkoj i bezbednosnoj situaciji i u sadašnjoj političkoj akciji koja se vodi povodom nedavnih događaja i sadašnjeg stanja moramo biti kritički i samokritički, pre svih kadrovi i članovi Saveza komunista, u oceni situacije, utvrđivanju i preduzimanju mera za prevazilaženje takvog stanja, u odlučnoj idejnoj diferencijaciji i jačanju jedinstva i akcione sposobnosti svih organizacija i rukovodstava Saveza komunista. Razume se da je u prvom redu reč o kadrovima i članovima Saveza komunista Albancima, ali ne samo o njima, jer borba protiv svakog nacionalizma traži jedinstvenu akciju i idejnu borbu svih komunista.

Kroz ovu aktivnost najbolje će se doći do ocena, diferencijacije i idejno-političke vrednosti i sposobnosti kadrova, do ocena slabosti ispoljenih u kadrovskoj politici. Doći će do izražaja kvalitet novih kadrova koji polažu veliki ispit u ovoj odlučnoj revolucionarnoj borbi protiv svih vrsta neprijatelja, u prvom redu protiv onih nacionalističkih, iredentističkih i kontrarevolucionarnih snaga koje su nasrnule na naš socijalistički sistem, bratstvo i jedinstvo, federativni sistem i integritet SFRJ. To je uslov da se održi kontinuitet politike Saveza komunista Jugoslavije, Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Kosova u odnosu na položaj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, u političkom sistemu naše federativne zajednice i kontinuitet u celokupnom društveno-ekonomskom razvoju Kosova.

Od značaja je razvijanje svesti kod radnih ljudi i građana da je SAP Kosovo sastavni deo SR Srbije i konstitutivni element Federacije i da se taj odnos neguje i održava. U borbi protiv nacionalizma i iredentizma i u sadašnjim našim merama i raspravama moramo se, pre svega, osvrnuti na sopstvene slabosti koje su pogodovale širenju ove neprijateljske aktivnosti i kontrarevolucionarne akcije na Kosovu. Međutim, isto tako, moramo sagledati i uticaj međunarodnih faktora kojima nije u interesu nezavisna, nesvrstana i stabilna Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Digitized by Google

S tim u vezi imamo u vidu ponašanje albanskog rukovodstva ranije, pogotovu u vreme i posle kontrarevolucionarnih neprijateljskih akcija na Kosovu. Činjenica je da je albansko rukovodstvo, naročito od 1948. godine, neprekidno opsednuto antijugoslovenskom orijentacijom, subverzivnom propagandom i raspirivanjem albanskog nacionalizma i iredentizma. Očigledno je da je izjava albanskog rukovodstva da želi bilateralnu saradnju sa Jugoslavijom, a pre svega, i gotovo isključivo, kulturnu saradnju sa Kosovom, uz istovremenu »zakletvu« da će voditi nepomirljivu ideološku borbu protiv nas, našeg samoupravnog sistema, politike nesvrstavanja i ukupne politike SKJ — bila u sklopu njegove strategije i teritorijalnih pretenzija prema Jugoslaviji.

Mi smo čak prešli preko izričitih izjava albanskih rukovodilaca u vreme proslave stogodišnjice Prizrenske lige, u kojima su izražene nedvosmislene teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji, sa ciljem da se ne ulazi u polemiku i ne utiče na pogoršanje ukupnih susedskih odnosa i saradnje na poznatim principima naše politike nezavisnosti i nesvrstavanja u međunarodnoj saradnji. Na tim principima gradimo našu politiku sa svim zemljama u svetu — samo na tim principima možemo razvijati naše odnose sa svim susedima, pa i sa narodom Albanije.

Našu orijentaciju i dosadašnju aktivnost u saradnji sa Narodnom Socijalističkom Republikom Albanijom cenili smo kao obostrano korisnu. Uprkos svega, dozvolili smo da se ova saradnja, naročito u oblasti kulture i obrazovanja, razvija, na njihovo insistiranje, gotovo isključivo preko Kosova. Znali smo o čemu se radi, ali smo ipak računali na sopstvenu budnost prema subverzivnoj propagandi i na to da će naš socijalistički samoupravni demokratski sistem, društveno-ekonomski razvoj i životni standard radnih ljudi na Kosovu sami po sebi biti takođe odbrana od moguće indoktrinacije nacionalističko-iredentističke ideologije i njihove propagande. Očigledno smo potcenili takvu opasnost.

U našim dosadašnjim aktivnostima i angažovanju da doprinosimo pozitivnoj saradnji sa Narodnom Socijalističkom Republikom Albanijom bili smo, u stvari, više angažovani na afirmisanju svakog koraka koji je značio doprinos saradnji. Nismo vodili dovoljno računa o potrebnoj budnosti svih subjekata i o njihovoj idejno-političkoj zrelosti i spremnosti da se uhvate u koštac sa raznim perfidnim formama nacionalističko-iredentističke i subverzivne neprijateljske delatnosti prema jedinstvu naših naroda i narodnosti, integritetu naše zemlje i njenog ustavnog poretka.

Pored izričitih stavova Pokrajinskog komiteta i organa Pokrajine, bilo je u kontaktima sa partnerima iz Albanije pojava stihijnosti, nedovoljne organizovanosti i kontakata pojedinaca mimo utvrđenih protokola i nadležnih organa. Sve je to, takođe, stvaralo pogodno tle za propagandnu i subverzivnu delatnost protiv naše zemlje. S druge strane, bila je nedopuštena tolerantnost prema provokativnom i drskom ponašanju od strane pojedinaca i gostujućih umetničkih grupa iz Albanije na Kosovu. Bilo je drastičnih

Digitized by Google

primera uslovljavanja davanja svojih priredbi, izložbi ili vožnje u našim autobusima uz prethodno uklanjanje slika druga Tita.

Nacionalizam i iredentizam, subverzivna propaganda i delatnost iz Albanije i kontrarevolucionarne i neprijateljske akcije na Kosovu imale su za cilj da oslabe i razbiju jedinstvo naroda i narodnosti na Kosovu, u SR Srbiji i Jugoslaviji, posebno izazivanje šovinizma prema srpskom narodu. Zbog toga je neophodno neposrednim angažovanjem Saveza komunista i svih drugih organizovanih subjektivnih snaga u korenu sasecati neprijateljsku aktivnost, razotkrivajući njihove nosioce, prema kojima treba preduzeti sve političke i zakonske mere.

Istovremeno, strpljivim i upornim radom Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga treba ići na diferencijaciju, otklanjajući iz svojih redova svakog ko stoji na suprotnim pozicijama od politike SKJ, našeg socijalističkog samoupravnog sistema, politike bratstva i jedinstva Albanaca, Srba, Crnogoraca, Turaka, Muslimana i drugih na Kosovu i svih drugih naroda i narodnosti u SR Srbiji i našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici Jugoslaviji.

Digitized by Google

Tihomir Vlaškalić

Uzroci i posledice događaja u SAP Kosovo

Zadatak naše današnje sednice je da analizira uzroke i posledice kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu. Pred zadatkom smo, prema tome, koji zahteva punu otvorenost i strogu kritičnost i samokritičnost. Materijali koji su vam dostavljeni treba da omoguće takvu raspravu. U tom smislu biće usmereno i ovo izlaganje.

Naravno, kritička analiza uzroka i posledica ovih događaja i nastale situacije nije sama sebi cilj. Ona nam je neophodna kao osnova na kojoj ćemo precizno i konkretno moći da odredimo pravce akcije Saveza komunista Srbije u celini i posebno Saveza komunista Kosova, da od svih komunista zahtevamo da idu u borbu, energično i neposredno, za ostvarivanje tih zadataka, i da na tome tražimo idejno-političku diferencijaciju i u Savezu komunista i u društvu.

Jučerašnja sednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova, današnja sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i sutrašnja sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije moraju dati konkretnu platformu akcije za stabilizaciju političke situacije na Kosovu, usmeriti je na prevladavanje uzroka koji su, gomilajući se duže vremena, doveli do sadašnjih

Digitized by Google

posledica. Bez toga, niti će akcija biti delotvorna niti će politička stabilizacija biti trajna. Nalazimo se usred klasne borbe za očuvanje i dalji razvoj tekovina naše socijalističke revolucije u jednom delu naše zemlje. Najmanji znak oklevanja i kolebljivosti ili pokušaj razvodnjavanja ocena i zadataka imali bi teških posledica po vodeću ulogu Saveza komunista u našem društvu i samoupravni socijalistički pravac njegovog razvoja. Naša radnička klasa i svi građani traže danas od Saveza komunista odlučnost i energičnost, traže zaoštravanje odgovornosti, traže da idemo u otvorenu idejno-političku borbu sa svim protivnicima ovog društva.

U takvoj akciji uvek ćemo imati punu podršku radnih ljudi svih naroda i narodnosti naše zemlje, uvek ćemo jačati jedinstvo Saveza komunista i stabilnost sistema socijalističkog samoupravljanja.

I

Na sednicama Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Predsedništva Socijalističke Republike Srbije i Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i Predsedništva Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo i Saveza komunista Kosova i u javnim saopštenjima sa tih sednica data je ocena događaja na Kosovu koja se potvrdila kao potpuno ispravna.

Ocenjeno je da je reč o neprijateljskoj i kontrarevolucionarnoj akciji na delu, koja je svojim karakterom, teritorijalnom rasprostranjenošću i stalnim pokušajima omasovljavanja sadržavala elemente pokušaja organizovanja otvorene pobune. Ta akcija je vođena od organizovanih kontrarevolucionarnih elemenata sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma. Njen cilj je bio rušenje ustavnog poretka u SFRJ, SR Srbiji i SAP Kosovo, ugrožavanje integriteta naše zemlje i grubo narušavanje bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. U isto vreme njen cilj je bio i rušenje sistema socijalističkog samoupravljanja i vlasti radnih ljudi, pretnja slobodi i nezavisnosti naše zemlje i njenoj politici nesvrstanosti kao temelju naše međunarodne pozicije i spoljne politike.

Ovom akcijom neprijateljski elementi i oni koji stoje iza njih nastojali su da SFRJ zadaju težak udarac, poremete njenu stabilnost i oslabe njen položaj i ugled u svetu.

Očigledno je da je ova aktivnost kontrarevolucionarnih snaga bila dugo pripremana i da se u toku događaja pokazala rafinirana taktička osmišljenost i organizovanost čitave akcije.

Sam tok događaja to najbolje pokazuje. Počelo se sa tobožnjim socijalnim parolama o obezbeđivanju boljih uslova života u studentskim domovima, sa očitim ciljem da se uvlačenjem studentske i srednjoškolske omladine postigne što veća masovnost. Već tada su, međutim, postojale dovoljne indicije o neprijateljskom karakteru tih prvih demonstracija.

Digitized by Google

U drugoj fazi, oslanjajući se na pridobijene delove studentske i srednjoškolske omladine, akcija poprima otvoreni kontrarevolucionarni karakter, sa parolama nacionalističkog, iredentističkog i antijugoslovenskog sadržaja i pokušajem infiltracije među radnike i u pojedine radne kolektive. Taj pokušaj je uspeo samo kod manjeg dela radnika i u svega nekoliko radnih organizacija. Više je primera da su, čak i u uslovima nedovoljne organizovanosti, sami radnici Albanci, Srbi, Crnogorci i drugi spontano održavali red u svojim fabrikama, da bi u izvanrednim uslovima ostvarivali proizvodnju i preko plana, radeći u tri smene zaredom.

Kontrarevolucionarna akcija usmeravana je na pokušaje zauzimanja nekih naših ustanova, pre svega onih iz oblasti bezbednosti, milicije i komiteta Saveza komunista. Brutalnost je bila stalno obeležje ovog delovanja, a prolivanje krvi očigledna provokativna namera da bi se zaoštrila napetost i izazvala psihoza podesna za manipulacije. U tom pogledu u nekoliko slučajeva koristilo se vatreno oružje protiv organa javnog reda i mira.

Sve to pokazuje da nije reč o demonstracijama, ma koliko i one same za sebe mogu biti neprijateljske, već o smišljenom i organizovanom podsticanju pobune, u kojem su demonstracije samo jedan od oblika delovanja sa stalnom težnjom da se ide dalje, ka krajnjem kontrarevolucionarnom cilju. Tako usmerena akcija, sa svojom razvojnom linijom, očigledno je sadržavala nameru organizatora da se izazove mešanje sa strane u raznim oblicima. To se nedvosmisleno potvrdilo i u člancima zvaničnog organa Albanske partije rada »Zeri i populit«, kao i u organizovanju demonstracija pred našim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu u kojima su učestvovale grupe albanske neprijateljske emigracije.

Na takav razvoj situacije, kao što je poznato, Predsedništvo CK SKJ i Predsedništvo SFRJ, polazeći od svoje političke i bezbednosne procene, preduzeli su niz energičnih mera u okviru statutarnih i ustavnih ovlašćenja. Doneta je odluka o proglašenju krizne situacije na teritoriji SAP Kosovo i vanrednog stanja u nekim opštinama sa primenom odgovarajućih mera. Predsedništva SRS i CK SKS i predsedništva SAP Kosovo i PK SK Kosova preduzeli su, takođe, odgovarajuće mere iz domena svojih odgovornosti. Snage javnog reda i mira na Kosovu, pojačane jedinicama iz svih republika i SAP Vojvodine, delovale su energično, a jedinice JNA efikasno su obezbeđivale vitalne objekte.

Na narastanje kontrarevolucionarne akcije odgovorilo se revolucionarnom odlučnošću i odgovornošću, za šta smo dobili punu podršku radnih ljudi i građana naše zemlje i svih naših prijatelja u svetu.

Mi smo se, prvi put posle narodnooslobodilačkog rata i revolucije, suočili sa kontrarevolucionarnim terorom takvih razmera na koji smo odgovorili onako kako su zahtevali interesi zemlje. Karakter delovanja snaga ustavnog poretka bio je određen karakterom i stepenom upotrebe sile neprijateljskih elemenata.

Digitized by Google

Suština stvari je u tome da su pripadnici snaga javnog reda i ustavnog poretka branili tekovine naše socijalističke revolucije od kontrarevolucije koja je usmerena protiv svih naroda i narodnosti na Kosovu i da će to raditi dok bude trebalo. Danas na Kosovu, kao što bismo sutra, u istoj situaciji, sa jednakom odlučnošću branili ovo društvo u bilo kojem drugom kraju Jugoslavije.

Energične mere koje su preduzete, uz široku političku akciju subjektivnih snaga Kosova, dovele su do suzbijanja kontrarevolucionarne aktivnosti u njenom drastičnom obliku. Neprijatelj, međutim, nije definitivno razbijen i ne prestaje sa svojim provokatorskim delovanjem i iredentističkom propagandom. Zato nema mesta nikakvom opuštanju. Trajnu političku stabilizaciju može obezbediti samo još odlučnija i konkretnija politička akcija, pre svega, Saveza komunista Kosova.

Moramo biti svesni ozbiljnosti stvari i kad je reč o posledicama ovih kontrarevolucionarnih događaja, i kad je reč o narušenom bratstvu i jedinstvu i pojavama nepoverenja u međunacionalnim odnosima na Kosovu, i ne samo na Kosovu, i kad je reč o političkom uznemirenju radnih ljudi i građana cele zemlje. Drug Tito nam je stalno govorio da bratstvo i jedinstvo čuvamo kao zenicu svoga oka. Zato su sve ljude naše zemlje ovi događaji povredili i duboko uznemirili, i zato oni danas, odlučnije nego ikada, traže akciju koja će zajedništvo ravnopravnih naroda i narodnosti naše zemlje učvrstiti u svakodnevnoj praksi, razvijati ga na samoupravnim osnovama, na međusobnom udruživanju i povezivanju. Takođe moramo biti svesni i činjenice da su ovi događaji dobar povod onima u svetu kojima je stalo do toga da poljuljaju ugled koji naša zemlja ima. Oni mogu biti povod i za jačanje novih pritisaka na našu zemlju. Stalno pogoršavanje međunarodne situacije i oživljavanje reakcionarnih snaga kojima je cilj destabilizacija Jugoslavije moraju biti faktor jačanja naše odlučnosti i efikasnog delovanja kako bi se temeljito stabilizovala politička situacija na Kosovu.

II

Politička akcija Saveza komunista na Kosovu je u toku. Ona je i široka i intenzivna. Veliki je broj članova Saveza komunista koji se danonoćno bore i rade, što daje određene rezultate. Istovremeno, u toj akciji ima i nesnalaženja, kolebanja i pasivnosti. Situacija je takva da se svaki član Saveza komunista mora jasno opredeliti, jer kad je reč o kontrarevolucionarnim događajima ne sme biti ni traga nejasnoći. U tom pravcu i rukovodstva moraju delovati odlučnije, moraju jakom rečju, jasnom kritikom i samokritikom i organizovanom akcijom povesti sve komuniste u otvorenu borbu.

Komunisti Kosova u ovoj borbi imaju i imaće puno poverenje i podršku celog Saveza komunista i svih radnih ljudi i građana SR Srbije i cele zemlje. Poverenje i podrška jačaće sa ostvariva-

Digitized by Google

njem onakvog stepena kritičnosti i samokritičnosti koji je u Savezu komunista Kosova počeo da se manifestuje poslednjih dana, posebno na jučerašnjoj sednici Pokrajinskog komiteta.

Akcija Saveza komunista, nakon rezultata u suzbijanju političkog delovanja neprijateljskih elemenata i raskrinkavanja njegovog pravog karaktera i cilja, mora ići dalje onim pravcima koji će značiti preuzimanje inicijative i ofanzivno nastupanje. Ona će, dakle, predstavljati idejno osposobljavanje samog Saveza komunista za delovanje koje će trajno onemogućiti neprijateljske pokušaje.

Takvo razvijanje akcije Saveza komunista zahteva da se otvoreno postave mnoga pitanja i počnu tražiti odgovori da se kroz raspravu što brže gradi idejna i politička platforma borbenog delovanja. Preduslov za to jeste konkretnost i odlučnost u diferencijaciji među komunistima. Nama ne treba nikakvo lažno jedinstvo zasnovano na oportunizmu, frazerstvu i dvoličnom ponašanju. Treba nam pravo jedinstvo, zasnovano na čvrstom opredeljenju za konkretne stavove i na spremnosti za delovanje, na hrabrosti i odlučnosti da se ništa ne prećuti. Treba nam, dakle, ne samo široka akcija po broju sastanaka, već i, ako mogu tako da kažem, akcija duboka po sadržini, akcija koja će u svesti svakog komuniste jačati uverenost i odlučnost i jasno pokazati kome nije mesto u članstvu Saveza komunista.

Zajednički imenitelj svih pitanja koja se postavljaju u vezi sa kontrarevolucionarnim događajima na Kosovu jeste — kako je to bilo moguće? Odgovor na to pitanje mora sadržavati politički realizam i analitičku usmerenost u dva smisla.

Na jednoj strani, neprijatelji jugoslovenske zajednice i socijalističkog samoupravljanja, napolju i u zemlji, postoje i tražiće svaku mogućnost za svoje kontrarevolucionarno delovanje. Polazeći od toga, ne možemo pojavu neprijateljskog delovanja u nekoj sredini *a priori* smatrati nekom vrstom političke optužbe. Takav pristup može da vodi malograđanskoj sklonosti ka zataškavanju ili minimiziranju pojave neprijateljskog ispoljavanja i delovanja. Naprotiv, politička snaga i svest Saveza komunista, kao i celina subjektivnog faktora socijalističkog samoupravljanja, moraju se izražavati u preciznosti idejno-političke kvalifikacije i pravovremenom pokretanju akcije protiv i najmanjeg znaka oživljavanja neprijatelja.

S druge strane, odgovor na prethodno pitanje ne može se iscrpsti samo u stavu o operativnoj nebudnosti i pogrešnim procenama tekućih događaja, kao ni na propagandi i uticaju iz Narodne Republike Albanije. Sve je to, naravno, istina i deo odgovora, ali nije celina, niti suština stvari. Dakle, u traganju za odgovorima mora se ići i dalje i dublje.

Jedan od odgovora koji smo dužni radnim ljudima i građanima naše zemlje jeste odgovor na pitanje o korenima i uzrocima iznenađujuće prisutne albanske nacionalističke svesti u širim de-

Digitized by Google

lovima omladine, koja je mogla poslužiti kao osnova za uticaj i za delovanje kontrarevolucionarnih elemenata.

S tim u vezi čini mi se da je neophodno dati kraći osvrt na dosadašnji ekonomski razvoj Kosova.

Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo ušla je u period socijalističke izgradnje kao izrazito nerazvijeno područje. Od ukupnog broja stanovnika 1948. godine 62,2 odsto bilo je nepismeno. Od zaostale i pretežno naturalne proizvodnje u poljoprivredi živelo je preko 80 odsto stanovništva.

Materijalni i društveni razvoj i svestrani preobražaj SAP Kosovo u novijoj istoriji predstavlja jedinstven primer ubrzanog društveno-ekonomskog razvoja. Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je u 1979. godini na 42,2 odsto, u uslovima povećanja ukupnog broja stanovnika za 2, 2 puta (sa 733.034 — 1948. na 1,583.000 1981. godine). Osnovni fondovi društvene privrede porasli su od 1952. godine za 12,3 puta, a u industriji 16 puta.

Učešće industrije u društvenom proizvodu povećano je sa 16,1 odsto u 1947. na 38,7 odsto u 1979. godini; učešće poljoprivrede smanjeno je sa 58,9 odsto na 20,9 odsto. Industrijska proizvodnja je od 1949. do 1980. godine povećana 11 puta.

Poljoprivredna proizvodnja je od 1959. godine povećana 2,9 puta. Društveni sektor poljoprivrede u periodu od 1957. do 1979. godine ostvarivao je prosečan godišnji porast proizvodnje po stopi od 9,8 odsto (ukupno 3,4 odsto).

Kao rezultat brzog razvoja industrije i ukupne privrede ostvaren je visok porast društvenog proizvoda. Društveni proizvod ukupne privrede je od 1947. do 1979. godine povećan 6,1 puta, po stanovniku 2,8 puta. U svim petogodištima od 1961. godine društveni proizvod privrede Kosova rastao je brže od proseka zemlje.

Po obrazovanosti zaposlenog osoblja Kosovo je sa poslednjeg došlo na treće mesto u zemlji.

Impresivan materijalni razvoj doprineo je i brzom porastu životnog i društvenog standarda stanovništva SAP Kosovo. Od 1951. godine stambeni fond povećan je pet puta i danas iznosi 237.000 stanova. Prihodi i raspoloživa sredstva četvoročlane porodice za proteklih 10 godina porasli su 3,4 puta.

Posebno impresivan razvoj ostvaren je u obrazovanju, zdravstvu, kulturi i drugim društvenim delatnostima. Te su se delatnosti u čitavom posleratnom periodu razvijale brže od privrednih delatnosti.

Obuhvat dece osnovnim obrazovanjem na Kosovu je danas isti kao i u čitavoj zemlji i iznosi 96 odsto. Ukupan broj đaka i studenata iznosi oko 470.000, što znači da je svaki treći stanovnik na školovanju. Sa oko 50.000 studenata, odnosno 300 na 10.000 stanovnika, Kosovo je na prvom mestu u zemlji i među prvima u svetu. Brzi porast društvenog standarda potvrđuje i podatak da je broj stanovnika na jednog lekara smanjen sa 8.527 u 1952. na 1.645 u 1979. godini.

Digitized by Google

Prema tome, u dosadašnjem toku socijalističke izgradnje i društvenog razvoja SAP Kosovo prevaziđena je faza izrazite nerazvijenosti i stvorene su materijalne i društvene pretpostavke za brži i dalji razvoj.

Društvenim planom Jugoslavije i planskim dokumentima Pokrajine za period 1981—1985. godine predviđa se da društveni proizvod Kosova prosečno godišnje raste po stopi od 7,5 do 8,5 odsto, što je za 60—90 odsto iznad proseka zemlje.

Politika bržeg zapošljavanja predstavljaće jednu od bitnih razvojnih komponenti Kosova u narednim godinama. U periodu 1981—1985. godine predviđa se stopa rasta zaposlenosti u društvenom sektoru od oko 6 odsto.

Planom je utvrđeno da će industrijska proizvodnja rasti po stopi od 8,5 do 10,5 odsto. Težište u razvoju industrije biće na prerađivačkim granama s većim stepenom finalizacije proizvodnje. Poljoprivredna proizvodnja će rasti po prosečnoj stopi od 4,7 odsto do 1985. godine.

Dosadašnji rezultati u razvoju SAP Kosovo ostvareni su, dakle, naporima radnih ljudi Kosova, kao i čitave naše društvene zajednice.

Odmah posle rata preduzete su brojne mere za savladavanje zaostalosti Kosova, dislocirani su brojni industrijski kapaciteti, putem planske raspodele slati su stručni kadrovi, dodeljivana posebna sredstva itd.

Kao nedovoljno razvijeno područje SAP Kosovo je u Društvenom planu Jugoslavije za period 1957—1961. godine dobilo poseban tretman. U tom planu brži razvoj nedovoljno razvijenih područja podstican je takozvanim garantovanim investicijama. Ukupna vrednost garantovanih investicija za izgradnju dogovorenih objekata u SAP Kosovo, koja su imala karakter bespovratnog finansiranja, iznosila je 864 miliona dinara.

U periodu od 1961. godine brži razvoj SAP Kosovo podstican je sredstvima preko posebnog Fonda Federacije. Učešće Kosova u ukupnim sredstvima Fonda stalno se povećavalo — sa 20,8 odsto u periodu 1961—1965. na 37,1 odsto u periodu 1976—1980. godine. Sredstva Fonda imala su izuzetno značajnu ulogu u privrednom razvoju Kosova i činila su 69,3 odsto ukupno ostvarenih investicija u osnovna sredstva privrede Kosova u periodu 1971—1975. godine.

Sredstva Fonda su do 1970. godine davana bespovratno, a u kasnijim godinama kao krediti pod uslovima koji su bili za 25 odsto povoljniji od onih za nedovoljno razvijene rupublike (rokovi otplate 14, odnosno 17 godina, kamatna stopa 4,16 odsto, odnosno 4,5 odsto, počeк 3 godine). U periodu 1976—1980. godine Kosovu je iz sredstava Fonda odobreno 28.467 miliona dinara.

Za objekte koji se kreditiraju sredstvima Fonda Federacije Kosovu su obezbeđivana posebna devizna sredstva za gotovinska plaćanja pri uvozu opreme (u periodu 1976—1980. godine 929 miliona deviznih dinara), posebna sredstva za podsticanje bržeg raz-

Digitized by Google

voja Pokrajine obezbeđivana su i u budžetu Federacije (u periodu 1976—1980. — 361 milion dinara).

Republike i SAP Vojvodina preuzele su obavezu vraćanja anuiteta po kreditima iz Fonda Federacije (1979. godine 950 miliona dinara, a 1980. godine 1.300 miliona dinara). Pokrajina je imala prioritet i u korišćenju kredita Svetske banke. Učešće Kosova u ukupno odobrenim kreditima Svetske banke Jugoslaviji stalno je povećavano, pa je u periodu 1971—1975. godine dostiglo 30,3 odsto.

Privredi SAP Kosovo odobreni su i posebni krediti za trajna obrtna sredstva (u periodu 1976—1980. godine 3.300 miliona dinara); odobravane su carinske olakšice za uvoz opreme OUR-a iz prioritetnih delatnosti predviđenih Društvenim planom SAP Kosovo.

U budžetu Federacije obezbeđivana su i posebna sredstva za finansiranje društvenih službi i delatnosti na Kosovu, na osnovu obaveznih izdvajanja iz društvenog proizvoda ukupne privrede zemlje.

Ukupna sredstva u okviru Federacije uložena u brži razvoj SAP Kosovo u periodu 1951—1980. godine u tekućim cenama iznose 72.382,6 miliona dinara, u čemu za privredni razvoj 48.357,6 i za razvoj društvenih službi i delatnosti 24.025 miliona dinara (samo u periodu 1976—1980. ukupno je uloženo 50.707 miliona dinara (podaci Republičkog zavoda za planiranje).

Dogovorom o osnovama Društvenog plana Jugoslavije za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo i Društvenim planom Jugoslavije za period 1981—1985. utvrđen je poseban, znatno povoljniji tretman SAP Kosovo u korišćenju sredstava podsticajne politike. U 1981. godini biće zaključen i poseban dogovor o politici bržeg razvoja Pokrajine u periodu do 1985. godine. Pored toga, sve republike i SAP Vojvodina zaključile su 1980. godine poseban dogovor da svako izgradi po jedan privredni objekat na teritoriji Kosova (sa uže teritorije SR Srbije »Goša« gradi fabriku metalnih konstrukcija).

Kreditna sredstva Fonda Federacije odobravaće se Kosovu pod uslovima za 25 odsto povoljnijim nego nedovoljno razvijenim republikama. Učešće Kosova u sredstvima Fonda Federacije iznosiće 42,5 odsto. Preuzimanjem posebnih obaveza od strane republika i SAP Vojvodine ovo učešće u sredstvima Fonda iznosiće 45 odsto.

Pored toga, obezbediće se i dopunska sredstva za SAP Kosovo u budžetu Federacije.

Pored neposrednog učešća u obezbeđivanju kreditnih sredstava za brži razvoj privrede i bespovratnih sredstava za finansiranje razvoja društvenih delatnosti i službi preko Federacije, SR Srbija je od 1952. godine obezbeđivala Kosovu značajna sredstva za bespovratno finansiranje izgradnje privrednih i infrastrukturnih objekata, pružanje tehničke pomoći, školovanje kadrova, geološka istraživanja i drugo (do 1977. godine ova sredstva su obezbeđivana zajedno sa SAP Vojvodinom).

Digitized by Google

Veći broj organizacija udruženog rada sa užeg područja SR Srbije svojim neposrednim angažovanjem direktno je doprinosio ubrzanom razvoju privrede Kosova.

Mislim da posle ovih ilustracija postoje osnove za zaključak da se u dinamici materijalnog razvoja i stepenu pomoći šire društvene zajednice ne mogu tražiti objektivni koreni nacionalističke svesti albanskog iredentizma. Naravno, ovim ne želim da umanjim ekonomske probleme i protivrečnosti na Kosovu niti njihove socijalne posledice, pa ni mogućnost da one budu nacionalistički interpretirane i manipulisane. Želim samo da istaknem da osnovni uzroci ne mogu biti traženi ni samo ni pre svega u tom pravcu. Takođe želim da kažem da tako očigledna laž kao što je neprijateljska parola o »eksploataciji Kosova« ne bi prevarila nikoga da smo ranije na samom Kosovu više i potpunije govorili o ovim rezultatima razvoja i pomoći cele naše zemlje takvom razvoju — dakle, da smo govorili celu istinu.

Iz ovoga sledi i drugi zaključak — potencijalne mogućnosti širenja nacionalizma ne zavise, pre svega, od nivoa ekonomske razvijenosti, već ih, prema marksističkom shvatanju, prevashodno treba tražiti u stanju društvenih odnosa, u razvojnim tendencijama, u odnosu društvenih snaga i u delotvornosti socijalističkog subjektivnog faktora. Tu treba tražiti korene nacionalističke svesti u svakoj, pa i u ovoj prilici.

Razvoj prakse samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa na Kosovu svakako je imao objektivno otežavajuće okolnosti u ekonomskoj nerazvijenosti i zaostalosti. Objektivni ograničavajući karakter stepena ekonomske razvijenosti na razvoj samoupravnih odnosa potenciran je već prevaziđenim sistemom podsticanja ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, ali i sužavanjem aktivnosti subjektivnog rukovodećeg faktora na etatističku liniju privrednog razvoja i celine društvene reprodukcije.

Parabudžetski karakter tih sredstava (a ona čine dve trećine sredstava za planiranu reprodukciju na Kosovu), uz nedovoljno korišćenje mogućnosti da neposrednim udruživanjem bar deo tih sredstava dobije drugi društveni sadržaj, nesumnjivo je jačao ulogu društveno-političkih zajednica, posebno u proširenoj reprodukciji, preko mere koja bi odgovarala ovom nivou razvijenosti samoupravljanja u nas. Naravno, opšti porast uloge društveno-političkih zajednica u našoj privredi pogodovao je ovom procesu i nije vršio spoljni uticaj u pravcu jačanja samoupravnih odnosa.

Dakle, nastala je situacija u kojoj je, pojednostavljeno govoreći, društveno-ekonomski razvoj Kosova prevashodno bio stvar takozvanog političkog faktora i kad je reč o samom razvoju privrede Kosova i kad je reč o obezbeđivanju sredstava za taj razvoj u Federaciji. To su uslovi u kojima jačaju etatistički odnosi i birokratska svest nasuprot jačanju prakse samoupravnih odnosa. Pri tome, naravno, nije reč o birokratskim opredeljenjima ljudi, već o objektivnim uslovima koji proizvode birokratizam.

Digitized by Google

Može se reći da se, kao normalna posledica birokratizma i presudnog uticaja društveno-političke zajednice u privredi, stvarao mentalitet samodovoljnosti u ekonomskom razvoju i samoj koncepciji razvoja.

To narastanje mentaliteta samodovoljnosti i njegove praktične manifestacije, koje nisu fenomen samo na Kosovu, imaju najteže posledice za nerazvijenu i malu privredu, jer je iskopčavaju iz celine sistema koji je u tehnološkom, naučnom i samoupravnom pogledu razvijeniji. Čvršća veza sa celinom naše privrede nosila bi pozitivne dodatne impulse privrednom razvoju Kosova. Ali ne samo to. Takva povezanost unosi klasnu idejno-političku svest u radne ljude o njihovoj ulozi u društvu i njihovoj povezanosti sa radničkom klasom drugih sredina.

Odsustvo ili nedovoljnost takve samoupravne povezanosti skreće birokratsku svest ka tome da u duhu »državnosti«, to jest u jačanju državnih funkcija i atributa, nađe svoj definitivni legalitet. To je, istovremeno, pravi društveni koren raznih oblika »zatvaranja« prema drugim sredinama.

Takva tendencija »državnosti« dovodi do potcenjivanja klasnog aspekta nacionalnog pitanja. U tim uslovima zamagljuje se granica između progresivne nacionalne emancipacije i afirmacije albanske narodnosti, s jedne, i širenja svesti albanskog nacionalizma, s druge strane. Ta je granica uvek klasne prirode i tiče se društvenih odnosa. Kao što je emancipacija nacije i ravnopravnost naroda i narodnosti utemeljena u razvoju samoupravljanja tako se nacionalizam i njegova agresivna isključivost zasnivaju na etatističko-birokratskim odnosima.

Stoga razvoj samoupravljanja, posebno u višenacionalnim sredinama kao što je Kosovo, ima ogroman značaj i u pogledu utemeljenja nacionalne ravnopravnosti u samo biće društva, u društvene odnose, životnu i radnu svakodnevicu.

Drugi deo uzroka širenju nacionalističke svesti treba tražiti u specifičnim razvojnim problemima Kosova poslednjih godina.

Dugogodišnja orijentacija na takozvanu tešku strukturu investicija, odnosno dominacija ulaganja u energiju i sirovine i zapostavljanje razvoja prerađivačke industrije, i pored velikih ukupnih ulaganja, nije omogućavala očekivani i potrebni industrijski razvoj. U istom pravcu delovala je i trajno niska produktivnost rada i nedovoljna efikasnost investiranja. U toj sredini opšte ekonomske teškoće u kojima se našla cela naša privreda posebno teško su se odrazile na privredu Kosova, dovodeći u poslednje vreme do stagnacije industrijske proizvodnje.

Istovremeno, u dugom periodu zapostavljan je razvoj poljoprivrede, posebno na individualnim gazdinstvima. U uslovima visokog priraštaja stanovništva, posebno radno sposobnog, koji nije mogla zadržati zaostala poljoprivreda niti ga je mogla apsorbovati industrija, i zbog strukture i zbog usporavanja razvoja, nezaposlenost, koja je i inače bila trajan problem, javila se u veoma zaoštrenoj formi.

Digitized by Google

Narastajući pritisak nezaposlenosti radno sposobnog stanovništva našao je svoj »ventil« u eksplozivnom širenju obrazovanja poslednjih desetak godina. Od ukupnog radno sposobnog stanovništva na Kosovu je svega 20 odsto zaposleno, a 16 odsto je u srednjim školama i na studijama. Ovakav odnos sam po sebi je ogromno žarište socijalnih problema i napetosti. Oni se zaoštravaju kada se generacije diplomiranih stručnjaka suoče sa malim mogućnostima zapošljavanja i slabim perspektivama u tom pogledu. Reč je ne samo o slaboj pokretljivosti mladih stručnjaka sa Kosova zbog problema jezika, već i o situaciji da su mogućnosti zapošljavanja male, ne samo zbog nedovoljne razvijenosti privrede već i zbog hipertrofiranosti razvoja obrazovnog sistema i ogromne disproporcije u razvoju privrede i obrazovanja, posebno kada se ima na umu velika dominacija studija humanističkih nauka koje studira 70 odsto svih studenata. Treba, doduše, reći da se ovaj problem javlja u čitavoj Republici, pa i u celoj zemlji.

Istovremeno, na Univerzitetu u Prištini nesrazmerno malo se ulagalo u studentski standard. U situaciji kada je 82 odsto studenata iz seljačkih i radničkih porodica, čije imovno stanje ne može biti dovoljno za studije njihove dece, svega 8,5 odsto studenata može naći mesta u studentskim domovima, 14 odsto može se hraniti u studentskim restoranima, a svega 16,5 odsto prima kredite prosečne visine od 700 dinara.

Za ove probleme i protivrečnosti razvoja Kosova ne može se optužiti samo opšta nerazvijenost. Reč je ne samo o problemima nerazvijenosti već i o problemima koje stvara buran i u nekim elementima stihijan društveno-ekonomski razvoj. Zato se i koncepcija društveno-ekonomskog razvoja na Kosovu mora temeljito kritički analizirati i verifikovati kako bi se mogle prebroditi teškoće i disproporcije koje danas postoje.

U takvim okolnostima, koje su sa stanovišta razvoja društvenih odnosa i materijalnog razvoja ovde samo naznačene, objektivno je stvoren društveni ambijent sa mnogo protivrečnosti, socijalnih napetosti, sklonosti ka pritiscima za rešavanje problemâ sa mnogo novih pitanja i društvenih tema.

Postalo je izuzetno važno ko će davati odgovore i kako će se rešavati pojedini problemi, u kojem će se pravcu društveni razvoj dalje kretati.

III

Protekli događaji na Kosovu pokazali su mnoge slabosti u radu Saveza komunista, kako u ovoj Pokrajini tako i u ukupnom našem društveno-političkom sistemu.

Već sada je jasno da je Savez komunista Kosova u sprovođenju politike Saveza komunista Jugoslavije činio ozbiljne greške, potcenio opasnost od albanskog nacionalizma i iredentizma i nije se odlučno i efikasno borio protiv njega, što je stvorilo uslove da on prodre i u Savez komunista i u druge strukture našeg sistema.

Digitized by Google

U ovom pogledu predstoji nam svima, komunistima Kosova pre svega, ozbiljna kritička analiza. Želim u vezi sa tim da ukažem na neke već sada sasvim vidljive greške i slabosti.

U Savezu komunista Kosova, posebno kod nekih rukovodećih kadrova, gubilo se iz vida da delovanje u složenim društveno-ekonomskim i političkim uslovima zahteva potpunu preciznost u interpretaciji svih problema i da jednostran pristup problemima može objektivno pothranjivati nacionalistička raspoloženja.

To se odnosi, pre svega, na onu interpretaciju teze o smanjivanju razlika u stepenu ekonomske razvijenosti između Kosova i proseka zemlje koja se reducira na stav da se politika Saveza komunista Jugoslavije u pogledu smanjivanja tih razlika ne ostvaruje i da su osnovni uzrok tome nedovoljna sredstva koja se Kosovu, preko Fonda i na druge načine, daju od najšire društvene zajednice. Političke posledice ove interpretacije veoma su ozbiljne, jer se stvara javno mnenje koje je jednostrano i nepotpuno upoznato sa nerazvijenošću Kosova, dok se, s druge strane, nameće utisak da je glavni razlog nerazvijenosti Kosova u drugima, u nedoslednostima ili otporima politici Saveza komunista Jugoslavije u zemlji. Ovakve interpretacije problema razvoja Kosova kod neobaveštenih, naročito kod omladine, deluju u istom pravcu kao i parola o »eksploataciji Kosova«, u pravcu stvaranja političkog neraspoloženja.

Izvukao bih dva zaključka. Prvi je da se o rezultatima i problemima u razvoju Kosova mora govoriti na kompleksniji način. Mora se govoriti u apsolutnim veličinama i obuhvatiti celina društvenog razvoja: i privrede, i kulture, i obrazovanja, i zdravstva, i infrastrukture i stambene izgradnje itd. I to stoga što samo to čini celinu društvenog razvoja, a i što se i za privredni razvoj i za razvoj društvenih delatnosti daju Pokrajini Kosovo dopunska sredstva čitave jugoslovenske zajednice.

Drugo, mislim da se tema o smanjivanju razlika u stepenu ekonomske razvijenosti Kosova prema proseku zemlje ne sme više interpretirati u smislu političke dogme koja glasi: smanjivanje razlika u stepenu ekonomske razvijenosti mora se postići takvim povećanjem sredstava koje će obezbediti takav obim investicija po stanovniku, koje će obezbediti takav rast društvenog proizvoda po stanovniku, koje će, tek na kraju, obezbediti smanjivanje razlika. Takav pristup je, po mom uverenju, čist politički voluntarizam i najveća njegova negativna posledica je to što on na kratke rokove ne može dati rezultate.

Društveni i privredni razvoj je veoma kompleksan proces i zavisi od niza faktora, a najmanje od nekoliko sledećih: od obima sredstava, od kretanja i od priraštaja stanovništva, od efikasnosti ulaganja, od produktivnosti rada i od strukture razvoja. Sve te komponente koje mogu doprinositi smanjivanju razlika moraju se imati u vidu, na njih se mora istovremeno delovati da bismo i sâmo smanjivanje razlika pretvorili u realnu politiku.

Digitized by Google

Drugi momenat koji želim da naglasim tiče se odnosa naše zemlje sa Narodnom Republikom Albanijom, koji su, stihijskom praksom i nekritičkim odnosom prema inicijativama Albanije, svedeni u mnogim domenima na odnos SAP Kosovo i NR Albanije. Takav pristup međudržavnim odnosima objektivno je u centar tih odnosa dovodio usku nacionalnu problematiku i time omogućio, danas očigledno, veliki ideološki uticaj iz Albanije u vidu nacionalističke i iredentističke indoktrinacije. Istovremeno je nedostajao organizovan i temeljit idejni rad unutar Kosova i na raskrinkavanju staljinističkog sistema u Albaniji i javno ispoljavanih teritorijalnih pretenzija prema delovima naše zemlje.

S druge strane, Savez komunista na Kosovu i druge subjektivne snage nisu vodili dovoljno energičnu, odlučnu i otvorenu idejno-političku borbu protiv velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma. Za takvu pasivnost dugogodišnje iskustvo nije davalo povode. Velikoalbanski nacionalizam je od stvaranja nove Jugoslavije, sa manjim ili većim intenzitetom i otvorenošću, stalno delovao i stvarao svoje organizacije. Poslednjih godina, naročito posle 1974. godine, bilo je otkriveno više grupa i pojedinaca koji su se bavili neprijateljskim radom sa pozicija nacionalizma i iredentizma sve učestalije, sve javnije i sve masovnije.

Bili su to dovoljni razlozi za zaoštravanje idejno-političke borbe protiv velikoalbanskog nacionalizma, jer nikakva kaznena politika nije mogla nadomestiti odsustvo takve idejne borbe i akcije Saveza komunista u masama, pre svega albanske narodnosti. Nasuprot tome, bili su prisutni izraziti oportunizam i nebudnost.

Sva iskustva naše socijalističke revolucije i borbe za samoupravljanje jasno pokazuju da nema manje ili više opasnog nacionalizma i da se svako taktiziranje, umesto otvorene borbe sa nacionalizmom, završava tako što on, osetivši se snažnim, izlazi na ulice i pod zastavom kontrarevolucije pokušava da uzdrma institucije društva i da uzme vlast.

Ako je to još jednom skupo i nepotrebno plaćena istorijska pouka, onda moramo direktno i konkretno otvoriti mnoga pitanja. I ona koja se iz današnje perspektive i iskustava povodom idejne borbe i diferencijacije posle sličnih događaja iz 1968. godine postavljaju — da se vidi nije li u eventualnoj labavosti tadašnje diferencijacije bio deo uzroka aktuelnog nasrtaja iredentističkog nacionalizma, posebno na fakultetima i u školama.

Sada je jasno da se nastavni programi, udžbenici, kao i samo pedagoško i drugo delovanje nekih nastavnika i profesora moraju podvrći ozbiljnoj kritičkoj proveri sa jasne marksističke pozicije, sa pozicije borbe za svest socijalističkog samoupravljanja i bratstva i jedinstva kod mladih generacija. Pri tome nije reč samo o udžbenicima i profesorima iz NR Albanije koji su, na neshvatljiv način, imali otvoren prostor za indoktrinaciju mladih ljudi.

Mora se očistiti i onemogućiti sve što proizvodi reakcionarnu svest dogmatskog etatizma i velikoalbanskog nacionalizma. Mora se mlada generacija osloboditi tog pritiska indoktrinacije i vaspi-

Digitized by Google

tavati u duhu socijalističkog samoupravljanja, u duhu ravnopravnosti i bratstva i jedinstva, u duhu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma.

Sa jednakom energičnošću i konkretnošću mora se otvoriti pitanje platforme delovanja pojedinaca u sredstvima informisanja, u kulturnim i naučnim institucijama, u časopisima i listovima iz ovih oblasti.

Borba protiv albanske nacionalističke svesti, posebno kod mladih koji su zavedeni, ne sme biti sektaška i birokratska; ona mora biti trajna, svakodnevna i marksistički argumentovana. Osnovni uslov uspešnosti takvog idejnog rada jeste snažno i široko otvaranje obrazovanja, nauke i kulture Kosova prema jugoslovenskoj zajednici, saradnja i neposrednost veza škola, ljudi, institucija i časopisa, otvaranje širokih horizonata društvenog, kulturnog i naučnog progresa. Samo takvim otvaranjem i punom ravnopravnošću u saradnji savladaćemo nacionalističku skučenost i mistifikacije.

Sa jednakom snagom i upornošću treba, pre svega, mlade Albance povesti u borbu za samoupravljanje, za socijalističku demokratiju, za ono čime i albanska narodnost kao deo naše zajednice, zajedno sa drugim narodima i narodnostima, otvara nove puteve društvenom progresu u svetu. Moramo učiniti sve da ti mladi ljudi emancipaciju i afirmaciju svoje narodnosti vide u razvoju socijalističkog samoupravljanja, u borbi protiv birokratskog etatizma, dogmatizma i nacionalističke isključivosti.

Važan osnov borbe protiv iredentističkog nacionalizma mora biti i sasvim precizno raskrinkavanje njegove ideološke i političke platforme koja se veoma jasno izrazila u njegovim osnovnim parolama. Parole »Hoćemo republiku milom ili silom«, »Eksploatacija Kosova«, kao i niz drugih koje govore o »etnički čistom Kosovu«, direktno su usmerene protiv drugih naroda i narodnosti, posebno protiv Srba, Crnogoraca i Turaka, i čine nedeljivu celinu.

Parolom o »eksploataciji« htela se pružiti materijalna, ekonomska podloga paroli o »republici«, a obe ove parole dopunjava teza o »etničkoj čistoći«, koja je uvek imala isključivo fašistoidni društveni karakter.

Moramo ovde reći da ne postoje manje ili više opasne parole o »republici«, te da je ona koja se odnosi samo na teritoriju Kosova nevinija od one koja traži i priključenje toj »republici« onih krajeva Socijalističke Republike Makedonije i Socijalističke Republike Crne Gore koji su nastanjeni albanskim življem. Polazimo od toga da SAP Kosovo ima u SFRJ svoju republiku — Socijalističku Republiku Srbiju. Svaka parola o »republici« na Kosovu usmerena je protiv ustavnog uređenja naše zemlje, a napad na ustavni poredak i integritet SR Srbije samo je prvi korak ka otvaranju pitanja integriteta i ustavnog poretka SFRJ. Ni jedan naš narod neće prihvatiti prekrajanje granica unutar naše zemlje ni kad to traži velikosrpski, ni kad to traži velikoalbanski ni bilo koji drugi nacionalizam. Pri tome, ne polazimo samo od slova Ustava,

Digitized by Google

već sa revolucionarnom nepokolebljivošću stojimo na marksističkom, klasnom pristupu nacionalnom pitanju, koji je tako jasan u opredeljenjima Saveza komunista Jugoslavije, na politici bratstva i jedinstva, na onom opredeljenju koje je drug Tito izrazio još maja 1945. godine u svom prvom govoru u oslobođenom Zagrebu. »Mnogi — rekao je Tito — još ne shvataju šta to znači federativna Jugoslavija... To ne znači povući granicu između ove i one federalne jedinice, pa ti sa one strane radi šta znaš i šta možeš, a ja ću ovde kako ja znam. Ne! Te granice, da ih tako prikažem, treba da budu nešto kao one bijele crte na jednom mramornom stubu. Granice federalnih jedinica u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, nego granice spajanja.«

U ovom kontekstu našu pažnju zaslužuje i jedan problem čija osetljivost i složenost zahtevaju da bude pravovremeno otvoren.

Širenje velikoalbanskog i iredentističkog nacionalizma i ispoljavanje njegove agresivnosti, uz istovremeno nedovoljno odlučno suprotstavljanje subjektivnih snaga, u složenoj višenacionalnoj kosovskoj sredini, stvorilo je napetu situaciju u međunacionalnim odnosima, u životu i radu ljudi raznih nacija. Jedna od posledica takve situacije jeste ono raspoloženje kod pripadnika srpskog i crnogorskog naroda koji perspektive svog života i rada vide izvan te situacije, u sklonosti ka iseljavanju. U vezi sa ovom temom neophodna je naša potpuna preciznost. Srpski komunisti odlučno su se suprotstavili tezi od pre više od deset godina. o »iseljavanju Srba sa Kosova«, kada je ona bila izraz i sredstvo velikosrpskog nacionalizma, u njegovom otporu borbi Saveza komunista za ravnopravnost albanske narodnosti u svakodnevnom životu, zapošljavanju, školovanju, kulturi, samoupravljanju na samom Kosovu. Sa istom odlučnošću danas albanski komunisti moraju otvoriti borbu protiv onih situacija u kojima velikoalbanski nacionalizam u raznim oblastima stvara nesigurnost nealbanskog stanovništva na Kosovu.

Pasivnost i nedovoljna borbenost u borbi protiv nacionalizma svoje korene ima i u mnogim slabostima samog Saveza komunista Kosova. Forumski rad, kao logičan nastavak pojava jačanja etatističkih odnosa i birokratske svesti, pasivizirao je osnovne organizacije Saveza komunista i slabio njihovu samostalnost i inicijativu u konkretnoj idejnoj borbi, što je dovodilo do opadanja uticaja Saveza komunita u bazi društva, među radnim ljudima i građanima, u institucijama samoupravnog sistema. Sve te pojave su još više zahvatile omladinsku organizaciju i Socijalistički savez radnog naroda, čija širina i masovnost treba da predstavljaju organizovanu i demokratsku osnovu naše stabilnosti.

Slabosti Saveza komunista Kosova svoj kumulirani izraz imale su tokom samih kontrarevolucionarnih događaja. Pogrešne političke procene, oklevanje i kašnjenje sa pravom kvalifikacijom, sporost i neodlučnost u akciji svoje prave korene imaju u trajnije prisutnim slabostima. U odlučnim trenucima stvari se nisu videle

Digitized by Google

u pravoj svetlosti i obimu zato što je to podrazumevalo istovremeno sagledavanje mnogih sopstvenih grešaka i propusta u prethodnom političkom radu. Odatle i nepotpuno informisanje tokom samih događaja, pa i strah da javnost (a to znači naši radni ljudi) sazna šta se u Prištini i drugim opštinama zapravo događa.

Mislim da se mora prihvatiti kritika iz organizacija Saveza komunista i iz šire javnosti zbog neblagovremenosti i nepotpunosti informacija u prvim danima ovih događaja. Te primedbe potiču iz osećanja zabrinutosti i zajedničke odgovornosti za stanje u zemlji.

Članovi Saveza komunista nisu pokazali borbenost i odlučnost koja se od njih očekivala, posebno u sredinama gde se delovanje neprijatelja otvoreno ispoljavalo. To je dovelo do niza slabosti u funkcionisanju našeg sistema, posebno u funkcionisanju teritorijalne odbrane i društvene samozaštite.

Ovo saznanje obavezuje Savez komunista Kosova i njegove rukovodeće organe da sasvim konkretno postave pitanje lične i kolektivne odgovornosti, što je jedan od uslova diferencijacije i izgradnje nove platforme i pravaca akcije koji će, kroz otvorenu borbu sa birokratizmom i nacionalizmom, voditi trajnoj političkoj stabilizaciji i što bržem i potpunijem razvoju Kosova na samoupravnim osnovama.

IV

Akcija Saveza komunista mora biti usmerena na osnovne probleme. Za uspeh u energičnoj borbi protiv nacionalizma potrebno je prevladati ona stanja koja predstavljaju objektivne korene nacionalizma i drugih negativnih pojava i potiču iz realnih društvenih odnosa, razvojnih problema i stanja u Savezu komunista Kosova.

Zato akcija mora biti usmerena na samu srž stvari, a to je razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja i energično raskidanje sa etatističkim odnosima i birokratskim ponašanjima. To ne može ostati samo načelan stav, već mora postati akciona parola dana. U fabrikama i među radnim ljudima Savez komunista mora razviti zastavu borbe za oživotvorenje samoupravljanja. Svakodnevno, na licu mesta, živom rečju moraju se tumačiti i obezbeđivati klasni interesi radnika svih naroda i narodnosti. Savez komunista mora povesti radnike u borbu protiv tehnokratizma i birokratizma i nacionalističke svesti koja se na toj osnovi rađa. Takav nastup brzo će razočarati velikoalbanske nacionaliste i pokazati im koliko je uska njihova socijalna baza. Tako će se na delu iskazati pravo, socijalističko opredeljenje radnih masa albanske narodnosti.

Sastavni deo ove akcije mora biti i sasvim jasan stav o nužnosti otvaranja Kosova i svih drugih republika i Pokrajine Vojvodine jednih prema drugima, otvaranja na bazi udruživanja i povezivanja radnih ljudi i njihovih kolektiva, koje će ravnopravnost i zajedništvo činiti neposrednim i životnim.

Digitized by Google

U samoupravnoj društvenoj praksi ravnopravnost i zajedništvo ne mogu se ostvarivati putem birokratskih posredništava. Njihova snaga i klasni karakter leže u neposrednom povezivanju radnih ljudi, čije zajedničke interese neće zaustavljati granice društveno-političkih zajednica. Savez komunista Jugoslavije mora danas povesti odlučnu borbu protiv autarkičnih tendencija u društvu, u kojoj neće štedeti političke kvalifikacije i konkretnu odgovornost, u kojoj će stalno širiti nove prostore udruživanju i povezivanju na osnovama samoupravljanja i ravnopravnosti. Tako će najbolje jačati naše zajedništvo.

U tom pogledu jedan od najvažnijih zadataka je razvoj sistema podsticanja ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Moramo učiniti sve da karakter tog sistema, obezbeđujući dodatna sredstva Kosovu, istovremeno obezbeđuje i razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. U postojećim rešenjima za to postoje osnove. Reč je o opredeljenju da se 50 odsto sredstava Fonda može realizovati neposrednim udruživanjem organizacija udruženog rada iz razvijenih i nerazvijenih republika i Kosova. Ta se mogućnost, kao što nam pokazuje dosadašnje iskustvo, neće ostvariti sama od sebe, ona traži veliko i praktično angažovanje subjektivnih snaga, pre svega na Kosovu, ali i u svim drugim sredinama. Ova orijentacija mora biti praćena i odgovarajućim mehanizmima ostvarivanja i metodama ekonomske politike koji stimulišu udruživanje i povezivanje. Moramo obavezati odgovarajuće organe Republike i Pokrajine da ubrzaju i prošire praktičan rad u ovom pravcu. U isto vreme, otvaranje društveno-ekonomskog razvoja Kosova na bazi samoupravnog udruživanja i povezivanja korigovaće i dopunjavati, snagom svoje ekonomske logike, koncepciju privrednog razvoja u pravcu bržeg razrešavanja postojećih problema.

Jačanje zajedništva, ravnopravnosti i povezivanja u našoj Republici zahteva da se nastave dogovori i ubrzaju procesi ostvarivanja ustavnog koncepta SR Srbije i autonomnosti pokrajina na utvrđenim ustavnim osnovama. U našem ustavnom sistemu pokrajine su sastavni deo SR Srbije i konstitutivni elemenat jugoslovenske federacije, što predstavlja osnovu i polaznu tačku u našem daljem radu na ovim pitanjima.

Prema tome, karakter problema koji su pred nama moramo videti na konkretan i praktičan način, a rešenja tražiti u svakodnevnom praktičnom radu i životu, bez brzopletih i nepotrebnih ideologizacija razlika u mišljenjima do kojih može dolaziti. To zahteva da u metodu rada o ovim pitanjima moramo ići veoma široko, na veliki broj zajedničkih radnih grupa i sličnih oblika rada, koje će uključivati sve institucije našeg samoupravnog sistema i sve društveno-političke organizacije. To podrazumeva inicijative Saveza komunista i njegovih rukovodstava. Takav pristup vodiće ka demokratizaciji rada na rešavanju ovih problema, uključivanju velikog broja ljudi iz Republike i pokrajina. Mislim da je to za sam pristup problemu veoma važno. Naime, zajedništvo u SR Srbiji

Digitized by Google

obezbeđuje se odgovarajućim ustavnim atributima Republike kao države i odgovarajućim ustavnim atributima autonomnosti Pokrajine. Ali to nije sve. Celina zajedništva mora biti stalno angažovanje i popunjavanje samoupravnim društvenim sadržajima odnosâ u radničkoj klasi i među radnim ljudima. Takvo zajedništvo se ne može obezbediti samo i pre svega kroz rukovodstva, već se mora obezbeđivati na što široj osnovi praktičnog rada kroz sve vrste i nivoe povezivanja.

Najveća garancija uspeha u ovoj našoj borbi je osposobljavanje Saveza komunista Kosova da u punoj širini jača svoju ulogu vodeće snage radnih ljudi i građana. U tom pogledu nužno je celovito, akciono, idejno i kadrovsko osposobljavanje Saveza komunista, od osnovnih organizacija do rukovodstava.

Savez komunista mora postati borbena i odlučna organizacija čiji će članovi i osnovne organizacije, u vatri političke borbe i u svim uslovima, ispunjavati svoje zadatke i delovati među radnim ljudima, omladinom i građanima. Pojave oportunizma i pasivnosti, nedoslednosti i ležernosti ne smeju se više nigde tolerisati.

Idejna borba i nepokolebljivost koju Savez komunista Kosova sada razvija protiv iredentističkog nacionalizma zahteva i zahtevaće sistematičan, svakodnevni idejni rad i marksističko obrazovanje članova Saveza komunista, organizovano propagandno delovanje na afirmaciji socijalističkog samoupravljanja i zajedništva naših naroda i narodnosti.

Jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije svoj izraz mora imati u praksi demokratskog centralizma, u pravovremenom i potpunom informisanju, u demokratskom usvajanju stavova i u njihovom doslednom i efikasnom ostvarivanju. Deo toga je i jačanje akcionog jedinstva u Savezu komunista Srbije, tešnja međusobna povezanost i potpunije oživotvorenje statutarnih stavova.

V

Neprijateljski i kontrarevolucionarni događaji na Kosovu povod su da se i ovoga puta podsetimo na osnovno iskustvo iz naše revolucije i socijalističke izgradnje od 1941. godine do današnjeg dana. Borba Saveza komunista Jugoslavije i radničke klase za izgradnju socijalističkog samoupravnog društva, i na toj osnovi ravnopravnosti i jedinstva svih naših naroda i narodnosti, neminovno se sukobljavala i sukobljava se sa otporima i interesima konzervativnih i reakcionarnih snaga prošlosti. U jugoslovenskoj višenacionalnoj zajednici reakcionarne snage su uvek tražile svoj oslonac i osnovu za stvaranje masovne baze u otporu politici Saveza komunista, u nacionalizmu, u raspirivanju nacionalne mržnje, u nacionalnoj isključivosti i zatvaranju, u pokušajima izazivanja nepoverenja među narodima i narodnostima, u nemarksističkom i antisocijalističkom glorifikovanju nacionalnog romantizma i mitologije. Sa avetima i zlom kobi iz prošlosti izlazilo se i, evo, i danas se izlazi na našu društvenu pozornicu da bi se izazivale po-

Digitized by Google

dele, podozrenja i mržnja među narodima. Treba zauvek imati na umu šta nam je nacionalizam nudio i donosio: sukobe, žrtve, razaranja, tlačenja i zlo i samo zlo. To je važilo i važi za svaki i svačiji nacionalizam.

Za našu jugoslovensku zajednicu, zato, svaki nacionalizam i svi nacionalizmi zajedno jesu najveći neprijatelj našeg jedinstva i snage, naše samostalnosti i slobode.

Savez komunista je u svojoj borbi za punu nacionalnu afirmaciju i ravnopravnost naroda i narodnosti uvek polazio sa klasnih pozicija, a to znači sa pozicija borbe za dalji i što puniji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Bez razvoja i jačanja socijalističkog samoupravljanja nema nacionalne ravnopravnosti, već u zamenu dobijamo nacionalizam i međunacionalne sukobe.

Iako smo to znali i iz teorije i iz teških iskustava iz prošlosti, ponovo smo, povodom događaja na Kosovu, u situaciji da konstatujemo da socijalističke subjektivne snage u celini, a Savez komunista posebno, doživljavaju najteže poraze kada zaborave i potcene borbu protiv nacionalizma u sopstvenoj naciji. Upravo se to desilo sada na Kosovu. Duže vreme su potcenjivane nacionalističke pojave i događaji, zataškavane su i prikrivane rastuće tendencije nacionalizma, u redovima omladine naročito. Umesto da dosledno usmerava i obezbeđuje neophodnu i progresivnu afirmaciju albanske narodnosti kroz razvoj samoupravljanja i da na toj osnovi jača zajedništvo nacionalno mešovitog stanovništva Kosova, da jača jugoslovenski socijalistički patriotizam kroz ravnopravnu povezanost sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije — Savez komunista je dopustio da se otvori prostor neprijatelju da ubacuje nacionalističku zarazu u nemale delove omladine albanske narodnosti.

Tu istinu ne možemo danas zaobići i jasno je ne reći.

Ali, uz nju odmah želimo da kažemo da istom merom osuđujemo neke pokušaje nacionalista u srpskom narodu koji se danas podsećaju na svoje stare nacionalističke govore i pozivaju na zlokobni obračun sa albanskom narodnošću na Kosovu i u Jugoslaviji. Oni nude srpskom narodu mržnju prema Albancima i fašističke metode obračuna i genocide, a, inače, na drugoj strani govore o humanizmu i demokratiji.

Ne samo srpski komunisti već ceo srpski narod je takvima već odredio i mesto i stranu u svojoj istoriji. Ta strana nije tamo gde su Svetozar Marković, Dimitrije Tucović i plejada brojnih srpskih revolucionara i boraca radničkog i komunističkog pokreta, već suprotno od nje — gde su dinastije, reakcija i srpska buržoazija.

Savez komunista Srbije vodi politiku ravnopravnosti za albansku narodnost u SR Srbiji, zalaže se i pomaže njen ekonomski i kulturni progres na osnovi socijalističkog samoupravljanja i zajedništva. Takvu politiku će nastaviti još odlučnije.

Ovi dani uopšte uzev, a događaji na Kosovu su praktičan dokaz za to, upozoravaju sve nas da planovi i nagoveštaji raznih ne-

Digitized by Google

prijatelja socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije u vreme posle Tita nisu samo pretnje i pokušaji zastrašivanja. Organizuju se oni u inostranstvu, a dogovaraju se i deluju i ovi u zemlji. Nude nove platforme za drugačiji društveni razvoj, vrbuju omladinu, daju ponizne intervjue stranoj štampi protiv svoje zemlje i tako dalje.

Naravno, oni ne predstavljaju neku realnu opasnost za našu bezbednost, ali samo dotle dok im mi sami ne prepuštamo inicijativu i prazne prostore, dok im se suprotstavljamo u svakoj sredini, i dok sa čvrstinom i odlučnošću rešavamo aktuelne i dugoročne probleme razvoja našeg društva.

A upravo u tome imamo danas dosta slabosti. Dosta je sredina i organizacija Saveza komunista u kojima je zavladala ležernost i tromost, usporeni ritam dogovaranja i rešavanja problema, pa i težih vidova neodgovornosti. To nisu dobre pojave i tendencije u Savezu komunista uopšte, a posebno u ovom složenom vremenu unutrašnjih ekonomskih i političkih teškoća. Naš je zadatak danas, naročito u pripremama za XII kongres Saveza komunista Jugoslavije i IX kongres Saveza komunista Srbije, da pojačamo budnost i povratimo revolucionarnu borbenost i odgovornost organizacija Saveza komunista, posebno osnovnih organizacija u svim radnim sredinama i odgovornost svih rukovodstava Saveza komunista. Moramo se stalno i uporno zalagati za što doslednije razvijanje i delovanje celine našeg samoupravnog i delegatskog sistema, za što masovnije angažovanje radnih ljudi i građana, naročito omladine, u radu Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija i mnogih udruženja građana. Samo tako će Savez komunista moći biti pokretačka vodeća idejno-politička snaga radnih masa, kako je to često upozoravao drug Tito.

Veliki broj članova u Savezu komunista Srbije ne sme da nas uspavljuje i zavarava. Ne samo greške već i neaktivnost i nerad nespojivi su sa članstvom u Savezu komunista. Nama je danas potreban borben i aktivan sastav organizacija Saveza komunista.

Na kraju želim da, povodom događaja na Kosovu, istaknem naše obaveze i odgovornosti za saniranje nastale situacije i dalji svestrani razvoj SAP Kosovo.

Isto onako kao što smo konstatovali da se neprijateljske i kontrarevolucionarne akcije na Kosovu ne tiču samo društvene i političke stabilnosti u Pokrajini Kosovo, već znače pokušaj ataka na stabilnost i ustavni integritet Socijalističke Republike Srbije, pa i čitave Jugoslavije, ne može ni stabilizacija situacije ni dalji razvoj tog dela našeg društva biti prevaljen samo na Savez komunista i socijalističke snage Kosova i njihova rukovodstva.

Njihova odgovornost i obaveze su izuzetne i najveće. Jasnoća njihovog opredeljenja i energičnost u akciji uslov su za pokretanje Saveza komunista i radnih masa Kosova protiv neprijateljskog delovanja, za principijelnu diferencijaciju i za dugoročnu politiku stabilizacije političkih prilika na Kosovu.

Digitized by Google

Ali oni neće biti sami. Smatramo svojom obavezom da Savezu komunista Kosova i svim njegovim rukovodstvima pružimo punu podršku i pomoć da se savladaju neprijateljske snage i njihove ilegalne organizacije, da se mobiliše ceo Savez komunista Kosova u otklanjanju nastalih problema i teških posledica naročito u međunacionalnim odnosima, da se uspostavi narušeno međusobno poverenje u narodu koji tamo živi, da se spreči rast antialbanskog raspoloženja u srpskom narodu i da se nastavi ekonomski i kulturni progres čitave Pokrajine na osnovama samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti.

Pri tome moramo biti svesni i realni u oceni da su protekli događaji i sadašnja napeta situacija na Kosovu izazvali duboke poremećaje i ostavili dugoročnije tragove. Zato proces stabilizacije neće teći lako i zahtevaće dosta vremena i puno energičnog i strpljivog političkog delovanja. Baš zato moramo biti jedinstveni i energični u ogromnim poslovima i obavezama koji nam sada predstoje.

Digitized by Google

Lazar Mojsov

O neprijateljskoj i kontrarevolucionarnoj aktivnosti u SAP Kosovo

U proteklim danima i nedeljama pažnju čitave naše javnosti, a posebno članova i organizacija Saveza komunista, bila je usredsređena na analizu događaja u SAP Kosovo i razmišljanja o agresivnim akcijama kontrarevolucionarnih elemenata, koji su svojim mračnim manipulisanjem i upornim pokušajima sejanja nacionalne mržnje izazvali revolt svih naših radnih ljudi, koji se samopregorno zalažu za postizanje novih uspeha na svim frontovima bitke za ekonomsku stabilizaciju i dalje svestrano jačanje socijalističkih samoupravnih odnosa i, širenjem dezinformacija, vešto orkestriranih iz inostranstva, pokušali da poljuljaju veliki ugled koji naša zemlja ima u svetu kao slobodna, nezavisna, samoupravna i nesvrstana ravnopravna zajednica svih naših naroda i narodnosti.

U ovim majskim danima, kada se podsećamo na tužnu godišnjicu smrti predsednika Tita i sumiramo rezultate koje smo u godini koja je prošla postigli u daljem jačanju naše socijalističke zajednice, savlađujući niz teškoća u našoj privredi izazvanih dugoročnim uzrocima, i kada, u ovom nemirnom svetu oko nas, nastavljamo da rešavamo mnoge probleme u našem svakodnevnom radu i da i dalje gradimo i jačamo naše odnose sa mnogim zemljama u

Digitized by Google

svetu, kao što smo sve to radili i postizali zajedno sa drugom Titom — neprijatelji naše socijalističke i nesvrstane zemlje, našeg socijalističkog zajedništva, bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti, pokušali su da upravo na tom našem istorijskom i revolucionarnom putu učvršćivanja i daljeg jačanja ravnopravnosti, bratstva i jedinstva i nesmetanog stvaralačkog rada za još veća i potpunija dostignuća u socijalističkoj izgradnji, a time i za sve veću nacionalnu afirmaciju svih naših naroda i narodnosti, ugroze ili bar privremeno uprljaju tu našu najveću revolucionarnu tekovinu.

Pokušali su — ali su dobili odlučan odgovor svih naših radnih ljudi, pre svega komunista Kosova i ogromne većine Albanaca na Kosovu, koji su odbacili ovo mračno manipulisanje sa lažnim i demagoškim parolama, koje su, u osnovi, usmerene na remećenje međunacionalnih odnosa, na raspirivanje albanskog nacionalizma i iredentizma, na ugrožavanje teritorijalnog integriteta, suvereniteta i nezavisnosti SFRJ.

U organizacijama Saveza komunista Jugoslavije i u njihovim rukovodećim organima razmatrana je, sa svom pažnjom i ozbiljnošću, ova akcija kontrarevolucionara na Kosovu. Pokrajinski komitet SK Kosova i Centralni komitet SK Srbije, a pre toga, u više navrata, njihova predsedništva, kao i rukovodeći organi u Federaciji, Predsedništvo SFRJ i Predsedništvo CK SKJ, temeljito su razmotrili ovu neprijateljsku aktivnost. Preduzete su i efikasne mere za njeno suzbijanje. O tome je Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije bio obavešten na sednici održanoj 7. aprila ove godine.

Na današnjoj sednici Centralnog komiteta, posle temeljitih i kritičkih rasprava koje su ovih dana vođene u Pokrajinskom komitetu SK Kosova i u Centralnom komitetu SK Srbije, na kojima su, posebno u Prištini, rukovodeći drugovi iz SK Kosova odlučno i samokritički pristupili analizi stanja na Kosovu i ocenjivali svoj rad i propuste — potrebno je, sa svom ozbiljnošću i otvorenošću, sa neophodnim kritičkim prilazima, kako je to uvek bilo u Savezu komunista kada smo se sukobljavali sa raznim neprijateljskim i antisamoupravnim tendencijama i pojavama, razmotriti nastalu situaciju u SAP Kosovo i dati prave odgovore na sva pitanja koja se postavljaju i od kojih je nekoliko najvažnijih:

— kakva je prava suština i cilj ove neprijateljske kontrarevolucionarne akcije;

— kako je mogla u Savezu komunista i u drugim organima našeg samoupravnog mehanizma da zataji revolucionarna budnost i beskompromisno suprotstavljanje svakoj nacionalističkoj pojavi i da se ne preduzmu na vreme sve neophodne mere kako bi se osujetila ova mračna akcija neprijatelja Socijalitističke Federativne Republike Jugoslavije;

— koji su uzroci da se trideset pet godina posle pobedonosne bitke koju smo izvojevali protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih slugu, kada smo kroz dosledno, u borbi i revoluciji do-

Digitized by Google

kazano samoopredeljenje svih naših naroda i narodnosti, zasnovali našu novu, ravnopravnu federativnu zajednicu, u današnje vreme pojavi, u novom povampirenom obliku, velikoalbanski nacionalizam i iredentizam, iako samo kod manjeg dela školske i studentske omladine i pojedinih njihovih »vaspitača«, i da se kontrarevolucionarni elementi, zaogrnuti plaštom nacionalizma, drznu da organizuju, sa metodima »specijalnog rata«, niz neprijateljskih akcija u više gradova i naselja u SAP Kosovo i da time poremete mir i bezbednost u jednom delu naše federativne zajednice.

Suština i ciljevi kontrarevolucionarne akcije

U odgovoru na ova i druga pitanja moramo, najpre, jasno i precizno da ponovimo ocenu ove kontrarevolucionarne aktivnosti, koju smo već zauzeli u prethodnim razmatranjima u rukovodećim organima Federacije i u političkim i državnim organima u SAP Kosovo i u SR Srbiji, koja se potvrdila kao ispravna.

Polazeći od te ocene, moramo uskladiti političku aktivnost Saveza komunista i društveno-političkih organizacija, kao i akciju organa koji su po Ustavu stvoreni da brane ustavno uređenje, mir i bezbednost svih naših građana i da nepokolebljivo štite teritorijalni integritet i nezavisnost naše zemlje.

Neprijateljska akcija je od samog početka imala kontrarevolucionarni karakter, zamišljena da se postupno širi i da ugrozi osnove naše bratske zajednice — bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost, ustavni poredak i samoupravljanje, sa pokušajem da se, upotrebom nasilja i oružja, zauzmu pojedine vitalne ustanove.

Tu akciju su vodili nacionalistički i kontrarevolucionarni elementi sa pozicija velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma.

Njen cilj je bio da rušenjem ustavnog poretka i proglašavanjem nekakve »albanske republike« stvori krizno žarište ne samo u Jugoslaviji nego i u ovom, za opšte stanje međunarodnih odnosa toliko osetljivom regionu i da time ugrozi teritorijalni integritet SFRJ.

Ovom akcijom neprijateljski elementi, i oni koji stoje iza njih, nastojali su da se našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici zada težak udarac, poremeti njena unutrašnja struktura i oslabi međunarodni položaj i ugled SFRJ u svetu.

Aktivnost neprijateljskih i kontrarevolucionarnih elemenata bila je brižljivo organizovana iz jednog centra inostrane agenture, zamaskiranog nacionalističko-iredentističkim parolama i »marksistično-lenjinističkom« frazeologijom. Taj centar se na kraju i sam oglasio, preuzimajući odgovornost za nastale događaje i priznajući da je u akcijama upotrebio i vatreno oružje. Taj agenturni centar, čiji rukovodioci i organizatori neće moći da izbegnu svoju sudbinu — da se nađu pred narodnim sudom da bi odgovarali za svoju kontrarevolucionarnu aktivnost i za nedela koja su počinili, dugo je pripremao ovu akciju i čekao je pogodan trenutak da bi je otpočeo. Ova inostrana agentura, koja se zakamuflirala pod nazivom

Digitized by Google

»Albanska komunistička marksističko-lenjinistička partija u Jugoslaviji«, ispoljila je — prema dobro poznatim receptima vođenja »specijalnog rata« — upornost u organizovanju i sinhronizaciji akcije u dužem trajanju, čemu je prethodila demagoška idejno-politička i nacionalistička indoktrinacija. Lažne i demagoške parole kojima je neprijatelj nastupao, manipulišući pri tom školskom i studentskom omladinom, dok su se pravi organizatori nalazili u mišjim rupama, agresivnost i brutalnost u nastupanju, usmeravanje akcija na širi prostor i težnja da se prodre u radne kolektive, čemu su se odlučno suprotstavili radnička klasa i komunisti Kosova, — pokazuju da je akcija vođena na osnovu brižljivo sastavljenih instrukcija. Neprijatelj je smatrao da je naišao trenutak kada se može izvršiti ovaj udar usmeren na destabilizaciju naše zemlje.

To je bila široko zamišljena kontrarevolucionarna akcija sa širim ciljevima, a ne nekakve »mirne« demontracije i traženje »ustavnih prava«, kako to žele da predstave pojedini advokati ovih kontrarevolucionara iz zemlje i inostranstva. Agenturni centar koji je rukovodio ovim akcijama, sa čijim smo planovima upoznati, predvideo je izvođenje pojedinih subverzivnih, uključujući i oružane akcije i napade na pojedine objekte. Vandalizam koji su ispoljili kontrarevolucionarni elementi i materijalne štete koje su naneli pokazuju da smo se sukobili sa organizovanim neprijateljem koji je, međutim, u svojoj nacionalističkoj zaslepljenosti i u sprovođenju instrukcija za izvođenje svojih akcija, previdео odlučnost i beskompromisnost sa kojima je suzbijan i osujećen u pokušaju da ispuni ciljeve svojih gospodara.

Mere koje su preduzete, na osnovu odluka Predsedništva SFRJ i Predsedništva CK SKJ, kao i Komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo i Socijalističke Republike Srbije, pokazale su se efikasnim u suzbijanju kontrarevolucionarnih pokušaja. Treba odati veliko priznanje za požrtvovanje i hrabrost jedinicama milicije, posebno kosovske, koje su suzbile neprijateljske akcije, kao i jedinicama Jugoslovenske narodne armije, koje su pokazale visok nivo borbene gotovosti, iako su učestvovale samo u obezbeđivanju pojedinih vitalnih objekata.

Ove mere ćemo i dalje preduzimati da bismo svim građanima naše zemlje obezbedili miran život i rad, da bismo očuvali plodove našeg rada i izgradnje i obezbedili mir i blagostanje budućim generacijama. Neće biti nikakvog popuštanja i kompromisa u potpunom razbijanju neprijatelja i presecanju njegove kontrarevolucionarne delatnosti. Kada je u pitanju odbrana osnovnih tekovina naše revolucije i očuvanje teritorijalnog integriteta naše zemlje, postupaćemo sa svom revolucionarnom odlučnošću, kao što smo to uvek radili. Nepokolebljivo ćemo braniti našu socijalističku zajednicu od svih nasrtaja, bez obzira na to od koga dolaze i čime su zakamuflirani.

Digitized by Google

Slobodu i nezavisnost, bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, federativno uređenje i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, nesvrstanu spoljnu politiku naše zemlje — sve ono što predstavlja biće naše revolucije, što smo izvojevali sopstvenom borbom i nebrojenim žrtvama, čuvaćemo nepokolebljivo i do kraja. Nema te sile na svetu koja nas u tome može makar i za trenutak pokolebati. Zato smo i zadali tako odlučujuće udarce i ovim nasrtajima sa pozicija velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma, kao što ćemo to ubuduće činiti u svim eventualnim pokušajima da se ugroze tekovine naše revolucije.

Osvrt na neke uzroke

Akcija kontrarevolucionarnih elemenata na Kosovu odvijala se, imajući u vidu i iskustva iz prošlosti, na tlu koje je još od vremena narodnooslobodilačke borbe i posle oslobođenja bilo područje povremenih sukoba sa neprijateljima narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije, bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, sa neprijateljem koji je stalno ugrožavao teritorijalni integritet naše zemlje sa pozicija velikoalbanskog iredentizma.

U vreme poznatih događaja na Kosovu 1968. godine, zatim u poslednjim godinama, naročito od 1974. godine, otkrivene su neprijateljske aktivnosti i tendencije, organizovane grupe i pojedinci koji su se bavili neprijateljskom delatnošću sa pozicija nacionalizma i iredentizma, tako da se, u odsustvu borbenosti i odlučnosti SK i drugih subjektivnih socijalističkih snaga, mogla očekivati organizovana akcija kontrarevolucionarnih elemenata. Što su dimenzije kontrarevolucionarnih akcija delovale kao iznenađenje, osnovno objašnjenje je u tome da je postojala velika nebudnost prema neprijatelju. Potcenjivao se nacionalizam i iredentizam i njegovo kontinuirano i organizovano rovarenje i zato je kao iznenađenje delovala agresivnost i brutalnost u nastupanju nosilaca kontrarevolucije, u njihovom pokušaju da destabilizuju Kosovo i Jugoslaviju i da, čak, preuzmu vlast na Kosovu.

Nacionalizam svake vrste predstavlja pogodno tle za ispoljavanje neprijateljskih aktivnosti i njega obilato koriste svi neprijatelji socijalističke Jugoslavije. U materijalu koji je podeljen za ovu sednicu CK navodi se da je nacionalizam, kao glavni adut u političkoj destabilizaciji višenacionalnih društvenih zajednica, jedan od glavnih puteva strategije posrednog nastupanja. Platforma kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu potpuno se poklapa sa ovom strategijom. Dugotrajna nacionalistička i iredentistička aktivnost na Kosovu nije smela da nas ostavi nebudnim u odnosu na delovanje poznatih neprijatelja naše zemlje i njenog društveno-političkog uređenja.

Međutim, neka kretanja i ponašanja na Kosovu u poslednjim godinama predstavljala su pogodno tle za ponovno razbuktavanje nacionalizma i iredentizma. Osnovni uzrok tome treba tražiti u

Digitized by Google

raskoraku u materijalnom i socijalnom razvoju Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo u poslednjoj deceniji i u odsustvu dugoročnih, stabilnijih političkih sagledavanja ovih kretanja. Velikim naporima čitave naše zajednice, kao i radnih ljudi Kosova, ubrzan je privredni razvoj Kosova, koji je doveo do niza krupnih pomeranja u socijalnoj strukturi stanovništva, do njegovog velikog porasta i promena u nacionalnoj strukturi, kao i do burnih socijalnih promena uopšte. Opravdana težnja za bržim razvojem i smanjenjem relativnog zaostajanja za razvojem razvijenih republika, naročito u otežanoj ekonomskoj situaciji u poslednjim godinama, dovela je do političkog prenaglašavanja problema nerazvijenosti, do zapostavljanja i nesagledavanja negativnih političkih posledica, do neadekvatnog i jednostranog potenciranja ovog problema.

Poslednjih godina, i pored povećanog investiranja u privredne objekte, pojavile su se mnoge ekonomske teškoće — stagnacija industrijske proizvodnje, gubici u proizvodnji, teškoće u vezi sa zapošljavanjem i drugo. Kombinacija ovako burnih socijalnih promena i aktuelnih ekonomskih teškoća, i bez delovanja neke ilegalne nacionalističke organizacije, a uz izostanak osmišljene, čvrste političke akcije, objektivno je pogodovala stvaranju socijalnih i drugih okolnosti koje su mogle biti iskorišćene za izazivanje nemira.

Podaci koji se u osnovnom materijalu za ovu našu raspravu iznose o promeni u socijalnoj strukturi stanovništva na Kosovu i o eksploziji prosvetno-školskog sistema, naročito Univerziteta u Prištini, rečito govore o tome da je stvorena podloga za erupciju nezadovoljstva i nacionalizma. Drug Tito i drug Kardelj su na to ranije više puta ukazivali u svojim istupanjima i razgovorima sa rukovodiocima na Kosovu. Nije se dovoljno vodilo računa o ekonomskim mogućnostima koje privreda Kosova pruža za zapošljavanje. Edvard Kardelj je u razgovoru sa rukovodiocima SAP Kosovo, juna 1977. godine, upozoravao na to da »pitanje obrazovanja i zapošljavanja mlade inteligencije može biti vezano za problem nacionalizma i da u tom pogledu mi takođe robujemo jednoj stihiji. Mi nemamo tu još koncepta«. U jednom zatvorenom školskom sistemu sa stanovišta mogućnosti zapošljavanja, sa jezičkim i drugim političkim i psihološkim barijerama, jedan deo politički i idejno kolebljivih prosvetnih radnika i studenata je naklonjen okretanju ka nacionalizmu i šovinizmu, kao perspektivi obezbeđivanja i svoje egzistencije i svoga takozvanog nacionalnog uspona. Nekritičko prihvatanje nacionalnog romantizma, nedovoljno povlačenje demarkacione linije između nacionalne afirmacije albanskog naroda i nacionalizma i iredentizma, omogućilo je da neprijatelj prodre u redove učenika, studenata i prosvetnih radnika i da mnoge od njih pretvori u osnovnu snagu i sopstvene ilegalne organizacije i čitave ove kontrarevolucionarne aktivnosti.

Indoktrinacija omladine nacionalizmom odvijala se gotovo nesmetano, i to bez postavljanja neophodne brane organizovanom

Digitized by Google

štetnom uticaju iz Albanije, koji je rastao uporedo sa intenzitetom i dužinom propagandne aktivnosti, a sprovođen je veoma smišljenom akcijom, uz upotrebu albanskih udžbenika i delovanje albanskih profesora na Univerzitetu. To je omogućilo neprijatelju da lakše prodre u ovu sredinu i da njegove kontrarevolucionarne ciljeve prihvati jedan deo školske omladine, sa kojom su nacionalisti i kontrarevolucionari lakše manipulisali, ne nalazeći odziva u radničkoj klasi i u redovima svesnih socijalističkih snaga, osim neznatnih izuzetaka. Tu, u redovima studenata i srednjoškolske omladine, dugoročno gledajući, kontrarevolucionarne snage su ostvarile značajan uticaj, čije ćemo posledice još dugo morati da savlađujemo.

Neprijateljska delatnost se ispoljavala i u isticanju parole »za albansku republiku«. Tome je doprinelo nedovoljno razjašnjavanje u širokim omladinskim masama, kao i u drugim strukturama društva, političko-pravnog i ustavnog položaja Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, kao sastavnog dela Socijalističke Republike Srbije i konstitutivnog elementa jugoslovenske federacije. Neadekvatno prikazivanje odnosâ Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, SR Srbije i Federacije i praksa koja je u tom pogledu ustanovljena pogodovali su širenju iluzija da je sticanje statusa republike formalno pitanje i da se može izvojevati pritiskom. Ustavna rešenja o položaju socijalističkih autonomnih pokrajina u okviru SR Srbije treba dosledno sprovoditi i poštovati.

Neprijatelj je koristio mnoge nedorečenosti i nepreciznosti u tretiranju ove ozbiljne problematike, a mlada generacija Kosova nije bila objektivno obaveštena o pravim političkim i ekonomskim odnosima u našoj federativnoj zajednici i o položaju Kosova, niti su bile dovoljno korišćene u našem svakodnevnom političkom radu konkretne činjenice o velikim dostignućima u ekonomskom razvoju i u socijalističkoj izgradnji Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo.

Edvard Kardelj je takođe upozoravao, u svom istupanju pred političkim aktivom Ljubljane, 20. decembra 1971. godine, da se u našim sadašnjim uslovima u izgradnji socijalizma i socijalističkih samoupravnh odnosa nacionalizam javlja ne kao posledica nerešenog nacionalnog pitanja, već radi »prikrivanja drugih političkih tendencija«. Kardelj je tada rekao:

»Već ta vremenska lokacija ofanzive nacionalizma upozorava da ideologija nacionalizma nema baš nikakve veze sa nerešenim nacionalnim pitanjem, osim ukoliko zloupotrebljava neka nerešena pitanja u ekonomskim i drugim odnosima.

Ako, dakle, nacionalizam nije sredstvo za rešavanje nacionalnog pitanja, onda očigledno može biti samo maska za prikrivanje drugih političkih tendencija — antisamoupravnih, birokratsko-tehnokratskih, politikantsko-karijerističkih, antisocijalističkih i kontrarevolucionarnih. Njegova uloga je, u suštini, ista kao uloga buržoaskog nacionalizma u vreme kada je već postao reakcionarnim

Digitized by Google

klasnim instrumentom vladajuće klase u borbi protiv radničke klase, protiv klasne borbe.«

Događaji na Kosovu su pokazali pravu kontrarevolucionarnu suštinu velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma. Nacionalistička indoktrinacija korišćena je kao pravi »opijum za narod«, da bi se tako lakše prikrili ciljevi kontrarevolucije, koji nemaju ničeg zajedničkog sa pravim nacionalnim interesima Albanaca na Kosovu i čitavog albanskog naroda.

Aktivnost Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija

Delovanje organizacija Saveza komunista Kosova i njihovih rukovodećih organa u kriznoj situaciji koja je nastala zbog akcija kontrarevolucionarnih elemenata ukazalo je na niz problema i nedostataka u radu Saveza komunista. To iskustvo je dragoceno ne samo za komuniste Kosova nego i za čitav Savez komunista Jugoslavije. Primeri ponašanja komunista u ovakvim složenim situacijama pružaju nam mogućnost da sagledamo pozitivne i negativne strane, što od svih nas zahteva da pažljivo proučimo ovo iskustvo i da iz njega izvučemo potrebne pouke.

Za stanje u organizacijama Saveza komunista, kao i za političku situaciju, najveću odgovornost snose republička i pokrajinska rukovodstva Saveza komunista. Ona su najpre pozvana da odlučuju o svim pitanjima koja se odnose na delovanje komunista i njihovih osnovnih organizacija. To, međutim, ne znači da se treba zatvarati samo u okvire svoje republike i pokrajine. Negativne posledice rada i teškoće sa kojima se organizacije Saveza komunista suočavaju bilo u kom delu naše zemlje odražavaju se na stanje u čitavom Savezu komunista. Događaji koji su izbili na Kosovu ne tiču se samo Kosova; oni su se široko odrazili u našoj javnosti i uticali su na opšte političko raspoloženje u celoj našoj zemlji. Čitav Savez komunista Jugoslavije je dužan da utiče na to da se poboljša rad organizacije Saveza komunista na Kosovu i da se komunistima Kosova pomogne da što pre savladaju negativne posledice kontrarevolucionarne delatnosti neprijatelja.

U Savezu komunista, od osnovnih organizacija do rukovodstava na vrhu, potrebna je stalna budnost i stalno praćenje političko-bezbednosne situacije. Iskustvo iz nedavnih događaja na Kosovu nam pokazuje da u sagledavanju te situacije ne treba ništa zataškavati niti lakirati, već se sa svom ozbiljnošću osvrtati na sve pojave nerada, nebudnosti i potcenjivanja neprijateljske delatnosti i, naročito, nikad ne zapostaviti revolucionarnu budnost prema svim pojavama nacionalizma.

Zbog zakašnjavanja u donošenju pravilnih ocena o suštini neprijateljske aktivnosti nisu na vreme preduzete mnoge političke i bezbednosne mere. Bilo je kolebanja i u samom Pokrajinskom komitetu oko ocene i sagledavanja pravih namera nacionalističkih istupa, osobito na početku njihovog ispoljavanja. To je doprinelo

Digitized by Google

da su se mnoge organizacije Saveza komunista na Kosovu zatekle nespremnim da se suprotstave očiglednim neprijateljskim aktivnostima. Nije dovoljan samo forumski rad i razmatranje pojedinih problema u rukovodstvima Saveza komunista. Kritički odnos izostaje naročito onda kada u pojedinim rukovodstvima Saveza komunista dolazi do srašćivanja, do identifikacije sa tehnobirokratskom strukturom, koja je, po prirodi, sklona da nekritički posmatra pojave i da krije od javnosti i od viših organa Saveza komunista pravo stanje u masama i u radnim kolektivima.

Niz godina mnoge organizacije Saveza komunista na Kosovu su potcenjivale opasnost od albanskog nacionalizma i iredentizma. One se nisu, sa svom odlučnošću i efikasnošću, borile protiv pojava nacionalizma, tako da je neprijatelju omogućeno da sa mnogim nacionalističkim, lažnim parolama prodre i u Savez komunista i u druge društveno-političke organizacije. Iako se neprijateljska aktivnost manifestovala u dužem periodu, naročito od 1974. godine, zbog nedovoljne budnosti organizovano delovanje neprijatelja nije otkriveno. Potrebno je da se u Savezu komunista vodi neprekidna idejna borba i da se podiže idejno-klasna svest komunista kako bi bili spremni da se sukobljavaju sa tuđim idejnim shvatanjima i sa delovanjem klasnog neprijatelja, naročito sa nacionalizmom svake vrste.

Brojnost članova Saveza komunista nije sama po sebi dovoljna da bi se obezbedio uticaj Saveza komunista na radne mase. Ovo iskustvo upozorava na potrebu još šireg i organizovanijeg rada na idejnom i teorijskom osposobljavanju komunista. Osim toga, potrebno je voditi stalnu brigu o klasno-socijalnoj strukturi članova Saveza komunista, boriti se da radnika iz neposredne proizvodnje bude što više u organizacijama Saveza komunista. Potrebne su nam borbene organizacije Saveza komunista, koje će biti u stalnom kontaktu sa masama, koje će biti spremne da se u svakoj kriznoj situaciji stave na čelo borbe protiv tuđih, neprijateljskih shvatanja i neprijateljske delatnosti.

Posebnu pažnju treba posvetiti radu organizacija Socijalističkog saveza radnog naroda koji je, po tradiciji, uvek predstavljao front svih progresivnih, patriotskih i socijalističkih snaga. U organizacijama Socijalističkog saveza, naročito u selima i mesnim zajednicama, treba razmatrati sva pitanja iz života i rada. Tu treba ostvariti dijalog i sa onim građanima koji se ne slažu, u potpunosti, s našim političkim stavovima, ali koji stoje na pozicijama očuvanja velikih tekovina narodnooslobodilačke borbe i jačanja bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. Organizacije Socijalističkog saveza treba da postanu mesto za dijalog i slobodno razmatranje svih problema sa kojima se suočavamo u našem društvu.

Neprijateljski centar koji je rukovodio kontrarevolucionarnim akcijama na Kosovu naročito je prodro u redove školske i studentske omladine. To je samo po sebi dokaz da je u potpunosti zatajila organizacija Saveza socijalističke omladine i da se njena aktivnost, osim pojedinačnih manifestacija, veoma malo oseća među

Digitized by Google

školskom omladinom. Iz same činjenice da je, zbog velikog i naglog porasta stanovništva na Kosovu, 51% stanovništva ispod 19 godina, treba izvući zaključak da je politički rad među omladinom od posebnog značaja na Kosovu.

Sada je u organizacijama Saveza komunista na Kosovu otpočela efikasnija borba protiv nacionalizma, protiv svih negativnih pojava, nerada i neodgovornog ponašanja. U toku je diferencijacija i u Savezu komunista i u drugim društveno-političkim organizacijama, povlačenje oštre demarkacione linije sa nacionalizmom i iredentizmom, kao i sa njihovim nosiocima. Borbu protiv nacionalizma ne treba voditi na deklarativan način, već konkretno — protiv svih pojedinaca koji su zaraženi tom opasnom boljkom. Potrebno je zaoštriti kritički odnos prema svim članovima Saveza komunista i bez kolebanja pozivati na odgovornost i, ako treba, isključivati iz SK one funkcionere koji ne izvršavaju svoje zadatke, koji su bili pasivni ili su, čak, svesno ili nesvesno bli na pozicijama neprijatelja u širenju nacionalizma i iredentizma.

Dajući potpunu podršku komunistima Kosova u njihovoj aktivnosti na savlađivanju posledica nacionalističke i kontrarevolucionarne aktivnosti, treba imati poverenje u komuniste Kosova, u njihove organizacije, kao i u druge organe u SAP Kosovo. Uvereni smo da će oni, na čelu ove bitke, uspeti da kritički razmotre svoj dosadašnji rad i ponašanje, da savladaju sve negativne tendencije i pojave i da će iz te istorijske bitke izići ojačani i jedinstveniji.

Ovakva aktivnost organizacija Saveza komunista na Kosovu treba da bude u centru svih pretkongresnih priprema. Stalna budnost, kritičko razmatranje, sagledavanje svih problema daljeg razvoja na Kosovu omogućiće da Savez komunista na Kosovu izvrši svoje revolucionarne zadatke. U Savezu komunista Kosova i u Savezu komunista Srbije treba izgraditi dugoročnu platformu za borbu Saveza komunista Kosova u daljem razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa, jačanju bratstva, jedinstva i zajedništva. Na osnovu te platforme treba razvijati dugoročnu akciju kojom ćemo savladati sve negativne posledice i potpuno iskoreniti nacionalističku i iredentističku aktivnost neprijatelja socijalističke izgradnje Kosova i njegovog svestranog društvenog i ekonomskog razvoja.

Iskustva iz delovanja sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite

Nastala krizna situacija predstavljala je svojevrsnu proveru i sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite u SAP Kosovo i šire. Osnovne vrednosti tog sistema potvrđene su i sada. Još jednom se pokazalo da on garantuje sigurnu zaštitu ne samo bezbednosti naših granica nego i šireg ustavnog poretka. Došla je do punog izražaja njegova nedeljivost u jugoslovenskim razmera-

Digitized by Google

ma, koja pretpostavlja da se za odbranu svakog dela SFRJ, prema potrebi, angažuju snage i sredstva iz svih krajeva naše zemlje. Stoga je razumljivo što su se za razbijanje kontrarevolucionarnih akcija, zajedno sa snagama Kosova, angažovale i neophodne snage milicije iz Federacije, drugih republika i Vojvodine.

Snage odbrane i bezbednosti uspešno su izvršile zadatak koji im je poveren. Pripadnici naše Armije, kao i pripadnici milicije, ispoljili su visok stepen moralno-političke svesti, odgovornosti i osposobljenosti.

Međutim, nerealnost u procenjivanju političko-bezbednosne situacije i potcenjivanje neprijateljske aktivnosti, uz nedovoljnu razvijenost i zakasnelo aktiviranje pojedinih subjekata društvene samozaštite na Kosovu, imali su za posledicu njenu nedovoljnu efikasnost. To je posebno došlo do izražaja na Univerzitetu u Prištini, srednjim školama i u jednom delu mesnih zajednica, pa i nekih radnih organizacija. U tim sredinama je izostala i prava politička akcija Saveza komunista, koja treba da čini osnovu društvene samozaštite.

Na osnovu saznanja do kojih dolazimo kritičkom analizom ovih pojava neophodno je da uložimo posebne napore u idejno-političkom i kadrovskom osposobljavanju društvene samozaštite, kako bi svaka ćelija društva bila u stanju da se efikasno štiti i brani, pre svega, vlastitim snagama i sredstvima.

Neka osnovna iskustva i pouke

Svima nama, Savezu komunista Jugoslavije u celini, ovi događaji su još jednom pokazali da je nacionalizam svake vrste i ma koje boje glavni neprijatelj sa kojim se suočavamo u čitavom periodu narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje. Čak i druge neprijateljske, antisocijalističke i antisamoupravne tendencije — liberalizam, dogmatizam i drugi — sve češće se zaogrću ruhom tobožnje zabrinutosti za interese ove ili one nacije. To je njihova poznata taktika u poslednjoj deceniji i svi oni koriste nacionalizam da bi se suprotstavili našoj socijalističkoj izgradnji i našem samoupravnom sistemu u celini.

Nacionalizam svih boja i vrsta je upravo antipod samoupravnog socijalizma, a isto tako i najveći neprijatelj bitnih i trajnih interesa svakog pojedinog naroda i narodnosti.

Da bi prikrili svoju reakcionarnu suštinu, nosioci nacionalizma pokušavaju da nametnu takvo shvatanje i praksu nacionalne afirmacije koja bi, u stvari, odricala to isto pravo ostalim narodima i narodnostima. Oni propovedaju podozrenje i mržnju prema drugima, a lažno jedinstvo i »nacionalnu koheziju« unutar sopstvene nacije. Oni žele da zamagle i spreče neophodna socijalno-klasna, idejna i politička razgraničenja koja se moraju vršiti u svakoj naciji. Ta razgraničenja oštro i jasno razdvajaju humanističke težnje i delovanja, čiji je cilj oslobađanje rada i čoveka, stvarno zajedništvo, puna ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo na-

Digitized by Google

roda i narodnosti, od antidemokratske, nehumane ideologije i prakse nacionalističkog mračnjaštva. Ta razgraničenja tiču se, dakle, egzistencijalnih težnji i potreba svakog našeg radnog čoveka i pomažu mu da spozna gde su njegovi osnovni društveni i nacionalni interesi. I zato u našoj radničkoj klasi i među radnim ljudima stalno jača svest da će se istinska nacionalna afirmacija i nacionalna ravnopravnost ispoljavati i razvijati jedino daljim i svestranim razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa.

Na to je više puta ukazivao drug Tito. U govoru održanom na Univerzitetu u Prištini, 4. aprila 1975. godine, on je izrekao ovu misao:

»Socijalističko samoupravljanje kao novi društveni odnos pruža posebno pogodne uslove za dosljedno rješavanje nacionalnog pitanja. To u sve većoj mjeri potvrđuju naša iskustva i saznanja. Jer, svaki korak naprijed u razvoju samoupravljanja, u afirmisanju konkretnih oblika socijalističkog oslobađanja rada i čovjeka, otvara i nove, veće mogućnosti za jačanje i produbljivanje odnosa nacionalne ravnopravnosti.«

Nije moguće nikakvo koegzistiranje između nacionalizma i socijalističkog samoupravljanja i zato doživljavamo konflikte sa nacionalizmom upravo onda kada dolazi do stagnacije u izgrađivanju samoupravnih odnosa i kada se u Savezu komunista toleriše koegzistiranje sa nacionalizmom.

Iz naših sadašnjih i ranijih iskustava ponovo smo izvukli pouku da je tragično kada se delovi subjektivnih socijalističkih snaga i Saveza komunista počinju inficirati nacionalizmom, koketirati s njim ili s pojedinim njegovim zahtevima, ili čak tolerisati tobožnju podršku »nacionalnih snaga«. I ovoga puta se pokazalo da prizivanje na »ujedinjavanje svih nacionalnih snaga« uvek dovodi do infiltracije i penetracije nacionalističkih snaga u naše sopstvene redove, a ne do našeg ovladavanja tim nacionalizmom, čiji se duh, kada »izađe iz boce«, ne može više unutra vratiti.

Potrebno je da se ponovo suočimo sa ovom činjenicom sa svim njenim konsekvencama. Potrebno je da »očistimo taj kukolj iz našeg žita«, da pronađemo i očistimo sve te koji su zaraženi nacionalizmom i koji su se infiltrirali u naše redove, jer je to jedini put da obezbedimo ne samo dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, već i miran život naših ljudi, da obezbedimo mir u našoj zemlji i na našim granicama. Među nama, takođe, ne sme ostati ništa nedorečeno i nerazjašnjeno, jer će sutra na sve naše nedorečenosti neprijatelj davati svoje odgovore i može se desiti da padnemo na ozbiljnom ispitu.

Potrebno je da se snažno pojača budnost i mobilnost u našim redovima, u Savezu komunista, u svim strukturama našeg samoupravnog socijalističkog mehanizma, naročito u organima koji su stvoreni da brane samoupravni socijalizam i nezavisnost naše zemlje i da se u svim sredinama preduzimaju energične mere protiv svih neprijatelja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Digitized by Google

Iskustvo iz ovih događaja pokazuje da u čitavom Savezu komunista Jugoslavije treba neprekidno da vodimo bitku za budnost i punu mobilnost Saveza komunista, naročito osnovnih organizacija Saveza komunista, da se one sa svom otvorenošću i energično suoče sa složenom situacijom u kojoj se nalazimo. U neke organizacije Saveza komunista Jugoslavije uvukli su se velika ležernost, komocija i mirnodopski metodi rada. Savez komunista ne sme da postane inertan deo sistema, već treba da predstavlja motornu snagu, sposobnu da uvek bude u kontaktu s radnim ljudima i da ih neprekidno vodi u akciju. U pripremama za XII kongres Saveza komunista Jugoslavije treba sve više da jačamo karakteristike borbene organizacije Saveza komunista Jugoslavije. Samo tako će Savez komunista biti još snažnija, aktivna i mobilna organizacija.

I, na kraju, iz svega ovog možemo da izvučemo još dva zaključka. Najpre: nema ni jednog krupnog pitanja u bilo kojoj našoj sredini koje nije i pitanje čitave naše zajednice. Prema tome, ovo što se dešava na Kosovu, čitav kompleks razvoja Socijalističke Pokrajine Kosovo u svojoj ukupnoj složenosti predstavlja jugoslovenski problem, problem Saveza komunista Jugoslavije u celini. Mi smo prihvatili i razradili čitav sistem mera za podsticanje bržeg razvoja SAP Kosovo i nerazvijenih republika. Mi ćemo taj opsežan program, uz nesebične napore čitave naše zajednice, dosledno ostvarivati i založiti se da se što pre saniraju posledice delovanja kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu.

Dajući im svu našu pomoć i podršku, moramo izraziti puno poverenje da će komunisti Kosova i rukovodeće strukture Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo sami obezbediti da se odstrane ove teškoće i da se mobilišu organizacije Saveza komunista Kosova i sav samoupravni mehanizam da se što pre savlada neprijatelj, demontira i likvidira njegova ilegalna organizacija i da se, daljim svestranim razvojem Kosova, onemogući ponovna regeneracija nacionalizma i iredentizma i ponovno vaskrsavanje ilegalnih kontrarevolucionarnih organizacija.

Situacija na Kosovu je pokazala da mi odugovlačimo sa preduzimanjem mera na mnogim slabim tačkama, posebno naše ekonomske situacije. Mi smo razvili sposobnost da na vreme uočimo i konstatujemo određene probleme i teškoće u sprovođenju politike ekonomske stabilizacije i drugih sistemskih mera, da damo pravilnu dijagnozu, ali nema dovoljno operativnog i aktivnog rešavanja problema koje smo uočili i konstatovali, iako znamo da nepovoljna ekonomska situacija i ekonomske teškoće stvaraju pogodno tle za razvoj nacionalizma, za podsticanje nezadovoljstva u pojedinim sredinama i za pokretanje raznih neprijateljskih akcija. Isuviše smo diskutovali o mnogim problemima u našoj politici ekonomske stabilizacije. Moramo da preduzmemo hitne mere da te probleme rešimo. U Predsedništvu Centralnog komiteta i u samom Centralnom komitetu, kao i u Predsedništvu SFRJ i u svim drugim organima Federacije i republika, moramo da dono-

Digitized by Google

simo konkretne mere i utvrđujemo pravce akcija za rešavanje prisutnih teškoća iz kojih će se — ako ih na vreme ne rešimo — stvoriti uslovi za pojavu nacionalizma svih boja.

O pravcima naše dalje akcije

Uzrocima neprijateljskih događaja na Kosovu, analizom stanja i praktičnim političkim i drugim merama koje treba preduzimati, ovaj Centralni komitet i njegovo Predsedništvo baviće se i ubuduće, u dužem periodu.

Postoje dve vrste političkih zadataka i problema: kratkoročnog i dugoročnog karaktera.

Što se tiče prve vrste, mislim da je najvažnije sledeće:

Nužno je i dalje energično delovati i pružati pomoć Savezu komunista Kosova u sasecanju korena neprijateljskog kontrarevolucionarnog delovanja, jer je reč o nasrtaju na tekovine naše revolucije i na teritorijalni integritet SFRJ.

Težište idejno-političke akcije u Savezu komunista Kosova mora biti na odlučnom obračunu sa albanskim nacionalizmom i iredentizmom. Energično nastaviti preduzetu inicijativu i ofanzivno nastupanje Saveza komunista, otvorenu analizu slabosti, kritiku pojava kolebanja, pasivnosti i defetizma koji se i dalje sreću u nekim sredinama. Ozbiljnost situacije zahteva doslednu političku diferencijaciju na svim nivoima, u svim društveno-političkim organizacijama, pre svega u rukovodstvima i organizacijama Saveza komunista Kosova.

Imajući u vidu težinu i ozbiljnost zadataka koji stoje pred Savezom komunista Kosova, naročito pred komunistima iz redova albanske narodnosti, od posebnog je značaja odgovornost komunista u svakoj sredini širom naše zemlje da u prvi plan stave borbu protiv sopstvenog nacionalizma i drugih reakcionarnih, dogmatskih i kvaziliberalističkih shvatanja i akcija koje oživljuju u poslednje vreme.

Neophodno je dosledno ostvarivati ekonomsku stabilizaciju na Kosovu i brižljivo pomagati nesmetano odvijanje proizvodnje i snabdevanje sirovinama, i na svaki način smišljeno podsticati saradnju privrede Kosova sa privredom cele naše zemlje.

S obzirom na težinu situacije na Univerzitetu i u srednjim školama na Kosovu, nastavljajući kritičku analizu školskog sistema, kadrova i udžbenika, posebno sa idejno-pedagoškog aspekta, i nastavljajući intenzivan idejno-politički rad sa studentskom i srednjoškolskom omladinom, preduzeti mere da se broj studenata i njihova struktura usklade sa društvenim potrebama i da se preduzmu sve potrebne mere da se uspešnije rešava problem zapošljavanja mladih svršenih studenata, kao i mere za poboljšanje društvenog standarda studenata.

Od dugoročnijih zadataka Saveza komunista Jugoslavije u vezi sa događajima na Kosovu, osim stalnog praćenja razvoja situacije, analiziranja stanja, uzroka i posledica tih događaja, najvažnija će

Digitized by Google

biti rasprava, koja predstoji, o razvojnim problemima SAP Kosovo. U dinamici ekonomskog razvoja i stepenu pomoći koja je pružena SAP Kosovo, mogli smo to videti iz materijala pripremljenog za ovu sednicu, ne mogu se tražiti koreni nacionalističke svesti i iredentizma. Širenje nacionalizma ne zavisi samo od nivoa ekonomske razvijenosti, nego i od stanja društvenih odnosa, društvene svesti, aktivnosti društvenih snaga i delotvornosti revolucionarnih subjekata u jednoj sredini. Razvoj samoupravnih odnosa na Kosovu imao je otežavajuće okolnosti u nerazvijenosti, u parabudžetskom karakteru sredstava koja su pritицala kao pomoć društvene zajednice. U odgovarajućim organima i forumima Federacije, SR Srbije i SAP Kosovo potrebno je obaviti detaljnije rasprave o ekonomskom razvoju Kosova (razvoj industrije, poljoprivrede, odgovarajuće strukture obrazovanja, zdravstva, kulture, efikasnost i struktura investicija, produktivnost rada, raznovrsne posledice naglog porasta i nagle promene strukture stanovništva, problemi i potrebe veće uključenosti Kosova u celinu naše privrede, čvršća veza sa celinom našeg društva). To bi bio dodatni podsticaj privrednom razvoju Kosova i imalo bi veoma pozitivne društveno-političke efekte.

Na kraju, još jednom da istaknem, svaka kritička reč na adresu albanskog nacionalizma, koja mora biti otvorena i ozbiljna, obavezuje celokupni Savez komunista — moralno i politički — na još odlučniju borbu protiv svih nacionalizama, protiv oživljavanja nacionalističkih pojava i strasti i neprijateljskih delatnosti, koje se zaklanjaju iza tobožnjeg reagovanja na albanski nacionalizam i iredentizam, sejući nepoverenje prema Albancima u pojedinim sredinama.

Ispoljene slabosti u Savezu komunista i drugim društveno-političkim organizacijama za vreme događaja na Kosovu pouka su za čitav Savez komunista Jugoslavije. One su očigledno razlog da pokrenemo preispitivanje svesti i sposobnosti svake organizacije i rukovodstva — svesti i sposobnosti da spremno delujemo u svakoj, najsloženijoj situaciji u kojoj se možemo naći.

Uveren sam da ćemo iz ove bitke koju su nam nametnuli kontrarevolucionarni elementi izići još čvršći, još jači i jedinstveniji u daljim naporima za svestranu izgradnju naše ravnopravne socijalističke zajednice. Sa ovim novim iskustvima koje smo stekli u borbi protiv nacionalizma, koji ne bira sredstva, metode i saveznike u borbi protiv našeg socijalističkog samoupravnog društva, koračajući nepokolebljivo Titovim putem, još više ćemo učvrstiti socijalističko zajedništvo i bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti i odbraniti od svih nasrtaja tekovine naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Zaključci 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije

Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, na svojoj 20. sednici, održanoj 7. maja 1981. godine, imajući u vidu i rasprave koje su vođene u PK SK Kosova i CK SK Srbije, Predsedništvu CK SKJ i Predsedništvu SFRJ i drugim organima i organizacijama Federacije, SAP Kosovo i SR Srbije, razmatrao je uzroke i posledice neprijateljske i kontrarevolucionarne aktivnosti na Kosovu i zadatke Saveza komunista Jugoslavije i svih organizovanih socijalističkih snaga i, u vezi s tim, doneo sledeće zaključke:

Centralni komitet SKJ prihvata ocene i stavove sadržane u referatu predsednika Predsedništva CK SKJ i u materijalu pripremljenom za sednicu.

Centralni komitet konstatuje da su preduzete mere za sređivanje stanja na Kosovu bile neophodne.

Na osnovu referata, materijala i svestrane rasprave Centralni komitet je ocenio da je cilj neprijateljske i kontrarevolucionarne akcije na Kosovu rušenje ustavnog poretka, ugrožavanje integriteta i suvereniteta SFRJ, razbijanje bratstva i jedinstva ravnopravnih naroda i narodnosti i direktan napad na socijalističko samoupravljanje i nesvrstanu politiku, dakle, na osnovne tekovine naše socijalističke revolucije. Kontrarevolucionarne akcije vode se sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma. Neprijatelj nas-

Digitized by Google

toji da tim putem destabilizuje SFRJ i oslabi njen ugled u svetu. Te akcije su delo neprijatelja koji, povezan sa reakcionarnim krugovima van naše zemlje, deluje na Kosovu.

S obzirom na karakter neprijateljske delatnosti, Centralni komitet i njegovo Predsedništvo moraju i dalje da prate situaciju, produbljuju saznanja i deluju aktivno i dugoročno na prevazilaženju sadašnjeg stanja i normalizovanju prilika na Kosovu.

Za efikasno delovanje treba što pre izgraditi platformu i akcioni program organizovanih socijalističkih snaga na Kosovu za dalje učvršćivanje i razvoj dosadašnjih dostignuća opštedruštvenog i ekonomskog razvitka na osnovu socijalističkog samoupravljanja i za uspešno političko i društveno-ekonomsko prevazilaženje sadašnjih slabosti i uzroka koje je neprijatelj iskoristio.

Centralni komitet ocenjuje da je za konsolidovanje stanja na Kosovu neophodna puna budnost i mobilnost. Očuvanje tekovina naše socijalističke revolucije i teritorijalnog integriteta SFRJ zahteva energično i odgovorno delovanje komunista u svim institucijama našeg sistema, a posebno u društveno-političkim organizacijama u svim sredinama, da se efikasnim merama onemogućava i iskorenjuje svako neprijateljsko i nacionalističko delovanje.

Centralni komitet izražava puno poverenje da će se komunisti, radni ljudi i građani svih naroda i narodnosti, kao i rukovodeći organi Kosova odlučno zalagati za prevladavanje nastalog stanja i usmeriti napore ka daljem društveno-ekonomskom i svestranom socijalističkom samoupravnom razvoju SAP Kosovo.

Težište idejno-političke akcije Saveza komunista Kosova i drugih subjektivnih snaga mora biti na odlučnom obračunu sa albanskim nacionalizmom i iredentizmom. U tom cilju Savez komunista treba energično da nastavi ofanzivnu akciju uz istovremenu otvorenu kritičku analizu sopstvenih slabosti, koje su se ispoljavale u nebudnosti, oportunizmu, kolebanju i pasivnosti. Iskustva u vezi sa događajima na Kosovu zahtevaju od SKJ kritičku analizu ozbiljnih slabosti u razvoju samoupravljanja, jer nacionalizam izrasta i na našim političkim slabostima i tehnobirokratskim i etatističkim pojavama i odnosima, koji interes svoje organizacije udruženog rada i društveno-političke zajednice vide u vlastitom monopolu, u zatvaranju, u odbrani parcijalnih interesa, odlučivanju u uskim krugovima, umesto pune otvorenosti i dohodovnog povezivanja. Time će jačati idejno-političko i akciono jedinstvo i na toj osnovi diferencijacija na svim nivoima, u svim društveno-političkim i drugim samoupravnim organima i organizacijama.

Centralni komitet posebno naglašava potrebu kritike i samokritike, kao i utvrđivanja lične odgovornosti onih nosilaca društvenih funkcija, posebno u rukovodstvima Saveza komunista, koji su svojim neodgovornim radom, nebudnošću, oportunizmom i na drugi način omogućili delovanje nacionalističkih, iredentističkih i drugih antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga.

Digitized by Google

Od posebnog je značaja odgovornost svih komunista u zemlji da se bore protiv nacionalizma u sopstvenoj sredini. To će olakšati sprovođenje zadataka koji stoje pred Savezom komunista Kosova u borbi protiv albanskog nacionalizma i iredentizma, kao i protiv drugih nacionalizama.

Centralni komitet ističe da se zbivanja u jednoj republici ili pokrajini tiču svih i da se duboko odražavaju na stanje u celoj zemlji. Zato organi Saveza komunista u republikama i pokrajinama snose odgovornost ne samo za stanje u sopstvenoj sredini i pred Savezom komunista u svojoj republici ili pokrajini, već i pred Savezom komunista Jugoslavije.

Centralni komitet ističe da je iskustvo i na primeru događaja na Kosovu potvrdilo da Savez komunista ne može uspešno rešavati složene probleme razvoja zemlje ako svoju političku akciju ne ostvaruje u okviru širokog fronta socijalističkih snaga neposrednim angažovanjem radničke klase, radnih ljudi i građana — u Socijalističkom savezu, Savezu sindikata, Savezu socijalističke omladine, u okviru celog našeg samoupravnog društveno-ekonomskog sistema.

U cilju doslednog ostvarivanja odredaba Ustava SFRJ, Ustava SR Srbije i ustavâ socijalističkih autonomnih pokrajina — Centralni komitet SKJ smatra da je potrebno razmotriti iskustva i probleme u ostvarivanju zajedništva na osnovama izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa, kao i sa stanovišta ustavnih funkcija Federacije, SR Srbije kao republike i socijalističkih autonomnih pokrajina koje su sastavni deo SR Srbije i konstitutivni elementi Federacije.

Nacionalističke i iredentističke parole o »republici« Kosovo moraju se odlučno razobličiti kao napad na revolucionarne tekovine — ustavno uređenje SFRJ, na interese i jedinstvo naroda i narodnosti Kosova i SR Srbije, u čijem su sastavu socijalističke autonomne pokrajine.

Radi ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije na Kosovu, kao i u celoj zemlji, neophodno je pomoći i odgovorno se odnositi prema normalnom odvijanju proizvodnje na Kosovu i ekonomskim merama još više podsticati udruživanje rada i sredstava kosovske privrede sa privredom drugih republika i SAP Vojvodine na samoupravnim osnovama.

U idejnoj i političkoj aktivnosti Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija Kosova, kao i u celoj zemlji, neophodno je više isticati i realno prikazivati ukupne rezultate razvoja i postignuti napredak, kao i solidarnost jugoslovenske zajednice. Potrebno je samokritičnije sagledati sopstvene slabosti u razvojnoj politici, u samoupravnom povezivanju i udruživanju, u organizaciji rada, produktivnosti, korišćenju kapaciteta, radnoj disciplini, ekonomičnosti poslovanja itd.

Moraju se preduzeti mere za blagovremeno i potpunije informisanje građana i radnika albanske narodnosti u svim krajevima

Digitized by Google

Jugoslavije. Ne smeju se, ni u kom vidu, dozvoliti izrazi nepoverenja ili nacionalistički ispadi prema pripadnicima albanskog naroda.

S obzirom na težinu situacije na Univerzitetu i u srednjim školama na Kosovu, neophodno je izvršiti kritičku analizu sistema vaspitanja i obrazovanja, kadrovske politike, kao i udžbenika, pre svega sa idejno-političkog i pedagoškog aspekta. Nastavljajući intenzivni idejno-politički rad sa nastavnim kadrom, studentima i školskom omladinom, treba preduzeti mere da se struktura studenata i učenika uskladi sa realnim društvenim potrebama, kako bi se uspešnije rešavao problem zapošljavanja mladih koji završavaju školovanje.

Polazeći od složene i ozbiljne situacije na Kosovu, kao i od činjenice da neprijatelj nastavlja sa novim oblicima kontrarevolucionarne i subverzivne aktivnosti, potrebno je jačati odbranu i društvenu samozaštitu. Službu bezbednosti treba kadrovski, organizaciono i tehnički ojačati i osposobiti za uspešnije vršenje njenih zadataka; više aktivirati i brže osposobljavati komitete za odbranu i društvenu samozaštitu na svim nivoima, kako bismo na taj način jačali opštu budnost i bezbednost i u izvršavanje zadataka društvene samozaštite što masovnije uključili radne ljude i građane, naročito omladinu.

Kao iskustvo iz ovih događaja, Centralni komitet ističe potrebu šireg, potpunijeg i blagovremenog političkog informisanja unutar SK i javnosti, kako bi se postigla puna mobilnost radnih ljudi i građana.

Od dugoročnijih zadataka Saveza komunista Jugoslavije u vezi sa događajima na Kosovu — osim stalnog praćenja razvoja situacije, analiziranja stanja, uzroka i posledica tih događaja, Centralni komitet ističe značaj razvojnih problema SAP Kosovo. Donet je Društveni plan Jugoslavije i dogovor o politici i podsticanju bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i najbržeg razvoja SAP Kosovo u kojem su, u skladu sa već utvrđenom politikom o najbržem razvoju SAP Kosovo, osigurana veća sredstva za SAP Kosovo u ukupnim sredstvima za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. U pripremi je i dogovor o posebnim merama za ostvarivanje najbržeg razvoja SAP Kosovo, čije donošenje treba ubrzati. Sve to zahteva da pripreme i donošenje društvenog plana razvoja SAP Kosovo za period 1981—1985. godine, zajedničkim naporima odgovarajućih organa SAP Kosovo, SR Srbije i Federacije, treba ubrzati, koristeći pri tom iskustva i pouke iz dosadašnjeg perioda. Pri tome treba pokloniti posebnu pažnju razvoju proizvodnih kapaciteta koji će što pre dati dohodak i omogućiti veće zapošljavanje, kao i pitanjima proizvodno-poslovnog povezivanja na dohodovnoj osnovi između organizacija udruženog rada Pokrajine i organizacija udruženog rada čitavog područja zemlje.

Stabilizacija prilika na Kosovu nije moguća bez potpuno otvorenog i revolucionarnog suočavanja sa nizom slabosti u samom Savezu komunista. Na osnovu datih ocena i jasne platforme nuž-

Digitized by Google

no je nastaviti smelu raspravu i svestranu političku analizu kontrarevolucionarnih zbivanja i ponašanja članova Saveza komunista u toj situaciji i na toj osnovi obezbediti odgovarajuću kadrovsku politiku.

Predsedništvo CK SKJ, kao i drugi organi SKJ, treba da kritički analiziraju sadržaj i metod svog rada i da se brže oslobađaju forumske zatvorenosti i drugih slabosti. Njihova efikasnost postaje bitan uslov funkcionisanja celokupnog političkog i delegatskog sistema. Dosledno sprovođenje principa demokratskog centralizma i kolektivnog rada i odgovornosti osnovna je pretpostavka efikasnosti rada Saveza komunista.

Ispoljene slabosti u Savezu komunista i drugim društveno-političkim organizacijama za vreme događaja na Kosovu pouka su i upozorenje za čitav Savez komunista Jugoslavije, a prvenstveno za centralne i pokrajinske komitete SK da svako u svojoj sredini vodi odlučnu idejno-političku akciju protiv antisamoupravnih i antisocijalističkih tendencija, za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, ostvarivanja politike stabilizacije, jačanje uloge i jedinstva radničke klase Jugoslavije, bratstva, jedinstva i socijalističkog zajedništva naroda i narodnosti i jedinstva u SKJ.

Organi i organizacije Saveza komunista Jugoslavije treba da preispitaju dosadašnju praksu i sposobnost svake organizacije SK da, kao borbene organizacije revolucionarne akcije, spremno deluju u svakoj i najsloženijoj situaciji.

Digitized by Google

Kiro Gligorov

Društveni i privredni razvoj i produktivnost rada

I

Odlučujući kriterijum uspešnosti svakog sistema, kriterijum u kome su sadržani svi ostali, jeste produktivnost. Naš socijalistički samoupravni sistem mora pokazati sposobnost da društveni napredak i zadovoljenje sve šireg kruga ljudskih potreba zasniva na neotuđivim pravima radnika da upravlja svojim radom i društvenim sredstvima i da postiže takvu produktivnost rada kojom će ispoljiti sve svoje prednosti.

Treba pokazati punu upornost u ostvarivanju ove inicijative, shodno njenom značaju, i iz godine u godinu produbljivati i osavremenjivati ovu problematiku u neposrednoj vezi sa tekućom praksom, teorijski je osmišljavati, prateći sva naučna saznanja u ovoj sferi, a ona je danas preokupacija svih, i onih koji tek počinju da izlaze iz istorijske zaostalosti i onih koji, iako poseduju moćnu nauku, razvijenu tehnologiju i kvalifikovanu radničku klasu, zabrinuto posmatraju sopstveno stagniranje u razvoju produktivnosti rada izazvano klasičnim, uočenim raskorakom između razvoja proizvodnih snaga i razvoja društvenih odnosa, na šta je još Marks upozoravao. Dakle, moramo imati u vidu i jedan i drugi činilac u toj jednačini i njihovu međuzavisnost — niko nije pretplaćen na ekonomski i društveni progres, naročito ako zanemaruje

Digitized by Google

ili iz klasne ograničenosti ne vidi, ili čak, zbog uskih klasnih interesa, sprečava i odlaže promenu društvenih odnosa, a time i materijalni i društveni razvoj. Međutim, isto je tako pogrešno i kobno polaziti od toga da progresivni društveni odnosi automatski garantuju uspon materijalnih proizvodnih snaga — neizbežan društveni samotok.

Već ova tesna veza razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa upućuje nas da probleme produktivnosti, kao glavnog generatora napretka, posmatramo u svoj njihovoj kompleksnosti — međuzavisnosti proizvodnih i društvenih faktora, društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema, privrednog sistema i privredne politike, nauke i tehničkog progresa i mnogih drugih socio-ekonomskih i sociopolitičkih činilaca koji, pojedinačno i kumulativno, omogućuju da se ustanovi zašto je produktivnost rada u nas nezadovoljavajuća i u kojoj kombinaciji faktora koji na nju utiču trend može da se okrene i da dođu do izražaja očevidno neiskorišćeni ljudski i materijalni resursi, posebno potencijal koji istraživanjima, inovacijama, plodovima uma može odlučujuće doprineti da se ta bitka dobije.

Mnoge elementarne činioce koji deluju na rast produktivnosti rada ne treba otkrivati; oni su poznati i ekonomskim i drugim društvenim naukama, ali njihovo lociranje u datim društvenim odnosima i, na toj osnovi, pokretanje svih stvaralačkih snaga u društvu na pregalaštvo, na ekonomiju rada i društvenih sredstava i humaniziranje radnih i društvenih uslova, zadatak je koji ne može zaobići ni jedan, pa ni naš sistem ni naše društvo.

Plan i politika, mehanizmi društvene i ekonomske regulative koji ne polaze od suštine osnovnog produkcionog odnosa, radnika kao njegovog nosioca i pokretača, mogu dovesti do toga da se sve tehničke i ekonomske mogućnosti koriste bez odgovarajućeg rezultata, a da uzroke tražimo u nekim virtuelno konstruiranim uzrocima, a ne u društvenoj praksi, njenim zakonitostima i protivurečnostima. Otuda prva i temeljna odrednica dugoročnog kursa bitke za produktivnost, bolje reći, bitke da produktivnost postane organska potreba razvoja, jeste — svim društvenim i ekonomskim akcijama, politikom i merama delovati na društveni, materijalni i moralni interes nosioca proizvodnje, stvaraoca vrednosti, glavne društvene snage koja treba da daje pečat društvenim kretanjima — a to je radnik proizvođač i svi radni ljudi koji žive od svog rada.

Paralele radi, ukazao bih na to kako bi se, iz produktivističkog i ne samo iz tog ugla posmatrano, razvijala kapitalistička ekonomija i kapitalističko društvo ako se ne bi polazilo od pozicije kapitaliste — vlasnika sredstava za proizvodnju i njegovog pokretača i interesa oličenog u profitu, na čemu je utemeljena vlast klase kapitalista u društvu. U našim uslovima radničkog samoupravljanja moramo polaziti od logike našeg produkcionog odnosa, pozicije radnika u upravljanju društvenim sredstvima, u raspolaganju dohotkom i, na toj osnovi, od njegove ukupne pozicije u društvu. Niko, ni država, ni tehnokratija, ni birokratija ili njihova

Digitized by Google

međusobna sprega ne može u njegovo ime da raspolaže sredstvima, dohotkom i viškom rada, već on to čini u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, udružen sa drugim radnicima u najrazličitijim asocijacijama, i kroz delegatski sistem — povezujući državnu i samoupravnu funkciju putem odlučivanja u skupštinama društveno-političkih zajednica. Tek tako utemeljena pozicija i tako izvedene konsekvence iz osnovnog produkcionog odnosa otvaraju nesagledive mogućnosti da inicijativa radnika, snaga njegove udruženosti i politički mehanizam odlučivanja u društvu daju pune efekte. Svaka druga kombinacija koja, na jedan ili drugi način, zanemaruje, potcenjuje ili samo delimično koristi ovu istorijsku konstelaciju društvenih odnosa mora davati delimične, oskudne rezultate ili izazvati zastoje u razvoju proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Drugim rečima, posledice toga su ne samo suboptimalni rezultati i sprečavanje ispoljavanja prednosti sistema, već i pojačana ekonomska i politička nestabilnost u društvu i potiskivanje problema produktivnosti na margine ekonomskog i društvenog razvoja.

Obično se u takvim okolnostima uzroci nezadovoljavajućeg stanja u produktivnosti rada traže u neefikasnosti sistema, u prekomernoj potrošnji radnikâ, jednom rečju i u krajnjoj liniji — u samoupravljanju i njegovim nedostacima. Međutim, samoupravljanje je samo zamenilo državno-svojinski i privatno-svojinski monopol društveno-svojinskim, a radnik je ono što je i inače stvarao i proizvodio počeo sâm da prisvaja i kao pojedinac i kao društveni faktor; došlo je do razotuđivanja koje bi, kao i svako uklanjanje neke krupne društvene i ekonomske protivurečnosti, moralo uroditi plodom, koje po svom ekonomskom i društvenom efektu prevazilazi pređašnju istorijsku formaciju.

To je samoupravljanje u svom tridesetogodišnjem razvoju i pokazalo. Smanjile su se duboke istorijski nasleđene razlike između nas i sveta, posebno između nas i razvijenih zemalja, stasala je razvijena i kvalifikovana radnička klasa, veliki broj visokokvalifikovanih ljudi. Neko vreme smo bili u vrhu svetske lestvice po stopi rasta, ali ne samo po njoj, već i po dalekosežnim promenama nasleđene ekonomsko-socijalne strukture, pa i naše zaostajanje u odnosu na globalnu produktivnost u razvijenim zemljama počelo je da se smanjuje. To su nesumnjive činjenice, to je bio istorijski ispit samoupravljanja u decenijama kada je ono još činilo početne korake.

Ako danas govorimo o zaostajanju u rastu produktivnosti rada, ako ističemo izvesne zastoje u razvoju samoupravljanja, a, pri tom, kao neposredne posledice tih pojava ističemo da nam proizvodnja nedovoljno raste, da opada naše učešće u međunarodnoj podeli rada, da nam produktivnost stagnira ili nedovoljno raste, sve to u uslovima inflacije i ekonomske nestabilnosti, prvo pitanje na koje moramo dati odgovor je: koje objektivne okolnosti uslovljavaju ove neželjene pojave i, još važnije, gde mi subjektivno

Digitized by Google

grešimo, gde propuštamo da koristimo prednosti našeg sistema, snagu radničke klase, koje su prepreke na tom putu?

Pre odgovora na ovo pitanje nužno je upozoriti na konkretan istorijski kontekst i okvire, svetske i unutrašnje, na potrebu istorijskog posmatranja razvoja našeg sistema i njegovih potencija, dakle, ne maksimalistički i nedijalektički, već videći u Ustavom oblikovanom sistemu i mogućnosti ovog trenutka i perspektivu koja se postupno ostvaruje. To je naša konkretna istorijska realnost — ali, ako igde ima puno opravdanje Marksovo nemirenje sa postojećim, u ovoj sferi, u sferi doslednog poštovanja logike vlastitog produkcionog odnosa i dohotka kao materijalne osnove pozicije radnika, mora biti u fokusu društvene pažnje i naša osnovna preokupacija. Ukloniti otpore bilo koje vrste — tehnokratske, grupno-svojinske ili državno-svojinske, da bi radnik ovladao dohotkom i o njemu odlučivao, to je polazni uslov da se dobije društvena i materijalna osnovica za uspon produktivnosti rada, da se ukloni otuđenost radnika od dohotka, u ime čega je izvršena istorijska predaja fabrika radnicima, i da se omogući da radnik realizuje neotuđiva prava i odgovornost za sopstvenu egzistenciju i razvoj društva, da se povežu u jednu celinu njegovi materijalni, moralni i društveni interesi, da se sistem socijalističkog samoupravljanja organski reprodukuje na vlastitoj osnovici.

O ovome nije nikad previše govoriti, jer je neophodno da na svim tačkama gde to još nije slučaj uslede konkretne promene da bi se taj proces ubrzao i da bi se prevazišao postojeći zastoj u razvoju samoupravljanja. Te tačke zaostajanja koje treba napasti su pre svega u otuđivanju viška rada, u raspolaganju akumulacijom i odlučivanju o investicijama koje se ne zasniva na proverenom interesu organizacija udruženog rada i kriterijumima kao što su neophodnost podele rada, rasta produktivnosti i povećanja našeg učešća u međunarodnoj podeli rada. Tek ako o ovome odlučuju oni o čijoj se egzistenciji radi i ako naši planovi i društveno usmeravanje budu polazili od toga, tek tada se može očekivati realniji obim investicija, njihova veća ekonomska opravdanost i odgovornost za eventualne promašaje ili nerentabilne projekte. U pravima raspolaganja viškom rada treba biti konsekventan do kraja, jer su greške u ovom domenu mnogo teže od grešaka u tekućem poslovanju. Svaka pogrešna investicija ima dugoročno dejstvo, do kraja njene amortizacije. Planovi, mehanizmi privrednog sistema i mere ekonomske politike moraju skrupulozno poštovati ovu potrebu, od opštine do Federacije i unutar udruženog rada, ako se žele stvoriti uslovi da najznačajniji faktor rasta produktivnosti — izgradnja novih proizvodnih snaga, deluje u tom pravcu. Bez tog opredeljenja i akcionog usmerenja ponavljanje da se ne koriste kapaciteti, da ima mnogo duplih kapaciteta, da se ne koristi, po nekim podacima, uvezena oprema u vrednosti od više milijardi dolara, bilo da je ugrađena, nekompletirana ili neugrađena leži po magacinima ili carinarnicama — ne donosi nikakve koristi. Jednom rečju, upotreba svakog dinara akumulacije mora da podleže

Digitized by Google

najstrožim ekonomskim i društvenim kriterijumima, polazeći od toga da radnici odlučuju o njegovoj upotrebi. Bez krupnog koraka napred u ovoj sferi značaj parole o potrebi da radnik ovlada dohotkom sa protekom vremena sve više će slabiti.

Naše društvo mora na praktičan način da razreši odnose u takozvanoj slobodnoj razmeni rada. Prva faza je iza nas, sa svojim početnim rezultatima i slabostima. Nije sada prilika da se ulazi u ovaj problem celovito, ali, ako ga tretiramo sa stanovišta produktivnosti rada, na prvom mestu treba istaći da će rast produktivnosti biti sve više zavisan od sve tešnje sprege materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti (nauke, obrazovanja, zdravstva i kulture uopšte). Veliki prodori koji su u proteklim decenijama učinjeni u nauci i tehnologiji, a nema nikakvih razloga da se zbog sadašnje stagnacije svetske ekonomije zaključi da ti prodori neće biti nastavljeni ili da će se akceleracija naćnih otkrića zaustaviti, u punoj meri ističu potrebu te povezanosti i udruženosti. Kroz istoriju je izlaženju iz ekonomske i društvene stagnacije uvek prethodilo kidanje postojećih, okoštalih i prevaziđenih društvenih odnosa, revolucionarnim ili evolutivnim putem, i napredak nauke i otkrivanje novih horizonata.

Sa tog gledišta naše društvo je pravovremeno utvrdilo principijelne osnove i institucionalne okvire za prevazilaženje istorijske podeljenosti fizičkog i umnog rada — proizvodnje vrednosti i stvaralaštva uma — stvarajući uslove da svi ljudi koji žive od svoga rada budu u istom društvenom odnosu, da uživaju ista prava samoupravljanja. Polazeći od toga, za rast produktivnosti rada u društvenim delatnostima zainteresovani smo koliko i za njen rast u materijalnoj proizvodnji. Naravno, ne bukvalno shvaćeno, već u skladu sa prirodom ovih delatnosti i etičkim normama koje važe u radu pojedinih delatnosti. Elitističko odvajanje nauke, u težnji za njenim posebnim društvenim položajem, na jednoj strani, i potcenjivanje i zanemarivanje nauke i drugih delatnosti i shvatanje da one predstavljaju samo društveni trošak, namet i opterećenje, na drugoj, dokaz su delovanja inercije zaostale svesti, vekovne istorijske podvojenosti, što još više ističe potrebu da se permanentno ulažu veliki napori u cilju konačnog prevladavanja tog jaza. Tu je podvojenost lomio kapital na svoj način, potčinjavajući ove delatnosti svojim potrebama, favorizujući ih u meri u kojoj mu je to bilo neophodno, a mi moramo prevazići tu podeljenost, krećući se ka jedinstvu ukupnog društvenog rada i zajedničkoj odgovornosti za napredak proizvodnje i društva i šireći svest da svi ljudi rada žive od dohotka u materijalnoj proizvodnji, ali i da društvene delatnosti, posebno nauka i sve drugo stvaralaštvo, daju supstancijalni doprinos materijalnom i društvenom progresu.

Razmatranje ovog problema vodi nas nepobitnom saznanju da naši veoma značajni ljudski potencijali, posebno potencijali obrazovanih kadrova, nauke, obrazovanja i drugi, nisu ni približno iskorišćeni. Otuda, i pored najodlučnijeg opredeljenja za samosvojnost u izboru puteva društvenog razvoja i naše sposobnosti da

Digitized by Google

odredimo sopstveno mesto, ulogu i poglede na međunarodnu scenu, toliko mnogo robujemo prenošenju saznanja drugih, bez dovoljno izražene ambicije da i naša istraživanja i naučni i stvaralački um oplemeni preneto i, bar na nekim poljima, zaore vlastitu brazdu. Nesumnjivo, to je posledica još neprevaziđene ukupne zaostalosti, ali sve je manje mogućnosti i razloga za takvo opravdanje, jer i danas, a pogotovo sutra, brojni sposobni i obrazovani radnici i naučnici neće biti iskorišćeni ukoliko se ne utvrde zajedničke osnove naše naučne i tehnološke strategije i povoljni ekonomski i društveni uslovi za procvat istraživačkog rada. Ni u jednoj naučnoj instituciji, fabrici, u planskim i razvojnim centrima ne bi se smelo zadržati samo na reprodukovanju postojećeg znanja. Svuda postoje mogućnosti inovacije, manjih ili većih otkrića, a pogotovo uvođenja naučne organizacije rada. Zapostavi li se taj faktor napretka, sve druge mogućnosti će biti propuštene ili nedovoljno iskorišćene.

Deo dohotka namenjen nauci zanemarljiv je kao »opterećenje« društvenog dohotka; u razvijenim industrijskim zemljama deo dohotka za nauku je višestruko veći. O upotrebi znatno većih delova dohotka lakše se odlučuje, odnosno lakše se odvajaju sredstva za druge potrebe — da se samo pomene privilegovanost budžeta i takozvane opšte potrošnje.

Zadržimo se u vezi s ovim na pitanju društvenog i materijalnog vrednovanja doprinosa radnikâ i svih stvaralaca, koje je, neosporno, bitno za menjanje odnosa prema radu i stvaralaštvu. Moramo konstatovati da je naša skala vrednovanja doprinosa pojedinih delova društvenog rada u nesaglasnosti sa samoupravnim opredeljenjem našeg društva. Imam u vidu da osnovni parametar u vrednovanju rezultatâ rada nije položaj kvalifikovanog proizvodnog radnika u skladu sa njegovim doprinosom i uvažavanjem uslovâ rada i vrednovanje stvaralaštva uopšte. Pojave da kvalifikovani radnici odlaze iz proizvodnje na manje vredne, ali bolje plaćene poslove u administraciji ili drugde, kao i tendencije da inženjeri, ekonomisti, istraživači napuštaju proizvodnju i nalaze zaposlenje u komorskim, državnim, sizovskim i raznim drugim organima, gde nema neposredne materijalne odgovornosti za rad i rezultate rada i rizika, samo potvrđuju da je vrednosna skala društva poremećena i da su neposredni proizvodni rad i stvaralaštvo na toj lestvici znatno potcenjeni, te zbog toga nema pravog poriva za napredak. Takav trend povećavaće broj neproduktivnih radnih mesta, administraciju, organe posredovanja, u različitim vidovima, i broj zainteresovanih da iz proizvodnje pređu na takve poslove.

Prema tome, u ovom domenu su potrebne značajne promene koje bi, sa svoje strane, uticale na drugačiju orijentaciju ljudi prilikom izbora zanimanja, mesta rada i polja svoje društvene afirmacije. Čini se da je minimum takve orijentacije da kvalifikovani radnik u proizvodnji mora imati veći dohodak od radnika sa srednjim obrazovanjem koji radi na administrativnim, pomoćnim, re-

Digitized by Google

žirjskim i sličnim poslovima. Bez toga nema reforme obrazovanja i otklanjanja raskoraka između potreba privrede za radnicima i školovanim kadrovima i strukture kadrova koji izlaze iz škola.

Primer sa rudarima je veoma poučan i indikativan. Čim su u rudnicima uglja u Raši i Tuzli lični dohoci dovedeni u sklad sa uslovima rada i postali stimulativni, iščezao je problem nedostatka rudara. Ovakva orijentacija imala bi i šire implikacije na odnose u društvu, na rast i rad administracije u svim organima društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija, SIZ-ova, banaka i slično, a razume se, što je veoma bitno, donela bi pozitivne promene u sada gotovo nezadrživom rastu administracije, pomoćnih i drugih službi u samoj privredi i društvenim delatnostima.

Neophodno je nešto reći o obimu izdvajanja iz dohotka za različite socijalne potrebe i za potrebe solidarnosti. Zbog nedovoljne povezanosti ekonomskih i socijalnih aspekata politike razvoja, preširoko shvaćene solidarnosti kad je reč o pokrivanju slabih rezultata rada, gubitaka, promašaja u investicijama i slično, velikog opterećenja kamatama itd. — privreda nema dovoljnu akumulativnu i reproduktivnu sposobnost i to je čini još zavisnijom od faktorâ van udruženog rada. Široko shvatanje solidarnosti smanjuje interes za rast produktivnosti rada i racionalno gospodarenje sredstvima, jer se, u krajnjoj liniji, efekti rasta produktivnosti rada malo odražavaju na dohodak kojim raspolaže osnovna organizacija udruženog rada. Svi drugi načini sticanja dohotka izgledaju lakši, privlačniji, što ne može a da ne smanjuje interes za produktivnost rada.

I najzad, u vezi sa ovim nužno je imati u vidu da je produktivnost rada u društvu rezultanta uspešnog delovanja svih društvenih činilaca — rada radnikâ, planova, politike, mera i akcija društva. Često se u nas pominje podatak da je najmanji raskorak u produktivnosti između nas i razvijenih zemalja na pojedinačnom radnom mestu u proizvodnji. Što je nivo organizovanosti viši, taj je raskorak veći. To je očito već na nivou osnovne i radne organizacije i dalje sve do vrha društvene piramide.

Velike promene u socijalnoj strukturi društva omogućavale su u proteklim decenijama visoke stope rasta društvene produktivnosti rada. U budućnosti će se te mogućnosti smanjivati, a sve više dolaziti do izražaja potreba za što racionalnijom i efikasnijom organizacijom društva i relativnim smanjivanjem njegovih neproduktivnih izdataka. Uopšte, problem organizacije i funkcionisanja organizacija udruženog rada ističe u prvi plan probleme poslovanja, upravljanja i odlučivanja koji treba da šire mogućnost radnika za neposredno odlučivanje i, paralelno sa tim, kurs na smanjivanje normativizma, ukidanje i zamenu zaostalih oblika rada i organizacije, uvođenje savremenijih oblika rada koje zahteva i pravilno korišćenje moderne tehnike i tehnologije, uključujući i računarsku i kompjutersku tehniku i takvu pripremu odlučivanja koja će radniku omogućiti da ima uvid u glavne probleme i glavne odluke.

Digitized by Google

Ovi problemi su u nas zapostavljeni, a negde se tretiraju na margini proizvodnih problema. Paralelno sa ovim i u nadgradnji društva, posebno u organizacijama i organima od mesne zajednice i opštine do Federacije, pitanje društvene režije i ekonomije radnog vremena i sredstava biva će sve značajnije i društveno osetljivije. Prema tome, kriterijum produktivnosti se mora primeniti na sve društvene delatnosti i tek tada može postati obaveza za sve i pravo svih da se za to zalažu i bore i daju sopstveni doprinos po kome će se meriti svačija zasluga.

U tom smislu i dalji razvoj i takvo funkcionisanje delegatskog sistema u kome će sve više dolaziti do izražaja aktivno učešće delegacija i delegata iz baze i interesi udruženog rada, put je ovladavanja od strane radnikâ i onim delom dohotka o kome se odlučuje u skupštinama društveno-političkih zajednica. Ostvarivanje takve orijentacije otvara perspektivu da i planovi privrednog i društvenog razvoja, odluke i mere ekonomske i socijalne politike sve više počivaju na planovima udruženog rada, jednom rečju, da društveno-političke zajednice sve više razvijaju svoju samoupravnu dimenziju, odnosno da sve druge odluke koje po svojoj prirodi moraju još dugo izražavati državne funkcije društveno-političkih zajednica budu u skladu sa samoupravnim karakterom našeg društva, da štite i podstiču nesmetan samoupravni razvoj.

Ovladavanje viškom rada, slobodnom razmenom rada i odlučivanjem u delegatskom sistemu put je ostvarivanja zadatka da radnička klasa i udruženi rad ovladaju čitavom društvenom reprodukcijom. To je put reprodukovanja socijalističkog samoupravljanja kao sistema na sopstvenoj osnovi.

II

Već je pomenuto da se razvoj proizvodnih snaga i ukupan privredni razvoj mora uvek posmatrati u sklopu međunarodnih ekonomskih odnosa i svetskog tržišta. Zahtev za promenu nepravednih međunarodnih ekonomskih odnosa i zahtev za naše veće prisustvo na svetskom tržištu moraju ići paralelno. Jedno je objektivna potreba daljeg svetskog razvoja, kao uslova za prevazilaženje rastućih protivurečnosti postojećih ekonomskih odnosa u svetu i izlazak iz krize i novi uspon svetske ekonomije, a drugo je realnost, uslov uspešnog razvoja naše nacionalne ekonomije, njenog tehnološkog razvoja i rasta produktivnosti rada. Suočavanje naše ekonomije sa razvijenijim ekonomijama utakmica je koja ima snažno klasno obeležje. Pri tom eksploataciju od strane razvijenih privreda i prisvajanje ekstraprofita na naš račun možemo smanjivati samo sistematskim i upornim rastom naše produktivnosti, osvajanjem naučnih i tehnoloških dostignuća. Alternative toj orijentaciji nema. Svako zatvaranje, zaostajanje u ekonomskom i tehnološkom razvoju odlaže našu ekonomsku emancipaciju i potiskuje produktivističku orijentaciju u drugi plan. Otuda je autarkija, koja nas-

Digitized by Google

taje kao posledica zaštite domaće privrede koja prevazilazi ekonomski dopustive granice i koja nas prividno oslobađa zavisnosti od inostranstva i pritiska više produktivnosti, jedna od najvećih opasnosti, zabluda koja veoma brzo otkriva kontraproduktivni karakter takve orijentacije. Svaka pažljivija analiza, za koju ovde nema mogućnosti, pokazala bi da se u svim periodima kada je prenebregavana potreba neprekidnog jačanja našeg prisustva na svetskom tržištu uvek dolazilo do zastoja u razvoju produktivnosti, pogoršanja privredne strukture i privredne nestabilnosti.

I sada je jugoslovenska privreda u situaciji kada mora prevazići jedan takav period u našem razvoju, karakterističan za proteklu dekadu, a naročito za proteklo petogodište. Smanjivanje našeg učešća u međunarodnoj razmeni, deficit u platnom bilansu, strukturni problemi, nestabilnost i inflacija, to je cena takve orijentacije. Zakonita je pojava da se posle svakog autarkičnog zaokreta, umesto smanjivanja, povećava zavisnost od inostranstva i problemi razvoja komplikuju. Takav trend ne sprečavaju ni velike investicije ni veliki uvoz inostrane opreme i tehnologije, jer, ukoliko se čitav investicioni ciklus ne zasniva i nova oprema i tehnologija ne nabavlja na bazi kriterijuma svetske produktivnosti, ukoliko nije prethodno izvršena verifikacija novih proizvodnih objekata sa stanovišta izvoza i troškova poslovanja, koji moraju biti kompetitivni sa troškovima naših konkurenata na svetskom tržištu, od takvog investiranja nema velike koristi.

Same stope rasta, u kontekstu ovog razmatranja, nisu jedini ni presudni indikator uspešnosti i napretka, ako kvantitativni rast i razvoj ne prati i rast produktivnosti i kvaliteta. Danas, u vreme žestoke bitke za očuvanje pozicija na svetskom tržištu i osvajanja novih kroz potiskivanje drugih, neophodno je upoređivanje i proveravanje rezultatâ našeg razvoja i naše sposobnosti da širimo ekonomske veze i postajemo značajniji činilac u međunarodnoj podeli rada. Kao prevashodan ekonomski i politički zadatak i, možda, presudan činilac stabilizacije naše privrede javlja se vraćanje izgubljenih pozicija u međunarodnoj razmeni i sticanje novih.

To pretpostavlja najpre takvu razvojnu strategiju u zemlji koja će pomenute kriterijume više produktivnosti i konkurentske sposobnosti, veće ekspanzije izvoza uzimati kao bazične. Prioriteti u vezi s tim koji su istaknuti u našem petogodišnjem planu 1981—1985. godine moraju biti u službi tog zadatka i moraju pretpostaviti takvu udruženost privrede u kojoj će ovi prioriteti biti rešavani kao prioriteti cele jugoslovenske ekonomije, a ne kao prioriteti svake nacionalne, u našem slučaju republičke i pokrajinske ekonomije. Iluzorno je očekivati učešće naše ekonomije u međunarodnoj podeli rada ukoliko ona izostaje u zemlji. Bez toga izostaće plodovi ekonomije obima, podele rada, zajedničkog nastupanja na tržištu, koncentracije društvenog kapitala, zajednička istraživanja, zajedničko planiranje, razrada sopstvene dugoročne ekonomske i tehnološke strategije, odnosno biće bitno umanjena. A u današnjoj

Digitized by Google

zaoštrenoj konkurenciji upravo na tim tačkama i kvalitetima se traže odgovori na izazov današnjeg vremena.

Iz ovih razmatranja bi se morao izvući zaključak u pogledu mesta i uloge jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i jedinstvenog privrednog prostora. Naše tržište, i pod pretpostavkom njegove jedinstvenosti i perfektnosti, biće sve tešnje što se više budemo razvijali. Sadašnji trenutak to potkrepljuje — nikada nismo imali, ukupno uzev, ovakve proizvodne snage, moderna postrojenja i kvalifikovane kadrove, a istovremeno izostaju adekvatni rezultati u izvozu i njegovo se relativno učešće u društvenom proizvodu smanjuje. Dakle, uobičajeni ekonomski rezultati se ostvaruju, ali u obrnutoj proporciji.

Kako se to moglo dogoditi? Odgovor na to pitanje ne može zaobići odnos koji je preovladao u mnogim sredinama u pogledu uvažavanja ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje, raspolaganja dohotkom i viškom rada, o čemu je bilo dosta reči, orijentacije na zaokružavanje republičkih i pokrajinskih privreda i potiskivanje tržišta, ne radi ovladavanja njime, već potcenjivanja i zapostavljanja njegovog pozitivnog i nenadoknadivog dejstva za duži period. Tome je pomoglo i shvatanje da se možemo i trebamo, što je tačno, zaduživati, ali da o veličini duga ne moramo previše brinuti, jer se svi zadužuju i jer će već svetska inflacija učiniti svoje. Naša je zaduženost bila relativno mala i zato je sedam-osam godina mogao da raste dug i zaista bi inflacija u svetu učinila svoje u pogledu rasterećenja naše ekonomije pod pretpostavkom da su novi objekti izgrađeni na vreme i da su prethodno verifikovani na svetskom tržištu pod konkurentnim uslovima.

Pošto je izostalo i jedno i drugo, teret dugova, koji često dospevaju i pre završetka gradnje i bez dovoljnog izvoza iz novih ulaganja, dobio je ozbiljnije dimenzije i trebaće mnogo napora da se sačuva naša tradicionalna kreditna sposobnost.

Konačan rezultat su neiskorišćeni kapaciteti, suboptimalni dohodak, preterani troškovi po jedinici proizvoda, izostanak adekvatnog rasta produktivnosti rada, što je sve u osnovi našeg inflacionog procesa. Ovaj uticaj na inflaciju je, dugoročnije gledano, teži nego preterana potrošnja, jer je svođenje ovog drugog uzroka u realne granice dostupnije ekonomskoj i društvenoj akciji, dok je otklanjanje onog prvog teže, zahteva više vremena za provođenje promena u strukturi privrede, različite rekonstrukcije i nove investicije, gde god je reč o neusklađenostima, promašajima i sličnom, za prevazilaženje slabosti udruživanjem, jačim delovanjem i impulsima sa tržišta, koje neće biti sputano regionalnim i republičkim ograničenjima.

Što pre se oslobodimo nekih regionalnih planova koji u zaokružavanju sopstvene privrede vide svoj osnovni cilj za uspešan razvoj i što pre se potraže neophodne spone na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, utoliko će se privreda brže oslobađati sadašnjih ograničenja i ponovo dinamizirati. Usklađivanje različitih tehnologija u istoj vrsti proizvodnje, zajednička kupovina licenci,

Digitized by Google

zajedničko programiranje i planiranje, solidna je osnova za otvaranje perspektive da produktivnost rada postane kriterijum svačijeg privređivanja. To neće ugroziti pravo i odgovornost republika i pokrajina, pa ni opština, za sopstveni razvoj; naprotiv, jedinstveno tržište će umnožiti snagu svih, samo će ta briga polaziti od širih vidika i složenijih odnosa međuzavisnosti. Takva orijentacija će samo potkresati krila nacionalizmu i romantizmu u ekonomiji, koji, i kad je inspirisan najboljim namerama, obično vodi u autarkiju i, hteli ili ne, postaje prepreka za povezivanje organizacija udruženog rada preko regionalnih granica, a upravo je to nasušna potreba daljeg razvoja jugoslovenske ekonomije i integracije radničke klase i jugoslovenskog društva.

Prema tome, mehanizmi privrednog sistema i ekonomske politike treba da budu u službi takve orijentacije i proveravani pre svega sa stanovišta: da li šire prostor za delovanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, podstiču interes kolektivâ da probleme ekonomskog razvoja rešavaju sporazumevanjem i udruživanjem, poslovanjem na osnovu zajedničkog prihoda i dohotka, da li podržavaju orijentaciju na zajednička istraživanja i razvoj domaće nauke i tehnologije, odnosno osvajanje i oplemenjivanje postojeće i da li se ovi privredni ciljevi ostvaruju i verifikuju na osnovi rasta produktivnosti rada.

Ovi kriterijumi zahtevaju strože uslove prvređivanja, menjanje odnosa prema društvenim sredstvima, njihovom vrednovanju i rezultatima koji se moraju postizati na osnovi privređivanja njima. U skladu sa društvenim karakterom sredstava i dohotka ne smeju nam biti strani ni neki objektivni društveni kriterijumi o uspešnosti poslovanja. Neophodno je zahtevati ostvarivanje sve većeg dohotka po radniku i raspoloživim sredstvima i ne miriti se sa postojećim. Sada je uvreženo pravilo da dobro posluje onaj ko nema gubitaka, a pogotovo ako ostvaruje ostatak dohotka za fondove, iako su možda rezultati poslovanja daleko ispod ekonomskih mogućnosti rada i proizvodne moći sredstava. Naša praksa bi morala ići upravo u suprotnom smeru: ne bismo smeli zadržavati u pogonu ni sredstva za proizvodnju ni same pogone koji permanentno prave gubitke, kao ni poslovodne organe koji ne pokazuju očekivane rezultate. Napuštanje loših proizvodnih programa, preorijentacija u proizvodnji, uz potrebnu pomoć društva, pa i zatvaranje takvih proizvodnih pogona, samo će smanjiti gubitke i skratiti vreme prilagođavanja težim uslovima privređivanja i tako doprineti stabilizaciji privrede.

Možemo, dakle, u zaključku reći da naša privreda može više da proizvodi, da stvara dohodak znatno veći od sadašnjeg, jer su njeni i materijalni ljudski potencijali veći, po nekim procenama i nesrazmerno veći. Naš sistem i njegove, u proteklom periodu jasno ispoljene prednosti takođe sadrže ogromne rezerve za prevazilaženje milijariziranosti privrede i jačanje inicijative radnikâ i njihove ekonomske odgovornosti. Sve ove prednosti neće same po sebi dati rezultate. Pred našim društvom, pred svakim radnikom i sva-

Digitized by Google

kom osnovnom organizacijom udruženog rada su složeni zadaci. Stvaranjem opštih povoljnijih uslova samo se otvara proces drugačijeg odnosa prema produktivnosti rada. Da li će i koliko oni biti iskorišćeni, zavisi od odnosa svakog radnika prema radu, od njegovog odnosa prema društvenosti dohotka i sredstava, od uporne borbe za prevazilaženje grupno-svojinske svesti u kolektivima, od uspešnog otpora tehnokratsko-birokratskom monopolizmu, od samoupravnog prilaza rešavanju svih problema i društvenih teškoća, od jačanja svesti radnika da od uspeha njegove organizacije zavisi njegova egzistencija i napredak društva, od odnosa prema vlastitom radu i njegovim rezultatima, od spremnosti da se svakom radniku prizna njegova stvarna zasluga i doprinos, kako bi se svi kretali brže napred. Uprosečivanje rezultatâ i zasluga slabi elan i ambicije da se postigne više i bolje.

U toj orijentaciji mnogo će pomoći izučavanje i valorizovanje pozitivnih iskustava, ali i vođenje računa o razlikama koje se moraju izraziti i u razvojnoj politici pojedinih delova naše zajednice. Primera radi, težina problema zapošljavanja, kao i druge razlike koje rezultiraju iz različitog stepena razvijenosti, zahtevaju diferencirano tretiranje strukture privrede. Upravo takav pristup će obezbediti složeniji i slojevitiji pristup pitanjima strukture privrede i politike razvoja. To će omogućiti da strategija razvoja Jugoslavije ima svoje zajedničke prioritete, ali i složeniji spektar bližih opredeljenja u skladu sa demografskim, ekonomskim, socijalnim i drugim karakteristikama naše zajednice. Primer razvojne politike Kosova, gde su potrebe zapošljavanja, na jednoj, i struktura ulaganja u velike objekte bazne privrede, na drugoj strani, samo potencirali protivurečnosti razvoja, umesto da ih razrešavaju — nije usamljen. Na primerima zapostavljanja uslužnih delatnosti, individualnih poljoprivrednih gazdinstava, male privrede uopšte, ogledaju se još neprevaziđena shvatanja o socijalizmu u kome se privredna struktura rešava, pre svega, velikim projektima i krupnom koncentracijom, koja, međutim, zahteva složeniji i raznovrsniji spektar uvažavanja i potreba i oblikâ proizvodnje. I u tome su naše značajne rezerve povećanja dohotka i smanjenja disproporcija. Tako možemo zadovoljavati stalno rastuće potrebe koje giganti ne mogu rešavati, jer nemaju ni tu elastičnost i prilagodljivost ni tu sposobnost.

Koliko je jednostrano pozivati se samo na potrebu rasta produktivnosti rada radnikâ i tako uprostiti jedan od najsloženijih ekonomskih fenomena, svodeći ga na radno mesto, fizički napor ili pojedinačnu opremljenost radnog mesta, isto je toliko kontraproduktivan prilaz koji ima u vidu samo sistem i ekonomsku politiku. Oni nikad nisu neutralan činilac, nego elementi produkcionog odnosa i klasnog opredeljenja, prema tome, za pravac svake društvene i ekonomske promene opredeljujući činilac, ali, u krajnjoj liniji, čovek, njegov ekonomski i društveni položaj, njegov lični i društveni interes, određuju njegove napore i spremnost da angažuje svoje fizičke i umne sposobnosti za razvoj i društveni progres.

Digitized by Google

Prema tome, ukoliko bismo tražili odgovore za uspešniji razvoj samo u sistemu i politici, došli bismo u protivurečnost sa osnovnim motom i filozofijom samoupravljanja, koja probleme društva i sreću pojedinca vidi u njegovom radu, ali ne samo u rezultatima njegovog rada na radnom mestu, već u njegovim ukupnim rezultatima privređivanja, dakle, na osnovi ukupnog rada i gospodarenja društvenim sredstvima i dohotkom. Ta energija oslobođenog rada ne može ničim biti zamenjena. Veoma različiti rezultati koji se postižu u istoj vrsti proizvodnje, pod istim uslovima, govore u prilog tome da se ne sme čekati da se ostvare optimalni, privredno sistemski uslovi, da bismo tek onda dali svoj puni doprinos svako na svom radnom mestu. Reč je o sinhronim naporima na svim ovim poljima. Uvek će se i neprekidno tragati za boljim ekonomskim i društvenim uslovima i rešenjima, pri čemu će progres donositi konkretan ljudski čin, konkretan materijalni i duhovni napredak.

Digitized by Google

France Černe

Usavršavanje i operacionalizacija našeg privrednog sistema

(T e z e)

Društveni sistem koji smo razvijali posle 1950. godine, nesumnjivo, odgovorio je na izazov istorije ne samo jugoslovenskog društva već i celog čovečanstva.

Isto tako, nema sumnje da smo upravo na njegovoj osnovi postigli značajne pozitivne rezultate kako na području privrede tako i na drugim područjima.

Ipak, sva ta progresivnost našeg privrednog i političkog uređenja ne znači da nije bilo i slabosti, propusta i nedostataka. Naprotiv, neki negativni procesi koji su se začeli još sredinom sedamdesetih godina izbili su u svoj svojoj oštrini baš u prošloj i ovoj godini, što znači da su domaće negativne dugoročne tendencije padale u isto vreme i superponirale se s udarcima pogoršane svetske situacije (naročito s poskupljenjem nafte u nekoliko navrata).

I

1. Situacija, koju možemo označiti kao tešku, vrlo je protivrečna: s nekim pozitivnim i sa još više negativnih karakteristika. Mogli bismo reći da je ona danas tako sudbonosno izbila na površinu

Digitized by Google

zbog toga (1) što se završava (entuzijastički, ekstenzivan) period u našem posleratnom razvoju i zahteva se nov način privređivanja (s obzirom na razvoj proizvodnih snaga, stupanj industrijalizacije i urbanizacije zemlje, s obzirom na promene u socijalnoj strukturi, dolazak novih generacija itd.); (2) što se produbljuje kriza savremenog kapitalizma; (3) što je, isto tako, došlo do dubokih pukotina u današnjem »realnom socijalizmu«; (4) što treći svet takođe doživljava velike potrese u ekonomici, političkom sistemu, u međusobnim odnosima itd.

Takva situacija nije kriza u običnom ekonomskom ili sociološkom značenju, već kriza koja proističe iz neophodnosti da se proizvodne snage prestrukturiraju, da se subjekti počnu ponašati i misliti na nov način, da se uvede nov stil življenja i politike. Mogli bismo reći da je to kvazikriza nekih naših institucija u tom smislu da ih nismo adekvatno oblikovali i da nismo našli mehanizam koji bi na zadovoljavajući način prokrčio put za dalje uspešno privredno i društveno napredovanje.

A u čemu je situacija teška i protivrečna? (1) U tome što je, s jedne strane, posredi duboka neravnoteža, koja se manifestuje naročito u visokoj stopi inflacije, a, s druge strane, imamo relativnu stagnaciju u stopi privrednog rasta, rasta standarda, zapošljavanja itd. (takvu situaciju možemo nazvati stagflacijom). (2) Situacija je teška i zbog toga što se pokazalo da neka »sistemska rešenja« nisu adekvatna sistemska rešenja (o čemu će kasnije biti više reči).

2. Bilo bi nedijalektički ako bismo sada svoju analizu usmerili na neke, inače, značajne disproporcije u domenu proizvodnje, potrošnje, izvoza-uvoza, investicija itd. Privredni odnosi su kako ekonomske tako i političke, socijalne, kulturne itd. prirode. Negativno ponašanje privrednih subjekata na određenom području nisu izazvale samo i u prvom redu neke kratkotrajne smetnje, već u prvom redu deformisana ekonomska struktura. Konfliktni privredni procesi su, u stvari, refleks nekih dubljih, društvenih protivrečnosti, među kojima je — to je moja teza — osnovna suprotnost: između društveno deklarisanog, ustavno-zakonski normiranog socijalističko-samoupravnog ponašanja privrednih i drugih subjekata, s jedne, i sve više nesamoupravnog, čak, nesocijalističkog ponašanja znatnog broja subjekata, s druge strane. Ta suprotnost ima dalje konkretne oblike kao što su: suprotnost između normativne sadržine društvene svojine i društveno-svojinskog, grupno-svojinskog i privatno-svojinskog ponašanja kolektiva i pojedinaca, suprotnost između normativnog i stvarnog, između reči i dela itd.; a to se dalje reflektuje u materijalnim suprotnostima (konfliktima) kao, na primer, između proizvodnje i potrošnje, između rada i nerada, odnosno između radnog i neradnog dohotka, između stvaranja i prisvajanja dohotka, između sklonosti ka štednji i sklonosti ka zaduživanju, između izvoza i uvoza, ponude i tražnje itd.

3. Kao što je poznato, društvo koje nije sposobno da otkrije sopstvene protivrečnosti Marks naziva društvom koje živi u fetišu,

Digitized by Google

a nauku koja nije sposobna ili koja neće da otkrije suprotnosti naziva po njenoj sadržini apologetskom teorijom, odnosno naukom.

4. Moramo praviti razliku između teorijski (naučno) formulisanih ekonomskih zakona i (tipičnih, srednjih, reprezentativnih) empirijsko-statistički otkrivenih regularnosti, odnosno kauzalnosti u nekom konkretnom (istorijskom) društvu.

Mada ekonomski sistem teorijski formulišemo na osnovu reprezentativnih, empirijsko-statističkih regularnosti (koje su građa za sistem), ipak je sistem prerađena, apstraktna predstava (slika) nekih konkretnih oblika privrede, dok su društveno-ekonomski zakoni, kao sistemske zavisnosti, čisti ekonomski zakoni koji se ne mogu jednostavno potvrditi statističkim podacima. Društveno-ekonomski sistemski zakoni imaju svoju realnost u samom ekonomskom sistemu; njihova analitička i prognostička moć je u otkrivanju opštih, dugoročnih procesa koje ne možemo otkriti jednostavno, na osnovu kvantitativnih statističkih podataka.

To moramo posebno imati u vidu pri utemeljavanju privredno-političkih mera ekonomskim zakonitostima. Nije ista stvar ako se mere zasnivaju na empirijsko-statistički izračunatim regularnostima (u obliku serija, sredina, korelacija, trendova itd.) ili ako se utemeljuju teorijski konstruisanim ekonomskim zakonima.

5. Povrh svega, to »umanjivanje« konkretnog važenja zakona znači i mogućnost uključivanja polivarijantnih svesnih odluka, to jest svesne akcije društva, zapravo organa društva, s povratnim uticajem na objektivne privredne procese u pravcu unapred određenih (planiranih) ciljeva. Naravno, istovremeno sa svesnom odgovornošću za eventualne (negativne) posledice.

Mi smo u prošlosti premalo vodili računa o tome i u našem planiranju i u tekućoj privrednoj politici.

6. Deficitarnost naše političke ekonomije i drugih ekonomskih disciplina, odnosno ekonomske nauke uopšte, jeste u tome što do sada nije otkrila (formulisala), odnosno što na osnovama institucionalizovanog društvenog uređenja nije mogla da otkrije ekonomske zakone koji bi bili — zajedno s izračunatim empirijsko-statističkim, dugoročnim regularnostima — ishodište za izradu konkretnih privredno-sistemskih kategorija i mehanizama.

Zato je naša teza da je udruženi rad životno zainteresovan za razvijanje samoupravne socijalističke ekonomike naučno zasnovana.

II

Ako je ekonomski (privredni) sistem uređena privreda sa ovakvim ili onakvim institucijama ili mehanizmima, zasnovana na najvažnijim vezama među elementima ili na osnovnim odnosima izraženim u obliku ekonomskih zakona, onda sistem treba dalje usavršavati u tom smislu.

Digitized by Google

1. Međutim, pri usavršavanju privrednog sistema u skladu s ekonomskim zakonitostima moramo polaziti od istorijske, objektivne nužnosti (ograničenja), koja ima dve strane:

— materijalno-tehničku, kadrovsku itd. razvijenost (strukturu) privrede, dostignutu društvenu podelu rada nekog društva[1], koja — za racionalno privređivanje — iziskuje neki određen organizacioni oblik društva (privrede), neki specifičan način rešavanja najvažnijih privrednih problema, i

— istorijske preferencije (interese) naroda nekog društva (države), zasnovane na nekom istorijski oblikovanom vrednosnom sistemu, za neko određeno i ne drugačije institucionalno oblikovanje (formiranje) društva (privrede).

Ne upuštajući se ovde u podrobnije nabrajanje istorijskih razvojnih zadataka za naše društvo, s jedne, i istorijske preferencije naših radnih ljudi, s druge strane (mada one nisu sasvim jedinstvene s obzirom na različitu razvijenost naših republika i pokrajina), možemo ukratko zaključiti: (a) da je najvažniji zadatak koji stoji pred nama svima — dalji brz i efikasan razvoj proizvodnih snaga, s njihovim daljim prestrukturiranjem i postavljanjem na nove kvalitativne osnove; (b) da je osnovna preferencija naroda naše višenacionalne zajednice — spolja mir, aktivna koegzistencija, suverenost, a unutra nacionalna i radna samoupravnost s jačanjem narodno-demokratskih institucija, s podsticajem sveopšteg stvaralaštva kako pojedinaca tako i kolektiva, uz produbljivanje ekonomski stimulativne i socijalistički pravične raspodele novostvorenog bogatstva na lične, zajedničke i opšte potrebe.

2. Razumljivo je da ostvarivanje istorijskih zadataka i preferencija koji stoje pred nekim društvom pretpostavlja i rešavanje glavnih problema koji su u društvu negativno ocenjeni. Pored ostalih, to bi za naše društvo danas, po našem mišljenju, bili ovi problemi:

— opadanje stope rasta, visoka fluktuacija u stopi rasta, zasnivanje stope rasta na sve nekvalitetnijim faktorima, niska stopa rasta proizvodnosti rada, nesrazmera između porasta zapošljavanja i produktivnosti, relativno visok procenat nezaposlenosti; nisko iskorišćavanje fonda rada i fonda osnovnih sredstava, preniska ekonomika troškova, niska inovativna delatnost, investicioni avanturizam, niska efikasnost investiranja, nemobilnost proizvodnih faktora i drugih ekonomskih (finansijskih) sredstava, opadanje konkretne

[1] To je, zapravo, ono isto što kaže Marks, naime, da odnosi proizvodnje, u širem smislu, društveni odnosi moraju odgovarati razvijenosti proizvodnih snaga. Što, drukčije rečeno, znači da društveni odnosi ne mogu duže vreme zaostajati za razvijenijim proizvodnim snagama niti ih preticati. Time nećemo da negiramo progresivnu ulogu naprednih društvenih odnosa u razvijanju zaostalih proizvodnih snaga, za određeni period i u određenim konkretnim uslovima (na primer, posle revolucije u zaostaloj zemlji); ipak je ta »progresivnost« odnosa u razvijanju proizvodnih snaga vremenski ograničena, ne trajna. To je takozvani Marksov »ekonomski faktor«, koji kao faktor u poslednjoj instanci određuje (limitira) oblik društva i njegovog razvoja. Ili, to je onaj ekonomski *ratio* koji stoji ispred društvenih oblika.

Digitized by Google

sposobnosti, strukturna neusklađenost primarnog i sekundarnog sektora, međusobna neusklađenost pojedinih sektora i grana, neravnoteža između proizvodnje, potrošnje, akumulacije, neusklađen rast izvoza i uvoza, stalni gubici u jednom delu naše privrede, niska stopa rentabilnosti, visok stupanj zaduženosti na domaćim i inostranim finansijskim izvorima, porast deficita u platnom bilansu, neracionalno raspolaganje dohotkom, nedovoljno efikasna organizacija rada, porast udela režijskog rada, nedovoljan doprinos novog i domaćeg znanja rezultatima rada, brzo umnožavanje organizacionih i administrativnih oblika upravljanja, slabosti pravnog poretka, produbljivanje neopravdane socijalne diferencijacije, s jedne, i održavanje uravnilovke, s druge strane, rast »neopravdane socijale« itd.

Sve te probleme bi (dalje razvijen) privredni sistem morao uspešno rešavati, razumljivo, uz odgovarajuću asistenciju ekonomske politike, da bi odgovorio onoj istorijski objektivnoj nužnosti o kojoj smo već govorili (tako je neko dugoročnije stanje u privredi atest za neki privredni sistem ako apstrahujemo privrednu politiku i druge spoljne faktore).

3. Naš privredni sistem mora na prvoj i drugoj strani istorijski izražene, objektivne nužnosti imati ovaj oblik:

— po svojim institucionalnim osnovama: (a) socijalistički karakter (u skladu s prvom institucijom — društvenom svojinom) i (b) samoupravni karakter (sa samoupravljanjem kao institucionalnim načinom privredno efikasnog i demokratskog razvijanja društveno-svojinske osnove);

— po koordinaciono-regulacionom mehanizmu (na temelju još razvijenog robno-novčanog sistema): (a) karakter tržišnog sistema, odnosno sistema sa tržišnim mehanizmom (u pretežnom delu privrede) — ne sasvim stihijskog — kao načina rešavanja tekućih problema proizvodnje, potrošnje, razmene itd. i (b) karakter planskog sistema, kao dugoročnijeg, usmerivačkog, koordinacionog mehanizma naše privrede (zato takav privredni sistem nazivamo plansko-tržišnim, a neki i tržišno-planskim sistemom).

Zapravo, time nisam, bar načelno, rekao ništa novo. Pa u čemu je onda problem (ne)adekvatne razvijenosti našeg sadašnjeg privrednog sistema? U tome što sve četiri sistemske karakteristike (a) nisu dovoljno efikasno operacionalizovane i (b) što nisu najbolje usklađene.

4. U pogledu socijalističnosti našeg (privrednog) sistema moraćemo najpre konstatovati: (a) da je, istorijski gledano, socijalizacija dijalektički proces napredovanja oblika društva (možda i s prividnim »vraćanjima«), a ne neki dostignut statičan, idealan oblik; (b) da socijalizam treba shvatiti i kao kontinuitet nekih već začetih ili, čak, gotovih oblika u drugačije formiranom savremenom svetu, da nije čist diskontinuitet[2]; (c) da se kod nas socijalizacija vidi i

[2] Mišljenja sam da kod nas neki zahtevaju suviše oštru cezuru između našeg sistema i drugih sistema u svetu, gde možemo naći probleme prilično slične našim. Još više, teoriju našeg privrednog sistema ne možemo formulisati samo na osnovu naših iskustava i saznanja.

Digitized by Google

izvodi pretežno samo u transformiranju odnosâ u domenu proizvodnje (mada je transformiranje tu ishodišno), a ne i u domenu potrošnje, novca-kredita, standarda, stila (načina) življenja, politike, kulture, odnosno uopšte kao socijalizacija ponašanja članova socijalističkog društva; (d) da socijalizaciju neki shvataju pogrešno: kao neko svesno uspostavljanje oblika-stanja društva kao socijalističkog (verovatno od strane društva, odnosno države), ispuštajući iz vida da je socijalizacija dugotrajan, mučan proces u kojem se sve subjektivne snage moraju maksimalno naprezati da bi se socijalistički odnosi razvijali; socijalizam nikome nije garantovan; njega neće jednostavno doneti istorija; (e) da su kod nas socijalistički odnosi ponegde idealizovani (s obzirom na razvijenost proizvodnih snaga), a oni su, u stvari, još uvek prikriveno ili otvoreno državni (etatistički, administrativni, birokratski ili, pak, grupno-kolektivistički, čak privatizovani), dakle, ne u smislu društveni — podruštvljeni. Međutim, razvijeni socijalizam nije sveopšti oblik podržavljenja (istina, on je neposredno posle revolucije neizbežan), nije država ni birokratski kolektivizam, gde je pojedinac samo deo mase. Socijalizam je oblik društvenih odnosa i društvene akcije koji sadrži kako zajedničko, grupno, tako i pojedinačno, odnosno kome je cilj afirmacija ličnosti unutar grupnog i grupno-društvenog.

Sa tog stanovišta pitanje šta je društveno, odnosno šta nije društveno, ima izvanredno velik značaj. S tom opštom kategorijom su dalje povezane potkategorije kao što su: društvena svojina, društveno korisno delovanje, društveno ponašanje, društveno upravljanje, društvena upotrebna vrednost, društveni troškovi itd.

5. »Društveno« znači da je svako raspolaganje sredstvima, da je svaka upotreba sredstava koja su u društvenoj svojini, da je svaka akcija (takođe) u korist društva, to jest, na kraju krajeva, u korist podruštvljenog čoveka kao člana socijalističkog društva (konkretno, u korist njegovog ličnog i zajedničkog — materijalnog i nematerijalnog — standarda, u korist razvijanja materijalno-tehničkih uslova rada, u korist razvijanja zdrave sredine, u korist održavanja opšte stabilnosti i čovekove sigurnosti itd.). Zato ćemo reći da se samoupravni subjekti koji upravljaju sredstvima najdruštvenije ponašaju ako polaze od tako definisane društveno korisne aktivnosti. Pitanje je samo kako konkretno organizovati razne segmente društva da bi se ti kriterijumi »društvenog« trajno i u masi afirmisali, to jest da bi postali sastavni deo mehanizma privrednog sistema, pa i kulture našeg radnog čoveka.

Mada ćemo kasnije podrobnije govoriti o samoupravljanju, već sada možemo reći da će samoupravni subjekti postupati sa sredstvima kao društvenim, da će se ponašati društveno korisno: (1) ako raspored društvenih sredstava među njima (za šta, kao kontrolora, treba razviti društveni ekonomski račun) i organizacija udruženog rada budu uređeni prema sposobnosti u makroznačenju i mikroznačenju (videti prvi deo osnovnog načela raspodele prema radu); (2) ako osnovni strateški pravci razvoja budu društveno-planski unapred tako određeni (usklađeni) da samoupravni subjekti

Digitized by Google

mogu ubuduće samostalno odlučivati na temelju svoga kolektivnog interesa; (3) ako osnovni agregati budu ažurno izbalansirani tako da u funkcionisanju sistema više ne bude smetnji; (4) ako normativno uređenje ponašanja, tekuće instruiranje i regulisanje aktivnosti samoupravnih subjekata budu tako uređen i od strane (zajedničkih (društvenih) organa da se ovi više ne suprotstavljaju njihovim osnovnim interesima.

Naravno, takvo shvatanje »društvenog« postoji samo onda ako postoji i individualno i kolektivno (kao »malo društveno«), pa zato potpune identičnosti među njima ne može biti (to bi bila »idealistička metafizika«). To dalje znači da, mada socijalističko samoupravljanje nužno proizlazi iz društva i od društva, svaki samoupravni akt nije i društveno koristan. Zbog toga treba govoriti o više nivoa samoupravljanja, o samoupravnoj decentralizaciji i o samoupravnoj integraciji (homogenizaciji), o društvenoj upotrebnoj vrednosti i o vrednosti u interesu radnih kolektiva itd.[3]

6. U takvom kontekstu treba i društvenu svojinu shvatiti kao »socijalističku kategoriju«. S jedne strane, to je još uvek svojina, jer je posredi raspolaganje, upravljanje retkim (nedovoljno raspoloživim) sredstvima, a za to je potreban neki socijalno-ekonomski kriterijum (račun) za »isključivanje« iz upravljanja-raspolaganja nekih koji su za ta sredstva zainteresovani, odnosno nužno je nezadovoljavanje nekih potreba zbog nedostatka sredstava, a, s druge strane, to upravljanje ili raspolaganje sredstvima vrši se, kao što smo gore objasnili, po kriterijumu društvene korisnosti.

A da tako definisani opšti društveno-svojinski odnosi ne bi ostali gole apstrakcije (samo opšte načelo), treba društvenu svojinu kao svestrani odnos (među ljudima, ljudi prema stvarima i, šire, prema sredini) konkretizovati, odnosno operacionalizovati. A društvena svojina će postajati sve više konkretizovan, masovan, svakodnevni odnos u ekonomskom ponašanju samoupravnih subjekata ukoliko preko samoupravnog mehanizma postane instrument za ekonomski racionalan (efikasan) i istorijski mogućan, najrazvijeniji socijalni način privređivanja. Za testiranje imamo dovoljno komparativnih socijalno-ekonomskih indikatora.[4]

Naša je teza da se pri privredno-»mehanizamskoj« operacionalizaciji (ne institucionalizaciji) društvene svojine srećemo s nekim vrlo značajnim problemima, pa i sa deformacijama.

Kao prvi problem navodimo još uvek nedovoljno celishodno, alternativno neodmereno korišćenje društvenih sredstava. Činjenica,

[3] Zbog toga bismo rekli da je samoupravljanje socijalistička kategorija ako se ta individualno-kolektivna samostalnost radnika-proizvođača neprestano podruštvljava, to jest usklađuje s »društvenim« — kako smo ga definisali. U suprotnom slučaju mogli bismo imati grupno-samoupravni sistem (videti Vanekova i Wardova dela), koji, međutim, nema nekih elemenata socijalističkog sistema.

[4] Očigledno je da su to, najpre, dugoročni kvantitativni indikatori o dinamici društveno-ekonomskog razvoja i o privrednoj stabilnosti. Međutim, osim njih, moramo imati u vidu i kvalitativne indikatore koji su izraženi u ovom ili onom obliku javnog mnenja, društveno-političkog delovanja i slično.

Digitized by Google

je da je u našoj zemlji, kao zemlji u razvoju, ekonomski faktor (kao nedostatak raspoloživih sredstava) još uvek nedovoljno, nisko razvijen, zbog čega se u ličnom, grupnom, nacionalnom životu i dalje vrlo visoko valorizuje. U toj činjenici vidimo tri izvora deformacija: (1) relativna retkost dobara i prepotentan potrošački mentalitet vrše velik pritisak na znatan deo stanovništva u pravcu što brže individualizacije (čak privatizacije) sredstava u društvenoj svojini; (2) relativno velika retkost čini još uvek neophodnim jako podsticanje (i napore) za efikasnu ekonomizaciju sredstava i rada (to jest strogo racionalno korišćenje sredstava), a to dalje iziskuje strogu kontrolu ekonomskim računom nad upotrebom sredstava, a to, opet, otežavaju ili čak mogu i da onemoguće loš odnos prema radu, slaba marljivost i odsustvo stvaralaštva, delom i zbog nestimulativne uravnilovke u raspodeli itd.; i (3) nedovoljna razvijenost materijalno-tehničke osnove za rad, velika nezaposlenost itd. idu uporedo s niskom dinamikom rasta (ili, čak, i sa statičnim stanjem); nameću odvajanje velikog dela nacionalnog dohotka za potrošnju ili visoku akumulaciju, a to, opet, može da anulira jaka sklonost potrošnji ili slaba sklonost povećavanju produktivnosti rada itd. Drukčije rečeno, samoupravni subjekti se zbog relativno niskog standarda i odsustva razvijene socijalističke svesti ne ponašaju uvek dovoljno društveno-svojinski ako se ponašaju suprotno trima pomenutim zahtevima društvenog razvoja.

I bez navođenja statističkih podataka možemo tvrditi da se na osnovu nekih pojava može zaključiti da su se neki kolektivi udruženog rada počeli prilično otvoreno ponašati nedruštveno, negativno, grupno-svojinski, a time i nesocijalistički. Iz toga se rađa potreba da se društvo kao svojinski subjekt u većoj meri institucionalizovano (organizovano) pojavljuje kao predstavnik društvene svojine s odgovarajućim aktima, instrukcijama, pa i merama sankcije i da razvija društveno-sistemsku kontrolu nad celishodnošću upotrebe društvenih sredstava.

Drugo, s tim povezano, jeste pitanje odgovornosti za utrošena na ponašanje privrednih subjekata s obzirom na različit bonitet sredstava u društvenoj svojini.

Prvo, to za pojedine radne kolektive znači nejednakost u startu za privređivanje, što iziskuje određen mehanizam, odnosno politiku ujednačavanja. Može se reći da u tom pravcu nismo mnogo uradili i da je jedan od zadataka izgradnje našeg privrednog sistema razvijanje takvog mehanizma (uz asistenciju politike).

Drugo, s tim povezano, jeste pitanje odgovornosti za utrošena sredstva u društvenoj svojini s različitim bonitetom, za šta su potrebni različiti standardi za merenje prihoda, odnosno rentabilnosti, a s tim i mehanizam koji bi bar relativno izjednačio radne kolektive u raspodeli dohotka na osnovu privrednog računa. Ni na tom području nismo mnogo uradili.

Tesno povezano s prethodnim je, treće, pitanje prednosti, privilegija (na primer, ekstradohotka) koje su neki postigli na osnovu društvene svojine. Na taj problem moramo gledati, jedne strane

Digitized by Google

kao na dinamičnu razvojnu snagu, a, s druge strane, kao na izvor socijalno-ekonomskih konflikata u našem društvu. A to, opet, pretpostavlja adekvatnu politiku raspodele dohotka (uže, poresku politiku).

Tome bismo, kao četvrto, mogli dodati i pitanje učešća, odnosno uključivanja ličnog udela građana sa sredstvima u ličnoj svojini u sektor udruženog rada. Istorijski posmatrano, to bismo pitanje mogli smatrati kao, bar načelno, rešeno, mada još nije odlučeno o načinu uključivanja toga sektora u udruženi rad, prisvajanje i utrošak dohotka, a to nikako nisu irelevantne kategorije u smislu kako će se taj sektor dalje razvijati.

S tim u vezi trebalo bi, isto tako, razmotriti pitanje korišćenja dugoročnih štednih uloga stanovništva kao značajnog mogućeg izvora ne samo za kreditiranje već i za finansiranje investicija, sa direktnim snošenjem rizika pojedinaca, grupa — za investicione objekte.

Naravno, ako sva ta i druga pitanja nisu uspešno rešena, ako društvena svojina nema u sebi normativno i moralno ugrađene pouzdane barijere protiv deformacija, onda nužno mora doći do grupno-svojinskih ili, čak, privatnih devijacija, što dokazuje da društvo nije umelo istorijski pravilno unapred da dimenzionira i operacionalizuje društvenu svojinu kao ekonomsku kategoriju.

Rekao bih, čak, da je operacionalizacija društvene svojine u značenju racionalnije upotrebe, kombinacije, ulaganja itd. sredstava glavna karika u lancu mera za poboljšanje procesa — rezultata rada kod nas, kao što su, na primer, potpunije iskorišćavanje kapacitetâ, efikasnija organizacija rada, veća produktivnost, efikasnije investiranje itd.

7. Ako u društveno-svojinskom ponašanju samoupravnih subjekata vidimo glavni izvor za socijalistički karakter sistema, u samoupravljanju vidimo potvrdu toga socijalističkog ponašanja preko efikasnog privrednog delovanja.

Nesumnjivo je da se samoupravljanje, kao nova kategorija odnosâ, već afirmisalo u našem društvu, tako da smo baš na osnovu samoupravljanja postigli velike rezultate. Ipak bi bilo nedijalektički ako ne bismo videli neke slabosti, naročito sa stanovišta efikasnosti privređivanja.

Samoupravljanje u tom slučaju moramo shvatiti kao celovit sistem, a ne samo kao jedan od načina i nivoa upravljanja u privredi. Na samoupravno društvo moramo gledati iz više aspekata, multidimenzionalno.

Zbog toga bi trebalo kategoriju samoupravljanja najpre dalje razviti, uglavnom u ove tri funkcije: (1) u proizvodnoj funkciji, (2) u potrošnoj funkciji i (3) u političkoj funkciji. Mišljenja sam da smo najmanje uradili na formiranju potrošne samoupravne funkcije. Zato ni tržišni mehanizam ne može da deluje efikasno, jer je tražnja u povratnoj konfliktnoj vezi s proizvodnjom uvek inferiornija od nje.

Digitized by Google

Drugo, samoupravljanje se do sad uključivalo u društveno-svojinski odnos pretežno jednostrano, a ne obostrano — više kao pravo, a ne i kao dužnost. I ta asimetrija narušava neke odnose samoupravljačâ s društvom kao celinom, a to nikako ne doprinosi dovoljno racionalnom privređivanju.

Treće, samoupravljanje se u mikroaspektu odnosi na položaj radnog čoveka u udruženom radu. Mada naš radnik-samoupravljač ima mnogo više prava, on još nije uvek i svuda u mogućnosti i da se njima koristi. Zbog toga se radnici ponekad još osećaju frustrirani ili manipulisani. Stoga je neophodna otvorenija i jača aktivnost radnika-samoupravljača samih za afirmisanje njihovog novog, samoupravnog bića.

Četvrto, usled različitih funkcija, različitih položaja ljudi i grupa ljudi, samoupravljanje otvara vrata pluralizmu interesâ, što je, na kraju krajeva, sadržina svake demokratije, pa i samoupravne. Ipak, taj pluralizam kod nas: (a) još nema efikasnog mehanizma sintetizovanja različitih interesa i stavova u jedan dominantan, zajednički interes (stav) kao ishodišnu tačku za akciju; i (b) suviše je usitnjeno isparcelisan, još nema čvršće integracione (organizacione) oblike.

Kao primer navodimo razne »sopstvene« interese kolektivâ, granske interese, interese nacionalnih ekonomija itd., koji još ne nalaze neke čvršće oblike zajedničkog interesa.

Naše mišljenje ne ide sad u pravcu neke nove državne ili poludržavne, administrativne organizacije (nije reč, na primer, o formiranju novih udruženja, novih zajednica, novih reprodukcionih celina itd.), već u pravcu neke čvršće ekonomske integracije različitih interesa koja bi izrasla iz interesa samih samoupravljača. A taj integrišući interes morao bi da razvije nov privredni sistem, o kome je već dosta bilo reči.

Samo po sebi se razume da bi jačanje efikasne samoupravnosti u značenju poboljšanja te kategorije doprinelo lakšem i boljem rešavanju mnogih ekonomskih i drugih problema, od kojih smo mnoge već naveli.

III

Druga karakteristika našeg privrednog sistema — koju smo definisali kao istorijsku nužnost — jeste razvijanje robno-novčanog sistema[5] s kombinovanim — tržišnim (ponegde još i konkurentnim) i planskim mehanizmom.

---

[5] U tom smislu je za nas robno-novčani sistem širi pojam od tržišno-konkurentnog sistema. Robno-novčani sistem može da bude i planski, mada je istina da se u zavisnosti od totalnosti i centralizacije planiranja smanjuje i broj i intenzivnost robno-novčanih odnosa. Ipak, robno-novčani sistem ne možemo zamisliti bez ikakvog tržišnog mehanizma.
Mi ćemo pod tržišnim sistemom (kao delom privrednog sistema) podrazumevati celinu odnosâ koji raspodelu i razmeštaj privrednih

Digitized by Google

1. Naša prva teza je da specifičan samoupravni karakter našeg privrednog sistema nužno iziskuje da taj sistem ima i tržišni, robno-novčani karakter. I to u značenju da nema ni samoupravljanja ni tržišta bez kakve-takve samostalnosti ekonomskih subjekata, mada su ishodište i sadržina samostalnosti naših samoupravnih subjekata u društvenom pogledu suštinski nešto drugo nego u kapitalizmu.

Ni samoupravljanja ni tržišta nema (1) bez samostalnosti ekonomskih subjekata u raspolaganju sredstvima kojima oni sami upravljaju u okviru izvršavanja društvenih obaveza u skladu s normativnim i privredno-političkim obavezama; i (2) bez njihovog samostalnog odlučivanja o obimu i strukturi tekuće proizvodnje o proširenoj reprodukciji, s obzirom na dostignutu i za neposrednu budućnost planiranu društvenu podelu rada, s obzirom na tržišnu potražnju — razume se, pod kontrolom tekuće privredne politike.

Takva samoupravna samostalnost ekonomskih subjekata kao proizvođačâ i kao potrošačâ pretpostavlja i dalje razvijen robno-novčani oblik proizvodno-distribucijskih odnosa, ponegde još i tržišno-konkurentnog tipa. Ali, samoupravni tip društveno-svojinskih odnosa — kao istorijski najadekvatniji tip upravljanja za nas — traži robno-novčano koordiniranje i integrisanje odnosâ, odnosno procesâ, u celinu, to jest u privredu SFRJ.

U tom smislu: (1) tržište je neizbežno povezano sa samoupravljanjem, i obrnuto: nema samoupravljanja kao ekonomski racionalne institucije bez samoupravno-tržišno obrazovanog sistema (uz odgovarajuću asistenciju društva kao celine); (2) tržište je specifičnog tipa, zavisno od preovlađujućeg načina proizvodnje (formacije); mi ćemo ga nazvati društveno organizovano i kontrolisano samoupravno tržište (koje više nije oblik ispoljavanja ni eksploatacije ni čiste stihije).

Ili, kao što doslovno kaže E. Kardelj: »U uslovima socijalističkog samoupravljanja robna proizvodnja i tržište su oblik slobodne razmene rada među samoupravljačima, na osnovu njihovog prava rada društvenim sredstvima ... Prema tome, slobodna razmena rada putem robne proizvodnje i slobodnog samoupravnog tržišta je na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu. To tržište, naravno, nije slobodno u smislu anarhičnosti kapitalističkog tržišta, nego je usmeravano i usklađivano društvenim planom, ali je slobodno u tom smislu da samoupravne organizacije udruženog rada stupaju slobodno i sa što manje administrativnih intervencija u odnose slobodne razmene rada. Ukidanje takve slobode neizbežno vodi obnavljanju državno-sopstveničkog monopola državnog aparata.«[6]

---

dobara (uključujući produkcione faktore) izvode prema samostalno formiranoj ponudi i tražnji, dakle, uže nego što je celokupni privredni sistem, koji obuhvata i druga područja i druge mehanizme (na primer, planski mehanizam).

[6] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC «Komunist«, Beograd, 1978, str. 95—96.

Digitized by Google

Mogli bismo, takođe, reći da samoupravljanje po svojoj decentralizovanoj sadržini traži robno-novčani, kao i tržišni način privređivanja, dok društvena svojina u njenoj društvenoj sadržini, koja se racionalno razvija, traži integrisanje samoupravljanja različitih nivoa u neku čvršću, koherentnu celinu; ona, dakle, iziskuje društveno organizovanje (integrisanje) tržišne privrede na plansko-racionalnoj razvojnoj osnovi.

2. Pitanje koliko je robno-novčani ili tržišni oblik privređivanja suprotan ili nije suprotan socijalističkom načinu proizvodnje jeste, doduše — istorijski gledano — relevantno pitanje, ali ono je isto tako i deplasirano, jer se socijalizam u tom slučaju shvata suviše statički, kao neki čisti antisistem kapitalizmu (što je, inače, dopušteno samo u čistoj teoriji).

Kada razmatramo neki privredni sistem, recimo, današnji jugoslovenski sistem, konkretno, u današnje vreme, onda se pitanje, razumljivo, ne postavlja ekstremno. Možemo konstatovati istorijsku činjenicu da do danas još ni jedan »realni socijalizam« nije bio u stanju da likvidira robno-novčani oblik privrede, a ukoliko ga je suviše likvidirao, to je išlo na štetu efikasnosti privređivanja.

Jasno je da se, zbog saznanja da klasični tržišni mehanizam proizvodi, naročito na duži rok, neke vidne negativne pojave, da su se sa društvenim promenama kod nas razvile institucije koje nisu više nimalo tržišne, već su kvazitržišne ili čak antitržišne itd. — treba složiti s tvrdnjom da je postojeći tržišni oblik privrede, da su sve tržišne kategorije kod nas specifične, to jest da nisu jednake ni sa tržišnim kategorijama savremenog kapitalizma, a još manje s kategorijama klasičnog liberalističkog kapitalizma. To mnogi ne razumeju kad diskutuju o poštovanju ili nepoštovanju tržišnih zakona.

I još nešto: problem postojanja ili nepostojanja robno-novčanog oblika privređivanja tržišnog tipa ne zavisi od ideja, od ideologije o socijalizmu, već je to problem konkretne istorije. Zato naše interesovanje, naše saznanje, mora biti usmereno (a) na to da spoznamo kako funkcioniše tržišni mehanizam i, dalje, (b) na politiku koja na bazi dugoročnih, strateških komponenata treba efikasno da reguliše, odnosno usmerava privredne procese, u nekim slučajevima i mimo tržišnog mehanizma.

Ako bismo se jednom teorijski i politički dogovorno odlučili za neki privredni sistem sa konzistentno ugrađenim tržišnim mehanizmom, onda bi pala i teza da još moramo jačati društvenu, verovatno državnu, intervenciju, da nam je potrebno toliko i takvo administriranje kakvo je danas. S druge strane, rešili bismo i mnoge probleme koji nas danas guraju u jedan ili drugi ekstrem.[7]

3. To je, naravno, postulirani tržišni robno-novčani sistem kao jedna od osnova našeg samoupravnog sistema. Pokušaj da razvijemo samoupravni sistem kao čisto tržišno-konkurentni sistem ne bi

[7] Mislim da nema potrebe da se posebno naglašava da je takvo teorijsko stanovište o tržišnoj privredi vrlo uopšteno i da ono neće uvek u jednakoj meri konkretno važiti za različite sektore koji su još istorijski, objektivno, nužno pod kontrolom tržišnih zakona.

Digitized by Google

samo protivrečio društvenoj sadržini (orijentisanosti) našeg sistema, već bi značio i prihvatanje privrede i upravljanje njome na osnovu čisto liberalističke filozofije društva XIX veka, čija je suština izražena u geslu: »laissez faire — laissez passer et le monde va de lui-même«. Takva filozofija i orijentacija pokazale bi se ne samo kao kobne za samoupravljanje, odnosno za socijalizam kod nas, već su i anahronične, kao sistem koji je i u drugim zemljama postao deo istorije. Danas nam je kako teorijski tako i empirijski poznato da, bez obzira na to što tržišni sistem daje značajne efekte naročito na mikronivou, on na makronivou i na duži rok daje negativne društveno-ekonomske rezultate, što može čak i da anulira pozitivne mikroefekte.

Pre svega, nama je danas poznato da potpuno slobodno delovanje tržišnog mehanizma (zakona vrednosti) ne bi moglo obezbediti punu zaposlenost svih privrednih resursa neke zemlje, niti garantovati optimalnu stopu privrednog rasta; osim toga, ono bi izazvalo fluktuacije i cikluse u razvoju privrede, dovelo bi do obrazovanja monopola, do sve veće socijalno-ekonomske, čak i klasne diferencijacije (polarizacije) društva, do moralne degeneracije društva, pa i do sve veće zavisnosti manje privrede od neke veće, zbog čega bi u društvu došlo do takvog zaoštravanja suprotnosti i konflikata da bi oni znatno destabilizovali društvo.[8]

Naša ishodišna teza je da ne treba poistovećivati svaku tržišno razvijenu robno-novčanu privredu isključivo s kapitalistički uređenom privredom niti svaku planski uređenu privredu sa socijalističkom.[9]

Prema tome, ako istorijsko-dijalektički shvaćeno »socijalističko«, »samoupravno« još manje, nije čista suprotnost »robno-novčanom« ili »tržišnom« — zbog čega smatramo da je dilema (koja za neke još postoji): ili tržište ili plan istorijski i teorijski premošćena — ne smemo pasti ni u drugu grešku pa shvatiti te kategorije kao čisto »prijateljske«, komplementarne kategorije. Među njima postoji dijalektičko prožimanje jedinstva i suprotnosti.

Zbog toga bi, takođe, bilo iluzorno misliti da je kombinovana, tržišno-planski regulisana privreda potpuno harmonično, beskonfliktno uređena privreda, bez obzira na njenu istorijsku nužnost i opravdanost.

A takvo dijalektičko jedinstvo plana i tržišta mogli bismo (relativno) postići u prakseološkom značenju reči ako bismo dugoročno, optimalno i stabilno tačnije razgraničili domene obaju mehanizama,

---

[8] Razume se, to ne znači, ako sad zaključujemo obrnuto, da u suprotnoj, planski uređenoj privredi nema tih i drugih negativnih pojava, jednom rečju — ne znači da je to idealno uređena privreda.

[9] Ako bi bilo tako, onda bi samoupravljanje i tržišna organizovanost naše privrede morali automatski gurati naše društvo u pravcu kapitalizma, dok bi nas planska organizacija privrede morala automatski gurati u pravcu socijalizma. Empirijsko i teorijsko saznanje nas navodi na zaključak da takvo šablonsko rasuđivanje nije samo nedijalektičko, već i istorijski netačno.

Digitized by Google

a ne kontinuirano filozofirali — čas kako je potrebno više planirati, čas kako treba više poštovati zakone tržišta.[19]

IV

Bez obzira na to što u plansko-tržišnom sistemu ekonomski odnosi (institucije, kategorije) imaju tržišni i planski karakter (neki odnosi su više tržišni, drugi više planski), oni su ipak u osnovi, u većini slučajeva, robni i novčani (to jest izraženi u nekoj novčanoj vrednosti), bez obzira na to koliko su već izmenjeni (specifični). Obrazac R—N i N—R: prodaja robe za novac i kupovina robe za novac i dalje je osnovni oblik proizvodnih i distribucijskih odnosa. Drukčije rečeno, naturalni utrošak sredstava (minulog rada) izražen je u troškovima, novostvorena vrednost u čistom prihodu, ukupna novčana (prenesena i novostvorena) vrednost je izražena u ceni, a višak vrednosti u čistom dohotku.

To ne bi trebalo naglašavati (kao azbuku ekonomije) kad se kod nas ne bi razvijala teza da su kupoprodajni odnosi, odnosi cena, troškovni odnosi itd. (tamo gde moraju postojati zaista objektivno nužno) još uvek osnovni robno-novčani odnosi, još i sa preovlađujućim tržišnim karakteristikama ukoliko se obrazuju u pretežnoj zavisnosti od tržišne ponude i tražnje. A ukoliko se obrazuju na osnovu drugih mehanizama, odnosno načela, kao što je, na primer, planski mehanizam na osnovu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja (mada ovaj može biti i sastavni deo tržišnog mehanizma, recimo, kad je reč o sporazumima sličnim kartelu itd.) — onda su ti odnosi već, i još, nešto drugo, pa i negacija tržišnih ili, čak, robno-novčanih odnosa.

U prvoj fazi socijalističkog razvoja ne možemo izbeći tu takozvanu dvostranost, taj dvojaki karakter proizvodnih odnosa i odnosâ raspodele.

Zbog toga nam se čini da će biti umesno da u nekoliko reči kažemo kako stoji stvar s osnovnim robno-novčanim kategorijama svakog, pa i robno-novčanog sistema kod nas.

a) Marks kaže da roba sama ne može na tržište, da mora imati svoje čuvare *(Kapital I)*. To znači da robno-novčani, a pogotovo tržišni odnosi, moraju biti u osnovi (pretežno) kupoprodajni odnosi između robnih proizvođača i kupaca, da nema robno-novčane, još manje tržišne privrede, da nema tržišnih zakona bez kupoprodajnih odnosa. Drugo je pitanje: kupoprodajni odnosi među kojim subjektima, gde, kada, koliko; koliko su ti odnosi razvijeni? Ako kažemo da kupoprodajni odnosi postoje samo između proizvođačâ i finalnih potrošača, odnosno među samostalnim radnim organizacijama, a da unutar tih organizacija, na primer, među

[19] Osim toga, takva dijalektika tržišnog i planskog mehanizma nas upućuje na zaključak da socijalistički pokret mora biti i te kako prisutan i aktivan u rešavanju društveno-ekonomskih protivrečnosti i da se ne sme prepuštati filozofiji »njutnovske« društveno-naučne mehanike.

Digitized by Google

OOUR-ima radne organizacije, gube logiku kupoprodajnih odnosa, to ipak ne znači da se (finalni) kupoprodajni odnosi ne odražavaju i na odnose unutar radnih organizacija, među OOUR-ima.[11]

b) Cene u razvijenom tržišnom tipu robno-novčane privrede moraju, po pravilu, biti prodajno-tržišne cene, mada to ne znači da ne smeju biti regulisane. Međutim, tržišne cene su rezultat tržišne ponude i tražnje, one se formiraju na tržištu. Cene koje formira plan ili administracija jesu, u stvari, obračunske ili, pak, fiksne, netržišne prodajne cene.[12]

Drugo je pitanje kakvu konkretnu ulogu imaju prodajne (tržišne) cene za pojedinačnu robu, odnosno za različite sektore, i kako se one konkretno obrazuju. Jasno nam je — kako smo već naglasili — da će, baš zato što tržište u našem sistemu ima specifičnu društveno-ekonomsku sadržinu i ulogu (dužim nazivom mogli bismo ih nazvati: društveno regulisane prodajne, tržišne cene), na primer, cene proizvodâ rada imati drukčiji društveno-regulacioni tretman nego, na primer, cene dobara koja nisu proizvodi rada (nekretnine, novac, devize, slobodna dugoročna finansijska sredstva itd.).

c) U našoj stvarnosti i teoriji nailazimo na dve suprotne ideje o dohotku. Po jednoj, dohodak je realizovana ukupna tržišna vrednost OOUR-a minus prenesena vrednost. Po drugoj ideji, dohodak je zajednički realizovana nova vrednost, to jest kao udeo u zajedničkom dohotku, odnosno dohotku u užem smislu, na osnovu (prethodnog) samoupravnog sporazumevanja. Ali, tržišni dohodovni odnosi se protivstavljaju dohodovnim odnosima koji se uspostavljaju samoupravnim sporazumevanjem.

Mišljenja smo da takav dualizam, to potpuno razdvajanje dveju vrsta kategorija i(ili) dveju vrsta obrazovanja dohotka nije prihvatljivo. Originalni prihod, odnosno dohodak na kraju je uvek neka realizovana tržišna vrednost ili vrednost na tržištu (videti Ustav, III) kada se roba proda. Nju neposredno realizuje proizvođač (OOUR) koji produkt prodaje, mada je on samo poslednji član u povezanom proizvodnom lancu (na primer, u okviru radne organizacije ili SOUR-a). Drugo je pitanje kako se taj dohodak za realizovanu vrednost robe raspodeljuje među privredne ćelije (na primer, OOUR-e) koje su unutar neke (čvršće) veće celine (na primer, među članove

[11] Prema pozitivnim zakonima je mogućno: (a) da pojedini OUR-i uvedu logiku kupoprodajnih odnosa i u odnose među OUR-ima iste radne organizacije; (b) da pojedini OUR-i uspostave kupoprodajne odnose i sa OUR-ima izvan radne organizacije kojoj pripadaju (videti, na primer, Zakon o osnovama sistema cena..., član 13. i 14).

[12] Teško je, dakle, cenama u našem sistemu oduzeti tržišni karakter (bar u većini slučajeva) i ujedno se pozivati na poštovanje tržišnih zakona, ili, pak, tvrditi da je »cena izraz delovanja ekonomskih zakona, pre svega tržišnih zakonitosti« (član 3. Zakona o osnovama sistema cena...). Doduše, i sam zakon o cenama, ukratko rečeno, ne govori o četiri ili o šest kriterijuma za obrazovanje cena na tržištu, već o kriterijumima kojih se pridržavaju svi učesnici u obrazovanju cena i vršenju društvene kontrole cena kao ishodišta (član 33). Obrazovanje (kalkulisanje) cene ponude i cene tražnje od strane pojedinih tržišnih partnera i obrazovanje cena za istu ili sličnu robu na tržištu — to su dve različite stvari.

Digitized by Google

SOUR-a), a među njima nema direktnih tržišnih odnosa ili su to samo paratržišni odnosi. Ipak, ako je tržište tek na kraju priznalo neki rad kao društveno potreban rad svim članovima neke proizvodne celine u obliku nekog dohotka (to je, naravno, samo shematska aproksimacija), onda je i dohodak, odnosno deo dohotka koji prima neki OOUR unutar neke šire celine (organizacije, zajednice), u stvari, indirektno tržišni dohodak, odnosno tržišna vrednost, bez obzira na to da li je ona formirana na čisto tržišnim ili na prethodno kalkulativnim osnovama (videti: »simulirano tržište«, »papirnato tržište«, »obračunske normalne cene« itd.).

Zato, po našoj tezi, »formiranje« normalne cene[13] kao dugoročne analitičke osnove, ali i kao »osnove« za ekonomske odluke, naročito za otkrivanje disproporcija i za vođenje politike u primarnoj raspodeli dohotka — ima odlučujući značaj za normalno funkcionisanje privrednog sistema.

d) O motivaciji (kako na strani proizvođača tako i na strani trgovaca, bankara, kupaca) u razvijenoj robno-novčanoj privredi pretežno tržišnog tipa, kakva je naša, vlada isto tako prilična nejasnoća.

Ako je reč o tržišnom obliku privrede, razumljivo je da čista novčana vrednost, to jest na kraju neki realizovan dohodak, po pravilu, na kraju na tržištu (možda i na neki drugi način) svakako mora biti značajan, za neke čak i osnovni motiv (i kriterijum) za uspešno privređivanje. I to dohodak kao trodimenzionalna kategorija (veličina): kao zajednički dohodak OUR-a, kao kolektivno raspoloživi dohodak (čisti dohodak, višak dohotka) i kao lični dohodak.[14]

Drugo je pitanje da li je mogućno, da li je celishodno da u našem sistemu dohodak bude jedini motiv uspešnog privređivanja, motiv svih odluka, svih aktivnosti u našem društvu?

Možemo reći, bez obzira na to da li polazimo od empirijskih podataka ili samo teorijski izvodimo zaključke, da dohodak (kao čista novčana tržišna vrdnost) nije i ne može biti jedini motiv uspešne praktične privredne delatnosti ni za pojedinačne radnike ni za kolektive i organizacije.

Ali stvarno, da li je dohodovni motiv uopšte u skladu ili nije u skladu s prirodom našeg sistema? Prvo, moramo znati da je naš sistem u praksi hibrid, pa, prema tome — hteli mi to ili ne — sadrži i elemente (odnose, kategorije) koji mogu izgledati još nesocijalistički sa stanovišta razvijenog (čistog) modela — vizije socijalističke privrede. Drugo, dohodak će kao motiv privređivanja biti utoliko normalnija sistemska kategorija ukoliko više bude u skladu s osnovnom društvenom preferencijalnom funkcijom (videti diskusiju: Šta je »društveno korisno«?). Zato se društvo na razne načine mora

[13] Tezu o normalnoj ceni kao reprodukcionoj ceni podrobnije sam razvio u knjizi *Tržište i cijene* (»Informator«, Zagreb, 1966), kao i u delu *Teoretični problemi naše družbene in gospodarske ureditve* (knjiga 2, poglavlje 5, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974).

[14] Podrobniju raspravu o trodimenzionalnosti dohotka videti u mojem članku *Komparativna motivno-funkcionalna analiza našeg kolektivno-samoupravnog sistema*, u zborniku: *Samoupravni socialistični ekonomski sistem*, »Ekonomist«, br. 3—5/1971.

Digitized by Google

pobrinuti za to da se ta društvena preferencijalna funkcija ostvaruje (*ex ante*, planski, i *ex post*, naknadno). Pored ostalog, i tako da privredni sistem normalno funkcioniše i da privredni i društveni razvoj bude relativno zadovoljavajuće uravnotežen (mada to nije jedina garancija). Treće, pošto bi bilo iluzorno očekivati da sistem uvek normalno (u značenju optimalno) funkcioniše, odstupanje od nekog normalnog biće nužno, a stvar društvenog vrednovanja će biti da kaže kad je to opravdano (čak stimulativno) za razvoj, a kada ne.

U tom smislu na dohodovne odnose moramo gledati kao na progresivan ili neprogresivan oblik produkcionih odnosa za dalji, efikasan razvoj proizvodnih snaga (ukoliko ti odnosi na duži rok to ne bi bili, imali bismo istorijski dokaz njihovog neizbežnog transformisanja u neki nov tip odnosa).

e) Tržišni privredni sistem funkcioniše na osnovu principa akcije i reakcije. Zbog toga on mora imati ugrađen poseban sistem regulacije, to jest stimulacije i destimulacije za neke privredne aktivnosti; ili, drugim rečima, mora imati izbalansiranu funkciju dohotka i funkciju gubitka.[15] Zbog toga motiv efikasnog privređivanja mora biti sankcionisan kako dohotkom (kao nagradom) tako i gubitkom (kao kaznom), odnosno posledicama za onoga ko posluje s gubitkom.

Prihod (dohodak) mora imati sebi suprotnu kategoriju u obliku rashoda, izdataka, uže — troškova. I troškovi moraju biti kategorija koja se primarno zasniva na tržišnoj vrednosti (kao centralnoj sintetičkoj kategoriji za izbor alternativa), a ne na administrativnim propisima, što kod nas nije redak slučaj. Tako je ekonomija troškova tesno povezana s ekonomijom dohotka.

I, treće, dohodak se razvrstava u razne potkategorije kao što su: dohodak za raspodelu, dohodak za doprinose, lični dohoci, dohodak za fondove itd. I u toj raspodeli mora biti prisutan racionalan ekonomski princip o kome se isto tako nije dovoljno vodilo računa.

f) Bilo je prilično diskusija — ima ih još i sada — o tome da li je konkurencija (anti)samoupravna, (anti)socijalistička itd. kategorija ili nije.

Ako pod konkurencijom razumemo takmičenje različitih samostalnih privrednih subjekata (ćelija), onda je takmičenje nužno i u samoupravnom sistemu; takmičenje među samim organizacijama udruženog rada i između njih i potrošača ekonomska teorija standardno naziva konkurencijom. Čak i bez obzira na to da li su u sistem unapred ugrađeni i drugi mehanizmi koji ga koordiniraju, integrišu i regulišu, na netržišnim osnovama.

U tom kontekstu sam mišljenja da ni taj mehanizam takmičenja, u svom odnosu prema sporazumevanju i dogovaranju, nije u

[15] Pod gubitkom u ekonomskom značenju ne smemo podrazumevati samo knjigovodstveno evidentirane gubitke, već i sav propušteni (nerealizovani), alternativno mogući, oportunitetni dohodak koji nismo postigli zbog neoptimalnih odluka-akcija.

Digitized by Google

našoj privredi regulisan na zadovoljavajući način, tako da bi se dobila neka ravnoteža između ta dva mehanizma.[16]

g) A to što kod nas »zvanično« nema konkurencije još ne znači da je i stvarno nema, samo što se ona zbog svoje institucionalne neuređenosti pojavljuje kao takozvano divlje, ilegalno takmičenje (konkurencija) ili, čak, u obliku monopolističkih pojava kao što su, na primer, nepoštovanje dogovorâ, zaključivanje samoupravnih sporazuma radi obezbeđivanja monopolnog položaja članova, kartelisanje tržišta, dogovorno dizanje cena, zatvaranje tržišta itd.

U tržišnoj privredi ne možemo sve te pojave potpuno onemogućiti, ali bismo ih bar mogli svesti na manju meru ako bismo pravilnije shvatili sadržinu (pa i razvili i odgovarajuću teoriju) konkurencije, tipove tržišne strukture na koje nailazimo u različitim sektorima itd.

h) Tržišni oblik privređivanja traži od samoupravljačâ stalnu inicijativu, stalnu inovativnu delatnost u domenu tehnoloških inovacija — kao nove proizvodne programe, novu organizaciju rada, kao nove načine prodaje (marketing) itd., što ekonomska teorija obično naziva »preduzetništvom«. Privredna organizacija dobija time karakteristiku i formulaciju preduzeća.

Kod nas je politički prihvaćeno stanovište da u samoupravnom sistemu preduzeće i preduzetništvo ne mogu postojati.

Mada je sistemsko-teorijski, s obzirom na model, pravilno što smo prešli na nov naziv privredne organizacije (organizacija udruženog rada) jer je to nov organizacioni oblik odnosâ u razvoju, ne možemo istovremeno tvrditi da više poštujemo tržišne zakonitosti i da potpuno ukidamo kategorije preduzeće i preduzetništvo i da se pravimo kao da ih nema ili da su samo ostatak (davne) prošlosti.

Ali stvarno, da li je dohodovni motiv uopšte u skladu ili nije u još neizbežni) istorijski odnosi, oblici, odnosno institucije. Ako već ne možemo reći da i OUR ima »preduzetnički *input*«, izaberimo bar drugačiji, adekvatniji naziv: (1) da, umesto »preduzeće«, kažemo — robna ćelija (jedinica, organizacija); (2) da, umesto preduzetništvo, kažemo — robno (tržišno, dohodovno) orijentisana poslovno-organizaciona funkcija (ali to je vrlo dugačak naziv). Ipak je bitna konstatacija da »preduzeće«, »preduzetništvo« znači u našem sistemu to da izbor proizvodnje, izvoza, uvoza, investiranja ne vrši neko imaginarno društvo, u stvari, državni aparat, već proizvođači-organizatori proizvodnje koji u tržišnom tipu robne proizvodnje moraju imati razvijenu kolektivnu i individualnu poslovnu (tržišno orijentisanu) funkciju. Zato suština pitanja: da li još »preduzetništvo« ili ne, ne leži tamo gde je neki vide; ona je u tome koliko »preduzetnička« inicijativa treba još da bude u rukama uskog, zatvorenog, vodećeg kruga poslovodnih kadrova (organâ), a koliko ne, i koliko ona treba da bude što samoupravnije kolektivizirana, iako ne na

[16] Toliko govorimo o slabljenju konkurentne sposobnosti naše privrede na svetskom tržištu, a ne pitamo se da nije to i rezultat sistema koji je domaće proizvođače odvikao od konkurencije, to jest od borbe u oštrim tržišnim uslovima.

Digitized by Google

račun individualne inicijative i odgovornosti. U toj alternativi mi smo za ovu poslednju interpretaciju.

i) U vezi s tržišnim načinom privređivanja u kojem je neka preduzetnička delatnost OUR-a a još neizbežna postavlja se takođe značajno pitanje »kapitalizacije dohotka«, to jest, stručno rečeno: ulaganja dohotka (štednja, akumulacija) po principu što većeg prihoda (ili: radi povećanja osnovne avansirane vrednosti).

Zar to nije, *eo ipso*, kategorija kapitalističkog sistema? Da bismo na to pitanje odgovorili što tačnije, moramo u razmišljanju poći od nekih osnova našeg sistema. Počnimo ovako: (1) ako je osnovna karakteristika našeg institucionalnog sistema da je radnik u udruženom radu osnovni nosilac proširene reprodukcije, to jest nosilac akumulacije i investiranja (materijalnih i nematerijalnih) sredstava proširene reprodukcije, onda on za tu reprodukcijsku funkciju mora imati i odgovarajući motiv; (2) ako je opšti motiv uspešnog privređivanja što veći dohodak u onom trojnom obrascu koji smo već naveli, onda je on (pokazujući se na površini kao neki procenat na uložena sredstva) isto tako motiv za proširenu reprodukciju; (3) preneseno u mehanizam proširene reprodukcije, to znači da će samoupravni subjekti — pošto su sredstva reprodukcije retka i spajanjem sa živim radom donose neki dohodak — akumulirati i investirati samo onda ako mogu da očekuju dodatan (uvećan) dohodak u odnosu na akumuliranu ili investiranu vrednost; (4) a pošto ponuda i tražnja nikad nisu ni po krajnjim dobrima, ni po investicionim dobrima ni po akumulaciji na duži rok usklađene (jer se menjaju), pošto istovremeno postoji različita konjunktura u različitim sektorima, pošto se tehnološke inovacije šire u različitim talasima itd. — biće i proizvod, dohodak po jedinici investicija u različitim sektorima različit, a to će, naravno, s jedne strane, goniti na racionalnije investiranje, na prelivanje sredstava, na nove kompozicije i rekompozicije sredstava i rada itd., što sve racionalizuje privredne procese, dok će, s druge strane, iziskivati odgovarajuću asistenciju društveno-ekonomske politike, koja svojom delatnošću i merama na osnovu društveno (korisno) vrednovanih procesa treba da kompenzira inače nejednake prihode u različitim granama, tako da bi uslovi investiranja bili koliko-toliko izjednačeni, odnosno u skladu sa strategijom razvoja.[17]

I sada, ako je reprodukcioni deo privrednog sistema institucionalno tako zasnovan, nama će se i mehanizam investicionog »oplođavanja« vrednosti nametnuti kao neizbežan deo privređivanja na temelju tržišnih zakonitosti, bez obzira na to koliko će taj mehanizam, na izgled, biti sličan onome u savremenom kapitalizmu. Izbor toga mehanizma počinje onim izborom koji je naveo E. Kardelj kao osnovu našeg sistema, a to je: da je slobodno samoupravno tržište uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu (vidi citat). Tu, dakle, moramo biti konsekventni. Drukčije rečeno, u

[17] U tom smislu društveno-političke zajednice moraju imati i neke egalizaciono-kompenzacione fondove, o kojima se u ekonomskoj teoriji socijalizma vrlo široko diskutovalo.

Digitized by Google

toj sistemskoj zamisli vidimo razlog da se uvedu neke premije (kao uvećani dohodak) za uspešno ekonomisanje minulim radom kao sastavnim delom toga akumulaciono-investicionog mehanizma.

Kardinalno pitanje — zbog kojeg se tako dugo oklevalo s uvođenjem te kategorije — jeste: da li mi time ne narušavamo jedan od osnovnih principa našeg sistema kao socijalističkog, to jest princip raspodele prema radu, zasnovanom na društvenoj svojini; još više: da li mi tom kategorijom ne uvodimo kategoriju eksploatacije jednog kolektiva od strane drugog?

Odgovor nije ni lak ni jednostavan. Pokušajmo ga trasirati!

(1) Ako je ukupni dohodak — po Zakonu o udruženom radu — društveni dohodak, (2) ako ne poistovećujemo stvaranje dohotka s njegovom raspodelom, odnosno prisvajanjem (naročito pri izdvajanju dela za lične dohotke), onda bi takozvani »kvazikapitalski« prihod (dohodak) bio, pre svega, (a) kontrolni kriterijum uspešnog privređivanja OUR-a, i (b) kriterijum za racionalne alokacije različitih privrednih resursa, a ne grupno-svojinska ili čak lično-svojinska kategorija (u pravnom značenju reči).

Samo tako akumulirani dohodak može postati izvor za povećavanje poslovnog fonda OUR-a, izvor za razvoj grane, za druge investicije itd. na osnovu upravnih odluka OUR-a, širih asocijacija, a izuzetno i društveno-političkih zajednica u skladu s osnovnim proporcijama društvenog plana.

A to znači da za afirmisanje društvene svojine i načela raspodele prema radu krupan značaj ima to da razlikujemo (i knjigovodstveno različito knjižimo) dohodak od proizvodnog, tekućeg (živog) rada (delatnosti), s jedne, i dohodak od ekonomično (rentabilno) uloženog minulog rada (od »procenta«), s druge strane, kao dva sastavna dela dohotka kojima raspolaže udruženi rad, ali s različitim uticajem na formiranje ličnih dohodaka (s tog stanovišta je teorija jedinstvenog homogenog dohotka ne samo teorijski netačna već čak i štetna kategorija).

j) Određeni dualizam u shvatanju tržišnih kategorija izražava se i u novčanoj sferi privrede. I tu se ponekad neke čisto novčane kategorije tumače kao nerobne — nenovčane, socijalne, administrativne — koje su izvan tržišnog karaktera. Ta konstatacija se odnosi na emisiju novca, na novčani promet, na kamatnu stopu, na cirkulaciju vrednosnih papira i slično. Pošto znamo da novac još nije prerastao u čisto plansko-obračunski novac, za šta bi bilo potrebno da se privreda preobrazi u čisto plansku, morale bi se novčane kategorije (odnosno celokupni bankovni sektor) tešnje povezan s postojećim tržišnim kategorijama, razume se, u skladu s načelima društvene svojine i samoupravno udruženog rada. Inače, za kamate, za dohdak itd. bankovnih organizacija važe konstatacije slične onima koje smo dali pod tačkom i).

k) Očigledno je da proizvodnja na temelju tržišnih zakonitosti znači, pre svega: (a) obračun rezultatâ poslovanja u tržišno-vrednosnim, a ne u nekim naturalnim ili socijalnim kategorijama, i (b) kontrolu efikasnosti privređivanja u prvom redu preko tržišno-

Digitized by Google

-vrednosnih kategorija. Taj moment je, po mom mišljenju, danas i posebno relevantan. Naime, bez efikasne kontrole tržišnog mehanizma nad poslovanjem OUR-a nezamisliva je dugoročna stabilizacija privrede (razume se, uz pomoć svih drugih mehanizama). Tržišni mehanizam nam daje podatke (signale) o stanju privrede, odnosno o OUR-ima vrlo jednostavno, objektivno i brzo.

l) Međutim, tržišni mehanizam se ne odnosi samo na unutrašnju ekonomiku; on je, isto tako, ako ne još više, prisutan i u međunarodnim transakcijama, koje su samo u neznatnoj meri pod ingerencijom nacionalnog društva. Tako se i izvoz i uvoz, uzimanje zajmova, devize pojavljuju pod kontrolom logike tržišnog mehanizma. Ipak, pošto je naša privreda relativno mala (u svetskim razmerama) i sa drukčijim uređenjem, moramo zahtevati da se OUR-i prema inostranstvu ponašaju mnogo jedinstvenije, to jest kao predstavnici privrede kao celine.

I obrnuto, ukoliko se više budemo uključivali u svetsku podelu rada, utoliko ćemo više morati da računamo s tim da će takozvano svetsko tržište uticati na naše domaće tržište. Zbog toga treba da se izgradi efikasan, dugoročan, strateški odbrambeni mehanizam za sopstveni uspešan razvoj. Time bi se onemogućio štetan, a omogućio pozitivan uticaj svetske konkurencije na našu privredu.

m) Privređivanje na principima tržišta znači, međutim, da je tržišni mehanizam — kao vrlo osetljiv, rafiniran mehanizam — utkan i u sistem koordiniranja (balansiranja) privrednih agregata, odnosno procesa-tokova. Ako ekonomska politika, odnosno planski mehanizam, ne dopusti tržišnom mehanizmu određenu ulogu koordinatora, onda je ovaj poslednji iz osnova neefikasan i nefunkcionalan. On će potom proizvesti više negativnih nego pozitivnih rezultata. Neki kritičari tržišnog mehanizma imaju na umu baš takav tip invalidnog tržišnog mehanizma koji u njegovom još pozitivnom funkcionisanju onemogućava birokratija, odnosno administracija.

V

1. Razmatranje o robnim kategorijama nam je pokazalo da one nisu u suprotnosti s osnovnim društveno-ekonomskim odnosima kod nas. Naprotiv, samoupravni odnosi sami iziskuju i dalje postojanje osnovnih robno-novčanih kategorija i sa tržišnim karakterom.

To, naravno, ne znači da su sve te kategorije iste kao i u kapitalističkoj robnoj privredi. Pošto su posredi promenjeni društveni odnosi i pošto ih mi dopunjujemo (tačnije: trebalo bi da ih dopunjujemo) društvenim »raciom« u obliku planskog usmeravanja i usklađivanja daljeg razvoja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, menja se i karakter tih kategorija.

Ne prihvatamo ni tezu da planiranje negira tržište ni tezu da planiranje samo učvršćuje tržište. Naša je teza da pri baziranju upravljanja privredom i na racionalnom planskom mehanizmu tržište racionalizuje i učvršćuje to upravljanje, ali tako da ga menja

Digitized by Google

u sve noviji tip robno-novčanih odnosa, čime ga i negira. To nije samo jugoslovenska tendencija, to je opšta istorijska tendencija: (a) ka sve racionalnijem upravljanju privredom (proizvodnim sistemima) i (b) ka većoj socijalnosti, da ne kažemo socijalizaciji. Ali, tendencija istorijske transformacije zakona vrednosti je da se on iz do sad prilično spontanog društvenog vrednovanja privrednih procesa (delatnosti) pretvara u sve više *ex ante* (plansko) racionalno društveno vrednovanje s obzirom na strategiju društvenog razvoja.

Tako formulisana teza omogućava formulaciju druge teze: da učvršćivanje robno-novčanih oblika privređivanja nije u suprotnosti s jačanjem plana u našoj privredi, odnosno u društvu. Pitanje je samo da li smo jedinstveni u shvatanju planiranja, koje kao određeni regulacioni mehanizam ima izvesna ograničenja: (1) u razvijenosti proizvodnih snaga, (2) u preovlađujućim odnosima proizvodnje, (3) u razvijenim društvenim oblicima svesti, pa i (4) u razvijenosti naučne metodologije planiranja.

2. Mislimo da je retko gde toliko napisano o planiranju, toliko planirano na različite načine, i da je istovremeno pod znakom pitanja to koliko je takav ili drugačiji način planiranja doprineo racionalnijem privređivanju kao kod nas. I danas još postoje nejasnoće ili nedorečenosti, o kojima ćemo sada ukratko progovoriti:

Prvo, mada možemo govoriti o sveobuhvatnom planiranju kod nas, to jest o planiranju koje obuhvata sve ćelije, sve procese (delatnosti) i sve nivoe, mišljenja smo da ipak treba operativno-poslovno planiranje pojedinih privrednih i drugih subjekata (koji planiraju za svoje potrebe) razlikovati od sintetičkog društvenog planiranja koje usmerava celokupni privredni i društveni razvoj, premda i ono polazi od osnovnih ćelija, to jest od organizacije udruženog rada i mesne zajednice.

Ako je danas poslovno planiranje stvarno sastavni deo svakog razvijenog tržišnog sistema, globalno društveno planiranje nastaje tek sa socijalizacijom privrednih i drugih društvenih delatnosti. Ovo poslednje dopunjuje tržište (1. sektor), koriguje ga (2. sektor), a u nekim delatnostima ga čak i zamenjuje (3. sektor).

Drugo, ako direktivno (kao i imperativno, autoritarno, totalitarno) planiranje nije u skladu s našim privrednim sistemom, sistemu nije adekvatno ni samo indikativno planiranje (za koje se neki zauzimaju). Planiranje je u našim uslovima (1) najpre sveobuhvatan *ex ante* informacioni (i instrukcioni) sistem; on je (2) osnova za formulisanje društvene, pre svega, srednjoročne vrednosne skale razvojnih preferencija za aktivnost društvenih subjekata planiranja u obliku instrumenata (mera) koji sačinjavaju regulaciono-usmerivački mehanizam. Ako su za razvijeni robni (tržišni) deo privrede (1. sektor) te informacije opštije i posredne prirode, za drugi deo robne privrede (2. sektor) one su već neposrednije, dok se za netržišnu delatnost (3. sektor) one pretvaraju u polazne podatke za programiranje delatnosti, odnosno razvoja.

Treće, doprinos planiranja racionalnom razvoju nesumnjivo zavisi od načina (metodologije) planiranja, a on, opet, zavisi od razvi-

Digitized by Google

jenosti stručnih (naučnih) metoda i od stručnih kadrova — planera. Dokle god jugoslovenska metodologija planiranja bude tako siromašna kao što je danas, planiranje će, uprkos uspostavljanju prividno »savršene« organizacije planske službe i postupaka, ostati defektno ili bez odgovarajućeg efekta. Strah od planiranja, koji neki ne kriju, može biti opravdan samo onda ako organizujemo planiranje koje ne isplaćuje sebe društveno-ekonomskim koristima koje imamo od njega.

Ako sada konstatujemo da nismo uspešno rešili ni jedan od tih problema, sledeći zadatak bi bio: efikasna operacionalizacija kategorije planiranja, koja, razume se, nije samo tehnička kategorija, već i društveni odnos.

3. Prema tome, u uslovima razvijenog samoupravljanja društveni plan ne može nastupati kao neposredna snaga prema udruženom radu, već, po pravilu, samo preko društvene privredne politike, koja treba uglavnom da stimulira ili destimulira inače samostalne samoupravne subjekte da oni (pre)usmeravaju svoju delatnost. Tako se društveno planiranje u samoupravnom sistemu može ostvarivati samo preko društvene politike.

A privrednu politiku možemo izvoditi, uglavnom, na tri načina: (a) delom preko asocijacijskih samoupravnih sporazuma, (b) prvenstveno preko mehanizma društvenog dogovaranja, i (c) preko državne (sankcionisane) regulative. Kada će se primeniti jedan ili drugi način izvođenja politike, to će, naravno, zavisiti od konkretne situacije, odnosno od težine problema, mada moramo odmah dodati da je (c) regulacioni mehanizam, načelno, najmanje u skladu sa samoupravnim karakterom sistema.

Takvo tretiranje planiranja kao instrumenta društvene privredne politike, preko kojeg udruženi rad, odnosno radnička klasa (kao celina) na drugom mestu potvrđuje svoj vodeći položaj u društvu (na prvom mestu ga potvrđuje kao nosilac privrednih funkcija u tržišnom sistemu) toliko je značajno da se njime menja i odgovornost za planiranje, koja mora biti privredna i politička.

Ipak, to još ne znači da je u konkretnim planovima rečeno sve što privredna politika mora raditi na kraći ili duži rok. Naime, privredna politika mora, s druge strane, polaziti i od preovlađujućih tržišnih procesa, pa, prema tome, nastupati kao most-sinteza između planskih razvojnih zadataka i tržišnih problema u datoj situaciji.

Svako zna da takvu dvosmernu privrednu politiku još nemamo.

4. Time takođe kažemo da se plan mora proveravati, potvrđivati (preko neke privredne politike) na tržištu, a tržišni procesi moraju dobiti atest od plana. Od društvene ocene da li se tržište pravilno ponaša i razvija ili je pravilan planski zadatak (naravno, ako se oni razilaze) zavisi i ishod — privredno-politička intervencija ili ne.

Mišljenja sam da još nemamo razvijenih metoda te »međusobno susretne igre« tržišta i plana, odnosno da privredno-političke mere još nisu tako metodološki pripremljene.

Razume se, biće slučajeva kad će informacija o zbivanju na tržištu biti odlučujuća, ali biće i takvih kad će privredna politika mora-

Digitized by Google

ti da preduzima mere na osnovu logike plana, protivno logici tržišta (naročito tamo gde nam tržište — uz to još i nestabilno — daje suviše kratkoročne, *ex post* informacije da bismo mogli ostvariti planiranu dugoročnu razvojnu strategiju, na primer, pri usmeravanju akumuliranja i investiranja u osnovnim proporcijama i pravcima).

5. Tako možemo reći da je oblikovanje adekvatne društvene politike u samoupravnom sistemu najznačajniji član za optimalno kombinovanje tržišta i plana u relativno koherentnu celinu, odnosno da politika mora ostvarivati planirane ciljeve (zadatke), ali da mora biti i u službi tržišta.

Pošto stabilno tržište nismo imali, pošto je planiranje bilo slabo, razumljivo je što je privredna politika morala, hteli mi to ili ne hteli, suvereno nastupati, u suštini neuređeno (nesistematski) i u funkciji vatrogasca.

6. Ako bismo tako uspeli da planski i tržišni mehanizam kombinujemo u neku konzistentnu celinu (sistem), samoupravna ekonomika bi dobila i odgovarajući funkcionalni mehanizam za efikasno delovanje privrede s najmanjim, istorijski objektivno nužnim društvenim mehanizmom za intervencije. Tako izgrađen privredni sistem bio bi i sam u priličnoj meri u stanju — uz odgovarajuću asistenciju privredne politike — da ostvari privrednu ravnotežu preko ekonomskih (uglavnom, još preko tržišnih) zakonitosti, to jest ekonomski logičnih zavisnosti osnovnih robno-novčanih kategorija kao što su cene, troškovi, dohodak. Na taj način bi se pojedine organizacije udruženog rada i asocijacije u svom delovanju (razvoju) samoinicijativno prilagođavale (regulisanim) tržišnim situacijama i planskim informacijama (koje bi bile relativno stabilna, objektivna mešavina — »mix« — tržišnih i planskih indikatora). Zbog toga bi otpao sadašnji dualizam i antagonizam mehanizama; smanjio bi se veliki regulacioni aparat i ogroman napor (i trošak) za administrativno-političko koordiniranje privrednih procesa (delatnosti) na najmanju, neophodnu meru.

A u tome vidimo i uslov za normalno delovanje privrede samoupravnog tipa, to jest:

(1) da pretežni deo robne privrede tržišnog tipa proizvodi — kao tendenciju, u ravnoteži — na jednako velika angažovana sredstva (minuli rad) i živi rad normalni čist prihod[18], osim, naravno, u grupacijama gde su razlike u uslovima privređivanja tako velike da ih privredna politika ne može popraviti u »normalne«, bez negativnih posledica za druge delatnosti, čime se (2) stvaraju relativno stabilni, izjednačeni uslovi za privređivanje (izjednačeni u društveno-razvojnom značenju), kao kriterijumi za privredne odluke i s tim, takođe, (3) kao kriterijumi za društveno vrednovanje da li

[18] Pod (čistim) prihodom ne razumemo samo direktni efekt u obliku čistog dohotka (za finansiranje programirane akumulacije, osnovnih zajedničkih i opštih potreba), već i sve pozitivne efekte (takozvana spoljna ekonomija) koje proizvrokuju privredni subjekti svojim radom za druge (to jest za sredinu).

Digitized by Google

je neki privredni subjekt ispunio društvenu normu opravdanosti ili neopravdanosti angažovanja (zapošljavanja) sredstava u društvenoj svojini.

VI

1. Ovaj naš duži traktat o nekim robno-novčanim kategorijama i s njima konzistentno povezanim planiranjem nije imao nameru da vraća diskusiju na istorijsku, ishodišnu tačku socijalizma, ili da negira formulaciju ili pledira za reformulaciju (i dalje pravnu reviziju) već formulisanih osnovnih odnosa na kojima se zasniva naš sadašnji privredni sistem. Već iz naslova napisa sledi da se zalažemo za neku vrstu reafirmacije i operacionalizacije robno-novčanih kategorija (institucija) i planiranja u onim istorijskim dimenzijama i u onoj ulozi koje su, s obzirom na razvijenost proizvodnih snaga u zemlji i u svetu i s obzirom na tipičnu svest (kulturu) našeg čoveka i njegove potrebe, usmerene na još efikasnije privređivanje, a ne na napuštanje njegove progresivne, socijalističke orijentacije.[19]

Na umu nam je Marksova ideja da neko društvo, ako otkrije »prirodni zakon svoga razvoja« (a mora ga otkriti), ne može zato još preskočiti »prirodne razvojne faze« niti ih »ukinuti dekretom«, to jest pozitivnim zakonima (videti *Kapital* I, Predgovor prvom izdanju).[20]

2. Prema tome, za socijalistički pokret (za socijalističke snage) bitno je da na konkretnom stupnju istorijskog razvoja, u sadašnjim svetskim uslovima, ne kapituliraju pred čistim tržišnim zakonima niti da ih nasilno, administrativno ograničavaju. Naš zadatak je da naučno spoznamo njihovu sadržinu, kao i funkcionisanje, da znamo njihove posledice i mogućnosti ovladavanja i upravljanja njima.

3. Ako bismo uspeli da razvijemo uspešnu kombinaciju (simbiozu) planskog i tržišnog sistema, mi bismo, po našem mišljenju, (a) dobili indikatore za racionalno odlučivanje na području slobodne razmene rada i budžeta, za ograničavanje prevelike administracije, odnosno državnog i drugog aparata; (b) uspeli bismo da rešimo problem zatvaranja privrede u OUR-e, opštine, republike, odnosno uspeli bismo da povećamo jedinstvo jugoslovenskog tržišta; (c) efikasnije bismo razvijali spoljnotrgovinsku razmenu itd.

4. Biće primedaba da je takav pokušaj usavršavanja našeg privrednog sistema u današnje vreme neadekvatan, nerealan, s obzirom na tešku situaciju. Mislim da ta teza ne stoji. Naprotiv, uveren sam da je upravo sada prilika da pogledamo kuda nas je vodilo

[19] Elaboraciju te teze vidi u mom radu *Splošna teorija ekonomskega sistema družbe*, »Uradni list«, Ljubljana, 1981.

[20] Ako se nekome čini da su u mojim tezama neki odnosi manje socijalistički nego što bi on želeo da ih vidi, neka se sopstvenom aktivnošću angažuje da se razviju odgovarajući materijalni uslovi i više razvije svest (kultura) ljudi pa će se time i socijalizacija ubuduće normalnije odvijati.

Digitized by Google

»improvizovanje socijalizma« kako na području privrednog sistema tako i na području ekonomske politike.

A kao odgovor onima koji tvrde da bi nas taj put udaljavao od socijalizma, postavio bih ovo pitanje: zar daljim valjanjem po blatu inflacije ne devalviramo socijalistički karakter odnosa više nego što bismo ga devalvirali nekim eventualnim deformacijama kao posledicom većeg uvažavanja tržišnih zakonitosti?

Na nama je istorijska odluka da li ćemo pravilno shvatiti unutrašnju i međunarodnu situaciju i napraviti još jedan smeo korak dalje ili ne. Da li ćemo uspeti, to ne zavisi samo od perfektnog ili neperfektnog konstruisanja sistema, već, pre svega, od poznavanja i angažovanja svih subjektivnih, socijalističkih snaga za njihovo ostvarivanje, kao i od niza drugih, takođe spoljnih okolnosti na koje ne možemo uvek uticati. A tako se, po Engelsovim rečima, »pravi« istorija.

Digitized by Google

Zdravko Tomac

Socijalističko samoupravljanje kao proces odumiranja države

1. Uvodne napomene

Problematika i konkretni procesi transformiranja i »odumiranja« države u nas ne mogu se razumjeti niti sagledati bez analize odnosa socijalističkog samoupravljanja i globalne teorije socijalizma. Zato najprije nekoliko napomena o tom odnosu.

Vrlo su različiti, ponekad i protivrječni stavovi u svijetu i u nas o bitnim principima teorije socijalističkog samoupravljanja, a posebno o odnosu teorije socijalističkog samoupravljanja i globalne teorije socijalizma.

Različita mišljenja, stavovi i koncepcije mogu se, uglavnom, izraziti sa slijedeća tri stava:

1. Politička teorija socijalizma u biti je i teorija socijalističkog samoupravljanja, odnosno socijalističko samoupravljanje je povijesna nužnost, a ne jedna od mogućnosti ostvarivanja socijalističkog društva i diktature proletarijata.

2. Teorija socijalističkog samoupravljanja jedna je od mogućnosti ostvarivanja socijalizma, odnosno društva prijelaznog perioda, ali nije povijesna nužnost.

Digitized by Google

3. Socijalističko samoupravljanje nije u skladu sa marksističkom znanošću, odnosno teorija socijalističkog samoupravljanja odstupa od teorije socijalizma, ona je jedan vid revizije marksizma.

Mnogobrojne su teškoće u analizi različitih koncepcija koje smo uvjetno svrstali u navedene grupe.

Tako, na primjer, analiza mnogobrojnih članaka i studija istaknutih teoretičara, kao i političkih dokumenata i službenih stavova radničkih i komunističkih partija, pokazuje da se često ne uvažava historijski totalitet u kojem je pojedini oblik socijalizma nastao, u kojem se razvija, da se ne utvrđuju njegovi historijski korijeni, osnove i determinante, nego se vrlo često pod pritiskom službene ideologije daju shematske i negativne ocjene o novim formama i oblicima ostvarivanja socijalizma ako odstupaju od vlastitog modela.

Posebne teškoće u svijetu i u nas u teorijskim raspravama o samoupravljanju čini pojmovna zbrka, jer pojam samoupravljanje ne samo u različitim sistemima i uvjetima nego i u brojnim raspravama i studijama označava vrlo različite sadržaje i koncepcije.

Postoje i razlike u mišljenjima i davanju odgovora na pitanje: da li različiti oblici socijalizma moraju imati određene zajedničke karakteristike i ciljeve ili se može govoriti o različitim teorijama socijalizma s različitim principima, sadržajima i ciljevima?

Iako se u teoriji i praksi bilo zbog političkih kompromisa ili drugih razloga vrlo često tvrdi da postoje različiti socijalizmi (sovjetski, kineski, jugoslavenski, kubanski, poljski itd.), čini se da nije teško dokazati da postoji jedinstvena teorija socijalizma, a različiti oblici primjene, ali da se svaki oblik i konkretan model, da bi se mogao zvati socijalizam, mora zasnivati na istim bitnim pretpostavkama. Mogu postojati različiti stupnjevi realizacije, različite forme, ali ne i različiti programi, društveni odnosi i povijesni ciljevi.

Tvrdnju da postoji jedinstvena teorija socijalizma, uz razlike u načinu ostvarivanja istih ciljeva, zanimljivo bi bilo sagledati u odnosu na iskustva građanske revolucije, jer su se bitni ciljevi građanske revolucije ostvarivali u različitim formama.

Građanska klasa, zavisno od političke snage, specifičnih prilika u pojedinoj zemlji, zavisno od snage političkog protivnika, proklamirala je svoju politiku, ideologiju, politički program, organizirala političke stranke, ulazila u razne saveze s drugim klasama, nastojeći se što više prikazivati kao nosilac općeg interesa, a u određenim povijesnim okolnostima i kao branilac interesa seljaka i proletarijata.

I sam Marx o tome je više puta konkretno pisao, na primjer, u Komunističkom manifestu:

»Svaki taj stupanj razvitka buržoazije bio je praćen odgovarajućim političkim napretkom. Ona je bila ugnjeteni stalež pod vlašću feudalnih gospodara, naoružana i samoupravna zajednica u komuni, ovamo nezavisna gradska republika, onamo treći opo-

Digitized by Google

rezovani stalež monarhije, zatim, u vreme manufakture, protivteža plemstvu u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji, uopšte glavna podloga velikih monarhija, dok najzad, s postankom krupne industrije i svetskog tržišta, nije osvojila u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vlast.«

Dakle, razne forme građanskog društva počivaju na istim ciljevima, samo se na razne načine i različitim tempom ostvaruju, odnosno samo se u razvijenoj fazi kapitalizma različitim reformama, klasnim kompromisima i promjenama u političkom sistemu nastoje što dulje održati.

U suvremenom svijetu u vrlo složenim uvjetima, s brojnim protivrječnostima, za pobjedu socijalizma i progresa izuzetno je važno sagledati, prepoznati, pronaći i podržati različite oblike borbe za socijalizam, suprotstaviti se dogmatizmu i tendencijama u međunarodnom radničkom pokretu koji priznaju za socijalizam samo određeni oblik, jedan put, ne shvaćajući da se u suvremenom svijetu borba za socijalizam vodi na različite načine.

Jugoslavenska teorija i praksa socijalističkog samoupravljanja i politika nesvrstavanja — kao nova koncepcija demokratskih odnosa, ne samo unutar jedne zemlje nego i u svijetu, zalažu se za to da se radnička klasa svake nacije, zavisno od specifičnih uvjeta i mogućnosti, bori za progres i socijalizam onako kako to tim posebnim prilikama odgovara, da se uvažavaju različite ideološke nacionalne, vjerske i druge razlike i da se stvara širok povijesni blok snaga na osnovi samostalnosti, suglasnosti i zajedničkih interesa, a ne diktatom jednog centra i propisivanjem ideoloških i drugih monopola.

O takvoj koncepciji jasno govori Program SKJ, stavovi kongresâ SKJ, djela Tita i Kardelja i ukupna jugoslavenska teorija i praksa.

U knjizi *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* Edvard Kardelj, pozivajući se na već navedene stavove Karla Marxa u Komunističkom manifestu o potrebi priznavanja različitih formi građanske revolucije, između ostalog, kaže:

»Da nema nikakve teorijske osnove niti praktičnog dokaza da takva dijalektika razvoja ne važi i za historijsku epohu u kojoj se radnička klasa probija ka socijalizmu.«

Iz svega iznesenog proizlaze slijedeće hipoteze:

1. Postoji jedinstvena teorija socijalizma kao društva prijelaznog perioda, ali postoje brojni oblici, forme i sadržaji, odnosno načini njenog ostvarivanja; postoje različiti politički sistemi socijalizma koji se zasnivaju na jedinstvenoj teoriji prilagođenoj specifičnim prilikama i potrebama.

2. Teorija socijalističkog samoupravljanja identična je marksističkoj teoriji socijalizma. Razrađujući osnovne ciljeve marksističke teorije socijalizma, ona pronalazi konkretna rješenja koja u našoj praksi i specifičnim uvjetima osiguravaju realizaciju tih ciljeva.

Digitized by Google

3. Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji, kao konkretan model političkog sistema, nije jedini oblik, ali principi koje razrađuje i nastoji ostvariti s obzirom na to da su to osnovna načela stvaranja uvjeta za komunizam — povijesna su nužnost. Dakle, samoupravljanje, shvaćeno kao proces osvajanja slobode, odumiranja političkog posredovanja i podjele društva na upravljače i one kojima se upravlja, povijesna je nužnost, a može se ostvarivati različitim formama i oblicima, zavisno od specifičnosti i uvjeta u svakoj zemlji.

2. O različitim shvaćanjima samoupravljanja

Samoupravljanje je veliko dostignuće i perspektiva suvremenog svijeta, ono je i novi društveni odnos i novi politički sistem i sredstvo ostvarivanja humanizma, ali i svakodnevna društvena praksa.

Samoupravljanje ima svoj filozofski aspekt (kao proces dezalijenacije), svoj ekonomski aspekt (kao proces uspostavljanja društvenog vlasništva), svoj sociološki aspekt (kao proces uspostavljanja zajednice), svoj politički aspekt (kao proces odumiranja države i političke partije), ali i svoj praktični aspekt (kao svakodnevna ljudska praksa).

Mnogo je pisano o samoupravljanju, ali uglavnom bez definiranja pojma i sadržaja, tako da se često istim pojmovima označavaju vrlo različiti sadržaji i koncepcije.

Nužno je utvrditi i različite aspekte i sadržaje samoupravljanja, tim više što je samoupravljanje veliko dostignuće i perspektiva suvremenog svijeta, što je ono višedimenzionalna kategorija.

Pojam samoupravljanja upotrebljava se za različite sadržaje već stotinjak godina u praksi i teoriji borbe radničke klase u svijetu za socijalizam, a stremljenja ka samoupravljanju, odnosno ideje samoupravljanja, kao oblika klasne borbe protiv kapitalističke klase i kao oblika socijalizma u različitim formama, javljaju se od početka razvoja kapitalizma.

Nabrojat ćemo samo neka iskustva borbe za samoupravljanje kao oblik socijalizma i klasne borbe radnika protiv kapitalističkog uređenja: Pariška komuna, Lenjinovi sovjeti, tvornički savjeti u Italiji, radnička vijeća u Njemačkoj 1918. i 1919, različiti oblici industrijske demokracije, specifični oblici samoupravljanja, razne anarhosindikalističke koncepcije samoupravljanja, Proudhonovo shvaćanje samoupravljanja itd.

U tim i drugim konkretnim povijesnim oblicima i teorijskim koncepcijama pojam samoupravljanje označava vrlo različite sadržaje.

I danas, u suvremenom svijetu, pojam samoupravljanje i samouprava upotrebljava se za različite sadržaje i koncepcije u različitim društvenim uređenjima. Tako se, na primjer, u nekim

Digitized by Google

kapitalističkim sistemima razvija pokret borbe za samoupravljanje, ali kao oblik participacije radnikâ u buržoaskom društvu, bez bitnog mijenjanja klasnih odnosa i bez podruštvljenja sredstava za proizvodnju.[1] Pored toga, upotrebljava se i termin lokalna samouprava, koji također, u krajnjoj liniji, označava samo oblik participacije stanovništva u odlučivanju u okviru klasnog kapitalističkog društva.

U radovima nekih teoretičara industrijske države i društva upotrebljava se pojam »samoupravljanje tehnostrukture«, gdje se pod tim pojmom u okviru kapitalističkog sistema i menadžerske revolucije zagovara vlast menadžera i različitih tehnostruktura.

Postoje različita mišljenja i o odnosu Marxa, Engelsa i Lenjina prema samoupravljanju, na primjer, o tome da li i na koji način Marxova, Engelsova i Lenjinova djela daju elemente za izvođenje teorije socijalističkog samoupravljanja.

I u nas i u teoriji i u praksi pojmovi samoupravljanje, samoupravno društvo, samoupravni sistem, samoupravni proizvodni odnosi, demokratski pluralizam samoupravnih interesa različito se shvaćaju i tumače, tako da se ponekad i oni koji se direktno suprotstavljaju samoupravljanju služe pojmom samoupravljanje kao općim principom, zbog njegove atraktivnosti i prisutnosti u svijesti radnih ljudi, iako često ne samo nesvjesno nego i svjesno zastupaju koncepciju i stavove koji nemaju nikakve veze sa samoupravljanjem.

Zbog svega toga postavljaju se veliki zadaci pred suvremenu jugoslovensku znanost u teorijskom raščišćavanju pojmovne zbrke, odnosno u izgrađivanju teorije samoupravljanja ili barem osnovnih elemenata za izgrađivanje konzistentne teorije socijalističkog samoupravljanja.

3. O utvrđivanju pojma »socijalističko samoupravljanje«

Pojam samoupravljanje upotrebljava se i za označavanje i definiranje:

---

[1] U zborniku *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* (»Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 115. i 117) dr Jovan Đorđević razlike između samoupravljanja i participacije obrazlaže na slijedeći način: »U odnosu na političku teoriju marksizma i u socijalističkoj 'empiriji' ne samo da se samoupravljanje ili upravljanje (od strane radnika) ne može izjednačavati sa ovim drugim pojmovima već je savremena kritička teorija samoupravljanja obavezna da ih razgraniči, što znači da utvrdi izvesne moguće odnose među njima na logičkom i na empirijskom planu... Na višem filozofskom stupnju mišljenja i istorije, samoupravljanje je revolucionarni akt i ideja, a ovi navedeni 'lični' pojmovi izražavaju pretežno oblike i institucije reforme ili i 'modernizacije' postojećeg (kapitalističkog) društvenog sistema koji time 'integrira' radničku klasu. Revolucionarni značaj samoupravljanja je u tome što je ono usmereno ka tome da političku i pretežno državnu strukturu socijalizma preobrazi u autentičniju socijalističku demokratsku 'empiriju'.«

Digitized by Google

— i posebnog društveno-političkog sistema (jugoslavenski socijalizam),

— i posebne teorije razvoja socijalizma, s ciljem da dođe u procesu do pobjede samodjelatnosti nad radom kao otuđenom djelatnošću,

— i svakodnevne revolucionarne radničke prakse.

Takva višedimenzionalna teorijska koncepcija jugoslavenskog samoupravljanja nije utvrđena u cjelini ni u jednom programskom dokumentu. Elementi za utvrđivanje cjelovite teorije jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja definirani su u Programu Saveza komunista Jugoslavije, Ustavu SFRJ, sistemskim zakonima (na primjer, u Zakonu o udruženom radu), rezolucijama i stavovima kongresâ Saveza komunista i Socijalističkog saveza, djelima Tita, Kardelja, Bakarića i drugih političara te u obimnoj literaturi.

Međutim, elemente za izgrađivanje cjelovite teorije socijalističkog samoupravljanja treba tražiti i analizom društvene prakse. Pri tome je potrebno samoupravljanje shvaćati kao sistem stalnih promjena, kao proces, a ne zaokružen model, treba ga shvaćati kao svakodnevnu revolucionarnu praksu u mijenjanju postojećeg stanja i kao sredstvo ostvarivanja određenih ciljeva i kao poseban društveno-politički sistem i specifičan oblik realiziranja diktature proletarijata razvijanjem sistema demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Ipak, čini se da je za utvrđivanje osnovnih elemenata jugoslavenske teorije samoupravljanja nužno prvenstveno analizirati Program SKJ, Ustav SFRJ iz 1974. godine, stavove Desetog i Jedanaestog kongresa, Titova i Kardeljeva djela.

Nadovezujući se na učenje klasikâ marksizma o proletarijatu kao subjektu revolucije, Program SKJ utvrđuje da je samoupravljanje »društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kojem u procesu oslobađanja rada i raspodjele ‚svakom prema radu' društvenom proizvodnjom upravljaju zainteresirani neposredni proizvođači i u kome se pod rukovodstvom radničke klase, koja se kao klasa i sama mijenja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata iskorištavanja čovjeka od strane čovjeka«, te da je samoupravljanje kao »vršenje državne i društvene vlasti od strane samog radnog naroda neposredno ili preko njegovih predstavnika oblik socijalističke demokracije u kojoj nestaju suprotnosti i razlike između države i društva u procesu odumiranja države«.

U novom Ustavu, kao bitne karakteristike samoupravljanja — našeg oblika ostvarivanja diktature proletarijata — navode se slijedeći principi:

— društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju,

— onemogućavanje eksploatacije čovjeka,

— oslobođenje rada,

— pravo radnog čovjeka da uživa plodove svoga rada,

— ekonomska, socijalna i osobna sigurnost čovjeka,

Digitized by Google

— demokratski politički odnosi,

— solidarnost i uzajamnost itd.

Pored toga, kao bitna karakteristika samoupravnog sistema navodi se princip:

da je samoupravljanje sistem u kojem sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela, odnosno da je cilj samoupravljanja izgradnja društva kao slobodne zajednice proizvođača, a da se taj cilj ostvaruje razvijanjem socijalističko-samoupravne demokracije kao posebnog oblika diktature proletarijata.

Taj historijski korak, kojim će radnička klasa zagospodariti u cjelini procesom društvene reprodukcije, treba da omogući da organizirana radnička klasa i svi radni ljudi što neposrednije obavljaju funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima, odnosno da samoupravljanje obuhvati sva područja društvenog života.

Dakle, suština samoupravljanja ne može se svesti samo na princip: »Više demokracije i lične slobode za pojedinca«, odnosno više ili manje demokracije u klasičnom smislu riječi.

Suština je samoupravljanja, prije svega, u realnoj mogućnosti odlučivanja proizvođača o višku rada — u oslobođenju rada i razvijanju samoupravljanja kao dominantnog društveno-ekonomskog odnosa — u kojem će se maksimalno ostvarivati klasni interesi proizvođača.

Ako ta osnovna pretpostavka nije ispunjena, samoupravljanje se više ili manje svodi na formalizam i formalnu demokraciju, odnosno na različite oblike konzultiranja i davanja mišljenja.

Inzistiranje na klasnim karakteristikama samoupravljanja ponekad se u nas ne ističe dovoljno, pa se čak i zanemaruje. Dosta su česte tendencije da se samoupravljanje izjednačava s participacijom svih u donošenju različitih odluka u pojedinim institucijama političkog sistema, da se manje ili više izjednačava s takozvanom demokracijom građanskog društva.

Bitna kvalitativna razlika između samoupravljanja kao socijalističkog društvenog odnosa i svih oblika takozvane građanske demokracije, shvaćene kao participacija različitih struktura društva u donošenju odluka u sklopu političkog i ekonomskog sistema, upravo je u novim, socijalističkim ekonomskim odnosima koji se temelje na odlučivanju proizvođača o višku rada, na poslovanju na principu dohotka i postepenom napuštanju najamnih odnosa u svim društvenim djelatnostima.

Potrebno je navesti i dva karakteristična Titova i Kardeljeva stava o biti samoupravljanja. Edvard Kardelj, govoreći o samoupravljanju kao realnoj povijesnoj alternativi tehnobirokratskom sistemu, kaže:

»Za ljude koji su većito skloni podržavanju postojećih stanja i reda stvari — samoupravljanje je utopija i anarhija. Međutim, za ljude koji traže izlaz iz suprotnosti savremenog društva na

Digitized by Google

socijalistički i demokratski način, socijalističko samoupravljanje je jedna mogućnost takvog progresivnog izlaza, a za neke je i istorijska neminovnost. Za nas, pak, koji smo angažovani u izgradnji sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, samoupravni sistem je naše društvo, svakodnevna problematika u kojoj živimo, zadatak i cilj koji vidimo pred sobom. Ne bih želeo da idealiziram uspehe našeg dosadašnjeg razvoja samoupravljanja. Međutim, mi smatramo da su postignuti ozbiljni rezultati. U svakom slučaju, samoupravljanje više nije samo vizija i težnja progresivne socijalističke misli. Ono je i praksa i društvena stvarnost koja već tri decenije živi i kontinuirano se razvija. To još jednom potvrđuje da samoupravljanje nije efemerna pojava neke subjektivističke ideologije niti politička konstrukcija, već jedna od zakonitosti u razvoju socijalizma.«[2]

Govoreći o samoupravljanju kao procesu osvajanja slobode, Tito je na Jedanaestom kongresu rekao:

»Istinska sloboda je, prije svega, u pravu i mogućnostima da čovjek suvereno odlučuje o svim pitanjima svoga života. Time se radikalno proširuju i granice ljudskih sloboda uopšte... U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji radni čovjek postaje osnovni faktor i stvaralac u društvu. On ocjenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sâm sebi postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i cjelokupnom društvenom razvoju. Ti ciljevi nisu, dakle, motivisani ni profitom, ni administrativno-tehnokratskim ‚višim ciljevima', nego istinskim ljudskim htijenjima. Radni čovjek postaje svjestan i svoje odlučujuće uloge u svim društvenim poslovima i cjelokupnom razvoju društva. Na toj osnovi se ostvaruju i izražavaju stvarne slobode i prava čovjeka.«[3]

4. O izvorima i uzorima samoupravljanja

Postoje različita mišljenja o Marxovom, Engelsovom i Lenjinovom odnosu prema samoupravljanju, o tome da li i na koji način Marx i Engels daju elemente za izvođenje teorije samoupravljanja, odnosno da li teorija samoupravljanja proizlazi iz biti njihove doktrine.

U odgovoru na dilemu da li je sadržaj samoupravljanja, onako kako je utvrđen u Programu SKJ i novom Ustavu i drugim programskim dokumentima, naša »izmišljotina« ili se zasniva na biti marksističke znanosti, bez ikakve dileme može se konstatirati: samoupravljanje ima svoje izvore i uzore u marksističkoj znano-

[2] Vidi: Edvard Kardelj, *Savez komunista Jugoslavije u revolucionarnoj akciji*, Centar PK SK Vojvodine za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1976, str. 274.

[3] Josip Broz Tito, *Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke samoupravne i nesvrstane Jugoslavije*, referat na Jedanaestom kongresu SKJ, str. 8. i 41.

Digitized by Google

sti, ali i u različitim teorijama poricanja privatnog vlasništva, različitim pokušajima projektiranja društva prijelaznog perioda, ono ima svoje izvore u teorijama o klasama i klasnoj borbi, u teorijama zajednice, u teorijskim otkrićima i dostignućima socijalista-utopista, Hegelovoj filozofiji, učenju engleskih ekonomista, kao i u praktičnim iskustvima borbe raničke klase svijeta u različitim uvjetima, ali i u dostignućima kulturne i intelektualne revolucije u suvremenom svijetu.

Naša koncepcija samoupravljanja stvaralačka je primjena biti marksističke znanosti i iskustva borbe radničke klase svijeta u našim specifičnim uvjetima.

To znači da se opredjeljujemo za tezu da je samoupravljanje nužnost, a ne jedna od mogućnosti u socijalizmu, ali da se ta nužnost može ostvarivati na različite načine.

U svim dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunista Jugoslavije, te u radovima Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Vladimira Bakarića i drugih ističe se da socijalističko samoupravljanje nije naša konstrukcija, nego da se zasniva na svaralačkoj primjeni marksizma i lenjinizma.

Polazeći od takvih opredeljenja o odnosu teorije socijalizma i teorije političkog sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji, korisno je svestranije raspraviti neka pitanja odnosa socijalističkog samoupravljanja i države, te ukazati na osnovne pravce i procese transformiranja i odumiranja države u nas.

5. Tendencije jačanja uloge države u XX stoljeću

U dvadesetom vijeku u svim političkim sistemima uloga države ne samo da je dominantna nego se iz dana u dan povećava.

Etatizam karakterizira sve države dvadesetog vijeka bez obzira na tip društvenog uređenja, oblik, njihovu povijest, stadij ekonomskog razvoja; samo se u Jugoslaviji vodi žestoka borba protiv jačanja uloge države, samo se u Jugoslaviji stalnim ustavnim promjenama dograđuje i usavršava društveno-politički sistem kao antiteza etatizmu i državnom socijalizmu.

Za razliku od naše osnovne preokupacije — kako oslabiti ulogu države a ojačati ulogu samoupravnih struktura u organiziranju i funkcioniranju privrednog i društvenog života — u svim ostalim sistemima u svijetu polazi se od postavke da je nužno proširenje funkcija i jačanje uloge države, a kao osnovno pitanje postavlja se — kakav treba biti oblik države, da li država treba biti sluga ili gospodar.

Tako se, na primjer, u SSSR-u javila *teorija narodne države*, koja u suštini odstupa od biti marksističkog shvaćanja države, jer ne samo da negira klasni karakter države nego negira i potrebu odumiranja države.

Digitized by Google

Teorija i praksa *države blagostanja* (sveobuhvatne države koja regulira cjelokupni privredni i društveni život), teorija *nove industrijske države* i druge suvremene građanske teorije države polaze od postavke da je država nužnost u industrijskom i postindustrijskom društvu, da podjela rada, ekonomski razvoj, tehnologija i organizacija modernog društva i borba za opstanak i održavanje sistema zahtijeva jačanje države kao arbitra, regulatora, koordinatora u rješavanju brojnih proturječnosti suvremenog društva.

Dakle, i u državnom kapitalizmu i u državnom socijalizmu, pored niza razlika uvjetovanih tipom sistema i različitim društvenim odnosima, postoji jedna bitna sličnost: država se tretira kao vanklasna snaga, kao nosilac općeg interesa.

Takva kretanja u svim sistemima XX stoljeća imaju značajan negativan uticaj na našu teoriju i praksu procesa odumiranja države, jer jačaju snage i tendencije koje se odupiru procesu odumiranja države.

U nas je posebno snažan uticaj etatističkog socijalizma jer dugo vremena, a kod nekih i danas, u svijesti ljudi socijalizam se izjednačavao s državnim, svjesnim, planskim usmjeravanjem cjelokupnog razvoja, odnosno svodio se na jednostavnu formulu: stihiju tržišta u kapitalizmu treba zamijeniti državno planiranje proizvodnje i raspodjele. Ne treba mnogo obrazlagati da su takve teorije suprotne stavovima Marxa, Engelsa i Lenjina.

Pozivajući se na Engelsove stavove o »odumiranju države«, Lenjin posebno naglašava da »buržoaska država« ne odumire, nego nju »ukida proletarijat u revoluciji«. Odumire poslije te revolucije proleterska država ili poludržava.[4]

Dalje, obrazlažući Engelsove misli da je demokracija također država i da će, prema tome, demokracija iščeznuti čim iščezava država, to jest da proleterska država, kao najpunija demokracija, može samo »odumrijeti«, odnosno da je uništenje proleterske države nemoguće drukčije nego njenim odumiranjem, — Lenjin zaključuje da proleterska revolucija ima dvije osnovne faze:

Prvo, ukidanje stare buržoaske države i uspostavljanje nove države kao najpunije demokracije.

Drugo, proces odumiranja proleterske države, koji je istovremeno i proces odumiranja demokracije, jer je svaka demokracija, u krajnjoj liniji, oblik države.

U tom smislu, dosljedno marksističko-lenjinističkom učenju, može se konstatirati da je proces odumiranja proleterske države, kao viša faza socijalističke revolucije, ključno pitanje kontinuiteta i nastavljanja svake socijalističke revolucije. Odnos prema procesu odumiranja države je osnovni kriterij, osnovni oblik prepozna-

[4] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, svezak 11, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 193.

Digitized by Google

vanja raznih skretanja, odstupanja od učenja klasika marksizma-lenjinizma, bilo da je riječ o dogmatsko-birokratskim skretanjima u kojima se zaustavlja proces socijalističke revolucije i odgađa proces odumiranja države za daleku budućnost, bilo da je riječ o različitim revizionističko-utopističkim skretanjima koja ne sagledavaju nužnost da država odumire u dugotrajnom procesu, a ne da se »ukida«.

Lenjinov stav je jasan. On, tumačeći Marxovo učenje, kaže: »Proletarijatu je potrebna država — to ponavljaju svi oportunisti, socijal-šovinisti i kauckovci, uvjeravajući da je takvo Marxovo učenje, a 'zaboravljajući' da dodaju da je, po Marxu, prvo, proleterijatu potrebna samo država koja odumire, tj. koja je tako uređena da bi odmah mogla da odumire i da mora da odumire, i drugo, trudbenicima je potrebna ‚država', tj. proletarijat organiziran kao vladajuća klasa.«[5]

6. Nužnost odumiranja države

I u teorijskom koncipiranju jugoslavenskog samoupravljanja jedno od ključnih pitanja daljnjeg puta naše socijalističke revolucije u njenoj višoj fazi bilo je zauzimanje stavova ne o potrebi odumiranja države, jer tu nije bilo dilema, nego o tempu, oblicima i metodama odumiranja države.

U razvoju jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja postojale su znatne razlike u mišljenjima, kao i značajne političke snage koje su, koristeći demokratičnost našeg društva, pokušavale nametnuti svoja nemarksistička gledanja na ulogu države.

Osnovne tendencije različitih gledanja mogu se svrstati u tri grupe:

1. Staljinističko-dogmatske, koje su nastojale i nastoje pod raznim firmama progurati koncepciju državnog socijalizma.

2. Anarholiberalističke, može se reći i utopističke tendencije, koje se suprotstavljaju i nužnim funkcijama države na današnjem stupnju razvoja našeg društva, koje zagovaraju stihiju tržišta i negiraju ulogu subjektivnih socijalističkih snaga.

3. Građansko-demokratske snage koje u različitim varijantama traže prostore za restauraciju građanske demokracije, višepartijskog sistema i građanske koncepcije države.

U otvorenoj političkoj borbi te koncepcije su odbačene i uglavnom politički poražene, iako će još dugo biti prisutne u razvoju našeg društva, posebno u kriznim razdobljima.

Međutim, i među progresivnim snagama unutar našeg društva koje nisu inficirane ni jednom ideologijom suprotnom samoupravljanju, niti dogmatskom, niti anarholiberalističkom niti buržoasko-građanskom, javljaju se različite tendencije i mišljenja

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, svezak 11, »Kultura«, Beograd, str. 198.

Digitized by Google

o tome u kojim funkcijama i na koji način utvrditi pravac daljeg procesa odumiranja države.

U širokim raspravama, konfrontacijama različitih mišljenja, ali, prije svega, na osnovu analiza i potreba prakse došlo se do nekoliko temeljnih stavova o ovim problemima, čime se bitno odredio osnovni pravac i strategija razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Ti temeljni stavovi o problemu odumiranja države i o njenoj ulozi u socijalističkom samoupravnom sistemu mogu se, uglavnom, svrstati u slijedeće grupe:

1. Suština je samoupravnog sistema da on u dugotrajnom procesu dovodi do »odumiranja« svih funkcija države (nekih brže, nekih sporije) upravo na taj način da samoupravno organizirani radni ljudi samoupravnim odlučivanjem — samoupravnim sporazumijevanjem, društvenim dogovaranjem i dosljednim delegatskim sistemom utvrđuju međusobna prava i obaveze u zajedničkom životu koje je ranije određivao državni aparat kao sila otuđena od radnih ljudi.

Dakle, izgrađivanje cjelovitog samoupravnog sistema, kao globalne organizacije društva, dovodi do ubrzanja procesa odumiranja države.

Međutim, taj proces i ne može biti ravnomjeran, niti mogu sve funkcije države već danas postepeno odumirati (neke moraju čak jačati), niti mogu istim tempom, intenzitetom »odumirati«. Težište je na odumiranju ekonomskih funkcija.

U pronalaženju ispravnih rješenja za utvrđivanje uloge države u našim uvjetima, polazeći od bîti Marxovog, Engelsovog i Lenjinovog učenja o državi, izuzetno značenje ima Ustav iz 1974. u kojem su utvrđeni neki dugoročni temeljni stavovi i pravci procesa odumiranja države.

Novim Ustavom oduzima se pravo državi da raspolaže viškom rada, da ga administrativnim metodama koncentrira i distribuira. Dakle, novim Ustavom bitno se ubrzava proces odumiranja države u njenim najznačajnijim funkcijama — raspolaganju viškom rada.

Novi Ustav ubrzava proces odumiranja države izgrađivanjem novog sistema proširene reprodukcije u kojem organizirani radnik, na osnovu neotuđivog prava raspolaganja dohotkom u osnovnoj organizaciji udruženog rada, udruživanjem rada i sredstava, postaje osnovni faktor odlučivanja. U tom smislu novi Ustav, mijenjajući bitno proizvodne odnose, stvara osnovu i za mijenjanje cjelokupnog političkog sistema koji više ne polazi od apstraktnog građanina, čovjeka-birača, koji svoja ovlaštenja prenosi na svoje predstavnike što odlučuju u njegovo ime, nego se gradi na neposrednom odlučivanju organiziranog radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

2. Čvrsta orijentacija na to da novi Ustav mora ne samo ubrzati proces odumiranja države nego i utvrditi osnovne meha-

Digitized by Google

nizme i obavezati, dakle ugraditi u sistem određene institucije i aktivirati društvene snage koje će taj proces i realizirati, nije bila u suprotnosti sa stavovima da je određene funkcije države nužno ojačati i ugraditi kao bitan elemenat uspješnosti funkcioniranja samoupravnog društveno-političkog sistema.

U tom smislu novi Ustav stvara uvjete za efikasno funkcioniranje organa države u onim funkcijama koje država na današnjem stupnju razvoja mora vršiti, a to su prvenstveno funkcije zaštite sistema samoupravljanja i stvaranja općih uvjeta za njegovo efikasno djelovanje (narodna obrana, unutrašnji poslovi, inspekcija, uprava, sudstvo itd.).

3. Ustavom iz 1974. revalorizirana je klasna suština države, potpunije je ostvaren marksističko-lenjinistički princip da se radnička klasa organizira kao država, da država u svim svojim funkcijama mora biti, u krajnjoj liniji, aparat prinude u rukama radničke klase, koji će u sukobu interesa osigurati dominaciju interesa radničke klase. Taj temeljni princip Ustav osigurava kroz dosljedno realiziranje principa radničke većine u konstituiranju organa vlasti i samoupravljanja, kroz neotuđiva prava organiziranih radnika da odlučuju o ostvarenom dohotku u cjelini, uključujući i onaj dio o kojem se odluke donose u skupštinama društveno-političkih zajednica (pravo delegata udruženog rada iz privrede da odlučuju o svim pitanjima kojima se utječe na raspoređivanje dohotka itd.).

Promijenjena je, posebno uvođenjem delegatskog sistema, samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, i sama bit države, čime se još više ostvario Lenjinov princip da je proleterska država — država najpunije demokracije, koja u stvari i nije više prava država, nego »poludržava«, odnosno čime se ostvarila još potpunije koncepcija države tipa Pariške komune.

Izborna osnova nije više građanin-birač, nego organizirani radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim zajednicama i društveno-političkim organizacijama, koji u njima odlučuju o svim pitanjima vezanim za rad i svakodnevnu egzistenciju. Birajući odgovorne i smjenljive delegate, izbori nisu više akt prenošenja prava radnih ljudi na odbornike i zastupnike, nego određivanje ljudi koji će vršiti funkciju usklađivanja i povezivanja njihovih interesa s interesima drugih i širim društvenim interesima.

Ovako koncipirana uloga države pravi daljnje krupne korake u pravcu mijenjanja njene suštine. Taj proces teče u nekoliko osnovnih pravaca:

— samoupravni organi i samoupravne organizacije preuzimaju određene političke funkcije, funkcije autonomnog normiranja i reguliranja društvenih odnosa, koje su ranije vršili državni organi;

— elementi samoupravne strukture ugrađuju se neposredno u strukturu same države (skupština na delegatskom principu);

— transformira se socijalistička država koja je sve manje samostalna sila iznad društva, a sve više instrument organizirane

Digitized by Google

radničke klase koji osigurava autoritet i efikasno provođenje odluka što ih donose radni ljudi u samoupravnom mehanizmu i sistemu vlasti.

Bilo je potrebno navesti ove temeljne stavove u odnosu na proces i oblike odumiranja države jer bez prvocesa odumiranja države nije moguće ne samo razvijati i jačati socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji nego niti postepeno stvarati uvjete »za izgradnju društva kao samoupravne zajednice proizvođača«.

7. Različite funkcije suvremene države

Za otklanjanje nesporazumâ u pogledu uloge države u suvremenom svijetu i realnih mogućnosti njenog odumiranja, potrebno je svestranije analizirati različite njene funkcije. To tim više što se dosta pojednostavljuje i shematizira marksistička koncepcija države — država se izjednačava samo s aparatom prisile u rukama vladajuće klase, koji osigurava i štiti interese vladajuće klase, odnosno radnička država prvenstveno se tretira samo kao oblik diktature putem aparata državne vlasti, a snaga diktature proletarijata mjeri se i izjednačava sa snagom države.

Suvremena država dobila je i dobiva niz novih funkcija — ona nije samo izraz vladavine jedne klase nad drugom nego instrument izvršenja i ostvarivanja općih interesa stanovništva na njenoj teritoriji, suvremena država je sve više i organizirani sistem javnih i društvenih funkcija koji osigurava nesmetano održanje određenog načina proizvodnje i drugih društvenih odnosa koji čine određenu društvenu strukturu, ona sve više osigurava zadovoljavanje niza općih i zajedničkih potreba društva.

Na primjer, u suvremenom kapitalističkom društvu buržoaska klasa indirektno vrši vlast, stvaranjem »neutralnog« državnog aparata, koji postaje bitan faktor održanja i reprodukcije kapitalističkog sistema, jer »neutralni« državni aparat, štiteći sebe i svoju poziciju, nastojeći da ne dođe do ekonomske krize, političkih nereda, obavlja svoju dužnost, štiti privatno vlasništvo i određeni način proizvodnje, a time indirektno klasne interese buržoazije. Odatle i privid da suvremena buržoaska država gubi klasni karakter i različite teorije o državi kao općem reprezentantu društva.

Međutim, za određivanje biti države, bez obzira na veću ili manju neutralnost državnog aparata, bitno je utvrditi da država nije samo aparat nego je ona i oblik konstituiranja društva i bitan faktor određenih proizvodnih odnosa i načina proizvodnje.

Dakle, država je i politički oblik organiziranja društva, gdje se upravo političkim posredovanjem integriraju različiti individui i njihovo djelovanje u zajednici, tako da se može konstatirati da je država, u krajnjoj liniji, oblik organiziranja društva u cjelini.

Zato se proces odumiranja države ne može mjeriti samo smanjivanjem broja činovnika niti smanjivanjem funkcija državnog aparata, nego, prije svega, procesima jačanja tendencija i prakse

Digitized by Google

utvrđivanja prava i dužnosti — međusobnih odnosa radnih ljudi i građana na principima solidarnosti, dobrovoljnosti i uzajamnosti — uz što manje političke prinude i posredovanja državne vlasti.

Dakle, samoupravljanje je kao sistem također oblik prinudnog društva s konkretnim pravima i obavezama svakog člana društva, ali, za razliku od države kao oblika političkog društva, gdje se te obaveze i odnosi utvrđuju prvenstveno posredovanjem političke vlasti i klasnom prisilom, u samoupravnom sistemu, zbog gubljenja i slabljenja klasnih antagonističkih interesa, zbog procesa socijalizacije i jačanja svijesti čovjeka, različiti interesi mogu se rješavati i integrirati u zajednički interes sve više bez političke prinude, sporazumijevanjem, usaglašavanjem, dogovaranjem i samoupravnim konstituiranjem zajednice i društva koji sve manje imaju politički karakter.

Pored potrebe isticanja širih funkcija države i novog načina njenog funkcioniranja, za razumijevanje mogućnosti i ostvarivanja konkretnog procesa odumiranja države u nas treba dati i odgovor na pitanje: da li i u nas raste potreba, iz tehničkih i ekonomskih razloga, za centralnom regulacijom i usklađivanjem interesa, i ako raste, da li ona traži jačanje uloge države?

Treba reći da i u jugoslavenskom društvu, kao i u svim suvremenim društvima, raste potreba za koordinacijom i usklađivanjem različitih parcijalnih interesa s općim interesom, da tehnički, tehnološki i ekonomski razvoj, razvoj tehničke podjele rada, procesi urbanizacije i urbaniziranja sve više zahtijevaju da se i na određenim centralnim razinama sistema proširuju određene funkcije.

Ali proces odumiranja države nije u suprotnosti s takvim objektivnim zahtjevima potrebe centralne regulacije i zaštite općeg interesa, jer se sve više takve nužne funkcije mogu i moraju ostvarivati na samoupravni način — usklađivanjem, sporazumijevanjem i dogovaranjem različitih samoupravnih struktura i procesom društvenog planiranja.

8. Razlike između samoupravnog i političkog (državnog) uređivanja odnosa

Za svestranije sagledavanje mogućnosti primjene marksističke teorije države u jugoslavenskoj socijalističkoj samoupravnoj praksi od izuzetnog je značaja ispravno tumačenje odnosa samoupravnog i političkog u ustavnom sistemu Jugoslavije, odnosa između samoupravne integracije i političke integracije društva, odnosa između konstituiranja samoupravne i političke zajednice.

Politička odluka, političko odlučivanje, političko konstituiranje zajednice i društva uvijek u sebi sadrže primjenu političke prisile i obaveznost izvršavanja odluka koje su, na osnovu zakona i propisa, donijela određena državna tijela ili druge strukture na način utvrđen zakonom ili odlukama, odnosno podrazumijeva postojanje posebnih organa vlasti koji političkom prisilom osiguravaju ostva-

Digitized by Google

rivanje određenih normi. U takvim slučajevima i oni koji su se izjasnili protiv određenih normi moraju ih poštovati.

Samoupravno odlučivanje, samoupravno konstituiranje zajednice i društva u jugoslavenskom društveno-političkom sistemu u većini slučajeva sadrži elemente političkog odlučivanja.

Može se konstatirati da je socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji još uvijek politički oblik organiziranja društva Na primjer, i odlučivanje referendumom, na zboru radnika, u radničkom savjetu, samoupravnim interesnim zajednicama i delegatskom sistemu je političko odlučivanje jer sve odluke donesene bilo neposrednim odlučivanjem bilo da ih donose organi samoupravljanja, na osnovu zakona, propisa i samoupravnih normativnih akata, obavezuju i sve one na koje se odnose bez obzira na to da li za njih glasaju; naime, organi državne vlasti u jedinstvenom pravnom sistemu dužni su da osiguravaju, ako treba i prisilom, ostvarivanje odluka ne samo državnih nego i samoupravnih organa.

Dakle, samoupravljanje je proces decentralizacije i demokratizacije države, proces mijenjanja njene biti i, što je posebno značajno, proces ukidanja i smanjivanja političkog posredovanja u donošenju odluka, jer sve više, umjesto posebnih organa države, samoupravno organizirani radni ljudi kao nosioci konkretnih socijalnih interesa utvrđuju svoje međusobne odnose, prava i dužnosti, tako da se država i državni organi sve više svode na instrument samoupravljanja i radnih ljudi, koji treba osigurati ne samo provođenje zakona i odluka državnih organa nego i svih nosilaca i faktora samoupravnog odlučivanja.

Zbog toga jugoslavenski teoretičari s pravom sve češće ističu da je samoupravljanje proces u kojem se »država reintegrira u društvo«, da država postaje jedan od bitnih instrumenata razvoja samoupravljanja, odnosno da intervenira samo onda ako se na samoupravni način ne osigurava ostvarivanje društvenih interesa.

Pored osiguravanja ostvarivanja pravnog sistema u cjelini i izvršavanja utvrđenih prava i obaveza i međusobnih obaveza utvrđenih ne samo putem državnih organa nego od strane raznih samoupravnih subjekata, ustavni sistem Jugoslavije omogućava da država direktno ostvaruje određene funkcije u društvu ako su u Ustavu precizno nabrojene, te da može po posebnoj proceduri, Ustavom utvrđenoj, stupiti u akciju i donijeti određene mjere i o onim funkcijama zajedničkog usklađivanja interesa koje su u nadležnosti samoupravnih organa i organizacija, ako se takve odluke ne donesu i ako je zbog toga ugrožen opći društveni interes.

Iz svega iznesenog proizlazi da se proces odumiranja države u Jugoslaviji ni u kom slučaju ne može i ne smije analizirati samo kroz funkcioniranje klasičnih organa države, kroz funkcije i kompetencije državnog aparata, odnosno da je nužno sagledati i analizirati tendencije da mnogi samoupravni organi imaju u svom radu sve više karakteristike paradržavnih organa, a neki, kao na

Digitized by Google

primjer samoupravne interesne zajednice i njihove stručne službe, izrastaju u određenim slučajevima pod samoupravnom formom u organe vlasti, a često i otuđene nekontrolirane i nedemokratske vlasti.

Međutim, u jugoslavenskom socijalističkom samoupravnom sistemu samoupravljanje nije samo i nije uvijek oblik političkog odlučivanja, nije samo oblik demokratizacije i decentralizacije i transformacije države, nego je sve više element procesa odumiranja države.

Svuda gdje se odluke donose na bazi dobrovoljnosti, suglasnosti, gdje se usklađuju prava i obaveze i uspostavljaju međusobni odnosi bez političke prisile i bez mogućnosti da se određena obaveza nametne političkom prisilom i onima koji je dobrovoljno ne prihvaćaju, riječ je o procesu izgrađivanja komunističkih odnosa u društvu, o konstituiranju zajednice bez političkog posredovanja u bilo kojem vidu. Na primjer, odlučivanjem samoupravnim sporazumijevanjem te odlučivanjem u mjesnim zajednicama, ako se odluke donose samo na osnovu dobrovoljnosti, suglasnosti zajedničkog interesa i svijesti i ako obavezuju samo moralno-politički, a ne i pravno, ono nema u sebi elemente političkog odlučivanja.

Slično je i sa samoupravnim sporazumima koji obavezuju samo one koji su ih dobrovoljno prihvatili, bez mogućnosti da većina nametne obaveze manjini.

Na taj način, bez obzira na postojanje određenih elemenata političkog odlučivanja i političkog posredovanja, samoupravljanje kao cjelovit sistem je i oblik ne samo transformacije, demokratizacije i decentralizacije države nego i proces njenog odumiranja jer stvara uvjete i razvija svijest ljudi o tome da sami što neposrednije ne samo donose odluke, utvrđuju prava i obaveze i međusobne odnose nego da ih se i pridržavaju i ostvaruju bez posredovanja aparata državne vlasti.

Dakle, samoupravljanje kao sistem je također oblik prinudnog organiziranja društva, ono je društvo u kojem moraju postojati ne samo prava i obaveze nego i efikasno izvršavanje tih prava i obaveza. Zato je razvijanje svijesti, političke kulture i proces socijalizacije čovjeka uvjet i granica procesa odumiranja države i smanjivanja potreba da se integracija i usklađivanje pojedinačnih i zajedničkih i povijesnih interesa radničke klase vrši prisilnim putem preko političke vlasti.

Spontanog preobražaja klasnog društva nije nikada u povijesti bilo, niti ga ima, niti će ga biti.

Radničkoj klasi u revolucionarnom preobražaju društva potrebno je političko oružje, potrebna je država, radi savlađivanja klasnog otpora i zaštite osnovnog načina proizvodnje, ali nije potrebna država kao otuđena politička sila koja vlada ljudima, koja se otuđuje i od same klase. Zato je nužno upravo procesom jačanja društvenog vlasništva i širenjem demokracije i slobode, organiziranjem radnih ljudi kao nosilaca konkretnih interesa tražiti demo-

Digitized by Google

kratska rješenja usklađivanja pojedinačnih i grupnih interesa s općim interesom, bez jačanja države.

Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji po svojoj suštini jedan je od novih puteva i mogućnosti organiziranja socijalističkog društva i rješavanja brojnih njegovih proturječnosti, uz stalno smanjivanje političkog posredovanja države.

Proces odumiranja države u Jugoslaviji prvenstveno zavisi od sposobnosti samoupravnih struktura da uspješno, dobrovoljno i solidarno usklađuju svoje različite interese i da uvijek u demokratskoj konfrontaciji različitih interesa kriterij opredjeljivanja bude ostvarivanje zajedničkog dugoročnog povijesnog interesa radničke klase.

9. Samoupravljanje i diktatura proletarijata

Posebno je značajno u svestranoj analizi jugoslavenske koncepcije i puteva odumiranja države rasvijetliti odnos između na izgled proturječnih karakteristika samoupravljanja; jer je samoupravljanje istovremeno i oblik diktature proletarijata i antiteza političkoj vlasti, odnosno diktaturi proletarijata. (»U cilju izgradnje društva kao slobodne zajednice proizvođača, radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokraciju kao poseban oblik diktature proletarijata«.)[6]

Ne samo na osnovu Programa SKJ i Ustava SFRJ nego i na osnovu jugoslavenske prakse diktatura proletarijata se direktno ostvaruje razvijanjem samoupravljanja, jer se diktatura proletarijata razvija kao realni odnos klasnih snaga u kojem radnička klasa u savezu s drugim radnim slojevima predstavlja dominantnu društvenu snagu i ostvaruje svoje povijesne klasne interese razvijanjem samoupravljanja i neposrednim odlučivanjem, a ne prvenstveno putem države.

Dakle, uspješno ostvarivanje diktature proletarijata po sadržaju, a ne po formi u socijalističkom samoupravnom sistemu prvenstveno se mora vrednovati stupnjem ostvarivanja osnovnih interesa radničke klase, njenim materijalnim, političkim i kulturnim položajem.

Klasni karakter svakog društva i svakog sistema, pa tako i jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja, ne zavisi od forme vladavine, od klasne oštrine države i širine njenih funkcija, nego prvenstveno od realne mogućnosti radničke klase da stvara uvjete za razvoj društva prema svojoj povijesnoj perspektivi — asocijaciji slobodnih proizvođača, i da kao sredstvo ostvarivanja tog cilja služe i samoupravljanje i vlast u rukama radničke klase.

Tako postavljen osnovni cilj diktature proletarijata ne samo da se može nego se i mora ostvariti stalnim sužavanjem funkcija i uloge države — njenim odumiranjem. Proces odumiranja države i diktature proletarijata ne zavisi samo od subjektivne volje i

[6] Ustav SFRJ iz 1974. godine, Osnovna načela, glava IV, stav drugi.

Digitized by Google

svijesti radničke klase i svih radnih ljudi nego i od procesa razvijanja materijalne osnove društva, razvoja proizvodnih snaga, stvaranja uvjeta za postepeno prevazilaženje društveno-ekonomskih razlika zbog postojanja društvene podjele rada i drugih objektivnih uvjeta, bez kojih nije moguće brže ograničavanje političke prinude i stvaranje mogućnosti da ljudi izgrađuju i utvrđuju međusobne odnose, da ostvaruju prava i obaveze bez političke prinude, a na osnovu zajedničke socijalističke svijesti, solidarnosti i socijalističke etike.

Digitized by Google

Franjo Butorac

Uloga države u zemljama u razvoju

U periodu nakon drugog svjetskog rata svijet je doživio neviđenu ekspanziju stvaranja novih suverenih država. Taj proces, do tada neviđen i vjerojatno neponovljiv, nesumnjivo je potakao mnogobrojne istraživače da svoju pažnju usmjere na pitanja suvremene države. No, unatoč tom istraživačkom uzletu i porastu zanimanja, bez straha od moguće greške može se konstatirati da danas nema općeprihvaćene definicije suvremene države. Pitanje koje se može, a čini nam se i treba, postaviti jest slijedeće: je li uopće moguće dati jednu jedinstvenu i, barem djelomično, od većine prihvaćenu definiciju suvremene države. Stoga se ovdje i nećemo upuštati u riskantno i, vjerojatno na samom početku na propast osuđeno, traganje za općeprihvatljivom definicijom suvremene države.

Zadovoljit ćemo se s nekoliko općih konstatacija i pokušati sumirati, u najkraćim crtama, ulogu države u zemljama u razvoju.

Vrijeme liberalnog kapitalizma iscurilo je poput pijeska iz pješčanog sata i neumitno uteklo u »ropotarnicu historije«. Uloga države u suvremenom svijetu iz dana u dan raste, bilo da je riječ o državi u buržoaskom, socijalističkom ili pak o društvu zemalja koje nazivamo, vrlo neodgovarajuće — zemljama u razvoju. Stoga je više nego ilustrativna tvrdnja profesora Lukića kako se »sistem državne svemoći sve više zahuktava i kao Moloh proždire slobodu građanina, svodeći ga na potpuno nemoćan delić ogromnog meha-

Digitized by Google

nizma, koji mu se pojavljuje kao neka vrsta čudovišta. Država je sve — čovek je ništa«[1]. Ova tvrdnja odnosi se, čini se da tu dvojbe nema, na suvremenu državu uopće, uključujući i socijalističku, pa čak i našu socijalističku samoupravnu državu. Ovo tim više što smo u posljednje vrijeme svjedoci, ponekad i glasnih, zahtjeva za jačom ulogom države, a sve na račun samoupravljanja, u ime, navodne, veće efikasnosti. Nikada, vjerojatno, svijet nije bio u paradoksalnijoj dilemi: s jedne strane, ističu se zahtjevi za što širom demokratizacijom i općenito podruštvljavanjem politike, a samim tim i države, a, s druge, uloga države, sticajem raznih okolnosti, jača. Uzroci ovoj dihotomiji isuviše su složeni da bismo ih ovdje mogli u cijelosti elaborirati, jer to nam i nije cilj, pa se zadovoljavamo konstatacijom da su uzroci tome u samom današnjem suvremenom društvu, bez obzira na konkretan društveno-politički sistem, odnosno na način proizvodnje, mada je sigurno da izvjesna međuovisnost postoji između načina proizvodnje i stupnja djelovanja uzroka na stalni trend jačanja države. Najkraće, ti uzroci mogu se detektirati kao izuzetna složenost suvremenog, iz dana u dan sve razvijenijeg, društva i tom složenošću izazvana sve veća nadležnost i »uplitanje« države u društveni život uopće. Posljedica tog »uplitanja« države je njena sve veća birokratizacija, čime se znatno umanjuju šanse koje zovemo — demokratizacija. Pridodamo li tome sve veću podjelu rada i sve veću ovisnost svakog pojedinca o cjelini odnosa, dobivamo splet odnosa koji, uz malo mašte, možemo lako predočiti kao odnose što prelaze državne i međudržavne granice i čine cjelinu međunarodnih odnosa. Čak i najmanji poremećaj u toj množini odnosa dovodi svakog člana društva u moguću opasnost, što, opet, državi pruža velike mogućnosti »uplitanja«. Stoga je mrežu spomenutih odnosa nemoguće prepustiti stihiji ili liberalističkoj samoregulativi. Čak ni tržište, na kojem bi trebali vladati normalni i relativno stabilni ekonomski zakoni, ne uspijeva održati normalno funkcioniranje ekonomskih odnosa, pa je jasno da onda ne funkcioniraju ni ostali neekonomski odnosi.

Time smo zatvorili krug i stvorili osnovne preduvjete za pojavu jednog moćnog regulatora — države. Ionako već vrlo jaka, njena uloga ovom funkcijom regulatora znatno se povećava. Izostanak društvene kontrole (zbog složenosti poslova koje država, odnosno u njeno ime birokracija, obavlja, ali i nedostajanje obrazovanih ljudi koji bi tu kontrolu mogli vršiti, pri čemu ni vremenski faktor nije zanemarljiv, a uz pretpostavku da jedan tako otuđeni instrument moći kao što je država dozvoli kontrolu) naveo je profesora Lukića na inspirativnu usporedbu suvremene države s Molohom u već spomenutom izlaganju.

---

[1] Radomir Lukić, *Problem demokratizacije i federalizacije savremene države*, »Pogledi«, Split, god. 10, br. 2/1980, str. 112. (Ovaj prilog prof. Lukića dio je izlaganja u raspravi za okruglim stolom posvećenom temi »Problemi suvremene države«, koji je održan u Splitu lipnja 1980, u okviru proslave 20-godišnjice Pravnog fakulteta u Splitu.)

Digitized by Google

Svi ovi uzroci jačanja »uplitanja« države u život društva karakteristični su za sve tipove država. Posebno su potencirani u zemljama u razvoju — iz više razloga — jer je riječ o društvima s relativno vrlo mladim državama, vrlo specifično diferenciranom političkom strukturom, s golemim opterećujućim nasleđem (često duge) kolonijalne prošlosti, neizgrađenim institucijama političkog sistema, na raznolikim stupnjevima društveno-ekonomskog razvoja i slično. Zbog svega toga u tim zemljama je uloga države, ponekad i samog državnog aparata, neobično velika. Osim toga, u pravilu je riječ o zemljama na relativno niskom stupnju razvoja koje su tek nakon sticanja nezavisnosti započele s ubrzanijim društveno-ekonomskim razvojem. »Iskustvo je pokazalo da se problemi ubrzanog ekonomskog razvoja, dakle, osnovni problemi s kojima su ove zemlje suočene, mogu uspešno rešavati samo na društveno organizovanoj osnovi. S obzirom na slabu razvijenost osnovnih društvenih snaga, ti zadaci se mogu rešavati samo uz veliko i sistematsko uplitanje države u osnovne društvene procese, čega nije bilo u evropskim zemljama kada su se nalazile na sličnom stepenu razvitka.«[2] Za većinu zemalja u razvoju vrijedi ovaj, na izvjestan način etatistički, koncept razvoja društva, u kojem država igra krucijalnu ulogu u razvoju dotičnih društava.

Međutim, kada govorimo o zemljama u razvoju, treba neprekidno imati na umu činjenicu da je riječ o zemljama koje znatno odstupaju od shema na koje smo navikli. Isto tako, svojevrsni dogmatizam ispoljen je u teorijskoj misli socijalizma kada se govori o zemljama u razvoju. Vjerojatno je to hereditarno opterećenje, prvenstveno marksizma u Staljinovom tumačenju. Jer ne treba zaboraviti da je Lenjin još 1920. godine, podnoseći u ime Komisije za nacionalno i kolonijalno pitanje izvještaj, vrlo jasno izrekao nekoliko misli, čija je aktuelnost i dan-danas neprevaziđena, posebice kada je riječ o zemljama u razvoju. Evo tih Lenjinovih misli: »Možemo li mi prihvatiti kao pravilnu tvrdnju da je kapitalistički stadijum razvitka narodne privrede neizbežan za one zaostale narode koji se sada oslobađaju i kod kojih se sada, posle rata, primećuje kretanje na putu progresa. Mi smo na ovo pitanje odgovorili negativno. Ako revolucionarni pobedonosni proletarijat počne među njima da vodi sistematsku propagandu i ako im sovjetske vlade priteknu u pomoć svim sredstvima kojima raspolažu, onda je nepravilno smatrati da je kapitalistički stadijum razvitka neizbežan za zaostale narodnosti (...) Komunistička internacionala treba da utvrdi i teorijski obrazloži postavku da uz pomoć proletarijata razvijenih zemalja zaostale zemlje mogu preći na sovjetsko uređenje i, preko određenih etapa razvitka, na komunizam, mimoilazeći kapitalistički stadijum razvitka. Koja su sredstva za to potrebna, ne može se unapred reći. Nama će to pokazati praktično iskustvo.«[3]

[2] Najdan Pašić, *Uporedni politički sistemi*, treće izdanje, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1978, str. 240.

[3] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 32, mart—novembar 1920, »Jugoslavia public«, Beograd, 1976, str. 312 (»Izveštaj Komisije za nacionalno i kolonijalno pitanje«).

Digitized by Google

Ova Lenjinova razmišljanja iz daleke 1920. godine prečesto padaju u zaborav kada se govori o razvitku zemalja u razvoju. Posebno se to odnosi na sadržinu i interpretaciju pojma »nekapitalistički put razvoja«. U političkoj teoriji u SSSR društveno-ekonomski razvoj novooslobođenih zemalja vrlo se često označava spomenutim pojmom »nekapitalistički put razvoja«. Sovjetski se autori pozivaju na Engelsove radove i njegovu korespondenciju s ruskim političkim ličnostima oko 1890. godine, ali i na Lenjinove radove iz vremena održavanja Drugog kongresa Kominterne 1920. godine, pa i kasnije. U suvremenom značenju taj se pojam ponovo počeo koristiti početkom 60-tih godina, posebice nakon Izjave 81 komunističke i radničke partije na Savjetovanju u Moskvi 1960. godine. Prema suvremenom tumačenju sovjetskih autora, nekapitalistički put razvoja je »alternativa kapitalizmu« i predstavlja zaobilaženje kapitalističke faze razvoja, ali ne i neposrednu izgradnju socijalizma. Period nakon XXV kongresa KPSS označio je izvjesnu promjenu i uvođenje novog pojma — zemlje socijalističke orijentacije, ali u navedenom značenju nekapitalističkog razvoja.[4] Upravo zbog ovoga novijeg tumačenja naveli smo nešto opširnije Lenjinovo gledanje na mogućnost da ondašnje kolonijalne zemlje (ili kako ih mi danas nazivamo — zemlje u razvoju) naprosto preskoče jednu fazu u svom razvoju i direktno započnu s izgradnjom socijalističkog društva, odnosno »zaostale zemlje mogu preći na sovjetsko uređenje, mimoilazeći kapitalistički stadijum razvitka«, kako kaže Lenjin.

Ovakvo fleksibilno shvaćanje »nacionalnorevolucionarnih pokreta« (Lenjin upotrebljava ovaj termin i ukazuje na to koliko je bolji od, u Evropi, uobičajenog termina »buržoaskodemokratski pokret«[5]) na određen način je anticipiralo i stvorilo solidne osnove za današnje izučavanje zemalja u razvoju na marksističkim osnovama. Čak i u solidnijim radovima zapadnih autora nailazimo na vrlo česta upozorenja da pri izučavanju zemalja u razvoju (autor upotrebljava pojam »treći svijet«) »moramo startati s pozicija Azije i Afrike, a ne s evroameričkih«[6].

Na žalost, u našoj se literaturi ponekad zaboravlja na ova i slična upozorenja. U novijim radovima naših autora implicite se može ponekad naići na nedovoljno diferenciranje od već spominjanog termina »nekapitalistički put razvoja« ili na nedovoljno kritičko prihvaćanje pojmova »zemlje socijalističke orijentacije« ili pak »treći svijet«. Ove su pojave tim žalosnije što je naša društvena misao na kraju pedesetih i početkom šezdesetih godina, po-

[4] Sve navedeno prema: Branislav Vuković, *Političko organizovanje i narodni pokreti u nerazvijenim zemljama*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1977, str. 135—138. Isto tako usporedi: Novica Vojinović, *Sovjetske koncepcije o nekapitalističkom putu razvoja*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, »Informativni pregled«, Beograd, br. 6/1966.

[5] V. I. Lenjin, op. cit., str. 310.

[6] Usporedi, na primjer: Peter Worsley, *The Third World, A Vital New Force in International Affairs*, Second Edition, The University of Chicago Press, 1970 (prvo izdanje 1964), str. 175.

Digitized by Google

mno prateći uzlet naše vanjske politike i začetke stvaranja politike nesvrstanosti, doživjela, čini mi se da ocjena nije presmiona, svoj vrhunac, kako u praktičnom tako i u teorijskom osmišljavanju pristupa izučavanju nerazvijenih zemalja (da upotrijebimo termin koji je u ono vrijeme bio češće u opticaju). Podsjetili bismo ovdje na jedan pomalo zaboravljeni tekst Milentija Popovića iz 1960. godine, u kojem on, između ostalog, kaže i ovo: »Izučavanje puteva društvenog razvitka u nedovoljno razvijenim ili nerazvijenim zemljama predstavlja koliko važan i aktuelan toliko i složen zadatak. A ja bih rekao, ovo je posebno složen zadatak kada su u pitanju zemlje Jugoistočne i Istočne Azije. Mi se tu srećemo sa novim originalnim oblicima društva i društvenog kretanja koji se ne dadu prosto podvesti pod pojmove i kategorije izgrađene na bazi proučavanja društvenog razvitka u evropskim zemljama. Prema tome, proučavajući zemlje Jugoistočne Azije i druga nerazvijena područja, mi moramo da dopunimo i razvijemo svoje sopstvene predstave o razvoju društva, o zakonitostima kretanja društva uopšte i posebno o putevima, zakonima kojima će se savemeno društvo uopšte, odnosno ovaj ili onaj njegov deo, kretati ka socijalizmu (...) To ne znači da će biti potrebno da napustimo osnovne metodološke i naučne postavke nauke o društvu koje su nam u nasleđe ostavili Marks, Engels i Lenjin. Naprotiv, samo polazeći od njih biće nam moguće da damo stvarna naučna objašnjenja o ovim zemljama (...) na bazi naučno-marksističkog metoda samostalnu i originalnu naučnu analizu i naučnu sintezu, držeći se činjenica društvene stvarnosti, a ne šema unapred formiranih u našim glavama (...) Tu nije bilo smena društvenih formacija u evropskom smislu. Zbog toga ni u razvoju društva, ni u razvoju misli, ideja, nisu se odnosi i kategorije izdiferencirali na onaj način kako se to u Evropi događalo. A mi smo naučeni da mislimo onako ili bar približno onako kako to odgovara evropskom razvoju.« Popović nadalje analizira povijesni razvoj tih društava, spominjući posebno Indiju i Kinu, analizirajući pojavu robne proizvodnje u tim društvima i locirajući je u vrijeme kada se otprilike sličan stupanj razvoja javlja i u Evropi (antika). No, on dalje konstatira: »Društvene strukture zemalja Jugoistočne Azije u kojima se takođe pre dve i više hiljada godina počela razvijati robna proizvodnja nisu propale, već su još dugo nastavile da postoje, ali se iz te robne proizvodnje nije rodio kapitalizam i kapitalistički društveni odnosi. (...) Kapital i kapitalistički proizvodni odnos, pošto se rodio u Evropi, unet je »spolja« u zemlje Jugoistočne Azije kao imperijalizam i kolonijalizam. (...) I pri površnom posmatranju pada u oči da u mnogim od ovih zemalja još uvek postoje, koegzistiraju jedna pored druge, razne društvene formacije, od potpuno arhaičnih do najrazvijenijih modernih kapitalističkih — i čak savremenih državno-kapitalističkih odnosa. A te se arhaične društvene formacije ne javljaju samo kao neki neznačajni ostaci, nego (...) bitno utiču na određivanje današnje društveno-ekonomske strukture i politike daljih društveno-ekonomskih kretanja. To ima svoga odraza i u nad-

Digitized by Google

gradnji, u oblicima društvene svesti i načinu mišljenja. (...) Zbog svega ovoga su i ideološki okviri i oblici u kojima se pojavljuju savremena kretanja, savremena shvatanja društvenih tendencija i kretanja nama Evropljanima teško pristupačni, odnosno utoliko manje pristupačni ukoliko smo se više ukalupili u naše sopstvene šeme.«[7]

Već i ovih nekoliko misli, citiranih u nešto širim izvodima, svjedoči o solidno postavljenim temeljima za izučavanje zemalja u razvoju u našoj društvenoj teoriji, ali i praksi. Jer ne treba zaboraviti da gotovo uvijek u pozadini zanimanja za izučavanje države, osim teorijskih, leže i duboko praktični razlozi. Pišući uvodnik za tematski broj časopisa »Marksizam u svetu«, posvećen marksizmu i državi, Adolf Bibič je o toj temi zabilježio i ovo: »Teoretska pitanja o državi, koja su u socijalističkoj misli uvek bila, a i danas su povezana sa pitanjem demokratije, nisu bila — a to važi naročito za marksistička razmatranja — samo teoretska, ma kako bila zavijena u još tako uopštenu formu. I današnji, oživljeni odnos prema problemu države (i politike) u marksističkoj misli, ili u onoj misli koja se poziva na marksizam, suštinski je uslovljen stvarnim problemima; u prvom redu postavlja se pitanje istraživanja društvene i klasne suštine i funkcija savremene države, kao i pitanje kakav strateški odnos bi o pitanju države trebalo da oforme socijalističke i ostale progresivne snage.«[8] U ovom smislu treba promatrati i Popovićevu načelnu analizu razvoja zemalja Jugoistočne Azije. Očito je da je on dvostruko motiviran razlozima praktične i teorijske naravi. No oni razlozi koji su u sferi praktičnog interesa čine se u tekstu dominantnijim. To je posebno bilo od značaja za nas u periodu u kojem je tekst nastao jer je to vrijeme jugoslavenskog prodora na svjetsku scenu i vrijeme definitivnog uobličavanja politike nesvrstanosti, pa je tim jasnije da je u takvom trenutku trebalo postaviti i pitanje potrebe, a onda dakako i metoda izučavanja novih zemalja, odnosno zemalja u razvoju. Ono što danas sa žaljenjem treba konstatirati jest činjenica da naša društvena misao nije dalje razvijala, odnosno, barem ne toliko dosljedno koliko je mogla, sistematičniju teorijsku, pa onda i praktičnu misao o zemljama u razvoju. Da nije beogradski Institut za međunarodni radnički pokret sredinom šezdesetih godina inicirao nekoliko projekata, od kojih su onda neki početkom sedamdesetih godina objavljeni kao zasebne studije koje monografski obrađuju pojedina velika geografska područja ili na jednom magistralnom pravcu postavljaju osnovne temelje izučavanju zemalja u razvoju,

[7] Milentije Popović, *Neke pojave u razvitku zemalja Jugoistočne Azije i njihovo izučavanje*, »Naša stvarnost«, Beograd, god. XIV, br. 4/1960, str. 417—419.

[8] Adolf Bibič, *Marksizam, politika, država (Uz neke novije rasprave o marksističkom poimanju države, demokratije i političkih nauka)*, »Marksizam u svetu«, Beograd, god. III, br. 7—8/1976, str. V—VI.

Digitized by Google

praktički ne bismo imali na našem jeziku ozbiljnijih studija o zemljama u razvoju.[9]

Većina tih studija u jednom svom dijelu govori i o ulozi države u pojedinim većim geografskim cjelinama gdje preovladavaju zemlje u razvoju. Analizirajući na nizu konkretnih primjera ulogu države u Latinskoj Americi, Ljubomir Paligorić u svojoj studiji rezimira ulogu države slijedećim riječima: »Posledice delovanja faktora države tako su širokog spektra da bi određivanje države samo kao fenomena koji produbljuje kapitalistički razvitak u Latinskoj Americi bilo sužavanje njenog značaja i uloge, pa čak i ako bismo istakli izrazito važnu ulogu države kao faktora samostalnog kapitalističkog razvitka. (...) Ako, naime, polazimo od toga da je među njima (Azija, Afrika i Latinska Amerika — F.B.) Latinska Amerika postigla najveći stepen ekonomskog razvitka i da ona daje polovinu od ukupne industrijske proizvodnje nerazvijenih zemalja, onda se može reći da je upravo država bila ta koja je — uprkos različitoj po obliku ali nediskutabilno kolonijalnoj dominaciji u sva tri područja — bila odlučujući faktor ove razlike. Zahvaljujući ulozi države, drugim rečima, ekspanzija stranog kapitala u području Latinske Amerike nije imala tako krajnje negativne rezultate kao u drugim periternim oblastima svetske privrede.«[10] Paligorić, sumirajući ulogu države, ističe njenu naglašenu ekonomsku ulogu. Očito je da je pojačana ekonomska funkcija države u zemljama Latinske Amerike u periodu od sredine i naročito od kraja prošlog stoljeća uspjela um nogo čemu korigirati uticaj stranog kapitala na razvoj tih zemalja. Time je država, jačajući svoju ekonomsku ulogu, zapravo učinila i prve odlučujuće korake u pravcu jačanja vlastitog političkog sistema i njegovog postepenog izgradivanja U usporedbi sa zemljama Azije ili Afrike, pri čemu su afričke zemlje bile u izrazito nepovoljnom položaju u odnosu na druga dva kontinenta, zemlje Latinske Amerike su vrlo rano uspjele formirati relativno konzistentne državne zajednice i u periodu dužem od jednog stoljeća uklopiti se u opći razvoj kapitalističkog svijeta. Naravno, to ne znači da su zemlje Latinske Amerike ostale pošteđene kolonijalne eksploatacije, ali je činjenica da je država odigrala veo ma značajnu ulogu u zaštiti tih zemalja od još većeg kolonijalnog utjecaja razvijenijih zemalja Evrope i posebno Sjedinjenih Američkih Država.

Zemlje Azije i Afrike koje su mnogo kasnije formirale nezavisne države utoliko su i lošije prošle u periodu kolonijalizma. Zemlje Azije su odmah nakon drugog svjetskog rata (mahom do početka pedesetih godina) stekle nezavisnost i osnovni problem s kojim su se suočile bio je ubrzani ekonomski razvoj. Vrlo brzo se pokazalo

---

[9] Spomenimo neke od tih studija: Zoran Atanacković, *Politički sistemi nedovoljno razvijenih zemlja, Osvrt na Alžir*, IMRP, Beograd, 1971; Ljubomir Paligorić, *Političke doktrine levice u Latinskoj Americi*, IMRP, Beograd, 1972; Stojan Gligorić, *Arapski svet i socijalizam*, IMRP, Beograd, 1973; Jokica Hadži Vasileva, *Afrika i socijalizam*, IMRP, Beograd, 1973.

[10] Ljubomir Paligorić, op. cit., str. 58—59.

Digitized by Google

da niti model kojim se razvijalo zapadnoevropsko društvo ne odgovara razvoju zemalja tog područja, a ubrzo je postalo jasno, posebno ako se analizira ekonomski razvitak NR Kine, da ni model razvoja Sovjetskog Saveza i ostalih istočnoevropskih zemalja neće pružiti zemljama Azije optimalne mogućnosti za ubrzani razvoj.

U situaciji kada su se te zemlje suočile s problemom ubrzane izgradnje novih društvenih odnosa, u uvjetima još neprevladane tradicionalne strukture društva pitanje ubrzanog ekonomskog razvoja postalo je centralno pitanje razvoja tih zemalja. Jedino je pojačana akumulacija mogla pružiti valjani odgovor na niz pitanja s kojima su se ta društva sučeljavala. Takvu pojačanu akumulaciju moglo je osigurati jedna jedina snaga u tim društvima — država. Tu treba tražiti, po našem sudu, razloge jačanju države praktički u svim zemljama u razvoju.

Svaka od tih zemalja, naravno ako je imala ambicije da se razvija nezavisno, koliko je to danas moguće, morala je, uz sve ostalo, na samom startu prići i jednom složenom problemu — razvijanju krupne industrije kao osnove razvoja nacionalne ekonomije i garanta relativno samostalnog ekonomskog i političkog razvoja. Za takve zahvate nikakav privatni kapital nije dostatan, pa i tu treba tražiti uzroke jačanja ekonomske funkcije države. Ili, kako to kaže Novica Blagojević u svojoj studiji o ekonomskoj ulozi afričkih država: »Jer ma koja od nerazvijenih afričkih zemalja ako želi da kompleksno razvije proizvodne snage i da osposobi nacionalnu privredu za proširenu reprodukciju na vlastitom osnovu, ne može da izbegne investicije za izgradnju krupnih objekata — jezgra nacionalne privrede — i za izvođenje pratećih radova u oblasti ekonomske infrastrukture. Takav, pak, pravac razvoja u afričkim društveno-ekonomskim uslovima neminovno predodređuje državu za osnovnog nosioca politike razvoja nacionalnih proizvodnih snaga.«[11]

Naravno, ovakvo apsolutiziranje ekonomske uloge države u zemljama u razvoju je neprihvatljivo, i to ne zbog toga što ekonomska uloga države nije dominantna, već naprosto stoga što iz određene uloge države u ekonomskoj sferi proizlazi i niz drugih uloga države koje imaju prvenstveno politički karakter. Zemlje u razvoju nakon sticanja nezavisnosti susreću se s nizom problema. Tako u mnogim tim zemljama država i državni aparat egzistiraju a da velika većina stanovništva i nema prave predodžbe o tome o kakvoj je državi riječ, niti o tome koga ta država reprezentira. Odanost i privrženost starim tradicionalnim vrijednostima je ogromna i novoformirane države često se moraju suočiti i s problemima takve vrste. Tako, na primjer, u svojoj studiji Jokica Hadži Vasileva tvrdi da su se »državni sistemi Tropske Afrike počeli razvijati uz oslonac na plemensko uređenje, ali svoju evoluciju sagledavaju u njegovom prevazilaženju, tj. eliminisanju moći plemenskih poglavica i primitivnog

[11] Novica Blagojević, *Ekonomska uloga države u nerazvijenim afričkim zemljama*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1975, str. 320—321.

Digitized by Google

načina života. Otuda i stalni sukobi između plemenskog i novog državnog sistema. Zasad, moglo bi se reći da je *u nizu zemalja lojalnost stanovništva prema plemenu jača nego prema državnoj vlasti* (*kurziv* u tekstu). Razvijanje osećaja za državnu zajednicu biće, bez sumnje, duži proces, sa čim državna i politička rukovodstva u Tropskoj Africi moraju računati«.[12]

Na plemenskim osnovicama u novostvorenim državama današnjih zemalja u razvoju razvijaju se mnogobrojni antagonizmi. Neki autori stoga upotrebljavaju i vrlo zanimljive kovanice koje izvode iz pretkolonijalnih formi zajedništva — na primjer, iz plemena. Već spominjani autor Peter Worsley tako kaže da su »glavne društvene podjele, u stvari, one do kojih dolazi između etničkih grupa. U nekim društvima je etnička podjela tako duboko ukorenjena da se politički sistem novih država temelji na »etničkim« partijama. Kao rezultat toga javlja se neka vrsta federalizma. Ipak, *unutar pojedinog etničkog regiona* dominacija jedne partije je normalna. Međutim, odlučujuća činjenica u svemu tome nije tradicionalna etnička raznolikost, već ponovno obnavljanje etničke podjele iz vremena kolonijalizma. *»Tribalizam« te vrste — »partijski tribalizam« — prilično je nov i moderan fenomen«*[13] (*kurziv* u tekstu). I u takvim situacijama kada su centrifugalne snage u novoformiranim državama prilično jake, dobro organizirana državna vlast može u znatnoj mjeri pridonijeti jačanju kohezije i osjećaja zajedništva u novoformiranoj državi. Dakako, ako je državna vlast još pri tom i po svom karakteru takva da djeluje primamljujuće i da je prihvatljiva i društvenim strukturama koje su duboko odane tradicionalnim vrijednostima društva, uspjeh je sigurniji.

Mnoge novoformirane države muku muče s granicama i integriranjem cjelokupnog bivšeg kolonijalnog teritorija u granice novoformirane države. Taj problem je utoliko teži kod onih zemalja u razvoju koje su nastale na onim prostorima koje je kontrolirala jedna kolonijalna sila, pa granice stoga nisu čvrsto fiksirane. Međutim, »ozbiljan problem teritorijalne integracije predstavljaju i napori novih režima da kontroliraju i ona područja van svojih granica u kojima je administrativnu upravu vršila bivša kolonijalna vlast«[14]. Ovi i njima slični problemi česti su među afričkim zemljama, pogotovo u onim dijelovima Afrike koji su razdijeljeni u vrijeme sticanja nezavisnosti graničnim linijama koje nisu uvažavale ni teritorijalne, ni etničke, ni plemenske niti bilo kakve druge granice.

Problemi koje smo ovdje nabrojali i s kojima se suočavaju zemlje u razvoju takvog su karaktera da država na njih može, ali

[12] Jokica Hadži Vasileva, op. cit., str. 255.

[13] Peter Worsley, *The Third World*, cit. izd., str. 209—210.

[14] Myron Weiner, *Political Integration and Political Development*, u: »The Annals of the American Academy of Political and Social Science«, mart 1965, str. 58. Inače, cijeli je taj broj tematski i posvećen pitanjima razvoja novih nacija (pojam nešto širi od pojma zemalja u razvoju, kako ga mi ovdje koristimo), *New Nations: The Problem of Political Development*.

Digitized by Google

i ne mora, utjecati. No uticaj države na razvoj nacionalne privrede i sve veće miješanje države u ekonomske poslove takvog su karaktera da u mnogo čemu djeluju i na niz ostalih rješenja u zemljama u razvoju.

Kad govorimo o ekonomskoj ulozi države u zemljama u razvoju, onda možemo slobodno kazati da u mnogim zemljama u razvoju ekonomska uloga države na neki način određuje i cjelókupni društveno-ekonomski, pa, dakle, i politički sistem dotične zemlje. Ovisno o stupnju »umiješanosti« države u privredne tokove u zemljama u razvoju, kao i o karakteru državnih intervencija u ekonomiji, možemo govoriti i o više ili manje socijalističkoj orijentaciji tih zemalja. Naravno, tu treba biti prilično oprezan i ne proglašavati svaki onaj razvoj koji odudara od standardne sheme razvoja zapadnoevropskih društava za socijalistički razvoj ili socijalističku orijentaciju.

Svijest o potrebi mijenjanja razvoja onakvog kako ga je utvrdio kolonijalizam u većini je zemalja u razvoju jako izražena, ali način na koji to ostvariti — mnogo je teže odabrati. Uglavnom je jasno da, uvjetno govoreći, ni zapadni ni istočnoevropski model nisu ono što odgovara društvima zemalja u razvoju. Za odgovarajućim modelom i nadalje se traga. U većini zemalja u razvoju osnov države, pa čak i državnog aparata, naslijeđen je iz kolonijalnog perioda. Proces transformacije stare državne mašinerije više je nego spor i vrlo često zaostaje za realnim društvenim promjenama koje se u tim zemljama ostvaruju. U većini zemalja u razvoju državna vlast pokušava pronaći neku vezu između države, shvaćene prvenstveno kao činovnički aparat, i širokih narodnih masa. To je tim teže što u pogledu većine zemalja u razvoju ne možemo govoriti o postojanju klasičnih političkih partija. Primjerenije je govoriti o postojanju narodnih pokreta izraslih u procesu sticanja nezavisnosti, bez obzira na to da li je nezavisnost izborena oružjem u ruci i oružanom borbom ili je stečena na neki drugi način. Još postoji jedan razlog zbog kojega nam se čini da je u pogledu većine zemalja primjerenije govoriti o narodnim pokretima nego o političkim partijama — to je nepostojanje onakve, ili barem približno slične, socijalne stratifikacije na kakvu smo u Evropi naučili. Osim toga, većina zemalja u razvoju nema razvijenije radničke klase, pa su te zemlje utoliko hendikepirane što komunističke ili druge lijeve partije, ako postoje u tim zemljama, često nastupaju dogmatski, primjenjujući evropska mjerila na sasvim drukčije uvjete socijalnog, ekonomskog i političkog razvoja tih društava. Napori koje čini državna vlast da stvori prividnu harmoniju između države, oličene u aparatu, i narodnih masa različiti su od zemlje do zemlje. U tim naporima ima različitih idejno-političkih struja i utjecaja, ali i mnogo spontanoga i autohtonoga. Ono što je spontano i autohtono u tim zemljama vuče svoje korijene iz tradicionalnih oblika koji su postojali u periodu prije početka kolonijalnih osvajanja. Ti su tradicionalni oblici dolaskom kolonizatora potisnuti, zapretani negdje duboko i pomalo zaboravljeni, a sve za račun novih oblika koje su

Digitized by Google

donijeli evropski kolonizatori i nakalemili na sasvim drukčiju društvenu bazu.

Zato danas u mnogim zemljama u razvoju na površinu izbijaju stari tradicionalni oblici organiziranja tih društava (od panchayata u Indiji, preko duara i džemasa u Alžiru, do ujamaa u Tanzaniji itd.), što je na neki način i znak osvješćivanja naroda tih zemalja — da tradicionalni oblici po svojoj vrijednosti i, ponekad, efikasnosti daleko nadmašuju one oblike koje su im evropski kolonizatori nametnuli.

Uloga države u tim je procesima velika, jer na čelu države najčešće se nalaze ljudi koji su i po svojim intelektualnim i moralnim vrijednostima spoj vrhunskog tradicionalnog obrazovanja i odgoja i elitnih evropskih ili američkih učilišta. Stoga u tim procesima ne treba negirati ni ulogu ličnosti, već smireno i objektivno istražiti kolika je ta uloga i kakvog utjecaja ima na narodne mase.

Upravo stoga što se na čelu države najčešće nalaze ljudi koji znaju realno procijeniti vrijednosti ubrzanog ekonomskog razvoja svojih zemalja oni bez mnogo skrupula posežu za jakom državnom intervencijom. Govoriti sada o tome je li to državni kapitalizam ili je riječ o mjerama koje se mogu okarakterizirati kao socijalističke — prilično je iluzorno, i otpočeti takvu raspravu ravno je grešci da svako reguliranje ekonomskih kretanja putem državne intervencije proglasimo socijalizmom, ili barem socijalističkim tendencijama. Najčešće se tu čini greška i ne ide se korak dalje — ne pokušava se otkriti što se u im društvima događa u sferi političke nadgradnje. Jer, ukoliko u političkoj nadgradnji nema odgovarajućih mjera koje su primjerene socijalističkom društvu, onda je, bez obzira na ekonomsku ulogu države, vrlo teško govoriti o socijalističkim tendencijama u dotičnoj zemlji ili čak o socijalizmu.

U novijoj sovjetskoj literaturi koja se bavi problemima uloge države u zemljama u razvoju nailazimo i na noviji, mnogo fleksibilniji pristup ekonomskoj funkciji države. Tako u jednom od najnovijih radova cijelog kolektiva sovjetskih autora možemo pročitati i ovakve stavove: »Nužnost ostvarivanja suvremene ekonomske funkcije u novim državama — piše S.I. Tjuljpano — ne ovisi o tome u kom se pravcu zemlja razvija, već se javlja isključivo u onim zemljama koje se bore za potpunu ekonomsku nezavisnost.«[15]

Naravno, ovakav stav ne znači istovremeno i negaciju klasnog sadržaja koji se nužno javlja u procesu jačanja ekonomske uloge države. Sasvim će različiti rezultati biti u onim zemljama u kojima država jača privatni sektor i preferira inozemni kapital od onih zemalja u kojima država čini velike napore da koncentrira maksimalnu količinu sredstava u svojim rukama i istodobno potiče i privatnu inicijativu i u određenim granicama omogućava

[15] *Gosudarstvennyj sektor i social'no-ekonomičeskij progress v razvivajuščihsja stranah*, Izdatel'stvo pri Kievskom gosudarstvennom universitete Izdatel'skogo ob'edinenija »Višća škola«, Kijev, 1980, str. 14.

Digitized by Google

plasman inozemnog kapitala u nacionalnoj ekonomiji. U ovom drugom slučaju preduvjet za takvo ponašanje je niz mjera koje treba prethodno provesti — od nacionalizacije imovine inozemnih kompanija i krupnog domaćeg kapitala do agrarne reforme i relativno uravnoteženog razvoja oba sektora nacionalne ekonomije.

Vodeća uloga države u društveno-ekonomskom razvoju zemalja u razvoju očituje se, uglavnom, na dva dominantna načina. Kao prvo, započinje proces podržavljenja određenih funkcija u sferi raspodjele i preraspodjele nacionalnog dohotka, u sferi obrazovanja cijena (pri čemu socijalna uloga može biti više ili manje naglašena), dodjele i raspodjele kredita, akumulacije itd. Kao drugo, očitovanje ekonomske funkcije države se vidi i u podržavljenju poduzeća, kao i cijelih grana narodne privrede (na primjer, nacionalizacija poduzeća u vlasništvu inozemnog i domaćeg privatnog kapitala, izgradnja raznih pogona i postrojenja sredstvima državnog budžeta, stvaranje mješovitih državno-privatnih poduzeća itd.).

Ovako shvaćena ekonomska funkcija države doista predstavlja osnov za nezavisan razvoj zemalja u razvoju. O tome u kojem će pravcu te zemlje krenuti teško je kazati nešto određeno samo na osnovu jednog ili nekoliko poteza države u sferi ekonomike. Kao što je i kapitalistička država s izumiranjem faze liberalnog kapitalizma započela svoju pojačanu ulogu i kao što je državni kapitalizam stvorio široku lepezu, prije svega, političkih oblika — od socijaldemokratske ili, bolje, parlamentarne državnokapitalističke vladavine pa sve do autoritarnih fašističkih režima — isto tako možemo očekivati da će i u društvima zemalja u razvoju nastajati i razvijati se mnoštvo oblika koji će nužno morati biti različiti. Da li će u jednom svom segmentu biti bliži onim društvima koja nazivamo socijalističkim ili kapitalističkim, ili će, pak, nastati takvi novi oblici koji su nam danas, uglavnom, nepoznati, ovisi o svakom konkretnom društvu, o svakoj zemlji. Izučavanje konkretnih zemalja stoga je politički i teorijski imperativ u jednom društvu kao što je naše koje je i politički, i ekonomski i kulturno sve više i više okrenuto prema društvima zemalja u razvoju. Ne izučavati ta društva znači zatvarati vrata sutrašnjoj suradnji.

Zemlje o kojima smo ovdje govorili razlikuju se po svom »historijskom nastanku, po prirodi odnosa koje su imale s kolonijalnim silama u vrijeme imperijalne ere, po karakteru oslobodilačkih pokreta i snaga koje vode procese u njima«, ali i »kulturne karakteristike rase, jezika ili religije« mogu igrati vrlo važnu ulogu i sve to »može biti eksplicitno ili implicitno uzeto kao osnov za (formiranje) države«.[16]

Stoga, uvažavajući razlike koje postoje među tim zemljama, ne možemo težiti stvaranju jedinstvenog zaključka o ulozi države u njima. Ono što bi se kao zajedničko moglo uzeti za sve jest slijedeće:

[16] Charles W. Anderson, Fred R. von der Mehden, Crawford Young, *Issues of Political Development*, Sec. Ed., Prentice-Hall, Inc., 1974, str 17.

Digitized by Google

1. Uloga države u zemljama u razvoju očituje se ponajprije u ekonomskoj funkciji države. Ekonomska funkcija ne determinira nužno i globalnu društveno-političku orijentaciju zemlje.

2. Raznolikost zemalja u razvoju i pojačana uloga države u njima sigurno će stvoriti novo mnoštvo oblika društveno-ekonomskog i političkog razvoja tih društava.

3. Kao što je jačanje uloge države u kapitalističkim zemljama rezultat »prezrelih« društvenih odnosa i pokušaj ublažavanja tih odnosa, tako je jačanje države u zemljama u razvoju uvjetovano potrebom za kvalitativnim promjenama tokova društvene reprodukcije, što onda za sobom nužno povlači i promjenu strukture (prvenstveno socijalne) u tim zemljama, ali i prevazilaženje nerazvijenih društvenih odnosa.

Digitized by Google

Zoran Polič

O privremenim merama Veća republika i pokrajina

Ustavom SFRJ su utvrđeni zajednički interesi koje narodi i narodnosti, radni ljudi i građani ostvaruju i obezbeđuju u federaciji. Takođe su utvrđeni i načini odlučivanja o zajedničkim interesima. Odlučivanje u federaciji zasniva se na načelima sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnom učešću republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i razvoj socijalističke zajednice kao celine.

O određenim zajedničkim interesima, koji su Ustavom tačno utvrđeni, u federaciji se odlučuje na osnovu saglasnosti nadležnih republičkih i pokrajinskih organa.

Usaglašavanje stavova o pitanjima o kojima se odlučuje na osnovu date saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština obezbeđuje Veće republika i pokrajina. Ovakav način odlučivanja predstavlja i osnovnu sadržinu delokruga ovog veća (član 286, stavovi 1. i 2. Ustava SFRJ).

Digitized by Google

Zakonima i drugim opštim aktima, koje Veće republika i pokrajina donosi na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština, može se predvideti da se propisi za sprovođenje ovakvih zakona i drugih opštih akata donose na osnovu saglasnosti izvršnih organa (Savezno izvršno veće sa izvršnim većima republika i autonomnih pokrajina, član 355. Ustava SFRJ).

Već dosadašnje uključivanje delegatskog sistema u rešavanje svih značajnijih pitanja zajedničkog života republika i pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru pokazalo je koliko je značajna uloga Veća republika i pokrajina kao mehanizma preko kojeg republike i pokrajine mogu, pre svega, da traže odgovarajuća rešenja i da sporazumno donose zakone i druge akte kojima se stvaraju jedinstvene obaveze za sve njih.

Mada Veće, a time i Skupština SFRJ, nije jedino mesto u federaciji gde se mogu donositi zajednička rešenja, ono je ipak, u pogledu zakonodavne aktivnosti, odlučujuće. Upravo zbog toga treba nešto temeljitije proveriti neka dosadašnja iskustva u pogledu postizanja saglasnosti kako bi se eventualno i nekim dopunskim mogućnostima sprečilo odugovlačenje s donošenjem nužnih rešenja, izbegli slučajni, prinudni i zbog toga nezdravi kompromisi, odustalo od metodâ kao što su, na primer, pretnje političkim intervencijama ili donošenje privremenih mera i slično.

U oba pomenuta slučaja Ustav, naime, predviđa donošenje propisâ o privremenim merama ukoliko se saglasnost ne postigne, odnosno ukoliko bi, usled nepostojanja saglasnosti, mogle nastupiti posledice koje su u Ustavu takođe izričito navedene.

Ovakva ustavna rešenja obezbeđuju »da organi federacije ne mogu biti paralisani u slučaju nesaglasnosti republika i autonomnih pokrajina kad se odluka mora doneti«[1].

Ovde će biti reči samo o onim privremenim merama koje mogu biti donete usled nepostizanja saglasnosti o pitanjima iz delokruga Veća republika i pokrajina o kojima se odlučuje na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština.

Odmah da napomenem: i u daljem radu će, i to sve više, biti potrebno temeljito, te zbog toga ponekad i dugotrajno usaglašavanje, biće nužni kompromisi, političke intervencije, kao i donošenje privremenih mera. Ali sve to ne sme i ne može biti osnovni oblik, već jedino izlaz u situaciji kada argumentovano traženje zajedničkog rešenja, oko kojeg treba da se sporazumeju delegacije skupština svih republika i pokrajina, ne daje zadovoljavajuće rezultate, a donošenje predložene mere je, po mišljenju SIV-a, kao odgovornog za stanje na svim područjima društvenih delatnosti i nosioca zajedničke tekuće politike u federaciji, neophodno. Pogotovo to važi za privremene mere, bez obzira na to da li ih predlaže Savezno izvršno veće, u slučaju da se jedna delegacija, više njih ili čak većina ne slažu s predloženim aktom. Uvek je za one koji na nekom stepenu usaglašavanja zastanu i ne žele dalje da traže zajednička rešenja

[1] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, str. 110—111.

Digitized by Google

ili da se saglase sa mišljenjem većine privremena mera prinudna, suprotna njihovim ubeđenjima, iako je ona kao takva u punom skladu sa ustavnim opredeljenjima, a zbog toga i sa principima samoupravnog mehanizma našeg društvenog uređenja.

Upravo zbog takvog karaktera i posledica privremene mere, treba je što ređe koristiti, dobro oceniti stvarno stanje i nastale potrebe, pre nego što se pristupi njenom pribegavanju, a pre svega ne razmišljati o njenoj primeni dok stvarno nisu izneti svi argumenti koji govore o opravdanosti donošenja takvog akta. Ali ne samo razmišljanje o takvom rešenju već ni prevremeno računanje sa privremenom merom od strane delegacija koje misle da time odgovornost za rešenje problema pada na SIV i Predsedništvo SFRJ -- pa time mogu da opravdaju svoj stav pred delegatskom bazom — nije na mestu i ne sme da prouzrokuje njeno češće korišćenje, a nije prihvatljivo ni kao izlaz kojem bi suviše često pribegavao SIV.

Drug Kardelj je u svojim istupanjima stalno upozoravao da treba strpljivo tražiti zajednička rešenja, da je bolje odložiti razmatranje akta o kojem se ne može postići puna saglasnost ili čak doneti samo onaj deo tog akta koji su već svi prihvatili, a privremenu meru koristiti iznimno, kad SIV, kao odgovoran za sprovođenje tekuće politike, smatra da će u slučaju izostajanja takve mere nastati veća šteta, odnosno čak postati nemoguće da se planom ili drugim saveznim aktom postigne očekivani učinak, ili je, pak, takva mera neophodna zbog pojava koje su nastale u sprovođenju tekuće politike.

Razmatrajući karakter privremenih mera i postupak njihovog donošenja, Kardelj piše: »Ceo postupak donošenja privremenih mera ipak je povezan sa takvom političkom odgovornošću svih društvenih fakora, sve do Predsedništva SFRJ, da se neće moći tako olako zahtevati donošenje privremenih mera. Drugim rečima, veoma će snažno biti izražen interes svih republika i pokrajina da se postigne sporazum i da ne dođe do privremenih mera.«[2]

Ako je reč o jednom ili nekoliko spornih pitanja u nacrtu akta, najpre bi trebalo oceniti da li je posredi takvo sporno pitanje koje onemogućava donošenje akta u celini. Kardelj naglašava: »Ako ne postoji društvena neophodnost da se o određenom spornom pitanju donese odluka, odluka se jednostavno neće doneti ako nisu saglasne sve republike i pokrajine, odnosno ako se skupštine republika i pokrajina ne slože o tome.« Međutim, kad je reč o pitanjima čije je rešavanje neophodno, nema sumnje da bi, u krajnjem slučaju, morala biti donesena privremena mera. »Ako je, pak, reč o takvim pitanjima koja ne trpe odlaganje, na primer, o onima od kojih zavisi stabilnost privređivanja i tržišta, ravnopravni ekonomski odnosi između republika i pokrajina, finansiranje narodne odbrane i budžeta uopšte, izvršavanje obaveza prema nedovoljno privredno razvijenim republikama i pokrajinama i izvršavanje međunarodnih obaveza itd., kao i u drugim slučajevima kada bi, zbog nerešavanja nekih pitanja, mogla nastati znatna šteta za društvenu zajednicu

[2] E. Kardelj, isto.

Digitized by Google

kao celinu — u takvim slučajevima bi Savezno izvršno veće moglo predložiti Predsedništvu SFRJ da se donese privremena mera.«[3]

Drug Kardelj je, kad je govorio o donošenju privremene mere, upozoravao i na sledeće:

»Prihvatanje privremenih mera uvek će biti vrlo škakljivo pitanje i stvar ozbiljne političke odgovornosti, i to ne samo za savezne organe, koji će morati da prihvate te mere, već i za one učesnike u dogovaranju koji će svojim stavovima da dovedu do takvog stanja...

Međutim, po Ustavu, primena postupka privremenih mera, kao što sam već rekao, dolazi u obzir samo kada je reč o opasnosti po stabilnost jugoslovenske privrede i ustavnog sistema, tj. kada nesaglasnost među republikama i pokrajinama može prouzrokovati ozbiljne poremećaje, a ne u svim slučajevima kada među njima ne postoji saglasnost o određenim pitanjima. Jasno je da će se u tom pogledu Predsedništvo SFRJ veoma čvrsto držati odredaba Ustava SFRJ i odbijati da se u postupak privremenih mera uključi nešto što bi bilo neopravdana državna prinuda nad nosiocima pojedinih prava. To se odnosi i na planiranje.«[4]

Postupak donošenja zakonâ i drugih opštih akata o kojima se u ovom veću odlučuje, na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština, veoma je precizno utvrđen u samom Ustavu SFRJ, dok su ustavna rešenja bliže razrađena Poslovnikom Veća republika i pokrajina, koji se takođe donosi na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština.

Postupak donošenja akata ove vrste pokreće se podnošenjem nacrta akta koji se upućuje skupštinama republika i autonomnih pokrajina, a one odlučuju o potrebi donošenja takvog akta i daju primedbe i predloge u vezi s pojedinim rešenjima definisanim u nacrtu tog akta.

U dosadašnjoj praksi Veća republika i pokrajina veoma je malo primera da republičke i pokrajinske skupštine nisu saglasne sa potrebom donošenja akta. Na drugoj strani, gotovo da nema primera da republičke i pokrajinske skupštine, prilikom odlučivanja o nacrtu akta, nisu davale načelne i konkretne primedbe na pojedina rešenja sadržana u nacrtu.

Stavovi skupština republika i pokrajina u vezi s primedbama datim na nacrt akta usaglašavaju se u odborima Veća republika i pokrajina, uz učešće predstavnika Saveznog izvršnog veća. Prema Poslovniku Veća, nacrt akta se razmatra, odnosno proces usaglašavanja stavova republičkih i pokrajinskih skupština traje sve dok se ne postigne saglasnost svih delegacija o istovetnom tekstu, odnosno o izmenama i dopunama koje su same delegacije predložile na temelju stavova svojih skupština ili, pak, predlagač akta. Nije utvrđeno vreme za koje se postupak usaglašavanja u nadležnom

[3] Isto, str. 110—111.

[4] E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja* (na slovenačkom), str. 138.

Digitized by Google

odboru mora sprovesti, ali je uobičajeno da se predloži rok do kojeg skupštine treba da se izjasne o aktima o kojima se odlučuje na osnovu opšte saglasnosti.

Upravo zbog toga, kao osnovni princip mora da važi potreba da se za sve skupštinske akte koje donosi Veće republika i pokrajina i za koje važi princip dogovaranja i postizanja pune saglasnosti svih delegacija omogući da dogovaranje potraje i nešto duže, sve dok ima izgleda, odnosno, tačnije, dokle god postoje bar neki izgledi da se postigne zajedničko rešenje, pa se dotle ne sme ni pomišljati na pribegavanje privremenim merama.

Ali tu se javljaju neke manjkavosti o kojima treba ozbiljno porazgovarati, preduzeti korake kako bi se učinile određene korekture u načinu, odnosno metodu rada i time se stvarno omogućilo postizanje traženih rešenja. Mislim da ima više stvari o kojima treba voditi računa kako bismo našli najefikasnija rešenja. Prva se odnosi na samu pripremu materijala. Smatram da je tačna konstatacija da su u poslednje vreme, verovatno zbog brzine koja je, pre svega, posledica zakašnjavanja sa izvršenjem programa i planova rada, akti koji se predlažu Skupštini slabo pripremljeni, u njima se ne stavlja naglasak na ono što je najbitnije, a izostaju ubedljivi argumenti, pogotovo podaci. Velik je nedostatak što se daje nekoliko varijanti predloga rešenja, jer bi se njihovim konfrontiranjem upravo i došlo do onog najboljeg.

Osim toga, kako se takav akt predlaže sa zakašnjenjem, od Skupštine se onda traži da se pridržava rokova iz plana rada, usled čega skupštine republika i pokrajina nemaju dovoljno mogućnosti da akt temeljitije prouče, pa da na osnovu njegovog svestranog razmatranja daju svojim delegacijama u Veću republika i pokrajina potrebne smernice za njihovo delovanje u Veću.

Uzroci pomenutih slabosti su: neadekvatna organizacija rada u organima uprave, nedovoljna angažovanost i odgovornost kadrova koji pripremaju materijale, nesolidnost, odnosno ponekad bi se čak moglo reći i pravi haos u prezentiranju podataka, nedovoljno vođenje računa upravnih službi o potrebama Skupštine i zbog toga izostajanje osećanja odgovornosti za solidno pripremanje materijala, nedovoljno poznavanje stvarnog stanja na području za koje je akt pripremljen i slično.

Mislim da ovo dalje ne treba objašnjavati, pošto je potpuno jasno kako treba rešiti probleme u ovoj fazi rada.

S tim u vezi upozorio bih na to da bi i u takvoj situaciji SIV morao mnogo više da vodi računa o primedbama koje su na pojedine akte dale skupštine republika i pokrajina, te bi za početak rada na usaglašavanju u radnim telima Veća trebalo da pripremi varijante predlogâ rešenja, od onog koje u punoj meri zadovoljava sve zahteve, pa sve do onog koje je ipak još prihvatljivo za potrebe tekuće politike. Izvan tog okvira SIV bi trebalo da istraje na neprihvatanju bilo kakvog rešenja, s tim da se vode argumentovane rasprave i traži zajedničko rešenje, bez ikakvog uslovljavanja i naknadnog pomeranja granica dogovora.

Digitized by Google

Zatim, pri traženju odgovarajućeg rešenja neophodno je imati na umu sve one mogućnosti koje su date kako Ustavom tako i odgovarajućim zakonima, poslovnicima i drugim aktima koji određuju puteve i načine za postizanje pune saglasnosti.

Mislim da se sve te mogućnosti nedovoljno koriste, a pogotovo ne u odgovarajućem redosledu, niti — ponekad — sinhronizovano, bar ne u onoj meri koja bi mogla dati željene rezultate.

Polazeći od shvatanja da su privremene mere, kao što im samo ime kaže, izuzetak i da se postupak za njihovo donošenje može pokrenuti samo kad su ispunjeni uslovi, odnosno kada mogu nastupiti posledice koje Ustav izričito navodi, Poslovnikom Veća predviđene su mere koje mogu biti preduzete da bi se došlo do saglasnosti pre nego što se konstatuje da su razlike u stavovima tolike da se o predloženom nacrtu akta ta saglasnost ne može postići.

Te mere izričito su utvrđene članom 110. Poslovnika Veća republika i pokrajina, a u dosadašnjoj praksi rada ovog veća svaka od tih mogućnosti je samo nekoliko puta korišćena (ponovno razmatranje spornih pitanja od strane predlagačâ, razmatranje spornih pitanja u okviru delegacija, traženje mišljenja odgovarajućeg saveznog saveta, ponovno razmatranje spornih pitanja u skupštinama republika i pokrajina).

Iako u dosadašnjoj praksi rada Veća republika i pokrajina (od 1974. godine do danas) privremene mere, sem u jednom slučaju, nisu korišćene kao izlaz iz situacije, u praksi je bilo više primera dugotrajnog rada u odborima Veća, odnosno kada se neposredno nametala potreba pokretanja postupka za preduzimanje privremenih mera.

To samo dokazuje u kolikoj meri je bio zanemaren faktor vremena. Ali ta manjkavost sadrži još jedan, mnogo značajniji element, naime, kako se s predlaganjem akata kasni, onemogućena je aktivnost od koje smo mnogo očekivali, a kojoj sve manje pribegavamo — prethodnom postupku.

Prethodni postupak, ukoliko bismo ga dosledno primenjivali prilikom pripremanja svih značajnijih akata u Veću republika i pokrajina, otklonio bi niz dilema koje se kasnije javljaju u vezi sa samim predlogom, pokazao bi slabosti na čijem otklanjanju predlagač nije u stanju da istraje, otkrio bi mogućnosti, odnosno nemogućnosti da se predložene mere realizuju, zahtevao bi iznošenje novih argumenata, odnosno novih podataka, a, što je najvažnije, omogućio bi da se, pre svega, punom aktivnošću društveno-političkih organizacija (Socijalistički savez, sindikat) i komora na proveri realnosti mera iz predloženog akta uključi što širi krug onih na koje će se mere i odnositi (delegati, delegacije, konferencije delegacija, skupštine društveno-političkih zajednica i njihova radna tela, stručne i naučne institucije i slično).

Šira primena takozvanog prethodnog postupka, koji je predviđen Poslovnikom Veća republika i pokrajina, a čija je osnovna intencija da se pre pokretanja zvaničnog postupka (podnošenja nacrta akta) rasprave koncepcijska pitanja u vezi s načinom zakodonavnog

Digitized by Google

uređivanja materije o određenom pitanju, odnosno s identifikacijom i izražavanjem zajedničkih interesa — nesumnjivo bi olakšala tok redovnog postupka i povećala izglede za nalaženje zajedničkog rešenja. To isto važi za postupak takozvane obavezne saradnje, koju je Savezno izvršno veće dužno da sprovede sa izvršnim većima skupština republika i pokrajina prilikom predlaganja akta o kojem se u Veću republika i pokrajina odlučuje na osnovu saglasnosti. Nedostaci u postupku obavezne saradnje višestruko se negativno odražavaju na tok redovnog postupka u Veću republika i pokrajina, počev od njegovog sprovođenja pa do konačnog ishoda samoga usaglašavanja.

Ali i ovde treba ponoviti da je teško govoriti o prethodnom postupku kad je predlog akta jednom već pripremljen, te ga SIV dostavlja Skupštini na donošenje. Prethodni postupak, koji treba da omogući aktivnost u pomenutom smislu, mora početi od trenutka iznošenja same ideje, prvih teza, kad SIV ili neki skupštinski odbor ili neki drugi po Ustavu ovlašćeni organ utvrdi zadatak i mora trajati sve dok se propis priprema u organu uprave i diskutuje u SIV-u sa izvršnim većima republika i pokrajina, pa sve dok ga SIV kao svoj predlog zvanično ne predloži Skupštini na donošenje.

Uzgred treba napomenuti da se još uvek najviše koristi član 112. Poslovnika, po kojem predsednik Veća u svakom trenutku procesa usaglašavanja nekog akta može dati inicijativu da zajedno sa predsedavajućim delegacija razmotri nastalu situaciju i utvrdi efikasniji način rada koji bi omogućio da se u radnom telu ipak priđe traženju boljeg rešenja, odnosno postigne konačna saglasnost.

Manje se koristi član 110 a, koji predviđa vraćanje akta SIV-u, sa zahtevom da se problem ponovo razmotri i predloži rešenje koje bi bilo prihvatljivije za sve delegacije. U proteklom periodu bilo je manje slučajeva angažovanja društvenih saveta u tom smislu da se pojedini problemi iz nekog akta daju njima na razmatranje, kako bi se, na osnovu rasprave najodgovornijih predstavnika republika i pokrajina u savetu, dobila sugestija o mogućim rešenjima, te bi se zastoj u traženju konačnog izlaza ipak prevazišao na način koji najviše odgovara svim delegacijama.

Možda takvo angažovanje društvenih saveta otežava, s jedne strane, želja delegata u radnim telima Veća da problem ipak ne izlazi iz okvira skupštinskog postupka, zatim način kako su saveti do sada pripremali programe svoje aktivnosti, u kojima su malo prostora ostavljali upravo za razvijanje ovakvih *ad hoc* iskrslih pitanja, kao i nedoumica oko toga ko je u tom slučaju zapravo nosilac zahteva da problem razmatra jedan od saveta, a, s druge strane, i određeno nepoverenje u mogućnosti savetâ da donesu politički i moralno obavezujuće sugestije za moguća rešenja, zbog njihovog sastava, koji u nizu slučajeva dosadašnje prakse nije odgovarao ni osnovnim intencijama pri formiranju tih saveta ni zakonskim odredbama o njihovom sastavu. No, sasvim je izvesno da kritičke ocene dosadašnjeg rada koje su dali sami članovi saveta (reč je, pre svega, o Savetu za privredni razvoj i ekonomsku politiku) umno-

Digitized by Google

gome dopinose menjanju nekih odnosa, a time se omogućava da i saveti postanu još efikasniji korektiv u prevazilaženju suprotnosti koje sprečavaju delegacije u Veću republika i pokrajina da nađu zajednička rešenja za određeno pitanje.

U dosadašnjoj praksi se nije (sem jednog slučaja) koristio metod iznošenja spornog akta na raspravu u Veću. Ne samo da nije bilo pravog raspoloženja za traženje rešenja tim putem već je i pokušaj da se to učini na zajedničkoj sednici više odbora pokazao da bez prave pripreme, a pre svega raspoloženja svih delegacija da se upravo tu traži rešenje, ni takav način ne može dati neke veće rezultate. Svakako će ubuduće biti potrebno i ovaj oblik rada češće primenjivati, pošto javno iznošenje različitih stavova prema nekom rešenju je daleko prihvatljivije i zahteva ispoljavanje veće odgovornosti nego njegovo raspravljanje u okviru radnog tela. Javna ocena datih argumenata, upozoravanje na posledice jednog ili drugog rešenja svakako će lakše pokrenuti delegatsku bazu da izmeni svoje stavove i time omogući delegacijama u Veću da se u mišljenjima približe ili čak da postignu saglasnost u pogledu nekog problema nego u slučaju kada javnost s tim pitanjima nije upoznata.

Nisu se koristile ni mogućnosti, koje isti član 110. Poslovnika predviđa, da se o spornim pitanjima raspravlja u okviru delegacija, odnosno na sastanku delegacija koje se sa predloženim rešenjem ne slažu, kao i da se sporna pitanja ponovo upute na razmatranje skupštinama republika i pokrajina.

Izbegavanje ovih mogućnosti u velikoj je meri posledica sledećeg ubeđenja: ukoliko delegacije, koje su sve primile okvirna ili izričita uputstva svojih skupština, ne mogu naći rešenja u odgovarajućem radnom telu Veća, to neće postići, odnosno neće se menjati stavovi ni na raspravi u delegacijama niti ponovnim iznošenjem pred skupštine.

Verovatno da pri tome zaboravljamo da i to znači dodatno angažovanje javnosti; naime, pogotovo prilikom ponovne rasprave u skupštinama, a time i u bazi, mogućno je obezbediti aktivnije učešće društveno-političkih organizacija, koje će svakako biti zainteresovane da ne dovode do nekog političkog zaoštravanja zbog problemâ koji, u stvari, takvu težinu i značaj nemaju.

Upravo imajući na umu ovakvu praksu, postavja se pitanje da li su Poslovnikom Veća do kraja razrađene sve mogućnosti koje bi trebalo iskoristiti pre nego što se konstatuje da su razlike u stavovima takve da se o predloženom nacrtu akta ne može postići saglasnost, odnosno pre nego što Savezno izvršno veće, suočeno sa tom činjenicom i posledicama koje mogu nastupiti usled nepostojanja saglasnosti, zatraži saglasnost od Predsedništva SFRJ za donošenje privremenih mera.

Iako je dosta velik izbor načinâ za prevazilaženje teškoća koje onemogućavaju da se nađe za sve prihvatljivo rešenje, možda ipak treba razmotriti još neke mogućnosti koje bi po svom učinku i širini angažovanih snaga još pojačale te napore, te stvorile dodatne izglede da se izbegne primena privremenih mera. I to je treći oblik

Digitized by Google

traženja rešenja o kojem želim da kažem nešto više, a to je nov, odnosno do sada još neprimenjen instrument, koji bi trebalo da ugradimo u skupštinski mehanizam kako bismo ga koristili pre nego što se odlučimo za donošenje privremene mere. Nov je taj instrument samo po tome što nije nigde, ni nekim opštim propisom, ni Poslovnikom Veća predviđen, ali ga je ponovo pomenuo drug Kardelj razrađujući ustavni mehanizam našeg federativnog uređenja. Navešću nešto više njegovih misli koje se odnose na taj problem kako bih time argumentovao i predloge koje u daljem tekstu dajem. Pre svega, smatram da je drug Kardelj imao na umu potrebu da se najšire otvori mogućnost konfrontacije pluralizma interesâ koji se neminovno sa jačanjem samoupravne svesti sve više javljaju, a već su i sada, iako ne uvek javno, ipak izraženi, zbog različitih uslova privređivanja, kulturnih i drugih društvenih, socijalnih i sličnih razlika koje postoje i sve odlučnije se ispoljavaju, a i rešavaju u višenacionalnoj zajednici kakva je naša.

Zbog toga je drug Kardelj isticao kako »treba dalje da obogaćujemo naš politički sistem takvim oblicima demokratskog odnosa i demokratske organizacije koji će omogućiti da pluralizam samoupravnih interesa dođe što neposrednije i što slobodnije do izražaja u okviru demokratskog samoupravnog odlučivanja«[5], da se pri tome »ne radi toliko o potrebi menjanja osnovnih institucionalnih rešenja, nego prvenstveno o potrebi određene dogradnje i dopuna u njima, kao i o načinu njihovog delovanja«[6].

Isto tako, drug Kardelj je stalno imao na umu mogućnosti koje postoje u celini samog delegatskog sistema, kao »okosnice celokupnog društvenog i političkog sistema«, kao i u skupštinama, za koje kaže da, u stvari, predstavljaju »okosnicu delegatskog sistema«, te zbog toga ističe: »Moramo u okvire delegatskog sistema da ugradimo određene organizacione i druge mehanizme za odnose koje zahteva takva povezanost skupština i izvršnih organa sa svim socijalističkim stvaralačkim snagama.«[7]

U tom pogledu je drug Kardelj mnogo očekivao od društvenih saveta. Ali ni tu nije bio isključiv, već širok i uvek pristalica još boljeg i efikasnijeg rešenja, te zbog toga kaže: »Saveti po svoj prilici nisu jedini oblik koji je potreban našem sistemu. Zato to pitanje treba proučiti u okviru našeg rada na daljoj izgradnji političkog sistema, pogotovo što je i to jedan od oblika njegove demokratije.«[8] I dalje: »Imajući u vidu rezultate koje smo postigli u dosadašnjem radu društvenih saveta, izgleda da bismo sa nekim njima sličnim oblikom i metodom rada morali da dogradimo celokupan naš politički sistem, to jest da takva ili slična forma rada bude još snažnije utkana kao jedan stalniji instrument celog sistema, kao

[5] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, 1977, str. 135.

[6] Isto, str. 136.

[7] Isto, str. 119.

[8] Isto, str. 164.

Digitized by Google

oblik demokratske saradnje socijalističkih društvenih snaga i na konkretnim, a ne samo na opštim pitanjima.«[9]

Sa ovim razmišljanjem mogu se povezati one ideje druga Kardelja koje izlaže u *Aktuelnim problemima daljeg razvoja našeg političkog sistema* kada govori o području samoupravnog privrednog i društvenog života i kaže da će to biti stvar saradnje same samoupravne privrede ili interesnih zajednica, te nastavlja:

»Naravno, i tu ne samo da može, nego će sigurno i dolaziti do sukobljavanja interesa. Za takve slučajeve biće potrebno predvideti odgovarajuće oblike sporazumevanja, dogovaranja, prelaznih rešenja, pa i arbitraže, koja bi u nekim slučajevima — to jest kada se radi o ravnopravnosti naroda Jugoslavije — trebalo da bude obavezna.«[10]

U svojim nastojanjima da doprinese nalaženju novih rešenja, kao što je, na primer, arbitraža, drug Kardelj je odlučno smatrao da to treba postići isključivo u okviru delegatskog sistema, a ne da se kao arbitar pojavi neki organ, pa makar i takav koji po svojoj upravnoj funkciji već ima neka ovlašćenja u tom smislu. On kaže:

»I tako se mi danas — zbog takvog zaostajanja u razvoju privrednog i političkog sistema — još uvek suočavamo sa dve tendencije. S jedne strane, nosioci raznih interesa sve češće pribegavaju metodu pritiska, a time ponekad i »pravu jačeg« prilikom rešavanja sporova u raznovrsnim interesima. S druge strane, uporno se nameće tendencija da se zadrže ili čak prošire arbitražne funkcije federacije, odnosno saveznih organa, pri čemu upravo rastuće jačanje pritiska postaje glavni argument za takve stavove.«[11]

Pravilno shvaćajući ideju druga Kardelja, mislim da bismo taj mehanizam morali ugraditi u naš sistem, s tim da ga koristimo kad aktivnosti usmerene na traženje sporazumnih rešenja svih delegacija ne donose očekivane rezultate, a to znači kao poslednju mogućnost, pre nego što SIV od Predsedništva SFRJ zatraži da prihvati donošenje privremene mere. Arbitraža ne bi smela zameniti rad SIV-a, niti radnog tela u Veću ili saveta u federaciji, već bi trebalo da nezavisno od svih ceni argumente koje iznose pojedine delegacije, kao i one koji su došli do izražaja u svim dopunskim oblicima traženja izlaza iz situacije, kada nije postignuta puna saglasnost (rasprava u Veću, vracanje akta SIV-u ili skupštinama republika i pokrajina, rasprava u savetu), i da u svom mišljenju, odnosno savetu (koji ne treba uvek da je jednoglasan) predloži pravac razmatranja kojim se, po njenom sudu, može doći do željenog rešenja. Zbog toga bi arbitraža trebalo da bude po svom sastavu dosta *autoritativan organ*, koji bi mogao bez predrasuda, a pogotovo bez predubeđenja i unapred primljenih direktiva, da pristupi razmatranju problema. Zbog značenja pitanja i činjenice da je reč o potrebi Skupštine, i

[9] Isto, str. 167.

[10] E. Kardelj, *Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema*, *Samoupravljanje*, knj. 4, str. 38.

[11] E. Kardelj, *Raskršća u razvoju našeg socijalističkog društva*, *Samoupravljanje*, knjiga 5, str. 129.

Digitized by Google

sama arbitraža bi trebalo da postoji pri Skupštini, odnosno pri Veću republika i pokrajina, tako da bi automatski deo njenog sastava činili članovi Skupštine, odnosno Veća. U tom pogledu najpogodniji kao članovi arbitraže bili bi predsedavajući delegacija. Pošto predsedavajući već ionako sarađuju u razmatranju postavljenog (spornog) problema, bilo u svojoj delegaciji ili kao članovi radnog tela Veća, odnosno u smislu članova 110 — 112. Poslovnika u ranije pomenutim oblicima traženja rešenja, ne bi bilo pogodno da oni predstavljaju većinu u arbitražnom telu, pošto bi se onda ovde prevashodno isticalo sve ono što je o datom problemu već iznošeno u Veću. Time bi se, u stvari, proširila njihova aktivnost u traženju zajedničkih rešenja van ovog okvira koji je već utvrđen članom 110, odnosno 111. Poslovnika. Naime, prema ovoj odredbi, predsednik Veća sve dodatne aktivnosti, uz redovno usaglašavanje nekog akta u radnom telu, sprovodi uz stalnu saradnju predsedavajućih delegacija. U radu arbitraže bi trebalo da sudeluje i politički subjekt, kao i oni kadrovi što u redovnom radu Veća oko tog spornog problema nisu angažovani, opredeljeni, mada su za samo rešenje zainteresovani. Mislim da treba uključiti i predstavnike onih tela u društveno-političkim organizacijama i Komori koja se bave problematikom što bi mogla u perspektivi biti razmatrana u arbitraži, kao i odgovarajuće stručnjake sa univerziteta, iz akademija nauka ili nekih instituta. Ovako sastavljena arbitraža (mogu se dati i razne varijante tog sastava) mogla bi, na osnovu uverljivih argumenata, vrlo ozbiljno da ceni sve što govori u prilog jednom od iznetih rešenja ili čak nekom novom rešenju, i da onda da svoj savet, odnosno svoje rešenje.

O potrebi učešća političkog faktora u razrešavanju konkretnih problema, a time i opravdanosti njegovog uključivanja u arbitražu, Kardelj kaže:

»Nije pitanje u tome da li Savez komunista treba ili ne treba da ulazi u pravce razrešavanja konkretnih društvenih problema na svim područjima društvenog života, nego kako da ulazi u te probleme u uslovima samoupravljanja radnih ljudi, to jest kako progresivno da utiče na donošenje društvenih odluka u uslovima kada te odluke donose sami ti radni ljudi...

Za učvršćenje našeg političkog sistema sad je bitno da se sve snage socijalističkog društvenog stvaranja demokratski organizuju oko delegatskog sistema kao okosnice celokupnog društvenog i političkog sistema.«[12]

»Sasvim je očigledno da su postojeći oblici delovanja Saveza komunista u samoupravnoj strukturi, a posebno u delegacijama i u skupštinama samoupravnih i društveno-političkih zajednica nedovoljni i da ih treba obogaćivati.«[13]

»Kao takav ujedinjeni front socijalističkih i demokratskih snaga, Socijalistički savez treba da bude orijentisan prvenstveno na

[12] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, str. 176.

[13] Isto, str. 185.

Digitized by Google

konkretne probleme samoupravnih zajednica i delegatskih tela uopšte, to jest na probleme koji su od šireg društvenog značaja, odnosno tamo gde Socijalistički savez treba da pomogne radnim ljudima samoupravljačima da nađu prava rešenja za svoje probleme.«[14]

I zatim:

»Upravo zato dalji razvoj našeg privrednog i političkog sistema — a osobito federacije — i njenih sredstava i metoda za prevladavanje protivrečnosti interesa postaje izvanredno akutno pitanje sadašnjeg društvenog razvoja. Mislim da smo suviše siromašni u pogledu oblika, sredstava i metoda u rešavanju takvih problema. I svakako je u tome jedan od razloga što se razne društvene težnje koje ne nalaze prostora u sistemu probijaju u okviru vansistemskih pritisaka i napetosti u sistemu federacije.«[15]

Ukoliko ni savet arbitraže ne bi privoleo sve delegacije da se slože oko nekog zajedničkog rešenja, ostala bi još mogućnost da SIV predloži privremenu meru, ukoliko oceni da je to ipak neophodno, a da Predsedništvo SFRJ to prihvati, potvrđujući time argumente, koji, u smislu ustavnih odredbi, to opravdavaju. Prednost arbitraže bi bila, svakako, u tome što bi to zahtevalo dalje pribavljanje argumenata i podataka, kao i ponovnu — pre svega političku ocenu, odnosno proveru svih do tada iznetih stavova o spornom pitanju, te bi i sprečavalo suviše olako pribegavanje primeni privremene mere. I u tom slučaju bi zahtev za njenom primenom svakako bio daleko argumentovaniji nego što je to danas, kad se ta mera ponekad traži na brzinu i pod pritiskom konkretne situacije, kad se, u očekivanju da će Veće ipak postići saglasnost svih delegacija u radnom telu, više puta odlaže sednica Veća zbog jednog nerešenog pitanja i time gubi dragoceno vreme, tako da naposletku više i ne postoji mogućnost da se primene Poslovnikom predviđeni putevi za traženje rešenja.

Sastav arbitraže trebalo bi utvrditi Poslovnikom Veća republika i pokrajina ili njegovom posebnom odlukom.

Sastanak bi sazivao predsednik Veća u dogovoru sa predsedavajućim delegacija, koji je već i sada, na osnovu Poslovnika, obavezan da daje inicijative za primenu Poslovnikom predviđenog oblika rada u cilju iznalaženja rešenja, kad nije postignuta saglasnost svih delegacija, oblika koji, po mišljenju prisutnih na sastanku, može obezbediti neke rezultate.

Sastankom arbitraže rukovodio bi predsednik Veća republika i pokrajina.

Mislim da bi razmatranje celokupne iznete problematike, puna afirmacija već i sada mogućih načina za traženje rešenja, kao i uvođenje predložene dodatne stepenice na tom putu, to jest arbitraže, u pravoj svetlosti pokazalo i potrebu za donošenje privremene mere, odnosno ona bi se uvela, svakako, kao ustavna kate-

[14] Isto, str. 195.

[15] E. Kardelj, *Raskršća u razvoju našeg socijalističkog društva, Samoupravljanje*, knjiga 5, str. 129.

Digitized by Google

gorija, ali ipak tek kada je mera neodložna, a iscrpene su stvarno sve mogućnosti da se rešenje nađe na osnovu pune saglasnosti svih delegacija u Veću. Ali i to bi bio dalji doprinos sve širem otvaranju i Skupštine SFRJ uticaju »celokupne društvene strukture, odnosno uticaju stvaralačkog subjektivnog faktora društva«, kako to zahteva drug Kardelj. Svakako bi na taj način i eventualni kompromisi koji bi se postizali bili daleko argumentovaniji, bez neprijatnog osećanja, što je do sada bio čest slučaj, da je došlo do odluke neprincipijelnim popuštanjem, iznuđivanjem i cenkanjem. Isto tako, ovim putem moglo bi se izbeći do sada češće korišćeno uslovljavanje jedne mere donošenjem neke druge, koja sa merom o kojoj se raspravlja nema nikakve veze, ali stvara neke pogodnosti delegaciji koja drugog izlaza u pogledu predloženog akta, osim da se prikloni argumentima većine, više i nema. Mada je takav način rada u osnovi suprotan Ustavu, ipak će nam biti potrebno određeno vreme da te pojave u našem radu odlučno suzbijemo. Isto tako, treba se energično suprotstavljati i svakom namernom odugovlačenju traženja rešenja, i to sistematskom primenom najpogodnijih načina za utvrđivanje prave istine, dokazujući svima onima koji bez stvarnih argumenata nešto traže da je put ka zajedničkom donošenju nekog akta ipak moguć i da on, u krajnjoj liniji. svima donosi korist. Ali i za donošenje privremene mere treba da važi ono na čemu drug Kardelj u *Osnovnim uzrocima ustavnih promena* insistira: da njihova primena treba u najvećoj meri da odražava interes svih da se postigne sporazum.

Da bi sve mere u slučaju nepostizanja saglasnosti svih delegacija, kao i spomenuta poslednja mera stvarno postigle svoj cilj, potrebno je, po mom mišljenju, izneti još najmanje dve promene u sadašnji način rada. Prvo, neophodno je preispitati nadležnosti Veća republika i pokrajina, i to, pre svega, u pogledu razgraničenja sa SIV-om. Biću konkretniji.

Praksa, na primer, u poslednje vreme pokazuje da Veće republika i pokrajina ne može biti nadležno za aktivnosti na području tekuće politike, kao što je utvrđivanje carinskih stopa ili stopa poreza na promet. To je tipična nadležnost SIV-a, dok Veće treba da utvrđuje politiku na tim područjima, kao i eventualne okvire u kojima SIV može da određuje konkretne stope. Sličnih pitanja, verovatno, ima više.

Drugo, trebalo bi u izvesnom smislu unapred odrediti područja, odnosno akte, povodom kojih je, u slučaju neusaglašenih stavova delegacija, nužno donositi privremene mere. Jer to bi sprečilo da se takva mera primeni i kad se donošenje nekog akta može, bez štete po tekuću politiku, odložiti i sačekati da situacija sazri, tako da predlog postane prihvatljiv za skupštine svih republika i pokrajina. Takve ocene se mogu dati povodom svakog konkretnog pitanja kad počne usaglašavanje stavova u Veću.

Svakako, u traženju zajedničkog rešenja osnovno je da se raspolaže objektivnim podacima (solidnost informatike), da sve delegacije nastoje da se saglasnost postigne pod maksimalno povoljnim

Digitized by Google

uslovima, a da bude ispoljeno veće osećanje zajedništva, a time i potreba da se dosledno izgrađuje čvrsta privredna saradnja svih faktora privrednih aktivnosti, da se otvoreno iznose argumenti i ostvaruju ona prava koja proizlaze iz doslednog pridržavanja dogovorenih mera.

Imajući na umu činjenicu da je u toku rad na pripremi izmena i dopuna Poslovnika Veća republika i pokrajina, a polazeći od sugestija delegata u Veću i preporuke Predsedništva SFRJ od 21. januara 1981. godine, predloženu dopunu u radu Veća trebalo bi temeljito razmotriti, oceniti njenu vrednost kao dopunsko sredstvo u delegatskom razrešavanju problemâ i kao rešenje koje bi primenu privremene mere zaista svelo na veoma redak izuzetak. Možemo još istaći da su svi ti predlozi u skladu sa nastojanjima da se dalje razvija i izgrađuje politički sistem socijalističkog samoupravljanja, odnosno razvija i usavršava skupštinski sistem.

Ukoliko mehanizam dogovaranja u Veću, na predloženi način, dopunimo i sistematizujemo redosled svih ovde spomenutih oblika traženja saglasnosti, te stvarno budemo koristili onaj koji može u datoj situaciji da se pokaže najefikasnijim, sigurno ćemo i brže dolaziti do odgovarajućih rešenja, što će demantovati mišljenje koje se iznosi da Veće republika i pokrajina nije dovoljno efikasno, odnosno da sve teže iznalazimo pravovremena i delotvorna rešenja. A to je i način da se privremene mere, kao što Ustav predviđa, vrlo retko primenjuju, kao izuzetak u redovnom postupku, i da uvek bude sasvim jasno da li tim merama treba stvarno pribegavati ili ne.

Digitized by Google

Marijan Pavčnik

Interdisciplinarnost, celovitost i pravo*

(Pregled i kratak prikaz nekih problema)

I

Osnovna dilema ili bar jedan od središnjih problema kad je reč o tome kako da se proučava jugoslovensko pravo — kako »klasično« tako i novo, samoupravno pravo koje nastaje — nije u tome da li da se ono tretira interdisciplinarno ili čak »transdisciplinarno«, već kako i na kakav način da se interdisciplinarnost postigne. I ne samo u tome: sporno je i pitanje da li su sve dimenzije prava jednako

* U januaru 1980. održano je u Ljubljani naučno savetovanje o temi »Teorijski i metodološki problemi istraživanja socijalističkog samoupravnog društva«, u organizaciji Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«. Savetovanju su ishodište za raspravu dali referenti Stane Dolanc (uvodni referat), dr Najdan Pašić *(Samoupravljanje i političke nauke)*, dr Boris Majer *(Samoupravljanje i filozofija)*, dr Dragomir Vojnić *(Samoupravljanje i ekonomske nauke)*, dr Martin Vedriš *(Samoupravljanje i pravo)*, dr Nikola Rot *(Samoupravljanje i psihologija)* i dr Zdravko Mlinar *(Samoupravljanje i sociologija)*. U ovom prilogu ćemo pokušati da izdvojimo neke opšteteorijske probleme koji se nadovezuju na proučavanje jugoslovenskog prava, a na savetovanju su otvoreni ili je bar ukazano na njih; ujedno ćemo o njima izložiti i neka svoja zapažanja.

Digitized by Google

značajne, odnosno da li neka od njih ima toliku težinu da bi pravnik o njoj morao posebno voditi računa i analizirati je.

Na to pitanje naći ćemo u jugoslovenskoj teoriji prava dva osnovna odgovora: prvi daje »klasična« teorija, a drugi donose sintetičko-integralne teorije prava koje se danas razvijaju.[1] Kako prvi tako i drugi pravac zalažu se za celovito osvetljavanje pravne pojave (pravnog fenomena), to jest za takvo proučavanje koje možemo označiti kao marksistički *pristup* pravu[2], a da time ne uprošćavamo pitanje o marksističkom shvatanju prava i o različitim pogledima na tu teoriju prava.[3]

Klasični pravac[4] upozorava na idealne, materijalne, psihičke, društvene, političke itd. dimenzije pravne pojave, a integralni[5], ako od sintetičkih pravaca pogledamo samo njega, na društvene odnose, vrednosti i norme kao stalan i nužan predmet pravnikova iskustva. Otuda potiče i zahtev za primenom posebnih metoda pomoću kojih se mogu istraživati pojedine dimenzije prava.

Klasična teorija naglašava da te teorije treba primenjivati dijalektički, odnosno istorijskomaterijalistički. Ako je istraživačeva pažnja usmerena samo na jedan aspekt prava, recimo na normu, onda će on primeniti dogmatičku i normativnu metodu kao konkretizaciju dijalektičke metode, uz istovremeno uvažavanje drugih metoda kao pomoćnih. Ako istraživač teži potpunom spoznavanju suštine prava, onda u prvi plan izbija »sam opšti dijalektički metod, dok su ostali metodi ovde samo njegovi ravnopravni sastavni elementi, momenti, tako da se ni jedan od njih ne može označiti kao glavni«[6]. U tom slučaju pojedine metode (na primer, normativnu, sociološku) treba svestrano primenjivati i međusobno povezivati. Uprkos takvom metodološkom pristupu, koji treba da vodi potpunom naučnom osvetljavanju, pojedinačne metode mogu još biti središnje kad nam takvu primenu diktira aspekt analize, odnosno karakteristike predmeta koji se obrađuje.[7]

---

[1] Klasičnom pravcu pečat daje teorija prof. Radomira Lukića, a sintetičko-integralnim pravcima teorije prof. Stevana Vračara i prof. Nikole Viskovića. Vidi: Radomir Lukić, 1. *Teorija države i prava — Teorija države* (I), Beograd, 1956, *Teorija prava* (II), Beograd, 1957, 2. *Teorija države i prava*, Beograd, 1976. i 3. *Metodologija prava*, Beograd, 1977; Stevan Vračar, *Socijalna sadržina funkcije državno-pravnog poretka*, Beograd, 1965. i Nikola Visković, *Pojam prava*, Split, 1976. — Vidi takođe diskusije o pojmu prava (»Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 3—4/63, str. 445. i sledeće) i o marksističkoj teoriji prava (»Gledišta«, br. 2 i 3—4/79).

[2] Vidi: Anton Perenič, *Prispevek marksizma k preučevanju prava*, »Teorija in praksa«, br. 1—2/76, str. 32—35.

[3] Vidi već pomenutu diskusiju objavljenu u časopisu »Gledišta«, br. 2 i 3—4/79 naročito priloge: Jovan Đorđević, *Prilog pitanju marksističke pravne teorije i marksističkog pravnog metoda;* Radomir Lukić, *Marksistička teorija prava* i Nikola Visković, *Problemi marksističke teorije prava.*

[4] Vidi: Radomir Lukić, naved. dela.

[5] Vidi naved. delo prof. Nikole Viskovića.

[6] Radomir Lukić, *Teorija države*, 1956, str. 44.

[7] Vidi takođe: *Pojam teorije prava*, u *Zborniku za teoriju prava*, I, Beograd, 1978, str. 1—15.

Digitized by Google

Međutim, integralna teorija prava[8] naglašava da faktičke, vrednosne i normativne komponente prava upućuju na posebne metode, kao što su semantičko-logičke i dogmatičke metode, sociološke i deontološke. Takvim metodama moraju se pojedine dimenzije prava istraživati celovito. Posebne metode su podređene dijalektičkoj metodi koja je značajna kako za utvrđivanje odnosa između prava i društva tako i za razmatranje odnosa između elemenata od kojih se pravo sastoji. Vidnu ulogu ima i sintetička metoda koja kao metoda uopštavanja povezuje pojedine metode i time omogućava celovito spoznavanje prava na nivou integralne ili opšte teorije prava.

Iz ovoga pregleda, koji je, doduše, sumaran, proističe da se obe teorije zalažu za više ili manje istovetne ili bar slične metode pomoću kojih se pravo može proučavati. Razlika među njima je, prema tome, ili u ishodištu i definisanju prava ili, pak, u izvođenju, to jest u tome da li se celovitost i svestrano osvetljavanje delova od kojih se celina sastoji u praksi stvarno i postiže. Ovaj drugi aspekt treba u ovom slučaju ostaviti po strani, jer izvođenje je načelno i u priličnoj meri ipak zavisi od ove ili one koncepcije.

Klasična teorija definiše pravo kao sistem normi koje sankcioniše država, normi koje su u prvom redu u interesu vladajuće klase.[9] A integralna teorija vidi u pravu splet društvenih odnosa, vrednosti i normi: pravo je »povijesno jedinstvo različitosti ili društveno-povijesni proces sastavljen od društvenih odnosa kojima je potrebno prisilno discipliniranje društvenih vrijednosti i ciljeva kojima se takvi odnosi ocjenjuju i projektiraju, i društvenih normi koje, polazeći od vladajućih vrijednosti i ciljeva, takve odnose prisilno uređuju«[10].

Svaka definicija nužno naglašava (nijansira) onu od većeg broja komponenata prava koja za istraživača ima fundamentalan značaj. Tako klasična teorija stavlja naglasak na normu, a integralna stoji na stanovištu da su *sve tri komponente jednako značajne.* Osim toga, društveni odnosi, vrednosti i norme imaju sami po sebi takva svojstva da su zbog njih relevantni za pravo.

Posle svega ovoga jasno je kao na dlanu da se ključno pitanje vezuje za odnos između norme i drugih komponenata pravne pojave, na primer, za odnos između norme i društvenih odnosa. Recimo da

---

[8] Povodom pojma prava vidi i uporedi takođe: *Pravo kao predmet i pravne metode*, »Gledišta«, br. 5/77, str. 387—396.

[9] Radomir Lukić, *Teorija prava*, str. 43. i dalje. Vidi takođe: *Sociološki pojam prava*, u *Zborniku radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1979, str. 23: »A to znači da je pun pojam prava samo sintetičan pojam, koji obuhvata sve te strane. Hoće li se ta sinteza ostvariti polazeći od normativnog, ili sociološkog, ili psihološkog, ili politikološkog pojma nije toliko bitno koliko da ona bude istinska sinteza svih elemenata. Nama se, naravno, čini da je sintezu moguće najuspešnije izvršiti polazeći od prava kao duhovne, *normativne (kurziv* — M. P.) pojave, koja ima svoje sociološke, psihološke, politikološke, vrednosne, logičko-semantičke a, možda, i druge strane (aspekte).«

[10] Nikola Visković, *Pojam prava*, str. 53. Sažeto o pojedinim komponentama prava vidi str. 247—249.

Digitized by Google

sociološkom metodom možemo sa manjom ili većom tačnošću utvrditi koje karakteristike društvenih odnosa su takve prirode da zbog njih određeni odnosi moraju biti pravno regulisani. Tako integralna teorija upozorava da predmet pravnikova iskustva mogu biti samo oni odnosi koji dopuštaju mogućnost javne kontrole i fizičke prinude, dok pravno normirani moraju biti oni odnosi koji ujedno izražavaju takav stepen interesne konfliktnosti da je ugrožen opstanak istorijski datih društvenih sistema. Ako zakonodavac te prednormativne društvene odnose zahvati i uredi, imamo sklad između pravne norme i prednormativnih društvenih odnosa.

Na drugoj strani, možemo pretpostaviti i slučaj kad takav sklad nije dat — bilo zato što prednormativni društveni odnos nije dovoljno jasno utvrđen, ili pak zato što se tvorac pravnog sistema ne slaže s pravnim sociologom, politikologom itd. kao određivačima prednormativnih društvenih odnosa. Postavlja se, dakle, pitanje gde je prednost — na strani pravne norme ili prednormativnog društvenog odnosa? *Mutatis mutandis* se može uputiti i na odnos između pravne norme i vrednosti koje su relevantne za pravo.

Od odgovora na to pitanje zavisi da li se pravna norma i prednormativni društveni odnos mogu tretirati na istom nivou. Ako odgovor prepustimo praksi (iskustvu), pokazaće se da norma može ili da isključi postojanje pravnih praznina ili da stimulativno utiče na nastajanje odgovarajućih društvenih odnosa. To znači da norma ili ne uređuje određene odnose, mada oni imaju znake prednormativnih društvenih odnosa (pravna praznina) ili da zahvata određene društvene odnose, mada se oni u stvari još nisu u celini oblikovali (stimulativna — kreativna uloga pravne norme).

I dalje: norma nije kreativna samo onda kad podsticajno utiče na ekonomski i od njega zavisni društveni razvoj, to jest onda kad stvarnim društvenim odnosima nešto dodaje, dopunjuje ih ili menja. Kreativnost dokazuje već sama činjenica da norma daje društvenom odnosu pravni oblik: time što društveni odnos postaje pravni on je *eo ipso* drugačiji nego što je bio ranije. Društveni odnos je sada tačno određen ili bar odredljiv, pouzdan je i predvidljiv, kao i imperativan u posebno predviđenom i isto tako tačno utvrđenom postupku. Znači, društveni odnos nema ta svojstva sam po sebi, već mu ih tek daje pravo, to jest pravna norma.[11] Ova,

[11] Vidi: Gorazd Kušej, *Pripombe na rob razprave Iva Krbeka — Prilog teoriji o pojmu prava*, »Pravnik«, br. 1—3/54, str. 5: »Moramo imati na umu da ideje, koje se izdižu nad ekonomskom osnovom društva, dakle nad produkcionim odnosima svojstvenim društvu, kao takozvana nadgradnja društva, gde potom kao društvena svest učestvuju u izgrađivanju njegovog celokupnog lika, to jest njegovog životnog poretka, *dobijaju, čim su pravno formulisane, neku kvalitativno novu elementarnost (kurziv — M. P.)*... Zato pravna pravila po svojoj socijalnoj funkciji nikad ne mogu biti *gole* formulacije i registracije bilo ekonomske osnove društva, bilo različitih ideja koje mu odgovaraju i koje učestvuju u oblikovanju društvenog poretka, već su ujedno izraz volje i *odluke* vladajućih društvenih grupa, to jest vladajuće klase i države u užem smislu, da se dati društveni poredak i dalje poštuje, da se po njemu ravna i da se on takvim ravnanjem stalno vaspostavlja,

Digitized by Google

dakle, učvršćuje određene društvene odnose i deluje na njih kreativno, sve dok ih ne počne ometati u njihovom daljem razvoju i menjanju.

Pravna norma ima, prema tome, neke karakteristike koje su takve prirode da joj daju određenu prednost u poređenju s društvenim odnosima koje ona uređuje i sa društvenim vrednostima koje izražava i koje na nju utiču, odnosno učestvuju u njenom oblikovanju. Na drugoj strani, normativna dimenzija pravne pojave nije zatvorena i utvrđena celina, već je samo u tolikoj meri specifična[12] da je interdisciplinarno (celovito) proučavanje prava mora posebno uzimati u obzir i vrednovati.[13] Interdisciplinarni pristup treba zato da pokaže kako elementi pravne pojave utiču jedan na drugi i da u isto vreme ne gubi iz vida da pravna *norma*, ma koliko bila društveno uslovljena, ima i niz sopstvenih zakonitosti. U prazno puca onaj kome je pravo samo odraz postojećeg ili, pak, svemoćno sredstvo koje ne determiniraju »ekonomsko uređenje i od njega zavisan kulturni razvoj društva« (Marks).

II

Interdisciplinarno proučavanje prava mora dobiti odgovarajuće mesto i u studijama prava.[14] Dilema ponovo i očigledno nije u tome da li interdisciplinarnost treba da bude obezbeđena, već u tome kako da se obrađuje normativna dimenzija pravne pojave i kakav naglasak da joj se dâ. Pitanje se može postaviti i drugačije: da li celovitost prava treba da prožima studije uopšte ili, pak, treba da se pojedini predmeti bave samo pojedinim elementima pravne pojave? Ujedno treba odrediti i to kakav je pravnik društvu potreban: da li više ili manje pasivan primenjivač pravnih propisa ili, pak,

---

učvršćuje i, u granicama koje sâm odredi, dalje razvija.« — Vidi i Radomir Lukić, *Marksistička teorija prava*, str. 27, i Martin Vedriš, navedeni referat, str. 4.

[12] Jovan Đorđević, *Prilog pitanju marksističke pravne teorije i marksističkog pravnog metoda:* »Pravo, kao što izričito naglašava Marks, nema svoju istoriju. To nikako ne znači da pravo nema svoju istorijsku specifičnost i svoj sopstveni i svojstveni pojavni znak i uticaj (normativnost i regulativnost). Ova specifična funkcija, koju pravo ima, značajan je deo superstrukture svakog društva« (»Gledišta«, br. 2/79).

[13] »Otkrivati specifičnost pojava koje doprinose oblikovanju prava još ne znači otkriti i specifičnosti samoga prava. Ako je pravo *normativna kristalizacija (kurziv* — M. P.) činjenica (odnosa), vrednosti i možda još ponečega, ipak njegovu suštinu treba tražiti ne u specifičnosti tih činjenica i vrednosti, već u onom elementu koji omogućava tu specifičnu kristalizaciju, dakle u pravnoj normi i njenim karakterističnim svojstvima« (Anton Perenič, *Pojem prava*, objavljeno u: Peter Jambrek (urednik), *Uvod v sociologijo*, II knjiga: *Oblike združevanja in kulture*, Ljubljana, 1979, str. 195).

[14] Vidi razmišljanja Katje Vodopivec, *Pravni študij v prihodnje*, »Naši razgledi«, br. 6/79, str. 162, i Petra Jambreka, *Marksistična zasnovanost pravne izobrazbe*, »Naši razgledi«, br. 14/79, str. 408.

Digitized by Google

aktivni sustvaralac kome pravna norma nije sama sebi svrha, već sredstvo koje se delotvorno može primenjivati samo onda ako pravnik ima u vidu i društvene zakonitosti i stalno se suočava s njima — kako u postupku nastajanja prava tako i u procesu njegove primene.[15]

Ako polazimo od toga da društvene pojave treba spoznavati celovito[16] i da pravo mora doprinositi prevazilaženju postojećeg, problem je i tada u izvođenju, odnosno u tome u kakvoj međusobnoj povezanosti treba posredovati znanja o dimenzijama prava, kao što su, ako se ograničimo samo na predlog integralne teorije prava, društveni odnosi, društvene vrednosti i pravne norme. Da li to treba razumeti tako da uz normativne predmete uvodimo još gomilu nenormativnih ili je, pak, uporedo reč i o kvalitativnom preobražavanju samih »normativnih« i »nenormativnih« predmeta, odnosno disciplina.

Gledano dugoročno, rešenje ne bi trebalo da bude u paralelnosti, već u odgovarajućoj simbiozi »normativnog i nenormativnog«. Za tu simbiozu trebalo bi da bude karakteristično da je u studijama prava težište, doduše, na »normativnim« predmetima, ali tako da »normativne« i »nenormativne« discipline uzimaju u obzir jedna drugu i oslanjaju se jedna na drugu. Što se tiče predmeta koji su u prvom redu normativni, to treba da znači da oni polaze od toga da je norma društveno, ekonomski, psihološki itd. uslovljena, da je kao takvu možemo shvatiti (objasniti) i sistematizovati, da norma povratno utiče na društvo, pojedinca, ekonomski razvoj itd. To ishodište ne bi opet trebalo da prati proučavanje norme samo na nivou načelnosti već da prožima i obradu pojedinih pitanja i pravnih instituta.

Slično mora biti i s onim predmetima koje uopšte, a neadekvatno, označavamo kao »nenormativne« (društvenonaučne). Ti predmeti (na primer, sociologija, ekonomija, psihologija) isto tako su normativno obojeni, ali u obrnuoj srazmeri prema »normativnim«. Sada je naglasak na tome kako nenormativne pojave (na primer, ekonomski odnos) utiču na pravo: zašto, na primer, određeni društveni odnos postaje pravni, zatim, kakvo je ekonomsko, sociološko, filozofsko itd. znanje potrebno da bismo normu mogli identifikovati, interpretirati i uključiti je u pravni sistem, pa i kako pravo može da bude delotvorno u određenom društvu s obzirom na ekonomski i kulturni razvoj, s obzirom na društvena shvatanja, moral, običaje, s obzirom na društvenu svest uopšte i pravnu posebno itd. Ni tu ishodište ne bi trebalo da bude samo deklarativno, već da prožima

[15] Na pomenutom savetovanju je, na primer, dr Tihomir Vlaškalić kao parcijalno označio i *organizaciono-pravno (kurziv — M. P)* proučavanje socijalističkog samoupravljanja.

[16] Ovde ostavljamo po strani inače goruće pitanje da li i u kom obimu pravni fakultet treba da pruža »nepravno«, a za studije prava preko potrebno opšte znanje, jer ga osnovno i produženo (»gimnazijsko«) obrazovanje nisu dali ili ga nisu mogli dati u zadovoljavajućoj meri. Pitanje postavljamo uslovno jer ne raspolažemo odgovarajućim podacima koji bi omogućili koliko-toliko pouzdan sud o problemu.

Digitized by Google

lege — vidimo da je teško unapred jasno i precizno odrediti kakvo treba da bude »konkretno« pravo. Uprkos tome, statičnost prava, na jednoj, i dinamičnost društvenog života, na drugoj strani, nisu neuskladljivi elementi: jaz koji ih odvaja može se savladati, premostiti ili bar smanjiti, tako da je opšta i apstraktna norma u procesu izvršavanja (primene) sadržinski u uzajamnoj zavisnosti sa stvarnim. To znači da se pravo mora intenzivnije služiti neodređenim (elastičnim) pojmovima koji su prilagodljivi specifičnostima što su karakteristične za konkretne slučajeve.[19] Istom cilju vodi i pozivanje na društvena shvatanja i pravila, kao što su moral, običaji i standardi ponašanja. Kako navodi teorija, među ta pravila treba uvrstiti i norme samoupravnih običaja koje upravo nastaju.[20]

U tim i sličnim slučajevima mora se, naravno, prethodno utvrditi koje karakteristike spontanih društvenih pravila dopuštaju da budu integrisane u pravo — kako zbog opasnosti od eventualnih zloupotreba tako i zbog toga što pravo može da proverava i iznuđuje samo odgovarajuću fizičku (spoljnu) aktivnost pravnih subjekata. Pri takvoj metodološkoj usmerenosti mora se ujedno imati na umu da su predvidljivost i usmerljivost ona svojstva koja omogućavaju da pravo unosi u društveni život potrebnu uređenost, a s njom i pravnu sigurnost. Zbog toga društvena pravila treba u fazi izvršavanja prava da budu primenjivana i obavezna samo ukoliko na njih upućuje tvorac prava (pravna norma). Gipkost i prilagodljivost prava na konkretno-aplikativnom nivou nisu, prema tome, prepuštene slobodnoj proceni pravne prakse (na primer, sudova), već se moraju ravnati prema kriterijumima koje unapred svesno i planski utvrđuju formalni izvori prava (na primer, zakon).

Takvoj »elastičnosti« prava može se težiti ako onaj ko normu stvara ili primenjuje poznaje sociološke, ekonomske, psihološke itd. zakonitosti, i ako onaj ko je s tim zakonitostima upoznat i ko se zalaže za pravno regulisanje određenih društvenih odnosa ima na umu i posebnosti i karakteristike pravne norme. Saradnja među pravnikom, sociologom, ekonomistom itd. treba, dakle, da bude ne samo na opšteteorijskom području već i na aplikativnom nivou, to jest na stupnju nastajanja, saznavanja i primene prava.[21] Sa

[19] Takvu funkciju ima, na primer, načelo savesnosti i poštenja. Vidi studiju prof. Sajovica, *Načelo vestnosti in poštenja v premoženjskem pravu*, Ljubljana, 1975.

[20] Vedriš konstatuje »da se među društvenim subjektima već formiraju pravila ponašanja koja stranke smatraju pravnim normama iako nisu fiksirane niti u jednom samoupravnom općem aktu. Ukoliko se ta konstatacija dokaže na širem području, postaćemo možda svjedoci stvaranja jednog novog samoupravnog običajnog prava« (navedeni referat, str. 20). — Vidi takođe: Berislav Perić, *Neki elementi evolucije pravnog reguliranja (naročito s obzirom na odnos običaja, običajnog prava i zakona)*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 3—4/67, str. 220.

[21] O uključivanju sociologije prava i uopšte naučnih nastojanja u proces stvaranja prava vidi: Albin Igličar, *Proučevanje pravno-normativne funkcije v samoupravni družbi*, prilog diskusiji na navedenom savetovanju.

Digitized by Google

tog stanovišta bismo u ovom prilogu upozorili i na problem samoupravnog prava, naime na odnos između samoupravnog i klasičnog (državnog) prava, bez namere da time umanjujemo značaj drugih problema, kakvi su, na primer, hipertrofija pravnih propisa i panjuridizacija društvenog života.[22]

IV

Samoupravni opšti akti treba ubuduće sve više da isključuju i zamenjuju klasično oblikovanje prava (na primer, zakonsko regulisanje društvenih odnosa). Da li je takvo shvatanje osnovano, zavisi od toga kakve se promene vrše u onim društvenim odnosima koji su za pravo relevantni i koji se pravno mogu regulisati.

U teoriji je nesporno da je predmet pravnog regulisanja uvek uslovljen onim interesnim nesaglasnostima i konfliktima koji svoj izvor imaju u ekonomsko-klasnim suprotnostima. Kao što je poznato, te suprotnosti su nepomirljive i zato ih pravo mora »držati u granicama poretka« (Engels) time što određuje mesto pravnih subjekata u ekonomskim, političkim i drugim za društvo značajnim odnosima.[23] Predmet pravnog regulisanja su, dalje, i oni konflikti koje održava socijalistički ekonomski sistem (načelo raspodele prema radu). U takvim uslovima pravo još primenjuje jednako merilo za nejednake individue, odnosno za nejednak rad (Marks). Merilo koje je svojstveno razmeni robnih ekvivalenata trebalo bi tako da bude prevaziđeno tek onda kad pojedinci budu primali u skladu sa svojim potrebama.

U ovom poslednjem sučaju reč je o solidarnom i nejednakom tretiranju pojedinaca, o tretiranju koje ne pretpostavlja ekonomsku (kvantitativnu) jednakost, već racionalnu i međusobno usklađenu potrošnju. Uz pretpostavku da dobara nema i ne može biti u neograničenim količinama, očigledno je da je »pravo« pojedinaca i tada ograničeno jednakim »»pravima« drugih, odnosno time što potrebe pojedinaca moraju biti zadovoljene s obzirom na psihofizičke i druge razlike među ljudima.[24]

Iz toga dalje sledi da se, zbog interesnih razlika među pojedincima, i solidarna raspodela dobara mora regulisati obaveznim (čitaj: organizovano sankcionisanim) pravilima koja određuju jedinstvena merila za utvrđivanje potreba, na jednoj, i raspodelu dobara u skladu s prethodno utvrđenim potrebama, na drugoj

[22] Vidi: Miodrag Jovičić, *Zakon i zakonitost*, Beograd, 1977, str. 275. i sledeće.

[23] U jugoslovenskoj teoriji o tome nema sasvim jedinstvenog stanovišta. Prof. Kušej uvršćuje u ekonomske i političke odnose takođe porodične odnose (*Uvod v pravoznanstvo*, Ljubljana, 1976, str. 77), prof. Lukić porodične, kulturne, ideološke, religijske, moralne i druge odnose (*Teorija prava*, str. 58), a prof. Vračar ideološko područje društvenog života (*Socijalna sadržina funkcije državno-pravnog poretka*, str. 201).

[24] Vidi: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 30, Beograd, 1979, str. 17—18.

Digitized by Google

strani. Osim toga, odnosima relevantnim za pravo treba dodati i one kod kojih već specifičan način ponašanja i postupanja pojedinca nameće pravno regulisanje.[25] Kad tu teoriju prihvatimo, mi smo na stanovištu da pravo svojim planskim karakterom i svojom organizaciono-tehničkom doteranošću mora uređivati društvene odnose i onda kad je zbog složenosti, zapletenosti i stručnosti određenih poslova (na primer, ponašanje u drumskom saobraćaju) potrebno da su aktivnosti pojedinaca tačno određene i međusobno usklađene.

Ako je ova analiza tačno skicirana, onda u skladu s raznolikošću društvenih odnosa koje pravo reguliše mora teći i razgraničavanje među »samoupravnim« pravom i »državnim« pravom koje se podrustvljava.[26] Državno pravo (na primer, zakon) treba, tako, da uređuje sve odnose koji su u tolikoj meri konfliktni da je njima u stanju vladati samo država kao monopolna organizacija javne vlasti koja može da obezbedi prinudu. Što se tiče normiranja opštih i zajedničkih društvenih poslova, kao tvorci prava nastupaju ili udruženi samoupravni subjekti ili država kao opšta društvena organizacija.[27] Pri takvoj raspodeli nadležnosti pojedini samoupravni subjekti (na primer, organizacije udruženog rada) treba potom da obuhvate, pre svega, ona područja na kojima dolazi do izražaja raznolikost interesa i društvenih odnosa u inače jedinstvenom društveno-ekonomskom i društveno-političkom uređenju.[28]

---

[25] Vidi: Radomir Lukić, *Samoupravno pravo i pravo*, »Samoupravno pravo«, br. 2/75, str. 5 i 6.

[26] Uporedi: M. Vedriš, navedeni referat, str. 17: »U klasičnim pravnim porecima država uređivanje nekih odnosa prepušta samim sudionicima u takvim odnosima. Samoupravno pravo je također autonomno, ali i više od toga. Ono nema funkciju samo da nadopuni državne izvore prava. Samoupravno pravo u određenim oblastima isključuje državno pravo. Ono dolazi na njegovo mjesto i mjesto njega. Samoupravno pravo kao pravna nadgradnja nad društveno-vlasničkim i drugim samoupravnim odnosima je izraz i posljedica odumiranja zakonodavne funkcije države u tim oblastima.«

[27] U praksi se rado zaboravlja na mogućnost da uporedo sa širenjem samoupravnog prava teče i proces podruštvljavanja takozvanog klasičnog prava. Teorija navodi da je pravo podruštvljeno onda kad su pravni subjekti uvereni da su »njihovi životni interesi istovetni s ciljevima ka kojima je usmereno pravno pravilo« (Peter Jambrek, *Družbeno soglasje o pravu in sodstvu*, objavljeno u publikaciji *Pravo in sodstvo v samoupravni družbi*, Ljubljana, 1979, str. 54), odnosno kad sadržina norme odgovara interesima većine koja se oblikovala pri rešavanju pojedinih društvenih problema (Lojze Ude, *Podružbljanje prava*, »Združeno delo«, br. 3/79, str. 195). Subjekti moraju ujedno imati mogućnost da izgrađuju sopstveno stanovište i da ga izraze u delegatskom procesu odlučivanja. Uz takve pretpostavke može se desiti da norma društvenog prava bude podruštvljena čak u mnogo većoj meri nego norma samoupravnog prava u svim onim slučajevima kad se u procesu samoupravnog odlučivanja ne mogu afirmisati istinski samoupravni interesi (Ude, *Podružbljanje prava*, str. 196).

[28] Ti stavovi su uzeti iz autorove rasprave *Predmet pravnega urejanja in samoupravno pravo*, u *Zborniku znanstvenih razprav*, godište XXXIX, Ljubljana, 1980.

Digitized by Google

Konkretnije i kvalifikovane odgovore na ta pitanja mora pružiti interdisciplinarno (naročito pravno-sociološko i pravno-ekonomsko) proučavanje društvenih odnosa. Koliko smemo suditi, dosad je takvo istraživanje bilo premalo razvijeno i premalo korišćeno[29]: na štetu samoupravnih opštih akata koji mogu biti i jesu neefikasni i zato što posežu u odnose koje ne mogu uspešno regulisati, i na štetu klasičnih (državnih) opštih pravnih akata koji su, ili mogu biti, suviše detaljni, tako da samoupravnim subjektima ostavljaju premalo prostora za regulisanje i preduzimanje mera upravo tamo gde postoje »razlike u identičnosti«.

[29] Vidi: Slobodan Bosnić, *Istraživanja radničkog samoupravljanja (1950—1977)*, prilog na pomenutom savetovanju.

Digitized by Google

Miodrag Živanović

Marksistička kritika i kultura kritike

Neposredan povod ovom razmatranju i ponovnom postavljanju dobro znanog pitanja o *kritici i kulturi kritike* su danas nerijetki napisi kritičkog karaktera i polemike u jednom broju naših časopisa, u štampi i uopšte publicistici, gdje je već postao, manje-više, *manir* da se o misliocima, piscima, djelima, o stvorenom govori ne samo na znanstvenoj i idejnoj ravni već i na način koji je doista stran onom što danas disciplinarno nazivamo marksizmom ili, još šire, onome što bi moglo biti *produktivno* mišljenje. Čitajući takve napise, čini mi se da pojava neke knjige ili teksta, za tvorce ovakvih »kritika«, jeste isto što i oglašavanje javnog nadmetanja ko će i sa koliko oštrine napasti tu knjigu i tekst, a najčešće njihovog autora. Tom nadmetanju svojstveni su različiti oblici nipodaštavanja i djela i autora, koji vrhune u sintagmama kao: »novi epohalni promašaj«, »tekst shizoidnog hermafrodita«, »vrhunac kretenskog uobličenja« i slično.

Vjerovatno je već i ovo dovoljno za postavljanje pomenutog pitanja o *kulturi kritike*. No može se (i treba) ići i dalje od »dnevnih« povoda. Kritika je — kako nas uči povijest filozofije, a evo već skoro stoljeće i po, i povijest marksizma — *otvoreno mišljenje*, pokušaj da se promišljanjem sadašnjeg (njegovih sadržaja, oblika i odnosa) stalno i iznova razotkriva ono potencijalno i buduće, ono *povijesno produktivno*. Takvo polazište i cilj kritike kazuju, isto-

Digitized by Google

vremeno, da je pitanje o kritici svagda *novo* i da je svagda relevantno za teorijsku (a to će danas reći i za političku) opservaciju.

Stoga će se u ovom razmatranju pokušati ukazati na neke elemente i značenja kritike upravo kao takvog, dakle, produktivnog mišljenja, zatim, na određena značenja kulture kritike i u tom kontekstu i na ono što se još pokazuje kao ostatak anahronog i nemarksističkog pristupa u razumijevanju fenomenâ što su predmet kritičkog obuhvata.

Tradicionalna i marksistička kritika

Pojam *kritika* izvodi se iz grčkog »krinein«, što znači suditi, pro-suđivati. U zapadnoevropskoj filozofiji — od Platona do Hegela — ovo izvorno značenje kritike oblikovalo se u okvirima »napretka svijesti o slobodi«, tačnije, pro-suđivanja datog u odnosu na *apriorite* božanske, umne ili istine apsolutnog duha. Prve slutnje, povrh toga, daće Imanuel Kant, stavljajući u pitanje polazište i ishodište evropocentričke metafizike, to jest moć apstraktnog subjektiviteta, čime se — istina, sa ograničenim dometom — već porađaju naznake mogućnosti *drugačijeg* zasnivanja kritike.[1]

To će, kao povijesno novo, naći svoje uobličenje, dakako, u Marxa, zapravo, u njegovom teorijskom (i praktičnom) fiksiranju uzroka raspada onih temelja što ih je Evropa poznavala kao arhetipske principe bivanja svijeta. Zahtjev za revolucioniranjem i promjenom tog i takvog svijeta — kao i svi zahtjevi usmereni ka budućem — proistekao je, naravno, iz *kritike postojećeg*, ali kritike koja je *povijesno drugačija:* »Kritika je potrgala imaginarno cvijeće s lanca ne zato da bi čovjek nosio lanac bez fantazije, bez radosti, nego da bi lanac odbacio i brao živi cvijet« (Marx).[2]

U odnosu na tradicionalni model kritike, implikacije ovoga su dalekosežne. Naime, kritika prestaje biti puki instrument kojim se karakteristike društvenog bića stavljaju u odnos prema apriornim i shematskim istinama metafizike, već kritika postaje *unutarnja i formativna snaga* relacije sadašnjost društvenog bića — humaniziranje procesualnosti društvenog života. Drugim riječima, pojednostavnjeno, kritika treba da se »uzdigne do istinskih ljudskih problema«.[3]

---

[1] Posmatrano najopštije, u svojim kritikama Kant, zapravo, izriče nemogućnost spoznaje svijeta iz obzora determinirajućeg, »premalenog mjesta« subjektiviteta — što je osnovni postulat zapadnoevropske metafizike. S tim u vezi, filozofija, koja je oduvijek bila *kritika*, ako postavlja u odnos karakteristike bića samo sa svojim postulatima, nužno zapada u antinomije koje su nerješive za ograničenu moć subjekta. Ili, drugim riječima, Kant pokazuje da je ono što je temelj evropocentričke metafizike — dakle, subjekt, ujedno i njena granica. Naravno, ovaj uvid nije mogao imati veći povijesni domet, nije mogao ukazivati na moguća rješenja problema, jer je, iz poznatih povijesno-filozofskih razloga, ostao u okvirima tradicionalne subjekt-objekt relacije.

[2] *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, u: Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976. str. 91.

[3] Isto, str. 95.

Digitized by Google

Riječ je, dakle, o *povijesnoj metamorfozi kritike*, a prethodno i o metamorfozi njenih temelja. Naime, materijalni i društveni uslovi realizacije zahtjeva za izmjenom svijeta, u okrugu revolucionarne prakse, podrazumijevaju, između ostalog, i »prelom znanja u događaju« — kako bi to rekao Ernst Bloch — zapravo, ukidanje (ostvarenje) filozofije. To je prva pretpostavka povijesne metamorfoze kritike, jer se tradicionalnom modelu kritike time izmiče njen bitan konstitutivni element: apriorna božanska, umna ili istina apsolutnog duha, sa kojom je ona (kritika) »poredila« stvarnost. Stoga je logično da »Marx hoće da filozofira, odnosno kritizira, ne više pod pretpostavkom filozofije, nego prije pod pretpostavkom njenog prevladavanja« (Jürgen Habermas).[4]

S druge strane, u okvirima — da kažem žargonom politike — strategije i taktike socijalističke revolucije, tradicionalnom modelu kritike izmiče se i drugi konstitutivni element, to jest sama stvarnost. Naime, gubeći komparativ stvarnosti — a u nemogućnosti da sagleda *novi* — tradicionalni model kritike nužno skončava u rezignaciji nad povijesnim promjenama društvenog bića, predajući se svojevrsnom kritičkom *larpurlartizmu*.[5]

Tako na mjesto ovog modela stupa model nove, *marksističke* kritike, čija je osnovna karakteristika u tome da je situiran u društvenu stvarnost i da pro-suđivanje datog oblikuje u kontekstu *revolucionarnih*, ali *realnih* povijesnih mogućnosti ovog ili onog vremena. To, dakako, nalaže i bitan dodatak izvornom značenju »krinein«, koje više nije tek pro-suđivanje, već i *formiranje* i produktivna snaga povijesnog novuma. Otuda i »kritika tehné« nije tek »vještina prosuđivanja«, već *unutrašnja snaga* revolucionarne prakse koja danas, na brojnim meridijanima, već oblikuje svoje postpovijesne figure.

Na tragu ove i ovakve metamorfoze kritike marksizam će se uobličavati kao mišljenje i čin ljudske svakodnevice (H. Lefebvre), u dobrom smislu riječi, dakle, u smislu dnevne proizvodnje društvenog života. Na tom istom tragu razvijaće se i marksistička kritika tvorevina ove proizvodnje — u znanosti, kulturi i drugim područjima ljudskog stvaralaštva.

U razumijevanju tih tvorevina marksistička kritika će, saglasno svojoj poziciji u odnosu na procesualnost društvenog bića, primarno razmatrati upravo *društvena* značenja stvorenog, njegove spone i veze sa društvenim okruženjem i njegovu društveno-istorijsku uslovljenost, da bi mogla govoriti i o povijesnom smislu određene tvorevine. Kritika tako zahvata prvenstveno bridove onog kruga u kojem se susreću ono što je stvoreno u znanosti, kulturi itd. — i društvo. Po tome — dakle, po svom predmetu, a vidjeli smo, i po svojoj imanenciji u odnosu na revolucioniranje društva

[4] *Theorie und Praxis*, Sozialphilosophische Studien, Luchterhand, 1963, str. 279.

[5] Dakako, ovo skončavanje je oporo i teško. Ono je, kako ću i ovdje pokušati eksplicirati, prisutno i u svojim specifičnim savremenim formama i nostalgičnim pretenzijama da, uprkos svemu i uprkos sebi, bude savremeno.

Digitized by Google

i razvoj određenog političkog sistema — marksistička kritika nužno posjeduje (naravno, i izgrađuje) i *ideološku* dimenziju.[6]

Svakako, ovim se dotiče samo jedna strana predmeta marksističke kritike. Ona (kritika) će morati, naime, ulaziti i *unutra*, u strukturu znanstvenih, umjetničkih i drugih tvorevina, da bi se ponovo »vratila« vani i u okrugu dijalektike unutrašnje — vanjsko, na jednom *posredovanom nivou*, pro-suđivati povijesni smisao stvorenog.[7] To bi, najkraće rečeno, bio *metodološki osnov* kritike koja smjera na to da bude unutrašnja i produktivna snaga revolucionarne prakse, dakle, kritike koja smjera da bude upravo *marksistička*.

U kontekstu ovog razmatranja, ovdje se otvara bitno, a usudio bih se reći i *temeljno* pitanje marksističke kritike: šta je to u pro-suđivanju stvorenog što je *mjera* odnosa ideološkog i unutrašnjih vrijednosti, karakteristikâ znanstvenih, umjetničkih i drugih tvorevina? Pitanje, naravno, nije novo, ali, kako prikazuje nauk marksizma, nerijetko je bivalo »zabranjeno« i stoga je, nerijetko, dolazilo i do apsolutnog ideologiziranja stvaralaštva[8], ili, pak, do isto tako apsolutnog »sužavanja« zahvata kritike i njenog predmeta samo na unutrašnju strukturu stvorenog, čime su njegova društvena značenja ostajala po strani, a refleksija je skončavala u različitim oblicima »kritike radi kritike«[9].

U *Prilogu kritici političke ekonomije* Marx izriče dobro poznati stav da »čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer, tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo onda gde materijalni uslovi već postoje ili se bar nalaze u procesu svog nastajanja«[10], eksplicirajući *ontološku* uslovljenost stvorenog i sadržaja, oblikâ i odnosâ unutar društvenog bića. Analogno tome, i marksistička kritika koja sa-učestvuje na realizaciji tih zadataka determinirana je na isti način, ona, da tako kažem, ne može »prekoračiti« granice *svog* vremena ili to može činiti samo u okviru povijesnih ciljeva određenog društvenog sistema u kojem je nastala i u kojem se razvija. Jer samo tako kritika može, pored teorijskog, imati i svoj produktivni *praktični* domet.

---

[6] To je jedan od bitnih razloga što dolazi do razgranjavanja modela marksističke kritike, do njegovih različitih uobličavanja u okviru ovog ili onog političkog sistema — od Lenjina, Lukácsa i Korscha pa do »mišljenja u odstupanju«, što ga susrećemo u predstavnika »kritičke teorije društva«. S obzirom na prostor i predmet razmatranja, ovdje se ne mogu eksplicirati potpunije karakteristike ovih divergencija modela marksističke kritike, pa se moramo zadržati samo na pomenutim naznakama.

[7] U okviru modela marksističke kritike tako će dolaziti do »specijalizacije« (recimo, marksistička filozofija, prirodne znanosti, marksistička estetika i drugo).

[8] Recimo. u umjetnosti, teorija socrealizma.

[9] U nekim ranijim radovima ovo sam obično nazivao svojevrsnim oblicima larpurlartizma, na jednom mjestu čak i savremenim formama »lijepe duše«, no, kakav god naziv upotrebili, ostaje činjenica da je ovdje riječ o anahronom i povijesno prevaziđenoj logici intelektualizma.

[10] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1969, str. 10.

Digitized by Google

Ovo je vidljivo, prije svega, u takvom demokratskom političkom sistemu kakav je sistem socijalističkog samoupravljanja: »Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička stranka. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sam. Ali ne on sam kao jedinka, nego samo u ravnopravnim odnosima sa drugim ljudima. U tim odnosima on treba samoupravno i slobodno da ovladava svojim pojedinačnim i opštim društvenim odnosima, ali — u odgovarajućim demokratskim organizacionim oblicima — i državom, sistemom i političkom strankom kao instrumentima njegovog sopstvenog samoupravljanja. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj, a to je da, prema mogućnostima datog istorijskog trenutka, stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje.«[11]

Stavimo li ovo u kontekst pomenutog pitanja o mjeri odnosa ideološkog i »unutrašnjeg« u marksističkoj kritici, može se — analogno i sa takođe pomenutom Marxovom tezom iz *Priloga kritici političke ekonomije* — reći da, ukoliko je *mjera* političkog sistema socijalističkog samoupravljanja čovjek, humanitet, utoliko se i mjera marksističke kritike, najopštije posmatrano, *identificira* sa mjerom sistema.[12] U takvim uslovima ideološko se približava društvenom, ljudskom, te biva ne ograničavajući, već *inicirajući* faktor *otvorenosti kritike.*

Ukoliko naprijed navedeno stoji, sigurno je da se u iznalaženju i daljnjem razvijanju i izgrađivanju mjere odnosa ideološkog i »unutrašnjeg« u marksističkoj kritici ne treba zadržati samo na ovom opštem, rekao bih, filozofijskom, nivou identificiranja, već je neophodno ići i u njegovo specificiranje, u ono posebno i pojedinačno, u različitost i osobenost sadržajâ, oblikâ i odnosâ u pojedinim poručjima socijalističkog samoupravljanja i, u odnosu na to, u njegovanje i oplemenjivanje poimanja društvenih i »unutrašnjih« značenja znanstvenih, umjetničkih i drugih tvorevina. U kontekstu ovog razmatranja to je, zapravo, put izgrađivanja *kulture kritike*[13] u našim uslovima.

Kultura kritike i njena značenja

Na tragu navedenog moglo bi se reći da je izgrađivanje i razvijanje kulture kritike — ovako shvaćene — proces koji je kritici imanen-

[11] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC. »Komunist«, Beograd, 1978, str. 15.

[12] Ovdje je neophodna jedna bitna ograda: ovo identificiranje, naime, ne može važiti generalno i za sve političke sisteme, već samo za one gdje je stvaralački marksizam doista imanentan sistemu i gdje predstavlja produktivnu snagu njegovog izgrađivanja i razvoja.

[13] Termin »kultura« dolazi od latinskog *colere* — *cultus* — *cultio*, što upravo znači odgajati, oplemenjivati.

Digitized by Google

tan ili bi to barem trebao biti. Ova imanencija otkriva nam, prije svega, i integrativno značenje kulture kritike kao sadržaja i forme povezivanja ideološkog (društvenog) i »unutrašnjeg« (onog što je predmet znanosti u užem smislu riječi) u predmetu kritike i, s druge strane, mogućnosti razvoja same društvene znanosti kao kritike. Tamo gdje je snažnije izražena integracija pomenutih elemenata moguće je govoriti i o višem stupnju kulture kritike i o većoj uključenosti društvene znanosti u sistem socijalističkog samoupravljanja: »Veoma je važno da se shvati da mi u našem socijalističkom samoupravnom društvu razvijamo nauku kao moć udruženih radnika, a ne kao sredstvo nekih sila otuđenih od njih. Djelujući na razvijanju jedinstva nauke, proizvodnje, obrazovanja i društvene prakse uopšte, mi se borimo za nauku koja će biti utoliko plodotvornija i slobodnija ukoliko bude prisnije vezana za radnog čovjeka i angažovana na njegovom oslobođenju.«[14]

Ovaj uvid predstavlja doista kamen temeljac kulture kritike i afirmacije njenog integrativnog značenja, koje, kako vidimo, otvara i njena daljnja značenja. Naime, povezujući ideološko i znanstveno (u dobrom smislu riječi), kultura kritike je pretpostavka i slobode kritike, ali ne *in abstracto*, već one realne mjere slobode, društveno-istorijski određene objektivnim ekonomskim, socijalnim i političkim stepenom društvenog razvoja. I, s druge strane, uviđanje tog objektiviteta istovremeno je i sastavni dio kulture kritike. Stoga u ovom smislu marksistički ne-kulturna svijest — pledirajući na apsolutnu slobodu mišljenja — opredijeliće se ili za dobro poznati manir »kritike svega postojećeg«, mehanički ga primjenjujući na stvarnost iz koje je nastala, a time i na samu sebe[15], ili će svoje »kritičke pretenzije« i htijenja iscrpljivati u beslovesnim napadima na autore znanstvenih, umjetničkih i drugih tvorevina. U nemogućnosti da u tim okvirima uspostavlja dijalog na znanstvenoj ili idejnoj ravni, ova svijest će za svoj kritički naboj koristiti sve što joj dođe pod ruku, a najčešće pojmove iz medicinskih znanosti, osobito psihopatologije (ovdje već pomenuti epiteti »kreten«, »shizoidni hermafrodit« i slično). Naravno, za ovu svijest će tako sve više jačati uvjerenje da je, ako već ne može »slobodno« kritizirati ono stvoreno, bar slobodna u kritici stvaralaca, ne uviđajući da time zapada u svojevrstan paradoks: htijući da bude apsolutno kritička i u tom htijenju pomjerajući se ka kritici pojedinca i njegovih ovakvih ili onakvh biološko-fizioloških osobina, ova svijest sama sebi izmiče tlo ispod nogu, jer »zaboravlja« na širi društveni kontekst u kojem se povezuju ideološko

[14] Tito: *Referat na Jedanaestom kongresu SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 63.

[15] Kako pokazuje Marxov cjelokupan opus, njegov zahtjev za kritikom svega postojećeg, izrečen prije skoro stoljeće i po, ne treba, dakako, shvatati i poimati u *kvantitativnom* smislu (da se kritikuje sva, cjelokupna stvarnost), već u smislu kritike jednog povijesnog vremena u kojem su modaliteti otuđenja čovjeka izvedeni do vrhunca. Dakle, riječ je o kritici po dubini, a ne po širini društvenog prostora.

Digitized by Google

i znanstveno (kritičko), pa, prema tome, ostaje na nivou i ispod anahronizma tradicionalne kritike, sa minornim praktičnim dometom.

Iz ovoga bi moglo slijediti da je ne-kultura kritike, u ovoj formi, isto što i povijesno prevaziđena logika pro-suđivanja datog van konteksta i okruga revolucionarne prakse i svijesti i djelovanja subjektivnih snaga koje tu praksu kreiraju i ostvaruju. Ovdje smo, ponovno, na marginama ideološkog, i to nas sada vodi i daljnjem značenju kulture kritike, tačnije, ka pitanju moralnosti marksističke kritike.

Sudeći po poznatim informacijama iz povijesti filozofije i marksizma, riječ je o dobro znanom pitanju. Ako moral označava određeno ljudsko ili društveno opredjeljenje u odnosu na drugog čovjeka, na zajednički život pojedinaca ili grupa, kao i na moguće projekcije njihovog djelovanja, onda se moralnost pro-suđivanja bitno vezuje za *vrijednosti* i proces vrednovanja. Drugim riječima, prethodno pitanje se svodi (ili proširuje) na sljedeće: šta kritika, marksistička kritika, vidi kao *vrijednost?*

Čini mi se da nas ovom pitanju može približiti ovdje već pomenuta *ideološka* dimenzija marksističke kritike. Podsjetimo se, stoga, na jedan stav Marxa i Engelsa iz *Njemačke ideologije:* »Naime, svaka nova klasa koja stupa na mjesto prethodne vladajuće klase, primorana je, već i zato da bi provela svoj cilj, prikazati svoj interes kao zajednički interes svih članova društva, tj. idealno izraženo: da svojim mislima dade oblik općenitosti, da ih prikaže kao jedino razumne i opće važeće.«[16] U tome je suština ideologije, sve do vremena socijalističkih revolucija, pri čemu je ideologija upravo takav, *iskonstruirani* oblik svijesti, sa isto tako *vještački* modeliranim vrijednostima.[17]

No teorija i praksa povijesnog novuma označiće obrt i na ovom planu. Naime, s obzirom na povijesnu poziciju i povijesno *drugačije* ciljeve radničke klase nego što su ih imale sve dotadašnje klase, u uslovima socijalističke revolucije sve manje postaje potrebnim da se »posebni interes pokazuje kao opći ili opće kao vladajuće«, već se ideološko *iznutra*, iz samog društvenog bića, *prirodno* primiče opšte ljudskom.

U tom smislu u socijalizmu, a posebice u sistemu socijalističkog samoupravljanja, ideološko — u odnosu na vrijednosti — poprima *nova* značenja, koja se oblikuju u postepenom *međusobnom* sraščivanju ideologije humanizma i humaniziranja ideologije. U takvom sticaju stvari to bi moglo značiti da *moralnost* marksističke kritike, u odnosu na pomenuti humanitet, ne znači *odbacivanje* ideologije, već, naprotiv, njenu *afirmaciju*. Drugim riječima, u našim uslovima moralnost marksističke kritike se, praktično, izjednačava sa *ideološkim opredjeljenjem*, odnosno sa produktivnim odnosom prema osnovnim vrijednostima našeg društvenog

[16] Marx—Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1976, str. 395.

[17] Otuda se i moglo činiti da su, recimo, u feudalizmu vladali odnosi časti i vjernosti, u kapitalizmu sloboda i jednakost itd.

Digitized by Google

sistema. To bi, također, moglo značiti da je teško i gotovo neizvodljivo davati bilo kakav »unificirani recept« za zasnivanje moralnosti kritike — ona (kritika) stiče i sticaće to moralno iskustvo, prije svega, u svom stalnom prisustvu na svim nivoima razvoja socijalističkog samoupravljanja i u djelovanju vodećih subjektivnih snaga našeg političkog sistema.

Prema tome, moglo bi se reći da moralnost kritike — kao sastavni dio kulture kritike — seže *povrh* etike pojedinih stručnih disciplina, ili, pak, političkog i literarnog »bon-tona«. Ona je, zapravo, bitan faktor, prije svega, *integrativne* funkcije kulture kritike u kojoj se iznalazi i razvija *mjera* odnosa ideološkog i znanstvenog u marksističkoj kritici. Time se već omogućava da se cjelovitije zaokruži pojam *kultura kritike*. Naime, na osnovu navedenog, pa i onoga što je ovdje samo implicite sadržano, približavamo se tome da se kultura kritike može gotovo izjednačiti sa atributom »marksistička« u ovdje pominjanoj sintagmi »marksistička kritika«. Jer, već je na prvi pogled vidljivo, tamo gdje nema kulture kritike u značenjima o kojima se govorilo, nema ni marksističke kritike uopšte.

Neke nedoumice oko odnosa ideološkog i znanstvenog u marksističkoj kritici

Kada se govori o kulturi kritike i određenim razgraničenjima u pogledu njenih značenja — gdje dominira odnos ideološkog i znanstvenog — moguća je relativno cjelovitija elaboracija ovog problema u ravni *principâ* i opštih modela kritike (kako je to u ovom razmatranju i pokušano). Međutim, nešto je drugačija situacija kada kritika smjera da u pojedinačnim, konkretnim slučajevima, i iz njih, relevantno uspostavlja korespondenciju sa pomenutim principijelnim određenjima i da ih dosljedno i bez problema realizira.

Uzroci ovome su, dakako, različiti. Moguće je, recimo, da je međusobno isključivanje ideološkog i znanstvenog, dakle, nenalaženje mjere njihovog odnosa, stvar *teorijskog* stajališta određenih autora, što vrhuni u stavovima o tome da je ideološko nespojivo sa znanstvenim, tačnije, da je ideološko ateorijske prirode.[18] No daleko češće, posebno u okvirima teorije i prakse socijalističkih revolucija, uzroci određenih nedoumica u pogledu odnosa ideološkog i znanstvenog krili su se, i kriju se, možda paradoksalno — u *ideologiziranju samog odnosa* ova dva sastavna dijela marksističke kritike.

Prema »potrebi« bilo vladajuće svijesti bilo svijesti »u opoziciji«, u odnosu na određeni politički sistem, a također i prema ciljevima i političkim htijenjima te svijesti, afirmisaće se dvije teze: prva,

[18] Na primjer, koncepcija ideološki neutralne znanosti Maxa Webera, teorija Daniela Bella o »kraju ideologije«, zatim, odricanje istinitosti ideološkom u djelu Theodora Geigera itd.

Digitized by Google

po kojoj je ideološko dominantno i svemoćno (recimo, dogmatski marksizam), i druga, po kojoj se znanstvenost marksističke kritike pretpostavlja ideološkom (uglavnom, na tragu zapadne filozofijske tradicije). Ne treba mnogo oštroumnosti za uočavanje da — u oba slučaja — dolazi do *previđanja* činjenice da je ideološko *društveni* fenomen i da se, tim previđanjem, marksističkoj kritici izmiče njen društveni, a to će reći i životni fundus. Pošto je riječ o *svjesnoj* upotrebi teorijskih stavova o pomenutim pitanjima, za određene političke ciljeve, isto tako je riječ i o ideologiziranju odnosa ideološkog i znanstvenog u marksističkoj kritici.

Ovakve teze javljale su se i javljaju se — u različitim oblicima i koristeći se najraznovrsnijim instrumentarijem — i u našoj političkoj praksi.

Apsolutiziranje ideološkog, što je, istina marginalno, ali ipak primjetno, pratilo razvoj naše teorije, imalo je za svoj osnov, naravno, dogmatsko poimanje marksizma, a u političkom smislu htijenja usmjerena ka jačanju etatističko-birokratskih tendencija i odnosa. Ova svijest najčešće se kamuflirala maskom »ortodoksije«, stalno pledirajući za »vraćanje« Marxu i klasicima marksizma, za mehaničko prenošenje i mehaničku primjenu nauka socijalističke revolucije, podvrgavajući društvenu dinamiku svojim *statičnim* modelima: »Razume se, kao svaki dogmatizam, i marksistički dogmatizam je konzervativan, jer u suštini brani jedno određeno postojeće stanje i tako postaje prepreka progresu socijalizma.«[19]

Apsolutiziranje znanstvenog u marksističkoj kritici teorijski se ekspliciralo, prvenstveno, u apsolutiziranju marksističkog *metoda*, pri čemu se mišljenje udaljavalo od konkretnih društvenih uslova i skončavalo u manje ili više razrađenim metodološkim shemama spoznavanja društvene stvarnosti. Ovakvo, »slobodno lebdeće« mišljenje, neukorijenjeno u društvenom biću, ne bi predstavljalo problem samo po sebi da se u praksi ne manifestira kao učenje o spontanitetu društvenog razvoja[20] ili, pak, kao produkt znanstveno »opravdane« *kritike svega postojećeg*. Ne treba možda posebno ni naglašavati da je odavde samo korak do praktično-političkih oblika *anarholiberalizma* koji diskreditira, prije svega, ulogu vodećih subjektivnih snaga društva i povijesnu ulogu radničke klase u revolucionarnom procesu. Čineći to pod maskom znanosti, ova ultralijeva kritika (koja u posljednje vrijeme opet diže glas), što sebe naziva jedino marksističkom, pomjeraće tako *sadržinu* humanističkih ciljeva u neku daleku budućnost i postizati samo to da se do tih ciljeva realno ne može stići, te će, prema tome, bivati *konzervativna* u onom istom smislu u kojem je to i dogmatizam.

Sve to daje, dakako, veću i, rekao bih, trajniju težinu (ovdje, dakle, društvenog) i znanstvenog u marksističkoj kritici, na tragu

---

[19] Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, izlaganje na otvaranju Političke škole SKJ »Josip Broz Tito« u Kumrovcu 1975.

[20] To je, nužno, jedino ishodište mišljenja odvojenog od društvene stvarnosti.

Digitized by Google

postavljenom pitanju *mjere* odnosa ideološkog (u našim uslovima, spoznaje da »bez razumijevanja svakodnevnog života ideje mogu da vise u vazduhu, isto kao što se bez naučno zasnovanih ideja često može zalutati u lavirintu života«[21].

No izgleda da ovome treba dodati još nešto — pored nedoumica izazvanih faktorom ideološkog. Moguće je, recimo, da se zahtjev za mjerom odnosa ideološkog i znanstvenog u marksističkoj kritici, praktično, i u konkretnim slučajevima, teže ostvaruje ne samo iz pomenutih razloga već i zbog određenih, rekao bih, *objektivnih* uslova iz kojih i u kojima se kritika izgrađuje i razvija. Jedan od tih uslova koji usložnjavaju problem odnosi se, po mom mišljenju, na *razuđenost* sadržaja, oblika i odnosa u razvoju socijalističkog samoupravljanja, čime se težište formiranja i razvoja društvenih odnosa i izvorište tvorenja supstancijaliteta društvenog bića pomjera ka društvenim *mikroorganizmima*, dakle, ka osnovnoj organizaciji udruženog rada i mjesnoj zajednici, što je u procesu široke demokratizacije društvenih odnosa povijesno nužno.

Na taj način, samoupravni odnos, kao osnovni društveni odnos, da bi mogao obuhvatiti cjelinu društvenog bića, mora se *prizmatično* prelamati kroz sve njegove različite nivoe — tačnije, od osnovne organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, preko oblika interesnog organizovanja i delegatskog sistema, od komune pa do republike i federacije. U tako složenom sistemu, sa brojnim instrumentima kojima su društveni odnosi *posredovani*, sagledavanje totaliteta samoupravnog odnosa i stepena njegove izgrađenosti podrazumijeva izuzetnu izgrađenost kritike ili — u ovom kontekstu — takvu kulturu kritike i takvo njeno razvijanje koje će imati produktivnu moć i snagu da stalno i iznova razumijeva taj društveni milje u mnogim dijalektičkim nijansiranjima odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog. To, dakako, nije nimalo jednostavno i sigurno je da određene nedoumice i nedovoljna izgrađenost kulture kritike — u pojedinim slučajevima — mogu imati za uzrok, između ostalog, i ovu objektivnu složenost sadržajâ, oblikâ i odnosâ u razvoju socijalističkog samoupravljanja.[22]

Ako se problematika izgrađivanja kulture kritike tako posmatra i ako je osnova tog posmatranja stavljanje u određeni odnos kritike i društvenog bića, onda, zacijelo, treba imati na umu i drugu sferu mogućih nedoumica u pogledu odnosa ideološkog i znanstvenog u marksističkoj kritici. Naime, riječ je i o *unutarnjim* mogućnostima i dosegu, o samoj *moći* instrumenata kritike da pro-suđuje društveno biće u njegovoj složenosti. Iako ovo više važi kao pretpostavka, moglo bi voditi ka pitanju što možda seže previše

[21] Veljko Vlahović, *U revolucionarnoj akciji*, Marksistički studijski centar CK SKBiH »Veljko Vlahović«, Sarajevo, 1979, str. 758.

[22] Ovo se, naravno, ne bi trebalo shvatiti kao »pravdanje« onih slučajeva u kojima marksistička kritika nije bivala uvijek na visini zadatka. Naprotiv, upravo ti i takvi uslovi su, prije svega, izazov i motiv više, formativna snaga stalne samoizgradnje i razvijanja kulture marksističke kritike u našim uslovima.

Digitized by Google

unaprijed, ali koje bi moralo bivati imanentno produktivnom mišljenju: da li, zapravo, razvijanje mjere odnosa ideološkog i znanstvenog, ka čemu stalno treba biti usmjerena marksistička kritika, zahvatajući buduće, podrazumijeva i postepeni *otklon* od sopstvene diskurzivne osnove i iznalaženje *povijesno novih* načina i instrumentarija pro-suđivanja društvene stvarnosti? Ne nalazi li se marksistička kritika, upravo kao *kritičko* mišljenje, i pred zadatkom da mora otvarati proces oblikovanja novih prostora mišljenja, *povrh* već poznatih?

Da li je ovaj upit preuranjen ili ne — o tome će, dakako, najbolje pro-suđivati sami procesi unutar društvenog bića i, u okviru njih, buduće iskustvo marksističke kritike.

Digitized by Google

Blagoja Kunovski

Zrtvovani mali filmski brat

(Povodom 28. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu)

Ovogodišnji beogradski martovski festival možda je na najbolji način pokazao dileme, slabosti, ali i još uvek prisutne vrednosti domaćeg dokumentarnog, animiranog i kratkog igranog filma. S jedne strane, u uslovima učestale produkcijske krize sa kojom se sve oštrije suočava dugometražni igrani film u skoro svim kinematografskim centrima — kratkometražni film je automatski bio doveden u podređeni položaj, reklo bi se, neodgovorno žrtvovan, pa smo tako ove godine na najdrastičniji način bili svedoci opadanja kratkometražne produkcije, što je samo po sebi uticalo i na kvalitet filmova po žanrovima. S druge strane, mada je kvantitativno-kvalitativna disproporcija upućivala na krizu na opštem planu u jednogodišnjoj produkciji dokumentarnih, animiranih i kratkih igranih filmova, ipak u tim uslovima i takvim saznanjem, tipično za naš kratkometražni kinematografski fenomen, mogli smo rezimirati konstatacijom da nije sve tako ugroženo kao što se u prvi mah činilo, te da se naš kratkometražni film, kroz grupu svojih predstavnika, donekle uspeva izboriti za svoje visoke domaša-

Digitized by Google

je, čije je dostojanstvo ranije branilo više autorskih imena i sa većim filmskim kvalitetom. Rečju, i pored opšte kinematografsko-produkcijske krize, i pored vidljivo smanjenog broja realizovanih filmova, jugoslovenski kratkometražni film je, na svojoj 28-oj po redu smotri u Beogradu, imao snage da ulije poverenje i nadu, makar i kroz nekoliko boljih ostvarenja, čija bi cifra u jednoj široj opservaciji obuhvatala polovinu prikazanih filmova u zvaničnoj konkurenciji, a to znači dvadesetak koji zaslužuju pažnju, od kojih se pet-šest nalaze na liniji najbolje tradicije jugoslovenskog kratkometražnog filma, one vrste filmova koji su tokom minulih dvadeset godina izgradili visok međunarodni renome našeg dokumentarnog, animiranog i kratkog igranog filma.

Dokumentarni film, bez sumnje, jeste takva filmsko-kinematografska kategorija koja se, po prirodi svog stvaranja, od samih početaka filmske umetnosti nalazi u središtu pažnje. U našim kinematografskim uslovima, kao, zapravo, i u svakoj zemlji, dokumentarni je film bio i ostao svedočanstvo, hronika, istorijski zapis jednog vremena, o nama juče i danas, o ljudskoj svakidašnjici kroz bližu i dalju istoriju i, naročito, o savremenosti. Upravo ta imperativno filmska svojstva dokumentarnog filma zahtevala su i zahtevaju od njega, pre svega, angažovanost, što podrazumeva budno registrovanje i opserviranje životne svakidašnjice, pri čemu će imanentno biti utkana kritička orijentacija u funkciji nadrastanja životnih anomalija, izraženih u raznim varijacijama socijalno-etičke nepravde. U našim uslovima shvaćen i primenjen, kritički dokumentarac predstavlja delo u funkciji ukazivanja na uzročno-posledične pojave u jednoj ili drugoj životno-društvenoj konstelaciji, sa trajnijim metaforičko-idejnim značenjima, eliminirajući svaku golu, neutralnu i efemernu registraciju. Pri tom, centralni orijentir i misaoni lajtmotiv svakog dokumentariste ostaje sam život u svojoj optimalnoj nascentnosti, u svom rađanju, u svojoj aktuelnosti, razume se, sa čovekom kao imperativom, od koga i za koga svaki dokumentarista polazi u svom stvaranju filma, tačnije rečeno, čija su polazišta i ishodišta u ime života i čoveka.

Tako su se ove godine u samom festivalskom vrhu u okvirima dokumentarnog žanra našla četiri do pet ostvarenja koje karakterišu aktuelnost i kritička oštrina, a cifra bi se mogla proširiti na još toliko, gde bi se mogli uključiti oni dokumentarci interesantnih tema i sadržaja čiji autori materiju obrađuju načinom i režijom koji su u granicama optimalnih vrednosti domaće dokumentaristike.

Autor koji se dosta dugo nalazi među vodećim jugoslovenskim dokumentaristima jeste Živko Nikolić, čiji najnoviji dokumentarac *Biljeg* spada u grupu najboljih ostvarenja prikazanih na ovogodišnjem festivalu. Poznat po svojoj etno-folklornoj vezanosti za rodnu Crnu Goru, ali ne na nivou registracije, već po dubokom zasecanju u njen iskon, pretočen u metaforičko doživljavanje svog rodnog podneblja i ljudi u njemu, Nikolić u svom filmu *Biljeg*

Digitized by Google

prvi put pokazuje i jedno svojstvo: da svoju dokumentarističku metaforiku stavi u funkciju takozvane »dnevne« angažovanosti, u smislu vezivanja za događaj koji je metaforički prepoznatljiv. Naime, inspiraciju za svoj film autor dobija od jedne hidrocentrale izgrađene u blizini njegovog rodnog sela u Crnoj Gori, gde su, zapravo, suša i bezvodnost, od iskona, dva prokletstva životne realnosti. Ali, eto, kao iz fantastike, silom gluposti, tako reći na osnovu geografske karte, a ne uviđajem na licu mesta i ispitivanjem terena, izgrađena je hidrocentrala za koju faktički ne postoji ni kap vode, ali koja će svojom avetinjskom pojavom u sušnom kraju zapravo govoriti i svedočiti o nepresušnosti ljudske gluposti. Taj apsurd i njegovu satiričku intonaciju Nikolić ostvaruje kroz kontrapunktiranje autentičnih starica-starosedelaca koje na svojim leđima, bukvalno, osećaju sušu, noseći vodu iz daleka u drvenim buradima, što će reći, boreći se za goli život, pri čemu se voda javlja kao uslov elementarnog opstanka. Određenu sarkastičnost u filmu *Biljeg* reditelj Nikolić ostvaruje i kroz kadrove koji prikazuju jednog muškarca sa puškom, koji je, u stvari, plaćeni čuvar te hidrocentrale (jednog od mnogih nepromišljeno izgrađenih privrednih objekata kod nas), kome će žena (u OFF-u) pevati »novokomponovanu« socijalno-ironičnu pesmu, čime je metafora o ljudskoj gluposti zaokružena (rekli bismo, o političkoj gluposti, koja nas je i ranije, prilikom izgradnje sličnih objekata, previše koštala, koju tako neodoljivo i neporecivo inkarnira ovaj slučaj izgrađene hidrocentrale na suvoj zemlji.

Ovim tipom socijalno intoniranog dokumentarca autor kao da iznalazi najbolju formulu svog viđenja dokumentaristike, koja je u većini ranijih filmova bila orijentisana ili na čist dokumentarizam, viđen okom filmske kamere, ili na nadgradnju dokumentarističke baze u cilju obogaćivanja metaforičkog doživljaja ideje. Primeri o prvom ili drugom tipu dokumentarnih filmova jesu: *Ždrijelo*, metafizički zapis o životu u crnogorskom kršu, zatim *Prozor* i *Marko Perov*, najuspeliji u metaforičkoj nadgradnji dokumentarnog ambijenta (kod prvog — u enterijeru jedne porodice čiji je *movens vivendi* mlada žena, kod drugog — u eksterijeru, u kome stari Marko Perov posmatra život oko sebe iz pozicije mudraca), a sve to začinjeno idejom iskonskog prokletstva životnog »Panta-rea«. U takođe metaforički intoniranom filmu *Oglav*, kroz storiju o isluženom magarcu iz dalmatinskog krša, koga čamcem odvode na pusto ostrvo, magareće groblje, i čije će njakanje u trenucima naslućenog kraja, u poenti filma, dobiti izvesnu kosmičku dimenziju, što sve mnogo šire aludira na čoveka i njegov rod uopšte, sa sudbinskog životnog aspekta. A da ne ostaje samo u okvirima svog rodnog podneblja, kao dominantne inspiracije njegovih dokumentarnih filmova, Nikolić pokazuje primerom filmova: *Ine* i *Ane*, u kojima je predmet njegove metaforičke vizije životni ambijent velegrada, viđen iz ugla noćnog života (*Ine*) i gde je ugrađena pomalo bizarna spirala otuđenja, a tu je i segment herostratstva i naznačenje mizantropije, što

Digitized by Google

Nikolić posmatra sa distance, ne kao svoj stav i životni pogled. U drugom filmu, *Ane* (nastalom, verovatno, od restlova njegovog prvog igranog filma *Beštije*), Nikolić stvara atmosferu velikog iščekivanja, tipičnu za život primorskog podneblja, kada jedna mlada očekuje povratak svog mladoženje-mornara, »morskog vuka«. Začetak svoje najnovije orijentacije koju nastavlja u filmu *Biljeg* Nikolić je naznačio prethodnim, nešto manje uspelim filmom *Graditelj*, u kome ipak uspeva stvoriti direktnu socijalnu metaforu o ironiji radnika-zidara, koji gradi nove kuće za druge, a sam sa porodicom živi u čatrlji velegradskog predgrađa.

Svet radnika, čoveka u plavoj radničkoj uniformi, onog iz rudnika, fabričkih hala, topionica, što će reći — iz prvih i najtežih redova neposredne proizvodnje, oduvek je privlačio naše dokumentariste, a i dalje ostaje njihova primarna inspiracija. U toj vrsti dokumentarca svoje najviše domete ostvarili su klasici jugoslovenske dokumentaristike: Štrbac i Škanata (čiji film *Prvi padež človek* zasigurno ostaje antologijski neprevaziđen), ali se njima sa približnim uspesima pridružuju, s vremena na vreme, autori iz srednje ili najmlađe generacije. U toj kategoriji filmova svakako je najveće dostignuće predstavljao film *Vatra* Stoleta Popova, čiji je primer ove godine otvoreno sledio stariji sarajevski dokumentarista Ranko Stanišić svojim filmom *Vreme ruža* (inače, autor i pre dve godine snimljenog takođe veoma dobrog dokumentarca *Ljudi na točkovima* — zapis o radnicima monterima, čiji specifičan posao zahteva vožnju na točkovima po razapetim žicama dalekovoda). U filmu *Vreme ruža* Stanišić zalazi direktno i oštro u enterijer jedne topionice, sa čijim pećima radnici vode surovu i neumornu svakidašnju bitku, ali, na žalost, tokom vremena, neizbežno postaju žrtve tog napornog i veoma teškog posla, završavajući kao invalidi rada. Ali tu nije i kraj filmskog zapisa o tim radnicima, dakle, ne i kraj njihovog radnog veka, već, imajući srećnu okolnost u izgrađenoj staklenoj bašti u samom krugu autentičnog industrijskog giganta, gde radnici invalidi sada rade kao odgajivači ruža, Stanišić je imao mogućnost da zaokruži svoju metaforu sa izvesnom ekološkom intonacijom, ali i sa finalnom humanističkom porukom da nema »isluženih radnika«.

Ovogodišnji osvajač festivalskog »Gran pri«, film *Čovek sa satom* reditelja Bate Čengića, inspirisan je takođe životnom svakidašnjicom čoveka radnika, ovog puta rudara. U stvari, reditelj je svoj film zamislio kao dokumentarno-igrani, izabravši jednog starog rudara među mnogima za svoj film, rudara koji, u stvari, »igra samog sebe« u filmu koji o njemu snima reditelj Čengić. Reč je, dakle, o rudaru pre penzionisanja, koga Čengić, najpre, u filmskoj ekspoziciji posmatra u radnom ambijentu rudnika, da bi u finalnoj sekvenci filma registrovao svog izabranika u činu prigodne svečanosti, kada radni kolektiv, u znak zahvalnosti, poklanja svojim penzionisanim radnicima ponešto za uspomenu i kada će Čengićev rudar dobiti zidni sat, koji će zatim, na kon završene svečanosti, poneti svojoj kući vozeći se tramvajem.

Digitized by Google

Čengićev film, mada tih i nenametljiv u svojoj opservaciji, izaziva ambivalentan osećaj. On je u prvom planu topla, iskrena poema o čoveku radniku koji će s pažnjom biti ispraćen na zasluženi odmor, ali će istovremeno u svom finalu, u činu dodeljivanja poklona, film pobuditi i jednu diskretnu ironiju o tome da bi uistinu bilo nečasno i nehumano, hipokritski, ako se pažnja prema čoveku radniku svodi samo na te simbolične poklone u trenutku njegovog odlaska u penziju, a ne i pre toga, kao pravi odnos sredine u kontinuitetu. U toj sugestiji Čengić nije odveć konkretan niti za to ima potrebe; jednostavno, on ostvaruje jači efekat u naslućivanju te slobodnoj interpretaciji podstaknute aluzije. Inače, Čengić je pre pet godina realizovao svoj veoma interesantan kratki igrani film *Vigo-Atalanta*, u kome inspiraciju o radnoj atmosferi u jednom rudarsko-metalurškom kombinatu stavlja u funkciju primarne ideje — da svoj film realizuje u spomen i u duhu Vigoove »Atalante« (storija o ljubavi jednog kapetana, koji će svoju tek venčanu ženu povesti na putovanje njihovim brodom-domom).

Trend metaforičkog dokumentarca inspirisan životinjskim svetom i dalje se uspešno razvija u okviru dokumentarnog žanra. Nadovezujući se na filmove jednog Branka Marjanovića, koji je stvorio seriju čistih dokumentaraca o životinjskom svetu u Diznijevom duhu i tom formulom, u poslednjoj deceniji pojavilo se više dokumentarnih filmova u kojima njihovi autori svet životinja uzimaju samo kao povod da bi dalje razvili svoja metaforička viđenja univerzalnog značenja, a čije krajnje konsekvence završavaju u ideji o čoveku i stalnoj opasnosti koja vreba njegovu egzistenciju. Rodonačalnik te naše savremene dokumentarno-metaforičke filmske bajke, čija je baza svet prirode, jeste reditelj Aca Ilić, čijim će stopama kasnije sa podjednakim uspehom kremuti njegov dugogodišnji snimatelj Petar Lalović, a pridružiće im se još nekolicina autora. Ilić i Lalović su se ove godine predstavili svojim najnovijim ostvarenjima u toj kategoriji dokumentarca. Ali, pre no što se zadržimo na filmu Ace Ilića *Torine*, podsetimo na njegove ranije filmove. Ilić se pojavio pre osam godina sa veoma dobrim filmom *Led*, u kome je svoju metaforu o upornosti gradio na autentičnom svetu riba koje će se naći pokrivene i zarobljene neočekivanim i iznenadnim ledom. Njihova borba i napori da se domognu zraka i izlaska na površinu vode, što će im na kraju uz pomoć čoveka i uspeti, zaokružuje metaforu o imperativu koegzistencije, te harmonije između »dece prirode«, u slučaju filma — između riba i ljudi. U svoja druga dva metaforička dokumentarca inspirisana životinjskim svetom, tačnije, svetom ptica, reditelj Ilić uspeva da dotakne i političku dimenziju globalne aluzije u ideji posmatranog problema. To su veoma dobri dokumentarci: *Malj* i *Sova*. U prvom, kroz storiju o jednom piletu tek izvedenom iz inkubatora, koje odmah započinje borbu za goli život, izbegavajući selekciju na pokretnoj traci, koju spro-

Digitized by Google

vode ljudske ruke (koje kao vanjska sila odlučuju o njegovoj eliminaciji uputivši ga na likvidaciju pod udarcima malja, da bi, u finalu filma, crno pile izbeglo smrt, najpre provirujući iz samlevene gomile, a zatim trčeći slobodno u susret životu), Ilić ostvaruje političku dimenziju svoje filmske metafore, pri čemu se crno pile, samo zato što je crno između mnoštva belih i zbog toga osuđeno na smrt, javlja kao simbol, na primer, otpora koji mali narodi pružaju dominaciji velikih. Ili, konkretnije, borba i otpor crnog pileta veoma jasno aludiraju na pokret nesvrstanih u svetu, koji se bore za svoju nezavisnost, političku i ekonomsku, za svoj put koji su sami izabrali, svesni da će još od početka konstituisanja svog pokreta predstavljati trn u oku blokovskoj politici i politici velikih sila, koje u njima vide »crne piliće«, koji ne žele da budu pokorni njihovim golijatskim interesima. I u drugom filmu (*Sova*) reditelj Ilić takođe uspešno ostvaruje političku aluziju, ovoga puta na mračne sile čovečanstva, čiji fašizirani deo, koji postojano vreba kao potencijalna opasnost, u filmu *Sova* inkarnira istoimena ptica. Takođe, mada sa manje uspelim efektom, Ilić gradi svoju metaforu u filmu *Idila*, prikazujući igre između jednog jagnjeta i jednog mačeta, da bi na kraju jagnje završilo klanjem, a njegova obešena koža ostaće kao predupređenje, ali i kao životni sarkazam. U svom najnovijem filmu *Torine* Ilić kao da se udaljuje od svoje dosadašnje metaforičke oštrine, ovog puta zadovoljavajući se jednim konkretnijim i više faktografskim pristupom, više dokumentarnim nego metaforičkim, jednostavno, pokazujući iskonske napore koje seljaci-stočari moraju ulagati radi obezbeđivanja adekvatnog životnog prostora i uslova svojim ovcama po snegu i hladnoći, pri čemu nije isključena ni metafora o prirodnoj koegzistenciji.

Snimatelj i odnedavna reditelj, Petar Lalović, ove se godine predstavio sa dva interesantna dokumentarca koji su na liniji sličnih metaforičkih preokupacija kao i kod njegovog starijeg tandem-kolege Ilića. U filmu *Priča o šumi*, koji je započeo kao idiličnu sliku o netaknutoj prirodi, a završio ga nemilosrdnom sečom šume, pri čemu je ubijena jedna srna — Lalović razvija metaforu o postojanosti zla koje vreba i u pogodnom času aktivira svoju rušilačku moć po život uopšte. Možda i odveć sračunat i konstruisan u svom metaforičkom cilju, ovaj film ipak odigrava ulogu koju mu je autor namenio. U svom drugom dokumentarcu Lalović je daleko efektniji i više u svom snimateljskom fahu. Naime, uporno i strpljivo snimajući jednog pustinjskog »razbojnika« u istoimenom filmu, *Mirmeleon* (mala pesočna životinja koja na veoma interesantan način hvata svoje žrtve, insekte, da bi na kraju i sama bila ulovljena od jednog orla — Lalović izgrađuje svoju zatvorenu metaforu, čija se pouka može protumačiti u stilu narodne poslovice: ko drugom jamu kopa, sam u nju pada. Lalović na taj način samo nastavlja svoje snimateljsko-rediteljske preokupacije, veoma dobro izražene u njegovom odličnom prošlogodišnjem dokumentarcu *Mravi* (u kome, kroz prirodno-egzistencijalno ratovanje belih i crnih

Digitized by Google

mrava, veoma jasno odražava svoju metaforičku aluziju), a tu je i njegov raniji film *Pustinjska lađa*, inspirisan životom kamile.

Dokumentarista Nikša Jovićević svojim najnovijim filmom *S one strane* još jednom potvrđuje da je jedan od retkih naših autora koji ume da pronađe pravu temu koju će obraditi na njemu svojstven način, kroz direktnu kritičku oštrinu ili kroz indirektnu osudu nekih, inače, veoma jasno postavljenih problema. Njegovi raniji dokumentarci to potvrđuju: *Zakonom zaštićeno* (ironizira našu nebrigu prema kulturno-istorijskim spomenicima) ili prošlogodišnji strogo socijalno intonirani dokumentarni omnibus *Zašto* (sastavljen iz nekoliko tipičnih primera socijalne nepravde i nehumanosti). U najnovijem dokumentarcu *S one strane* ti filmovi dobijaju veoma dobrog nastavljača u kome Jovićević prvi put svoju ironiju iskazuje samo slikom. Ovog puta autor je inspirisan učestalom izgradnjom svojevrsnih nadgrobnih »vikendica« (diktiranom praznoverjem o tome da živi grade mrtvima kuće za »onaj svet«, puneći ih svim i svačim, a, u stvari, sve se završava u stilu — mrtvi su povod da bi se živi iživljavali), gde praznoverje i skorojevština dostižu stepen gluposti.

Na ovogodišnjem festivalu između nekoliko direktno socijalno orijentisanih dokumentaraca kao uspeliji ističu se: *Dom* reditelja Mihajla Ilića (ispovest žena-majki ostavljenih od muževa, koje svoju decu podižu uz minimalna sredstva za život), te film *Restlovi* reditelja Ekrema Krieziua (autor je ovaj film, kao što i sam naslov sugerira, sastavio od restlova koji su mu ostali iz poručenog filma o izgradnji jednog akumulacionog jezera na Kosovu, zbog čega su mnoge porodice ostale bez zemlje i bez kuće, sa minimalno ponuđenom kompenzacijom. I upravo te ispovesti seljaka sadrži film Krieziua, u kome on kazuje istinu o jednoj socijalnoj nepravdi koju reditelj saopštava u stilu: neka se čuje i druga strana).

Zanimljiv po svom izboru i prikazu jednog slučaja žene-majke, koja pristaje na snimanje filma o njoj i njenoj devojčici zaostaloj u razvoju, i to neposredno pre rađanja trećeg deteta, a čiji će porođaj registrirati kamera — jeste i dokumentarac *Ivana* reditelja Bogdana Žižića.

Svojom dokumentarističkom konvencionalnošću istakao se film *Plej-plej Držić* mladog reditelja Dejana Šoraka, koji je u svom filmu registrirao genezu stvaranja jedne pozorišne predstave, čiji su akteri *ad hoc* izabrani i čiji je zajednički život, u stvari, svojevrsna predstava, dok je izvođenje same predstave, to jest premijere Držićevog dela na Dubrovačkim letnjim igrama samo formalan čin i finalna karika u lancu: život kao pozorište i pozorište kao život.

Kategoriju arhivskog dokumentarca na najbolji je način zastupao film *Trg slobode* reditelja Karolja Vičeka, koji je koristio veoma interesantne arhivske materijale vezane za istoriju novosadskog trga, preko koga su prolazile razne vojske, počev od

Digitized by Google

tiranskih i fašističkih do naše partizanske vojske, koja je donela slobodu po kojoj je i trg dobio ime.

Kao prilog obeležavanju proslave 40-godišnjeg jubileja revolucije, na ovogodišnjem beogradskom festivalu bilo je prikazano više dokumentaraca, među koje su se svojom efektnošću nametnula tri, koja su nas, u stvari, podsetila na prošlogodišnje majske dane velike jugoslovenske tuge zbog smrti prvog čoveka naše revolucije, našeg voljenog Tita. To su dokumentarci: *Štafeta mladosti* reditelja Ise Ćosaja, u kome mladi autor, svojim smislom za izbor materijala i izvršenom redukcijom kako bi došao do jedinstva kazivanja, izvlači prošlogodišnje putovanje štafete — koja je krenula iz Novog Sada, a završila na odru preminulog druga Tita u zgradi Skupštine SFRJ, čime Ćosaj gradi metaforu o velikoj ljubavi i privrženosti prema predsedniku Titu. Drugi dokumentarac o Titu jeste *15 sati i 17 minuta* autora Dobri Janevskog, čiji dokumentaristički kuriozitet leži u autentično snimljenim pustim ulicama Novog Sada 8. maja prošle godine, u trenucima kada je cela Jugoslavija pratila na televiziji poslednje Titovo putovanje. Interesantno je to što je film koji traje deset minuta snimljen iz kola u jednom kadru. Treći film o Titu jeste arhivski dokumentarac *Pozdrav prijatelju*, u kome reditelj Dragoslav Mitrović koristi deo iz ogromnog snimljenog materijala koji prikazuje misije mira prijateljstva po svetu državnika, lidera i humaniste Tita, koji tim svojim putovanjima nije samo postao građanin sveta, već je, u isto vreme, našoj zemlji obezbedio dragocen ugled i prestiž, što kao zaveštanje moramo čuvati, slédeći Titov put.

Jedan od retkih dokumentaraca, inspirisan autentičnim učesnikom rata, bio je film *Anka* mladog reditelja Krese Sidika, koji, u stvari, predstavlja svojevrstan portret o prvoj partizanki-tenkisti u toku NOR-a.

U kategoriji eksperimentalnih filmova, kojih je ovog puta bilo samo dva, kao veoma dobar predstavnik svoje vrste ostaje film *Kut* mladog autora, inače, vodećeg jugoslovenskog kino-amatera, Radoslava Vladića, čije delo imponuje vizuelnim rafinmanom, te osećajem za eksperimentalno elaboriranje jedne, inače, čiste dokumentarne materije.

U žanru kratkog igranog filma pojavilo se veoma malo njih, među kojima posebnu pažnju zaslužuje jedino film *Slučaj Bogoljuba Savkovića — livca*, delo takođe mladog autora sa beogradske Filmske akademije, Seljamija Terakua, koji i svojim drugim filmom potvrđuje svoju orijentaciju i interesovanje za nekonvencionalne pojave i ličnosti iz životne svakidašnjice. Tako je njegov prošlogodišnji prvenac, film *Kokan*, izazvao polemike time što Teraku u svom filmu stvara neobičan portret studenta po imenu Kokan, koji, usput, priča svoju nekonvencionalnu životnu »filozofiju«. U ovom drugom filmu *Slučaj Bogoljuba Savkovića — livca* Teraku polazi od toga kako se kod nas ponekad po svaku cenu prave razni slučajevi, a ovoga puta će fotoreporteri jednog bulevarskog magazina uslikati golog radnika u trenutku kada se tuši-

Digitized by Google

ra, što će kasnije jedna televizijska ekipa iskoristiti kao povod u izmišljanju »slučajeva«. Ideja Terakuovog filma jeste da kritički osudi hipokriziju i demagogiju koje se koriste imenom radničke klase i koje pokušavaju da njome manipulišu.

U animiranom žanru, slično kao i kod drugih, nije bilo više vrednih ostvarenja, čija se produkcijska deficitarnost, normalno, morala odraziti i na kreativnim rezultatima. I u tom žanru se osetilo odsustvovanje skopskih animatora, pa su tako do punog izražaja došli filmovi dvojice zagrebačkih animatora, čija najnovija ostvarenja, zapravo, na najbolji način odražavaju karakteristike proslavljene »Zagrebačke škole« crtanog filma. To su animatori: Joško Marušić filmom *Neboder*, te njegov stariji kolega Dragutin Vunak filmom *Vampirija*.

Joško Marušić, u situaciji kada većina starijih majstora »Zagrebačke škole«, kao što su: Dragić, Bordo Dovniković, Bourek, Grgić, Zaninović, Marks-Jutriša i drugi, ili ne snimaju ili su bez inspiracije — ostaje najveća nada zagrebačkog animatorskog centra kod nas. Ovaj mladi autor i svojim četvrtim filmom (raniji filmovi: *Iznutra izvana*, *Perpetuo* te *Riblje oko* svi su osvajači više domaćih i stranih nagrada) donosi nešto novo u izrazu. Film *Neboder* na najbolji način izražava visoka svojstva geg-karikaturističkog krila »Zagrebačke škole«, zamišljen kao animatorska »pank-parodija« na temu savremenog života i civilizacije, pri čemu, u svom animatorskom postupku, Marušić svesno sintetizuje najbolje elemente iz animacije i geg-spektra starijih majstora: Dovnikovića i Dragića. Tako, *Neboder* vri od gegova jer se prvi put, permanentno i u jednom kadru, odjednom događa više gegova (koji podsećaju na one iz Dragićevog *Dnevnika*, ili *Idu dani* ili iz Bordovog *Putnik drugog razreda* itd.), čime Marušić zgušnjava svoju animatorsku metaforiku.

Drugi film, *Vampirija*, predstavnik je drugog animatorskog krila »Zagrebačke škole«, a to je grafičko-slikarsko. Svojim najnovijim ostvarenjem Vunak pokazuje veću sklonost za tu vrstu animatorskog izražavanja, koristeći za svoj »bekgraund« poznate bakroreze i grafike hrvatskih slikara, dok se animatorska storija u prvom planu odvija kao parafraza na horor-filmove sa vampirima, pri čemu je grafičko-slikarska koloratura skladno interpolirana između crne, bele, zelene i crvene boje.

U animiranom žanru, na kraju, treba pomenuti još filmove: *Slepi Orfej* Branka Ranitovića, *Sprej tajm 2002* Nikole Majdaka te *Animirano-A* Konija Štajnbahera.

Digitized by Google

Svetozar Vukmanović Tempo: Borba za Balkan

(»Globus«, Zagreb, 1980, strana 336)

Knjiga Svetozara Vukmanovića Tempa *Borba za Balkan* nosi simboličan naziv. Iako je prošlo tri i po decenije od završetka drugog svetskog rata, borba za Balkan još traje, promenjena su samo sredstva. Pisana reč je u nekim nama susednim zemljama osnovno oružje kojim se nastoje i najčvršće istorijske istine poljuljati. Memoari Cole Dragojčeve su u tom pogledu jedinstven primer. Krijući se iza fraza o proleterskom internacionalizmu, manipulišući delovima istorijskih dokumenata i na taj način izvrćući njihov pravi smisao, Dragojčeva je nastojala da prikrije pravo stanje i zbivanja na Balkanu, prave stavove rukovodstva BRP, da diskredituje KPJ, doprinos jugoslovenskih naroda pobedi nad fašizmom i omalovaži veliki udeo i doprinos makedonskog naroda u borbi za oslobođenje. Kao neposredan učesnik i svedok zbivanja na Balkanu, Tempo je izneo istorijsku istinu o zbivanjima, potkrepljenu mnogim činjenicama i dokumentima, od kojih su neki prvi put objavljeni. U tom smislu knjiga *Borba za Balkan* u svojim pojedinim delovima ima otvoreno polemički karakter.

Ipak, ovo delo nije isključivo memoarskog karaktera. Potkrepljena obiljem dokumenata istorijske vrednosti, knjiga prevazilazi memoarske okvire; ona je više istorijska studija koja predstavlja dragocen prilog razjašnjavanju istorije balkanskih naroda u toku drugog svetskog rata, a posebno makedonskog naroda.

Na početku svog rada Tempo detaljno razmatra dezinformacije

Digitized by Google

Dragojčeve, iznoseći istorijsku istinu o okolnostima u kojima je KP Makedonije pripojena BRP (str. 15—24). Kakav je u suštini bio stav CK BRP prema Makedoniji, autor nedvosmisleno i argumentovano kazuje navodeći pisma »Zagraničnom birou«, u kojima Dragojčeva obaveštava i G. Dimitrova o »sporazumu sa KPJ da se partijska organizacija u bivšoj jugoslovenskoj Makedoniji stavi pod bugarsko rukovodstvo i kontrolu«, zatim pismo CK BRP upućeno ČK KPJ posle odluke Komunističke internacionale, u kojem se ističe da je rešenje za povezivanje sa makedonskom Komunističkom partijom bilo prihvaćeno »bez posebnog obaveštavanja predstavnika Jugoslavije i rukovodeći se praktičnim rezultatima«. Ako se analizira tadašnji i današnji stav BRP, stiče se utisak da je jedini praktični razlog bio pripajanje Makedonije Bugarskoj, kao krajnje rešenje.

U drugom poglavlju, koje nosi naslov »Bugarsko tumačenje specifičnog položaja BRP i uslova za dizanje oružanog ustanka« (str. 25—42), autor razbija dezinformacije Dragojčeve o napadu KPJ na BRP povodom pasivnosti i nepružanja otpora agresoru, iznoseći i za to nepobitne dokaze.

Snagom argumenata Tempo razbija »argumente« iza kojih se, kao u bunkeru, krila bugarska neaktivnost. Istina je, kaže autor, »da je situacija za dizanje oružanog ustanka bila nešto nepovoljnija, ali se iz toga ne može nikako izvoditi zaključak da nijesu postojali uslovi za oružani ustanak«. Pobijajući, na konkretnim primerima, bugarske argumente, autor se poziva na nepobitnu činjenicu da u istoriji ratova ni jedan oružani ustanak nije isključivo zavisio od toga da li je oružje dospelo u ruke naroda. Rešen da se bori rod je borbom osvajao oružje. za ostvarenje najviših ideala, na-

Govoreći o specifičnosti uslova, autor se zadržava na primeru narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, koja je vođena u daleko složenijim okolnostima. Bila je to borba na tri fronta: protiv okupatora, protiv kontrarevolucionarnih snaga i saradnika okupatora, protiv intervencije i mešanja BRP, zbog čega je, razume se, ovaj front ujedno bio i najteži.

»Neobično ponašanje opunomoćnika CK BRP« (str. 43—75) naslov je III poglavlja knjige druga Tempa. Autor, navodeći delove memoara C. Dragojčeve, izvode iz pisanih dokumenata i proglasa koji su cirkulisali između dve zemlje i niz drugih dokaza, pruža čitaocu šira i dublja saznanja o ulozi Bojana Blgaranova, otporu novoformiranog PK KPJ za Makedoniju, pokušajima nametanja stavova BRP o oružanom ustanku, suštini direktive PK KPJ za Makedoniju da se kontramobilizacijom odgovori na mobilisanje u bugarsku vojsku, o tolerantnosti okupatorske vlasti prema »komunistima« koji se protive partizanskom ratovanju, neobjašnjivom hapšenju članova rukovodstva makedonskih komunista i o nizu drugih pitanja. Da su stavovi BRP bili identični stavovima velikobugarske buržoazije, Tempo ubedljivo dokazuje.

Iznoseći istinu o »Balkanskom štabu« (str. 77—149), čiji je inicijator autor ove knjige, a o čijem formiranju i političkim implikacijama Dragojčeva daje potpuno pogrešno tumačenje, Tempo opisuje situaciju i uslove koji su išli u prilog stvaranju Balkanskog štaba. A bilo je predviđeno da on doprinosi jačanju borbe protiv okupatora, okupljanju najširih masa svakog balkanskog naroda za tu borbu: grčkog, bugarskog, albanskog, makedonskog i srpskog. Balkanski štab je bio zamišljen kao jedno od sredstava onemogućavanja okupatora da manipuliše nagomilanim protivrečnostima između balkanskih naroda i otklanjanja uzroka pomenutih protivrečnosti, a što je moguće obezbeđivanjem jednakih nacionalnih i drugih prava. Na temelju takvog razmišljanja nastala je ideja o Balkanskom štabu. Govoreći o Balkanskom štabu, autor evocira sećanja na stanje u susednim zemljama, na susrete sa E. Hodžom, Koči Dzodzeom i drugima.

Peto i šesto poglavlje nose naslove: »Razlika u prilazu rešavanju makedonskog pitanja« i »Suština

Digitized by Google

parole o ujedinjenoj Makedoniji« (str. 151—250). U središtu pažnje nalazi se makedonsko pitanje. Ono je ujedno osnovna nit koja se proteže kroz celokupno delo, veoma značajna, kao što je to, uostalom, oduvek bilo. Autor je sa ova dva poglavlja dao ogroman doprinos osvetljavanju veoma promenljivog stava BRP prema makedonskom pitanju, koji je varirao od slučaja do slučaja. Na stranicama dela srećemo se sa vrlo različitim varijantama bugarskih stavova o makedonskom pitanju (od uspostavljanja radničko-seljačkih republika u svakoj balkanskoj zemlji, stava iz 1940. godine, preko predloga za prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj, to jest prihvatanja činjeničnog stanja kakvo je stvoreno kapitulacijom Jugoslavije — do ideje o stvaranju nezavisne i ujedinjene Makedonije koja bi se, po Dragojčevoj, »priključila teritoriji slobodne Bugarske«. Ovakve i slične stavove Tempo veoma detaljno izlaže i razotkriva njihovu pravu suštinu i sadržaj, iznoseći pri tom vlastita gledišta, stavove KPJ i druga pitanja, a izlaganjem istine o makedonskom pitanju autor daje celovitu sliku o stanju i zbivanjima u Bugarskoj i Jugoslaviji, o ulozi i značaju delovanja komunističkih partija. Govoreći o suštini parole o »ujedinjenoj Makedoniji«, Tempo iznosi, između ostalog, stavove komunista balkanskih zemalja: Grčke, Bugarske i Jugoslavije — o putevima i oblicima ujedinjenja, o pravu makedonskog naroda na samoopredeljenje, Manifestu Glavnog štaba NOV i PO Makedonije, o putevima rešavanja makedonskog pitanja i niz drugih momenata bitnih za istoriju makedonskog nacionalnog pitanja.

»Odluke II zasedanja AVNOJ-a i jugoslovensko-bugarski odnosi« (str. 251—331) naslov je poslednjeg poglavlja knjige *Borba za Balkan*. Odluke AVNOJ-a su eklatantan primer istorijske lekcije o nacionalnom oslobođenju jugoslovenskih naroda, o uslovima istorijske borbe protiv okupatora u kojoj je, između ostalog, makedonski narod, stvaranjem SR Makedonije, izvojevao svoja nacionalna prava na jednom delu svoje etničke teritorije. Upravo iz tih razloga odluke AVNOJ-a izložene su u Bugarskoj najtežim osudama i iskrivljavanjima njihovog osnovnog smisla i sadržine, čime se najdublje zadire u naš socijalistički samoupravni sistem i vređaju osnovne tekovine socijalističke revolucije. Iz tih razloga autor pruža odgovore na brojna pitanja kojima se, inače, u bugarskoj javnosti daju suprotna značenja. Reč je, pre svega, o razlozima zbog kojih delegati iz Makedonije nisu prisustvovali zasedanju AVNOJ-a, o istini o sastanku u Sofiji sa rukovodiocima BRP i raspravi o jugoslovensko-bugarskim odnosima, sadržini Dimitrovljevog pisma o makedonskom pitanju, suštini Bledskog sporazuma, Staljinovom stavu prema jugoslovensko-bugarskoj federaciji i drugome.

Možda će knjiga *Borba za Balkan* izazvati izvesno negodovanje kod nekih naših suseda koji su direktno pogođeni istinom iznetom u noj, ali istorija se i ne može pisati drugačije no što je tekla. U tome i jeste ogromna vrednost ovog rada za dalje proučavanje istorijata balkanskih naroda, a posebno makedonskog — u ne tako davnoj prošlosti. Trajna vrednost ove knjige je i u tome što će poslužiti svima koji žele da budu u toku današnjih zbivanja na Balkanu, području na kojem se uočavaju najraznovrsniji oblici teritorijalnih pretenzija.

Stojan Lazareski

Vuko Pavićević: Sociologija religije sa elementima filozofije

(BIGZ, Beograd, 1980, strana 408)

Prvo poglavlje ove studije posvećeno je opštim odredbama religije i magije, uz autorovo nastojanje

Digitized by Google

da što potpunije i preciznije odredi predmet svoga istraživanja. Religijske pojave spadaju u sferu kulture, one su oblik čovekove kulturne delatnosti čija je osobenost u tome što se »čovek, da bi »uticao« na prirodu i »objasnio« svoj položaj u svetu, obraća »natprirodnoj« sili, »onostranom« biću. Religija se, dakle, na početku može definisati kao vera u onostrani svet i kao veza čoveka s »onostranim« bićem« (str. 11). Pavićević prihvata Dirkemovo stanovište o suštinskom razlikovanju religijskog i profanog u doživljavanju, određivanju i razlikovanju »svetog«. Komponente religije su, dakle, zamisao o natprirodnom, onostranom biću, osobenost vrednosno angažovanih osećanja prema takvom biću, obredi, rituali kojima se nastoji zadobiti naklonost tog bića, religijski simboli, odnosno čulni znaci za natčulne, apstraktne pojmove i objekte, i specifična organizacija koja okuplja vernike. Za religiju su, »kao stanje duha, karakteristični stavovi« koje vernik prihvata »kao dar božji« preko određenih ljudi koji ih tumače. Time se »autoritet boga stvarno svodi na uvažavanje autoriteta verskih osnivača i kasnijih verskih funkcionera i foruma« (str. 19). Odatle tendencija da se ideologijama koje svojim pristalicama pružaju »ne samo politička već i opšta životna i etička načela« (str. 19) pripiše karakter svetovnih religija. Ako bismo taj princip usvojili za one ideologije koje svojim pristalicama nameću stavove po autoritarnom načelu, onda bi u takve religije spadao nacizam. Braneći marksizam od sličnih optužbi, Pavićević ponavlja Lenjinovu tezu da marksizam nije dogma, nego rukovodstvo za akciju te, uprkos eshatološkim prizvucima u nekim Marksovim pogledima na ulogu komunizma u budućnosti, Pavićević ovaj delimično religijski karakter interpretacija marksizma nalazi samo u staljinizmu koji je, uostalom, po sopstvenom priznanju, imao karakter kulta.

Koje su funkcije religije? Čak i ako prihvatimo stanovište o »potpunoj osobenosti« religije i »nesvodljivosti na ma koji drugi oblik doživljavanja sveta«, religija ima mnoga pitanja i mnoge funkcije zajedničke i sa filozofijom i sa moralom, pa i sa drugim oblicima čovekovog stvaranja. Pre svega, ona predstavlja svojevrstan pogled na svet koji karakterišu dualizam i spiritualizam sa izraženim sklonostima ka antropomorfizmu, tehnomorfizmu, osamostaljivanju opštih pojmova, odvajanju forme od sadržaja, esencije od egzistencije. Kao filozofija, religija je po svojoj funkciji, po Šopenhauerovim rečima, popularna metafizika. Ona takođe ima psihološko-emocionalnu, kompenzacionu funkciju prevladavanja nekih egzistencijalnih negativnih neizbežnosti (smrti, nemoći i drugih problema i frustracija), naravno, samo u fikciji, a ne i punoćom i kvalitetom ljudskog življenja. Etička funkcija religije, razvijena tek sa monoteizmom, izraz je potreba određenih tipova društva za autoritarnim uvođenjem moralnih normi, za podrškom stabilizaciji društva i njegovom usmeravanju putem religije. Zato »nema razloga da se vera u nagradu i kaznu na »onom« svetu tumači samo kao sredstvo za pasiviziranje potlačenih i potištenih ljudi«, nego se »može tumačiti i kao izraz ljudskog nemirenja sa definitivnom pobedom zla«, odnosno kao »izraz težnje za konačnom pobedom dobra« (str. 30). To, naravno, ne isključuje mogućnost sukoba religijski zasnovane etike sa humanističkim vrednostima, ograničavanje ljubavi prema svakom čoveku na ljubav prema čoveku iste vere. Verski fanatizam, elitizam, vera u jedinospasavajuću istinu koju poseduje samo njihova religija, potcenjivanje drugih religija i ateista, netolerantnost — ne samo što su nespojivi sa univerzalizacijom ljubavi nego osporavaju koncepciju o integrativnoj funkcionalnoj ulozi religije, koju i inače umanjuju mnoge okolnosti koje se menjaju.

Kakve su mogućnosti sociologije religije i koje su to faze razvoja religije? Ako se religioznost uzme kao isključivo subjektivan psihički doživljaj, onda bi mogućnosti sociologije bile zaista veoma ograničene. Ali religijski doživljaji, posmatrani »u sklopu jednog ži-

Digitized by Google

votnog totaliteta«, »ne samo s obzirom na njihovu funkcionalnost ili smislenost« već i s obzirom »na njihovu uslovljenost i uzrokovanost« (str. 55), a da i ne govorimo o odnosima društva i religije, modalitetima religioznog ponašanja i slično, otvaranju mogućnosti sociologije religije. To su, pre svega, »proučavanja stanja i strukture samih verskih zajednica« (što često može biti u službi verskih radnika i sveštenika), proučavanje međusobnih uticaja koje ostvaruju religija i društvo.

Pavićević je analizirao i najznačajnije stvaraoce u domenu sociologije religije — Marksa, Maksa Vebera, Emila Dirkema i Ernsta Trelča. Marks je podvrgao kritici, sa logičkog i racionalnog stanovišta, ontološke i kosmološke dokaze o održivosti religije, sociološki analizirao funkciju religijskih simbola u stvarnom životu ljudi, socijalnih i psiholoških izvora religije, utvrdio socijalno-etičke funkcije religije u podrivanju samopouzdanja čoveka i njegovom potčinjavanju klasnom društvu. U svojoj gnoseološkoj odredbi religijskih koncepcija Marks je, kao materijalist i monist u svom shvatanju sveta kao jedinstvenog totaliteta, religiju uz ostale ljudske oblike organizovanog odnošenja prema svetu smatrao samo posebnim načinom proizvodnje, odnosno tvorevinom čoveka koja na fantastičan način odražava realne spoljne sile. Marks je analizirao religiju kao oblik psihološkog otuđenja, otuđenja čoveka od prirode, otuđenja i osamostaljenja čovekovih svojstava od njega samog, vrednosnog otuđenja, otuđenja sopstvenih proizvodnih mogućnosti, osudivši religiju kao reakcionarnu. Marks i Engels su analizirali i društvene korene religije, njene funkcije, egzistencijalno-emocionalnu i društveno-političku ulogu, ulogu u formiranju popularnog shvatanja sveta, njeno kompenziranje nevolja na ovom svetu iluzornom srećom na drugom svetu, opravdavanje i moralno sankcionisanje socijalnog poretka, tretirajući religiju kao svojevrstan izraz, ali i kao protest protiv bede. Ateizam koji su Marks i Engels formulisali uključivao je odsustvo religioznosti, ali i određen nivo tolerancije prema religiji uz rad na oslobađanju čoveka od uticaja religije. Pavićević smatra osobenošću Marksovog i Engelsovog pristupa religiji »napuštanje individualno-psihološkog i uopštenog antropološkog pristupa«, tretiranje religije kao »odraza i izraza određenih društveno-istorijskih stanja i odnosa« (str. 96), poricanje samostalnosti ideoloških oblika, tretiranje religije u povezanošću sa stanjem ljudskog duha i ljudskog društva, ali i u decidiranosti koja egzistenciju religije vezuje isključivo za egzistenciju od čoveka otuđenih društvenih sila. Taj stav previđa zavisnost od prirode koja nikad ne može biti prevladana, nemogućnost da svi ljudi na racionalan način prevladaju svest o sopstvenoj konačnosti i uopšte zavisnost religije od sveta emocija i želja.

Opšta naučno-epistemološka i metodološka shvatanja Maksa Vebera odredila su i njegova shvatanja religije, koja su prvenstveno sociološka i kulturno-istorijska. Religijsko osećanje je osobeno, a religija nesvodljiva na neki drugi fenomen ili interes čovekov. Religija je samorazvojna, te je uticaj drugih interesnih sfera na nju sekundaran. Funkcija religije je socijalno-psihološka: to je racionalizacija patnje, odnosno osmišljavanja sveta i čovekove egzistencije kroz osmišljavanje patnje i njenu kompenzaciju na drugom svetu. Uzroci patnje mogu biti nezavisni od čoveka, ali mogu biti i društveni. To je neoriginalna koncepcija, uglavnom preuzeta od Ničea, a Veber, po Pavićevićevom mišljenju, originalan je u osvetljavanju funkcija religije u ekonomskom životu. Po Veberu, protestantska religija je bila i svojevrsna privredna etika. Etika nije posledica, nego prethodnik razvijenog kapitalizma; ona je bila implantirana u ponašanja pionira kapitalističkog društva. Njen osnovni princip je „unutarsvetska askeza", opsesivno „sticanje novca, uvek sve više novca", izbegavanje uživanja, glorifikacija rada, samokontrola koja ima sasvim praktičan ekonomski, ali i religijski značaj, jer je rad sredstvo afirmacije, ali i sredstvo

Digitized by Google

izbavljenja. Veber je, dalje, mišljenja da takav uticaj nije mogla izvršiti ni katolička ni tradicionalističke religije usmerene ne na menjanje sveta, nego na prilagođavanje čoveka svetu, religije bez transcendentnog boga, pa, prema tome, ni religije lišene napetosti koju donosi raspinjanje između onoga što jeste i onoga što treba da bude, kao ni religije koje onemogućavaju razvitak tehnike, nauke, ekonomije. Na oblik i sadržaj religijskih predstava utiču društvena stanja i društvene klase. Vojna aristokratija shvata religiju, pre svega, kao religijsku legitimizaciju njihovog položaja i njihovog načina života; intelektualci kao sredstvo kontemplacije i duhovnog smirivanja, a privredno aktivnim gradskim slojevima ona je sredstvo deizacije vlastite akcije.

Drugi značajan građanski sociolog religije, čija je shvatanja interpretirao Pavićević, jeste Emil Dirkem. Dirkem je, nasuprot racionalističkim tumačenjima, pošao od funkcija koje religija ima u praktičnom životu. Po Dirkemu, religija igra ulogu u emocionalnom, duhovnom i kulturnom integrisanju društva; ona je forma čiji su stvarni sadržaji društveni, uključujući čak i osnovnu zamisao samog boga. Religijski objekti za koje se vezuje određeni kult samo su simboli religijskih, a samim tim i opštih, bezličnih sila. Oni su „energija, potencijalnost", kako ih sam Dirkem naziva, koje se kasnije individualizuju i konkretizuju oko „nekog legendarnog i idealnog bića" (str. 131). Ta sila je i realna i moralna, ali realnost koja čini sadržinu religijske sile jeste društvo. Upravo od društva pojedinac zavisi; ono ima svoju posebnu prirodu, posebne ciljeve, ono nam nameće obaveze, zapoveda, kažnjava, štiti. Zajednica kroz kolektivne akcije i rituale bogati i intenzivira intelektualne i emocionalne sadržaje života pojedinaca, razvija i oslobađa energiju do nivoa heroizma. Te sile izvan pojedinca, iako su društvene po karakteru, dobile su dignitet božanskog. Društvo, po Dirkemu, ima sve odlike „kojima kod jedinke može izazvati osećaj božanskog" (str.132). Društvo svojim kolektivnim akcijama izaziva osećanje svetog, osećanje egzistencije jednog drugog neuporedivog sveta. Na isti način iz društvenog sveta, prvenstveno sveta vrednosti, njihove zasebne egzistencije, Dirkem izvodi i egzistenciju duše kao posebnog bića unutar naše fizičke egzistencije, bića koje ima „prevagu i uzvišenost" nad onim prvim. Religijski rituali imaju integrativnu funkciju i periodično reafirmišu grupu. To daje smisaonost i najapsurdnijim obredima. Njihov cilj nije toliko u delovanju na sile izvan čoveka koliko u delovanju na tonifikaciju i disciplinovanje ljudskih osećanja, u „aficiranju našeg mentalnog nivoa". Društvo je, dakle, supstrat i uzrok religijskog, a „sveto nije ništa drugo do hipostazirano i preobraženo društvo" (str. 136). Predmet divinizovanja je, dakle, društvo, a kolektivna osećanja i kolektivne potrebe dolaze do svesti o sebi i održavaju se preko nekog materijalizovanog objekta (zastave, amblemi i slično). Time je Dirkem nesumnjivo simplificirao fenomen religijskog, sociologizirao ga, izdvojio iz celine saznanja i uslova ljudske egzistencije, ali je isto tako nesumnjivo znatno doprineo razumevanju društvenih funkcija religije.

Pavićević je posebnu pažnju poklonio i sociološkim shvatanjima liberalnog teologa Ernsta Trelča. Po Trelču, iz istorijskih zbivanja i odnosa ne može se izvesti opštevažeći sistem vrednosti. Takav sistem, koji ima metafizičku zasnovanost, pruža samo religija, osoben način doživljavanja sveta i odnošenje prema njemu. Religija je, dakle, konstitutivni element čovekovog duševnog života, ali su njene forme kulturno-istorijski uslovljene. No religija je i samostalan fenomen koji ima svoju vlastitu unutarnju dijalektiku, svoju sopstvenu istoriju kojom se objašnjava. Iako se nalazi u odnosu prema klasnim i privrednim interesima, može se ustanoviti samo indirektna uslovljenost sveta religijskih ideja. Religijska organizacija proizlazi „iz dogmatskih, kultovnih i čisto religioznih ideja" i nije vođena, po Trelčovom mišljenju, svetovnim ciljevima. Ona ipak poseduje organizirajuću i obavezujuću snagu koju nema ni jedna druga organizacija. Naravno, ovaj pojmovni

Digitized by Google

okvir morao je povremeno napuštati i sam Trelč pri objašnjavanju istorije religije.

Pavićević je u okviru poglavlja posvećenog osnovnim pojmovima značajnim za sociološka istraživanja religije prvenstvenu pažnju poklonio indikatorima i faktorima religioznosti, tipovima religija i religioznosti. Intenzitet religioznosti se određuje oblikom usvajanja religijskih učenja, frekvencijom učešća u ritualima, ali i organizacionim akcijama verskih zajednica — dakle, više kvantitativnom nego kvalitativnom analizom. Taj aspekt preferira crkvenost kao oblik i indikator religijske pripadnosti. Društveni faktori religioznosti kojima se bavila sociologija religije najčešće su klase, slojevi, profesije, porodica. Od antropoloških faktora su najznačajniji pol i uzrast ispitanika. Pavićević takođe navodi tipove religije polazeći od njihovih unutarnjih komponenata — dogmatski, emocionalno-etički, ritualistički, zatim ukazuje na one koje su veoma organizovane i institucionalizovane i druge koje su to u znatno manjem obimu, zatim ih svrstava s obzirom na njihov odnos prema svetu, na nastanak, na socijalno-etničku grupaciju koja je u njihovoj osnovi. Tipologija religioznosti samih vernika ukazuje na one koji su (ne) tolerantni, (ne)militantni, mistici, zatim oni koji su prvenstveno emocionalni vernici, obredni vernici, među kojima se ističe tradicionalistički tip i drugi.

Pavićević je iscrpno prikazao razvoj religije i osnovne monoteističke religije i izložio njihove filozofije, pogled na svet, čije je poznavanje neophodno za razumevanje ove sfere ljudskog mišljenja i ponašanja. U nemogućnosti da opširnije izložimo ova učenja, zadržaćemo se samo na socijalnim pogledima hrišćanstva, odnosno katoličke crkve, kao njegovog svakako najorganizovanijeg i najmilitantnijeg dela. U crkvenom, katoličko-hrišćanskom učenju sadržani su pogledi koji crkvi daju „pravo" i „dužnost" da izlazi iz okvira tradicionalne religijske problematike, da utiče na život u svim njegovim tokovima, da ih prožima verskim, moralnim uticajima, da društvene odnose oblikuje prema sopstvenim načelima, da čak, po rečima Pija XI, o društvenim i privrednim pitanjima sudi s vrhovnim autoritetom" (str. 251). Osnovni principi socijalnog učenja katoličke crkve izraženi su u idejama prirodnog reda, odnosno poretka, prirodnog prava i solidarizma. Pojam prirodnog u katoličkom tumačenju ima osobeno značenje i odgovara osobenoj ljudskoj prirodi čiji je kreator bog. Odatle sledi zaključak da su neke institucije i neki odnosi prirodni i određeni božanskom voljom, koji, i kad deluje prinudno, deluju protiv čovekovih sklonosti ka grehu. Nevolje, patnje, zlo, društvene nejednakosti prirodna su posledica prvobitnog greha, stalan pratilac ljudskog roda i treba ih podnositi. Prirodnom redu odgovara i institucija privatne svojine, te se tog stava katolička crkva do danas nije odrekla, iako je u novije vreme naglašenije pravo svakog čoveka na elementarna dobra potrebna za egzistenciju, što samo po sebi vodi ograničavanju upotrebe svojine i jačanju prava javne vlasti u njenom regulisanju, njenoj univerzalizaciji. Time je završena evolucija katoličke teorije od ultrareakcionarne do umereno konzervativne. Ipak, sadašnji principi koje katolička crkva prihvata o ljudskim pravima na egzistenciju, na pristojan život (niz već prihvaćenih regulativa od strane moderne građanske države), o pravu na moralne i kulturne vrednosti, na slobodno traženje istine, na izražavanje svojih misli (u granicama moralnog reda), na verovanje prema diktatu savesti, na slobodan izbor zvanja, slobodnu ekonomsku inicijativu, o pravu zbora i udruživanja, na slobodno političko opredeljenje — takođe otkrivaju evoluciju koja umnogome više prati nego predvodi i čiju neoriginalnost ne može prikriti teološka eksplikacija. Proces prilagođavanja crkve započet Jovanom XXII, a završen već sledećim papom, Pavlom VI, stavljao je u izgled da katolička crkva teži „društvu u kojem će klasne nejednakosti biti veoma ublažene, i, ako je moguće, ukinute", doduše, idući putevima i služeći se sredstvima sasvim različitim od onih kojima se služe marksisti. No ta evolucija brzo je završena. Šteta je što je

Digitized by Google

smrt prekinula Vuka Pavićevića u naporu da objasni i novija kretanja u katoličkoj crkvi.

Pavićević je posebno poglavlje posvetio procesu sekularizacije, odnosno preovladavanja svetovnog duha i slabljenja religije u savremenom društvu. On je sigurno u pravu kad sekularizaciju povezuje sa ekspanzijom tehnike i urbanizacijom, razvojem sve obuhvatnijih čovekovih saznanja, sa izgradnjom novih obrazaca života u velikim gradovima koji vode upadljivom opadanju učešća u verskim ritualima, povećavanju ljudske moći, vezivanju ljudskih nadanja za ovaj svet, stalnom aktiviranju ljudskog uma u ovladavanju prirodnim silama; sa jačanjem relativne nezavisnosti gradskih oblika privređivanja, sa opsesivnom trkom za relizaciju ekonomskih mogućnosti, sa razaranjem mogućnosti za kontemplaciju, razvijanjem industrije zabave, slabljenjem ljudskih i emocionalnih veza, pa i arhaičnog sistema socijalne kontrole, sa opadanjem autoriteta oca i drugim uzrocima. Razlozi sekularizacije radničke klase u ranoj fazi njene istorije su osobeni — bog nije iščezao, ali je usled prezauzetosti radnika fizičkim radom, bitkom za egzistenciju — postao dalek. Kasnije, pod direktnim uticajem tehnike, radnik prihvata realističan način mišljenja, a pod uticajem socijalnih suprotnosti i sopstvenog klasnog iskustva odbacuje koncepcije koje brane poredak zasnovan na eksploataciji. No to su sve hipoteze, a empirijska istraživanja otkrivaju znatno širi raspon uzroka opadanja religioznosti. Ali čini se da i ovi razlozi ne važe kada je reč o sektama koje nesumnjivo, i pored malobrojnosti, pokazuju ekspanzivnost, jačanje religioznosti u manjim grupama koje okupljaju pripadnike iz najnižih društvenih slojeva koji kroz religijski život nastoje da reše nesumnjivo veoma teške psihološke i socijalne probleme vlastite životne situacije.

Deveta glava Pavićevićeve studije posvećena je nauci o religiji i filozofiji religije, učenjima njenih glavnih predstavnika. No, dok se nauka interesuje za samu religiju, njene uzroke i modalitete, filozofija religije se bavi „ontološkim i gnoseološkim statusom samog objekta religije" (str. 346), njegove psihološke, odnosno objektivne egzistencije, odnosom religije i nauke, osobenošću religijske svesti, religijskog doživljavanja sveta u odnosu na umetnost i mit, specifičnošću religijskog simbolizma (str. 346). Sem prikazivanja filozofije religije u antičkoj i materijalističko-racionalističkoj filozofiji, Pavićević je dao sažetu interpretaciju i visprenu analizu koncepcija Kanta, Viljema Džemsa, Hegela, Šlajermahera, Fojerbaha, fenomenološke struje u filozofiji Maksa Šelera, koncepcija suprotstavljenih ne samo međusobno nego, što je prirodno s obzirom na prirodu njihovog predmeta, i pored smisaonosti i značaja koje imaju u istoriji ljudske kulture i samih unutarnje kontradiktornih.

Očigledno je da je Pavićević svoj pristup problematici religije izgradio na osnovu širokog poznavanja kulturno-istorijskog materijala i poznavanja rezultata i evolucije sociologije, filozofije, socijalne i kulturne antropologije. Ta činjenica je i presudna za njegov metod u čijoj osnovi je otvorenost prema rezultatima ljudskog uma i čovekovog stvaranja, odsustvo težnji ka sociologiziranju ili apstraktnom filozofiranju. Drugu karakteristiku čini možda specifično svojstvo autora ove studije. Ono proizlazi iz autorove sposobnosti da dublje prodre u ono osobeno religijsko doživljavanje sveta, da shvati, a potom i naučno utvrdi one brojne suptilne nijanse religijskih uticaja u emocionalnom, intimnom čovekovom životu. Iznad svega Pavićević je marksist — otvoren prema svim mišljenjima i pozitivnim rezultatima nauke: on ih konzekventno kritički analizira i reinterpretira. Daleko od šabloniziranja istorijskog materijalizma i vulgarizacija marksizma, Pavićević nam je pružio aktivnu, kritičku i kreativnu interpretaciju sociologije i filozofije koja znatno prevazilazi uobičajene standarde. I mada to zvuči veoma konvencionalno, nauka i marksistička misao su njegovom smrću izgubile stvaraoca čiji je pravi rad tek predstojao.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Sedma crnogorska omladinska brigada „Budo Tomović"

(SUBNOR SR Crne Gore, 1980, strana 740)

Iz grla oko osam stotina delegata Prvog kongresa Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Crne Gore i Boke, 25. i 26. novembra 1943. godine u Kolašinu, zaorila se pesma: »Omladina Titu piše da se Sedma mobiliše!« Svi delegati su je zapevali i jednodušno izrazili želju da odmah stupe u redove brigade. Mesec dana kasnije, odlukom Vrhovnog štaba NOVJ od 30. decembra 1943. godine, baš u Kolašinu, u kojem su pre toga kvislinške formacije Draže Mihailovića 1942. i 1943. streljale blizu šest stotina omladinaca, formirana je ova omladinska udarna brigada. Ostala je do kraja rata omladinska, što je imalo veliki uticaj na njen dalji razvitak.

S obzirom na činjenicu da su delegati bili cvet antifašističke revolucionarne omladine Crne Gore i Boke i nosioci svih omladinskih akcija na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji Crne Gore i Boke, odlučeno je da samo sto sedamdeset delegata sačeka prikupljanje mladića i devojaka iz svih krajeva Crne Gore i da se zajedno sa njima svrsta u borbeni stroj brigade. Tako je od omladinske čete, sastavljene od delegata Prvog kongresa, na dan formiranja u Vlahovićima kod Kolašina, brigada imala četiri bataljona sa oko osam stotina boraca, pod komandom omiljenog i prekaljenog ratnika i narodnog heroja Nika Strugara.

Pre toga, od kapitulacije Italije 9. septembra 1943. godine do Prvog kongresa USAO Crne Gore u Kolašinu, crnogorskim omladincima i omladinkama, među kojima je bilo više od dve i po hiljade članova SKOJ-a i više od deset hiljada članova USAO, popunjena je Treća sandžačka, Četvrta i Peta proleterska sa više od tri hiljade mladih koji su se u prvim borbama potvrdili kao vrsni borci i ubrzo zatim postajali komandiri i komesari četa, komandanti i komesari bataljona. Za sve vreme rata brigada je neprekidno popunjavana omladincima i omladinkama, pa se broj njenih boraca, i pored gubitaka u borbama, stalno povećavao. Samo u aprilu 1944. godine, kako se uostalom ističe u zborniku, u brigadu je samo iz podgoričkog i beranskog okruga stupilo više od četiri stotine omladinaca i omladinki. Tokom cele 1944. godine brigada je vodila stalne borbe sa Nemcima, četnicima, muslimanskom milicijom i albanskim balistima u Crnoj Gori i Sandžaku, nakon čega se, u sastavu Treće udarne divizije, otisnula prema Bosni. Jedan od najistaknutijih borbenih uspeha ove brigade bilo je razbijanje »Gvozdenog puka« samozvanog četničkog vojvode Pavla Đurišića krajem avgusta 1944. godine na Krnovu, nedaleko od Nikšića. Ubrzo posle toga, u znak sećanja na Buda Tomovića — koji je, pre pogibije marta 1942. godine, bio član Centralnog komiteta SKOJ-a, sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru i Boku i član biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku — brigada je kao posebno priznanje za uspešne borbe dobila naziv »Budo Tomović«. U zimu i proleće 1945. godine vodila je žestoke borbe u Bosni, učestvovala u oslobađanju Sarajeva, zatim je prešla u Hrvatsku i Sloveniju, dajući značajan doprinos uspehu naših krupnijih vojnih operacija, od kojih su najpoznatije sarajevska i karlovačka.

Svoj borbeni put brigada je završila kod Zidanog Mosta u Sloveniji, gde je, zajedno sa još nekim našim jedinicama, učestvovala u presecanju, razbijanju i razoružavanju više hiljada ustaša, četnika i poznate Sedme SS-divizije »Princ Eugen«, sastavljene od banatskih folksdojčera i oficira Vermahta.

U teškim borbama koje je vodila širom Jugoslavije iz stroja ove brigade palo je pet stotina šest boraca i rukovodilaca, a za

Digitized by Google

veliki doprinos pobedi narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije odlikovana je Partizanskom zvezdom sa zlatnim vencem i Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvezdom.

Zbornik sadrži oko tri stotine priloga koje su napisali preživeli borci brigade. Jedan broj napisa preuzet je iz ratne štampe, što doprinosi tome da neka kazivanja o ljudima i događajima dobijaju više na svojoj autentičnosti.

U zborniku je predstavljeno više od dve stotine autora iz raznih krajeva Crne Gore, od kojih se neki javljaju sa po dva ili više priloga. Osim komandnog sastava Štaba brigade, štabova bataljona i komandi četa, priložen je i spisak poginulih sa osnovnm podacima, datumom i mestom pogibije.

Sadržaj knjige je podeljen na poglavlja koja, zaokružena, deluju kao potpuna celina:

»Prvi kongres omladine, omladinska četa, formiranje brigade i njeni prvi dani« — naslov je prvog poglavlja.

U drugom delu zbornika, pod naslovom: »Na domaku Podgorice (Titograda), Danilovgrada i Nikšića«, javlja se više od dvadeset autora sa raznovrsnim prilozima.

Treće poglavlje nosi naslov: »U dolini Lima i Pešteru«.

»Ponovo kod Podgorice, Durmitorska operacija i povratak u dolinu Lima« — naslov je četvrtog poglavlja.

Zatim slede poglavlja: »Na samostalnim zadacima između Ibra i Drine i »Od Bjelasice do Karavanki«, sa prilozima više od pedeset autora.

Treba dodati da je osnivanje Sedme omladinske brigade usledilo neposredno posle formiranja Šeste crnogorske, koja nije nazvana omladinskom zato što je u njoj bilo samo oko osamdeset odsto omladinaca. U svakom slučaju, mladi su bili izvor revolucionarne snage i poleta u borbi za bolji, novi i lepši život. »Mladi se nijesu dijelili — piše Iko Mirković — već ujedinjavali u volji i nevolji, u radostima i pobjedama. Mladi su bili snaga Partije koja je zračila kao buktinja.«

Formiranje Sedme omladinske udarne brigade je bila pobeda SKOJ-a i dar omladinskog kongresa. To je bio još jedan značajan doprinos crnogorskog naroda u narodnooslobodilačkom ratu. Onim što je dala u ratu, kako se ističe u mnogim prilozima, brigada se odista može ponositi. Njeni borci i rukovodioci su časno izvršili zadatke koje je postavio Prvi kongres i do kraja ispunili velika nadanja svoga naroda.

»Budova brigada«, kako su je zvali, bila je i ostala najlepši ratni spomenik i mladima, i slobodi i Budu, a ova zanimljiva knjiga, ilustrovana sa devedeset i šest ratnih fotografija, od kojih se neke prvi put pojavljuju u javnosti, luksuzno opremljena i štampana na lepom papiru, dragocen je prilog našoj revolucionarnoj istoriografiji. S mnoštvom pesama koje su se rađale zajedno sa brigadom, anegdotama koje na svakoj petoj ili šestoj strani ovoga zbornika osvežavaju čitaoca i razbijaju monotoniju stereotipnih zbornika, zatim sećanja na pojedine likove koji su dati veoma impresivno i upečatljivo da takom stilu i vrsni pisci mogu pozavideti — ovo delo, bez dvoumljenja, možemo svrstati u najbolja dela ove vrste u zemlji. Na kraju treba dodati da i kompozicija knjige ukazuje na trud i marljivost izdavačâ (Koordinacionog odbora brigade i SUBNOR-a SR Crne Gore), zalaganje štamparskog preduzeća »Obod« i redakcije, kao i na veliki odziv učesnikâ brigade.

Predgovor za knjigu napisao je ondašnji komandant Drugog udarnog korpusa, u sastavu kojeg se borila Sedma omladinska brigada, drug Peko Dapčević.

Đurica Labović

Digitized by Google

Danilo Basta: Fihte i francuska revolucija

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1980)

Odnosi filozofije i revolucije, njihovi međusobni uticaji, »susreti« i »rastajanja«, davnašnja su tema onih rasprava koje zahtev za razumevanjem savremenog povezuju sa obnavljanjem svesti o minulom.

Jedan od najboljih povoda za ponovno promišljanje ovih odnosa pruža istorijska i duhovna situacija u vreme francuske revolucije iz 1789. godine. »Ideja novog stanja sveta« koju je ova revolucija »iznela na videlo« izazvala je dugotrajne i značajne posledice u sferi političkog mišljenja i delanja.

Dok su jedni u ovoj svetsko-istorijskoj prekretnici videli »neki satanski karakter« koji je revoluciju odvajao »od svega što se videlo i, možda, od svega što će se videti«, drugi su je dočekali kao »divan izlazak Sunca« i »zbiljsko pomirenje božanskoga sa svetom«.

Svedočanstva o ovim reagovanjima nezaobilazna su ne samo za istoriju političke misli uopšte već i za svakoga kome je stalo da se prema revoluciji na bilo koji način odredi. Naše vreme posebno aktuelizuje ovaj stav, jer »revolucija je sudbina koja je zadesila sve nas ljude današnjice, sudbina koju svi mi moramo prihvatiti, kojoj moramo nastojati da odgovorimo na primeren način, kako bismo uopšte opstali kao ljudi«.

Susret filozofije i revolucije u poslednjoj deceniji osamnaestog veka plodotvorniji je usled istovremenog revolucionarnog događanja i delovanja mislilaca, kao što su najistaknutiji predstavnici klasične nemačke filozofije. Savremena politička teorija sa mnogo pažnje ispituje uzajamne uticaje francuske revolucije i misli Kanta, Fihtea, Hegela, Helderlina itd.

Prvi veći rad ovakve vrste kod nas je knjiga Danila Baste *Fihte i francuska revolucija.* Ona za našu sredinu predstavlja jedno od prvih opsežnijih proučavanja Fihteove političke filozofije. Kad je reč o Fihteovoj ranoj političkoj misli, Bastinoj knjizi stvarno ne prethodi ni jedan sličan rad pisan na našim jezicima. S druge strane, ova studija je i uspešan nastavak Bastinog dosadašnjeg svestranog bavljenja političkom filozofijom nemačkog idealizma. Posle radova o Kantu, on je jugoslovensko čitalaštvo, između ostalog, zadužio i prevodima Fihteovih važnijih dela.

Autorov prilaz Fihteu prvenstveno je određen svešću o potrebi vraćanja samom Fihteu: »interpretacija ima da bude organon kojim se otkriva unutrašnja istina te misli, a ne sredstvo kojim se postižu izvanfilozofski ciljevi« (str. 25). To za Bastu nije značilo olako previđanje dosadašnjih interpretacija Fihteovog dela od strane mnogobrojnih teoretičara. Naprotiv, uvodni deo knjige sadrži kraće osvrte na radove pisaca u kojima su data izvesna tumačenja rane Fihteove misli.

Bastino razmatranje ostaje na »idejnom tlu«, dok je istorijska pozadina izostavljena, odnosno »pretpostavlja se«. Ovakav metod nismo spremni da bez rezerve opravdamo, jer se ovde analizira politička filozofija koja trpi najneposredniji uticaj njoj savremenog doba. Istorijska građa nije samo udaljeni povod za umovanje već složena praksa koju misao pomno prati. Metodološka pozicija koju zastupa D. Basta protivreči i poznatom Šlajermaherovom načelu o mogućnosti da pisca razumemo bolje no što je on samog sebe razumeo. Taj zahtev, koji je i Fihte zagovarao u *Predavanjima o određenju naučnika* (str. 113 toga dela), zajednički je svim interpretacijama tekstova drugih autora. »Bolje razumevanje« mora da uzme u obzir i istraživanje uticaja materijalne istorije na misao koja se njome bavi. Ovaj stav ne gubi važnost ni u slučaju Fihteovog odnosa prema francuskoj revoluciji, mada mora biti dopunjen specifičnim sadržajem, koji mu, na izgled, protivreči. Reč je o Fihteovom poimanju francuske revolucije ne »u njenom površinskom kretanju, nego u njenoj povesnoj suštini« (str. 11). On nije reflektovao konkretne događaje ili etape

Digitized by Google

ove revolucije, već je težio izdvajanju »supstancijalnog, epohalnog« (str. 171) u njoj. Fihteovu misao nije mogao pokolebati i udaljiti je od revolucije ni jakobinski teror 1793. godine, koji je donekle izmenio prvobitni Hegelov stav prema revoluciji.

Rani spisi Johana Gotliba Fihtea, nastali pre no što je *Učenje o nauci* sistematski zasnovano, dozvoljavaju autonomno tumačenje, koje, ipak, ne sme da naruši celinu njegove misli ni da zapostavi njen razvoj. Ovi spisi se razlikuju i od kasnije konstituisane Fihteove političke filozofije poznate najviše iz: *Zatvorene trgovačke države*, 1800, *Govora nemačkoj naciji*, 1808, *Nauke o državi*, 1813. godine itd. Opravdan je, zato, Bastin stav da ne objašnjava Fihteove stavove iz ovog perioda njihovim razvijanjem i tumačenjem na temelju kasnije konstituisanog filozofskog sistema. Umesto toga, autor ih sagledava u kontekstu sledećih idejnih uticaja: konzervativnih kritika francuske revolucije, nemačkog idealizma i novovekovne teorije prirodnog prava.

Konzervativne kritike francuske revolucije bile su jedna strana burnog previranja u političkom mišljenju izazvanog revolucijom. Fihte je, suprotstavljajući se ovakvim kritikama, nameravao da neposredno učestvuje u oblikovanju javnog mnenja ondašnje Nemačke. Pišući svoj *Prilog ispravljanju sudova javnosti o francuskoj revoluciji* protiv Augusta Reberga, on je istovremeno pobijao i stavove njegovog engleskog učitelja, Edmunda Berka. Oba ova konzervativna mislioca su kritikovala revoluciju sa stanovišta dotadašnje istorijske prakse. U ime očuvanja postojećeg, oni su poreklo politike i principâ izgradnje države tražili ne u umu, kao univerzalnom svojstvu čoveka, već u istoriji kao ravnateljici budućeg. Na primerima njihovih teorija Basta uočava važnu osobenost konzervativne misli, koja ne poznaje kategoriju mogućnosti: »mogućnost biva osporena u ime (oduvek postojeće) stvarnosti« (str. 35).

U poglavlju posvećenom odnosu francuske revolucije i nemačkog klasičnog idealizma Basta analizira Kantove i Hegelove stavove prema revoluciji. Zajedno sa Fihteom oni su ovu »pojavu« koja se »više ne zaboravlja« (Kant) stavili u središte svog interesovanja i stalno joj se vraćali. Kao nikad do tad, filozofija i revolucija su pokazale duboke veze i uslovljenosti. »Nemci su u politici mislili ono što su drugi narodi činili.« Te dve revolucije — politička u Francuskoj i revolucija duha u Nemačkoj — prožimale su se kroz zajedničku ideju slobode i oslobođenja.

Basta pokazuje krajnje mogućnosti Kantove prirodno-pravne teorije: pošto je revoluciju doveo u vezu sa prosvetiteljskom idejom napretka ljudskog roda, Kant je mogao da je samo etički, ali ne i pravno legitimira.

Za Hegela je saznanje značaja ove revolucije, zbog njenog osnovnog sadržaja — slobode, moguće samo unutar filozofsko-istorijskog razmatranja. Basta otkriva koherentnost u njegovoj misli, od ekstatičkog kazivanja o revoluciji do kritike terora jakobinaca, u kojem sloboda nije mogla da dosegne konkretno posredovanje.

Fihte vidi francusku revoluciju, »važnu za celokupno čovečanstvo«, kao »raskošnu sliku iznad velikog teksta: čovekovo pravo i čovekova vrednost« (str. 89). Osnove njene legitimnosti i opravdanosti on nalazi u teoriji modernog prirodnog prava. Središnji deo Bastine analize zauzima praćenje Fihteovog misaonog razvoja: od mladićke moralističke kritike društva (u *Slučajnim mislima iz jedne besane noći* iz 1788), preko preobražaja njegove prosvetiteljske misli u emancipatorsko-revolucionarnu (u *Zahtevu vladarima Evrope da vrate slobodu mišljenja koju su do sada gušili* iz 1793), do revolucionarnog prirodnog prava (u *Prilogu ispravljanju sudova javnosti o francuskoj revoluciji* iz 1793). Ova analiza ne pokazuje samo uspon Fihteove slobodarske misli već i radikalizaciju prirodno-pravne teorije — dva komplementarna procesa zato što ih je Fihte »mislio iz središta novovekovnog iskustva« (str. 150).

Presudan Kantov uticaj na Fihtea ogledao se u napuštanju determinizma i usvajanju ideje moralne slobode kao temelja sveta. Time

Digitized by Google

je, po Bastinom mišljenju, stvorena osnovna pretpostavka celokupne Fihteove političke filozofije i temeljni princip kasnijeg prosuđivanja francuske revolucije. Jedinstvo etike i prava podrazumevalo je prvenstveno etiku kod Fihtea, a to je, drugim rečima, značilo da je čovek kao autonomni subjekt moralnog zakona (zakona slobode) i jedini istinski suveren u oblasti prava i politike, takođe.

Odlučujuće mesto čoveka i ukupna Fihteova politička filozofija proizlaze iz metafizički određene suštine čoveka kao umnog bića. Um je i osnova društva, pa je i »svako zakonodavstvo moguće samo kao samozakonodavstvo« (str. 75). Teoriju društvenog ugovora (jedine legitimne osnove države) Fihte radikalizuje idejom neotuđivog prava jednostranog raskida i promene svakog ugovora. Pošto to podjednako važi i za pojedinca i za deo naroda i za ceo narod, pravo na revoluciju postaje legitimno u svim svojim oblicima. Basta primećuje da je kod Fihtea »o revoluciji isključivo reč kao o pravu na revoluciju. Nije, prema tome, revolucija ono što utemeljuje pravo, nego je pravo ono što utemeljuje revoluciju« (str. 106). Ovim je rešeno pitanje legitimnosti francuske revolucije, dok je njena razboritost etički pravdana valjanošću njenog cilja — slobode. Danilo Basta je svojom analizom pokazao kako je revolucionisanje prirodno-pravne teorije u Fihtea izvršeno u obliku radikalizacije Rusoove teorije društvenog ugovora, a na osnovu Kantove moralne filozofije. Razmišljajući o francuskoj revoluciji, pre svega sa stanovišta prirodnog prava, Fihte je razotkrio često prikriveni cilj prirodno-pravne teorije — revoluciju. Fihteovo delo označava istovremeno zaokruživanje i dovršenje ove teorije afirmisanjem ideje permanentne prirodno-pravne revolucije.

Fihteove opservacije o odnosima čoveka, društva i države pružaju Basti mogućnost da se osvrne i na neka opštija mesta iz šireg kruga njegovih političkih spisa. Čovekov društveni nagon (o kojem Fihte piše u *Predavanjima o određenju naučnika)* primorava pojedince na život u društvu kao »svrhovitoj zajednici«, u kojoj se ciljevi »međusobnog odnosa umnih bića« postižu »uzajamnim delovanjem pomoću slobode«. Čovekov život u državi ima svoje četiri strane, četiri nivoa važnosti: savest, prirodno pravo, područje ugovora uopšte i građanski ugovor, to jest državu. Dok je moralnom zakonu dat apsolutan primat, državu Fihte posmatra samo kao sredstvo za osnivanje savršenog društva, kao »državu u nestajanju«. »Svrha je svake vlade da vladu učini izlišnom« (str. 143). »Kultura (borba uma sa čulnošću) usmerena ka slobodi« je krajnja svrha države i ona odgovara svrsi čoveka kao pripadnika čulnog sveta. Krajnja svrha čoveka kao čoveka, to jest čoveka po sebi, za Fihtea je »apsolutna saglasnost njegove volje sa zakonom uma« (str. 120). Danilo Basta zaključuje da Fihteova rana politička filozofija i »nije politička filozofija u pravom smislu reči, već je po svojoj prirodi socijalna filozofija. Ona nije bila usredsređena na državu, već na čoveka koji je subjekt moralnog zakona i na problem njegove egzistencije u savršenom društvu, s one strane države i svakog heteronomnog autoriteta, pod vladavinom zakona uma« (str. 149, 150).

Još od najranijih radova Fihteova misao se odlikuje stanovištem identiteta mišljenja i delovanja. Praktična tendencija bila je imanentna njegovom idealizmu, što nije nevažno za političkog mislioca. Da bi odagnao svaku dilemu oko eventualnog Fihteovog pragmatizma, Basta piše da je ovaj bio istinski politički mislilac zato što su za njega »politička pitanja bila legitimna filozofska pitanja« (str. 9).

Fihte nije isticao praksu na štetu teorije, već je o njima razmišljao kao o dvema stranama jedinstvenog procesa. Zato Basta shvata susret filozofije i revolucije u njegovom delu kao jedinstvo teorije i prakse, odnosno jedinstvo filozofije i revolucije.

Bastina analiza Fihteove rane političke misli ne bi bila potpuna da nije, bar u osnovnom, obuhvatila i pitanje njenog kontinuiteta. Ono što ujedinjava sve Fihteove

Digitized by Google

političke spise i što ih čini prepoznatljivim jeste, svakako, ideja slobode. Bez obzira na različite načine i oblike njenog postavljanja i rešavanja, sloboda je ne samo trajno prisutan već i osnovni problem njegove filozofije.

Zahtev vladarima... posmatra sve vidove slobode kroz neotuđivo pravo neograničenog slobodnog mišljenja. U *Prilogu ispravljanju*... sloboda se osigurava pravom na revoluciju. *Zatvorena trgovačka država* istražuje slobodu autarkične zajednice i slobodu unutar nje. Sloboda nacije je tema *Govora nemačkoj naciji*. U *Nauci o državi* o slobodi se govori kao o onom »jedinom što samom životu daje vrednost«, a život sâm je »borba za slobodu«.

Konstatujući da je Fihte u slobodi video istinu politike, D. Basta piše: »On je slobodu učinio središtem svog političkog mišljenja radi prakse slobode. Zato je Fihteova politička filozofija istinska propedeutika ljudskog oslobođenja« (str. 174).

U završnom razmatranju autor ispituje mogućnost baštinjenja Fihteovog prirodnog prava u socijalizmu. U skladu s Blohovim pozivom na revalorizaciju prirodno-pravne teorije u marksizmu, Basta izdvaja ono čemu je, po njegovom mišljenju, marksistički um obavezan u Fihteovom revolucionarnom prirodnom pravu: teoriji revolucije, zahtevu za odumiranjem države i principu jedinstva teorije i prakse.

Pošto je poreklo revolucije našao u slobodi kao suštini čoveka, »mladi Fihte je... revoluciju... individualizovao... Stoga je baštinjenje njegove prirodno-pravne teorije revolucije u socijalizmu... obnavljanje svesti... o neophodnosti praktično-teorijske povezanosti čoveka, slobode i revolucije« (str. 181).

Fihteovi »marksistički« stavovi ne bi trebalo da nas navedu na potpunu »fihteizaciju« marksizma. Ali, samo ako otvoreno i kritički sagledavamo marksizam u okviru celokupne istorije ideja, bićemo u stanju da uvek na nov način određujemo njegovo mesto, doprinos i savremenost. Knjiga Danila Baste je i u ovom smislu doprinos misli marksizma.

Političkoj teoriji i filozofiji Bastin rad doprinosi vrsnom analizom do sad »nepokrivenog« područja. Posle ove knjige teško da će čak i skraćeni prikazi Fihteove političke misli kod nas moći da zaobiđu njenu ranu fazu.

Dve karakteristike čine Bastino delo posebnim u okviru naše savremene političke filozofije. S jedne strane, predmet i problemi izneti u knjizi, koji su lako mogli da ostanu na nivou deskripcije i bez značajnijih zaključaka, svestrano su i kritički raspravljeni. Interpretacija je gotovo svuda izgubila karakter prepričavanja tuđih misli i dobila oblik originalnog autorskog kazivanja. S druge strane, ovaj spis poseduje vrlo retke literarne odlike. Jasnoća i jednostavnost autorovog stila idu zajedno sa odmerenošću i ubedljivošću ponuđenih argumenata.

Knjiga Danila Baste *Fihte i francuska revolucija* je vredno delo koje će sigurno izazvati interesovanje i izvan kruga onih koje zanima politička filozofija. Sudeći po njoj, kao prvoj knjizi novopokrenute biblioteke »Izazovi« Istraživačko-izdavačkog centra SSO Srbije, izgleda da dobijamo dobru (i odavno potrebnu) biblioteku radova mladih autora.

Jovan Teokarević

Vladeta Jerotić: Psihoanaliza i kultura

(BIGZ, Beograd, 1980)

Pokušaj Vladete Jerotića da u ovoj knjizi nađe i razradi veze između psihoanalize i kulturnog stvaralaštva uspešan je utoliko što je ovu vezu uspeo unekoliko teorijski da fundira. No višeslojno zahvatanje ovako široko postavljenog problema, pojašnjavanje spona ove dve velike oblasti, uvek preti da — u želji da se što više toga obuhvati — mnogi fenomeni budu tek površno obja-

Digitized by Google

šnjeni, tu i tamo samo naznačeni. Možda je i naslov *(Psihoanaliza i kultura)* pomalo pretenciozno postavljen, jer se tek pred kraj knjige objašnjavaju neposredne veze između ove dve oblasti. Naime, razmatraju se neki psihološki aspekti u procesu umetničkog stvaralaštva i u ličnosti samog stvaraoca. Više esejistički pristup temi čini knjigu zanimljivom za čitanje.

U prvom delu knjige (»Nagoni i kultura«), pored uzgrednih zapažanja o prirodi nagona i njihovom ponašanju, Jerotić zaključuje »da je čovek biće proizašlo iz prirode, ali ne više potpuno u prirodi, određeno za kulturu, koje još nije postalo kulturno, ali pozvano da gradi kulturu gradeći sebe, svoju okolinu, čitav svet«. Ličnost nije determinisana nagonima, ona nosi slobodu u sebi, ima svest koja je sposobna da preobražava, podiže na viši nivo napredak i razvoj. Berđajev u *Filosofiji stvaralaštva* navodi da upravo stvaralaštvo treba da izvojuje »pobedu nad rođenjem, a ličnost nad vrstom«.

Nakon refleksija o Edipovom kompleksu, Tanatosu (nagon ka smrti), narcizmu itd., autor navodi zanimljiv pristup kulturalističke škole ovim problemima, kojoj pripada i poznati teoretičar Erih From. Po Fromu, nagoni nisu suštinski pokretači ljudske prirode. On u razmatranje ovog problema unosi društvenu dimenziju i smatra da su društvene okolnosti, u krajnjoj liniji, determinanta koja određuje proces razvoja ljudske prirode. Po Jungu i Ranku, istorijski, individualni razvoj je neprekidna individualizacija, »dolaženje do jezgra sopstvene ličnosti«. From smatra da se čovek izborio za slobodu »od«, skinuo je okove autoriteta, ali se onda uplašio, nije išao do kraja, i još nije došao do slobode »za«, do svoga Ja, svoje samosvojnosti. Na taj način je čovek, u stvari, pobegao od slobode. Psihoterapija treba da ga iz ovog bežanja vrati kulturnoj sredini u kojoj će razvijati osećaj sopstvenog integriteta, svoga Ja. Čovek kapitalističkog društva se ne nalazi u stalnoj borbi protiv nesvesnih nagona i tabua Ida i Super-ega, već je njegova borba uperena protiv brutalno nadmoćnog društva i, s druge strane, boreći se, on razvija svesne ili nesvesne mehanizme protiv tog društva. Čovek je, po Fromu, u stalnoj dihotomiji jer je u prirodi zahvaćen stalnom željom duha da transcendira prirodu. Ovu stalnu dihotomiju nisu uspeli da reše ni filosofski sistemi Dekarta, Spinoze, Fihtea, Ničea, Bergsona, niti Aristotelova logika. Da li je From ovu dihotomiju uspeo prevazići preko zen-budizma, teško je odgovoriti — smatra Jerotić.

U knjizi autor razmatra i odnos psihoanalize i religije. On smatra da je u samom začetku psihoanaliza bila od strane verskih krugova postavljena kao pandan religiji. Vremenom se taj otvoreni sukob stišavao da bi na kraju došlo do pomirenja i koegzistencije. Krajnji odgovor se nalazi u evropskom kauzalnom mišljenju koje ravnopravno koegzistira sa akauzalnim mišljenjem Kine i Indije, čija misao nije nikako nižeg reda od zapadnoevropske misli.

Deo knjige o neurozama i religiji posebno je zanimljiv za čitaoca, jer se ovaj odnos najvećim delom objašnjava empirijskim istraživanjima i činjenicama. Autor na samom početku postavlja dva pitanja. Prvo, da li se problemi religijske sadržine i patnje uopšte postavljaju u toku lečenja neuroza i, drugo, nije li i sama neuroza religija?

Problemi religijske sadržine javljaju se, po autoru, u svakoj dubinskoj psihoterapiji. No u svakom slučaju je najbitnije odrediti »normalne« i »abnormalne« religioznosti. Uslovi koje stvara sredina u hrišćanskom, dakle, prvenstveno zapadnoevropskom svetu, stvaraju antinomiju u kojoj sredina zahteva poniznost i skromnost kao vrline, a nasuprot tome je priroda koja u sebi nosi agresivnost i seksualnost. Kod neurotičara se često dešava da se unutrašnji pritisak, najčešće nagonske prirode, pokušava prevazići religijom, to jest on smatra da je religija jedini put kojim će se moći osloboditi ovoga pritiska.

Digitized by Google

Za Jerotića negde lebdi »ontička i egzistencijalna krivica čovekova koja traži svoju naplatu kroz patnju«. Između lečenja klasičnom psihoanalizom i pristupa egzistencijalnog psihoterapeuta Jerotić se opredeljuje za ovog drugog. Egzistencijalni psihoterapeutski postupak traži u čoveku, otkriva ono što je bitno i suštinsko.

Neuroze su uvek vid bežanja od stvarnosti, bekstvo u nešto. Mora se priznati da je hrišćanstvo otkrilo ovu čovekovu prirodu i ponudilo se kao pribežište, veoma uspešno, još u početku, o čemu uostalom svedoči istorija. U toj svojoj ulozi sveštenik i psihijatar, svaki na svoj način, zauzimaju isto mesto. U savremenom svetu ova dva poziva se sasvim normalno prihvataju.

Jerotić je jedan deo knjige posvetio razmatranju parapsiholoških fenomena, parapsihologiji kao mladoj i još nepriznatoj grani psihologije. Posebno mesto u razmatranju ovog problema zauzima fenomen sna. San nije samo nesvesna želja pretvorena u san. Mnogi nalaze u snu »egzistencijalnu poruku« koja se odnosi na sadašnjost, uz oslanjanje na sećanja iz detinjstva i životna iskustva iz prošlosti.

Poslednji deo knjige je najzanimljiviji, bar u pogledu kulture i psihoanalize, njihovog uzajamnog odnosa. U razmatranju ovog odnosa postoje dve grupe kritičara. Po jednima, u ocenjivanju stvaralačkog dela i samog umetnika bitan je biografski moment. Po drugima, u delu se traže njegove estetske strane i one su presudne za ocenu jednog stvaralaštva. Kurt Ajsler ovu podelu naziva egzopoetskim i egdopoetskim pristupom. Egzopoetski se služi biografskim podacima, a egdopoetski posmatra detalje u svetlosti celine dela i unutrašnjih psiholoških zakona umetnika. Upravo je psihoanaliza u otkrivanju ovih unutrašnjih psiholoških zakona nezamenljiva riznica istraživanja. Postoje i drugi pristupi ovim problemima kao, na primer, sociološki, ali su oni, manje-više, svi psihologizirani. Kuiper, istraživač porekla umetničkog stvaranja, kaže: »ko psihološki postavlja problem pre nego što se udubio u umetničko delo, ovo delo neće nikad shvatiti; onaj ko se udubio u ovo delo na kraju će morati da postavi psihološka pitanja«. Psihoanalitički postupak koji analizira razvoj od detinjstva preko puberteta pa nadalje može sa izvesnom tačnošću pokazati kojim su događajima mobilisane naklonosti koje talent razvijaju do kraja. Isto tako psihoanaliza, otkrivajući nesvesne dinamizme u ličnosti stvaraoca, otkriva nepoznatu vezu između stvaraoca i dela. Roditelji imaju veliki značaj i udeo u razvijanju i slobodnom ispoljavanju nagona deteta. Po Jerotiću, naivni umetnik (dete) se ne razvija, on ostaje fasciniran dečjom fantazijom. Onaj koji se razvija (umetnički) menja stil iz spontanih razloga i postaje zreo umetnik. U odnosu na majku davanje deteta je isto toliko normalno kao i njegovo uzimanje i ovaj moment nije bez značaja za dalji razvoj ličnosti. »Prava zrelost i visok stepen postignutog integriteta ličnosti podrazumevaju harmoničan odnos davanja i uzimanja«.

Nasuprot onim autorima, psihoanalitičarima, koji u prvi plan razvijanja sklonosti deteta stavljaju traume i lišavanja, Jerotić u prvi plan ističe pozitivan uticaj boje, zvuka, igre, bajke itd.

Po Kubiju, neurotičar se mora izolovati; isto je i sa umetnikom — njegova neuroza se ne može odstraniti njegovim delom. Autor smatra da ovakvo razmišljanje nije pravilno, da je nedijalektičko, jer su u praksi poznata samoizlečenja neurotičara. Kubi nasuprot nesvesnom ističe predsvesno, jer je, po njemu, nesvesno konfliktno, bolno, služi samo sopstvenom interesu, ono samo remeti stvaralaštvo. Mada blizak Frojdu, Kubi neće da zna za teoriju arhetipova i Jungovog kolektivno nesvesnog koje je od značaja za genezu stvaranja genijalnih ljudi. Ti ljudi imaju pristup u arhetipski svet kolektivno nesvesnog iz kojeg izvlače svest, zaobilazeći predsvesno, podsećajući se na slične arhetipske sadržaje koje u sebi nose. Po Kubiju, snažan prodor sadržaja iz nesve-

Digitized by Google

snog u svesno ima većina onih umetnika koji crpe sadržaje iz oblasti predsvesnog, prevodeći ih svojom tehnikom u svesno, to jest u umetničko delo. Ali Kubi nije objasnio kojim putem sadržaji nesvesnog, dakle, i konflikti, pa i neurotični sadržaji, prodiru kroz barijeru oblasti predsvesnog, spremni da se u pogodnom času jave i u svesti. Tačno je da ima incestuoznih sadržaja ili dubokog osećanja krivice u nesvesnom, koji su blokirani, koji ugrožavaju, i onda, kad jednom izađu, dovode do psihotičnog stanja (Strindberg, Helderlin, Van Gog). Najbrojniji su, pak, oni umetnici kod kojih je blokada delimična, koji nastavljaju da stvaraju i da dalje imaju neurotičarske simptome. Ima i onih koji su stavili sebi u zadatak potpunu transformaciju ličnosti. Kod njih je izražena (Dostojevski, Niče) snaga urođene vitalnosti, vidan je trag »prapoverenja«. Stvaralačka moć je izražena i moguće su metamorfoze često uz pomoć religije ili filosofije, koje su stimulans za ovakav poduhvat, preobražaj.

Fantazija nije od malog značaja u stvaralaštvu. Po Frojdu, i svesne i nesvesne fantazije su ispunjene potisnutim željama. Jedan deo tih fantazija se nikad ne miri sa realnošću niti to želi, i on služi zadovoljstvu. Prvo su to igre deteta, posle dnevno sanjarenje, a ređe vrhunac u umetničkom stvaranju. Fantazija je za umetnika blokada od realnosti. Kod svakog umetnika ispoljava se veći deo libidinozne energije u stvaranju koju on sobom donosi na svet. Ali je u ovom slučaju reč o libidu kako ga Jung shvata, to jest o libidu kao univerzalnoj energiji, a ne seksualnoj, kako je shvata Frojd. Pored toga, uz libido ide i veći deo jačih frustracija iz detinjstva. Ovolika fantazija zahteva da izađe. Frustrirane želje se mogu ispoljavati na tri načina. Prvo, predavanjem perverznom načinu zadovoljavanja, drugo, ispoljavanjem neurotičnih simptoma i, treće, realizovanjem preko umetničkog dela, stvaranjem. Umetnik ima pristupa u one fantazije iz individualno nesvesnog koje su se vratile jednom u svesti doživljenog, pa su onda potisnute, i u one dublje, koje su odmah počivale u nesvesnom. Bez umetnika i njegovog stvaranja nama bi bio preprečen put prema izvorima nesvesnog koje svi poseduje mo. To je ta veza umetnika i poštovalaca i uživalaca. Interesantno je još jedno zapažanje koje iznosi Jerotić, mada nam je ono poznato i odranije. Reč je o čudesnoj snazi umetnika da se pri stvaranju jednog delu uživi u oba pola. To ilustruju maestralno dočarani ženski likovi kod Tolstoja, Šekspira. To je još jedan prilaz tajni umetnikovog stvaranja. Autor podseća na mitsku predstavu o čoveku kao biseksualnom biću (priča o Animusu i Animi). Ova biseksualnost vodi ka homoseksualizmu, frigidnosti ili transformaciji biseksualnosti u muzičko, likovno, literarno uobličavanje oba pola (Rafael, Mikelanđelo). Autor podseća na to da nije svaki umetnik neurotičar, a konfliktne situacije se mogu na različite načine transformisati. Patnja umetnikova je njeno usvajanje i stvaralačko bavljenje njome kao univerzalnom egzistencijom samog čoveka. Oto Rank smatra da je već samo otkrivanje nesvesnog čin kojim to nesvesno prestaje biti nesvesno. Osnova umetnosti je talent, a neuroza je često stvaralački katalizator. Istina, većina umetnika ima neurotičnih konflikata, ali svi ti konflikti nisu uvek patološke prirode, i oni se često sublimišu u umetničko delo. Treba razlikovati neurozu od umetničkog dela; neuroza je rezultat regresije libida, umetničko delo je progresivna težnja libida. Patnja neurotičareva i patnja umetnikova su različite vrste. Umetnikova patnja je njegova dragocenost, izvor novih nadahnuća.

Sofija Pualić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

14

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7360

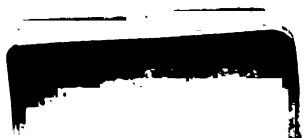

Digitized by Google